

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1968 XI. ÉVFOLYAM 1—2. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERESKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51—53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Pach Zsigmond Pál</i> : A nemzetközi ideológiai harc és viszonyunk a polgári társadalomtudományokhoz	1
<i>L. N. Gumilov</i> : A kazárok utódai	11
Történeti földrajz és történelem (Megjegyzések <i>L. N. Gumilov</i> cikkéhez). (<i>Bartha Antal</i>)	19
<i>Sarlós Béla</i> : Csemegi Károly és a kiegyezés	28
<i>Turóczi Károly</i> : Az Imrédy-kormány kísérletei 1938 nyarán a reakciós nemzeti egység megteremtésére	46
<i>Vigh Károly</i> : Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „hideg napok”	81

A MAGYAR TÖRTÉNET ÚJ SZINTÉZISÉNEK MUNKÁLATAI

Előszó	104
A magyar történelem problémái 1526-ig (<i>Bartha Antal</i>)	105
A kései feudalizmus korának története a magyar történelem egyetemi tankönyvében és „rövid összefoglalásában” (<i>Makkai László</i>)	125
Az 1610—1630-as évek problémái (<i>Zimányi Vera</i>)	133
Hozzászólások	141

SZEMLE

<i>B. F. Porsnyev</i> : A nemzeti történet és a világtörténet kapcsolatának néhány kérdése	157
A Történettudományi Intézet hírei	167
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	174

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-
től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-
mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kéziratot
küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány
rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

**A Történelmi Szemle X. (1967-es) évfolyamának
tartalomjegyzéke**

<i>Bartha Antal</i> : Ötven esztendő	395
--	-----

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Bérenger, Jean</i> : Francia—magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején (1664—1668)	275
<i>Boudot, François</i> : A franciaországi szövetkezeti mozgalom történetének problematikája	303
<i>Bouvier, Jean</i> : A banksoport egy példája: a mai Rothschildok	292
<i>Györfly György</i> : A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához	46
<i>Jemnütz János</i> : F. Adler és G. B. Shaw vitája az olasz fasizmusról	57
<i>Katus László</i> : A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez	1
A magyar irodalomtörténeti kézikönyv vitájának anyagából (<i>Szücs Jenő, Varga János és Lackó Miklós</i> referátuma)	119
<i>Mályusz Elemér</i> : 1526 előtti okleveleink forrásértéke	416
<i>Michel, Henri</i> : Új virradat	325
<i>Molnár János</i> : Harc a politikai konszolidációért 1956. november 4-e után	188
<i>Palotás Emil</i> : Ausztria-Magyarország és a balkáni kérdés a XIX. század végén	430
<i>Rácz János</i> : Az Üzemi Bizottságok a termelés megindításáért és az öntevékenyen kialakított hatáskör fenntartásáért	454
<i>Ránki György</i> : A Clerk-misszió történetéhez	156
<i>Schreiber, Thomas</i> : A francia diplomáciai iratok és Magyarország	315
<i>Sirendib, B.</i> : A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Mongóliában	400
<i>Vida István</i> : A Független Kisgazdapárt 1930. évi békési programja	76

SZEMLE

<i>Bruz Lajos</i> (1817—1856) (<i>Sárközi Zoltán</i>)	343
<i>Endrei Walter</i> : Közkeletű tévedések a Gácsi Posztómanufaktúra történetével kapcsolatban	217
<i>H. Haraszti Éva</i> : Az angol kormány erőszakszervezeteinek működése a chartizmus éveiben	101
<i>H. Haraszti Éva</i> : A fasizmus történetéből	479

<i>Hobsbawm, E. J.</i> : Egy közönség növekedése	113
<i>Kirilly Zsigmondné—N. Kiss István</i> : A XVI—XVII. századi parasztgazdaság struktúrájának vizsgálata	201
<i>Steiner, Herbert</i> : Ausztria Kommunista Pártja 1928—1933	225
A termelőszövetkezet-történet feldolgozásának helytörténeti kérdései (<i>Mészáros Károly</i>)	337
Hírek	356
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	362, 486

PACH ZSIGMOND PÁL

A nemzetközi ideológiai harc és viszonyunk a polgári társadalomtudományokhoz*

Amikor 1955-ben, a római történetéskongresszus után — ez volt az első nagy nemzetközi történetészrendezvény, amelyen a magyar történettudományt marxisták képviselték — történetésküldöttségünk itt a szomszédban, Akadémiánk dísztermében, nagyon élénk érdeklődés közepette, beszámolót tartott a kongresszusról, a küldöttség egyik tagja, Molnár Erik akadémikus rövid hozzászólásában körülbelül a következőket mondta: „A kongresszus egyik fő tanulsága, hogy nem ismerjük eléggé a mai polgári történettudományt, irodalmát és irányzatait. Ameddig ezt az elmaradást nem pótoljuk, nem tudunk eleget tenni a marxista történettudomány nemzetközi feladatainak.”¹

Ami állt a történettudományra, nagyjában és egészében érvényes volt a többi társadalomtudományokra is. A magyar marxista társadalomtudományok megjelenése az internacionális porondon, bekapcsolódása a nemzetközi eszmei harcba, — sőt, szerényebben szólva: alaposabb tájékozódása a jelenkori polgári társadalomtudományi irodalmat, irányzatokat illetően, — csak az utóbbi 8—10 év fejleménye.

Azóta vannak bizonyos eredményeink, mind a nemzetközi tudományos fórumokon való szereplés, mind a mai polgári társadalomtudomány áttekintése és kritikai elemzése terén. Ezt az előrelépést azonban — amikor feltétlenül el kell ismernünk és számba kell vennünk — aligha tarthatjuk kielégítőnek. Többek között azért sem, mert még mindig nem elégséges a tájékozottságunk, helyzetismeretünk a polgári társadalomtudományokat illetően — amit persze nem is valami könnyű elérni, tekintettel a művek áradatára és a tudományos-ideológiai terep bonyolultságára —, s még mindig nem tisztáztuk elegendőképpen céljainkat és feladatainkat, lehetőségeinket és módszereinket — a marxista társadalomtudományokéit — az ideológiai küzdelemben.

Ezért talán nem indokolatlan, ha a továbbiakban ebből a szempontból — az ideológiai küzdelem céljai, feladatai szempontjából — teszünk három megjegyzést a polgári társadalomtudományokhoz való viszonyunkról.

1.

Az eszmei harc egyik fő célja — nem árt, ezt még egyszer hangsúlyozni — a burzsoá ideológia behatolásának megakadályozása, a „fellazító” célszatok elhárítása, a társadalmunk szocialista tudata fejlődését keresztező-zavaró, a közgondolkodásunkban és tudományos gondolkodásunkban a marxizmus hegemoniá-

* A Magyar Tudományos Akadémia I., II. és IX. osztályának együttes ülésén, Szigeti József hasonló című előadásának (rövidített szövege: Filozófiai Szemle, 1968. 5. sz.) vitájában, 1968. június 11-én elhangzott felszólalás.

¹ Vö. Századok, 1955. 6. sz. 848. l.

jával ellentétes irányban érvényesülő polgári eszmei hatások leküzdése, — és pedig a tudományos kritika eszközével, a polgári társadalomtudományok tudományos elégtelenségének feltárásával, az ellenséges ideológiai irányzatokkal folytatott polémia kibontakoztatásával, a valóság tényeire támaszkodó bírálat és cáfolat, a meggyőzés és meggyőződés erejével.

Ez a fő gondolat és ez a módszer érzékletesen vonul végig Szigeti József előadásán. Ahhoz, hogy jól, eredményesen alkalmazzuk, nemcsak a *nyugati* társadalomtudomány virulens irányzatait kell ismernünk, elemeznünk, hanem a *hazai* ideológiai terepet is: melyek azok az irányzatok, amelyek nálunk sajátos, történetileg kialakult körülményeink és jelen feltételeink között táptalajra, befogadó közegre találhatnak, — amelyek nálunk veszélyesebbek lehetnek, — amelyek ellen kevésbé vagyunk immunizálva.

Ha saját szakmámra, a történettudományra tekintek, s ha — rövidség okából — csupán egyetlen példát kívánok említeni, nem utolsósorban a nacionalizmusra kell gondolnom ebből a szempontból, — azokra a nyugati történeti-történetpolitikai művekre-irányzatokra, amelyek a nacionalizmus felszítását kívánják szolgálni a közép-kelet-európai szocialista országokban — ahol ennek bizony megvan még a tenyésztalaja —, s arra törekszenek, hogy éket verjenek a Szovjetunió és a többi szocialista ország, ill. általában a szocialista országok között — szerves részeként az imperializmus fellazítási politikájának.

A nacionalizmus kérdéséről évek óta folyó vita — amelyről persze e helyütt nem akarok szólni — immár világossá tette, hogy nacionalizmus és nemzeti közömbösség egyáltalán nem gyökeres ellentétek, hanem ugyanannak a polgári ideológiának egymással szervesen összefüggő két oldalát jelentik, — legfeljebb egyszer az egyik, másszor a másik kerül előtérbe. A két oldal összefonódása s váltakozó előtérbe állítása figyelhető meg a jelenkori polgári történettudomány ilyen irányú munkálkodásában is, — akár a Habsburg-monarchia szerepének jelenkori polgári felfogását, akár a nyugat-német történetírás koncepcióit tekintjük. A kifejtés igénye nélkül csupán jelezni kívánom a legszembetűnőbb tényeket.²

A Monarchia-barát polgári történészek a második világháború után kivirult „európai nemzetekfeletti (szupranacionális) integráció” gondolatköréhez kapcsolódtak, — amely szerint a nemzeti államok a gazdasági növekedés akadályai, s mint a nacionalizmus megtestesítői, politikai és morális szempontból is fejlődésellenesek. A „nemzetek feletti állam” követelményét állították szembe, s ennek megvalósult példájaként értelmezték a nagy közép-kelet-európai „nemzetekfeletti” birodalmat, a Habsburg-monarchiát. Ennek „korszerű” felújításában, a közép-kelet-európai országok nyugati szellemű integrációjában — s éppen ez az irányzat politikai lényege — kívánták megtalálni a Szovjetunió és a szocializmus elleni védekezés hatékony formáját.

Az irányzat legtevékenyebben az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején működött. Amerikában és Ausztriában külön bizottság is alakult azoknak a kutatásoknak a támogatására, amelyek a „nemzetekfeletti” állam problémáit a Habsburg-birodalom példáján vizsgálták. Az osztrák Hugo Hantsch 1960-ban, a stockholmi történetéskongresszuson nemzetközi bizottság megalakítására is javaslatot próbált tenni, és bemutatta a „szupranacionális integráció” szellemében készült programot.

² Lásd Kovács Endre: A „nemzetekfeletti állam” koncepciója a nyugat-német történetírásban; Hanák Péter: A Habsburg-monarchia szerepének jelenkori polgári koncepciójáról (kéziratok).

Ámde az elmúlt években ez az irányzat meggyengült a nyugati polgári történetírásban. Hantsch köre magában Ausztriában is visszaszorult, Amerikában is veszített befolyásából. Ugyanakkor az 1960-as évek eleje óta felerősödött a nacionalista irányzat, amely a Monarchia felbomlását, a nemzeti államok alakulását immár pozitívan értékeli.

Az alapvető mozgatórugók azonban egyáltalán nem változtak. Nem a közép-kelet-európai államok haladói, nemzeti fejlődésének megértő támogatásáról van szó, hanem a szovjetellenes-szocializmusellenes irányvonal olyan újabb változatáról, amely az 1960-as évek történelmi feltételei között hatásosabbnak ígérkezik: a térség országai „önállóságának”, „különállásának”, sajátos jellegének hangsúlyozásáról, a szocialista közösség bomlasztásának célzatáról. Nem véletlen, hogy ez az irányzat oly éber figyelemmel kíséri a szocialista országok történészei között az utóbbi időben felbukkanó nézeteltéréseket is.

A nyugat-német történetírás hasonló jellegű alakulásáról már csak néhány szót. A második világháború után a nyugat-német tudományos élet anyagi létfeltételeit, intézményeit jelentős részben amerikai pénzen teremtették meg. A nyugatnémet történetírás szoros kapcsolatot talált az amerikai politikai és tudományos vagy féltudományos szervekhez. A nyugat-német történészek gyakran nem is csináltak titkot abból, hogy a tudományt az aktuális politikai törekvések segítőjének tekintik. Vezető folyóiratuk, a *Historische Zeitschrift* szinte programként hirdette a történetírás és politika összefüggését. A nyugat-német történetírás fő képviselői közül számosan ilyen körülmények között magukévá tették „nemzetekfelettséget”, az „európai integráció” koncepcióját, amelynek értelme: a Nyugat országainak — híven az Egyesült Államok Európa-politikájához — tömörülniök kell a keleti veszéllyel szemben.

„A nyugat-német imperializmusnak az utóbbi években erősen megnövekedett expanziós törekvése és hegemonia-igénye azonban — állapítja meg a nyugat-német historiográfia egyik szakértője³ — a nyugat-német történetírás változásaira vezetett az Európa-ideológiával szoros kapcsolatban álló nemzetprobléma ábrázolásában. Az Európa-ideológiát egyre inkább nacionalista gondolatokkal kapcsolják össze. Ez a fejlődés a nyugat-német történetírásban 1963 után azzal kezdődött, hogy bizonyos elfordulás következett be az addig uralkodó kozmopolitizmustól, és hogy arra vettek irányt, hogy intenzívebben terjesszék a nemzet eszméjét és hangsúlyozzák felhasználható voltát a jelen és jövő vonatkozásában. Ide tartoznak azok a kísérletek, hogy a haza, birodalom és nemzet kategóriákat történetileg újraértékeljék és a kormányhű propaganda szolgálatába állítsák.”

Íme: a „nemzetekfelettség” eszméjének és a nacionalizmusnak párhuzamos, ill. váltakozó alkalmazása — ugyanannak a reakciós célnak a szolgálatában.

2.

Az a tény, hogy a nemzetközi ideológiai harc, a társadalomtudományok terén folyó eszmei küzdelem egyik fő célja a burzsoá ideológia behatolásának megakadályozása, — nem jelenti azt, hogy el kellene zárkoznunk a jelenkori polgári társadalomtudomány bizonyos eredményeinek — *tényleges* eredményeinek — átvételétől, *kritikai* elemzés útján történő adaptációjától.

³ Gerhard Lozek recenziója Mérei Gyula könyvéről. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1967. 6. sz. 1098. l.

De vajon vannak-e, lehetnek-e ilyen eredmények; s ha igen, milyen természetűek?

A kérdéssel röviden foglalkoznunk kell, — bár ami a végkövetkeztetést illeti, Szigeti József és Bognár József igen közeleső álláspontot képvisel. Ám — amint a köztük kibontakozott vita is mutatja — eléggé eltérő kiindulópontból, alapállásból jutnak erre a hasonló következtetésre.

Ha pedig nemcsak az itt kifejtett nézeteket vesszük számba, hanem a kérdést szélesebben tekintjük — ahogyan az tudományos közvéleményünkben jelentkezett és jelentkezik —, még inkább divergáló álláspontok bukkannak előnk.

Sokan voltak — helyesebben: sokan voltunk — marxisták úgy az 1950-es évek elején, akik meg voltunk győződve róla, hogy a mai polgári társadalomtudomány — a kapitalizmus általános válságának terméke — szükségképpen nem hozhat érdemleges újat, pozitívat, felhasználhatót; elpazarolt idő volna ilyet keresni benne. Annak idején legkiválóbb marxistáink is úgy vélekedtek, hogy — ha már 1830 után bekövetkezett a nyugat-európai burzsoázia pályájának reakciós fordulata — s ezzel a klasszikus polgári közgazdaságtan helyébe a vulgáris közgazdaságtan és az apologetika lépett —, akkor 1871 után, amikor megkezdődött az átmenet a szabadverseny kapitalizmusából a monopólkapitalizmus felé, s felléptek azok az irányzatok, amelyek nyíltan elvetették a társadalmi törvényszerűségeket, ez a folyamat a polgári világban, egyre inkább tért nyerve, „kizárta a társadalomtudomány lehetőségét”.⁴

A történetírás területén ez a felfogásunk annyit jelentett: legfeljebb új tényanyagot ismerhetünk meg, sajátíthatunk el a modern polgári történészek munkáiból, elsősorban forráskiadványokból, oklevél- vagy iratgyűjteményekből; egyébként *kizárólag* a cáfoló, leleplező, tudománytalanságukat feltáró kritika lehet a feladatunk velük szemben. Sokan vallottuk ezt így marxista történészek annak idején; s vannak e véleménynek még ma is képviselői.

A másik oldalon viszont — részben a dogmatikus elzárkózás reakciójaként — a továbbiakban megjelent az a nézet, beszűremkedett az a legenda is, hogy a modern polgári irányzatokat általában újszerű, haladó jellegű kutatások jellemzik, — hogy nincsen szó a polgári társadalomtudomány válságáról, hanem ez továbbra is új módszereket és eredményeket produkál, — továbbra is fejlődő és alkotóképes.

Álláspontunkat e két nézettel szemben kell kifejtenuünk és valóra váltanunk.⁵ Mindenek előtt: a polgári társadalomtudományi irányzatok értékelésében ma is, a jövőben is, azt a lenini útmutatást kell szem előtt tartanunk, hogy naivitás lenne elfogulatlan tudományt várni tőlük, el kell vetnünk reakciós tendenciáikat, és fenn kell tartanunk velük szemben világnézetünk teljességét és következetességét.

A modern polgári társadalomtudományi irányzatok fellépése nem vetett véget a polgári társadalomtudomány, a közgazdaságtan illetően, már Marx által jelzett válságának, ami abban gyökerezik, hogy a kapitalista társadalom uralkodó osztálya egyre inkább nem a gazdasági-társadalmi fejlődés tényleges törvényeinek feltárásában, hanem azok elkendőzésében vált érdekeltté, — a tőkés osztályrend védelmének, konzerválásának érdekében.

⁴ Molnár Erik: A történelmi materializmus ideológiai előzményei. Bpest. 1952. 137. l.

⁵ Vö. Berei Andor: A modern polgári közgazdasági elméletek. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Tanácsa 1964. május 25-i ülésének jegyzőkönyve (kézirat).

De ugyanez az érdek: az osztályuralom megóvása, fenntartása egy másik feladatot is állít a polgári társadalomtudományok elé, — s kivált a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme, majd a szocialista világrendszer létrejötte óta, — abban a korszakban, amikor a kapitalista társadalmi rend egészében veszélyben forog: a gazdasági-társadalmi fejlődés reális összetevőinek, a társadalmi valóság konkrét összefüggéseinek legalábbis részleges megismerésére és ennek felhasználására irányuló gyakorlati feladatot. Ennek a feladatnak legalábbis részleges megoldása nélkül értéktelenné, hasznavehetetlenné válnék a polgári társadalomtudomány a burzsoázia, a finánctőke, a monopólkapitalizmus állama számára: nem segítené őt kellőképpen az osztályrend fenntartásában, a szocializmus elleni harcában.

Így a jelenkori polgári társadalomtudományi elméletekre fokozottan jellemző az ellentmondás, egyrészt apologetikus, a tőkés rendszer fenntartását célzó funkciójuk, másrészt a társadalmi fejlődés és a társadalmi valóság bizonyos összefüggéseinek megismerésére és lehető felhasználására irányuló (a tőkés rend megóvása szempontjából nem kevésbé fontos) gyakorlati feladatuk között.

Ennek az ellentmondásnak következtében a modern polgári elméletek ugyan egyik funkciójukat sem tudják kielégítően megoldani, — de mindkét vonatkozásban elérhetnek és el is érnek bizonyos eredményeket.

Ez az oka, vagy egyik oka, annak, hogy a polgári társadalomtudományok ma, a szocializmus világméretű előrenyomulásának a korszakában is produkálnak újat s általunk is felhasználhatót, — főként kutatási technikában, metodikában, de gyakorlatilag alkalmazható kutatási eredményekben is.

Nekünk tehát — ugyancsak éppen Lenin szellemében — meg kell keresnünk mindazt, amit a polgári társadalomtudósok konkrét vizsgálódásaikban (többnyire részletkérdések területén) minden világnézeti korlátozottságuk ellenére el tudtak érni, és amit mi kritikai elemzés útján fel tudunk használni.

A legközvetlenebb ez az összefüggés a közgazdaságtudományban, a legkevésbé az a filozófiában. Részben talán ez is magyarázza Bognár József és Szigeti József bizonyos divergenciáit. Hiszen — hogy csupán a nemrég angol főrenddé emelt Balogh professzor példájára utaljunk — a modern polgári közgazdászok egyik fő feladata útmutatások, tanácsok kidolgozása a gazdasági életbe aktívan beavatkozó tőkés állam gazdaságpolitikája számára; másrészt a tőkés gazdaságnak a szocialista rendszerrel folytatott versenye a gazdasági növekedés olyan ténybeli összefüggéseinek feltárására ösztönzi őket, amelyek megjavíthatják a versenyben a kapitalista rendszer esélyeit.

Mondom, a legközvetlenebb ez a jelenség a közgazdaságtudományban, de érvényesül más társadalmi tudományokban, így a történettudományban is. A modern francia polgári gazdaságtörténetírás egyik irányzata például — Ernest Labrousse, Fernand Braudel s az úgynevezett Annales-kör más képviselői — minden világnézeti behatároltsága ellenére, egyrészt a kvantitatív módszerek alkalmazásában hozott érdemlegesen, főként olyan jelentős kérdésekben, aminő az árak, bérek, járadékok és profitok történeti mozgása, másrészt olyan új, a historikusok által eddig nem vagy kevésbé művelt tematikák tárgyalására hívta fel a figyelmet, mint amilyen a fogyasztás alakulásának, ezen belül a lakosság különböző rétegei fogyasztásösszetételének kutatása, — igénybe véve ehhez a rokontudományok közreműködését is.⁶

⁶ Lásd pl. *François Furet*: Sur quelques problèmes posés par le développement de l'histoire quantitative. Information sur les sciences sociales. Paris. 1968. VII—1. sz. 71—82. l.

Hadd említsem itt még: Szigeti József — a fellazító célzatú „dekompozíciótól” függetlenül is — joggal tekinti a jelenkori polgári társadalomtudomány egyik jellegzetes tendenciájának a tudományos nagyüzem verseny-szükségleteiből és presztizs-törekvéseiből fakadó egyoldalúságokat, különféle új tudományos diszciplínák erőszakolt létrehozását, önállósítását. Jellegzetes, de nem egyetlen tendencia ez. Van egy ellentendenciája is, ami éppen a társadalomtudományok együttműködésére irányul. A francia Annales (sőt már elődje, a Revue de Synthèse Historique) c. folyóiratban kezdettől fogva az utóbbi irányzat látszik dominálnak: F. Simiand *Methode historique et science sociale*-jától kezdve (1903) F. Braudel *Histoire et sciences sociales*-ján át (1957–58) — hogy a legfrissebb példára utaljak — Charles Morazé legutóbb megjelent, *L’histoire et l’unité des sciences sociales* c. cikkéig.⁷ Ezek a komplex módszert, a „confrontation générale”-t kívánják a történelem és más társadalomtudományok, sőt az emberrel foglalkozó természettudományok (mint antropológia, pszichofiziológia stb.) között kifejleszteni, megerősíteni; ennek jegyében használják a sciences sociales kifejezés mellett a sciences de l’homme — embertudományok — kifejezést is.

S hadd tegyem hozzá: ezek a törekvések — minden elméleti-módszertani zavarosságuk, időnkénti marxizálásuk, olykor valóban kétségbeejtő „ambiguitásaik”, elkeserítő kétértelműségeik ellenére úgy tűnik, eddig részben nagyobb sikerrel valósították meg a társadalomtudományok — egyes társadalomtudományok — együttműködését, mint ahogy az nálunk mindeddig történt.

3.

A nemzetközi ideológiai harc azonban nemcsak elhárító célzatú, hanem offenzív jellegű: nemcsak a burzsoá ideológia behatolása *ellen*, hanem a marxista ideológia terjesztéséért kell küzdenünk. A kettő egyaránt fontos, egymástól elválaszthatatlan; a kettőt egyaránt kell szem előtt tartanunk, megvalósítanunk.

A marxista ideológia terjesztése azt jelenti: nem megelégedni a marxizmusnak a polgári világban elért eddigi pozícióival, hanem megszilárdítani és kiszélesíteni azokat; a marxizmus eszmei befolyását újabb egyénekre, csoportokra, rétegekre kiterjeszteni. Az ideológiai harc nem magáért a harcért, hanem az előrenyomulásért, a győzelemért folyik. Az ideológiai harcot nem csupán az anti-marxista irányzatok és képviselőik *ellen* vívjuk, hanem az emberekért: emberek, tudósok *megnyeréséért*. Ezt az irányvonalat szeretném valamelyest élesebben kifejteni, — még annál is, ahogyan ez Szigeti József referátumában kifejezésre jutott.

Kérdés: kiket lehet megnyerni; hogyan, mivel lehet megnyerni? Ami az utóbbi kérdést illeti, ma már világosan látjuk: megnyerni a marxizmusnak, terjeszteni eszmei befolyásunkat nem lehet agresszív fellépéssel vagy sértő vagdalkozással, „árnyékbokszolással” — mert ennek éppen ellenkező a hatása —, hanem a marxista kutatások szempontjainak és eredményeinek világos és meggyőző kifejtésével, következetes, elvszerű, megalapozott tudományos polémiaiával. A marxizmus propagálásának, a marxista társadalomtudomány hatóköre kiterjesztésének legfőbb módja, eszköze, feltétele: a tudomány és a gyakorlat által felvetett új problémák pozitív marxista kidolgozása. Előrenyomulásunk sikere attól függ, milyen tényleges, időálló, önmagukért szóló eredményeket érünk el a társadalomtudományi kutatómunkában. Amint egészében véve a szocializmus

⁷ Annales. Economies, Sociétés, Civilisations. 1968. 2. sz. 233–240. 1.

hatása, ereje a nemzetközi osztályharcban döntően attól függ, hogyan tudjuk kiépíteni, fejleszteni, jól működővé, virágzóvá tenni a szocialista gazdaságot-társadalmat, — miként tudjuk magasabbrendűségét a kapitalizmussal szemben gyakorlatilag bizonyítani, — nagyjában és egészében így áll ez a tudományban, a társadalomtudományokban is.

Fel kell azonban tennünk azt a kérdést is: kiket tudunk megnyerni, kiket lehet *egyáltalán* megnyernünk tudományos eredményeinkkel és érveléseinkkel a polgári világ, a polgári társadalomtudomány táborában?

Nyilvánvalóan naivitás lenne azt hinnünk, hogy lehetőségeink korlátlanok. Nyilvánvaló, hogy azokat, akik az antikommunizmus propagandájának szolgálatába szegődtek és tudományos tevékenységüket ennek a célkitűzésnek rendelik alá, — azokat, akik a kapitalizmus védelmének feladatát vállalták, közvetlen vagy indirektebb módszerekkel, — azoknál persze nem remélhetünk sikert, róluk hatástalanul fog leperegni érvelésünk, eredményeink bemutatása. De még velük szemben sem elégedhetünk meg a deklaratív, sommás megbélyegzéssel; még velük szemben is részletekbe menő, konkrét bírálatot kell kifejtenuk. Nem azért, hogy őket magukat meggyőzzük, — ez reménytelen vállalkozás lenne —, hanem azért, hogy meggyőzni próbáljuk azokat az elemeket, rétegeket, amelyekre ez idő szerint még ők hatnak, s amelyek sommás megbélyegzésük esetén nem fordulnak el tőlük; konkrét és meggyőző érveléssel azonban esetleg kivonhatók hatásuk alól.

Másrészt viszont nem lehet *a limine* kiiktatnunk annak a lehetőségét sem, hogy magán a polgári társadalomtudomány körein belül is találhatunk szövetségeket küzdelmünkhöz az antikommunizmus szószólói ellen, a tőkés rend apologetái ellen; magán a polgári társadalomtudomány körein belül is találhatunk olyan egyéneket, csoportokat, akikre hatást gyakorolhatunk, akiket magunkhoz közelíthetünk, s esetleg végső soron megnyerhetünk, a marxizmus táborába hozhatunk át.

Kik között, hol kereshetünk-találhatunk ilyeneket?

A közeg, ahol hatásunkat kifejthetjük — miként Szigeti József helyesen hangsúlyozza — rendkívül heterogén, differenciált. Aligha lehetne éles vonásokkal jellemezni, tipizálni, kategorizálni, még egy adott szakmára vonatkozólag sem, még kevésbé általában a társadalomtudományokra nézve.

Így hát a továbbiakban csupán néhány utalással kell beérnem.

Egyrészt olyan társadalomtudósokat említenék, akik (többé vagy kevésbé) távol állnak ugyan a marxizmustól, de elfogadják a békés egymásmellettélést, a politikai koegzisztenciát, szembefordulnak a kolonializmussal, az imperializmussal, vagy legalábbis az amerikai imperializmussal; többé-kevésbé élesen bírálják a kapitalista rendet; egyszóval politikailag vagy legalábbis a nemzetközi politika legfőbb kérdéseiben közel állnak hozzánk, — ha ideológiailag távol is állnak tőlünk.

A magam részéről a modern francia gazdaságtörténetírás részben már említett képviselőit, általában véve a több-kevesebb joggal Annales-körnek nevezett csoportot, elsősorban éppen ebből a szempontból ítélem pozitívnak. Bonyolult és ellentmondásos, egyénenként is jócskán különböző ideológiai-tudományos portréjuk felvázolására ehelyütt nincsen mód. De ennél, jelen körülmények között, fontosabbnak is tartom, hogy ők azok, akik a mai Franciaországban talán a legtöbbet teszik a szovjet történettudomány megismertetéséért, a szocialista országok történetirodalma termékeinek publikálásáért, a szocialista országok befolyásának a nemzetközi tudományos szervezetekben való érvényesítéséért.

Példámat persze a történettudományból merítettem, de úgy tudom, számos más társadalomtudományi szakmában is lehetünk ilyenre.

Ám ez a kategória nem szerepel Szigeti József négy típusa között. Hogy nem szerepel, indokolt lehet elméleti szempontból, mert képviselőinek ideológiai arculata nyilván besorolható (ha esetenként némi ügyel-bajjal is) a négy típus valamelyikébe. De a besorolhatóság ellenére mégis sajátos típust, profilt jelentenek, hasznos politikai-tudománypolitikai szerepet játszanak. Politikai magatartásuknak e mozzanatai pedig egyben kiindulópontot nyújthatnak az esztudományos meggyőzés bizonyos lehetőségeire, — ha a tudomány és politika viszonyának marxista koncepcióját helyesen gyakoroljuk és váltjuk valóra irányukban. De ha erre, az ideológiai meggyőzésre kevésbé vagy egyáltalán nincs lehetőségünk, akkor sem fogjuk úgy kezelni őket, mint a politikailag és ideológilag tőlünk egyaránt távolálló polgári társadalomtudósokat, — hiszen tudománypolitikai tevékenységük mindenképpen javítja a mi lehetőségeinket az internacionális porondon, a nemzetközi ideológiai küzdelemben.

Másrészt olyan polgári társadalomtudósokat említenék — persze megint konkrét történész-példákra gondolva —, akik a marxizmust mint tudományt megbecsülik, egyik-másik elemét tudományos munkájukban alkalmazzák; egészében véve azonban elválasztják a leninizmustól (amelyet kizárólag gyakorlati mozgalomként fognak fel), elválasztják a mától, a praxistól, a politikától. Röviden szólva: elméletileg vagy legalább is tudományos módszertanukban közelebb vannak hozzánk, mint politikai szempontból.

Ezeknek a történészeknek a körében persze megint igen sokféle árnyalat mutatkozik, s velük szemben ezért finoman differenciáló, óvatos körültekintést kell alkalmaznunk. A különböző egyéneknél az azonosnak vagy hasonlóknak tűnő látszat minőségileg eltérő lényegre takarhat. Vannak, akiknél a marxizmus „megbecsülése”, ennek nyomatékos hangoztatása, s ugyanakkor a jelentől, a mai problémáktól való elkülönítése — tudatos politikai program: a marxizmust illő pompával a múltba temetni. Ezek persze nem szövetségeseink, propaganda-hatásunk lehetséges tárgyai, hanem éppen ellenfeleink fegyvertársai, — olyanok, akik nem közvetlen, éles, ríktó módon, hanem közvetettebben, körmönfontabban és ezért nem ritkán veszélyesebben szolgálják a tőkés rend apológiáját.

Vannak azonban olyanok, akiknél az említett jelenség nem ízig-vérig hamis, fejetetejére állított tükrözése a lényegnek, hanem többé vagy kevésbé megközelítő kifejezése. Olyan polgári tudósok, akik csakugyan nagyrabecsülik a marxizmust; elismerik tudományos teljesítményeit; egy és más vonatkozásait alkalmazzák, vagy alkalmazni próbálják tudományos munkájukban, s többé-kevésbé eklektikusan, a marxizmus bizonyos elméleti tételeit is átveszik. Ilyenokről Szigeti József is szól referátumában, — valahol második és harmadik típusa között —, és helyesen állapítja meg, hogy ez a magatartás „adott esetben több-kevesebb őszinte érdeklődésnek vagy közeledésnek is kifejezője lehet”. Találó fejtegetéseihez e ponton csupán azt tenném hozzá: ezt a típust nagy figyelemben kell részesítenünk, hatásunk kiszélesítésének egyik éppen nem elhanyagolható potenciális bázisát kell bennük látnunk. Persze, vitáznunk kell velük, rámutatva teljesítményük tudományos elégtelenségeire, eklekticizmusukra, ennek tarthatatlanságára. A vita során azonban nemcsak azt kell kidomborítanunk — somlósan szólva —, hogy miben *nem* marxisták (sokáig bizony csak ezt a gyakorlatot követtük); hanem azt is, miben „marxisták”, miben fogadták el a marxizmus szempontjait; s főleg hogy ez az elfogadás — lévén a marxizmus kompakt, konzisztens elmélet — hogyan von maga után szükségképpen (pusztán tudó-

mányos-rationális-logikai úton is) további és további elemeket. Egyszóval, ha a polgári társadalomtudomány bizonyos képviselői, mint Szigeti József helyesen emeli ki, a marxizmus dekompozíciójára törekednek, nekünk az általam előbb körülírt típus irányában a marxizmus immanens kompozitív erejét kell minél hatékonyabban kifejteni.

Említettem fentebb: konkrét történész-példák állnak előttem. Hadd hozzak fel egyet: Frederic C. Lane esetét. A baltimorei Johns Hopkins Egyetem professzora, a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság jelenlegi elnöke. A kapitalizmus fogalmáról vitáztunk vele egy 1967 tavaszi londoni konferencián. Referátuma lényegileg polgári szemléletű volt,⁸ — Friss akadémikus is ismeri ezt a referátumot —, de eklekticizmusa már a marxizmus hatásának bizonyos elemeit mutatta. Határozottan bírálta, de egyben igyekeztünk az említett elemeket kimélyíteni, kiszélesíteni. S most, néhány héttel ezelőtt vettük kézhez referátuma átdolgozott formáját, amely ez év őszén kerül az Egyesült Államokban tartandó IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus nyilvánossága elé. A szöveg a tavalyi londoni vita bizonyos hatásáról tanúskodik. Szó se róla: Lane nem lett marxistává. De már elfogad a kapitalizmus fogalmának értelmezése szempontjából olyan alapvető marxista tételeket, aminő az egyszerű árutermelés és a tőkés árutermelés megkülönböztetése, a kapitalizmusnak mint termelési módnak a felfogása (a „kereskedelmi kapitalizmus” stb. fogalmaitól eltérőleg), sőt már ilyen megállapítást is olvashatunk nála: „A kapitalizmus szokásos definíciójának eleme az ésszerűsítés, racionalizálás. Ez azt a készséget jelenti, hogy újításokat vezessenek be a gazdasági tevékenységbe, és ellentétben áll számos termelési mód tradicionálismusával. De nem minden újítást és a termelés nem minden racionalizálását lehet kapitalista jellegűnek tekinteni, mert nem minden újításnak és ésszerűsítésnek célja a profitok maximalizálása. A kapitalizmusban az ésszerűsítés arra van hivatva, hogy maximalizálja a profitokat vagy megnövelje a tőkejövödelmeket.”

Ehhez az idézethez, ehhez a példához — amelyet továbbiakkal folytathatnék — csak ezt fűzném hozzá: a marxista társadalomtudást elméleti-metodológiai alapállása a valóság lényegi összefüggéseinek feltárására kényszeríti, s ez a tudományos törekvése, ha valóban meggyőző érvelésben, eredményekben realizálódik, nem maradhat hatástalanul a polgári társadalomtudósok bizonyos, előbb jelzett kategóriájára, — olyanokra, akik valóban szeretik szakmájukat.

Legyen szabad végül még néhány szót szólnom Szigeti József „hármastípusáról”: a marxizálókról. Egyet kell érteni fejtegetéseivel, azon definitív jellegű megszorítás mellett, amelyet alkalmaz: hogy ti. a marxizálást kifejezetten a szó *negatív* értelmében kívánja hozzákötni egy létező irányhoz: ahhoz „a népes sereghez”, amely „ma sokkal inkább mint valaha a marxizmus dekompozíciójára törekszik”, — ahhoz, amely „a marxizmustól távolodik, bár esetleg még közel van hozzá, vagy a marxizmushoz közeledik úgy, hogy makacsul tartja távolását”. Teljesen egyet kell érteni azzal a megállapításával, hogy a történelmi helyzet hosszú időn át megkívánja ezek határozott marxista kritikáját. De vajon mindebből levonhatjuk-e azt az általános következtetést is, hogy „a hármastípus nem fejlődőképes”, hogy *egészében* le kell mondanunk megnyeréséről, befolyásolásáról; befejezett, változtathatatlan ténynek kell-e tekintenünk távolodásukat, ill. makacs elhatárolódásukat? Vajon, ha jól bíráljuk őket — jobban mint eddig —, nem lehet-e kihasználnunk azt, hogy még mindig közel vannak, ill. a távolság

⁸ Frederic C. Lane: *The Meanings of Capitalism*. Baltimore. 1967.

tartása mellett mindazonáltal közelednek? Ha jól kritizáljuk őket, vajon nem tudjuk-e megállítani *egy* még közellevők távolodását, nem tudunk-e egyes közeledőket rávenni elhatárolódásuk fokozatos feladására? Vajon nem szűkkeblűen fogjuk fel a marxizmusban rejlő erőket, lehetőségeket, ha — egyeseket sem véve ki — *en bloc* leírjuk őket a befolyásolhatók, a közelíthetők, a megnyerhetők sorából?

Persze nem itt, a „hármastípusnál”, a marxizálókhoz húzódik a legfontosabb arcvonalszakasz, nyílik hatásunk kifejtésének fő lehetősége, adódik a megnyerés legjobb közege. Fontosabb náluk, több eredménnyel kecsegtető az a két típus, amelyről fentebb szoltam: a politikai szimpatizánsok koegzisztenciában, antiimperializmusban (akik, valljuk be, egyébként néha marxizálnak is), és a tudományukat szerető polgári tudósok, akik többé-kevésbé őszintén érdeklődnek a marxizmus iránt, s esetenként közelednek is hozzá. Annyi azonban bizonyos: itt is, ott is következetesnek, meg nem alkuvónak, egyben kitartónak, állhatatosnak kell lennünk az ostromban, a harcban; bízunk kell a marxizmus eszmei erejében, meggyőző lehetőségeiben, fölényében; s főleg azon kell fáradoznunk, hogy magas színvonalú, meggyőző erejű kutatói teljesítménnyel valósággá is váltsuk ezeket a lehetőségeket.

L. N. GUMILOV

A kazárok utódai

(A csapadékeloszlás ingadozásai és az etnogenezis kérdése Délkelet-Európában a VII.—XVI. században)

A Dnyeper és az Ural között elterülő tágas steppe egységes földrajzi zónának számít, amelyet északnyugat felől dombos erdősáv, délről pedig a Fekete- és a Káspitenger, illetve a Kaukázus hegység határol.¹ A XII. századi orosz szerzők „nem-ismert föld”-nek nevezték,² míg a XII. században a „vad mező” avagy „a nagy rét” elnevezést kapta. Ez a steppezóna mindig egységes egésznek számított, akár természeti viszonyai, akár a steppén élő, s az általunk vizsgált korszakban nomád életmódot folytató népek kultúrája szempontjából.

E terület alapos tanulmányozása során azonban a tipikus steppei táj mellett megtalálhatjuk a folyóvölgyek, a Don, a Terek és a Volga sajátos arculatú táját is. Bármilyen eltérőek legyenek is e völgyek természeti viszonyai, abban megegyeznek, hogy ellenpólust képviselnek a vízválasztó steppével szemben.³ Természetesen a Don csillogó folyamához lágyan leereszkedő négy árterület-feletti terasz más, mint az Alsó-Volga vidék majdnem függőleges jobb partja, vagy a Terek bal partján található sűrű partmenti erdő. Úgyszintén más a Don-menti steppei árterület, ahol Sarkel emelkedett,⁴ mint a füzekkel és náddal borított Volga-ahtubai árterület, ahol a kazárok fővárosa, Itil állt,⁵ vagy mint a Terek és a homokos nogáj dűnék — a „burunák” — közt elterülő virágzó rét-övezet, ahol Szemender ősi város terült el.⁶ Mégis a nogáj és a kalmük steppékhez, a Volgán túli Rün homokpusztához, valamint a Volga, a Don és a Donyec között elterülő víznélküli területekhez viszonyítva a folyóvölgyek mégis valamiféle egységnek tekinthetők, mind az azonális táj, mind pedig — amint arról az alábbiakban szó lesz — az etno-kulturális komplexum szempontjából.

650 és 965 között az általunk vizsgált terület teljesen egybeesett a Kazár Kaganátus határaival. Maguk a kazárok azonban nem a steppéken és a pusztákon, hanem a Volga-delta központi részét (amelyet annak idején még nem árasztott el a Káspitenger vize),⁷ valamint a Terek középső folyása mentén elterülő gazdag völgyet lakták, melynek alsó folyásvidékét mind a mai napig

¹ С. В. Калесник: Основы общего землеведения. М. 1955. 448 л.

² Слово о полку Игореве. М.—Л. 1950. 394 л. Комментарий Д. С. Лихачева.

³ А. Г. Гаель, Л. Н. Гумилев: Рановозрастные почвы на степных песках Дона и передвижение навод за исторический период. Известия АН, серия географическая, 1966. № 1, 11—20. л.

⁴ М. И. Артамонов: История хазар. Л. 1962. 299 л.

⁵ Л. Н. Гумилев: Хазарское погребение и место где стоял Итиль. Сообщения Гос. Эрмитажа, XX, 1962. 56—58. л.

⁶ Л. Н. Гумилев: Хазария и Терек. Вестник ЛГУ № 24, 1964. 78—88. л.

⁷ Л. Н. Гумилев: Хазария и Каспий. Вестник ЛГУ, № 6, 1964. 83—95. л.

áradások öntik el, a folyó szabályozatlansága miatt.⁸ A steppéken az alánok, a bolgárok, a magyarok laktak, valamint később a besenyők és az úzok. A kazárok halászáttal, kertészkedéssel és megtelepedett állattenyésztéssel foglalkoztak; a jószágot a szomszédos legelőkre hajtották, a steppéken lakók viszont vándoroltak. A kazárok élénk kereskedelmet űztek Iránnal, Grúziával és Bizánccal, a nomádok a szükséges mezőgazdasági és iparcikkeket a szomszédos országok — elsősorban az orosz föld — megtámadása útján szerezték be. Mivel azonban a kazárok semmivel sem voltak kevésbé harciasak és bátrak, mint a bolgárok vagy a magyarok, továbbá mivel ezek között az etnikai csoportok (kazárok és nomádok) között bizonyos ingatag egyensúlyi rendszer alakult ki, amelynek során mindkét fél érdekelve volt abban, hogy kicseréljék egymással termékeiket, nem igen zavarták egymást, annál is inkább, mivel egymástól eltérő természeti tájakat laktak, viszont gyűlölték egymást, idegenkedtek egymástól és nem tartották kívánatosnak a keveredést.

Ebben a helyzetben az orosz föld a harmadik erő szerepét játszotta. Az erdőkben és folyókban gazdag közép-oroszországi táj biztosította a keleti szlávok naturál-gazdálkodásához szükséges feltételeket, s így e keleti szlávoknak egyáltalán nem volt szükségük arra, hogy rablóhadjáratokat indítsanak szomszédaik ellen. A szlávoknak sikerült visszaverniük a nomádok támadásait és alig érintkeztek a kazárokkal. Kapcsolatuk csupán az igen csekély mennyiségű adó fizetésére korlátozódott, azonban a kijevi állam megalakulása után ezt sem fizették tovább. Szvjatoszláv 965. évi hadjárata számos politikai jellegű változást eredményezett, az etnikai erőviszonyokat azonban minimálisan befolyásolta. A XI. század közepére az orosz állam és a steppe közötti határt a kunok visszaállították, s ezt követően a határ — habár lassan, — de észak felé tolódott el, egészen a XVI. századig, amikor az erőviszonyok megváltoztak az oroszok javára.

A fentebb ismertetett helyzet közismert, habár még nem teljesen elemzett. Vitathatatlan, hogy egy nép ereje vagy gyengesége virágzó vagy hanyatló gazdálkodásában rejlik, de mivel magyarázhatjuk a gazdálkodásban mutatkozó fellendüléseket és depressziókat a naturális gazdálkodás, az egyszerű áru-termelő gazdálkodás viszonyai között? S itt jön segítségül a fizikai geográfia, azaz a történelmi idők klíma-változásait kutató tudományág. Ismeretes, hogy állandó az a hőmennyiség, amelyet a föld évente a naptól kap, a klíma változásai pedig csupán annak a csapadékmennyiségnek a mértékétől függnének, amely a bennünket érdeklő területeken megfigyelhető. V. N. Abroszov ismerteti a steppei és az erdő-zónák egymástól eltérő csapadékviszonyait. Kiderült, hogy ha a steppéken fokozódik a csapadékmennyiség akkor az erdős zónában száraz telek és forróbb nyarak vannak. És megfordítva, ha a közép-oroszországi erdőkben lassú eső hullik, télen pedig szüntelen az olvadás, akkor a steppéken tartós szárazság alakul ki. Az ilyen periódusok változnak s tartamuk⁹ a bennünket érdeklő időszak esetében évtizedekben számlálhatók (50—200 év).

Ezzel magyarázható a folyóvölgyek éghajlatában bekövetkező változások jellege: ha az erdős zóna csapadékos, akkor a Dnyeper, a Don, a Volga és az Ural vízhozama növekszik, a Kaspi-tenger szintje is emelkedik, amelyet 81%-ban a Volga táplál. Ilyenkor a folyóvölgyek oázisokká válnak a naptól kiégetett steppéken. Ha viszont a steppét éri a csapadék, akkor a folyók

⁸ Л. Н. Гумилев: Хазария и Терек. 79. l.

⁹ L. N. Gumilov: La fluctuation du niveau de la mer Caspienne. Cahier du Monde russe et soviétique. 1963. 3. 331—366. l.

elsékélyesednek, a Kaspi-tenger vízszintje pedig csökken. Ennek következtében a delta-vidék kiterjedése növekszik, a VI. században pl. majdnem Mangislakig terjedt.

Az éghajlat évszázados ingadozásai és a Délkelet-Európát benépesítő lakosság natural-gazdálkodása közötti kapcsolat tagadhatatlan. A steppék csapadékosága és az erdővidéki szárazság azt az optimális feltételt nyújtja, amelynek közepette mindenki nyer, hiszen az erdei mocsarak nem alkalmasak a földművelésre. Amikor az erdők csapadékosak, vesztenek a steppei nomádok, viszont nyernek a Don völgyének lakói, ahol széles teraszokat találunk. Az Alsó-Volga vidék lakói számára viszont ez bajt hoz, mert a Kaspi-tenger száz és száz kilométernyi területen elönti a sík partokat, pusztulásra ítélve az „orosz Németalföld” földművelő kultúráját. Kíséreljük meg tehát az imént ismertetett szempontok ismeretében megvizsgálni a VII. századi délkelet-európai népek kapcsolatait.

A IV. századtól vette kezdetét a steppe-zóna intenzív csapadékelátása. A hun akacirokat 463-ban megverő bolgár törzsek a Fekete-tenger egész partvidékét uralmuk alá vetették. Uralmuk 570 körül tartott, amikor leigázták őket a türkök. Ebben az időben nőtt meg a kazárok jelentősége, akik az akkor hatalmas Volga delta-vidéken, valamint a Terek bal partján éltek. A Terek deltája abban az időben nem volt alkalmas az állandó letelepedésre, mivel a Terek, mint minden folyó, amelyik szélességében szeli át a síkságot, sok ágra szakadt, és hatalmas területeket önt el, különösen a fokozott insolatio idején, amely a kaukázusi jégtakaró olvadását váltja ki.

A Terek völgye és a Volga deltája növényzetben gazdag területet képeztek, amely telve volt kertekkel, szőlőültetvényekkel, halászatra alkalmas területekkel, a környező zöldelő steppék pedig jó legelőül szolgáltak a jószág számára. A Don völgye a fenti két vidékhez viszonyítva más képet mutatott, mivel a folyó alacsony szintje következtében a felső teraszok a steppék biogeoszférájához tartoztak, azaz a nomádok sajátították ki azokat, a helyi lakosság pedig szorosan a part mentén húzódott meg. A Don-vidék a Kazár Birodalom periferiáját képezte.

A fentebb ismertetett helyzet egészen a X. század kezdetéig állt fenn, s ezen idő alatt a szlávoknak sikerült megtelepedniük az Okáig és a Volga felső folyásáig terjedő területeken, északkeleten visszaszorították az erdei vadász finn törzseket.

A X. században a csapadékos zóna észak felé húzódott és ez újabb következményekkel járt. A Kaspi-tenger szintje 3 métert emelkedett, elérte a XX. század közepének szintjét (absz. mélység —28 m). A kazár földek jelentős része víz alá került, csődbe jutott a kazárok gazdálkodása, ami megkönnyítette a kazárok 965-ben bekövetkezett vereségét. Keletről a Fekete-tenger vidékére húzódtak a szárazabb éghajlathoz szokott nomádok. A magyarok Pannóniába mentek, ahol a csapadékhullás egyidejű csökkenése a nedves Duna-menti step-pét a Donyec-menti és a baskir steppék korábbi viszonyaihoz tette hasonlóvá. A polján és különösen a szeverján keleti-szláv törzsek dél felé húzódtak, az Azovi-tenger partjaihoz, a drevljánok, a radimicsék és a vjaticsek pedig a gazdasági depresszió állapotába kerültek, ami a kijevi fejedelmek számára megkönnyítette a törzsek leigázását, akik maguk aligha álmodtak arról, hogy adót fizes-senek és valakinek engedelmeskedjenek. Ugyanakkor viszont megnőtt a Don jelentősége és itt kissé kitérünk az etnográfia, helyesebben az etnogenezis területére.

A VIII. századig a kazárok viszonylag monolit népet alkottak. A bizánciakkal és a muzulmánokkal való állandó kapcsolataik eredményeként sokat kölcsönöztek mindkét kultúrából. Ezt elősegítette a pravoszláv vallás terjesztése nyugaton, s az iszlámé keleten, miközben mindkét vallás sok új hívőt szerzett magának a kazárok körében. Az a tény, hogy Itilben egy zsidó közösség ragadta magához a hatalmat, megfosztotta a tulajdonképpeni kazár tradíciókat a külföldi hatásokkal szembeszegülni tudó ellenálló erőttől, s így a X. századra a kazároknak két csoportja alakult ki: pravoszláv kazárok a Terek és a Don vidékén, továbbá muzulmánok a Volga vidékén. Felettük egy csekélyszámú és zsoldos csapatok fegyvereire támaszkodó zsidó közösség állt, alattuk pedig az elmaradott, s a leginkább magatehetetlen lakosságnak az az egyre gyérülő része, amely a Szvjatoszláv-féle vereség után a muzulmánok karjaiba hullott.

A széttagolődásnak ugyanez a tendenciája érvényesült a X. században megfigyelhető politikai konszolidációnál is. A Volga-vidék Horezm, a Terek és a Don vidéke viszont orosz befolyás alá került. A XI. században Sarkel és Samkerc kazár városok helyén orosz erődítmények jelennek meg: Bjelaja Vezsa és Tmutorokan. Oroszországban a kereszténység felvétele igen megkönnyítette a nyugati kazárok és az oroszok egybeolvadását, mivel a pravoszláv törvény szerint keresztény nem köthetett házasságot másvallásúval. Ennél fogva a kazár nők csak ágyasai, de nem feleségei lehettek azoknak az úzoknak, besenyőknek és kunoknak, akikről fentebb szoltunk. Ezenkívül maguk a nemzetségi-törzsi rendben élő nomádok sem kívánhatták olyan idegenek befogadását, saját soraikba, akik — a nemzetségi jog szerint — részesedést nyertek volna a közös nemzetségi tulajdonból, azaz részesedtek volna a földosztásnál, a zsákmány felosztásánál stb. Az orosz szlávokkal való egybeolvadásnak pedig nem volt ilyen akadály, s így a X. század végére a szláv nyelv — mintegy nemzetközi nyelvként — terjedt el egészen a Kaukázus láncolatáig (Al Bekri).

Más szavakkal, itt olyan etnikai divergenciát figyelhetünk meg, amely a kialakult történelmi helyzet hatására, a kezdődő folyamatot elősegítő helyi klímaváltozás nyomán bontakozik ki. A XI. században a helyzet gyökeresen megváltozott.

A X. századig a kumákok vagy kipesakok az Irtis felső vidékénél éltek, vízben viszonylag gazdag steppéken, és nem hatoltak be az Aral-környéki szárazabb területre. A XI. században a csapadékvonal ismét délre helyeződött át s a korábban kiszáradt steppék újra kizöldeltek. Ekkor a kumákok elfoglalták az egész eurázsiai síkságot, legyőzték és kiszorították onnan a besenyőket. Még az orosz fejedelmeknek is száz esztendőre volt szükségük ahhoz, hogy feltartóztassák az oroszul poloveceknek nevezett kumákok (kunok) nyomását. Különösen a Don alsó vidékénél és az Észak-Kaukázusban vertek erős gyökeret a kunok, ahol a steppe flóraállománya azonos volt az Irtis felső partvidékének (Zajszantól, a Barabai steppétől délre) növényzetével. Erejük azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy megbirkózzanak a kazárok utódaival.

A Volga deltáját, a mély és gyorsfolyású vizeknek ezt a labirintusát olyanynyira sűrű nádasok szegélyezik, hogy azon csak a vadsertés képes áthalolni. A rétek mocsarakkal váltakoznak, s ez a vidék nem kedvez a lovas haremodornak. Télen a vékony jég könnyen beszakadhat a ló és lovasa alatt, a steppék csapadékosvá válásának idején, a XI–XII. században a Kaspi-tenger vidékén enyhe telek jártak. Ezek a geográfiai sajátosságok magyarázzák azt, hogy 965-ben Szvjatoszláv miért elégedett meg a kazár fővárosok lerombolásával és miért nem pazarolta erejét annak a deltavidéknek a meghódítására, ahol a

kazárok a XIII. századig éltek. Az utolsó említés róluk 1246-ból származik, amikor Plano Carpini¹⁰ találkozott velük. A volgai kazárokat nem a steppei népek tették tönkre, hanem a Kaspi-tenger hullámai, mivel a tenger szintje a XIV. század elejére 14 méterrel megemelkedett a VII. századihoz képest. A kazárok területének csaknem egésze víz alá került és a nép kénytelen volt szertevándorolni, maradékaik pedig az Arany Horda etnikai konglomerátumában¹¹ tűntek el.

A Tereknél a védelmi feltételek kedvezőtlenek. A valamelyes megbúvási lehetőséggel szolgáló partmenti erdő a parttól mindössze 5—7 km-re terjed, s a kártékony rovarok nagy tömege miatt az erdőben nem lehet hosszabb ideig tartózkodni. Ezért a kazárok utódai a Kaukázus hegyvonulat nyúlványaihoz vándoroltak azzal a szándékkal, hogy a veszély elmúltával majd visszatérnek a hazai tájakra. Ezt könnyen megtehették, mivel a nogáj homokos területek déli pereme homokpuszta, ahol a nomádok nem tudtak letelepedni, azért ott meg sem telepedhettek.

A védelmi lehetőségeket illetően a Don völgyében következő a helyzet. A széles, árterület feletti teraszokat lombos és tűlevelű erdők borítják, ahol az év csapadékos részében sok a pompás kis rét, tisztás, a sekélyvizű tó és ér. Itt szintén könnyen meg lehet bújni a folyóvölgyeket körülvevő széles, kiszáradt és agyagos steppék felől közeledő ellenség elől. Innen erős ellencsapást lehet mérni az ellenségre, a csaták után pedig könnyű megőrizni a saját erők sérthetetlenségét. Annak, aki a helyi lakosságot engedelmességre akarta bírni, túlsúlyban levő erőket kellett a hatalmas térségre bevetnie, a kunok azonban ilyen lehetőségekkel nem rendelkeztek.

A kunok háborúi azonban kegyetlenek voltak. 1117-ben az orosz lakosság elhagyta Bjelaja Vezsát, a jelenlegi Címliánszki-tenger helyén álló erődöt. A természeti viszonyok itt megkönnyítették a kunok győzelmét. Bjelaja Vezsa árterületen, egy nagykiterjedésű réten állt, amelynek nagy részét áradáskor a Don elöntötte. A kunok lovassága itt szabadon manőverezhetett. Ámde a doni erdőségekben a helyi lakosság átvészelte a nehéz időket, megőrizte függetlenségét. Ezt a lakosságot nevezték a XII. században „brodnyik”-nak. Ez az elnevezés először 1147-ben jelenik meg a Hypatius-féle évkönyvben.

A brodnyikok oroszul beszéltek és a pravoszláv hitet vallották. A korabeli évkönyvírók azonban sohasem azonosították a brodnyikokat az oroszokkal.¹² 1227-ben IX. Gergely pápa misszionáriusait „in Cumanis et Brodnic terra vicina” küldte. IV. Béla magyar király 1254-ben kelt levelében felsorolja Magyarország ellenségeit: „Rutheni, Comani, Brodnici”, vagy „Ruscia, Comani, Brodnici, Bulgaria”. A XIII. században úgy tartották, hogy a brodnyikok és az oroszok — két különböző nép. Sajnos, a források a brodnyikok származásáról nem közölnek részletes adatokat.

Vegyük azonban a közvetett adatokat: a XII. században Bjelaja Vezsa romjain vályogtéglából település épült.¹³ A település olyan volt, mint a Terek menti település. A doni szőlőtermelés a Terek vidékéről származott. A Donnál a juhok lassanként kiszorították a szarvasmarhát, a juh a kazárok legkedveltebb állata volt, áldozati állatként is nagy szerepet játszott.

¹⁰ Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрика. М., 1957. 57. 1.

¹¹ А. Алексин, Л. Гумилев: Хазарская Атлантида. Азия и Африка сегодня. 1962. № 2, 52—53. 1.

¹² В. Ф. Минорский: История Ширвана и Дербенда X—XI. вв. М. 1963. 151. 1.

¹³ М. И. Артамонов: ук. соч. 453. 1.

Nézzük meg most azokat a változásokat, amelyek a bennünket érdeklő időszakban az éghajlati viszonyokban bekövetkeztek. A X. század a steppe ideiglenes kiszáradásának korszaka. A Terek völgye pl. többet szenvedett a szárazságtól, mint a háborúktól, a Don völgye viszont egyáltalán nem szenvedett kárt, mivel a Don az erdős zónában ered, ahol a csapadék mennyisége fokozódott.

Világos, hogy a Terek-völgyi kazárok a Don mentére vándoroltak, bár egy részük a helyén maradt és a kaukázusi hegygerinc nyúlványán, a Grebeny lábának vidékén folytatta földműves gazdálkodását. A brodnyikok tehát szláv-kazár keveréknép, a kazárok utódai. Amíg a kijevi fejedelmek a kun kánokkal harcoltak, a brodnyikok az oroszokat segítették, amikor pedig az oroszok és a kunok egyezsége léptek a tatárok ellen, a brodnyikok 1223-ban Szubutaj-bagadurt segítették győzelemhez a Kalka mellett lezajlott csatában. Az Arany Horda kánjai értékelték a nekik nyújtott segítséget és megengedték, hogy a brodnyikok nyugodtan éljenek a Don és a Terek mentén. A XVI. századtól a brodnyikok utódait türk szóval kozákoknak kezdték nevezni.

Általános az a nézet, hogy a kozákok — orosz parasztok, akik az „opricnina” szörnyűségei elől menekültek a Don vidékére. Valóban, a kozákok jelentős része így alakult ki. A Don vidékére húzódó szökevények azonban nem a pusztaságba mentek, hanem a sajátjaikhoz. Ezért is született a híres közmondás: „a Dontól nem adnak ki senkit.”

Elképzelhető, hogy Robinson Crusoe (avagy prototípusa) megélt egy lakatlan szigeten, sőt, sikerült meg is védenie magát egy csomó indiánnal szemben, igaz, tűzfegyver segítségével. Hogyan maradt azonban életben az az orosz paraszt, aki számára szokatlan természeti környezetbe került, s amikor a Fekete-tenger menti valamennyi vízválasztó steppét a nogájok uralták, akik azzal foglalkoztak, hogy embereket raboltak s rabszolgának adták el őket. Kizárólag a szökött parasztok elmélete alapján nem lehet megmagyarázni a kozákság kialakulását, mert felmerül a kérdés, hogy az a moszkvai kormány, amelynek annyira szüksége volt adófizetőkre, miért engedte, hogy alattvalói a határon túlra menjenek, amikor egyetlen lovascsapat annyi fegyvertelen menekültet foghatott el, amennyit csak akart. Végül, ahhoz, hogy a szántó-vető földműves harcossá és vadásszá válják, idő és gyakorlat szükséges. Minden jel szerint a Donnál már előzőleg kialakultak azok a helyek, ahol a jövevény hozzá szokhatott az új életkörülményekhez és az új életmódhoz. A XIII—XVI. század során ott éltek a brodnyikok utódai, akik küzdöttek a steppével és soraik feltöltésére szívesen fogadtak jövevényeket. Szívesen fogadták soraikba az azonos hiten levőket, az első időkre szállást, kiképzést, valamint a nogáj murzákkal és az orosz bojárokkal szemben védelmet biztosítottak számukra. E sorok írójának 1965-ben a cimljánszki homokpusztán sikerült egy ilyen korból származó települést felfedeznie. Ez már akkor történt, amikor a kazár kutatással foglalkozó expedíció befejezte tevékenységét. A Don-mellék első, árterület-feletti teraszát elárasztó Cimljánszki-tenger partján homokos sáv húzódik, amelyet a környező steppéktől a harmadik, árterület-feletti széles terasz választ el és a Don-völgy régi (a Cimljánszki-tenger feltöltése előtti) tájképnek a maradványát képezi.

Nehéz elképzelni ennél áldottabb helyet. Itt még a száraz években is a talajvíz kb. 1 méter mélyen van, a növényzet gyökérrendszere tehát könnyen jut nedvességhez. Itt nem csupán nyírfát és fűzfát, hanem hatalmas tölgyeket is találunk. Az egyik, a szél által letisztított területen, amely egyébként igen kis ki-

terjedésű volt (17×14 m), szétszórt cserépedény-töredékeket találtunk, köztük feltehetően tűzhelyből származó porózus kő töredékét is. Ez egy telephely, meglehet, csupán egyetlen ház maradványa volt, amely nem túlságosan korai időből származhatott.¹⁴ Az edények nagy részét kézzel formázták. A kiégetés erős, bár nem minden edény volt tökéletesen kiégetve, sőt, egyes töredékekben szemmel látható volt a sötétszürke agyag. Egyes cseréptöredékeken piros festéknyomok voltak, másokon viszont párhuzamos karcolt díszítő vonalak. A cserépedényeken mind az úz, mind a tatár cserépedények nyomai világosan felismerhetők, ami a ház használatának idejét a X—XV. századra teszi.

Az orsó végére szerelt orsógomb lelet arra utal, hogy nem katonai telephelyről van szó, mert ott az asszonyoknak nincs idejük arra, hogy gyapjút fonjanak. Ez a brodnyikok egyik állandó letelepedési helye lehetett, nem messze attól a mélyebben fekvő területtől, ahol manapság nyírfák és nyárfák nőnek, a talajvíz pedig 1/2 méterre van a felszíntől. Az edények kézzel formálását a következővel magyarázhatjuk. Az állandó háborúk viszonyai közepette a kevés számú fazekas nem tudott elegendő edényt készíteni, s a brodnyikok úgy segítettek magukon, ahogy tudtak. Nem mond-e ellent elképzeléseinknek az, hogy egy nagyhatalom — az Arany Horda — saját területén megtűrt egy olyan idegen testet, mint a brodnyik-kozákokat. Nem! A brodnyikok nem a tatár kánok, hanem a nogáj hordák ellenségei voltak, amelyek állandóan felkelésekkel nyugtalanították Batu kán gyengülő utódait. Maga a „nogájok” elnevezés a Nogáj híveit jelenti. Nogáj pedig a XIII. század végén harcot indított az Ázsiából érkezett mongolok ellen. Nogáj hadseregét nagyobb részét a kunok és egyéb, a mongolok által leigázott, s ezért a mongolokat gyűlölő törzsek utódai képezték. Nogáj vereséget szenvedett a Tohta-kán megerősítésére érkezett orosz csapatok segítségével. Nogájt egy orosz harcos ölte meg. Nem rendelkezünk közvetlen tanúbizonyságokkal arról a szerepről, amelyet a tatárok belső háborúi során a brodnyikok játszottak, az események logikája azonban azt súgja, hogy az Arany Horda kánjai a brodnyikok természetes szövetségesei voltak, míg a lázadó nogájok — ellenségei.

Ez a stabil kollízió fennmaradt az Arany Horda bukása után is, akkor, amikor a steppéken az anarchia lett úrrá, mely anarchia kezére játszott a teljes függetlenségre szert tett brodnyik-kozákoknak. 1538-ban pl. Moszkvából a következőket írták válaszul a nogáj murza panaszaira: „A sikon sokféle kozák jár: kazániai, azoviai, krímiei és más egyéb haszontalan kozákok. S mi a végeink kozákjai velük keverednek, s együtt járnak: ezek az emberek nekünk is tolvajok, s nektek is tolvajok.”¹⁵

A továbbiak során aztán a moszkvai kormánynak sikerült közös nyelvet találnia a doni kozákokkal, határőrökké változtatta őket az Oroszország ellen irányuló tatár támadásokkal szemben. Tudjuk, hogy Rettenetes Iván hadvezérei találkoztak a Tereknél a kozákokkal az asztraháni kánság meghódítása után (1556), és tartós szövetséget kötöttek velük a nomádok és a kaukázusi hegyi lakók ellen.

Mit látunk tehát? Változnak a népek, a köztük levő viszonyok azonban állandóak. Ezt az állandóságot azzal az algebrai képlettel fejezhetjük ki, amely-nél a számlálót a folyóvölgyek lakossága, a nevezőt pedig a steppék lakossága képezi.

¹⁴ Л. Н. Гумилев: Хазария и Терек. 81. l.

¹⁵ Тожe, 84. стр.

Л. Н. ГУМИЛЕВ

ПРЕЕМНИКИ ХАЗАРОВ

(Распределение осадков и вопрос этногенеза в юго-восточной Европе в VII-XVI вв.)

Резюме

Автор исследует в статье влияние осадочных и сухих периодов на средневековую историю Юго-Восточной Европы.

Устанавливается, что вдоль больших рек Восточной Европы происходила интенсивная обработка земли и в сухих периодах, поражающие южных области. В то же время в междуречьях, в степях кочевые племена развивали скотоводство. Народы двух прилегающих друг к другу поясов были в зависимости друг от друга, но в то же время они находились в непрестанной борьбе.

Для хазаров, проживавших в областях дельты Волги, был благоприятным осадочный период южного пояса, ибо снижение уровня воды Каспийского моря освобождало большие территории, удобных для обработки.

Отношения между хазарами-земледельцами района дельты Волги и кочевыми племенами степи были враждебными. Экономическое ослабление и уничтожение Хазарского каганата причинило, помимо военного нажима, прежде всего наступление периода осадочного лесного пояса. Стремительное поднятие уровня воды Волги подымало также уровень воды в Каспийском море и плодородные хазарские земельные площади оказались затопленными водой.

Преемниками хазаров, принявших частично православие, по автору, являются «бродники», которые стали ядром донского казачества, начавшегося оформляться с XVI века.

L. N. GUMILEV

LES SUCCESSEURS DES KAZARES(Le problème de la distribution des condensations atmosphériques et de l'ethnogénèse dans le sud-est de l'Europe au cours des VIIe — XVIe siècles)**Résumé**

Dans son étude, l'auteur examine l'effet des périodes sèches et pluviales sur l'histoire médiévale du Sud-Est de l'Europe.

Il constate que le long des grands fleuves de l'Europe Orientale une agriculture intensive avait eu lieu même pendant les périodes sèches pour la zone méridionale. D'autre part, sur les steppes entre les fleuves, des peuples nomades s'étaient occupés de l'élevage. Les peuples des deux zones complémentaires avaient eu besoin l'un de l'autre, pourtant il existait un état d'hostilité permanente entre eux.

Pour les Kazares vivant aux régions du delta de la Volga la période pluviale de la zone méridionale était favorable, parce que la baisse du niveau d'eau de la mer Caspienne avait libéré de terrains cultivables de grande étendue.

Les relations entre les Kazares agricoles de la région de delta de la Volga et les nomades de la steppe était hostile. L'affaiblissement économique et la chute du Kaganat Kazare était causé, outre la pression militaire qui s'appesantissait sur lui, par l'arrivée de la période pluviale des zones forestières. L'accroissement précipité du débit de la Volga avait élevé le niveau d'eau de la mer Caspienne et des territoires fertiles kazares furent inondés.

Selon l'auteur, les successeurs des Kazares, convertis partiellement à la foi pravoslave, sont les «brodniks», qui ont formé le noyau des Cosaques de Don. Ceux-ci sont parus sur la scène de l'histoire à partir du XVIe siècle.

Történeti földrajz és történelem

(Megjegyzések L. N. Gumilov cikkéhez)

A vitára serkentő tanulmány szerzője, *L. N. Gumilov* a történelemtudományok doktora. Édesapja neves orosz költő, *Jeszenyin* és *Majakovszkij* barátja, édesanyja pedig *Ahmatova* volt. *L. N. Gumilovot* a történeti földrajz művelésében elért eredményeinek elismeréseként a Leningrádi Tudományegyetem Földrajzi Intézete hívta meg munkatársnak. Nem önként vállalt szilencium után publikációs tevékenysége az utóbbi évtizedben bontakozott ki. Érdeklődésének középpontjában a dél-orosz steppe középkori története áll. Kutatásaira a nemzetközi tudományos élet is felfigyelt. Ha ma valami közelebbit tudunk a tulajdonképpeni kazárok központi területéről, úgy azt főként a Volga deltájában végzett áldozatos kutatásainak köszönhetjük.

L. N. Gumilov itt közölt tanulmányában felmerülő problémák jobb megértése érdekében meg kell állnunk a kazár kutatás historiográfiájának elvi kérdéseinél. Annak ellenére, hogy a Kazár Kaganátusra vonatkozó elbeszélő források a tudomány rendelkezésére álltak, nem volt hálás téma a kazárokkal foglalkozni. Idealizálás és lebecsülés végletei között hanyódott Kelet-Európa történetének e fontos tényezője. Az a remény is elhalványult, hogy a múlt század 90-es éveiben kezdődő régészeti kutatások a túlzásokat megfosztják létalapjuktól. Amikor a mi korai történelmünk szempontjából is roppant jelentős régészeti feltárásokból alighogy kezdett kibontakozni a Volga és a Dnyeper közti terület a VIII—IX. századi virágzó, fejlett steppei civilizációjának körvonala, rögtön kételkedés és túlzott követelmények bizonytalanították el a szerény, de biztató eredményeket. A Volga-parti kazár főváros, Itil, továbbá Szemender és Sarkel helyének meghatározását számonkérő igények a mérsékeltebbek közé tartoztak. Az utóbbi évtized jelentős kutatásai alapján tudjuk, hol feküdt Sarkel híres téglavára, sőt Szemender helyének meghatározásában is jelentős előrehaladás történt, de Itilnek és a kazárok központi területének fekvése továbbra is rejtély. Hiába sikerült meghatározni az arab geográfusok emlegette, a Szeverszkij Donyeetól az Azovi tengerig húzódó VIII—IX. századi kő és föld várrendszert, amelynek Sarkel bár fontos, de mégiscsak csupán része volt — mindez mérsékelt elismerést váltott ki. Meglehetősen fanyar fogadtatásban részesült az a régészeti leletekre alapított megállapítás, hogy a Kaganátus népe fejlett csoroszlyás ekével űzte földművelését, sőt kerti—szőlő termeléssel is foglalkozott. A rezignált reagálás azzal a nem alaptalan bírálattal is kiegészült azonban, hogy a Don és a Dnyeper közének fejlett civilizációját nem a kazárok, hanem a Kaganátus határterületének alávetett népei teremtették.

Azok, akik a riasztó jelek ellenére is a kazár témához nyúltak, érezték, majd fokozatosan felismerték a tudományos fórumok elegáns rezignáltsága mögött egy statikus történetfelfogás és a marxizmus dogmatikus torzítása közötti

szövetséget. Az utóbbi elméleti problémát jól ismerjük, az előbbi azonban magyarázatra szorul. Az érintett történeti téma esetében a statikus szemlélet a kelet-európai ekés, földműves szláv és a steppei nomád világ közötti feloldhatatlan antagonizmust vallotta.

E különös szövetség rendkívül világosan és tételesen fejtette ki álláspontját. Kelet-Európa koraközépkori sorsát egyetlen tényező, a keleti szláv törzsek federációja, majd állama, a Kijevi Oroszország határozta meg. A steppe évszázadokon át önmagát ismétlő nomád világa keresztezte, akadályozta a nagy középkori szláv állam történelmi misszióját. A Volga és a Dnyeper közötti step-pén bármiféle ekés földművelő kultúra és gazdasági fellendülés közvetlen szláv hatás nélkül elképzelhetetlen. A Kazár Kaganátussal és általában a steppe világgal csak abból a szempontból érdemes és kell foglalkozni, hogy minél teljesebb bizonyítást nyerjen e parazita organizmus negatív hatása a keletkező, majd létrejött Kijevi Államra. A világtörténeti szerepre hivatottságot önmagában hordozó Kijevi Oroszország és a rajta kívül álló világ közötti ádáz összecsapások minél drámaibb részletekben bővelkedő bemutatása a keleti szláv állam történelmi elhivatottságát és ennek feltartóztathatatlan győzelmét igazolta.

Ezzel a csak leglényegesebb vonásaiban jellemzett állásponttal szemben az a felfogás, amely a Kelet-Európa koraközépkori tényezői közötti bonyolultabb összefüggéseket, kölcsönös feltételezettségeket vallotta, nehezen tudott volna az 1950-es évek elején a fentihez hasonló világos, tételes definíciót nyújtani.

De térjünk egy pillanatra vissza a tételes definíciót védelmező statikus felfogás és dogmatikus szövetség problémájához. Ez a szövetség nem volt tudatos, csak egyszerűen a legalitás látszatában természetellenesen létezett.

A lényeg az, hogy a megelőző korszak tudománypolitikai felfogásából leágazó történelemelmélet akadályozta Kelet-Európa koraközépkori történetének reális ábrázolását. De ha, mint erről fentebb szó volt, e koncepció tarthatatlansága már az 50-es évek elején is világossá vált, akkor miért maradt el az új szintézis? Az egyoldalú felfogást keresztező adatok elsősorban régészeti művekben napvilágot láttak, gyakran persze magyarázatuk az egyértelmű koncepciót támogatta. Az igazsághoz tartozik, hogy az ismeretek akkori fokán a Kazár Kaganátusról és általában a Kelet-Európáról kialakítható kép szükségképpen fogyatékos lett volna, hiszen az adatfeltárások eredményei csak az 1950-es évek végétől napjainkig terjedő időben kezdtek beérni. Szükségtelen tehát sajnálkoznunk ama lehetséges összefoglalás elmaradásán? Szó sincs róla. Sz. P. Tolsztovszov a sokszor bizonytalan részletek ellenére összegezte horezmi kutatásainak eredményeit. Ma minden Közép-Ázsia történetével foglalkozó munka Tolsztovszov állásfoglalásának cáfolatával kezdődik, de mégis az ő kutatásai és korrekcióra szoruló megállapításai nélkül ismereteink szegényesek lennének. Nélkülük nem nőhetett volna fel egy kiváló kritikai érzékkel rendelkező tudós nemzedék.

Persze Kelet-Európa és Közép-Ázsia az említett tudománypolitikában nagyon is különböző elbírálás alá esett. Főleg az egyértelmű koncepciót szükségképpen megkérdőjelező új kelet-európai történeti szintézis kísérlete esett más elbírálás alá, amit a „Pravda” 1951. dec. 25-i számában megjelent cikk is bizonyít.

A kelet-európai steppe-övezet kutatásában elért jelentős eredmények ellenére még most is keveset tudunk a kazárok szűkebb hazájának és Volga-parti fővárosuknak fekvéséről. De ha valami keveset erről is tudunk, akkor azt *L. N. Gumilov* önfeláldozó, gyakran mostoha körülmények között született eredményeinek és kudarcainak köszönhetjük. — A tudomány distingválta, de inkább finom-

kodó légköréhez talán nem illik a mostoha körülmények emlegetése. Holott az eredmények jogos számonkérése és méltatása nem reális a kutatás feltételeinek mérlegelése nélkül. Ha kortársaink talán nem, de esetleg az utókor mégis méltányolni fogja azoknak a kutatóknak az erőfeszítéseit, akik mindent kockára tettek az eurázsiai steppe titkának feltárása érdekében. Természetesen önkritikusan be kell ismerniük, hogy szerény eredményeik, melyekkel a történettudományt gyarapítani képesek voltak, nem állnak arányban fizikai és szellemi erőfeszítéseikkel.

Mindezek előrebocsájtása után vitázni kívánok *Gumilov* professzoregyes megállapításaival. *Gumilov* 1967-ben az MTA Régészeti Intézetében előadást tartott, amelyre ott a helyszínen az ő anyanyelvén az alábbi szellemben reagáltam. Véleménykülönbségünk nem befolyásolta barátkozásunkat, bizonyára a jövőben sem fogja. A barátság mindig két félen áll, a tudományos véleményalkotás azonban mindig egyéni.

1. A XII. századi orosz évkönyvírók „ismeretlen föld”-nek nevezték a steppét. E meghatározásban enyhe túlzás persze van, de az a tény, hogy a szlávok számára a steppe idegen, bár nem teljesen ismeretlen világ volt.

965 után, a Don vidékén az egyébként vegyes népességű Sarkel—Bjelaja Vezsa körül alakult ki az egyetlen adatolható számottevő orosz központ. Az ottani X—XII. századi temetkezésekben valóban a keresztény rítust is megtaláljuk. I. I. Ljapuskin a MHA. 104. kötetében közzétett térképei az erdős steppe határártól délre VIII—IX. századi szláv településeket tüntetnek fel, viszont a X—XIII. század vonatkozásában Sarkel—Bjelaja Vezsa-t tüntetik fel egyetlen jelentős településként. Két következtetés adódik, amikor a steppén a VIII—IX. században a viszonyok kedveztek a földművelésnek, kisebb szláv csoportok betelepedtek a szaltovi—majjácki kultúra területére, de a X—XIII. században a kedvező körülmények megszűntével megakadt a kolonizáció. Igaz, a Don vidékének egyetlen pontján elviselhető viszony alakult ki a szláv földművesek, a nomád besenyők és kunok között. De Sarkel—Bjelaja Vezsa a Don vidékének mégiscsak egyetlen pontja. Nehezen képzelhető el tehát, hogy a XI. században a Don és a még távolabbi, kelet-kaukázusi Terek folyó vidéke szilárdan orosz befolyás alá került volna. Bjelaja Vezsa telepesei egyébként 1117-ben, Vladimir Monomahnak 1111-ben és 1116-ban a kunok ellen intézett két sikeres hadjárata ellenére is kénytelenek voltak visszatelepedni a Kijevi Oroszország területére.

A Nyugat-Kaukázus vidékén fekvő Tmutorokánból érkező trónkövetelő Msztilsláv Vladimirovics (I. Vladimir fia) fejedelem hadai 1023-ban az orosz évkönyvek szerint kazár és az akkor még nyugat-kaukázusi kaszog (adigej) harcosokból álltak. Bár Tmutorokánban valóban a sértett, Kijev ellenes orosz fejedelmek egyik fontos fészke volt, mégis nehezen tudnánk érvekkel alátámasztani azt, hogy ez a nyugat-kaukázusi tartomány kizárólagosan orosz érdekszférát jelentett volna. Azt tudjuk, hogy a Tmutorokánban megtelepedő orosz fejedelmek templomokat építettek, de az ottani kereszténység az orosz fejedelmek megjelenésénél évszázadokkal korábbi előzményekre nyúlt vissza. Bíborban-született Konstantin tudósításából arra tudunk következtetni, hogy már a X. század első felében a Nyugat-Kaukázushoz közeli területen a kereszténységnek számos követője volt ugyan, de a térítések eredményei nem szilárdultak meg, holott az örmény Mozes Daszuranci krónikájából tudjuk, hogy a Kaukázustól északra lakó népek között a III. század végén már keresztény Örményország papjai a VI. század első negyedétől térítettek. A 325-ben már emlegetett bosporusi (keresi) püspökség, a kereszténységre tért krími gótok V. század eleje körül ala-

pított önálló püspöksége, és a Kerccsel átellenben fekvő, közeli Phanagoria (Tmutorokan, Taman félsziget) 518-ban már fennálló püspöksége a nyugat-kaukázusi tartományok népei között a VI. században térítő tevékenységet folytatott.

Figyelembe kell még venni a manichaeizmus és az eretnek nesztorianizmus terjedését is.

Ani már most a kazárok és a kereszténység viszonyát illeti: Phanagoria (Tamatarcha, Tmutorokan) 689 körül, 787-ben pedig a Krím félsziget keleti része került kazár kézre. Láttuk, mind a két helyen püspökség állt fenn. Egy 733 és 746 között keletkezett feljegyzés szerint a gót metropolita fennhatósága alá tartozó püspökségek a Kaganátus belső tartományaiban, sőt még azoktól keletebbre is tevékenykedtek, feltehetően a Terek folyó vidékén is volt missziós püspökség. Kétségtelen tehát, hogy Kazárország területén voltak keresztény gyülekezetek. Ámbár a steppe népei között nem mindig képzett papok, sőt püspökök térítettek; a VIII. század második felében pl. egy Chersoneseseből elűldözött katona Kazárországban püspök lehetett. (Morvacsik Gy, *Studia Byzantina*, 1967. 245—59.) Azért méltó említésre ez az egyébként nem túl jelentős adat, mert 860-ban nem kisebb egyéniség, mint Konstantin (Ciryll) kísérletezett a Kaganátus területén térítéssel. Nem túlzott eredménnyel, mert tömeges keresztelés helyett 200 embert tudott a kereszttség felvételére bírni.

A X—XI. század fordulóján az orosz egyház még nagyon gyenge volt, nem valószínű, bár a Sarkel—Bjelaja-Vezsa melletti temető egyes sírjainak keresztény ritusa alapján elképzelhető, hogy orosz papok is tevékenykedtek a steppén. A steppei térítések eredményeit azonban nem szabad túlbecsülni.

Az adatokból világosan kiderült, hogy nem valószínűsíthető az, hogy a Don és a Terek mentén a keresztény, a Volga vidékén pedig inkább a mohamedán térítések értek volna el nagyobb sikereket. Ez annál is kevésbé valószínű, mert a Volga-parti Itilben is volt püspökség. A két nagy világvallás közötti határvonal, ha ilyenről egyáltalán beszélhetünk, semmiképpen sem a folyók mentén húzódott. Valószínűbb, hogy a kereszténység terjedésének határa a Fekete-tenger partvidéki sávjában, valamint az Észak-Kaukázussal határos tartományok mentén húzódott. Emellett persze a Kaspin túli területen folyt missziós tevékenység, de átütő sikert nem ért el. A kelet-európai steppe és az attól északra húzódó terület a keresztény térítések szempontjából is „ismeretlen föld” maradt egészen a X. század végéig, amikor a Kijevi Oroszországot a keleti egyháznak sikerült végleges befolyása alá vonni. De a tengerparti sáv őt és a keleti szlávok közötti terület lakossága között még ekkor is, vagy még inkább mint korábban, a térítések igen szerény eredményeket tudtak felmutatni. De a IV. század és a IX. század vége közötti periódust illetően is jogos tartózkodással kell megítélni a missziós püspökségek eredményeit. Álláspontom igazolására néhány példát említek. 527/8 körül Gordas hun fejedelem megkeresztelkedett és népe térítését is megkezdte, de a fellázadt pogány papok meggyilkolták őt, és visszaállították a pogányságot. Pedig Gordas népe a krími Bosporus közelében élt, ahol már régi püspökség volt. 591-ben Chosroes perzsa király seregének kezére török foglyok kerültek, akiknek a homlokán tetovált kereszt volt. A foglyok közléséből kiderült, anyjuk a keresztények tanácsára azért tetováltatták fiaik fejére a keresztet, hogy az a járványoktól megóvja őket. A keresztény térítések hatására a pusztai népek hitvilágában a keresztény tanítások és a pogány hiedelmek valamiféle szinkretikus, esetenként bizonyára meglepően változatos keveréke jött létre. A keresztény befolyásnak az ilyesfajta hatását is érdemes számontartani, de ezt a hatást még felszínes kereszténységnek is csak nagy jóindulattal tarthatjuk.

Julianus barátnak 1237. évi első útjáról írt jelentéséből is arról értesülünk, hogy Alánia népének vallását még a XIII. században is a kereszténység, a pogányság sajátos keveréke jellemezte.

Nem látom tehát bizonyítottnak a Terek mellékéről *Gumilov* szerint a Don partjaihoz menekült kazárok kereszténységét. Egyébként ezt a feltételezett áttelepődést még közvetve sem lehet adatolni.

Nézzük most a szláv nyelvű, pravoszláv hitű doni brodnyikok kérdését, akik a kazárok elszlávosodott utódai lennének.

Az orosz nyelv jelentősége a népek közötti érintkezésben egészen a Kaukázusig valószínű, s nem csak Szvjatoszláv 965. évi hadjárata utáni, hanem azt jóval megelőző időben is, hiszen a keleti szláv törzsekkel állandóan kapcsolatban álló steppei népek ismerték a szlávok nyelvét. Láttuk, hogy a szláv kolonizáció erősségét, Bjelaja Vezsa-t az oroszok kénytelenek voltak feladni, lakói a Kijevi Oroszország belső területére költöztek. Ebből arra következtethetünk, hogy a Don partjain az orosz politikai uralom és a pravoszláv hit megszilárdítása nem járt tartós eredménnyel. Antonij-Theodosziosz a kijevi Barlang Kolostor alapító igumenje és más egyháziók valóban tiltották a pravoszláv és a „*varég*” (*latin*) egyház hívei közötti házasságot. Az utóbbi megszorítás valószínűleg elkerülte *Gumilov* figyelmét, amikor a házasodási tilalmat vizsgálta. Köztudott ugyanis, hogy a kijevi fejedelmi nemzetség képviselői aggály nélkül házasodtak össze besenyő és kun herceg lányokkal. Gondolhatnánk, hogy a hatalom fényében még az egyház tekintélye is elhalványult, ami igaz is. A kereszténység terjedésének idején azonban a keleti egyház papjai és hívei között általában felmerült a pogányokkal kötendő házasság, valamint az újonnan megkeresztelték pogány szokás szerint kötött házasságának problémája. Ezt a problémát az egyház érdekeinek szem előtt tartásával, de még a papi dogmatizmus ellenére is a realitások számbavételével igyekeztek rendezni. Valóságban az orosz egyház papjai vajmi keveset tehettek a egyes házasságok ellen, hiszen a XII. században még a keleti szlávok között is sokan voltak a pogánykodók. Vladimir Monomah intelmeiből tudjuk, hogy „az Uram segít” fohászkodás már komony áhitatoskodásnak számított. A pogány ízü látnokoskodást pedig még a kijevi Barlang Kolostorban is megtűrték. A köznép rettegett a „rejtett arcú” — fekete fátyolos fejfedőt és fekete csuhát viselő — keresztény papoktól.

Nem valószínű tehát, hogy a pravoszláv egyháznak bármiféle szerepe lett volna a Don melléki kazárok elszlávosodásában. Következésképpen a brodnyikok eredetét nem kereshetjük a javasolt úton. Eredetük továbbra is nyitott kérdés marad, csak feltételezhetjük, hogy a besenyők, majd főleg a kunok által elhurcolt, valamint a szabadabb lehetőségeket kereső szláv népesség zöme a Don vidékén telepedett meg, illetve kényszerült megtelepedésre. Vladimir Monomah 1111. és 1116. években kunok ellen intézett hadjáratai során a Don mentén találta meg a kunok jelentős központját, Sarukán-t és Szugrov-ot, ahol a lakosok földműveléssel is foglalkoztak és szívesen fogadták ugyan az orosz hadakat, de távozásuk miatt sem keseredtek el.

Vladimir Monomah kijevi hadainak 1111. évi hadjáratakor a kijevi seregek 6 hétig vonultak, míg elérték a Don-t. Az orosz évkönyvírók nemcsak a katonai teljesítményt, hanem azt aényt is méltatták, hogy Vladimir Monomah beme-részkedett a steppe mélyére és mondabeli hősként arany sisakból ivott a Don vizéből. Szvjatoszláv Vladimirovics 965. évi hadjárata és 1111 között kijevi seregek nem nyomultak be a steppére. a Kijevtől alig 50–60 km-re délre húzódó határokat védelmezték. A XI. században a messzi, ismeretlen Don vidékére, a

mindenre elszántak kicsiny csoportjain kívül az oroszok nem mentek. Nem gondolhatunk az oroszok és a Don menti lakosság rendszeres kapcsolatára.

Egyébként köztudott, hogy az orosz kolonizáció a XI—XII. században az észak-keleti Vladimir—Szuzdali — a mai Moszkva környéki — területre irányult.

Gumilov professzornak abban a kérdésben persze igaza van, hogy a XVI. századi doni kozákságnak sok századdal korábbi előzményei vannak, de azok feltárása még a jövő feladata. Az általa nagyon bizonytalanul X—XV. századra datált településnyom sajnos nem jelent megbízható támpontot.

2. *M. K. Artamonov* „Isztorija Hazar” c. művében találkozunk először azzal a megállapítással, hogy a Kazár Kaganátusban egy zsidó közösség ragadta magához a hatalmat, amelyik zsoldosok fegyvereire támaszkodva másodrangú szerepre szorította az ősi uralkodó nemzetséget. *Artamonov* ebből a hatalomátvételtől vezeti le vitatható módon a kazár uralkodói rendszer dualizmusát is. *Gumilov* professzor jelen tanulmányában ennek a gondolatmenetnek a folytatását látjuk, amikor a Kaganátusban hatalomra jutott az ősi kazár hagyományokat az idegen befolyással szembeni ellenállóképességétől megfosztó zsidó közösségről beszél. Az utóbbinak az elvesztése eredményezte volna a volgai muzulmán, valamint a tereki és doni pravoszláv sikereket.

Az *Artamonov* könyvéről írt ismertetésben már rámutattam arra, hogy nem feltétlen kell ragaszkodnunk ehhez az állásponthoz.

Legutóbb a cambridge-i *Obolensky* mutatott rá arra, hogy a kazáriai zsidó térítések fő forrása, a kazár-zsidó levelezés hitele vitatott. Az amerikai *Dunlop* sem tört pálcát e forrás feltétlen X. századi eredete mellett. Osztom *Dunlop* és a levelezést közzétevő *Kokovcov* felfogását, akik szerint a zsidó vallás kazárok közötti elterjedésének és a Kazár Kaganátusnak a jelentősége Kelet-Európa koraközépkori történetében nem a kérdéses levelezés hitelességén áll vagy bukik. Megjegyzendő, éppen *Gumilovnak* a Volga deltájában végzett ásatásai fontos adalékokat szolgáltatnak e levelezésnek ahhoz a tudósításához, hogy a kazárok központi területe a Volga alsó folyásának mentén, illetve deltájában feküdt. E levelezésből meríthető adatok a kazárok gazdasági tevékenységét illetően megegyeznek az arab tudósításokkal. A Don és a Dnyeper között feltárt 268 VIII—IX. századi település leletei pedig megerősítik és gazdagítják az elbeszélő források tájékoztatását a Kaganátus gazdagságáról.

Visszatérve a zsidó vallás kazárországi elterjedésének és szerepének kérdéséhez: a feltétlen indokolt kritikai fenntartások mellett ma már sokan vallják, hogy a 730—740-es években a zsidó térítések kezdeti sikereket érték el a kazár előkelők között. A térítések megszilárdulását jelző adat viszont 846-ból származik „...una gens... (Gazari) circumcisa est, et omnem Judaismum observat”. (*Migne, Patrologiae CVI. 1456. l.*) Mint mondtuk, Konstantin (Ciryll) 860 végén nem tudott számottevő sikert elérni a kazárok között.

Európában, de egyebütt is politikai válsággal, megrázkódással járt bármely új vallás befogadása és kizárólagossá tétele. Nem vesszük bizonyosra, bár sejtjük, hogy a Kazár Kaganátus egyébként is turbulens elemei által kirobbantott, feltehetően a VIII. század második felétől a IX. század elejéig tartó háborúskodás a zsidó hit, törvénykezés felvételével és terjedésével állhat összefüggésben. A kazár vezetők azonban képesek voltak helyes következtetésekre, mert a IX. század folyamán az állami politika és kormányzás rangjára emelték a vallási toleranciát. Ezt a toleranciát a körülmények kényszerítették ki. Csak persze a történészek azt is tudják, nem minden vezető réteg képes a körülmények

diktálta feltételekhez alkalmazkodni. Nem kis mértékben ennek a vallási türelemnek az eredményeként a VIII—IX. században számottevően terjeszkedő Kaganátus viszonylag konszolidált állapotokat teremtett az újonnan meghódított és a régi tartományokban.

Valószínű tehát, hogy a Kazár Kaganátus vallási viszonyainak említésekor nem a központi hatalmat megragadó zsidó közösség, és annak ősi hagyományokat romboló szerepe, hanem a szinkretizmus az alapvető kérdés, amelynek számottevő hagyományai voltak a Kaganátusra nagy hatást gyakorló Szasszanida Íránban. Ez a szinkretizmus felismerhető a Kaganátus népeinek — köztük a magyarok — művészetében is.

Egyébként abban a tényben, hogy a két nagy világvallás ütköző pontjában fekvő Kaganátus főemberei nem a kereszténységet, és nem az iszlámot fogadták el, hajlamos vagyok önálló politikai törekvést látni. Hiszen csatlakozás bármelyikhez a kettő közül feltétlen politikai elkötelezettséggel járt volna. Ez a kérdés tüzetes vizsgálódást érdemelne, mert ebből a szempontból a nem világvallás zsidó hit kazáriai terjedése még nem kapott az irodalomban érdemleges méltatást.

3. Ez éghajlati változások következményeinek valamint a folyók mente és a steppe közötti különbségnek a hatása a koraközépkori állapotokra *Gumilov* professzor kutatásainak becses és maradandó eredménye. Ennek méltatása mellett azonban jogos aggodalmat kelt az az egyoldalúság, amelyik a nélkülözhetetlen történeti földrajzi ismereteknek szinte kizárólagos jelentőséget tulajdonít.

Részgazság rejlik abban, hogy az ekés földműves és a nomád világot az egymásrautaltság és, ha úgy tetszik, a gyűlölet fűzte egybe. Ámbár e két világ, két gazdálkodási forma kapcsolatának dialektikája nem követi a történeti földrajz alapján felállítható sémákat.

Az a 268 település, amelyet a Szeverszkij Donyec, a Don és a Dnyeper partjai mentén tártak fel, a VIII—IX. századi nomádság letelepedésének, ekés földművelésének kialakulását és fejlődését bizonyítja. E folyamat indítékait illetően aligha gondolhatunk keleti szláv hatásra. Azt a VIII—IX. századi kultúrát, amelyiket az ekés, sőt a kerti földművelés és a félig nomadizáló állattenyésztés jellemez, szaltovi—majácki kulturának nevezzük. Jellemzői a Szeverszkij Donyectól az Azovi tengerig húzódó kőből épült erődrendszer körül kialakult nagy, népes települések, melyek lakosai csoroszlyás ekéket, kapákat, szőlőmetsző késeket használtak. Iparát kovács- és ötvösműhelyek, téglafőző kemencék, nagy kerámiaműhelyek jellemzik. A letelepedett életforma ismérvei mellett számottevőek az egykori nomád élet emlékei is: a fegyverzet, a temetkezési rítus, a hagyományos nomád övhasználat és főként az igen jelentős állattenyésztés figyelmeztet erre. Fontos ebben a vonatkozásban a települések szerkezete, a házak típusai. Az utóbbiak alapján nyomon követhető a kör alaprajzú nomád települések átalakulása halmazfaluvá és a kör alakú jurta fokozatos fejlődése a többosztatú házig. A népesség lélekszámára jellemző a következő adat: a Szaltovo környékén fekvő katakomba-temetőben kb. 40 ezer katakombát számoltak meg, ami nem 40 ezer VIII—IX. századi temetkezésnek felel meg, mert egy-egy katakombába folyamatosan többen is temetkeztek.

A szaltovi—majácki műveltség elemei az észak-kaukázusi alán kultúrához állnak közel, sőt azzal az azonossággal megegyeznek. Ez a múlt század 90-es éveitől sokszorosan adatolt megfigyelés fényt vet az említett műveltség eredetének kérdésére is.

Így jellemezhető dióhéjban az a terület, melyet *Gumilov* a Kazár Kagánátus szinte szegényes periferiájaként jellemez. Ez a vidék, lehet, hogy a Kagánátusnak valóban csak szegényes határterülete volt. Mindenesetre ezt a területet ismerjük ma a legjobban. A Volga deltájának kutatása, bár biztató, érthetően még nem tudott a Don és a Dnyeper közén elért eredményekhez hasonló felmutatni.

Aligha gondolhatunk arra, hogy a fejlett szerszámokkal űzött mezőgazdasági tevékenység csak a Don és mellékfolyói keskeny partsávjának földdarabkáin folyt. A steppe IV—X. sz. csapadékos éghajlata lehetővé tette a folyók partjától messzebb eső földek művelés alá fogását is. Úgy gondoljuk, ez az éghajlat a fejlett steppei állattenyésztésnek is kedvezett, ahogy azt a megfigyelések igazolják is. A Don mentén egyébként éppen *Gumilov* megfigyelése szerint még a száraz periódusban is optimális a talajvízszint.

Ellenvetésre készítet *Gumilov* professzornak a VIII—XII. századi nomád-ság tulajdonviszonyait illető megfigyelése. Láttuk, hogy nagyon bajos általában beszélni a VIII—XII. századi kelet-európai steppéről, hiszen e négy évszázad folyamán különbözőképpen alakult a steppei népek sorsa. E négy évszázadot a steppei népek szempontjából, persze csak nagy általánosságban, legalább is három, etnikai változásokkal is egybeeső korszakra tudjuk bontani: VIII—IX. századi vegyes iráni, alán, bolgár-török és a finn-ugor eredetű magyar etnikumú szaltovo—majácki kultúra, a X—XI. sz. első felének besenyő és úz, s végül a XI. század második felétől a XIII. század első negyedéig a kun-polovec kultúra és népesség határozta meg a steppe történetét. A VIII—IX. századi állapotok jegyeit röviden jellemeztem, a másik kettőt hozzászólásom túlméretezésének veszélye nélkül nem vállalhatom. Egy bizonyos, hogy a közös vonás egyikeként feltűnő nemzeti kollektív birtoklás ismérvei csak felületiek, mert valójában mindhárom periódusban, még az elsónél és az utolsónál kezdetlegesebb jegyekkel terhelt besenyő periódusban is erős társadalmi, valamint gazdasági tagolódásnak a tényei ismertek.

Következésképpen a nomádok és nem nomádok házasodásának a feltételezett nemzeti tulajdonviszonyokból következő akadályától eltekinthetünk.

Az éghajlati változások jelentőségének túlbecsülésével találkozunk a magyar törzsek említése kapcsán, amelyek kitűnően alkalmazkodtak a csapadékos steppe feltételeihez. Nem találunk magyarázatot arra nézve, hogy a IX—X. század fordulóján miért tetszett volna meg nekik az éghajlati változás következtében szárazzá váló Duna völgye. Egyébként is a magyar törzsek a IX. század végén merőben politikai okok miatt hagyták el Kelet-Európát, az éghajlati változás viszont csak a X. század folyamán következett be.

4. *L. N. Gumilov* tanulmánya alapján az olvasó arra a következtetésre juthat, hogy szerzője az előbbieken statikusnak jellemzett felfogás híve. Ez a következtetés azonban csak részben helyes. *Gumilov* módszertanilag valóban nem tartja szükségesnek a szakítást a nomád és a földművelő világot mereven kategorizáló felfogással. Ebben a dolgozatában nem tér ki álláspontjának indoklására. Véleménye szerint a nomádok érdeme az, hogy a földművelők szemében használhatatlan steppét az emberi termelő tevékenység színhelyévé változtatták. *Gumilov* véleménye szerint ez a tevékenység semmivel sem kezdetlegesebb, vagy jelentéktlenebb, mint a folyóvölgyek és az erdős steppe népeinek ekés földművelése, de a két termelési ágazat, soha sem lép szintézisre. Ez a megfigyelés részben adatolható, de a koncepció egésze túlhaladott. Az ekés földművelés a gazdasági tevékenységnek a nomád állattenyésztésnél termelékenyebb, tehát

magasabbrendű típusa, a kettő közötti választóvonal nem az egymásrautaltság és a kölcsönös gyűlölet merev kategóriájának mentén húzódik. Ha az ismertett álláspontnak igaza lenne, akkor ma aligha beszélhetnénk magyar történelemről.

A formula, amelyben a folyóvölgyek lakossága lenne a számláló és a steppék lakossága a nevező, általában nem, esetleg a még bizonyításra szoruló esetekben érvényes. Ez a bizonyításra szoruló viszony nem konstans. A történeti földrajz adatai változó viszonyok megértését szolgálják, de csak abban az esetben, ha nem válnak elméleti premisszákat áldozatává.

Bartha Antal

SARLÓS BÉLA

Csemegi Károly és a kiegyezés

1.

Csemegi Károly általában mint büntetőjogász, a róla elnevezett büntető-törvénykönyv, az 1878: V. tc. készítője ismeretes. Úgyszólván teljesen feledésbe merült, hogy Csemegi az 1867-i osztrák—magyar kiegyezést megelőző, az 1861-i országgyűlés tevékenységével kezdődő közjogi vitában, hírlapi cikkekkel, tanulmányokkal élénken részt vett, pedig ezek az írások le nem becslhető részei ennek a vitának, az ország önállóságának, függetlenségének védelme érdekében jöttek létre. Ezeknek a tanulmányoknak nemcsak a kiegyezés centennáriuma ad ismét érdekességet, nemcsak szerzőjük kiváló jogászi képessége, széleskörű tudása kölcsönöz jelentőséget, hanem olyan összehasonlításokra ad lehetőséget, amelyek új oldaláról világítják meg a kiegyezést megelőző jogi polémiaát.

Csemegi közjogi írásai kétféle összehasonlításra, pontosabban két kontraszt felállítására adnak lehetőséget. Az első kontrasztként Csemegi 1861—66 közötti közírói működése és az 1867-tel kezdődő kodifikációs tevékenysége közötti ellentét jelentkezik, másodikként pedig a Csemegi és Deák által az 1861—67 évek között használt jogi érvelés közötti különbség. Az elsőnek említett ellentét egyáltalán nem egyedülálló: Csemegi is ahhoz a nemzedékhez tartozott, amelynek tagjai 1848/49-ben tevékenyen részt vettek a forradalomban és szabadságharcban, de 1867 után a kiegyezés aktív támogatóivá váltak. E generáció tagjai közül Csemegi működése jogtörténeti szempontból azért fontos, mert 1867-től 1879-ig ő volt az igazságügyi kodifikáció vezetője, ő készítette a büntető törvénykönyvön kívül a bírói törvény, az ügyészi törvény szövegét, az ő munkája az a „sárga könyv” is, amely 1900. január 1-ig a büntető perrendtartás szerepét töltötte be Magyarországon. E jogszabályok nagyon fontos helyet foglalnak el a dualizmus jogrendszerében. Ezek a jogszabályok, az azokban kifejezésre jutó politikai elvek jól összehasonlíthatók a Csemegi által 1861—1866 között írott tanulmányokban lefektetett politikai és jogi eszmékkel, s a közöttük fennálló ellentét nemcsak az alkotójuk felfogásában bekövetkezett változásokat mutatja meg, hanem jól megvilágítja a kiegyezés jellegét, az 1861-es állásponttól történt eltéréseket is.

A másik különbség, amit bevezetőként kiemelünk, azok között a jogi érvek között mutatkozik meg, melyeket egyrészt Deák, másrészt Csemegi használt az osztrák politikusok által az ország alkotmányos önállósága és függetlensége elleni támadások visszaverése, az osztrák álláspont megcáfolása érdekében. Deák, a Schmerling által felújított „Rechtsverwirkung” tételének cáfolatát a maga részéről nem tartotta szükségesnek, „torz és fonák” elméletnek tekintette azt. Ő a pragmatika szankció osztrák beállítása ellen harcolt; az általa készített országgyűlési feliratokban, Lustkandl-lal folytatott vitájában óriási magyar közjogi anyag felhasználásával ízekre szedte szét azt a beállítást, mintha a pragmatika szankció reáluniót hozott volna létre Magyarországon és az örökös tartományok között, bebizonyította, hogy az 1723-ban létrejött kapcsolat kizárólag perszonál-

uniónak tekintendő. Mindezt annak a további célnak az érdekében tette Deák, hogy az 1848-i törvények alaki és tartalmi érvényességét megvédje, kimutassa, hogy azok a pragmatika szankcióval semmiképpen sem állnak ellentétben. Csemegi ezzel szemben alig foglalkozott a pragmatika szankció perszónalunio jellegének bizonyításával, írói munkásságának zömét a jogeljátszás, a „Rechtsverwirrung” elméletének cáfolatára szentelte. Mintha valamiféle hallgatólagos munkamegosztás jött volna létre Deák és Csemegi között a különböző osztrák álláspontok megdöntésére nézve.

Teljesen eltérőek a Deák és Csemegi által használt jogászai módszerek is. Deák kizárólag a magyar közjog tételeivel, a magyar törvények magyarázatával érvelt, dogmatikus, elméleti fegyvereket úgyszólván alig használt. Ezzel szemben Csemegi okfejtésének zöme jogelméleti, jogdogmatikai tételek ismertetésén, magyarázatán alapult, magyar törvényekre, magyar közjogi elvekre ritkán hivatkozott. A közös cél érdekében igénybevett módszerek közötti ez a különbség, a két kiváló jogász szemléletének különbözőségére önmagában is érdekes, magyarázni lehetne a kettőjük egyénisége és jogászai érdeklődési köre, ismeretei közötti eltérésekkel. Részletesen foglalkozni lehetne azzal, hogy Csemegi érvei közül visszatérően felbukkan a vérbeli büntetőjogász; ahol erre egyáltalán mód kínálkozik, a büntetőjog elméleti érveit sorakoztatja fel az osztrák álláspont ellen, — Deák viszont egyáltalán nem él a büntetőjogi érvek fegyvereivel, holott legalább annyira kiváló büntetőjogász, mint Csemegi. De nem ezeket a módszerbeli különbségeket tartjuk elsősorban említésre méltóknak. Ezeknél sokkal fontosabb, hogy a kettőjük által használt módszerbeli differenciákból, az általuk használt érvek kezelési módjának eltéréseiből bebizonyosodik, hogy Deák 1861—1867 között a középnemesség vezetőjeként, az ország önállóságának részbeni biztosításáért folytatott küzdelemben nem formális jogi tételekből indult ki, nem csupán a merev paragrafusokra támaszkodott, az állami önállóságot nem kizárólag a Corpus Juris-ra hivatkozva igyekezett megvédeni, hanem olyan politikus volt, aki az általa helyesnek tartott álláspont alátámasztására kereste meg a megfelelő törvényeket. Az az ellenkező felfogás, amely Deákot elsősorban a „paragrafusok mesteri kezelőjének, valóságos élő törvénykönyvnek” tekintette, főleg az 1950-es évek elején terjedt el, s hatása még ma is érezhető. Ennek a felfogásnak túlzásait, Deák 1861—1867 között elmondott beszédeinek tartalmával, az általa készített feliratok szövegével is bizonyítani lehetne, de sokkal világosabban meggyengíti ezt az álláspontot, ha Deák működését Csemegi írsaival hasonlítjuk össze. Csemegi aztán úgyszólván kizárólag jogászként és nem politikusként támadta az osztrák álláspontot; a jogot — idealista jogbölcseleti álláspontjának megfelelően — önmagából és önmagáért magyarázta, önálló erkölcsi létet tulajdonított annak. Csemegi érveivel, dogmatikus, elméleti álláspontjával szembeállítva, valósággal kiütközik, hogy Deák a jogot, a törvényeket, *politikai álláspontja, politikai céljai érdekében eszközként használta*, kiváló taktikával mindig azokat a törvényeket, azokat a jogi érveket állította előtérbe, amelyek az adott időpontban az általa lehetségesnek vélt eredmények elérése érdekében a leghathatósabbaknak bizonyultak. Kívül esik tanulmányunk témáján, hogy Deák politikai állásfoglalásai és céljai 1861—1867 között mennyiben voltak helyesek, illetve helytelenek, ez alkalommal a Deák által használt jogi módszereket vizsgáljuk abban az összehasonlításban, melyre a Csemegi által ugyanebben az időszakban írott tanulmányok lehetőséget adnak.

A következőkben tehát Csemegi 1861—1866 közötti közjogi munkáinak nem pusztán tartalmi ismertetésére törekszünk, hanem egyben Csemegi 1861—

1866 közötti álláspontja és az 1867 utáni működése közötti ellentét, továbbá a Deák és Csemegi 1861—1867 közötti felfogásbeli különbségek megvilágítása.

Csemegi pályájának legfontosabb adatai ismeretlenek ma már, ezért munkásságának jobb megértése végett néhány életrajzi adatát közöljük. Csemegi Károly 1826-ban született Csongrádon, a szabadságharcban őrnagyként harcolt a Battyhány Kázmér által alakított gyalogos százalaj és lovas század vezetőjeként, a bánáti és bácskai hadjáratban vett részt. A szabadságharc bukása után az osztrák hadbírószág hosszabb fogságra ítélte, szabadulása után Aradon ügyvédként működött, védőbeszédei országosan ismertté tették. Aradi ügyvéd korábn az ország egyik legnagyobb jogi könyvtárát gyűjtötte össze, s jogtudósként is ismertté vált. A kiegyezés után Horváth Boldizsár igazságügyminiszter felkérésére a kodifikáció vezetőjeként igazságügyminiszteri osztálytanácsos, majd államtitkár lett, közben országgyűlési képviselő. 1879-ig működött az Igazságügyminisztériumban s amint már említettük, igen nagy jelentőségű kodifikációs munkát fejtett ki. 1879-től 1893-ig a Kúria egyik büntető tanácsának volt az elnöke, nagy része volt az általa készített BTK bírói gyakorlatának kialakításában. Szilágyi Dezső igazságügyminiszter a Kúria másodelnöki állásának megüresedésekor 1893-ban mellőzte Csemegit e poszt betöltésénél, amire kodifikációs és bírói működése alapján méltán tarthatott volna igényt, ezért nyugdíjaztatta magát. Ettől kezdve a Jogászegylet elnökeként fejtett ki csupán közéleti tevékenységet, 1899-ben halt meg. Csemegi irodalmi munkásságának terjedelme nem nagy, de tudományos értéke magas, a múlt század egyik legkiválóbb büntetőjogásza volt. A BTK általa készített indokolásának tudományos értéke egészen kivételes: kiterjedt kora egész európai joganyagának ismertetésére, dogmatikai okfejtése kristálytiszt, az ún. klasszikus büntetőjogi iskola elveinek felelt meg s annak egyik legkiválóbb alkotása volt. Ez az indoklás lett az elméleti alapja a dualizmus kora büntetőbírói gyakorlatának.

Néhány szót Csemegi 1860—66 közötti közjogi írásainak általános jellemzéséről: a „Magyarország” c. hetilapban, a „Törvényszéki Csarnok” c. folyóiratban és a röpiratként megjelent munkák négy fő kérdéssel foglalkoznak: a jogvesztés elméletével, egyben a hatalom és a jog problematikájával, a bíróságok szervezésével, a nemzetiségi kérdéssel és az ország függetlenségének és önállóságának visszaszerzése után a megvalósítandó politikai programmal. Csemegi 1861-ben a határozati párt álláspontját tette magáévá, kiindulópontjában tehát radikálisabb Deáknál. A nemzetiségi kérdésben vallott nézetei jóval haladóbbak mint Deáké, s mint a kor politikusainak túlnyomó többségéé. Teljesen tisztában volt azzal, hogy a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldása az ország politikai életének egyik kulcskérdése. E kérdésben elfoglalt álláspontját itt nem ismertethetjük részletesen, mert ez külön tanulmányt igényelne, csupán jelezzük, hogy nem tartotta elégségesnek a nyelvhasználat megszélesébbkörű biztosítását, hanem autonóm jogokat kívánt biztosítani a nemzetiségek részére. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy élete nagy részét a Délvidéken töltötte, a szabadságharc idején is a délvidéki hadjáratban vett részt, közvetlen tapasztalatai voltak a nemzetiségi probléma jelentőségéről, s a bácskai, bánáti hadjárat véres élményei el nem törölhető benyomást gyakoroltak rá. Erre mutat, hogy első törvényjavaslatát 1849 nyarán készítette és küldötte meg Vukovics Sebő igazságügyminiszternek a Határőrvidék lakossága földtulajdonának rendezéséről.

1860—1866 közötti tanulmányainak stílusa meglehetősen bonyolult, nehézkes, megértésük nagy figyelmet igényel, ezek az írásai még közel sem olyan át-

tekinthetők, világosak mint amilyen a BTK híres indokolása lett. Az 1861—1866 közötti tanulmányainak közös jellemzője: nyíltan vallott forradalomellenessége. Deák is tartott a forradalomtól, beszédeiben ennek nem egyszer hangot is adott, de közel sem olyan élesen, mint Csemegi. Szerzőnk minden lehetőséget felhasznált arra, hogy az osztrák álláspont forradalmasító jellegét bizonyítsa, s minden alkalmat megragadott arra, hogy valamely jogelméleti tételről, amely az osztrák érveléssel a legtávolabbról is kapcsolatba hozható, annak forradalmi eredetét elítélően kimutassa. Csemegi forradalomellenessége nem csupán taktika, amelyet az abszolutizmus ellenforradalmár beállítottságú képviselőivel szemben felhasznált, hanem mély meggyőződés, amely később a BTK indoklásában is észlelhető. Forradalomellenes Csemegi, de nem ellenforradalmár, jogász, elsősorban és mindenekfelett jogász, akinek számára a forradalom a jog idealista létének, a jogfolytonosságnak megszakítását jelenti, s ezért elvileg ellenzi azt. Ugyanakkor őszintén demokrata és liberális beállítottságú, akinek politikai programja nemcsak a nemzetiségi kérdésben, hanem a megyei önkormányzat továbbfejlesztése terén is demokratikusabb és haladóbb, mint Deáké. Bonyolult, ellentmondásos egyéniség ez az idealista filozófiai beállítottságú és ideális életszemléletű jogtudós. Politikai profiljának fény- és árnyoldalai — amint később tapasztalhatjuk — a BTK politikai bűncselekményeket szabályozó rendelkezéseiből is előtűnnek.

2.

Amint említettük már, Csemegi az osztrák részről 1861-ben felújított „Rechtsverwirkung”, a jogvesztés elméletének cáfolatával foglalkozott a legterjedelmesebben. Két tanulmányt szentel ennek a kérdésnek, az 1862-ben megjelent „A jogvesztés elmélete és az államjog”, és az 1866-ban közzétett „A hatalom — jog” című munkákat.¹ A jogeljárás elmélete szerint Magyarország az 1848-i forradalom, az 1849. április 14-i függetlenségi nyilatkozat folytán elvesztette, eljátszotta minden jogát nemcsak az 1848 évi törvényekhez, hanem az ország korábbi alkotmánya szerinti önállóságához is. Az októberi diplomát és a februári pátenst ezért az országnak hálával és loyaltással kellene fogadnia. Schmerling az 1861-i országgyűlés feloszlata után, 1861. augusztus 23-án a Reichsrat együttes ülésén kijelentette: „Magyarország alkotmánya a forradalmi hatalom által nemcsak megtörtét, s ekként jogilag megsemmisített, hanem tényleg meg is szűnt. Őfelsége ennél fogva legmagasabb uralkodói kötelessége teljesítésében kitűzhető s ki kelle tűznie azon föltételeket, melyek alkalmasak arra, hogy hasonló eseményeknek, mint aminők az 1848-i törvényekből eredtek, ismétlése kikerültesse, azon föltételeket, melyeket a birodalom jóléte és nagysága, hatalma és becsülete, jelen boldogsága és üdvös jövője igényel.” E nyilatkozat szerint a fenti álláspont „jogon alapszik, mert ő felsége a magyar alkotmány helyreállítását önként határozta el”.² Ezzel szemben — érvelt Schmerling — a magyar országgyűlés az 1848-i törvények maradéktalan elismerésének követelésével figyelmen kívül hagyta 1848/49-et „mint egy végzetes történeti tény” következményeit, s „oly vészterhes útra jutott, amelyből nem menekülhet”. Fenntartotta a jog-

¹ Az első tanulmányban a „Magyarország” 1862. májusi és júniusi számaiban jelent meg s megtalálható Csemegi Károly művei (Bpest, Franklin társulat. 1904) 102—136. oldalain, — a második a „Törvénytörési Csarnok” 1866. évi 42. számában jelent meg, s az i. m. 158—196. oldalain található.

² *Könyi Manó*: Deák Ferenc beszédei III. köt. 285. l.

vesztés elméletét a Rechberg gróf, osztrák külügyminiszter által 1861 májusában az osztrák külügyi képviselőhöz intézett az a jegyzék is, amely Deák első felirati beszédének hatását kívánta ellensúlyozni, a amely nagyobb részében — Deák beszédének tartalma folytán — a *pragmatica sanctio* értelmezésével foglalkozott. Emellett azonban lényeges szempontnak tartotta e jegyzék, hogy Deák hallgatással mellőzte az 1848/49-i forradalom eseményeit, s kiemelte: „a politikában a nyilvánvaló tények nem mellőzhetők, s jónak tartom itt megemlíteni, hogy felséges uralkodónknak trónralépésekor Magyarországon nyílt forradalom volt, ennek bélyegezik azt a leghatározottabban az ország saját törvényei is ... ez a fegyveres lázadás háborút szült, s hogy az uralkodó őseinek trónját, mely őt jog szerint megillette, tényleg csak a lázadók legyőzése után foglalhatta el. *E háború*, melyet a császár nagyrészt az osztrák monarchia országainak áldozatával és erejével s egy hatalmas szövetséges támogatásával folytatott, *nem vesztheti el egy külső háború jellegét és magán viseli a hódítását ennek minden következményével együtt.*”³

A jogvesztés elméletét még 1864 végén is fenntartotta Schmerling. A birodalmi tanácsok képviselőházában 1864. december 1-én tartott beszédében kijelentette, hogy az államszükségesség továbbra is legfőbb parancsként lép előtérbe, ezt az állapotot már 1861-ben is helyesnek jelölték ki. „A jogeljátszás, vagy contumaciózás elmélete már mint az októberi diplomából folyó felállított a kormány által”.⁴ A *Rechtsverwirkung* elméletét hivatalosan, csak az 1865-i országgyűlés megnyitásakor felolvasott december 14-i trónbeszéd vetette el. Ugyanez a trónbeszéd azonban, elismerve az 1848-i törvények alaki kifogástalan-ságát, a birodalmi érdekekre hivatkozva megtagadta az 1848-i törvények hatályba léptetését. Az országgyűlés feliratára adott királyi válasz ismét a birodalom erkölcsi és anyagi erejére, jólétére, nyugalma és biztonságára hivatkozott, amikor az alkotmányosság helyreállítása előtt a közös ügyek szabályozását és az 1848-i törvények megfelelő előzetes módosítását kívánta az országgyűléstől. Ezek az állásfoglalások, a hozzájuk kapcsolódó hírlapi cikkek és röpiratok indították Csemegit az említett két tanulmány megírására.

A „Jogvesztés elmélete és az államjog” című munkájában Csemegi első-sorban az enciklopédistákat és a „kormány államszofistáinak” tanait támadta azért, mert ez az egymástól egyébként oly távol álló két irányzat a történelmet, a múltat egyaránt „jogvesztettnek” nyilvánította és a természetes fejlődésében kialakult államot „képzeletben összeállított mesterséges gépezettel” akarta pótolni. Szerinte az enciklopédisták, „a hitelenség és féktelenség tanárainak szónoklata” éppen annyira veszedelmes, mint a szolgaság apostolainak tanai. Már Csemegi kiindulópontjában megtalálható a forradalomellenesség, amely az abszolutizmus képviselőinek álláspontját az enciklopédista tanokkal hozta közös nevezőre. Ezek után büntetőjogi szempontból tette vizsgálat tárgyává a jogvesztés tanát. Helyesen abból indult ki, hogy a jogvesztés valamely korábbi cselekményt tételez fel, amelynek, mint büntetésnek, következménye a jog elvonása. Ennek az elvnek egy egész országra történő alkalmazása azonban büntetőjogi-lag teljes képtelenség, mert hiányzik a „bűncselekmény” elkövetése előtt meghatározott törvényi szankció, de hiányzik a bűncselekmény alanya is. Az alkotmány, az állam területén élő egyének összességének bármely cselekménye által

³ *Könyi*: i. m. III. köt. 70. l.

⁴ *Könyi*: i. m. III. köt. 384. l.

ekként nem veszíthető el. A jogvesztés tehát törvényenkívüli és törvényellenes büntetés, szemben áll a népek erkölcsi érzéseivel. Figyelembe kell venni azt is, hogy az állam alkotmánya nemcsak egy nemzedék tulajdona, amelyről ez a nemzedék szabadon rendelkezhet, tehát el is játszhatja azt, hanem magának az államnak a tulajdona. Az állam pedig olyan erkölcsi egész, amely „mint egy személy jelentkezik” és amelynek mindenkori letéteményesei az állam elveit továbbfejlesztik a haladás igényei szerint. Ha a büntető hatalom megszünteti az alkotmányt a jelenlegi nemzedék bűnei miatt, ezzel a büntetés túlnyomó része nem azokat a „bűnösöket” éri, akiknek a magatartása miatt a jogvesztést alkalmazták, hanem legnagyobbbrészt azokat az ártatlanokat, akik a jelenlegi generációt a későbbiekben, századokon át felváltják. „Ez utóbbiak jogvesztettek lettek, mielőtt még a jog gyakorlatába jutottak, mielőtt azt még használhatták, tehát mielőtt a használattal visszaélhetek volna.”⁵ Ezek után Csemegi megállapította, hogy a jogtudomány egyetlen tételével sem lehet a hatalom ilyen túlhágását, a büntetés e határtalanságát alátámasztani. A bosszú ugyanis már régen megszűnt a büntetőjog uralkodó elveként létezni. Az alkotmány elkobzása eszerint olyan merénylet, amelyet büntetőjogi szempontból igazolni nem lehet, az alkotmány Csemegi summázata szerint: „az állam területén élő egyének összességének bármely cselekménye által meg nem csorbulhat, el nem vesztet, s hogy a technikai kifejezést használjuk: nem verwirkolható”.⁶

Ezek után Csemegi a jogvesztés tanának államjogi vizsgálatára tért át. Elsősorban elismerte, hogy az államjog nemcsak a közjogi tartalmú törvények gyűjteménye, hanem oda tartozik a közjog elméleti része is. Pozitív törvény hiányában csupán az államjog elméletében keresheti létét a jogvesztés teóriája. A jogvesztés tanának hirdetői nem hivatkoznak kifejezetten az erősebb jogára, vagy a szerződéses államelméletre, Csemegi véleménye szerint azonban ennek ellenére elválaszthatatlan okozati összefüggésben áll a Rechtsverwirkungstheorie mind az erősebb jogát hirdető, — mind a Rousseau-féle szerződéses államelmélettel. Majd kimutatta Csemegi, hogy mind a két álláspont „a francia forradalom éveiben és tobzódásaiban” nyert megvalósulást: a francia forradalomban a királyság megszegte az államszerződést, a konvent pedig — Csemegi szerint — a „véletlenül erősebb szerződő fél” hatalma által tekintette jogszerűsítettnek saját működését. Csemegi kiemelte, hogy „a jogvesztés tana itt (ti. a francia forradalomban) ünnepelte diadalát, s féket nem ismerő hatalma előtt minden, bármi ősi, bármi szent és tisztelt intézmény, minden jog porba hullott”.⁷ A francia forradalom menete — szerinte — azt bizonyítja, hogy a jogvesztés elméletének tartós voltától nem kell tartani, mert éles ellentétben áll az „államhatalom természetes érdekeinek, az azt biztosító, fenntartó őserőknek”. Kiemelte azt is, tudja, a jogvesztés tételének védelmezői nem fogják elismerni, hogy álláspontjuk akár az erősebb jogát hirdető, — akár a szerződéses államelméleten alapulna, ez azonban a lényegen nem változtat, a jogvesztés tana „az erőszak szofizmája, elfogadása pedig természetellenes áthelyezése a forradalom elméletének az állam rendszerébe” — csak katasztrófába vezethet. Ez a teória olyan elemekből áll, melyekben a jogbizonytalanság, a forradalmak üszke szikrázik.”⁸

⁵ Csemegi: i. m. 106. l.

⁶ Csemegi: i. m. 105. l.

⁷ Csemegi: i. m. 111. l.

⁸ Csemegi: i. m. 115. l.

Nem tagadhatjuk, hogy Csemegi érvelése taktikailag rendkívül ügyes: a forradalmiság „vádját” sűti az osztrák álláspontra. Csemegi természetesen teljesen tisztában volt azzal, hogy mi sem áll távolabb a jogvesztés hirdetőitől, mint bármilyen forradalmi elmélet, hogy egy félig feudális jellegű abszolutisztikus államhatalom képviselőivel áll szemben, de érvelésének hatását kívánta a fenti okfejtéssel növelni, kimutatva a „Rechtsverwirkungstheorie” forradalmasító hatását.

Fejtegetései további részében Csemegi a hódítás jogával foglalkozott, hisz osztrák részről — amint tapasztaltuk — erre a tételre is hivatkoztak. Csemegi álláspontja szerint csak a háború következménye lehet hódítás, mert a hódítás joga a háború jogából származik. Háború azonban csak különálló, teljesen önálló államok között létezhet, de ki van zárva annak lehetősége „egy ország szerves hatalmának különböző kezelői között”. Természetesen nem foglalkozott és nem foglalkozhatott Csemegi az 1848/49-i szabadságharc kitörésének okaival és körülményeivel, az ország függetlensége ellen a dinasztia részéről megindított támadással. Ezt a kérdést mégsem lehetett 1861-ben tárgyalni. Az 1861-i feliratokban Deák is kitért ez elől, rámutatott ugyan arra, hogy az 1848-as „megrázkódtatásokat” nem az 1848-i törvények okozták, hanem azok megszegése, „és azon akadályok, mik a törvények teljes végrehajtását gátolták. Mi módon alakultak ezen akadályok, nem akarván a múlt idők fájdalmas emlékeit újabban felidézni, Felséged legmagasabb személye iránti mély tiszteletből, elhallgattuk” — mondja az 1861-i második felirat.

Az 1848-i események, a dinasztia hűségeseinek ismertetése helyett Csemegi arra hivatkozott, hogy a meghódított népek semmiféle kötelességei nincsenek a hódító irányában, sőt „a hódítás tényével együtt ama elidegeníthetetlen természeti jogaival él, mely őt a fegyver erejével reá kényszerített iga lerázására s az e célhoz vezető eszközök használatára hatalmaz fel.”⁹ Ez a felhatalmazás annál hatályosabb, minél nagyobb bensőséggel ragaszkodik a nemzet előbbi intézményeihez és törvényes fejedelméhez, minél tisztábban ég kebelében a hazaszeretet lelkesítő tüze, melyet a materializmus gyáva tanácsai, a számító és hideg tanácsai csak ritkán, vagy sohasem képesek kioltani az önmagát becsülő nemzet szívéből.”¹⁰ Ugyanekkor rámutatott Csemegi a nemzetközi jognak a „jus posliminii” tételére, amely szerint a szabad nemzetek kötelessége felszabadítani a hódítóval az elfoglalt országot, s ez „az elnyomott nemzet felszabadulásának mintegy biztosítójává teszi a többi szabad nemzetet, azt a népet pedig, melynek megtört ereje a jelenben nem képes a jognak és a törvénynek érvényt szerezni, legalább a jövőbeli reményre bátorítva, a nemzetközi jog oltalma alá helyezi.”¹¹ Nagyon bátor hangú figyelmeztetés ez Csemegi részéről az osztrák politikusok felé, hiszen nyíltan arra céloz, hogy a magyar emigráció külföldi működésének van nemzetközi jogalapja, s ha az ország külső erő igénybevételevel történő felszabadítása sikerrel jár, az a nemzetközi jog szempontjából teljesen jogszerű lesz.

Tanulmányának befejező részében Csemegi a magyar közjog egyes tételeivel cáfolta meg a jogvesztés elméletét. Érvelésének alapja a szent korona tana, a magyar alkotmány szerződéses természete, amelynek értelmében csak a törvényhozás mindkét tényezőjének, az országgyűlésnek és a megkoronázott királynak együttes aktusával lehet törvényt hozni, megváltoztatni, vagy hatá-

⁹ Kónyi: i. m. III. köt. 239. l.

¹⁰ Csemegi: i. m. 121. l.

¹¹ Csemegi: i. m. 122. l.

lyon kívül helyezni. Ezt azonban Deák beszédei és feliratai részletesebben, határozottabban, kiválóbban bizonyították be, mint Csemegi. Ez utóbbi fejtegetéseinek részletes ismertetése helyett Csemegi tanulmánya befejezésének csupán arra a részére térünk ki, amely már nem a jogvesztés cáfolatával, hanem az azzal kapcsolatos egyéb osztrák álláspont gyengítésével foglalkozik.

Az egyik ilyen vitatétel az volt, hogy Magyarország közjogi tartalmú törvényeit nem lehet a szó szoros értelmében vett alkotmánynak tekinteni, mert mindegyik király trónraléptekor fogadja el és erősíti meg az ország alaptörvényeit, amelyek nem is tekinthetők a szó szoros értelmében alaptörvényeknek, hiszen a király nyilatkozata, a diploma inaugurale és az eskü kötelezi csak a fejedelmet. Csemegi részletesen kimutatta, hogy a hitlevél és az eskü az alkotmányból folyó királyi kötelezettség, biztosíték a király netáni túlsúlya ellen, és a jogot a jog biztosítékaitól meg kell különböztetni. A fejedelem e kötelezettségeinek elmulasztása tehát soha nem eredményezhet jogot, másnak a jogát pedig nem szüntetheti meg és nem gyengíti. Kiemelte azt is, hogy „a mindenkori trónörökös a korlátozott monarchiát kapja örökül: vagyis azt a jogkört foglalja el, mely az alaptörvények értelmében elődje által töltetett be”.¹²

Az 1866-ban megjelent „A hatalom — jog?” című tanulmány már abban az időben íródott, amikor az 1865 decemberi trónbeszéd a jogvesztés elméletével szakított. Erre utal a cikk bevezető része, mely elsősorban azokat a szofistákat gúnyolja ki, akik korábban mint „a merénylet prófétái” most már olyan eszmékre hivatkoznak, amelyeket korábban téveseknek, megrogzított előítéleteknek állítottak be. Anélkül, hogy expressis verbis kimondaná, Csemegi itt a Rechtsverwirkung korábbi hirdetőire célozott, akik most már elvileg elismerték a jogfolytonosságot anélkül, hogy annak gyakorlati következményeit levonnák, tehát az 1848-i törvények hatálybaléptetését helyeselnék, most már a birodalom népeinek jólétére hivatkozva tartják szükségesnek azok módosítását. Az említett trónbeszéd viszont elsősorban az abszolút fejedelmi jogokra hivatkozott, amikor a birodalmi érdekekkel, a birodalom népeinek jólétével szembenállónak minősítette az 1848-i törvények módosítását követelte. E követelések alapja egyedül a hatalom volt, amely a jog — közelebbről az 1848-i törvények teljességének — hatályosulását megtagadta. Ha a trónbeszédben használt frázisokat lemeztelenítjük, akkor valóban a hatalmi pozíció állott szemben a jogszabályok alakilag már kifogástalannak elismert tételeivel. Ez magyarázza Csemegi eme tanulmányának a címét.

Az 1866 eleji helyzetben, amikor a kiegyezés sokkal valószínűbbnek látszott, mint 1861-ben, Csemegi e tanulmányát sokkal elvontabban, dogmatikusabban írta meg, mint az 1861-i már ismertetett cikkét, s egyben szimbolikus tartalommal. Nem vitatkozik ez az írás az osztrák politikusok konkrét tételeivel, hanem egyedül és kizárólag a hatalomnak a joggal történt szembeállításával, e két fogalom tartalmával és egymáshoz való viszonyával. A tanulmány e módszertani felépítését az 1866-os magyarországi politikai helyzet magyarázza. Jogtudós szempontjából valóban ritka állapot volt ez: a király elismerte az 1848-i törvények alakíthatóságát, nem emelt kifogást e jogszabályok egy részének rendelkezései ellen sem, e törvények azonban — beleértve azok nem kifogásolt részeit is — hatályba nem léptek, a hatalmat a magyar arisztokrácia és a középnemesség még nem szerezte vissza, a törvények hatályosulása, gyakorlati működése alól még hiányzott az államhatalom. A hatalom ki-

¹² Csemegi: i. m. 133. l.

zárólag és teljesen a dinasztia és az általa bevezetett abszolutisztikus kormány-szervek kezében volt. A dinasztia felkínálta a hatalom egy részét az országgyűlés által képviselt birtokos osztályoknak, de az ország 1848-hoz viszonyított önállóságának és függetlenségének oly nagy részéről történő lemondást követelte ennek ellenértékéként, amelybe az országgyűlés nem egyezhetett bele, viszont a megegyezési hajlandóság a körülmények növekvő kényszere folytán mindkét részről egyre erősödött. A kölcsönös alkunak ebben a légkörében Csemegi már munkája bevezetésében az erőszak etikájának bélyegezte a hatalom = jog tételét, olyan erkölcstelen a priori tételnek, „amellyel a jog uralkodó s mindent átható magaslatairól, a mindenkori önkény szolgájával, a brutális erőszak uszályává aljasított!”¹³ A bevezetés további része Csemegi idealista álláspontjáról tanúskodik: felfogása szerint az adott korban, amikor „a materializmus örvénye mind nagyobb arányokat foglal el”, az emberi észnek a jelenségek végső okát keresve „valamennyi jelenség külső megnyilvánulásától elvon, de belsőleg mindnyáját átható, szilárd és változatlan” alapelvre és ezen alapelvnek az emberiség végecéljával való összhangzására van szüksége.¹⁴ Ebből a kiindulópontból vizsgálta meg a jog és hatalom viszonyát. Vizsgálódása szerint, ha a hatalom egyszersmind jog is lenne, úgy pusztá létének jogát, tehát magát a jogot is magában hordozná. Ezzel szemben a jog önmagában nem vonz hatalmat maga után. Az általa vitatott tétel nemcsak hogy nem részesíti a jogot a hatalom tulajdonságában, hanem minden önálló léttől megfosztja, attól is, hogy „önmagában, s elvontan minden külső eshetőségektől bizonyos erkölcsi hatalom” gyanánt tekintessék.¹⁵ Ha azonban a hatalom önmagában is jog, akkor a vele ellentétben álló jog tulajdonképpen nem is lehet jog. A hatalom jogának hirdetése tehát a jog negatióját jelenti. Továbbfűzve ezt az eszmefuttatást, gúnyosan kiemeli, hogy ha a hatalom már léténél fogva jognak tekintendő, akkor a vele szembenálló jog a hatalom ellentétjévé, jogellenességgé válik. Ezzel a gúnyosan aposztrofált tétellel szembe állítja Csemegi, hogy minden tudománynak, így a jogtudománynak is kell meghatározott alapelvének lennie. Ezt az alapelvet magában a jogban kell felismerni. A jog „abszolút őslényi és örök eszme és eszmény”¹⁶ — Csemegi szerint.

Csemeginak ez az idealista filozófiai beállítású jogelmélete nem igényel részletes cáfolatot. Hiszen a jog tényleges hatalom nélkül nem töltheti be funkcióját, az uralkodó osztály akaratának kifejezőjévé csak akkor válik, ha ez az osztály valóban uralkodik, részese az államhatalomnak. Idealista beállítottságú, a materializmussal kifejezetten szembenálló jogtudós számára ez az álláspont természetesen nem volt elfogadható. Csemeginak az előbb vázolt eszmefuttatása tehát nem lenne különösen jelentős, csupán egyik, nem is különösebben alapos vázlata az idealista államelmélet egy részének. A tanulmányt az okfejtés folytatása teszi jelentőssé, amelyben gúnyosan és egyben szimbolikus jelennel írja le Csemegi a hatalom és a jog 1866-i állapotát és jelzi azokat a lehetőségeket, azokat a változásokat, amelyek következtében a jog és a hatalom egyesülése — az általa támadott felfogás szerint — bekövetkezhet. Tanulmányának ezt a részét a következőkben idézzük:

„A jog, mely szerencsétlen, melyet elnyomott az erőszak, melyet gonosz-ság, fondorlat, esküszegés, vagy bármely bűn megfosztott a hatály eszközeitől,

¹³ Csemegi: i. m. 159. l.

¹⁴ Csemegi: i. m. 159—160. l.

¹⁵ Csemegi: i. m. 161. l.

¹⁶ Csemegi: i. m. 163. l.

a jog bármily kitűnő, bármily lényeges, bármily szent legyen, származzék bár az igazságok legtisztább forrásából, s legyen az erkölcsi élet s a célközösség összetartó gyűrűje, e lényeges, e kétségtelen, e szent jog elveszti önön lényét ugyanabban a pillanatban, melyben elismertetésének kierőszakolására képtelenné vált, s az elveszett hatalommal megszűnt jog lenni, sőt önönmagának ellentétévé, vagyis jogellenességgé fajult, s *csak akkor nyerhetné vissza valódi lényét, ha szövetkezve a bűnnel, vagy mozgásba téve az ügyes ravaszság titkos rugóit, vagy egyébként bárhog* — a mód és eszköz nem tesz különbséget — *ismét hatalomra vergődik*, s a megkaparított hatás tényezői, a vak szerencse kedvezménye, s anyagi túlsúly által, tetteges uralomra helyezi magát.

Igaz ugyan, hogy e transsubstantiációk nem örökösek, s az uralomra jutott hatalom részére nem követeltetik; de az ismeretes elv szempontjából nem is követelhető, hogy a közte és a jog között tetteges létező kapcsolat örökösnek, feloldhatatlannak tartassék.

Két eset képzelhető, melyben új methamorphosis, új hatalom és új jog áll elő: vagy sikerül ugyanis, hogy az eltiport jog magához ragadja az anyagi hatalmat,

vagy megsemmisítetik a tényleges hatalom egy újabbi bitorlás által.

Mindkét esetben azonnal meg kell szűnni az előbbi ténnyel e tény jogának is; s az ideiglenesen vele kapcsolódott jog, most más frigyre lépven, más alakulásba költözik át, s Prokne-vel madárrá, vagy Cadmus-sal kígyóvá válik, de mindig követője és üstököse a pillanat uralkodó hatalmának, soha sem tényező önmagában, s önmaga által, kóbor csillag és hollygó tűz, verőfény, melyben más test ragyog.”¹⁷

Az idézet első mondatának eleje tulajdonképpen summázta Csemegei korábbi okfejtéseinek, a mondat befejezése azonban nemcsak az általa támadott álláspontot gúnyolja ki, hanem az 1866-ban már félreismerhetetlenül jelentkező kiegyezési tendenciát állítja pellengérre: „szövetkezve a bűnnel” = megállapodva a dinasztiaival, a jog ismét hatalomra *vergődik*. De szimbolikus jelentőségük az idézet további bekezdései is. Az a két eset, melyben a hatalom és a jog új metamorfózisa elképzelhető, — az 1866-i helyzetre visszavetítve és a szimbólumok szóképéről a realitások nyelvére fordítva annyit jelent, hogy vagy a jog forradalom által magához *ragadja* a hatalmat (épp a „ragadja” szó jelzi a forradalmi hatalomszerzési módot), vagy egy újabb hatalom győzelme = az 1866 elején már bizonyosra vehető porosz—osztrák háború győztese megsemmisíti az osztrák hatalmat, s a jog a győztes új hatalommal lép szövetségre. Csemegei tehát három lehetőséget állított fel a hatalom és a jog találkozására:

1. megegyezést a tényleges hatalommal, tehát Ausztriával és a dinasztiaival: ekkor hatalomra „*vergődik*” a jog,
2. a forradalom által a hatalom *megmaradását*,
3. a porosz—osztrák háború befejezéseként Ausztria hatalmának *megsemmisítését*.

Csemegei e három lehetőség egyikét sem tekintette kívánatosnak. Szerinte minden hatalomnak először is a jottól kell áthatva lennie, mert a jog örök eszme, önálló léttel rendelkezik és a törvény mindig győzelemre jut. Ezen felül a hatalomnak biztosnak, állandónak és folytonosnak is kell lennie. Az általa támadott, a hatalom egyenlő a joggal álláspont viszont a hatalom állandóságá-

¹⁷ Csemegei: i. m. 162—163. 1.

gának elvét egyáltalán nem foglalja magában, ellenkezőleg, az „minden rázkódást, és felforgatást joggá dekretálván, tulajdonképpen nem a létező hatalmat erősíti, amelynek érdekében kiadva lett, hanem felhívást tartalmaz, minden erőhöz, minden szenvedélyhez és érdekhez, s a jognak hamis csábjával kecsgeti mindazt, ami a helyzettel való elégedetlenségnek, a létező viszonyok erőszakos felforgatása által érvényt és orvoslást szerezni akar.” Az ilyen felhívás tulajdonképpen nem más, mint „a hatalom jogi dogmájának áthelyezése a tömegbe: a hatalom joga irtózatossá válik a logikájának alkalmazása — a tömegek által”.¹⁸ Csemegi tehát megismétli s hangsúlyozottan kiemeli forradalomellenes tételeit, szerinte a despotizmus és a forradalom, bármennyire ellenkezőek is a céljaik, az alapelv szempontjából teljesen azonosulnak, mert mind a kettő „az erő jogára hivatkozik”. A despotizmus által a forradalom ellen alkalmazott rendszabályok ugyancsak gyakran forradalmat váltanak ki. Az állam eszméjéből viszont szükségszerűen következik, hogy az államnak „hathatós tisztelet és tevékeny erőre van szüksége”, olyan közhatalomra, mely „az államnak, mint szerves egységnek s összefüggésnek akarátát” érvényesíteni tudja, s amely az ésszerűséggel oly szoros kapcsolatban áll, hogy „létezésétől a felsőbb rendeltetést s a jog jellegét megtagadni, az állam lehetősége s a józan ész elleni merénylet volna”.¹⁹ Tehát a hatalomnak a jogtól áthatva kell lennie. Az adott 1866-os állapotra lefordítva Csemegi okfejtésének szimbolizmusát, ez annyit jelent, hogy az egyedül helyes, kívánatos „jogszerű” megoldás: a dinasztíának el kell fogadnia fenntartás és módosítás nélkül az 1848-i törvényeket. Ezt az álláspontját teljesen világosan rögzítette le a „Töredékek” című írásában, amely szerint az egyik első követelménye a kibontakozásnak „az 1848. törvényeknek azonnali teljes életbeléptetése”.

Deák, 1867. március 28-án, a 67-es bizottság jelentésének tárgyalása alkalmával tartott beszédében, visszatekintve a kiegyezést megelőző politikai lehetőségekre, ugyancsak három variánst említett meg, amelyek között választani kellett:

„E helyzetben csak három út állott előttünk. Vagy fegyverrel vívni ki jogainkat, vagy várni a véletlentől és oly eseményektől, melyeket se előrelátni, se irányozni és vezetni képesek nem valánk, vagy arra törekedni, hogy meggyőzzük a fejedelmet és az el nem fogult közvéleményt arról, hogy alkotmányunk visszaállítása a birodalom fennállásával, biztonságával is összhangba hozható”.²⁰

A Deák által felhozott ez a három lehetőség tulajdonképpen teljesen meg egyezik azokkal az eshetőségekkel, amelyeket Csemegi, elítélően és gúnyosan, a hatalom és a jog káros összeolvadásának variációjaként felállított. Deák már a porosz—osztrák háború befejezése után tartotta meg az említett beszédét, az események visszavetítésékor — az osztrák vereség kinos megemlézését elkerülendő — nem a háborúra és a porosz hatalomra utalt, hanem az ország által nem irányítható véletlenre. Deák a 1865—1866 évi tényleges politikai helyzet reális ismertetésével indokolta meg, hogy csak a harmadik lehetőséget, a kiegyezést lehet választani.

Deák, Csemegivel ellentétben soha nem tekintette a jogot önálló léttel rendelkezőnek, „önmagában s elvontan, minden külső eshetőségtől létező

¹⁸ Csemegi: i. m. 168. l.

¹⁹ Csemegi: i. m. 166. l.

²⁰ Kónyi: i. m. IV. köt. 445. l.

erkölcsi hatalomnak". Ő az 1848-i törvények elismerését kiindulási alapként, a kiegyezés előfeltételeként fogta fel, de 1861-ben sem helyezkedett arra az álláspontra, hogy ezek a törvények megváltoztathatatlanok:

„Az 1848-i törvények rendeleteiben vannak egyes pontok, miket a nép jogainak sértetlen fenntartása mellett mi magunk is óhajtunk célszerűbben átalakítani, határozottabban kifejezni” — állapítja meg a Deák által szerkesztett 1861-i második felirat.²¹

Deák az ellen harcolt, hogy a fejedelemnek abszolút joga folytán módja lenne a törvényeket egyoldalúan módosítani, vagy hatálytalannak tekinteni, mert ezt csak az országgyűlés és a király csak együttesen teheti meg, — a törvénységet és az alkotmányosságot ő is nem félig, hanem „egészen és csonkítás nélkül” kívánta az abszolút hatalom helyébe állítani, de nem öncélúan, nem a törvények mindenek felett álló érvényesüléseként, hanem kiindulópontként. Deák már 1861-ben is tisztában volt azzal, hogy az a hatalom, mely fegyveres győzelemmel semmisítette meg az ország alkotmányát, a legszebb jogi érvek hatására sem állítja vissza teljesen a győzelme előtti jogállapotot. A hatalomnak és a jognak abban a szétválasztott állapotában, amelyben az ország, mind 1861-ben, mind 1866-ban volt, Deák ezt a „jognélküli” hatalmat nem tekintette egyértelműen elítélendőnek. Politikai és nem jogi érveket állított a hatalom önkényes és egyoldalú lépéseivel szembe az 1861-i második feliratában:

„Az ország politikai jogainak csorbítása mindig igazságtalan, mindig fájdalmas érzelmeket s elégtelenségeket szül. Oly hatalom, mely rendezett viszonyainál fogva képes a honpolgároknak anyagi jólétet nyújtani, egy időre legalább kevesebb kockáztatással teszi az ily lépést, mert az anyagi érdekek kielégítése sokaknál legalább enyhíti a veszteséget, ámbár még az ily hatalom is helytelenül cselekszik, midőn az ország jogait sérti. De ha valamely hatalom akár hibából, akár szerencsétlenségek folytán oda jutott, hogy az anyagi jólét emelésére csak igen keveset tehet, sőt az állam fenntartására a súlyos terhek alatt majdnem már kimerült honpolgároktól újabb s ismét újabb anyagi áldozatokat kénytelen kívánni: *nem jár el célszerűen*, midőn a nemzet érzelmeit a politikai jogok csorbításával is sérti, mert a súlyos terhek azon meggyőződés mellett, hogy a politikai jogok biztossága is veszélynek van kitéve még súlyosabbakká válnak, a méltó keserűség érzete lehangol minden áldozatkészséget és elfojtja a bizalmat azon hatalom iránt, mely a polgárok anyagi érdekeit nem tudja, politikai jogait pedig nem akarja kímélni.”²²

A tényleges hatalom respektálásának álláspontja tűnik ki Deák 1861-i első felirata benyújtása alkalmával tartott beszédéből. Annak alátámasztása érdekében, hogy a feliratot a ténylegesen uralkodó Ferenc Józsefnek kell címezní, bár V. Ferdinándnak a trónról történt lemondása a magyar közjog szempontjából formahibákban szenved, Deák rámutatott arra, hogy csak a tényleges uralkodónak mondhatja el az országgyűlés mindazt, amit elmondani kíván, annak a „tettleg fennálló hatalomnak, mely alkotmányos önállásunkat megtámadta, midőn leglényegesebb alkotmányos jogainkat a birodalmi tanácsra akarta átruházni. Annak, aki alaptörvényeinket felfüggesztette s függőben tartja, ki a felelős minisztériumot ismét fölállítani mindedig elmulasztotta, annak, aki egyedül bír tettleg hatalommal az alkotmányosság mindezen postulatumait teljesíteni.”

²¹ Kónyi: i. m. III. köt. 253. l.

²² Kónyi: i. m. III. köt. 247—248. l.

„Tudjuk, hogy abnormis helyzetben vagyunk. A nemzet óhajt ezen abnormis helyzetből békés úton *kivergődni*, s ha mindezeket csak magunk közt panaszoljuk el, de azzal, ki egyedül képes az abnormis helyzetet törvényessé átváltoztatni, még csak szóba sem állunk, s a békés orvoslásnak még csak megkezdhetését sem kíséreljük meg, azt hiszem, nem cselekszünk a haza érdekében.”²³

Deák ezek szerint egyáltalán nem leplezte a tényleges hatalomnak az ország ellen elkövetett vétkeit, sőt nyomatékosan — és egyáltalán nem szimbolikusan — kiemelte azokat, de, mert egyedül ez a hatalom képes az alkotmányosság visszaállítására, — Csemegi szóhasználata szerint: a hatalom és a jog egymásratalálásának megvalósítására —, feltétlenül e hatalom képviselőjéhez kell fordulni. Az adott abnormis helyzetből békés úton, a tényleges hatalommal megegyezés által történő „*kivergődést*” Deák egyáltalán nem tekintette „bűnös”, hazafiatlan lépésnek. Csemegi még 1866-ban is annak tartotta.

Nem akarunk egyetlen szó azonosságából messzemenő következtetéseket levonni, de nem hallgathatjuk el annak a valószínűségét sem, hogy a Csemegitanulmányban használt az a kitétel, amely szerint a jog — többek között — akkor nyerhetné vissza hatalmát, *ha a bűnnel szövetkezve ismét hatalomra vergődne*, azt az álláspontot is kigúnyolni akarta, amellyel Deák a határozattal szemben a felirati formát támogatta.

Deák álláspontja eltért Csemegiétől a jog önálló létének feltételezésében is. Az 1866 februári válaszfelirati javaslatában az 1848-i törvények hatálybaléptetésének szükségességét indokolva rámutatott, hogy „a nem teljesített törvény holt betű, jogfolytonosság nélkül az alkotmány *nem él*”.²⁴ 1861-ben is hangsúlyozta Deák a jogfolytonosság jelentőségét, de ekkor sem tulajdonított önálló létet a jognak, hanem — teljesen helyesen — akként értelmezte, hogy a fejedelem elődje által szentesített törvény az utódot is kötelezi, a trónöröklés ténye tehát a jogfolytonosságot nem szakítja meg. A Deák-féle jogfelfogás sokkal realisabb, sokkal helyesebb volt Csemegi álláspontjánál, amely a jognak tényleges hatalom nélkül is önálló életet tulajdonított, míg Deák szerint a jog hatalom nélkül csupán „holt betű”, amely nélkül az alkotmány „nem él”.

A jog önlényegűségének tételét, amelynek értelmében a jog a „jogtól elszakított tények ellenében a változhatatlan igazság, a vallás, az erkölcsiség és a hazafiság fenső követelményeinek kategorikus imperatívusa”, Csemegi az ország függetlensége érdekében használta. Ez a felfogás ennek ellenére helytelen és veszélyes. Ezt a magyar történelem bebizonyította: a Tanácsköztársaság bukása után, a horthysta-rendszer bíróságai a jogfolytonosságnak azt az elméletét, amely a jognak önálló létet tulajdonított — s amelyet Magyarországon Csemegi támogatott a leghatározottabban —, arra használták fel, hogy a Tanácsköztársaság által megdöntött burzsoá állam alkotmányát és törvényeit a Tanácsköztársaság idején is létezőnek, élőnek és hatályosnak tekintsék, amelyek megszegése minden körülmények között bűncselekményt valósított meg. Bármilyen tiszteletreméltó is Csemegi intenciója, amellyel a jog önálló, az államhatalomtól független létezésének tételét az adott időszakban egy ellenforradalmi hatalom, az osztrák abszolutizmus ellen állította fel, e szándéktól függetlenül, rendkívül veszélyes, a szó szoros értelmében gyilkos tétellé válto-

²³ *Könyi*: i. m. III. köt. 53. l.

²⁴ *Könyi*: i. m. III. köt. 558. l.

zott, mihelyt 1919. augusztus 1-e után, az ellenforradalmi hatalom a szocialista forradalom, a proletárdiktatúra ellen használta azt fel. Csemegi ideális célja nem teheti elfogadhatóvá a különben szép szavakkal kifejtett téves tételét.

3.

A kiegyezés létrejötte után Csemeginek csakhamar tapasztalnia kellett, hogy a jog nem rendelkezik azzal az önálló léttel, amelyet csupán egy esztendővel korábban írott tanulmányában feltételezett. A magyar uralkodó osztályok Ausztriával „frigyre lépven” (hogy Csemegi szóhasználatával éljünk), az 1848-i törvények azon része is, melyet formálisan nem változtattak meg, „követője és üstököse” lett az uralkodó hatalomnak, olyan „kóbor csillag és bolygó tűz, verőfény, melyben más test ragyog”: a dualizmus magyarországi államhatalmának fénye. Ez az állam, 1848-cal szemben antidemokratikussá vált, a jog és a törvény ama része is, amely látszólag változatlanul az 1848-i köntösében jelentkezett — ennek a hatalomnak lett kiszolgálója.

Csemeginek, mint igazságügyi államtitkárnak ismernie kellett azt az 1867/64. M. E. számú bizalmas minisztertanácsi szabályzatot, amelynek 12. §-a az 1848. III. tc. tartalma ellenére a királyi előszentesítési jogot a magyar közjogba bevezette,

nemcsak mint államtitkár, hanem mint jogász és jogtudós is megismerte Horváth Boldizsárnak azt a 307/eln/1867. számú rendeletét, amely az 1848-ban Deák Ferenc által bevezetett esküdtszékek szerkezetét lényegesen megváltoztatta, Csemegi elképzeléseivel szemben a vádesküdtszék intézményét megszüntette, annak ellenére, hogy a törvényhozás az 1848. évi sajtótörvényt formálisan nem változtatta meg,

módja volt tapasztalnia, hogy az 1868:XLIV. tc. mennyire eltért nemcsak 1861-ben kifejtett demokratikus elveitől, hanem az 1861-i országgyűlés állásfoglalásától is, hogy a gyakorlat hogyan tette félre az ebben a törvényben egyébként is szűkmarkúan biztosított nemzetiségi jogokat,

és élete utolsó évtizedében — ekkor írott tanulmányának tartalma és tónusa szerint, nem minden keserűség nélkül — arról is meggyőződött, hogy a bírói gyakorlat a dualizmus fenntartása érdekében mennyire gátlástalanul teszi félre annak a büntetőtörvénykönyvnek a politikai bűncselekményeket szabályozó egyes szakaszait is, amelyeket ő fogalmazott meg.

Fejtegetéseink befejezése előtt érdemes ennél a kérdésnél röviden megállnunk, Csemegi 1862 és 1866. évekbeni véleményét összehasonlítani a Csemegi-kódexben megállapított politikai bűncselekmények tartalmával és szövegezési módjával. Az 1861. decemberében megjelent a „Büntetőtörvénykönyvek és a bíróság” c. hosszabb tanulmányában Csemegi élesen támadta az osztrák büntetőtörvényeket és a rendkívüli bíróságokat, mert a politikai bűncselekményeket lazán és határozatlanul fogalmazták meg, a törvény alkalmazása pedig teljesen önkényessé vált, s így naponta előfordulhat, hogy „a vádlott személyében az ország közjoga állítatik a bíró elé, s az az ítélet, mely az egyes polgárt bűnösnek ítéli, lényegében az ország közjoga felett tört el pálcát”. Csemegi részletesen rámutatott azokra a veszélyekre, amelyek egyrészt az anyagi törvények határozatlanságából származtak, másrészt abból, ha a bíróságok az amúgyis határozatlan törvényt kiterjesztőleg értelmezik. Fontos

kodifikációs elvet állított fel 1861-ben: „az analógiák és okoskodások a büntető-törvényből száműzve vannak, e csavargó utakon az elítélhetéshez jutni tilos és vétkes!!”²⁵

1867-ben a kiegyezést rögzítő XII. tc. semmiféle büntetőrendelkezést nem tartalmazott, a kiegyezés büntetőjogi védelem nélkül maradt. A közös minisztériumok, az Ausztriával való államjogi közösség, a delegációk büntetőjogi védelmét a Csemegi által készített büntetőtörvénykönyv valósította meg. A BTK e rendelkezései mintegy záróakkordjaiként jelentkeztek a kiegyezés jogi formába öntésének és a képviselőházban az ellenzék részéről hatalmas tiltakozást váltottak ki: a BTK e szakaszai hazafias kötelességnek tekintették a monarchia „másik állama”, Ausztria iránti honpolgári hűséget, s veszélyeztetve látta az ellenzék a közössügek, — az Ausztriával való államjogi kapcsolat elleni kritika és támadás lehetőségét, egyik leggyakrabban használt és legerősebb politikai fegyverének használatát.

Csemegi mint igazságügyi államtitkár természetesen teljes mértékben elismerte a dualizmus államrendszerét, s mint ennek az államnak egyik vezető köztisztviselője, szakított 1861 és 1866-i kiegyezés-ellenes álláspontjával. A BTK II. részének I—VI. fejezeteiben gondosan ügyelt arra, hogy az Ausztriával fennálló közjogi kapcsolatok minden eleme büntetőjogi védelem alá essék: a jogilag védett tárgyak közé minden egyes esetben belevette a magyar állam és az „osztrák-magyar monarchia másik állama közt fennálló kapcsolat”-ot, — tehát azt a „szövetkezést”, amelyet még 1866-ban is bűnösnek bélyegzett meg. A kiegyezés ezzel teljes büntetőjogi védelmet kapott. Ugyanekkor azonban Csemegi nagyon gondosan ügyelt arra, hogy a politikai bűncselekmények elkövetési módjait a legprecízebben határozza meg, hogy a bűnösség határait minél nehezebben lehessen önkényesen kitágítani. Ebben a kérdésben teljesen hű maradt 1861—1866-i elveihez. Már 1861-ben megállapította azt a helyes kodifikációs elvet, hogy a politikai bűncselekmények törvényi meghatározásának: „egyrésztől oltalmaznia kell az álladalmat, a törvényesen megállapított rendet, minden megtámadás és megzavarás ellen, valamint a kormányzó hatalmat a törvényileg reá bízott hatóság gyakorlásában, másrésztől a hatalom visszaélésének felfedezésére, megrovására, megszüntetésére, valamint célszerűnek látszó új rendszabályok életbeléptetésére mindenkinek nyitva kell hagyni a szabadság ama körét, melyet az egyén az álladalomtól követelni feljogosítva van, s mely az államintézmények által mindenkinek biztosítottatik”.²⁶ Ehhez az elvhez való ragaszkodásával magyarázható, hogy a felségsértés büntetnének meghatározásánál csak olyan cselekmény esett büntetés alá, amely közvetlenül az alkotmány, illetve az osztrák—magyar államközi kapcsolatok *erőszakos* megváltoztatására irányul (BTK 127. §), lázadás miatt csak a csoportosulás lett büntethető, amelynek célja a felsorolt államhatalmi s igazgatási szerveket — köztük természetesen a delegációkat is — *erőszakkal, vagy veszélyes fenyegetéssel* hivatásának szabad gyakorlatában akadályozni, valamely intézkedésre, vagy valaminek elhagyására kényszeríteni (BTK 152. §), izgatás pedig csak abban az esetben valósult meg, ha „valaki gyülekezeten nyilvánosan szóval, vagy nyomtatvány, irat, képes ábrázolat terjesztése által egyik osztályt, nemzeti-séget vagy hitfelekezetet a másik ellen »gyűlöletre« izgatja, illetve ha valaki

²⁵ Csemegi: i. m. 66. és 68. l.

²⁶ Csemegi: i. m. 61. l.

az alkotmány egyes intézményei, köztük „a monarchia másik állama ellen fennálló kapcsolat, vagy a király, az országgyűlés, az országgyűlési bizottságoknak, a delegációknak *törvényes joga ellen* — a fenti módok valamelyikén — *lázít*” (BTK 172., 173. §).

Nem célja e tanulmánynak, hogy a Csemegi-kódex politikai jellegű bűncselekményeinek részletes elemzésével foglalkozzék, ezért a fentiekben csak a legfontosabb politikai bűntettek elemeit vázoltuk. Mind ezekből, mind a többi politikai bűncselekmény felépítéséből és szövegéből kétségtelen, Csemegi szem előtt tartotta azt az 1861. évi álláspontját is, amely szerint nagyon nehéz meghúzni a helyes határvonalat „a gondolat szabad nyilvánítása és a büntetendő szellemi hatás között”, s 1878-ban mindent megtett, hogy ez a határvonal minél világosabb, elmoshatatlan legyen, hogy a törvény ne „általánosságban” határozza meg a büntetendő cselekmény határait, hogy az ő szövegezése „könnyen félremagyarázható, könnyen elferdíthető” ne legyen.²⁷

Teljesen tisztában volt 1861-ben Csemegi azzal is, hogy: „A bíróság az állam lelkiismerete, mely hivatva van a fennálló szabályok szerint elébe kerülő esetekre kifejezni azt, amit az álladalom a törvényekben letett, vagy szokás által szentesített, erkölcsi meggyőződésénél fogva igazságosnak, vagy igazságtalannak tart”, hogy olyan bírói szervezetre van szükség, mely „az emberi előrelátás által létesíthető minden biztosítékot magában foglalja arra nézve, hogy az, amit a bíróság határozatilag kifejez, mindenkor a törvény meghamisíthatatlan tartalmának ismételése legyen, tehát mindenki a törvény és ne egyesek akarata által szabályoztassék”.²⁸ E cél elérése érdekében 1861-ben Csemegi a bírák választását tartotta helyesnek, — 1869-ben ő készítette el a bírói hatalomról szóló 1869:IV. tc.-et, amely szakítva az elsőfokú bíróságok korábbi választási rendszerével az összes bírák királyi kinevezésének rendszerét vezette be Magyarországon. A bírák kinevezésének módszere — legalábbis a politikai bűncselekmények, különösen pedig az osztály és nemzetiség elleni izgatások körében — az esküdtszéki ítélkezésnek csupán a sajtóbűncselekményekre korlátozásával párosulva, Csemegi tagadhatatlanul liberális kódexalkotási tendenciáját egyáltalán nem tudta és nem tudhatta garantálni. Csemegi kénytelen volt 1885-ben „A jogászat és a jogászok helyzete hazánkban” c. tanulmányában kiábrándultan és keserűen megállapítani: „Fájdalom, az új törvény megszavazásával nem lehet abba belehelyezni egyúttal azt a gépet is, mely az alkalmazónak agyába illesztve ezt azonnal és teljes precízióval szabályozza”, de azt is, hogy: „a diszharmónia az új intézmények és az alkalmazásukra hivatott közegek nagy része között még évek múltával is fennáll, és szomorú kimondani, a *diszharmónia* mintegy *trevszerűleg ápoltatik*.”²⁹ Csemeginak minden oka megvolt a keserűségre: a bírói gyakorlat lépten-nyomon megszegte a BTK-nak a politikai bűncselekményeket szabályozó szakaszait, hiába konstruálta meg ő kristálytisztán és félreérthetetlenül e büntető tényállásokat, a kormánypolitika a nemzetiségi-, a paraszt-, majd a munkásmozgalmak visszaszorítása érdekében törvénysértő bírói gyakorlatot kívánt meg, és a kinevezett bírák a kormány készséges kiszolgálóivá váltak. A kiegyezés után kegyetlenül valóra vált Csemegi 1861-ben leírt megállapítása: „Régi igazság, hogy akinek hatalmában van a bírói szervezet,

²⁷ Csemegi: i. m. 62. l.

²⁸ Csemegi: i. m. 68. l.

²⁹ Csemegi: i. m. 283. és 285. l.

annak hatalmában, annak rendelkezése alatt áll maga a bíróság is.”³⁰ Csemegi mellőztetése, azok mellett a büntetőjogi elvek mellett, amelyeket magáévá tett, törvényszerűvé vált, ezek az elvek szemben állottak a dualizmus államának politikájával, természetes dolog tehát, hogy ő nem lehetett a Kúria másodelnöke, a büntetőbírói gyakorlat irányítója.

Minden kiábrándultság és keserűség ellenére Csemegi bízott abban, hogy „a szabad sajtó, a szabad egyleti tevékenység és a parlamenti kormányrend-szer”³¹ mellett a jogtudomány fejlődése, a távolabbi jövőben „a jog elvétől és szellemétől áthatott” igazságügyi intézményekre és jogéletre vezetnek. Az 1885-ös helyzetet egyben jól jellemezte, amikor célul tűzte ki, arról kell meggyőzni a nemzetet, hogy: „sem az alkotmány, sem a közigazgatás, sem a köz-érdek, sem semminemű magánérdek nem biztos addig: míg a jog, az önkény támadásai, a hatalmaskodó féktelenség, s az ügyes ravaszság ellen, egy hivatása magaslatán álló és erős bírósági szervezetben nem találja meg tévovázhatatlan oltal-mát.”³² Csemegi tehát 1885-ben majdnem ugyanazokkal a szavakkal bélyegezte meg a jog ellen fordult dualista államhatalmat, mint 1866-ban az osztrák ab-szolutizmust, ennek az államhatalomnak önkénye ellen a jog biztosítékául, ugyanúgy a szilárd és valóban független bírói szervezetet tekintette, mint 1861-ben. Csemegi idealista elképzelései azonban megvalósíthatatlanok voltak: a jog 1867 után sem vált „önmagában s minden külső eshetőségtől független erkölcsi hatalommá, változtathatatlan igazsággá, a vallás, az erkölcsiség és a hazafiság fenső kötelmeinek kategórikus imperatívuszává”, hanem az maradt, aminek történelmi szerepe szerint lennie kellett: az osztályharc nagyon is mate-riális eszköze, az uralkodó osztályok érdeke és akarata kifejezője és biztosítója. Idealista elképzelései ellenére, objektíve ezeket az érdekeket szolgálta Csemegi kodifikációs működése is, s amint alkalmatlanná vált Csemegi ezeknek az érde-keknek szolgálatára, törvényszerkesztői, majd bírói működése: s ezzel törté-nelmi szerepe véget ért.

Б. ШАРЛОШ

КАРОЙ ЧЕМЕГИ И АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЕ СОГЛАШЕНИЕ

Резюме

Статья знакомит с деятельностью Кароя Чемеги, кодификатора свода законов по уголовному праву, относительно публичного права, проведенной в дискуссиях в 1861—1866 гг. Автор пользуется методом критики, он не ограничивается просто описанием содержания, но указывает также как на положительные, так и на отрицательные стороны работ Чемеги, в то же время устанавливается им контраст между юридическими аргу-ментами Деака и Чемеги относительно поддержки ими венгерской публично-правовой позиции. В статье подчеркивается, что Чемеги, исходя из идеалистических правово-философских основ, противореволюционной, но не контрреволюционной ориентацией, нападал острее Деака австрийские публично-правовые теории, предшествовавшие согла-шению, из них особенно остро нападая на т. н. теорию «Рехтсфевиркунг». Деак боролся

³⁰ Csemegi: i. m. 69. l.

³¹ Csemegi: i. m. 290. l.

³² Csemegi: i. m. 289. l.

против той исходной позиции австрийских юристов публичного права и политических деятелей, стоя при этом на более реальных теоретических основах, чем Чемеги, по которой законы 1848 года не имели законной основы, он создал непреклонной логикой свою теорию публичного права в защиту законов 1848 г., исходя при том из факта австрийской абсолютной власти, и считал тезис «проигрывания права» недостойного критики, не юридическим, а фальшивым политическим тезисом. Чемеги же, со своей стороны, принимая самую негибкую идеалистическую правовую-философскую позицию, употреблял также неверные аргументы в борьбе против австрийских юристов, в 1861—1866 гг. в интересах очень почтенной цели — признания действительности законов 1848 г., которые впоследствии были использованы «ускоренными трибуналами» хортистов в 1920 г. в борьбе против бывших руководителей Венгерской Советской Республики. Главной из этих аргументов — что в 1920 г. в самом деле стал смертельным средством, это — право является самостоятельным явлением, оно — независимо от государственной власти, оно берет свое начало свыше, чуть ли не от бога.

Заключительная часть статьи занимается тем, как повернулись аргументы Чемеги против самого Чемеги, ставшим статс-секретарем министерства юстиции; как сыграли в его жизни очень трагическую роль даже те тезисы, которые были им в ходе дискуссии 1861—1866 гг. правильно сформулированы и сточки зрения теории права.

B. SARLÓS

KÁROLY CSEMEGI ET LE COMPROMIS DE 1867

Résumé

L'article s'occupe de l'activité de Károly Csemegi entre 1861 et 1866, au cours des débats en matière de droit public, précédant le Compromis. Csemegi était le codificateur du Code pénal, mis en vigueur à l'époque du dualisme. L'auteur ne se limite pas à un compte rendu, il se sert d'une méthode critique en relevant dans la même mesure les traits positifs et négatifs des études de Csemegi et en contrastant les arguments juridiques avec lesquels Ferenc Deák, respectivement Károly Csemegi avaient étayé le point de vue hongrois en matière du droit public. L'article souligne que Csemegi, se fondant sur une philosophie idéaliste de droit, pleine d'inspiration anti-révolutionnaire — mais non contre-révolutionnaire — avait attaqué avec une véhémence surpassant celle de Deák les théories autrichiennes de droit public précédant le Compromis, surtout la théorie de la soi-disante «*Rechtsverwirkung*». Deák, s'appuyant sur un fondement théorique plus réel que celui de Csemegi, avait combattu ce point de départ des politiciens et spécialistes en droit public autrichiens lequel avait nié la légalité des lois de 1848 et considéra la thèse de la «*perte du droit au jeu*» non comme une thèse juridique à réfuter, mais comme un raisonnement politique erroné. Par contre Csemegi, sur la plus raide position de la philosophie idéaliste de droit, se servit d'arguments mal placés pour atteindre un but honorable, la reconnaissance de la validité des lois de 1848, au cours de ses débats avec les spécialistes autrichiens en droit public pendant la période 1861—1866. Ces arguments furent tournés contre les chefs de la dictature du prolétariat hongrois en 1919 que les soi-disants «*tribunaux de procédure accélérée*» de Horthy ont inculpés en 1920. Cette thèse — devenue en 1920 un instrument meurtrier dans le sens littéral du mot — est la suivante: l'existence du droit est censée d'être d'origine divine, tout à fait indépendante du pouvoir de l'Etat.

La partie finale de l'article décrit comment les arguments de Csemegi se tournèrent en fin de compte contre leur auteur qui est devenu, après le Compromis, secrétaire d'Etat au Ministère de la Justice. On peut lire à quels résultats tragiques ont conduit dans le sort ultérieur de Csemegi les thèses qu'il a dressées correctement aussi du point de vue de la théorie de droit dans les années entre 1861 et 1866.

TURÓCZI KÁROLY

Az Imrédy-kormány kísérletei 1938 nyarán a reakciós nemzeti egység megteremtésére*

Az 1938 májusában — a szélsőségek, mindenekelőtt a „radikális” szélső-jobboldali tendenciákkal szembeni eltökéltség és határozottság jegyében — hatalomra lépő Imrédy-kormány ténykedésének első — másfél-kéthónapos — időszakát alapvetően a törvényhozói munka (a „rendtörvények” s az azokkal párhuzamosan megalkotott „nagy törvények”) jellemezte. E törvényhozói munka — kihatásaiban és következményeiben — nemcsak időlegesen és részterületeken ható, hanem nagyrészt a magyar ellenforradalmi rendszer egész belső berendezkedését is érintő, távlataiban pedig az ország sorsát alapvetően befolyásoló kormányténykedés jellegével bírt. Ebből fakadóan az I. Imrédy-kabinet törvényhozó munkájának első sorozata visszavonhatatlanul rányomta bélyegét a magyar belpolitika alakulására és továbbfejlődésére.

Az Imrédy-kormány ezen első törvényhozási ciklusának s rajta keresztül a kormány egész tevékenységének általános és fő jellegzetessége az volt, hogy az uralkodó „európai korszellemhez” igazodva, előkészítse a magyar ellenforradalmi rendszer „megújhodását”. Ennek valóraváltását a magyar uralkodó osztályok egésze óhajtotta, de rétegérdekeiknek megfelelően az egyes kategóriák egymástól nemcsak ütemében, hanem tartalmában és formájában is eltérő — bár egymásnak korántsem szögesen ellentmondó — módon értelmezte és igényelte.

E „megújhodás” általánosan körvonalazott tartalmi lényege volt: az addigi Magyarországnál egy még jobboldalibb, de keresztény és nemzeti alapon szervezett, centralisztikusabb és dinamikusabban funkcionáló állami-politikai rendszer kiépítése; a korábbiánál egy „szociálisabb” jellegű társadalmi-gazdasági berendezkedés létrehozása, amelynek anyagi bázisát a kibontakozóban levő háborús készülődés folytán, mesterségesen előidézett gazdasági konjunktúra képezte volna; ideológiai téren pedig a keresztény, nemzeti és irredenta eszmék mellett, bizonyos evolúciós jelszavak hangoztatása s az antiszemitizmus fokozása volt — a ténylegesen fennálló társadalmi-gazdasági problémák leplezése érdekében; külpolitikai téren pedig a területi revízió, az „új honfoglalás” előkészítése és megkezdése, perspektívájában pedig a „történelmi” Magyarország helyreállítása volt a cél.

A magyar uralkodó osztályoknak ezeket az általánosan szélsőjobbírányú törekvéseit tükrözte Imrédy kormányprogramja is, amely éppen a magának sokszínűségével és programpontjainak látszólagos ellentmondásaival juttatta a kifejezésre mindazokat a — rétegérdekekben mutatkozó — differenciákat, amelyek a magyar uralkodó osztályokon belül az alapvető és általánosan osztályérdekeken túlmenően megvoltak és hatottak. Imrédy és kabinetje, amikor programját megalkotta, voltaképpen — kormányprogramjának sokszínűségével — ezeket a rétegérdekeket próbálta többé-kevésbé közös nevezőre hozni az „egyetemes” nemzeti

* Részlet a szerző „Az Imrédy-kormány belpolitikája” c. monográfiájából.

célok és törekvések, a magyar „megújódás” valóraváltása érdekében. Ezeket a magasabb és távolabbi nemzeti célokat és szempontokat Imrédy és kabinetje igyekezett is nagy határozottsággal és következetességgel érvényesíteni gyakorlati politikája során. Hasonlóképpen a magyar uralkodó osztályok egésze is, de csak annak megfelelően, hogy saját politikai meggyőződésükből fakadóan hogyan fogták fel és értelmezték az „egyetemes nemzeti érdekeket”, illetve annak védelmezését. Azaz, annak megfelelően, hogy a magyar uralkodó osztályok egészének jobboldali politikai vonalán belül hová tartoztak, vagy legalábbis melyikhez álltak közelebb politikai felfogásukat tekintve az egyes politikai csoportok, — a „mérésékeltlen” jobboldali „alkotmányos”-ellenforradalmi erőkhöz, avagy pedig a nyíltan szélsőjobboldali törekvéseket képviselő keresztény „történelmi” középosztályhoz.

Imrédy, aki már miniszterelnöki kinevezésekor, sőt már azt megelőzően is számos vonatkozásban túlhaladta hatalomrajuttatóinak, az „alkotmányos”-ellenforradalmi erőnek jobboldaliságát, s mind erősebben közelített a nyíltan szélsőjobboldali törekvéseket hirdető keresztény „történelmi” középosztály felé, azon belül is mindenekelőtt a keresztény közép- és újbuzsoá rétegekhez, természetesen, hogy már kormányelnöki tevékenységének első időszakában is — ha nem is minden területen, de számos kérdésben — gyorsabban és messzebbre akart eljutni az „uralkodó európai korszellemnek” megfelelő „modern” állami és politikai berendezkedés létrehozása területén, mint ahogyan azt hatalomrajuttatói elképelték és kívánták. Ezek a nézetkülönbségek, azaz a politikai és gazdasági főhatalmat kézbentartó félliberális-konzervatív uralkodó körök, valamint Imrédy és kabinetje egynehány tagjának szélsőjobboldali politikai szemléletében mutatkozó differens elemek és törekvések kerültek tulajdonképpen időnként felszínre és egymással — enyhébb vagy élesebb formában — összeütközésbe akkor, amikor 1938 májusában és júniusában a törvényhozás vitái során a liberális polgári és a szociáldemokrata ellenzék mellett egyes kormánypárti képviselők és felsőházi tagok is élesebb vagy kevésbé éles bírálattal illették az Imrédy-kormány által beterjesztett, vagy elődjétől átvett és képviselt törvényjavaslatok egyes részeit, vagy a kormány bizonyos esetekben alkalmazott eljárási módszerét, — akár a törvényhozás, akár a gyakorlati politika területén.

A kormánypárton belüli félliberális-konzervatív erő jobboldalisága és az Imrédy-kormány által képviselt jobboldali politika között kezdetben megmutatkozott — viszonylag enyhébb — nézetkülönbségek, amelyek főleg az első zsidótörvényjavaslat, de még a győri-program, valamint a költségvetési javaslat vitája alkalmával is időnként felmerültek, arról tanúskodtak, hogy — a jobboldali politikában „túl előreszaladt” és veszélyessé vált Darányi-kormány menesztése után — az új kabinet belpolitikai vonalában sem egyszerűen formálisak, hanem tudatosak azok az erősen szélsőjobbirányú tendenciák, amelyeket Imrédy elődjétől „örökségként” átvett és programjába iktatott. Ezek „átöröklődése” pedig, ha önmagában még nem is jelentett közvetlen veszélyt a félliberális-konzervatív erő belpolitikai koncepciójának — a „mérésékeltlen” való további jobbrahaladásnak — érvényesítésére, mégis azt tükrözték, hogy Imrédy, minden liberális múltja ellenére is, már ekkor előtte járt hívei jobboldaliságának.

Ennek a ténynek felismerése egyes kormánypárti félliberális-konzervatív politikusok részéről, bár még nem jelentette a kormányba és Imrédybe vetett bizalmuk megingását, mégis a kormány által beterjesztett, illetve képviselt javaslatokkal kapcsolatban időnként kifejezésre juttatott aggályaik már tanújelét adták annak, hogy a kormány jövőbeni politikai vonalát illetően e politikai

erők részéről, az általános bizalom mellett, már a nem egészen feltétlen bizalmat tükröző várakozás tényezői is felbukkantak. Más oldalról viszont, ahogyan a kormánypart szélsőjobbszárnya fogadta Imrédy törvényjavaslatait — bár bizalmatlansága még nem oszlott el teljesen a liberális múltú politikussal szemben —, ugyancsak a jóhiszemű várakozás álláspontjára való helyezkedés előjele volt ezen politikai erők részéről, — természetesen más megfontolásokból fakadóan, mint azt a kormányparti félliberalis-konzervatív erők tették.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy az Imrédy-kormány első másfél — kéthónapos működésének mérlege abban összegezhető, hogy a kormány — lényegében kompromisszumos összetételének és programja sokszínűségének megfelelően — ezen időszakban folytatott tevékenységével egy viszonylagos belső egyensúlyi állapotot alakított ki a kormánypárton és az uralkodó osztályokon belüli különböző színezetű jobboldali és szélsőjobboldali politikai erők között — a kormányhoz való viszonyukban. Ez az adott helyzetben kedvező lehetőséget biztosított az Imrédy-kormány számára, hogy további terveit, célkitűzéseit illetően az uralkodó osztályok nagyobb részének jóindulatú várakozására számíthasson, s így az elkövetkező hónapokban viszonylag nyugodt körülmények között dolgozhassa ki és vihesse a törvényhozás elé mindazokat az újabb javaslatokat, amelyek már szinte leplezetlenül tükrözték Imrédy szélsőjobboldali politikai koncepciójának lényegét, s helpolitikai törekvései főbb tendenciáját. Ebben a vonatkozásban új szakasz kiindulópontjának tekinthető Imrédy 1938. június 26-i debreceni beszéde.

*

Az Imrédy-kormány szélsőjobbírányú politikájának, s azzal összefüggésben törvényhozói munkájának lényegében egy újabb fázisa vette kezdetét — vagy legalábbis volt kibontakozóban — 1938. júniusának utolsó napjaiban, amikor a „nagy törvények” megalkotásának törvényhozási ciklusa az 1938/39. évi állami költségvetési terv elfogadásával tulajdonképpen lezárult, s Imrédy Béla miniszterelnök június 26-án a debreceni gazdanapon első alkalommal szólt — kinevezését követő rádióbeszédétől eltekintve — a nagy nyilvánosság előtt az ország lakosságához. A NEP szervezésében megrendezett gazdanagygyűlés belpolitikai jelentőségét a kormány azzal is külön ki kívánta hangsúlyozni, hogy a miniszterelnököt Debrecenbe elkísérte Sztranyavszky földművelésügyi, Hóman tárca nélküli, Rátz honvédelmi és Mikecz igazságügyminiszter is.

Imrédynek a tiszántúli gazdatársadalom előtt tartott beszédét az ún. keresztény-nemzeti jobboldali politika eszméi hatották át. A debreceni nagygyűlés megrendezésének és Imrédy ott elhangzott beszédének alapvető célja a magyar uralkodó osztályok agresszív külpolitikai terveinek előkészítését és megvalósítását szolgáló reakciós nemzeti egység megteremtése volt.¹ Ebbe a kereszt-

¹ A nemzeti közszellem kialakítására, a reakciós nemzeti egység megteremtésére irányuló törekvés nem volt új jelenség és új irányzat a magyar ellenforradalmi rendszerben. Ez a tendencia korábban is — csaknem kezdettől — érvényesült a magyar uralkodó osztályok belpolitikai célkitűzésében. Újnak csupán annyiban volt tekinthető, amennyiben a harmincas évek derekától ez a törekvés — az agresszív külpolitikai célkitűzések előtérbe kerülése és nyíltabbá válása folytán — még sürgetőbbben és még jobboldalibb színezetben jelentkezett, mint korábban, mind elveit, mind pedig módszerét tekintve. „Nálunk Gömbös Gyula kormányprogramjában jutott először kifejezésre ez a korszerű törekvés” (O. L. MT-iratok, 97. cs., 27. pont. Hóman Bálint tárca nélküli miniszter 1938. júl. 11-i felszólalásából).

tény-nemzeti jobboldali politikán alapuló reakciós nemzeti egységbe kívánta Imrédy és a kormány bevonni, illetve e gondolat számára megnyerni nemcsak a Tiszántúlt, hanem az egész ország parasztságát, — mint a legnagyobb tömeget. S amikor Imrédy e beszédében ismét kihangsúlyozta kormánya eltökéltségét, határozott fellépését a szélsőséges irányzatokkal szemben, akkor abban — mindenekelőtt — kabinetjének a reakciós nemzeti egység megteremtésére irányuló szándéka és törekvése jutott kifejezésre.

Debreceni beszédében — bevezetőként — Imrédy, Gömbös és Darányi „érdemeit” méltatva, arról szólt, hogy elődei és a NEP irányításával „új korszak nyílt a magyar alkotmány fejlődésében s kezdetét vette egy népi-szociális politika megvalósítása”.² Gömbös és a Darányi-kormány legfőbb érdeméért emelte ki Imrédy az ország pénzügyi és gazdasági helyzetének konszolidálását, amelynek mostani elismerése végeredményben — közvetett formában — akkori saját munkájának méltatását is jelentette. Ismételten állást foglalt kormánya nevében a keresztény-nemzeti jobboldali politika következetes megvalósítása mellett, s ugyanakkor élesen kikelt a jobboldali túlzók, a „ködfejlesztők” ellen.

Imrédy óva intette a Tiszántúlt — szerinte — „született jobboldali” keresztény magyarjait a szélsőjobboldali álpróféták túlzó ígérgetéseitől. „Vigyázzatok a túlzókra — mintegy »jóindulatúlag« figyelmeztetve hallgatóságát —. Nagy eszméket sohasem az ellenség tett tönkre, hanem saját túlzásai.”³ Ugyanakkor a nyilas-hungarista mozgalom megváltozott taktikájára célozva mondta a nyilasokról: „Az a tábor, amely most az alkotmányosság szelid húrjait pengeti, még nemrégiben a diktatúra dicséretét zengte.”⁴ A szélsőjobboldali „radikálisok” figyelmeztetésére, de egyben a kormányt támogató politikai erők újbóli megnyugtására ismételte meg Imrédy kormányának — programnyilatkozatában is többször hangsúlyozott — azt az eltökéltségét, hogy „nem tűr” meg semmiféle „szélsőséges túlzást” sem jobbról, sem balról.

Imrédy tehát Debrecenben is, amikor és ahogyan támadta a nyilasokat túlzásaikért, végeredményben nem liberális politikai felfogásból eredően tette azt, hanem szélsőjobbírányba mutató politikai felfogásának védelmében. S nem utolsósorban — az előbbivel szoros összefüggésben — azért, mert a nyilasok szélsőséges magatartásukkal nehezítették, sőt egyenesen veszélyeztették a reakciós nemzeti egység gondolatának valóraváltását. Éppen ezért, amiatt kritizálta és támadta őket elsősorban, mert „túlzásaikkal” kárt okoznak a jobboldali mozgalomnak, tönkreteszik a „nagy eszméket”. Imrédynek ezek a szavai ismételten meggyőzően bebizonyították politikai hitvallásának valódi tartalmát, — s még ez időszakban is sokak által vélt, vagy félreismert liberalizmusának túlhaladottságát.

Imrédy beszéde további részében a kormány hathetes működésének eredményeit ismertette, s külön kiemelte a győri program beindításával kapcsolatban addig foganatosított intézkedéseket (mindenekelőtt a már 10 millió pengőt meghaladó addigi hadiipari megrendeléseket), valamint az első zsidótörvény végrehajtási utasításának egy hónapon belül történt kibocsátását. Ezt követően Imrédy kormánya további terveit vázolta fel fő vonalaiban — amelynek előkészítése folyamatban volt —, amelyet kormánya „őszi munkaprogramjaként” említett beszédében. A tervbevett intézkedések közül említést tett mindenek-

² Függetlenség, 1938. jún. 28.

³ Uo.

⁴ Uo.

előtt a földbirtokpolitika ütemének meggyorsításáról és a kisemberek helyzetének könnyítését célzó adóreform tervéről. Beszért továbbá a keresztény nemzeti jobboldali politika jegyében megvalósításra kerülő kamararendszer kiépítéséről, a családi bérrendszer bevezetéséről, valamint az ún. „szabadidő mozgalom” megszervezéséről a munkások körében és az állami munkaközvetítés megvalósulásáról — mondván, hogy „... ezt nem lehet idegen kezekben hagyni”.⁵ Befejezésként Imrédy a népi-nemzeti politika és a szociális gondolat jegyében szólította egysegre s kormánya politikájának támogatására az ország népét, — nem mulasztva el hangsúlyozni ugyanakkor most sem a tekintély és szabadság elve „ésszerű” összeegyeztetésének szükségességét.

Imrédy debreceni beszéde — amelyben csak nagy általánosságban vázolta a kormány terveit — nem volt új programadás, mégis a kormánypolitika egy újabb fázisának volt a kiindulópontja annyiban, amennyiben most nem a törvényhozáshoz, hanem a nagy nyilvánossághoz, a közvéleményhez szólt elsősorban a reakciós nemzeti egység megteremtése érdekében. Emellett a kormánypolitika újabb fázisának kiindulópontját jelentette Imrédy tiszántúli beszéde azért is, mert egy — ugyancsak a reakciós nemzeti egység és célok szolgálatában álló — az őszi folyamán napirendre kerülő széleskörű akcióprogram előkészítésének bejelentését tartalmazta. Jóllehet anélkül, hogy a tervbevett intézkedések méreteit s várható politikai, gazdasági és szociális kihatásait közelebbről meghatározta volna. Csupán annyit jegyzett meg Imrédy — meglehetősen mégis sokatmondóan —, hogy „az őszi munkaprogram bőséges lehetőséget nyújt majd a törvényhozásnak és a közvéleménynek a hozzászólásra és a kritikára”.⁶ A miniszterelnöknek ez a rövid megjegyzése — kormánya őszi terveinek várható fogadtatásával kapcsolatban — lényegében burkolt utalás arra, hogy a kormány addigi politikájához viszonyítva számottevő új dolog is várható, amely alapul szolgál majd mind a törvényhozás, mind pedig a közvélemény körében a véleménynyilvánításra, vagy éppenséggel a kritikára.

A Népszava Imrédy debreceni beszédét kommentálva arról írt, hogy „a válság sokkal mélyebb, a bizonytalanság sokkal nagyobb, a problémák sokkal bonyolultabbak, semhogy a beszédek elégségesek volnának”.⁷ A Népszava mindenekelőtt azért bírálta Imrédyt, hogy beszédében csak nagy általánosságokban, vagy alig érintette a munkásság és a parasztság millióit foglalkoztató nagy problémákat, a munkalehetőség, a föld, a nehéz megélhetés kérdéseit, — amelyek egyikére sem adott megnyugtató választ. Bővelkedett viszont a beszéd a „magasztos eszmék”, a „nagy nemzeti célok” hangoztatásának filozofikus eszmeifuttatásaiban. „... az éhező tömegek számára a legmagasabb eszmény és a legszebb filozófia is értelmetlenséggé torzul — írta a Népszava Imrédy fenti kijelentésével kapcsolatban. — A kormányelnök kenyérteremtő filozófiát műveljen! Ezzel szolgálja legjobban az ország népének és a nemzeti közösség érdekeit.”⁸

A Népszava e kritikai megjegyzések mellett is, összességében pozitíven értékelt Imrédy „őszi munkaprogramját” s a benne foglalt általános célkitűzéseket. Mindemellett mégis bizonyos aggodalmaskodás jutott kifejezésre hangjában — az Imrédy-kabinet másfélhónapos működésének tapasztalatai alapján — akkor, amikor a kormánypolitika további vonalát és Imrédy őszinteségét illetően

⁵ Népszava, 1938. jún. 28.

⁶ Függetlenség, 1938. jún. 28.

⁷ Népszava, 1938. jún. 28.

⁸ Uo.

olyan alternatívában vetette fel Imrédy debreceni bejelentéseit, hogy „csak az a kérdés. . . a miniszterelnök ezt a programot hogyan és mennyiben akarja, vagy tudja megvalósítani”.⁹

A szociáldemokrata párthoz hasonló impressziók hatása alatt nyilatkoztak a liberális polgári ellenzéki pártok is Imrédy debreceni beszédéről. Mindenekelőtt a tervezett kormányintézkedések konkrétabb körülhatároltságának hiányát kifogásolták, — főleg a milliőkat érintő földbirtokpolitikai és a szociálpolitikai elgondolásokat illetően. Megnyugvással vették viszont tudomásul Imrédy ismételt határozott állásfoglalását a nyilasok túlkapásaival szemben. „. . . Úgy látszott, mintha valóban egy konszolidációs irány felé mennénk, legalább az állami rend szempontjából. Emlékszem arra, hogy a vádlott a Tiszántúlon beszédet mondott, amelyben élesen kikelt a ködfejlesztők ellen és szem melláthatólag a szélsőjobboldali izgatással szemben foglalt állást.”¹⁰

Eckhardt Tibor a kisgazdapárt nevében úgy nyilatkozott Kaposvárott — már a debreceni gazdanagygyűlés napján — a kormány addigi és jövőbeni várható politikájáról, hogy az előző kabinethez viszonyítva „. . . a bizalmatlanság kétségkívül csökkent a gazdatársadalom körében és a miniszterelnök személye felé bizonyos fokú bizalom és várakozás nyilatkozik meg”.¹¹ Ez a bizalom és várakozás azonban korántsem volt teljes és nyugodt a kormánypolitika iránt — főleg a parasztság alsó és középrétegeiben —, mivel a kormány a parasztság milliőit érintő földbirtokpolitika kérdésében addig alig ment túl az általános szólamok hangoztatásán. A parasztság körében az emiatt felmerült aggályoknak Eckhardt is kénytelen volt élesebben hangot adni, — pártja szegény- és kisparaszti tömegeinek hangulati nyomásának hatására.¹²

Az Imrédy-kormányt — és még korábban Gömböst sem —, amikor a földbirtokpolitikai és szociálpolitikai kérdések „rendezését”, az azokkal való intenzívebb foglalkozást programjába iktatta, nem a nincstelenek és szegényparasztok és a munkanélküliek sújtotta s nehéz körülmények között élő munkástömegek sorsa iránti megnövekedett lojalitása és segíteni akarása vezette elsősorban, hanem az uralkodó osztályok érdekeinek védelme, s agresszív külpolitikai szándékai előkészítésének jól átgondolt és megfontolt terve. Ez utóbbiakkal összefüggésben pedig — egy esetleges társadalmi forradalom elkerülésén túl — legfőbbképpen a háborús előkészületek erőteljes fokozása ösztönözte Imrédyt és az uralkodó osztályokat — kisebb vagy nagyobb mértékben, főleg a 30-as évek közepétől — e problémákkal való behatóbb foglalkozásra. A felfegyverzés, a hadseregfejlesztés — mint elsődleges feladat — mellett ugyanis számba kellett venniök egy adott háború esetén a hadsereg és a gazdaság felkészítésén túl — ami nemcsak természetes, hanem felettébb szükséges is volt — az ország lakosságának a hangulatát és „megfelelő” irányba kellett azt terelniök. Azaz „. . . mivel totális háborúval

⁹ Uo.

¹⁰ BM. Nb. 1. do. 227. old. (Rassay Károly liberális ellenzéki pártvezér népbíróági tanúvallomásából.)

¹¹ Magyarország Évkönyve. 1938 (19. 1.).

¹² A Kisgazdapárt 1938. jún. 26-án Kaposvárott szervezett gazdaggyűlést, ahol a párt vezére, Eckhardt Tibor mondott beszédet — Imrédy debreceni beszédével csaknem egyidejűleg. Eckhardt beszédének középpontjában a kormány földbirtokpolitikájának bírálata állott, s hat pontban ismertette pártja követeléseit a földbirtokpolitika rendezésének kérdésében. Követelte többek között a hitbizományok megszüntetését s az egyházi birtokok örök bérletek formájában a kisemberek kezébe való juttatását, a bankok és részvénytársaságok földbirtokainak kisajátítását, házhely- és kertakció megindítását, valamint demokratikus adópolitika megvalósítását. (Népszava, 1938. jún. 28.; Magyarország Évkönyve. 1938. 19—20. 1.)

kell számolni — írta Kozma —, a népet és a közéletet totálisan fel kell készítenünk az elkövetkezendő háborúra”.¹³ Annál is inkább — folytatta logikai érvelését Kozma —, mert „a háború a nemzetek történelmi órája és a legnagyobb leleplező. Elsöpör minden önáltatást, felfokozva mutat be minden hibát és kíméletlen az igazságok megállapításában. A háború idővel érezhetővé tesz és fel is szabadít minden, a nemzet békeéletének felszíne alatt lappangó komponenst és erőit.”¹⁴

Kozmának ezek a — nagyon is igaz, de ugyanakkor a kormánypolitika valódi mozgató rugóit feltáró, önleleplező — megállapításai világosan mutattak rá arra, hogy amikor Imrédy és kabinete — úgyszintén elődei és ő maga is azokkal egyetemben — a háborús készülődés, de főleg annak meggyorsításával egyidejűleg a belső szociális feszültség enyhítésére, a „szociális béke” megteremtésére törekedett, akkor tulajdonképpen egy elkövetkezendő hadviselés mindenoldalú előkészítésének gondolata vezette. Ennek, az uralkodó osztályok agresszív külpolitikai terveit célzó mindenoldalú előkészítésnek képezte szerves részét, pontosabban a legfőbb belpolitikai alapját a reakciós nemzeti egység megteremtése, az „erkölceiben is szilárd” háterszág megteremtése. Ennek kialakítására irányuló törekvéseben Imrédy kormánya semmiképpen sem nélkülözhetette, vagy mellőzhette az elnyomott és kizsákmányolt milliók hangulatát, illetve alakulását, s a lehetőség szerinti legkedvezőbb hangulati változás elérését azok körében. Érthető tehát, hogy e mindenoldalú előkészítés során Imrédy — teljes okkal — fokozott figyelmet szentelt a szociálpolitikai és az ország agrárjellegénél fogva a földbirtokpolitikai problémák „rendezésének”. Legalábbis abban a formában, hogy ezekben a lakosság nagy többségét érintő s a közhangulatot alapvetően befolyásoló kérdésekben a kormány diktálhassa az ütemet. És semmiképpen sem a kormánnyal szembenálló nyilas-hungarista szélsőséges irányzatok, — amelyek bár ugyancsak hangzatos nemzeti jelszavakkal, de túlzó ígéreteikkel nem egybefojták, hanem megosztották a nemzeti erőket.

Az Imrédy-kormány — akárcsak Kozma és az uralkodó osztályok jórésze — abból a szemszögből vizsgálta és próbált a maga módján foglalkozni a súlyos szociálpolitikai problémákkal, hogy „... a jövő háborújában az egész nép háborút viselő faktor”¹⁵ lesz. Ebből következően: „A háború belpolitikai stratégiai előkészítése a primőr politikai kérdések jó megoldása. Ilyenek belső vonatkozásban például a nemzetiségi, de főleg a szociális kérdések. ... Háború szempontjából az ország szociális struktúrája a legnagyobb jelentőségű.”¹⁶ Nem véletlen és nem is érdektelen törekvés volt tehát sem Imrédy, sem a kormány tagjai részéről, hogy a győri programmal kapcsolatos minden megnyilatkozásukban a hadseregfejlesztés mellett a szociális körülmények javítását, azaz a munkásság élet- és munkafeltételeinek „könnyítését”, valamint a falu népét érintő szociálpolitikai és föld-

¹³ O. L. Kozma iratok. 39. cs. (*Kozma Miklós: Gondolatok a háborúról.* Bpest. 1938, az Országos Nemzeti Klub kiadványai. 16. sz. füzet. — A továbbiakban: *Kozma Miklós: i. m.*)

¹⁴ Uo. 39. cs.

¹⁵ Uo. 39. cs.

¹⁶ Uo. 39. cs. Később, a háború alatt — közvetlenül a 2. magyar hadsereg frontra küldését megelőzően — Kozmához hasonló szellemben nyilatkozott konkrétan a munkásságot érintő és magatartását befolyásoló szociálpolitika szerepéről és jelentőségéről az akkor iparügyi miniszter is egyik cikkében, amikor leplezetlenül arról írt, hogy „a békeidők ipari szociálpolitikája ... a honvédelmet is szolgálja. Háborúban tűnik ki, mennyivel előnyösebb annak az országnak a helyzete, amely az egészséges szervezetű és lelkiületű (azaz: az uralkodó osztályokat kiszolgáló — T. K.) „munkásoknak nagyobb tömegével dicsekedhetik”. (Honi Ipar, 1942. ápr. 1. — Idézi még: *Berend T. Iván — Ránki György: Magyarország gyáripára a 2. világháború előtt és a háború időszakában [1933–1944].* 205. l.)

birtokpolitikai problémák „rendezését” határozták meg és emelték ki a program másik „alapvető” céljaként. A kormánynak ezzel a megfontolásával és célkitűzésével állott szoros összefüggésben Imrédynek Debrecenben a tiszántúli gazdátársadalom előtt mondott beszédének azon része is, amelyben — bár nagy általánosságban — a kormány földbirtokpolitikája ütemének meggyorsítását ígérte.¹⁷

Hogy Imrédy és a kormány mit értett a földbirtokpolitika ütemének „meggyorsításán” s általában az alsóbb néprétegeket érintő „mélyreható” szociális reformokon, az nagyon is világosan kitűnt a kormány egyes tagjainak és a kormánypárt egyik-másik vezető személyiségének különöző megnyilatkozásai-ból. Ezekben a megnyilatkozásokban — kimondva, vagy kimondatlanul is — alapvetően két szempont dominált, amit Tasnádi Nagy András, a NEP országos elnöke 1938. június 30-án Barcsón mondott beszédében — amelyben élesen bírálta Eckhardtot, mert az kaposvári beszédében a hitbizonyok azonnali felszámolását követelte — úgy fogalmazott meg, hogy „a két évvel ezelőtt hozott hitbizományi törvény alkalmas arra, hogy a földbirtokpolitika zökkenőmentesen, pénzügyileg megalapozva menjen végbe. Az azonnali gyökeres intézkedés csak gazdasági zavarokat okozna. Az 1936-os hitbizományi törvény végrehajtása ugyanakkor biztosítja azt, hogy pár évtized alatt Magyarországon fokozatosan megszűnjene a nagy mezőgazdasági hitbizományok.”¹⁸ Hasonló szellemben nyilatkozott a kormány földbirtokpolitikájának üteméről Sztranyavszki Sándor földművelésügyi miniszter is, amikor a törvényhozásban a következő kijelentést tette: „... Bár az előbbi két törvény (a Gömbös-kormány idején megalkotott telepítési és hitbizományi törvény — T. K.) lassú ütemet diktál a földbirtokpolitikában, ugyanakkor az élet megköveteli e téren, hogy mértéket tudjunk tartani. . .”¹⁹ „Mindaddig, amíg a meglévő telepítési és hitbizományi reform lehetőségei kellőképpen kihasználva nincsenek, további lépést tenni nem lenne indokolt.”²⁰

Végeredményben tehát az Imrédy által beígért földbirtokpolitika ütemének „meggyorsítása” jóformán nem volt több pusztá ígéretnél. A kormány egyes tagjai és személy szerint Imrédy, ha még óhajtotta is a paraszti közhangulat nagyonis szükséges javítása érdekében a földbirtokpolitika ütemének bizonyos mérvű gyorsítását, nem mert — legalábbis egyelőre — határozottabban szembe-helyezkedni a magyar arisztokrácia, a nagybirtokosság eme mélységesen reakciós,

¹⁷ Az egészségtelen földbirtokviszonyok káros kihatásait — egy adott háború esetén — a kormány és az uralkodó osztályok olyan szempontból is mérlegelték, hogy az ellenséges propaganda milyen mértékben képes azt a maga javára fordítani. Következtetésük nagyon is reális volt, de a megfelelő konzekvenciák levonása már nem történhetett meg részükről, mivel az, illetve az azzal kapcsolatos intézkedések megtétele — egy széleskörű demokratikus földreform végrehajtása — súlyosan érintette volna a magyar nagy- és középbirtokos osztály alapvető osztályérdekeit. Következésképpen felemás megoldásokkal, „mértéktartó birtokrendezési” ígérgetésekkel és apróbb szociális juttatásokkal próbálták a parasztság közhangulatát a maguk oldalára fordítani, s ezáltal egy adott háború esetén az ellenség nagyon is célbataláló és veszélyesnek íté-
kező propagandaakcióját ezen a téren kivédeni. „A mohácsi vész előtt — írta Kozma említett munkájában e problémával kapcsolatban — Burgio pápai núcús egyik, a pápának küldött jelentésében azt írja, hogy ha a török jön, könnyen megtörténhetik, hogy földet ígér a parasztnak, amire az rögtön az urak ellen fordul és megbontja az ország ellenállását. A mai helyzet az, hogy mindenkit nem lehet földhöz juttatni, de bizonyos, hogy a magyarországi földelosztás a jövő háborújában ellenünk a legerősebb propagandaegyver lesz” (O. L. Kozma iratok, 39. cs.).

¹⁸ Függetlenség, 1938. júl. 1.

¹⁹ Függetlenség, 1938. jún. 10. (Sztranyavszky földművelésügyi miniszter jún. 9-i parlamenti beszédéből.)

²⁰ Függetlenség, 1938. jún. 28. (Sztranyavszky földművelésügyi miniszter jún. 27-i felsőházi felszólalásából.)

félfeudális rétegerdekeivel. Nem, mert a magyar nagybirtokos osztály nem volt hajlandó olyan engedményekre rászánni magát a földbirtokpolitikai kérdések „rendezése” terén, amelyek viszonylag rövid időn belül érzékelhető mértékben javíthattak volna a parasztság közhangulatán. Nem voltak hajlandók — bár a nagytőke mellett elsősorban a nagybirtok volt érdekelve a reakciós kül- és belpolitikai célokat szolgáló fasiszta jellegű nemzeti egység létrehozásában s az abban nélkülözhetetlen elemként jelentkező paraszti közhangulat megjavításában —, mert attól tartottak, hogy valamelyest is számottevő földhözjuttatása a földéhes parasztságnak nem hogy csökkentené, hanem még továbbnővelné annak igényeit és nagybirtokellenes hangulatát. Ezért hivatkoztak a „kellő anyagi megalapozottság” hiányára, és hangoztatták a „mértéktartás” szükségességét a földbirtokpolitikai „reformok” kérdésében.

A „kellő anyagi megalapozottság” és a „mértékletesség” szükségességének hangsúlyozása a kormány földbirtokpolitikájában gyakorlatilag annyit jelentett, hogy több évtizeden át alig 40 000 kataszteri holdat kitevő földbirtokterület magas megváltási áron történő szétosztását irányozta elő hosszútávon anélkül, hogy az egészségtelen birtokviszonyokon valamit is változtatott volna, s a legcsekélyebb mértékben is enyhítette volna a paraszti milliók jogos földéhségét. Így a kormány földbirtokpolitikája s egyéb más szociálpolitikai ígéretei a falvak lakossága felé, lényegében nem volt több pusztá illúziókeltésnél, amely ha átmenetileg szült is némi megnyugvást és várakozást a kormány politikája iránt, alapvetően nem hozott — mint ahogy nem is hozhatott — megnyugvást a kormányzat számára mind aggasztóbbá váló paraszti közhangulatban.

A parasztságnak ezt — a kormány ígéretei nyomán s ugyanakkor tényleges helyzetének rosszabbodása folytán — az 1938 nyarán kialakult ellentmondásos, de alaprendelvényében tovább rosszabbodó közhangulatát jól tükrözték az egyes területi mezőgazdasági kamarák szokásos havi jelentései is, — főleg a nyár végét megelőző időszakban, amikor még nem éreztethette viszonylag kedvező hatását a parasztság s általában a lakosság körében az 1938-as gazdasági év gazdag mezőgazdasági termése. A Duna—Tisza közti Mezőgazdasági Kamara június 5-i jelentése többek között arról számolt be az Országos Mezőgazdasági Kamarának, hogy területén a gazdák pénzügyi viszonyai az elmúlt hónap folyamán kedvezőtlenül alakultak s különösen nagy a pénztelenség a párholdas gazdáknál. „Nagy a pénzkereslet, a kínálat gyenge, forgalom nincs, a gazda már mindent eladott — hangozott a jelentés. Általános a panasz az új adókiméte ellen, amely a múlt évinél magasabb. Az állatárak lanyhulásával az adóhátralékok növekednek, a gazda csak aratás után tud fizetni.”²¹ Ugyancsak a Duna—Tisza közti Mezőgazdasági Kamara egy hónappal későbbi (július 5-i) jelentése már a parasztság viszonylag javuló, vagy legalábbis egyelőre várakozó álláspontú hangulatáról informálta felettes szervét, amikor megnyugvással — de bizonyos értelemben figyelmeztetőleg is az illetékesek felé — arról számolt be, hogy „... a gazdák várják a földreformot, különösen a falvak sokat remélnek ettől”.²² Ez a hangulati tényező már kétségtől kivül Imrédy debreceni beszédének hatásaként jelentkezett a parasztság körében, akárcsak az is — amelyről ugyancsak ez a jelentés számolt be —, hogy „... a tanyák népe nehezen várja a kilátásba helyezett tanyai közigazgatás javítását.”²³

²¹ O. L. ME. iratok, 3. cs.

²² Uo.

²³ Uo.

Viszont már nem volt ilyen egyértelműen kedvező és várakozást keltő visszhangja a szegény- és kisparasztság körében Imrédy ama — ugyancsak debreceni — bejelentésének, hogy a kormány a búza árát továbbra is az addigi szinten tartja. „... Hangzanak el olyan kijelentések is — közölte a Duna—Tisza közí Mezőgazdasági Kamara július 5-i jelentése —, hogy lehetne alacsonyabb is a búza ára, csak a kisebb termények és termékek ára legyen tűrhető módon biztosítva, amiből a kisember pénzelhet.”²⁴ Még kevésbé volt számottevően megnyugtató hatással a paraszti tömegekre s általában a kisegzisztenciákra Imrédynek és a kormány illetékeseinek az az ígérete, hogy „mélyreható reformok” útján kívánják „arányossá” tenni az adózási rendszert, a közterhek megosztását. E miniszterelnöki bejelentés hitele ugyanis — főleg az adózók nagy többségét kitevő parasztság körében — két okból kifolyólag is erősen csorbát szenvedett már a nyár első hónapjaiban, mivel a kormány adópolitikájával kapcsolatos előjelek egyáltalán nem amellett tanúskodtak, hogy e téren valóban mélyreható és gyors intézkedésekkel lehet majd számolni.

A kormányzat várható adópolitikájával kapcsolatos egyik ilyen kedvezőtlen előjel és lényeges megnyilatkozás — többek között — a pénzügyminiszter június 13-i felszólalása volt a parlamentben a pénzügyi tárca költségvetési vitáján. Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter ugyanis e felszólalásában a kormány adópolitikáját érintve úgy nyilatkozott, hogy „az adók csökkentésével feltétlenül foglalkozni kell, de ügyelni kell arra, hogy az adóleszállítások ne öltessen olyan méreteket, hogy a nagy erőfeszítésekkel helyreállított költségvetési egyensúly felboruljon”.²⁵ A pénzügyminiszter eme megnyilatkozása után, amelyet arra való hivatkozással tett, hogy „... csakis deficitmentes költségvetés mellett lehet jó és egészséges állami, gazdasági, szociális életet teremteni”,²⁶ — ami önmagában véve igaz is volt — Imrédy Debrecenben pár nappal később tett bejelentése a „mélyreható adóreformról” aligha kelthetett különösebb illúziókat, vagy éppenséggel vérmes reményeket az adózó milliók körében.

Még a pénzügyminiszter idézett állásfoglalásánál is súlyosabban rontotta Imrédynek, a kisemberek adóterhei csökkentésére tett ígéretének a hitelét a kormány gyakorlati adópolitikája, amely teljes mértékben ellentétben állott az elhangzott ígéretekkel. „A gazdák méltatlankodnak, hogy ezévi adójukat felemelték — olvashattuk a Duna—Tisza közí Mezőgazdasági Kamara 1938. július

²⁴ Uo. Közismert tény volt, hogy a kenyérgabonafélék, főleg a búza piaci árának — állami beavatkozás útján — viszonylag magas szinten (23—24 P/q) való tartása mindenekelőtt az árugabonát termelő nagy- és középbirtokosok, valamint a gazdag parasztság számára volt kedvező, s csak elenyésző részben a közép- és kisparasztszokra nézve, mivel az utóbbiak csak csekély mértékben voltak képesek abból eladásra is termelni. A 2—3 holdas szegényparasztságot és agrárproletárt pedig szinte egyenesen sújtották a mesterségesen fenntartott kenyérgabonáárak, mivel nagyobb-részt ők maguk is vásárlókként jelentkeztek a piacon. Amiből az utóbbiak — a részes művelésen és napszámbéren kívül — pénzelhettek volna, azok elsősorban a különböző, főleg könnyebben eltartható állatfélék és állati termékek lettek volna, de azoknak a piaci ára a 23—24 pengős búzáárak mellett rendkívül alacsony volt. (A borjú és sertés élősúlyban 0,80, illetve 0,85 pengő volt kilogrammonként, a csirkéé pedig 1.— pengő. A tojás ára darabonként 0,05, a tej literenként 0,18, a vaj pedig kilogrammonként 2,75 pengős áron volt értékesíthető. — O. L. M. E. iratok, 3. cs.) Érthető volt tehát, hogy ilyen mezőgazdasági árviszonyok mellett a parasztság nagy többségét kitevő szegény- és kisparasztság, de még a középparasztság jó része is — mely paraszti kategóriáknak nem az árugabona termelése és értékesítése képezte fő jövedelmi forrását — annak az óhajának adott kifejezést, hogy inkább a búza ára lenne alacsonyabb és más mezőgazdasági termékek ára emelkednék, mert azokból több pénzt láthatnának.

²⁵ Függetlenség, 1938. jún. 14.

²⁶ Uo.

5-i jelentésében —, hangoztatva, hogy a múlt évi behívásokkal kivették alaposan a részüket az áldozathozatalból.”²⁷

Ez a hangulati jelentés is világos bizonyítéka volt annak, hogy bár a kormánynak főleg a parasztság alsóbb rétegei s általában a néptömegek felé tett különböző természetű szociálpolitikai ígéretei nem maradtak teljesen hatástalannak, mégsem hozták meg a kellő eredményüket, mivel a háborús készülődés meggyorsításából fakadó megnövekedett terhek sokkal nyomasztóbban hatottak a tömegek közhangulatára, semhogy azt a kormány hangzatos ígéreteivel és apróbb szociális juttatásokkal alapvetően meg tudta volna változtatni. Sőt, még az 1938-as kiváló mezőgazdasági terméseredmények s annak általános kedvező kihatása sem kárpótolhatta — legalábbis tartósan — a más téren egyre inkább súlyosbodó nehézségeket, — amelyeket a gyors háborús készülődés terhei szükségszerűen vontak maguk után.

Ennél a kérdésnél ismét fel kell idéznünk a szélsőjobboldali „radikális” mozgalmak továbbérésődésének és tömegbefolyásuk növekedésének a problémáját, amelynek — mint tudvalevő — felszámolása, vagy legalábbis visszaszorítása érdekében került többek között Imrédy a miniszterelnöki székbe, — mely probléma megoldását 1938 májusában vállalta is kormánya és a maga nevében. Amennyiben helyt adunk — ha csak részben és bizonyos fenntartásokkal is — Kozma Miklósnak 1938 június közepén, az ország közhangulatáról s a nyilas-hungarista mozgalom növekvő tömegbefolyásáról alkotott véleményének, amely szerint „...ma bennélünk egy általános jobboldali, radikális atmoszférában, melyben a közfelfogás erős antiszemitizmust és gyors szociális átalakulást követel... Ennek az általános atmoszférának a hullámaira ült rá Festetics, Meskó, Szálasi és mások is, s azt egyéniségük szerint jobban vagy kevésbé jól felhasználják”,²⁸ akkor logikailag szükségszerűen vetődik fel az a kérdés, hogy vajon Imrédy — addigi politikáját alapulvéve — hogyan és egyáltalán eredményesen valósíthatta-e meg programjának azon egyik alapvető célkitűzését, hogy a nyilas-mozgalom és tömegbefolyásának visszaszorításával helyreállítsa az ország belső hangulati állapotának megbillent egyensúlyát. Márpedig ennek a közhangulati egyensúlynak a mielőbbi helyreállítását különösen szükségessé és halaszthatatlanná tette — a nemzetközi politikában beállott változásokon és az egyre növekvő külső eszmei ráhatásokon túl — a magyar uralkodó osztályok egészének agresszív külpolitikai célkitűzése, s az annak függvényeként meggyorsított háborús készülődés „morális megalapozása” is.

Ebben a — könnyűnek éppen nem nevezhető — belső és külső helyzetben a több mint másfélévtizedes jól bevált bethleni vágányokról ki kellett mozdulnia vagy jobbra, vagy balra a magyar uralkodó osztályok azon csoportjának is, amely addig éppen „mozdulatlanságával” tudta legjobban biztosítani és kezében tartani a gazdasági és politikai fő hatalmat. Ez a kimozdulás — amely Gömbössel kezdődött és ha megtorpanásokkal is, de Darányi idején továbbfolytatódott — csakis jobbra történhetett, mert külső behatásoktól függetlenül is az felelt meg a legjobban a magyar uralkodó osztályok legfelsőbb rétegének, főleg kül- és belpolitikai, de részben gazdasági érdekeik tekintetében is. Gömbös és Darányi — tudvalevő — túlságosan jobbra csúszott a megszokott vágányokról történt kimozdulás során, s emiatt távoznok kellett. Jött Imrédy, azonos célokkal s két

²⁷ O. L. ME. iratok, 3. cs.

²⁸ O. L. Kozma iratok, 15. cs.

bukott elődje kormányzásának tanulságaival és eszmei örökségével. Újra kezdődött a „mérseklést” jobbralépést kifejező, illetve célzó „egyensúlyozó” politika, — de a nemzetközi politikában és a belső helyzetben azóta bekövetkezett lényeges változások következtében már sokkal nehezebb viszonyok között és szánalmasabb formában.

Ha feltételesen elvonatkoztatunk a szociáldemokrata és a liberális polgári ellenzék mögött felsorakozott főleg munkás és paraszti tömegek közhangulatától és demokratikus törekvéseitől — amelyre támaszkodva és csakis ezen erőkkkel való szoros együttműködésben érhetett volna cél a kormány a szélsőjobboldali „radikálisok” elleni küzdelemben is, de ezt sem Imrédy egyetlen ellenforradalmi kormány sem vállalta — és Kozma idézett közhangulati megítéléséből indulunk ki, Imrédy és kormánya ez esetben sem érhetett cél a nyugtalanító közhangulati felfogás gyökeres megváltoztatása tekintetében, — mindenekelőtt két okból kifolyólag

Az egyik ok — s ez volt a döntő —, hogy a szélsőjobboldali „radikálisok” által megnyergelt és jól kihasznált gyors szociális változásokat igénylő közhangulatra, amelynek nem elsősorban a mesterségesen felszított propagandahadjárat volt az előidézője, hanem nagyon is mélyrenyúló objektív gyökerei voltak, az Imrédy-kormány sem reagált kellő intenzitással és gyorsasággal. Nem jött olyan konstruktív elgondolással, amely a feszült szociális problémák — ha nem is gyökeres, de legalább — általánosan érezhető rendezését vagy legalábbis enyhítését eredményezhette volna. Nem jött és nem jöhetett — ha még személy szerint Imrédyben meg is lettek volna ezen a téren a továbblépés igényei, ami különben feltételezhető róla korábbi, a szociálpolitikai problémák iránt tanúsított fokozott érdeklődése, másrészt pedig pár hónappal később deklarált szociális földbirtokpolitikai elgondolásai alapján, ha még jórészt propagandisztikus és reakciós külpolitikai célokból táplálkoztak is ezen törekvései — olyan „mélyrehatóbb” szociális, földbirtokpolitikai és egyéb reformok gondolatával, amely ha nyíltan szélsőjobboldali színezetben is, de kellő ellensúlyt biztosított volna a kormányzat részéről a nyilas-hungarista mozgalom „gyökeres” szociális reformokat, földreformot, „nemzeti népakaratot” ígérő tőke- és nagybirtokellenes színezetű demagógiájával szemben. Nem jöhetett ilyen programmal, még pedig azért, mert az — ha még nagyrészt csak szavakban is, de — sértette volna a magyar nagytőke és nagybirtok alapvető érdekeit, ami miatt Imrédy tüstént nyílt ellentétbe került volna saját hatalomrajuttatóival, a nagytőkés és nagybirtokos osztály legfőbb képviselőivel.

A — Kozma által általánosan jobboldali radikális atmoszférának nevezett — „közhangulat” másik jellemzőjének, az antiszemitizmusnak a kormányprogramba történt hivatalos beiktatása, mélységesen reakciós és antiszociális jellegétől eltekintve sem eredményezhette a munkás és paraszti tömegek nyugtalan közhangulatának számottevő mérséklését. Ezen társadalmi-politikai erők túlnyomó többsége ugyanis, ha az esetek nagyobb részében nem is tudatos politikai állásfoglalásból, de mély emberi humánumból fakadóan szembenállt, vagy legalábbis nem értett egyet sem a nyilasok, sem pedig a hivatalos kormánypolitika antiszemitizmusával. Sőt, a munkás és paraszti tömegek túlnyomó többségének ez az egyet nem értése, vagy tudatos szembehelyezkedése az antiszemitizmussal, csak fokozódott az első zsidótörvény megalkotása után. Viszont egyáltalán nem csökkent körükben a szociális problémákból fakadó közhangulati feszültség, mivel egyre nyilvánvalóbbá vált a tömegek előtt is, hogy az antiszemita törvény, faji mivoltán túl, erősen a nagytőke és a nagybirtok osztályérdekeit védelmezte,

amikor végeredményben csak a zsidó kisegyszisztenciákkal szemben alkalmazta a törvényben előírt numerus clausust, — s a zsidó nagytőke és nagybirtok érdekeit szinte a legcsekélyebb mértékben sem érintette. Arról nem is beszélve, hogy a törvény — még „radikálisabb” megalkotása formája esetén is — nem a ténylegesen fennálló társadalmi, szociális problémák széleskörű megoldását célozta, hanem pszichikai tényezőkre alapozva az ország közvéleményének és hangulatának ferde irányba történő terelését, — azon túlmenően, hogy ugyanakkor a nyilas-hungarista mozgalom tömegeinek az elhódítását is szolgáltatta a kormányzat részéről.

Végeredményben tehát arról volt szó, hogy bár az uralkodó osztályok nagyrésze ténylegesen és tudatosan is felismerte, hogy a kialakult nemzetközi és belső helyzetben a kedvezőbb belpolitikai légkör kialakítása az általuk óhajtott reakciós tartalmú és célú nemzeti egység megteremtése érdekében — amely külpolitikai céljaiak függvényeként különös sürgősséggel vetődött fel — elkerülhetetlenül vált, az uralkodó osztályok a szociálpolitikai problémákkal való „foglalkozás”, illetve e szükségesség felismerésénél alig jutottak valamivel előbbre. Világos bizonyítéka volt ennek az is — a fentiekén túlmenően —, ahogyan az uralkodó osztályok egyes csoportjai ezt a problémát megközelítették. „A szociális kérdésekben — írta Kozma Miklós idézett munkájában — a jövő totális háborújának következményei miatt is el kell menni a realitás szélső határáig. . .”²⁹ Csak hogy e „realitásnak” a „szélső határa” nagyon is véges és túlságosan szűk volt az uralkodó osztályok részéről, s alig lépte túl a pusztá ígéretek határát a szociálpolitikai problémák rendezését illetően. Sőt, az uralkodó osztályok egyes csoportjai rétegérdekeiknek megfelelően különbözőképpen és mértékben értelmezték ezt az ún. „szélső határt” is.

A keresztény „történelmi középosztály” tagjai a nagytőke és a mamutbirtokok rovására, elsősorban saját hasznuk és az ún. nagy nemzeti célokat szolgáló reakciós nemzeti egység megteremtése érdekében hívei voltak az alsóbb néprétegek helyzete bizonyosfokú javításának, az ún. mélyreható szociális és földbirtokpolitikai „reform” gondolatának, — bár ők is erősen korlátozottan és csaknem kizárólagosan a zsidó nagytőke és nagybirtok terhére. Az uralkodó osztályok közép- és nagybirtokos rétege ugyanakkor a földbirtokpolitikában a „realitásnak” ezt a „szélső határát” legjobb esetben is több évtizedre elhúzódó házhelyjuttatási akció, a nem gazdaságosan termelő nagyobb birtoktesteknek és hitbizományoknak magas bérleti feltételek mellett egyéni vagy szövetkezeti bérletesítésében látta, — anélkül, hogy akár a keresztény, akár a zsidó nagybirtok alapvető érdekeit a legcsekélyebb mértékben is csorbította volna.

A nagytőke és a munkásság viszonylatában a kormánypolitika „realitásnak szélső határa” a szociális kérdések rendezésében gyakorlatilag már a nullára szűkült, mivel — eltekintve a munkaidőt, a bérminimumot és az évenkénti szabadságot szabályozó XXI./1937. t. c-től, valamint a később megalkotásra került XXXVI./1938. tc-től, amely a gyermeknevelési pótlék bevezetéséről intézkedett — a munkásság közhangulatának „javítását” elsősorban úgy próbálták „megoldani”, hogy a munkásokat a szakmai tőkés-munkás kamarákba és a különböző nyílt vagy félfasiszta jellegű munkásszervezetekbe próbálták kényszeríteni és ott eszmei ráhatással igyekeztek „jobb belátásra” bírni. Természetesen nem mondva le a munkássággal s általában a dolgozó és elégedetlenkedő tömegekkel szemben mindenkor alkalmazott nyílt erőszak eszközéről sem.

²⁹ Uo. 39. cs.

Összegezve, az ország lakosságának döntő többségét érintő szociál- és földbirtokpolitikai problémákkal történt foglalkozás kérdését megállapíthatjuk, hogy az Imrédy-kormány ezen a téren — bár elődeinél intenzívebben foglalkozott ezekkel a kérdésekkel — a nyár folyamán számottevő eredményt nem tudott felmutatni. Nem, mégpedig legfőképpen azért, mert amilyen elkerülhetetlenül és egyértelműen nyomult előtérbe e kérdések valamelyes „megnyugtató” formában való „rendezése” az uralkodó osztályok és a kormányzat részéről, a közhangulat megjavítása, a „szociális béke” megteremtése, a reakciós nemzeti egység létrehozása érdekében, olyan ellentmondásosan reagáltak rá az uralkodó osztályok különböző csoportjai s kerestek „megoldást” a feszült szociális problémák „rendezésére”. Ez az ellentmondásosság egyidejűleg több szinten jelentkezett. Egyrészt az uralkodó osztályok egymástól eltérő rétegérdekei,³⁰ másrészt egyes uralkodó rétegek és a kormány — s személy szerint Imrédy — elgondolásai között, de legfőbbképpen és élesen antagonisztikus jelleggel az uralkodó osztályok egésze és a nehéz szociális körülményektől sújtott dolgozó milliók között. Ilyenformán tehát, bármennyire is sürgős és kívánatos lett volna a kedvezőbb közhangulati változások elérése az uralkodó osztályok agresszív külpolitikai célkitűzéseinek megvalósítása érdekében, az Imrédy-kormány ezirányba tett első kísérletei nem vezettek — mint ahogyan ilyen körülmények között nem is vezethettek — számottevő eredményre, — eltekintve a parasztság körében keltett bizonyosfokú illúzióktól és várankozási hangulattól a kormány beígért szociál- és földbirtokpolitikája iránt.

„El kell menni a realitás szélső határáig” — olvashattuk fentebb Kozma idézett fejtegetéseit a szociális kérdések rendezésével kapcsolatban, — hogy a közhangulat számottevően javulhasson. De Kozma nem állt meg ennél a gondolatnál, hanem tovább lépve, annak a véleményének adott kifejezést, hogy „... azon túl pedig értelmi neveléssel, de ha szükséges, vaskézrel is fegyelmezni kell”.³¹ Kozmának ez, a közhangulat megjavításával kapcsolatosan kifejített metodikai álláspontja, bár nem tartalmazott új elveket a magyar ellenforradalmi rendszer néptömegek félrevezetését és elnyomását szolgáló arzenáljában fellelhető és korábban is alkalmazott elveihez és módszereihez viszonyítva, mégis volt benne bizonyosmértvű újszerűség az addigihoz képest.

Ez az újszerűség mindenekelőtt abban jutott kifejezésre, hogy Kozma nagyobb súlyt és szerepet szánt a szociálpolitikai kérdésekkel való foglalkozásnak a néptömegek hangulati megnyerése szempontjából, mint amilyen mértékben az addig alkalmazva volt. Ezek a metodikai elvek — alkalmazási sorrendjük s abból fakadóan a szociálpolitikai kérdések előtérbe hozása —, ha hazai viszonylatban bizonyos újszerűséggel hatottak is, a szó valódi értelmében mégsem voltak újnak tekinthetők, mivel a német, de az olasz fasizmus is már évekkel korábban alkalmazta ezt a módszert a politikailag iskolázatlan paraszti tömegek és az el-

³⁰ A magyar uralkodó osztályok minden rétege — kivétel nélkül — elismerte és szükségesnek is tartotta ugyan a háborús készülődés céljait szolgáló „szociális béke” megteremtését, de, rétegérdekeiknek megfelelően, más-más módon és mértékben visszanyúltak ahhoz. Ebből adódóan is természetesen merültek fel kisebb-nagyobb ellentétek az uralkodó osztályokon belül a szociálpolitikai intézkedések és törvényhozás kérdésében. Általános jelenség volt ezzel kapcsolatban, hogy amikor a nagytőke és a nagybirtok képviselői a nyilvánosság felé a szociális problémák „rendezése” érdekében az áldozatvállalás szükségességéről beszéltek, akkor mindkét fél kölcsönösen a másikra gondolt és nem saját magára elsősorban. Így a nagytőke a nagybirtok terhére, a nagybirtok pedig ugyanakkor a nagytőke rovására akart „hatékony” szociális reformokat végrehajtani a „szociális béke” megteremtése érdekében.

³¹ O. L. Kozma iratok, 39. cs.

maradottabb munkásrétegek, de főleg a városi kispolgári elemek hangulatának befolyásolása, a fasiszta rendszer számára való megnyerése érdekében, — hozzá tehetjük, nem kevés sikerrel.

A szociális, munkaügyi és földbirtokpolitikai problémáknak a korábbinál nagyobb súllyal történő kezelését, a magyar uralkodó osztályokon belül főleg azok alsóbb és középrétegei, az ún. keresztény történelmi középosztály tagjai helyeselték és tartották szükségesnek. Tehát az uralkodó osztályok azon része, amely anyagilag nem lett volna hátrányosan érintve a problémák „mélyebb felkarolása” esetén, sőt ő maga elsősorban tartott igényt és remélt hasznot húzni a hazai nagytőkétől és nagybirtoktól bizonyos áldozatokat követelő szociális, munkaügyi és földbirtokpolitikai reformok megvalósításából.³² De mindezen túlmenően az uralkodó osztályok ezen rétege az agresszív külpolitikai célok, a háborús előkészületek belpolitikai megalapozása szempontjából is a legközvetlenebbül és elsősorban volt érdekelt a szociális és földbirtokpolitikai tervek viszonylag szélesebbkörű megvalósításában, mivel a területi revíziós igények — ha csak részbeni — valóráváltásától remélhette elsősorban gazdasági, de főleg politikai súlyának megnövekedését az ellenforradalmi rendszeren belül.

Nem véletlen, hanem nagyon is természetes volt tehát, hogy a magyar dzsentri-katonatiszti-államhivatalnoki és keresztény újbuzsoá rétegeket olyanira jellemző szélsőségesen nacionalista, antiszemita és háborúra spekuláló agresszív beállítással, a szociális problémák iránti fokozott érdeklődés jellemezte, — különösen a harmincas évek közepétől. S mindez együttesen „alkalmassá” tette őket arra, hogy az uralkodó osztályokon belül a legfogékonyabban reagáljanak s hazai hordozóivá és terjesztőivé váljanak az „új európai korszaknak”, az olasz és német reakció által kitermelt és megtestesített totális fasiszta ideológiának, — ha „úri” mivoltuknál fogva történetesen még nem is „radikalizálódtak” a nyilasokhoz hasonló mértékben és formában, hanem megőrizték keresztény-„nemzeti tradícióikat”.

Kozma Miklós is — tudvalevő — az uralkodó osztályok ezen rétegéből való volt, s amikor az elkövetkező, totálisnak ígérkező háború belső morális előkészítésével kapcsolatos feladatok közül a szociálpolitikai kérdésekkel való foglalkozást helyezte előtérbe, akkor saját véleményén túl a magyar uralkodó osztályok alsó és középrétegei álláspontját is teljes mértékben kifejezésre juttatta a nevezett kérdéssel kapcsolatban, — beleértve szociálpolitikai eszmefuttatásai mellett a néptömegekkel szemben alkalmazható „értelmi nevelés” és „vaskézrel történő fegyelmzés” eszközét is.

Kozmának az uralkodó osztályok középrétegeivel egyező fenti — az ország

³² A dzsentri-katonatiszti-államhivatalnoki és keresztény újbuzsoá rétegeknek ezekhez a különböző jellegű és mértékű reformpolitikai törekvésekhez való erőteljesebb vonzódása és azok végrehajtásában való anyagi érdekeltisége a legkülönbözőbb formában jelentkezett. Így többek között a földbirtok-politikai reform végrehajtásától remélték, sőt egyenesen elvárták, hogy — Gömbös telepítési törvényének és hitbizományi reformjának hatásához hasonlóan — a dzsentri réteg tovább erősödjék. Ami még ennél is lényegesebb volt számukra — főleg a nagyszámú államhivatalnoki réteg számára —, hogy a kormányzat által beígért, illetve foganatosított szociális, munkaügyi és birtokpolitikai intézkedések szükségszerűen igényelték az államapparátus létszámának további kibővítését, új intézmények létrehozását, amelyek e réteg számára új és nagyobb egzisztenciális lehetőségeket jelentettek. De abban a vonatkozásban is előnyökhöz juthattak, hogy a főleg gazdasági jellegű intézkedéseket szabályozó törvények és rendelkezések folytán az államapparátus — nagyrészt vezető — emberei bizonyos beleszólást nyertek a termelő — elsősorban ipari — üzemek ügyeibe, ami számos „kedvező” kihatásán túl (pl. tiszteletdíjak, ajándékok, esetleg igazgatói vagy felügyelőbizottsági tagság stb.) önmagában is tovább erősítette az államhivatalnoki réteg pozícióit.

közhangulatának befolyásolására vonatkozó — metodikai elvei lényegében fellelhetők és csaknem teljesen egyezők voltak Imrédy azon alkalmazott gyakorlatával, amelyet mindenekelőtt az alsóbb néprétegek megnyerése érdekében már miniszterelnöksége első időszakában megkísérelt és programnyilatkozatában is deklarált. Érthető tehát, hogy Kozma — pár nappal Imrédy kinevezése után — ezekben a kérdésekben is helyeselte és támogatta Imrédy törekvéseit; — jóllehet az uralkodó osztályok alsó és középrétegeinek nagy többsége ez időszakban még erős fenntartásokkal, sőt bizalmatlansággal viseltetett az új kormány, de főleg Imrédy személye iránt.

Kozma a legteljesebb mértékben egyetértett Imrédy azon törekvéssel, hogy „... a közvéleményt a maga kormánya számára akarja kialakítani. . .”³³ annak érdekében, hogy programját sikerrel valósíthassa meg. „Egy ilyen program megvalósításához — mondotta Kozma az MTI vezető munkatársainak 1938. május 18-án megtartott értekezletén — közvélemény kell, s ezt a közvéleményt ő akarja kialakítani. E közvélemény kialakításában az MTI-nek, a Rádióknak döntő szerepe van, s a kormány ezt el is várja tőlünk.”³⁴ Valóban, az ellenforradalmi rendszer különböző propagandaszerveinek a minél hatásosabb és minél szélesebb-körű közreműködésére rendkívül nagy szüksége volt az Imrédy-kormánynak ahhoz, hogy a közvéleményt maga, illetve programja számára megnyerhesse. Annál is inkább, mivel a néptömegek hangulatát legeredményesebben befolyásoló eszközzel, egy mélyrehatóbb szociális és földbirtokpolitikai reformprogrammal a kormány — a fentebb ismertetett okoknál fogva — csak igen korlátozott mértékben operálhatott, amelynek nyomán aligha számíthatott döntő közhangulati változásra. Mindebből természetesen következett, hogy az Imrédy-kormány a tömegek hangulati befolyásolása érdekében elsősorban a modern propaganda eszközeit vette igénybe, hogy így teremthessen maga és programja számára kedvező és széleskörű közvéleményt, — a kormány által beígért szociális és földbirtokpolitikai „reformok” hangulatbefolyásoló eszközeinek felhasználása mellett.

Az Imrédy-kormány, amikor a szociálpolitikai problémáknak a korábbinál nagyobb figyelembevételre s a modern — lényegében fasiszta — tömegpropaganda egyidejű és kombinatív alkalmazásával közvéleményt akart teremteni saját politikája számára, akkor tulajdonképpen a burzsoá-fasiszta tömegpszichológia azon teóriájából indult ki — amit Kozma úgy fogalmazott meg az Ösztrák Sajtókamarában mondott 1938. február 25-i beszédében —, hogy „a tömegek kritikátlan és lélektani szempontból nézve abszolút feminin jellegű. A propaganda ezért érzelmi vonalon hat rá leginkább.”³⁵ Ebből következik — vallották az Imrédy-kormányzat propaganda-apparátusának hivatásos vezetői a liberális felfogással ellentétben —, hogy a tömegeket nem szabad bármilyen és bárhonnán jövő s tetszés szerint feléjük irányuló propaganda hatásának kitenni. A „tömeg felé irányuló propaganda lehetőségeket tehát nem lehet liberálisan kezelni, mert ilyen módon történő kezelése a legnagyobb veszélyeket rejt magában.”³⁶ Különösen veszélyessé válhat a tömegpropaganda liberális kezelése — mondta Kozma ugyancsak fentebb említett beszédében — olyan abnormis időszakban és viszonyok között, amikor az ország és a közvélemény mind kül-, mind belpolitikai szempontból rendkívül gyors és dinamikus változások hatásának van kitéve, ami-

³³ O. L. Kozma iratok, 9. cs.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo. 39. cs.

³⁶ Uo.

nek következtében „... a tömegek szervezetlenül és politikai nevelés nélkül is súlyos politikai faktorrá váltak. . . Mindez indokolja és szükségessé teszi a propagandamunka állami irányítását és monopolisztikus helyzet kialakítását e téren az állam részéről.”³⁷ Ezeknek az elveknek és szempontoknak megfelelően és kellő mérlegelésével kezdte meg az Imrédy-kormány — elődeinél is nagyobb intenzitással és szélesebbkörűen — a közvélemény formálására, átalakítására irányuló tömegpropagandamunka átszervezését s minden korábbi vagy újonnan létesített, köznevelési célokat szolgáló intézménynek és szervnek egy országos jellegű kormányhatósági intézmény jogkörébe történő központosítását.

A köznevelés és azzal összefüggésben a sajtó és a propagandamunka centralizált s államilag irányított megszervezésének elvei már Imrédy első kabinetjének összeállításakor teljes mértékben érvényesültek. Hóman Bálint — volt kultuszminister — ugyanis azzal a megbízatással került az Imrédy-kormányba, hogy mint az új kabinet tárcanélküli minisztere készítse elő — Antal István igazságügyi államtitkárral együttműködésben — a köznevelést szolgáló sajtó- és propagandamunka átszervezését, központi állami irányítás alá történő helyezését. A sajtó- és propagandamunka állami monopolizálásának előkészítése gyakorlatilag már Darányi miniszterelnöksége idején elkezdődött, amikor az első zsidótörvényjavaslat keretében intézkedést terjesztett elő a kormány a sajtókamara felállításáról. S még konkrétabb és direkter formában érvényesült ez a törekvés az új sajtótörvényjavaslat beterjesztésével, amelynek fontosságáról Antal István 1938. május 7-én Szegeden tartott beszédében — a sajtó „nemzeti szerepét” méltatva — úgy nyilatkozott, hogy „a nemzet történelmi jogának megvédéséhez” az anyagi áldozatokon kívül spirituális természetű előmunkálatokra is szükség van, amelyben igen fontos szerepet kell betöltenie a sajtónak. Mindezekelőtt a nemzet ellenálló és küzdő erejének „szellemi frontját” kell megerősíteni. „Ezért nem lehet közömbös egyetlen kormány számára sem a sajtópolitika és a közvélemény mikénti alakítása.”³⁸

A széleskörű és minél hatékonyabb tömegpropaganda kifejlesztése során az Imrédy-kormány alapvető szempontnak tekintette, hogy a sajtó, a rádió, az iskolai- és iskolán kívüli nevelés, valamint a különböző társadalmi és tömegszervezetek segítségével, államilag irányított spirituális világszemlélettel itassák át a társadalom minden tagját s ezáltal biztosítsák „... a ma még hiányzó nemzeti közszellem kialakítását”³⁹ — mondotta Hóman Bálint a sajtó képviselői előtt új munkakörének elfoglalásakor. Ebből a szempontból a kormány tagjai, valamint más illetékes társadalmi szervezetek vezetői és az állami propaganda-szervek irányítói különösen fontosnak tartották azt, hogy a keresztény nemzeti és jobboldali szellem ápolásának és fejlesztésének eredményeként a „magyar községben” letompuljanak az osztályellentétek, s a külföld, a szomszédnépek felé minél egységesebb színben tüntethessék fel az ország lakosságát. „Ne keressék azt, ami a magyart a magyartól elválasztja — mondotta Imrédy a sajtó rovatvezetőinek 1938. július 6-án tartott értekezletén —, hanem inkább azt, ami a magyart a magyarral összekapcsolja. . . Kifelé minél egységesebb képet kell mutatni.”⁴⁰

A köznevelés és propagandamunka állami irányításának előkészítése és kifejlesztése során a kormány megkülönböztetett figyelemmel kezelte az ifjúság

³⁷ Uo.

³⁸ Függetlenség, 1938. máj. 8.

³⁹ Függetlenség, 1938. máj. 15.

⁴⁰ Függetlenség, 1938. júl. 7.

keresztény-nemzeti és militarista szellemben történő nevelésének előkészítését és megszervezését. Ezen a területen az iskolák „nemzetnevelő” szerepének kidomborítása mellett⁴¹ az Imrédy-kormány igen komoly jelentőséget tulajdonított a már működő különböző ifjúsági szervezeteknek (pl. ifjúsági sportegyesületek, vallási ifjúsági szervezetek — KALOT, cserkészmozgalom stb.), de különösen a leventeintézménynek — amelynek átszervezési gondolata már ekkor felvetődött — és a szervezendő kötelező munkaszolgálat alapos előkészítésének,⁴² amelyek elsősorban voltak hivatva szolgálni az ifjúság militarista szellemű és haderőnkívüli katonai előképzését.

A reakciós nemzeti egység megteremtése érdekében folytatott sajtó- és propagandamunka centralizált állami irányításának előkészítése és megtervezése 1938 július elejére lényegében befejeződött. Ezzel kapcsolatban Antal István igazságügyi államtitkár emlékiratot terjesztett a minisztertanács július 11-i ülése elé egy országos jellegű „nemzeti propaganda és sajtószer” felállításáról.⁴³ Ezt követően Hóman Bálint tárcanélküli miniszter szólalt fel és indokolta a javaslatba hozott kormányhatósági szerv felállításának szükségességét.

Hóman Bálint az új kormányhatósági szerv létrehozása mellett legfőbb érveként a világháború nyomán bekövetkezett „lelki válság” leküzdésének a szükségességét emelte ki, amely csakis „... céltudatos és következetes nemzetneveléssel lehetséges”⁴⁴ — megjegyezve, hogy ez a törekvés világszerte elsőrendű kormányfeladattá vált a háború óta. Az új intézménynek az általános nemzetnevelésben betöltendő rendkívül fontos szerepére való tekintettel Hóman javasolta, hogy az ne mint minisztérium kerüljön megszervezésre, hanem közvetlenül a miniszterelnöki hivatal jogkörébe tartozó szervként működjen. Az így létrehozott miniszterelnökségi nemzeti propaganda- és sajtószer élére Antal István került — miniszterelnökségi államtitkári minőségben —, aki közvetlenül Imrédy Béla miniszterelnöknek lett alárendelve s mindenben az ő utasításai szerint cselekedett. Ugyanakkor Hóman Bálint lemondott tárcanélküli miniszterségéről, mivel a továbbiakban a propaganda és sajtóügyek központi állami irányítását az új miniszterelnökségi hivatal látta el.

A lakosság tömegméreteiben történő hangulati befolyásolása, a reakciós nemzeti egység megteremtése szempontjából az Imrédy-kormánynak — akár csak elődeinek is — a legtöbb gondot és legfőbb problémát a munkástömegek, mindenekelőtt a szervezett munkásság hangulatának formálása, a kormány politikája iránti kedvezőbb, vagy legalábbis megnyugtató irányba való terelése jelentette. Az Imrédy-kormány amellett, hogy a munkástömegek körében is megpróbálkozott hangulatot kelteni a kormány politikája iránt bizonyos mérvű szociális juttatásokkal, valamint a kormánypropaganda különböző eszközeivel

⁴¹ Teleki Pál kultuszminiszter tárcájának költségvetési vitája során felszólalásában behatóan foglalkozott az iskolák „nemzetnevelő” szerepének fontosságával, különösen abból a szempontból, hogy az ifjúság politikai gondolatvilágát megóvják mind a jobb-, mind a baloldali eszmearlatok behatásaitól. (Függetlenség, 1938. jún. 12.)

⁴² Kozma Miklós, aki őszinte híve volt az Imrédy által tervezett kötelező munkaszolgálat bevezetésének, „közvetlen” tapasztalatszerzés céljából saját fiát — Kozma Dénest — küldte el, mint önkéntest a 2/90 sz. Seidlitz tábornok nevét viselő német ifjúsági munkatáborba, aki egyik levelében a következő végkövetkeztetéseket írta apjának az ott szerzett tapasztalatairól: „Ha egészen őszinte akarok lenni, akkor azt mondanám . . . hogy ha még egyszer születnék és magyar nemzet nem létezne, és választhatnék magamnak fajiságot, mégsem a németet választanám, hanem inkább az angolt.” (O. L. Kozma iratok, 9. cs.)

⁴³ O. L. MT. jkv. 97. cs. 37. pont.

⁴⁴ Uo.

és módszereivel, alapvetően mégsem ez jellemezte a kormány „munkáspolitikáját”, hanem a munkásszervezetek elleni nyílt vagy burkolt támadás, az azok felszámolására irányuló törekvés és a a nyílt erőszak általános alkalmazása a munkásosztály leghaladóbb erőivel szemben.⁴⁵

Az Imrédy-kormány „munkáspolitikájának” fő éle a munkásosztály legálisan tevékenykedő szerveinek fellegvéra, a szakszervezetek ellen irányult. Imrédy nem is igen titkolta e törekvését, a munkásszakszervezetek megsemmisítésére irányuló célját, amit az is mutatott, hogy már parlamenti bemutatkozó beszédében elég félreérthetetlenül feloszlattással fenyegette meg a szakszervezeteket. Ha Imrédy esetleg kétségeket hagyott volna is a kormány ezirányú szándékai felől, „... ezeket röviddel később eloszlatta Bornemissza iparügyi miniszter, aki kijelentette, hogy a szakszervezeteknek meg kell tagadniok, revidiálniok kell álláspontjukat az osztályharcról és a nemzetköziségről, vagy el kell tűnniük”.⁴⁶ Imrédy miniszterelnök és Bornemissza iparügyi miniszter különböző munkásellenes kijelentései nyomán a reakciós fasiszta sajtó és propagandagépezet — kormánypárti és nyilas-hungarista egyaránt, e kérdésben egy húron pendülve — frontális támadásba kezdett, „... és veszett dühvel követelt brutális elnyomó intézkedéseket a szakszervezetek ellen”.⁴⁷

A szakszervezetek — 1938 nyarán — mindenekelőtt azért kerültek az államilag irányított sajtó és propagandahadjárat valóságos pregtűzébe, mert a kormányzat bennük látta nép- és nemzetellenes tervei megvalósításának legfőbb akadályozóját. Ezért az Imrédy-kormány — hasonlóan Gömbös 1935-ben tett sikertelen kísérletéhez, amely a munkásosztály felháborodása és határozott ellenállása miatt szenvedett hajótörést — a szakszervezetek felszámolására, s azzal egyidejűleg olyan „munkásszervezetek” létrehozására törekedett, amelyek a reakciós nagytőke szolgálatában s a kormány utasításainak megfelelően „... maguk is a háborús uszítás eszközei és a fasiszta elnyomás szervei...”⁴⁸ lesznek.

A kormány a szakszervezetek elleni általános támadást egyidejűleg több fronton folytatta, és igyekezett fokozni, hogy az minél hatásosabb legyen. Így — mindenekelőtt — a kamararendszer kiépítésére hozott intézkedéseken, továbbá

⁴⁵ Az igazságügyi tárca felsőházi költségvetési vitája alkalmával Törek Gyéza — a Kúria elnöke — felszólalásában arra való hivatkozással, hogy „... az a csend, ami most a kommunista fronton mutatkozik, nem jelenti azt, hogy megszűnt a marxista agitáció”, (Függetlenség, 1938. jún. 28.) a leghatározottabb erőszak alkalmazásának fontosságát hangsúlyozta a társadalmi rend felforgatóival szemben. Az Imrédy-kormány e tekintetben a legmesszebbmenően szem előtt tartva a fennálló társadalmi rend védelmének az érdekeit — s az ügy sürgősségére való tekintettel —, a belügyminiszter már a kormány hivatalbalépésének másnapján saját hatáskörén belül intézkedett, hogy a rendőrség detektívtestületének létszámát a fővárosban 60, vidéken pedig további 10 fővel növeljék azonnal (O. L. MT. jkv. 97. cs.). Jóllehet a belügyi nyomozó testület létszámának ez a gyors és tetemes növelése az Imrédy-kormánynak a nyilasokkal szembeni „erélyesebb” fellépési szándékával is kétségkívül összefüggésben állott, alapvetően mégis a baloldali érzelmű munkástömégek, mindenekelőtt a kommunisták ellen s azok illegális tevékenységének felderítésére irányult.

⁴⁶ „Általános támadás a szakszervezetek ellen.” (Dolgozók Lapja, 129. l.)

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo. — Az Imrédy-kormány — tudvalevő — a szakszervezetek felszámolására s a fasiszta „munkás”-érdekvédelmi szervezetek, az ún. szakmai kamarák kiépítésére irányuló első határozott lépéseit — ha egyelőre az értelmiségi műszaki gárdára korlátozva is —, tulajdonképpen már megtette, amikor az első zsidótörvényben a kamarai rendszer kiépítéséről intézkedett. Petneházy Antal iparügyi államtitkár pedig a Mérnökpolitikai Társaság 1938. máj. 19-i összefoglalóján egyenesen úgy nyilatkozott, hogy a magyarság boldogulásának „záloga” a „... magyar munka hivatásrendi szervezése...”, azaz a kamarai rendszer kiépítése. (Függetlenség, 1938. máj. 20.)

a szakszervezeti és különböző munkásgyűlések megszigorított rendőrségi ellenőrzésén és előzetes engedélyhez kötésén, valamint egyéb más adminisztratív megkötöttségek szaporításán túl a kormány igyekezett a munkásosztály körében is közvetlen támaszt szerezni terve megvalósításához, hogy így biztosítsa a szakszervezetek ellen indított általános roham sikerét. Ezt a támaszt nagyrészt a „Nemzeti Munkaközpontban”⁴⁹ és más fasiszta-félfasiszta „munkásszervezetekben” igyekezett megtalálni a kormányzat, — miközben a munkásság körében is mind nagyobb befolyással bíró nyilas demagógia ígéreteivel is egyre inkább konkurálnia kellett a kormányzatnak.

A Nemzeti Munkaközpontnak a munkásság nagy többségét magába tömörítő fasiszta állami-társadalmi szervezetté történő kiépítésére tett első komolyabb lépésnek volt tekinthető a Nemzeti Munkaközpont keretében (1938 májusában) a „Becsüld a munkát” fasiszta „szabadidőszervezet” létrehozása. „A szabadidőszervezetet” a kormányajtó és a mozgalom vezetői úgy próbálták feltüntetni, mint amely „... távoláll minden politikai párttól és a keresztény hitet valló és nemzeti alapokra helyezkedett magyar munkásság érdekeit igyekszik szolgálni nemcsak gazdasági és szociális, hanem kulturális téren is”.⁵⁰ A valóságban ez a szervezet nemcsak, hogy nem volt „politikamentes”, hanem a legdirektebb formában volt hivatva szolgálni a kormányzat „munkáspolitikájának” azt az egyik legalapvetőbb célját, hogy a munkásságot — amint azt a szervezet elnevezése is kifejezésre juttatta — szabadidejében is lekösse és távoltartsa, illetve kivonja minden haladó jellegű, de legfőbbképpen a forradalmi munkásmozgalom, a kommunista eszmei behatás alól. Ugyanakkor feladata volt, hogy minél szélesebb körben biztosítsa az elnyomott és kizsákmányolt munkástömegek eredményes jobboldali, sovíniszta és vallásos, s nem utolsósorban sorsába belenyugvó, sőt a kormány reakciós kül- és belpolitikai törekvéseit támogató szellemben történő nevelését, befolyásolását.

Az Imrédy-kormánynak a munkásosztály alapvető érdekei és legfőbb érdekvédelmi szervezete, a szakszervezetek ellen indított általános támadása a szociáldemokrácia jobboldali vezetőiben is aggodalmat váltott ki. Saját munkástömegeik nyomására és a kormány szakszervezetellenes törekvései láttán szót emeltek a sajtóban és a törvényhozásban is nem egyszer a kormány nyílt fasiszta jellegű elgondolásai ellen. A szociáldemokrácia parlamenti frakciójának és sajtójának ezek a tiltakozó megnyilatkozásai azonban önmagukban nem vezettek — mint ahogyan nem is vezethettek — teljes sikerre, legfeljebb csak fékezhetők, de kikényszeríteni nem tudták a kormány munkás- és szakszervezetellenes törekvéseinek megváltoztatását, illetve a kormányzat e terveinek feladását.

Az Imrédy-kormánynak ez, a szakszervezetek ellen indított általános támadása időben, de lényegében tendenciáját tekintve is egybeesett a fasizmus nemzetközi előretörésével és megerősödésével, amelynek éppen egyik, a munkásságot legközvetlenebbül sújtó következményeként volt tapasztalható, hogy „a fasizmus az országon kívül és belül egyaránt sürgeti a munkásszervezetek letörését, megsemmisítését. . .”⁵¹ Mindenekelőtt azért, mivel azok megléte és tevékenysége

⁴⁹ Az ún. Nemzeti Munkaközpontot a Gömbös-kormány 1935-ben hozta létre azzal a reakciós céllal, hogy a munkaközvetítés jogát kivegye a szakszervezetek kezéből, és a félig állami jellegű fasiszta szervezeten keresztül állami irányítás és ellenőrzés alá helyezze azt. Gömbösnek ez a terve csak elenyésző részben sikerült annakidején, mivel a munkásság erős ellenállása megakadályozta, hogy a szakszervezeteket teljesen és végleg megfosssa munkaközvetítési joguktól.

⁵⁰ Függetlenség, 1938. máj. 17.

⁵¹ „Általános támadás a szakszervezetek ellen.” (Dolgozók Lapja, 129. l.)

az egyik legfőbb akadály volt a háború és a fasizmus útjában. „Éppen ezért soha, a Gömbös-kormány idején sem fenyegette olyan komoly veszély a szakszervezeteket, mint éppen ma”,⁵² — hívta fel a magyar szervezett munkásság figyelmét a megnövekedett veszélyre 1938 júniusában a Kommunisták Magyarországi Pártja.

A KMP, az illegalitás nehéz viszonyai között dolgozó magyar kommunisták — ebben, a munkásosztály szervezeteire nézve oly kritikus helyzetben — a fasizmus és a háború ellen folytatott küzdelmük eredményessége szempontjából is fő feladatuknak tekintették a munkásosztály alapvető érdekeinek és érdekvédelmi szervezeteinek, a szakszervezeteknek a védelmét. Az üzemekben és a szakszervezetekben a kommunisták mindennapi munkájának gerincét alkotta a kormány „munkáspolitikája” valódi arculatának és céljának leleplezése és a munkásosztály erőinek — pártállásra, szakszervezeti hovatartozásra való tekintet nélkül — minél egységesebb és szélesebbkörű mozgósítása a munkásság alapvető érdekeinek és szakszervezeteinek védelmében. „Egyesíteni kell a munkásság minden erejét — írta a Dolgozók Lapja 1938 nyarán »Egyesült erővel« című cikkében —, elsősorban a munkásságot közvetlenül érintő érdekek védelmében... A közös harcot ezekért a közös érdekekért nem szabad gátolniuk azoknak a válaszfalaknak, melyek szociáldemokrata, keresztényszocialista vagy pártonkívüli munkások között fennállanak. A munkásság harcos egysége alapja lesz az erők további egyesítésének.”⁵³

A KMP tehát, az Imrédy-kormánynak a munkásságot a maga számára megnyerni és hamis útra terelni akaró „munkásprogramjával” az igazi és valóban égetően sürgős munkáskövetelések átfogó programját állította szembe, amelynek kiharcolásáért egységfrontba szólította az egész munkásosztályt. A kommunisták által meghirdetett munkásegységfront gondolatának megvalósítása — amely teljes mértékben megfelelt a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán 1935-ben elfogadott s 1936—37-től a KMP gyakorlati politikájában is fokozatosan érvényesített új politikai irányvonalnak — alapját képezte volna — s csakis egyedül ez — a munkásosztály alapvető érdekei és érdekvédelmi szervezetei megvédésének az Imrédy-kormány munkásellenes törekvései-vel szemben.

Ugyanakkor a munkásegységfront létrehozása messzemenően kiinduló alapját képezhetne volna nemcsak a munkásságnak, hanem a társadalom összes dolgozó osztályai és rétegei osztályérdekei védelmének és rajta keresztül a nemzeti szuverenitás megőrzésének s a fasizmus és a háború növekvő veszélye elhárításának is. A dolgozók különböző rétegeinek sorsa gyökeresen és tartósan csak együtt javulhat meg — hirdették a magyar kommunisták —, s annak megvalósítása csakis a dolgozók társadalmi-politikai erőinek együttes összefogásával érhető el, amely összefogott erő egyben a nemzeti függetlenség fenntartásának s a még meglévő szabadságjogok védelmezésének legfőbb záloga is. Ezért a KMP arra mozgósított, hogy „egyesíteni kell a munkásság, a parasztság, a dolgozó városi kispolgárság és a demokratikus értelmiség küzdelmét a nép jogai és a nép életszínvonalának emelése érdekében, mert ha a munkásság szervezetei elvesznek, a dolgozók egyéb szervezetei, sőt a nép politikai pártjai sem fogják elkerülni sorsukat”.⁵⁴

⁵² Uo.

⁵³ *Friss István*: „Egyesült erővel.” (Dolgozók Lapja, 139. l.)

⁵⁴ Uo.

Végeredményben tehát, amikor a KMP 1938 nyarán az Imrédy-kormány megtévesztő „munkásprogramjával” szemben egy ténylegesen munkásérdekeket szolgáló széleskörű munkásprogram meghirdetését javasolta, s amikor a kormány reakciós nemzeti egységtörekvéseire egy, a munkásegységen felépülő antifasiszta és háborúellenes egységfront létrehozásával akart válaszolni, akkor a munkásosztály és a dolgozó tömegek alapvető érdekeinek védelmezése mellett s azzal egyetemben a legönzetlenebbül szolgálta egész népünk és nemzetünk valóságos nemzeti érdekeit is. S hogy annakidején ez a munkásegységen felépülő antifasiszta és háborúellenes népfront — amelynek lehetősége potenciálisan és objektíve adva volt — nem jöhetett létre, annak alapvetően és elsősorban nem a kommunisták voltak az előidézői.

Az Imrédy-kormánynak a nyár folyamán a „szociális béke” és a reakciós nemzeti egység megteremtésére tett kísérletei s azzal kapcsolatosan a néptömegek megnyeréséért kifejtett szociális és földbirtokpolitikai „reformokat” ígérő szóáradata mellett feltétlenül említést érdemelnek a kormánynak ezidőszakban foganatosított újabb törvényhozási intézkedései is. Míg a szociális és földbirtokpolitikai kérdések „rendezésére” tett kormányígéretet a széles néptömegek megnyerését, vagy legalábbis hangulati megnyugtatótást célozták, addig a kormány pénzügyi-hitelügyi és gazdaságpolitikai jellegű törvényhozási intézkedései — június-július hónap folyamán — nagyrészt a fegyverkezési programnak az uralkodó osztályok egésze szempontjából történő minél kedvezőbb és hasznosabb lebonnyolítását szolgálta. Másrészt a nemzetgazdaság összességén belül a különböző tőke- és rétegérdekeltségek közti „arányosabb” anyagi megterhelést és jövedelemeloszlást voltak hivatva elősegíteni az államnak a gazdaság-szervezésbe és -irányításba történő intenzívebb bekapcsolása útján, — bizonyos pénz- és hitelügyi intézkedések életbeléptetésével, valamint a gazdaságpolitika más eszközeinek (pl. nacionalizálás) felhasználásával.

Az Imrédy-kormánynak ezirányú intézkedései közé tartozott — mint a két leglényegesebb — az 1938 június második felében előterjesztett és július közepén, illetve második felében törvényerőre emelt két pénzügyi-gazdaságpolitikai jellegű — de általános belpolitikai célját és kihatását tekintve is legalább olyan jelentőséggel bír — törvényjavaslat, amely egyrészt a jegybank reformját, másrészt az állami szeszmonopólium bevezetését, kizárólagosság tételét szolgálta. Az egyik „A Magyar Nemzeti Bank létesítéséről és szabadalmáról szóló 1924. V. tc. módosításáról és kiegészítéséről és az ezzel összefüggő egyes pénzügyi intézkedésekről” szóló XXV/1938. sz. tc.⁵⁵ megalkotása volt, amelynek tervéről a kormány pénzügyi és hitelpolitikájával kapcsolatban Imrédy már miniszterelnöki székfoglaló beszédében is szólt. E törvény létrehozása mindenekelőtt a győri program finánciális alapjainak megteremtésével, pontosabban az ahhoz szükségessé vált egyszeri vagyonadó kivetésével és a kibocsátott államkölcson lejegyzésével megterhelte nagytőke (beleértve az agrár tőkét is — T. K.) minél gyorsabb és nagyobb-mértvű tehermentesítésével állott szoros összefüggésben.

Ezt az összefüggést különben vitathatatlanul bizonyította az a tény is, hogy amikor 1938 júliusában a 400 milliós államkölcson első, 125 millió pengő értékű esedékes részét a különböző bankérdekeltségek lejegyezték, akkor az

⁵⁵ A törvényjavaslatot a pénzügyminiszter 1938. jún. 24-én nyújtotta be. A képviselőház pénzügyi bizottságának jelentése jún. 28-án kelt. A képviselőház jún. 28—30-án, a 338—339. ülésen tárgyalta. A felsőház pénzügyi bizottságának jelentése júl. 1-én kelt. A felsőház júl. 6-án, a 73. ülésén tárgyalta. A törvényjavaslat XXV./1938. tc. megjelöléssel emelkedett törvényerőre, s az Országos Törvénytár 1938. júl. 14-én kiadott 13. számában jelent meg.

Imrédy-kormány sietve visszafizette a mintegy 100 millió pengőt kitevő banktartozásait, amelynek finanszírozására újabb 100 millió pengő hitelt vett igénybe a Nemzeti Banktól, — amire viszont csak a jegybank alapszabályának módosításával nyílt lehetősége a kormányzatnak. Az államnak a Nemzeti Banktól ilyenformán kölcsönzött s bankadósságai sürgős kiegyenlítésére fordított 100 milliós jegybank hitel nagyrészt fedezte a különböző bankérdekeltségek által vásárolt, illetve lejegyzett államkölcsön-kötvények értékének összegét, s így nem eredményezett számottevő anyagi megterhelést, tőkeelvonást a magyar pénzarisztokrácia számára. Ily módon tehát végeredményben az új jegybanktörvény — ha kerülőúton is, de — a legközvetlenebb és leghatározottabb szándékkal a fegyverkezési program végrehajtásához szükséges milliárdos beruházási összegnek a nagytőke — mindenekelőtt a banktőke — vállairól való levételét s az állam részéről történő tehermentesítését célozta. (A nagytőkének ez a tehermentesítése, nemkülönben — ha más eljárással is — a 600 milliós egyszeri vagyonadó lerovása esetében is megtörtént — T.K.) A jegybankreform, azaz a Magyar Nemzeti Bank (MNB) működését szabályozó új jegybanktörvény ugyanakkor 25 évre meghosszabbította az MNB bankjegykibocsátási szabadalmát,⁵⁶ s bizonyos módosításokat tartalmazott a Magyar Nemzeti Bank főtanácsának tagsági összetételére vonatkozóan is, amelynek eredményeként az agrártőke érdekképviselője a korábbinál jobban kidomborodott a főtanácsban.⁵⁷

Az új jegybankreform, az előbbieken túl, még két lényeges módosulást, illetve kiegészítést hajtott végre a V/1924. évi és a XXVII/1933. évi tc-ben előírt, az MNB korábbi működését meghatározó alapszabályon. A két módosítás, illetve kiegészítés alapvetően egy célt szolgált, nevezetesen a Nemzeti Banknak az állam részére történő nagyobb összegű és hosszúlejáratú kölcsönfolyósítás lehetővé tételét, törvényes legalizálását, — amelyre a jegybank korábbi alapszabályai, illetve az MNB működését meghatározó addigi törvények nem, illetve a győri program gyors végrehajtásával megnövekedett szükségletekhez képest nem kielégítő mértékben biztosítottak csak lehetőséget. A jegybankreform alapvető céljának megfelelően az új törvény lehetőséget nyújtott az állam számára, hogy az addigi — törvényileg garantált — 100 milliós hitelkereten felül újabb 100 millió pengő erejéig kölcsönt vehessen fel a Nemzeti Banktól. Ugyanakkor kötelezte magát az állam, hogy ezt az újabb 100 milliós hitelkeret összeget olyan belöldi hitelezőinek az állammal szemben fennálló követeléseire kiegyenlítésére használja fel, amely hitelezőknek tartozásaik állanak fenn a Nemzeti Bankkal szemben.⁵⁸ Ugyancsak e törvény rendelkezései értelmében a 100 milliós hitelkeret összegén felül — amelynek igénybevétele időben nem volt korlátozva — az állam jogot nyert évi 30 millió pengő értékű folyószámlahitel felhasználására is a Nemzeti Banknál az állam forgótőkeszükségletének fedezése céljából, — amelyet 9 hónapon át használhatott.⁵⁹

⁵⁶ Magyar Törvénytár, 297. l.

⁵⁷ Az MNB reformjáról szóló törvényjavaslat képviselőházi vitáján több — az agrártőke érdekeit védelmező — képviselő elmarasztalta az MNB-t amiatt, hogy az elmúlt közel másfél évtized alatt a jegybank főtanácsában túlsúlyban helyet foglaló bank- és ipari tőke képviselői a mezőgazdaságra nézve hátrányos pénzügyi és hitelpolitikát folytattak. Ezért helyesléssel fogadták a törvényjavaslat azon előírását, amely a különböző tőkeérdekeltségek közötti helyesebb arányok kialakításának figyelembe vételével „... (a főtanács — T. K.) választásánál figyelemmel kell lenni arra, hogy a megválasztottak között a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem és a hitelélet is képviselve legyen...” (Magyar Törvénytár, 301. l.)

⁵⁸ Magyar Törvénytár, 297. l.

⁵⁹ Uo.

Az Imrédy-kormány által végrehajtott jegybankreformnak s az annak folytán lehetővé vált pénzügyi és hitelműveleteknek pénzügyi és gazdasági kihatásukon (az államadósságok számottevő megnövekedése, a nagytőkének a fegyverkezési kiadások alól való jelentős tehermentesítése, a fedezetnélküli bankjegykibocsátás továbbnövekedése s egy lassú inflációs folyamat megindulása stb.) túl, belpolitikai következményei, kihatásai is figyelmet érdemlők voltak, — amelyeknek szem előtt tartása aligha játszott kisebb szerepet a kormánypolitika eredményes továbbvitele szempontjából, mint a foganatosított intézkedések gazdaságpolitikai oldala. A jegybankreform belpolitikai kihatásai közül — mint leglényegesebbet — két dolgot szükséges itt kiemelni. Egyrészt az MNB reformjának az agrárérdekeltségű csoportokra — a nagy- és középbirtokosokra, kisebb mértékben a kis- és törpebirtokosokra —, másrészt a nagytőkére — az ipari, de főleg a banktőkére — gyakorolt hatását, s annak megfelelően a kormánypolitikához való viszonyukat.

Ami az agrárérdekeltségű csoportosulásokat illetve, kétségkívül örömmel fogadták a mezőgazdasági tőkének az MNB főtanácsába történő nagyobb mérvű bevonását, valamint azt, hogy a mezőgazdaság az eddigi hathónapos rövidlejáratú hitelek helyett kilenchrónapos hiteleket vehet igénybe a különböző pénzügyintézeteken keresztül az MNB által biztosított mezőgazdasági hitelkeretből. Nem kellett viszont megnyugvást ezen körökben az a tény, hogy nem sikerült elérniök a mezőgazdaság számára addig biztosított hitelkeret — amely Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter szerint így is felülmúlta az MNB által folyósított hitelösszegek 50 %-át⁶⁰ — kibővítését, megfelelőbb „arányosítását” az ipari tőke részére addig nyújtott hitelek rovására. Ugyancsak eredménytelennek bizonyult az agrárérdekeltségek egyes csoportjainak az a törekvése is, amely a jegybank államosítását követelte a kormánytól.

Így végeredményben a jegybank reformjáról szóló törvény megalkotásával az Imrédy-kormány csak részben elégítette ki az agrárérdekek igényeit, — mint ahogy a kormány e téren nem is szándékozott messzebb lépni. Ennek megfelelően az agrártőke körében a kormány iránti politikai bizalom, ha ezidőszakban még nem is csökkent, de nem is növekedett számottevő mértékben, — jóllehet a kormány igyekezett a reform keretében az agrártőke irányába tett részengedményeket, sőt magát az egész jegybankreformot is bizonyos vonatkozásban úgy feltüntetni, mintha az a lehetséges kereteken belül a „legmesszebbmenőkig” szolgálta volna a mezőgazdaság alapvető érdekeit.⁶¹

A jegybankreform, céljánál és jellegénél fogva sokkal pozitívabb, sőt egyértelműen kedvező politikai visszahngot váltott ki az uralkodó osztályok nagytőkés, mindenekelőtt a pénzarisztokrácia köreiben. Ez nagyon is érthető és természetes jelenség volt, mivel a kormányzat e törvény megalakulásával az ipari és bankérdekeltségeket jórészt mentesítette a fegyverkezési programból fakadó terhektől, miközben a győri program keretében addig eszközölt több mint százmillió pengőt kitevő hadfelszerelési megrendelésekkel és beruházásokkal máris jelentős haszonhoz jutottak a különböző ipari, főleg a legnagyobb mo-

⁶⁰ Képviselőházi Napló. 1935. XX. köt. 233. l.

⁶¹ „Egyébként meg vagyok győződve arról, hogy a Nemzeti Bank főtanácsa összeállításának ez a módosítása ugyancsak a mezőgazdaság érdekeit fogja szolgálni, aminthogy általában az egész vonalon azt tartottuk szem előtt akkor, amikor a Nemzeti Bank szabadalmának meghosszabbításáról tárgyaltunk. (Képviselőházi Napló, 234. l. — Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter felszólalásából.)

nopolista vállalatok, amelyeknek megnövekedett profitján a bank- és ipari tőke egyaránt osztozkodott.⁶²

Az, hogy e nagy hasznót jelentő állami hadfelszerelési megrendelések részben július és augusztus hónapban kifuthattak és az ősz folyamán, majd később is tovább növekedhettek, abban döntő szerepe volt a jegybankreformnak, amelynek segítségével — Reményi-Schneller pénzügyminiszter szavait idézve — „... a Nemzeti Bank egész struktúráját a modern kor kívánalmaihoz hozzá lehetett idomítani. . .”⁶³ Azaz, a Nemzeti Bank alapszabálmódosítása tette lehetővé a kormányzat számára — az újabb 100 milliós hosszúlejáratú hitelkeret azonnali igénybevételével — a győri program gyors beindítását, — anélkül, hogy a háborús készülődéssel együttjáró rendkívüli kiadásokkal a magyar nagytőkés és nagybirtokos osztályokat különösebben meg kellett volna terhelnie a kormánynak. Így az MNB struktúrájának „modernizálása”, a „kor igényeihez” való idomítása gyakorlatilag azt jelentette, hogy az Imrédy-kormány az ország pénz- és hitelügyi politikáját — akárcsak a nemzetgazdaság egészét — a győri program, a fegyverkezés meggyorsításának követelményeihez idomította, — pontosabban teljes egészében annak rendelte alá.

Az ország pénz- és hiteligazdálkodásának a fegyverkezési célok és háborús törekvések igényeihez való igazítása természetesen csakis a legnagyobb bankérdekeltségek, de mindenekelőtt a Nemzeti Bank érdekeinek legmesszebbmenő figyelembevételével, illetve a kormány és az MNB főtánácsa között létrejött ilyenértelmű megállapodás folytán volt csak lehetséges. A magyar banktőke, az MNB részvényesei készséggel álltak a kormány rendelkezésére a fegyverkezési program finanszírozásában, de természetesen nem önzetlenül, nem minden haszon nélkül, — amint azt a jegybankreformról szóló törvény és annak kiegészítő része (az MNB módosított alapszabálya — T. K.) is bizonyította. A Nemzeti Bank — mint részvénytársaság — ugyanis, annak fejében, hogy a kormány közbenjárásával bizonyos engedményeket tett az agrártőke javára, s hogy az állam részére ismételten nagyszámú hosszúlejáratú kölcsönt és folyószámlahitelt biztosított, olyan feltételek teljesítéséhez szabta, amelyek a nagyszámú kölcsönfolyósítással együttjáró szokásos tőkéshaszon kereteit messze felülmúlták, — s rendkívül nagy pénzügyi és gazdasági előnyük mellett legalább olyan mérvű politikai haszonnal, pozícionövekedéssel is jártak a banktőke, a magyar pénzarisztokrácia számára.

Ezt a nagy bankérdekeltségeknek, mindenekelőtt a Nemzeti Bank részvényeseinek a jegybankreform folytán elért újabb pozícionövekedését a pénzügyi-gazdasági s azzal egyidejűleg az állami-politikai életbe való még nagyobb beleszólási jogát — több más tényező mellett — különösen két tényező befolyásolta igen kedvezően: egyrészt az államnak a legerősebb és amúgyis legbefolyásosabb pénztőkével, az MNB részvényeseivel szembeni további nagymérvű eladósodása, másrészt a Nemzeti Bank bankjegykibocsátási privilégiumának újbóli meg-

⁶² A Honvédelmi Minisztérium által eszközölt nagyarányú hadfelszerelési megrendelések (amelyből pl. július hónapban egyedül a Weiss Manfréd Művek közel 20 millió [18,5] pengő megrendelést kaptak — T. K.) az év hátralevő időszakában tovább fokozódtak. Ugyannyira, hogy 1938 végén a különböző állami megrendelések már jóval túlhaladták a 150 milliót és megközelítették a 200 millió pengő értéket, — 1939 májusáig pedig elérték a 300 millió pengőt. E gyors és nagyarányú állami hadfelszerelési megrendelések nyomán 1938 második felétől háborús konjunktúra bontakozott ki az országban, amely átmenetileg nemcsak a tőkés profit növekedését vonta maga után, hanem a nagyobb foglalkoztatottság és kereslet folytán időleges javulást eredményezett a dolgozók életkörülményeiben is.

⁶³ Képviselőházi Napló, 234. 1.

hosszabítása.⁶⁴ Ebből következően az Imrédy-kormány által elfogadtatott és törvényerőre emelt jegybankreform — amellet, hogy alapvetően pénzügyi, gazdaságpolitikai célokat szolgált — jelentős mértékben megnövelte és hosszú távon stabilizálta a banktőke szerepét, beleszólási jogát az ország állami-politikai és közgazdasági életébe, aminek folytán szükségszerűen tovább erősödtek a magyar ellenforradalmi rendszer egészén belül az állammonopolista tendenciák.

Ugyancsak az állammonopolista tendenciák tovább erősödésének irányába hatott — ha más célzatú törekvésekből fakadóan is, mint a jegybankreform — az Imrédy-kormány másik, ugyancsak ezidőszakban életbeléptetett és szintén lényegesnek tekinthető, „A szeszegyedárúságról” szóló XXX/1938. sz. törvény-cikke is.⁶⁵ A törvénycikk, amely a szeszgyártás és a szeszforgalmazás állami monopolizálásáról,⁶⁶ valamint az — évenkénti 10 000 hektoliter szesztermelést túlhaladó — ipari szeszfőzdeknek az állam részéről történő kisajátításáról,⁶⁷ vagy üzembentartásuknak kártalanítása ellenében⁶⁸ történő megszüntetéséről intézkedett, — alapvetően kettős célt szolgált. Közgazdasági, illetve gazdaságpolitikai szempontból a törvény a fokozott állami beavatkozást, az ún. irányított gazdálkodás⁶⁹ felé való haladást, s kisebb mértékben az agrárérdekeltségek bizonyosfokú védelmét célozta. Politikai indítékait és célját tekintve pedig a dzsentri-katona-

⁶⁴ Az MNB bankjegykibocsátási szabadalma — az V./1924. tc. értelmében — eredetileg csak 1943. dec. 31-én járt le, s annak megfelelően tehát még csak öt év múlva vált volna esedékessé a jegybank szabadalmának meghosszabbítása, illetve arra vonatkozóan új egyezmény megkötése az állam és az MNB között. Az Imrédy-kormány által kibocsátott új jegybank-törvény azonban magában foglalta az MNB bankjegykibocsátási szabadalmának az eredeti lejárat időpontjától számított újabb húsz évre történő meghosszabbítását is, ami gyakorlatilag — 1938-tól számítva — egy negyedszázados időszakra előre garantálta az MNB részvényesei számára a bankjegykibocsátás privilégiumát.

⁶⁵ A törvényjavaslatot a pénzügyminiszter 1938. jún. 15-én nyújtotta be. A képviselőház földművelésügyi, közlekedésügyi, valamint pénzügyi bizottságának jelentése jún. 17-én kelt. A képviselőház június 22—23., 27-én, a 334—337. ülésében tárgyalta. A felsőház földművelésügyi, kereskedelmi, közlekedésügyi és pénzügyi bizottságának jelentése júl. 1-én kelt. A felsőház júl. 6-án a 73. ülésében tárgyalta. A törvényjavaslat XXX./1938. tc. megjelöléssel emelkedett törvényerőre, s az Országos Törvénytár 1938. évi július 22-én kiadott 14. számában jelent meg. (Magyar Törvénytár, 456—512. l.)

⁶⁶ Magyar Törvénytár, 456. l.

⁶⁷ Magyar Törvénytár, 469. l.

⁶⁸ Magyar Törvénytár, 471. l.

⁶⁹ Az „irányított gazdálkodás” — mint a tőkés világ gazdaságban az időszakban, de már korábban is általánosan jelentkező állammonopolista tendenciák egyik igen lényeges megnyilatkozási formája — a harmincas évek derekától a magyar uralkodó osztályok körében is egyre jobban tért hódított, s ez időszaktól a finánctőke, a monopóliumok érdekeinek megfelelően, az egyes kormányzatok is mind behatóbban foglalkoztak az „irányított gazdálkodás” rendszerének ha nem is általános, de az ipari termelés bizonyos ágazataira történő szélesebbkörű kiterjesztésének gondolatával. Az „irányított gazdálkodás”, amelynek két fő jellegzetessége az ipari zártszám (ipari numerus clausus), azaz egyes iparágakban újabb vállalatok létesítésének az állam által való korlátozása) alkalmazása és az állam által kötelezően előírt kényszerkartellizáció eszközének igénybevétele volt — a Gömbös-kormány idején került számottevő mértékben bevezetésre, elsősorban az élelmiszeri ipar egyes területein (így pl. 1933-ban az élesztőgyártás, 1934-ben a lenolajfeldolgozás területén stb.). Az ipari zártszám és a kényszerkartellizáció alkalmazása azonban nem vált általánossá a 30-as években a magyar gyáripar területén, mivel — az élelmiszeripari tőkés érdekeltségeket kivéve — a burzsoázia nagyrésze és a GyOSz csak annyiban értett egyet a kormányzatnak az „irányított gazdálkodás” szélesebbkörű bevezetésére tett lépéseivel, amennyiben azok gátolták az újabb vállalatok alakítását, a konkurrenciaharc fokozódását, az egyes ipari ágazatokon belül. Tartottak ugyanakkor attól is, hogy a fokozódó állami beavatkozás erősen megnövelheti az államapparátusban túlsúlyban levő, erősen szélsőjobbírányú beállítottságú, jórészt nyílt fasiszta elveket valló dzsentri-államhivatalnoki réteg befolyását a gyáripari termelésben, s nem kevésbé fokozhatja politikai súlyukat az államélet irányításában, — ami

tisztai-államhivatalnokai és újbурzsoá rétegek érdekeit kifejező kormánypárti szélsőjobboldal megnyerését szolgálta, — ilyen irányú közgazdasági, gazdaságpolitikai törekvéseik részbeni érvényesítése útján a finánetőke — főleg ipari csoportjának — érdekeivel szemben.⁷⁰

A szeszegyedárúságról szóló törvény megalkotása ugyanis, amelyet az ipari és agrártőkének ebben a kérdésben folytatott több mint másfélévtizedes

végül is káros hatással lehet a finánetőke alapvető érdekeire. Éppen ezért nem lelkesedtek az „irányított gazdálkodás” gondolatáért, s nem támogatták annak szélesebbkörű elterjesztését. Sőt nem egy esetben — mint pl. „a szeszegyedárúságról” szóló törvénycikk esetében is, ahol a fokozott állami beavatkozás az ipari numerus clausust is meghaladó éles formában jelentkezett — határozottan szemben álltak azzal, s csak presszió hatására voltak hajlandók engedményt tenni. Az „irányított gazdálkodás” — a termelésbe való fokozott állami beavatkozás a magyar ellenforradalmi kormányzatok részéről az 1930-as években — kérdéseinek részletesebb kifejtését lásd: *Berend—Ránki*: i. m.

⁷⁰ Az Imrédy-kormány az ipari szeszgyárak kisajátítására irányuló törekvését azonban téves és helytelen lenne úgy értelmezni és értékelni, mintha az Imrédy és kormánya részéről akár csak egy szűkebb mérvű nagytőkeellenes közgazdasági és politikai irányzat kibontakozásának a kezdetét jelentette volna. Még abban az értelemben sem, hogy a kormányzat az agrárlakosság közép- és nagybirtokos rétegének érdekeit általánosan fölé kívánta volna helyezni a nagytőke — az ipari és bankérdekeltségek — alapvető érdekeinek. Amikor Imrédy a szeszegyedárúságról szóló törvényjavaslatát beterjesztette — említett belpolitikai célzatossága mellett — közgazdasági, gazdaságpolitikai szempontból voltaképpen kettős vonalat képviselt, illetve kívánt érvényesíteni. Egyrészt az állammonopolista tendenciák erősítését, az „irányított gazdálkodás” fokozottabb mérvű érvényesítését a gazdasági életben. Másrészt — előbbi törekvésével szoros összefüggésben — döntő többségben a tőkés osztály közép- de főleg alsó kategóriájához tartozó keresztény magyar бурzsoázia súlyának és szerepének erőteljesebb növelését kívánta szolgálni a nemzetgazdaság egészén belül. Imrédy utóbbi törekvésének még az a tény sem mondott ellent, hogy történetesen az ipari szeszgyárak kisajátítása elsősorban az agrártőkének kedvezett, s bizonyos értelemben kárpótlásnak is volt tekinthető ránézve mindazért, amit az új jegybank-törvény megalkotása során nem sikerült elérnie a banktőkével szemben. A szeszegyedárúságról szóló törvény csak kisebb részben szolgálta az élelmezési ipar érdekeit, az új szesz törvényben előírt zártszám, de főleg a kisajátítás eszközének alkalmazásával — mint az állami beavatkozás, „irányított gazdálkodás” egyik eszköze. E törvény végső fokon támogatást jelentett a feltörekvő, de viszonylag tőkeszegény keresztény közép- és újbурzsoá rétegek számára is azáltal, hogy a gazdaság ezen ágában az állam a korábnál nagyobb szabályozó szerepet töltött be, ami egyben kedvezőbb helyzetet és lehetőséget teremtett a magyar бурzsoázia ezen gyengébb s feltörekvőben levő rétege számára is a belső konkurrenciaharcban ahhoz, hogy tovább növelhesse gazdasági, s azzal együtt politikai erejét és befolyását.

Ami különben Imrédy közgazdasági elveinek lényegét és fejlődési irányát illette, ami az Imrédy politikai felfogásában végbement változások egyik indítékát is képezte, illetve a kettő szoros összefüggésben állott egymással, fejlődésükben is kimutatható volt a szinkronizáció. A 30-as évek elejétől, de főleg derekától addigi liberális gazdaság szemléletében fokozatosan tért hódított az állammonopolista szemléletnek és az „irányított gazdálkodás” elveinek — mint a válságjelenségek kiküszöbölhetőségének egyik lényeges eszköze — annak a magyar nemzetgazdaságba való részbeni átültetése, gyakorlati alkalmazása.

Az Imrédy közgazdasági, gazdaságpolitikai szemléletében végbement változások politikai vetületeként, pontosabban a két folyamat egyidejű kölcsönhatásának eredményeként fokozatos eltávolodás — de nem egyértelmű szembekerülés — jelei mutatkoztak Imrédynél a nagytőke irányából a közép- rétegek, főleg a feltörekvő keresztény nemzeti közép- és újbурzsoá rétegek felé, — mely közismerten szélsőjobbirányú beállítottságú társadalmi-politikai erők a dzsentrifikatonatiszti és államhivatalnoki réteggel egyetemben a legfőbb hazai szószólói voltak az új, számukra kedvezőnek ígérkező közgazdasági, gazdaságpolitikai elveknek és irányzatoknak. Az Imrédy közgazdasági és politikai felfogásában végbement fokozatos, de határozott tendenciájú változásokkal kapcsolatban említést érdemel még az a motívum, amely Gömbösnek, mint az „új európai korszellem”-et határozottan képviselő első magyar miniszterelnök szélsőjobboldali felfogása és Imrédy szélsőjobboldalísága között mint eltérés jelentkezett — a keresztény közép- rétegekhez való viszonyuk, illetve ezen társadalmi rétegek egyes csoportjai érdekeinek kifejezése tekintetében. Az e tekintetben kimutatható eltérés — Gömbös és Imrédy felfogásában — bár nem volt éles, mégis figyelmet érdemlő volt. Ennek a középosztályhoz való viszonyukban fel-lelhető eltérések különbözőségének a lényege abban volt összegezhető, hogy — bár mindkettő-

egymásközi küzdelme előzött meg,⁷¹ a kormánypárti szélsőjobboldal erőteljes nyomására s ugyanakkor a liberális polgári ellenzéki pártok és a NEP felliberális-konzervatív köreinek éles ellenzése közepette került tető alá.⁷² Az ipari és agrártőkének az új szesz törvény kapcsán ismételtlen kiéleződött — közel kétévtizedes — ellentéte, már a képviselőház 1938. június 17-i egyesített bizottsági ülésén éles formát öltött. Bár az ellentétek eredeti okát a két érdekelt félnek a szesztermelésben betöltött részesedési aránya képezte, mégis — sajátos módon, de

jük fokozott érdeklődést tanúsított a keresztény magyar középosztály iránt, valamint az azokat közvetlenül érintő gazdasági és szociális problémáknak — Gömbös elsősorban a középosztálybeli dzsenti-katonatiszti középirtokosi, gazdagparaszti rétegekre helyezte a fő súlyt, s gazdasági téren is főleg ezek megerősítésére törekedett, míg Imrédy ugyanakkor a keresztény közép- és újbурzoá rétegnek erőteljes támogatását és gyors felemelését tartotta elsősorban fontosnak — jöllehet a dzsenti-katonatiszti, államhivatalnoki és gazdagparaszti rétegek érdekeit sem tévesztette szem elől. S ami még lényeges volt kettőjük között, hogy Gömbös — Imrédyvel ellentétben — végeredményben sohasem rendelkezett önálló és kialakult közgazdasági felfogással. Imrédy ugyanakkor a keresztény közép- és újbурzoá rétegek felé tett erős közelítése ellenére sem vesztette el teljesen és végleg kapcsolatait a magyar finánciókés körökkel.

A keresztény középosztály ezen — eltérő — megközelítési módjából természetesen következett az a tény, hogy Gömbös minden vonatkozásban erőteljesebben képviselte a dzsenti-katonatiszti, középirtokosi és gazdagparaszti agrárérdekeket, mint Imrédy, s főleg ezek gazdasági megerősítésével (pl. telepítési törvény, földelővásárlási jog biztosítása az állam részére, a hitbizományi rendszer kiterjesztése főleg a középbirtokokra, s új hitbizományi birtokok, vitézi telkek gyarapítása stb.) igyekezett politikája számára szilárd bázist teremteni. Ugyanakkor Imrédy — továbbra is elismerve a nagytőke elsődleges szerepét a nemzetgazdaságban — a felliberális-konzervatív erőktől való fokozatos eltávolodásával és szélsőjobb irányba történt eltolódásával egyidejűleg, a keresztény középbурzoázia megerősítésére helyezte a fő súlyt a közép-retegek általános megnyerését célzó politikáján belül, — amely gazdaságpolitikai vonatkozásában, tudvalevő, az „irányított gazdálkodás” szélesebbkörű elterjesztésével párosult. Ennek a ténynek még Imrédy agrárprogramja sem mondott ellent, amely különben — főleg 1938 szeptemberétől — több vonatkozásban is „radikálisabb” ígéretekkel tartalmazott, mint Gömbös félfundális és kasztszerű jegyeket (pl. hitbizományok, vitézi telkek számának növelése) is magán viselő „agrárreform” célkitűzései. Imrédy ugyanis agrárprogramjának megfogalmazásakor nem a dzsenti-katonatiszti és középirtokosi réteg gazdasági és politikai megerősítéséből indult ki elsősorban — bár ezeket sem hagyta számításán kívül az agrárjellegű kérdések s a keresztény középosztály egészével való viszony megítélésénél —, hanem a falusi бурзоáziát képviselő gazdagparaszti réteg és részben a középparasztság gazdasági megerősítéséből s rajta keresztül azoknak a kormányzat mögé való felsorakoztatásából, amely alaprendenciáját tekintve, ugyancsak a keresztény közép- és újbурzoá rétegek gazdasági és politikai erőgyarapodásának irányába hatott.

⁷¹ A XLI./1921. évi tc. (Magyar Törvénytár 1921. évi törvények. Bpest. 1922. 359—366. l.), amely a szeszgyártásról és forgalmazásáról intézkedett, $\frac{2}{3}$ — $\frac{1}{3}$ termelési arányt szabott meg a mezőgazdasági szeszfőzdek és az ipari szeszgyárak között, a szeszforgalmazást pedig az erre a célra alapított Országos Szeszértékesítő RT látta el kizárólagos joggal — állami irányítás és ellenőrzés mellett. A szesztermelésben érdekelt agrártőke a törvény által megszabott $\frac{2}{3}$ — $\frac{1}{3}$ termelési arányt a maga szempontjából hátrányosnak tartotta, s kezdettől a szeszforgalmazás állami monopolizálására és az ipari tőkének a szesztermelésből való teljes kiszorítására törekedett. Az agrártőkének az állami szeszgyedáruságra irányuló törekvése — különösen a 30-as évek derekától — egybeesett a dzsenti-katonatiszti, államhivatalnoki, keresztény közép- és újbурzoá rétegeknek, azaz a kormánypárt szélső jobbszárnyának az állami beavatkozás fokozására, az „irányított gazdálkodás” szélesebbkörű elterjesztésére irányuló törekvéssel, amelytől a szélső jobboldali beállítottságú elemek viszonylag gyenge, vagy éppenséggel megingott anyagi helyzetük, személyes egzisztenciájuk javulását, újabb gazdasági és hivatali pozíciók elnyerését s nem utolsósorban politikai súlyuk további növekedését remélték az állami-politikai életben.

⁷² „Amikor elismeréssel adózom az ellenzéknek ... lehetetlen nem hangsúlyoznom azt, hogy ez a törvényjavaslat végre-valahára 17 évi harc után ebben a formában a t. Ház elé került, pártoknak és különösen pártunk jobboldali szárnyának az érdeme. A bizottsági tárgyalásokon ugyanis kitént, hogy van ennek a pártnak (a NEP-nek — T. K.) egy nagyon erős jobboldali és egy nagyon gyenge, liberális elveket valló árnyalata.” Képviselőházi Napló, 52. l. — Mocsáry Dániel szélsőjobboldali kormánypárti képviselő parlamenti felszólalásából.)

nagyon is érthető okoknál fogva — a bizottsági vita nem e körül éleződött ki, hanem az ipari szeszgyárak állami kisajátításának és kártalanításának kérdése körül. Emiatt éles támadások érték az Imrédy-kormányt nemcsak a liberális polgári ellenzék, hanem a kormánypárt félliberalis-konzervatív erői részéről is.⁷³

Ugyanakkor a kormánypárt szélsőjobbszárnya, mellőzve a kormány politikájával szembeni addig tanúsított — nagyrészt bizalmatlankodó, vagy legalábbis erősen fenntartásokkal teletűzdelt magatartását — erőteljesen támogatta az Imrédy-kormányt ezt a törvényjavaslatát —, amely az agrártőke régi óhajának e területen történő kielégítése mellett, alig leplezett formában a kormánypárti szélsőjobbboldalnak tett komoly engedménynek számított, nemcsak gazdasági, de politikai vonatkozásban is.

A szeszgyedárúságról szóló törvényjavaslat — a képviselőház egyesített bizottságában és a parlamentben elhangzott ellenvetések⁷⁴ ellenére is — viszonylag könnyű szerrel átment a törvényhozás alsóházában, mivel a liberális polgári ellenzék és a GyOSz embereinek az ipari szeszgyárak kisajátítása és kártalanítása miatti aggályoskodását a kormányzat számára kellőképpen ellensúlyozták az e kérdésben csaknem egyöntetűen a kormány mögé felsorakozott NEP-hez tartozó szélsőjobbboldali erők. De — a kormánypárti szélsőjobbboldalnak a kormány melletti kiállásán túl — annál is inkább lehetséges volt a törvényjavaslat aránylag sima keresztülvitele a parlamentben, mivel a liberális polgári ellenzék, de a kormánypárti félliberalis-konzervatív erők is lehetőség szerint el akarták kerülni a kormánnyal való komolyabb összeütközést — még mielőtt annak tevékenysége, politikájának valóságos irányvonala világosabban kibontakozhatott volna a gyakorlatban. Ennek kellő ismerete, megítélése hiányában ugyanis — akaratuk ellenére — könnyen a kormánypárti szélsőjobbboldal malmára hajthatták volna a vizet, — akár a kormánynak a szélsőjobbboldali erők irányába való fokozott orientálódása és támaszkodása, akár pedig egy, az Imrédy-kabinetnél is szélsőjobbboldalibb új kormány esetleges hatalomra jutása útján.

Imrédy, aki ugyancsak számot vetett — ha nem is egészen ezekből a megfontolásokból kiindulva — ezekkel az eshetőségekkel, kellő politikai érzékkel — bár nem a legfinomabb formában — gyümölcsöztette kormánya és a maga számára a liberális polgári ellenzéknek és a NEP félliberalis-konzervatív erőinek ezt a szélsőjobbboldali erők esetleges előretörésétől való megnövekedett félelmét, valamint a kormánypárt szélsőjobbszárnyának személyével és kormánya politikájával szemben korábban megnyilvánult bizalmatlanságának fokozatos feloldódását. Igaz, a képviselőházban a kormány addigi politikája folytán a két pólus között kialakult viszonylagos egyensúly, pontosabban átmenetinek tekinthető hangulati változás és megítélés a kormány politikájával szemben — amelynek

⁷³ „A benyújtott törvényjavaslat bizottsági tárgyalása egészen más vitaanyagot ölelt fel, mint amin a vita különböző érdekeltségek közt folyt közel két évtizeden keresztül... ezek a viták áttértek főleg a liberális elveket valló ellenzéki pártok és, mint mondtam, pártunk, úgy látszik, szintén liberális gazdaságpolitikát valló tagjai részéről a javaslat egyetlen pontjára, a kisajátításra és a kártalanításra... ki-ki vérmérséklete szerint, jogi aggályainak kifejezése mellett, vagy kétségbe vonta a kisajátítás módjának jogosságát, vagy kérte ugyanezek mellett az aggályok mellett a kisajátítás elejtését, vagy a kártalanítás módjának és mértékének megváltoztatását, vagy a legerősebb szavakkal támadta a kormányt” (uo.).

⁷⁴ Egyes félliberalis-konzervatív, valamint liberális és polgári politikusok arra való hivatkozással tartották különösen aggályosnak az új szesz törvény elfogadását, „...mert az ilyen közgazdaságilag nem helyes intézkedéseknek politikai akciók útján való alátámasztása során azután egyes kormányok esetleg olyan intézkedésekre fognak kényszerülni politikai okokból és politikai célok elérése kedvéért, amelyek az állami pénzügyekben is bizonyos kellemetlen zavarokat támaszthatnak” (Képviselőházi Napló, 20. l.).

tulajdonképpeni alapja a kormány és a szélsőjobboldal egymás iránti közeledése, s vele ellentétben a kormánynak a félliberális-konzervatív erőktől való fokozatos, de egyértelműnek még nem nevezhető eltávolodása — nem készítette arra az Imrédy-kormányt, hogy a helyzet adta lehetőségek kihasználásával, azaz a szélsőjobboldali veszélyre való hivatkozással kényszerítse ki a parlamentben a liberális polgári ellenzéki és félliberális-konzervatív képviselőktől a szesz törvény elfogadását.

Nem így állt viszont a kérdés a felsőházban, ahol a kormánypárti szélsőjobboldal egyáltalán nem képviselt számottevő erőt, s így a felsőházban nem állt módjában hatásosan támogatni a kormánynak a szeszgyárak kisajátítására és kártalanításra vonatkozó javaslatát. Annál határozottabb és erélyesebb volt viszont a javaslattal szembeni ellenállás a felsőházban az ipari nagytőke, a GyOSz részéről. Ezek a társadalmi-politikai erők ugyanis, míg az alsóházban a kormánypárt fokozatosan gyengülő szárnyát képezték a NÉP erősen aktivizálódó szélsőjobboldali csoportosulásával szemben, addig a felsőházban csaknem kizárólag uralták és kezükben tartották a döntés jogát. Így a felsőházban döntő szerepet betöltő finánc tőke személyi képviselői — végszükség esetén — sokkal nagyobb erővel és hatásossággal szállhattak szembe és szavazhatták le a számukra előnytelen szesz törvényjavaslatot, mint az alsóházban — jóllehet itt sem törekedtek feltétlenül az ismert okok folytán a kormánnyal való nyílt szembe kerülésre. Mindannak ellenére, hogy a felsőház is kerülni igyekezett a kormánnyal való nyílt és komolyabb összeütközést, a finánc tőke személyi képviselői, de különösen a GyOSz emberei a felsőházban élesen elleneztek az új szesz törvény jogerőre emelését, mivel az — adott esetben — nemcsak az agrártőkével vívott közel kétévtizedes profitharcuk kudarcát jelentette volna, hanem részükről jelentős politikai engedménynek is számított volna a kormánypárti szélsőjobboldal felé. Sőt, ebben az értelemben bizonyos mérvű politikai vereséget is jelentett volna számukra, mivel az államnak a gazdasági, s részben a tulajdonjogi kérdésekbe történt ilyen irányú és mérvű beavatkozása, lényegét tekintve a kormánypárton belüli és kívüli szélsőjobboldali erők gazdaságpolitikai elveinek és belpolitikai törekvéseinek — ha csak részbeni — érvényesítését és kielégítését jelentette volna a magyar finánc tőkés elemek közgazdasági és politikai felfogásával szemben. Éppen ezért a felsőházban helyetfoglaló finánc tőkés körök az állami beavatkozásnak ezt a meglehetősen éles — hazai viszonylatban minden korábbit túlhaladó — megnyilatkozási formáját mindenekelőtt politikai okokból kifogásolták és elleneztek, — s a felsőházi tagok közül többen az Imrédy-kormány szeszgyedárásági törvényjavaslatában szélsőjobbirányú belpolitikai célzatosságot láttak.

A kormány és a GyOSz képviselői közötti véleménykülönbség a felsőházban az ipari szeszgyárak kisajátítása kérdésében — szokatlan módon, s hozzátehetjük, hogy talán a GyOSz által sem akart mértékben — olyannyira kiéleződött, hogy a felsőház 1938. július 1-i egyesített bizottsági ülésén a törvényjavaslattal kapcsolatos vita csaknem teljes egészében belpolitikai síkra tolódott át,⁷⁵

⁷⁵ „A bizottság ülésén nem is annyira a szesz törvény gazdasági vonatkozását és szükségességét vitatták, hanem módszereit, és különösen kiemelték azt, hogy ha már kisajátításra kerül egy objektum, akkor hiba teljesen negligálni az érvényben volt kisajátítási törvényt... A bizottságban ezt aggályosnak tartották... — mivel a GyOSz képviselőinek véleménye szerint (az új szesz törvényjavaslatban — T. K.)...nem kártérítésről van szó, hanem tulajdonképpen vagyonek Kobzásról.” (BM. Nb. 1. do. 217. l. — Fellner Alfréd gyáriparos népbírósi tanúvallomásától.)

s lényegében bizalmi válsággá fajult. A GyOSz emberei ugyanis gazdasági diktatúrára való törekvéssel vádolták meg a kormányt és személy szerint Imrédyt⁷⁶ a szesztörvényjavaslatban foglaltak miatt, s „a felsőházban... a bizottsági ülésen leszavazták ezt a törvényjavaslatot”.⁷⁸ Tulajdonképpen ez volt Imrédy és kabinetjének első nyílt és komolyabb összeütközése, szembekerülése a törvényhozással, pontosabban a magyar fináncctőke legfőbb személyi képviselőivel.

Imrédy „...annyira exponálta ezt a törvényt, hogy a leszavazása nagy konsternációt keltett a kormány berkeiben”.⁷⁸ Felocsudva azonban a megdöbbenés, a pillanatnyi zavartság állapotából, Imrédy a felsőház egyesített bizottságának eme elutasító döntésére — mintegy ultimátumszerűen — gyors ellenakcióval válaszolt a felsőház tagjai felé. Imrédy ugyanis „...nem tudom, ki révén, érintkezésbe lépett — ez köztudomású — a felsőház több prominens tagjával és közölte azt az álláspontját, ha a felsőház plénuma ugyancsak leszavazná ezt a törvényjavaslatot, akkor ő éppen a törvény exponáltsága folytán kénytelen lenne lemondani, ezt káosz követné és attól lehetne tartani, hogy jobboldali radikális csoportok veszik át a hatalmat. Ez a presszió hatott, de azok, akik a felsőház bizottságában foglaltak helyet, nem mentek el az ülésre, nehogy saját magukat dezavualják, és az így menedzselt felsőház a presszió hatása alatt megszavazta a törvényt”⁷⁹ 1938. július 6-án a felsőház 73. ülésén.

Imrédynek tehát — míg az alsóházban viszonylag simán és könnyűszerrel, addig — a felsőházban nehezen, a felsőházi tagság többségével szemben alkalmazott meglehetősen durva politikai presszió kockázatos eszközének igénybevételével sikerült csak kierőszakolnia az új szesztörvény elfogadását — olymódon, hogy a félliberális-konzervatív erőkkal szemben a kormánypárton belüli és kívüli szélsőjobboldali erők hatalomra törő ambícióit játszotta ki. Illetve a felsőházi tagok nagy részének a szélsőjobboldaltól való félelmét használta fel saját álláspontja erőszakos elfogadtatására — ezáltal kényszerítve meghátrálásra a felsőház renitenskedő tagjait. Imrédynek ez a — hozzátehetjük, hogy a kormányzat szempontjából is nem kis kockázattal járó — vállalkozása így, végeredményben sikerrel zárult, amiben a motorikus erő szerepét nem bizonyos gazdasági megfontolások, hanem alapvetően az a politikai célzatosság töltötte be — kimondva, vagy kimondatlanul is —, amely Imrédy és kabinetje részéről a kormánypárti szélsőjobboldal szimpátiájának és támogatásának elnyerésére irányult. „Így

⁷⁶ Imrédyt különben már korábban is — annakidején, mint közgazdasági minisztert — vád érte amiatt, hogy tervezett, illetve foganatosított közgazdasági intézkedéseivel gazdasági diktatúrára törekszik. Ilyen értelmű megnyilatkozás hangzott el pl. az áralakulás hatályosabb ellenőrzéséről és árkormánybiztosság felállításáról szóló rendelettervezet vitája során (1938. ápr. 8-án), a 33-as bizottság 96. ülésén, amikor egyes bizottsági tagok a vitára bocsátott tervezetet úgy értékelték, mint amely a gazdasági diktatúra irányában hat. Imrédy közgazdasági miniszter — bár visszautasította azt a vádat, mintha ő és a kormány gazdasági diktatúrára törekednék — e bizottsági ülésen szilárdan kitartott azon nézete mellett, hogy az árszabályozás központosítására és a központi árellenőrzésre feltétlenül szükség van — mindenekelőtt a győri program sikeres megvalósítása érdekében. Ezt a kérdést Imrédy az „irányított gazdálkodás” részemeként említette, s e gazdálkodási rendszerre való törekvést általános világtendenciaként jellemezte. A magyar fináncctőke képviselőinek nagy többsége azonban ellenezte az „irányított” gazdálkodás szélesebb körű elterjesztését, s emiatt illeték Imrédyt a gazdasági diktatúrára való törekvés vádjával a 33-as bizottság említett ülésén. (O. L. 33-as OB 96. ülése. 20. köt.)

⁷⁷ BM. Nb. 1. do., 247. l. Fellner Alfréd gyáripáros népbíróági tanúvallomásából.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo.

látott napvilágot ez a törvény — mondotta népbíróági tanúvallomásában Fellner Alfréd gyáripáros —, amelyre azt mondhatnám, hogy politikai ideológiának volt a szüleménye, hiszen maga az a tény, hogy Turavölgyi Albertre, a (későbbi — T. K.) hírhedt Szálasi-kormánybiztosra bízta a szerkesztését és ő is volt a pénzügyminiszter tanácsadója ebben az ügyben, azt hiszem eléggé rámutat arra, hogy itt nem a gazdasági megfontolás volt a törvényjavaslat elsőrendű forrása, hanem egy politikai népszerűsítés a jobboldal felé.”⁸⁰

Imrédy az új szesztörvénnyel — s azon belül, mint a legkritikusabbal, az ipari szeszgyárak kisajátításával és kártalanításával — kapcsolatban tanúsított határozott, sőt erőszakos magatartásával, s a felsőházi tagságnak e nem lényegtelen kérdésben kikényszerített meghátrálásával kétségkívül elérte azon belpolitikai célját, hogy a már megindult folyamatot tovább erősítve, mindjobban csozlassa — ha még nem is teljesen — a kormánypárti szélsőjobboldal személye iránti addigi bizalmatlanságát, s végleg megnyerje ezen erőket kormánya és politikájának támogatására. Ugyanakkor a másik oldalon szükségszerűen elkerülhetetlenül jelentkezett Imrédy eme meglehetősen kockázatos vállalkozásának a kormányzat szempontjából negatív következménye is, azaz a félliberalis-konzervatív erők feltétlen bizalmának megingása és továbbgyengülése Imrédyvel és kormánya jövőbeni politikájával szemben. Ha átmenetileg — éppen a „radikális” szélsőjobboldali erőktől való félelmükben — nem is jutottak el addig a kritikus pontig, hogy a szesztörvénynek felsőházi bizottságban történt leszavazása s az annak folytán előállt bizalmi válságot az Imrédy-kormánnyal szembeni szakításig vigyék, — az „alkotmányos” — ellenforradalmi félliberalis-konzervatív erőknek és az Imrédy-kormánynak ez az első komolyabb incidense nem tűnt el nyomtalanul a magyar belpolitikai élet légköréből.

*

Miközben a felsőház és a kormány között a szesztörvényjavaslattal kapcsolatos vita, véleménykülönbség szinte a forrpontig hevült, az egyes minisztériumokban befejezéshez közeledtek azoknak az újabb törvényjavaslatoknak és rendelettervezeteknek a részletes előkészítő munkálatai, amelyekről Imrédy már korábban, a tiszántúli gazdanagygyűlésen mondott beszédében is említést tett. Ezt követően Imrédy — alig egy héttel debreceni beszéde után — ismét nyilatkozott e kérdésben. A minisztertanács július 2-i ülésén ugyanis Imrédy bejelentette, hogy augusztus 10-től sorozatos minisztertanácsi ülésekre kerül sor, amelyeken mindazokat a „sürgős” megoldást igénylő kérdéseket kívánják megvitatni — szám szerint mintegy ötvenet —, amelyek a kormány őszi munkaprogramjának az alapját képezik majd.⁸¹ Imrédy ugyancsak ezen a minisztertanácsi ülésen közölte, hogy az előkészítés alatt lévő javaslatokat a minisztertanácsban történt megvitatásuk után az október végén összeülő országgyűlés elé kívánja terjeszteni. A készülő javaslatokat és rendeleteket az egyes szakminiszterek a minisztertanács július 11-i ülésén előzetesen ismertették,⁸² amelyet a minisztertanács jóváhagyólag tudomásul vett — részletes megtárgyalásukra azonban — a terveknek megfelelően — csak az augusztusi sorozatos minisztertanácsi üléseken került sor.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ OL. MT. iratok, 97. csomó, 47. pont.

⁸² OL. MT. iratok, 97. csomó, 38. pont.

Imrédy tehát — miután a felsőházban meglehetősen drasztikus módszerrel kikényszerítette az új szesz törvény elfogadását — közvetlenül is napirendre tűzte azoknak a „sürgős” és „halasztást nem tűrő” feladatoknak az intézményes „megoldását”, amelyeknek segítségével „csapást” akart mérni a mindinkább „radikalizálódó” nyilas-hungarista mozgalomra, miközben már alapvetően a keresztény „történelmi” magyar középosztály törekvéseit leginkább kifejező — azon belül is elsősorban a közép- és újbурzsoá rétegek törekvéseit tükröző — saját szélsőjobboldali irányú belpolitikai koncepcióját kívánta teljes sikerre vinni, — akár az őt kormányelnöki székbe juttató félliberális-konzervatív erők akarata és tiltakozása ellenére is.

Imrédynek ezt az egyre jobban érlelődő s nyíltan is mindinkább kifejezésre jutó szándékát kormányának, s személy szerint ő magának időnként az alsó-, de különösen a felsőházban eddig észlelt — enyhébb vagy élesebb — összeütközései a félliberális-konzervatív erőkkel már kitapinthatóan érzékeltették, — főleg június utolsó és július első napjaiban.

Ebben a vonatkozásban újabb, s most már lényegében átfogó belpolitikai programjellegű lépésnek volt tekinthető Imrédy részéről a több mint félszáz törvényhozási és intézkedési tervezetet magába foglaló munkaprogramnak a július 2-i minisztertanácsban történt hivatalos bejelentése. Ez a munkaprogram már több vonatkozásban túllépte a májusban deklarált kormányprogramban, majd pedig az Imrédy tisztántúli beszédében foglaltakat, — főleg a körvonalazott feladatok módszerbeni megoldása kérdésében, de bizonyos szempontból tartalmi tekintetben is, már csaknem teljes egészében magán viselve a kormánypárti szélsőjobboldali törekvéseinek, politikai arculatának bélyegét.

Az Imrédy-kormány belpolitikájának ez a, bár még mindig mérsékeltnek mondható, de szisztematikus szélsőjobboldali irányú tendenciája, amely főleg július első felétől — időnként — már nyíltan is a felszínre tört, szeptember első napjaitól kezdve végleg állandósult.

Az Imrédy-kormány belpolitikájában ez az 1938 július elejétől mindinkább állandósult — bár még most is „mérsékelt” jelentkező — szélsőjobboldali tendenciával egyidejűleg erősödött a nyilas-hungarista mozgalom és vezetőivel szembeni „határozottság” és „erőskezdés” is a kormányzat részéről. Az Imrédy-kormánynak ez a „határozott” és „erőskezdő” fellépése a nyár folyamán, a mind veszélyesebbé váló nyilas-hungarista mozgalommal és vezéralakjaival szemben, kétségkívül imponált és megnyugtatóan hatott mind a félliberális-konzervatív erőkre, mind pedig a liberális polgári és szociáldemokrata ellenzékre. De ez sem tudta feledtetni e politikai körökkel azt az időnként már most is fel-felbukkanó pressziót, amelyet Imrédy a félliberális-konzervatív erőkkel szemben alkalmazni próbált, hogy saját akaratát rájuk kényszerítse a törvényhozásban. Sőt, a kormány ötvenegy kérdés — főleg szociális és belpolitikai természetű, valamint a fegyverkezés és hadseregfejlesztés további meggyorsításával összefüggő — „sürgős” rendezését magába foglaló munkaprogramjának július 2-i tervezete tovább fokozta az Imrédy-kormány politikája iránti aggodalom légkörének kibontakozását, — nemcsak a polgári liberális és szociáldemokrata ellenzék, hanem a felsőházi tagság, valamint a kormánypárt parlamenti frakciójának félliberális-konzervatív erőinek körében is.

Ilyen és hasonló természetű okok miatt az Imrédy-kormányzat és a magyar ellenforradalmi rendszer törvényhozásának mind nagyobb része — mindenekelőtt a felsőházi tagság — közt időnként felvillanó bizalmi feszültség 1938 nyarán, egy csírájában érlelődő belpolitikai válságot megelőző „szélsendes”, de

egyre füllesztőbb légkörű periódusának elektromos kisülései voltak, amelyek különösen 1938 szeptemberétől a nemzetközi és a belső tényezők hatására egyre sűrűsödtek és mind élesebbé váltak. S végső fokon, bár bizonyos „enyhülésekkel” és kitérőkkel pár hónap leforgása alatt, Imrédy és kabinetjének időleges, majd végleges bukásához vezettek.

K. TUROCI

ПОПЫТКИ ПРАВИТЕЛЬСТВА ИМРЕДИ ЛЕТОМ 1938 Г. СОЗДАТЬ РЕАКЦИОННОЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ ЕДИНСТВО

Резюме

Характерной чертой деятельности правительства Имреди, пришедшего к власти в мае 1938 г., в первые полутора месяцев было создание «законов порядка» и «больших законов». Главной целью этой серии законов было готовить «возобновление» венгерской контрреволюционной фашистской системы, приравниваясь при этом к господствующему «европейскому духу времени». Ради осуществления этой цели Имреди, стремится к «обработке общественного мнения и создания реакционного национального единства, с помощью которых надеется достичь своих крайне парвых внутривполитических и территориальных-ревизионистских международных устремлений, т. е. «возобновление» контрреволюционной фашистской системы. В этом отношении конец июня 1938 г. знаменует собой новый фазис деятельности правительства.

С точки зрения стремления Имреди к созданию реакционного национального единства играет важную роль с одной стороны, речь премьерминистра 26 июня в г. Дебрецен и связанные с ней шаги правительства, характерные помимо обычных лозунгов христианской правой политики необычайно смелыми демагогическими приемами (обещание земельной реформы, лучших условий труда и жизни) — этим стремясь привлечь на сторону правительства и поставить за его программой средние и нижние слои венгерского общества, в первую очередь крестьянские массы; с другой стороны, созданием законов о реформе эмиссионного банка и об исключительной государственной монополии производства спирта Имреди старался создать внутри господствующих классов более равномерное распределение материального бремени и дохода, чтобы уменьшить противоречия между отдельными слоями правящих классов и создать таким образом более надежные условия внутри них для создания реакционного национального единства.

Часть кандидатской диссертации автора, публикуемая в журнале, показывает главные периоды и методы правительства Имреди, а также реагирование на них общественных классов и слоев в период с июня по июль 1938 г., целью которых является создание реакционного национального единства, покоящегося на классовом мире.

K. TURÓCZI

LES TENTATIVES DU GOUVERNEMENT IMRÉDY EN ÉTÉ 1938 POUR CRÉER UNE UNITÉ NATIONALE RÉACTIONNAIRE

Résumé

Le caractéristique principal de l'activité du gouvernement Imrédy, arrivé au pouvoir au mai 1938, pendant les premières six semaines de son office était la proposition des «lois d'ordre» et des «grandes lois». Cette série de législation avait pour but de préparer, avant tout, le „renouvellement” du système fasciste contre-révolutionnaire hongrois conformément à l'esprit européen de l'époque dominant. Pour atteindre ce but Imrédy s'efforce de gagner l'opinion publique et de créer l'unité nationale réactionnaire, à l'aide desquelles il espère d'exécuter son programme de tendance d'extrême-droite dans le domaine de la politique intérieure ainsi que ses aspirations comportant la révision des clauses territoriales du Traité de Trianon dans le domaine de la poli-

tique internationale, c'est-à-dire le «renouveau» du système fasciste contre-révolutionnaire. Dans ce rapport la fin du juin 1938 indique le commencement d'une nouvelle phase de l'activité gouvernementale.

En ce qui concerne l'effort d'Imrédy pour créer l'unité nationale réactionnaire, il faut souligner l'importance du discours du premier ministre tenu à Debrecen au 26 juin 1938 et les mesures entreprises par le gouvernement à l'issue de celui-ci. Outre la répétition usuelle des slogans de la politique chrétienne de droite, elles sont caractérisées par un recours d'une audace insolite aux moyens de démagogie sociale, promettant de la réforme agraire et des meilleures conditions de travail et de vie. C'est ainsi qu'il a essayé de rassembler les classes inférieures et moyennes, surtout les masses paysannes pour l'appui de la politique gouvernementale. Par sa législation sur la réforme de la banque d'émission et la création du monopole de l'Etat de l'alcool Imrédy a voulu faciliter une répartition «plus proportionnelle» des charges et des revenus entre les différentes participations de capitaux et de couches au sein de la classe dirigeante, pour réduire de cette façon les antagonismes de couches dans l'intérieur des classes dirigeantes et assurer des conditions plus favorables en vue de la création de l'unité nationale réactionnaire en dedans de ces classes.

La partie de la dissertation de candidature de l'auteur, publiée dans notre revue, présente les étapes, moyens et méthodes principales du gouvernement Imrédy, ainsi que les réactions des différentes forces socio-politiques à celles-ci pendant les mois de juin et juillet 1938. Cette politique affichait la création d'une unité nationale réactionnaire fondée sur une «paix sociale».

VIGH KÁROLY

Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „hideg napok”

Az ellenforradalmi Horthy-korszak negyedszázados történetének egyik legnagyobb szégyenfoltja volt a magyar karhatalmi alakulatok véres pogromja 1942. januárjában a Magyarországhoz visszacsatolt Délvidéken. Az újvidéki „razzia” néven ismert gyalázatos események nagy felháborodást keltettek a demokratikus és antifasiszta közvéleményben. Ennek adott hangot Bajcsy-Zsilinszky Endre országgyűlési képviselő, a Kisgazdapárt külpolitikai vezérszónoka, 1942. december 2-án elhangzott híres parlamenti interpellációjában¹ és különböző memorandumaiban, valamint leveleiben, amelyeket a kormányzóhoz, a miniszterelnökökhöz (Bárdossyhoz, majd annak utódához: Kállay Miklóshoz), a vezérkari főnökhöz és más felelős személyekhez intézett, továbbá szóbelileg is kifejezésre juttatott.

Bajcsy-Zsilinszky harca a magyar—délsláv barátságért és együttműködésért, valamint a délvidéki ügyben kezdettől végig kifejtett szívós és lankadatlan küzdelme a pogromért vétkes személyek szigorú felelősségrevonása, továbbá az áldozatok hozzátartozóinak erkölcsi és anyagi rehabilitációja, s a magyar—délsláv megbékélés érdekében — mindmáig nem eléggé ismeretes.²

A történeti irodalomban sajnálatos módon elsikkadt Bajcsy-Zsilinszky Endre és a demokratikus ellenzék tevékenysége, állásfoglalása a fenti kérdésekben. Ennek köszönhető, hogy a történeti művekből különböző áttételeken — irodalom és film útján — egyoldalú beállításban ismerte meg a hazai és külföldi mozi látogató közönség a „hideg napok” történetét. Cseres Tibor regényéből és színművéből, valamint Kovács András filmalkotásából ugyanis teljességgel hiányzik a véres pogromot és általában magát a fasizmust elutasító „másik Magyarország” kellő érzékeltetése. Ennek a demokratikus ellenzéknek a nevében emelte fel szavát Bajcsy-Zsilinszky Endre az emberiség, a magyar és délsláv népek közötti barátság és együttműködés érdekében.³ A két Magyarország együttes és történetileg hű bemutatása nem hiszem, hogy csökkentette volna a „hideg napok” drámaiságát. Sőt. Ugyanakkor nem vitatom, hogy van létjogosultsága egy olyan koncepciónak és írói felfogásnak is, amit Cseres képviselt a Hideg napokban. Az viszont kétségtelen, hogy a történészek nyújtotta kép Újvidékről az ismert irányba ösztönözhetette íróinkat és művészeinket. Tehát a történettudományban még fellelhető túlzott negativizmus okozta elsősorban,

¹ Képviselőházi Napló 1939—1944. XVI. köt. 490—492. l.

² *Karsai Elek*: A budai vártól a gyeprüig c. munkájában (Bpest, 1965 főleg a 116—119. és a 214—220. oldalakon foglalkozik Bajcsy-Zsilinszky állásfoglalásaival a délvidéki ügyben. — *Buzási János*: Az újvidéki „razzia” c. munkájában (Bpest, 1963) alig érinti Bajcsy-Zsilinszky pozitív szerepét.

³ *Cseres Tibor*: Hideg napok c. regénye és színműve 1964-ben jelent meg. Ennek nyomán készítette el Kovács András 1966-ban a hasonló című filmalkotást.

hogy a közvélemény számára mindmáig meglehetősen háttérben maradt a demokratikus ellenzék és Bajcsy-Zsilinszky tevékenysége a bácskai vérengzés ügyében.

A fentiek alapján — úgy vélem — nagyon is időszerű a nyilvánosság elé tárni a demokratikus ellenzék kiemelkedő személyiségének, az antifasiszta harc egyik vezéralakjának, Bajcsy-Zsilinszky Endrének a délvidéki ügyben kifejtett sokoldalú és fáradhatatlan tevékenységét.

Mielőtt azonban rátérnénk a délvidéki ügyek taglalására, hangsúlyoznunk kell, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai koncepciójában a délszlávok iránti rokonszenvének megnyilatkozása és a magyar—délszláv együttműködés gondolata mindig nagy szerepet játszott. Már 1930-ban a „Nemzeti radikalizmus” c. politikai programjában is a magyar külpolitika egyik legfőbb feladataként hangoztatta a magyar—szerb—horvát kiegyezés és együttműködés megvalósítását.⁴

Különösen a Délkelet-Európára nehezedő német nyomás növekedésekor foglalkozott részletesebben a magyar—délszláv viszonyral. Ezért utazott Belgrádba 1940 február elején barátjával, Németh Imre újságíróval együtt, és kereste fel a jugoszláv politikai élet vezetőit a Balkán-konferencia napjaiban. Ez az utazás adott döntő ösztönzést a „Helyünk és sorsunk Európában” c. 1941 elején megjelent történetpolitikai munkájához,⁵ amelyben összegezte a magyar külpolitikáról vallott nézeteit. Már műve bevezetésében hangsúlyozza: „... lehetetlennek tartok minden dunavölgyi kibontakozási tervet, ha annak gerince nem a magyar—délszláv együttműködés.”⁶

Ilyen előzmények után érthető, hogy mennyire a külpolitikai koncepciójára mért csapásnak érezte 1941 áprilisában a hitleri Németország durva agresszióját Jugoszlávia ellen, amelyhez — Teleki Pál öngyilkossága után — a magyar kormánykörök is segédkezett nyújtottak.⁷

*

Horthyéknak a jugoszláv eseményekben játszott gyászos szerepe és Magyarország siető részvétele a Szovjetunió elleni agresszióban növelte annak a magyar katonai kamarillának a szerepét, amely külpolitikailag feltétlen német-barátságról tett tanúbizonyságot és a német katona bűvöletében élt, belpolitikailag pedig rokonszenvezett a szélsőjobbboldali pártokkal és törekvésekkel. Főleg a Bajcsy-Zsilinszky által sokszor aposztrofált német származású vezérkari tisztekről és tábornokokról van szó, de nemcsak azokról, mert a Vörös-fivérek, kisbarnaki Farkas Ferenc és mások ún. „törzsszökös” magyaroknak számítottak és mégis a német Wehrmacht igézete alá kerültek. A magyar tisztikaron belül Hitler hatalomrajutása és első sikerei után, de különösen 1938-tól,

⁴ *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Nemzeti radikalizmus, a Nemzeti Radikális Párt teljes programja.* Bpest. 1930, 142—143. l.

⁵ *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Helyünk és sorsunk Európában.* Bpest. 1941. Gergely R. kiad. 361 l.

⁶ Uo. 8. l.

⁷ E cikk szerzőjének a Századok 1967. évf. 6. számában megjelent tanulmánya: „Bajcsy-Zsilinszky Endre harca a magyar függetlenségért és szuverenitásért a második világháború alatt” foglalkozik Zsilinszky külpolitikai koncepciójának kialakulásával. Ennek során — egyebek között — taglalja a magyar — délszláv viszonyról vallott nézeteit a délvidéki pogromot megelőző időszakban. Ezeket a vonatkozásokat — az ismétlődések elkerülése végett — jelen tanulmányunkból elhagytuk és csak utalunk e Századok-beli cikkekre.

a területvisszacsatolásoktól kezdődően növekedett a németbarát elemek száma és ők foglalták el a legfontosabb parancsnoki állásokat. Ezzel együtt járt a fasiszta ideológia behatolása a tisztikar soraiba. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy Szálasi Ferenc vezérkari százados volt!

Erről az Anschluss utáni helyzetről írja Kádár Gyula ezredes memoárjaiban: „A tisztikar jelentős része tovább haladt a jobboldali politizálás útján. Most már nemcsak fecsegés, hanem szervezkedés formájában is. Többben lettek a nyilas párt titkos tagjai, összefüggéseket tartottak . . .”⁸ Kádár a továbbiakban a szélsőjobboldali katonai kamarilla tevékenységének módszereiről fest jellemző képet, majd így folytatja: „Háttérben állott Rácz Jenő honvédelmi miniszter, akire felzárkóztak a tisztikar jobboldali erői, tőle kapták az instrukciókat, biztatásokat és a fedezéket — ha valakinek mégis szemet szúrt a politizálás. Tudtuk a prominens neveket: Rácz Jenő, Vörös János és öccse, Vörös Géza, kisbarnaki Farkas Ferenc, Bartha Károly, Juszty Emil, Ternegg Kálmán, Ruszkay-Ranzenberger Jenő, Grassy József és mások.” Ime, nem tekinthetjük véletlennek, hogy ebben a névsorban felfedezhetjük a későbbi újvidéki vérengzés egyik főszereplőjét, Grassy ezredes és miniszterét, Bartha Károlyt! Ennek a fasiszálódott katonai kamarillának nem egy jellegzetes képviselője 1919-ben és 1920-ban kezdte pályafutását Szegeden és az ellenforradalom fegyveres különítményeiben. Joggal állapítja meg róluk Ránki György, hogy „az ellenforradalom legjelentősebb belföldi katonai támaszát” képezték.⁹ Ez a dzsentríkatonatiszti csoport a bethleni konszolidáció éveiben részben a kormánypárt és a jobboldali pártok felé tájékozódott, részben különféle katonai-politikai szervezetekben (pl. a MOVE), főleg pedig a vezérkarban és a hadsereg tisztikarában, továbbá a karhatalomban: a csendőrségben és a rendőrségben került vezető helyekre.¹⁰ Közülük nem kevesen csatlakoztak a nyilas mozgalomhoz.

A honvédség és a karhatalom tisztikarának fasiszta csoportjairól írja Lackó Miklós a szélsőjobboldali mozgalmakról megjelentetett alapvető munkájában, hogy a nyilas mozgalomba az Anschluss után beáramló elemek között szám és súly szerint vezető helyen állnak a horthysta hadsereg tisztjei. Mint írja: „Különösen sok szál vezet a vezérkar tisztjeitől a nyilas mozgalomhoz. . .”¹¹

Kádár Gyula, Kéri Kálmán és más németellenes horthysta tisztek tapasztalatait támasztja alá Lackó elemzése a nyilas mozgalom társadalmi bázisáról, amelynek katonatiszti rétege a német fasizmusban nemcsak az ellenforradalom „legkorszerűbb” formáját és külpolitikai szövetségesét látta, hanem saját „külföldön” törekvéseinek új, nagy támaszát is. Ez volt a katonai kamarilla délvidéki fellépésének politikai és társadalmi háttere.

Amikor Magyarország 1941 tavaszán mint Németország csatlósa, a Délvidék elfoglalásával megtette az első agresszív lépéseket a világháborúba való belépés végzetes útján, a katonai kamarilla kezdettől fogva arra törekedett, hogy a polgári közigazgatást félreállítva, katonai diktatúrát vezessen be az elfoglalt területen. A karhatalom néhány elszigetelt és jelentéktelen csetnik-akció ürügyén kíméletlen és brutális módon lépett fel a lakossággal szemben. Már a megszállás alkalmával is tömegesen történtek atrocitások és hatalmi visszaélések, amelyek később sem szűntek meg. Csak a hivatalos adatok szerint

⁸ Kádár Gyula visszaemlékezései a Nemzeti Múzeumban, 252—253. l.

⁹ Ránki György: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéseiről az 1920-as évek elején. Történelmi Szemle, 1962, 3—4. sz., 355—356. l.

¹⁰ Lackó Miklós: Nyilasok, nemzeti szocialisták. 1935—1944. Bpest., 1966, 9. l.

¹¹ Uo. 118. l.

az ún. „pacifikálás” során statáriális úton kivégzettek száma 313, a „bandaharcokban” elesetteké 1122.¹²

Kádár Gyula ezredes, aki számos esetben fellépett a túlkapások ellen, írja visszaemlékezéseiben: „Szereplésük arcpirító. Emberileg, katonailag, erkölcsileg... Embereket tartóztatnak le, halálos ítéleteket hoznak...¹³ A katonai közigazgatás korrupciójára jellemző, hogy Bajor (Bayer) tábornok, Újvidék katonai parancsnoka a város szerb és zsidó lakosságára önhatalmúlag mintegy 5 millió pengő „hadisarcot” vetett ki. Ezt az ügyet nem lehetett el-tussolni: letartóztatták, haditörvényszék elé állították, két évre ítélték. A háború után a jugoszlávok mint háborús bűnöst kivégezték. Bajcsy-Zsilinszky a kormányzati köröknek írt leveleiben nem egyszer tette szóvá Bajor tábornok garázdálkodását.¹⁴

A katonai és csendőri brutalitás légköre az igazságügyi szervekre is áttért. Ilyen vérlázító esetet tesz szóvá Zsilinszky, Antal István igazságügyi államtitkárhoz 1941. október 22-én intézett alábbi soraiban: „Őszinte felháborodással olvastam nemrég az újságban azt a szörnyű esetet, hogy Szegeden a magyar bíróság halálra ítélt egy 21 éves szerb lányt, aki valami petárdát helyezett el az újvidéki Volksbund könyvkereskedésében s az akasztást végre is hajtották.” Zsilinszky joggal tartja elképzelhetetlennek, hogy „az ügyészen keresztül ne gyakorolhatott volna a kormány megfelelő józanító befolyást az ilyen megvadult bírák ellen...” Majd józan előrelátással felteszi a kérdést: „És szüksége van arra a magyar nemzetnek, hogy egypár szolgálékú vagy szadista bíró miatt egykor szégyenpadra ültessék?” Végül elátkozza azokat, akik „megmérgezik a levegőt két olyan mélységesen egymásra utalt és már-már a mindkét fél számára üdvöt hozó végső megbékélés útjára tért nép között, amilyen a magyar és a szerb. Ma is tisztán és világosan látom, hogy a dunavölgyi kibontakozásnak nincs más útja, mint a magyarság és a délszláv népek valaminő megbékélése és összefogása.”¹⁵

A helyzet azonban nem javult a Délvidéken. Az 1941. év végén, a szokásos parlamenti költségvetési vita időszakában egyre riasztóbb hírek érkeztek a visszacsatolt bácskai területről. Főleg Újvidéken és Zombor környékén tombolt a terror. Bajcsy-Zsilinszkyt rendkívüli módon nyugtalanították ezek a hírek, amelyeknek a valóságáról egyébként délvidéki útja során személyesen volt módja meggyőződnie. A délszláv lakosság ellen megnyilvánuló terror közepette a képviselőházban 1941. december 5-én elmondott felszólalásában így figyelmeztette Bárdossyt:

„Szeretném megkérni az igen tisztelt miniszterelnök urat, hogy nagy gondot és nagy szeretetet áldozzon erre a magyar—délszláv kérdésre. Kérem őt, hogy tegyen félre minden más munkát és feladatot, amikor a Bácskából panaszok vagy panaszkodók érkeznek, fogadja a régi nagy államférfiak mód-

¹² Buzási János: Az újvidéki „razzia”, Bpest. Kossuth, Levéltárak Országos Központja. 1963. 15—16. l.

¹³ Kádár Gyula visszaemlékezései, 311—316. l.

¹⁴ Az újvidéki kir. törvényszék vizsgálóbírájának végzése Bajor Ferenc nyugállományú címzetes vezérőrnagy ellen. A 12 oldalas végzés dátuma: 1942. jún. 28. Bajcsy-Zsilinszky Fond 28/24. OSzK Kézirattár.

¹⁵ Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Antal Istvánhoz 1941. okt. 22-én. Másolat, özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában. A levélben említett kivégzett szerb lány neve Gajsin Grozda. A szegedi Csillag Börtön törzskönyvében ügye a 781/1941. számon szerepel. Oltvai Ferenc szegedi levéltárigazgató szíves közlése.

ján a mi államunkhoz visszatért délszlávoknak, elsősorban a legjobban megpróbált szerbségnek szószólóit, és igyekezzék gyógyítani azokat a sebeket, amelyeket jórészt akaratlanul (Incze Antal: A csetnikekről mi a véleménye?) és kényszerűségből, sokszor jogos megtorlásként — ez a válaszom — ütöttünk, de viszont higgye el az igen t. miniszterelnök úr nekem, aki voltam lent Bácskában és tájékozódtam a dolgokról, hogy igenis történtek megokolatlan, szükségtelen és igen káros kilengések is. . .

. . . Ne engedje meg a miniszterelnök úr a tisztviselői túlbuzgalmat. Válogatott tisztviselőkkel intéztessék ezt a délvidéki közigazgatást, és kíméletlen kézzel torolják meg a törvénytelenységnek és a basáskodásnak legkisebb rezgődéseit is. A mai általános elvadultság és a kissé már a szadizmusba hajló erőimádat korábban mérhetetlen jelentőségű magyar feladat megmaradnunk magunktartásában, gondolkodásunkban, nemzetiségeinkkel való bánásmódunkban emberséges és fölényes magyaroknak. (Bálint József: Ilallatlan! Nem lehet szadizmusról beszélni!)” . . .

Végül a magyar parlament képviselői közül egyedül Bajcsy-Zsilinszky merete megvallani változatlan rokonszenvét a délszláv népek iránt, amikor a jobboldali és fasiszta képviselők állandó közbeszólásaitól kísért beszédét így folytatta:

„Az állam összeomlott, de ezek az erős délszláv népek, ha kegyetlen megpróbáltatáson áthajszoltan is, de itt vannak. Sorsuk tragikus, de nem volnánk magyarok, ha megtagadnánk természetes részvétünket irányukban és nem volna sem illő, sem magyar dolog szerenésétlenségükben és szenvedéseik tetőfokán fejükre olvasni egy és más elkövetett politikai tévedésüket. Hanem igenis annál erősebb hangsúllyal akarom mondani, hogy a magyarság rokonszenve a délszláv népek iránt, és pedig egyszerre a szerbek és a horvátok iránt, változatlan.”¹⁶

Nem kis erkölcsi bátorságra volt szükség a szélsőjobboldali képviselők hangzavara és a mesterségesen felszított szerbellenes nacionalista gyűlölet közepe tette ilyen délszlávbarát beszédet elmondani, amelyben ráadásul tiltakozott a „kisebb nemzetek politikai és állami önállóságát, szuverenitását” veszélyeztető náci „új Európa”-tervek ellen.¹⁷

Miközben a Délvidéken sűrűsödtek a viharfelhők, kommunisták, szociáldemokraták, kigazdák, haladászellelű polgári csoportok tömörülése létrehozta a magyar antifasiszta frontot, amelynek szervezésében és akcióiban Zsilinszky jelentős szerepet játszott. Így 1941 decemberében a Népszava híres antifasiszta karácsonyi számában „Kossuth és a magyar külpolitika” címmel írt cikkében 1848 forradalmi örökségének ápolására hívta fel a figyelmet. Ebben az írásában — a magyar sajtóban először — meghirdette az antifasiszta ellenállás gondolatát és hangoztatta: „Bármennyire is bizonytalan a harc kimene-tele, de nem hozhat végleges bukást egy nagylelkű és bátor nemzet számára, ha minden erejével kiáll nála sokszorta hatalmasabb erőkkal szemben is. . .”

A magyar progresszív táborán belül élénk vita kezdődött az antifasiszta és függetlenségi harc célkitűzéseiről, a 48-as örökség értelmezéséről. Ennek során ragadott tollat Zsilinszky és írta meg 1941 végén és 1942 elején 137 oldalas „levelét” Szekfű Gyula történész-professzornak, válaszul egyik Magyar Nemzet-beli cikkére.¹⁸ E történetpolitikai tanulmányának utolsó előtti fejezetében fog-

¹⁶ Képviselőházi Napló, 1941. dec. 5., 459. l.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Bajcsy-Zsilinszky levele Szekfű Gyulához 1942. márc. 15-én. OSzK Kézirattár, Szekfű-hagyaték.

lalkozik a gyakorlati politika kérdéseivel és egy új közép-európai rendezés alapjává teszi meg a Varsó—Buda—Belgrád tengelyt,¹⁹ bár elborzadva látja: miként hever romokban 1941 áprilisa óta az ő „legszebb” és „legreálisabb nagy magyar” elgondolása, a Buda—Belgrád tengely.²⁰

Zsilinszky — utóbb — sajnálta, hogy Szekfü nézeteivel vitázva, annyi időt és energiát fordított történet szemléletének kifejtésére, éppen azokban a hetekben és napokban, amikor a Délvidéken a katonai kamarilla megkezdte a pogromokat és Bárdossy hirhelt kolozsvári beszéde végzetes módon beharangozta a magyar hadsereg fokozottabb részvételét a szovjet—német háborúban.

Pedig nem tehetett magának szemrehányást, mert kezdettől fogva fel-emelte szavát a karhatalom terrorizmusa ellen. Parlamenti beszédeiben, az illetékeseknek megküldött leveleiben kiállt a magyar—délszláv barátság mellett és követelte a szerb lakossággal szemben megnyilvánuló törvénytelen állapot megszüntetését. Zsilinszky nem egy levelében és memorandumában arra is rávilágít, hogy a karhatalom, a katonai kamarilla szerbellenes terrorizmusa mögött valójában a német fasiszta felbújtókat kell keresnünk. A németek Jugoszlávia ellen végrehajtott agressziója óta ugyanis világos volt, hogy a hitleri Németországnak nem érdeke a magyar—délszláv barátság, ezért helyeselték és szították a magyar karhatalmi erők tömeges szerbellenes terrorintézkedéseit. A Bajcsy-Zsilinszky hagyatékban elfekvő detektívjelentés-másolat azt is bizonyítja, hogy a Gestapo elősegítette a magyar karhatalom törvénytelen ségeit. Az 1942. január 6. előtti napokból származó detektívjelentés így jellemzi a délvidéki helyzetet: „Egész Bácskában viszonylag nyugalom van, kivéve Újvidéken, ahol Könyöki államrendőrségi főtanácsos minden törvény figyelmen kívül hagyásával a maga egyéni elgondolásai szerint állapítja meg a tartózkodási jogot. . . Ha valaki hivatkozik törvényre, vagy miniszteri, vagy kormányrendeletre, úgy kijelenti, hogy ma nincsenek törvények, ma rendkívüli idők vannak. . . és amennyiben valakinek az érdekében intervenció folyik . . . úgy olyan gyorsan intézkedik, hogy szinte órák alatt befejezett helyzetet teremti.”

A jelentés a továbbiakban elmondja, hogy Könyöki rendőrfőtanácsos átment Belgrádba és ott a német hatóságokkal folytatott tárgyalásainak eredményeképpen egy német rendőrautó átjött Újvidékre. Ott a Gestapo letartóztatott 41 embert, köztük 17 zsidót, akiket német katonai kompon átszállítottak Belgrádba. A kiutasítottak részben szerb, részben pedig magyar nemzetiségűek voltak és számos gyerek, sőt terhes nő is akadt közöttük. A sorsukról a jelentés az illetékeseket úgy tájékoztatja, hogy a zsidókat Belgrádba érkezésük után azonnal kivégezték, a többiektől pedig elszedték irataikat, értékeiket és azután — állítólag — szabadon bocsátották őket.

Végül a jelentés arról tesz említést, hogy Könyöki ismételten kijelentette: „. . . január 6-án egy nagyobb tömeget fog a Gestaponak átadni és a már leírt módon Belgrádba szállítani.”²¹

Egyébként más hivatalos jelentésben is találkozhatunk a németek szerepével a délvidéki ügyben. Néhány nappal a fent idézett detektív-jelentés —

¹⁹ Uo. 129—130. l.

²⁰ Uo.

²¹ Aláírás és dátum nélküli, formája után ítélve: detektív-jelentés. Másolat. Bajcsy-Zsilinszky Fond 28/24, U XVII. OSzK Kézirattár. Feltételezhetően Tényi Mátyás detektív-jelentése, akit — Zsilinszky naplója szerint — Sombor-Schweinitzer küldött egy ízben, 1942. jan. 25-én hozzá. Nevezett Zsilinszky nagy megrökönyödésére elmondta neki a szablyai és újvidéki pogrom részleteit. Tényi Mátyás — a napló szerint — „felfüggesztett” detektív volt. Felfüggesztésének valószínű oka, hogy a valóságos tényeket merte jelenteni a pogromokról.

és a zsablyai események — után, 1942. január 8-án a belgrádi magyar főkonzul már jelenti, hogy — szerbiai és bánáti német források szerint — Bácskában állítólag megkezdtek nagy partizánfelkelés szervezését. A főkonzul gondolkodás nélkül elhitte és továbbította a német forrásokból eredő, tendenciózusan eltúlzott híreket a várható délbácskai partizántevékenységről. A német közlés célja minden kétséget kizárólag az lehetett, hogy felnagyítva a partizánvesztélyt, megrémítse a magyar karhatalmi erőket és arra ösztönözze őket: lépjenek fel nagy erőkkel a kislétszámú partizáncsoportok ellen és ezen túlmenően alkalmazzanak tömeges megtorlást a fegyvertelen szerb polgári lakossággal szemben. A szerbiai német megszálló erők parancsnoksága ilymódon azt remélte — sajnos nem hiába —, hogy a pogromok felszítják a magyar és szerb lakosság közötti nacionalista ellentéteket és megakadályozzák a magyar—délsláv megbékélést.

Ezért jelenthette a belgrádi magyar főkonzul január 8-án a Külügyminisztériumnak:

„Dr. Polaschek Walter követségi titkár, ki az itteni német követségen teljesített szolgálatot, f. hó 4-én beszélgetés közben megkérdezte Papp Álmos titkárt, hogy nincsenek-e nyugtalanító híreink a Bácskából. Papp kérdésére, hogy miért gondolja ezt, azt válaszolta Polaschek, hogy azért, mert úgy tudja, hogy a szerbiai kommunista mozgalom a legrövidebb időn belül („binnen kürzester Zeit”) át fog terjedni a Bácskára is. Tekintettel arra, hogy a zsablyai kommunista zendülés folyó hó 5-én tört ki, mindenesetre említésre méltónak tartom, hogy az itteni német követségen már 24 órával, de esetleg napokkal előbb is el voltak készülve a bácskai eseményekre.”²²

Minden úgy következett be, ahogyan a németek megjósolták. A szerbiai kommunista mozgalom a legrövidebb időn, órákon belül mintegy varázsütésre áttért a Bácskára: a karhatalmi különítmény menetrendszerű pontossággal tűzharcba keveredett egyelőre ismeretlen létszámú partizáncsoporttal és ezzel kitört a zendülés. A Gestapo kémhálózata, felderítő szolgálata értesülhetett a partizánerek mozgásáról és tervbe vett akcióiról. Így juthatott tudomására egy kisebb — fent már tárgyalt — partizáncsoport bácskai vállalkozása. Azonban a esendőri jelentések — nyilván szándékosan — erősen eltúlozták az akció jelentőségét és a partizánok létszámát.²³ Ráadásul a polgári közigazgatás sem itt, sem Újvidéken nem állt a feladata magaslatán, és ezáltal a szerb és zsidó lakosságot kiszolgáltatta a katonai kamarilla tömegterrorjának. A Gestapo jól számított...

Miután a karhatalom terrorja a bácskai szerb lakossággal szemben nem csökkent, a Kommunisták Jugoszláviai Pártja vajdasági területi titkársága 1941 szeptemberében a Bánátból Újvidékre tette át tevékenységét és megkezdte az antifasiszta ellenállás szervezését. Ennek egyik látható jele, hogy az ún. sajkás kerületben (Titel, Zsablya) 1941 novemberében megalakult egy 53 főből álló partizán alakulat, amelyet a párt vajdasági bizottsága irányított.²⁴

A magyar karhatalom erői azonban nem elégedtek meg a partizánok likvidálásával,²⁵ hanem tömegesen mészárolták le az ártatlan polgári lakosságot.

²² Országos Levéltár, Küm. pol. 1942-46-3. pol. sz. jelentés. Másolat. Idézi Buzási J.: i. m. 36. l.

²³ Buzási J.: i. m. 37–40. l.

²⁴ Zvonimir Golubović: Racije januara 1942 u Južnoj Bačkoj. Különnyomat a „Zbornik za društvene nauka” 35. füz.-ből, 1963, 166. l.

²⁵ A Belügyminisztérium hivatalos jelentése szerint mindössze 32 főt tett ki a „felkelő” partizánok száma, akiknek nagy része a Zsablya körüli tanyákon esendőrökkel szemben vívott tűzharcban esett el. Buzási J.: i. m. 40 l.

Amikor Zsilinszky a zsablyai pogrom szörnyűségeiről értesült, Bárdossyhoz intézett 1942. január 19-i levelében mélységes aggodalmának adott kifejezést a zsablyai események miatt, mert — mint írja — „az ügy túlságosan és megengedhetetlenül katonai kezekbe került. . .” A továbbiakban arról ír, hogy ha már az örökbarátsági szerződés sajnálatos módon érvényét veszítette, „legalább azzal hidaljuk át nemzetközileg súlyos lépésünk ódiumát, hogy a visszacsatolt szerb lakossággal szemben való magatartásunkban érvényesítsük a magyar—dél-szláv örökbarátsági szerződésnek legalább a szándékát és szellemét. Fájdalom nem egészen így történt. . .”

Levele befejező részében Zsilinszky szenvedélyes hangon írja: „. . . föl kell emelnem tiltakozó szavamat az ellen a mód ellen, az ellen a germán szadista stílus ellen, az embertelenség és törvénytíró felelőtlen vérengzés akciója ellen, amely a zsablyai fölkelés nyomorúságos méreteinek magyartalan és embertelen megtorlásául állítólag 1800 szerb lelket, köztük ártatlan gyermekeket, csecsemőket, asszonyokat, lányokat . . . követelt áldozatul.”²⁶ Itt csupán azt kívánjuk megjegyezni, hogy Zsilinszky a délvidéki pogromról szólva leveleiben és memorandumokban túlon-túl a németekre, de főleg a német származású tisztekre hárítja a felelősséget. Úgy véljük, hogy bár ez kétségtelen tény — s ezt feljebb bizonyítottuk is —, hogy a németeknek a keze benne volt az ügyben, és akadtak szép számmal német származású tisztek (pl. maga Feketehalmy-Czeydner !) a pogrom végrehajtói között, ez azonban mit sem von le az egész honvédség és karhatalom felelősségéből.

A zsablyai események és a fenyegető újvidéki pogrom hírei töltik ki Zsilinszkynek — sajnos — csak töredékesen ránk maradt naplóját.²⁷ Feljegyzéseinek alább közölt részletei híven érzékeltetik, hogy milyen döbbenetes hatást gyakorolt Zsilinszkyre a délvidéki pogrom híre. Az alábbi idézetek az 1942. január 19. naplófeljegyzésekből valók:

„Rám telefonált Popovics Milán,²⁸ hogy itt van, szeretne velem beszélni. Délután eljött s én. . . nagy boldogan kértem, igaz-e az, hogy megszűntek Bácskában az akasztások, mire iszonyú megdöbbenésemre elmondta a zsablyai fölkelés eseményeit, valósággal megdermedtem. Súlyos szemrehányásokat tettem magamnak, hogy . . . más jelentéktelen dolgokkal, mint a Szekfű részére készített tanulmány . . . foglalkozva, nem írtam meg már a képviselőházi beszédemben és a külügyi bizottságban is bejelentett memorandumomat a délvidéki dolgokról. Talán némileg elébe vághattam volna, ha sikerül meggyőzőnöm Bárdossyt, hogy neki magának kell a kezébe vennie a délvidéki ügyeket s kivenni az iniciatívát a katonák kezéből.”

A továbbiakban arról ír, hogy nem gondolt ilyen drámai fordulatra, mert távollétében (ugyanis december 24. és január 4. között — szokása szerint — Pálkövén tartózkodott) levelet kapott Hadzsi Kosztától,²⁹ aki meghívta őt Újvidékre, a szerb karácsony idejére. Pálkövéről visszaérkezve, válaszolt a meghívólevélre, jelezte, hogy csak a hó végén tud leutazni és megküldte neki a „Hazánk és sorsunk Európában” c. elkobzott könyvét. Majd így folytatta naplóját:

„. . . s most tudom meg, hogy akkor már megtörtént, mikor a leveletem írtam, a szörnyű zsablyai vérfürdő. Mindezt azalatt gondoltam át, míg Popovics

²⁶ Bajcsy-Zsilinszky levele Bárdossyhoz, 1942. jan. 19. B. Zs. Fond, 28/74, OSzK. Kézirattár.

²⁷ Bajcsy-Zsilinszky sajátkezűleg írt naplója, 16. l. a Magyar Nemzeti Múzeum Bajcsy-Zsilinszky különgyűjteményében.

²⁸ Popovics Milán újvidéki szerb országgyűlési képviselő.

²⁹ Hadzsi Koszta újvidéki szerb ügyvéd, Zsilinszky barátja.

elmondta azt a borzalmas esetet. Mintha taglóval ütöttek volna le, úgy éreztem magam. Szép terveim. . . íme, így omlanak össze néhány alávaló — nyilván árja — szadista gazember kezén. . . Még az éjjel hozzá kezdtem egy hosszú levél megdiktálásához. Majdnem reggel lett, mire befejeztem. . . a miniszterelnöknek. Talán életem legnagyobb indulatában és kétségbeesésében fogant levél.

Jan. 20.: Tombornak megmutattam a levelet, helyeselte, de bizonyos katonai vonatkozásait — túlélésnek mondta, lázadó szelleműnek, amit nem helyesel. Utóbb többször is telefonált s igen okos enyhítési módot ajánlott. . .

Jan. 21.: Előző estére Görgey Gyurit³⁰ kérttem ide s megmutattam neki a levelet s ő is körülbelül a Tombor javasolta szóbeli enyhítésekét javasolta. Erre éjjel át is diktáltam a levelet. Másnap (21.) délelőtt azután csak tünődtem, hogyan küldjem el, erre megszólal a telefon és Talpassy Tibor kéri tőlem beszédeimet. Mindjárt megkértem, jöjjön hozzám, eljött, ő vitte el leveletem Bárdossyhoz magánlakására.

Itt meg kell szakítanunk Bajcsy-Zsilinszky naplójának közlését és át kell adnunk a szót Talpassy Tibornak, aki visszaemlékezésében³¹ részletesen elmondja: hogyan kérte őt fel Zsilinszky a Bárdossynak szóló levél kézbesítésére, miképp sikerült ezt a missziót teljesítenie. Ezek után így folytatja:

„Zsilinszky örült, hogy baj nélkül jártam meg utamat, de gondterhelten járkált továbbra is a szobában, észrevehetőleg küzdött, hogy rászánja-e magát valamire. Eltávozási szándékom bejelentése megkönnyítette számára a döntést. Kért, hogy maradjak még, szeretné elmondani, mit tartalmazott levele, milyen intézkedésről van szó, amit Bárdossy ígért. Mint közölte, nem bízom benne, hogy ő személy szerint megéri a kibontakozás végét, márpedig szeretné, ha tudója lenne az eseményeknek abban az esetben, ha valami baj történne. Mint hangsúlyozta, főképpen azért tartja fontosnak, hogy közlést tegyen, mert nem bízik benne, miszerint a kiadott intézkedések hatásosak lesznek és elejét veszik minden készülő „disznóságnak”.

— A nyíltan lázadó, polgárháborús katonai szoldateszka mindenre képes — emlékszem vissza tisztán szavaira —, erre hívtam fel a miniszterelnök figyelmét. Ám tartok tőle, hogy nem hisz eléggé nekem.

Ezután részletesen ismertette, hogy Popovics Milán szerb képviselőtársa és Deák Leó zombori főispán révén miről értesült. Eszerint a Bácskában állomásozó katonai közegek mindinkább függetlenítik magukat tényleges parancsnokságaiktól és polgárháború kirobbantására is felkészülve, náci felbújtásra leszámolást készítenek elő a szerb lakossággal szemben. A példát a nemrég lezajlott, de illetékesek által szigorúan titkolt szablyai vérengzés szolgáltatta. . . A szerbek, a velük harmóniában élő magyarok, továbbá a zsidók lennének a célpontok, a helyszín pedig Újvidék. Ő Popovicsék adatszolgáltatásának felhasználásával közölni tudta Bárdossyval, miként akarják lebonyolítani az akciót. . . Ő, Zsilinszky arra kérte memorandumában Bárdossyt, ezeknek az adatoknak figyelembevételével tegyen azonnal intézkedést, hogy az aznapra ütemezett akció ne kezdődjék meg. . .

Zsilinszkynek módjában állott a levelében foglaltakat élő szóval is előadni, mert levelének kézhezvételét követő napon, január 22-én délután — mint nap-

³⁰ Görgey György nyugalmazott tábornok, Bárdossy kártyapartnereként hasznos információkat tudott adni.

³¹ Talpassy Tibor író-újságíró, Zsilinszky baráti köréhez tartozott, lapjának, a Szabadságnak belső munkatársa volt. Igaz ügyért (Bajcsy-Zsilinszky küzdelme az újvidéki ügyben) c. visszaemlékezése megjelent az Észak-Magyarország 1965. márc. 16—márc. 20-i számaiban.

lójában olvashatjuk — „megszólal a telefon: Bárdossy hívott, látogassam meg a lakásán. Igen szívélyesen fogadott, talán egy óráig voltam nála. Sajnos, ő magyarázta főleg a helyzetet s az én ellenvetéseimnek nem sok hely és idő jutott. Egyben megnyugtatót némileg, hogy nem adjuk *egész* katonai erőnket a németeknek, legfeljebb a harmadát. Ez is rengeteg. És szörnyű veszedelmek kiindulópontja. . . Szóvá tettem a délvidéki atrocitásokat is, ő elítélte, hanem úgy láttam, megfélemezéséhez és pláne a megtorláshoz sem elég emberismerete, sem elég erélye, sem elég egészsége.”

Zsilinszky január 23-i és 25-i naplófeljegyzéseiből kiderül, hogy milyen megdöbbenéssel értesült az újvidéki pogromról, amelyet — figyelmeztetése ellenére — Bárdossy nem tudott megakadályozni. Ezért teljes joggal írja január 26-i naplófeljegyzésében:

„Levelem 21-én du. 2 és 3 között jutott el hozzám. Otthon volt, ebédelt, biztos, hogy rövidesen elolvasta. Ha tehát levelem hatása alatt telefonált Újvidékre, az valószínűleg kora délután történhetett, akkor, *amikor talán még el sem kezdődött* a pogrom. Tehát módja volt rá, hogy vagy teljesen elhárítsa, vagy mindjárt a kezdet kezdetén megállítsa. Intézkedéseinek azonban semmi hatása nem volt, lezajlott az egész, mintha nem is intézkedett volna a miniszterelnök. Elhatároztam, hogy most már okvetlenül megírom az emlékiratot a Kormányzó Úrhoz. Nem lehetek tekintettel Bárdossyra. Példátlan tehetetlensége megdöbbentett és fölháborított. Hozzáfogtam az emlékirat diktálásához. . .”

Néhány napra rá, január 29-én ülést tartott a külügyi bizottság. Mint Zsilinszky naplójából kiderül: Lukács Béla a kormánypárt részéről felkérte, hogy amennyiben felszólal, ne tegye szóvá a délvidéki eseményeket. Hivatkozva a Bárdossynál történt interveniálás hatástalanságára, Bajcsy-Zsilinszky nem tett eleget a cinkos hallgatás kívánalmának, felszólalt és az imrédysta, valamint nyilas képviselők üvöltése közepette elmondta a zsabylai és újvidéki pogrom szörnyű eseményeit. Bárdossy rögtön válaszolt: „idegesen, gorombán és rabulista érveléssel”, olyan kijelentésre is ragadtatva magát, hogy aki a magyar honvédséget „rágalmazza”, nem érdemli meg, hogy magyar képviselő legyen. Zsilinszky személyes megtámadtatás címen szót kért és teljes joggal hangoztatta: „... éppen én védem a magyar honvédség becsületét, amikor a bűnösök megbüntetését, teljes megtorlást és jóvátételt követelek.”³²

Miután Bajcsy-Zsilinszky látta, hogy Bárdossyhoz hiába fordult, elhatározta, hogy memorandumban tájékoztatja a kormányzót az eseményekről és azonnali intézkedést kér. Ezt a készülő emlékiratot jelentette be 1942. január 30-án, Horthy Istvánhoz intézett levelében,³³ amelyben rávilágított az ügy nemzetközi jelentőségére és esetleges jövőbeni kihatásaira, idézve Roosevelttől amerikai elnöknek a náci kegyetlenkedések miatt a lengyel nemzethez intézett kiáltványa következő szavait: „Tartsák emlékezetükben a szörnyűségeket, amiket ártatlan lengyel férfiakon, asszonyokon és gyermekeken elkövettek.”

Zsilinszky szerint a délvidéki események után csak két dolog történhet: „vagy Magyarország, Magyarország kormányzója és kormánya torolja meg ezeket a nemzetünket, nemzeti presztizsünket sárba tipró bűnöket, a magyar törvény erejével, vagy esetleg mások, esetleg sokszorosan, akár a vérbosszú

³² Bajcsy-Zsilinszky Napló-ja és 1943. dec. 5-i levele Kállay Miklóshoz, amelyben leírja a fenti esetet, amiért őt később kizárták a külügyi bizottságból. Bajcsy-Zsilinszky Fond, 28/91, (OSzK, Kéziratár.

³³ Bajcsy-Zsilinszky levelei Horthy Istvánhoz 1942. jan. 30-án, febr. 5-én, 10-én és 17-én. Másolatok. Özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.

szörnyű törvénye szerint, akár valaminő békét diktáló nemzetközi fórum zöld asztalánál, de akkor már nem az igazi bűnösökkel, hanem a mi szerencsétlen drága magyar nemzetünkkel szemben.”

Február 4-én fejezi be nagy gonddal összeállított, mintegy 25 oldalas emlékiratát, és másnap, 5-én juttatta el a kormányzóhoz. A memorandumban szerb és magyar barátaitól és hivatalos személyektől nyert értesülések és eredeti dokumentumok felhasználásával feltárta az újvidéki pogrom szörnyű részleteit, kérve kormányzói biztos sürgős kiküldését és a bűnösök felelősségrevonását. Nem hallgatta el azt sem, hogy Bárdossyt idejében figyelmeztette a készülődő gazzetre. Ezért joggal írhatta le ezeket a vádoló sorokat: „Megállapítom a miniszterelnök úr súlyos politikai felelősségét ebben a kérdésben: nem mondhatja, hogy senki sem figyelmeztette volt idejében.”

Emlékirata befejező részében a reálpolitikai előrelátás és az ország sorsáért aggódo politikus felelősségérzete diktálja azt a megállapítását, hogy a szövetséges hatalmak győzelmét, „legalább a lehetőségét, gondolkodó magyar államférfiú nem vonhatja kétségbe — magam bizonyosra veszem. . .” — írja. Ebből a szempontból vizsgálva a délvidéki pogromok ügyét, joggal teszi fel a kérdést: „vajon gondol-e a magyar kormány arra, mi lenne a sorsuk a szegény ártatlan délvidéki magyaroknak, ha netán mégis a nyugati hatalmak és Szovjetoroszország győznének az új világháborúban, ha csak az utolsó pillanatban nem történik a felelőtlen mészárlások, valójában a hivatalos pogromok sorozatának leállítása, nyomában nem következik el sürgősen a bűnösök megbüntetése, a jogrend helyreállítása, és a jóvátétel?”³⁴

De Bajcsy-Zsilinszky nem elégszik meg a kormányzóhoz eljuttatott memorandummal. Február 11-én Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek is megküldi annak másolatát, és kísérőlevelében ismételt hangsúlyozza Bárdossy felelősségét, valamint a katonai kamarilla által teremtett helyzet súlyosságát; „... megdöbbentő és kétségbeejtő gyöngeség és tehetetlenség bizonyossága az, ha Magyarország miniszterelnöke szavának alantas katonai közegekkel szemben csak akkora súlya és érvénye van. Ez már . . . a legundorítóbb polgárháború.”

Leveléhez és a memorandumhoz egyébként még a következő — dr. Hadzsi Koszta újvidéki szerb ügyvéd barátjától származó és akkor érkezett — mellékleteket csatolta:

- a) Sztapári kilengések,
- b) Izbradics Mirivoj turjai főjegyző ügye,
- c) Óbecsei dolgok,
- d) Temerini atrocitások.

Végül Keresztes-Fischertől is az ügyek kivizsgálását kéri.³⁵

Zsilinszky a miniszterelnökhöz és más felelős személyiségekhez küldött emlékirataiban, leveleiben és velük folytatott tárgyalásai során nem szünt meg figyelmeztetni a „polgárháború”, a fasiszta puccs veszélyére. De Horthytól Szombathelyig csak megmosolyogták, aggodalmait rémlátásnak minősítették. Rendíthetetlennek és szilárdnak érezték magukat a hatalom birtokában. Az 1944.

³⁴ *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Emlékirat Magyarország Főméltóságú Kormányzójához. 1942. II. 4. Másolat, özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában. A memorandumot kivonatoltan ismerteti Karsai Elek: A budai vártól a gyeplőig, 116—119. l.*

³⁵ *Bajcsy-Zsilinszky levele Keresztes-Fischer Ferenchez 1942. febr. 11-én. Másolat. Özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.*

március 19-i és október 15-i események azonban Bajcsy-Zsilinszky aggodalmait igazolták.

Amikor Zsilinszky a kormányzónak eljuttatta emlékiratát, olyan illúziói voltak, hogy ha Bárdossy bűnös közömbösséget is tanúsított a délvidéki ügyekben, Horthy majd intézkedik. Bárdossy ugyan közben megbukott, és félreállításában a külpolitikai tényezők mellett — minden kétséget kizáróan — a bácskai véres eseménysorozat is szerepet játszott, de a kivizsgálás és a felelősségrevonás egyre késett. Érthető Zsilinszky türelmetlensége — akit a panaszlevelek, jelentések, dokumentumok tömegével árasztanak el ezekben a hetekben.³⁶ Ezért a miniszterelnöki székben Bárdossyt 1942. március 10-én felváltó Kállay Miklóshoz új emlékiratot szerkeszt március 23-án.

A 17 oldalas emlékirat bevezetőjében hivatkozik arra, hogy a képviselőház külügyi bizottságának legutóbbi, január 29-i ülésén az akkori miniszterelnök és külügyminiszter, Bárdossy László, elismerte: „az ún. sajkáskertületben — a szablyai és titeli járásban — valamint Újvidéken ez év januárjában „razziák” címén és során súlyos szabálytalanságok történtek, s hogy azoknak kivizsgálását elrendelte”. A továbbiakban Zsilinszky közli, hogy Bárdossy ezeket a kijelentéseket „még határozottabb formában” megismételte a felsőház külügyi bizottsága előtt, Bethlen István felszólítására. De hasonlóképpen nyilatkozott Bárdossy Tildy Zoltán, a Kiszegdapárt ügyvezető alelnöke előtt is, mondván: „a legszigorúbb vizsgálat folyik s a bűnösök elnyerik büntetésüket”.

Mindezek után Zsilinszky megállapítja, hogy immár két hónap telt el a Délvidéken lejátszódott „igen szomorú és valljuk be, nagyon szegényletes... rendkívüli külpolitikai és belpolitikai veszedelmeket rejtegető” események óta és lényegében semmi sem történt. Mint az emlékirat hangsúlyozza: „a politikai és büntetőjogi felelősség fölvetése, megállapítása és következtetéseinek levonása... a megtorlás és a jóvátétel felé: nem halad előre.”

Az emlékirat ezután „A délvidéki tényállás” címen közli a január 4-től 19-ig a szablyai és titeli járásban, a január 21-től 23-ig Újvidéken lejátszódott súlyos terrorcselekmények adatait.³⁷ Majd megállapítja, hogy „tovább folyik a szerencsétlen szerb és zsidó lakosság körében százak és százak minden jogos nélkül való összefogdosása, internálótáborba szállítása. A katonai vándor rögtönítélő bíróságok tovább működnek a maguk eddigi hírhedt módján. A csendőrség láthatólag kicsúszott a Délvidéken a belügyminiszter úr kezéből. A csendőrnnyomozók és a katonai defenzivosztály emberei tovább garázdálkodnak...”

Méltán felháborítja Zsilinszkyt az is, hogy — mint írja — március 15-ét Újvidéken úgy ünnepelték, hogy „megjelentek a vétkes főispán oldalán az újvidéki szomorú események főhősei, Zeidner altábornagy és Grassy ezredes...”

Végül az emlékirat követeli a jogrend teljes helyreállítását, „az igazságos, de kérelmelhetetlen megtorlást” a délvidéki bűnök elkövetőivel szemben — a nemzetiségi megbékélés érdekében.³⁸

³⁶ A Nemzeti Múzeum vaskos „délvidéki ügyek” feliratú dossziéjában és az OSzK kéziratrában őrzött Bajcsy-Zsilinszky hagyatékban a pogromokkal kapcsolatban nagyszámú levelet, eredeti dokumentumot, memorandum-másolatot, feljegyzést stb. találunk. Így pl. a 23—24—25/28. fondban.

³⁷ A bizalmasan kezelt hivatalos adatokat az áldozatok számáról és az anyagi károkról — levéltári források alapján — Buzási János közli Az újvidéki „razzia” c. munkájában 80. és 85. l. Eszerint az összes áldozatok száma 3340 fő, az anyagi kár, 5 676 450 pengő.

³⁸ Bajcsy-Zsilinszky emlékirata 1942. márc. 23-án Kállay Miklós miniszterelnökhöz. Bajcsy-Zsilinszky Fond 23/28, OSzK, Kézirattár.

Március 24-i keltezésű kísérőlevelében Zsilinszky annak a reményének ad kifejezést, hogy Kállay több megértésben fogja részesíteni emlékiratát, mint Bárdossy.³⁹

Zsilinszkyt a délvidéki ügyben kifejtett tevékenységében pártja, a Független Kisgazdapárt is támogatta, amit jóleső érzéssel állapított meg naplófeljegyzésében is.⁴⁰ Mivel szeretete volna, ha a Kisgazdapárt állást foglal a jugoszláv kérdésben, így született meg javaslata: „A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt magyar—délszláv kibontakozási terve”. A hagyatékban ránk maradt egy gépelt oldalas tervezet minden valószínűség szerint a februári—márciusi időszakban készülhetett és 7 pontból áll. A szövegezésen felismerhető Bajcsy-Zsilinszky kezenyoma, a magyar—délszláv megbékélésről több ízben hangoztatott állásfoglalása.

A tervezet a megbékélést az alábbi alapokon képzelte el: a magyar—délszláv örökbarátsági egyezmény, megtorlás a délvidéki bűnökért, a Bánát délszláv megszállása a béletárgyalásokig és végül szabad népi önkormányzat elkészítése a Délvidékre és Bánátra vonatkozólag.⁴¹ Bár a tervezet további sorsáról nem tudunk, mégis figyelmet érdemel Zsilinszkynek az a törekvése, hogy a sokszor szinte magánosan vívott harca közepette a legnagyobb ellenzéki párttal kívánta elfogadtatni a magyar—jugoszláv megbékélés programját.

A Zsilinszky által oly szívósan és lankadatlan energiával követelt vizsgálat azonban tovább késett. Azt ugyanis nem lehet „vizsgálat”-nak nevezni, amit az egyik főhőhöz: Feketealmy-Czeydner nyomban az események után, 1942 februárjában elrendelt.

Erre a „vizsgálatra” jellemző, hogy kik kaptak megbízást ennek lefolytatására. Zsilinszkyhez az újvidéki pogrom utáni hetekben érkezett számos informatív anyaga között szerepel egy február 12-ről származó tájékoztató,⁴² amelyben barátja, Nagybaconi Nagy Vilmos altábornagy, későbbi honvédelmi miniszter — előző napi megbeszélésükkel kapcsolatban — közli vele, hogy a vezérkar főnöke részéről a délvidéki ügyben a központban a nyomozást a hírhedt Hajnácskőy (azelőtt Halbig) László csendőralezredes irányította, a helyszínen pedig Fóthy (azelőtt Fetter) Ferenc csendőrnagy vezette. Külön levélben ad jellemzést dr. Bán (azelőtt Frieber) Mihály vezérkari alezredesről. Nevezett az új véderőtörvény szerkesztője, a hadiakadémia tanára, Szálasival együtt teljesített szolgálatot és teljesen nácibarát, akiről megjegyzi, hogy az „ilyen mentalitású tiszteknek köszönhető a délvidéki rémeset”.

Ha a Feketealmy-Czeydnerekre gondolunk, akkor sok igazság van abban a Zsilinszky által hangoztatott megállapításban, hogy a német származású tisztek képezték a belső, nyilas ellenforradalmi puccs és a náci politika legfőbb segédcapatát. De ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a délvidéki pogromért felelősök sorailban nem kevés magyar származású tisz is osztozott a Czeydnerekkel a felelősségben.

³⁹ Bajcsy-Zsilinszky levele 1942. már. 24-én Kállay Miklóshoz, Bajcsy-Zsilinszky Fond, 28/91, OSzK, Kézirattár.

⁴⁰ „Napló”-ja febr. 11-i bejegyzésében olvashatjuk: „Pártértekezlet. Tildy meleg szavakkal méltatta munkámat a délvidéki ügyben. Igen jól esett, a párt ezúttal — talán először — egyhangúlag helyeselte, amit csináltam.”

⁴¹ A Független Kisgazdapárt magyar—délszláv kibontakozási terve a Bajcsy-Zsilinszky hagyatékban: 28/23, OSzK, Kézirattár.

⁴² Bajcsy-Zsilinszky hagyaték. „Vilmos levelei.” Özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy az áldozatok összeírására csak két hónappal az események után, 1942 áprilisában került sor. Ekkor derült ki, hogy a történeteket nem lehet eltussolni, ahogy Czeydner szeretne volna, hanem az előbbinél komolyabb vizsgálatot kell indítani. Akkor aztán egyszerre nagyon sürgőssé vált a dolog, hiszen a hazai és külföldi demokratikus közvélemény megnyugtatóra kellett valamit mondani.

Babós József hadbíró ezredes vezetésével 1942 áprilisában újabb bizottságot küldtek ki Újvidékre. Babós a felszabadulás után Feketehalmy-Czeydner és társai ellen a délvidéki vérengzések ügyében indított népbírószági eljárás során tett tanúvallomásában elmondta, hogy a délvidéki eseményekre Bajcsy-Zsilinszky Endre hívta fel a figyelmét és közölte vele a szörnyű pogrom lefolyásának körülményeit. A bizottsági vizsgálat alkalmával ismételten kapcsolatban volt Zsilinszkyvel, akitől hasznos értesüléseket és adatokat szerzett az ügyre vonatkozólag.⁴³ A bizottság három hónapos munkája kiderítette, hogy nem felelőtlen túlkapások, hanem előre kitervelt tömeges gyilkosságok történtek a razzia alkalmával, ezért Babós a razzia parancsnokai ellen ügyészi nyomozó eljárást kért. A vezérkari főnök 1942. július 10-én Ü.339/42. szám alatt ezt az ügyészi nyomozó eljárást el is rendelte.⁴⁴

Mindez még a közvélemény nyomására hozott látszatintézkedések közé tartozik. Popovics L. Milán magyarofil szerb képviselő július 15-i parlamenti interpellációja is ezt a célt szolgálta. Bár Popovics kendőzetlenül elmondta az újvidéki rémtetteket, Kállay miniszterelnök gondosan megszerkesztett válaszában igyekezett a vérengzésért felelős honvéd- és csendőrtiszteket mentesíteni és nagy nyomatékkal hangsúlyozta, hogy az „átfésülési razzia”-ra a közbiztonság helyreállítása érdekében volt szükség.⁴⁵

Bajcsy-Zsilinszky azonban hiába reménykedett abban, hogy végre sor kerül a bűnösök felelősségre vonására, mert — mint kiderült — Feketehalmy-Czeydnerék hatalmas pártfogókra leltek. Ugyanis Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök közbenjárására a bűnvádi eljárást a kormányzó 1942. augusztus 13-án kelt legfelsőbb elhatározásával megszüntette. Mindössze az történt, hogy Feketehalmy-Czeydner altábornagyot, az újvidéki razzia végrehajtására kirendelt karhatalmi egységek irányítóját és Deák László ezredest, a razziát végrehajtó csapatok parancsnokát nyugdíjba küldték.⁴⁶

A bűnvádi eljárás megszüntetése rendkívül felháborította Zsilinszkyt. A honvédelmi miniszterhez 1942. szeptember 30-án a Schönherz-ügyben írt levelében elítéli a katonai bíraskodás egyoldalúságát, különösen a Schönherz elleni ítéletet és megállapítja: „amikor kommunistákat halálra és 15 évi fegyházra ítélnék, ugyanakkor a nyilas összesküvők és hazaárulók közül soha senkit nem ítélték halálra. De olyan tömeggyilkos, mint a délvidéki pogromokért felelős Feketehalmy-Czeydner is pertörlést kapott.”⁴⁷

Czeydnerék magas pártfogójának, Szombathelyi Ferenc vezérkari főnöknek a felelősségéről ír Zsilinszky Kállay miniszterelnökhöz intézett 1942. szeptember 29-i levelében. Megállapítja róla: „... történelmi mértékkel mérve azért, ami

⁴³ Buzási J.: i. m. 45—46. l.

⁴⁴ Uo. 92. l.

⁴⁵ Popovics L. Milán interpellációja és Kállay Miklós válasza 1942. júl. 15-én: Képviselőházi Napló, 1939—1944, XIV. köt. 524—528. l. Ismerteti Karsai E.: i. m. 162—165. l.

⁴⁶ Buzási J.: i. m. 92—93. l.

⁴⁷ Bajcsy-Zsilinszky levele 1942. szept. 30-án a honvédelmi miniszterhez. B. Zs. Fond 28/28. OSzK. Kézirattár.

Zsablyán és Újvidéken egyenesen a magyar becsületet érintő gyalázatosság történt, igenis súlyosan felelős. Szombathelyi vezérczredes úr hosszú hónapokon keresztül, mikor már Bethlen István gróffal, Prónay György báróval tényeket tártunk a legfelsőbb politikai és alkotmányos tényezők elé, még mindig fedezte, osztozva természetesen az akkori miniszterelnökkel (Bárdossy László) és honvédelmi miniszterrel (Bartha Károly) a felelősségben, ezeket a délvidéki szörnyű dolgokat.”⁴⁸

Ilyen előzmények után érkezett el 1942 december másodika, amikor Bajcsy-Zsilinszky Endre a magyar parlamentarizmus történetének talán legnagyobb vihart kiváltó interpellációját intézte a miniszterelnökhöz, a belügy- és honvédelmi miniszterhez a délvidéki ügyben.⁴⁹ Csupán néhány mondatot tudott elmondani interpellációjából, mert a szélsőjobboldali, elsősorban Imrédy-párti, valamint nyilas képviselők — elnöki segédlettel — szinte belefojtották a szót. Megrágalmazták azzal, hogy Anglia és az USA kegyeit óhajtja eluyerni, felemlgették az Áchim-ügyet (meghamisítva a tényeket, fivére, Gábor helyett őt vádolva a békéscsabai parasztvezér lelövésével), hazaárulónak nevezték, sőt Prokopcz József kormánypárti képviselő azon sajnálkozott, hogy Bajcsy-Zsilinszkyt nem gyilkolták meg Újvidéken. . .

Viharos körülmények között elmondott interpellációját a képviselőházi ülésterem újságírói karzatán visszafojtott lélegzettel és teljes együttérzéssel hallgatták a baloldali újságírók: Kállai Gyula és Gosztonyi Lajos (Népszava), Parragi György (Magyar Nemzet), Kóródy Béla (Friss Újság), Barcs Sándor (Újság) stb. Közülük az alábbiakban Barcs Sándor visszaemlékezését közöljük, hogy a küzdőtárs és a tanú hitelességével érzékeltessük az interpelláció drámai lefolyását⁵⁰:

„Felszólalása a magyar parlament történetének kétségkívül egyik legdrámaibb mozzanata volt, s egyben jellemző Bandi bácsi egész emberi kiállására: egyedül, egy egész országgyűlés ellen!⁵¹ Dobogó szívvel figyeltük, mint veszik gyűrűbe a nyilas üvöltő dervisek, mint hadonásznak öklükkel arca előtt, mint kísérlik meg, hogy belefojtsák a szót s mint *segíti* ezt a csúnya manővert az elnök, Krúdy Ferenc is.

Bandi bácsi megbeszélte a gyorsírókkal, hogy azok minden lehetőt leírnak. A gyorsírók vele voltak. Majercsik Sándor gyorsíró meséli, hogy életének legnehezebb feladatát teljesítette: az óriási hangzavarból ki kellett szűrnie Bajcsy-Zsilinszky szavait, mert az interpellációnak a jövő érdekében benne kellett lennie az országgyűlési naplóban! A nyilas képviselők éppen ezt akarták megakadályozni.

Utólag, ha végigolvassuk a jegyzőkönyvet, csodálkozva állapítjuk meg, hogy Bandi bácsi alig mondott el öt mondatot, mégis öt hasáb terjedelmű az interpelláció — a rengeteg közbeszólás miatt!

Aminek azonban benne kellett lennie a jegyzőkönyvben, azt Bandi bácsi el is mondta. Azzal kezdte, hogy a szegyeteljes tömeggyilkosságnak 4500 ember esett áldozatul, köztük 199 gyermek és 280 öregember és öregasszony. Itt tört ki először a vihar. Rajniss Ferenc imrédysta képviselő ordítózni kezdett, hogy magyar csendőröket lőttek agyon (ami egyébként nem felelt meg a valóságnak),

⁴⁸ Bajcsy-Zsilinszky levele 1942. nov. 29-én Kállay Miklóshoz. B. Zs. Fond 28/91.

⁴⁹ Képviselőházi Napló 1939—1944. XVI. köt. 490—492. l. Közli *Karsai Elek*: i. m. 214—220. l.

⁵⁰ *Barcs Sándor*: A dráma sodrában. 11 gépelt oldalas visszaemlékezés Bajcsy-Zsilinszky-ről a Nemzeti Múzeum visszaemlékezés-gyűjteményében. B. Zs. /12. sz.

⁵¹ Természetesen Barcs Sándor nem sorolja ezek közé a baloldali ellenzék képviselőit.

inkább arról beszéljen a szónok. Krúdy elnök arra figyelmeztette Bajcsy-Zsilinszkyt: „most háború idején gondosan figyelje a használt kifejezések értékét”. Piukovich József erre ordítani kezdett: „Ez nem is ide szól, ez máshova szól!”

Olyan zaj támadt, hogy az elnök megnyomta a pokolian erős hangú viharcsengőt. Amikor a csengő elhallgat, Bandi bácsi felnéz az elnöki emelvényre: „Védelmet kérek az elnök úrtól!” — mondja. Majd megkísérli kifejtetni, hogy a tragikus ügyben tulajdonképpen kétféle igény vetődött fel: a bűnösök megbüntetése és az özvegyek, árvák kártalanítása.

Rajniss itt üvöltöni kezd, hogy „Ezt ne hallgassuk!” Többen átveszik a jelszót és egyesek talpra is ugranak és megindulnak kifelé, amikor Jaross Andor ellentétes parancsot ad: „Itt maradni! Tessék ittmaradni!” Rajniss is észhez tér (most nem az a cél, hogy kivonuljanak, hanem, hogy ne hangozzék el az interpelláció). Csodálatos következetességgel gúnyolni kezdi a tétova ácsorgókat. „Könnýű kimenni” — ordítja.

Paczolay György nyilas képviselő (civilben református pap) magából ki kelve toporzékol Bandi bácsi közelében. „Ez hazaárulás! Aljasság!” — kiabálja. Jaross követeli, hogy vonják meg Zsilinszkytól a szót. Habár sok követelnivaló ezen nincs. Ha ugyanis egy szót szól, elnyeli a pokoli zaj. Annyit hallok csak, hogy árvákról, özvegyekről és törvénytelen razziákról beszél. Krúdy elnök erre — őt utasítja rendre.

Bandi bácsi, aki lobbánékony természete miatt eddig emberfeletti erőfeszítéssel uralkodott magán és egyetlen egyszer sem engedte szabadjára indulatait — csak állt, szálla egyenesen és felfelé — most odakibál a csöcseléknek: „Fognak még maguk másképp is beszélni!” Rajniss veri a padot: „Vegye tudomásul, hogy mi meghalunk az eszméinkért!” A pokoli zaj folytatódik. Ismét vonítani kezd a viharcsengő. Mire elhallgat, kórusban kiabálják: „Lejárt a beszédidő, lejárt a beszédidő!” Krúdy megrázza a csengőt. Bandi bácsi, mielőtt leülne, még megjegyzi:

— Én a magyar lelkiismeretet szólaltattam meg!

— Figyelmeztetem a képviselő urat, beszédideje lejárt, ne szóljon közbe, mert rendreutasítom!

A „pártatlan” elnök ezzel a ténykedésére feltette a koronát. Mindegy. Bandi bácsi elérte, amit akart: a lényeg bekerült az országgyűlési naplóba. Lement a gyorsírókhoz, megköszönte munkájukat, aztán kiírta a sértegetők nevét. Néhány nap múlva a két párbajsegéd, Tombor Jenő és Posztoczky Pál már megindult, hogy sorra provokálja a sértegetőket. Paczolay úr visszautasította a kihívást. Ő pap, ő nem párbajozik. De sértegetnie szabad. . .”

A parlamenti eseményekkel kapcsolatban Zsilinszky néhány nap múlva, december 6-án levélben fordul Kállayhoz⁵² és bejelenti: arra az elhatározásra jutott, hogy interpellációjának azt a részét, amelynek elmondásában részben Krúdy Ferenc képviselőházi alelnök gyöngesége, főleg pedig „a méltatlan és durva közbeszólások nyilvánvalóan inrédysta részből megrendezett özőne” megakadályozta, nem mondja el. Félreértések kedvéért hangsúlyozza: nem az ismét várható méltatlan és durva közbeszólások miatti inzultusoktól félve áll el beszéde folytatásától, hanem úgy véli, hogy az ország érdekében helyesebb volna, ha a kormány a délvidéki ügyvel kapcsolatban spontán intézkednék. Még csak a következőket jegyzi meg a december 2-i eseményekről: „szomorú csak az volt,

⁵² Bajcsy-Zsilinszky levele 1942. dec. 6-án Kállay Miklóshoz. B. Zs. Fond, 28/91, OSzK, Kézirattár.

hogy az egész tumultuózus jelenetről az a hamis látszat alakult ki, mintha én az egész magyar parlamentben egyedül ítélném el az elkövetett súlyos atrocitásokat, asszonyok, gyermekek és védtelen öregek legyilkolását és egész utcasorok kirablását”.

Levelének befejező részében követeli a jogrend helyreállítását, a jóvátétel szükségességét és a bűnösök felelősségrevonását. December 2-i interpellációjának folytatása is — melynek elmondásában megakadályozták — ezekkel a kérdésekkel foglalkozik, ezért leveléhez mellékelve, megküldi azt a miniszterelnöknek.

Az év végén, december 25-én, karácsony napján, Zsilinszky még egy akciót indít a délvidéki ügyben: mintegy negyedszáz törvényhozó aláírásával ellátott 7 oldalas emlékiratot kíván eljuttatni a kormányzóhoz. A tervezett memorandum két részből áll: I. A bácskai tűzfészek eloltása, II. A zsidókérdés.

A Tildy Zoltánnal együtt megfogalmazott emlékiratnak⁵³ a délvidéki ügyekkel foglalkozó része a bűnösök megbüntetésén túl a jóvátételben és a jogrend helyreállításában jelöli meg a legfontosabb teendőket. Az antifasiszta parlamenti ellenzék gyengeségére és politikai rövidlátására jellemző, hogy számosan közülük különböző címen megtagadták a memorandum aláírását. Zsilinszkyt rendkívül lesújtotta ezeknek a törvényhozóknak a viselkedése. Ez derül ki abból a levélből, amelyet 1943. január 12-én egyik képviselőtársához intéz és hivatkozik a memorandum ügyében tartott aznap esti összejövetelre, amelyre „félíg betegem, de egészen kimerülve” érkezett, mert — mint írja — hetek óta „nagy zaklatottságban” él.⁵⁴ Nemcsak a délvidéki ügyben, hanem a zsidó munkaszolgálatosokkal szemben alkalmazott embertelen bánásmód miatt is — mint írja — „barátok és ismeretlenek kérésekkel árasztanak el, melyeket nem tudok elhárítani”. De kimerültségét fokozta az a vita, amely a január 12-i összejövetelen lezajlott. Erről írja egyik képviselőtársának a következőket:

„Megvallom, engem halálosan elkedvetlenített ez az eszmecsere. Nem azért, hogy egy 25 magyar törvényhozó által aláírt emlékirat oly gyorsan és egyértelműleg tagadatolt meg az aláírók részéről, megengedem, azzal a nagyon tiszteletreméltó, mindenképpen korrekt hozzáadással, hogy csináljunk egy jobbat s azt az illetők újból aláírják. Hanem főleg azért, mert . . . egyenesen kétségbeejtőnek tartom, hogy mikor benne vagyunk a részleges, lappangó, de már szinte nem is lappangó polgárháborúban, azon finomkodjunk, vajon nem ártunk-e országunk presztízisének azzal, hogy elismerjük azt az itt-ott jelentkező közigazgatási korrupciót, egy bizalmas emlékiratban. . . Meg hogy nem mehetünk túl a konkrétumok fölhánytorgatásában azon a kereten, melyet a Popovics Milán nyári interpellációjára adott miniszterelnöki válasz nyújt a délvidéki dolgokban.”

A levélből kiderül: főleg Rassay Károllyal vitázott, aki azt az álláspontot vallotta, hogy az akkori viszonyok között „az ellenzéknek kényes kérdésekben lehetőleg hallgatnia kell. . .”

Hóry András, volt varsói magyar követ, Zsilinszky kolozsvári diáktársa és testi-lelki jóbarátja írja visszaemlékezéseiben⁵⁵ a memorandumról, hogy

⁵³ Emlékirat Magyarország Főméltóságú Kormányzójához 1942. dec. 25. Másolat. Özv. Bajcsy Zsilinszky Endréné tulajdonában. Az emlékirat egyik aláírója, Csorba János dr. országgyűlési képviselő, Budapest felszabadulás utáni polgármestere szíves közlése szerint az emlékiratot Zsilinszky Tildyvel együtt fogalmazta, és azt megvitatták a Kisgazdapártban.

⁵⁴ Bajcsy-Zsilinszky levele 1943. jan. 12-én egyik barátjához. Másolat, címzés nélkül. Özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.

⁵⁵ Hóry András visszaemlékezései Bajcsy-Zsilinszky Endréről, 1945. Özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában. 19. l.

annak vázlatát felolvasta előtte és figyelembe vette az ő külpolitikai vonatkozású módosító javaslatait. De az aláírási huzavona során keserű gúnnyal jegyezte meg Hóry előtt:

„Az emberek most egyszerre nagyon szerények lettek. Mindenki másnak akarja átengedni az elsőséget memorandumom aláírásánál. Még Rassay Károly is azt válaszolta nekem, hogy akkor fogja aláírni, ha azon már a Zichy János neve is szerepel. . .”

Valószínűleg ennek a decemberben szerkesztett emlékiratnak a változata az a Horthynak címzett 9 oldalas újabb tervezet,⁵⁶ amely kifejti a magyar—délsláv megbékélés alábbi programját: a bűnösök felelősségrevonása, a jogrend teljes helyreállítása, a szerb lakosság nemzetiségi sérelmeinek az orvoslása és az áldozatok hozzátartozóinak erkölcsi és anyagi kártalanítása.

Arról nincs tudomásunk, hogy mi lett a sorsa az emlékirat második változatának, de a teljes kép kedvéért nem hagyhattuk ki a dokumentumok közül, amelyek Zsilinszkynek a magyar—jugoszláv megbékélés érdekében kifejtett szívós és lankadatlan küzdelmét bizonyítják.

*

A 2. magyar hadsereg katasztrofális voronyezsi veresége 1943 januárjában, a szovjet hadsereg világtörténeti jelentőségű sztálingrádi győzelme és a szövetségesek afrikai sikerei már előrevetették a fasiszta koalíció összeomlásának az árnyékát. Bajcsy-Zsilinszky figyelme is egyre inkább a nemzetközi események katonai és világpolitikai vonatkozásaira irányult. A Kállay-kormány kívárási politikájával szemben felismerte, hogy Magyarország számára elérkezett a cselekvés pillanata. Ezért a Kisgazdapárt nevében Tildy Zoltánnal együtt Kállay Miklósnak átadott nagyszabású emlékiratában⁵⁷ javasolja, hogy Magyarország lépjen ki a háromhatalmi szövetségből, valamint a háborúból és térjen vissza a Teleki-féle semlegességi politikához.

Az emlékirat belpolitikai vonatkozásai között jelentős helyet foglal el a délvidéki probléma. Zsilinszky itt már eljut odáig, hogy bírálja a Délvidék elfoglalásakor kibocsátott — Bárdossy által fogalmazott — kormányzói kiáltványt is, amely „feleslegesen sértő” volt a szerbek irányában. A nagy nemzetközi visszhangot kiváltó memorandumban elvi jelentőségű megállapítás, hogy „a magyar—délsláv örökbarátsági szerződés a magyar államnak formájában ünnepelesebb, tartalmában fontosabb és állandóbb érvényű, *eshetőségektől függetlenebb*, a magyar történelemmel összehangzóbb kötelezettségvállalás, mint a háromhatalmi egyezményhez való *szériaszerű* csatlakozásunk.”

A továbbiakban az emlékirat keményen bírálja a Bárdossy-kormány katasztrófa-politikáját, amellyel Magyarországot beletaszította Németország oldalán a II. világháborúba: „Íszonyú és mondhatni egyedülálló Bárdossy László és mellette elsősorban Bartha honvédelmi miniszter politikai felelőssége a Jugoszlávia ellen indított háborútól az Amerikával való hadbalépésünk miniszterelnöki bejelentéséig. S még azon is túl, egész hadseregünk mintegy harmadrészének a Szovjetunió ellen való „bevetéséig” . . .”⁵⁸

⁵⁶ Az emlékirat tervezete a Bajcsy-Zsilinszky hagyatékban. B. Zs. Fond, 28/23. OSzK, Kézirattár.

⁵⁷ A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt emlékirata Magyarország külpolitikai és belpolitikai kibontakozásáról Kállay Miklós miniszterelnökhöz. Közli Pintér István, Századok, 1965. 1—2. sz. 172—198. l.

⁵⁸ A Kisgazdapárt emlékirata 182. l.

Majd rátér a memorandum a zsablyai és az újvidéki pogromokra, hangoztatva, hogy a Kisgazdapárt egyik képviselője (Bajcsy-Zsilinszkyról van szó) „idejében, a legélesebb és a legkövetelőbb formában emelte föl törvényhozói tiltakozó szavát egész pártunk, sőt minden jóérzésű magyar ember, a magyar milliók nevében is a szerb és zsidó honfitársaink ellen rendezett pogromok gyalázata ellen.”

Az emlékirat másik része, amely a „Kibontakozás” címet viseli, a „Kiegyezés szerbekkel, horvátokkal” c. fejezetben a már ismert módon, Zsilinszky korábbi memorandumainak és javaslatainak szellemében foglalkozik a magyar—dél-szláv megbékélés kérdésével.

Bár a szövetséges hatalmak sorozatos győzelmei, a fasizmus olaszországi összeomlása, a frontok közeledése az ország határaihoz, a német megszállás fenyegető réme és a belpolitikai veszedelmek (a fasiszta puccs veszélye) teljesen igazolták a kisgazdapárti memorandum helyzetelemzésének helyességét, Horthy és Kállay tovább folytatta kivárási politikáját.

Mivel a katonák közül különösen Szombathelyinek volt kulshelyzete és nagy hatalmat összpontosított a kezében, Bajcsy-Zsilinszky felkereste őt abból a célból, hogy megkísérelje helyes irányba befolyásolni a vezérkari főnöknek Magyarország katonapolitikai helyzetéről vallott nézeteit. Zsilinszky nem volt jó véleménnyel Szombathelyi-Knauzról, nem egyszer elmarasztalta őt a délvidéki vérengzés ügyében tanúsított elnéző magatartásáért, és szembe került vele a Schönherz-perben is. Ennek ellenére, az ország létfontosságú érdekeire való tekintettel, rászánta magát erre a beszélgetésre.

Bajcsy-Zsilinszky naplófeljegyzései tájékoztatnak bennünket a köztük két ízben: augusztus 16-án és 26-án lezajlott vitáról,⁵⁹ ami csak arra volt alkalmas, hogy Zsilinszkyt meggyőzze a kettőjük között minden lényeges kérdésben fennálló áthidalhatatlan ellentétéről. A párbeszéd témaköre túlnyomórészt a háború várható kimenetelére, a német—magyar viszonyra és Magyarország katonapolitikai helyzetére szorítkozott. A beszélgetés végén ellenben Zsilinszky szóba hozta, hogy amikor a napokban, augusztus 25-én kihallgatáson jelent meg a kormányzónál, újból megemlítette a zsablyai és újvidéki bűnösök megbüntetésének ügyét, a kormányzó azt válaszolta neki, hogy ebben a kérdésben döntés történt.

„Szombathelyi arca — olvashatjuk a naplófeljegyzésben — e pillanatban bizonyos tanácsolanságot látszott elárulni. Ránézett Babosra⁶⁰ s aztán a következőket mondta:

— Erről én nem tudok. De nem tartom nagyon szerencsés dolognak, mert ez csak föl fogja bátorítani a szerbeket s azt a hitet fogja bennük kelteni, hogy mi meg vagyunk ijedve...

Megvallom, elképedtem erre az érvelésre:

— Szerintem nagyon is sürgős és rendkívül fontos ez a megtorlás, mert magyar tábornokok és magyar katonák nem arra valók, hogy öregasszonyokat és gyermekeket gyilkoljanak tömegszámra, a tömeggyilkos Zeidner bűnhődjék...”

Bár megbeszélése Szombathelyivel nem járt eredménnyel, Zsilinszky más módszerhez folyamodott: közös ismerőseit kérte fel arra, hogy legalább a délvidéki ügyben próbálják Szombathelyit más belátásra bírni. Így került sor —

⁵⁹ Bajcsy-Zsilinszky: Naplófeljegyzések, 1943. aug. 29—30. B. Zs. hagyaték, OSzK, Kézirattár.

⁶⁰ Dr. Babós József hadbíró ezredes, Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök beosztottja.

Zsilinszky kívánságára — nem sokkal a Zsilinszky—Szombathelyi párbeszéd után arra, hogy közös ismerősük, Zsilinszky egyik barátja, Somogyi Béla közjegyző a lakására vacsorára hívta meg Szombathelyi Ferencet és a Vezérkari Főnökség 2. osztályának vezetőjét, Kádár Gyula ezredest, aki évekig közvetlen beosztottja volt Szombathelyinek. Erről a hármásban lefolyt beszélgetésről írja visszaemlékezéseiben Kádár Gyula:⁶¹

„Somogyi Béla meghívta vacsorára Szombathelyit és engem. Előre jelezte, hogy az újvidéki ügyben Bajcsy-Zsilinszky kívánsága szerint akarja befolyásolni, legyenek a segítségére. Vacsora után rátért a dologra. Igen kínos jelenet következett. Szombathelyi heves szavakkal védelmébe vette az újvidéki parancsnokokat. Majdhogynem szóhoz sem jutottunk. Szerinte: a karhatalmat a polgári közigazgatás kérte,⁶² ő ennek tett eleget. A katona kezében fegyver van, az nem dib-dáb eszköz, nem »pofázásra« való, — hogy most oda csapott, a civilek begyulladtak,⁶³ jajognak, siránkoznak, semmi okot nem lát az eljárásra, akik raboltak, azok csendőrök voltak — ezek ellen hadbíróági eljárás indult — másokhoz nem enged hozzányúlni. Próbáltunk az ártatlanul kivégzettekről beszélni. »Honnan tudjátok? Melyikőtök volt ott? Mindenki befolyása alatt áll a hadsereg ellen indított propagandának, az események felnagyításának. Nem engedem, hogy kitűnő tiszteket meghurcoljanak.« Somogyi Béla megkérdezte: »Hát olyan kitűnő tisztt az a Grassy?« Szombathelyi az asztalra ütött: »igenis az, ezt én jobban el tudom bírálni, mint bárki más«. Semmit nem lehetett elérni.”

Ezekkel a Szombathelyi-állásfoglalásokkal nem érdektelen összevetni a vezérkari főnök későbbi, 1945 júniusában írt ún. „védőiratát”.⁶⁴ Bár az önigazolást szolgáló dokumentum nem kevés mentegetőzést tartalmaz, de ugyanakkor önleplezése is annak az embernek, aki a II. világháború döntő éveiben Magyarország nagyhatalmú vezérkari főnöke volt. Az „Újvidéki ítéletek” c. fejezetből különösen az alábbi részletek tanulságosak:

„Az újvidéki, illetve bácskai véres eseményekben a magyarok nagy része, a jobboldal és a tisztikar majdnem teljesen nagy nemzeti hőstettet látott és talán lát még ma is (!?), vagy legalábbis mint erős kéz politikáját méltányolja. Ezen a helyzeten sajnos én változtatni nem tudtam. . . Én különben akkor még magam sem hittem volna, hogy az újvidéki események olyan rettenetesek voltak. Sokáig nem hittem azt . . .

Én mindenkivel szemben teljesen a felelős parancsnokoknak, nevezetesen Feketeahalmi-Czeydner és Grassy tábornokok jelentésének hittem, akik az eseményeket a helyszínen vezették és akiket eddig derék szavahihető katonáknak ismertem. Ők úgy írásban, mint szóban folyton tagadták, hogy bárminő oktan vérontás történt volna. . .

Az újvidéki események után az idő múlásával mindinkább erősödött bennem a meggyőződés, hogy a katonaság részéről szabálytalanságok történtek és végül rá kellett jönni arra is, hogy a jelentések által nemcsak hogy félre-

⁶¹ Kádár Gyula visszaemlékezései a Nemzeti Múzeum gyűjteményében, V/14. sz. 425. l.

⁶² Ez valóban igaz, csak nem a pogrom céljaira.

⁶³ Célzás Deák Leó főispánra, aki tiltakozott a pogrom ellen.

⁶⁴ Szombathelyi Ferenc vezérezredest, a magyar vezérkar volt főnökének védőirata, 1945. június. Másolat, melyet Nagybaconi Nagy Vilmos 1957. nov. 7-i záradéka hitelesít, amely szerint Szombathelyi „védőiratát” még az amerikaiak által történt 1945. jún. 26-i letartóztatása előtt írta és adott át egy példányt belőle Nagy Vilmosnak. — A Nemzeti Múzeum visszaemlékezésgyűjteményében, V/17. sz. 15. l.

vezettetem, hanem hogy alparancsnokaim részéről bűnös könnyelműség és mulasztás látszik fennforogni.

Rendőri jelentések, magánértesítések, ügyészeim újabb megállapítása alapján nem foroghatott fenn kétség az iránt, hogy itt egy szörnyű bűn történt. . .

Szörnyű csalódást jelentett ez a felismerés nekem az eddig érdemesnek vélt bajtársakban, tisztikarban. Ebből a meggyőződésből csak nehezen ábrándultam ki és nehezen engedtem. Midőn azonban ezen fájdalmas felismerésekkel telt út végére érkeztem, cselekedtem. Cselekedtem kíméletlenül és erőlesen. . . Ezért az ügyet a vezérkari főnöki bíróság elé utaltam. . .⁶⁵ Kétségtelen az, hogy Feketehalmy-Czeydner és Grassy tábornokokat nem tartóztattam le, aminek következtében ezek megszökhettek. . . Magyar tábornokok, bajtársak voltak, mint ilyeneket pláne nem akartam letartóztatni, már csak azért sem, mert mindketten örültek annak, hogy ügyük mielőbb bíróság elé kerül.” (!?)

Szombathelyinek a délvidéki ügyben tanúsított magatartására jellemző, hogy vakon bízott és hitt az újvidéki hóhérok hamis jelentéseiben és tájékoztatásaiban, de kétségbevonta Bajcsy-Zsilinszkytól Bethlen Istvánig a parlamentben interpelláló politikusok bizonyítékait, a tömegével érkező vészjelzéseket, napirendre tért Deák Leó és más közigazgatási vezető jelentései felett. „Védőiratát”-ban — utóbb — már hiába írja, hogy „az újvidéki ügy német ügy volt” és próbálja a kormányra hárítani a felelősséget, amelynek utasításait végrehajtotta. Szombathelyinek pozíciójánál fogva kulcs helyzete volt a délvidéki ügyben. De egyetlen egyszer sem vette magának a fáradságot, hogy leutazva Újvidékre, személyesen győződjék meg a valóságról.

Bajcsy-Zsilinszky éleslátására jellemző, hogy kezdetől fogva — amikor még bizonyítékok sem álltak rendelkezésére — hangoztatta az illetékesekhez intézett számos emlékiratában és levelében, hogy német provokációról van szó a Délvidéken. Szombathelyi és a magyar kormánytényezők erre a hivatalos jelentések alapján is rádőbbenhettek volna. A már említett detektívjelentéseken kívül diplomáciai jelentések is rámutattak a németek méregkeverő szerepére. Bolla belgrádi főkonzul 1943. január 28-án írja Budapestre: „Rendkívül megrontotta a viszonyt a magyarok és szerbek között az újvidéki eset. . . Valóságos magyargyűlölet kapott lábra a szerbek között, mit a németek még iparkodtak szítani.”⁶⁶ Mivel a belgrádi főkonzul hivatalból sűrűn érintkezett a németekkel, nem lehet kétséges, hogy fenti tömör megállapításának konkrét alapja volt. Egy későbbi, 1943. július 23. jelentésében arra figyelmezteti az illetékeseket, hogy a Bánátban hiába tesznek ismételt kísérleteket a magyar—szerb barátság ápolására, mert „a németek minden közeledési kísérletet a két nép között megakadályoznak”.⁶⁷

Egyébként német diplomáciai személyiségek nem is titkolták, hogy nincs ínyükre a magyar—délszláv közeledés. Bede István, a bánáti magyar kisebbség sérelmeinek kivizsgálására kiküldött bizottság magyar tagja is ilyen tapasztalatokat szerzett Benzler belgrádi német követtel folytatott megbeszélései alkalmával. A követ rosszállólag említette, hogy a „Zsablya—Újvidék-i irányváltozás” (a pogrom „finom” német szakkifejezése) után a Bácskában egyre-másra

⁶⁵ A kormányzó 1943. okt. 11-én rendelte el a bűnvádi eljárás megindítását, dec. 14-én került sor a főtárgyalásra, amely egy hónapnál tovább, 1944. jan. 17-ig tartott, amikor is kiderült, hogy a szabadlábbon védekező vádlottak Ausztriába szöktek. *Buzási J.*: i. m. 96—97. l.

⁶⁶ OL. Miniszterelnökség. Nemzetiségi és kisebbségi osztály. 1943 —R— 17402. Idézi *Buzási J.*: i. m. 110 l.

⁶⁷ OL. Küm. res. pol. 1943 — 16 — 100. Idézi *Buzási J.*: i. m. 113. l.

nyíltak meg a különböző, addig betiltott szerb egyesületek.⁶⁸ A Bánátban azonban — jelentette ki a követ — „neki szava van és módja is arra, hogy szükség esetén közbelépjen. Ugyanis tudja, hogy a bánáti magyarok és szerbek között is közeledés tapasztalható. Ez a barátkozás helyenként már olyan méreteket ölt, hogy nyilvános demonstrációktól sem riadnak vissza.”⁶⁹ Az események — különösen a főbűnösök szökése — teljes bizonyossággal igazolták a náci szerepét a délvidéki ügyben. A szökésre is előre figyelmeztette Zsilinszky az illetékeseket. A végzetes 1944-es esztendő második napján levelet küldött Horthynak,⁷⁰ amelyben felháborodásának adott kifejezést, hogy bár 1943. augusztus 25-i kihallgatásán már szóvá tette: a délvidéki vérengzés tetteseit mindmáig le sem tartóztatták és egyre késik a bírósági ítélet. Felveti azt a jogos aggodalmát Horthynak, hogy a bűnösök „nem fognak-e megszökni az ítélet és az ítélet végrehajtása elől?” Zsilinszky aggodalmai nem bizonyultak alaptalannak, a négy főbűnös — Albrecht főherceg segítségével — Bécsbe szökött. Zsilinszky ezért Kállaynak írt január 18-i levelében⁷¹ nem áll meg Szombathelyi felelősségének a megállapításánál, hanem felveti Kállay személyes felelősségét is. A székely-letes szökésért nemcsak a vezérkari főnököt terheli felelősség — írja —, hanem „erkölcseileg, politikailag felelősök vagytok érte, mert minden más kisebb dolgot félretéve kellett volna valósággal kierőszakolni, mint Magyarország miniszterelnökének, a vádlottak letartóztatását idejében, mint ahogy én idejében figyelmeztettelek a veszedelemre.”

Bajesy-Zsilinszky a német megszállás veszélyére is hiába hívta fel Horthy és Kállay figyelmét. Bekövetkezett 1944. március 19. székelyteljes napja, amikor Bajesy-Zsilinszky fegyverrel a kézben fogadta a lakására törő német fegyvereseket. És március 19-re jött október 15., a nyilas sőpredék hatalomrajutásának a napja. A sors különös kegyetlensége, hogy az a Feketehalmy-Czeydner altábornagy hagyta jóvá előbb Kiss János és társainak, majd Bajesy-Zsilinszky Endrének a kivégzését, aki a gyilkosok főnöke volt Újvidéken.

К. ВИГ

ЭНДРЕ БАЙЧИ-ЖИЛИНСКИ ЗА БЕНГЕРСКО-ЈУГОСЛАВЈАНСКУЮ ДРУЖБУ И СОТРУДНИЧЕСТВО

Резюме

Во внешнеполитической концепции Эндре Байчи-Жилински всегда играли большую роль проявления его симпатий к южным славянам и мысль о венгерско-югославском сотрудничестве. Особенно подробно развил он мысль о необходимости антинацистского сближения малых народов стран Центральной и Юговосточной Европы в своей историко-политической статье, вышедшей в печати в начале 1941 г. под названием «Наше место и наша судьба в Европе». По случаю его поездки в Белград в феврале 1940 г. он явился одним из подготовителей договора о «вечной дружбе» между Венгрией и Югославией, подписанного в конце того же года. Поэтому особенно возмутило его вероломное нападение войск гитлеровской Германии на Югославию — через венгерскую территорию. Но он

⁶⁸ Ez nyilvánvaló túlzás. Csak egy-két helyi, kisebb jelentőségű egyesületnek adták vissza működési engedélyét. Zsilinszky pl. hiába fáradozott a Matica és más kulturális intézmények tevékenységének újbóli engedélyeztetése érdekében.

⁶⁹ OL. Küm. fent idézett írat. Lásd *Buzási J.*: i. m.

⁷⁰ B. Zs. hagyaték, 28/86. OSzK Kézirattár.

⁷¹ Bajesy-Zsilinszky levele 1944. jan. 18-án Kállay Miklóshoz. Özv. Bajesy-Zsilinszky Endrének tulajdonában. Másolat.

напрасно протестовал после самоубийства премьерминистра графа П. Телеки у его премьера, немецкого приверженца — Бардоши, против участия венгерских войск в деле порабощения Югославии, также как напрасно требовал он в своих парламентских выступлениях и меморандумах гуманизма и дружеского отношения для южнославянского населения областей, присоединенных к Венгрии.

Случилось как раз обратное — находившиеся в Бачке руководители венгерской военной камариллы в январе 1942 г. во многих местах и особенно в Новом Саду устроили кровавый погром в среде тамошнего южнославянского и еврейского населения. Вследствие этого позорного произвола погибло несколько тысяч человек. Байчи-Жилински в своей интерpellации в парламенте, в аудиенции у нового премьерминистра, М. Каллаи, а также у самого Хорти устно и письменно требовал привлечения к ответственности виновников и материальную и моральную репарацию для населения, задетого погромами. Однако, начальник генерального штаба, генерал-полковник. Ф. Сомбатхейи, поддерживал виновников и они с помощью немцев могли сбежать из страны.

Героическая борьба Э. Байчи-Жилински за венгерско-югославскую дружбу вытекала из всей его антифашистской деятельности, в ходе которой как выдающийся руководитель демократической оппозиции, совместно с социалдемократами и коммунистами непрестанно боролся против союза с Германией, за независимость страны и за выход Венгрии из войны.

K. VIGH

ENDRE BAJCSY-ZSILINSZKY ET LES «JOURS FROIDS»

Résumé

Dans la conception de politique étrangère d'Endre Bajcsy-Zsilinszky, sa sympathie pour les Yougoslaves et l'idée de la coopération hungaro-yougoslave a toujours joué un rôle prominent. C'était surtout dans son étude, intitulée „Notre place et destin en Europe” et parue au début de 1941 qu'il avait exposé en détail la nécessité du ralliement anti-nazi des petits peuples de l'Europe Centrale et du Sud-Est Européen. Lors de son voyage à Belgrade, au février 1940, il était un des préparateurs du traité hungaro-yougoslave «d'éternelle amitié», signé à la fin de cette année. C'est pourquoi il se révolta d'autant plus contre l'aggression lâche des troupes allemandes contre la Yougoslavie — à travers le territoire hongrois. Mais en vain protesta-t-il après le suicide du premier ministre Teleki auprès de son successeur, le germanophile Bárdossy contre la participation hongroise dans la subjugation de Yougoslavie, de même qu'il avait réclamé dans ses discours au Parlement et dans ses mémoranda — en vain du traitement humain et de conduite amicale vis-à-vis des habitants yougoslaves des territoires du Voïvodinat cédés à la Hongrie.

Tout au contraire: les chefs de la camarilla militaire hongroise stationnés dans la Bačka ont organisé, en janvier 1942, en plusieurs lieux, mais surtout à Ujvidék (Novisad) des pogroms sanglants parmi les habitants yougoslaves et juifs. Les victimes de cet infâme abus de pouvoir se comptaient par milliers. Bajcsy-Zsilinszky a exigé dans son interpellation au Parlement, auprès du premier ministre Miklós Kállay succédant à Bárdossy, même auprès du Régent Miklós Horthy, oralement et en écrit, que les fauteurs fussent rendus responsables et que d'indemnités matérielles et morales fussent accordés à la population frappée par le pogrom. Mais les coupables Fekete-halmy-Czeydner et ses complices, jouissant jusqu'à la fin de la confiance du chef du quartier-général Ferenc Szombathelyi, ont pu, sous la couverture des Allemands, s'esquiver de la Hongrie.

La lutte héroïque de Bajcsy-Zsilinszky pour l'amitié et la coopération hungaro-yougoslave constituait une partie intégrale de toute son activité antifasciste au cours de laquelle il combattait, en sa qualité du leader prominent de l'opposition démocratique, avec les sociaux-démocrates et les communistes, contre l'alliance allemande, pour l'indépendance du pays et la cessation de la participation dans la guerre de la Hongrie.

A magyar történet új szintézisének előmunkálatai

Előszó

A magyar történettudomány nagyszabású munka előtt áll: hazzáfogott Magyarország története új szintézisének előkészítéséhez. A szintézis a tervek szerint 10 kötet terjedelmű lesz. Folyóiratunk úgy is részt kíván venni ebben a munkában, hogy „A magyar történet új szintézisének munkálatai” címmel új rovatot nyit; ebben rendszeresen közli a nagy vállalkozás előmunkálatai során megszületett tanulmányokat és vitákat.

A MTA Történettudományi Intézetének I. magyar osztálya a 10 kötetes „Magyarország története” munkálatainak előkészítése során 1967. november 27-én megvitatta Bartha Antal: A magyar történet problémái 1526-ig, Makkai László: A kései feudalizmus korának története a magyar történelem egyetemi tankönyvében és „rövid összefoglalásában” és Zimányi Vera: Az 1610—1630-as évek c. referátumát.

A referátumok feladata annak vizsgálata volt, hogy mennyiben szolgálhat a magyar történet legutóbbi két szintézise, az 1961—1962-ben megjelent egyetemi tankönyv három kötete, illetve az 1964-ben megjelent két kötetes Magyarország története, koncepciójukat és részletmegoldásaikat tekintve, a magyar történet megírandó újabb nagy összefoglalásának alapjául. A következőkben közöljük az elhangzott referátumok szövegét és a vitában résztvevők hozzászólását, a vitáról készült jegyzőkönyv alapján. A szerkesztőség célja a vita közlésével az, hogy tájékoztassa a történész közvéleményt a referátumokban és hozzászólásokban felvetett problémákról és megoldási javaslatokról, s ezzel is előmozdítsa történettudományunk küszöbön álló nagy vállalkozásának, a 10 kötetes „Magyarország története” munkálatainak minél magasabb eszmei színvonalon való megindítását.

A magyar történelem problémái 1526-ig

I.

A magyar föld honfoglalás előtti történetét a lehető legrövidebben szokás ismertetni. A rövidre fogott előadás okai közismertek, bár távolról sem biztos, hogy a régészeti kultúrák, korok lexikonszerű felsorolása alkalmas a történeti látásmód kialakítására. A magyar föld története a honfoglalásig ugyanis történelmünk elválaszthatatlan része és nem független. Éppen ezért a IX. század végére kialakult állapot valamennyi összetevőjét, a honfoglalást megelőző fejlődés eredményét kell bemutatni. Ennek érdekében a régészeti korszakok és kultúrák kutatásában elért eredmények gondos számbavétele a feladatunk. Számolnunk kell azzal, hogy szándékunk maradéktalan megvalósítása nem lehetséges, mert pl. a kelták, a hunok, a germán, az avar törzsek és a pannonszlávság történetének nyitott kérdései rövid időn belül nem nyerhetnek kielégítő választ. Sok esetben tehát meg kell alkudnunk a lehetséges magyarázatokkal.

A magyar föld őstörténete számottevő periodizációs problémákat is tartogat: fontolóra kell vennünk a régészeti irodalomban jelentkező gondolatot, hogy a középkor kronológiájának alsó határát valahol a VII—VIII. század fordulója körül kell megvonnunk.

Nyilvánvaló, hogy ez a felfogás lehetővé teszi periodizációnk kapcsolódását az egyetemes történeti periodizációhoz.

Még egy lényeges módszertani szempont kínálkozik említésre. Történeti összefoglalásainkban a régészeti anyag leíró ismertetése dominál. Holott a társadalom és a természettudományok közötti együttműködés nagy lehetőségei a régészeti leletek természettudományos vizsgálatában kínálkoznak. Aligha szükséges részletezni, hogy a termelő erők fejlődésének illusztratív bemutatásával szemben milyen előnyöket nyújt a fejlődés tartamának az elemzése. A nálunk szomorú helyzetben levő technikátörténeti kutatások szempontjából sem hanyagolhatjuk el régészeti leletek természettudományos vizsgálatának ígéretes eredményét, még akkor sem, ha jelenlegi lehetőségeink szerények. De a kémiai, fizikai vizsgálatoknak és a régészeti légifényképezésnek még reprezentatív bemutatása is hallatlan mértékben gazdagíthatja a szakemberek, de főként az érdeklődő olvasó ismeretét.

II.

Összefoglalásaink *Molnár E.* magyar őstörténeti kutatásainak eredményét és módszerét hasznosítják. *Molnár E.* a finn-ugor és a magyar őstörténet kutatásába és tárgyalásába új ismeretanyagot vont be, módszertanilag kibővítette a kutatás medrét. Ugyanakkor joggal figyelmeztetünk a finn-ugor és magyar őshaza megoldatlan problémáira. Bizonyára figyelembe kell vennünk a finnugor

őshaza kérdésében kialakult újabb álláspontokat, valamint azt is, hogy az újabb szovjet kutatások a volgai finnség halász-vadász műveltségével szemben erőteljesen hangsúlyozzák az ugarság lovas-nomád kultúráját.

A VI—IX. századi magyar törzsek műveltségének összetevőit és forrásait illetően ki kell szélesítenünk kutatásainkat. A VIII—IX. században a Don és a Dnyeper között élt steppei népek műveltségére, gazdálkodására fényt derítő szovjet régészeti kutatások cáfolhatatlan bizonyítékokat szolgáltatottak a steppei nomád népek körében meghonosodott esoroszlyás-ekés földművelésre és kerti, egyebek között szőlőművelésre. Honfoglalásunk félnomád életmódját és gazdálkodását eddig néprajzi és történeti párhuzamok alapján képzeltük el. Most azonban a Don és Dnyeper menti 268 település anyaga alapján a félnomád állapot hiteles történeti képét ismerjük. Így megismertük, hogy a kérdéses életforma alapvető ismérve az állandó települések körüli ekés és kerti földművelésnek kapcsolata a steppei legeltető állattenyésztéssel. Az állatállományban az igényesebb szarvasmarha dominált.

Lebédia és Etelköz pontos földrajzi fekvésének meghatározásában megnyugtató eredményre nem jutottunk, az azonban bizonyos, hogy a magyarság a nagy átalakulás évszázadaiban a kérdéses területen tartózkodott. Így nyelvünknek azok a bolgár—török, alán és iráni jövevényszavai, amelyek a félig letelepült életmódra, továbbá ekés földművelő kultúránk kezdeteire vallanak, a régészeti leletekben is megerősítést nyertek. Ez természetesen távolról sem jelenti még a honfoglaló magyarság életformáját illető viták végét, de annak az álláspontnak a megalapozottsága, amelyik eddig is magáévá tette földművelésünk és fejlett állattenyésztésünk kelet-európai eredetét, cáfolhatatlan régészeti adatok birtokába jutott. Ebből természetesen nem a megnyugvás, hanem a további kutatások indokai következnek.

X. századi fémművességünk díszítő motívumainak iráni-kaukázusi jellege legalább is két irányba tereli az érdeklődést: ez a motívum-kincs vagy alán, vagy pedig horezmi közvetítéssel került a IX. századi magyarsághoz. Az első lehetőség mellett szól az, hogy az említett steppei ekés műveltség kialakításában az Észak-Kaukázusból elvándorló alánok döntő szerepet játszottak. Ezzel kapcsolatban mérlegelnünk kell annak a lehetőségét, hogy a bolgár—törökség csupán az eredetileg szarmata-alán földművelést közvetítette. A magyarság bolgár-török közvetítéssel ugyan, de voltaképp alán és iráni eredetű földművelést vett át. A második lehetőség javára szól a közismerten intenzív magyar-horezmi kapcsolat. Egy azonban kétségtelen: mind a két lehetséges megoldás esetén az eddiginél fokozottabban kell foglalkoznunk korai műveltségünk iráni-kaukázusi elemeivel, hiszen akár alán, akár horezmi közvetítéssel, az iráni-kaukázusi szellemi műveltség is eljutott a magyarsághoz. Így tehát korai szellemi műveltségünkben kimutatott finn-ugor és belső ázsiai hagyományokon túlmenően az iráni eredetű tényezőkkel is számot kell vetnünk.

X. századi társadalmunk rétegződöttségének jegyei kétségbevonhatatlannak. Éppen ezért a rétegződés természetét illetően fontolóra kell vennünk azoknak a kutatásoknak a megállapításait, amelyek a kelet-európai feudalizmus eredetével foglalkoznak. A társadalmi rétegződésnek egyes népeken belüli valamint különböző népek egymásközi viszonyát jellemző felülrétegződés jegyei kétségtelen korai feudális jellegűek.

Ebből a szempontból kell vizsgálat alá vennünk IX—X. századi társadalmi fejlődésünk ismert tényét. A nemzetségi—törzsi viszonyok bomlásának vizsgálatában módszertanilag hasznát vehetjük Nyeuszihin és Lásuk (Voproszi Isztorii

1967. 3. és 4. sz.) vita-tanulmányainak elméleti megállapításait; minden jel arra mutat ugyanis, hogy Kelet-Európában az ősközösségi viszonyok széthullása elkerülhetetlenül korai feudális állapot kialakulását eredményezte.

A honfoglaláskori magyar társadalom tagoltságának szintjét és annak jelentőségét a további fejlemények szempontjából azonban csak úgy mérhetjük le, ha az egyetemes történeti összefüggések részeként vizsgáljuk. E vizsgálatainkat nem korlátozhatjuk a VIII—X. századi magyarság közvetlen környezetére. Ez már azért sem vezetne megbízható eredményekhez, mert Európa népei fejlődésében a kölcsönös feltételezettség már a kérdéses korszakban világosan felismerhető.

Éppen ezért jelentőségének megfelelően kell foglalkozni a kelet- és nyugat-európai fejlődésnek már a középkor e korai századaiban nyilvánvaló különbségeivel. A magyarságnak a honfoglalás korára elért fejlődési szintje csak abban az esetben nyerhet meggyőző jellemzést, ha azt a szintet a kor általános állapotaival vetjük egybe. A hungarocentrikus szemlélet elleni küzdelemben e kor állapotainak egyetemestörténeti összefüggésekbe ágyazott bemutatása hálás lehetőség.

III.

A feudális magyar állam kialakulásával foglalkozó kutatásaink alapját a marxista államelmélet képezi. A magyar állam genezisést illetően még sem beszélhetünk egységes felfogásról, bár a nézeteltérések a marxista szemléleten belüliek.

Történetírásunkban állami létünk kezdeteit illetően két magyarázattal találkozunk: az egyik azt vallja, hogy a feudális magyar állam szláv előzményekre épült, a másik szerint a X. századi magyar társadalom a saját fejlődése során kialakított szervezeti rendbe tagolta az itt talált vegyes avar-szláv lakosságot. A megoldás lehetőségét a X—XI. századi Kelet és Közép-Európa államalakulásainak összehasonlító vizsgálatában keressük. Azoknak az objektív összefüggéseknek a rendszerét kell vallatóra fognunk, amelyek megszabták a magyar társadalom fejlődésének irányát és politikai szervezetének jellegét.

A másodiknak említett magyarázat szerint a magyarságnak már Kelet-Európában létrehozott politikai szervezete ment át lényeges átalakuláson, és így teremtődtek meg feudális államunk alapjai. Ennek a következtetésnek mintegy illusztrálása érdekében a nomád és félnomád népek államainak analógiájához is szokás folyamodni. Ezzel szemben az elsőként említett magyarázat a IX. század végén elszenvedett katonai vereséget és a vándorlás ideje alatt a magyar törzsszövetség politikai rendszerének fellazulását hangsúlyozza, s emellett az analógiák mérvadó voltát is kétségbe vonja.

Az előzőekben kifejtettek segíthetnek e kétely eloszlatásában, hiszen nem analógiákról, hanem a honfoglalás előtti magyarság egész kelet-európai környezetének összefüggéseiből következő kölcsönös feltételezettségről van szó, és távolról sem csak nomád analógiákról.

A 20-as évek végének és a 30-as évek elejének szovjet irodalmában Vladimir-cov B. Ja. volt az, aki a nomád népek feudalizmusának és államának kérdéseivel behatóan foglalkozott. E kutatásaiban alkalmazta először a marxista szemlélet. E szemlélet jegyében éppen az a tétel fogalmazódott meg, hogy a nomád népek történelmében létrejött feudalizmus és állam az egyetemes fejlődés sajátos megjelenése. Ezt az alapvető megállapítást a szovjet történetírás egésze ma is magáénak vallja. Amikor marxista történetírásunk ezeket az eredményeket átveszi, a polgári történettudománynak a nomád életforma és gazdálkodás specifikumait túlhaltó, abszolutizáló koncepcióját utasítja el, mert az utóbbi lényegében faji alapon nyugszik.

A szovjet történetírásnak dogmatizmussal terhelt korszakában kialakult egy olyan álláspont, amelyik Kelet-Európa VIII—IX. századi történelmének összefüggését félretéve túlértékelte a keleti szláv törzseknek és államuknak a jelentőségét, ugyanakkor pedig a steppei népek történelmének erősen negatív jelentőséget tulajdonított. Megjegyzendő, hogy ez az álláspont még virágzása idején sem uralkodott osztatlanul. Ami érthető is, mert annak gyakorlati alkalmazása reménytelenül összekuszálta a tényleges összefüggéseket. A dogmatikus torzítások ellen vívott elvi harc menetében a kelet-európai történelemnek ez a magyarázata elutasításban részesült. Ennek a megcáfolt felfogásnak kései felelevenítése hazai történetírásunkban nem hozna eredményt.

Még mindig felmerülhet azonban a megalapozott kétség, hogy a X. századi magyarság politikai szervezete számos nomád hagyománnyal rendelkezett, és az talán inkább az emberek katonai megszervezését és nem a területi-politikai szervezet kialakítását tette lehetővé. Holott az államiság alapvető ismérve a területi-politikai szervezet, a társadalmat alkotó emberek pedig ennek a szervezetnek az adalékai. Ennek az aggodalomnak a jogosságát bizonyos vonatkozásban el kellene ismernünk, ha nem tudnánk azt, hogy már a VIII—IX. században az Oszkol, a Donyec és a Don mentén létrejött várrendszer és a várak körüli települések, amelyek közül 268-at ismerünk, bizonyítják, hogy az ekés földművelés és a letelepedés kezdeteivel párhuzamosan létrejött a területi-politikai szervezet is. De még a tisztán nomád népek esetében is tudjuk, hogy a területi szervezet a legelők és a téli szállások megántulajdonán alapult még akkor is, ha ez a megántulajdon nagycsaládi vagy éppen nemzeti kollektív-tulajdon alakjában jelent meg. A terület és az ember a nomád népek esetében is elválaszthatatlan egységet képezett. A X. századi magyarság esetében pedig láttuk, hogy nem beszélhetünk csak nomád vagy pásztor társadalomról. Ennek ellenére mégis úgy tűnhet, hogy Kelet-Európában, ahol oly alacsony volt a népsűrűség, esetleg mégiscsak az emberek szervezeti összetartása állt az előtérben, a területi szervezés csak esetleges lehetett. Ez az érv azonban elveszti varázsát, ha a fejlettebb, nagyobb népsűrűségű nyugat-európai feudális államok kialakulására gondolunk: ezekben végső soron a területi elv mégiscsak a hierarchikusan tagolt társadalom alsó spec-trumában elhelyezkedő emberek szolgálatra, adózásra szorításában, a jog- és igazságszolgáltatás központosításában jelentkezett. Egyébként a nemzeti funkciók és intézmények átalakulása állami szervekké Nyugat-Európában is megfigyelt jelenség.

A szovjet medievisztika egyetemes történeti anyag alapján bizonyítja, hogy a korai középkor századaiban az úr—szolga viszonyok, a területi-politikai intézmények már nem vérségi, hanem többszörösen átalakult etnikai-nyelvi alapon szerveződött nemzeti törzsi és törzsszövetségi, de még jobb híján vérségi hagyományok látszatát keltő keretek felhasználásával jöttek létre. Marxista történettudományunk konstruktív szellemére vet jó fényt az, amikor hazai fejlődésünk konkrét anyagán felismerte, kielemezte a korai feudális magyar állam kialakulásának ezt az egyetemes történeti jelentőségű útját.

A következőkben röviden foglalkoznunk kell a X. századi fejlődésünk szláv összetevőinek kérdésével. A különböző intenzitású magyar—szláv népi érintkezések a IX. századtól a XVI. századig mintegy hét évszázadot ölelnek fel, ennek során kétségtelen, hogy a magyar nyelv sok szláv műveltségi szóval gyarapodott, de az egyes műveltségi szócsoporthoz átvételének korát illetően még nincsenek véglegesnek tekinthető eredményeink. Az átvételeket tehát nem köthetjük a honfoglalást követő egyetlen évszázadhoz. Azt már láttuk, hogy ekés földmű-

velés kultúránkat nem eredeztethetjük szláv hatásból. A Zalavárról előkerült IX. századi szláv ekepapucs a Don és a Dnyeper közén ugyanabban a korban használt nehéz csoroszlyás ekékkel szemben egy fejletlenebb típust képvisel. A „csoroszlya” elnevezés nem általános a magyar nyelvterületen: Székelyföldön „hosszúvas”-nak nevezik, magának az ekevasnak pedig „laposvas” a neve (Erdélyi Tudományos Füzetek, 207, 1947).

A nyelvészeti irodalomból történeti összefoglalásainkba is bekerült az az ötlet, amely szerint a X. század első felében a magyar lótenyésztés szláv, nevezetesen szlovák elemekkel gazdagodott. Holott még a nyelvészeti irodalomban sem tisztázódott az, hogy a feltételezett átadók szlovákok, vagy elszlávosodott avarok voltak-e. Amellett ugorkori lótenyésztési, lóval kapcsolatos szókincsünk még a kelet-európai steppén is alig gyarapodott bolgár-török jövevényszavakkal. Szláv jövevényszavaink eredetét illetően éppen a X. század eleje és a XI. század közepe közötti másfélévszázad okozza a legnagyobb nehézséget. Nem eléggé tisztázott ugyanis a szláv őslakosság közelebbi meghatározása. Eddigi ismereteink szerint nyugati és déli szláv nyelveket beszélő lakosságra kell gondolnunk, de a kérdéses másfélévszázad magyar—szláv nyelvi kapcsolatok intenzitását illetően jórészt feltételezésekre vagyunk utalva.

A VIII—IX. századi Magyarországon tehát valószínűleg a szlávok nyugati és déli csoportjai érintkeztek egymással. A két nagy csoporton belüli szláv nyelvek szétválása a IX. és a XI. század közötti időben fejeződött be. Részben ez az oka annak, hogy megnyugtató eredmények hiányában feltételezésekre vagyunk utalva. Másrészt vannak felesleges szláv kölcsönszavaink, mint pl. a kovács, az acél, a csoroszlya és a zabla.

Mivel a honfoglalás előtti Magyarországon beszélt szláv nyelvjárások sajátosságainak felderítése még nem tekinthető lezártnak, ezért a történeti és a régészeti adatok hasznosítása kerül előtérbe.

Egyebek között éppen ebből a szempontból figyelmet érdemel a már említett zalavári ásatás. Az eddigi feltárásokból kiderült, hogy a Dunántúl — az egykori Pannónia — déli szegletében uralkodó Pribina és Kocel területén a hatalmi jelvények frank-bajor eredetűek, amiből még nem következik azok viselőinek német származása. Az azonban bizonyosra vehető, hogy a *Conversio* a hűbértörök emlegetésével nem túloz. E mellett a szlávokat térítő Cirill és Method ottani kulturális és térítő tevékenységére is vannak adatok. Már ebből is következik azoknak az összefüggéseknek a fontossága, amelyek a honfoglalás előtti Magyarországnak még viszonylag kis területén is érvényesültek.

Egy-két vármegyénk nevében feltűnő „grád” szót és megye szavunk szláv eredetét illetően az alábbi problémákkal kell számot vetnünk. Pribina-Kocel birtokán egyetlen „grád” a *Conversio*-ból és az ásatásokból ismert Mosapure (Zalavár). Vármegye-rendszerünkre emlékeztető szláv várszervezetnek nem sikerült a nyomára akadni. Az egykori Morva Fejedelemség a X. századi Magyar Fejedelemségnek északnyugati határterülete és nem központja volt. A Varsóban tartott 1965. évi Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszuson elhangzott előadások ismételten figyelmeztettek a szláv „grád” szó sokféle jelentésére. Ez a szó a veszély esetén menedéket nyújtó nemzeti földvár, a politikai-területi szervezet központját és fejedelmi székhelyét, a városodás magvát is jelenthette. Ebből a szempontból magyarázatra szorul, hogy a -grád végződésű megyenév olyan területen, ahol honfoglalás előtti szláv politikai szervezet létezett, nem bukkan fel, olyan területen ellenben előfordul, ahol ilyen szervezetnek a nyomát sem sikerült felfedezni. A „mega”—megye területi-politikai értelemben nem

eredeztethető szláv hatásból, mert a hangzásra hasonló szláv „meža”, „mezđe” egyetlen szláv nyelvben sem adatolt területi-politikai szervezet jelentésben. Kizárólag birtokhatár jelentésben fordul elő. A több mint ötven vármegyéből álló középkori magyar megyeszervezet levezetése a feltételezett szláv politikai-területi rendszerből nem adatolható.

Ispán szavunk lehetséges szláv alakja a dél-lengyelországi fehér horvátoknál és a X. század közepe táján déli horvátoknál, továbbá Dobrudzsa területén adatolt „šubang” és „zsoupan” alakban. Tatisev, Karamzin, Marquart, Minorsky, Barthold és Tyihomirov egyéb szláv népek körében ismeretlennek tartották ezt a méltóságot. Ispán szavunk eredeztetésekor vizsgálatra vár, hogy dél-lengyelországi fehér horvát vagy valamelyik délszláv nyelvet tekintsük-e közvetítőnek. A szlavisztikai irodalom pedig a „zsupán” szó bizonytalan jelentésére figyelmeztet.

Az „udvar” szavunk fejedelmi, királyi és általában hatalmi központ értelemben a X. századot megelőzően adatolhatóan csak keleti szláv területen fordul elő. Ugyanezt tapasztaljuk „vajda” szavunk „hadvezér”, „fejedelmi megbízásból területi kormányzó” értelemben való előfordulásával kapcsolatban is.

A mondottakból következik, hogy szláv eredetű állami kifejezéseink levezetése a helyi pannonszláv előzményekből nehézségekbe ütközik.

A megoldást váró problémák további említése helyett ismét a magyar államalakulás elméleti kérdéseire térünk vissza.

Pribina és Kocel hatalmának kiterjedése Dunántúl (Pannónia) egész területére nem adatolható, nem sikerült felderíteni a megye jellegű (grádok köré épült) pannonszláv politikai szervezet létezését sem, amely esetleg megye szervezetünk előzményét képezhette volna. A feudális magyar állam pannonszláv előzményekre visszanyúló koncepciójának túlhatott kifejtése az Egyetemi Tankönyvben bukkan fel, ahol a „jobbágy” szó a szabad magyarok szláv szolgálóival kapcsolatban kerül először említésre. A X—XI. század vonatkozásában egyébként nem szerencsés a „jobbágy” szó szolgarendű paraszt értelemben használata, mert akkor még az előkelő fegyveres kíséretet illették ezzel a szóval. Marxista történetírásunk a magyar feudalizmus és állam szláv előzményeinek hangsúlyozásával eredeti szándékával ellentétes következtetésre jutott. — A IX—X. századi magyar társadalom tagoltságát adatok bizonyítják, az egyes rétegeket elválasztó törésvonal nem etnikai határok mentén húzódott, sőt a gazdasági differenciálódás még ennél is bonyolultabb volt, mert a X. századi magyar uralkodó rétegen belül legalább két csoport különböztethető meg: az arisztokrácia és a fegyveres kíséret kevésbé tehetőes csoportja.

A szolgarend eredetét illetően felmerül a kalandozások során behurcolt foglyok kérdése, csak hogy a behurcolt szolgák mennyiségére nézve nincsenek adataink. Azt viszont tudjuk, hogy a magyar könnyűlovasság hadviselés előnye a gyorsaság volt. Nehezen képzelhető el, hogy a nagy gyakorlatot igénylő steppei, lovaglást nem ismerő nyugati parasztokat nagy tömegben hurcolták be.

A magyar lovas haremódor fölénye a X. század első felében tette érezhetővé a lovasság hiányát pl. Németországban, ezért a szász uralkodóház a század második felében nagy erőfeszítéseket tett a hiány pótlására.

A X. századi magyar temetőken talált dirhemek túlnyomó többsége a késő század első felében készült. Ebből arra következtethetünk, hogy a Szamanida Emirátus kereskedői látogatták a Magyar Fejedelemséget, feltehetően a tényleg behurcolt foglyokat a magyarok még a IX. századi szokásuknak megfelelően nekik adták el. Mivel keletre irányuló kalandozásokat nem tudunk

adatolni, kézenfekvő, hogy a X. századi dirhemek egyrészről, és a nyugatról behurcolt foglyok és zsákmány között másrészről összefüggés áll fenn. Következésképpen a letelepített hadifoglyok a X. században nem játszhattak számottevő szerepet a magyar társadalom rétegződésében. Már a VIII—IX. századi magyar társadalom ismerte az ember „árát”, s nem csak az eladott hadifoglyok viszonylatában. Az arab tudósításokból tudjuk, hogy a magyarok vagyonuk arányában kötöttek házasságot, és a menyasszony vételárában és a hozományban a pénz is szerepelt. Egyetemes történeti összefüggések bizonyítják, hogy ahol az embernek társadalmi helyzetétől függő értéke van, ott az úr—szolga viszony előrehaladott fokával kell számolni.

A szláv őslakosság fejlettségének színvonala a honfoglaló magyarokéval lehetett azonos. A 900 körüli bajor főpapi panaszevel a templomromból és a magyarok seregében harcoló szlávokról erre enged következtetni. A helyi szláv-ság potenciálisan kiszélesítette annak a korafeudális társadalmi átalakulásnak a lehetőségeit, amelynek útján a magyarság már a VIII—IX. században megindult. A X. századi magyar—szláv együttélés színezte a magyarságnak ekkor már régen komplex gazdasági tevékenységét.

A szláv őslakosságon kívül egyébként figyelembe kell venni az avarság maradványait is. Az avar—szláv együttélés gazdasági és társadalmi vonatkozásban mikromértetben a Kelet-Európából már jól ismert feltételeket reprodukálta.

A honfoglaló magyarság számára a vegyes avar—szláv őslakosság az etnikai érintkezés szempontjából csak annyiban jelentett újat, hogy nem az egymásmellett élés, hanem az őslakosság asszimilálása következett be. Ebből pedig feltétlen a honfoglaló magyarság számarányának az őslakosság lélekszámához viszonyított fölénye következik.

X. századi történelmünkben feltétlen új jelenség az, hogy a század közepén kulmináltak a megelőző három évszázad gazdasági és társadalmi változásainak következményei. Ezzel kapcsolatban marxista történetírásunk maradandó értéke annak tisztázása, hogy osztályrétegződésünk kezdetén nem a rabszolgatartó, hanem a korai feudális osztályviszonyok kialakulását eredményezték. Problematikus viszont az a feltevés, mely szerint az őslakos szláv elem feudális fejlődése tette volna lehetővé a rabszolgatartó társadalom fejlődési fokának elkerülését. Talán maga az „elkerülés” szóhasználat sem egészen szerencsés. A Voproszi Isztorii hasábjain kibontakozott véleményeseréből (V.I. 1967. 3—7) leszűrhető tapasztalatok figyelmeztetnek arra, hogy a nemzetségi-törzsi viszonyok felbomlása utáni első osztályformáció jellegét nem egyetlen, hanem a tényezők kategóriája szabta meg. A kelet-európai összefüggések kategóriája jelölte ki korai osztályképződésünk jellegét. Kelet-Európában a fejlődés kezdetén a szolgarendűség és a tényleges rabszolga-állapot közötti határvonal labilis, de nem meghatározhatatlan. Bizonytalan volt ez a határvonal, mert a szolgarendűek etnikai hovatartozásuktól függetlenül az uralkodó réteg rabszolga-kereskedelmének potenciális tartalékát képezték. Megvonható ez a határ, mert a szolgarend rabszolga-állapota mindenek előtt a rabszolgafeltevő területek exponenseihez fűződő relációban realizálódott.

Nyeuszihin (K. I. 1967. 3.), Lásuk (V. I. 1967. 4.) és Barg-Szkázkin (V. I. 1967. 4.) tanulmányai azt boncolgatják, hogy a nemzetségi-törzsi szervezet felbomlása s az állam kialakulása nem azonos fogalmak, csupán logikai és nem közvetlen történeti egymásutániségot jelentenek. A közösségi viszonyok felbomlása és a feudális osztályviszonyok, valamint az állam kialakulása között még a fejlettebb nyugat-európai területeken is évszázadok teltek el, Kelet-Európában pedig meg-

ítélésünk szerint a fejlődés fáziseltolódásával, a társadalom tagolatlanabb szerkezetében jelentkező különbséggel kell számot vetni. De az átalakulás itt is válságokkal, súlyos ellentétekkel terhelt évszázadokat követelt. Ez az önmagában véve is súlyos áldozat is kevésnek bizonyult a történelmi haladás Molochjának oltárán, mert Nyugat- és Kelet-Európában egyaránt ígéretes kezdeményezések tragikus pusztulása árán alakult a történelmi Európa tablója.

A mondottak egyenlő mértékben vonatkoznak a magyar és a honfoglalás előtti szláv fejlődésre.

A quedinburgi követjárás adatolja a Kelet-Európából hozott lehetőségek kimerülését a X. század második felében. A kiéleződött nemzetközi helyzet plasztikusan mutatja, hogy a magyar társadalomnak a X. század második felére kialakult tagoltsága, politikai szervezete nem felelt meg az új környezetbe illeszkedés követelményének. De a régi lehetőségek kimerülésének és újak teremtdésének bemutatása csak az egyetemes történelmi összefüggések feltárásával érhető el. E nélkül nem haladhatjuk meg a polgári történetírásnak a quedinburgi követjáráshoz fűzött koncepcióját. Nyilvánvaló, hogy az európai körképen belül különös figyelmet érdemel a X. századi Európa-térképen grafikusán ábrázolható vonal, amely a Fekete-tenger északi partjától hazánkat metszve Skandináviáig húzódik. Ennek mentén olyan sorsdöntő jelenségek csoportosulnak, mint a Kazár Kaganátus összeomlása, a Kijevi Oroszország lenyűgöző expanziója, a cseh és a lengyel korafeudális állam kialakulása. Ez a háttér a 973. évi követjárás mögött. De talán több is háttérnél.

A cseh és a lengyel állam néhány évtizeddel megelőzte a magyar állam kialakulását. A hangsúly nem is annyira a néhány évtizedes különbségre esik, hiszen hazai fejlődésünkben megállapíthatatlan folyamatról van szó. Ellenben az Árpád-dinasztiának a lengyel fejedelmi házhoz, valamint a cseh egyházhöz fűződő kapcsolatai történetileg körvonalazzák állami és egyházi életünk szláv eredetű jövevényszavai egy részének lehetséges forrását. Nem arról van tehát szó, hogy a korafeudális magyar állam cseh vagy lengyel mintát követve jött volna létre. Ezt még akkor sem gondolhatjuk, ha a létrejött magyar államnak a lengyel állami szervezettel rokon vonásai szembetűnőek. De ezek a rokonságok inkább a közös kelet-európai miliő, az államalapításhoz vezető út hasonló jellegéből következnek. Ellenben a Magyarországra kerülő lengyel fegyveres kíséret, a cseh származású papság a maga nyelvén nevezte a magyar intézményeket. Az eredeti magyar kifejezések annyi más szavunkhoz hasonlóan kikoptak nyelvünkől. Nyelvünk a X—XI. század folyamán sokat változott. A csatlakozott kabarság, tudjuk, hogy saját nyelve mellett magyarul is beszélt.

Grot Ja. K., a múlt század jeles orosz történésze Szt. István intelmeiben a soknyelvű ország előnyeit emlegető részlet elemzésekor azt a véleményét kockáztatta meg, hogy a korafeudális Magyarországon különböző nyelvek egyenlő jogokat élveztek.

IV.

a) A parasztság nem csupán az egyik társadalmi osztály a feudalizmus rendszerében, hanem annak alapvető osztálya. Gazdasági rétegződése, függőségi állapotából eredő különböző csoportjai, kizsákmányolásának módjai, ellene vívott harca, gazdálkodásának feltételei, településeinek rendszere, történelmi földrajzi elhelyezkedése az ország területén, azaz röviden: feudalizmus alatti élete konstans és változó körülményeinek, feltételeinek számbavétele a marxista medievisztika legfontosabb feladata. A feudális parasztság geneziséét illetően

összefoglaló műveink értékes anyagot, de összképet nem nyújtó mozaikrészleteket adnak a korai magyar parasztságról. Az összkép felvázolásakor a feudális földtulajdon monopóliumának kialakulására irányítják az érdeklődő figyelmét. Marxista történetírásunknak ebből a vitathatatlan érdeméből következik tudomány-történetileg mentegethető fogyatéka is. Az „úr nélkül nincs föld” tételnek bizonyítása hazai fejlődésünkben olyan optikának bizonyult, amelyiknek segítségével nem sikeült feudális fejlődésünknek valamennyi alapvető vonását torzításmentesen visszaadni. Csak a XIII. század második felének paraszti életéről olvashatunk, igaz szűkszavú, de lényegét talán mégis megragadó jellemzést. A parasztság történetéről *Székely Gy.* szerkesztésében megjelenő tanulmánykötet jóvoltából csak a XIV. század vonatkozásában beszélhetünk, de még az ott közölt valamennyi fontos eredmény összefoglalása sem került maradéktalanul hasznosításra. Igaz, mentségünkül szolgál meglévő összefoglalásaink korlátozott terjedelme.

A feudális földtulajdon monopóliumának kialakulását vizsgáló irodalom eredményeinek megbecsülése és az ilyen irányú kutatások kíváncsú folytatása mellett munkálatainkat ki kell terjesztenünk parasztságunk korai történetének átfogó kutatására és eddigénél részletesebb megírására. A feudalizmus gazdasági-társadalmi rendszerének felderítésében elért újabb marxista eredmények (Porsnyev, Barg, Szkázkín) bizonyítják, hogy különösen a korai feudális állapotok közepette a paraszti gazdaság jellegének, teherbíróképességének és a szolgáltatási rendszerhez (állam, magán- és egyházi földesúr) kapcsolódásának körülményei sokfélék és bonyolultak. Ezek ismeretének hiányában a feudális földtulajdon monopóliuma tézis absztrakttá válik, a feudális paraszt—úr ellentét dialektikus egységének konkrét elemzése hiányában pedig a feudalizmusról alkotott kép hiányos. Parasztságunk történetének kutatása főként a feudalizmus későbbi századainak vonatkozásában jó hagyományokat és jelentős marxista eredményeket tud felmutatni. Korai feudális parasztságunk történetének feldolgozása annál is inkább halaszthatatlan feladatunk, mert eddigi kutatásainknak az egyházi, világi és a királyi birtokok közötti viszony, fejlettségi színvonal kérdésében elfoglalt álláspontja nem minden részletében meggyőző. Eddigi eredményeink az egyházi birtokok, az azokon élő népek gazdálkodási és szolgáltatási rendszerének, a világi birtokhoz mérten fejlettebb állapotára következtetnek. Arra a joggal felmerülő kérdésre azonban, hogy vajon az egyházi birtokokon tapasztalt magasabb szintű gazdálkodás az egyház szervező tevékenysége, avagy pedig hazai termelő erőink általánosnak tekinthető szintjéből következik-e, — az olvasó nem kap választ. Az egyházi birtoknak a világinál intenzívebb, gyorsabb, az egész ország területét átfogó szerveződése elvi-módszertani szinten azt a következtetést engedi meg, hogy hazai feudalizmusunk genezisében és korai rendszerében az egyház tevékenysége játszotta a döntő szerepet. Az egyház kizsákmányoló tevékenységének meggyőző bemutatása és éles bírálata mit sem változtat azon, hogy a koncepcióban marxista módszertani külsőben, de lényegét tekintve történetírásunknak polgári korszakából átkerült felfogásával találkozunk. A koncepció tisztázatlanság, kétértelműség komoly veszély forrása; korai királyságunk idején a magyar egyházi hierarchiában nagy szerepet játszottak a nyugati jövevény papok, követekezésképp a magyarországinál kétségkívül fejlettebb területekről ideérkező egyháziak. Az utóbbiak a polgári történettudomány álláspontja szerint „taníttatták” a népet a fejlettebb gazdálkodásra, és a fejlettebb társadalmi viszonyok meghonosításában vezető szerepet játszottak. A feudalizmus magasabbrendűsége a nemzetségi-törzsi állapotokhoz viszonyítva kétségtelen, mint ahogy

az sem vitás, hogy a magyar egyházi szervezetbe befogadott jövevények valóban hasznos ismereteket is terjesztettek. Ennek vizsgálata egyébként a feudalizmus genezisének vizsgálatához képest alárendelt jelentőségű. Feudális fejlődésünknek korai szakaszát illetően minden jel szerint abból kell kiindulnunk, hogy az egyházi birtokokon tapasztalt fejlett állapotok a XI–XIII. századi Magyarország termelő erőinek fejlettségi szintjéből következtek, hiszen az egyházi birtokok királyi adományokból alakultak. Az adományozást megelőzően már létrejött termelési feltételek kerültek egyházi kézbe.

A XIV. századi feudális társadalom országos jelentőségű problémája a zselléresedés. A zselléresedést a jobbágytelek aprózódásának, a pénz—áru viszonyok fejlődésének és a paraszti gazdaságot összeroppanással fenyegető földesúri és állami terhek fokozódásának eredményeként tartjuk számon. Ennek az álláspontnak a módszertani gyengesége abban ütközik ki, hogy a parasztságot nem a történelmi folyamat szereplőjének, hanem objektumának tünteti fel. Az elszegényedett parasztság a zsellérségnek minden bizonnyal egyik forrása volt. De emellett a zsellérkedés okainak feltárásakor figyelembe kellene venni a terhek elleni védekezés mozzanatát is, az egész telek vállalásával összefüggő szolgáltatások megkerülése a paraszti ellenállás, az aktív tevékenység egy sajátos jelentkezését is fedheti.

Az eddigi kutatások is felderítették, hogy több ok együtthatója idézte elő a zselléresedést, de keveset tudunk arról, hogy vajon a jobbágyi függőség lazításának ez a sajátos módja mennyiben befolyásolta a feudális rendszer egészének a sorsát. A mezővárosi fejlődés jelentőségét ebből a szempontból ismerjük, de azt kevésbé értékeltük még, hogy a paraszti sors változó tényezőinek együtthatója mennyiben készítette, illetve nem készítette elő azokat a konzekvenciákat, amelyek megdöbbentő drámai erővel 1514 után léptek a porondra. Talán a túlzás veszélye nélkül gondolunk arra, hogy a jobbágyi függőség lazításának különböző útjait számbavéve közelebb kerülünk feudális fejlődésünk kulcskérdéséhez, a feudális viszonyok konzerválódásának okaihoz. Ha ugyanis kiderülne az, hogy az időleges lazítások lényegében nem befolyásolták a paraszti osztály *egészének* kollektív függőségét a feudális uralkodó osztálytól nem okoztak helyrehozhatatlan repedéseket a feudalizmus rendszerében, akkor a XVI. század első negyedétől számított súlyos fordulat érthetővé válik.

b) A feudális uralkodó osztály két főcsoportjának, a világi és egyházi uraknak, továbbá azok egyes rétegeinek története a leginkább kidolgozott téma.

Az uralkodó osztály mozgalmának két nagy periódusa a XIII. század első negyede és a XIV. század közepe. Az első szakasz tartalmát a serviensek küzdelme, a másodikét a rendi szerveződés kezdetei képezik. A két periódus közti több mint száz esztendőt a változó intenzitású főúri csoportharcok (ligák) telítették feszültséggel. A kidolgozott nagyvonalú elméleti általánosítások birtokában nagyobb biztonsággal folyhat a még felderítetlen részletek vagy nyitott kérdések tisztázása.

Mindenek előtt a serviens mozgalom (XIII. század első negyedétől a század végéig) szorul pontosabb értékelésre, szoros összefüggésben a királyi megyék nemesi megyékké alakulásával. Az Aranybulla-mozgalmak marxista értékelése rámutat arra, hogy azok társadalmi tartalma és célja nem azonos a korabeli nyugat-európai charta mozgalmakkal. A negatív előjelű következtetés azonban természeténél fogva nem jelölheti ki a hazai bulla-mozgalmak helyét az azonos korú európai küzdelmek sorában. De nem eléggé világos a XIII. századi magyar

serviens-mozgalmak közjogi, társadalmi és politikai viszonya a XIV. századi, már a születő rendiség szellemében keletkezett nemesi mozgalmakhoz sem.

A királyi megyerendszer XII. század végétől észlelt felbomlása és a nemesi megye kialakulásának első jele (1232) bizonyítja az uralkodó osztályon belüli küzdelmeknek a kormányzati funkciókra, módszerekre gyakorolt hatását, de a megyék eladományozása (III. Béla, II. Endre, IV. Béla) kifejezés tartalma nem eléggé tisztázott. Az világos, hogy a serviens birtokok nemesi birtokká szerveződése megváltoztatta a megyén belüli erőviszonyokat, s különösen ez irányban hatott a világi és egyházi nagybirtok hatalmának növekedése, a familiáris viszony terjedése. De az egész megye eladományozása konkrétan csak III. Béla korában és akkor is csak egyetlen megye esetében kerül említésre. A főispáni méltóság főúri birtoklása a familiaritus eredményeként kialakult osztályonbelüli függőségi viszony nem törte meg a középnemesi birtokot, legalább is a XIV—XV. századi események erre engednek következtetni.

A királyi megyék adományozásának magyarázata azt a következtetést is megengedi, hogy a megyék területén fekvő királyi birtokoknak magánkézre engedéséről van szó, s nem a megyének mint politikai-kormányzati egységnek földesúri tulajdonba, vagy birtoklásba kerülésére kell gondolni. Az értelmezhetőség határvonala mindenestre labilis, mert a megyei vezető méltóságok és királyi birtoktestek eladományozásának a jelek szerint két, esetenként egymást fedő, de azért mégis különböző fogalmának magyarázata egybemosódik.

E probléma elvi tisztázásának hiánya különösen a királyi (központi) hatalom gyengülésével fellángoló bárói liga, illetve csoportharcok túlhevült atmoszférájának jellemzésekor érezhető, hiszen a területi részuralom anarchikus állapota ellenére a megye politikai-adminisztratív szervezete a magyar történelem legszilárdabb képződményének bizonyult. Minden jel szerint a királyi hatalom egyrészt, a főúri-nemesi csoportosulások másrészt, politikai és szervezeti küzdelmeinek gondos kidolgozása sem tárta még fel a megyeszervezet vitalitásának okait. Mindenekelőtt hiányzik az antagonisztikus ellentétpárookra hasadt (parasztság és nemesség) megyeszervezet gazdasági-társadalmi mechanizmusának bemutatása, másrészt pedig a familiaritás (hazai hűbériség) jellegének elmélyült vizsgálata. Az utóbbival kapcsolatban nyújtott jellemzés: azaz, hogy a familiaritás a nyugati hűbéresség hazai „csökevényes” jelentkezése, nem elégíti ki az igényeket, mert az egyetemes történeti párhuzamoknak rövid utalásszerű említése a beavatottak számára még esetleg mond valamit, de a tájékoztatást váró olvasó a rövid utalásokból nem sokat ért. Amellett talán a beavatottak számára sem feltétlen meggyőző a „csökevényes” szó használata. Az kétségtelen, hogy feudális-kori állapotaink a fejlettebb országokhoz viszonyítva időbeli és fejlődésbeli fáziseltolódással jöttek létre. Ennek következményei ismertek, de nem feltétlen bizonyos az, hogy a fáziseltolódás „csökevényes” következményét kell látnunk a familiaritás sajátos szervezetében. A marxista egyetemes történeti szemlélet érvényesítése és elmélyítése adhat csak meggyőző mércét a familiaritás egyetemes összefüggésekbe helyezéséhez. A rendkívül értékes törekvésektől eltekintve a XI—XV. század történetét illetően szinte kizárólag a politika-történet terén találkozunk egyetemes történeti szemlélettel, de ott is inkább a diplomáciai és katonai küzdelmeket illetően. Holott éppen a familiaritás problémájának még történetírásunknak polgári korszakában keletkezett (*Mályusz E.*, Mátyás király Emlékkönyv I.) vizsgálata bizonyítja az egyetemes-történeti látásmód termékenységet a társadalmi folyamatok vizsgálatában. Ma már persze jól látjuk e polgári

felfogás gyengéit, de a magyar történelem hungarocentrikus gátját átszakítani igyekvő törekvésként e kísérlet nem kerülheti el figyelmünket.

c) Feudáliskori városfejlődésünk vizsgálata marxista történetírásunk szűk keresztmetszete. Ugyanakkor érdekes, hogy e szűk keresztmetszet jegyében figyelhető meg leginkább az egyetemes történeti összefüggések figyelembevételére irányuló törekvés. Ez érthető is, hiszen középkori városaink történetében tapintható ki leginkább a fáziseltolódás problémája. A kezdeti áru—pénz viszonyok kései jelentkezésének okait feszegetve a városodás kezdeteit és fejlődését illetően ez az egyetemes-történeti érdeklődés különböző területek felé fordul. Az olasz és a méltán erős német irányú érdeklődés mellett az utóbbi években a cseh és főként a lengyel városok történetére irányul a figyelem. Közép- és részben Kelet-Európában a helyi fejlődés eredményeinek, az oppidumoknak és a földesúri függőség alól szabadságot nyert, többségükben német irányítású városok kialakulásának, fejlődésének kutatása elvi jelentőségű, de Lengyelországban érzelmi momentumokkal terhelt.

Összefoglalásaink a városodás formális jogi kritériumát a maga jelentőségének megfelelően tárják az olvasó elé, és a városi fejlődést a feudális társadalom egész rendszerét átfogó objektív szükségszerűségből vezetik le, bár parasztság-történetünk még meg nem írt fejezeteinek hiánya e téren is érezteti hatását.

Bizonyára a város (ipari) és parasztság (mezőgazdaság) hiányosan dokumentált gazdasági kapcsolatából született az a következtetés, hogy nálunk a város az alacsony mezőgazdasági és a magas ipari árak miatt a piaci kapcsolatok kizárólagos haszonélvezője volt. Elvi-módszertani szinten ez a probléma ma úgy jelentkezik, hogy a szovjet medievisztika (Barg, Porsnyev és Szkázkin) megfigyelése szerint Nyugat-Európában az egyaránt mesterségesen magas szinten tartott mezőgazdasági és ipari árak kizárólagos haszonélvezője a feudális uralkodó osztály volt. A nálunk kialakult helyzet tehát bővebb magyarázatra szorul.

Lehetséges, hogy ez a helyzet nálunk a külföldi kereskedőtőke magyarországi tevékenységével a hazai agrár piacnak a fejlettebb nyugati ipartól igen korán kialakult függőségével magyarázható. A válasz feudális társadalmi szerkezetünk egészének problémáira is fényt vethet.

Az észak-magyarországi bányavárosok nemesfém termeléséből vert jó pénznek XIV—XV. századi elterjedése és tekintélye az európai pénzpiacon gazdasági fejlődésünk erénye és fogyatékosága: a két véglet indoklását csak nagyon elvétve találjuk. Bizonyos, hogy az ipari termelés viszonylagos fejletlensége miatt az ország nagy behozatalra szorult, de e behozatal hozzávetőleges volumenére és nomenklatúrájára nézve az érdeklődő nem nyer kielégítő választ. A magyar aranypénz, sőt rudarany külföldre áramlása alapvető szükségleteket kielégítő tömegfogyasztási cikkek hazai gyártásának hiányát sejteti, de ezt a sejtést szintetizáló műveink sem meg nem erősítik, sem meg nem cáfolják. Városi céhes iparunk ágazatainak számszerű összevetése a csehországi állapotokkal azért nem alkalmas a sejtéseken túli véleményalkotásra, mert a szűkszávú utalások birtokában az olvasó nem tud tájékozódni a hazai és a külföldi városfejlődés közötti színvonal-különbségben.

A városi önkormányzati szervek birtoklásáért vívott, drámai részletekben bővelkedő harc szociális összetevői pontosabb elemzést igényelnek. E harc társadalmi jellegének hangsúlyozása után végül is kiderül, hogy a zömében német patrícius réteg ellen a magyar, Észak-Magyarországon magyar és szlovák nemzetiségű polgárok vívták harcukat, mert az ún. külső tanácsok összetételének említésekor forrásokra hivatkozva a két nemzetiséghez tartozó polgárok harcának

eredményei kerülnek felszínre. Hiányzik viszont a városi önkormányzati jogokért harcoló magyar és szlovák polgárság szociális összetételének elemzése.

Végezetül említjük a XIV. századi intenzív városfejlődésnek a XV. század második felében bekövetkezett megtorpanását, sőt visszaesést, illetve e megtorpanást és visszaesést tagadó álláspontot. A Mátyás-kori megtorpanást és visszaesést vitató álláspont Mátyás várospártoló törekvését állítja érvei élére. Nagyon is lehetséges viszont, hogy városfejlődésünket a hazai feudális struktúra mélyén meghúzódó objektív tényezők hervasztották el a XV. század második felében. Röviden olyan okok, amelyek csak részben eredeztethetők egyes uralkodók szándékából. A XV. századi városfejlődésünk megtorpanását hangoztató nézet ezeket az objektív okokat feszegeti, de csak további elmélyült kutatások válaszolhatják meg a magyar feudális várostörténet nyitott kérdéseit.

A barbár szervezetű magyar társadalom a XIV–XV. század folyamán fejlődésében elérte azt a fokot, amelynek állapotai, ideértve a kiváltságosok műveltségi színvonalát, vagy talán művelődési igényét, külső jegyeiben elérte a nálánál szerencsésebb körülmények közepette fejlődő nyugat-európai országok fejlettségének szintjét.

A késve induló magyar középkor tiszteletre méltó eredményeket ért el, csak hogy a felgyorsult fejlődés okainak beható elemzése marxista történettudományunk adóssága. Ennek az adósságnak a részbeni törlesztése még a polgári történettudomány feladata lett volna, s ha Magyarországon a polgári pozitívizmusnak és egyetemes történetírásnak erős irányzata alakulhatott volna ki, akkor ma a marxista történetírásunkra az adósság törlesztésében lényegesen kisebb terhek hárulnának. A „mi lehetett volna, ha...” nem történetírói téma. A történettudomány érdeklődési köre mindenek előtt „a volt és a van” kategóriára terjed ki. Éppen ezért kettőzött energiával kell munkálkodnunk népünk reális történet szemléletének kialakítása érdekében, s ennek fontos elemét képezi középkori fejlődésünk eredményeinek reális bemutatása.

A XIV–XV. századra elért kétségtelenül jelentős színvonal ellenére társadalmi szervezetünk, állami intézményeink tagolatlanabbak voltak, mint a nyugat-európai országokban ugyanebben a korban. De egyszersmind fejlettebbek mint a tőlünk keletre fekvő országokban. Ez az összehasonlítás szükségképpen durva és felületes, de éppen a kíváncsú mélységű marxista felmérések hiányának következményét érezzük, amikor leegyszerűsített általánosítások szükségmegoldáshoz folyamodtunk.

A XVI. század számvetésre kényszerítette a magyar társadalmat. E számvetés mérlegét történetírásunk csak alapos mélyreható tájékozódás eszközével vonhatja meg. A XVI. század eseményeinek veszélyes hullámverését látjuk és érezzük. A szelek tépte felszíni hullámok háborgását látjuk, de a magyar történelem korszakait egybefűző mélytengeri áramlások irányát és azok csatlakozását az egyetemes történeti áramlatokkal kell felmérnünk ahhoz, hogy fejlődésünk tényleges eredményeit és szervi gyengeségeit konstatálhassuk.

V.

Marxista történetírásunk a gazdaság- és társadalomtörténet primátusának hangoztatása mellett az előbbi kettőnek és a politika történetének elválaszthatatlan egységét érvényesíti. Jelentős figyelmet szentel a magyar nacionalista történetírói irányzatok teremtette birodalmi koncepció bírálatának. Ez a bírálat az esetek többségében meggyőző, és annak elmélyítése a történelmi realitások fokozottabb figyelembevételével indokolt.

I. László horvátországi hadjáratának és Horvátországnak a magyar királysághoz csatolása, illetve a létrejött államközösségnek negatív értékelését kezdi felváltani sokszempontú és mérlegelő elvi állásfoglalás.

Ezt az elvi értékelést kell konkrét tartalommal feltölteni, éspedig a horvát fejlődés és események pontos, marxista elemzése alapján. A magyar-horvát államközösség tartós történeti képződmény volt, méltó tehát, hogy Horvátország állapotairól az érdeklődő felvilágosítást kapjon.

A magyar királyok I. Lászlóval kezdődő halicsi hadjáratainak értékelését is sokoldalú elemzés, mérlegelés kezdi jellemezni. A halicsi hadjáratoknak magyar és orosz részről egyaránt dinasztikus érdekektől átfonódott jellege került előtérbe. Ennek az elvileg helyes álláspontnak a birtokában a kutatást ki kell terjeszteni annak a ténynek a bemutatására, hogy Halics azért volt az egyik legerősebb orosz fejedelemség, mert a pszkovi—novgorodi föld közvetítésével bensőséges dinasztikus szálak fűzték az orosz földek központosításában a XI. század végétől egyre nagyobb szerepet játszó vladimir-szuzdáli fejedelemséghez. Anélkül, hogy a makacsul ismétlődő Halics-ellenes hadjáratok agresszív jellegét elhomályosítanánk, ezeket mégis árnyalatokban kell bemutatni, fokozottabb figyelmet érdemelnek egyrészt a magyar—keleti-szláv kulturális kapcsolatok adatolható, de a jelenkori magyar olvasó számára ismeretlen tényei, másrészt a magyar beavatkozás közjogi következményei a kijevi fejedelmi nemzetség beharcai illetően (Pauler Gy. ismerte ezeket a tényeket). Külön problémaként elemző vizsgálatra szorul a pápaságnak pravoszláv-ellenes törekvése és a magyar királyság halicsi politikája közötti összefüggés általában, de különösen III. Béla korában. A probléma általános aspektusát illetően összefoglalásainkban egyes szovjet kollégáink nem eléggé körültekintő következtetéseinek hatása érezhető. Gyakran ugyanis nemcsak a konkrétan kimutatható esetekben, hanem általában közvetlen összefüggést láttak illetve kerestek a pápai curia politikája és az orosz fejedelemségeket ért valamennyi külső támadás között. Jelenleg azonban a szovjet történészek módosították álláspontjukat, és differenciáltabban kezelik a római egyház központjának és a nem pravoszláv államok politikája közötti összefüggések kérdését. Tárgyilag nem igazolható a történetírásunkban felbukkanó Halics jelentőségét illető álláspont. Ugyanis a fejedelmi viszályokban elmerülő Kijev helyett nem Halics, hanem a távoli Vladimir-Szuzdal vált a XII. század második felétől az új hatalmi központtá. Jeleztük, hogy Halics éppen e távoli észak-keleti területtel fennálló kapcsolatainak köszönhetett sokat.

Bár nem a vallási meggyőződés, hanem hatalmi érdekek határozták meg III. Béla politikáját, mégis neveltetésének, fiatalságának konkrét történeti és eszmei feltételei nem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen a pravoszláv egyház központjában nevelkedett, aligha valószínű, hogy éppen ő lett volna a pápai udvar egyházi érdekeinek legharcosabb exponense a pravoszláv halicsi föld vonatkozásában.

III. Béla korának politikai jellemzése egyébként sem meggyőző. A polgári történetírás birodalmi koncepciójának elmélyültebb marxista bírálatát hiányoljuk. E koncepció átfogó bírálatának egyetlen lehetséges eszközéül a III. Béla uralkodása alatt kialakult állapotok mélyreható vizsgálata szolgálhat. Eddig ugyanis a III. Béla éveiben megfigyelt nyugalmi állapot a kormányzatban részesülő két úri csoport viszonylagos erőegyensúlyával lett magyarázatot, sőt a világi csoport hatalmának viszonylagos növekedéséről számolnak be a kutatások. Itt kerül említésre először és utoljára az egyetlen vármegye (Modrus) eladományozása. Bizonyos, hogy az uralkodó osztályon belüli csoportok átmeneti erőegyensúlya nagymértékben előmozdította a kormányzati intézmények differen-

ciálódásának kezdetét, a törvény és jogszolgáltatás kulturális színvonalának emelkedését. Már önmagunkban véve a tények is kijelölik III. Béla és uralkodásának rangos helyét középkori történelmünkben, azt azonban mégsem gondolhatjuk, hogy az uralkodó osztály *önmaga* irányításának, kormányzásának érdekében tökéletesítette uralmi gépezetét. Többek között Jánin és Szkázkin akadémikusok éles logikával tárták fel a feudális társadalom egészének, mindenek előtt annak alapvető osztályának, de valamennyi részének az összmozgása és a kormányzati funkciók tökéletesedése, szakosodása közötti tárgyi összefüggéseket. Történetírásunk viszont megakad ennek az alapvető problémának negatív előjelű említésén, amennyiben a III. Bélának tulajdonított jövedelmi kimutatás hitelességét veszi bírálat alá. Mindebből azonban éppenséggel nem következik annak a tételnek a bizonyítása, hogy III. Béla korára feudális fejlődésünk már levetkezte kezdetleges vonásait. A sokoldalú bizonyító eljárás helyébe az az állítás lép, hogy milyen nem volt a XII. század végi magyar társadalom. Holott a kormányzati funkciók tökéletesedése, egyetemi képesítéssel rendelkező értelmiségek megjelenése azt a gyanút kelti, hogy a kormányzottak sem álltak már a XII. században előző századbéli őseik színvonalán. A polgári koncepciók bírálatát nem lehet a polgári tudomány által kizárólagosnak tartott tények, jelenségek többkevesebb sikerrel végrehajtott átrendezése árán elvégezni, különösen nem lehet sikeres ez a bírálat akkor, ha az alapvető osztálymozgások sokoldalú, igényes feltárása még sok feladatot ró ránk.

IV. Ince pápa és IX. Lajos kapcsolat-keresése a Mongol Birodalom uralkodójával (1425—47-ben Plano Carpini Johannes és 1252—53-ban Rubruki Willelmus) tény. Ellenben e kapcsolat-kereséshez fűzött következtetés, hogy a pápai udvar, akár a tatárok segítségével óhajtotta uralmát kiterjeszteni a pravoszláv oroszokra, s ehhez a francia király küldött is segítséget nyújtott, revízióra szorul. A tatárok erejéről viszonylag jól tájékozott IV. Béla diplomáciai lépésének sikertelenségéért a felösség minden bizonnyal a pápai udvart is terheli. A két nyugati szerzetes utazó személye, megkapó műveltségük ellenére sem volt alkalmas nagytávlatú diplomáciai tervek megvalósítására. A Mongol Birodalom belső viszonyainak hiányos ismeretére vezethető vissza az ellentétes következtetés. A mongol kánok és hadvezérek nem a pápa és a francia király szándékától tették függővé további lépéseik, terveik célját és az annak eléréséhez szükséges eszközök megválasztását. A XIII. század közepének mongol politikai és diplomáciai módszeréről tudni kell, hogy az a kínai, a közép-ázsiai muzulmán és részben a kaukázusi keresztény területek diplomáciai szokásainak ismeretében csiszolódott. A tatár hadviselés ismert brutalitásából nem következtethető a kifinomult diplomáciai és politikai manőverezések, legkevésbé az okosság hiányára (Rassid ed-Din, Ata Malik Juvaini, orosz forrásanyag). A mongolok nem előkelő hatalmak politikai követeinek kijáró pompával fogadták a két gyámoltalan utazót, nem a követeknek kijáró ellátmányában részesültek a posta (urton) útvonalon haladtuk idején, egyik kántól sem kaptak tamgát.

Egyébként a Plano Carpini Johannes által átadott, de jelenlétében a tatárok által el sem olvasott levélből világosan kiderül, hogy az egyébként súlyos helyzetben levő pápa a keresztények kíméletére intette a tatár uralkodót.

A fentivel szemben mértéktartóbb az az álláspont, amelyik meg sem említi a Plano Carpini Johannes és Rubruki Willelmus mongol utazásához fűzött feltételezéseket. Kíváncsú viszont, hogy a két utazó útjelentésének értékére az olvasó figyelmét felhívjuk, és közléseik lényegét egyéb források bevonásával hasznosítsuk.

Ami az orosz fejedelmi nemzetség különböző ágainak és az Arany Horda urainak viszonya elemzését illeti, kiütközik járatlanságunk az orosz történelemben. Megjegyzendő azonban, hogy a múlt század neves orosz történészeinek, Szolovjovnak a műve kitűnő index-kötettel francia fordításban is az érdeklődő rendelkezésére áll. Szolovjov lelkiismeretes gondnal rendezett adataira támaszkodva eddig is árnyaltabban lehetett volna jellemezni az orosz fejedelmek és az Arany Horda viszonyát. Roppant nehéz feltételek közepette Danyiil halicsi fejedelman kívül is voltak orosz fejedelmek, akik hatalmi érdekeiket tartva szem előtt, a lavírozás politikáját folytatták.

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az imént említett tények elvitörténeti jelentőségűek, hiszen világtörténeti szintű események összképének felvázolásakor a tényleges erőviszonyok számbavétele már nem csupán kronológiai-lag körülhatárolt fejleménysorozat megértéséhez adja meg a kulcsot.

A XIV. század közepe és Mohács közti csaknem két évszázad elemzésében az érdektelt olvasó szemszögéből nézve nagyon megszorított szelekcióval is jócskán akad ellentmondásos értékelés, megoldatlan probléma.

Érthető, hogy külpolitikai síkon az egyre növekvő török veszély és az annak elhárítását célzó intézkedések sokoldalú értékelésének igénye hatja át történetírásunkat.

A balkáni török terjeszkedés főbb állomásainak számbavételével I. Lajos uralkodásának jellemzésekor találkozunk, szoros összefüggésben ezen évek magyar külpolitikájának mértéktelenül szigorú elítélésével azért, mert ez a magyar politika nem a török elleni balkáni összefogást szolgálta, hanem ellenkezőleg, déli brutális terjeszkedési kísérleteivel akadályozta azt. A részbeni felelősség jogos hangoztatását a körülmények sokoldalú elemzése támaszthatja alá. A magyar birodalom polgári koncepciójának bírálata azonban nem kapcsolódik össze a konkrét körülmények feltárásának igényével. Fel sem merül az, hogy az 1356 Gallipoli, és 1453 Konstantinápoly eleste között eltelt évszázadban mi történt a Balkánon, mit tett Bizánc, az ortodox egyház központja a Balkán népeinek törökellenes összefogásának érdekében. Meggyőződésünk ellenére hivatkozunk vallási motívumra, hiszen jól tudjuk, hogy a politikában másfajta érdekek dominálnak. De ha I. Lajos egyébként számszerűen eltúlzott bulgáriai keresztelő tevékenységét elítéljük, akkor az ortodox Bizánc hihetetlenül könnyelmű politikájának legalább megemlítését joggal hiányolhatja az olvasó. I. Lajos külpolitikájában semmivel sem több a dinasztikus, kalandor elem, mint Európa bármely más uralkodójának esetében. Igaz, I. Lajos politikájának árnyaltabb elemzésével is találkozunk, de ebben az elemzésben sem merül fel a török-ellenes balkáni szövetség realizálásának gondolata. Egy ilyen szövetség kialakulásának reális feltételeit gondosan számba kell vennünk, és a kapott eredmények alapján lehet csak elbírálni Magyarország felelősségét a török terjeszkedést illetően.

Hasonló elvi-módszertani hiányosságok ötlenek szembe a Zsigmond-kori politika elbírálásakor is. Itt elkésve ugyan, említésre kerülnek a balkáni országokat sajnálatos módon megosztó ellentétek, amelyek akadályozták a török-ellenes koalíció kialakulását. A balkáni államokat szembeállító ellentétekre való utalás azonban nem helyettesítheti a tényszerű jellemzést.

A nikápolyi vereség (1396) okainak bemutatása szintén további elmélyült vizsgálatot igényel. Amennyire a korra vonatkozó hadtörténelmi irodalomból kikövetkeztethető a lovagi hadsereg és haremodor, amelyik hadászati értelemben talán soha sem volt korszerű, a XIV. század végén még nem csak Magyarországon virágzott. Ez a haremodor nem ismerte a csapatmozdulatokat, a fel-

derítést, az ellenséggel felvett fegyveres érintkezés pillanatában az egyéni bajvívók atomizált képét mutatta a lovagi hadsereg.

Ez a harcászat stratégiai sikereket nem tudott felmutatni a gyors átesoportosulást, a különböző fegyvernemek céltudatos alkalmazását ismerő keleti hadsereggel szemben. A lovagi harcmodor alól a keleti harcászatot ismerő lovagrendek csapatmozdulatai képeznek kivételt.

Ezzel szemben a török hadsereg harcmodora a különböző fegyvernemek reguláris csapattestjeinek ebben a korban még csak hagyományokon nyugvó tervszerű mozgatásán épült fel. E hadászati magot a fanatizált szabad csapatok egészítették ki. Európában ekkor korszerű, hatásos harcmodort a törökökön kívül a svájci alabárdos gyalogság tudott felmutatni, a huszita harcmodor pedig még nem született meg. Zsigmond hadseregreform-kísérleteinek elbírálása a kor állapotainak ismeretében lehet csak reális.

Zsigmond személyének negatív jelzők bőségével ellátott jellemzése már szinte az eredeti szándékokkal ellentétes hatást váltja ki. Félévszázad nehéz viszonyai között sok kalandor elemet, de végül is sikereket felmutató uralkodó politikájának elnagyolt jellemzése nem helyettesítheti kora állapotainak érdembeli elemzését. A Zsigmond uralkodása alatt megfigyelhető haladás figyelmet és méltánylást érdemel. Egyes intézkedések pozitív értékelése természetesen nem hiányzik, de ismét elsősorban a király és a főurak viszonylatában. Az össz-társadalmi mozgás bemutatásának illusztratív jellegét csak Zsigmond várospolitikájának érdemi vizsgálata ellensúlyozza. A király a főúri csoportok közötti kormányzati kapcsolatok értékelése gondot okoz, mert bár a politikában a szubjektív mozzanatnak nagy szerepe van, de a gyenge király, vagy erős, okos király egyrésztől, ravasz, anarchikus főúri csoportok másrésztől, immár hagyományos fogalom-rendszer feloldása nem sikerült. E fogalompár segítségével nehéz megérteni, de feltárni még nehezebb a központosításra törekvő és a központosítást elvető erők váltakozó sikerű harcát, amelyek végül is a XVI. század első negyedében az erős központi hatalom ellenfeleinek győzelmével végződött. Az okok feltárásának hiányában feudáliskori történelmünk a nagyszerű fellángolások és az érthetetlen tragikus bukások sorozatából áll. A rendiség fogalma elvi tisztázásának kísérlete nem segített feltárni a XIV—XVI. századi fejlődésünk alapvető áramlatát.

Nem segít ezen Sztálin ismert tételének idézése a külső támadás elleni védekezés és az állami központosítás közötti összefüggést illetően. A tétel túl általános és nem segített tisztázni sem az orosz, sem a magyar központosítás problémáját. Oroszországban a kormányzati központosítás első kísérlete a XII. században Vladimir-Szuzdál területén még a tatár veszély előtt megjelent. Míg viszont a XIV—XV. századi moszkvai törekvések már az Arany Horda elgyengülésének idején léptek színre. Nálunk pedig a török veszély legközvetlenebb jelentkezésének éveiben a védelem érdekei által diktált összefogás igénye állami szinten nem bizonyítható. Az a felfogás, amelyik az elemzés igényével keresi a központosítás és széthúzás okait, jórészt a politikai szférára korlátozza érdeklődését. Az alapvető okok emlegetése nem hiányzik, de elemzésük hiányában illusztratív szerepet töltenek be.

Mátyás uralkodása valóban jelentős eseményeinek és sikereinek bemutatása történetírásunk régi hagyománya. A Hunyadi-család számottevő eredményeket tudott felmutatni, legjelentősebb képviselője iránti szimpátia, személyes kvalitásainak méltatása azonban nem fedheti át, nem helyettesítheti uralkodásának egész idejére jellemző állapotok objektív elemzését.

Ebben a vonatkozásban bizonyos fokig arányokról is szó van, de nem csak azokról. Ha a magyar állam biztonsága szempontjából sorsdöntő balkáni politikát vesszük, akkor kiderül, hogy Mátyás törökellenes sikerei szerények voltak, még jelentős taktikai sikert sem ért el. Mátyásnak az észak-balkáni államok maradék területén szervezett határvédelmi politikája lényegét tekintve nem különbözött I. Lajos vagy Zsigmond balkáni politikájától, s bár a törökellenes balkáni összefogás Mátyás törekvéseiből is hiányzik, balkáni politikája elődeivel ellentétben mégis pozitív értékelést kapott. Az egész megelőző korszak elemzésének hiánya aránytalanság kialakulását eredményezte állami létünk sorsdöntőnek ítélt kérdésében. Mátyásnak ez a balkáni politikája óhatatlanul felveti azt a bizonyításra szoruló következtetést, hogy a törökellenes balkáni összefogásnak a lehetőségei gyérek voltak.

Mátyás ausztriai hódításainak a Habsburg-ház későbbi mulasztásaival és hibáival való igazolása vét az objektivitás és a történelmi igazság ellen. Ausztria és Magyarország ellentéte két feudális ország hatalmi vetélkedése volt, s ez vonatkozik más országok viszonylatában folytatott politikára is. Mátyás a nagyratörő, tehetséges ember tervei érdekében elment az ország teherbíróképességének végső határáig. Feudális uralkodóként nem is lehetett más mint hódító és kizsákmányoló, aki viszont a kiprészelt adók megosztásának arányát nagyratörő politikájának érdekében módosította. Mátyás kortársait és a korával foglalkozó történészeket egyaránt lenyűgöző nagyhatalmi politikája láttán feltartóztatlanul kínálkozik az a gondolat, hogy törekvéseinek és azok kudarcának oka nem csupán személyes kvalitásaiban vagy ezeknek végül is elégtelenségében rejlik. Véletlen-e, hogy a kétségtelenül fő veszélyt jelentő török elleni hadjárat helyett országlása idején minden erejét a fejlett nyugati szomszédok elleni küzdelemre koncentrált? Szinte a XI. század végétől, de különösen I. Lajos korától kezdve Közép-Európa történetén végighúzódik a kis államok egyesítésének törekvése. Ebben a törekvésben feltűnő, hogy Magyarország akcióképes uralkodói számításában a fejlettebb Csehország, Ausztria és végül a német-római császári korona elnyerése képezte a külpolitika gerincét. Terveik keresztülvitele érdekében valamilyen, mondhatnók bármilyen kül- és belpolitikai eszközzel gazdaságilag fejletti, teherbíró központ birtokába szerettek volna kerülni. Azok a kutatások, amelyek a királyi udvarnak város-, vám- és kereskedelmi és iparpolitikai céljait feszegetik, részben fellebbentették e törekvés objektív okát rejtő függőnyt. Az okok összetétele azonban nyilván komplexebb. Feladatunk az lehetne, hogy az egyesítési törekvések vonala mentén húzódó események bemutatásán kívül a történések kategóriáit is feltárjuk. És ha véletlenül a történések kategóriájának bemutatása során objektív tendencia érvényesülését fednénk fel, akkor esetleg a XIV–XV. századi belső fejlődésünk problémáira fényt derítő konklúziókat is mérlegelnünk kell. Mérlegelnünk kell még abban az esetben is, ha az derülne ki, hogy saját további fejlődésünk, a központosítás érdekei diktálták a magyar külpolitika, expanzió irányát.

Következésképpen polgári történetírásunk nacionalista magyar birodalmi, még a nemesi történetírástól örökölt politikai nemzet-koncepciója a fejlemények valóságghú bemutatásán keresztül nyerne cáfolhatatlan bírálatot.

Lehetséges ugyanis, hogy a központosítást célul kitűző udvari politika fejlettebb terület állapotaira támaszkodva akart szabadulni a főúri ellenzék szorításából. Ezeknek az eddigi kutatásainkból következő feltételezéseknek akár megcáfolása, akár pedig részbeni bizonyítása marxista történetírásunk egyetemes történeti horizontját szélesítené. A megbecsülésre érdemes eredmények

ellenére marxista történetírásunk még nem törlesztette le adósságát a Mátyás korát megelőző fejlődés és Mátyás kora új jelenségeinek analitikus feltárásában.

Ennek az adósságnak terhét különösen akkor érzi az olvasó, amikor a XVI. századba lépő Magyarország súlyos problémáival találkozunk, és az országot marcangoló viaskodások, azok következményeinek megértéséhez szükséges kulcsot keresi. Az 1514. évi parasztháború, a közvetlen veszélyként fellépő török terjeszkedési politika, a főúri pártok viaskodása egymásba futó eseménysorozatként nem hagynak időt a gondolkodásra, a fejlemények feletti töprengésre. A felsoroltak még távolról sem merítik ki a XVI. század első negyedének probléma-leltárát, de ezeknek bármelyike önmagában véve is elegendő megpróbáltatást jelentett az ország számára. Mi a magyarázata annak, hogy Mátyás központosítási politikáján nevelkedett országméltóságok álltak a viaskodó pártok élén? Kizárólag a megboesáthatatlan könnyelműség, bűnös mulasztás, tehetetlen hányavetiség szegélyezte volna a katasztrófához vezető utat? A folyamat ábrázolása meg-megszakadó áramkörének a következményét érezzük a tanácstalanság legfőbb okául. Hat évszázad keserves, vérrel és könnyel teli építő munkájának pusztulása okozta érzelmi felindultság sem homályosíthatja el az objektív igényt a Mohácshoz, a feudális rend konzerválódásához vezető folyamat megértése iránt. A XVI. század első negyedének komor eseményei önmagukban nem magyarázzák a következő korszakban kiesücsösödő fejleményeket.

Nyugat- és Kelet-Európa útjai szétválásának láttán a marxista irodalom az okok keresése közben egyre inkább a két (természetesen önmagában véve is sokféle) területi típus fejlődésének egész folyamatát veszi bonckés alá. Röviden: ma már világos, hogy a Kelet-Európában kialakult feudális rend sajátosságainak vizsgálatakor az érdeklődés kronológiai kereteit ki kell tágitani. De a XVI. század első negyedének megértését a kronológiai érdeklődés kitágítása önmagában természetesen nem biztosítja. Ennek ki kell egészülnie a társadalmi struktúra feltárásának igényével. Hiszen a XVI. század első negyedében nemcsak szerencsétlen intézkedések végzetes sorozatában ütközött ki a válság. A válság okaira az 1514. évi parasztháborúnak még korántsem feltárt és teljességgel bemutatótt egyetemes történeti összefüggései figyelmeztetnek. Hol a helye a XVI. századi magyar társadalomnak ezekben az európai összefüggésekben? Erre az alapvető kérdésre kell a részlettanulmányok adta feleleten túlmenő választ megkeresni. Az a tény, hogy a központosítás intézményei, a szakosított igazgatás viszonylag magas szintje rendeltetésével ellentétben a központi hatalom ellenes nagyúri önkény eszközévé vált ha jelzésszerűen is, de rámutat a kor társadalmi képletének lényegére.

A parasztságnak a török elleni sikeres hadviselés fontos bázisának elvesztése 1514 után, a korrall foglalkozó művek egyik fő témája. Nem vitás, hogy egy népfelkelő hadsereg felállításának lehetőségeit a nemesi osztály bosszúja kizárta. Az a kérdés azonban nem merül fel, hogy a katonailag gyakorlatlan paraszti hadsereg milyen hatásfokkal szállhatott volna szembe a török tüzérséggel és a janicsár gyalogsággal. Hivatkozás Hunyadi János Gyulafehérvár melletti (1442), valamint nándorfehérvári tapasztalatára nem oldja fel ezt a kérdést. 1442-ben Marosszentimre közelében Hunyadi egy irreguláris török portyázó csapatot vert szét paraszt népfelkelői segítségével. Nándorfehérvárnál pedig a Száván átkelt keresztetek váratlan támadása söpörte el a török derékhadat. A hadművészet magába foglalja a stratégiát, az operatív művészetet és a taktikát, a hadművészet pedig a mindenkor termelési viszonyok

függvénye. A véletlen szerepének jelentőségét a marxista hadművészet sem tagadja, de nem tartós faktorként tartja számon. A balkáni népek törökellenes küzdelmeiben a paraszt-csapatok megrendítő hősiességük ellenére sem tudtak döntő csapást mérni a török hadseregre.

Egy vázlatos összefoglalásban nem térhettünk ki középkori történelmünknek valamennyi lényeges megoldásra váró problémájára. A hozzászólások, bírálatok és kiegészítések bizonyítják majd vállalkozásunk hiányosságait.

Bartha Antal

A kései feudalizmus korának története a magyar történelem egyetemi tankönyvében és „rövid összefoglalása”-ban

Mennyiben szolgálhat e két szintézis, koncepciójukat és részletmegoldásait tekintve, a magyar történet megírandó újabb nagy összefoglalásának alapjául? Vajon kimerülhet-e „fehér foltjaik” eltüntetésében az elkövetkező évek feladata, vagy ennél többre, a koncepció felülvizsgálatára is szükség van? Ezekre a kérdésekre kell most világos feleletet adnunk, ha tennivalónkat reálisan akarjuk felmérni.

Mindkét munka azokban az években született, mikor Molnár Erik éles kritikája már megingatta a szóbanforgó korszak történetéről kialakított régebbi koncepciót, újabb koncepció világos megformulázására viszont még nem kerülhetett sor. „Régi” koncepción azt az ötvenes évek elején megszületett szemléletet értem, amely — itt most legegyszerűsítve, s egyben kiélezve — úgy állította be a magyarországi kései feudalizmus történetét, hogy a mátyási centralizációt megbuktató feudális reakció, a hazai polgárság gyöngesége és az általános kelet-európai fejlődés tendenciái alapján létrehozta az árutermelő robotoltató nagybirtokot s az örökös „jobbágyásznak” ezt alátámasztó rendszerét. Az egymással a mezőgazdasági árutermelés kézbentartásáért is osztályharcot vívó földesuraknak és parasztoknak az országot kiszípolozó és pusztító (Habsburg és török) hódítók elleni „nemzeti összefogása”, egy időben az erdélyi fejedelemség felszabadító harcai által is támogatva, egy szabadparaszti (és esetleg köznemesi) osztálybázisra támaszkodó független centralizált nemzeti monarchia perspektíváját vetítette előre. Ez meggyorsíthatta volna a feudalizmusból való kibontakozást és a kapitalizmusba való átmenetet, ha a Rákóczi-szabadságharc bukásával nem győz a Magyarországot gyarmatosító és fejlődésében egy évszázadra visszatartó Habsburg-abszolutizmus. Az idegen abszolutizmus és a vele kompromisszumot kötő magyar feudális reakció meg nem gátolhatták ugyan a tőkés viszonyok törvényszerű kibontakozását, de meglassították és a kedvezőtlen, „porosz” útra terelték azt. Ha történészeink nem is egészében, vagy egyes részleteiben nem is azonos hangsúllyal vallották ezt a koncepciót, műveik együtteséből, főként pedig az egyetemi tankönyv első kiadásából mégis ezt lehet kiolvasni, s ez terjedt el — nem egyszer vulgarizált változatokban — a rokon-tudományok történeti alapvetéseiben és az iskolai oktatásban.

Molnár Erik kritikája e koncepciónak a „nemzeti összefogás” fogalmában összesűrített kulcspontját támadta meg, elsősorban az osztályharc alapvető frontjainak kiemelése s a politikai ideológia valóságos tartalmának tisztázása céljából. Kezdeményezését a körülötte fellángoló vita ideológiai síkra szorította, s arra a kérdésre koncentrált, hogy mennyiben lehet és kell a magyarországi rendi ellenállásban és az azzal szövetkező szabadparaszti célkitűzésű paraszti

osztályharcban a nemzeti függetlenségi törekvéseknek legalább csírajelenségeit látni, holott a következő és sürgető lépés annak megvizsgálása lenne, hogy az ország belső gazdasági-társadalmi fejlődésében, a kor nemzetközi viszonyaiban s általában a kelet-európai fejlődésben adva voltak-e egyáltalán egy olyan független centralizált magyar állam létrejöttének és fennmaradásának objektív feltételei, amelyek osztálybázisát egy viszonylag erős árutermelő szabadparaszságnak az ugyancsak árutermelő feudális uralkodó osztállyal kötött kompromisszuma alkotta volna. Csak az erre a kérdésre megalapozott válasz nyithat utat nemcsak az ideológiai vonatkozások, hanem a Habsburg—török kérdéskomplexum helyes értékeléséhez is.

A szóbanforgó két szintézis sem veti fel, s ha egyes pontokon érinti is, nem oldja meg ezt az alapvető kérdést, hiszen ehhez a Molnár-vita megindulása óta eltelt néhány év nem is volt elegendő. Ebből következett, hogy új koncepció híján, ha letompítva, helyenként megkérdőjelezve is, kénytelenek lényegében a régít képviselni, bár nem lehet kétséges, hogy ma már a korszak kutatóinak túlnyomó része, köztük a szóbanforgó két szintézis szerzői gárdája sem áll fenntartás nélkül a régi koncepció alapján. Abban azonban, hogy mi és milyen határig érvényes még belőle, s hogy egyes részleteiben vagy egészében kell-e újjal helyettesíteni, még korántsem alakult ki közmegegyezés. Nem is alakulhatott ki, mert megelőzőleg olyan kérdéscsoportokat kell vizsgálat alá venni, amelyeknek tisztázása sok kutató szervezett összefogását és évekre terjedő munkáját igényli. Ezért az alábbiakban nem szorítkozhatom csupán a „fehér foltok” kimutatására, hanem azokat az általános koncepció kulcsproblémáival összefüggésben kell rangsorolnom, és a kutatási feladatokat ennek megfelelően javasolnom.

Nem volna azonban sem méltányos, sem az adott célkitűzésnek megfelelő, ha bevezetőben nem emelném ki azt, ami a két szintézisből maradandó és alapjául szolgálhat a tervezett új összefoglalásnak.

A periodizáció kérdéseiről most nem szólok, mert azokat már tekintélyes történészforum megvitatta, s egyes ellenvéleményekkel szemben a régi korszakhatárokat helybenhagyta. Véleményem szerint az utóbbi évek eredményei s előreláthatólag még inkább az újabb kutatások számos kételyt ébresztettek és fognak ébresztetni főleg a kezdő 1526 és a befejező 1790 évszámok periodizációs jelentőségével szemben, a jelenlegi döntés azonban gyakorlatilag még csak a kötetbeosztást érinti, s ez nem olyan fontos kérdés, amire további vitát kellene pazarolni, különösen amikor számos alapvető, a periodizáció elvi tartalmát is érintő probléma nincs még kellőképpen tisztázva.

Attól függetlenül tehát, hogy mikor kezdődik és mikor végződik Magyarország a kései feudalizmus korszaka, annak fő tartalmát, meghatározó jellegzetességét a két mű kétségbevonhatatlan érvénnyel az „örökös jobbágyság” rendszerének kialakulásában, megszilárdulásában és kezdődő válságában jelöli meg. Ez a felismerés és meghatározás egyben a magyar marxista történettudomány legjelentősebb teljesítménye a szóbanforgó korszak vonatkozásában. A magyar agrárfejlődésnek a nyugat- és kelet-európai általános fejlődésben való elhelyezése, fő vonásainak, részben helyi sajátosságainak kimutatása azt a szilárd alapot képezi, amelyre az új szintézis is nyugodtan épülhet.

Ha a szóbanforgó két műben vannak is bizonytalanságok az agrárfejlődés egyes szakaszainak pontos kijelölésében és ezen belül a bér munka súlyának koronkénti értékelésében, ezek a kérdéssel foglalkozó, azóta megjelent alapvető monográfiában a járadékformák alakulása és a bér munka egyre csökkenő jelentősége tekintetében a XVII. század közepéig megnyugtató tisztázást nyertek. Talán

a robotgazdálkodás kialakulásának regionálisan különböző körülményei és időpontja várnak még részletesebb feltárára, de ezek a kíváncsi kutatók sem igen fognak változtatni azon — az említett monográfiában világosan leszögezett — tényálláson, hogy a robotoltatást mindenütt a pénzáradék többé-kevésbé uralkodóvá válása előzte meg, s a fordulat általában valamikor az 1530-as években következett be.

A XVII. század derekától a XVIII. század derekáig tartó szakasz viszont a két szintézisben egyaránt tisztázatlan. A szerzők a század második felében a szabadparasztai törekvések megerősödését konstatálják, s ennek okául a robotoltatás átmeneti válságát, valamint a háborús viszonyokat jelölik meg, de a változásnak sem területi kiterjedését, sem a további fejlődést befolyásoló horderejét nem határozzák meg világosan, ami annál sajnálatosabb, mivel a korszak osztályharcának és általában politikai történetének egyik fő tényezőjeként a szabadparasztai törekvések szerepelnek. Az utóbbi években folyó s részben még publikálatlan kutatások igazolni látszanak a szabadparasztai elemek felduzzadását s emellett egy szabadmenetelű jobbágyréteg országos méretekben való kialakulását, párhuzamosan a robot csökkenésével, ill. pénzáradékra való kommutálásával. A forrásokból azonban az is kiderül, hogy a jobbágyság nem bírta viselni a pénzáradékra való áttérés terheit, s a fejlődés visszahajlott a robotoláshoz. A XVIII. század első felében a telepítések még fenntartották a szabad költözésnek kedvező viszonyokat, de a század derekán már az „örökös jobbágyság” tendenciái diadalmaskodnak. Az egyelőre még nem teljesen tisztázott gazdasági háttérű szabadparasztai és szabadmenetelű jobbágyi közjáték tehát nem tudta az „örökös jobbágyság” fejlődési fővonalát döntően befolyásolni. Ha jelentőségüket ezért nem is szabad — különösen nem az egész magyar történelmi fejlődés perspektívájában — túlbecsülni, a szabadparasztai törekvések közel egy évszázadra mégis színezték a magyar agrártársadalom és politikai élet fejlődését, s emiatt komoly hiánynak kell tekinteni, hogy a két szintézisnek a XVIII. század első felével foglalkozó részei, amellett, hogy a telepítéseket is érthetetlenül szűkszavúan tárgyalják, úgyszólván semmit sem szólnak a korábbi eredetű szabadparasztai vívmányok (hajdúk, taxások, mezővárosok szabadsága) a Habsburg-hatalom és a magyar uralkodó osztály közös összefogásával történt erőszakos felszámolásáról.

A XVIII. század második felének agrárviszonyairól viszont mindkét mű (le számítva az úrbéri rendelet és a józsefi parasztpolitika értékelésében mutatkozó, kiegyenlítésre s talán kiegészítésre váró különbségeket) kielégítő képet rajzol. A mezőgazdaság termelékenységének kutatásában azóta elért eredmények mégis arra figyelmeztetnek, hogy a földesúri gazdálkodás modernizálódását már az 1760-as évektől kezdve jobban figyelembe kell venni, mint az eddig történt.

Az örökös jobbágyság rendszerének fővonásai mellett, azokhoz kapcsolódva tártá fel marxista történetírásunk a paraszti osztályharc számos, addig éppen csak utalásszerűen ismert mozzanatát, különös hangsúllyal természetesen a nagyobbarányú megmozdulásokat, felkeléseket téve azok fejlődésvonalának jellemzésére is. Aligha látszik helytelennek az — a két szintézisben is hangot kapó — megállapítás, hogy a XVII. század folyamán a parasztmozgalmak — ha ellentmondásosan is — összekapcsolódnak a rendi szabadságharcokkal, s ennek magyarázata a Habsburg-szoldateszkának ill. abszolutizmusnak az ország egész lakosságát sújtó terrorisztikus, kiszípolozó fellépése. Nem is ennek az „összefogásnak” a ténye és magyarázatának helyessége, hanem a neki tulajdonított „nemzeti” perspektíva az, ami Molnár Erik kritikáját kihívta. Míg a paraszti

osztályharc tényanyagának feltárása tekintetében legfeljebb részletkérdések tisztázása maradt hátra, annál sürgetőbb feladat szubjektív célkitűzéseinek és objektív perspektíváinak alapos kritikai vizsgálata. Ehhez természetesen szükséges az egyes paraszti rétegek egymáshoz, a magyar uralkodó osztályhoz és általában a szabadságharcokhoz való viszonyának tisztázása.

Ezen a téren a két szintézis óta jelentős előrehaladás történt, s bár az eredmények összefoglalása még hiányzik, annyi máris látszik, hogy a parasztság állásfoglalása a szabadságharcokkal szemben korántsem volt egységes. Eddig legalább három típus különül el világosan: az árutermelő parasztság, a szegény-parasztság és a katonaparasztság, s ezek közül éppen az első kategória az, amely legkevésbé mutatkozott áldozatkésznek a szabadságharcok támogatásában, holott perspektívájuk — állítólag — a paraszti árutermelésnek kedvezett volna. Nagyon is problematikus a katonaparasztság (hajdúk stb.) és a paraszti árutermelés perspektíváinak összekapcsolása. A hajdúvárosoknak a Rákóczi-szabadságharc folyamán tanúsított magatartása azt mutatja, hogy a katonaparaszti réteg gazdasági megszilárdulásával párhuzamosan csökken katonai és politikai aktivitása. Mindez arra figyelmeztet, hogy a szabadparaszti fejlődés címén egy kalap alá vett különböző paraszti törekvéseket és lehetőségeket differenciáltabban kell értékelni, s a centralizált nemzeti monarchia szabadparaszti osztálybázisát — egy ilyen monarchia létrejöttének egyéb, külső nehézségeitől eltekintve is — alighanem az illúziók birodalmába kell utalni. Annak, hogy ilyen illúziók egyáltalán létrejöhettek, hogy egyfelől a paraszti osztályharc, másfelől a rendi szabadságharcok perspektívájába egy független, centralizált magyar monarchia reális lehetőségét lehetett állítani, az ország gazdasági erejének és helyzetének hiányos felmérése volt az oka. A termelési viszonyok és a paraszti osztályharc kutatásának terén elért jelentős eredményekkel nem párosult a termelő erők alapos megvizsgálása.

Meglehetősen bizonytalanság uralkodik még ma is a demográfiai viszonyok tekintetében. A Mátyás-kori 4 milliós és a József-kori 8 milliós népességszámok közti viszonylagos lélekszámalakulás megismeréséhez alapul vett 1715—20-as adatok értékelése körül ma is folyik a vita. A török-kori pusztulás méreteiről sok regionális adat országos egyeztetése mellett hiányoznak az időmetszetenkénti népsűrűségi kimutatások, holott a rendelkezésre álló forrásanyag ezt ma már a török által megszállt területen is — legalább bizonyos időpontokban — lehetővé teszi. Megbízható demográfiai összkép és fejlődésvonal nélkül olyan alapvető kérdésekre nem tudunk válaszolni, mint pl. (a termelőerők fejlettségéhez viszonyított) munkaerőbőség vagy munkaerőhiány. Az mindenesetre az eddigi részletkutatások fényében is valószínűnek látszik, hogy a XVI—XVII. században az ország népsűrűsége nem sokkal haladhatta meg (vagy esetleg el sem érte?) a Mátyás-kori 18—20/km²-t. Ez pedig már önmagában is sokat mond a gazdasági fejlettségről. A demográfiához kapcsolódik a néptáplálkozás és népégészségügy problematikája; az előbbi tekintetében ma sem lezárt viták folynak, az utóbbiról szét-szórt adatok alapján legfeljebb általánosságokat lehet mondani.

A termelési technika, a termelékenység és a termelés volumene tekintetében a két szintézisben találkozunk szórványos, illusztratív adatokkal s ezek alapján bizonyos, szükségszerűen bátortalan becslésekkel is. Azóta az agrártermelés vonatkozásában valamivel többet, de korántsem eleget tudunk. Alapos, regionális kutatásra van szükség, ezen belül a paraszti és a földesúri üzemi termelés profiljának és kapacitásának összehasonlító feltárására, azzal a határozott céllal, hogy lemérjük az árutermelés tényleges arányait és lehetőségeit. Az ugyanis, amit a két szintézis a mezőgazdasági árutermelés volumenéről mond, aligha ele-

gendő egyébre, mint a jogos kíváncsiság felkeltésére, mert hol az árutermelés túl-, hol lebecsülését inspirálja. (Ebben a vonatkozásban is sürgető a néptáplálkozás jobb megismerése.)

A mezőgazdasági árutermelés terén észlelhető bizonytalanságnál is súlyosabb, mert lényegileg a teljes homállyal ér fel az, amit az ipari termelésről tudunk, ill. nem tudunk. A magyar történetírás legsúlyosabb adósságai közé tartozik ennek a korszaknak a város- és ipartörténete, amelyet — mint a mesebeli róka a farkát — minden baj okozójának bélyegezve a legutóbbi időkig mintha kiutasítottunk volna a kutatandó témák közül, mondván: olyan elmaradott volt, hogy nem érdemes rá sok szót pazarolni. A két szintézis elevenen ecseteli a városok nyomorúságát, iparunk elmaradottságát, ugyanakkor pedig döntő mértékben a Habsburg-gyarmatosítást teszi felelőssé a magyar manufaktúra-korszak késői és fogyatékos kibontakozásáért. Kétségtelen, hogy a szóbanforgó korszakban Magyarország agrártermékeket exportáló és iparcikket importáló ország volt, s már magában ez a tény arra mutat, hogy iparunk képtelen volt ellátni a hazai szükséglet tekintélyes hányadát, ugyanakkor azonban alig fordítottunk figyelmet arra, hogy mégis mennyiben, milyen területeken és milyen színvonalon elégítette ki a hazai ipar a belső fogyasztást. Ahhoz, hogy e tekintetben világosan lássunk, fel kell mérni a falusi, mezővárosi, városi és majorsági ipar technikáját, termelékenységét, termelési volumenét és fogyasztói piacát, alapos vizsgálat alá véve, hogy egyes társadalmi osztályok mennyiben éltek hazai és mennyiben külföldi iparcikkekkel. Nem utolsósorban a manufaktúrális fejlődés reális perspektíváinak felvázolása érdekében kell ezt tennünk, mert az, amit a két szintézisben a magyarországi manufaktúrák keletkezéséről, jellegéről, termeléséről és fejlődési kilátásairól olvasunk, már az azóta történt kutatások fényében is elégtelen, holott ma még csak a textil- és vasipar XVIII. századi történetét ismerjük, azt sem hézagtelenül.

A hazai mezőgazdaság és ipar árutermelő kapacitásának és a belső piaci viszonyoknak feltárása után lehet csak reális eredménnyel kecségető kísérletet tenni Magyarország tényleges helyének megkeresésére az ebben a korban kibontakozó világpiacon, az európai munkamegosztásban. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy Magyarország gazdasági élete érzékenyebben reagált a nemzetközi változásokra, erősebb szálakkal fűződött a világpiachoz, mint azt eddig gondoltuk. Különösen a XVII. századi összeurópai depresszió (és az ezzel kapcsolatos ún. refeudalizálódás) s a hazai agrárfejlődés egyes mozzanatait, valamint a XVIII. századi textil-konjunktúra ingadozásait és a hazai textilmanufaktúrák sorsa közti összefüggések tekintetében tett megfigyelések figyelmeztetnek erre. Helytelen tudományos magatartás, a „magyar globus” szemlélete továbbélésének elősegítése lenne ezeket a megfeleléseket a limine véletleneknek, vagy erőltetett magyarázatoknak tekinteni, ehelyett komoly erőfeszítéseket kell tenni a kérdések tisztázására.

Súlyos akadálya a továbblépésnek az, hogy közvetlen földrajzi-történeti környezetünkben egyedül mi nem végeztük el saját ártörténeti kutatásainkat, melyek ugyan nem fognak varázsszerként minden problémánkra megoldást hozni, mégis ezek nélkül hiányzik a fejlődés vonalának egyik igen szemléletes mérceje. Ami az ártörténetről a két szintézisben található, az néhány kiragadott adaton kívül az a meglepő nézet, hogy nálunk az „árforradalom” idején az iparcikkek ára feljebb ment, mint a mezőgazdasági termékeké. Ha itt nem a megyei árlimitációk osztályszemlélete hatott a kutatókra, hanem valóságos képet rajzoltak, akkor a „magyar globus” szemlélete e tekintetben tényszerű igazolást nyerne, mert máshol mindenütt ennek fordítottja történt.

Ellentétes vélemények uralkodnak történetírásunkban (és a két szintézisben is) a magyar külkereskedelem aktivitásáról vagy passzivitásáról, a hazai kereskedőknek a külkereskedelemben való részvételi arányáról, a hazai kereskedőtőkének a külföldtől való függéséről, s egészében véve a magyar gazdasági életnek a határokon kívüli gazdasági élettől való függéséről. Ha valahol, akkor a kereskedelem, különösen pedig a külkereskedelem felmérésében és értékelésében uralkodik jelenleg gazdaság-történetünkben a legnagyobb bizonytalanság, ami természetesen az árutermelés egész alapvető problematikájára kihat. Nem lehet kétséges, hogy ez az egyik kutatási terület, amelyre a közeljövőben komoly erőket kell bedobni.

Az ország belső gazdasági kapacitásának és külső gazdasági kapcsolatainak statisztikai értékű felmérése alapján lehet csak nyugvópontra juttatni a külföldtől való függésünk jellege és mértéke körül forgó vitát (dél-német tőke behatolása és szerepe, az osztrák tőkés réteg kialakulása és kapcsolata a Habsburg-abszolutizmussal), azaz tisztázni, hogy mikor és mennyiben beszélhetünk Magyarország „gyarmati” helyzetéről. (A „gyarmati” kifejezés eléggé meghatározatlanul és nem is következetesen szerepel a két szintézisben, hol mint a Habsburgok szubjektív, de nem feltétlenül megvalósuló törekvése, hol, főleg, a XVIII. században mint objektív helyzet.)

Bárhogy is alakuljon az ország belső gazdasági erejének és a külföldtől való gazdasági függésnek az új kutatások alapján kialakuló mérlege, abból kell majd levezetni a társadalmi-politikai perspektívákat, mert az ellentmondás, amely a két szintézisben a gazdasági elesettség és a független centralizált nemzeti monarchia igénye közt fennáll, nem tartható tovább fenn. Nyilván ez a nem is mindig világosan felismert ellentmondás indította a szerzőket hol az árutermelés jelenségeinek felnagyítására, hol — és többnyire — a társadalmi-politikai törekvéseknek a gazdasági alapon megszabott lehetőségeket messze meghaladó célkitűzésekre való irányítására. A szabadparaszi tendenciák túlbecsüléséről már szövegtünk, de legalább ugyanannyi illúzióval terhes a magyar feudális uralkodó osztályról rajzolt kép. A két szintézis egyöntetűen a független centralizált nemzeti monarchia megvalósítását, vagy legalábbis az arra való következetes törekvést kéri számon attól az „önmagát túlélt, megmerevedett magyar rendiségtől”, amely szívósan és következetesen az „örökös jobbágyság” rendszerének megszilárdításán és *éppen ezért* mindenféle centralizáció meghiúsításán fáradozott. Arról már szövegtünk, hogy egy ilyen monarchia — jobb híján — feltételezett szabadparaszi osztálybázisa objektíve irreális, de azt is le kell szögezni, hogy egy ilyennek megteremtése szubjektív célkitűzése sem volt a magyar uralkodó osztálynak. A magyar nemesség a parasztsággal éppen az abszolutista törekvések kivédésére szövetekezett, holott csak egy abszolutista rendszer tudta volna rákényszeríteni a földesurakat az örökös jobbágyság bilincsein való lazításra, hogy maga férközhessen hozzá a paraszti adóalanyhoz. A kapitalista viszonyok közt létrejövő nemzeti „érdekegyesítésnek” korábbi századokra való önkéntelen visszavetítése elvárni a magyar nemességtől azt az áldozatot, hogy lemond a feudális járadék egy részéről egy olyan gazdasági helyzetben, mikor nincs mód a tőkés járadékokra való áttérésre. Az már a két szintézisben is világos, hogy a Habsburg-Magyarország rendjei Bethlen „nemzeti” centralizációját nem voltak hajlandók nyakukba venni s az erdélyi támogatást csak úgy, mint a paraszti segítséget korántsem egy független nemzeti monarchia megteremtésére, hanem annak a Habsburg-hatalomnak a korlátozására kívánták igénybe venni, amely-

től a török kiverését várták, s amelynek uralma alatt egy Jagello-kori politikai struktúrában szívesen megmaradtak volna.

Ugyancsak a XIX. századi viszonyok visszavetítésének, egyben pedig a mátyási monarchiára való visszanyúlásnak látszik a két szintézisben helyenként felbukkanó rokonszenv, vagy legalábbis pozitív várakozás a köznemességgel szemben. Eltekintve most a történelmi helyzetek és problémák gyökeres különbségétől, semmiféle tény nem támasztja alá azt a feltételezést, hogy a köznemesség megbízhatóbb támasza lett volna egy független, centralizált monarchiának, mint a főnemesség. Ha ilyen illúziók élnének, azok csak a magyar uralkodó osztály rétegződésének, birtokviszonyainak, politikai szervezetének hiányos ismeretéből táplálkozhatnak. Mindaz, amit a megyei autonómia XVI—XVII. századi megerősödéséről eddig is tudunk, a köznemességet az „arany szabadságra” feltékeny, a centralizációval a főnemeseknél is inkább szembenálló erőnek mutatja. Ha ifj. Zrínyi Miklós és II. Rákóczi Ferenc e tekintetben tápláltak is illúziókat, helytelen volna azokat a történelemnek átvenni. A teljes tisztánlátáshoz azonban alapos kutatások kellene, s ezekhez nélkülözhetetlen feltétel nemcsak az Országgyűlési Emlékek folytatásának szorgalmazása, hanem a megyegyűlések leglényegesebb forrásanyagának mihamarabbi összegyűjtése és publikálása is.

A gazdasági helyzet és a magyar uralkodó osztály önzése mellett a Habsburg-birodalom és a török együttes katonai túlerejét is jobban figyelembe kellene venni a független centralizált nemzeti monarchia perspektíváinak elbírálásánál, mint az eddig történt. A két idegen hatalom közti egyensúlyozgatás végeredményben a magyar rendi ellenállás egyik erőforrása volt a centralizációval szemben, a politikai függetlenség kivívására és megtartására azonban már nem lehetett volna elegendő. Az Erdélyből kiinduló nemzeti centralizáció reális lehetőségét is el kell vetni (ami a két szintézisben nem történik meg határozottan), hiszen ma már tudjuk, hogy Erdély a királyi Magyarországhoz képest is szegény, elmaradott ország volt, s nemzeti felszabadító hivatását nemcsak az ebben a kérdésben egyaránt ellenséges Habsburg és török hatalom, hanem a centralizációval szembeszegülő magyarországi rendek ellenállásának leküzdésével kellett volna teljesíteni, amire még olyan rendkívül kedvező nemzetközi helyzetben, mint a harmincéves háború, sem nyílhatott reális kilátás.

Azt jelenti-e mindez, hogy nyugodjunk bele a magyar történelem tragikus, pesszimista szemléletébe s mentsük fel a magyar uralkodó osztályt, mint amely nem tehetett egyebet, jobbat a történelmi fejlődés kedvezőbb perspektívája érdekében? Korántsem. Bár ezt a szemléletet, amely Magyarország történetét az egykorú Nyugat-Európa lehetőségeihez méri s olyan fejlődést kér számon, amilyenek Kelet-Európában nem voltak meg a feltételei, meg kell változtatni s a magyar viszonyokat a kelet-európai korlátok közt kell értékelni, ezen túlmenően jogos a történelmi számonkérés az adottságok jobb vagy rosszabb kihasználása tekintetében. S itt aligha alkalmazhatunk egyéb reális értékelési szempontot, mint azt, hogy Magyarország fejlődési perspektíváit a Habsburg-birodalommal való kényszerű, de a kor objektív adottságaiból következő kapcsolat szempontjából vizsgáljuk meg. Ez esetben viszont a Habsburgok abszolutista törekvéseit nemcsak idegen elnyomásként kell megbélyegezni s velük szemben mindenféle ellenállásban a „nemzeti” pozitívumot kiemelni, hanem tudomásul kell venni, hogy itt egy olyan tartós kapcsolatról van szó, amelynek bizonyos előnyei és szükségképpen hátrányai is voltak. Az előnyök és hátrányok csak úgy mérhetők le reálisan, ha tekintetbe vesszük egyrészt az osztrák, cseh és magyar rendek egymás közötti és a dinasztiával szembeni érdekellentéteit és

érdekközösségét, másrészt azokat a lehetőségeket és korlátokat, amelyek a Habsburgok német-birodalmi helyzetéből következtek. Semmiféle reális ügyértékelés nem fogja természetesen a Habsburgok birodalmát ideális államalakulatként beállítani, de a magyar rendiség szerepe éppen ebből a szempontból újragondolásra szorul. A Habsburg-abszolutizmusnak már Szekfű által elismert és azóta — más éllel — sokat emlegetett tökéletlenségei nyilván összefüggésben állnak a magyar rendi ellenállással is, amely bénítólag hatott a bécsi centralizációnak nemcsak Magyarországot elnyomó, hanem azt esetleg fejlesztő törekvéseire is, mint arra II. József korában kiáltó példák vannak. Ha elfogadjuk az együttélés kényszerű tényét, aligha térhetünk ki az elől, hogy Magyarország külön érdekeit az egész államegyüttes közös érdekei és lehetőségei szempontjából nézzük, s olyan súlyos problémákat, mint pl. a török kiűzésének halogatása, vagy az örökös tartományok fejlettebb iparának támogatása, ne egyoldalúan ítéljünk meg, mint az a két szintézisben történik.

Magyarország és a Habsburg-hatalom viszonya annál inkább átgondolandó, mivel a két szintézis — nyilván helyesen — semmiféle előnyt nem lát abban a lehetőségben, hogy az egész ország török protektorátus alá kerülhetett volna. Erdély tekintetében viszont nem ilyen világos a török uralom értékelése, ami összefügg a már említett erdélyi „felszabadító” hivatás túlértékelésével. Ami a török megszállt terület viszonyait illeti, azokat a két szintézis (főleg az egyetemi tankönyv) jelenlegi tudásunk alapján jól mutatja be, ez azonban nem jelenti azt, hogy megelégedhetünk azzal, amit arról tudunk. A kép bizony vázlatos, nem egyszerű hézagos is.

Függelékszerűen adja a két szintézis a művelődéstörténetet, ezért mi is függelékszerűen említjük itt azt a nagy hiányérzetet, amit nemcsak a művelődéstörténet lexikonszerű rövidege, aránytalanul kis terjedelme, hanem a történeti folyamatba való beillesztésének fogyatékoságai is keltenek az olvasóban. Aligha lehet a jövőben művelődéstörténet címén megelégedni a rokontudományok eredményeinek ilyen rövid kivonatolásával, hanem elvileg és tartalmilag újat, terjedelmileg is jóval többet kell adni. A hiányok és tennivalók felsorolása messze túlhaladná ennek az előterjesztésnek megengedhető kereteit; ehhez külön munkát szükséges.

Összefoglalva a két szintézis pozitívumait és negatívumait s a mérlegből következő feladatokat, megállapítható, hogy legerősebb oldaluk az agrárfejlődés vonalának megrajzolása, a XVII. század közepétől a XVIII. század közepéig terjedő korszak említett hiányosságainak kivételével. Legproblematisabb viszont mindkét műben éppen ennek a lényegében jól felvázolt agrárfejlődésnek a független centralizált nemzeti monarchia perspektíváival való összekapcsolása. Az alap és felépítmény fejlődési tendenciáinak és lehetőségeinek ez az ellentmondásos ábrázolása a XVI—XVIII. századi magyar történelem egész koncepciójának alapos átgondolását teszi szükségessé, ami csak újabb kutatások alapján képzelhető el. A termelőerők, a piac, az uralkodó osztály rétegződése és politikája, Magyarország nemzetközi gazdasági és politikai helyzete, valamint a művelődéstörténet (ezen belül főleg a politikai gondolkodás) azok a nagy témák, amelyek tekintetében a legfőbb hiányosságok mutatkoznak s amelyeknek kutatása a legürgösebbnek látszik.

Makkai László

Az 1610 – 1630-as évek problémái

Az a feladatom, hogy az eddig elért eredményekből kiindulva rövidebb, két-három évtizednyi időszakra vonatkozóan mérjem fel a 10 kötetes magyar történet megírása előtt, annak előkészítése során elvégzendő feladatokat. A gazdaság- és társadalomtörténet jelenségei azonban két-három évtizednél rendszerint hosszabb kifutásúak, és így elkerülhetetlen, hogy egyes jelenségek előzményeivel, ill. azok távolabbi kihatásaival a szorosabban vizsgált időszakon túlmenőleg — ha csak utalásszerűen is — foglalkozzam.

A XVII. század első felének gazdaság- és társadalomtörténeti kérdéseivel az elmúlt másfél évtizedben meglehetősen bőven foglalkozott történetírásunk, sőt politikatörténeti, ideológiai-vallástörténeti és hadtörténeti vonatkozásokban is születtek kisebb számban ugyan, de jelentős eredményeket felmutató művek. Az egyetemi tankönyv és a „rövid magyar” vonatkozó fejezetei színvonalasan foglalják össze a korszakra vonatkozóan mintegy fél évtizeddel ezelőtt fennállott ismereteinket. Az azóta megszületett eredmények, valamint a tematika részletes átgondolása azonban egyes felfogások módosításait, és főleg: újabb, eddig nem kutatott témakörök kidolgozását és eddigi eredményeinkkel való konfrontálását teszik szükségessé.

A vizsgált időszak a tizenöt éves háborút és a Bocskai-felkelést lezáró bécsi béke, valamint az 1608-as országgyűlés utáni évekkel kezdődik, amikor is a rendiség és a Habsburgok abszolutista törekvései között átmeneti egyensúly alakult ki, s a magyar uralkodó osztálynak sikerült megszilárdítania a rendi-feudális államszervezet bástyáit mind a városi polgárság, mind pedig a parasztság rovására. Ezek az évtizedek a robotoltató majorgazdálkodás, a magyarországi „örökös jobbágyság” rendszerének klasszikus kibontakozását hozták magukkal, közelebb-ről e rendszernek azt a fázisát, amikor a piacokon az előző évszázadban még jelentékeny szerepet játszó jobbágyi termékek helyét egyre fokozottabban foglalják el a földesurak által eladott — saját termelésükből és a jobbágyok termékeinek, munkájának fokozottabb elsajátításából származó — mezőgazdasági termékek. E jelenségek megnyugtató mértékben feltártnak tekinthetők, a magyarországi agrárfejlődésről készült legújabb reprezentatív monográfia összefoglalja, sokoldalúan elemzi és a külföldi (elsősorban nyugat-európai) jelenségekkel összeveti a Magyarországon lejátszódott gazdasági fejlődést.

A robotoltató majorsági gazdálkodás tényszerű leírását, megrajzolását a XVII. század első felére vonatkozóan kielégítőnek, megnyugtatónak érzem (a XVII. század második feléről már annál kevésbé elégségesek idevonatkozó ismereteink!). Az okok, a fejlődés illetően alakulására vonatkozó magyarázatokat viszont még nem tekinthetjük lezártaknak. Le kell azonban szögezni, hogy jelen-

legi ismereteink mellett e kérdésekre ma még nem is adhatunk az eddigieken lényegesen túlmenő magyarázatot. Úgy gondolom, hogy egy sor olyan jelenség vizsgálatára, azok egymással való esetleges összefüggéseinek elemzésére van szükség, amely jelenségeknek eddig nem szenteltünk kellő figyelmet.

Így pl. újra fel kell tennünk a kérdést: mi az oka a paraszti gabonatermelés abszolút mennyiségi csökkenésének a XVII. század első felében? A jelenségre a háborús pusztítások nem adnak kielégítő magyarázatot, mióta e csökkenési tendenciát nemcsak a valóban nagy pusztulásnak kitett Borsod, Heves, Zemplén stb. megyék adatainak alapján lehetett megállapítani, hanem sokkal védettebb nyugat-magyarországi területeken is. A paraszti gabonatermelés mennyiségének és a paraszti piacra termelés méreteinek csökkenését csak részben magyarázza az, hogy a majorsági üzemek vették át a vezető szerepet az áru-gabona termelésében, továbbá az a tény, hogy a földesurak a jobbágyok árukészletét csökkentették erőszakos módszereikkel és a jobbágyok eladható feleslegeit kisebbitették a termény- és munkajáradék fokozásával. E kétségtelenül fennálló tények mellett úgy látszik azonban, hogy a földesúri gabonabevétel és így a földesúr által piacon eladható gabonamennyiség is jelentősen csökkent a XVI. századhoz viszonyítva, a majorsági földek területének bizonyos fokú kiterjesztése ellenére is. Felmerül a kérdés: vajon nem valamilyen messzebb vezető, földesurakat—jobbágyokat egyaránt érintő, általánosabb hatású jelenséggel van dolgunk? Annál is inkább jogos e kérdésfelvetés, mert pl. a ragyogó exportlehetőségekkel rendelkező Lengyelországban is jelentékeny gazdasági hanyatlás következett be a XVII. század közepére (amint ezt lengyel és lengyel fejlődéssel foglalkozó szovjet történészek is megállapították).

Másik megvizsgálandó kérdés: úgy látszik, hogy a XVI. század második felében erőteljesen, de a XVII. század első felében is még számottevően nőtt a jobbágyok lélekszáma, majd a század közepétől kezdve e téren stagnálás következett be. (Persze magát a jelenséget tényszerűen, pontosan ki kellene kutatni, e megállapítások viszonylag kevés adat elemzésén nyugszanak, ennek ellenére mégis reálisnak látszanak.) E lélekszámemelkedéssel azonban nem a vásárlók, a piaci fogyasztók száma nőtt meg, hanem egyszerűen több embert kellett a falunak önmagának élelmeznie. Hasonló jelenség játszódott le a földesúri gazdaságokban is: azonos (vagy inkább még csökkenő) mennyiségű földesúri termény-jövedelem mellett egyre nagyobb létszámú várnépet kellett a nagy uradalmaknak eltartaniuk. Tehát ismét nem a vásárlók, hanem pusztán az etetendő személyek száma emelkedett. A lélekszám változása tehát a termelési viszonyok egyik igen lényeges vonatkozását érinti: a termelők és fogyasztók, az eladható felesleg, kínálat, és a kereslet egymáshoz való arányát változtatja meg! Természetesen elfogadhatatlan az a nézet, hogy a társadalmi viszonyokat, osztályviszonyokat demográfiai tényezők határozzák meg. Azonban adott, kialakult, és nagyon eltérő társadalmi viszonyok között is, a legfontosabb termelőerőnek, az embernek (mint termelőnek és mint fogyasztónak) demográfiaiilag meghatározható változásai a termelési viszonyokban olyan jelentősen éreztetik hatásukat, — nem mechanikusan, hanem e számszerű változások következtében előálló szerkezeti változások, az arányok megváltozásának révén —, hogy ezt a fontos tényezőt nem lehet figyelmen kívül hagynunk.

A XVII. század első felében — minden többtermelésre való törekvés ellenére is (vagy talán éppen innen eredt a kétségbeesett törekvés a többtermelésre!) általános gabonahiány lépett fel. De ez mégsem jelentett konjunktúrát, jó eladási lehetőséget, mert a két legfőbb magyarországi vásárló: a városi polgárság, vala-

mint a végvári katonaság s a hajdúk maguk is gazdálkodni kezdtek és egyre nagyobb mértékben önellátóvá váltak. Így a piac nem szélesedett, hanem egyre szűkült. Úgy látszik, hogy nemcsak a termelésnek széleskörű válságával van dolgunk a XVII. század első felében, hanem a piaccal is. A kettő különben is elszakíthatatlan egymástól. A nemesség, amely szintén küszködött e problémákkal, a hatalom birtokában a legerőszakosabb eszközökkel igyekezett e válságot áthárítani jobbágyságra. A növekvő szükségleteit fedezni kényszerülő nagybirtok elégséges pénz hiányában a robot fokozásával, a termények elégtelen volta következtében a méltánytalan áron való kényszerszárlással, az elégséges piac hiányában a jobbágyságnak való kényszereladással igyekezett saját megromlott lehetőségein javítani; ezzel természetesen a jobbágyság ugyancsak megromlott lehetőségeit rontotta még tovább. Bár a nemesség hatalmával tevékenyen és tudatosan részt vett a „második jobbágyság” rendszerének kiépítésében, azt mégsem a nemesség „csinálta”, hanem — hogy úgy mondjam — az „történt vele” és az egész magyar társadalommal. Úgy gondolom, hogy itt egy-egy (mégoly hatalmas) társadalmi osztály erejét messze felülmúló, azon kívülálló, országokon végigsöprő hatalmas gazdasági erőkről van szó, amelyek hatásának csak *következménye* az osztályerőviszonyoknak a feudális erők javára való eltolódása. Ez az erőeltolódás azután természetesen maga is aktívan érezteti hatását a városi és paraszti polgári tendenciák fokozódó elfojtásának irányában.

E rendkívül sokrétű és egymással bonyolultan összefüggő jelenségek tisztázásához azonban elengedhetetlen bizonyos gazdasági mutatók kutatása. Így világosabb képet kell nyernünk a termelőerők alakulásáról, ezen belül is a legfontosabb termelőerő, az ember demográfiai fejlődéséről, továbbá a feudalizmus korszakában mindvégig döntő fontosságú termelőerő, a föld felhasználának, kihasználásának mértékéről. (Itt elsősorban a megművelt terület nagyságok változásainak s a termelékenységnek a vizsgálatára gondolok; az utóbbi téren történtek már lépések, de az eredményeket még nem használtuk fel az összefüggő problematika jobb megvilágításához.) A kereslet és kínálat változásainak (és még egyéb problémáknak) a kutatásához legalkalmasabb mérőszámoknak: az áraknak és béreknek az alakulását is fel kell deríteni. Elengedhetetlenül fontosnak látszik a kereskedelem történetével való foglalkozás is; meg kellene kísérelni, hátha sikerül mégis XVII. századi harmincadnaplókat találni.

Az új magyar szintézis megírása előtt nemcsak Magyarország vonatkozásában kell tisztáznunk a legfontosabb gazdasági mutatókat, hanem azokat összehasonlítva más kelet-európai, sőt nyugat-európai országok hasonló mutatóival, ezek segítségével az eddiginél biztonságosabb és egyben szervezettebb összefüggéseiben tudjuk majd megrajzolni országunk helyét az összeurópai fejlődésben. E kérdések megoldásához előreláthatólag nemcsak nagy anyagfeltáró munkára lesz szükség, hanem komoly elméleti kérdések megoldását is napirendre kell majd tűzni. Magyarán azt kell, hogy tudjunk adni arra a — történetírásunkban eddig tudomásul is alig vett — problémakörre, amely a következő jelenségből származik. Egészen eltérő társadalmi struktúrájú, különböző fejlettségi szinten álló nyugat- és kelet-európai államokban, kisebb fáziseltolódásokkal ugyan, de lényegében azonos időben észlelhetők egyes fent említett mutatóknak a változásai. (Pl. a népesség nagyarányú emelkedésének, stagnálásának, az árak és bérek mozgásának fázisai, egész Európán rövid idő alatt végigszálló heves inflációknak a hullámai.*) Az Európa-szerre többé-kevésbé azonos ritmusú jelenségek-

* Egyre több adat hívja fel figyelmünket az egyes időszakokban Európa-szerre azonos irányba mutató jelenségekre. E képbe beleillik L. G. Zanyicseva: „A sacki kerület parasztjai-

től csak a holland és az angol fázisok térnek el gyökeresen, nyilván nem véletlenül. Igen érdekes jelenség, hogy ismét csak Hollandiát és Angliát leszámítva, a XVII. század első felében nemcsak Kelet-Európában (így Magyarországon is), hanem Nyugat-Európa sokkal polgárosodottabb államaiban is sorra megfigyelhető a „refeudalizáció” jelensége, a nemességnek a XVI. századi viszonyokhoz képest megfigyelhető hatalmas arányú előretörése a polgársággal és a parasztsággal szemben. A döntő különbség az, hogy nyugaton az előző időkben nagy mértékben szabadabbá vált parasztság és hatalmasan megvagyonosodott, erős polgárság kibírta e számára kedvezőtlen, bár igen hosszú nyúlt korszakot, és noha meggyengült, veszített pozícióból, nem roppant össze; így a XVIII. század kedvező körülményei közepette sokkal előnyösebb hadállásokból folytathatta a harcot, mint tönkrement, a nemességgel folytatott küzdelem során porba hullott kelet-európai társai tehették.

Úgy tűnik, hogy Európa a vizsgált korszakban már szervezettebb egészet alkotott, mint ahogyan azt idáig realizáltuk, és bizonyos alapvető jelenségek „áttevődtek” egyik társadalomról a másikra. Ugyanakkor fokozott figyelmet kell fordítanunk azoknak a jelenségeknek a vizsgálatára, amelyek Európa „kétarcúsága”, az iparosabb nyugat és a mezőgazdaságibb jellegű kelet, s az ebből következően eltérő társadalmi struktúrájú országok érintkezéséből, egymásrahatásból fakadtak. Az általam vizsgált korszakban Európának e kettőssége teljes, tehát teljesen eltérő társadalmi közegben zajlottak le a fenti említett jelenségek; ennek folytán a társadalomra gyakorolt hatásuk is eltérő volt. Azt szeretném mégis hangsúlyozni, hogy lényegében azonos irányú jelenségekről van szó, amelyek szinte egész Európán vigéghullámoztak. Enagyon bonyolult, különböző-

nak gazdasági és társadalmi helyzete a XVII. században” c. dolgozata, amely szerint a fekete-földes övezet északi részén fekvő kerület lakossága 1626—1646 között 188%-ra nőtt, majd 1646—1678 között 63%-kal csökkent — bár ez adatok értékelésénél szem előtt kell tartanunk a parasztok vándorlását is —, továbbá: Ju. M. Grosszman tanulmánya: „A paraszti földhasználat csökkentése és a kisközségek számának növekedése a nyugat-ukrajnai faluban a XVII. század második felében”, mind a XVII. század második felének a hanyatlására mutatva. E tanulmányok a „Kelet-európai agrártörténeti évkönyv 1962” (Minszk, 1964). c. kiadványban jelentek meg a szovjet történészek 1962. évi szimpóziumán elhangzottak alapján. S annak alátámasztására, hogy az alap kutatások szükségességét a szovjet történészek is mennyire kiemelik, hadd utaljak K. I. Sabunya és V. K. Jacunskij referátumára, melyben az elkövetkező évek kutatási programjára vonatkozó előterjesztésüket találhatjuk. Eszerint a termelőerők fejlődésének vizsgálata terén fontos téma az új területek művelése alá vételének, az agrártechnika kérdése, a terméseredmények vizsgálata s az ár- és bértörténet művelése. A termelési viszonyok terén a földtulajdon-viszonyok vizsgálata, a falu társadalmi struktúrájának feltárása, a nagybirtok szervezete, az egyes paraszti csoportok kapcsolatai, a mezőgazdasági ártermelés, azután a járadékformák változása. A referátum készítői megállapítják, hogy vannak témák, amelyeknek a kutatását össz-szövetségi méretekben kell összehangolni; ezek: a termésmennyiségek alakulása, az ártörténet, az ártermelés fejlődése, a földhasználat és a szolgáltatások változásai a XVIII. század végétől 1861-ig, a jobbágyreform.

A konferencia határozata nagyrészt elfogadta és megismételte Sabunya és Jacunskij fenti javaslatait és leszögezte: szükségesek az összefoglaló munkák, a termelőerők fejlődésének vizsgálata, ártörténet, a termelési viszonyok terén a kormánypolitika vizsgálata, a parasztszervezetekhez új forrásanyagot kell feltárni. Ugyancsak jelentkezik az európai fejlődés összehasonlító vizsgálatának az igénye is, mert leszögezi a határozat, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani a határokon túli kelet-európai országok történetére. Foglalkozni kell továbbá a historiográfiával, igen fontos a dogmatizmus leküzdése. A témákat nagyobb időegységben kell vizsgálni, helytörténeti kutatásokat kell végezni, összehasonlító történeti módszert kell alkalmazni. Foglalkozni kell a források kiadásával, ki kell dolgozni a metrológia kérdéseit, s az országosan folyó kutatómunkát össze kell hangolni.

(A „Kelet-európai agrártörténeti évkönyv 1962” c. kiadványt részletesen ismertette Niederhauser Emil az Agrártörténeti Szemle 1966. évf. 1—2. szám 210—219. lapjain.)

ségükben is összefüggő jelenségek magyarázata még világszerte vitatott. Marxista történetírásunknak — a szovjet, lengyel, csehi történészekkel együttműködve, hiszen az ő analóg adatainak ismerete nélkül e kérdések úgysem oldhatók meg — fontos feladata, hogy a jelenség Magyarországra vonatkozó tényeit, adatait az eddigieknél sokkal alaposabban feltárja és ez adatok birtokában, a nemzetközi összefüggések széleskörű figyelembevételével, marxista módszerrel értelmezze, magyarázza azokat.

E hosszas kitérő után visszakanyarodva eddigi eredményeinkre: a városi fejlődés megrajzolása szintén összefoglalja mindazokat a lényeges vonásokat, amelyeket a kutatás jelenlegi állása szerint ebben a polgári fejlődés szempontjából stagnáló, sőt retrográd korszakban városainkról tudunk. Csakhogy úgy érzem, az ismereteknek ezzel a fokával nem elégedhetünk meg. Városaink lélekszámának, azon belül a városi lakosság társadalmi, vagyoni tagozódásának, a kereskedők, iparosok, a városi proletariátus arányainak megállapítása, a mezőgazdaság művelésének a városlakók körében való elterjedésének felmérése, a céhek helyzete a magyarországi városokban termelt iparcikkék árainak és minőségének a megállapítása, az eredmények szembesítése a nyugatról érkező iparcikkék hasonló adataival, mind fontos feladatok. A bányászat történetére vonatkozó kutatások folyamatban vannak és nyilván jelentősen ki fogják egészíteni ide vonatkozó ismereteinket.

A gazdasági problémák felvázolása nagyrészt magában foglalta azok társadalmi vonatkozásait is. Így pl. a majorkodó, a jobbágyokat röghöz kötni s a piacot magának kisajátítani törekvő nemesség gazdasági túlsúlya magával hozta ez osztály társadalmi súlyának a rendkívüli megnövekedését is. De e téren sincs minden tisztázva. Szükség volna pl. megvizsgálni a földbirtoknak a nemességen belül való megoszlását, hogy világosabb képet nyerjünk a nagy-, közép- és kisbirtok arányairól, azoknak területi megoszlásáról. E célra alkalmas forrásul szolgálnak a dicajegyzékek, feltárásuk mind a XVI., mind pedig a XVII. század vonatkozásában elkezdődött, majd elakadt. E munkák befejezése az uralkodó osztály földbirtoklásának megoszlásába, s az ezen belül bekövetkezett esetleges változásokba, eltolódásokba enged bepillantást. Úgy látszik, hogy a XVII. század folyamán a megyei nemesség is megerősödött, s bár a nagybirtokos arisztokrácia soha nem látott hatalommal rendelkezik, ugyanakkor a megyék kezdik önállóan is hallatni hangjukat. A köznemesség anyagi bázisának, a földbirtoklásban való részesedésük arányának tisztázása mellett megyei iratok kutatása alapján is vizsgálni kellene egyes megyék politikai szereplését.

A jobbágyság túlnyomó többségét az ún. „örökös jobbágyság” rendszerébe szorító fejlődésnek a fővonala tisztázottnak tekinthető. Az ezzel párhuzamosan futó mellékvonatról, amely azonban a jobbágylakosság nem elhanyagolható és a XVII. század folyamán egyre szélesedő hányadát érintette, ti. a szabad költözésű és a jobbágyi terhektől is kisebb-nagyobb mértékben szabadabbá váló rétegről, valamint e „szabad” fejlődésnek a főtendenciát kiváltó alapokkal való összefüggéseiről korábbi résztanulmányok után most készült elmélyült, összefoglaló monográfia. Ezek alapján a jobbágyságnak mint osztálynak korszakunkban való kutatatottsága megfelelőnek tekinthető.

A polgárságról — a várostörténet nagyfokú elhanyagoltsága miatt — e korszakból meglehetősen keveset tudunk; a kereskedelem- és várostörténet művelése lehetőséget adna a korabeli polgárság helyzetének jobb megismerésére is. Továbbá igen fontos feladat volna az oppidumokban élő parasztpolgárság és a tőzsérség társadalmi rétegének alaposabb vizsgálata.

Az ország gazdasági életének és társadalmi erőinek pontosabb számbavétele után kísérletet kellene tenni az állam, Habsburg-Magyarország és az erdélyi fejedelemség anyagi erőinek jobb felmérésére. Tisztában vagyok vele, hogy a forrásadottságok miatt nagyon nehéz, ha egyáltalán nem reménytelen feladat annak a meghatározása, hogy mennyi bevétele volt a királyi Magyarországnak az adókból, mennyi folyt be ténylegesen a kivetett összegekből, mennyi pénzt folyósítottak Bécsből a magyarországi végvárak fenntartására. Tárgyilagos feleletet kellene, hogy tudjunk adni arra kérdésre: igaz-e, hogy Bécs „kiszípolozta” az országot, vagy ennek az ellenkezője áll-e, hogy ti. a Habsburgok „tartották el” az országot, segítségük nélkül a végvári rendszer ki sem épülhetett, vagy magára hagyva összeomlott volna. Egyáltalán a végvárak XVII. századi életét is pontosabban meg kellene rajzolni, mert annak formái jelentősen eltérnek a XVI. századi viszonyoktól; a végvári katonaság ellátása nagy mértékben „naturalizálódott”, az egyre rosszabbul fizetett várkatonák kénytelenek voltak saját ellátásukra földet, szőlőt művelni, gazdálkodni, állatokkal kupeckedni. Számszerűbben kellene felmérnünk, milyen gazdasági és katonai erőket volt képes mozgósítani a Habsburg királyság, és ezzel szemben mekkora anyagi erők és milyen erejű hadsereg fölött rendelkezett a török. Csak az erőviszonyok behatóbb ismeretében tudunk tárgyilagos képet alkotni az egykorú politikai kérdésekről is: mi írható Bécs halogató, Magyarországot feláldozó, az országot csupán elővédnek tekintő politikájának a számlájára és mennyi volt ebben (volt-e egyáltalán?) a tényleges helyzet felméréséből adódó, indokolt óvatosság? E vizsgálatokba bele kell vonni az egykorú hadviselés anyagi szükségleteit, lehetőségeit és korlátait számbavevő hadtörténeti kutatások már rendelkezésünkre álló eredményeit.

A török által megszállt országrész életével kapcsolatban részben a turkológusok segítségét kell várnunk, részben azonban magyar (és bécsi) források alapján törekednünk kell az alföldi rideg marhatartás méreteinek, az abból származó haszonnak, e hasznból eredő tőkék hovafofordításának megállapítására. A felszabadító háborúkat közvetlenül követő időkben az újonnan visszafoglalt területekről készült összeírások szisztematikus átnézésével, retrospektív módon, ugyancsak további fontos adatokat nyerhetünk a török területek társadalmi, gazdasági viszonyairól. Többek között ilyen összeírásokból is kiderül, hogy a török katonaság — ugyancsak „refeudalizálódva”! — nagy fizetetlenségében a magyar végváriakhoz hasonlóan szőlőt művel és műveltet, robotoltat a magyar jobbágysággal, majorkodik. De a magyarországi török helyőrségek viszonyainak jobb megértéséhez a török birodalom XVII. századi megrendülésének kérdését is behatóbban meg kellene vizsgálni. Mindenesetre elgondolkoztató, hogy a török állam pénzügyi nehézségei, pénzügyi válsága, s katonáinak ebből fakadó fizetetlensége, következképp a katonai fegyelem meglazulása ugyanabban az időszakban zajlik le, amelyben egész Európán pénzügyi (és egyéb) válság hullámszik végig. Úgy látszik, a „naturalis formák” felé való eltolódást, a pénzforgalom visszaesését a török birodalom sem tudta elkerülni. — Részletkérdés, de azért fontos volna a hódoltsági terület nagyságának hullámszását, változásait pontosan számbavenni. A dicajegyzékek alapján ez is lehetséges, a hódoltatást a különböző évekből faluról falura nyomon tudjuk kísérni.

Az általam vizsgált néhány évtized az erdélyi állam életének legragyogóbb korszaka, Bethlen Gábor uralkodásának ideje. Az egyetemi tankönyv e fejezetének írója, maga is Bethlen-kutató, a témával kapcsolatos eredményeket összegezve, a probléma külpolitikai vonatkozásait széles nemzetközi keretekbe ágyazva tárgyalja Erdély és a Habsburg-ellenes felkelések történetét.

Az osztályerőviszonyoknak a nemesség javára történt nagyarányú eltolódása a XVII. század első évtizedeiben a rendiség felvirágzására vezetett. A század országgyűlési iratainak kiadása, amely munka szintén folyamatban van, a politikai történet jobb megértéséhez alapvetően fontos iratokat fog rendelkezésünkre bocsátani. A korszak megoldhatatlan alapellentmondása azonban már most is világos: Bethlen Gábor egy Hunyadi Mátyás típusú nemzeti monarchia megteremtésére tett kísérletet (Zrínyi Miklós pedig ezt állította követelményként a nemzet elé), a rendek viszont a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok győzelmétől Jagelló-kori anarchiát, rendi előjogaik korlátlan érvényesítését várták. S ha a nemzeti monarchiát a kiemelkedően tehetséges, ténylegesen komoly katonai hatalommal és viszonylag jelentős anyagi forrásokkal rendelkező Bethlen Gábornak sem sikerülhetett megteremtenie részben belső okokból (az ehhez szükséges anyagi—társadalmi előfeltételek hiányában), részben pedig a külpolitikai viszonyok kedvezőtlen fordulata következtében, akkor a XVII. század közepének gazdasági és társadalmi erőviszonyok tekintetében még kedvezőtlenebb körülményei között egyenesen irreálissá vált Zrínyi Miklós követelése saját erőnkől felállítandó nemzeti hadsereg szervezésére (ki fizette volna és miből?), amely nemzeti hadsereg hivatva lett volna mind a törököktől, mind pedig a Habsburgoktól megszabadítani az országot.

„A Habsburg-hatalom pedig mégis az egyetlen közép-európai erőközpont volt, melyre a török eltávolításának feladatából a legnagyobb rész esett”, olvashatjuk a tankönyvben, s azt hiszem, ezzel egyet lehet érteni. Ez a Habsburg-állam viszont relatív ereje, gazdagsága mellett is alapjában szegény, tehetetlen és a magyarokkal szemben szubjektíve rosszindulatú volt. Mindezekon túlmenően azonban látnunk kell, hogy ez a belsőleg gyenge és súlyos külpolitikai problémákkal is küszködő Habsburg-hatalom a török kiűzését egyelőre nem tudta megoldani. A birodalmat sújtó széleskörű válságból ezzel szemben igyekezett minél többet áthárítani a magyar társadalomra — miként a magyar nemesség is próbálta saját válságát a parasztság és polgárság rovására megoldani. Ezek az áthárítási kísérletek azonban végső soron egyikük alapvető bajait sem orvosolták, és végső soron bekövetkezett a magyarországi polgárság, parasztság, majd nemesség, alapjában az egész magyar állam, majd ezen túlmenően, a Habsburg-állam nagyarányú elszegényedése, nagyfokú eladósodása. Egyetlen szerencsénk, hogy a török államon belül ugyancsak az elszegényedési, dezorganizálódási folyamat játszódott le, s a század végén külföldi segítséggel és saját erőink végső megfeszítésével (értve ezen a magyarországi parasztság végső adókizsákmányolását és tönkretételét) sikerült a törököt kiűzni az országból.

A beszűkült piaclehetőségek, az általános depresszió korában egymással szoros kapcsolatban álló, de különböző fejlettségű (az iparosodás eltérő fokán álló) társadalmak gazdasági, de ezen túlmenően, politikai érintkezése szükségszerűen magával hozta a fejlettebb társadalomnak a fejletlenebbre irányuló fokozódó nyomását, a válság áthárításának kísérletét. (Így gazdaságilag elég az osztrák iparcikkeknek a magyarországi ipart elorvasztó hatására gondolkunk). Az e kísérletek ellen való védekezés mindenképpen indokolt, jogos, bár egyben elég reménytelen is. E védekezést azonban Magyarországon a legretrográdabb erő, a rendi előjogait féltő nemesség képviselte (csak az képviselhette), és ilyen erőviszonyok mellett mindazok a kísérletek (Bethlen Gábor) vagy elképzelések (Zrínyi Miklós), amelyek a rendiségen túlmenően az ország egyéb — objektíve gyenge — erőit igyekeztek céljaik érdekében mozgósítani, hosszabb távon megvalósíthatatlanok voltak. Az erős, független nemzeti monarchia esz-

méje nemcsak ebben a különlegesen szerencsétlen évszázadban, hanem egész további történelmünk során évszázadokon át megvalósíthatatlan utópia maradt. Úgy vélem, ez még mindig nem elég világosan áll előttünk, sokszor mintha a jóvátehetetlen is segíteni próbáló nosztalgiával nyúlnánk a kérdésekhez, a „majdnem sikerült”, „kevésen múlt” illúziójával. Az erőviszonyok reálisabb számbavétele megóvhatja a történezt e hamis illúzióktól és a feloldhatatlan ellentmondásaiban tragikus korszak együttérző, de tárgyilagos ábrázolását teszi számára lehetővé.

Az ideológiai, kulturális képet a nacionalizmus-viták újabb eredményeivel, a XVII. századi értelmiségre vonatkozó, folyamatban levő kutatások tanulságaival kell majd kibővíteni. De ezeken túlmenően célszerű volna megvizsgálni az egykorú iskolázást, nemcsak annak szervezetét, hatókörét, hanem azt is, hogy a különböző szintű oktatási intézményekben mi volt a tanításnak, az ott szerezhető ismereteknek a tartalma, tehát milyen világképet szerezhettek (a természettudományos ismeretektől a társadalomnak önmagáról alkotott egykorú képéig) a magasan iskolázott XVII. századi ember. De e „magas kultúra” mellett nem kevésbé fontos az egykorú mértékkel mérve színvonalas és a nem színvonalas, mintegy „ponyva” termékek kiadásának, elterjedésének, hatósugarának a vizsgálata, annak megállapítása, milyen világképe lehetett az ország lakosságának többségét kitevő tanulatlan tömegeknek. A művészettörténet, az anyagi kultúra egykorú muzeális és egyéb emlékeinek felhasználásával a különböző társadalmi osztályok és rétegek életformájának, hétköznapijainak keretének megrajzolását is az eddigieken túlmenően bővíteni és színesíteni kellene.

Az itt felvázolt problémák tömegét (amelyekhez bizonynyal még egyebek is fognak felsorakozni) hosszú évek munkájával tudjuk csak megoldani. Ehhez járul még, hogy a korszak gazdaságtörténeti és politikai kérdéseinek megnyugtató tisztázásához teljesen nélkülözhetetlennek látszik a bécsi levéltárakban való rendszeres és alapos kutatás.

Zimányi Vera

Hozzászólások

Györffy György

Bartha Antal elaborátumában kettő kell választanunk a mondanivaló lényegét és annak megfogalmazását. A lényeg helyes, kivált az őstörténeti periódusban emeli ki jól a fő problémákat. Állásfoglalásával egyet kell érteni. Ugyanakkor a problémák megfogalmazásában bizonytalanság, óvatosság, néhol homályosság érezhető.

A finn-ugor őshaza helye és az ugorok termelőmódja valóban vitatott és megoldatlan probléma, s a két kérdés szorosan összefügg. Az őshaza végleges elhelyezése végre lehetővé tenné a régészeti anyag egyértelmű értékelését is.

További kutatást kíván a kaukázusi—iráni szellemi műveltség hatásának problémája. Sok a perzsa jövevényszó a magyarban, de a közvetlen átvétel lehetősége történetileg irreális. Meg kellene vizsgálni a khorezmiek hatását, akik szintén iráni népesség, s akikkel tényleg volt kapcsolat.

Fel kellene számolni végre a VI—IX. századi termelőmód megítélésében mutatkozó ellentéteket. A legtöbb régész és történész e kérdésben általában egyetért, de van néhány ellentétes álláspont is. Pl. Váczy Péter véleménye szerint a magyarság tisztán nomád volt. Ebben világosan állást kell foglalni, mert központi jelentőségű, s a régészeti anyag értékelésében is döntő. Ide kapcsolódik a kettős honfoglalás László Gyula által felvetett kérdése is; eszerint a honfoglalás csak egy újabb, állattenyésztő népesség betelepődése lett volna.

Helyesen világít rá az elaborátum a párhuzamos kelet-európai fejlődés kutatására. Az egyirányú fejlődési tendenciák a társadalomtörténet és a kultúra területén is egyre jobban körvonalazódnak, pl. bizonyos ruhadarabok általános kelet-európai elterjedése.

Az elaborátum helyesen hangsúlyozza, hogy elengedhetetlen a nomádoknál kialakult tulajdonviszonyok vizsgálata. Kiemelendő, hogy a források legelő-, szállás- és állattulajdonról beszélnek. Az elaborátumnak azt a megfogalmazását, hogy a jószág már magántulajdonban volt, úgy kellene módosítani, hogy nycsaládi tulajdonban volt, s róla a család feje diszponált. Fontos az a megállapítás, hogy nem lehet a magyaroknál az általános fejlődéstől nagyon eltérő viszonyokkal számolni; ezt az ukrainai ásatások is bizonyítják.

Az államszervezet kérdéséhez fontos a nomád szervezetek analógiás vizsgálata. Egyetértünk a területi-politikai intézményeknek a referátumban adott értékelésével.

A szláv—magyar kapcsolatok vizsgálatát el kell mélyíteni. A nyelvészeti eredményeket nem lehet automatikusan átültetni a társadalomtudományokba,

mert rengeteg az irracionális átvétel, amikor a jövevényszó meglevő magyar szavak helyébe lép. Az átvételek időpontjára vonatkozólag alig akad biztos kronológiai ismérv. Nem tudjuk pl. elkülöníteni a későbbiektől a nagyon lényeges IX. századi (honfoglalás előtti, tehát keleti szláv) átvételeket. Nagymérvű volt az érintkezés a X—XI. században is, de a szláv jövevényszavak beáramlása evvel sem zárul le, a XVI. században a délszlávok bevándorlásával folytatódik. E 700 éves periódus összes jövevényszavát nem lehet egy kalap alá véve a honfoglalás idejére tenni (pl. lótenyésztési szavakat a délszlávok hoztak be a XVI. században).

Az államfejlődés kérdésében a leglényegesebb probléma az, hogy mennyiben alapul a magyar állam szláv előzményeken. Nem értünk egyet a régi felfogással, s álláspontunkban megerősített a várostörténeti anyag átnézése is: Cseh- és Lengyelországban a 960-as években indult meg az a folyamat, amelynek eredményeképpen a törzsi központok beépítésével castellanusi szervezet jött létre, a X. század végéig város helyek sora alakult ki. Minthogy e folyamat csak néhány évtizeddel korábban játszódott le ott, mint nálunk, a honfoglaló magyarok nem találhatták meg ezt a struktúrát Magyarország területén a IX. század végén. Nem átvételről, hanem sokkal inkább általános kelet-európai fejlődésről van tehát szó, amely az egyes országokban csak néhány évtizedes eltéréssel, párhuzamosan ment végbe.

A nyelvi átvételek is inkább erre a korra tehetőek talán; okuk az uralkodók közti kapcsolatok, házasságok, a kereszténység elterjedésekor pedig a papok vándorlása lehet.

Párhuzamos kelet-európai fejlődés, kölcsönös megtermékenyítés, amelyben mi kétségtelenül többet kaptunk a szlávoktól, mint ők tőlünk — ez a történetileg megfogható kép, s ez sokkal realisabb, mint egy itt talált szervezet pusztá átvétele.

Helyes annak hangsúlyozása, hogy kapcsolat van a nyugati rabszolgák elhajtása és a dirhemforgalom között, de a megfogalmazás nem elég világos. Ugyancsak pontosabban kell fogalmazni a házassulás — emberi értékmérés és az úr—szolga viszony előrehaladott állapota kérdéskör elemzésénél. Az ember értékének mérése itt már pénzben is történik, ez tényleg fejlettebb fok.

Az *ispán* szó szláv eredete nem kétséges, de meg kell jegyezni, hogy nem terjedt el a teljes szláv területen, s vannak olyan vélemények is, hogy a szó iráni eredetű. Az ugyancsak szláv eredetű *udvar* és *vajda* szavakról elképzelhető, hogy honfoglalás előtti átvételek.

Az árpádkori történettel kapcsolatban az elaborátum helyesen mutat rá néhány feldolgozatlan kérdésre, pl. a paraszti termelés problémájára. A mezőgazdasági termelés az Árpádkor egyik legsötétebb területe.

A birtokviszonyokról írva a referátum azt mondja, hogy az egyházi birtokok a világiaknál intenzívebben szerveződtek. Sok egyházi birtok úgy jött létre, hogy a király vagy egy világi földesúr egy udvarházat szolgálónépeivel együtt átadott az egyháznak. Sok példa van erre: Pécsvárad, Zirc, Dömös stb. Ez azt jelentette, hogy amikor a birtok egyházi kézbe került, a királyi szervezet is egyházi kezelésbe ment át. Ezért találjuk ugyanazt a termelőszervezetet mindkettőben, pl. az egyházi birtokon is megmaradnak az udvarnokok, s peres ügyekben még évszázadok múlva is a nádorispán alá tartoznak. Az egyházi birtok tehát eredetileg nem volt fejlettebb a másik két (királyi, világi) birtoktípusnál, csak átvett egy fejlettebb királyi vagy fejletlenebb magánbirtok-szervezetet.

Heckenast Gusztáv

Bartha Antal referátuma nehéz olvasmány, sok új gondolatot vet fel, ezek kifejtésére természetesen nem mindig térhet ki. Túllép az egyetemi tankönyv és a kétkötetes Magyarország története keretein, az irodalmat szélesebben fogja át, mint ahogy feladata volt, de ez előnyére válik. Javára lett volna, ha tekintetbe veszi Molnár Erik társadalomtörténetének második részét is, mert ez adja az egyetlen reális Mátyás-értékelést a magyar történeti irodalomban. Ha nem tudunk elszakadni történetírásunk idealizált Mátyás-képétől, nem érthetjük meg a XVI—XIX. századi magyar történetet. Közép-Európa központja a XVI. században az a Prága, amelyet Mátyás nem tudott meghódítani, s a XVII. századtól kezdve az a Bécs, amit 1485-ben elfoglalt, hogy azután haláláig többnyire ott tartózkodjék. Azt a soknemzetiségű birodalmat, amelyet Mátyás keletről nem tudott megvalósítani, a Habsburgok nyugat felől létrehozták.

Fontos az elaborátumnak az a megállapítása, hogy Magyarország története nem a honfoglalással kezdődik. A Szilágyi-féle 10 kötetes történet első kötetének kb. fele foglalkozott a honfoglalás előtti Magyarország történetével. Ilyen arányban kellene nekünk is.

Nagyon lényeges Barthának az a másutt már bizonyított megállapítása, hogy a magyarok és a nomád türk népek szervezete kapcsán nem analógiákról, hanem a dél-oroszországi környezet természetes összefüggéseiből következő kölcsönös feltételezettségről van szó.

Egyetért a referátumban a magyar—szláv kapcsolatokról és a vármegyeszervezet létrejöttéről mondottakkal. A cseh történészek megállapítása szerint a középkori cseh-morva állam nem nagymorva alapokon, hanem a nagyon ingatag nagymorva alapok lerombolása után, a fejedelmi szolgálonépek szervezete épült fel. Ha a csehek nem találták meg saját nagymorva előzményeiket, mi sem fogjuk megtalálni, tehát ne is keressük. Nem Pribina vagy Szvatopluk államszervezetének valamiféle továbbéléséről, hanem általános kelet-európai fejlődésről van szó. E fejlődésen belül a bennünket ért szláv hatás nem korlátozható az új haza területére, alapvető jelentőségűek lehetnek a IX. századi keleti szláv ösztönzések.

A rabszolgatartó társadalom fejlődési fokának elmaradása ma már nem igényel magyarázatot; sokkal inkább kell azt a fejlődést magyarázni, ahol a rabszolgatartó formáció nem marad el. Engels utalásai alapján már Molnár Erik ebben az irányban kereste a megoldást, s a legutóbb az NDK-ban lefolyt formáció-viták is hasonló eredményre jutottak.

Az egyházi, világi és királyi birtokok fejlettségi színvonalának kérdésében a kutatókat megtévesztették a forrásadottságok. Az egyházi birtokok nem voltak fejlettebbek a másik kettőnél, csupán több oklevél maradt róluk, s ez optikai csalódást okozott. A XI. századi világi birtok fejlettségéről a százdi s a legújabban felfedezett zselicszentjakabi oklevél tanúskodik. Végül hogy a szerzetesektől már a XI. század elején sem lehetett fejlettebb gazdálkodást tanulni, már Erdélyi László kimutatta 1938-ban egy különben elég gyenge tanulmányban. A ciszterciták szerepét e tekintetben még meg kell vizsgálni, de tény, hogy míg Lengyelországban ők honosítják meg a vízierővel hajtott vashámort, nálunk a német kolonizáció.

Mályusz Elemér

Egyetért Bartha Antal megjegyzéseivel, amelyek az egyetemes összefüggések feltárásának szükségességét hangsúlyozzák. Ez a szemléletmód ne csak a feudális korra legyen érvényes, hanem húzódjék végig az egész munkán. A marxista feldolgozások eddig elsődleges feladatuknak a belső fejlődés feltárását tartották; a külső összefüggéseket elhanyagolták, mert ezeket a polgári történészek elég szélesen feldolgozták. Ezek a munkák azonban csupán lexikális ismereteket nyújtanak, a lényegét elmellőzik. Megerősödhetett a marxista történet-szek averziója a rankei és Ranke utáni koncepciók iránt. Persze Rankenak a külkapcsolatok abszolutizálásában nincs igaza, de arra már a marxista klasszikusok is rámutattak, hogy az egyes országok történetét világtörténeti összefüggésekbe kell beágyaznunk.

Nem lehet elmarasztalni a két szintézist, amiért ezt nem tudták véghezvinni; csak éppen emiatt elavultak. A magyar történet beágyazása az egyetemes történeti folyamatba nem szorítkozhat csak az időleges történeti kapcsolatok felsorolására. Pauler munkája a halicsi fejedelemséggel való kapcsolatokról jó, de ilyen összefoglalások más korokról és területekről is kellenének. Legalább a velünk kapcsolatban álló országok irodalmát kellene átnéznünk. Ezeknek az országoknak nemcsak politikai történetéről, de berendezésükről is tudomást kell szereznünk, legalább alapmonográfiáikat ismernünk kell. A XV. századi magyar—török harcokhoz fontos ismereteket nyújt a Moravcsik Gyula szerkesztésében 1947-ben megjelent forráskiadás („Ordo portae”). E leírás adataiból kitűnik, milyen óriási nyomás nehezedett Magyarországra, s ennek ismeretében lehetne megítélni a magyar katonai felkészülés mértékét is.

Középkori társadalmi és gazdasági életünk kérdései általában tisztázottnak tekinthetők a két feldolgozásban. Székely György nagy tudása és alapossága biztosíték az elmélyült ábrázolásra, de csak kiadott anyag alapján már nem fogunk tudni újat adni. Különösen szükséges, hogy a Jagelló-kort új megvilágításba helyezzük. Az Országos Levéltár évek óta folytatja a Jagelló-kori oklevelek regesztázását; ezt alapul lehetne venni, bár hatalmas munka van még hátra. A leglényegesebbek azok az anyagok lennének, amelyek a mindennapi életbe engednek bepillantást, pl. a számadási jegyzőkönyvek.

Ugyancsak fontos lenne egy Hunyadi-kori okmánytár is. Ez többek között feltárná azt, hogy Mátyás útja sem volt nyílegyenes. A Zsigmond-kor feltárását megkönnyíti, hogy már több ezer oklevél-kivonat készült el. Az Anjou-korhoz Györffy történeti földrajza az alapforrás. E korszak parasztságtörténetének adatait Belényesy Márta már értékesítette. Problematikus terület a kormányzás- és közigazgatástörténet. Itt fiatal, szakképzett medievistákra van szükség.

Nem lenne méltányos a medievistákat a 10 kötetes „Magyarország története” munkálataival kapcsolatos, előre kijelölt témákra terelni. A medievisztika nem nélkülözheti a kutatók szabad témaválasztását; ez a 10 kötetes szerzőit is meg kell hogy illesse.

Egyetért Bartha Antal több javaslatával:

1. A Magyarországon élő népek megismerése, legalább is irodalmuké. Itt igen lényegesek a statisztikusok irányításával folytatott demográfiai vizsgálatok.

2. Feltárandó terület a művelődéstörténet, ahol még csak a követelmények tisztázottak. A közvélemény a 10 kötetet csak a művelődéstörténet részletes elemzésével tudja elképzelni. Meg kell becsülnünk a már meglevő kezdeményezéseket, pl. Belényesy munkásságát a parasztság anyagi kultúrájáról.

3. A rendiség problémáinak feltárása egyben a hazai politikai gondolkodás jobb megismerését is lehetővé tenné. Igen fontosnak tartja a dekrétumok vizsgálatát, különösen a Jagello-korban, mert ezekből kiolvashatók a rendi törekvések. A dekrétumokat az eddigi kutatás mellőzte, mert nem látta meg, hogy ezek pártprogramok.

A korábbi szintézisek hiányosságait az elmélyültség hiánya okozta. E témakörben kiegészíti Bartha megjegyzéseit:

1. Valóban igaz-e, hogy a rendiség az egyszerű árutermelés vetülete lenne? Bizonyos fokig igen. De ha megvizsgáljuk a török birodalmat, azt látjuk, hogy a rendiség teljesen hiányzik, ugyanakkor virágzó az árutermelés. Nem beszélhetünk tehát a kettő feltétlen okozati kapcsolatáról. A közvetlen ok a keresztény és mohamedán vallás és egyház különbözőségében rejlik. A keleti és nyugati rendiség különbségét persze nem a vallási különbségekben kell keresnünk, mert a vallás megint csak társadalmi viszonyokat tükröz, tehát többszörös áttételt kell figyelembe vennünk.

2. Szükség van a szétszórt, de tartalmukban összetartozó jelenségek összefüggésének feltárására. Pl. az állami adók fokozatosan földesúri kézbe kerültek. Erre az egyes adófajtáknál számtalan adatunk van. A jelenség ugyanakkor összekapcsolódik a központosítási törekvésekkel: a centralizáció hátráltatta ezt a folyamatot.

Szücs Jenő

Bartha Antal referátuma hasznos és részletes leltára a szóbanforgó történeti korszak problematikus vagy kidolgozásra váró kérdéseinek. Minden pontjával egyetért, egy-két vonatkozásban pontosabbá tenné a fogalmazást. Ezért csak egy-két szemponttal egészíti ki az elaborátumot.

Az elmúlt két évtizedben a magyar történelem belső mozgásának, összefüggéseinek feltárása volt a cél, ami éppen eléggé lekötötte, s a továbbiakban is le fogja kötni az energiákat. A középkori magyar történelem egyetemes történeti helyét azonban nem (vagy alig) jelölték ki szintéziseink.

Az egész ún. „magyar középkor” fő problémája a nagyobb multú európai feudalizmus szerkezetébe való beilleszkedés, közelebbről: e beilleszkedés sajátos formáinak kialakulása. A magyarság, s vele nagyjában egyidejűleg egy sor más nép, szlávok, skandinávok, „félúton” kapcsolódtak be egy fejlődésvonalba, nagyjából (*mutatis mutandis*) hasonló társadalmi-politikai szerkezeti formák közt, mint ötszáz évvel korábban a Róma helyébe lépő barbár királyságok, csak hogy alapvetően más történeti szituációban és feltételek között. Az a távolság és feszültség, mely kezdetben — az ezredforduló táján — a nemzetségi-törzsi szerkezetből kiemelkedő korai barbár magyar királyság és a hűbéri Európa között fennállt, kétségtelenül viszonylag gyorsan enyhült, hogy a XIV—XV. században — így szoktuk mondani — a magyarországi fejlődés lényegében „behozza a kezdeti késést”, s mind a gazdasági alapon (termelőerők fejlődése, paraszti járadékformák, városi fejlődés), mind a társadalmi szerkezetben és politikai szervezeti formákban legalább is közel került a nyugat-európai fejlődéshez; legfeljebb a formák és méretek voltak kisszerűbbek. Kérdés azonban, hogy valóban csak ennyiről volt-e szó, vagy pedig már bizonyos jellegzetes szerkezeti sajátosságok figyelhetők meg, melyek eleve, mintegy morfológiailag különálló képletet eredményeztek.

„Korai feudális állam”, „hűbériség”, „rendiség”: mindezek a nyugat-európai történetből elvont kategóriák, melyekkel a magyar történetben is operálunk. Európa nyugati részén az e fogalmakkal jellemzett képletek (kissé sematizálva és leegyszerűsítve, hiszen „Nyugat-Európa” is a valóságban több fejlődési régióra oszlik) határozott időbeli egymásutánban, viszonylag határozott kontúrokkal különülnek el, mintegy egy évezred keretében. A részben még az antikvitás továbbélő erőforrásaiból táplálkozó korai feudális állam VII—VIII. századi bomlása után a VIII—IX. században épülnek ki a római eredetű commendatio és a germán kíséret elemeinek összeolvadása révén a társadalmi szerkezetet mélyen tagozó hűbérviszonylatok, hogy a X—XIII. században az államélet egészét átszövő strukturális elvvé alakulva, „hűbéri korszakról” beszélhessünk; majd pedig a XIII. században a társadalmat horizontálisan átrendező korporatív formák megszületése után a XIV—XV. században a rendi szerkezet szorítja az előbbi háttérbe.

Lehet-e ebben az értelemben „korszakokról” beszélni a magyar történetben? A nyugat-európai VI—VIII. századi viszonyokkal számos analógiát felmutató XI—XII. századi korai feudális állam részben ismert, részben azonban még feltárandó okok következtében viszonylag gyorsabban indul bomlásnak, mint annakidején nyugaton, hogy a XIII. század folyamán a korai feudális állam bizonyos elemeinek restaurálási kísérlete (IV. Béla alatt) kudarcra ítéltetvén, a század második felében egyszerre, egymás mellett jelenjenek meg a hűbérviszony sajátos formáinak kiépülése mellett a kialakulófélben levő nemesség rendi törekvéseinek kezdetei (az 1270—90-es években), miközben már a polgárság is a színen van, sőt átmenetileg bizonyos — alárendelt — politikai szerephez is jut.

Nem fejeződik-e ki ebben a parallelizmusban valami, ami végig jellemző a magyar történeti fejlődés alkatára? Ti. egyrészt a társadalmi fejlődés viszonylagos gyorsasága (ami részben vagy jórészt abból fakadt, hogy az Európa nyugati felén már kialakult feudalizmus mind gazdasági, társadalmi, mind kulturális és ideológiai értelemben siettetően hatott), másrészt azonban — minthogy a gyorsaság szükségképpen elsietettséggel jár — a formák tagolatlansága, ami minőségileg más képleteket hoz létre.

Az erősen tagolt, differenciált, s a személyi függést erőteljes intézményes keretekbe szorító nyugati hűbériségben egyaránt benne rejtett a dezintegrációs és integrációs tendencia. Kifejlődésekor — a Karoling-kor kezdetén — még az állam egységének szolgálatába lehetett állítani; csak a IX. század dereka után fejlődik ki fokról-fokra a hűbéri széttagolódás. Ám a XIII. században — legalább is Európa nyugatán, Angliában, Franciaországban, részben Spanyolországban vagy a szicíliai királyságban — kezdetben éppen a hűbériség, a hűbérjog jön a királyság segítségére, sok egyéb mellett, a központosítás politikájának elkezdésére, hogy aztán fokozatosan háttérbe szoruljon.

A magyar familiaritásban ilyen lehetőségek a jelek szerint kevésbé rejtettek (éppen a nyugati hűbériségnél lazább, személyesebb, tagolatlanabb jellege miatt), viszont ezzel szemben léte prolongálódott a kései feudalizmusig, s a társadalom viszonylag nagyobb tömegeit fűzte magához, minthogy nem-nemesekre is kiterjedt.

A rendiség Magyarországon a familiaritás mellett, annak alárendelten, azzal bizonyos fokig harcban, de kölcsönös feltételezettségben bontakozik ki — a XIV. századi apály után — a XV. század 30—40-es éveitől, anélkül, hogy tulajdonképpeni pregnáns „hűbéri korszakról” lehetne beszélni (abban az értelemben, ahogy Nyugaton). Ez a rendiség sem nyugat-európai értelemben vett képlet,

hiszen lényegében a nemességgel azonosul fogalmilag, a polgárság szerepe benne minimális.

Am e polgárság nélküli nemesi rendiség megint csak ugyanannak a társadalomfejlődési képletnek a tünete, melyet egyfelől a szervetlenül gyors, következőképpen tagolatlan feudalizáció, másfelől a Nyugat-Európával való intenzív kapcsolat határoz meg. Egyfelől a feudalizáció differenciálatlansága többé-kevésbé érintetlenül hagy viszonylag széles középrétegeket még a XI—XIII. században, melyek konzerválásához ott van egyrészt a királyi hatalom, másrészt a megye; másfelől a magyarországi városgazdaság, peremterületen és az európai piac szerkezetében elfoglalt — a XV. században egyre nyilvánvalóbbá váló — előnytelen helyzete miatt, törpe és erőtlén polgárságot hozott létre.

A hiányosan és tökéletlenül urbanizált, elnagyolt és tagolatlan hűbéries vonásokkal át- meg átszőtt rendi struktúra nem volt kedvező talaj a korai abszolutizmus számára sem. Nem esoda, hogy Mátyás egyre inkább külső hódítások útján, s a cseh és német királyi cím révén keresi azt a bázist, amit itthon alig-alig talált meg.

E problémakör alkatelemei az elmúlt évtizedek marxista történetírásában, de már az 1930—40-es években is fel-felbukkantak. Szintéziseink azonban e vonatkozásban keveset mondanak, ami részben az idevágó részletkutatások elégtelenségével magyarázható, részben azzal, hogy az egyetemes történeti összefüggések, viszonyítások számára alig jut bennük hely, a társadalomtörténeti elemzések pedig felaprózva, töredezetten jutnak szóhoz.

A magyar történetben a XIII. század ábrázolásánál jelentkezik a következő két-három évszázad társadalomtörténeti és politikai feszültségeinek essenciája. Mintha a történelem egyszerre felmutatná — embrionális formában — mindazokat az erőket és tényezőket, amelyeket a következő évszázadban részben átmenetileg visszavon, hogy a XV. században szabadjára engedje őket. Joggal hiányolta Bartha a szolgáltatórétegek, a kialakuló parasztság korai történetének átfogó rajzát. Az egyetemi tankönyv foglalkozik a nemesség kialakulásának előzményeivel, de egyrészt fölöttébb kétségesnek tűnik a királyi serviensek és a várnépek mozgalmának hipotetikus összekapcsolása, másrészt a serviensek önálló politikai erőként való bemutatásának a XIII. század első felében az ismert adatok és körülmények ellene mondanak. Annál különösebb, hogy a század utolsó harmadának fejleményeire, amikor ez az immár *nobilis*-nak nevezett réteg valóban a politikai porondra lép, alig terjed ki a figyelme.

Ez az időszak mindenképpen elmélyültebb vizsgálatot igényelne, hiszen ekkor jelentkeznek az államszemlélet új kategóriái, összefüggésben egy, a királyi udvarban csoportosuló intellektuális réteggel, a korabeli nyugati udvarok „legistáinak” szerény megfelelőivel; ekkor vannak nyomai az első országgyűléseknek (már az 1270-es évektől fogva). A társadalmi differenciálódás részleteinek megismerése szempontjából fontos lenne tisztán látnunk: kik, milyen rétegek hadakoztak e korban, s mi lett a sorsuk a polarizáció előrehaladásával, a XIV. században. A *bellator* és *nobilis* még távolról sem egymást fedő kategóriák e korban, noha a nemesi ideológia a kettő identifikálására törekszik.

Elengedhetetlenül szükséges lenne a magyarországi familiaritás fejlődését és szerkezetét közelebbről megvizsgálni a XIV—XV. században. E téren alapvető kutatásokkal rendelkezünk, ezeket folytatni kellene. Csak további konkrét analízis segíthet hozzá, hogy a magyar fejlődés „hűbéries” jellegét megrajzoljuk és helyét pontosan kijelöljük. Egyelőre inkább csak sejtjük, mintsem konkrétan igazolni tudnánk, hogy ez az Anjou-kor egyik kulcskérdése.

Az Anjou-kor ábrázolása mindkét összefoglalásban kiegyenlített, jól sűríti azokat az ismereteket, melyek ma rendelkezésünkre állnak. Továbbra sem tudjuk azonban, hogy végül is miféle erőkön nyugodott az Anjouk kormányzata. Természetesen számos tényezőt felsorolnak és hipotetikusán egybekapcsolnak a szintézisek, a kép részletei azonban még homályban vannak.

A XIV. század gazdasági fejlődésének és az Anjouk állama egzisztenciájának másik kulcskérdése Károly Róbert, s főleg I. Lajos dalmáciai—italiai orientációja, a délnyugati kereskedelem alakulása és szerepe az ország gazdasági fejlődésében. I. Lajos megítélése is csak ilyen vizsgálat nyomán kerülhet a helyére. Kétségtelen, hogy a Nagy Lajos-féle „világbirodalom” *interpretációja* és a hozzá fűzött történelmi ábrándkép jogos bírálatban részesült, attól azonban mégiscsak függetleníthetjük magát a *problémát*, hogy Hóman Bálint miként építette be azt történetsszemléletébe. Joggal mutat rá az egyetemi tankönyv, hogy ez a komplexum valóban nem volt „állam”, csak dinasztikus kapcsolatokkal összefűzött laza alakulat. Másfelől azonban, minden jel szerint, már működésbe léptek azok a történelmi erők, melyek Európának ezen a részén nagyobb, dinasztikus szálakkal összefűzött hatalmi alakulatokat tettek szükségsszerűvé. Az Anjou-alakulat a maga délnyugat—északkeleti tengelyével (Dalmácia és Lengyelország irányában) szerencsétlennek éppen nem volt mondható, amit egyébként a XIV. század második felének, s különösen az 1360—70-es éveknek adatszerűen is jól megfogható városi és mezővárosi fejlődése jól illusztrál.

Ennek a problematikának éppen a következmények adnak különös súlyt: a magyar királyságnak Lajos halála után, Zsigmond idején kialakult új, nyugati, német orientációja, mind gazdasági, mind politikai értelemben. Hogy itt mennyire gazdasági kérdésekről van szó, jól mutatja Zsigmond fantasztikus, de éveken át makacsul forszírozott kereskedelempolitikai terve, az 1410-es években: Dalmácia elvesztése után a levantei kereskedelem vonalát Velence kikapcsolásával, Genova Fekete-tengeri gyarmatairól a Duna vonalán, Magyarországon át Bécs, Regensburg stb. felé terelni. A valóságban Magyarország szükségképpen elsősorban Bécs és a dél-német területek közbeiktatása és közvetítése révén kapcsolódott ezután a világpiachoz; ennek következményei, ha véglegesen el nem is döntöttek, de fel vannak vetve a történeti irodalomban.

Ami a Zsigmondtól Mohácsig terjedő korszak ábrázolását és az abban érvényesülő koncepciót illeti, a referátumban említett észrevételekkel lényegében egyetért. Az új összefoglalásban érvényesíteni kellene a Hunyadi-féle kormányzat, a rendi állam kezdeteire vonatkozó új eredményeket. A kor egész problematikája két kérdésben éleződik ki: 1. megvoltak-e a centralizáció reális feltételei a XV. század második felében? 2. valóban a nemzeti centralizáció állt-e Mátyás politikájának központjában?

Az egyetemi tankönyv — noha gondosan közelíti meg a kérdést, mind a gazdasági alapok, mind az egyes osztályok, rétegek szempontjából —, kissé optimistán ítéli meg a helyzetet. Az állami terhek, adók (városoknál a kényszerkölcsönök) sokkal súlyosabban vették igénybe mind a jobbágyság, mind a polgárság teherbíró képességét az itt feltételezettnél. (Ennek számszerű felmérése nem reménytelen!) A Mátyás politikájával szembeni ellenállás pedig a valóságban masszívabbnak tűnik az ábrázoltnál. A rendiségtől ill. az állam hűbéres elemeitől (a nagy tisztviselők familiaritáson nyugvó igazgatásától) független kormányzati szféra határfoka is problematikus.

A centralizáció — amennyiben e fogalmon a királyi hatalom, a *status regis* függetlenedését értjük a *status regni*-vel szemben — hosszú, több százados, ko-

rántsem egyenesvonalú folyamat; kezdetei pl. a francia vagy az angol monarchiában a XII—XIII. századba nyúlnak vissza, s tartós sikerek ott is csak akkor mutatkoznak, amikor az állam bőven képes részesedni a korai kapitalizmus révén megnyitható jövedelmi forrásokból.

Nem most merül fel először a kérdés: Mátyás hódításai nem azt a felismerést fejezték-e éppen ki, hogy politikai és gazdasági szempontból egyaránt kilátástalan (vagy legalább is csekély reménnyel kecsegtető) helyzetből csak egy nagyobb államkomplexum segítheti ki? Morvaország, Szilézia, Ausztria a magyar külkereskedelem nyelvén azt jelenti, hogy Brünn, Boroszló, Bécs, azaz a kor magyar kereskedelmének három gócpontját. S hogy itt gazdaságpolitikai megfontolások feltétlen fontos szerepet játszottak, jól mutatja — egyebek közt —, hogy Mátyás alatt Boroszlóban is, Bécsben is fel volt oldva a Gästehandel tilalma, s 1485 után megnyílt a magyar kereskedők számára a velencei út, melyet korábban Bécs eltorlaszolt.

Az adott gazdasági és politikai feltételek közt, a török árnyékában, a történelem már előbb felvetette egy nagyobb államkomplexum kialakulásának szükségletét. Mátyás politikája alighanem csak ezek közt a keretek közt érthető meg.

Varga János

Makkai László, amikor a 10 kötetes magyar történet kimunkálása végett a kései feudalizmus kora problémáinak summázására vállalkozik, mindjárt előljáróban felállítja a kérdést, hogy vajon korlátozhatjuk-e feladatainkat a tárgyalt korszak fehér foltjainak eltüntetésére, vagy pedig felül kell vizsgálnunk azt a koncepciót is, amelyet korábbi összefoglaló munkáinkban érvényesítettünk.

Egy új összefoglalással kapcsolatban e kérdés még akkor is jogos volna, ha az eddigi koncepció iránt az elmúlt évek vitái nem támasztottak volna több vonatkozásban is megfontolandó kételyeket. Makkai kérdésfeltevése tehát teljes egészében indokolt, még akkor is, ha az általa „rég” koncepciónak jelölt történet-szemlélet összegezése itt-ott magán viseli a bármiféle summázással legtöbbször szükségszerűen velejáró egyszerűsítés nyomait. A tőle megszokott hallatlan érzékel tapint rá a legutóbbi időkig uralkodó koncepció sebezhető pontjaira, majd számbaveszi azokat a területeket, amelyeknek feltáratlansága és ismeretlensége, nem egyszer csupán mellőzése, lehetőséget teremtett arra, hogy történetírásunkban egyidőre olyan koncepció nyerjen polgárjogot, amely — és ebben egyet lehet érteni Makkaival — egészében, pontosabban: *jelen* formájában nem állja ki a történeti realitással való szembesítés próbáját. A felvetett kérdések kutatását és tisztázását akkor is meg kellene kísérelnünk, ha mindeddig nem lett volna köztudott koncepciónk fogyatékosága. De célszerű lenne más, nem kevésbé jelentős témák vizsgálatának programba vétele is. Ilyen pl. az egyazon, valamint a különböző nemzetekhez tartozó társadalmi osztályok életformája mindennapjainak ábrázolása, amelyről mindeddig viszonylag keveset tudunk, de amely nem hiányozhat ilyen reprezentáns alkotásból. Továbbá több teret kellene szentelnünk a vallási és egyházi ideológia és élet boncolgatásának. E kérdéskör eddig legtöbbször — tisztelet a kivételnek — inkább csak mint a szó legszűkebb jelentésében vett politikum kapott helyet összefoglalásainkban, holott a különféle vallási ideológiák e korban az egymás mellett élő társadalmi tudatok permanens állományát alkották és az emberek világképének kialakításában nem lebecsülendő szerepet játszottak.

tak. Elemzésük megkönnyíti, hogy helyükre tegyük a vallási lepelben jelentkező cselekményeket, hatásuk mélyebb vizsgálata pedig a részben mellőlük növvő, részben őket felváltó ideológiák történeti útjának jobb megértését segítheti elő.

Egyetért azzal, hogy a XVI—XVIII. századi magyar történelem egész koncepciója átgondolásra szorul. Makkai nemcsak felvonultatta eddigi koncepciónk vitatható, sőt tarthatatlan mozzanatait, hanem egy sor javaslatot tesz arra is, hogy a használhatatlannak bizonyult vagy problematikus gondolati elemeket milyen más elemekkel cseréljük fel. Így máris kirajzolódnak egy új, a régivel gyökeresen szakító koncepció körvonalai; a referátum — nem tudni, a szerző szándékának megfelelően-e, vagy ettől függetlenül — kicsit már az eredményt is előlegezi, s ezzel a kutatást bizonyos megoldások irányában befolyásolja.

A probléma ilyen kezelése ellen nem emelhető kifogás, ha e befolyásolás megbízható kutatási alapon nyugszik. Jelenlegi ismeretei alapján ezt nem meri tagadni, de még kevésbé állítani. A javaslat több ponton is ellenvetésre készlet.

A referátum bírálja az eddigi koncepciót abban a vonatkozásban, hogy az hangsúlyozva „az egymással végső perspektívában a mezőgazdasági árutermelés közben tartásáért osztályharcot vívó földesuraknak és parasztoknak . . . nemzeti összefogását”, egy nemzeti centralizált monarchia perspektíváját vetítette előre. Azzal egyetért, hogy a nemzeti monarchia ilyen összefüggésbe állított elemétét Makkai kifogás tárgyává teszi. Történetírásunk azonban a földesurak és jobbágyok osztályharcának tartalmát még végső perspektívájában sem helyezte ilyen egyoldalúsággal az árutermelés területére. Az osztályharc síkján az árutermelés a feudalizmus egész időszakában a parasztok nagy többsége számára nagyonis másodlagos ütközőpont maradt magának a közvetlen, személyi függéssel is szorosra fűzött kizsákmányolásnak ténye mögött. Hasonlóképpen túlzás, hogy eddigi történetírásunk általánosan a nemzeti monarchia perspektíváját elsődlegesen egy szabadparasztai osztálybázisra alapozta volna. Ez a történetírás a szabadparasztág — egyébként valóban eltúlzott — kérdését a nemzeti monarchia megteremtéséhez vezető eszköznek, nem a monarchia bázisának fogta fel.

Hasonlóképpen eltúloztuk azt a szerepet, amelyet a Habsburg-abszolútizmus a magyarországi tőkés viszonyok kibontakozásának gátolásában játszott. De óv attól, hogy magát ezt a szerepet is tagadásba vegyük. A magyarországi gazdasági fejlődés irányát alapvetően más ok, illetve bonyolult összetevőkből álló okkomplexum szabta meg, de a Habsburg-birodalom struktúrája és szisztémája is olyan volt, hogy bizonyos történeti korszakokban e fejlődésnek már kialakult, nem éppen egészséges irányba mutató tendenciáit objektíve is erősítette, a más irányt jelző halvány tendenciák és kezdeményezések izmosodása elé pedig akadályokat gördített. Persze annak bemutatására ugyancsak szükség van, hogy a Habsburg-abszolútizmus objektív funkciója magyarországi uralmának idején nem mindig egyforma hatásokkal érvényesült.

Teljességgel indokolt és elengedhetetlen annak vizsgálata, hogy Magyarországon a kelet-európai fejlődés közepette adva voltak-e egy centralizált magyar állam létrejöttének és fennmaradásának feltételei. Meg kell ezt kísérlni akkor is, ha mind az igenlő, mind a tagadó válasz roppant nehézségekbe ütközik. De még tagadó válasz esetén is történetietlenül járnánk el, ha az erre irányuló esetleges kísérleteket negatívan értékelnénk. Az objektív lehetőség vagy annak hiánya *önmagában* nem lehet a marxista történetíró mércéje, emellett fontolóra kell venni a kísérlet tartalmát, irányát, egyidejű és perspektivikus kihatásait stb.

A földesúri és paraszti árutermeléssel kapcsolatban megfigyelhető, hogy egyrészt a földesúri áruk piaci értékesítésének fokozódásával párhuzamosan csökken a paraszti háztartásokból piacra vitt áruk összvolumene, másrészt halványodik az a szisztéma, amelyben a földesúr a maga áruit saját jobbágyaival vásároltatta fel. Vajon csak arról van itt szó, hogy a földbirtokosok rátették a piacra a kezüket, továbbá arról, hogy csökkentek a terméseredmények? A XVI. század második feléből ugyanis bukkantak elő olyan adatok, hogy a földesúr nem bajlódott az eladással, hanem a jobbágyok értékesítették uraik eladnivalóját is, és ez a termékmennyiség a paraszti háztartásból kikerülő áru gyanánt jelent meg a piacon.

Makkai a jobbágyságot a szabadságharcokhoz való viszonyuk alapján három kategóriára bontja: árutermelő gazdagparaszt, szegényparaszt, katonaparaszt. Megállapítja, hogy a szabadságharcokat az első kategória támogatta legkevésbé, holott a győzelem épp a paraszti árutermelésnek kedvezett volna legjobban. A hajdúvárosok példájára hivatkozva problematikusnak tartja a katonaparasztság és a paraszti árutermelés perspektíváinak egybekapcsolását. Teljesen indokoltan hangsúlyozza a paraszti törekvések differenciáltabb szemléletének szükségét. Végül arra a következtetésre jut, hogy a szabadparaszti osztálybázisra épülő nemzeti monarchiát alighanem az illúziók birodalmába kell utalnunk.

Ezzel szemben a jobbágyság viszonyát egy-egy mozgalomhoz nem szabad csak gazdasági rétegződése alapján, továbbá a különböző kategóriák egészére általánosítva vizsgálni, és nem szabad egy-egy mozgalom teljes folyamata alatt statikusan szemlélni. Figyelembe kell venni a különböző csoportok jogi státusát és egy sor más tényezőt. Az a legtermészetesebb dolog, hogy minden mozgalom táborába önkéntesen — korántsem mindig tudatos osztálycélokkal — az ágról szakadt, vagy egyszerűen prédaváró nincstelenek jelentkezhetnek legnagyobb számban, akiknek nem kell többé-kevésbé biztosan kiépített háztartást odahagyniok. Azután mindig szem előtt kell tartanunk a hadszervezés módját, amely pl. ha kötelezővé teszi egy-egy helység számára meghatározott számú katonai kiállítását, akkor eredményezheti azt is, hogy a jómódú paraszt mást fogad maga, vagy a fia helyett; olyan községből, amelyben örökös jobbágyok és szabadmenetelűek élnek, a számára kevésbé értékes szabadmenetelűt küldi harcba a földesúr stb. Mindezek ellenére pl. Rákóczi seregében viszonylag nagy számmal vannak telkes jobbágyok, akik az örökös jobbágysági függéstől remélnék ezáltal szabadulhatni. Tisztelet illeti azokat, akik egy-egy szabadságmozgalom során katonaként vitték vásárra és áldozták oda életüket, és történetírásunkban megérdemelt helyet kell juttatnunk nekik. A parasztságnak a mozgalomhoz való viszonya azonban egyedül azon, hogy kardot kötött-e vagy sem, nem mérhető. A katonaparasztok magatartásának illusztrálására a hajdúvárosok példája korántsem találó! Az ő szabadságukat mind a Habsburg-királyok, mind az erdélyi fejedelmek elismerték, nekik tehát arra is gondolniok kellett, hogy legyőzetés esetén e szabadságot elveszthetik. Az kétségtelen, hogy nemzeti monarchia egyedül szabadparaszti bázisra aligha építhető. Az azonban, hogy egy független — ha úgy tetszik „nemzeti” — államnak védelmi tartalékát képezze egy olyan paraszti réteg, amely azért kapja szabadságát, hogy szükség esetén fegyverre keljen, amennyiben harci értékének fenntartását intézményesen biztosítják, egyáltalán nem elképzelhetetlen. Abban viszont, hogy az ily módon létrejött „szabadparaszti réteg”-nek az árutermelésben játszott szerepét reális mértékére kell leszállítani, egyet lehet érteni Makkaival.

Az ipar kutatásának problémakörében szem előtt kell tartanunk, hogy a földesúri keresletet az iparcikkek egész sora nem piaci áru, hanem jobbágyadó formájában elégítette ki (jobbágyiparosok járadéka, speciális ipari készítményekkel adózó helységek, a török hódoltság sajátos adózási formái). Nyitott kérdés, hogy e körülmény mennyiben volt oka, s mennyiben következménye a földesúri joghatóságon kívüli ipar visszamaradottságának.

Iparcikkeket nem csak importáltunk, hanem — elsősorban félkészáru formájában — exportáltunk is (vászon, általában a takácsipar termékei). Mindezek alapos ismeretének hiánya adott lehetőséget olyan elméletek megszületésére, mint a magyarországi háziipar hatalmas felfutása a XIX. század első felében, amit azután letaglóz az osztrák gyárak versenye. A XVII. századi adatok arra engednek következtetni, hogy a házi szövő-fonó ipar a lakosság lélekszámához viszonyítva ekkor se sokkal kevesebb embernek volt főfoglalkozása, mint másfél századdal később.

A XVII. századi depresszióknak és refeudalizálódásnak az utóbbi időben oly sokat emlegetett, a konkrétságot azonban gyakorta nélkülöző magyarországi vonatkozásait ideje lenne most már összegezõ módon megvizsgálni. Amilyen helytelen volna e kérdést az európai összefüggések nélkül szemlélni, ugyanúgy elvétenénk a valóságos arányokat, ha nem vennők tekintetbe, hogy a magyarországi refeudalizálódás számos faktora inkább a kelet-európai általános körülményekből, jó egynehány oka pedig Magyarország speciális viszonyaiból — ideértve elsősorban a török hatalom jelenlétét — fakadt.

Makkai megfogalmaz egy, a korszak kutatóinak jó részét régóta nyugtalanító problémát: nem tartható fenn a gazdasági elesettségnek és a független centralizált nemzeti monarchia igenlésének hangoztatása történetírásunkban, mert a kettő kizárja egymást. Kérdés viszont, hogy a gazdasági elesettség ténye kizárhatja-e egy független, de *nem* centralizált „nemzeti” állam lehetőségét? Csak a centralizált monarchia képviselhet haladást?

Makkai helyesen szögezi le, hogy a centralizált monarchia a magyar uralkodó osztály többségének nem tartozott szubjektív célkitűzései közé. Tagadhatatlan, hogy a magyar nemesség a parasztsággal időnként az abszolutista törekvések kivédésére szövetkezett, az viszont már kérdéses, hogy csak egy abszolutista rendszer tudta volna rákényszeríteni a földesurakat az örökös jobbágyság bilincseinek lazítására, hogy maga férközhessék a paraszti adóalanyhoz. A centralizált monarchiának feltétlenül a lényegéhez tartozik a jobbágykötöttségek lazítása? A Habsburgok, akik pedig neki-neki kezdtek a centralizációnak Magyarországon, is tettek ilyen kísérleteket? Voltak olyan esztendőik, amikor egyes Habsburg-királyok, csakúgy mint az erdélyi fejedelmek, szabad föld ígéretével igyekeztek fegyvereseik számát növelni. Ezen túlmenően azonban I. Ferdinándtól Mária Teréziáig kerekén 200 éven át egyetlen lépést sem kezdeményeztek a Habsburg uralkodók a magyarországi örökös jobbágyrendszer enyhítésére. Sőt Mária Terézia, akinek megítélése pedig már a felvilágosult abszolutizmus problémakörével függ össze, miközben egyik kezével valóban enyhített az egyik jobbágyréteg sorsán, a másik kezével a jobbágyterhek egységesítésének formájában jóváhagyta azt, hogy a csaknem félévszázados múltra visszatekintő szabadköltöző jobbágyréteget gazdasági értelemben az örökös jobbágyok színvonalára degradálják. Az örökös jobbágyrendszer lazítását nem szabad egy feltételezett nemzeti centralizált monarchiától várni, és ezen az alapon bizonyítani annak illuzórikus voltát, miközben ugyanezt nem tekintjük a Habsburg-centralizátorok kötelességének.

Valóban az érdekegyesítés megalapozatlan visszavetítése lenne a XVI—XVIII. századi nemességtől elvárni, hogy lemondjon a feudális járadék egy részéről, de ugyanúgy történelmietlen volna, ha a Habsburgok összes magyarországi viselt dolgait olyan lépéseknek fognánk fel, amelyek a centralizációt és ezáltal a haladást képviselik, a magyarországi rendek pedig, amikor a Habsburg-hatalom korlátozását kívánják, és ehhez paraszti segítséget vesznek igénybe, végső fokon ezzel a haladást képviselő centralizációval szegülnek szembe.

Az abszolutista törekvések nem abszolutizálhatók olyan értelemben, hogy csak haladó célokat szolgálhatnak; következésképp az abszolutista törekvések által sújtott társadalomtól nem tagadható meg a védekezés joga. A magyarországi rendek persze, hogy önös osztályérdekeikből indultak ki, amikor felléptek az abszolutista törekvések ellen. Osztályérdekük nemcsak arra indította őket, hogy a török kiverését a Habsburgoktól várják, hanem arra is, hogy a Habsburgok — korántsem mindig a centralizáció, vagy ha igen, akkor is kérdéses, milyen tartalmú centralizáció érdekében folytatott — elsajátító tevékenységét határok közé szorítsák. És e téren találtak érintkezési pontokat annak a jobbságynak az érdekeivel, amely 1550 és 1765 közt a Habsburgok központosító törekvéseinek mindig csak kárvallottja volt. A két, társadalmilag állandóan antagonisztikus osztály időlegesen együtt haladt a mindkettőt — a nemességet a jobbság túlzott megterhelésén át közvetve is — sújtó, korántsem egyértelműen haladó államhatalom ellen, de természetesen csak ellenfelük volt közös; távolabbi céljaik — miközben indítóokaik is csupán részlegesen fedték egymást — a központi hatalom visszaszorításán túl merőben különböztek egymástól. Ez a tény azonban önmagában nem dönti el a közös törekvés jogos vagy jogtalan voltát.

Makkai illúzióknak minősíti azt a pozitív várákozást, amely a két tárgyalat összefoglaló munkából a középnemesség iránt kiérezhető. Igazat kell neki adni abban, hogy a köznemesség a nyugati értelemben vett centralizációnak aligha lett volna barátja, aminthogy ellenszenvezett a Habsburgok központosító törekvéseivel is. Ennek ellenére mégiscsak elgondolkoztató, hogy Mátyástól Zrínyin és Rákóczin át egészen a más történelmi körülmények között politizáló Kossuthig, történelmünk legnevesebb állampolitikusai mind erre a köznemességre kívántak építeni. Talán a szegény asszony vízzel főz elve alapján? Szabadulnunk kellene attól a beidegzett szemléletől, hogy a központosított államhatalom normájának egyedül a nyugaton kialakult típust tartjuk. Érdemes volna megvizsgálni, hogy a köznemesség nem lát-e el nálunk olyan feladatokat is, amelyek általában a központi hatalom funkcióihoz tartoznak. Makkai a megyeszervezet korszakunkban tapasztalt megerősödésének csak a centralizációval kapcsolatos negatívumait emeli ki. El kell viszont gondolkodni azon, hogy a régi típusú feudális anarchia megszűnése időben egybeesik a megyeszervezet megerősödésével; nincs a kettő között jótékony kapcsolat? Igaz, a megye korlátlan úrrá emelkedett a határai között élő jogfosztottak felett. De — amennyire erről ilyen zivataros századokban beszélni lehet — a megye volt az a hatalmi közeg is, amely tőle telhetőleg, bár nem egyszer a várak őrségét véve igénybe, őrködött a termelés biztonságán.

Messzemenően egyetért azzal a követelménnyel, hogy Magyarország fejlődési perspektíváit a kor objektív adottságaiba helyezve igyekezzünk vizsgálni és megérteni, amennyiben pedig az összes tényezők számbavétele egyértelműen azt bizonyítja, hogy a Habsburg-birodalommal való kényszerű kapcsolatunk ezekből az adottságokból szükségszerűen következett, mert a közép- és kelet-európai viszonyok a kis államoknak nagyobb egységbe való tömörülését paran-

csolták, akkor mindazt, ami a tárgyalt évszázadokban Magyarországon történt, az államegyüttes egészének érdekei szempontjából, helyesebben ahhoz a ma még eléggé nehezen meghatározható normához viszonyítva igyekezzünk mérlegelni és helyét multunkban kijelölni, amit haladásnak nevezünk. Ehhez azonban mindenekelőtt meg kell ismerkednünk a birodalom egészének és egykorú alkatrészeinek történetével, struktúrájával. Csak ez után kísérelhetjük meg a feleletet arra a kérdésre, hogy nem illúzió-e feltételezni egy olyan kapcsolatlehetőséget, amely a birodalomban élő „minden egyes ország és nép együttélésének viszonylag kedvező és méltányos perspektíváját segíthette volna elő”. Eddigi ismereteink szerint ugyanis nem tudunk olyan félig-meddig is centralizált államról, amely a központi hatalom és az alatta egyesített, különböző multú, struktúrájú, nemzeti-ségű és fejlődési szintű országok zökkenőmentes kapcsolatát tudta volna létrehozni. Ez az elméletben helyes követelmény a központi hatalomtól az egyes országok sajátos érdekeinek maximális figyelembe vételét és egyeztetését igényli. A kérdés nemcsak az, hogy a központi hatalom meg tudja-e ezt a gyakorlatban valósítani, hanem az is: meg tudja-e ítélni, hogy a megközelítően kielégítő összhang kedvéért az egyes országoktól milyen mértékben követelheti meg a sajátos érdekek részleges feláldozását. Vajon a Habsburg-hatalom e követelménynek milyen fokon tudott eleget tenni?

Nem volt jogunk a bécsi udvar minden megmozdulásában az idegen elnyomás megnyilatkozását látnunk. De annak a priori feltételezésére sincs okunk, hogy a Habsburgok abszolutisztikus törekvéseit mindig helyesen megválasztott, magasabbrendű cél irányította volna, és az ismétlődő magyarországi rendi ellenállás a birodalom egészének érdekeit keresztezte volna. Periódusonként alapos distinkcióra van szükség. I. Lipót és II. József abszolutizmusa nem hozható egy nevezőre. Emellett kritikával kell kezelnünk az olyan eszmék gyakorlatba ültetésének erőszakolását is, amelyekre a kísérlet idején még nem, vagy egyáltalán soha sem érett meg a befogadására kiszemelt társadalom. A magyar rendiség társadalmilag megkövesedett intézmény, a Habsburg—magyar viszony szempontjából azonban nagyonis kétfacettás jelenség. A történetírásnak mind a két arcát meg kell világítania, s nem szabad különbségnek lennie a két arca hulló reflektorfény erőssége között. Ugyanez a követelmény áll fenn a Habsburg-kormányzattal kapcsolatban is.

Benda Kálmán

A vitára bocsátott három elaborátum felépítése és célja erősen eltér egymástól. Bartha sorra veszi a vitás kérdéseket, a két másik szerző viszont egy nagy problémát vet fel.

Zimányi az általa vizsgált 30 év kapcsán lényegében az egész XVII. század problémáját felveti, Makkai szintén a XVII. századdal foglalkozik. Ezáltal a XVI. és a XVIII. század lényeges kérdései teljesen kimaradtak a vizsgálatból. Varga János említette már az egyház és a vallás kérdését: ez a XVI. század komoly problémája. A XVIII. századról szólva viszont nem lehet eltekinteni általában az abszolutizmus jellegének, különösen a felvilágosodott abszolutizmus jellegének megítélésétől, a felvilágosodás hatásának vizsgálatától egyrészt a központi politikára, másrészt a belső fejlődésre. A polgári fejlődés kezdeteit is itt kellene vizsgálni.

A két, XVII. századdal foglalkozó referátum mondanivalója teljesen azonos. A megfogalmazásban Zimányival ért egyet, aki felveti a kérdéseket és fel-

hívja a figyelmet ezek vizsgálatára. Makkai inkább megold és leszögez. Leírása kicsit egyoldalú; egy sor kérdésre nem tér ki, ezeket beleérti a szövegbe, így nála egy kissé a magyar glóbusz ellenpontját kapjuk. Csak a rendiség visszahúzó szerepéről szól, a Habsburg-oldalt nem vizsgálja.

A nemzeti centralizáció lehetősége valóban nem volt meg, de azért nem kell negatívnak tekintenünk az erre irányuló próbálkozásokat.

Az abszolutizmus — rendiség ellentét megítélésében fokozottabban kellene figyelni a Habsburg-birodalom többi részére. A magyar országgyűlési emlékek kutatásából az tűnt ki, hogy a rendiség, polgárosodás, parasztság problémái ugyanazok voltak a birodalom egyes részeiben, ezekhez járul nálunk a török kérdés. A birodalom többi részében is volt rendi ellenállás.

A Habsburg-centralizáció nem feltétlenül pozitív. A kutatások eredménye valószínűleg az lesz, hogy a Habsburg-centralizáció a többi országban sem adott lehetőséget a polgári fejlődés kiszélesedésére.

A. Péter Katalin

Zimányi Vera referátuma a XVII. század első felében két kérdéskört jelöl ki tanulmányozásra: 1. milyen okok következményeként alakult ki nálunk az „örökös jobbágyság” rendszere, és ezzel összefüggésben 2. vajon az „örökös jobbágyság” gazdasági és társadalmi alapján reálisak voltak-e Bethlen Gábor ill. Zrínyi Miklós törekvései és elképzelései centralizált, mind a Habsburgoktól, mind a töröktől független magyar állam létrehozására. Mindkettő történetírá-sunk új, korszerű koncepciójának kulcskérdése.

Zimányi szerint az „örökös jobbágyság” rendszerének kialakulása a XVII. századi összeurópai depresszióval hozható összefüggésbe. De miért alakult ki ez a depresszió? Zimányi a mégoly hatalmas társadalmi osztályok erejét messze felülmúló, azon kívül álló, országokon végigsöprő hatalmas gazdasági erőkről beszél, „amelyek hatásának csak következménye az osztályerőviszonyoknak a feudális erők javára való eltolódása”. Azonban e korszak kutatóinak eléggé nagy része éppen nem a refeudalizációt tekinti jellemzőnek ebben az időszakban. A történeti folyamatok mindegyikében lényeges változás történt történetileg egyidőben, de az egyes folyamatok kutatói még a változások irányát sem tudják minden esetben tisztázni, nemhogy az okokat tudnák megnyugtatóan meghatározni. Viták folynak a szóban forgó depresszió kérdésén kívül a rendiségről, abszolutizmusról, ellenreformációról, barokkról. Nem biztos, hogy a XVII. századi válság valóban az a végső ok, amivel a korszak változásai megmagyarázhatók. A depresszió ténye mindenesetre megfogható, és vizsgálatával a mögöttes rejlő, ma még megfoghatatlan ok megértéséhez is közelebb kerülünk.

A magyar marxista történetírás egyik legnagyobb eredménye, hogy gazdaságilag, s ennek következtében társadalmilag differenciált képet tudott kialakítani a magyar parasztságról. Történeti képünk ott halványodik el, ahol a parasztság és az uralkodó osztály kapcsolatának bemutatása kerül sorra, mert túlságosan egy tömbben látjuk az uralkodó osztályt. Zimányi helyesen jelöli meg az uralkodó osztályon belüli földbirtokmegosztás vizsgálatát, mint az első lépést ahhoz, hogy összetételét, rétegződését, egyes rétegeinek egymáshoz való viszonyát meg tudjuk határozni.

Meg kell vizsgálni, mit jelent az, hogy a rendiség erősödött. Mit értünk rendiségen a feudalizmus kései szakaszában? Milyen gazdasági és társadalmi érde-

kek kovácsolták össze az uralkodó osztály egyes rétegeit és melyek választották el, sőt állították szembe azokat egymással? Mi volt a háttérében annak az óriási ellentétnek, amely — talán politikai pártok nemlétében — mint vallási ellentét nyilvánult meg? Történelmünk különböző szakaszaiban mely rétegeknek voltak önálló elképzeléseik akár az államhatalommal, akár osztályuk más rétegeivel szemben? Van-e ezek mögött az elképzelések mögött akár időbeli, akár társadalmi kontinuitás? Milyen volt a nagy politikusok hatása az uralkodó osztály egyes rétegeire? Milyen tényezők befolyásolták az uralkodó osztály egyes rétegeinek állásfoglalását a Habsburg-ellenes küzdelmekben?

A legutóbbi történészvitákban tisztázódott, hogy mind 1848, mind Rákóczi szabadságharca szükségszerűen bukott el, de egyiknek sem közvetlen, hanem hazánk történetének további menetére gyakorolt hatása volt érdeme és jelentősége. Zimányi a gazdaságtörténet tényeiből azt a következtetést vonja le, hogy mind Bethlen Gábor kísérlete, mind Zrínyi elképzelései irreálisak voltak az adott gazdasági-társadalmi fejlettség talaján. Mi a történetíró feladata ezeknek az eleve bukásra ítélt mozgalmaknak az ábrázolásánál?

1. Mivel annak a bizonyos történelmi ítélszéknek a szerepét kell betöltenünk, amelynek ítéletére a meg nem valósult elképzelések képviselői szoktak hivatkozni, lennie kell egy koncepciónknak a történelem kibontakozásáról, reális alakulásáról. Mivel már túl vagyunk azon, hogy a magyar történelem végső célja a független magyar állam létrejötte lett volna, azt kell megállapítanunk, hogy a késői feudalizmus rendi küzdelmei mennyire siettettek vagy hátráltatták a polgári kibontakozást. A különböző időszakokban lezajlott mozgalmak megítéléséből a szempontból különböző lesz. Nagyon részletes kutatások dönthetik csak el helyüket társadalmunk fejlődésében és ennek következményeként ábrázolásunkban. De ezeket az aprólékos kutatásokat el kell végezni, mert különben nem tudunk történelmünkről igazán újat, korszerűt, igazat mondani.

2. Nehéz a történelmet megírni, azaz tájékozódni benne; mennyivel nehezebb lehetett megélni. A történelmet megélt embernek a marxizmus kialakulásáig nem volt normája a történelem eseményeiben való tájékozódáshoz. Egyes személyek illetve osztályok tevékenységének vizsgálatánál tehát nem szabad csak saját mércénket alkalmazni, tehát csak azt vizsgálni, hogy a történelem szerintünk objektív menete szempontjából előrevivő vagy hátráltató volt-e tevékenységük, hanem legalább olyan súllyal azt is, hogy saját ismereteik, az általuk mérlegelhető tények szerint reális, az eseményeket pozitívan befolyásoló volt-e. Mert bár ismerjük a történelem kimenetelét, ismerjük azokat az objektív körülményeket, amelyek az emberi szubjektív törekvések sorsát eldöntötték, tudunk, és az olvasóval érzéltetniünk kell, hogy a történelemben élt emberek számára ezek az objektív körülmények nem mindig voltak láthatóak, tehát a győzelem legteljesebb szubjektív meggyőződésével, küzdelmük legteljesebb igazának érzésével indulhattak harcba. Konkréten: meg kell vizsgálnunk, hogy függetlenségi mozgalmaink mely korszakaiban tűnhettek ezeknek célkitűzései az akkor és ott mérlegelhető tényezők figyelembevételével szubjektíve reálisaknak és az ország szempontjából hasznosaknak.

B. F. Porsnyev: A nemzeti történet és a világtörténet kapcsolatának néhány kérdése

(Kritikai észrevételek R. Aron „Béke és háború a népek között” c. művéről)

I.

A tizkötetes Világtörténet létrehozásának munkálatai közben a főszerkesztői kollégium (amelynek tagja voltam) s az egyes kötetek szerkesztői-szerzői kollektívái néhány új elnevezési feladattal és problémával találták magukat szemben. E kérdések részben megoldódtak a tizkötetes sorozat elkészítése közben kifejtett alkotó munka során, részben azonban a publikált Világtörténet és más összefoglaló kiadványok tapasztalatainak fényében megoldandó örökségként is fennmaradtak a szovjet történészek számára. E fontos módszertani kérdésekhez tartozik a nemzeti történet kapcsolata azzal a mindent felölelő történeti folyamattal, amelyet a szó valódi értelmében világtörténetnek vagy az emberiség történetének nevezünk. A kérdés, egyrészt, tisztán gyakorlati szempontból vetődött fel: mint az általunk szerkesztett Világtörténet egyes kötetében a fejezetek tervezésének és megszerkesztésének kérdése. Van-e, például, elvi jelentősége a világtörténet egyes korszakai helyes megvilágításának szemszögéből annak, hogy milyen az egyes országok történetével foglalkozó fejezetek sorrendje, hogy egyes esetekben melyik ország történetével lenne előnyösebb kezdeni; gyakorlatilag el kellett dönteni, hogy előnyösebb-e néhány ország történetét átfogó fejezetek alkalmazása, vagy pedig lehetőségek szerint szorgalmazni kell, hogy minél több olyan fejezet készüljön, amely adott korszakban egy-egy ország történetét fogja át. Az utóbbi megoldásnak nagyban kedvezett a történészek adott szakképzettsége, szakmai és nyelvi felkészültsége; a komplex megoldás mellett szólt viszont a főszerkesztői kollégiumnak az a törekvése, hogy kiemelve egy-egy korszak tipikus jegyeit, hogy általánosítsa a jellemző és irányadó folyamatokat és jelenségeket. Másrészt azonban, az említett kérdések nemcsak gyakorlati szerkesztői és összeállítói gondok voltak: mögöttük sz egész történettudomány számára nagyjelentőségű elméleti jellegű problémák kontúrjai rajzolódtak fel.

Persze, a Földünkön jelenleg fennálló államok s az itt élő népek nemzeti története az a tárgy, amelyet a szakemberek tanulmányoznak. Mind az összehasonlító módszer alkalmazására, mind az adott történet más történetekkel való kapcsolatainak tanulmányozására, hogy úgy mondjam, csak másodszorban kerül sor, midőn már összegyűlt az adott állam s az adott nép belső történetére vonatkozó ismeretek bizonyos minimuma. Ám valamely állam vagy nép elkülönítése a maga történeti környezetéből egyfajta tudományos absztrakciót jelent: hiszen ezek nem légius térben fejlődtek, hanem a szomszédokkal, az új- és legújabb korban pedig még távol élő népekkel való mélyreható és szoros gazdasági, politikai, kulturális kölcsönhatásban. Az absztrakció, persze, a tudomány legjogosultabb módszere. De világosan kell látnunk, hogy mi az, amitől a kutató elvonatkoztat. S ez az a történeti-módszertani kérdés, amely következőkben magára vonja figyelmünket.

Kezdetről fogva világos volt számunkra, hogy e kérdésnek valamennyi történeti korszak számára más és más megoldása van. Másként szólva, korszakanként egy-egy ország vagy nép

* A neves szovjet történész előadása elhangzott az MTA Történettudományi Intézetében 1967. nov. 20-án.

más országokkal vagy népekkel való kapcsolatának nemcsak a foka, hanem a jellege is rendkívül különbözik egymástól. Marx kifejezése szerint a kapitalizmus korszakában „a Föld gömbölyűvé vált”; csak az új- és legújabb korban fejlődtek ki a Földgömb valamennyi pontja között a közvetlen kapcsolat eszközei s velük a közvetlen kereskedelmi összeköttetés, a mindenirányú közvetlen hírközlési kapcsolatok is. Az újkort megelőzően az egyes népek korántsem ismerték a világ többi népét; csak kisebb részükről voltak ismereteik. Még korábbi korszakokban az egyes népek csak a legszűkebb környezetüket ismerték, csak vele volt kapcsolatuk, s ennél fogva magukat a Föld népessége központjának tekintették, a szó valódi értelmében „embereknek”, a szomszédokat pedig nem tekintették egészen annak („etnocentrizmus”). A kapcsolatok jellegének ezt a gyökeres megváltozását kell elsősorban figyelembe vinnünk. Ezt követően azonban végig kell gondolnunk a dolog másik oldalát is: izoláltan élő nép soha, még az ősközösségi társadalom rendjében sem volt s aligha is lehetett. A többi népekkel való kapcsolatok egy-egy nép számára létének elengedhetetlen attribútumai közé tartoznak. E kapcsolatok azonban minőségileg különbözők voltak.

A néprajz elsősorban a törzsek és népek között fennálló olyan kapcsolatokat tanulmányoz, amelyek az egymással szemben tudatosan vagy ösztönösen alkalmazott kulturális-életmód szerinti megkülönböztetések révén jutnak kifejezésre. Számos nemzedék gyakran azért ragaszkodik az anyagi és szellemi kultúra egyes sajátosságaihoz, mert ezek különböztetik meg nemzetségüket, törzsüket, etnikai közösségüket a szomszédoktól. Megállapított tény, hogy minél inkább fenyegeti valamely közösséget függetlenségének elvesztése, annál erőteljesebben ragaszkodik ezekhez a megkülönböztető jellegzetességekhez és tradíciókhoz. A kapcsolatok másik típusa a szomszédos törzsek és népek közötti kulturális diffúzióknak az iméntivel ellentétes jegyeit ölti magára. A néprajz foglalkozik mind a két ellentétes tendenciával.

Későbbi történeti korszakokban a szomszédok közötti kapcsolatokat jellemző más jellegű tényezők kerülnek előtérbe: a kereskedelem és a háború. Számos ókori és középkori nép történeti sorsa nem érthető meg még csak hozzátétőleges pontossággal sem, ha a történész figyelmen kívül hagyja e kapcsolatokat. Államok virágoztak fel és hanyatlottak alá, keletkeztek és semmisültek meg, természetesen, a belső társadalmi-gazdasági életükkel való legszorosabb függésük következtében, de óriási mértékben annak folyományaként is, hogy kedvezők voltak-e a feltételek az adott kereskedelmi körzetben, hogy kedvező volt-e a nemzetközi helyzet vagy éppen mások agressziója fenyegetett. Az ókori és a középkori történetben már nem volt olyan nép, amely ne függött volna mind gazdasági, mind politikai (elsősorban katonai-politikai) szempontból környezetének adott helyzetétől. Valamennyi osztályállam terjeszkedni akart, másokat alávetni; az utóbbiak viszont fokozták katonai erejüket: támadtak vagy védekeztek, azokat a népeket pedig, amelyek a periférián éltek s nem jutottak el még az antagonisztikus osztálytársadalom megteremtéséig, tehát az államiság létrehozásáig, ez a történeti-földrajzi környezet a katonai demokrácia megalkotására készítette. Az egyes államok nemcsak saját katonai erejüket állították szembe a szomszédok erőivel, hanem szövetségeket és blokkokat is létrehoztak. Ilyeténképpen leszögezhetjük, hogy már a kapitalizmus korszaka előtt is kialakultak az államok politikai (és gazdasági) egyetemes kapcsolata, de ezek csak lánc-szerű formában álltak fenn: az egyes államok politikai tekintetben csupán a többé-kevésbé közeli szomszédokkal álltak antagonisztikus vagy szövetségi viszonyban, azok viszont ismét saját szomszédjaikkal és így tovább: úgy, hogy az egyes országok vezetői nem fogták fel és nem is ismerhették a kölcsönös kapcsolatok egész láncát, amelybe objektíve saját államuk be volt kapcsolva.

Ettől az egyetemes jellegű, de láncszerűen fennálló kapcsolat-rendszertől megkülönböztetjük azokat az univerzális kapcsolatokat, amelyek a kapitalizmus korszakával jönnek létre. A szállítás, a kereskedelem, a közlekedési és hírközlő eszközök lehetővé teszik az érintkezést, a szövetségeket, antagonizmusokat bármely két állam között, függetlenül attól, hogy szomszédosak-e vagy sem. A történelem világtörténetté válik nemcsak a szubjektíve nem apercipiált lánc-szerű kapcsolatok értelmében, hanem teljesen evidensen s a szó valódi értelmében.

Ugyanehhez a tudományos problematikához tartozik az a kérdés is, hogy a rabszolgatartó, feudális és tőkés államok milyen mértékben zsákmányolták ki a közelebbi és távolabbi környezetüket alkotó kevésbé fejlett népeket. Így például, az ókori Kelet államait (Asszíriát, Babilóniát, Egyiptomot, Indiát, Perzsiát, Kínát), továbbá az ókori Görögországot és Rómát, Bizáncot el sem tudjuk képzelni a hozzájuk csatlakozó területek, népek, államok hatalmas perifériája nélkül, ahonnan ömlöttek az áruk, az adók, a rabszolgák, a kultúra egyes elemei. Kevésbé szemmel látható a feudális államok hasonló nyomása a világ népeinek elmaradottabb részére, de a középkori kereskedelem tanulmányozása lehetővé teszi mégis, hogy a középkori karavánutak csatornáin révén munkaalkotta értékeik állandó kiszivattyúzásáról beszélhessünk. Ami a kapitalizmust illeti, az a XVI. században a gyarmati rendszerrel együtt jött létre, s egész további fejlődése során a legszorosabb kapcsolatban állt vele: a kapitalizmus története nem csupán a tőkés értelemben vett fejlett országok története, hanem a földkerekség mindazon többi részének a története is, amelyet a kapitalizmus elnyomott és kiszípolyozott.

Ennek a kiterjedt problémakörnek, amelynek tartalma abban foglalható össze, hogy az egyes népek sorsa elválaszthatatlan az egész történeti mozgástól, a következőkben csupán egy aspektusára térnék ki bővebben, nevezetesen a világ országai és államai közötti politikai kapcsolatok kérdésére, előbb a kérdés-feltevés általános elméleti vonatkozásaira, majd pedig egy speciális történeti példára.

Az Evianban 1966-ban megrendezett nemzetközi szociológiai kongresszuson vetődött fel először nemcsak speciális kérdésként, hanem a konferencia két főkérdésének egyikeként is „a nemzetközi kapcsolatok szociológiája” kérdésének lehetősége és tartalma. A szovjet filozófusok igen aktív részt vállaltak e napirendi pont tárgyalása körüli vitákban és kifejtették nézeteiket e nemzetközi szociológiai fórum előtt. Minthogy „a nemzetközi kapcsolatok szociológiája” létrehozásának kezdeményezője, a neves szociológus, Raimond Aron volt, én, kollegáimmal együtt, az ő nézeteinek kritikáját adtam elő s szeretném Önöket megismertetni e kritikával, minthogy az egynemű pozitív elképzeléshez és tézishez vezet át bennünket.

II.

„Bolygónk rendszere a termonukleáris korszakban” — ez a tárgya, ez a célja Raimond Aron professzor jelentős munkásságának. E munkásságnak az a célja, hogy megkísérelje elméletileg megalapozni a bolygónkon a termonukleáris fegyverek korszakában fennálló politikai rendszerek kapcsolatainak gyökeres kérdéseire adandó választ.

1954-ben Raimond Aron „A diplomáciai konstellációk elemzéséről” című tanulmányában elsőként vetette fel a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának lehetőségét. 1961-ben a szociológiának ebben az új ágazatában megírta a „Béke és háború a népek között” című terjedelmes művét. R. Aronnak ez az elméleti jellegű kutatása világszerte nagy érdeklődést váltott ki, többek között az „Annales” hasábjain is igen tartalmas replikák jelentek meg róla (1963. 1. sz.).

Raimond Aron francia. Ez a műve azonban egyáltalán nem kapcsolódik a francia tudomány jelenlegi állásához és tradícióihoz. R. Aron könyve az USA-ban készült, amerikai tudományos alapítványok támogatásával (erről a szerző az előszóban említést tesz). A legfontosabb azonban az, hogy műve mintegy betetőzése az amerikai szerzőktől származó munkák egész láncolatának, amelyek részint előkészítették R. Aron koncepcióját, részint folytatták és továbbfejlesztették azt. Ilyenek Morgentau (1960), Wolfers (1952), Sprawt (1962), Hofmann (1960), Frankel (1952), Padelford és Lincoln (1962), Dacsek és Thomson (1960), Parker és Perkins (1953), Wright (1955), Paleston (1955), Strauss-Hapet és Possoni (1950), Fox (1959) könyvei. Teljes joggal beszélhetünk egy egész iskoláról a terminológia és a nézőpontok minden különbözősége ellenére is.

R. Aron elméletének amerikai alapozása azonban nemcsak az iskola akadémikus és irodalmi tradícióiból világlik ki. Világtörténeti szintű összegezéseiben őt lényegében az a sajátos

(az ő terminológiája szerint) „bipoláris” helyzet inspirálta, amikor is a világpolitikát nagy mértékben két szuperhatalom: az USA és a Szovjetunió léte és ellentétei határozták meg. Ez a helyzet az, ami irányítja R. Aron szociológiai gondolkodását. Eközben a „bipolarizmust” az egyik, az amerikai pólus szemszögéből vizsgálja. Ez elegendő is lenne, hogy Aron professzort legalábbis mint az adott könyv szerzőjét, csupán az amerikai szociológiai nézetek — francia tanszékről elhangzó — kifejezőjének tekintsük.

A diplomácia-történet és a háborúk története, vagyis a nemzetközi kapcsolatok históriája mindeztől a történettudomány leginkább leíró, tényközlő ágazata maradt, ahol az általánosítások sokkal inkább a diplomáciát és a hadművészetet érintették, semmint maguknak a nemzetközi kapcsolatoknak a lényegét. Mivel hiányzott egy összefoglaló elmélet, tág tere nyílt annak, hogy eltúlozzák egyes diplomaták, hadvezérek, politikusok személyes szerepét. R. Aron munkája éppen azt a kérdést vetette fel, hogy milyen méretű általánosításra van itt lehetőség, képes-e arra a szociológia, hogy a történeoszt (s a politikust is) a „politikológia” tudományával felfegyverezze.

Mindjárt leszögezém, hogy én is híve vagyok annak, hogy egy ilyen jellegű átfogó elméletet keressünk és létrehozzunk. Ebben a tekintetben egyet értek R. Aronnal. Ha kialakultak és eredményesen fejlődnek a társadalmi élet és a történeti múlt különböző ágazatait — gazdaságelmélettől a társadalomlélektanig — átfogó szociológiai tudományágak, úgy a nemzetközi kapcsolatok és történeti fejlődésük egész területe nem maradhat pusztán leíró, egyes tényeket regisztráló jellegű szakágazat. Egy ilyen jellegű szociológiai tudományág léte mindinkább szükségesnek tűnik. Hiba lenne azonban, ha lebecsülnénk a megvalósításának útjában álló akadályokat. Véleményem szerint ezek óriásiak. Aligha lehet ezt az új tudományágat valamely szociológiai rendszer mellékkágaként kialakítani; bármely, akár materialista, akár idealista alapozású szociológiai rendszert alapjaiban ingatna meg, ha az államok, nemzetek, népek közötti kapcsolatok eddig ismeretlen törvényszerűségeit sikerülne felfednünk.

Aron professzor koncepciójában azonban meglepően kevés valóban új eszmére lehetünk. Koncepciója nem felfedezés, hanem csak rendszerezés. Bevezet néhány új munka-fogalmat és terminusz-technikust, mint például: „az erőviszonyok konfigurációja”, „homogén és heterogén rendszerek”, „bipoláris és pluripoláris (multipoláris) rendszerek” stb. Leír néhány, a háború és a külpolitika fogalmkörébe tartozó kategóriát és jelenséget. Ezt az apparátust nyilván felhasználják majd — bizonyos fenntartásokkal — a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának jövőbeli megteremtői.

Aron professzor kísérlete lépést jelent előre abban az értelemben, hogy az adott területen kialakított korábbi kísérlet a német geopolitika tagadásaként jött létre. R. Aron nézetei és módszerei határozottan szemben állnak a geopolitika egész szellemével és létrehozóinak tudományos pretenzióival. Ebben a tekintetben R. Aron koncepciójának kialakulása, gyors elterjedése, maga az a tény, hogy megvitatásra (a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának kérdése formájában) egy nemzetközi szociológiai fórum elé tűzték, bizonyos progresszív jelentőséggel bír. Mi teljesen szolidárisak vagyunk R. Aronnal a geopolitika tagadásában. Már a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának fogalma magában is ellentéte a geopolitikának; ott voluntarizmus uralkodik, itt viszont az objektív törvényszerűségek megismerésére irányuló törekvés. Mi több, úgy is mondhatnánk, hogy a geopolitika politikai credoját tekintve a háborúra irányul, míg a nemzetközi kapcsolatok szociológiája a békés koegzisztenciát szolgálja, ha ezt „prolongált konfliktusként” értelmezi is. Sajnálatos módon R. Aron professzor, a jelenkorról írva, csak a nyugati hatalmaknak tulajdonít olyan törekvéseket, hogy a fenyegető összecsapás helyett a nemzetközi kérdések békés megoldását és rendezését keresik, a marxizmus—leninizmusnak pedig — alaptalanul — azt rója fel, hogy egyik — állítólagos — tétele szerint a háborúk elkerülhetetlen és hasznos jelenségek mindaddig, míg a szocializmus az egész világon végérvényesen nem győzedelmeskedik. Nem ez az elfogult és hazug aktuál-politikai álláspont akadályozta-e meg Aron professzort abban, hogy szociológiai kutatásait igazán tudományosan megalapozza?

R. Aron koncepciójának hiányosságait és elégtelenségét három síkon jelezném: 1. területi síkon, vagyis (a jelenkor kivételével) a „nemzetközi rendszerek” területi leszűkítésében; 2. az idő síkjában, azaz abban, hogy szociológiai elméletének bázisát egyetlen történelmi korszakból vett tényanyagra szűkíti le; 3. tartalomilag; amennyiben a nemzetközi kapcsolatok lényegét a stratégiára és a diplomáciára korlátozza.

Kezdjük a területi aspektussal. A történésszel szemben, aki a nemzetközi kapcsolatok tényeit ismertette az egyik állam vagy az összetűzésben résztvevő felek politikájából indul ki, a szociológus a kérdés egésze felől nyit, s az egyes államokban és politikájukban csupán a rendszer részét látja. Ahhoz viszont, hogy a szociológus ne lezárt körön belül mozogjon, mindig egy véglegesen nagy egészről: az emberiségről kellene kiindulnia. Ez esetben a népek és államok közti választóvonalak ennek az egésznek a struktúrájaként jelennek meg. Az emberiség ezernyi népből és törzsből tevődik össze. Elképzelhető-e valamennyiük saját, külön története? A szociológus előtt az a kérdés áll, hogy mennyire szorosan állt össze az egész a részekből, kiemelhető-e belőle valamelyik összetevő anélkül, hogy közvetlen környezetét és közvetve magát az egészt is károsodás ne érné; rekonstruálható-e elméletben bármelyik kiemelt rész környezetének alapján, feltéve, hogy az utóbbi nem szenvedett változást. Az igazat megvallva, a történészek sohasem tették fel azt a kérdést, hogy az objektív valóság mennyire engedte meg nekik, hogy kiszakítsanak egy-egy államot a vele szemben álló s a vele szövetséges államok adta környezetből.

Kétségtelen, hogy ezek az antagonisztikus és szövetségi kapcsolatok lehetnek mind egyenesek és közvetlenek, mind pedig kisebb-nagyobb közbeeső láncszemek által közvetve ható kapcsolatok. A történelmi múltban két nép vagy két állam objektíve állhatott egymással bizonyos kapcsolatokban, anélkül, hogy akár egymás létéről is tudomásul bírtak volna: közöttük láncszérű, nem egyenes, közvetett kapcsolat állt fenn. Ezért indokolatlannak tűnik a nemzetközi kapcsolatok rendszerének fogalmát — mint ezt R. Aron teszi — azokra az államokra szűkíteni, amelyek között közvetlen rendszeres kapcsolatok vannak s amelyek kölcsönösen számításba veszik politikájukban egymás katonai erejét. Vannak közvetett, a szereplő személyek tudatában olykor nem tükröződő függések is, ezek lehetnek igen kiterjedtek is; s nélkülük a rendszer fogalma hiányos lenne.

Egyet kell érteni Aron professzorral abban, hogy egész történelmi korszakokon át az államok közötti kapcsolatok legmélyén megtalálhatjuk a katonai erőviszonyokat, vagyis a háborús kapcsolatokat s azok mérlegelését. A békés időszak itt mint elodázott vagy mérlegelés alatt álló háború jelentkezik. A diplomácia — ebben az összefüggésben — a háborús fenyegetések előzetes felméréseként szerepel, mint olyan tevékenység, amely szövetségesek nyerésével saját államának katonai erejét növeli s ellensúlyozza az ellenfél hasonló erőfeszítéseit. A háború a nemzetközi kapcsolatok ultima ratiója maradt. Igaza van Aron professzornak, midőn megjegyzi, hogy a múltban minden hódító — mindegy, hogy mongolok voltak-e vagy spanyolok — gyilkolt és rabolt, s harácsolása egyáltalán nem függött politikai rétegződésének fokától, ellenkezőleg, a háború csak tovább élte azt. Ez arra a megfontolásra készítet, hogy a háborúkat olyan jelenségnek kell tekintenünk, amelyek szociológiai tekintetben mélyebben gyökereznek, mint az igazolásukra szolgáló politikai, eszmei stb. motívumok. Viszont, mint látni fogjuk, Aron professor korántsem jut megfigyelései alapján e következtetésekre. A legkisebb mértékben sem hajlik arra, hogy megvizsgálja: miért volt a Homo sapiensnek — többezerestendős fejlődése során — jellemzője, hogy tömegesen irtotta a maga nemzetségéhez tartozókat. Ellenben az Aron-féle nemzetközi kapcsolatok szociológiája végső soron egy másik következtetésre jut: az emberek a történelem folyamán hosszabb időre akkor tudták visszatartani egymást a nyílt háborús összecsapástól, ha kölcsönösen fenyegették egymást, ha az ellenfelek s az egymással szembenálló blokkok egész hatalmát és katonai erejét kölcsönösen számításba vették. Ennek megfelelően a háborús kényszert a diplomáciai ráhatás váltotta fel, de, talán ennél jóval több is állítható: az, hogy az egész emberi civilizáció a háború elodázásának eszközeként fejlődött ki. A történelem folyamán növekedtek az erőegyensúlynak mind a lehetőségei, mind a következményei.

Mint említettem, Aron professzor koncepciójának további gyengeségét abban látom, hogy kutatásainak szféráját gyakorlatilag egy időszakra korlátozza: a „Béke és háború a népek között” című könyvét általában az 1945-től napjainkig terjedő időszaknak szentelte.

Igaz, a könyvben elszórtan találhatók példák a nemzetközi kapcsolatok történetéből a Peloponnészoszi háború idejétől. Napóleon és Clausewitz meglehetősen gyakran feltámadnak a szerző emlékezetében. Mi több, az előszóban R. Aron céloz arra, hogy bár könyve elsősorban napjaink történetét tárgyalja, vannak mélyebbre ható céljai is. Tény azonban, hogy a szerző megkötötte a kezét. Midőn általános szociológiai törvényszerűségeket kívánt feltárni, még hozzá nagy mértékben kivételes történeti esztendő anyaga alapján. A szociológiát így politikai szimpátiáknak és antipátiáknak rendelte alá, s roppant szegényessé tette az általános törvények kimutatása közepette. Véleményem szerint a nemzetközi kapcsolatok egész történetét három kronológiai csoportra oszthatjuk. Az első rész az osztály nélküli törzsek és az amerikai indiánokéhoz hasonló törzsszövetségek kapcsolatait fogja át; másképpen szólva, az első korszak azon, Aron professzor terminológiája szerinti „politikai egységek” kialakulását megelőző időt foglalja magába, amelynek belső struktúrája nem az egység, hanem az osztályok antagonizmusának képét hordozza magában. A második korszak a korai ókorban kezdődik és magába foglalja csaknem az egész írott történelmet. A harmadik korszak 1917-tel kezdődik, előbb egy, majd több olyan államnak az államok rendszerében való megjelenésével, amelyeknek minőségileg új, antagonisztikus osztályoktól mentes belső struktúrájuk van.

Úgy vélem, hogy a nemzetközi kapcsolatok szociológiája alaptörvényeinek feltárásához mindenekelőtt a világtörténet említett korszakai közül a másodikat kell tanulmányoznunk. Ez esetben bebizonyosodik, hogy minden, belső struktúrája szerint antagonisztikus osztályokból álló „politikai egység” külpolitikáját tekintve nem egyéb potenciális hódítónál és agresszornál. Nem foglalkozunk most a kettő kapcsolatának elemzésével. Elegendő leszögeznünk, hogy ez a kapcsolat általános jellegű, vagyis kizár bármiféle kivételt. Ha ez az általános szabály, akkor ehhez elegendő hozzátennünk, hogy ezt a potenciális agresszivitást a konkrét történelemben egy ellentétes irányú agresszió gyakran vagy semlegesítette, vagy éppen tisztán védekező külpolitika követésére kényszerítette. De ahogyan meggyengült a külső fenyegetés, az adott állam maga vált mind fenyegetőbbé egyik vagy másik szomszédja számára. Ez azt jelenti, hogy az egész írott történelem folyamán egészen 1917-ig nem volt olyan állam, vagy államok olyan blokkja, amelyek természetüknél fogva „nem”-et mondtak volna a háborúra. Valamennyit csak kényszeríteni lehetett a békére.

Ez az a történeti szintér, amelyen a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának alapvető általánosításait el kell végeznünk. S ezt követően az általános törvényen változtatás hajtható végre: a kép lényegesen megváltozott, mióta a nemzetközi stratégiai és diplomáciai rendszerben olyan államok jelentek meg, amelyek belső struktúrájából hiányzik az éremnek ez a másik oldala. Külpolitikájuk ez az államok belső természeténél fogva nem lehet agresszív és hódító. Ez, persze, nem zárja ki egyes diplomáciai és stratégiai hibák előfordulását. Egyébként egyáltalán nem véletlen, hogy éppen ezek az államok tettek javaslatot az agresszió világos és egyszerű meghatározására s az összes többiek, a meghatározás minden világossága ellenére is, kitértek az agresszió meghatározása és ezzel az agresszió elítélése elől is.

Végül, fentebb már említettem, hogy R. Aron koncepciójában a nemzetközi kapcsolatok fogalma maga sem tekinthető teljesnek. Az ő felfogásában a nemzetközi kapcsolatok azonosak az államközi kapcsolatokkal a szó közvetlen és szűken értelmezett jelentése szerint. E kapcsolatok szereplői a diplomaták és a katonák, csak ők és senki más. Ez a korlátozás a kérdést óhatatlanul jogi talajra helyezi, a szerzőt a „béke és háború” kérdéseitől a „béke- és háborús jog” kérdéseire viszi.

De a nemzetközi kapcsolatok, köztük az újkor története igazi képének tanulmányozása arról győz meg, hogy ehhez legalább két lényeges kiegészítést kell fűznünk. Először is, látjuk, hogy a gazdasági és a pénzügyi nyomás a nemzetközi politika igen fontos eszköze. Ha a diplo-

máciát a politikai ellenfelekre gyakorolt nyomás vagy a szövetségi kapcsolatok megszilárdításának enyhébb eszközeként értékeljük, akkor ugyanezt — és nem kisebb mértékben — elmondhatjuk például a kereskedelmi blokádról és bojkottról, a hitelnyújtásról és a külpolitikai ráhatás más eszközeiről is. Másodsorban, az Aron professzor által javasolt szűk keretekbe nem férnek bele, például, az anyaországok és a gyarmatok illetve a mandátumos területek közötti kapcsolatok. Ilyenképpen a nemzetközi kapcsolatok óriási területei maradnak kívül a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának látókörén pusztán azért, mert nem sorolhatók a szuverén államok egyenrangú kapcsolatainak körébe. A szociológusnak viszont az a feladata, hogy a reális történeti valóságot általánosítsa, az pedig magában foglalja az egyenlőtlen nemzetközi kapcsolatokat is. Aron professzor nem éppen meggyőzően abban látja a nehézségekből kivezető utat, hogy a nemzeti-felszabadító mozgalom, háború formáját öltve, valami közbülsővé válhat polgárháború és külföldi háború között, sőt államközi kapcsolattá is válhat. Végezetül, hiányzik ebből a szociológiai elméletből a valóság olyan lényeges vonatkozása is, mint a hírszerzés és a kémkedés.

Térjünk vissza ahhoz a főkérdésünkhöz, hogy a tudomány mai színvonalán ki lehet-e dolgozni vagy sem a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának szigorúan tudományos elméletét. A történész szeme megközelíthetőnek és megvalósíthatónak látja ezt a lehetőséget. Ezért R. Aron kezdeményezése hasznos és gyümölcsöző is lehet. De a közöttünk levő nézeteltérés legfőbb pontja tisztán elméleti síkon az, amit Aron professzor könyvében „kiinduló pontnak” nevez. Nem Clausewitz szavaira, hanem háború-meghatározásának filozófiai lényegére gondolok: „A háború erőszakos aktus, amelynek az a célja, hogy az ellenfelet a mi akaratunk végrehajtására kényszerítse.” Tehát a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának alapja „az akarat”, illetve az egymással küzdő akaratok, óhajok sokasága és sokfélesége. A kiindulópont: egy szubjektív alapelv. Aron professzor a háborúnak a történelem krónikáiban feljegyzett különböző céljait kapitálisan rendszerezi. De még csak fel sem teszi a kérdést: miért, honnan, hogyan keletkeznek a politikusoknak a hatalom, a dicsőség vagy az ideológia elterjesztését célzó törekvései. Így azután a szociológus a voluntarizmus foglyának bizonyul. Mennyivel őszintébb volt II. Frigyes, midőn kijelentette: előbb el kell foglalni az idegen területet, azután a jogászok majd kitalálják az indokát. Aron professzor helyel-közzel maga is kénytelen megjegyezni, hogy olykor a motívumok és a célok nem a külpolitika előtt haladnak, hanem e politika igazolását és propagandáját szolgálják. Ezek a megfigyelések azonban pusztán a következtetlenség adójaként jelentkeznek.

A nemzetközi kapcsolatok szociológiája kezdeményezőjének bevallása szerint az új tudományágat nem sikerült szigorúan tudományos, például a közgazdaságtudományhoz hasonló ágazattá tennie. Feltételezi, hogy ez egyáltalán nem is lehetséges: „Nem hozható létre e nemzetközi kapcsolatok olyan összefogó elmélete, ami összevethető lenne az általános gazdaság-elmélettel.” Ez a pesszimizmus annak a gyümölcse, hogy elméletének alapja és számos eleme is labilis, s ezt maga is érzi.

Az amerikai szociológiai iskola eme nem mindennapi produktumával való megismerkedésünk előmozdítja, hogy a szovjet történészek és szociológusok foglalkozzanak a nemzetközi kapcsolatok történetének általános törvényeivel és kategóriáival. A Raimond Aron felfogása szerinti „politikológia” mint tudomány még nem született meg. De megszületett mint halaszt-hatatlan feladat.

III.

Ezek az általános szociológiai megfontolások bevezetőül szolgálhatnak ahhoz, hogy megkísérljünk megközelíteni néhány konkrét példát. Mielőtt általánosságban hozzáfognánk a nemzetközi kapcsolatok szociológiájára (vagy: a „politikológiára”) megalkotásához, megkísérlem, hogy meghatározott időszak olyan konkrét történeti anyagán, amely a nemzetközi kapcsolatok s egyes államok politikai történetének kölcsönhatását foglalja magába, rámutassak néhány fontos törvényszerűsége. E vizsgálat tárgyaként már rég kiválasztottam a XVII. század második

negyedének időszakát. Ennek az időszaknak a kiválasztását, először is, az indokolja, hogy a középkor és az újkor határmeggyéjén van, vagyis mintegy bevezetője az újkori nemzetközi kapcsolatok történetének. Nevezetesen: ez az első általános európai háború — a Harmincéves háború — időszaka, amely ugyanakkor az angol polgári forradalom európai háttere is volt. Másodszor, az adott időszak kiválasztását elősegítették ezt megelőző kutatásaim: 1948-ban monográfiát jelentettem meg a XVII. század második negyedében Franciaországban lezajlott népi felkelésekről. Későbbi kutatásaim során érdeklődésem a francia belpolitikáról Franciaország nemzetközi helyzetére irányult, majd tovább, más országok, köztük Oroszország külpolitikája felé szélesült. S most már több mint húsz esztendeje olyan művek egész ciklusát publikálom, amelyek e nagy történeti körkép egyes mozzanatait elemzik, a XVII. század második negyedében fennállt államrendszerek kapcsolatainak, egymásra gyakorolt hatásának jellemzését tartalmazzák.

Ez a kutatás a világtörténet — hogy úgy mondjam — „horizontális metszete”, ellentétben a szokásos „vertikális” történetektől, vagyis az egyes államok kronológiai történetétől. Igaz, a „horizontális metszet” számára nem egy bizonyos mozzanatot választottam ki, hanem viszonylag nagy időszakot: 25—30 esztendő, s ehhez még helyel-közzel messzire vezető kirándulásokat is tettem, a XVII. századra azonban, midőn az események nem fejlődnek olyan rohamos gyorsasággal, mint, mondjuk, a XX. században, ez az időszak, amely egy nemzedék életével tekinthető azonosnak, teljesen megfelelő mértéknek látszik.

Az egyes államok közötti „érintkezések” erre a korra nézve meglehetősen egyenetlenül vannak feldolgozva a történettudományban. Ezért az én kutatási feladataim is egyenlőtlenül oszlanak meg. A történettudományi tradíció által létrehozott legnagyobb hiányt én abban látom, hogy Oroszországot mesterségesen elválasztják Európa többi részétől, s hogy az Ázsia népeit magába foglaló orientalisztikát elkülönítik a tulajdonképpeni egyetemes történettől: a Nyugat történetétől. Minthogy a Moszkvai állam külpolitikájára vonatkozóan igen terjedelmes és kevésbé tanulmányozott fondok álltak rendelkezésünkre, természetes, hogy erőm javát ennek az ugarinak a feltörése nyelte el: Oroszország, Svédország, a Lengyel-Litván állam, Törökország s közvetve más államok külpolitikai kapcsolatainak tanulmányozása a Harmincéves háború időszakában. Valóban, a Követi Hivatal (ahogyan akkor Moszkvában a külügyi osztályt nevezték) levéltára nagyszerű állapotban maradt ránk és csak jelentéktelen mértékben használták fel és publikálták. A levéltár lehetővé teszi, hogy mintegy egybevarrjuk a XVII. század második negyedének mesterségesen széttepett történeti körképét. Ezzel egyetemben dokumentálni lehet, hogy Oroszország külpolitikája éppen ettől az időtől fogva válik az európai politikai erőviszonyok integráns és fontos tényezőjévé. Sokmindent először válik világossá a Harmincéves háború diplomáciai és katonai történetében azáltal, hogy szemügyre vesszük a kérdésnek ezt a kelet-európai aspektusát is.

A korabeli államközi politikai kapcsolatokra éppen az jellemző, amit mi előbb láncszerű kapcsolatnak neveztünk. Nem alakult ki még minden állam minden más állammal való egyetemes kapcsolata, mindegyik elsősorban a szomszédjával kapcsolatban alakította ki politikáját, minthogy csupán róluk voltak kellő ismeretei. Am politikai viszonyok logikája megkövetelte, hogy közvetlen külpolitikai feladatok megvalósításához mind távolabbi szövetségeseket keressenek, és ilyenképpen lassanként kialakult és megformálódott az egymással szerződésekkel vagy éppen ellenségeskedéssel egybekapcsolt, igen széleskörű, bár még nem egyetemes jellegű nemzetközi államrendszer. A francia külpolitikát ebben az időben az jellemzi, hogy szövetségeseket keres a Habsburg Birodalom (Németország) ellen. E szövetségeseket a francia politika Törökországban, Lengyelországban és Svédországban kereste. Így Richelieu híboros minden diplomáciai erőfeszítést megtett, hogy rávegye Svédországot egy Németország elleni intervencióra, ahol is belső küzdelmek folytak. A 20-as években azonban a svéd katonai erőket lekötötte a Lengyel-Litván Állammal folytatott hosszan elhúzódó háború. Franciaország külpolitikája közvetve függőségbe került ettől a távoli háborús konfliktustól. A francia kormány kénytelen volt közeledést keresni a spanyol és osztrák Habsburgokkal, noha az utóbbiak arra irányuló

politikája, hogy uralmuk alatt egyesítsék egész Európát, ellentétben állt a francia függetlenség megőrzésével. S ehhez a bonyolult kapcsolat-rendszerhez a történész áttekintése újabb erőt is hozzákapcsolhat: nevezetesen a Moszkvai állam külpolitikáját.

A Lengyel-Litván Állam soknemzetiségű és meglehetősen mesterségesen létrehozott politikai alakulat volt. Többek között jelentős orosz területeket, valamint Ukrajnát és Belorussziát is magába foglalta. A Moszkvai Államnak a „zavaros idők” és a lengyel—svéd intervenció után az az objektív történeti feladata volt, hogy újraegyesítse ezeket a területeket és népeket. Ez a mélyreható politikai ellentét volt az, amely Kelet-Európa két szomszédos szláv állama között többször is konfliktust váltott ki. Az 1632-ben közöttük kitört háború feloldotta a svéd kormány kezét, hogy megkezdhesse behatolását Németországba, ez viszont megváltoztatta a francia udvar külpolitikáját s ezzel az európai nemzetközi helyzetet is. Mint láthatjuk, nem arról van szó, hogy bármily mértékben is eltűnőzzük vagy felnagyítsuk az orosz önkényuralom külpolitikai aktivitását az első Romanov uralkodása idején, hanem csupán a ténylegesen létrejött láncszerű kapcsolat kialakulásának megállapításáról: még ha az 1632—1634. évi szmolenszki háború mindössze csupán egy gyalog lépése is volt a sakktáblán, ez, mint minden lépés, bizonyos változást idéz elő az összes többi bábu kapcsolatában is. Másrészt viszont a Moszkvai Állam csak azért tudott aktívan fellépni a maga nyugati politikájában, mert az adott pillanatban a nyugati államok politikai erőviszonyaiban olyan adott struktúra alakult ki, amely kedvező lehetőséget teremtett egy új tényező ilyenfajta beavatkozásához.

Részletesen kutattam az orosz—lengyel szmolenszki háborúnak nemcsak az okait, menétét és következményeit. Nem kevesebb figyelmet követeltek az orosz—svéd, az orosz—török kapcsolatok is, minthogy az említett szomszédoktól nagy mértékben függött az említett háború perspektívája és maga a lehetőség is. De, hogy hatni lehessen politikájukra, be kellett kapcsolódnunk szomszédai — barátaik és ellenségeik — politikájába is. Az orosz követségek széleskörű, aktív puhatolózást folytatnak. Hogy hassanak Svédországra, bővítik a kapcsolatokat Dániával. Hogy hatni lehessen Törökországra, megszilárdítják a Perzsiához fűződő kapcsolatokat.

A Moszkvai Állam nyugati politikájának aktivizálódását elősegítette az is, s ezt be kellett szintén mutatni, hogy a Keleten bizonyos fokig szabad keze volt. Kutatásaim külön csoportjában bemutatom, hogy a XVI. század végén, a Kazáni és az Asztraháni kánságok bukása után, a Moszkvai Állam keleti határain nem jött létre erős és állandó jellegű államalakulat. Csak Ázsia déli peremén húzódott végig egy erős államokból: Törökországból, Perzsiából, Indiából, Kínából álló lánc. A határaikon fekvő középpázsiai kánságok a hanyatlás időszakát éltek, akárcsak a középpázsiai mongol államok is. Észak-nyugat és Észak-kelet Ázsia egész hatalmas masszívuma pedig gyakorlatilag állam nélküli terület volt, nagyjából nomád és vadász-törzsek és népek lakóterülete, ahová a XVII. század folyamán csaknem akadálytalanul hatolt be az orosz gyarmatosítás hulláma, előbb a paraszti, kozák, majd ezt követően az adminisztratív-katonai gyarmatosítás is. Katonai erőket a moszkvai kormány ide nem küldött, sőt még a gyarmatosítás és igazgatás költségeit sem viselte gyakorlatilag. Ilyenképpen az ázsiai helyzet szemügyre vétele elősegítheti, hogy megértsünk egyet s mást az európai nemzetközi helyzet megváltozásából.

Amellett, hogy részletesen kutatom a különböző népek kapcsolataiból és egymáshatásából kialakult hálózat egyes szálait, kutatásaim másik aspektusa annak feltárása, hogy milyen hatással voltak a nemzetközi politikára a különböző országokban lezajlott antifeudális mozgalmak, tömegfelkelések, a rendkívül kiélezett osztályharc különböző formái az újkor küszöbén. Az e fajta tényezők között, első helyen, természetesen az angol polgári forradalom áll. A forradalom óriási hatást gyakorolt mind az európai diplomáciára, mind pedig számos európai állam belpolitikai helyzetére. Bemutatom, hogy éppen e forradalom lendülete volt az, ami nem kis mértékben arra bírta a feleket, hogy befejezzék a Harmincéves háborút. A francia külpolitikát ugyan csak jelentősen befolyásolja a Fronde előtt és alatt lezajlott népi felkelések lendülete és jellege. A korszak legjelentősebb népi forradalmi mozgalmai közül kutatásaimban helyet kaptak olyan megmozdulások, mint a katalóniai és Nápolyi Királyság területén lezajlott felkelések, a Bogdán

Hmelnickij vezette ukrán nemzeti felszabadító háború, a Moszkvai Államban lezajlott városi felkelések stb. egészen az 1623—1647. évi kínai parasztháborúig.

A világtörténet XVII. százada második negyedére összpontosított „horizontális metszetnek” ez a sokesztendős részletes kutatása (amelynek első összegezéséről már a stockholmi XI. nemzetközi történész kongresszuson referáltam) általában mintegy kísérleti laboratóriumként szolgált, hogy a tények talaján visszatérhessünk a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának egyben az egyes államok más államokkal és népekkel való egyidejű történeti kapcsolatainak általánosításaihoz és elméleti kérdéseihez.

A Történettudományi Intézet hírei

A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1967. november 1-én ülést tartott a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából. *Pach Zsigmond Pál* akadémiai levelező tag, a Történettudományi Intézet igazgatója tartotta a bevezető előadást a Szovjetunió történelmi szerepéről.

Niederhauser Emil bolgár kitüntetéséről adunk számot. 1967 decemberében a Cyrill és Metod rend II. fokozatával tüntették ki, a bolgár kultúra terjesztése és a bolgár—magyar kapcsolatok terén kifejtett tevékenységéért.

Az Intézet 1968-as *ideológiai továbbképzési tervének* első témájaként az intézeti kollektíva megvitatta a mai polgári strukturalizmus társadalomtudományi irányzatát és ezen belül főleg a strukturalizmus történettudományi vonatkozásait. Az 1968. február 26-án tartott vitán az *Annales* (Économies Sociétés Civilisations) folyóirat történeti felfogása és annak kritikája került sorra. *Makkai László* a strukturalizmus módszertani kérdéseiről; *Katus László* a történelmi folyamat strukturalista felfogásának alapvető jellemzőiről; *Niederhauser Emil* az Annales Kelet-európa történetével foglalkozó tanulmányainak bírálatával indította el a vitát, melyben *Ránki György*, *Hanák Péter*, *Lackó Miklós*, *Ormos Mária* és *Spira György* is részt vettek.

A Történettudományi Intézet kezdeményezésére megindultak a munkálatok *Magyarország története* (tíz kötetes) tudományos feldolgozására, amit az Intézet széleskörű vitákon készít elő. Az Intézet Tudományos Tanácsa 1968. február 19-én vitatta meg azt a jelentést, amely a munka feudáliskori történetének periodizációjáról rendezett vita eredményeit tartalmazta. Ezután megkezdődtek az egyes kötetek szerkesztősejnének megbeszélései a kötet felépítésére, szerzőire, besztására vonatkozóan. — Az osztályok megvitták a kutatási problémákat tartalmazó tervtanulmányokat. — A munkálatok 1968. évi programjában szerepel még az I—VIII. kötet tematikájának elkészítése és megvitatása, valamint két vita: a *művelődéstörténet* kérdéseiről, különös tekintettel a 10 kötetes összefoglaló munka művelődési fejezeteire, továbbá az *1848 utáni történelmi periodizáció* kérdéseiről.

A Történettudományi Intézet Tudományos Tanácsának ülései:

1967. november 17.

- Napirend:
1. Javaslat a Történettudományi Intézet és az ELTE Bölcsészettudományi Kara történeti tanszékei közötti együttműködés fokozására.
 2. Az 1849 utáni időszakra vonatkozó egyetemi tankönyv és jegyzet elkészítésének kérdései.
 3. Javaslat a Magyarország az abszolutizmus és a dualizmus korában, 1849—1918 c. egyetemi tankönyv elkészítésére.

1968. február 19.

- Napirend:
1. Jelentés a feudáliskori magyar történet periodizációjának megvitatásáról (A Magyarország tört. I—X. munka szerkesztőivel együtt).
 2. A magyar történet egyes korszakainak problémái; a kutatás mai szintje, hiányosságai; vitás kérdések. A Történettud. Intézet tájékoztató jelentése.
 3. Személyi és szervezeti kérdések. A munkálatok ütemterve.

VITÁK

Az Intézet *feudáliskori magyar osztálya* 1967. október 30-án vitatta meg a Magyar Országgyűlési Emlékek szerkesztési és forrásközlési szabályzatának *Benda Kálmán* által készített tervezetét, számos intézeten kívüli történész részvételével. — 1968. január 8-án *Benda Kálmán* és *Zimányi Vera* vitaindító referátumai alapján *Varga János* monográfiáját *Jobbágyrendszer* a magyarországi feudalizmus kései századaiban c. vitatta meg az osztály; 1968. április 22-én *Mályusz Elemér* Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon c. kéziratát; 1968. június 17-én *Szücs Jenő* A nemzet historikuma és a történetsszemlélet nemzeti látószöge c. munkáját.

Az Intézet *újkori magyar osztálya* az egyetemi tankönyv abszolutizmus- és dualizmus-kori fejezeteinek vitáját 1968. február 2-án rendezte meg, számos rokonintézmény képviselőinek részvételével.

A *legújabbkori magyar osztály* 1967. október 30-án *Orbán Sándor* A gazdagparaszti réteg helyzete és felszámolásának kezdetei a felszabadulás után c. tanulmányát vitatta meg. — A Szovjetunió Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében készülő kétkötetes Magyarország története c. kézirat II. kötetét (legújabb kor) *J. A. Puskás*, a moszkvai intézet főmunkatársa, az Eötvös Lőránd Tudományegyetem és a Párttörténeti Intézet delegátusainak részvételével vitatta meg 1967 decemberében az osztály. — 1968. április 29-én *L. Nagy Zsuzsa* A liberális ellenzék Magyarországon 1919—1944 c. vázlatának megbeszélésére került sor.

Az *egyetemes történeti osztály* 1967. december 1-én, osztályértekezlet keretében *Kovács Endre* Ausztria útja az 1867. évi kiegyezéshez című, 24 íves monográfiáját vitatta meg, meghívott résztvevőkkel.

AZ INTÉZET TAGJAINAK 1967 SZEPTEMBER ÓTA MEGJELENT MUNKÁI

- Benczédi László—Csatári Dániel* „Szocialista hazafiság — szocialista történetsszemlélet.” Bp. Kossuth Kiadó, 1968. 64. l.
- Kovács Endre* „A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak.” Bp., Akadémiai Kiadó, 1967. 502 l.
- Lackó Miklós* „A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban.” Bp., Kossuth Kiadó, 1968. 50 l.
- „Magyar Történelmi Kronológia, az őskortól 1965-ig.” Összeáll.: *Gunszt Péter—Jennitz János—Márkus László*. Bp., Tankönyv Kiadó, 1967. 423 l.
- Mályusz Elemér* „A Thuróczy krónika forrásai.” Bp., Akadémiai Kiadó, 1967. 207 l. (Tudománytörténeti Tanulmányok, 5. sz.)
- Molnár Erik* „La politique d’alliances du marxisme 1848—1889.” Bp., Akadémiai Kiadó, 1967. 440. l.
- „A Nagy Október és a magyarországi forradalmak.” (Szerk.: *L. Nagy Zsuzsa* és *Zsúák András*.) Bp., Akadémiai Kiadó, 1967. 480 l.
- Ránki György* „1944. március 19.” Bp. Kossuth Kiadó, 1968. 210 l.
- E. Schütz* „An armeno-kipchak chronicle on the polish-turkish wars of 1620—1621.” Bp. Akadémiai Kiadó, 130 l.
- Tilkovszky Lóránt* „Revízió és nemzetiségi politika Magyarországon 1938—1941.” Bp. Akadémiai Kiadó, 1967. 347 l.
- „A Wilhelmstrasse és Magyarország 1933—1944.” Forráskiadvány. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: *Ránki György — Pamlényi Ervin — Tilkovszky Lóránt — Juhász Gyula*. Bp. Kossuth Kiadó, 1968. 1005 l.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

Anglia

Az oxfordi egyetem meghívására *Ránki György*, a Történettudományi Intézet h. igazgatója, Angliába utazott. 1967. október 20—28-án. Oxfordban és a londoni egyetemen tartott előadásokat a gazdaságtörténet és a modern magyar történet tárgyköréből,

Juhász Gyula 1967. november 16.—1968. január 13. között az angol—magyar kulturális csereegyezmény keretében Londonban dolgozott. A Public Record Office 1919—1921-es magyar vonatkozású diplomáciai anyagában kutatott, majd az 50 éves zárlat feloldása után 1937-ig terjeszthette ki munkáját. A londoni egyetemen január 10-én előadást tartott A német—magyar kapcsolatok jellege és sajátosságai címen.

Christopher Hill oxfordi egyetemi tanár, akadémikus 1968 júniusában két hetet töltött hazánkban, ahol a magyar történészekkel és tudományos intézményekkel ismerkedett. Az Intézetet június 17-én látogatta meg és előadást tartott „Újabb eredmények és problémák a XVII. századi angol történet kutatásában” címmel.

Ausztria

Az Institut für Österreichkunde és az MTA Történettudományi intézet 1967. október 5–7. között Grazban az 1867-es kiegyezés 100 éves fordulója alkalmából symposiont rendezett. Magyar részről *Diószegi István* egyetemi docens „Az 1867-es kiegyezés problémái magyar szempontból”, *Ránki György* egyetemi tanár „Az 1867-es kiegyezés szociális-gazdasági problémái magyar szempontból” és *Mátrai László* egyetemi tanár „Az 1867-es kiegyezés kulturális problémái magyar szempontból” címen tartott előadást.

Hanák Péter, az Intézet osztályvezetője, 1967 októberében előadást tartott a salzburgi egyetemen a polgári átalakulás feltételei és az 1867-es kiegyezés tárgyköréből.

Somogyi Éva 1967 november–decemberében kutatott Bécsben. Az 1867-es kiegyezés előkészítése c. témájához.

H. Haraszi Éva és *Orbán Sándor* 1968. április 7–10-én részt vettek az Institut für Österreichkunde által rendezett történeti ülésszakon, St. Pöltenben.

A Magyar Történelmi Társulat és a Kulturális Kapcsolatok Intézete rendezésében 1968. május 23–25-én Pécsen tartották meg az osztrák–magyar kiegyezés 100 éves évfordulója alkalmából rendezett második symposiont, melyen ez alkalommal főleg a kiegyezés következményeivel foglalkoztak. Az előadások után kialakult vitákban az Intézet tagjai közül többen részt vettek.

Márkus László 1968. május 7–28. közt az Ost- und Südosteuropa Institut meghívására Bécsben kutatott, a Staatsarchiv nemrég megnyitott 1927-ig terjedő anyagában.

Hanák Péter az Ost- und Südosteuropa Institut meghívására 1968. május 28. és június 20. közt Bécsben, a Staatsarchiv I. világháborúra vonatkozó anyagában kutatott.

Kocács Endre Kossuth konföderációs terveiről tartott előadásokat 1968. május 29-én Grazban, 30-án Bécsben a Collegium Hungaricum-ban, 31-én a salzburgi egyetemen.

1968. június 17–18-án Budapesten megbeszélést tartott a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek publikálására alakult osztrák–magyar bizottság. A megbeszélés eredményeképpen a fontos dualizmuskori források kiadására vonatkozólag együttműködésben állapodott meg a két bizottság.

Bulgária

Orbán Sándor 1967. december 10–20. között Szófiában tartózkodott, a két háború közötti és felszabadulás utáni bolgár agrárszerkezet tanulmányozására.

Borislav Svetozarov Primov, a bolgár Történettudományi Intézet főmunkatársa és a Tirnovói egyetem docense 1968 júniusában 3 hetes időtartamú középkori levéltári kutatásokat végzett Magyarországon. Felkereste az Intézetet, ahol Mályusz Elemér főmunkatárssal konzultált.

Csehszlovákia

A Magyar Tudományos Akadémia és a Csehszlovák Tudományos Akadémiák Társadalomtudományi Kutatócsoportjai közötti csereegyezmény keretében magyarországi levéltárakban és könyvtárakban kutattak 1967-ben: *Chmelová Otília*, *Sedláč Vincent*, *Sopko Julius*, *Vyvířalová Maria*, *Juck Lubomír*, *Marsina Richard*, *Vadkertyová Katarína*, *Tibenský Ján*, *Kučerová Kvetoslava*, *Deák Ladislav*, *Koukolová Maria*, *Bokes František*, *Bokesová-Uherová Maria*, *Babová Maria*, *Krajčovič Milan*, *Ratkoš Peter*, *Škorupová Anna*, *Haraksim Eudovít*. A csehszlovák levéltárakban és könyvtárakban kutattak: *Pákh J.*, *Horváth T.*, *Szabó M.*, *Szomjas-Szifert*, *Sárosi Bálint*, *Balkányi E.*, *Róbert Miklós*, *Pölöskei Ferenc*, *Károlyi Sándor*, *Németh Imre*, *Angyal Endre*, *L. Nagy Zsuzsa*, *Benczédi László*, *Zimányi Vera*, *Incze Miklós*, *Somogyi Éva*, *Vörös Antal*, *Kolossa Tibor*, *Gonda Imre*.

1968. április 9—30. közt Kovács Endre a prágai külügyminisztérium levéltárában és pozsonyi könyvtárakban kutatott „A két világháború közötti magyar—csehszlovák—lengyel politikai és gazdasági kapcsolatok” című készülő tervmunkájához.

Franciaország

Az École Pratique des Hautes Études ösztöndíjasaiként az Intézet tagjai közül 1967. szeptember 20. és december 15. közt Belényesi Márta, Kővágó László és Niederhauser Emil kutat-tak Párizsban. Niederhauser Emil előadást is tartott a Lille-i egyetemen a kelet-európai nemzeti megújulási mozgalmakról.

A párizsi Sorbonne 1968. március 18—21. közt francia—magyar történész kollokviumot rendezett, amelyen a magyar delegációt Köpeczi Béla akadémikus vezette. Referátumot tartottak: Elekes Lajos akadémiai levelező tag „A középkori magyar állam jellemzői és fejlődési szakaszai” címmel, francia korreferens M. Guénée prof.; Köpeczi Béla „XIV. Lajos keleti politikája és Magyarország”, korreferens V. L. Tapié prof., a francia bizottság vezetője; Benda Kálmán kandidátus „A reformáció és ellenreformáció Magyarországon”, korreferens Jean Béranger prof.; H. Balázs Éva kandidátus „A francia forradalom és Magyarország”, korreferens Albert Soboul prof.; Mérei Gyula a tört. tudományok doktora „A Habsburg Monarchia polgári átalakulása és az 1867-es kiegyezés”, korreferens Jean Bouvier prof.; Ormos Mária „Franciaország politikája a két világháború között és Magyarország” címmel, korreferens Pierre Renouvin prof., akadémikus.

1968. március 23—27. között az MTA Történettudományi Intézete a párizsi École Pratique des Hautes Études VI. osztályának közreműködésével tudományos konferenciát rendezett Budapesten Nyugat- és Kelet-Európa gazdaság- és társadalomtörténetének fő fejlődési vonalairól. A hattagú francia küldöttséget Fernand Braudel, a Collège de France professzora, az École VI. osztályának elnöke vezette. Részt vett a konferencián Jean François Bergier genfi professzor, a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság főtitkára is. — A konferencia három szekciónban tárgyalta a referátumokat.

1. A korai és érett feudalizmus.

Bevezette: Székely György, egyetemi tanár. — Georges Duby, az Aix-en Provence-i egyetem tanára és Jacques Le Goff, az École P. d. H. É. professzora „A középkori Franciaország gazdasági növekedésének problémái (1080—1340)”, Makkai László „Kelet-Európa gazdaság- és társadalomtörténetének eredeti jellegzetességei a középkorban” c. referátumot tartotta. Korreferensek: Heckenast Gusztáv ipartörténeti, Paulinyi Oszkár várostörténeti és Fügedi Erik demográfiai tárgyú előadással.

2. XVI—XVIII. század.

Bevezette: Wittman Tibor egyetemi tanár. — Denis Richet, a toursi egyetem docense „Növekedés és megtorpanás Franciaországban a XV. századtól a XVIII. századig” címen készített referátumot. Pach Zsigmond Pál akadémiai levelező tag „A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez” c. referátumához Zimányi Vera „A XVII. század gazdasági és társadalmi regressziójának néhány aspektusa”, H. Veress Éva „A XVI—XVII. századi demográfiai kutatás problémái Magyarországon”, Kirilly Zsigmondné—N. Kiss István „A paraszti gabonatermelés problémája a XVI—XVII. századi Magyarországon” c. korreferátummal kapcsolódtak.

3. A kapitalizmus kezdetei; ipari forradalom.

Bevezette: Katus László, kandidátus. — Jean Bouvier, a Lille-i egyetem professzora — M. Lévy-Leboyer, a Caën-i egyetem professzora „A francia gazdasági növekedés tényei és problémái”, Berend T. Iván — Ránki György egyetemi tanárok „A kelet- és délkelet-európai ipari forradalom sajátosságai c. referátumokat tartották. Korreferensek: Wellmann Imre „A magyar mezőgazdaság szerkezete és fejlődése a XV. sz. közepe és a XX. sz. közepe közti időszakban”, Kosáry Domokos „A magyarországi korai iparosítás kérdései és az állami gazdaságpolitika szerepéről”, Dányi Dezső „A közép-európai demográfiai forradalomnak a nyugat-európaiktól eltérő modelljéről”, Gyimesi Sándor „A nyugat-, közép- és kelet-európai városhálózat funkcionális és strukturális átalakulásáról a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában” c. adott elő.

A konferencia eredményeit összefoglalta F. Braudel és Pach Zsigmond Pál. A konferencia célja az volt, hogy összehasonlítsa a nyugat- és kelet-európai gazdasági és társadalmi fejlődés legfontosabb tényeit és főirányait.

A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Végrehajtó Bizottsága párizsi ülésén, 1968. április 27—28-án Pach Zsigmond Pál, akadémiai levelező tag, az Intézet igazgatója is részt vett. Robert Mandrou, az École Pratique des Hautes Études professzora magyarországi tartózkodása során 1968. május 20-án előadást tartott az Intézetben „A művelődéstörténet módszertani kérdései” címmel.

Jugoszlávia

Ivan Iljić, a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia titkára, aki Budapesten a horvát és magyar Akadémiák közötti tárgyalásokon vett részt, 1968. január 5-én meglátogatta az Intézetet.

Mucsi Ferenc 1967. október 23. és november 2. között részt vett az Októberi Forradalom és Jugoszlávia népei témakörben tartott nemzetközi konferencián Kotorban. Előadást tartott „Adalékok a munkástanácsok létrejöttéhez Magyarországon 1917 végén, 1918 elején” címmel.

Lengyelország

A magyar–lengyel Történész Vegyesbizottság és az MTA Történettudományi Intézete 1967. október 18-án rendezte tudományos ülészakát a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ötvenedik évfordulójának tiszteletére. A lengyel küldöttség vezetője *Stefan Kiniewicz*, a varsói Történettudományi Intézet h. igazgatója volt. Az ülészak előadói: lengyel részről *Leon Grosfeld* professzor és *Felix Tych*, egyetemi docens, magyar részről *Szokolay Katalin*, az MSzMP Párttörténeti Intézete, *L. Nagy Zsuzsa* és *Mucsi Ferenc*, a Történettudományi Intézet munkatársai voltak.

Puskás Julianna 1967. december 7–21. között Varsóban tanulmányozta a lengyel emigráció-kutatás szervezeti és módszertani kérdéseit.

Német Demokratikus Köztársaság

A Német Tudományos Akadémia Gazdaságtörténeti Intézete 1967. november 6–7-én a munkásosztály struktúrájáról rendezett konferenciát. A tanácskozás egyik napirendi pontjának vitaindítóját „A munkásosztály szerkezetének problémájához a szocializmusban” címmel *Berend T. Iván*, egyetemi tanár tartotta. *Ságvári Agnes*, az Intézet főmunkatársa „Egyenlősödési tendenciák a jövedelemelosztás terén” címmel tartott korreferátumot.

A berlini Német Tudományos Akadémia Romanisztikai Intézete 1967. december 4–7. közt nemzetközi konferenciát rendezett a francia felvilágosodás filozófiája és annak közép- és kelet-európai hatásáról. A konferencián magyar részről *Benda Kálmán* vett részt és előadást tartott „A jozefinizmus a legújabb kutatások tükrében” címmel.

1968. február 9-én *Jürgen Kuczynski* professzor, a Német Tudományos Akadémia Gazdaságtörténeti Intézetének igazgatója előadást tartott az Intézetben „Weltbevölkerung und Welt-ernährung in den letzten 120 Jahren” címmel.

Hans Heinrich Müller, a berlini Gazdaságtörténeti Intézet munkatársa, 1968. május 10-én látogatta meg az Intézetet, ahol agrártörténeszekkel konzultált.

Karl Obermann professzor, a berlini Történettudományi Intézet osztályvezetője 1848–49-re vonatkozó kutatásokat folytatott Magyarországon 1968 májusában. Az Intézetet többször meglátogatta.

Német Szövetségi Köztársaság

Az erlangeni egyetem meghívására *Benda Kálmán* 1967. november 8-án előadást tartott „A jakobinus mozgalmak a Habsburg-Monarchiában” címmel. Ezt követően az egyetem újkori történelmi tanszékének hallgatóival ugyanebből a tárgykörből többórás szemináriumi megbeszélést folytatott.

Stier Miklós egyéves ösztöndíjjal Mainzban dolgozik és témájához „A náci Németország kelet-európai politikája (1933–1944)” végez kutatásokat.

Paulinyi Oszkár 1968. április 24–26-án a II. kölni nemzetközi kollokviumon előadással vett részt. „A Kárpátmedence kézműves vasipara a kutatás mai állása szerint” c. előadása gyűjteményes kötetben is megjelenik.

Olaszország

L. Nagy Zsuzsa 1967 novemberében négy hetes tanulmányúton volt Rómában, ahol a fasizmus történetére vonatkozó anyagban kutatott.

Katus László 1967. november 11.—december 11. között római levéltárakban és könyvtárakban végzett kutatásokat, az 1860—1918. évekre vonatkozó anyagokban.

Makkai László 1968. január 2—13. közt könyvtári adatgyűjtést végzett római könyvtárakban és előadásokat tartott a torinói Institut Universitaire des Études Européenne nemzetközi szekciójában.

A Gramsci Intézet római konferenciáján 1968 áprilisában *Pach Zsigmond Pál*, az Intézet igazgatója „A mezőgazdasági árutermelés tendenciái Magyarországon a XV—XVII. században”. *Ránki György* h. igazgató „Az ipari forradalom problémái Délkelet-Európában” c. előadásokkal vettek részt.

Románia

Simjon Retegan, a kolozsvári Történettudományi Intézet munkatársa, 1968 januárjától 3 hónapig végzett levéltári kutatásokat Magyarországon.

Kolossa Tibor 1968. április 25. és május 16. között Romániában tanulmányutat tett és a román agrárfejlődésről konzultált a XIX. század ottani szakértőivel.

Kovács Endre 1968. május 6—17. közt Bukarestben és Kolozsvárról tárgyalt a magyar—román történész együttműködés feltételeiről.

Alexander Neanțu, a kolozsvári Történettudományi Intézet munkatársa 1968 júniusában két hetet töltött Magyarországon, ahol a XVIII—XIX. századi bányásztörténettel foglalkozott.

Victor Chereșteșiu professzor, a kolozsvári Történettudományi Intézet h. igazgatója, 1968. június 14-én látogatta meg az Intézetet és konzultált korszaka magyar kutatóival.

Svédország

John Walden, a Svenska Institut elnöke, 1967. szeptember 28-án meglátogatta az Intézetet és a svéd—magyar együttműködés lehetőségeiről tárgyalt.

Szovjetunió

Boris Fjodorovics Porsnyev professzor, a történelemtudományok doktora, 1967. november 20-án nagy érdeklődéssel kísért előadást tartott az Intézetben „A nemzeti és az egyetemes történelem kapcsolatának egyes kérdései” címmel.

Benda Kálmán 1968. március 29. és április 19. között a csereegyezmény keretében Moszkvában és Kárpátalján végzett kutatásokat. Moszkvában I. Péter és II. Rákóczi Ferenc diplomáciai kapcsolataihoz; Ungvár, Beregszász és Munkács levéltáraiban az Országgyűlési Emlékek feldolgozásához gyűjtött anyagot.

A moszkvai Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének státuszában *Nevelő Irén* 1966 októbertől 1967 októberig, *Jemnitz János* 1968 január—február és június—szeptemberben a Szovjetunióban dolgozott.

Az Örmény Akadémia küldöttségének keretében *G. A. Avetiszján*, az Örmény Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Osztályának történész szaktitkára Magyarországra látogatott. 1968. április 19-én meglátogatta az Intézetet, és tájékoztatást adott az ottani Történettudományi Intézet munkájáról.

A. Csubarjan, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának történettudományi osztálytitkára és *A. Sz. Protopopov* professzor, a szovjet történészek Nemzeti Bizottságának alelnöke Magyarországon tartózkodtak 1968 áprilisában. Protopopov professzor 1968. április 26-án előadást tartott az Intézetben „A Szovjetunió tevékenységének története a nemzetközi szervezetekben” címmel.

A. M. Rumjancev akadémikusnak, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája elnökének vezetésével a társadalomtudományok neves művelőiből álló szovjet akadémikus delegáció ér-

kezett Budapestre 1968. május 21-én. A vendégek különböző kutatóintézetekben tettek látogatást. *J. M. Zsukov* akadémikus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája történettud. osztálytitkára, 1968. május 22-én az Intézetben tárgyalt *Pach Zsigmond Pál* igazgatóval és az intézet vezető munkatársaival, a szovjet és magyar történészek, valamint a két intézet együttműködésének kérdéseiről. Ugyanaz a nap a marxista történettudomány módszertani kérdéseiről tartott előadást az Akadémián.

V. A. Koroljov, a Szovjetunió Nagykövetségének tanácsosa és I. Sz. Szavolszij kultúrattasé 1968. június 19-én látogatást tettek az Intézetben. A vendégeket *Pach Zsigmond Pál*, akadémiai levelező tag, az Intézet igazgatója és az Intézet néhány vezető munkatársa fogadta. Tájékoztatást adtak az Intézet munkájáról és baráti beszélgetést folytattak a magyar és szovjet történettudomány kapcsolatairól, együttműködésük továbbfejlesztéséről.

I. A. Puskás, a moszkvai Történettudományi Intézet főmunkatársa, 1968. júniusában 3 hónapos tanulmányútra Budapestre érkezett.

Törökország

Tayyib Gökbilgin, az isztambuli egyetem professzora és *Hasan Eren*, az ankarai egyetem h. rektora 1968. február 16-án meglátogatták az Intézetet és a tudományos kapcsolatok fejlesztéséről tárgyaltak.

USA

Schütz Ödön 1968. április 10. és június 10. között meghívással Bloomingtonban tartózkodott. Az Indiana University-n előadást tartott, majd az angliai Oxfordba utazott, ahol az örmény tanszék munkáját tanulmányozta. — Ezután a kopenhágai egyetemen részt vett a Permanent International Altaistic Conference ezévi ülészakán.

Külföldi történeti folyóiratok repertóriuma

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK, 1967. I. RÉSZ*

A repertórium beosztása

I. Marx—Engels—Lenin
Elvi tanulmányok
Egyetemes történet

Albánia
Anglia
Ausztria
Belgium, Hollandia
Bulgária
Csehszlovákia
Finnország
Franciaország
Görögország
Írország
Jugoszlávia
Lengyelország
Magyarország

II. Németország
Olaszország
Románia
Skandináv országok
Spanyolország, Portugália
Svájc
Szovjetunió
Törökország
Közel-Kelet
Irán
India
Közép-Kelet
Vietnam
Indonézia
Kína
Japán
Amerikai Egyesült Államok
Amerika egyéb országai
Afrika

MARX—ENGELS—LENIN

Leontyev L.: Marx Tőkéje és korunk. Kom 1967. 12. sz. 55—67.
Reinhold O.: A Tőke egyetemes történeti jelentősége. Kom 1967. 12. sz. 68—79.
Vigodszkij V. Sz.: Marx Tőkéje és a kommunista társadalom gazdasága. VIK 1967. 9. sz. 95—108.
Malis A.: Marx főműve. VE 1967. 9. sz. 24—33.
Vigodszkij V. Sz.: A tudományos kommunizmus elméletének gazdasági alátámasztása Marx Tőkéjében. VF 1967. 9. sz. 66—76.
Jedrychowski St.: A Tőke 100. évfordulója. ND 1967. 10. sz. 52—61.
Reinhold O.: Marx: „A tőke” c. művének világformáló jelentősége. Ein 1967. 7. sz. 807—820.
Leontyev O., Reinhold M., Dobb M.: 100 éves a „Tőke”. WZ 1967. 9. sz. 405—411.
Reinhold O.: Marx „Tőké”-jének aktuális jelentősége a szocializmus politikai gazdaságtana számára. Ww 1967. 6. sz. 883—900.
Drechsel E., Reichardt H., Willkommen W.: Tájékoztató „Marx Tőkéjének aktuális jelentősége

a szocializmus politikai gazdaságtana számára” c. konferenciáról. Ww 1967. 9. sz. 1409—1424. [Berlin, 1967. jún. 19—21.]
Lamberg W.: A marx „Tőke” égo aktualitása. Ein 1967. 12. sz. 1443—1453.
Reinhold O.: A marxizmus—leninizmus győz! Pártunk hozzájárulása a száz éves Tőke nemzetközi tudományos ülésszakon. Ein 1967. 10/11. sz. 1251—1257.
Korocskin V.: Marx Tőkéjének első visszhangja Oroszországban. VE 1967. 9. sz. 34—42.
Vigodszkij V. Sz.: Marx közgazdasági elmélete és a munkásoktól. NNI 1967. 5. sz. 110—122.
Surpat Gh.: A Tőke eszméi a romániai szocialista és munkássajtóban, a 19. század végén és a 20. század elején. S 1967. 4. sz. 641—651.
Szarbej V. G., Sablionszkij Je. Sz.: N. I. Kosztomarov Marx történetiről hagyatékában. (N. I. K. születésének 150. évfordulójára.) VI 1967. 8. sz. 49—59.
Poszpelov P. N., Szmirnov A. F.: Marx Károly a lengyel kérdéssel az európai politikában. NNI 1967. 2. sz. 14—28.

* A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban abécé rendben.

- Kohlmei G.:** Marx külkereskedelemelmélete és a szocialista államok közötti külkereskedelem problémái. Ww 1967. 8. sz. 1233—1239.
- Ivanov N. N.:** Marx és Engels Kommunista Kiáltványa — a marxizmus első programdokumentuma. VIK 1967. 8. sz. 100—109.
- Steinberg H.-J.:** Forradalom és legalitás: Engels egy kiadatlan levele Richard Fischerhez. IRSH 1967. 2. sz. 177—189. [1895].
- Polevoj Ju. Z.:** Az ifjú V. I. Lenin történeti nézeteinek kialakulása. PIS 1967. 4. sz. 15—23.
- Tyutyukin Sz. V.:** Lenini referátumok a háborúról, 1914. őszén. ISzSzSzR 1967. 2. sz. 29—42.
- Szarceov V. I.:** V. I. Lenin 1917 augusztusában. VI 1967. 8. sz. 120—129.
- Szarapov Ju. P.:** Lenin Október teoretikusa és vezére. PIS 1967. 5. sz. 20—30.
- Lenin és a tudósok a szovjet hatalom első éveiben.** VAN 1967. 4. sz. 72—84.
- V. I. Lenin a finn dolgozók emlékeztéseiben.** Közli: Je. V. Lissinova, VI 1967. 10. sz. 165—175.
- Trus M. I.:** Lenin és Genova. VI 1967. 7. sz. 21—37. [Genovai konf. 1922]
- Bradó Z.:** Lenin művének múltja és jelene. NM 1967. 8. sz. 7—10.
- Muhammedzsanov M. M.:** V. I. Lenin és a nemzetközi szocialista ifjúság az első világháború éveiben. NNI 1967. 2. sz. 3—13.
- Eltjinger Ja. Ja.:** Az alkotó marxizmus klasszikus műve. (Nemzetközi tudományos konferencia Moszkvában.) VAN 1967. 7. sz. 98—100. [Lenin: Az imperializmus... c. műve megjelenésének 50. évfordulója alkalmából, március 21—24.]
- Kosztó Ju. A.:** Nemzetközi tudományos konferencia. NNI 1967. 4. sz. 1965—1967. [„Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelső foka” megjelenésének 50. évford. Olésszak Moszkvában, 1966. márc. 21—24.]
- „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelső foka” 50. évfordulója.** VIK 1967. 4. sz. 148—152.
- Kolbe H.:** Lenin munkája az imperializmusról és az állammonopolista rendszer Nyugat-Németországban. „Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka” megjelenésének 50. évfordulója. ZG 1967. 3. sz. 389—401.
- Oprea A., Serbănescu I., Stănescu N. S.:** Az imperializmusról szóló lenini koncepció korszerűsége. LC 1967. 4. sz. 3—17.
- Koziczin A. P., Faberov N. P.:** Lenin „Állam és forradalom” c. könyvéről. (Megírásának 50. évfordulója.) VIK 1967. 8. sz. 48—58.
- Scharl H.:** Lenin: „Állam és forradalom” c. munkája és a két német állam. A mű megjelenésének 50. évfordulója. Ein 1967. 10/11. sz. 1268—1279.
- Knyazev Sz., Kukin D.:** Lenin áprilisi tézisei. Kom 1967. 6. sz. 14—24.
- Golikov G. N., Tokarjev Ju. Sz.:** Lenin áprilisi téziseinek tanulmányozásához. VI 1967. 4. sz. 3—20.
- Jegorafov V. Je.:** A párt új politikai irányvonalának forrásainál. (A lenini „Levelek a távolból” 50. évfordulója.) VIK 1967. 3. sz. 3—18.
- Szlepov L. A.:** Lenin „Mit tegyünk?” c. művéről. VIK 1967. 9. sz. 109—118.
- Tarnovszkij K. N.:** A szocialista forradalom gazdasági és politikai programja. VIK 1967. 9. sz. 29—42. [Lenin „A fenyegető katasztrófa és hogyan kell vele megküzdenünk?” és „Megtartják-e a bolsevikok az államhatalmat?” c. művei megjelenésének 50. évf.]
- Tadevoszjan E. V.:** A nemzet kérdése lenini alapelveinek és formáinak megoldása. VF 1967. 12. sz. 15—25.
- Szancevics A. V.:** Az ukrán történészek munkái „Lenin és Ukrajna” problémájáról. UIZS 1967. 4. sz. 129—138. [Szemle, 1956—1966.]
- Sass H.—M.:** Feuerbach Marx helyett. „Luther mint döntőbíró Strauss és Feuerbach között” c. cikk szerzősége. IRSH 1967. 1. sz. 108—119. [1842]
- Mirnič K.:** A marxista klasszikusok a „tömeg”-ről és a „tömeg”-kultúráról. ZDN 48. (1967) 68—89.
- Edeling H.:** A marxista-leninista társadalomprognózis — a tudományos vezetés alapvető eszköze. Ein 1967. 12. sz. 1454—1463.
- Elvi tanulmányok**
- Anancsenko N. P.:** A nemzetől az emberek nemzetközi közösségéig. VI 1967. 3. sz. 82—96.
- Bahne S.:** A „trockizmus” a történelemben és ma. VÍZg 1967. 1. sz. 56—86.
- Barg M. A., Csernyak Je. B.:** Az osztály-antagonisztikus formációk struktúrája és fejlődése. VF 1967. 6. sz. 44—54.
- Bendrix R.:** A hagyomány és modernség új szemléletben. CSSH IX/3. (1967. ápr.) 292—346.
- Bousquet G.—H.:** A véletlen. Szerepe a társadalmak történetében. Ann 1967. márc.—ápr. 419—428.
- Camerjan I. P.:** A marxista — leninista nemzetelmélet aktuális kérdései. VI 1967. 6. sz. 107—122.
- Claval P.:** A földrajz és a társadalom sürője. Ann 1967. szept.—okt. 1005—1046. [Társadalomföldrajzi szemle].
- Grosser P.:** A fizetési mérleg koncepciójának kialakulása és a klasszikus gondolat fejlődése. RHES XLV/2 (1967) 175—190.
- Csermenszkij Je. D.:** A forradalmi helyzet lenini koncepciójának kérdéséhez. VIK 1967. 7. sz. 84—91.
- Czerny W. F.:** A pártok állampolitikai felelőssége. ÖGL 1967. 8. sz. 419—427.
- Drimmel H.:** Politikára való nevelés. (A politika tudomány-e vagy művészet?) ÖGL 1967. 8. sz. 409—419.
- Egbert D. D.:** Az „avant-garde” eszméje művészetben és politikában. AHR LXIII/2. (1967. dec.) 339—366.
- Florea I.:** Történelem és determinizmus. LC 1967. 6. sz. 52—59.
- Glezerman G. Je.:** Az objektív feltételek és a szubjektív tényező viszonya az Októberi Forradalom tapasztalatának fényénél. VF 1967. 11. sz. 28—39.
- Gorjacska A. I.:** Vajon a lelki alkat ismerve-e a nemzetnek? VI 1967. 8. sz. 91—104.
- Grnek M. Dr.:** A Mendel-féle törvények centenáriuma. Ann 1967. 4. sz. 845—848.
- Hann E.:** Marxista szociológia és szocialista társadalom. A szociológiai kutatások hatóságának elvi problémái. Ein 1967. 6. sz. 734—744.
- Inglehart R. F., Woodward M.:** Nyelvi konfliktusok és politikai egység. CSSH X/1. (1967. okt.) 27—45.
- Ionija Gh. I.:** A történész — széles kultúrájú ember. LC 1967. 9. sz. 31—36.
- Jacob W., Werlich H.:** Állammonopolista kapitalizmus és a kis- és középburzsoázia. Ein 1967. 3. sz. 376—385.
- Jefimov A. F.:** Irányok a nemzetek és nemzeti mozgalmak tanulmányozásában. NNI 1967. 4. sz. 31—42.
- Kacsanovszkij Ju. V.:** A „rabszolgaság” és „feudalizmus” fogalmairól. VI 1967. 6. sz. 123—134.
- Klaus G.:** A szocialista gondolkodás és cselekvés fejlődése filozófiai nézőpontból. Ein 1967. 2. sz. 165—172.
- Kondratjev B. P.:** A közvetlen forradalomelőtti helyzet és az össz-nemzeti válság kategóriája. VIK 1967. 6. sz. 102—107.
- Kofalka J.:** A „nép” fogalmának vitájához. ČCH 1967. 6. sz. 873—884.
- Kozlov V. I.:** A nemzeti kérdés elméleti alapjainak kidolgozásáról. NAA 1967. 4. sz. 75—85.
- Köbben A. J. F.:** Az interkulturális elemzés logikája: hogy magyarázzuk a kivételeket. Ann 1967. máj.—jún. 514—553.
- Lantéri-Laura G.:** A történelem és a struktúra az ember ismereteiben. Ann 1967. 4. sz. 792—828.
- Laqueur W.:** Az irodalom és a történész. JCH 1967. 2. sz. 5—14.
- Larribau J.:** A liberalizmus és a munkajog. Gondolatok a társadalomfilozófia és a gazdaságelmélet között. RHES XLV/2. (1967) 191—243.
- Levin V. Ja.:** Az államkapitalizmus társadalmi-gazdasági természetéről. VIK 1967. 6. sz. 35—44.
- Levintov N. G.:** A közvetlen és általános forradalmi helyzetéről. VIK 1967. 1. sz. 109—114.
- MacRae D. G.:** A generációk kultúrája: egyetemisták és mások. JCH 1967. 3. sz. 3—14. [20. század.]
- Martisin O. V.:** Az osztályok és az osztályharc a nemzeti demokrácia ideológiájában. NAA 1967. 5. sz. 48—58.
- Mirnič K.:** A marxista klasszikusok a „tömeg”-ről és a „tömeg”-kultúráról. ZDN 48. (1967) 68—89.

- Müller E.: Lorenz von Stein és Jurij Szamarin víziói az abszolút szocializmusról. JGO 1967. 4. sz. 575—596.
- Planck U.: Egyéni vagy kollektív döntés. Kísérlet a személyes döntés rendszerezésére. ZAA 1967. 2. sz. 194—199.
- Rees R.: T. S. Eliot a kultúráról és haladásról. JCH 1967. 2. sz. 103—112.
- Rolle P.: A munka automatizálása és kvalifikálása. Ann 1967. nov—dec. 1245—1266.
- Rose G.: „Az ipari társadalom” elméletének keletkezése és funkciója. ZG 1967. 1. sz. 20—45.
- Rupprecht F.: A szocialista történeti tudat meghatározásának és kutatásának elméleti és módszertani kérdései. ZG 1967. 5. sz. 834—839.
- Ștefănescu Șt.: Történelem és demográfia. S 1967. 5. sz. 933—946.
- Streisand J.: Történetkép — történeti tudat — történet-tudomány. Kölcsönös kapcsolatok és a szocialista tudat fejlődése szempontjából való jelentőségük. ZG 1967. 5. sz. 822—834.
- Subkin V. N.: Mennyiségi módszerek a szociológiában. VF 1967. 3. sz. 30—40.
- Schülfer G.: Történeti tudat és szocialista államtudat. ZG 1967. 5. sz. 839—841.
- Schmidt W.: Történettudomány és történeti tudat. ZG 1967. 2. sz. 205—223.
- Spiegelberg K.: Néhány észrevétel a szociológiai fluktuáció-elemzésekhez. Ww 1967. 1. sz. 105—111.
- Stiehler G.: A dialektikus ellentmondás és a szocializmus felépítése. Eln 1967. 3. sz. 319—330.
- Szemenov Ju. I.: A „nemzet” fogalmának meghatározásáról. NAA 1967. 4. sz. 86—102.
- Tarakanjan N. A.: A „nemzet” fogalmának néhány kérdése. VI 1967. 2. sz. 115—123.
- Trapeznikov Sz. P.: A társadalomtudományok fejlődése és szerepük növekedése a kommunista építésben. VF 1967. 11. sz. 3—27.
- Zujetavcanović Gl.: Az analízis és szintézis problémájáról. ZDN 46. (1967) 64—99.
- Lapina Z., Meyer M. Sz.: Tudományos konferencia Ázsia és Afrika történetének kérdéseiről. NAA 1967. 4. sz. 229—234. [Moszkva, 1966. dec. 20—22.]
- Iovcsuk M. T.: A szociológusok nemzetközi fóruma. (Kongresszus Franciaországban.) VAN 1967. 2. sz. 68. [Evlán, 1966. szept. 4—11.]
- Szemenov V. Sz.: A VI. nemzetközi szociológiai kongresszus. VF 1967. 8. sz. 121—131. [Evlán, 1966. szept. 4—10.]
- VI. Szociológiai Világkongresszus. Ww 1966. 7. sz. 1057—1058.
- Härtl O.—H.: Tudományos ülés a „szocializmus és szociológia” c. témáról. Ww 1966. 7. sz. 1194—1198. [1966. márc. 7. Bernau.]
- Hráza, I.: Tudományos konferencia a szocialista társadalom fejlődéséről. Nová Mysl 1967. 7. sz. 31—32. [Moszkva, 1967. jan.]
- Follieri E.: A Kréta-kutatás II. nemzetközi kongresszusa. BS 1967. 1. sz. 181. [1966. ápr. 12—17.]
- Stănescu Eu.: A XIII. nemzetközi bizantinológiai kongresszus. RESE 1967. 1—2. sz. 315—317. [Oxford, 1966. okt. 5—10.]
- Hunger H.: A Bizánc-Bizottság a XII. nemzetközi történész-kongresszuson, Bécs 1965. BST 6/2. (1965) 361—362.
- Bushkoff L.: Balkán történet az Amerikai Történeti Társulat évi közgyűlésén. Bst 6/1. (1965) 185—188. [Washington, 1964. dec. 28—30.]
- Turczynski E.: Délkelet-európai témák a XII. nemzetközi történész-kongresszuson. Bst 6/2. (1965) 352—358. [Bécs, 1965. aug. 29.—szept. 5.]
- Bushkoff L.: Keleteurópai történet az Amerikai Történelmi Társulat konferenciáján. Bst 7/1. (1966) 166—171. [San Francisco, 1965. dec. 28—30.]
- Vogel H.: Tanárok és kutatók konferenciája a Szovjetunióról és Keleteurópáról. JGO 1967. 3. sz. 477—478. [Westfield, 1967. ápr. 21—23.]
- Kowzan T.: A középkori civilizáció központjának XIII. ülésszaka Poitiersben. KH 1967. 2. sz. 540—541. [1966. júl. 11.—aug. 10.]
- Ljubinszkaja A. D., Vajnszejn O. L.: A középkor problémái a XII. nemzetközi történész-kongresszuson. Bécsben. SzV 30. (1967) 261—277.
- Gamber O., Riedmann J.: A középkori hadviselés tanulmányozásának hete Spoleto-ban. MÖG 1967. 3—4. sz. 486—488. [1967. márc. 25.—ápr. 5.]
- Dłuski W.: Európa fejlődésének irányvonalai a 15—17. században. KH 1967. 2. sz. 541—543. [Kollokvium Varsóban 1966. nov. 25.]
- Rostanowski T.: Az európai városok történetészeinek tanácskozásai. KH 1967. 2. sz. 537—540.
- Todorov N.: Az I. Kongresszus és a balkáni kutatások néhány problémája. FB 6. (1967) 5—16.
- Castellan G.: A balkáni és délkelet-európai stúdiumok I. nemzetközi kongresszusa. RH CCXXVII. (1967. jan.—márc.) 275—276. [Szófia, 1966. aug. 26.—szept. 1.]
- Gandev Ch.: Az első balkanisztikai és délkelet-európai kutató kongresszus, Szófia. 1966. aug. 26.—szept. 1. ÖO 1967. 1. sz. 60—64.
- Thuvoris A. I.: A balkanisztika I. nemzetközi kongresszusa. Bst 7/2. (1966) 447—454. [Szófia, aug. 29.—szept. 1.]
- Batowski H.: Az I. nemzetközi balkanisztikai kongresszus. KH 1967. 2. sz. 533—536. [Szófia, 1966. aug. 26.—szept. 1.]
- A balkáni és délkelet-európai stúdiumok I. nemzetközi kongresszusa. RESE 1967. 1—2. sz. 304—314; 3—4. sz. 573—592. [Szófia, 1966. aug. 26.—szept. 1.]
- Kretzenbacher L.: Az első nemzetközi kongresszus a Balkán- és Délkelet-Európa tanulmányozására Szófia, 1966. SoF 1966. XXV. köt. 408—410.
- Paszkalera V., Velkov V.: Nemzetközi konferencia a délkelet-európai városok történetéről. IP 1967. 1. sz. 134—137. [1966. okt. 25—28.]
- Cândeia V.: Az Association Internationale d'Études du Sud-Est européen értekezlete Szalonikiben. RESE 1967. 1—2. sz. 299—301. [1966. ápr. 29—30.]
- Hrenov I. A.: A szlavisták nemzetközi bizottságában. SzSz 1967. 2. sz. 108—110. [X. plenáris ülés Oxfordban, 1966. szept. 21—24.]
- A szlávok történetének II. nemzetközi kongresszusa. ÖO 1967. 6. sz. 501. [1967. szept. 1—7. Salzburg.]

Egyetemes történet

- G. A.: A Bureau du Comité international des sciences historiques ülése. KH 1967. 2. sz. 533. [Budapest, 1966. szept. 10—12.]
- B. J.: A Nemzetközi Történészbizottságról. KH 167. 3. sz. 907—910. [A Büro ülése Rómában, 1967. jún. 1—4. a XIII. kongresszus előkészítése tárgyában.]
- Ofetea A.: A nemzetközi történészbizottság ülése Rómában, 1967. jún. 3. S 1967. 5. sz. 1001—1007.
- Tadić J., Djordjević D.: Beszámoló a Történettudományok Nemzetközi Bizottsága Irodájának összejöveteléről és plenáris üléséről Rómában. JIC 1966. 3—4. sz. 199—201.
- Az európai kommunista és munkáspártok konferenciája Karlovy Varyban. ND 1967. 6. sz. 54—64. [1967. ápr. 24—26.]
- Malinowski H.: Tudományos ülésszak az Októberi Forradalom jelentőségéről. ZPW 1967. 3. sz. 303—307. [Moszkvában, 1967. márc. 28—31.]
- Gaposka M. P.: A Nagy Október nemzetközi jelentősége. (Tudományos konferencia Moszkvában.) NNI 1967. 5. sz. 187—189.
- Kacsalon I. P.: Az Októberi Forradalom és a világ szocialista rendszere. (Nemzetközi konferencia Moszkvában.) VAN 1967. 11. sz. 108—111. [Szept. 5—7.]
- Lopuhova N.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szocializmus világrendszere. Nemzetközi konferencia Moszkvában. VE 1967. 11. sz. 144—147. [Moszkvában, szept. 5—7.]
- Szimcsera V. M.: Október eszméi és a szocializmus országának fejlődése. (Nemzetközi szimpózium Moszkvában.) VAN 1967. 11. sz. 114—117. [Aug. 15—18.]
- Cyzyk L.: Az európai biztonság és a modern nyugati koncepciók. Nemzetközi tudományos konferencia. SM 1967. 2. sz. 110—116. [Varsó, 1966. dec. 8—10.]
- Jeraszov B. Sz.: Az ideológiai elméleti problémái Ázsia és Afrika országaiban. (Szimpózium az Intsitut Narodov Azli-ban.) NAA 1967. 3. sz. 192—195. [1966. dec. 7—8.]

- Angelov D.*: Konferencia Cyrill és Metuodról Szaloniki-ben. IP 1967. 1. sz. 138—140. [1966. okt. 22—26.]
- Mihailid G.*: A Cyrill-Metód testvérpár XI. centennáriuma Szaloniki-ben, 1966. okt. 22—27. RESE 1967. 3—4. sz. 593—595.
- Ionescu-Nişcov Tr.*: A XI. Cyrill-Metód centennárium Szaloniki-ben. S 1967. 1. sz. 167—168. [1966. okt. 22—26.]
- Théocaris M.*: A Cyrill-Metód misszió 11. centennáriuma. 1966. okt. 22—26. Bst 7/2. (1966) 429—434.
- Vogler G.*: Az európai rendi állam. A „Commission internationale pour l'histoire des Assemblées d'Etats” tudományos ülésszaka Rostockban. ZG 1967. 1. sz. 84—89. [1966. aug. 29—sept. 2.]
- Wagner H.*: Tájékoztató „A kapitalista rendszer ellentmondásainak elmélyüléséről és növekvő agresszivitásá okairól és a proletariátus osztályharcának kibontakozásáról” tartott konferenciáról. Ww 1967. 9. sz. 1495—1511. [Berlin, 1967. jún. 26—28.]
- Danyilova N.*: Szimpózium: A kapitalizmus keletkezése, a nemzeti felszabadító mozgalom és a nemzeti kultúra kialakulása a szláv országokban (a 18. század végén és a 19. század elején hetvenes években. SzSz 1967. 3. sz. 113—114. [Moszkvában, 1966. dec. 6—9]
- Maurisch G.*: Tudományos ülésszak a mai kapitalizmus hatalmi struktúrájáról. Ww 1967. 6. sz. 1009—1013. [Frankfurt am Main, 1967. ápr. 7—9.]
- Anders M., Veith H., Winter L.*: Nemzetközi konferencia az állammonopolista töké kérdéséről Choisy-le-Roi-ban. Ww 1967. 5. sz. —932—845. [1966. máj. 26—29.]
- Hadzsimikolov V.*: Nemzetközi tudományos konferencia a Népfrontról Párizsban. IP 1967. 1. sz. 130—134. [1966. okt. 24—29.]
- Trendafilov T.*: A marxista közgazdászok nemzetközi konferenciája. NV 1967. 3. sz. 117—121. [Bratislava, okt. 10—15.]
- Lehár B.*: Nemzetközi szimpózium a gyártóerőtekekről. ČCH 1967. 3. sz. 496 [1966 nov. 29—dec. 3.]
- ok —: Nemzetközi kollokvium a gyártóerőtekekről Prágában. SS 1967 2. sz. 265—266. [1966. nov. 29—dec. 2.]
- Mitrofanova A. V., Rogacserszkaja L. Sz.*: A szocialista országok történelemének második találkozója a gyárak és üzemek történetéről. IszSzSzR 1967. 4. sz. 219—221. [Prága, 1966. nov. 29—dec. 3.]
- Seidl H.*: Első nemzetközi tanácskozás az üzemtörténetről Prágában. ZG 1967. 5. sz. 863—865. [Prága, 1966. nov. 29—dec. 3.]
- Kieszczyński L.*: Az ipari üzemek történetének kérdései. (A szocialista országok történelemének konferenciája Prágában.) ZPW 1967. 3. sz. 307—311. [1966. nov. 29—dec. 3.]
- Wessely K.*: Technikai haladás és gazdasági reformok. A CESZS negyedik ülésszaka 1967-ben. ŐO 1967. 6. sz. 493—498. [Rapallo 1967. sept. 12—14. Az olasz gazdaság- és társadalom-kutatás központja.]
- Együttműködés különböző jogi- és gazdasági rendszerek között. Tudományos konferencia. Együttműködés keleti és nyugati vállalatok között. München, 1967. április 24—27.
- Slapnicka H.*: A jog a keletre irányuló kereskedelem szolgálatában. Wessely K.: Együttműködés szocialista és piacra termelő államok üzemei között. ŐO 1967. 4. sz. 302—308.
- Tarrel E.*: A kelet-európai agrártörténeti szimpózium IX. ülésszaka. SzSz 1967. 2. sz. 112—113. [Tallin, 1966. okt. 24—28.]
- Franz G.*: A mezőgazdasági múzeumok első nemzetközi kongresszusa. ZAA 1967. 1. sz. 63. [Prága, 1966. okt. 11—14.]
- Klein E.*: Nemzetközi szántóeszköz munkaértekezlet. ZAA 1967. 1. sz. 60—61. [Svédország, 1966. aug. 29—31.]
- Batowski H.*: A Duna-menti államok 1938—1945-ben. KH 1967. 2. sz. 545—546. [Kollokvium Budapesten, 1966. okt. 13—15.]
- Campus E.*: Nemzetközi kollokvium a második világháború történetéről Budapesten, 1966. okt. 13—15. RRH 1967. 1. sz. 147—150.
- Campus E.*: A második világháború történetével foglalkozó nemzetközi kollokvium. Budapest, 1966. okt. 13—15. S 1967. 2. sz. 350—352.
- Pastusiak L.*: A politikai tudományok nemzetközi társaságának 7. világkongresszusa. SM 1967. 12. sz. 108—114. [Brüsszel, 1967. sept. 18—23.]
- Püch A.*: Beszámoló az „Europahaus” V. nemzetközi szemináriumáról. Bécs 1966. VII. 13—23. SHK 1967. 1—2. sz. 215—217.
- Fotino N.*: A VIII. nemzetközi tengerészettörténeti kongresszus, Beirut 1966. sept. 5—10. S 1967. 1. sz. 163—167.
- Voyatzis B.*: A Südosteuropa Gesellschaft 1965. évi közgyűlése. Bst 6/1. (1965) 196—202. [Bonn, 1965. május 3—5.]
- Zand M. I.*: Az iranisták I. világkongresszusa. NAA 1967. 3. sz. 203—206. [Teheran, 1966. aug. 31.—sept. 6.]
- Klein E.*: Nemzetközi konferencia a néprajzi eszköz-kutatásról. ZAA 1967. 2. sz. 201—203. [1967. ápr. 5—8. Schleswig.]
- Przetacznik Fr.*: A Nemzetközi Jogi Bizottság munkájának eredményei, 1947—1966. SM 1967. 5. sz. 90—100.
- Karayannopoulos I.*: A délkelet-európai kutatások nemzetközi szövetsége. Bst 6/2. (1965) 362—365.
- Laourdas B.*: A Balkán Intézet 1965. évi tevékenysége. Bst 6/2. (1965) 349—352.
- Laourdas B.*: A Balkáni Intézet tevékenysége 1966-ban. Bst 7/2. (1966) 423—425.
- Sztrasimir D.*: A Balkán Intézet 1966-ban. IP 1967. 2. sz. 145—149.
- Zanigheri R.*: Az utóbbi húsz év alatt a mezőgazdaság történetéről megjelent tanulmányok. IGSS 1967. 4. sz. 669—695.
- Hanak P.*: A kelet-európai történet problémái az újabb magyar történetírásban. EEQ 1967. 2. sz. 123—142.
- Will E.*: A történeti irodalom. A görög történet. RH CCXXVII. (1967. okt.—dec.) 377—452.
- Udalcora Z. V.*: A szovjet bizantinológia 1964-ben. NRS 1967. V—VI. 738—743.
- Matschke Kl.*: —P.: A bizánci feudalizmus koncepciójának fejlődése a szovjet marxista bizantinológia révén, 1930—1966 között. ZG 1967. 6. sz. 1065—1086.
- Krekic B.*: A jugoszláv bizantinológia, 1945—1965. NRS 1967. V—VI. 744—753.
- Korulszkij N. A.*: A nyugat-európai vatikanisztika fő irányai. NNI 1967. 1. sz. 125—133.
- Schieffer Th.*: A Pius-alapítvány tevékenysége a pápai oklevelek kutatásában. Beszámoló az 1966/67-es évről. MIOG 1967. 3—4. sz. 486.
- A szláv népek történetéről, kultúrájáról, nyelvéről és mai helyzetéről a szovjet folyóiratokban 1966 és 1967 év folyamán megjelent fontosabb cikkek bibliográfiája. SzSz 1967. 1. sz. 100—106, 2. sz. 98—103, 3. sz. 100—106, 4. sz. 121—124.
- Eckhardt T. H.*: Balkánfolyóiratok. ŐO 1967. 3. sz. 230—232; 5. sz. 402—411; 6. sz. 482—488. [Szemle.]
- Meyer M. S.*: Az oszmán birodalom és a balkáni népek. (A délkelet-európai történelemek publikációjának és tanulmányainak szemléje.) NAA 1967. 1. sz. 133—142.
- Šindelař B.*: Új nyugat-németországi kiadványok a veszt-fáliai békéről. ČCH 1967., 2. sz. 231—233.
- Andreas B., Haupt G.*: A munkásmozgalom ma és holnap, bibliográfia. IRSH 1967. 1. sz. 1—30.
- Berti G.*: Szovjet tanulmányok a második internacionáléről. IGSS 1967. 1. sz. 160—177. [1965—66, 2. kötet. Moszkva]
- Weiss H.*: Balti bibliográfia 1966. (Az Észt- és Lettországról megjelent munkák válogatott bibliográfiája.) Zfo 1967. 4. sz. 785—800.
- Rister H.*: Sziléziáról 1964—65-ben megjelent irodalom válogatott bibliográfiája. Zfo 1967. 2. sz. 385—400.
- Towbert P.*: Az új Cambridge History of Europe. 1. A középkor agrártörténete. IGSS 1967. 2. sz. 359—365. [Szemleclikk]
- Mori G.*: Az új Cambridge History of Europe. 2. Az ipari forradalom. IGSS 1967. 2. sz. 366—384. [Szemleclikk]
- Bonnel U.*: Néhány újabb amerikai könyv adatai a tengerészeti történetével kapcsolatban. RHES XLV/2. (1967) 119—128.
- Berezniy L. A.*: Valóban felfedezés-e? (Rischauer: A New Look on Modern History c. könyvéről. VI 1967. 5. sz. 70—81.

- Kitch J. M.*: A Journal of Contemporary History 1914-ről szóló számának (I/3. 1966. júl.) recenziója. PP 36. (1967. ápr.) 153—165.
- Petruşev K. D.*: A történeti kutatás módszertanáról. UIZs 1967. 6. sz. 49—54.
- Fogel R. W.*: A szakosítás problémája a gazdaságtörténetben. JEH 1967. 3. sz. 283—308.
- Soboul A.*: A társadalomtörténet statisztikai kutatásának néhány kérdése. NNI 2. sz. 29—38.
- Roth A.*: A szociológia és a történelem. LC 1967. 1. sz. 66—71.
- Wertheim W. F.*: Szociológia tegnap és holnap között. CSSH IX/2. (1967. jan.) 180—189.
- Thomson D.*: A jelenkor történetírásáról. JCH 1967. 1. sz. 25—34.
- Hezter J. H.*: Néhány amerikai megjegyzés. JCH 1967. 1. sz. 5—23. [A legújabbkori történetírás általános jellemzéséhez.]
- Havránková R., Sládek Z., Valenta J.*: Az európai szocialista országok történetének elméleti és módszertani kérdései a 20. században. (A második világháborúig.) ČCH 1967. 3. sz. 387—398.
- La Roncière de Ch.*: Kikötőismertető kézikönyvek és plansziférák a Bibliothèque Nationale-ban: A kartográfiai iskolák fejlődése. RHES XLV/2. (1967) 7—14.
- Bessmertnij Ju. L.*: A kora középkor és a mai kor tanulmányozása. VI 1967. 12. sz. 83—95.
- Barg M. A., Szkazkin Sz. D.*: A középkori parasztság története Európában és a kérdés kidolgozásának elvei. VI 1967. 4. sz. 59—78.
- Hobsbawm E. J.*: A kapitalizmus története. WZ 1967. 11. sz. 545—550.
- Hess P.*: A kapitalizmus és a társadalmi haladás problémája. Ww 1967. 6. sz. 993—1008.
- Thompson E. P.*: Az idő, munkafegyelem, és ipari kapitalizmus. PP 38. (1967) 56—97.
- Striesand J.*: Szabadság, demagógia a szabadságról és agresszió a történelemben. Ein 1967. 3. sz. 350—356.
- Myška M.*: A vállalatok történetének tanulmányozása a mai nem-marxista történetírásban. HC 1967. 3. sz. 398—406.
- Szimonija N. A.*: A „nemzeti szocializmusok” szerepe Kelet országainak forradalmaiban. VI 1967. 4. sz. 47—58.
- Michel H.*: A fasizmusról. Bevezetés. RHDGM 66. (1967. ápr.) 1—10.
- Clarke I. F.*: A háború előjelzése az irodalomban, 1803—1914. CSSH X/1. (1967. okt.) 1—25. [Hozzájárulás: uo. 26.]
- Barnett C.*: A katonai elit kiképzése. JCH 1967. 3. sz. 15—35.
- Zarubin L. A.*: Az állatimadás közös vonásai és áttérés az anthropomorfizmusra az indoárjánál és szlávoknál. SzSz 1967. 3. sz. 45—52.
- Knowles D.*: Az egyház és az állam a keresztény történelemben. JCH 1967. 4. sz. 3—15.
- Papadopoulos Th.*: Az orthodox egyház és a polgári hatóság. JCH 1967. 4. sz. 201—209.
- Oommen T. K.*: Charizma, társadalmi struktúra és társadalmi változás. CSSH X/1. (1967. okt.) 85—99. [Indiában.]
- Velikovics L. N.*: A jezsuiták tegnap és ma. NNI 1967. 4. sz. 87—95.
- Bendix R.*: A protestáns etika revidálása. CSSH IX/3. (1967. ápr.) 266—273.
- Flower J. E.*: A munkás-papok (prêtre-ouvrier) előfutára. JCH 1967. 4. sz. 183—199.
- Graus F.*: Társadalmi utópiák a középkorban. PP 38. (1967) 3—19.
- Goldmann L.*: A felvilágosodás gondolata. Ann 1967. 4. sz. 752—779.
- Kaplin Sz. Sz.*: A szocialista utópisták társadalmi kísérleteiről. VI 1967. 7. sz. 141—148.
- Alekszejev V. P.*: Az emberfajta a mai tudományban. VI 1967. 7. sz. 71—86.
- Jacobeit W.*: Gondolatok a néprajz és agrártörténet nemzetközi együttműködésének fejlődéséről. ZAA 1967. 1. sz. 61—82.
- Piponnier Fr.*: A régi, főleg középkori textiltípusokról. Ann 1967. 4. sz. 864—880.
- Kacsanovszkij Ju. V.*: A „rabszolgaság” és „feudalizmus” fogalmairól. VI 1967. 6. sz. 123—134.
- Seyfarth W.*: A későantik mint átmeneti időszak, két társadalmi rendszer között. A rabszolgatartó és feudális rend közötti évszázadok sajátossága és különlegességei. ZG 1967. 2. sz. 281—290.
- Nyeuszihin A. I.*: A feudalizmus előtti periódus, mint a törzsi-nemzeti rendszertől a korai feudalizmushoz vivő fejlődés átmeneti foka. VI 1967. 1. sz. 75—88.
- Watanabe, E.*: A „katonai feudális imperializmus” fogalmának értelmezéséhez. VI 1967. 1. sz. 186—191.
- Melekesvili G. A.*: Rabszolgaság, feudalizmus és ázsiai termelési mód a régi Keleten. Pensée 132. (1967. márc.—ápr.) 31—47.
- Banu I.*: Az „ázsiai” társadalmi formáció az antik keleti filozófia perspektívájában. Pensée 132. (1967. márc.—ápr.) 53—70.
- Lasuk L. P.*: Az osztályok létrejöttének jellege a korai nomád társadalmakban. VI 1967. 7. sz. 105—121.
- Lasuk, L. P.*: A középkori nomádok társadalmi szerveinek történeti struktúrája. SzE 1967. 4. sz. 25—39.
- Zsdanko T. A.*: A nomádok áttérése a letelepült életmódra Belső-Ázsiában és Kazahsztánban. A történeti tapasztalat nemzetközi jelentősége. SzE 1967. 4. sz. 3—24.
- Seremi E.*: Etnikai és kulturális mozgalmak az euráziai sztyeppén. A technika és a ló nomenklatúrája. IGSS 1967. 2. sz. 455—533.
- Gumilev L. N.*: Az éghajlati ingadozások az euráziai sztyeppézóna népeinek történetében. ISzSzSzR 1967. 1. sz. 53—66.
- Chavun P.*: A klíma és a történelem. RH CCXXVII. (1967. okt.—dec.) 365—376.
- Polevoj Ju. Z.*: G. V. Plehanov a keleti despotizmusról. NAA 1967. 2. sz. 73—80.
- Stépánok M.*: A talajfajta mint a településtörténet forrása. ČCH 1967. 5. sz. 725—746.
- Inglehart R. P., Woodward M.*: Nyelvi konfliktusok és politikai egység. CSSH X/1. (1967. okt.) 27—45.
- Goblot J.-J.*: „A civilizáció tényeinek” elméleti megközelítése. II. Pensée 134. (1967. aug.) 3—34.
- Lasuk L. P.*: A „nemzet” előtti etnikai kapcsolatok formáiról. VI 1967. 4. sz. 77—92.
- Kozlov V. I.*: A nemzet elméletének néhány problémája. VI 1967. 1. sz. 88—100.
- Agajev A. G.*: A nemzet lényege és a tudat. VI 1967. 7. sz. 87—104.
- Camerjan J. P.*: A marxista-leninista nemzetelmélet aktuális kérdései. VI 1967. 6. sz. 107—122.
- Bailkey N.*: Az alkotmány fejlődése a korai Mezopotámiában. AHR LXXII/4. (1967. júl.) 1211—1236.
- Stajerman Je. M.*: Az antik világ a mai nyugati történetfilozófiai elméletekben. VDI 1967. 3. sz. 3—24.
- Mazzarino S.*: A klasszikus stúdiumok funkciója a modern társadalomban. IGSS 1967. 4. sz. 659—668.
- Masszon V. M.*: A korai osztálytársadalom létrejötte az ókori Keleten. VI 1967. 5. sz. 82—94.
- Arrigoni E.*: A klasszikus kori Attika tájképének rekonstrukciójához. NRS 1967. III—IV 267—296.
- Fornara Ch. W.*: A Themistokles dekrétum értéke. AHR LXXIII/2. (1967. dec.) 425—433.
- Kiechle F.*: Athén politikája a perzsák leverése után. HZ 1967. 2. sz. 263—304.
- French D. H.*: A macedóniai őstörténet néhány problémája. Bst 7/1. (1968) 103—110.
- Mansuelli G. A.*: Az antik urbanizáció vizsgálatának problémái és perspektívái. Az etruszk város. IGSS 1967. 1. sz. 5—36.
- Brunt P. A.*: A római equites a köztársasági korszak végén. Ann 1967. szept.—okt. 1090—1098.
- Brunt P. A.*: A római proletariátus. PP 35. (1966. dec.) 3—28.
- Weaver P. R. C.*: Társadalmi mobilitás a korai római birodalomban: a császári libertinusok és rabszolgák. PP 37. (1967. július) 3—20.
- Briacoe J.*: Róma és az osztályharc a görög államokban, i. e. 200—146. PP 36. (1967. ápr.) 3—20.
- Kac A. L.*: A Római Birodalom bukásának problémája a szovjet történetírásban. VDI 1967. 2. sz. 212—228.
- Werner R.*: A hun név legrégebbi megjelenése: jüe-csik és heftalik. JGO 1967. 4. sz. 487—558.
- Udalova, E. V., Kazdan, P. A.*: Kik voltak a vandálok? VI 1967. 1. sz. 201—205.

- Remennikov A. M.*: A nyugati gótok és a római birodalom a hun betörés előtt. VDI 1967. 1. sz. 95—106.
- Georgescu V. Al.*: I. Justinianus halálának 14. centenáriuma, 565—1965. RESE 1967. 3—4. sz. 551—560.
- Hermann J.*: Szláv törzsek államalakulásának kezdetei és alapja az Oderától nyugatra. ZG 1967. 3. sz. 424—446. [600—12. sz. végéig.]
- Marrou H.-I.*: Szévilai Izidor és a középkori kultúra kezdetei. RH CCXXXV. (1966. jan.—márc.) 39—46.
- Nyeuszihin A. I.*: Új adalékok a Lex Salica forrásaihoz. SzV 30. (1967) 41—60.
- Mitterauer M.*: Évi vásárok az ókori központi helységek nyomain. MIOG 1967. 3—4. sz. 237—321.
- Guillard R.*: Tanulmányok a bizánci Hippodromról. Az előadások a Hippodromban. BS 1967. 2. sz. 262—277.
- Koledarov P. Sz.*: A lakott helyek hálózatainak és elemeinek fejlődése a Balkán központi és keleti részén a 7—18. században. IIIB 18. (1967) 89—146.
- Mihascu H.*: Előszó Maurikios Taktika-Strategika c. művének kritikai kiadásához. RESE 1967. 3—4. sz. 401—418.
- Prinz Fr.*: Római városi és itáliai mártírrelíkviai és frank birodalmi nemesség a Maas-Mosel térségében. HJ 87. (1967) 1—25.
- Prinz Fr.*: Szentek kultusza és nemesi uralom a Meroving hagiográfia tükrében. HZ 1967. 3. sz. 529—544.
- Werner E.*: Meroving nemesszaládok kharizmatikus öröksége? ZG 1967. 7. sz. 1207—1211.
- Miskimin H. A.*: Nagy Károly refomjai? Súlyok és mértékek a középkorban. ECHR XX/1. (1967. ápr.) 35—52.
- Clavdetscher O. P.*: A birodalmi javak és birodalmi jogok sorsa Raetiában. SW 1967. 1. sz. 46—74. [9—13. sz.]
- Cronq G.*: Bölcs Leó novellái román földön. RRH 1967. 5. sz. 717—729.
- Zawadzki T.*: A lengyel archeológiai csoport leletei Farsban és a leletek fontossága a bizánci művészettörténet számára. RESE 1967. 1—2. sz. 283—298. [Észak-Szudán]
- Kazdan A. P.*: Előzetes megjegyzések Szimeon 10—11. századi bizánci misztikus világnézetéről. BS 1967. 1. sz. 1—38.
- Antonadis-Bibicu H.*: Bizánc gazdaságtörténeti problémái a 11. században: demográfia, bérek és árak. BS 1967. 2. sz. 255—261.
- Franc-Spourdeou C.*: Illuminált iniciálék a 11—12. századi bizánci kéziratokban. BS 1967. 2. sz. 336—354.
- Watson A. M.*: Vissza az aranyhoz és az ezüsthöz. ECHR XX/1. (1967. ápr.) 1—34. [Európa és Köz-Kelet pénztörténetének alapjai 1000—1500.]
- Bullot R.*: A világ megvetése és a 11. század. Ann 1967. jan.—febr. 219—228.
- Loos M.*: A bizánci bogumilizmus néhány megjelenési formája a 11—12. században. BS 1967. 3. sz. 39—53.
- Vojnov M.*: Változások a bulgár—bizánci kapcsolatokban Simeon uralkodás idején. IIIB 18. (1967) 147—202.
- Hrochová V.*: A távolsági kereskedelem és közvetítői a késői Bizáncban, 13—15. század. SH 15. (1967) 129—161.
- Meyendorff J.*: Alexis és Roman: Adalékok a bizánci—orosz kapcsolatokhoz, 1352—1354. BS 1967. 2. sz. 278—288.
- Csehoitics O. D.*: A bukhari vakuf a 13. században. (Előzetes közlés). NAA 1967. 3. sz. 74—82.
- Delumeau J.*: A reneszánsz új interpretációja: a megfigyelés, szervezés és absztrahálás képességének fejlődése. RHMC XIV. (1967. júl.—szept.) 296—314.
- Klaveren J.*: A feketehimlő gazdasági következményei. SW 1967. 2. sz. 187—202. [14—15. sz.]
- Calczyński W.*: Pierre Dubois és a Szentföld felszabadításának terve. PH 1967. 2. sz. 198—220. [1306]
- Panaitecu P. P.*: Adalék a délkelet-európai kancelláriákról szóló irodalom történetéhez. RESE 1967. 1—2. sz. 21—39.
- Weise B.*: Nemzetközi döntőbíráóságok a konstanci
- zsinat időszakában. Adalék a nemzetközi jog előtörténetéhez. ZFO 1967. 3. sz. 482—490.
- Holban M.*: Guillebert de Lannoy követségének jellege Délkelet-Európában 1421-ben és néhány esemény utazása közben. RESE 1967. 3—4. sz. 419—434.
- Papandrianos I.*: Házassági szerződés XI. Konstantin Palailogos és a szerb Mara között, 1451. BST 6/1. (1965) 131—138.
- Cvetkova B.*: Egyes kikötők forgalma a Balkán félszigeten a 15—16. században. RHES XLV/2 29—39.
- Kogan-Bernstejn F. A.*: A nagy földrajzi felfedezések. PIS 1967. 1. sz. 25—39.
- La Roncière de M.*: Tengerészeti térképek a nagy felfedezések korából. RHES XLV/2. (1967) 15—28.
- Mihdud G.*: A régi román történetírás (15. századtól a 17. század kezdetéig) és viszonya a bizánci és szláv történetíráshoz. RS XV. (1967) 157—202.
- Alef G.*: A moszkvai postaszolgálat kezdetei és fejlődésének első szakasza. JGO 1967. 1. sz. 1—15.
- Blitz R. C.*: Merkantilista politika és világgazdasági pattern, 1500—1750. JEH XXVII/1. (1967. márc.) 39—55.
- Ratondo A.*: Eretnekmozgalmak Európában a cinquecento idején. RSI 1966. 1. 102—139.
- Panova S.*: A zsidók gazdasági és pénzügyi tevékenysége a Balkánon a 16—17. században. IP 1967. sz. 31—61.
- Kupisch K.*: Luther reneszánsza. JCH 1967. 4. sz. 39—50.
- Arénilla L.*: A kálvinizmus és az állam ellenállási joga. Ann 1967. márc.—ápr. 350—369. [Calvin, Institution de la religion chrétienne (1536) alapján.]
- Dockes P.*: A fejlődés problémái a 17. században. Két angol elemzés W. Temple-től és J. Child-től. RHES 1967. 4. sz. 433—458.
- Cernovodeanu P.*: Anglia és a szabad kereskedelem a Fekete tengeren a 17. században. RRH 1967. 1. sz. 15—22.
- Cernovodeanu P.*: Az angol kereskedelem általános állapota a Levantében a 17. század második felében és a 18. század elején. RESE 1967. 3—4. sz. 447—460.
- Chauun P.*: A 17. század vallási életéről: Gondolatok előljáróban. Ann 1967. márc.—ápr. 279—302.
- Deyon P.*: A 17. század-középi pauperizmusról: A festészet és a keresztényi jótékonyág. Ann 1967. jan.—febr. 137—153.
- Sztrod H. D.*: A Baltikum agrárpolitikája a 18—19. században az NSZK burzsoá történetírásában. VI 1967. 3. sz. 30—41.
- Elías O.—H.*: Rigai kereskedelmi hajózás a 18. században. JGO 1967. 1. sz. 16—28.
- Zepos P. J.*: A bizánci jog a dunai államokban. BST 7/2. (1966/34)—356. [1710—1821.]
- Bouchul Y.*: Frederic List és a közös piac. RHES 1967. 4. sz. 459—488. [1789—1846.]
- Lefton J.*: Annibale della Genga, a leendő XII. Leo pápa diplomáciai küldetése. RHD LXXXI/1967. jan.—márc.) 18—40. [1794—1808, 1814.]
- Landa S.*: A felvilágosultak összeesküvései és titkos politikai szervezetei. PH 1967. 2. sz. 243—266. [Európában, a 18. század végén, a 19. sz. első negyedében.]
- McClelland E. M.*: Pillantás az egyetemes jótékonyágra 1789—1820. CSSH IX/4. (1967. júl.) 349—361.
- Kaleshi H., Kornumf H.—J.*: A prizreni vilájet. Adalék a török államreform történetéhez a Balkánon a 19. században. SoF XXVI. (1967) 176—238.
- Kazakov N. I.*: Az 1812. évi bukaresti béke történetéből. ISzSzSzR 1967. 3. sz. 125—128.
- Becker G.*: A „szociális kérdés” a második demokratikus kongresszuson 1848-ban. „A bizottsági szakvélemény a szociális kérdéstről” keletkezéséhez és jellegéhez. ZG 1967. 2. sz. 260—280.
- Boicu L.*: A román fejedelemségek K. v. Bruck és I. v. Stein „Mitteleuropa” tervében a krími háború idején. RRH 1967. 2. sz. 233—256.
- Noack U.*: Liberális gondolatok az első vatikáni zsinaton. Lord Acton Rómában 1869/70-ben. HZ 1967. 205/1. sz. 81—100.
- Sarova K.*: Észak- és Dél-Bulgária egyesülése (1885) és a közvélemény a többi délszláv országban. EB 6. (1967) 97—122.

- Huruzeanu D., Băldescu E.*: Szocialista nemzetközi kapcsolatok Délkelet-Európában a 19. század végén és a 20. század elején. RRH 1967. 6. sz. 941—960.
- Andrew Chr.*: Franciaország és az entente cordiale. TIJ 10/1. (1967) 89—105.
- Mortimer J. St.*: Kereskedelmi érdekek és német diplomácia az agadiri válságban. THJ 1967. 3. sz. 440—456.
- Aleksić-Pejković Lj.*: Szerbia kapcsolata az antant hatalmakkal, 1908—1913. BSt 6/2. (1965) 305—344.
- Batowski H.*: A Balkán-Szövetség egy kudarc 1912-ben. BSt 7/1. (1966) 111—122.
- Prevelakis E.*: Eleutherios Venizelos és a Balkán háborúk. BSt 7/2. (1966) 363—378.
- Plöchl W.*: Az Osztrák—Magyar Monarchia Balkán-politikája az első világháború előestéjén. BSt 6/2. (1965) 281—292.
- Džordžević, Br.*: A szerb szociáldemokrata párt harca a háború ellen, a békéért és a balkáni szövetségért (1915—1954.). IP 1967. 1. sz. 15—40.
- Torrey G.*: Irredentizmus és diplomácia. A Központi Hatalmak és Románia 1914 augusztus—november. SOF 1966. XXV. köt. 285—332.
- Bloch M.*: A marne-i csata. An 1967. máj.—jún. 469—478.
- Silberstein G. E.*: Az 1915. évi szerbiai hadjárat diplomáciai háttere. AHR LXXIII/1. (1967. okt.) 51—69.
- Wagner A.*: A 12. isonzói csata — Isonzótól Piaveig. DDR 1967. 4. sz. 193—204.
- Pois R. A.*: Fr. Meinecke és Kelet-Európa. Tanulmány az első világháború időszakáról. EEQ 1967. 3. sz. 249—260.
- McGill B.*: Asquith jóslata, 1914—1918. JMH 1967. 3. sz. 283—303.
- Krzteva N.*: Dokumentumok Bulgária és a Központi hatalmak helyzetéről az Októberi Forradalom előestéjén. IP 1967. 4—5. sz. 196—207.
- Budja G.*: A német szociáldemokrácia és a breszt-litovszki béke. Pensée 136. (1967. nov.—dec.) 40—45.
- Kormanova Ž.*: Az első világháború történetírásáról, 1923—1939. KH 1967. 3. sz. 779—797. [Szemle].
- Moravec J.*: Az 1917-es februári forradalom. (Néhány elméleti kérdés és a ma.) NM 1967. 5. sz. 11—14.
- Reiman M.*: 1917. február Oroszországban. ČCH 1967. 4. sz. 535—560.
- Francev Ju. P.*: Az Októberi Forradalom és a világtörténet folyamata. VF 1967. 10. sz. 29—40.
- Korkunov I. N., Lusina N. L., Szemjonova L. Sz., Szergejev V. P.*: A Nagy Október és a világ szocialista rendszere. VI 1967. 10. sz. 135—146.
- Florentyev L. Ja.*: Október és a szocialista világrendszer fejlődése. VIK 1967. 9. sz. 59—71.
- Sarenkov Sz.*: Az Októberi Forradalom és a szocialista világrendszer fejlődése. NV 1967. 9. sz. 59—70.
- Jevszejev I. F.*: A Nagy Október és a szocialista világrendszer kialakulása. UIZs 1967. 11. sz. 3—12.
- Szorokin G.*: Az Októberi Forradalom és a szocializmus világrendszere. VE 1967. 8. sz. 3—15.
- Brutyenc K.*: A szocializmus korszaka és a népek nemzeti felszabadítása. Kom 1967. 18. sz. 91—102.
- Ponomarjov R.*: Az Októberi Forradalom 50. évfordulója és a mai munkásmozgalom. Kom 1967. 17. sz. 14—34.
- Tyimofejev T. T.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a világ munkásmozgalma. VI 1967. 10. sz. 15—36.
- Rochet W.*: Az Októberi Forradalom és a nemzetközi munkásmozgalom jelenlegi szakaszában. VIK 1967. 8. sz. 10—29.
- Kruczkowski A.*: Az Októberi Forradalom és a mai nemzetközi kapcsolatok. SM 1967. 11. sz. 15—33.
- Manuszzevics A. Ja.*: Az Októberi Forradalom és a külföldi szláv népek. SzSz 1967. 5. sz. 5—18.
- Iszkenderov A. A.*: A Nagy Október és a nemzeti felszabadító mozgalom. VIK 1967. 10. sz. 51—63.
- Deutschland H., Powik G.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a nemzeti felszabadítási mozgalom. Ww 1967. 10. sz. 1603—1620.
- A Nagy Október és Kelet népeinek történeti sorsa. NAA 1967. 1. sz. 5—18.
- Cedenbul J.*: A Nagy Október és a Kelet népei. Kom 1967. 15. sz. 104—115.
- Bagdas H.*: Október eszméi és az arab kelet. Kom 1967. 17. sz. 42—52.
- Brulenz K. N.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a gyarmati rendszer széthullása. DAp 1967. 10. sz. 1201—1206.
- Zivojinović D. R.*: Az amerikai politika az Adriai-tengeren: 1917. december—1919. április. EEQ 1967. 3. sz. 173—215.
- Triska J. F.*: A szociáldemokrácia Kelet-Közép-Európában a két háború között. EEQ 1967. 3. sz. 231—248.
- Markov D. F.*: A szocialista irodalmak a szláv országokban a 20—30-as években és a világhíradalmi folyamat. SzSz 1967. 5. sz. 19—36.
- Fabrigues J.*: A kapcsolatok helyreállítása Franciaország és a Vatikán között 1921-ben. JCH 1967. 4. sz. 163—182.
- Schieder Th.*: A Rapallo-egyezmény megkötésének története. HZ 1967. 3. sz. 545—609. [1922]
- Koszev D.*: A együttműködés a forradalmi munkásmozgalmak között a balkáni országokban 1923-ban. IIIB 18. (1967) 203—211.
- Bariety J.*: A nemzetközi kapcsolatok 1932—1933-ban: Francia dokumentumok: külföldön írt tanulmányok. RH CCXXXVII. (1967. okt.—dec.) 347—364.
- Bystrický V.*: A Balkán-egyezmény eredete és Csehszlovákia külpolitikája. HČ 1967. 3. sz. 365—387.
- Raditsa B.*: Venizelos és a harcok a Balkán paktum körül. BSt 6/1. (1965) 119—130. [1934]
- Hrbata Fr., Niklček L.*: Remények és valóság. (A Kominterné VII. kongresszusának közvetlen hatása a nemzetközi munkásmozgalomra.) ČCH 1967. 5. sz. 667—690.
- Catalano Fr.*: Az európai politika 1936 derekán. NRS 1967. I—II. 79—106.
- Deutsch R.*: Románia és az oroszok problémája Montreux-ben 1936-ban. RRH 1967. 1. sz. 39—56.
- Küskia D.*: Görögország Anglia és Németország között 1936 és 1946-ban. RH CCXXXVII. (1967. júl.—szept.) 85—116.
- Jirů, J.*: München előjátéka. NM 1967. 8. sz. 32.
- Král, V.*: A müncheni egyezmény 1938. — A jelen és a múlt. NM 1967. 7. sz. 19—21.
- Jazkora A. A.*: A kis-antant és München. NNI 1967. 4. sz. 61—71.
- Batowski H.*: A balkán államok és Lengyelország elleni háború 1939 szeptemberében. Egy hídfő terve Szalonikiben. ŐO 1967. 3. sz. 188—197.
- Viault B. S.*: Demarsok a béke helyreállítására, 1939. szept.—1940. aug. RHDGM 67. (1967. júl.) 13—30.
- Hytier A. D.*: Az Egyesült Államok európai politikája 1939 és 1941 között. RHDGM 67. (1967. júl.) 31—50.
- Bell P. M. H.*: Hitler és a második világháború eredete. Elemző tanulmány. RHDGM 67. (1967. júl.) 1—12.
- Beluszova Z. Sz.*: A nemzetközi viszonyok a második világháború küszöbén. (A Franciaországban kiadott diplomáciai iratok alapján.) NNI 1967. 6. sz. 123—128.
- Leighton R. M.*: A fegyverek vagy a hadseregek? „A politika arzenálja” politikájának kezdetei. RHDGM 65. (1967. jan.) 7—24.
- Bariety J.*: Néhány újabb forrás a második világháború történetéről. RH CCXXXVII. (1967. jan.—márc.) 63—98.
- Grim G.*: Churchill „A második világháború” c. könyve, mint forrás a nyugati szövetségeseknek délkelet-európai politikájuk és stratégiájuk számára. SOk XXVI. (1967) 276—313.
- Masev D.*: Bulgária háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásának diplomáciai előkészítése. EB 6. (1967) 51—72.
- Sigmann J.*: A pápai szék és a második világháború. Ann 1967. 4. sz. 849—863.
- Delzell Ch. F.*: XII. Pius, Olaszország és a háború kitörése. JCH 1967. 4. sz. 137—161.
- Girault R.*: Az emberi erőfeszítés a hátszországban, 1941—1943. RHDGM 68. (1967. okt.) 15—31. [a Szovjetunióban]

- Hill, L. E.: E. v. Weizsäcker vatikáni missziója, 1943—1945. JMH 1967. 2. sz. 138—159.
- Berezakov V. M.: Teheran, 1943. NNI 1967. 6. sz. 87—99. [Emlékezések.]
- Kriegel A.: A Komintern feloszlása. RHDGM 68. (1967. okt.) 33—44.
- Berger P.: „A Dunavölgy” és a náci-Európa. DDR 1967. 3. sz. 161—162.
- Oldalova L. —M.: Közép- és Kelet-Európa újjárendezésére irányuló tervek a második világháború idején. SH 15. (1967) 163—199.
- v. Plehve Fr. K.: Elárasztások Hollandiában 1944-ben. Az eredeti tervek és megváltoztatásuk. Vízg 1967. 4. sz. 403—414.
- Schilfert G.: Egységtörékvések a nemzetközi munkásmozgalomban 1944 és 1947 között. WZHU 1967. 3. sz. 492—495.
- Lyon M.: Keresztény-demokrata pártok és politikák. JCH 1967. 4. sz. 69—87. [Második világháború után Európában.]
- Steiniger P. A.: A potsdami szerződés- az antikommunizmus elleni harc dokumentuma és eszköze. DAP 1967. 7. sz. 790—794.
- Iszraelin V.: A Szovjetunió és a krími konferencia. RHDGM 68. (1967. okt.) 45—64. [1945. febr. 4.]
- Mitovszka Kr.: A Szovjetunió harca az ENSZ-ben a lezserelésért az 1946—1949 időszakban. IIIIB 19. (1967) 5—40.
- Howard H. N.: Görögország és balkáni szomszédai, 1948—1949. Az Egyesült Nemzetek kísérletei a megbékeltetésre. Bst 7/1. (1966) 1—26.
- Vizskov Sz. I.: Amerikai történészek és publicisták a „hidegháborúról”. NNI 1967. 6. sz. 114—122.
- Kolczyński J.: Az Amerikai Egyesült Államok szocialista országokkal szembeni politikájának elméleti alapelvei. SM 1967. 2. sz. 13—43.
- Frumkin Sz. N.: A nyugatnémet revansizmus és a neonacizmus ideológiája. VF 1967. 11. sz. 120—130.
- Weigt P.: A taskenti közvetítő akció. ÖO 1967. 1. sz. 11—28. [Az indiai-pakisztáni szerződéshez.]
- Börner M.: A varsói szerződés országai az európai biztonságért. DAP 1967. 4. sz. 393—397.
- Lissak M.: A katonaság modernizálása, szerepének kiterjesztése a fejlődő országokban. CSSH IX/3. (1967. ápr.) 233—235.
- Hoeldtke S.: Tényleges hozzájárulás az európai biztonság szavatolásához. DAP 1967. 5. sz. 521—526. [Az 1967. márc. 15-i német—csehszlovák—lengyel szerződés.]
- Szircov N. G.: A munkásmozgalmi nemzetközi forradalmi mozgalma a jelenlegi szakaszában. UIZs 1967. 2. sz. 72—79.
- Tymofejev T.: A munkásmozgalom és a harc a világ antiimperialista frontjának megerősítéséért. Kom 1967. 18. sz. 70—90.
- Wagner H., Klein D.: Gazdasági változások a modern imperializmusban és a munkásmozgalmi stratégiája és taktikája. WZHU 1967. 1. sz. 33—40.
- Wessely K.: A KGST gazdasági céljai és tagállamai gazdasági tervezésének koordinálása. ÖO 1967. 5. sz. 387—401.
- Dzsunuszov M. Sz.: A szocialista nemzeti kapcsolatok fejlesztésének elmélete és gyakorlata. VF 1967. 9. sz. 26—36.
- Tyefusz A. M.: Gazdasági reformok Európa szocialista országában. NNI 1967. 1. sz. 3—16.
- Szolon N., Tyefusz A.: A szocialista országok gazdaságának fejlődése. VE 1967. 5. sz. 102—112.
- Bácsai T.: A szocialista országok gazdasági reformjai. WZ 1967. 2. sz. 78—82.
- Koty V.: A szocialista országok közötti kapcsolatok történetének néhány kérdése. ÖCH 1967. 4. sz. 576—591.
- Viktorov F.: A szocialista országok gazdasági társulása. BEQ 1967. 3. sz. 261—275.
- Bettelheim Ch.: Az árprobléma az európai szocialista országokban. (Néhány gondolat egy nemrégiben lezajlott vitával kapcsolatban.) II. Pensée 134. (1967. aug.) 35—65.
- Farrel B.: A külpolitika alakulása a kommunista országokban Kelet-Európában. EEQ 1967. 1. sz. 39—74.
- Nyecsaj V. I.: A nemzeti-felszabadító mozgalom és a fejlődés társadalmi-gazdasági problémái a fiatal nemzeti államokban. UIZs 1967. 3. sz. 67—74.
- Uljanovszkij R. A.: A nemzeti-felszabadító mozgalmak mai szakaszának néhány vonásáról. NAA 1967. 5. sz. 21—36.
- Rasztyanyikov V. G.: Az élelmészeti probléma Ázsia és Észak-Afrika országában. NAA 1967. 1. sz. 28—42.
- Rimalov V. V.: A fejlődésben levő országok: a gazdasági fejlődés tendenciái és problémái. NAA 1967. 3. sz. 5—23.
- Khalabari P.: Az agrár túlnépesedés kiterjedése a fejlődő országok városaira. DAP 1967. 7. sz. 865—874.
- Gurics R. P.: A mezőgazdasági kooperáció Ázsia és Észak-Afrika fejlődő országában. NAA 1967. 3. sz. 24—37.
- Kodacsenko A. Sz.: A fejlődő ázsiai országok gazdasági együttműködésének problémái. NAA 1967. 6. sz. 11—21.
- Weber W.: A kövvállalkozó Keleten és Nyugaton. DDR 1967. 1—2. sz. 41—56.
- Andrejev M. A.: A kínai tőke Délkelet-Ázsiában. NAA 1967. 4. sz. 38—48.
- Thoraval F.: Az imperialisták közötti ellentétek Európában. ÉP 156. (1967. júl.) 61—82.
- Knyazinszkij V. B.: Az integrációs politika szerepe Nyugat-Európa társadalmi fejlődésében. VI 1967. 3. sz. 53—69.
- Surányi-Unger Th.: Jövedelmi viszonyok Délkelet-Európában. DDR 1967. 4. sz. 205—216.
- Vorgic N.: A Duna-Tisza-Duna vízrendszerének jogi rendszere. ZDN 47. (1967) 72—93.
- Kreiský B.: Előrelépés a kommunista államokhoz fűződő kapcsolatok lehetőségéről és határáról. ÖO 1967. 4. sz. 261—272.

Albánia

- Ducellier A.: A történeti kutatás az Albán Népköztársaságban, 1945—1966. RH CCXXXVII. (1967. jan. —márc.) 125—144.
- Prifti V.: Albánia három jubileuma. Az albán néphadsereg egy jelentős ünnepe. ÖO 1967. 6. sz. 501—504. [Székander győzelmének 500. évf.]
- Cabej E.: Albán néprajz. Sof 1966. XXV. köt. 333—387. Az autokefál ohridai érsekség nyilatkozata. ÖO 1967. 6. sz. 498—501.
- Bartl P.: A Szappa-Szarda püspökség Észak-Albániában egy a Vatikáni Levéltárból származó tudósított nyomán (kb. 1750). Sof 1966. XXV. köt. 27—37.
- Csakir N., Makszutorics G.: Románia területén nyújtott feltételek az albán kulturális mozgalom számára a 19. század végén és a 20. század elején. RESE 1967. 3—4. sz. 489—500.

Anglia

- Menysova N. M.: A IV. szovjet—angol történészkonferencia. VI 1967. 3. sz. 158—159. [Moszkva, 1966. szept. 15—22.]
- Durkan J., Mahland D.: Iskolai történeti tankönyvek. H LII/174. (1967. febr.) 39—48.; 175 (jún.) 160—167.
- Pugh R. B.: „Anglia megyéinek Victoria történeti sorozata” felépítése és céljai. BIHR XI/101. (1967. máj.) 65—73. [140 köt.]
- Nagy Britanniában és Írországból 1965-ben a gazdaságtörténet tárgykörében megjelent tanulmányok. EEHR XX/2. (1967. aug.) 365—384.
- Jones E.: John Lingard és a simancsi archívum. THJ 10/1. (1967) 57—76. [Történet, 1771—1851.]
- Barker E. E.: Az Aethelward által használt angolszász krónika. BIHR XI/101. (1967. máj.) 74—91.
- Gurevics A. Ja.: Az angolszász folkland és az ónorvég odal. (Kísérlet a feudalizmus előtti földtulajdon összehasonlító jellemzésére.) SzV 30. (1967.) 61—83.
- Postan M. M.: Befektetés a középkori földművelésbe. JEI 1967. 4. sz. 576—587.

- Dodwell B.*: Birtok és öröklés a középkori Kelet-Angliában. *EcHR* XX/1. (1967. ápr.) 53—66.
- Uljanov Ju. R.*: A Stonor család birtokai a 11—13. században. (Adalék a kisbirtokok keletkezéséhez Angliában.) *SzV* 30. (1967) 180—210.
- Levickij Ja. A.*: Az ún. „gilda mercatoria” jellege Angliában a 11—13. században. *SzV* 30. (1967) 103—122.
- Douglas D.*: A normann sikerek, 1050—1100. *RH* CCXXXVII. (1967. jan—márc.) 1—16.
- Harvey S.*: Királyi jövedelem és a Domesday Book terminológiája. *EcHR* XX/2. (1967. aug.) 221—228.
- Morris C.*: I. Vilmos és az egyházi bíróságok. *ERH* LXXXII/324. (1967. júl.) 449—463. [1072—1076]
- Galbraith V. H.*: Feljegyzések Samson, worcesteri püspök pályafutásáról, 1096—1112. *ERH* LXXXII/322. (1967. jún.) 86—101.
- Bond Sh.*: Windsor kastély középkori kapitányai. *ERH* LXXXII/323. (1967. ápr.) 225—249.
- Harvey B. F.*: Gervase de Blois apát és a westminsteri illetménybirtokok. *BIHR* XL/102. (1967. nov.) 127—142.
- Élelmészeti taksák a skóciai angol helyőrségek számára a 14. század elején. Közli: M. Prestwich. *ERH* LXXXII/324. (1967. júl.) 536—543.
- Watts D. G.*: A 14. század elejének egy történeti modellje *EcHR* XX/3. (1967. dec.) 543—547. [Az ármozgás- a titehfieldi apátság birtokain]
- Reddaway T. P.*: A királyi pénzverde és pénzváltó Londonban 1343—1543. *ERH* LXXXII/322. (1967. jan.) 1—23.
- Lambrick G.*: Az abingdoni apát vád alá helyezése 1388-ban. *ERH* LXXXII/323. (1967. ápr.) 250—276.
- Sherborne J. W.*: Az angol hajóhad: hajózás és legénység 1369—1389. *PP* 37. (1967. júl.) 163—175.
- McKenna J. W.*: A York királyok koronázási olaja. *ERH* LXXXII/322. (1967. jún.) 102—104.
- Richmond C. F.*: Az angol tengeri hatalom a 15. században. *H* LII/174 (1967. febr.) 1—15.
- Kuznyecov Je. V.*: Az angol parasztság osztályharca a 15. században. *SzV* 30. (1967) 241—250.
- Dunning R. W.*: Falusi alesperesek Angliában a 15. században. *BIHR* XL/102. (1967. nov.) 207—213.
- Hartley T. E.*: VI. Henrik 23. statútuma 14. feje.: a szöveg problémája. *ERH* LXXXII/324. (1967. júl.) 544—548. [A statutum 16. századi kiadásai.]
- Cooper J. P.*: A föld és az ember társadalmi megoszlása Angliában, 1436—1700. *EcHR* XX/3. (1967. dec.) 419—440.
- Allmand T. C.*: Az 1439. évi angol—francia tárgyalások. *BIHR* XL/101. (1967. máj.) 1—33.
- Carpenter püspök rendeletei a worcesteri egyházmegyéhez 1451-ben. Közli: R. M. Haines, *BIHR* XL/102. (1967. nov.) 202—207.
- Miller H.*: A jelenlét a lordok házában VIII. Henrik uralkodása alatt. *THJ* 1967. 3. sz. 325—351.
- Zimmermann T. C. P.*: VII. Kelemen jegyzéke és VIII. Henrik válása. *ERH* LXXXII/324. (1967. júl.) 548—552.
- Levine M.*: Hogyan használta fel VIII. Henrik egyházi és időleges joghatóságát házassági, öröklési és örökösödési nagy ügyekben. *THJ* 10/1. (1967) 3—10.
- Kenny R. W.*: Charles Howard (nottinghami earl) parlamenti befolyása, 1536—1624. *JMH* 1967. 3. sz. 215—232.
- Challis C. E.*: A pénzrontás Angliában 1542—1551-ben. *EcHR* XX/3. (1967. dec.) 441—466.
- White L. jr.*: Jacopo Aconcio mint mérnök. *AHR* LXXXII/2. (1967. jan. 425—444. [1550—60]
- Prest W.*: A dzsentri jogi kiképzése a jogakadémián, 1560—1640. *PP* 38. (1967) 20—39.
- Stone L.*: A hivatalviselés Erzsébet királynő idején: Lord Hunsdon esete és a chamberlain tiszt 1585-ben. *THJ* 10/2. (1967) 279—285.
- Cross Cl.*: A harmadik huntingdoni earl anyagi ügyeinek felülvizsgálása, 1580—1595. *BIHR* XL/101. (1967. máj.) 34—49.
- Mierzwa E. A.*: Egy angol lengyelországi útínaplójának margojára, 1598. *PH* 1967. 4. sz. 664—667.
- Outhwaite R. B.*: A királyi herceg birtoka a 16. század fordulóján. *EcHR* XX/2. (1967. aug.) 229—240.
- Cornwall J.*: Adalék a belső népmozgalomhoz a 17. században. *BIHR* XL/102. (1967. nov.) 143—152.
- Cernovodeanu P.*: Anglia és a szabad kereskedelem a Fekete tengeren a 17. században. *RRH* 1967. 1. sz. 15—22.
- Ashton R.*: Parlamenti agitáció a szabad kereskedelem érdekében I. Jakab uralkodásának első éveiben. *PP* 38. (1967) 40—55.
- Lee M. jr.*: A diplomáciai szolgálat I. Jakab uralma alatt. *AHR* LXXXII/4. (1967. júl.) 1264—1282.
- Farnell J. E.*: A tisztességes londoni háztulajdonosok jogbitorlása: a Barbone-parlament. *EHRLXXXII/322* (1967. jún.) 24—46. [1648—53]
- Wrigley E. A.*: Egy egyszerű példa London fontosságára az angol társadalomban és gazdaságban, 1650—1750. *PP* 37. (1967. júl.) 44—70.
- Hurstfield J.*: Politikai korrupció az újkori Angliában: a történész problémája. *H* LII/174. (1967. febr.) 16—34.
- Cernovodeanu P.*: Az angol kereskedelem általános állapota a Levantában a 17. század második felében és a 18. század elején. *RESE* 1967. 3—4. sz. 447—460.
- Walton G. M.*: A termelékenység változásának forrása az amerikai gyarmati hajózáásban, 1675—1775. *EcHR* XX/1. (1967. ápr.) 67—78.
- Beddard R.*: Megbízás egyházi előléptetésre, 1631—1684: a tory reakció eszköze. *THJ* 10/1. (1967) 11—40.
- Hammermayer L.*: Restauráció és „felülről jövő forradalom” Nagy-Britanniában (1685—1688). II. VII. Jakab egyházi és belpolitikája és a német skót-kolostorok szerepe. *HJ* 87. (1967.) 26—90.
- Loyalista ellenek az interregnum alatt: Dr. Fr. Turner egy-ly püspök levele az 1688. évi forradalomról. Közli: R. Beddard. *BIHR* XL/101. (1967. máj.) 101—109.
- Dunn J.*: A helyeslés John Locke politikai elméletében. *THJ* 10/2. (1967) 153—182.
- Bertin J., Verneault Fr.*: Franciaország és Nagy-Britannia királyi hajóhada, 1697—1747. Grafikus ábrázolásban. *Ann* 1967. szept.—okt. 991—1004.
- de Beer E. S.*: John Locke: egy felajánlott kinevezés 1698-ban. *BIHR* XL/102. (1967. nov.) 213—219.
- Granger C. W. J., Elliott C. M.*: Új szemlélet a 18. századi gabonaárakról és piacokról. *JMH* XX/2. (1967. aug.) 257—265.
- Harris J.*: A gőz-hajtóerő használata a 18. században. *H* LII/175. (1967. jún.) 133—148.
- Dickinson H. T.*: A tory-párt álláspontja idegenekkel szemben: megjegyzés a párt alapelveihez Anna királynő korában. *BIHR* XL/102 (1967. nov.) 153—165.
- Dickinson H. T.*: A szegény képviselők és pártok. *ERH* LXXXII/324. (1967. júl.) 464—485. [1703—1712]
- Macalmine I., Hunter R.*: III. György „elmébaj” klinikai újramegállapítása és néhány történeti következtetés. *BIHR* XL/102. (1967. nov.) 166—185.
- Sanderson M.*: A közoktatás és a gyár az ipari Lancashire-ben, 1780—1840. *EcHR* XX/2. (1967. aug.) 266—279.
- Iredale D. A.*: J. és Th. Marshall és az angol sókereskedelm-fejlesztő társaság példa a kereskedelem szabályozására. *EcHR* XX/1. (1967. ápr.) 79—93. [1790—1830]
- Tappe E. D.*: John Sibthorp a dunai államokban, 1794. *RESE* 1967. 3—4. sz. 461—473. [A botanikus út-leírása.]
- Thomas P. D. G.*: A politikai élet Nagy-Britanniában a 18. század végén. *RH* CCXXXVII. (1967. ápr.—jún.) 415—432.
- Glover R.*: A francia flotta, 1807—1814. Britannia problémája és Madison kedvező alkalmak. *JMH* 1967. 3. sz. 233—252.
- Hobsbawm E. J.*: A falusiak zavargásai Angliában az 1800-as évek elején. *IGSS* 1967. 2. sz. 257—281.
- Port M. H.*: Az építkezési munkák és szerződések hivatala a 19. század elején Angliában. *EcHR* XX/1. (1967. ápr.) 94—110.
- Shipkey R.*: Az ír patronátus problémája Robert Peel főállamtitkársága idején, 1812—1818. *THJ* 10/1. (1967) 41—56.
- Thompson Ph.*: A földbirtokosok, bérlok és a mezőgazdaság termékeinek forgalomba hozása Nagy-Britanniában, 1815—1914. *VI* 1967. 3. sz. 169—177.

- Harrison B.*: Az ital és józanság Angliában, 1815—1872: kritikai bibliográfia. IIRSH 1967. 2. sz. 204—276.
- Falkus M. E.*: A brit gázfejlesztő ipar 1850 előtt. ECHR XX/3. (1967. dec.) 494—508.
- César J.*: Nézetek a brit gyarmati politikáról a „második birodalom” korszakában. ÖCH 1967. 6. sz. 847—864.
- Rosenberg N.*: Angol—amerikai bérddifferenciák 1820-ban. JEH 1967. 2. sz. 221—229.
- Restaino Fr.*: J. S. Mill radikális filozófus. A benthamianus politikai harc évei, 1822—1828. IGSS 1967. 2. sz. 282—324.
- Hume L. J.*: Jeremy Bentham és a 19. századi forradalom a kormányban. THJ 1967. 3. sz. 361—375.
- Rudé G.*: Angol falusi és városi zavargások az első reformtörvény előestéjén, 1830—1831. PP 37. (1967. júl.) 87—102.
- Rowe D. J.*: A londoni dolgozó emberek szövetsége és a „Nép chartája”. PP 36. (1967. ápr.) 73—86.
- Prothero I.*: A londoni dolgozók szövetsége és „a nép chartája”. PP 38. (1967) 169—173. [Hozzászólás: uo. 174—176.]
- Rowe D. J.*: A chartizmus és a spítalföldi selyemszövő. ECHR XX/3. (1967. dec.) 482—493.
- Harrison B., Hollis P.*: Chartizmus, liberalizmus és Robert Lowery élete. EHR LXXXII/324. (1967. júl.) 503—535.
- r. Tunzelmann G. N.*: Matthews egyik tételéhez. ECHR XX/3. (1967. dec.) 548—554. [A brit nemzetközi kereskedelem modellje az 1830—40-es évekre.]
- McCord N.*: A parlamenti reform néhány nehézsége. THJ 1967. 3. sz. 376—390. [1832-től]
- Walker Fr. A.*: St. Canning nagyköveti kinevezésének visszautasítása I. Miklós cár által. BIHR XL/101. (1967. máj.) 50—64. [1832]
- Henriques U. R. Q.*: A törvénytelen gyerek és az új szegénytörvény. PP 37. (1967. júl.) 103—129. [1834]
- Laurent P.—H.*: Angol—amerikai diplomácia és a belga jóvátételi viták, 1836—1842. THJ 10/2. (1967) 197—217.
- Machin G. I. T.*: A Maynooth törvény, a disszenterek és az állam és egyház különválása, 1845—1847. EHR LXXXII/322. (1967. jún.) 61—85.
- Aydelotte W. O.*: A falusi urak és a gabonátörvény lezavazása. EHR LXXXII/322. (1967. jún.) 47—60.
- Howard Chr.*: Az elszigetelődés politikája. THJ 10/1. (1967) 77—88.
- Anderson O.*: A történelem politikai haszna a 19. század derekán Angliában. PP 36. (1967. ápr.) 87—105.
- Hunt E. H.*: Munkatermelékenység az angol mezőgazdaságban, 1850—1914. ECHR XX/2. (1967. aug.) 280—292.
- Budd S.*: A hit elvesztése. A hitetlenség oka az angliai világi mozgalom tagjai között. 1850—1950. PP 36. (1967. ápr.) 106—125.
- Midwinter E. C.*: Állami beavatkozás helyi színvonalon: a lancashire-i új szegénytörvény. THJ 10/1. (1967) 106—112. [1850]
- Anderson O.*: A wensleydale-i peers és a lordok házának álláspontja a 19. század közepén. EHR LXXXII/324. (1967. júl.) 486—502. [1856]
- Saul S. B.*: A gépgyártás fejlődése és piaca Britanniában, 1860—1914. ECHR XX/1. (1967. ápr.) 111—130.
- Spinner Th. J. jr.*: G. J. Goschen: egy ember akiről lord R. Churchill „megfedkezett”. JMH 1967. 4. sz. 403—424.
- Payne P. L.*: A nagy iparvállalatok létrejötte Nagy-Britanniában, 1870—1914. ECHR XX/3. (1967. dec.) 529—542.
- Shields R. A.*: Kanadai szerződési tárgyalások Franciaországgal: az angol birodalom kapcsolatai 1878—1883-ban. BIHR XL/102. (1967. nov.) 186—202.
- Weston C. C.*: Viktória királynő közvetítő szerepe 1884-ben. EHR LXXXII/323. (1967. ápr.) 298—322.
- Pantev A.*: Anglia politikája a Bulgária és Kelet-Rumélia Egyesült Fejedelemségével szemben. IIBB 19. (1967) 75—114. [1885]
- Moore R. J.*: A whigek alkonya és az indiai tanácsok reformja, 1886—1892. THJ 1967. 3. sz. 400—414.
- Ward D.*: Az általános iskolák és az ipar Britanniában 1870 után. JCH 1967. 3. sz. 37—52.
- Bunger S.*: A liberális burzsoázia szerepe Nagy-Britanniában a tradeunionizmus kialakításában. ZG 1967. 7. sz. 1193—1206.
- Koss St. E.*: John Morley a középén. EHR LXXXII/324. (1967. júl.) 553—561. [1894]
- Beachy R. W.*: Macdonald expedíciója és az ugandai lázadás 1897—1898. THJ 10/2. (1967) 237—254.
- Marwick A.*: Az angol munkáspárt és a jóléti állam Britanniában, 1900—1948. AHR LXXIII/2. (1967. dec.) 380—403.
- Keddie N. R.*: A brit politika és az iráni ellenállás, 1901—1907. JMH 1967. 3. sz. 266—282.
- Steiner Z.*: Grey, Harding és a Külügyminisztérium, 1906—1910. THJ 1967. 3. sz. 415—439.
- Cline C. A.*: E. D. Morel és a kereszteshadjárat a Külügyminisztérium ellen. JMH 1967. 2. sz. 126—137.
- Gilbert B. B.*: Felelős kormány adása Transvaalnak: újabb megjegyzések egy mítoszhoz. THJ 1967. 3. sz. 457—459.
- Halton P. H. S.*: Anglia és Németország 1914-ben. A júliusi válság és a háborús célok. PP 36. (1967. ápr.) 138—143.
- McGill B.*: Asquith jóslata, 1914—1918. JMH 1967. 3. sz. 283—303.
- Robbins K. G.*: Lord Bryce és az első világháború. THJ 10/2. (1967) 255—278.
- Gollan J.*: Az Októberi Forradalom világtörténelmi jelentősége és hatása az angol munkásmozgalomra. NNI 1967. 5. sz. 17—28.
- Rotstein A.*: Az „Orosz Információs iroda”. („El a kezekkel Oroszországtól!” kampány elfeledett szakasza.) ISzSzSzR 1967. 5. sz. 216—226. [1918—1920, London.]
- MacFarlane L. J.*: A brit szakszervezetek és az orosz—lengyel háború, 1920. PP 38. (1967) 126—152.
- Fry M. G.*: Az észak-atlanti háromszög és az angol—japán szövetség felmondása. JMH 1967. 1. sz. 46—64. [1921]
- Alderott D. H.*: A gazdasági fejlődés Britanniában a háborúk közötti években: újraértékelés. ECHR XX/2. (1967. aug.) 311—326.
- Jacobson D.*: D. H. Lawrence és a modern társadalom. JCH 1967. 2. sz. 81—92.
- Grimm G.*: Churchill, A második világháború c. könyve mint forrás a nyugati szövetségeseknek délkelet-európai politikájuk és stratégiájuk számára. SoF XXVI. (1967) 276—313.
- Arnul P.*: Conrad Adenauer a brit megszállás alatt, 1945—1947. RHLD LXXXI. (1967. jan.—márc.) 57—85.
- Burgess A.*: Politika Graham Greene regényeiben. JCH 1967. 2. sz. 93—102.
- Jansen M. B., Stone L.*: Nevelés és modernizálás Japánban és Angliában. CSSH IX/2. (1967. jan.) 208—232.
- Zsigalov, I. I.*: Nagybritannia és a „Közös Piac”. VI 1967. 1. sz. 60—75. [1961—1963]
- Zsigalov I. I.*: A politikai harc Angliában a karib válsággal kapcsolatban 1962 őszén. NNI 1967. 2. sz. 91—98.
- Trubajcsuk A. F.*: A labouristák az 1964. évi parlamenti választások előestéjén Angliában. UIZS 1967. 1. sz. 43—54.
- Hughes J. R. T.*: A Bank of England tartalék-politikája JEH XXVII/1. (1967. márc.) 92—93.
- Parker Th. M.*: A vallás és politika Britanniában. JCH 1967. 4. sz. 123—135.

Ausztia

- Zauner A.*: In memoriam Ignaz Zibermayr. MIOG 1967 1—2. sz. 233—236. [+1966]
- Posch A.*: Friedrich Wilhelm Foerster — személyes élmények. ÖGL 1967. 1. sz. 1—5. [nekrológ]
- Breu J.*: Gratuláció Rudolf Rungaldier 75. születésnapjára. 1892 aug. 13—1967. aug. 13. ÖO 1967. 4. sz. 324—325.
- Hafner St.*: Josef Matl 70. születésnapjára, 1897 márc. 10.—1967. márc. 10. ÖO 1967. 2. sz. 149—151.

- Schmaus A.*: Josef Matl 70. születésnapjára. SoF XXVI. (1967) 370—373.
- Turczyński E.*: Délkelet-európai témák a XII. nemzetközi történetéskongresszus fényében. BSt 6/2. (1965). 352—358 [Bécs, 1965. aug. 29.—szept. 5.]
- Hunger H.*: A Bizánc-Bizottság a XII. nemzetközi történetéskongresszuson, Bécs, 1965. BSt 6/2. (1965) 361—362.
- B. P.*: Nemzetközi értekezlet az osztrák—magyar kiegyezésről. DDr 1967. 3. sz. 165. [Pozsony, 1967. aug. 28.—szept. 1.]
- Kofalka, J.*: A csehszlovák, osztrák és a nyugatnémet történészek bádeni kollokviuma. ČCH 1967. 1. sz. 165. [1966. szept. 22—25.]
- Az Intézet tudományos ülésszakai. DDr 1967. 4. sz. 233—239.* [Bécs, 1967. szept. 29.—okt. 2. A Forschungsinstitut für den Donauraum tud. ülésszakai.]
- Turczyński E.*: A nemzeti kérdés a Habsburg birodalomban a 19. században. BSt 7/1. (1966) 162—165. [Konferencia Bloomingtonban, 1966. ápr. 2—7.]
- Mack K.*: Az Osztrák Kelet- és Délkelet-európai Intézet 1966. évi működése. ÖO 1967. 1. sz. 53—59.
- Schmid A.*: A keleti nyelvek használati értéke Ausztriában. „Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut” egy kérdőívre adott válaszok eredménye. ÖO 1967. 1. sz. 34—49.
- Concannon F.*: Az Osztrák Kulturális Intézet Varsóban. ÖO 1967. 5. sz. 411—417.
- Schorke C. E.*: A kert átalakulása: Ideál és társadalom az osztrák irodalomban. AHR LXXII/4. (1967. júl.) 1283—1320.
- Christov CH. I.*: Osztrák—bolgár kapcsolatok a bolgár történeti irodalomban. ÖO 1967. 6. sz. 489—492.
- Otruba G.*: 1965. évi folyóiratszemle. ÖGL 1967. 1. sz. 31—40.
- Hageneder H.*: A Babenbergiek kapcsolatai a római kúriával a 13. század első felében. MIÖG 1967. 1—2 sz. 1—29.
- Hlaváček I.*: Habsburgok, Luxemburgiak és Anjouk 1360 körül. ÖGL 1967. 3. sz. 113—122.
- Fussek A.*: Bécs politikai szerepe 1400 körül (IV. Rudolftól V. Albertig). ÖGL 1967. 5. sz. 243—246.
- Bérenge J.*: A Habsburgok Magyarországa a 17. században: Nemesi köztársaság vagy korlátozott monarchia? RH CXXXVII. (1967. júl.—szept.) 31—50.
- Müller R.*: I. Lipót császár utazásai. MIÖG 1967. 1—2. sz. 66—103.
- Francis A. D.*: A Nagy Szövetség 1098-ban. THJ 1967. 3. sz. 352—380.
- Probst G.*: Gróf Steinville tábornagy és Havasalföld. SoF XXVI. (1967) 339—353. [1716—1718]
- Otruba G.*: Az ipar létrejötte Ausztriában és fejlődése II. József császárig. ÖGL 1967. 5. sz. 225—242.
- Berger P.*: Az osztrák nemzetállam gondolata 1938-ig. DD 1967. 1—2. sz. 57—73.
- Grodzinski St.*: Osztrák-Szilézia politikai és jogi szervezete 1742 és 1848 között. (Szintézis-kísérlet.) SHK 1967. 1—2. sz. 5—21.
- Ibler H.*: A mezőgazdasági társaságtól a mezőgazdasági kamaráig. (Adalék a paraszti képviselő történetéhez Ausztriában.) ÖGL 1967. 10. sz. 534—544. [1704—máig]
- Wydro J.*: Az osztrák földkataszter jelentősége Galicia számára. SHK 1967. 1—2. sz. 145—157. [1772—1919]
- Benda K.*: A jozefinizmus és jakobinusság problémái a Habsburg Monarchiában. SoF 1966. XXV. köt. 38—71.
- Wagner H.*: A gallikanizmus és janzenizmus befolyása a felvilágosodás-kori Ausztria egyházára és államára. ÖGL 1967. 10. sz. 521—534.
- Hoffmann A.*: Ausztria gazdasága a felvilágosodás időszakában. ÖGL 1967. 4. sz. 187—203.
- Dinklage K.*: Az Ausztriába irányuló mezőgazdasági szállítások 200 éve és Karintia abban való része. ÖGL 1967. 3. sz. 122—133.
- Metternich és a júliusi forradalom. Az iratokat közli: F. L. Hoffmann. EEQ 1967. 2. sz. 143—154.*
- Schoeps H. J.*: Metternich harca a forradalom ellen Világéret levelek tükrében. HZ 1967. 205/3. 529—565.
- Tampier-Metzer G.*: Anton Johann Gross-Hoffinger. A márciusi forradalmat megelőző időszak egy publicistájának élete és munkássága. MIÖG 1967. 3—4. sz. 403—430.
- Rothenberg G.*: A Habsburg hadsereg. AHY 1967. 1. sz. 70—87. [19. sz.]
- Jelavich Ch., Rath R. J.*: A konferencia. AHY 1967. 1. sz. 1—7. [A nemzetiségi kérdés a 19. századi Habsburg Monarchiában, Konferencia Bloomingtonban, Indiana University, 1966. ápr. 2—6.]
- Kann R. A.*: A dinasztia és a birodalmi eszme. AHY 1967. 1. sz. 11—31. [A nemzetiségi kérdés a Habsburg-Monarchiában a 19. században, Konferencia Indiana Univ. 1966. ápr. 2—6.]
- Jenks W. A.*: A gazdasági élet, az alkotmányosság, közigazgatási és osztálystruktúra. AHY 1967. 1. sz. 32—61. [A nemzetiségi kérdés a Habsburg Monarchiában a 19. században. Konferencia Indiana Univ. 1966. ápr. 2—6. Ránki Gy. Hozzászólása. uo. 62—69.]
- Hoffmann G. W.*: Az osztrák nemzetiségi kérdés politikai földrajzi alapjai. AHY 1967. 1. sz. 121—146. [J. Kofalka hozzászólása. uo. 147—153.]
- Sugar P. F.*: A nacionalizmus fokozódása. AHY 1967. 1. sz. 91—120. [A 19. sz-i Habsburg birodalomban.]
- Hanák P.*: Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában. AHY 1967. 1. sz. 280—302. 19. sz. [I. Deák hozzászólása. uo. 303—308.]
- Barany G.*: Magyarország: a hajthatatlan kompromisszum. AHY 1967. 1. sz. 234—259. [19. sz.]
- Greenfield K. R.*: Az olasz nemzeti problémák és az osztrák birodalom. AHY III/2. (1967) 491—526. [19. sz.]
- Wandycz P. S.*: A lengyelek a Habsburg birodalomban. AHY III/2. (1967.) 261—286. [19. sz.]
- Wereszycki H.*: A lengyelek mint integráló és dezintegráló tényező. AHY III/2. (1967) 287—313. [A Habsburg birodalomban.]
- Havrának J.*: A cseh nacionalizmus fejlődése. AHY III/2. (1967) 223—260.
- Thomson H.*: A csehek mint integráló és dezintegráló tényező a Habsburg birodalomban. AHY III/2. (1967) 203—222. [19. sz.]
- Beneš V. L.*: A szlovákok a Habsburg birodalomban: küzdelem a létért. AHY III/2. (1967) 335—364. [19. sz.]
- Holotik L.*: A szlovákok mint integráló vagy dezintegráló tényező? AHY III/2. (1967) 365—393. [19. sz.]
- Zwitter F.*: A szlovének és a Habsburg monarchia. AHY III/2. (1967) 159—188. [19. sz.]
- Hafner St.*: Szlovének Karintióban. ÖO 1967. 5. sz. 345—360.
- Jelavich Ch.*: A horvát probléma a Habsburg Birodalomban a 19. században. AHY III/2. (1967) 116—158.
- Vucinich W. S.*: A szerbek Ausztria—Magyarországon. AHY III/2. (1967) 3—47. [19. sz.]
- Djordjević D.*: A szerbek mint integráló és dezintegráló tényező. AHY III/2. (1967) 48—82. [19. sz.]
- Fischer-Gálanti St.*: A románok és a Habsburg monarchia. AHY III/2. (1967) 430—449. [19. sz.]
- Ofetea A.*: A románok és a Habsburgok Monarchia felbomlása. AHY III/2. (1967) 450—476.
- Whiteside A. G.*: A németek mint integráló erő az osztrák császárságban: az uralom dilemmája. AHY 1967. 1. sz. 157—200. [19. sz.]
- Zöllner E.*: A németek mint integráló és dezintegráló erő. AHY 1967. 1. sz. 201—233. [A Habsburg birodalomban a 19. században.]
- Rudnytsky I. L.*: Az ukránok Galiciában osztrák uralom alatt. AHY III/2. (1967) 394—429.
- Freudenberger H.*: Állami intervenció mint a gazdasági növekedés akadályai a Habsburg-monarchiában. JEH 1967. 4. sz. 493—517. [Hozzászólások. uo. 510—580.]
- Polišenský, J.*: Ausztria, Poroszország és Németország 1850—1860. ČCH 1967. 2. sz. 249—262.
- Novotný A.*: Ausztria alkotmányos állammá vált. ÖGL 1967. 10. sz. 544—546. [1850—60-as évek reformjai]

- Zrada J.*: Galicia autonómiájának kérdése a párizsi Hotel Lambert politikájában, 1859–1873. SHK 1967. 3–4. sz. 43–72.
- McGrath W. J.*: Főiskolások radikalizmusa Bécsben. JCH 1967. 3. sz. 1967. 3. sz. 183–202. [1860–80]
- Schorke C. E.*: Politikai áramlatok új hangnemből: egy osztrák hármastól. JMH 1967. 4. sz. 343–386. [Az osztrák politikai irányzatok a századvégen]
- Goldinger W.*: Osztrák háborús kiáltványok 1866-ban. MIOG 1967. 1–2. sz. 104–128.
- Maciu V.*: Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés a pozsonyi nemzetközi kongresszus vitáin, 1967. aug. 28.–sept. 1. S 1967. 6. sz. 1199–1208.
- Maciu V.*: Románia és az osztrák–magyar dualizmus, 1867. RRH 1967. 6. sz. 907–939.
- Brusatti A.*: Az 1867-es kiegyezés gazdasági következményei. ÖGL 1967. 6. sz. 305–310.
- Klein A. A.*: A kiegyezés Magyarországgal és kulturális következményei. ÖGL 1967. 6. sz. 297–305.
- 100 évvel ezelőtt. A Bécsi Munkásképzőegylet. WZ 1967. 10. sz. 485–486. [H. Steiner: Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867–1889. c. művéből]
- Rutkowski E. R.*: Ausztria–Magyarország és Románia 1880–1883, a királyság proklamálása és a román irredentizmus. SoF 1966. XXV. köt. 150–284.
- Šolle Z.*: Az osztrák szociáldemokrácia kudarcba fulladt nemzetiségi politikája. WZ 1967. 11. sz. 540–544.
- Redžić E.*: Az osztrák szociáldemokrácia és Bosznia és Hercegovina kérdése. ÖO 1967. 5. sz. 361–378.
- Plöchl W.*: Az Osztrák–Magyar Monarchia Balkán-politikája az első világháború előestéjén BSt 6/2. (1965) 281–292.
- Scurtu I. N.*: Iorga és Ausztria–Magyarország támadása Szerbia ellen. RS XV. (1967) 147–156.
- Fussek A.*: Ausztria–Magyarország és a lengyel kérdés az első világháború kezdete idején. ÖGL 1967. 1. sz. 5–9.
- Torrey G.*: Irredentizmus és diplomácia. A Központi Hatalmak és Románia 1914 augusztus–november. SoF 1966. XXV. köt. 285–332.
- Popescu E., Căzănișteanu C.*: Iratok a néptömegek ellenállásának egyes formáiról az átmenetileg elfoglalt területeken, 1916–1918. S 1967. 4. sz. 641–652.
- Kisling R.*: Az 1917-es hadi év az olasz fronton. ÖGL 1967. 7. sz. 345–352.
- Fürnberg Fr.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a forradalmi mozgalomra Ausztriában. VIK 1967. 10. sz. 74–84.
- Stulli B.*: Forradalmi mozgalmak és felkelések az Osztrák–Magyar Monarchia flottájában 1917–1918-ban. JIC 1967. 1–4. sz. 46–63.
- Bernard St.*: Adalékok a tengerészek forradalmi mozgalmának történetéhez tengerpartunkon 1918-ban. AV IX. (1967) 7–109.
- Milutinović K.*: R. W. Seton-Watson és a jugoszláv kérdés az Osztrák–Magyar Monarchiában. JIC 1967. 1–4. sz. 209–242.
- Klein A.*: Vajjon az első köztársaság tényleg saját akaratát ellen létrejött állam volt? ÖGL 1967. 9. sz. 457–470.
- Maukner H.*: Az alsó ausztriai tartománygyűlés az első köztársaságban. ÖGL 1967. 2. sz. 71–92.
- Reinhofer Fr.*: A szétűző erők Ausztriában 1920–1927 között. ÖGL 1967. 4. sz. 177–187.
- Auer J.*: Ausztria válsága 1922 nyarán és őszén. ÖGL 1967. 9. sz. 471–481.
- Zwölfer F.*: Levéltári egyezmény Ausztriával 1923-ban és életbejuttatásának kérdése. JIC 1966. 3–4. sz. 9–30.
- Klein-Bruckschwaiger F.*: Az alpesi legelő tanulmányozása Ausztriában és az innsbrucki alpesi legelő kutatására alakult iskola. ZAA 1967. 1. sz. 23–32.
- Az osztrák öntőipar. ÖGL 1967. 5. sz. 280–287.
- Az osztrák bőrfeldolgozó ipar. ÖGL 1967. 7. sz. 395–398.
- Pifft-Perkević Th.*: Ausztria és a népek kulturájának egymástól való függése a világban ma. ÖO 1967. 3. sz. 177–187.
- Aschner P.*: Az osztrák nemzeti tudat kérdése. WZ 1967. 12. sz. 599–603.

Klaus J.: Ausztria kapcsolatának kiépítése a Dunatérsg többi államaival. ÖO 1967. 2. sz. 89–95.

Belgium

- Ammann H.*: Sankt Trauten. SW 1967. 2. sz. 145–186. [A város története a 7. századtól.]
- Sprandel R.*: Adalék a Ypern környéki postógyártáshoz. SW 1967. 3. sz. 336–340. [12–16. sz.]
- Csisztozovoo A. N.*: A németalföldi polgári forradalom négyszáz éve. VI 1967. 2. sz. 89–103. [Az irodalom és a problémák marxista kutatási feladatai.]
- Wee, Herman Van Der.*: A növekedés és a stagnáció jelensége a 16. századi antwerpeni és dél-hollandiai gazdaság tükrében. SW 1967. 2. sz. 203–249.
- Wee Van der H.*: Antwerpen és a pénzügyi technika újtársai a 16–17. században. Ann 1967. sept.–okt. 1067–1089.
- Brulez W.*: Antwerpen 1585-től 1650-ig. SW 1967. 1. sz. 75–99.
- Hart S., Polišký J.*: Prága és Amszterdam a 17–18. században. (Demográfiai változások és gazdasági fejlődés a két városban.) ČCH 1967. 6. sz. 827–846.
- Butel P.*: Bordeaux és Hollandia a 18. században: Pellet kereskedő példáján, 1694–1772. RHES XLV/2. (1967) 58–86.
- Laurent P.-H.*: Angol–amerikai diplomácia és a belga jóvátételi viták, 1836–1842. THJ 10/2. (1967) 197–217.
- Kozłowski E.*: A lengyel kommunárok Belgiumban. PH 1967. 3. sz. 506–514.
- von der Dunk H. W.*: Hollandia: az 1940. évi megrázó kódtatás. JCH 1967. 1. sz. 169–182. [A 20. század történetírása.]
- Willequet J.*: A belga fasizmusok és a második világháború. RHDGM 66. (1967. ápr.) 85–109.
- Paape A. H.*: A nemzeti szocialista mozgalom Hollandiában. RHDGM 66. (1967. ápr.) 31–60.
- v. Plehwe Fr. K.*: Elárastások Hollandiában 1944-ben. Az eredeti tervek és megváltoztatások. VIZG 1967. 4. sz. 403–411.
- Devleeshouwer R.*: Megszállók és megszállottak: a megtorlás Belgiumban a III. évben. AHRF 188. (1967. ápr.–jún.) 199–220.
- Carbone C.*: A belga kolonializmus Ruandában és Urundiában. IGSS 1967. 1. sz. 138–159.
- Ritner S. R.*: A holland református egyház és az apartheid. JCH 1967. 4. sz. 17–37.

Bulgária

- Natan Zs.*: A bolgár történettudomány céljai a Bolgár KP. IX. kongresszusának fényénél. IP 1 1967. 1. sz. 3–14.
- Velkov V.*: A Bolgár Történelmi Társulat közgyűlése. IP 1967. 3. sz. 131–134. [1966. dec. 5.]
- Angelov D.*: Konferencia Cyrill és Methodról Szalonikiben. IP 1967. 1. sz. 138–140. [1966. okt. 22–26.]
- Théocaris M.*: A Cyrill-Method misszió 11. centenáriuma 1966. okt. 22–26. BSt 7/2. (1966) 429–434. [Szaloniki]
- Batowski H.*: Az I. nemzetközi balkanisztikai kongresszus. KH 1967. 2. sz. 533–536. [Szófia, 1966. aug. 26.–sept. 1.]
- Gander Ch.*: Az első balkanisztikai és déleuropa-kutató kongresszus, Szófia, 1966. aug. 26.–sept. 1. ÖO 1967. 1. sz. 60–64.
- Kretzenbacher L.*: Az első nemzetközi kongresszus a Balkán- és Délkelet-európa tanulmányozására. Szófia, 1966. SoF 1966. XXV. köt. 408–410.
- Todorov N.*: Az I. kongresszus és a balkáni kutatások néhány problémája. EB 6. (1967) 5–16.
- Paszkalova V., Velkov V.*: Nemzetközi konferencia a délkelet-európai városok történetéről. IP 1967. 1. sz. 134–137. [1966. okt. 25–28.]
- Koleva T.*: Tudományos ülésszak az Októberi Forradalom évfordulóján. IP 1967. 6. sz. 149–156. [Szófia, okt. 7–10.]
- Sarova Kr.*: Várostartó szimpozium Belgrádban. IP 1967. 6. sz. 163–166. [1967. máj. 22–24.]

- Hadzsinikolov I.*: Nemzetközi tudományos konferencia a Népfrontról Párisban. IP 1967. 1. sz. 130—134. [1966. okt. 24—29.]
- Avramov R.*: A Francia Népfronttal kapcsolatos néhány probléma. IP 1967. 1. sz. 41—50.
- Micsev D.*: A Bolgár KP Történeti Intézetének tudományos tevékenysége 1966-ban. IP 1967. 3. sz. 134—137.
- Koev Iv.*: A Bolgár Etnográfiai Intézet és Múzeum tevékenysége 1966-ban. IP 1967. 3. sz. 138—141.
- Todorova Cv.*: A BTA Történettudományi Intézete 1966-ban. IP 1967. 2. sz. 135—144.
- Clarke J. B.*: Angol nyelvű munkák Bulgária történetéről. BSt 7/1. (1966) 175—183.
- Veleva M.*: Dimitr Sztrasimirov a bolgár reneszánsz története. IP 1967. 1. sz. 63—81. [1963—1939]
- Surlanov D.*: A Hazafüli Front és Bulgária újkori története. IP 1967. 2. sz. 3—26.
- Valev L. V.*: Bulgária új és legújabbkori története a mai bolgár kutatók műveiben, 1944—1966. SzSz 1967. 4. sz. 99—105.
- Birman M. A.*: Bulgária új és legújabbkori története tanulmányozásának fő irányai a bolgár történetírásban 1918—1944. SzSz 1967. 2. sz. 69—74.
- Christov Ch. I.*: Osztrák—bolgár kapcsolatok a bolgár történeti irodalomban. ÖO 1967. 6. sz. 489—492.
- Paszkeleva V., Dojnov D., Gavrilova M.*: A bulgáriai reneszánsz múzeum állapota, problémái és perspektívája. IP 1967. 6. sz. 86—96.
- Georgieva Sz., Dimova V.*: A középkori bolgár építészet egy újabb emléke. BS 1967. 2. sz. 355—358.
- Petrov P. Hr.*: Štromeyer, Rački és Šišić levelezése bolgárokkal. IIIB 18. (1967) 247—258.
- Krylová J., Jakoubek J.*: Jelentős évforduló. A „Novo Vreme” bolgár folyóirat megjelenésének 70. évfordulóján. NM 1967. 3. sz. 28—29.
- Todorov G.*: A bolgár történetírás kezdetei, 681—1018. IP 1967. 2. sz. 82—97.
- Koledarov P.*: Čnepszegek Ohridai Kelemen tiszteletére. IP 1967. 1. sz. 121—130. [1050. évford.]
- Bromlej Ju. V.*: Ohridai Kelemen halálának 1050. évfordulójára. SzSz 1967. 2. sz. 120. [Ünnepi ülés Ohridában 1966. szept. 10—12.]
- Septanov I. M.*: Ochridai Kelemen jubileuma Bulgáriában. SzSz 1967. 3. sz. 126—127. [1050. évford.]
- Tachaios A.-E.*: Ochridai Kelemen a bolgár jelenben. BSt 7/2. (1966) 434—447. [1050. évford.]
- Koledarov P. Szt.*: A lakott helyek hálózatainak és elemeinek fejlődése a Balkán központi és keleti részén a 7—18. században. IIIB 18. (1967) 89—146.
- Vojnov M.*: Változások a bolgár—bizánci kapcsolatokban Simeon uralkodása idején. IIIB 18. (1967) 147—202.
- Loos M.*: A bizánci bogumilizmus néhány megjelenési formája a 11—12. században. BS 1967. 3. sz. 39—53.
- Todorov G. D.*: A bolgár történetírás a 11—14. században. IP 1967. 3. sz. 74—95.
- Maszev Szt.*: Ismeretlen bolgár kéziratok Brassóban. IIIB 19. (1967) 195—217. [14. sz.]
- Mecsev K.*: Bolgár krónika a 15. század kezdetéről. IIIB 19. (1967) 219—242.
- Pljnov Zdr.*: A kereskedelmi tevékenység szabályozása bolgár földön a 15—17. században. IIIB 19. (1967) 263—270.
- Cretkova B.*: Egyes kikötők forgalma a Balkán fészkezen a 15—18. században. RHES XLV/2. (1967) 29—39.
- Georgiev J., Acskov B.*: Az uzundzsoroi vásár újonnan feltárt dokumentumok tükrében. IIIB 19. (1967) 167—193. [16—17. sz.]
- Panova S.*: A zsidók gazdasági és pénzügyi tevékenysége a Balkánon a 16—17. században. IP 1967. 3. sz. 31—61.
- Atanaszov P.*: A nyomdászat Romániában és a brassói bolgárok a 16. században. (A bolgár—román kulturális együttműködés a 16. században.) EB 6. (1967) 123—140.
- Cretkova B.*: Új dokumentumok a felszabadító mozgalmak történetéről bolgár földön a 17. század folyamán. IIIB 19. (1967) 243—262.
- Galabov G. D.*: Két dokumentum a 17. századból bolgár kézművesek gazdasági és társadalmi tevékenységéről. IIIB 18. (1967) 289—297. [1680—81]
- Petrovich M. B.*: Oroszország az újjáéledt Bulgária szemében, 1780—1878. EEQ 1967. 2. sz. 87—105. [Hozzászólás: uo. 115—121.]
- Angelov B. Szt.*: Venelin és a bolgár újjászületés. IIIB 18. (1967) 231—246.
- Nikolov J.*: Matej Preobrazsenszki harca a protestáns propaganda ellen. IIIB 18. (1967) 213—230.
- Damjanov Sz.*: A lomi összeesküvés, 1867—1868. IP 1967. 2. sz. 59—67.
- Petkov I.*: Az orosz—török felszabadító háború és a bolgárok segítése a Plevén körüli harcokban 1877-ben. NV 1967. 12. sz. 80—86.
- Zecsev N.*: Az Ideiglenes Kormány, a bolgár hatóságok és a közvélemény viszonya a bulgáriai muzulmán lakosság iránt 1877—1879-ben. IIIB 19. (1967) 133—156.
- Atanaszov L.*: Ljuben Karavelov, az első bolgár bibliográfus a történelem területén. IP 1967. 3. sz. 69—73.
- Florescu G. G.*: Román diplomáciai képviselő felállítása Szófiában, 1879. RESE 1967. 1—2. sz. 279—282.
- Panteo A.*: A brit liberális kormány Bulgária ellen 1880—1885-ben. IP 1967. 2. sz. 27—48.
- Panteo A.*: Anglia politikája a Bulgária és Kelet-Rumélia Egyesült Fejedelemségével szemben. IIIB 19. 75—114. [1885]
- Sarova K.*: Észak- és Dél-Bulgária egyesülése (1889) és a közvélemény a többi délszláv országban. EB 6. (1967) 97—122.
- Topalov Vl.*: A Bolgár Szociáldemokrata Párt és a parasztkérdés Bulgáriában. IIIB 19. (1967) 115—131. [1891—1893]
- Minev D.*: A Bolgár Szociáldemokrata Munkáspárt körzeti kongresszusa Trnovóban 1895-ben egy új dokumentum szerint. IP 1967. 2. sz. 104—106.
- Grinberg Sz. Sz.*: A külföldi tőke Bulgária iparában a 19. század végén. SzSz 1967. 3. sz. 53—59.
- Topalov Vl.*: A szocialisták állásfoglalása a természetbeni tized ellen 1899—1900-ban kibontakozott mozgalmával szemben. IIIB 18. (1967) 53—88.
- Seludko N.*: Ivan Nyikolajevics Kasincev (Kalina). IP 1967. 3. sz. 103—109. [1860—1917, narodovolec Bulgáriában.]
- Grigorov G. M.*: Dimitar Blagoev és Georgi Kirkov barátsága. (Levelek és dokumentumok alapján). NV 1967. 8. sz. 101—107. [1897—1913]
- Damjanov Sz.*: Bulgária fegyverrendelése Franciaországban a 19. század végén és a 20. század elején. IIIB 18. (1967) 5—51.
- Kodszekov D.*: Dimitar Blagoev, a Novo Vreme szerkesztője. NV 1967. 1. sz. 116—118.
- Ragynkova P. P.*: Giorgi Dimitrov a kiváló internacionalista forradalmár. VI 1967. 10. sz. 190—201.
- Bozsinov V.*: A francia politika a Balkán-háborúkról és a macedóniai bolgár lakosságról. IP 1967. 6. sz. 97—110.
- Kiszling R.*: Románia és Bulgária politikája az első világháború kitörésekor. ÖGL 1967. 1. sz. 9—19.
- Džorđević Br.*: A Szerb Szociáldemokrata Párt harca a háború ellen a békéért és a Balkán-szövetségért, 1914—1915. IP 1967. 1. sz. 15—40.
- Dimítrov (Bojkov) K.*: A bolgár és orosz katonák barátkozása a déli-fronton. IP 1967. 4—5. sz. 186—190.
- Petkov Il.*: A „Kommuniszt” a pleveni pártszervezet lapja az első világháború után. IP 1967. 3. sz. 62—68.
- Dimítrov G.*: Pirin körzet támogatása Szovjet-Oroszországnak, 1918—1922. IP 1967. 4—5. sz. 152—163.
- Avramov A. G.*: Dimitar Blagoev a Bolgár Szociáldemokrata Párt stratégiájáról és taktikájáról az Októberi Forradalom előtt. IP 1967. 6. sz. 34—61.
- Krszeva N.*: Dokumentumok Bulgária és a Központi hatalmak helyzetéről az Októberi Forradalom előestéjén. IP 1967. 4—5. sz. 196—207.
- Panajotov P.*: Új adatok és helyesbítések Bulgáriának a szovjet hatalomért vívott harcban való részvételéről. IP 1967. 4—5. sz. 97—107.
- Colov G. T.*: A februári és Októberi Forradalom első visszhangjai Sumen körzetben. IP 1967. 4—5. sz. 173—176.

- Todorov Sz.*: Október ügye Bulgáriában. Kom 1967. 15. sz. 116—126.
- Karacsijev V.*: Dimitir Blagoev a Nagy Októberi Szocialista Forradalom védelmében. NV 1967. 6. sz. 64—75.
- Nikolov M.*: A Nagy Október és a bulgáriai forradalmi mozgalom. VI 1967. 11. sz. 63—73.
- Mitovszka Kr.*: A bolgár történetek és a közelítő jubileum. SzSz 1967. 5. sz. 94—98.
- Koledarov P.*: A bolgár nép felkészülése a nagy Október ünneplésére. IP 1967. 4—5. sz. 223—229.
- Zsikov Zs.*: Az Októberi Forradalom és a szocializmus építésének sajátosságai Bulgáriában. NV 1967. 10. sz. 10—26.
- I'ekov A., Nikolov C.*: A bolgár haladó közvélemény Október ügyének védelmében. NV 1967. 5. sz. 65—77.
- Hriszto H.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a munkásmozgalom Bulgáriában, 1917—1944. SzSz 1967. 4. sz. 3—16.
- Zlivanov V. I.*: Az Októberi Forradalom és az irodalmi folyamat Bulgáriában. SzSz 1967. 2. sz. 12—23.
- Manjev M.*: A Nagy Október és a bolgár—szovjet barátság. NV 1967. 7. sz. 75—86.
- Natan Zs.*: A marxista gondolat Bulgáriában és az Októberi Forradalom és a bolgár—szovjet barátság néhány problémája. IP 1967. 4—5. sz. 12—42.
- Hriszto H.*: Az Októberi Forradalom és a bolgár—szovjet barátság. IP 1967. 4—5. sz. 3—11.
- Halacev K.*: A Nagy Októberi Forradalom hatása emlékeimben. IP 1967. 4—5. sz. 183—186.
- Marinova M.*: Roman Petkov Avramov. IP 1967. 4—5. sz. 177—182. [Internacionalista forradalmár, 1862—1937.]
- Kiszéjov V. I.*: Október és a bolgár kolhozok Ukrajnában. IP 1967. 4—5. sz. 108—117.
- Ganev G.*: Dokumentumok a román rendőrségi levéltárakból G. Dimitrov 1920-ban a Szovjetunióba tett utazásáról. IP 1967. 4—5. sz. 190—195.
- Sztojanov D.*: Plovdiv város és körzet támogatása Szovjet-Oroszországnak, 1921—1922-ben. IP 1967. 4—5. sz. 142—152.
- Koszev D.*: Az együttműködés a forradalmi munkásmozgalom között a balkáni országokban 1923-ban. IIIB 18 (1967) 203—211.
- Gyiban M. D.*: A bolgár politikai emigránsok tevékenysége Dél-Ukrajnában 1925—1929-ben. IP 1967. 4—5. sz. 118—132.
- Blinakov P.*: A munkáspárt helye és szerepe a bolgár kommunista mozgalomban, 1927—1938. NV 1967. 2. sz. 77—86.
- Hadzsinikolov V.*: Az Inturist első képviselője Bulgáriában. IP 1967. 2. sz. 68—81. [1929—1937]
- Kozsuharov K.*: A bolgár agrárius és a bolgár fasizmus. IP 1967. 6. sz. 111—113. [1931—1934]
- Paulov L.*: Hare az antifasiszta sajtóért a harmincas években és az új, szocialista irodalom. NV 1967. 6. sz. 27—39.
- Mateer, B. P.*: A kollektivizálás a Szovjetunióban és a szövetkezeti mozgalom Bulgáriában a 30-as években és a 40-es évek elején. SzSz 1967. 1. sz. 19—28.
- Vasziljev V.*: A politikai helyzet Bulgáriában közvetlenül az 1931 június 21-i parlamenti választások után. IIIB 19. (1967) 41—73.
- Miceva Z.*: A bolgár—jugoszláv kulturális kapcsolatok a harmincas években, 1933—1940. IP 1967. 3. sz. 3—30.
- Grisina R. P.*: A Komintern fordulása a nemzeti front politika felé a Bolgár Kommunista Párt. SzSz 1967. 6. sz. 16—20. [1934]
- Migeov VI.*: A fasiszta diktatúra korszakai Bulgáriában 1934 és 1944 között. IP 1967. 2. sz. 98—100.
- Hadzsinikolov V.*: Bulgária — a munkások és parasztok közti népfront első országa a Komintern VII. kongresszusáig. IP 1967. 1. sz. 51—54.
- Hadzsinikolov V.*: Bulgária a munkások és parasztok népfrontjának első országa a Komintern VII. kongresszusa előtt. IP 1967. 1. sz. 51—55.
- Migeov VI.*: A monarcho-fasiszta diktatúra konszolidációja Bulgáriában 1935—36-ban és a „Cankov mozgalom.” IP 1967. 6. sz. 62—81.
- Savov S.*: A bolgár önkéntesek részvétele a spanyolországi polgárháborúban, 1936—1939. EB (1967) 141—156.
- Masev D.*: Bulgária háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásának diplomáciai előkészítése. EB 6. (1967) 51—72.
- Velicková M.*: A szófiai ifjúmunkás szövetség szervezete Brannik ellen. IP 1967. 2. sz. 49—59.
- Kosztov N.*: A fasiszta diktatúra létrejötte, jellege és szakaszai Bulgáriában. IP 1967. 3. sz. 96—102.
- Jocov J.*: A bolgár fasizmussal kapcsolatos probléma. IP 1967. 1. sz. 82—97.
- Hakov Dzs.*: Törökország külpolitikájának fő tendenciái a második világháború alatt. IP 1967. 6. sz. 3—33.
- Csicsovicska V.*: A bolgár—szovjet társaságok megalakítása, szervezete és tevékenysége, 1944—1946. IP 1967. 4—5. sz. 71—96.
- Műev J.*: A beszarábiai bolgárok és Bulgária felszabadítása. IP 1967. 1. sz. 55—62.
- Nakov A.*: A szocialista forradalom győzelmének néhány vonása Bulgáriában. UIZs 1967. 9. sz. 80—86.
- Peszeani D. G.*: A szovjet—bolgár együttműködés a hydromelioráció és öntözés területén, 1948—1958. IP 1967. 4—5. sz. 133—141.
- Nowak Z.*: Gazdasági és technikai együttműködés Lengyelország és Bulgária között. SM 1967. 9. sz. 13—20.
- Petrov F. P.*: A baráti kapcsolatok fejlődése Bulgária és Csehszlovákia között. VI 1967. 3. sz. 42—52.

Csehszlovákia

- Ormis J. V.*: Daniel Rapant prof. hetven éves. HČ 1967. 1. sz. 171—176.
- Štěpánek M.*: In memoriam Jan Eisner, 1885—1967. ČCH 1967. 6. sz. 931—932. [Archeologus]
- In memoriam prof. Dr. Zdeněk Kristen.* ČCH 1967. 6. sz. 932—934.
- F. B.*: In memoriam Alojz Miškovič, 1902—1967. HČ 1967. 3. sz. 488.
- Lipiński J.*: Történeti konferenciák Csehszlovákiában 1966-ban. ZPW 1967. 2. sz. 249—254.
- Kavka Fr., Polišenský, J.*: A csehszlovák történészek IV. kongresszusa. Brno 1966. szept. 27—29. ČCH 1967. 1. sz. 165—170.
- Bk.*: A csehszlovák történészek IV. kongresszusa. HČ 1967. 1. sz. 168—170.
- Pütronová B.*: A csehszlovák történészek IV. kongresszusa. SS 1967. 2. sz. 259—262. [1966. szept. 27—29.]
- Bk.*: A csehszlovák és magyar jogtörténészek találkozója. HČ 1967. 3. sz. 486—487. [1966. nov. 10—12.]
- Mésáros J.*: A Csehszlovák—Magyar Történészbizottság az 1848—1849-es polgári forradalom problémáiról. HČ 1967. 3. sz. 480—483. [Smolenicében, 1967. III. 2—3.]
- R. P.*: A szovjet—csehszlovák történészbizottság ülése. SzSz 1967. 6. sz. 103—104. [Prága, 1967. máj. 24—29.]
- Chlebowczyk J.*: A lengyel—csehszlovák történészbizottság ülése. KH 1967. 3. sz. 905—906. [Katowice, 1966. okt. 11—14.]
- Pulaski M.*: A lengyel—csehszlovák történészbizottság XI. ülése, 1966. X. 11—12. SHK 1967. 1—2. sz. 214—215.
- ok.: Konferencia a csehszlovák—lengyel együttműködés 20. évfordulójára. SS 1967. 2. sz. 262—264.
- Kořalka J.*: A csehszlovák, osztrák és a nyugatnémet történészek bádeni kollokviuma. ČCH 1967. 1. sz. 165. [1966. szept. 22—25.]
- Novotný J.*: Szimpozion a szlávok közti kapcsolatokról a 19. században. ČCH 1967. 1. sz. 162—163.
- Horáth P.*: Vita a történeti—statistikai monográfiák feldolgozásának módszertani kérdéseiről. HČ 1967. 3. sz. 483—486. [1967. II. 27.]
- Hříbek J.*: A „nép” fogalmáról szóló vita fejlődési tendenciái Csehszlovákiában. ČCH 1967. 6. sz. 930—931. [Opava, 1967. jún. 15.]
- Kořalka J.*: A „nép” fogalmának vitájához. ČCH 1967. 6. sz. 873—884.
- K. M.*: Kollokvium a CsKP Történetéről Szlovákiában. HČ 1967. 1. sz. 170—171. [Bratislava, 1966. jún. 16. és 17.]

- Kieszczyński L.*: Az ipari üzemek történetének kérdései. (A szocialista országok történezeinek konferenciája, Prágában.) ZPW 1967. 3. sz. 307—311. [1966. nov. 29.—dec. 3.]
- Kocišká A.*: Vita a legújabb történet feldolgozásának problémáiról. (1966. dec. 8—9.) HČ 1967. 2. sz. 341—342.
- Vantuch A.*: Tudományos konferencia az Akadémia Istropolitana megalapításának 5. centenáriumán. Humanizmus és reneszánsz. SHS V. (1967) 301—305. [Smolenice, 1965. dec. 13—16.]
- Toegel M.*: Nemzetközi konferencia „Az eperjesi Kollégium helye a szlovák nemzeti történetben.” ČCH 1967. 15. évf. 2. sz. 335—336. [Eperjes, 1966. nov. 29—30.]
- Bokes F.*: Az eperjesi kollégium megalakulásának 300. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi konferencia. (1966. nov. 29—30.) HČ 1967. 2. sz. 343—344.
- es.*: A Šafárik Tudományos Társaság 40. évfordulója. HČ 1967. 3. sz. 487. [1966. XII. 6.]
- Rhode G.*: Symposion Ludovit Štúr-ról, a szláv kapcsolatok és a szláv kölcsönösség ideológiája a 19. sz. közepe táján a smolenicei várbán 1966. jún. 26—29. JGO 1967. 2. sz. 317.
- Vantuch A.*: Kollokvium Ludovit Štúrról. SHS V. (1967) 305—309. [Smolenice, 1966. jún. 27—30.]
- Lavová, M.*: A CsTA Történettudományi Intézetének és a MTA Történettudományi Intézetének tudományos konferenciája a fasizmusról és a szlovák—magyar kapcsolatokról a második világháború idején. (1966. okt. 25—27.) HČ 1967. 2. sz. 342—343. [Pozsony]
- Steiner J.*: Az opavai szimposium és a munkásmozgalom az Opava-vidéken. SS 1967. 2. sz. 254—257. [1966. nov. 15—16.]
- Kaliatová J.*: Konferencia a proletár internacionalizmusról. SS 1967. 4. sz. 539—540. [Ostravában, 1967. jún. 6—7.]
- Myška, V.*: Csehszlovák bibliográfiai konferencia. Olomouc, 1966. okt. 19—22. ČCH 1967. 2. sz. 332—333.
- Macek, J.*: A történettudomány helyzete és feladatai. ČCH 1967. 1. sz. 1—34.
- Bartošek K.*: Csehszlovákia: a történetírás állapota. JCH 1967. 1. sz. 143—156. [A 20. századi történelemről.]
- Holotík L.*: A szlovák történetírás a jelenben. SHS V. (1967) 255—289.
- Lehotská D.*: A szlovák helytörténetírás új eredményei. SHS V. (1967) 203—254.
- Bartoš, J.*: Vita a regionális történetírás helyzetéről. SS 1967. 65. évf. 1. sz. 110—117.
- Šimeček Z.*: A cseh oklevéltan kezdetei. SMM 86. (1967) 101—124.
- Kopčan V.*: Török okiratok és levelek a szlovák történethez. SUBBH 1967. 1. sz. 105—122.
- A cseh és szlovák kapcsolatokhoz. HČ 1967. 4. sz. 559—572.
- Preidel H.*: A szlávok bevándorlása Csehországba és Morvaországba. SoF XXVI. (1967) 315—334.
- Fügedi E.*: A szlovák benépesedés problémái a mai Magyarország területén. HČ 1967. 1. sz. 36—45.
- Siracki J.*: A jugoszláviai szlovákok helye és jelentősége a csehszlovák—jugoszláv kapcsolatok történetében. ZDN 48. (1967) 40—52.
- Kunnert H.*: Új szlovák irodalom Selmechánya és Közép-szlovákia bányatörténetéhez. SoF 1966. XXV. köt. 397—401.
- Filipová B.*: A kulturális fejlődés szociológiai aspektusai Csehszlovákiában. NM 1967. 1. sz. 13—17.
- Melník L. G.*: Az ipari forradalom problémáinak tanulmányozása a Német Demokratikus Köztársaságban, Lengyelországban és Csehszlovákiában. VI 1967. 5. sz. 177—182.
- Pallas L.*: A csehszlovák tematika a „Zeitschrift für Ostforschung” és „West und Ost” folyóiratokban. SS 1967. 4. sz. 518—526.
- Myška M.*: A vállalatok történetének tanulmányozása a mai nem marxista történetírásban. HČ 1967. 3. sz. 398—406.
- Stěpaněk M.*: A talajfajták mint a településtörténet forrása. ČCH 1967. 5. sz. 725—746.
- Havlík L.*: A nagymorva birodalom politikai helyzete az európai térségben. ÖGL 1967. 5. sz. 246—256.
- Proházka V.*: A „Zakon sudny ljudm” és Nagy-Morva-ország. BS 1967. 2. sz. 359—375.
- Třeštk D.*: Szt. Vencel első ősláv legendájának kérdéséhez. ČCH 1967. 3. sz. 337—343.
- Třeštk D.*: Radim, Kristián, az Adalbert-legendák és a textológia. ČCH 1967. 5. sz. 691—704.
- Graus Fr.*: Necrologium bohemicum — martyrologium Pragense és a cseh történet Cosmas krónikájától eltérő koncepciójának nyomai. ČCH 1967. 6. sz. 789—810.
- Bilková L., Fiala Z., Karbulová M.*: Ómorva-terminológia a korabeli forrásokban és jelentőségük. BS 1967. 2. sz. 289—335.
- Bakala J.*: Az északi horvátok és Szilézia. SS 1967. 3. sz. 384—379.
- Gabriel F.*: Lengyel só Sziléziában és Horvátországban. SS 1967. 4. sz. 503—517. [11—17. sz.]
- Halaga O.*: Ius slavorum és platea slavorum a magyar városokban a középkorban. SUBBH 1967. 1. sz. 123—154.
- Sedláč V.*: A „szolgagyőr” szervezet létrejöttéhez. SUBBH 1967. 1. sz. 155—186.
- Lamot T.*: A szlovákok a középkori Körömchányán. SUBBH 1967. 1. sz. 195—204.
- Nováková J.*: A cseh csizók kezdetei. SH 15. (1967) 5—43.
- Hosák, L., Schulz, J.*: A Vitkov város és Vitkov-vidék kialakulásának kezdetei. SS 1967. 65. évf. 1. sz. 105—109.
- Bohác Z.*: A Kosmas krónikában szereplő „mons Osseca” és a Prága-Bechyne útvonál lokalizálásának kérdéséhez. ČCH 1967. 5. sz. 747—756.
- Zaoral P.*: Vladislav Jindřich morvaországi őgróf oklevelei a cancelláriájá. SMM 86. (1967) 219—230. [13. sz. 1. f.]
- Pustejovsky O.*: A cseh államok történetéhez a 14. században. A cseh kutatás 30 éve (1935—1965). JGO 1967. 1. sz. 99—130, 2. sz. 251—276.
- Kristó Gy.*: Stephanus Bohemus. SUBBH 1967. 1. sz. 205—210.
- Kobuch M., Spěváček J.*: A cseh Luxemburgi két ismeretlen pecsétje. MIOG 1967. 1—2. sz. 30—45. [14. sz. 20—30-as évek]
- Iranor Ju. F.*: A huszitizmus előtti Csehország történetéhez. VI 1967. 2. sz. 104—114.
- Hoffmann Fr.*: A Tábor kezdetének történetéhez. (Anyaggyűjtemény.) ČCH 1967. 1. sz. 103—120.
- Hoffmann F.*: A morvaországi táborok őstörténete. SMM 86. (1967) 202—218.
- Bartoš F. M.*: A huszita városok szövetségének létrejötte Prágával az élen a forradalom kezdetén. ČCH 1967. 6. sz. 865—870. [J. Mezník: Válasz F. M. Bartošnak, uo. 870—873.]
- Mezník J.*: Két probléma a huszita forradalom kezdeti időszakából. ČCH 1967. 2. sz. 193—203.
- Mikulka J.*: A lengyel emigránsok tevékenysége a kelyhesek között. SS 1967. 2. sz. 230—234.
- Barborová E.*: A csehek és morvák részvétele Lengyelországnak a német lovagrend ellen folytatott háborúiban 1410—1414. SMM 86. (1967) 191—201.
- Mika A.*: A cseh nemesség vagyoni rétegződése afehéregyi csata idején. SH 15. (1967) 45—75.
- Hůščava A.*: A vásárhelyek harca a birtokosok elnyomásával szemben. (Jászó lakosságának felkelése a 15. század első felében.) SUBBH 1967. 1. sz. 187—194. [1436, 1440]
- Marek J.*: György király és Franciaország 1466—1468-ban. ČCH 1967. 4. sz. 497—534.
- Hamann G.*: Nicolaus von Sabinov mester. Adalék a szlovákiai humanizmusoz és korai reformációhoz. ZFO 1967. 1. sz. 25—44.
- Ratkoš P.*: Szlovákia az oszmán—török expanzió idején. (Az első török hadjárat, 1530.) HČ 1967. 2. sz. 219—234.
- Gácsová A.*: Könyvelési bizonylatok 30 korvett építéséről Bártfáról 1551-ből. SUBBH 1967. 1. sz. 225—240.
- Čapek J. B.*: Morvaország nagy fia. SMM 86. (1967) 167—190. [Jan Bohuslav; 16. sz. 2 f.]
- Barborová E.*: Az utolsó rožmberki urak tájékoztatásai a kladski bányavállalkozásokról. SS 1967. 3. sz. 391—399. [1590-es]

- Vaniš J.: Adalékok az árak és bérek kérdéséhez a 16. század végén és a 17. század elején. ČCH 1967. 3. sz. 421—438.
- Polišenský J.: A barokk Csehország társadalma és kultúrája. ŐO 1967. 2. sz. 112—129.
- Hart S., Polišenský J.: Prága és Amsterdam a 17—18. században. (Demográfiai változások és gazdasági fejlődés a két városban.) ČCH 1967. 6. sz. 827—846.
- Toegel M.: Komenský, a német protestánsok és a veszt-fáliai béke. ČCH 1967. 4. sz. 591—593.
- I. Ja.: Jan Amos Komenský és Ukrajna. (Születésének 375. évfordulójára.) UIZs 1967. 3. sz. 129—131.
- Kreps M.: Az első nagykokhók a Zár-hegyek vidékén. SMM 86. (1967) 148—166.
- Špiesz A.: Selmechánya a 18. században. SUBBH 1967. 1. sz. 89—104.
- Jirdák J.: A cseh nagybirtok az európai „mezőgazdasági forradalom” időszakában. SMM 86. (1967) 80—100.
- Bél Mátyás levelei pétervári akadémikusokhoz. Közli: J. Vávra. SUBBH 1967. 1. sz. 211—224. [1720—30]
- Haubelt J.: Lomonoszov? Soha! ČCH 1967. 1. sz. 73—76. [Lomonoszov írta-e a Prágában megjelent I. Péterre vonatkozó brosrát, 1756—57.]
- Vyřijalová M.: Bossányi Endre. Adalékok a nemzeti mozgalomban való részvételéhez. SUBBH 1967. 1. sz. 63—83. [1766—1831]
- Špiesz A.: Az agrárviszonyok fejlődése Közép- és Kelet-Európában az újkorban és a „második jobbhágyság” fennállása Csehszlovákiában. HČ 1967. 4. sz. 512—558.
- Dostál F.: A főúri manufaktúráról a kapitalista nagyüzemi termelés kezdetéig a Buchlovsko és a Valaško terület üveggyártásában (1780—1855). SMM 86. (1967) 125—147.
- Pitronová B.: A népesedés-dinamika az ostravai iparvidéken keletkezése időszakában. SS 1967. 4. sz. 442—454. [1800—1869]
- Mésáros J.: Magyarok és szlovákok. A pánszlávizmus kérdése a márciusi forradalmat megelőző korszakban. JGO 1967. 3. sz. 393—414.
- Vyřijalová M.: Juraj Palkovič viszonya a magyar nemzeti emancipációs törekvésekhez. HČ 1967. 3. sz. 343—364.
- Petrák J.: Egy cseh találmány világjelentőségének kérdéséhez. ČCH 1967. 3. sz. 369—386.
- Nikolić V.: Cseh- és morvaországi lakosság telepítése Varasd Kormányzóságba és Szlavóniába 1824—1830-ban. ZDN 46. (1967) 119—136.
- Ormiz J. V.: Pavel Senický ismeretlen brosrájára. HČ 1967. 15. évf. 1. sz. 46—63. [1831]
- Jankovič V.: Lányi Károly élete és tevékenysége. 1812—1856. SUBBH 1967. 1. sz. 21—62.
- Norotný J.: Vita az 1848—1849-es forradalom értékelése körül. (Válasz az Andies E. cikkére: „Revízió alá kell-e vennünk Marx—Engels nézeteit az 1848—49-es forradalomról?”) ČCH 1967. 2. sz. 203—209.
- Norotný J.: Történészeink és a magyar történészek jelenlegi vitája az 1848—1849-es forradalom marxista értékeléséről. HČ 1967. 2. sz. 235—245.
- Butrin J.: L'udovit Štúr jelentősége a nemzeti egyesülési mozgalomban. HS XII. (1967) 5—20.
- Matula V.: L'udovit Štúr és Oroszország. JGO 1967. 1. sz. 29—58.
- Holotík L.: A „zsídókérdés” Szlovákiában. EEQ 1967. 1. sz. 31—37. [1848]
- Holotík L.: Szlovák politika a 19. században. SHS V. (1967) 35—56.
- Hoffmann G. W.: Az osztrák nemzetiségi kérdés politikai-földrajzi alapjai. AHY 1967. 1. sz. 121—146. [J. Kofalka hozzájárulása, uo. 147—153]
- Holotík L.: A szlovákok, integráló vagy dezintegráló tényező? AHY III/2. (1967) 365—393. [19. sz.]
- Beneš V. L.: A szlovákok a Habsburg birodalomban: küzdelem a létért. AHY III/2. (1967) 335—364. [19. sz.]
- Havráněk J.: A cseh nacionalizmus fejlődése. AHY III/2. (1967) 223—260.
- Thomson H.: A csehek mint integráló és dezintegráló tényező a Habsburg birodalomban. AHY III/2. (1967) 203—222. [19. sz.]
- Bianchi L.: Polgári szabadságjogok Magyarországon a dualizmus korszakában. SHS V. (1967) 7—34.
- Vietor M.: Az önkormányzat elmélete és gyakorlata a magyar állam gyakorlatában a dualizmus idején. HČ 1967. 3. sz. 388—397.
- Kofalka, J.: A német birodalom 19. századvégi diplomáciája a cseh önállóságról és államiságról. ČCH 1967. 1. sz. 121—132.
- Horská P.: A „cseh kérdés” Ausztria-Magyarországon 1897—1914-ben a francia diplomáciai szolgálat jelentéseinek tükrében. ČCH 1967. 3. sz. 449—480.
- Šolle Zd.: Bebel levelei a „Právo lidu” cseh szociáldemokrata lap kezdetéről. ČCH 1967. 3. sz. 439—448. [1897/1907]
- Fussek A.: A cseh kiegyezés kérdése az első világháború kezdete előtt. ŐGL 1967. 2. sz. 65—71.
- Pichlík K.: A hadikölcsönök szabotálása és a cseh politika 1914—1915-ben. ČCH 1967. 4. sz. 561—576.
- Nyedorezov, A. I.: Klement Gottwald szerepe a csehszlovák munkásmozgalom forradalmi irányvonalának kiteljesítésében. SzSz 1967. 1. sz. 28—32.
- Janda M., Rocek A.: Úton az Október felé. A prágai konferencia 55. évfordulóján. NM 1967. 2. sz. 29—30.
- Šolle Zd.: A Nagy Októberi Forradalom és Csehszlovákia létrejötte. SzSz 1967. 4. sz. 44—57.
- Harlíček Fr.: A Nagy Októberi és Csehszlovákia. VIK 1967. 10. sz. 64—73.
- Štastný V.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a cseh russzofilizmus. SMM 86. (1967) 5—16.
- Steiner J.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a nemzetiségileg vegyes munkásmozgalom az Ostrava-vidéken. SS 1967. 4. sz. 433—441.
- Holotík L.: Az Októberi Forradalom és a forradalmi mozgalom Szlovákiában 1918 végén. HČ 1967. 4. sz. 489—511.
- Kodedora O.: Előkészület az Októberi Forradalom jubileumára Csehszlovákiában. SzSz 1967. 5. sz. 103—107.
- A Csehszlovák Kommunista Párt felhívása a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából. NM 1967. 4. sz. 3—5.
- Zuberec V.: Adalék az Agrárpárt létrejöttének történetéhez Szlovákiában, 1918—1921. HČ 1967. 4. sz. 573—599.
- Strhan M.: Szlovákiai Iparbank. 1918—1938. HČ 1967. 2. sz. 177—218.
- Boros F.: A Horthy-reakció csehszlovákellenes revizionista terveihez, 1919—1920. ČCH 1967. 3. sz. 344—268.
- Dzsedszula A. Je.: Az ukrán—csehszlovák gazdasági kapcsolatok történetéből, 1920—1922. UIZs 1967. 2. sz. 55—63.
- Mlynárik J.: Dr. Bohumír Šmeral és a szlovák nemzeti kérdés a kommunista mozgalom kezdeti időszakában. ČCH 1967. 5. sz. 653—666.
- Kubiček J.: A kommunista sajtó Morvaországban és Sziléziában 1921—1938-ban. SMM 86. (1967) 61—79.
- Steiner J.: A tőkés stabilizáció kezdetei az Ostrava-vidéken. Remények és valóság. SS 1967. 3. sz. 312—324.
- Purkyňová M.: Az Osztrava-karvini-szénvidék bányászainak sztrájkharcai és radikalizálódásuk társadalmi-gazdasági okai 1921—1923-ban. SS 1967. 1. sz. 47—69.
- Nemecková J.: Hlučini probléma és visszatükröződése a két világháború közötti iskolapolitikában. SS 1967. 1. sz. 70—88.
- Menclová J.: A csehszlovák szociáldemokrácia fejlődésének néhány kérdése a húszas évek második felében. SH (1967) 77—107.
- Bystrický V.: A Balkán-egyezmény eredete és Csehszlovákia külpolitikája. HČ 1967. 3. sz. 365—387.
- Černý B.: Bizottságok a Csehszlovákiában lévő német emigráció megsegítésére (1933—38). ČCH 1967. 2. sz. 277—300.
- Pfaff I.: Vita Karel Čapek körül. ČCH 1967. 1. sz. 76—88.
- A csehszlovák kérdés a Horthy-Magyarország diplomata irataiban (1936—1938. Münchenig.) A dokumentumokat kiválogatta és felfolgozta: M. Lavová. HČ 1967. 1. sz. 64—134.

- Moisuc V.:** Románia diplomáciai akciói Csehszlovákia megsegítésére a müncheni egyezmény előestéjén. RH 1967. 3. sz. 409—431.
- Jirá, J.:** Delbostól Bonnetig. (A francia—csehszlovák kapcsolatok fejlődéséhez 1938 januárjától áprilisig.) ČCH 1967. 1. sz. 35—50.
- A csehszlovák kérdés a Horthy-Magyarország diplomáciai irataiban. (Münchenből a bécsi döntésig.) HČ 1967. 2. sz. 246—300.
- Babici I.:** Szolidaritás és szimpátia nyilvánítás a csehszlovák nép iránt a romániai néptömegek részéről, 1938. szeptember—1939. március. S 1967. 3. sz. 523—538.
- Bodenstiek H.:** A München utáni csehszlovák politika „tükörzódéséhez” a korabeli cseh sajtóban. (1938 őse—1939 tavasza) ZfO 1967. 1. sz. 79—101.
- Kropilák M.:** Az események kronologikus áttekintése a szlovák nép nemzeti felszabadító harcának 1938—1945 időszakában. SHS V. (1967) 93—110.
- Lipták L.:** Magyarország a szlovák állam politikájában 1939—1943-ban. HČ 1967. 1. sz. 1—35.
- Rota H.:** Megjegyzések a szilészi-dombrovi bányászat helyzetéhez a második világháború éveiben.
- Konečný Z., Mainus F.:** A cseh ifjúság bevetése a sáncerdítmenyek építéséhez a második világháború végén. SMM 86. (1967) 17—42.
- Husák G.:** A szlovák nemzeti felkelés. SHS V. (1967) 111—202.
- Přikryl J.:** A nemzetvédelem (Obrana Národa) katonai harci szervezete. (A nem-kommunista ellenállás kezdetei délkelet Morvaországban). SMM 86. (1967) 43—60.
- Pasák T.:** Az aktivista újságírók és Eliáš tábornok magatartása 1941-ben. ČCH 1967. 2. sz. 173—192.
- Janeček, O.:** A csehszlovák katonai egység Szovjetunióban való megalakulásának 25. évfordulóján. NM 1967. 3. sz. 30—32.
- Jelinek J.:** A zsidók szerepe a szlovák ellenállásban. JGO 1967. 3. sz. 415—422.
- Grobelný A.:** A szovjet hadifoglyok és polgári munkások helyzete a felsziléziai iparban a háború alatt. SS 1967. 4. sz. 485—502.
- Antoš Z.:** A náci agrárpolitika feladatai a Těšín-vidéken. SS 1967. 2. sz. 187—196.
- Grobelný A.:** A felsziléziai ipari terület a náci elképzelésekben. SS 1967. 1. sz. 21—46.
- Fall'an S.:** Partizánháború Szlovákiában az 1944—1945 időszakban. SHS V. (1967) 57—92.
- Kaplan K.:** A csehszlovák forradalom éve, 1945. SH 15. (1967) 109—128.
- Ullman W.:** Csehszlovákia kritikái, 1945—1948: egy amerikai nézet. EEQ 1967. 3. sz. 217—230.
- Topornyin B. N.:** Csehszlovákia alkotmányos fejlődésének fő vonásai, 1945. május 9. után. SzSz 1967. 4. sz. 58—67.
- Pavelko V. U.:** Az Ukrán SzSzK és a Csehszlovák Népköztársaság társadalmi szervezeteinek szerepe az ukrán és csehszlovák népek kulturális együttműködésében, 1945—1966. UIZs 1967. 9. sz. 47—57.
- Zsolnay V.:** A magyarok helyzete Szlovákiában. ZfO 1967. 2. sz. 326—342. [1945-től]
- Marina V., Muraško G.:** Csehszlovákia mezőgazdaságának technikai átalakítása 1948—1960-ban. SzSz 1967. 3. sz. 33—44.
- Kladiva, J.:** Harc a nemzet szelleméért 1948 februárjának előestéjén. ČCH 1967. 1. sz. 51—72.
- Kořalková, K.:** A csehszlovák—lengyel szövetség húsz éve. NM 1967. 5. sz. 8—10.
- Plaček V.:** Těšín-vidéke a csehszlovák—lengyel egyezmény megkötése után. SS 1967. 1. sz. 1—20., 2. sz. 171—186.
- Rechci M.:** A művészettel és tudománnyal foglalkozó Csehszlovák Társaság első évtizede Amerikában, 1956—1966. ŐO 1967. 5. sz. 418—420.
- Jančurová J.:** A lakosság migrációs mozgásának hatása 1960—1964-ben az észak-morvaországi lakossági helyzetre. SS 1967. 2. sz. 145—170.
- Jlapnicka H.:** A legújabb jogfejlődés Csehszlovákiában. ŐO 1967. 1. sz. 1—10.
- Latzo A.:** Észrevételek az 1967. március 1-én kötött lengyel—csehszlovák barátsági szerződéshez. DAP 1967. 6. sz. 663—670.
- Petrov F. P.:** A baráti kapcsolatok fejlődése Bulgária és Csehszlovákia között. VI 1967. 3. sz. 42—52.
- Janiurek Wl.:** A lengyel—csehszlovák együttműködés állapota és kilátásai. SM 1967. 7—8. sz. 30—41.
- Levčík B., Kosta J.:** A csehszlovák gazdaság új utakon. A gazdasági reform első eredményei és perspektívái. ŐO 1967. 6. sz. 450—475.

Finnország

- Vlaszova M. N.:** A szovjet és finn történészek találkozója. NNI 1967. 2. sz. 183—184. [Helsinki, 1966. okt. 17—20.]
- Narocnyckij A. L.:** Oroszország és az aniali konföderáció. NNI 1967. 3. sz. 59—69. [1788, finn, svéd] Dokumentumok az amerikai konföderáció történetéből. NNI 1967. 3. sz. 70—80.
- Lehtinen I.:** Október és a munkásmozgalom sorsa Finnországban. Kom 1967. 17. sz. 65—70.
- Koronen M. M.:** A finne részvétele az Októberi Forradalomban. VI 1967. 6. sz. 17—29.
- Holodkovszkij V. M.:** Az Októberi Forradalom győzelmének jelentősége Finnország sorsa szempontjából. NNI 1967. 5. sz. 69—81.
- Hakalehto I.:** Finnország kommunista pártja és a Kommunista Internacionálé kapcsolata 1919—1930 között. JGO 1967. 4. sz. 597—608.

Franciaország

- François M.:** Robert Fawtier halálának egy éves évfordulójára. RH CCXXXVII. (1967. ápr.—jún.) 523—529.
- Crozet R.:** In memoriam Georges Gaillard, 1900—1967. MA 1967. 3—4. sz. 607—613.
- Suretteau J.-R.:** Nekrológ René Garmyrol, 1898—1967. AHRF 190. (1967. okt.—dec.) 552—553.
- Godechot J.:** Nekrológ Robert de Grandsaignesről, 1895—1968. AHRF 189. (1967. júl.—szept.) 411—412.
- Suretteau J.:** Nekrológ Robert Magneot-ról, 1894—1967. AHRF 189. (1967. júl.—szept.) 412.
- Tenenti A.:** A párizsi Centre de Recherches Historiques tevékenységének 50 éve. IGSS 1967. 1. sz. 203—211.
- Wüstenmeyer M. A.:** Az „Annales”: „Az új történettudomány” alapelve és módszere. SW 1967. 1. sz. 1—45.
- Rémond R.:** Franciaország: folyamatban levő munkák. JCH 1967. 1. sz. 35—48. [A 20. század történetírása.]
- Barral P.:** A választási szociológia és a történelem. RH CCXXXVII. (1967. júl.—szept.) 117—134.
- Léon P.:** A lyoni körzet Franciaország gazdaság- és társadalomtörténetében. RH CCXXXVII. (1967. jan.—márc.) 31—62.
- Narolchnitzky A.:** Két tendencia a francia—orosz kapcsolatok történetében. A kutatások és a problémák mérége. RH CCXXXVII. (1967. jan.—márc.) 31—62.
- Fischer-Galati St.:** Franciaország és Románia: a változó szemlélet. EEQ 1967. 1. sz. 107—114. [Hozzászólás: uo. 115—121.]
- Mauro Fr.:** Hogyan fejlesszük a francia kutatásokat Latinamerika történetéről. RHMC XIV. (1967. okt.—dec.) 424—445.
- Chenot J.:** A francia keletkutatás: a fő irányzatok és tendenciák. NAA 1967. 3. sz. 206—213.
- Gadille J.:** Magánforrások a katolicizmus lejtőbb kori történetéről Franciaországban. RH CCXXXVII. (1967. okt.—dec.) 333—346.
- Popov Č.:** P. Renouvin módszertani koncepciója. JIC 1967. 1—4. sz. 111—149.
- Le Goff J.:** Egyházi kultúra és népi hagyományok a Meroving civilizációban. Ann 1967. 4. sz. 780—791.
- Pirot Ft.:** Marcbrou trubadur annotált bibliográfiája. MA 1967. 1. sz. 87—126.
- Geremek Br.:** Párizs volt-e a középkori Európa legnagyobb városa? PH 1967. 2. sz. 179—197.
- Guenée B.:** Állam és nemzet Franciaországban a középkorban. RH CCXXXVII. (1967. jan.—márc.) 17—30.

- Bienvenu J. M.*: Szegénység, nyomor és jótékonyosság Anjouban a 11–12. században. MA 1967. 1. sz. 5–34.; 2. sz. 189–216.
- Revunenkova N. V.*: Montpellier lakossága a 12. században. SzV 30. (1967) 123–137.
- Vercaderen F.*: Egy liège-i nótárius a 12. századból: Benoit de Saint Jean mester. MA 1967. 1. sz. 35–64.
- Bessmertnij Ju. L.*: Az osztályon belüli kapcsolatok rendszere az észak-franciaországi seigneurök között a Nyugat-Németországban a 13. században. SzV 30. (1967) 138–156.
- Paul J.*: A személyek dicsérete és az emberi ideál az 13. században Fra Salimbene krónikája szerint. MA 1967. 3–4. sz. 430–
- Maillard F.*: Hatvan châtelet-i nótárius. MA 1967. 1. sz. 65–71. [13/4. ford.]
- Coulet N.*: Adalekok a kertek történetéhez: a gyümölcsök és konyhakertek Aix-en-Provence-ban 1350–1450-ben. MA 1967. 2. sz. 239–270.
- Vale M. G. A.*: Egy tizennegyedik századi lovagrend: a Tircelet. EHR LXXXII/323. (1967. ápr.) 332–341
- Allmand T. C.*: Az 1430. évi angol–francia tárgyalások. BIHR XL/101. (1967. máj.) 1–33.
- Leguait A.*: Zendülések és pénzügyi eredetű zavargások XI. Lajos uralkodása alatt. MA 1967. 3–4. sz. 447–487.
- Macek J.*: György király és Franciaország 1466–1468-ban. ČCH 1967. 4. sz. 497–534.
- Kelley D. R.*: Guillaume Budé és az első jogtörténeti iskola. AHR LXXII/3. (1967. ápr.) 807–834. [Annotations in quatuor et viginti Pandectarum libros, Paris 1535.]
- Ausseau J.-P.*: Egy kiadatlan kézirat IX. Károly gályáiról. RHES XLV/2. (1967) 40–57. [15/70]
- Larmour R.*: Egy kereskedőház a 16. századi Franciaországban, a párizsi fűszerek. ECHR XX/3. (1967. dec.) 467–481.
- de Madalena A.*: Lombard üzletemberek ügyletei a besanconi vásárokon. Lucini példája nyomán, 1579–1619. Ann 1967. szept.–okt. 939–990.
- Salmon J. H.-M.*: A hivatalok megvásárolhatósága és népi felkelés a 17. századi Franciaországban. PP 37. (1967. júl.) 21–43.
- Gallet J.*: Az Amiensben 1635–1636-ban lezajlott népmozgalmak vizsgálata. RHMC XIV. (1967. júl.–szept.) 193–216.
- Burguière A.*: Társadalom és kultúra Reimsben a 18. században: A „felvilágosodás” terjesztése, a Cahiers de Doléances-ok anyaga alapján vizsgálva. Ann 1967. márc.–ápr. 303–339.
- Dent J.*: A 17. század válságának képe: a francia monarchia pénzügyigazgatásának összeomlása, 1653–1661. ECHR XX/2. (1967. aug.) 241–256.
- Pillorget-Rouanet S.*: XIV. Lajos a császári trón várományosa, 1658. Egy kiadatlan dokumentum. RHD LXXXI (1967. jan.–márc.) 5–17.
- Papoulia B.*: A philhellének egy előfutára. SoF XXVI. (1967) 72–87. [G. Guillet, 1675.]
- Lemarchand G.*: Gazdasági válságok, társadalmi légkör és városi miliő XIV. Lajos uralkodása idején. RHMC XIV. (1967. júl.–szept.) 244–265.
- Markovitch T. J.*: Az első gyapjuszövő Párisban. Évforduló: „A párizsi királyi manufaktúra” megalapításának 275 éve. RHES 1967. 3. sz. 402–405.
- Butel P.*: Bordeaux és Hollandia a 18. században. Pellet kereskedő példáján, 1694–1772. RHES XLV/2. (1967) 58–86.
- Bertin J., Vergneault Fr.*: Franciaország és Nagy Britannia királyi hajóhada, 1697–1747. Grafikus ábrázolásban. Ann 1967. szept.–okt. 991–1004.
- Morey M.*: Moulay Isma'il és a hivatásos hadsereg. RHMC XIV. (1967. ápr.–jún.) 97–122. [Marokkó királya a 17. sz. végén.]
- Goulemot J. M.*: A „forradalom” szó és a „politikai forradalom” koncepciójának alakulása (17. század vége). AHRF 190. (1967. okt.–dec.) 418–444.
- Roche D.*: A Condé hercegek vagyona és jövedelme a 18. század hajnalán. RHMC XIV. (1967. júl.–szept.) 217–243.
- Coiraull Y.*: Kiadatlan iratok: Saint-Simon hg. politikai levelei (1712–1735) és spanyolországi követségének iratai. RHD LXXXI. (1967. okt.–dec.) 291–380.
- Akabane H.*: Az 1724–1725. évi válság és Dodun főfelügyelő deflációs politikája. A gazdasági válság egy típusának pénzügyi vonatkozása. RHMC XIV. (1967. júl.–szept.) 266–283.
- Billacois Fr.*: Egy ankét a kriminalitásról az ancien régime idejéből. Ann 1967. márc.–ápr. 340–349.
- Kaplow J.*: A lélekszám ingadozása Párisban az ancien régime idején. AHRF 187. (1967. jan.–márc.) 1–14.
- Ado A. V.*: Parasztfelkelések és a nagy francia forradalom politikai története. NNI 1967. 2. sz. 108–119.
- Kaplow J., Shapiro G., Eisenstein E. L.*: Osztály a francia forradalomban. Vitacikk. AHR LXXII/2. (1967. jan.) 497–522.
- Palmer R. R.*: Amerikai polémia a burzsoáziának a francia forradalomban játszott szerepéről. AHRF 189. (1967. júl.–szept.) 369–380.
- Taylor G. V.*: Nem-tökés vagyon és a francia forradalom eredete. AHR LXXII/2. (1967. jan.) 469–496.
- Forster R.*: Hogyan élt tovább a nemesség a francia forradalom idején. PP 37. (1967. júl.) 71–86.
- Mazauric C.*: Gondolatok a francia forradalom egy újabb koncepciójáról. AHRF 189. (1967. júl.–szept.) 339–368. [Fr. Furet és D. Richet könyvéről.]
- Plonger B.*: Megjegyzések a Forradalom egyházi történetírásához. AHRF 188. (1967. ápr.–jún.) 145–198.
- Cobban A.*: A francia forradalom, orthodox és nem-orthodox. A szemlék szemléje. H LII/175. (1967. jún.) 149–159.
- Godechot J.*: Történeti szemle. A forradalom és császárság kora. III. RH CCXXXVII. (1967. jan.–márc.) 145–182.
- Peter J. P.*: Betegség és betegségek a 18. század végén. A Királyi Orvosi Társaság egy ankétje, 1774–1794. Ann 1967. 4. sz. 711–751.
- D'Aintraiges 1787-ben.* A dokumentumokat közli: M. Peronnet. AHRF 187. (1967. jan.–márc.) 88–104.
- Rudé G.*: A párizsi munkáslakosság, 1789–1791. AHRF 187. (1967. jan.–márc.) 15–33.
- Maspero-Clerc H.*: Az „Apostolok Cselekedetei” folyóirat viszontagságai. AHRF 190. (1967. okt.–dec.) 480–489. [1789–1791]
- Blumenkranz B.*: A zsidók a panaszkönyvekben. AHRF 190. (1967. okt.–dec.) 473–480.
- Ado A. V.*: Új adatok a Le Chapelier törvényről. VI 1967. 5. sz. 209–212. [1791. jún. 14.]
- Andrews R. M.*: Jean-Louis Gérard lorienti kereskedő meggyilkolása, 1792. szept. 15. AHRF 189. (1967. júl.–szept.) 309–338.
- Salmonowicz St.*: A Vendée. Egy népi ellenforradalom anatómiája. KH 1967. 4. sz. 945–962.
- Slavin M.*: Jean Varlet mint a közvetlen demokrácia védelmezője. JMH 1967. 4. sz. 387–404.
- Pocquet du Haut-Jussé B.-A.*: Vajjon a rouerie atyja volt-e a chouannerienek? AHRF 190. (1967. okt.–dec.) 445–465.
- Kafker F. A.*: Az enciklopedisták és a terreur. RHMC XIV. (1967. júl.–szept.) 284–295.
- Kaplow J.*: A szegénység kultúrája Párisban a forradalom előestéjén. IRSH 1967. 2. sz. 277–291.
- Church C. H.*: A francia központi hivatalnokréteg a direktórium idején, 1795–1799. PP 36. (1967. ápr.) 59–72.
- Devleeshouwer R.*: Megszállók és megszállottak: A megtorlás Belgiumban a III. évben. AHRF 188. (1967. ápr.–jún.) 199–220.
- Godechot J.*: Még egyszer D'Aintraiges grófról, Vanneltről és a Daru-król. AHRF 190. (1967. okt.–dec.) 466–472.
- de Lamase M.*: J.-B.-J. de Lubersac, chartresi Püspök, kiadatlan levelezése alapján. AHRF 190. (1967. okt.–dec.) 490–503. [1740–1822]
- Thuillier G.*: Higiénia és tisztaság Nivernaisban a 19. században. RHES 1967. 3. sz. 306–325.
- Vidalenc J.*: A bűnözés néhány kérdése az Alsó-Szajna vidéken az első császárság végén. RHES 1967. 3. sz. 289–305.
- Aycoberry P.*: A francia tisztikar a császárságtól a náciizmusig. Ann 1967. márc.–ápr. 370–384.

- Clover R.*: A francia flotta, 1807—1814. Britannia problémája és Madison kedvező alkalmja. JMH 1967. 3. sz. 233—252.
- Thuillier G.*: A 19. század pénztörténetéhez: Az 1810. őszi pénzválság. RH CXXXVII. (1967. júl.—szept.) 51—84.
- Massé P.*: Martineau ex-conventionista száműzetése. AHRF 187. (1967. jan.—márc.) 34—54. [1816-os törvény]
- Bouchut Y.*: Frederic List és a közös piac. RHES 1967. 4. sz. 459—488. [1789—1846]
- Dimakis J.*: „A keresztény erkölcs társasága” Párizsban és tevékenysége a görögök érdekében az 1821. évi felkelés idején. BSt 7/1. (1966) 27—48.
- du Parc Y.*: Stendhal a liguroknál. Stendhal levelei a genovai francia főkonzulátushoz. RHD 1967. ápr.—jún. 143—167; júl.—szept. 193—232. [1830-as évek.]
- Fayolle R.*: Stendhal és a politika. Pensée 131. (1967. jan.—febr.) 67—78.
- Aman P.*: A Huber talány: forradalmár vagy rendőr-kém? IRSH 1967. 2. sz. 190—302. [1830—40]
- Bousquet G.-H.*: Néhány megjegyzés a házigazdaság fejlődéséről Franciaországban Lajos Fülöp óta. RHES 1967. 4. sz. 509—538.
- Fournier P.*: Abd-el-Kader Allama és hatalma 1841-ben Massot katonai al-intendáns jelentése alapján. RHMC XIV. (1967. ápr. jún.) 123—157.
- Zeldin Th.*: Felsőoktatás Franciaországban, 1848—1940. JCH 1967. 3. sz. 53—80.
- Boyer F.*: Hogyan hagyta el Brignole Sale Szardínia párizsi követségét 1848 októberében. RHD LXXXI. (1967. jan.—márc.) 41—56.
- Pucheu Chr.*: Az előkelőségek és az agglomeráció Bordeauxban a 19. század derekától napjainkig. Tanulmány a társadalmi mobilitásról. RHES 1967. 4. sz. 489—508.
- Langerin L., Cogniot G.*: Az első francia értelmiségi kommunisták. Pensée 136. (1967) 3—23.
- Bury J. P. T.*: Gambetta és a tengerentúli problémák. EHR LXXXII/323. (1967. ápr.) 277—295.
- Landauer C.*: A szocialista reformizmus eredete Franciaországban. IRSH 1967. 1. sz. 81—107.
- Valette J.*: Jegyzet a gyarmati eszméről 1871 körül. RHMC XIV. (1967. ápr.—jún.) 158—172.
- Choury M.*: A párizsi kommuné kapcsolatai a vidékkel, a rendőrprefektúra levéltári anyaga alapján. Pensée 132. 1967. márc.—ápr. 83—94.
- Bury J. P. T.*: A Szajna és a Rhone. Két francia pót-választás 1873-ban. THJ 1967. 3. sz. 391—399.
- Shields R. A.*: Kanadai szerződési tárgyalások Franciaországgal: az angol birodalom kapcsolatai 1878—1883-ban. BHIR XL (102.) 1967. nov. 1886—202.
- Liens G.*: A „Marseillesi vécsernye” (1881 június) vagy a francia—olasz válság a bardei szerződés előestéjén. RHMC XIV. (1967. jan.—márc.) 1—30.
- Baker R. P.*: Szocializmus északon, 1880—1914. A francia szocialista mozgalom regionális szemlélete. IRSH XII/3. (1967) 357—389.
- Artyemjeva T. L.*: P. Lafargue publicisztikai és propaganda tevékenysége a 19. század 80—90-es éveiben. VIK 1967. 1. sz. 71—76.
- Derfler L.*: Reformizmus és Jules Guesde: 1891—1904. IRSH 1967. 1. sz. 66—80.
- Salem D.*: A protekcionizmushoz való visszatérés néhány következménye Franciaországban a 19. század végén. RHES 1967. 3. sz. 326—380.
- Dumjanov Sz.*: Bulgária fegyverrendelése Franciaországban a 19. század végén és a 20. század elején. IIIB 18. (1967) 50—51.
- Mandell R. D.*: Az ügy és a vásár: néhány megjegyzés a Dreyfus ügy zárójelentéhez. JMH 1967. 3. sz. 253—265.
- Mesliand Cl.*: A paraszti sors Vaucluseben, 1900—1938. Ann 1967. jan.—febr. 88—136.
- Talbot J. E.*: A közoktatási reform politikája Franciaországban a harmadik köztársaság idején, 1900—1940. PP 36. (1967. ápr.) 126—130. [Hozzászólás: D. R. Watson, uo. 131—137.]
- Andrew Chr.*: Franciaország és az entente cordiale. THJ 10/1. (1967) 89—105.
- Bozsinov V.*: A francia politika a Balkán-háborúkról és a macedóniai bolgár lakosságról. IP 1967. 6. sz. 97—110.
- Manigat L. F.*: Az amerikai túlsúly behelyettesítése a francia helyett Haitiban a 20. század elején: az 1910—1911 évi konjunktúra. RHMC XIV. (1967. okt.—dec.) 321—355.
- Stelling-Michaud S.*: Romain Rolland választása 1914-ben. Pensée 132. (1967. márc.—ápr.) 23—30.
- Sztrogovics M. Sz.*: A reakció összeesküvése Jaurès ellen. VI 1967. 5. sz. 110—122. [1914. júl. 31.]
- Milza P.*: A francia—olasz gazdasági kapcsolatok 1914—1915-ben és ezek politikai egybeesése. RHMC XIV. (1967. jan.—márc.) 31—70.
- Bloch M.*: A marne-i csata. Ann 1967. máj.—jún. 469—478.
- Nouailhat Y. H.*: Az Egyesült Államoktól kapott francia kölcsön 1916 júliusában: az American Foreign Securities Co. által nyújtott kölcsön. RHMC XIV. (1967. okt.—dec.) 356—374.
- Forçeneanu I.*: Egy francia katonai misszió Romániában, 1916—1918. S 1967. 4. sz. 379—408.
- Duclos J.*: A francia munkássztyál és az Októberi Forradalom. Kom 1967. 15. sz. 127—136.
- Racine N.*: A világhossz mozgalom Franciaországban, 1919—1921. JCH 1967. 2. sz. 195—208. [Irodalom és társadalom.]
- Fabrégues J. de.*: A kapcsolatok helyreállítása Franciaország és a Vatikán között 1921-ben. JCH 1967. 4. sz. 163—182.
- Bariety J.*: A nemzetközi kapcsolatok 1932—1933-ban: francia dokumentumok: külföldön írt tanulmányok. RH CXXXVII. (1967. okt.—dec.) 347—364.
- Stanoecki P.*: Az 1936. évi francia kölcsön Lengyelországnak. KH 1967. 1. sz. 49—68.
- Jirů J.*: Delbostól Bonnetig. (A francia—csehszlovák kapcsolatok fejlődéséhez 1938 januárjától áprilisig.) ČCH 1967. 1. sz. 35—50.
- Sourcy R.*: Drieu La Rochelle fasizmusa. RHDGM 66. (1967. ápr.) 61—84.
- Lazard Fr.*: Demokrácia, államosítás, haladás. ÉP 159. (1967. okt.) 5—24.
- Barron G.*: A francia—szovjet együttműködés. ÉP 160 (1967. nov.) 149—154.
- Ioffe A. Je.*: Francia haladók közéleti férfiak és történet-szek a Szovjetunió békeharcáról és a szovjet—francia kapcsolatokról. ISzSzSzR 1967. 5. sz. 205—216.
- Nadeau M.*: Romain Rolland. JCH 1967. 2. sz. 209—220.
- Kolomišev V. F.*: A mai Franciaország problémái a legújabb irodalomban. VI 1967. 3. sz. 134—140.
- Bondy Fr.*: Jean-Paul Sartre és a politika. JCH 1967. 2. sz. 25—48.
- Iszbah A. A.*: Maurice Thorez munkái, a Francia KP vezetője. (Epiizódok életéből.) VI 1967. 2. sz. 124—133.
- Boccaro P.*: A Francia KP programjának realista jellege. ÉP 149—150. (1967. jan.) 5—30.
- Laurent S.*: A társadalmi osztályok Franciaországban az állami monopolkapitalizmus korszakában. ÉP 149—150. (1967. jan.) 47—65.
- Claude H.*: A franciaországi állammonopolista kapitalizmus jellegzetességei. Ein 1967. 12. sz. 1553—1561.
- Hineker M.*: A háború utáni francia gazdaság erejének és gyengeségének vonalai. ÉP 152. (1967. márc.) 21—34.
- Kahn J.*: A rendeletek és a francia gazdaság helyzete. ÉP 157—158. (1967. aug.—szept.) 17—28.
- Fohlen C.*: A jelenkori francia gazdaság és társadalom: mennyiségi megközelítés. SW 1967. 3. sz. 325—335.
- Barron G.*: Amerikai beruházások Franciaországban. ÉP 161. (1967. dec.) 35—60.
- Lancourt B.*: A munkanélküliség 1967-ben. ÉP 157—158. (1967. aug.—szept.) 61—74.
- Guillemot M.*: Az agrárstruktúra Franciaországban és újabb fejlődése. ÉP 161 (1967. dec.) 75—92.
- Duroselt J.-B.*: A mai történet tézisei. Megművelt területek és ugar. I. Fel kell-e borítani a rendszert? RHMC XIV. (1967. jan.—márc.) 71—77; (ápr.—jún.) 173—180.

Görögország

- Soulis G. C.*: Nekrológ Michael Th. Lascarisról, 1903—1965. BS 1967. 3. sz. 162—166.
- Papadonoulou St.*: Nekrológ M. Th. Lascarisról, 1903—1965. BSt 6/2. (1965) 345—349.
- Lauradas B.*: Nekrológ G. C. Soulisról, 1927—1966. BSt 7/1 (1966) 195—196.

- Laios G.*: Az Athéni Akadémia, a modern görög történet kutatóintézete. BSt 7/2. (1966) 425—428.
- Rezine J. E.*: Új könyvek az Athos hegyről a szent hegy 1000. évfordulója alkalmából. BSt 6/1. (1965) 165—180.
- Dontas D. N.*: J. Capodistrias és a görög történelemek. Válogatott bibliográfia. BSt 7/21. (1966) 411—422.
- Papandrianos I.*: Házassági szerződés XI. Konstantin Palaiologos és a szerb Mara között. 1451. BSt 6/1. (1965) 131—138.
- Hösch E.*: Moszkva álláspontja a Nyugat keresztsháború terveiben. (Megjegyzések a moszkvai görög emigrációhoz a 15. század végén és a 16. század elején.) JGO 1967. 3. sz. 321—340.
- Papoulis B.*: A philhellének egy előfutára. SoF XXVI. (1967) 72—87. [G. Guillet, 1675]
- Tsourkas Cl.*: A bukaresti görög akadémia kezdeteiről. BSt 6/2. (1965) 265—280. [1678—1680].
- Völkl E.*: A görög kultúra Moldvában a fanariota korszak idején, 1711—1821. SoF XXVI. (1967) 102—139.
- Füves Ö.*: Magyar—görög orvosi kapcsolatok a 18—19. században. BSt 6/1. (1965) 79—82.
- Bazeianu J.*: A lakosság belső migrációja és az urbanizálás Görögországban. BSt 6/1. (1965) 83—98. [19—20. sz.]
- Ofetea A.*: A Hetairia 115 éve. BSt 6/2. (1965) 249—264.
- Ofetea A.*: A nagyhatalmak és a hetairista mozgalom a román fejedelemségekben. BSt 7/2. (1966) 379—394.
- Camarino N.*: Új adatok a jassy-i görög nyomda alapításáról és tevékenységéről, 1812—1821. BSt 7/1. (1966) 61—76.
- Despotopoulos A. J.*: A görög forradalom. Alexander Ypsilanti és Oroszország politikája. BSt 7/2. (1966) 395—410.
- Camarino M.*: Tudor Vladimirescu kapcsolata a Hetairiával az 1821. évi forradalom előtt. BSt 6/1. (1965) 139—164.
- Dimakis J.*: „A keresztény erkölcs társasága” Párizsban és tevékenysége a görögök érdekében az 1821. évi felkelés idején. BSt 7/1. (1966) 27—48.
- Jelavich B.*: Az 1839. évi philorthodox összeesküvés. Egy Metternichnek küldött jelentés. BSt 7/1. (1966) 89—102.
- Predvelakis E.*: Eleutherios Venizelos és a Balkán háborúk. BSt 7/2. (1966) 363—378.
- Raditsa B.*: Venizelos és a harcok a Balkán paktum körül. BSt 6/1. (1965) 119—130. [1934]
- Kitsikis D.*: Görögország Anglia és Németország között 1936 és 1946-ban. RH CCXXXVII. (1967. júl.—szept.) 85—116.
- Damaskinides A. N.*: A görög mezőgazdaság problémái. BSt 6/1. (1965) 21—34.
- Howard H. N.*: Görögország és balkáni szomszédai, 1943—1949. Az Egyesült Nemzetek kísérletei a megbékéltetésre. BSt 7/1. (1966) 1—26.
- Írország**
- Kolpakov A. D.*: Írország az orosz és szovjet történeti irodalomban. NNI 1967. 2. sz. 138—144.
- Larkin E.*: A gazdasági növekedés, tőkeberuházás, és a római katolikus egyház a 19. századi Írországban. AHR LXXII/3. (1967. ápr.) 852—884.
- Jupp P. J.*: Ír parlamenti választások és a katolikus szavazatok hatása, 1801—1820. THJ 10/2. (1967) 183—196.
- Shipkey R.*: Az ír patronátus problémája Robert Peel főállamtitkársága idején. 1812—1818. THJ 10/1. (1967) 41—56.
- Orlona M. Je.*: A független Írország történeti sorsa. VI 1967. 2. sz. 72—88.
- Jugoszlávia**
- Doklestić Lj.*: In memoriam Vaso Bogadnov, 1902—1967. JIČ 1967. 1—4. sz. 335—336.
- Pejović Dj.*: In memoriam Jovan S. Iovović. IZCG XXIV/1. (1967) 201—204. [1903—1967]
- Baršić F.*: In memoriam Esad Pasalić, 1915—1967. JIČ 1966. 3—4. sz. 5—8.
- Nekrológ Ing. Daka Popovićról.* ZDN 47. (1967) 161—164. [1886—1967. műveinek jegyzékével.]
- Medaković D.*: In memoriam Dušan J. Popović, 1894—1965. SoF XXVI. (1967) 373—374.
- Zelenyín V. V.*: Szimpozium az AVNOJ I. ülésszakán. SzSz 1967. 2. sz. 121—122. [Bihácson, 1966. okt. 4—7.]
- Djordjević D.*: Tudományos találkozó a városok felszabadulásáról, 1867—1967. JIČ 1966. 3—4. sz. 197—199. [máj. 22—24.]
- Sarova Kr.*: Város történeti szimpozium Belgrádban. IP 1967. 6. sz. 163—166. [1967. máj. 22—24.]
- Clarke J. F.*: Konferencia Jugoszláviáról Stanford egyetemen. BSt 7/1. (1966) 173—175. [1965. dec. 3—4.]
- Popov J.*: A Vajdaság 1941-ben. — Történetstálalkozó Szabadkán 1966. dec. 9—10-én. JIČ 1966. 3—4. sz. 193—196.
- Babić N.*: A Boszniai és Hercegovinai Történelmi Társulat rendes közgyűlése. JIČ 1966. 3—4. sz. 190—192. [1966. máj. 22—23.]
- Pulyilov B. N.*: A Jugoszláv folkloristák XIII. kongresszusán. SzSz 1967. 2. sz. 122—124.
- Djordjević D.*: A mai jugoszláv történetírás. EEQ 1967. 1. sz. 75—86.
- Jovanović R. N.*: A Titográdi Történeti Intézet. SzSz 1967. 6. sz. 113—114.
- Beszámoló a titográdi Történettudományi Intézet 1966. évi tevékenységéről. IZCG XXIV/1. (1967) 196—200.
- Krekić B.*: A jugoszláv bizantinológia, 1945—1965. NRS 1967. V—VI. 744—753.
- Stulli B.*: A levéltárak használatának jogi szabályozásáról. I. AV IX. (1967) 137—237.
- Arneri R.*: A korcsulai Arneri család levéltára. AV IX. (1967) 299—303.
- Petrov P. Hr.*: Štrosmeyer, Rački és Šišić levelezése bolgárokkal. IIB 18. (1967) 247—288.
- Vasović M.*: Belgrád földrajzi helyzetének különlegeségei. ŐO 1967. 6. sz. 476—481.
- Sirački J.*: A jugoszláviai szlovákok helye és jelentősége a csehszlovák—jugoszláv kapcsolatok történetében. ZDN 48. (1967) 40—52.
- Filipović M.*: A sokác elnevezésről. ZDN 47 (1967) 135—151.
- Klaić N.*: Adalék a feudalizmus keletkezésének problémájához Horvátországban. JIČ 1966. 3—4. sz. 55—78.
- Frejguenberg M. M.*: Rokoni kollektívák a dalmáciai Horvátországban a 11—16. században. SzE 1967. 1. sz. 68—79.
- Frejguenberg M. M.*: A dalmát városok kereskedelme a 13—14. században. SzSz 1967. 2. sz. 24—37.
- Lučić J.*: Adalékok a horvátországi középkori latinítás történeti—társadalmi fogalmainak kutatásához. AV IX (1967) 285—297.
- Soldo A.*: A servitium commune adók Horvátországban a 14. század folyamán a 15. század közepéig. AV IX. (1967) 305—326.
- Beldiceanu N.*: Törvényhozó Szelejman oklevelei a srebrnicai és sasi ezüsbányákról. SoF XXVI. (1967) 1—21. [1548]
- Bojanić-Lukač D.*: A gallipoli szerbek múltjáról. ZDN 48. (1967) 91—94.
- Matkovski A.*: A török hatóságok rendszabályai a macedonai rablóbandák kiirtására a 17. század első felében. JIČ 1967. 1—4. sz. 187—208.
- Matkovski A.*: Az oszmán kormány rendszabályai arablóbandák elnyomására Macedóniában a 17. század első felében. SoF XXVI. (1967) 46—71.
- Stanojević GL.*: A montenegrói és brdai vezetők levelei a velenceieknek a kandiai és moreai háborúk között. IZCG 1967. 2. sz. 339—350.
- Kostić M.*: A szerbek kizárólagos joga az 1690. évi Lipót-féle kiváltságokhoz. ZDN 47. (1967) 95—100.
- Despot M.*: A manufaktúrák fejlődéséről Horvátországban. Adalék Horvátország gazdaságtörténetéhez a 18. században. ŐO 1967. 5. sz. 379—386.
- Pudić I.*: Ignat Djurdjević (Ignatio Giorgi) dubrovnikai tudós a 18. században. BSt 7/1. (1966) 123—134.
- Šidak J.*: Két adalék a 18. századi horvát történelemhez. AV IX. (1967) 129—136.

- Šerović P.*: A Pastirovići templomok építésére és megjavításának eltiltása a velencei uralom ideje alatt. IZCG XXIV/1. (1967) 177—179. [1737, 1775]
- Gavrilović St.*: Adalék a bácskai ruszinok történetéhez a 18. század derekán. ZDN 48. (1967) 106—113.
- Stajonović Gl.*: A velencei-montenegrói viszony normalizálódási kísérlete a 18. század közepe táján. IZCG XXIV/1. (1967) 171—176.
- Gavrilović St.*: A karlovići püspökség dalji uradalma, a 18. század végétől az 1848—1849-es forradalomig. ZDN 47. (1967) 5—38.
- Vucinich W. S.*: A szerbek Ausztria-Magyarországon. AHY III/2. (1967) 3—47. 19. sz.
- Djordjević D.*: A szerbek mint integráló és dezintegráló tényező. AHY III/2. (1967) 48—82. [19. sz.]
- Milutinović K.*: R. W. Seton-Watson és a jugoszláv kérdés az Osztrák-Magyar Monarchiában. JIČ 1967. 1—4. sz. 209—242.
- Jelavich Ch.*: A horvát probléma a Habsburg Birodalomban a 19. században. AHY III/2. (1967) 116—158.
- Zwitter F.*: A szlovének és a Habsburg monarchia. AHY III/2. (1967) 159—188. [19. sz.]
- Zdravko Š.*: Dokumentumok a dubrovnikai köztársaság megalapításához. AV IX (1967) 111—127. [1808]
- Filipović I.*: Kovačić Márton és József Horvátországban, 1812—1815. AV IX. (1967) 273—284.
- Prčić N.*: George Fischer-Ságlic. Egy szerb emigráns Amerikában. SoF XXVI. (1967) 157—175. [1795—1873]
- Conić I.*: A jobbágyok és a nemesek harca a közlegelőért Čonoplóban 1820—1848-ban. ZDN 47. (1967) 101—110.
- Nikolić V.*: Cseh- és morvaországi lakosság telepítése Varasd Kormányzóságba és Szlavóniába 1824—1830-ban. ZDN 46. (1967) 119—130.
- Pavčević Br.*: Njegoš és J. Ny. Ozereckovszkij. Az orosz politika változása Montenegró irányában 1837-ben. IZCG XXIV/1. (1967) 5—44.
- Pavčević Br.*: J. Petrović Kovaljevski memorandumja Montenegróról 1838-ban. IZCG 1967. 2. sz. 213—228.
- Jovanović R.*: Ljuba Nenadović Montenegróban, 1857—1858. IZCG 1967. 2. sz. 351—362.
- Čiachir N.*: Új adatok a román-szerb kapcsolatokról a függetlenségi háború előtt és alatt. RS XV. (1967) 133—146.
- Ostrić V.*: Tudományos összejövétel „Az első munkás-egyesület Jugoszláviában, Észak 1867” évfordulóján. JIČ 1967. 1—4. sz. 329—334.
- Šidak J.*: A horvát politika a XIX. század hatvanas éveiben a horvát-magyar kiegyezésig (1868). ŐO 1967. 3. sz. 197—212.
- Pejović Dj.*: P. A. Rovinski személyéről és műveiről, 1831—1916. (Halálának 50. évfordulója alkalmából.) IZCG XXIV/1. (1967) 147—170.
- Milutinović K.*: Az első federalista ideológusok Horvátországban. SoF XXVI. (1967) 239—275.
- Tomac E.*: Horvátország és Szlavónia Szociáldemokrata Pártja az annexió időszakában. (A horvát-szerb koalíció bukásától az 1909. évi hazaárulási perig.) PR 9. (1967) 27—83.
- Aleksić-Pejković Lj.*: Szerbia kapcsolata az antant hatalmakkal 1908—1913. BSt 6/2. (1965) 305—344.
- Rakić L.*: Jaša Tomić és a nők emancipációja. ZDN 46. (1967) 137—148.
- Rakočević N.*: Montenegró egy újabb közigazgatási felosztásának kísérlete 1910 elején. IZCG 1967. 2. sz. 303—313.
- Atanaszova Je.*: A szerb szocialisták és a szamokovi kommun 1910—1912. IIIB 19. (1967) 157—166.
- Živojinović D. R.*: Maliszor felkelése 1911-ben és az amerikai segítség Montenegrónak. IZCG 1967. 2. sz. 323—338.
- Pisarev J. A.*: Oroszország és Montenegró és Szerbia kapcsolata az első világháború kezdetén. IZCG 1967. 2. sz. 229—253.
- Džordjević Br.*: A Szerb Szociáldemokrata Párt harca a háború ellen a békeért és a Balkán-szövetségért, 1914—1915. IP 1967. 1. sz. 15—40.
- Silberstein G. E.*: Az 1915. évi szerbiai hadjárat diplomáciai háttere. AHR LXXIII/1. (1967. okt.) 51—69.
- Djordjević B.*: A szerb szociáldemokrácia és a zimmerwaldi mozgalom, 1915—1917. ÉB 6. (1967.) 73—96.
- Piljević Dj.*: Tudományos ülésszak az Októberi Forradalomról a Szerb Munkásmozgalmi Intézetben Belgrádban. JIČ 1967. 1—4. sz. 81—87.
- Popov Č.*: Az Októberi Forradalom és Jugoszlávia népei. JIČ 1967. 1—4. sz. 71—76. [Tudományos ülésszak Kotorban az Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulóján.]
- Prunk J.*: Beszámoló az Októberi Forradalom 50. évfordulóján és a Szlovén Kommunista Párt kongresszusa 30. évfordulóján Ljubljában tartott tudományos konferenciáról. JIČ 1967. 1—4. sz. 87—89.
- Janković D.*: Az Októberi Forradalom hatása a jugoszláv egyesülés politikai tényezőire. JIČ 1967. 1—4. sz. 64—70.
- Djordjević Br.*: Az Októberi Forradalom és a szerb munkásmozgalom, 1917—1919. IP 1967. 4—5. sz. 43—70.
- Stulli B.*: Forradalmi mozgalmak és felkelések az Osztrák-Magyar Monarchia flottájában 1917—1918-ban. JIČ 1967. 1—4. sz. 46—63.
- Petrović N.*: Az Októberi Forradalom és Jugoszlávia népei. SzSz 1967. 4. sz. 31—43.
- Đimitrijević S.*: A Nagy Október és a forradalmi mozgalom Jugoszlávia területén, 1918—1920. VI 1967. 8. sz. 3—20.
- Petrović N.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a jugoszláv állam megalakulása. ZDN 46. (1967) 5—20.
- Babić M.*: Az Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója. Ünnepi ülés a belgrádi Tudományos és Művészeti Akadémián. JIČ 1967. 1—4. sz. 76—81.
- Damjanović P.*: A jugoszláv tudományosság Október 50. évfordulója. SzSz 1967. 5. sz. 108—115.
- Pisarev Ju. A.*: Szovjet-Oroszország, az antant és a jugoszláv állam létrehozása. NNI 1967. 4. sz. 43—53.
- Zečević M.*: A Szlovén Néppárt történetére vonatkozó források és irodalom, 1917—1921. JIČ 1967. 1—4. sz. 243—266.
- Krizman B.*: Az 1918. novemberi „belgrádi fegyverszünet”. ZDN 47. (1967) 111—134.
- Bernard St.*: Adalékok a tengerészek forradalmi mozgalmának történetéhez tengerpartunkon 1918-ban. AV IX. (1967) 7—109.
- Hrabak B.*: A jugoszláv kommunista pártszervezete és foruma a szovjet köztársaságban 1918—1921 között. JIČ 1967. 1—4. sz. 7—45.
- Kecić D.*: A burzsoázia állásfoglalása a bolsevik mozgalommal szemben a Vajdaságban az 1919 első felében, és a szocialista proletár szolidaritás általános sztrájkja. ZDN 48. (1967) 5—30.
- Gligorjević B.*: Kísérlet a szerb, horvát, szlovén királyság ideiglenes alkotmányának oktrojálására 1919-ben. JIČ 1966. 3—4. sz. 105—118.
- Uradin M.*: A Jugoszláv KP tagjainak tevékenysége a két világháború közti időszakban, 1918—1941. PR 9. (1967) 85—93.
- Flaker A.*: A szovjet irodalom Jugoszláviában, 1918—1934. SzSz 1967. 6. sz. 21—28.
- Rjabova Je. I.*: A húszas évek szlovén forradalmi költészet. SzSz 1967. 3. sz. 12—21.
- Zwitter F.*: Levéltári egyezmény Ausztriával 1923-ban és életbelépésének kérdése. JIČ 1966. 3—4. sz. 9—30.
- Ocsak I. D.*: Vladimir Čopić jugoszláv kommunista önéletrajza. SzSz 1967. 2. sz. 66—68. [1892—1939]
- Milanović Dj.*: Kommunizt. (Illegális vajdasági újság 1930-ban.) ZDN 46. (1967) 149—167.
- Parlovitch K. St.*: Jugoszlávia és Olaszország a két háború között. Marinkovic és Grandi tárgyalásai, 1930—1931. RHD 1967. júl.—szept. 254—267.
- Miceva Z.*: A bulgár-jugoszláv kulturális kapcsolatok a harmincas években, 1933—1940. IP 1967. 3. sz. 3—30.
- Vujović Dj.*: A Jugoszláv KP érkezetele Montenegró, Boka és Sandžak ügyéről 1941. aug. 8-án. IZCG 1967. 2. sz. 315—322.
- Vujović Dj.*: A Jugoszláv KP baloldali hibái a nemzeti háború első évében. IZCG XXIV/1. (1967) 45—113.
- Petrović D.*: A fasiszta Románia irredentizmusa Északkelet-Szerbiában 1941—1944-ben. JIČ 1967. 3—4. sz. 31—54.

- Vujović Dj.*: Az ostrogi országgyűlés. A katonai-politikai és gazdasági viszonyok az országgyűlés előtt. IZCG XXIV/1. (1967) (1942. febr. 8.)
- Hurem R.*: Tudományos értekezés a nemzeti felszabadító háborúról és a szocialista forradalomról Szarajevóban. JIC 1967. 1—4. sz. 327—329. [1967. május 18—19.]
- Ostić V.*: Tudományos értekezés Rijekában a felkelés 25. és a Horvát Történelmi Társulat rijekai fiókjának megalapítása 15. évfordulóján. JIC 1967. 1—4. sz. 322—327. [1967. II. 3—4.]
- Lakić Z.*: A nemzeti felszabadítási mozgalom Montenegroban és a Jugoszláv Nemzeti Felszabadítás antifasiszta bizottságának (AVNOJ) második ülésszaka. JIC 1967. 1—4. sz. 171—186.
- Miljanić G.*: A nemzeti felszabadítási mozgalom fejlődése Niksić körzetében Olaszország kapitulációjától a montenegró-bokai antifasiszta nemzeti felszabadítási front első konferenciájáig. IZCG 1967. 2. sz. 255—302.
- Gibiński L. Ja.*: Az osztályerők megoszlása Jugoszláviában 1944—1945-ben. SzSz 1967. 1. sz. 3—19.
- Sobolevski M.*: A Horvátország Nemzeti Felszabadítási frontja szervezetének fejlődési problémáihoz, 1944—1945. PR 9. (1967) 94—110.
- Ribičić M.*: A Szlovén Kommunista Párt és a szlovén nép felszabadítási frontja. PR 9. (1967) 7—15.
- Pleterski J.*: A szlovén nép felszabadítási frontja és Szlovénia egyesítésének programja. PR 9. (1967) 16—26.
- Bozić N., Mitrović R.*: A Vajdaság és Belgrád s környéke a harmadik birodalom terveiben. ZDN 48. (1967) 116—125.
- Popov J.*: A Vajdaság segítése a második világháborúban elpusztított vidékeknek, 1944. nov.—1945. nov. ZDN 48. (1967) 53—67.
- Popov J.*: Mezőgazdasági kampány a Vajdaságban 1945 első felében. ZDN 47. (1967) 39—71.
- Dinković D. J.*: A rumai telepések szociológiai vizsgálata a második világháború után. ZDN 48. (1967) 126—139.
- Bauer E.*: Gazdasági reform és decentralizálás Jugoszláviában. DDR 1967. 3. sz. 141—155.
- Matković D.*: Erdő- és fazugaság Jugoszláviában. DDR 1967. 3. sz. 156—160.
- Matković D.*: Jugoszlávia hajóipara. DDR 1967. 4. sz. 217—222. [1833-tól]
- Vorgić N.*: A Duna-Tisza-Duna vízrendszereinek jogi rendszere. ZDN 47. (1967) 72—93.
- Pohl H. D.*: A „szerb—horvát” nyelvkérdés. DDR 1967. 3. sz. 163—164.
- Lengyelország**
- Sulkowska-Kurasiowa I.*: In memoriam Jadwiga Zofia Jankowska, 1912—1967. KH 1967. 4. sz. 1160—1161.
- Bender R.*: Aleksander Kossowski, 1886. I. 30.—1965. VI. 24. Nekrológ. KH 1967. 2. sz. 551—552.
- Ślaski K.*: Nekrológ Władysław Kowaleńskó, 1884—1966. KH 1967. 1. sz. 259—260.
- Goldberg J.*: Bernard Mark, 1908. VI. 8—1966. VII. 4. Nekrológ. KH 1967. 2. sz. 553—555.
- Malinowski H.*: Nekrológ Bernard Markról, 1908—1966. ZPW 1967. 1. sz. 268—270.
- Mincer Fr.*: In memoriam Jan Reiter, 1902—1967. KH 1967. 4. sz. 1159.
- Łysiaś L.*: Stanisław Roman, 1918—1965. Nekrológ. KH 1967. 2. sz. 556—557.
- Tyrowicz M.*: In memoriam Józef Skoczka, 1903—1966. KH 1967. 4. sz. 1155—1156.
- Bańkowski P.*: In memoriam Witold Suchodolski, 1887—1967. KH 1967. 4. sz. 1157—1158.
- L. G.*: Prof. Władysław Czapliński jubileuma. KH 1967. 1. sz. 257. [60 éves]
- Libiszowska Z.*: J. Dutkiewicz professzor munkásságának 40 éve. KH 1967. 3. sz. 906—907.
- Biełkowski W.*: A lengyel állam ezredéve alkalmából tartott tudományos ülésszak. KH 1967. 3. sz. 889—902. [Krakkóban, 1966. nov. 23—24.]
- Grodziński St.*: A lengyel állam ezredévének évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak Krakkóban, 1966. XI. 23—24. SHK 1967. 3—4. sz. 205—207.
- Mieszkowski K.*: I. tudományos konferencia Sandomierzben, 1966. IX. 23—25. SHK 1967. 1—2. sz. 212—214.
- Witusik A. A.*: Ülésszak „Lublin vidéke az ezeréves Lengyelországban”. KH 1967. 2. sz. 536—537. [1966. dec. 18—19.]
- Sierocki T.*: Tudomány-népszerűsítő konferencia a Lengyel Munkáspárt felkelésének 25. évfordulóján. ZPW 1967. 3. sz. 311—315. [1967. febr. 3—4.]
- Góra Wl., Szczeblewski J.*: A Lengyel Párttörténeti Intézet tudományos tanácsának ülése 1967. febr. 24-én. ZPW 1967. 3. sz. 318—324.
- Wilusz M., Sierocki T.*: Vita a Kommunista Párt stratégiájáról és taktikájáról a megszállás éveiben ZPW 1967. 1. sz. 243—248. [1966. okt. 6.]
- Prokofjewa D. D.*: Szovjet—lengyel szimpózium „A lengyel proletár irodalom és a lengyel—szovjet irodalmi kapcsolatok a 20—30-as években.” SzSz 1967. 5. sz. 122—124. [Apr. 4—5.]
- Sobczak J.*: Szimpózium Moszkvában a lengyel—oros forradalmi kapcsolatokról a 19. században és a 20. század elején. ZPW 1967. 2. sz. 221—229. [1966. okt. 4—8.]
- Falkovics Sz. M.*: A szovjet és lengyel történészek szimpóziuma, ISzSzSzkR 1967. 3. sz. 219—222. [Moszkvában, 1966. okt. 4—8.]
- Gyakov V. A.*: Nemzetközi szimpózium a Szovjetunió és Lengyelország népei közti forradalmi kapcsolatok történetéről. SzSz 1967. 2. sz. 110—112. [Moszkva 1966. okt. 4—8.]
- A lengyel és szovjet gazdasági és kulturális kapcsolatok fél évszázada. ZPW 1967. 2. sz. 229—231. [Konferencia Varsóban, 1966. okt. 25—26.]
- Szanczeri A. V.*: Az ukrán és lengyel történészek tudományos ülésszaka. NNI 1967. 2. sz. 181—182. [Kijevben 1966. dec. 7—8.]
- K. P.*: Az ukrán és lengyel történészek ülésszaka. UIZs 1967. 2. sz. 151—153. [1966. dec. 7—8.]
- Antonjuk Sz.*: Az Ukrán SzSzK és a Lengyel Népköztársaság történészeinek tudományos ülésszaka. SzSz 1967. 3. sz. 112—113. [Kijev, 1966. dec. 7—8. Az Októberi Forradalomról.]
- Chlebowski J.*: A lengyel—csehszlovák történészbizottság ülése. KH 1967. 3. sz. 905—906. [Katowice, 1966. okt. 11—14.]
- Pulaski M.*: A lengyel—csehszlovák történészbizottság XI. ülése, 1966. X. 11—12. SHK 1967. 1—2. sz. 214—215.
- Vetulani A.*: A csehszlovák és magyar jogtörténészek konferenciája, 1966. XI. 10—12. SHK 1967. 3—4. sz. 203—205. [Śmolence, Pozsony]
- Cyrzyk L.*: Az európai biztonság és a modern nyugati koncepciók. Nemzetközi tudományos konferencia. SM 1967. 2. sz. 110—116. [Varsó, 1966. dec. 8—10.]
- Pilch A.*: Beszámoló az „Europahausz” V. nemzetközi szemináriumáról, Bécs 1966. VII. 13—23. SHK 1967. 1—2. sz. 215—217.
- Ostrowski Kr.*: A szociológiai kutatások távlatai Lengyelországban. ND 1967. 4. sz. 129—136.
- Rotfeld A. D.*: A Lengyel Külügyi Intézet kiadói tevékenysége, 1947—1967. SM 1967. 11. sz. 92—99.
- Gieysztor A.*: Az egyetemi történeti oktatás kérdéséről. KH 1947. 1. sz. 83—88.
- Poszpélov P. N., Szmírnov A. F.*: Marx Károly a lengyel kérdésről az európai politikában. NNI 2. sz. 14—28.
- Ryszka Fr.*: Lengyelország: néhány újabb újraértékelés. JCH 1967. 1. sz. 107—124. [A 20. század történet-írása.]
- Pesze J.-M.*: A szláv archeológia: városok és falvak. Ann 1967. máj.—jún. 609—615.
- Ładogórski T.*: Néhány megjegyzés a lengyel történeti atlasz új koncepciójához. KH 1967. 1. sz. 89—97.
- Lubaś W.*: Krosno város elnevezéséről. SHK 1967. 3—4. sz. 95—100.
- Jasiewicz Z.*: A nyugati és északi lengyel földek társadalmi és kulturális integrációjának kutatása. SzE 1967. 6. sz. 67—75.
- Łowmiański H.*: Lengyelország és Oroszország kapcsolata a középkorban. SzSz 1967. 3. sz. 22—32.

- Ślaski K.*: Polonica a svéd, norvég és dán gyűjtemények-ben. KH 1967. 1. sz. 111—116.
- Reychman J.*: A keleti források felhasználása Lengyelország történetében. PH 1967. 2. sz. 295—300.
- Majewski W.*: Sienkiewicz vajon a történeti valóságot akarta-e megjeleníteni? KH 1967. 2. sz. 373—376.
- Matuszewski J.*: „Poenas tollere”. KH 1967. 2. sz. 361—363. [A lengyel őskorónikában.]
- Keyser E.*: Új lengyel kutatási eredmények Danzig és Pomeránia 13. századi terjedő történetében. ZfO 1967. 4. sz. 676—691.
- Gorski K.*: A lengyel nemesség társadalmi struktúrája a középkorban. MA 1967. 1. sz. 73—85.
- Topolski J.*: Lengyelország gazdasági növekedésének indexe a 10—20. századokban. Módszertani megfigyelések és értékelési kísérlet. KH 1967. 4. sz. 1011—1026.
- Lalik, T.*: A nemesfém forgalom Lengyelországban a 10—12. században. PH 1967. 1. sz. 1—27.
- Kozłowska-Budkowa Z.*: A krakkói Szt. András dóm története. SHK 1967. 1—2. sz. 23—30.
- Gabriel F.*: Lengyel só Sziléziában és Morvaországban. SS 1967. 4. sz. 503—517. [11—17. sz.]
- Szymański J.*: Kis-Lengyelország oligarchiája és a világi kanonokság a 12. század első felében. SHK 1967. 1—2. sz. 31—34.
- Epperlein S.*: Német cisztercita kolostorok „alapításának mítosza” és egy lubiai szerzetes közlése a 14. századból. PH 1967. 4. sz. 587—604.
- Szwera Z.*: Ki volt Anonymus, Lengyelország első krónikása? SHK 1967. 3—4. sz. 135—139.
- Bucek K.*: Plock város létrejöttének kérdése. KH 1967. 4. sz. 1013—1029.
- Preisner A.*: Władysław Lokietek kancelláriájából származó dokumentumok autenticitásának kérdéséről. SHK 1967. 3—4. sz. 73—93.
- Plaza St.*: A soltészek a krakkói vajdaságban. SHK 1967. 1—2. sz. 55—86.
- Kosmann Eu. O.*: A lengyel parasztság és szabadságának története. HZ 1967. 205/1. 15—45. [13—15. sz.]
- Barborová E.*: A csehek és morvák részvétele Lengyelországnak a német lovagrend ellen folytatott háborúiban 1410—1414. SMM 86. (1967) 191—201.
- Grabski A. F.*: Néhány megjegyzés a lengyel lovagok szerepéről Marokkóban a 15. században. PH 1967. 3. sz. 515—517.
- Guldon Z.*: A toruńi béke 500. évfordulója. KH 1967. 3. sz. 247—249. [1966. szept. 9—11.]
- Biełkowska B.*: Tudományos ülésszak a második toruńi fegyverszünet 500. évfordulóján; Toruń 1966. IX. 9—11. SHK 1967. 1—2. sz. 211—212.
- Sukowska-Kurjasowa I.*: A királyi adománybirtokok revíziója a 15. század végén és a 16. század elején. KH 1967. 2. sz. 239—237.
- Chifimiu I. C.*: Ph. Buonacorsi-Callimachus lengyel humanista és a román nép latin eredete. RS XV. (1967) 203—209.
- Wyrobisz H.*: A kézművesség hanyatlása és a gazdasági válság a lengyel városokban a 16. és 17. században. PH 1967. 1. sz. 132—138.
- Horn M.*: Adalék a 16—17. századi lengyel nemesi köztársaság gazdasági válságáról való vitához. PH 1967. 4. sz. 683—689.
- Wyrobisz A.*: Alessandro Guagnini és a külföldi specialisták a lengyel üveggyártásban a 16—17. században. PH 1967. 4. sz. 679—682.
- Tazbir J.*: A lengyelek elképzelései a spanyolokról. PH 1967. 4. sz. 605—623. [16—17. sz.]
- Mikula J.*: A lengyel emigránsok tevékenysége a kelyhesek között. SS 1967. 2. sz. 230—234.
- Bardach J.*: M. Strykowski krónikája és ennek terjesztése Oroszországban. PH 1967. 2. sz. 326—336.
- Budka Wl.*: Minorita papírmalom Sielecen. Adalék Sosnowiec város történetéhez. SHK 1967. 3—4. sz. 101—116. [1591—1620]
- Mierzwa E. A.*: Egy angol lengyelországi útinaplójának margójára. 1598. PH 1967. 4. sz. 664—667.
- Sucheni-Grabowska A.*: Törékvések a királyi uradalmak jóvedelmének növelésére a lustrációk világánál, 1615—1620. PH 1967. 2. sz. 221—242.
- Majewski W.*: Pasek, Pikarski és Skarga. PH 1967. 3. sz. 518—524. [Politikai írók a 17. századból. — Sajkowski tanulmányának margójára.]
- Przybos A.*: Kostka Napierski jezsuita volt-e? SHK 1967. 1—2. sz. 135—143.
- Bardach J.*: A nemesi szejm az oligarchia időszakában. KH 1967. 2. sz. 365—372.
- Sulowski I.*: A „Merkuriusz Polski” c. folyóirat két ismeretlen száma (1661). PH 1967. 1. sz. 91—94.
- Codello A.*: Litvánia és III. Sobieski János balti politikája, 1675—1679. KH 1967. 1. sz. 21—47.
- Grodzki St.*: A „néma szejm” 250. évfordulója, 1717—1967. SHK 1967. 3—4. sz. 17—28.
- Melnyik L. G.*: Az ipari forradalom problémáinak tanulmányozása a Német Demokratikus Köztársaságban, Lengyelországban és Csehszlovákiában. VI 1967. 5. sz. 177—182.
- Rostworowski E.*: Stanislas Leszczyński republikánus pacifista. KH 1967. 2. sz. 271—287.
- Grodzki St.*: Osztrák-Szilézia politikai és jogi szervezete 1742 és 1848 között. (Szintézis-kísérlet.) SHK 1967. 1—2. sz. 5—21.
- Mielczarski St.*: A kislenyelországi gabonapiac helyezés elemzéséről a 18. század második felében. PH 1967. 4. sz. 670—678.
- Zernaek Kl.*: Poniatowski Szaniszló. Egy politikai életrajz problémái. JGO 1967. 3. sz. 371—392.
- Halicz E.*: Tadeusz Kosciuszko. Halálának 150. évfordulója. ND 1967. 10. sz. 92—101.
- Wydo J.*: Az osztrák földkataszter jelentősége Galícia számára. SHK 1967. 1—2. sz. 145—157. [1772—1918]
- Wojtowicz J.*: A lengyel—szász kapcsolatok egy epizódja a 18. század végén. C. D. Erhard professzor pere. PH 1967. 2. sz. 319—325.
- Bak C.*: Egy lap Krakkó történetéből a 18/19. század fordulóján (Maciej Knotz). SHK 1967. 3—4. sz. 117—125.
- Skowronek J.*: Történelem és szociológia. Megjegyzések a 18—19. századforduló társadalmi gondolkodásának kutatásaihoz. KH 1967. 4. sz. 1035—1043.
- Wandycz P. S.*: A lengyelek a Habsburg birodalomban. AHY III/2. (1967) 281—286. [19. sz.]
- Wereszycki H.*: A lengyelek mint integráló és dezintegráló tényező. AHY III/2. (1967) 287—313. [A Habsburg birodalomban.]
- Kozik J.*: Lengyel hatás az ukrán népi öntudat kialakására Galiciában. SHK 1967. 1—2. sz. 87—112.
- Skowronek J.*: Adam Czartoryski részvétele az oroszországi reformok politikájában, 1801—1807. PH 1937. 3. sz. 464—480.
- Stankiewicz Zb.*: A nemzeti javak reformja a Lengyel Királyságban, 1815—1830. KH 1967. 2. sz. 299—316.
- Ciałowicz J.*: Az 1830. novemberi felkelés és katonai és politikai esélyei. SHK 1967. 3—4. sz. 141—156.
- Volkmann M. E.*: Az 1830/31-es lengyel felkelés és a német közvélemény — különös tekintettel a bajor rajnai Pfalzra. ZfO 1967. 3. sz. 439—452.
- Wszolek J.*: A Czartoryski-tábor politikai tevékenysége a lengyelek között Rómában 1832—1843-ban. 1967. 4. sz. 624—647.
- Maszczyński T.*: A falusi lakosság helyzete Wielki herceg birtokain 1846—1864-ben. SHK 1967. 3—4. sz. 27—41.
- Borys W.*: A galíciai választások és a bécsi parlament vitái 1848-ban a jobbágyosság megszüntetéséről. PH 1967. 1. sz. 23—45.
- Fiedosowa T.*: Groniewski, K.: Sierakowski Zsigmond levelei Spasowicz Vladimirhez (1850—1861). PH 1967. 1. sz. 95—131.
- Zdrada J.*: Galícia autonómiájának kérdése a párizsi Hotel Lambert politikájában, 1859—1873. SHK 1967. 3—4. sz. 43—72.
- Śliwowska W.*: Két ismeretlen epizód P. Dolzorkow emigráns életéből. PH 1967. 2. sz. 301—318. [1861—1865]
- Kieniewicz St.*: A lengyel társadalom és az 1863. évi felkelés. PP. 37. (1967. júl.) 130—148.
- Janke Z. W.*: E. Taczanowski tábornok hadosztálva és utolsó csatái. PH 1967. 2. sz. 287—294. [1863]
- Zdrada J.*: Az 1863. évi felkelés utáni emigráció ideológiájához. Br. Dobrowski és J. Dąbrowski. „Polgári Katechizmus”. KH 1967. 2. sz. 417—423.
- Jeglinski V.*: Az 1863—1864. évi lengyel felkelés a román sajtóban. RRRH 1967. 3. sz. 433—449.

- Zdrada J.*: J. Borejsza „Az 1863. évi lengyel felkelés utáni emigráció” c. könyvének margójára. PH 1967. 3. sz. 525—534.
- Nyijkaj V. V.*: Jarosław és Pelagia Dąbrowskizsokéséről. SzSz 1967. 3. sz. 67—74. [1964]
- Lenczowski Fr.*: A wadowicei gimnázium százéves évfordulójáról, 1866—1966. Emlékezés. SHK 1967. 3—4. sz. 127—134.
- Wanadowicz M.*: A kutatás állása a lengyel munkásosztály állapotáról különös tekintettel Sziléziára. SS 1967. 3. sz. 399—407. [19. sz.]
- Kozłowski E.*: A lengyel kommunárok Belgiumban. PH 1967. 3. sz. 506—514.
- Kancewicz J.*: A Külföldi Lengyel Szocialisták Szövetsége. Megalakulása, szervezeti elvei és irányzata 1893—1896-ban. PH 1967. 1. sz. 67—90.
- Kancewicz J.*: A PPS forrásainál. A „Robotnik” a párt központi lapja. 1894—1896. ZPW 1967. 4. sz. 3—24.
- Groniowski Kr.*: A brazilai láz. KH 1967. 2. sz. 317—341. [Kivándorlás a 19. sz. végén és a 20. sz. elején.]
- Hass L.*: A lengyel szabadkőművesség tevékenysége 1908—1915 között. (M. Malinowski memoárja alapján.) KH 1967. 4. sz. 1045—1063.
- A Lengyel Szocialista Párt forradalmi frakciója tanácsüléseinek jegyzőkönyvei, 1909—1914. Közli: A. Garlicki. ZPW 1967. 1. sz. 101—130; 2. sz. 135—168.
- Persowski Fr.*: A Keleti Légő. Egy résztvevő emlékezései. SHK 1967. 3—4. sz. 157—164. [1914]
- Fussek A.*: Ausztria—Magyarország és a lengyel kérdés az első világháború kezdete idején. ÖGL 1967. 1. sz. 5—9.
- Konderski W.*: Lengyelország és Litvánia Szociáldemokrata Pártja nézetei a nemzeti kérdésről. ZPW 1967. 2. sz. 83—89.
- Monasterska T.*: A Lengyel Nemzeti Munkásegylet és az orosz szocialista forradalom és hatása a politikai helyzetre Lengyelországban. ZPW 1967. 3. sz. 137—150.
- Kowalski L.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom Lengyelországban. VI 1967. 7. sz. 3—20.
- Basinski E.*: Lengyel kiadványok az Októberi Forradalom 50. évfordulója alkalmából. SM 1967. 11. sz. 142—148.
- Wojna R.*: Az Októberi Forradalomra és polgárháborúra vonatkozó szovjet kutatások jelenlegi állása. Néhány kérdés az 1956 utáni tanulmányokkal kapcsolatban. KH 1967. 3. sz. 759—777.
- Loszowski P.*: A lengyel történetészek felkészülése a Nagy Október 50. évfordulójára. VI 1967. 5. sz. 201—204.
- Čieslak T.*: A lengyel tudomány a Nagy Októberi Forradalom 50. évfordulójára. SzSz 1967. 5. sz. 99—102.
- Kalestynska L., Kochański A., Toporowicz W.*: Az Októberi Forradalom lengyel hősei. PH 1967. 3. sz. 17—52.
- Kochański A.*: A lengyelek — az Októberi Forradalom harcosai. ND 1967. 7. sz. 99—107.
- Bielakiewicz J. I.*: A lengyel internacionalisták harca a szovjethatalom felállításáért a Krímben. ZPW 1967. 3. sz. 53—80.
- Wawrzyński T., Woszczyński B.*: Források az Októberi Forradalomról a Központi Hadilevéltárban. ZPW 1967. 3. sz. 237—302.
- Malinowski H.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a lengyel munkásmozgalomra, 1917—1919. SzSz 1967. 4. sz. 17—30.
- Ochmowski J.*: Az Októberi Forradalom egy lengyel demokrata felfogásában. KH 1967. 3. sz. 751—757.
- Daniszewski T.*: A Nagy Október és a leninizmus pozíciójának megerősödése a lengyel munkásmozgalomban, 1917—1923. NNI 1967. 4. sz. 3—17.
- Malinowski H.*: A lengyel munkásmozgalom és az Októberi Forradalom eszméi. 1917—1919 néhány kérdése. ZPW 1967. 3. sz. 113—135.
- Mroczyński Wl.*: Anyagok az Októberi Forradalomról és hatásáról a lengyelországi helyzetre 1917—1921-ben a Lengyel Párttörténeti Intézetben. ZPW 1967. 3. sz. 290—297.
- Slabek H.*: A lengyel szocialisták állásfoglalása az oroszországi agrárforradalom tapasztalatai alapján, 1917—1919. KH 1967. 3. sz. 643—666.
- Najdus W.*: Lengyelország és Litvánia Szociáldemokrata Pártja és az oroszországi Lengyel Kommunista Munkáspárt csoportjainak nézete a nemzeti kérdésről 1917—1920-ban. ZPW 1967. 2. sz. 114—127.
- Dobrowolski H.*: Az 1917. évi orosz forradalom és hatása Galiciára. SHK 1967. 3—4. sz. 3—15.
- Az Októberi Forradalom a lengyel sajtó fényében, 1917. XI. 7.—1918. II. 7. Közli: T. Sierocki, L. Smosarski. ZPW 1967. 3. sz. 151—212.
- Wrzosek M.*: Konfliktus Dowbór-Muśnicki tábornok I. lengyel hadteste és a szovjet hatalom között, 1917. nov. — 1918. febr. PH 1967. 4. sz. 648—663.
- Najdus W.*: A Lengyel Ügyek komisszáriátusának megalkulása és tevékenységének első hat hónapja. PH 1967. 3. sz. 408—436.
- Lukawski Z.*: A lengyel szervezetek politikája Oroszországban a száműzöttek repatriálásának kérdésében 1917—1918. KH 1967. 3. sz. 627—641.
- Wapiński R.*: A lengyel történet 1918—1921 makettje. KH 1967. 1. sz. 249—253.
- Kalenjicsenko P. M.*: Az ukrain lengyel népbiztoságok történetéből, 1918—1919. UIZs 1967. 5. sz. 19—30.
- Litvin A.*: Adalék a lengyelországi munkástanácsok történetéhez, 1919. febr.—jún. KH 1967. 2. sz. 385—410.
- Domuński A.*: A varsói munkásifjúsági klub történetéhez. ZPW 1967. 4. sz. 103—109. [1919—1922]
- Iwański G.*: Kelet-Galícia Kommunista Pártjának történetéhez. ZPW 1967. 4. sz. 25—52. [1919—1923]
- Gostynska W.*: Titkos lengyel—szovjet tárgyalások Mikaszewiczben, 1919. aug.—dec. ZPW 1967. 4. sz. 53—78.
- Gosztynszkaja V.*: Lengyel—szovjet tárgyalások 1919. június—decemberben és jelentőségük a polgárháború további menete szempontjából. UIZs 1967. 11. sz. 71—78.
- Najdus W.*: A lengyelek szerepe a Litván-Belorusz Köztársaság vezető szerveiben, 1919. KH 1967. 3. sz. 611—626.
- Kowalak T.*: Egy német nacionalista sajtóközpont Bydgoszczban a két világháború közt. KH 1967. 4. sz. 963—994.
- Poznyakor K. I., Kalenjicsenko P. M.*: Lengyelország Kommunista Munkáspártjának harca a lengyel hátországban, 1920. UIZs 1967. 12. sz. 60—70.
- Gemkow H.*: A német munkások szolidaritásakciói a lengyel munkásokért a húszas években. ZPW 1967. 4. sz. 79—96.
- Kumaniński J.*: Néhány kérdés az 1921—1923. évi lengyel—szovjet gazdasági tárgyalásokkal kapcsolatban. KH 1967. 3. sz. 687—703.
- Kaweczka Kr.*: Független Szocialista Munkáspárt Lengyelországban, 1921—1923-ban. ZPW 1967. 1. sz. 3—24.
- Tomaszewski J.*: A munkásosztály helyzete Lengyelországban 1924—1929-ben. ZPW 1967. 2. sz. 33—60.
- Feder T.*: Az 1926 májusi puccs a Kommunista Internacionálé lengyel bizottságában. ZPW 1967. 2. sz. 3—32.
- Szidak A. M.*: A Lengyel KP és az Ukrán KP harca a lengyelországi és nyugatukrainai dolgozók nemzetközi egységének nevelésében 1929—1933-ban. UIZs 1967. 6. sz. 20—30.
- Bardach J.*: A Lengyel Kommunista Párt nehéz évei. KH 1967. 3. sz. 705—716. [1929—1933. Kowalski J. könyvének margójára.]
- Drozdowski M. L.*: A vita a „nehéz évekkel” kapcsolatban. KH 1967. 3. sz. 717—722.
- Daniszewski T.*: A kommunista mozgalom és a nemzeti kérdés az 1930-as évek alatt. ZPW 1967. 1. sz. 41—71.
- A belügyminiszter instrukciója sztrájk esetére, 1932. júl. Közli. M. Grinberg. ZPW 1967. 4. sz. 111—128.
- Daszkiewicz W.*: A lengyel—orosz kapcsolatok 1932—1934-ben. SM 1967. 2. sz. 44—70.; 3. sz. 48—70.
- Landau Zb., Tomaszewski J.*: A gazdaságtörténeti kutatások jelenlegi helyzete és távlatai Lengyelországban a két világháború között. KH 1967. 2. sz. 343—360.
- Ciencale A.*: Az 1934. január 26-i megneemtámadási deklaráció jelentősége a lengyel—német és nemzet-

- közi kapcsolatokban. Újjáértékelés. EEQ 1967. 1. sz. 1—30.
- Szyr Eu.: Henryk Toruńczyk a J. Dąbrowski brigád utolsó parancsnoka Spanyolországban. ZPW 1967. 1. sz. 131—158.
- Stawiecki P.: Az 1936. évi francia kölcsön Lengyelországnak. KH 1967. 1. sz. 49—68.
- Stanisławska S.: A lengyel külpolitika alternatívái München idején a korabeli lengyel lapok tükrében. SS 1967. 3. sz. 289—311.
- Wojciechowski M.: A német—lengyel kapcsolatok szerepe a második világháború keletkezésekor. DAP 1967. 9. sz. 1150—1158.
- Kosztkov P. K., Oreskin A. N.: A harcos forradalmi hagyományok pártja. VIK 1967. 1. sz. 32—43. [A Lengyel Munkáspártról megalapításától, 1942.]
- Kowalski J.: Összehasonlító kutatások a kommunista mozgalom stratégiájáról a második világháború idején. ZPW 1967. 2. sz. 71—81.
- Konyon I. Sz.: A Szovjet Hadsereg és a Lengyel Hadsereg katonai barátsága Lengyelország felszabadításáért vívott harcban. SzSz 1967. 3. sz. 3—11.
- Marczyński A.: Megjegyzések a Podhale körzetében harcoló lengyel partizánok harcainak a náci megszállás idején. SHK 1967. 3. sz. 165—172.
- Toruńczyk H.: A rohamhadosztály és a belbiztonsági hadtest megalakulása. ZPW 1967. 1. sz. 159—168. [1944—45]
- Lukowski J.: Az ellenállási mozgalom az auschwitz-brzezinka koncentrációs táborban. PH 1967. 3. sz. 481—505.
- Męclewski E.: A fasiszta tömeggyilkosság Lengyelországban. DAP 1967. 2. sz. 169—176.
- A Lengyelországi Vörös Kereszt alapszabályai. Közli: H. Wajn. ZPW 1967. 2. sz. 169—175.
- Mackowski St.: Emlékezés az Armia Krajowa Skala hadosztályának tevékenységéről. (Baumgarten likvidálása.) SHK 1967. 1—2. sz. 159—170. [1944]
- Halaba R.: Vita a PPS tevékenységének néhány problémájáról, 1944—1948. ZPW 1967. 4. sz. 261—266.
- Kamiński A.: A Lengyel Szocialista Párt varsói szervezetének tevékenysége 1945—1946-ban. ZPW 1967. 1. sz. 169—181.
- Jazborowiczka J. Sz.: A Lengyel Nemzeti Front harca a nemzeti front megerősítéséért a nemzeti egység kormányának idején. SzSz 1967. 6. sz. 3—15. [1945 nyaratól 1947 januárig.]
- Kowalski, Wl. T.: A lengyel külpolitika 1946-ban, január—június. SM 1967. 1. sz. 72—88.
- Kowalski Wl. T.: A lengyel külpolitika 1946-ban, július—december. SM 1967. 10. sz. 41—60.
- Kořalková, K.: A csehszlovák—lengyel szövetség húsz éve. NM 1967. 5. sz. 8—10.
- ok.: Konferencia a csehszlovák—lengyel együttműködés 20. évfordulójára. SS 1967. 2. sz. 262—264.
- Latzo A.: Észrevételek az 1967. március 1-én kötött lengyel—csehszlovák barátsági szerződéshez. DAP 1967. 6. sz. 663—670.
- Janiurek Wl.: A lengyel—csehszlovák együttműködés állapota és kilátásai. SM 1967. 7—8. sz. 30—41.
- Plaček V.: Těšín-vidéke a csehszlovák—lengyel egyezmény megkötése után. SS 1967. 1. sz. 1—20.
- Szczeblewski J.: Az Egyesült Lengyel Munkáspárt problémái a Lengyel Munkáspárt és a Lengyel Szocialista Párt egyesülése után a pártszervezetek egyesítésének idején, (1948, dec.—1949 nov.) ZPW 1967. 1. sz. 25—40.
- Rotfeld A., D., Skowronski A.: Lengyelország, Németország és európai biztonság. SM 1967. 7—8. sz. 52—83.
- Wychech Cz.: A lengyel—szovjet kapcsolatok. ND 1967. 11. sz. 55—62.
- Markiewicz R.: A népi Lengyelország, az NDK és Európa biztonsága. DAP 1967. 4. sz. 425—431.
- Nowak Z.: Gazdasági és technikai együttműködés Lengyelország és Bulgária között. SM 1967. 9. sz. 13—20.
- Lisikiewicz J.: A technikai haladás és a lengyel iparstruktúráis változásai. Ww 1967. 7. sz. 1165—1178.
- Tepich J.: A mezőgazdaság és a szocialista iparosítás finanszírozása Lengyelországban. IGSS 1967. 4. sz. 766—797.
- Albinowski St.: Lengyelország gazdasági kapcsolata a fejlődésben levő országokkal. SM 1967. 12. sz. 44—60.
- Kwaśniewicz Vl.: A Jagello egyetem hallgatóságának demográfiai és társadalmi összetétele az 1945 és 1965 közötti 20 év alatt. SHK 1967. 1—2. sz. 113—133.
- Révész L.: A szocialista parlamentarizmus Lengyelországban. ZFO 1967. 3. sz. 453—482.

Magyarország

- Pamlényi E.: Molnár Erik emlékezete. VI 1967. 5. sz. 204—207.
- Iszlamov T. N.: Molnár Erik emlékezete. NNI 1967. 3. sz. 187—188.
- Garbaci J.: Nekrológ Molnár Erikről, 1894—1966. SHK 1967. 1—2. sz. 217—218.
- Matl J.: Kniezsa István (1898—1965). SoF 1966. XXV. köt. 404—405.
- G. A.: A Bureau du Comité International des Sciences Historiques ülése. KH 1967. 2. sz. 533. [Budapest, 1966, szept. 10—12.]
- B. P.: Nemzetközi értekezlet az osztrák—magyar kiegyezésről. DDr 1967. 3. sz. 165. [Pozsony, 1967. aug. 28.—szept. 1.]
- Lavrov, M.: A CsTA Történettudományi Intézetének és a MTA Történettudományi Intézetének tudományos konferenciája a fasiszmusról és a szlovák—magyar kapcsolatokról a második világháború idején. (1966. okt. 25—27.) HC 1967. 2. sz. 342—343. [Pozsony]
- Jelavich Ch., Rath R. J.: A konferencia. AHY 1967. 1. sz. 1—7. [A nemzetiségi kérdés a 19. századi Habsburg Monarchiában. Konferencia Bloomingtonban, Indiana University, 1966. ápr. 2—6.]
- Kann R. A.: A dinasztia és a birodalmi eszme. AHY 1967. 1. sz. 11—31. [A nemzetiségi kérdés a Habsburg Monarchiában a 19. században, Konferencia Indiana Univ. 1966. ápr. 2—6.]
- Jenks W. A.: A gazdasági élet, az alkotmányosság, közigazgatási és osztálystruktúra. AHY 1967. 1. sz. 32—61. [A nemzetiségi kérdés a Habsburg Monarchiában a 19. században. Konferencia Indiana Univ. 1966. ápr. 2—6. Ránki Gy. hozzászólása, uo. 62—69.]
- Campus E.: A második világháború történetével foglalkozó nemzetközi kollokvium, Budapest, 1966. okt. 13—15. S 1967. 2. sz. 350—352.
- Campus E.: Nemzetközi kollokvium a második világháború történetéről Budapest, 1966. okt. 13—15. RRIH 1967. 1. sz. 147—150.
- Batoszki H.: A Duna menti államok 1938—1945-ben. KH 1967. 2. sz. 545—546. [Kollokvium Budapest, 1966. okt. 13—15.]
- Mészáros J.: A Csehszlovák—Magyar Történezbizottság az 1848—1849-es polgári forradalom problémáiról. HC 1967. 3. sz. 480—483. [Smolenicében, 1967. III. 2—3.]
- Bk.: A csehszlovák és magyar jogtörténetek találkozója. HC 1967. 3. sz. 486—487. [1966. nov. 10—12.]
- Vetulani A.: A csehszlovák és magyar jogtörténeteszek konferenciája, 1966. XI. 10—12. SHK 1967. 3—4. sz. 203—205. [Smolenice, Pozsony]
- Toegel, M.: Nemzetközi konferencia „Az eperjesi Kollégium helye a szlovák nemzeti történetben.” ČCH 1967. 2. sz. 335—336. [Eperjes, 1966. nov. 29—30.]
- Bokes, F.: Az eperjesi kollégium megalakulásának 300. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi konferencia. (1966. nov. 29—30.) HC 1967. 2. sz. 343—344.
- Vantuch A.: Tudományos konferencia az Academia Istropolitana megalapításának 5. centenáriuma. Humanizmus és reneszánsz. SHS V. (1967) 301—305. [Smolenice, 1965. dec. 13—16.]
- Wellmann I.: A magyar Mezőgazdasági Múzeum működéséről. ZAA 1967. 1. sz. 64—67.
- Kopčan V.: Török okiratok és levelek a szlovák történethez. SUBBH 1967. 1. sz. 105—122.
- Kunert H.: Új szlovák irodalom Selmechánya és Közép-szlovákia bányatörténetéhez. SoF 1966. XXV. köt. 397—401.
- Fügedi E.: A szlovák benépesedés problémái a mai Magyarországon. HC 1967. 1. sz. 36—45.

- Hanak P.:** A kelet-európai történet problémái az újabb magyar történetírásban. EEQ 1967. 2. sz. 123—142.
- Dan M., Cicală I., Teodor P.:** Az erdélyi történetírás hozzájárulása a román tudomány és kultúra fejlesztéséhez. AIIC IX. (1966) 21—41.
- Halaga O.:** Ius sclavorum et platea sclavorum a magyar városokban a középkorban. SUBBH 1967. 1. sz. 123—154.
- Sedlák V.:** A „szolgagyőr” szervezet létrejöttéhez. SUBBH 1967. 1. sz. 155—186.
- Lamos T.:** A szlovák a középkori Kőrömcébányán. SUBBH 1967. 1. sz. 195—204.
- Maszev Sz.:** Ismeretlen bolgár kéziratok Brassóban. IIBB 19. (1967) 195—217. [14. sz.]
- Kristó Gy.:** Stephanus Bohemus. SUBBH 1967. 1. sz. 205—210.
- Holban P.:** Baszarab kapcsolatai az Anjou-kori Magyarországgal és az 1330-as hadjárat visszatükröződése a királyi oklevelekben és a Képes Krónikában. S 1967. 1. sz. 3—43.
- Hladáček I.:** Habsburgok, Luxemburgiak és Anjouk 1380 körül. ÖGL 1967. 3. sz. 113—122.
- Hűbaya A.:** A vásárhelyek harca a birtokosok elnyomásával szemben. (Jászó lakosságának felkelése a 15. század első felében.) SUBBH 1967. 1. sz. 187—194. [1436, 1440]
- Pal Fr.:** Hunyadi János és a Brassónak és a Barcaságnak Havasalfölddel való kereskedésre adott privilegium, 1443. AIIC IX. (1966) 63—84.
- Frank I. W.:** Egy bécsi dominikánus szakvéleménye a pozsonyi egyetemnek 1467-ben. ZFO 1967. 3. sz. 418—439.
- Pintea V.:** Egy 16—17. századi feudális pénzlelet Kolozsvárról. AIIC IX. (1966) 225—230.
- Chirilă E., Lucdeu V.:** Egy nagyrajtóli pénzlelet. AIIC IX. (1966) 211—223. [Szilágy m. 16. sz.]
- Belu S.:** A nemeselek és városiak közötti ellentéték a 16. században Erdélyben. AIIC IX. (1966) 231—237.
- Atanaszov P.:** A nyomdászat Romániában és a brassói bolgárok a 16. században. (A bolgár-román kulturális együttműködés a 16. században.) ÉB 6. (1967) 123—140.
- Gündisch G., Binder P.:** Sűrűlődsók Erdélyben az 1514-es parasztháború előtt. Ioan Secuul lázadása. S 1967. 2. sz. 289—305.
- Todericiu D.:** A nagyszebeni kézirat. RRH 1967. 3. sz. 333—356. [Conrad Haas rakétakisérletei 1529—1569-ben.]
- Göllner C.:** Megjegyzések a mohácsi csatáról való közvéleményről (1526). RRH 1967. 1. sz. 67—76.
- Pataki I.:** Radu Afumati és Zápolya János magatartása a mohácsi csata előttéig, 1526. SUBBH 1967. 2. sz. 13—28.
- Ratkos P.:** Szlovákia az oszmán-török expanzió idején. (Az első török hadjárat, 1530). HC 1967. 2. sz. 219—234.
- Gácsoró A.:** Könyvelési bizonylatok 30 korvett építéséről Bártfáról 1551-ből. SUBBH 1967. 1. sz. 225—240.
- Dan M., Goldenberg S.:** Erdély balkáni-levantel kereskedelme a 16. század második felében és a 17. század elején. RESE 1967. 1—2. sz. 87—117.
- Bérenger J.:** A Habsburgok Magyarországa a 17. században: Nemesi köztársaság vagy korlátozott monarchia? RH CCXXXVII. (1967. júl.-szept.) 31—50.
- Edroiu N., Gyulai P.:** A harmincadvám Brassóban a 17. század második felében. SUBBH 1967. 1. sz. 7—26.
- Toca M.:** Kolozsvár építésének magyarazatához a késő barokk korszakában. SUBBH 1967. 1. sz. 37—54.
- Marica V.:** Sebastian Hann aranyműves, 1644—1713. AIIC IX. (1966) 239—252.
- Magyari A.:** A kizsákmányolás a sókereskedelemben Erdélyben a 17. század végén. SUBBH 1967. 1. sz. 27—36.
- Kostić M.:** A szerbek kizárólagos joga az 1690. évi Lipót-féle kiváltságokhoz. ZDN 47. (1967) 95—100.
- Fűves Ö.:** Magyar-görög orvosi kapcsolatok a 18—19. században. BSt 6/1. (1965) 79—82.
- Špiez A.:** Selmecbánya a 18. században. SUBBH 1967. 1. sz. 89—104. Bél Mátyás levelei pétervári akadémikusokhoz. Közli: J. Vávra. SUBBH 1967. 1. sz. 211—224. [1720—30]
- Csetri A., Imreh St.:** Az erdélyi feudális birtokviszonyokról, 1750—1848. AIIC IX. (1966) 109—126.
- Gavrilovic Sl.:** Adalék a bácskai ruszinok történetéhez a 18. század derekán. ZDN 48. (1967) 106—113.
- Vyčijalová M.:** Bossányi Endre. Adalékok a nemzeti mozgalomban való részvételéhez. SUBBH 1967. 1. sz. 63—68. [1766—1831]
- Neamfu Al.:** A Horea felkelés néhány előzménye. AIIC IX. (1966) 257—270.
- Botezan L., Roșca-Rosen M.:** Az erdélyi jobbágyszervezetek szervezete 1785—1820-ban. SUBBH 1967. 2. sz. 45—72.
- Király B. K.:** Parasztmozgalmak Magyarországon 1790-ben. SoF XXVI. (1967) 140—156.
- Benda K.:** A jozefinizmus és jakobinuság problémái a Habsburg Monarchiában. SoF 1966. XXV. köt. 38—71.
- Tappe E. D.:** John Sibthorp a dunai államokban, 1794. RESE 1967. 3—4. sz. 461—473 [botanikus]
- Feneșan C.:** Néhány adat a bánáti aranybányaszatról a 18. század végén és a 19. század elején. SUBBH 1967. 1. sz. 55—64.
- Rothenberg G.:** A Habsburg hadsereg. AHY 1967. 1. sz. 70—87. [19. sz.]
- Hanak P.:** Magyarországa az Osztrák-Magyar Monarchiában. AHY 1967. 1. sz. 280—302. [19. sz. — I. Deák hozzájárulása, uo. 303—308.]
- Barany G.:** Magyarországa: a hajthatatlan kompromisszum. AHY 1967. 1. sz. 234—259. [19. sz.]
- Sugar P. F.:** A nacionalizmus fokozódása. AHY 1967. 1. sz. 91—120. [A 19. sz.-i Habsburg birodalomban.]
- Holotik L.:** Szlovák politika a 19. században. SHS V. (1967) 35—56.
- Vyčijalová M.:** Juraj Palkovici viszonya a magyar nemzeti emancipációs törekvésekhez. HC 1967. 3. sz. 345—364.
- Filipović I.:** Kovačić Márton és József Horvátszágban, 1812—1815. AV IX. (1967) 273—284.
- Révész L.:** A fiatal Magyarországa 1825—1848. SoF 1966. XXV. köt. 72—119.
- Janković V.:** Lányi Károly élete és tevékenysége, 1812—1856. SUBBH 1967. 1. sz. 21—62.
- Mésáros J.:** Magyarok és szlovákok. A pánszlavizmus kérdése a márciusi forradalmat megelőző korszakban. JGO 1967. 3. sz. 393—414.
- Novotný J.:** Történészeink és a magyar történelem jelenlegi vitája az 1848—1849-es forradalom marxista értékeléséről. HC 1967. 2. sz. 235—245.
- Novotný J.:** Vita az 1848—1849-es forradalom értékelése körül. (Válasz az Andics E. cikkére: „Revízió alá kell-e vennünk Marx-Engels nézeteit az 1848—49-es forradalomról?”) ČCH 1967. 2. sz. 203—209.
- Hüchins K.:** Andrei Saguna és a román orthodox metropolia visszaállítása Erdélyben, 1846—1848. BSt 6/1 (1965) 1—20.
- Hüchins K.:** Andrei Saguna és az erdélyi románok az abszolutizmus évtizede alatt, 1849—1859. SoF 1966. XXV. köt. 120—149.
- Neamfu G.:** Mihail Kogălniceanu és Erdély. S 1967. 5. sz. 915—932.
- Vesa V.:** Ioan Micu Moldovan órai egyetemes történetéből a balázsfalvi gimnáziumban. SUBBH 1967. 2. sz. 73—78. [1860—1870]
- Šidak J.:** A horvát politika a 19. század hatvanas éveiben a horvát-magyar kiegyezésig (1868). ŐO 1967. 3. sz. 197—212.
- Brusatti A.:** Az 1867-es kiegyezés gazdasági következményei. ÖGL 1967. 6. sz. 305—310.
- Eddie S. M.:** A földtulajdon változó képlete Magyarországon, 1867—1914. EcHR XX/2. (1967. aug.) 293—310.
- Klein A. A.:** A kiegyezés Magyarországgal és kulturális következményei. ÖGL 1967. 6. sz. 297—305.
- Ontríc V.:** Tudományos összefoglalás, „Az első munkásgyűléslet Jugoszláviában, Eszék 1867” évfordulóján. JIC 1967. 1—4. sz. 329—334.
- Maciu V.:** Románia és az osztrák-magyar dualizmus, 1867. RRH 1967. 6. sz. 907—939.
- Bianchi L.:** Polgári szabadságjogok Magyarországon a dualizmus korszakában. SHS V. (1967) 7—34.
- Vietor M.:** Az önkormányzat elmélete és gyakorlata a magyar állam gyakorlatában a dualizmus idején. HC 1967. 3. sz. 388—397.

- Retegan S.*: A balázsfalvi gyűlés határozatai, 1888. AIIC IX. (1966) 127–142.
- Pavel T.*: Az „Economul”, az erdélyi örmények első gazdasági folyóirata. SUBBH 1967. 1. sz. 65–76. [Balázsfalva, 1873–1880.]
- Rutkowski E. R.*: Ausztria—Magyarország és Románia 1880–1883, a királyság proklamálása és a román irredentizmus. SoF 1966. XXV. kötet. 150–284.
- Ionescu M.*: Az 1884–1887. évi erdélyi román irredenta harcok momentumai. S 1967. 3. sz. 511–522.
- Horská P.*: A „cseh kérdés” Ausztria—Magyarországon 1897–1914-ben a francia diplomáciai szolgálat jelentéseinek tükrében. ČCH 1967. 3. sz. 449–460.
- Kovács I.*: Az erdélyi mezőgazdaság fejlődési színvonala a 19. század végén és a 20. század elején és a parasztság kizsákmányolásának formái. AIIC IX. (1966) 143–165.
- Cicula I., Kovács I.*: Az 1907. évi felkelés visszhangja Erdélyben. SUBBH 1967. 2. sz. 99–117.
- Milutinović K.*: Az első föderalista ideológusok Horvátországban. SoF XXVI. (1967) 239–275.
- Wessely K.*: Ausztria—Magyarország gazdasága az első világháború előtt. DDr 1967. 1–2. sz. 13–40.
- Menczer B.*: Jászai Oszkár és a Magyar Társadalomtudományi Társaság. DDr 1967. 4. sz. 223–229.
- Csugunov M. I.*: Magyar internacionalisták Tomszkban, 1917–1918. ISzSzSzR 1967. 1. sz. 27–33.
- Hajdu T., Siklós A.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Magyarország, 1917–1919. VI 1967. 6. sz. 3–16.
- Hevesi Gy.*: Október hatása a magyarországi forradalmi mozgalomra. VI 1967. 11. sz. 74–80.
- Münch F.*: Feledhetetlen idők. NNI 1967. 5. sz. 99–103. [Emlékezések Októberre].
- Erényi T.*: A magyar történetek felkészülése a Nagy Október 50. évfordulójára. VIK 1967. 10. sz. 156–157.
- Boros F.*: A Horthy-reakció csehszlovákellenes revíziósista tervéhez, 1919–1920. ČCH 1967. 3. sz. 344–368.
- Grancsek I. M.*: A magyar kommunisták harca a tömegért. UIZs 1967. 8. sz. 85–91.
- A Csehszlovák kérdés a Horthy-Magyarország diplomáciai irataiban (1936–1938. — Münchenig.) A dokumentumokat kiválogatta és feldolgozta: M. Lavová. IIC 1967. 1. sz. 64–134.
- A csehszlovák kérdés a Horthy-Magyarország diplomáciai irataiban. (1938. októbere — Münchenből a bécsi döntésig.) HC 1967. 2. sz. 246–300.
- Lipták L.*: Magyarország a szlovák állam politikájában 1939–1943-ban. HC 1967. 1. sz. 1–35.
- Bányai L.*: Adalékok gróf Bánfi Miklós 1943 júniusi bukaresti missziójához. S 1967. 4. sz. 709–724.
- Szirmai I.*: A lenini eszmék megvalósítása Magyarországon. Kom 1967. 17. sz. 53–64.
- Krylová J., Jakoubek J.*: Magyarország ma és holnap. NM 1967. 1. sz. 35–37.
- Garam J.*: Magyarország és a KGST. DAp 1967. 4. sz. 431–436.
- Csikós-Nagy B.*: A magyar gazdasági reform. Üzemi önállóság az új gazdasági mechanizmusban. ÖO 1967. 3. sz. 213–221.
- Nyers R.*: A magyar reform lényege. WZ 1967. 1. sz. 32–35.
- Kemenes E.*: Szövetkezetek Magyarországon. RO 1967. 4. sz. 290–301.
- Klaus J.*: Ausztria kapcsolatának kiépítése a Dunatérse többi államaival. RO 1967. 2. sz. 89–95.
- Kiszeljov I. N.*: Az együttműködés fejlődése a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság akadémiái között. VAN 1967. 8. sz. 85–90.
- Szokolov Sz. A.*: A Magyar Tudományos Akadémia küldöttsége a Szovjetunióban. VAN 1967. 2. sz. 59–61. [1966. okt. 6–20.]
- Primov I.*: A szocializmus újabb győzelmeiért a testvéri Magyarországon. NV 1967. 2. sz. 87–91.
1967. 3. sz. 424–425. (L. Deák); SoF XXV. (1966) 458–460 (M. Stipsits).
- Ádám M.*: Allianz. . . I. Kerekes L.
- Andics E.* (szerk.): A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–1849-ben. III. Dokumentumok 1849 márciusától 1850 áprilisáig. Bp. 1965. — Ism. HZ 1967. 3. sz. 775–776. (Garamvölgyi J.); SoF XXV. (1966) 456–457 (G. Probst).
- Andics E.*: Revízió alá kell-e venni Marx és Engels nézeteit az 1848–1849-es magyar forradalomról? (or.) Acta Historica XII. 1966. — Ism. ČCH 1967. 4. sz. 641. (J. N.)
- Andics E.*: 1849 augusztus. Századok 1965. Ism. HC 1967. 4. sz. 618–619. (F. B.).
- Arató E.*: Der ungarische Nationalismus und die nicht-ungarischen Völker, 1780–1825. Annales Univ. Bp. 1966. — Ism. ČCH 1967. 4. sz. 639–640 (J. N.).
- Bácskai V.*: Magyar mezővárosok a XV. században. Bp. 1965. (Értekezések, új. sz. 37.) — Ism. SoF XXV. (1966) 456 (Th. B.).
- Balogh J.*: A művészt Mátyás király udvarában. I–II. Bp. 1966. — Ism. SoF XXVI. (1967) 434. (Th. Bogay).
- Barta G.*: Bemerkungen zur Kriegsgeschichte Daziens im I. Jahrhundert (167–171). Acta Class. Univ. Debrecen. 1966. Ism. ČCH 1967. 2. sz. 309 (P. O.).
- Barta I.*: A fiatal Kossuth. Bp. 1966. — Ism. SoF XXVI. (1967) 424–425. (L. Révész); AHR LXXII/3. (1967. ápr.) 1036–1037 (I. Deák).
- Beér J., Csizmadia A.*: Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001–1949. Bp. 1966. — Ism. HC 1967. 3. sz. 463–464. (L. B.).
- Berend T., Ránki Gy.*: Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919–1929. Bp. 1966. — Ism. AHR LXXII/4. (1967. júl.) 1446–1447 (G. Kopits).
- Berkovits I.*: Magyar kódexek a XI–XVI. században. Bp. 1965. — Ism. HC 1967. 2. sz. 327–328 (S. J.).
- Burger A. Sz.*: The late Roman cemetery at Ságvár. Acta Archaeologica Hung. 19. (1966) 99–234. — Ism. SoF XXVI. (1967) 421. (B. Saria).
- Csizmadia A.*: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp. 1966. — Ism. HC 1967. 3. sz. 453. (F. B.).
- Csizmadia A.*: A pécsi egyetem történetéből. Pécs 1967. — Ism. HC 1967. 4. sz. 615. (Bk.).
- A debreceni Déri múzeum Evkönyve. Debrecen 1960. — Ism. SoF XXV. (1966) 455. (Th. B.).
- Dolmányos I.*: Kritik der Lex Apponyi. (Die Schulgesetze vom Jahre 1907.) Die nationale Frage in der Österreich—Ungarischen Monarchie 1900–1918. Bp. 1967. — Ism. ČCH 1967. 4. sz. 642–643. (M. Hü.).
- Elekes L.*: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. — Ism. HZ 1967. 205/2. 461–462. (J. M. Bak).
- Eperjessy G.*: Adalékok a mezőgazdaság és a falusi-városi kézműipar kapcsolatahoz az 1848 előtti Magyarországon. Agrártörténeti Szemle VIII (1966). — Ism. ČCH 1967. 5. sz. 773–774. (J. N.).
- Fekete L.*: Mit Zahlwörter gebildet osmanisch-türkische Ortsnamen. Acta Orient. Hung. 1965. — Ism. RESE 1967. 3–4. sz. 656. (I. M.).
- Ferenecz E.*: The rise of the patrician-plebeian state. Acta Antiqua t. 14. 1966. — Ism. ČCH 1967. 1. sz. 140. (J. B.).
- Fitz J.*: Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior. Weimar 1966. — Ism. ZG 1967. 3. sz. 542. (R. Günther).
- Földreform 1945. Tanulmány és dokumentumgyűjtemény. Bp. 1965. — Ism. SoF XXV. (1966) 461–462. (D. Silagi).
- Fügedi E.*: Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Slowaken im 18. Jh. auf dem Gebiet des heutigen Ungarn. Studia Slavica t. XI. Bp. 1965. — Ism. ČCH 1967. 1. sz. 147. (J. N.).
- Gecsenyi L.*: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563. Agrártörténeti Szemle VIII (1966). — Ism. ČCH 1967. 5. sz. 771. (J. N.).
- Gunst P.*: Die Agrargeschichtsschreibung in Ungarn 1945–1946. Agrártörténeti Szemle 1965. — Ism. ČCH 1967. 2. sz. 302. (M. V.).
- Gunst P.* (szerk.): Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis 1962–1963. Bp. 1965. — Ism. HZ 1967. 3. sz. 728–729. (M. T. cmas).

Ismeretetések

Ádám M.: Diplomáciai iratok Magyarországi külpolitikájához 1936–1945. (Szerk. Zsigmond L.). II. A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936–1938. Bp. 1965. — Ism. SS

- Gunst P.* (szerk.): *Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis* 1964. Bp. 1967 — *Ism. ČCH* 1967. 6. sz. 906. (Ne. Lu.).
- Hanák P.* (szerk.): *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 1900–1918*. Bp. 1966. — *Ism. HČ* 1967. 4. sz. 620. (J. T.); *AHR* LXII/4. (1967. júl.) 1433–1434. (R. A. Kann); *DDr* 1967. 1–2. sz. 100–101. (A. Novotný); *SW* 1967. 3. sz. 432–424. (W. Bihl.).
- Harsányi–Gazsi*: *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen*. Bp. 1966. — *Ism. ZDN* 47. (1967) 157–158. (A. Lebl.).
- Holl I.*: *Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda*. *Studia Archaeol.* IV. Bp. 1966. — *Ism. SoF* XXVI. (1967) 421. (Th. Bogvay).
- Horváth L.*: *Egy 1515-ös leveleskönyv az Egyetemi Könyvtárban*. Egy. Ktár Évk. 1966. — *Ism. HČ* 1967. 3. sz. 445. (A. V.).
- Horváth M.*: *A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál*. Bp. 1959. — *Ism. RHDGM* 67. (1967. júl.) 107–108. (P. Gosztönyi).
- Horváth Z.*: *Teleki László*. Bp. 1964. I–II. — *Ism. HZ* 1967. 205/3. 758. (J. M. Bak.).
- Hölwényi G.*: *Wagner Károly könyvtára*. Egy. Ktár. Évk. 1966. — *Ism. HČ* 1967. 3. sz. 450. (A. V.).
- Jemnitz J.*: *A háború veszélye és a II. Internacionálé, 1911–1914*. Bp. 1966. — *Ism. IRSH* 1967. 1. sz. 129.; *Ann* 1967. nov.–dec. 1354–1355. (G. Haupt).
- Jogtörténeti tanulmányok*. Bp. 1966. — *Ism. HČ* 1967. 3. sz. 463. (L. B.).
- Juhász Gy.*: *A Teleki-kormány külpolitikája, 1939–1941*. Bp. 1964. — *Ism. JIC* 1966. 3–4. sz. 161–167. (V. Vinaver).
- Juhász Gy.*: *Allianz ... 1. Kerekes L. Károlyi C.*: *A life together. The memoirs of Catherine Károlyi*. London 1966. — *Ism. DDr* 1967. 1–2. sz. 104–105. (A. Radvánszky).
- Karsai E.*: *A budai Sándor palotában történt, 1919–1941*. Bp. 1964. *És utó*: *A budai vártól a gyeptűig, 1941–1945*. Bp. 1965. — *Ism. ZDN* 47. (1967) 153–158. (A. Lebl.).
- Kemény G. G.*: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*. IV. Bp. 1966. — *Ism. HČ* 1967. 3. sz. 451. (F. B.).
- Kerekes L.*: *Diplomáciai iratok Magyarországi külpolitikájához, 1936–1945*. (Szerk. Zsigmond L.) I. köt. A Berlin–Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója, 1936–1938. Bp. 1962. — *Ism. SoF* XXV. (1963) 458–460. (M. Stipsits).
- Kerekes L.* (szerk.): *Ádám M., Juhász Gy., Kerekes L.*: *Allianz Hitler–Horthy–Mussolini. Dokumente zur ungarischen Auseinandersetzung, 1933–1944*. Bp. 1966. — *Ism. ČCH* 1967. 2. sz. 236–240 (A. Gajánovát); *ZG* 1967. 2. sz. 373–374 (E. Henschke); *JIC* 1966. 3–4. sz. 106–161 (V. Kljaković); *Dap* 1967. 10. sz. 1255 (G. W.); *ZfO* 1967. 3. sz. 582–583 (A. Hilgruber); *DDr* 1967. 1–2. sz. 96–97. (Th. Hornbostel); *SoF* XXV. (1966) 460–461 (L. Jedlička).
- Kerekes L.*: *Abenddämmerung einer Demokratie. (Mussolini, Gömbös und die Heimwehr.) Europa-Verlag*. WZ 1967. 1. sz. 48–49. (w. f.).
- Komjáthy M.*: *Protokolle des Gemeinsamen Minister-rates der Österreich–Ungarischen Monarchie 1914–1918*. Bp. 1966. — *Ism. KH* 1967. 3. sz. 831–834. (J. Pajewski); *PH* 1967. 3. sz. 573–577 (A. Galos); *AHR* LXII/4. (1967. júl.) 1435–1436. (I. Deák); *MIÖG* 1967. 1–2. sz. 203–205. (R. Neck); *SoF* XXVI. (1967) 405–408. (H. Rumpfer).
- Komjáthy M.*: *A közös minisztertanács kialakulása. A közös külügyminiszteri állás kialakulása és funkciója. A közös minisztertanács a világháború korában*. *Levéltári Szemle* XV. (1965) — *Ism. HČ* 1967. 4. sz. 619–620. (F. B.).
- Köpeczi B.*: *A Rákóczi szabadságharc és Franciaország*. Bp. 1966. — *Ism. VI* 1967. 3. sz. 190–192. (Ja. I. Sternberg).
- Kovács L.*: *A nemzeti problémák nemzetközi megoldása Délkelet-Európában 1919-ben*. *Nouvelles Études Hist.* Bp. 1965. — *Ism. HČ* 1967. 1. sz. 161–162. (P. H.).
- Kovács L.*: *A magyarországi nemzetközi szocialista föderációról*. *Párttört.* Közl. XII. — *Ism. HČ* 1967. 4. sz. 625. (Bk.).
- Kulcsár Zs.*: *Eretnekmozgalmak a XI–XIV. században*. Bp. 1964. — *HZ* 1967. 205/2. 462–463. (J. M. Bak.).
- Lackó M.*: *Nyilasok, nemzeti szocialisták 1935–1944*. Bp. 1966. — *Ism. KH* 1967. 2. sz. 518–521. (J. Pucilowski).
- Ladányi A.*: *Felsőoktatástörténeti kutatások*. Magyar Tudomány 1967. — *Ism. HČ* 1967. 4. sz. 629. (Bk.).
- Liptai T.*: *A Magyar Tanácsköztársaság*. Bp. 1965. — *Ism. SoF* XXVI. (1967) 431–432. (J. M. Bak.).
- Lukács Gy.*: *Lenin*. (Verlag Luchterhand.) — *Ism. WZ* 1967. 7/8. sz. 385. (M.).
- Makkai L.* (szerk.): *Jobbágytelek és parasztagazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában*. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből. Bp. 1966. — *Ism. S* 1967. 1. sz. 204–205 (L. D.); *HČ* 1967. 2. sz. 331–332. (S. A.).
- Mérei Gy.*: *Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1840–1919*. Bp. 1965. — *Ism. SoF* XXVI. (1967) 428–429. (M. Stipsits).
- Mérei Gy.*: *Die Idee der europäischen Integration in der west-deutschen bürgerlichen Geschichtsschreibung*. Bp. 1966. — *Ism. ZG* 1967. 6. sz. 1097–1099. (G. Lozek); *AHR* LXII/4. (1967. júl.) 1431–1432. (H. A. Schmitt).
- Mezey L.* (szerk.): *Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestiniensis*. Bp. 1961. — *Ism. HZ* 1967. 2. sz. 464–465. (Fr. Brunhölzl).
- Mikes Kelemen* Összes művei, I. köt. (Szerk. Hopp L.). Bp. 1966. — *Ism. RRH* 1967. 2. sz. 308–309. (P. Cernovodeanu).
- Mollay K.*: *Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin. Die ältesten deutschen Frauenmemoiren (1439–1440)*. Arrabona 7. 1965. Györy Xantus János Múzeum, Győr 1965. — *Ism. ČCH* 1967. 1. sz. 144. (Hl. Z.).
- Molnár E.*: *Les antécédents idéologiques du matérialisme historique*. *Studia Philosophica*. Bp. 1965. — *Ism. HZ* 1967. 2. sz. 429–430. (H. Kuhn).
- Molnár E.*: *A marxizmus szövetségi politikája az 1848-as forradalmak bukása és az I. Internacionálé megalakulása közötti időszakban*. *Párttört.* Közl. 1965. 2. sz. — *Ism. HČ* 1967. 1. sz. 160. (P. H.).
- Nagy G.*: *Az első nemzetközi brigádok megalakulása és részvétele Madrid védelmében, 1936. júl.–nov.* *Acta Univ. Debr. Hist.* II. Bp. 1963. — *Ism. HČ* 1967. 4. sz. 622–623. (L. Holdós).
- L. Nagy Zs.*: *A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919*. Bp. 1965. — *Ism. HČ* 1967. 3. sz. 451–452. (F. B.).
- Nemes D.*: *Die „österreichische Aktion“ der Bethlen-Regierung*. *Acta Historica* 1965. — *Ism. ČCH* 1967. 3. sz. 485–486. (K. R.).
- Nouvelles Études Historiques. Publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*. Bp. 1965. — *Ism. DDr* 1967. 1–2. sz. 105. (H. D. Pohl).
- Oroszlán Z.* (szerk.): *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiniensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. tomus VII.* Bp. 1965. — *Ism. ZfO* 1967. 3. sz. 580–582. (J. Andritsch).
- Ortutay Gy., Bodrogi T.* (szerk.): *Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria, 16–20. 10.1963*. Bp. 1965. — *Ism. ZAA* 1967. 1. sz. 70–71. (Fr. Günther).
- Pach Zs. P.*: *En Hongrie au XVIe siècle: L'activité commerciale des seigneurs et leur production marchande*. *Annales* 1966. No. 6. nov.–dec. — *Ism. ČCH* 1967. 4. sz. 637. (J. Ji.); *ZAA* 1967. 2. sz. 233 (Th.); *NRS* 1967. III–IV. 504.
- Pach Zs. P.*: *Getreideversorgung der ungarischen Städte vom XV bis XVII. Jh. (Jahrb. f. Natl.-Ökon. u. Statist.* 179. 1966.) — *Ism. ZAA* 1967. 1. sz. 97. (Th.).
- Pach Zs. P.*: *Die ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jh. Abbiegung vom west-europäischen Entwicklungsgang*. Bp. 1964. *Studia Hist.* 54. — *Ism. SoF* XXVI. (1967) 422–424. (J. M. Bak.).
- Pach Zs. P.*: *The Development of Feudal Rent in Hungary in the fifteenth century*. *Economic Hist. Review* XIX/1. (1966) — *Ism. NRS* 1967. III–IV. 503–504.

- Papp L.*: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. Bp. 1964. — Ism. HZ 1967. 205/3. 736—737. (J. M. Bak).
- Paulinyi O.*: Die anfänglichen Formen des Unternehmens im Edelebergbau zur Zeit des Feudalismus. I. Acta Hist. XII. 1966. — Ism. ČCH 1967. 1. sz. 142. (J. Mz.); SoF XXVI. (1967) 421—422. (G. Probst).
- Prahács M.*: Franz Liszt, Briefe, aus ungarischen Sammlungen, 1835—1886. Budapest 1966. — Ism. SoF XXVI. (1967) 534. (J. Klampfer).
- Ránki Gy.*: Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. Bp. 1964. — Ism. HZ 1967. 205/3. 773—774. (J. M. Bak).
- Ránki Gy.*: Magyarország gazdasága... 1. Berend T. Ruzsás L.: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848. Bp. 1964. — Ism. HZ 1967. 1. sz. 222—223. (J. M. Bak).
- Ruzsás L.* (szerk.): Szigetvári Emlékkönyv. Szigetvár 1568. évi ostromának 400. évfordulójára. Bp. 1966. — Ism. ČCH 1967. 1. sz. 145. (N. J.).
- Sashegyi O.*: Az abszolutizmus levéltára. Bp. 1965. — Ism. S 1967. 3. sz. 614—616. (L. D.); SoF XXVI. (1967) 429—430. (J. M. Bak).
- Sándor I.* (szerk.): A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1954. Bp. 1965. — Ism. SoF XXV. (1966) 452—454. (G. Krallert).
- Sik E.*: The History of Black Africa. Bp. 1966. — ZG 1967. 8. sz. 1491—1494. (Th. Büttner).
- Sóthér I.*: Tisztuló tükrök. A magyar irodalom a két világháború között. Esszék, tanulmányok. Bp. 1966. — Ism. SoF XXVI. (1967) 434—435. (D. Silagi).
- Spira Gy.*: 1848 Széchenyi és Széchenyi 1848-a. Bp. 1964. — Ism. SoF XXVI. (1967) 427—428. (D. Silagi).
- Studia Slavica Acad. Scient. Hung.* tomus XII. Bp. 1966. — Ism. ČCH 1967. 3. sz. 469. (N. J.).
- Szabó I.* (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848—1914. Tanulmányok. I—II. Bp. 1965. — Ism. SoF XXV. (1966) 454—455. (D. Silagi).
- Székelgy Gy.*: Niederländische und englische Tucharten in Mitteleuropa des 13—17. Jh's. Annales Bp. Univ. 1966. — Ism. ČCH 1967. 4. sz. 624—625. (J. Mz.).
- Szigeti J.*: A magyar szellemtörténet bírálatához. Bp. 1964. — Ism. HZ 1967. 205/2. 449. (J. M. Bak).
- Szolnoky L.*: Die Hanfbreche. Acta Ethnogr. Hung. 15. 1966. — Ism. ZAA 1967. 1. sz. 92. (Th.).
- Tóth A.*: Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek feloszlátása korában. Egyet. Ktár. Évkönyve Bp. 1966. — Ism. HČ 1967. 2. sz. 340. (V. A.).
- Trencsényi-Waldanfel J.*: Untersuchungen zur Religionsgeschichte. Bp. 1966. — Ism. ZG 1967. 7. sz. 1277. (R. Günther).
- Trócsányi Zs.*: Wesselényi Miklós. Bp. 1965. — Ism. SoF XXVI. (1967) 425—427. (L. Révész).
- Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért 1944—1948. Bp. 1966. — Ism. HČ 1967. 3. sz. 457. (J. P.).
- Varga J.*: Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn 1767—1849. Studia Historica Hung. 56. Bp. 1965. — Ism. ZG 1967. 5. sz. 930—931. (H.-H. Müller); ZAA 1967. 1. sz. 85. (Fr. Lütge); SW 1967. 3. sz. 399—400. (F. Maksay).
- R. Várkonyi Á.*: A Habsburg abszolutizmus és a magyarországi jobbágyosság a XVII—XVIII. század fordulóján. Századok 1965. — Ism. HČ 1967. 2. sz. 333. (S. A.).
- Végh J.*: Deutsche und böhmische Tafelbilder des 15. Jh. Bp. 1967. — Ism. SoF XXVI. (1967) 433—434. (T. B.).
- Wellmann I.*: Királyi mérték és mérő alá való föld. Agrártört. Szemle 1965. — Ism. HČ 1967. 3. sz. 445—446. (A. Húščava).
- Zsigmond L.*: Zur deutschen Frage 1918—1923. Die wirtschaftlichen und internationalen Faktoren der Wiederbelebung des deutschen Imperialismus und Militarismus. Bp. 1964. — Ism. ZfO 1967. 3. sz. 499—500. (J. Andritsch).

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK JEGYZÉKE

AHR	= The American Historical Review (Richmond—New York—London)	ND	= Nowe Drogi (Warszawa)
AHRE	= Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)	NM	= Nová Mysl (Praha)
AHY	= Austrian History Yearbook (Houston, USA)	NNI	= Novaja i Novejszaja Isztorija (M)
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie din Cluj (Cluj)	NRS	= Nuova Rivista Storica (Roma—Milano)
Ann	= Annales (Economies, sociétés, civilisations (Paris)	NV	= Novo Vreme (Szófia)
AV	= Arhivski Vjesnik (Zagreb)	ÖGL	= Österreich in Geschichte und Literatur (Wien)
BIHR	= Bulletin of the Institute of Historical Research (London)	ÖO	= Österreichische Osthefte (Wien)
BS	= Byzantinoslavica (Praha)	Pensée	= La Pensée (Paris)
ČCH	= Československý Časopis Historický (Praha)	PIH	= Przegląd Historyczny (Warszawa)
CHM	= Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)	PIŠ	= Prepodavanyije Isztorii v Skole (M)
CSSH	= Comparative Studies in Society and History (Hague)	PP	= Past and Present (London)
DAP	= Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)	PR	= Putovi Revolucije (Zagreb)
DDr	= Der Donauraum (Wien)	RESE	= Revue des Études Sud-est Européennes (București)
EB	= Études Balcaniques (Szófia)	RH	= Revue Historique (Paris)
ECHR	= The Economic History Review (London—New York)	RHD	= Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
EEQ	= East-European Quarterly (Boulder, Colorado)	RHDGM	= Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)
EHR	= The English Historical Review (London)	RHES	= Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)
Ein	= Einheit (Berlin, DDR)	RHMC	= Revue d'histoire moderne et contemporaine (Paris)
EP	= Economie et politique (Paris)	RRH	= Revue Roumaine d'Histoire (București)
FVL	= Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Klausenburg—Hermanstadt)	RS	= Romanoslavica (București)
H	= History (London)	S	= Studii, Revista de istorie (București)
Hist	= Historica (Praha)	SH	= Sborník Historický (Praha)
HC	= Historický Časopis (Bratislava)	SHK	= Studia Historyczne (Kraków)
HJ	= Historisches Jahrbuch (München—Freiburg)	SHS	= Studia Historica Slovaca (Bratislava)
HŠ	= Historické Študie (Bratislava)	SM	= Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)
HZ	= Historische Zeitschrift (München)	SMM	= Sborník Matice Moravské (Brno)
IGSS	= Istituto Gramsci, Studi Storici (Roma)	SoF	= Südostforschungen (München)
IITB	= Izvestija na Insztituta za Isztorija (Szófia)	SS	= Sleský Sborník (Opava)
IP	= Isztorieszeszki Pregled (Szófia)	SUUBH	= Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Cluj)
IRSH	= International Review of Social History (Amsterdam)	SW	= Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
ISzSzsZR	= Isztorszja SzSzsZR (M)	SzE	= Szovjetszkaja Etnografia (M)
IZCG	= Isztorszki Zapisz Isztorskog Instituta NR Crne Gore (Cetinje)	SzSs	= Szovjetszkoje Szlavjanovegyenyije (M)
JCH	= Journal of Contemporary History (London)	SzV	= Szrednyije Veka (M)
JEH	= The Journal of Economic History (New York)	THJ	= The Historical Journal (Cambridge)
JGO	= Jahrbuch für die Geschichte Osteuropas (München)	UIZs	= Ukrainszkij Isztoriesnij Zsurnal (Kijev)
JMH	= The Journal of Modern History (Chicago)	VAN	= Vesztnyk Akademyi Nauk SzSzsZR (M)
JIC	= Jugoslovenski Isztorszki Časopis (Beograd)	VDI	= Vesztnyk Drevnjej Isztorii (M)
KH	= Kwartalnik Historyczny (Warszawa)	VE	= Voproszi Ekonomiki (M)
Kom	= Kommuniziszt (M)	VF	= Voproszi Filozofii (M)
LC	= Lupta de Clasă (București)	VfZg	= Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
MA	= Le Moyen Age (Bruxelles)	VI	= Voproszi Isztorii (M)
MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)	VIK	= Voproszi Isztorii KPSzsZ (M)
MÖS	= Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)	Ww	= Wirtschaftswissenschaft (Berlin, DDR)
NAA	= Narodov Azij i Afriki (M)	WZ	= Weg und Ziel (Wien)
		WZHU	= Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss. Reihe)
		ZfO	= Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
		ZAA	= Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie (Frankfurt/Main)
		ZDN	= Zbornik za društvene nauke (Novi Sad)
		ZG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)
		ZPW	= Z Pola Walky (Warszawa)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ж. Пах</i> : Международная идеологическая борьба и наше отношение к буржуазным социальным наукам	1
<i>Л. Н. Гумилев</i> : Преемники хазаров	11
Историческая география и история (Замечания к статье Л. Н. Гумилова). (<i>А. Барта</i>)	19
<i>Б. Шарлош</i> : Карой Чемеги и австро-венгерское соглашение	28
<i>К. Туроци</i> : Попытки правительства Имреди летом 1938 г. создать реакционное национальное единство	46
<i>К. Виг</i> : Эндре Байчи-Жилински за венгерско-югославянскую дружбу и сотрудничество	81

РАБОТЫ ПО СОЗДАНИЮ НОВОГО СИНТЕЗА ИСТОРИИ ВЕНГРИИ

Введение	104
Проблемы истории Венгрии до 1526 г. (<i>А. Барта</i>)	105
История позднего феодализма в университетском учебнике истории Венгрии и «кратком курсе» Истории Венгрии (<i>Л. Маккаи</i>)	125
Проблемы 1610—1630 гг. (<i>В. Зимани</i>)	133
Выступления	141

ОБЗОР

<i>Б. Ф. Поршнев</i> : Некоторые вопросы взаимосвязи национальной истории со всемирной историей	157
Вести	167

РЕПЕРТОРИЙ ЗАГРАНИЧНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ	174
--	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>Zs. P. Pach</i> : Der internationale ideologische Kampf und unser Verhältnis zu den bürgerlichen Gesellschaftswissenschaften	1
<i>N. L. Gumilow</i> : Die Nachfahren der Chasaren	11
Geschichtsgeographie und Geschichte (Bemerkungen zum Artikel L. N. Gumilows). (<i>A. Bartha</i>)	19
<i>B. Sarló</i> s: Károly Csemegi und der Ausgleich i. J. 1867	28
<i>K. Turóczy</i> : Die Bestrebungen der Regierung Imrédy im Sommer 1938 zur Schaffung einer reaktionären nationalen Einheit	46
<i>K. Vigh</i> : Endre Bajcsy-Zsilinszky und die »Kalten Tage«	81

DIE ARBEITEN AN DER NEUEN SYNTHESE DER UNGARISCHEN GESCHICHTE

Vorwort	104
Die Probleme der ungarischen Geschichte bis 1526 (<i>A. Bartha</i>)	105
Die Geschichte des Zeitalters des späten Feudalismus im Universitätslehrbuch der ungarischen Geschichte und in dessen »kurzer Zusammenfassung« (<i>L. Makкаи</i>)	125
Probleme der Jahre 1610—1630 (<i>V. Zimányi</i>)	133
Beiträge	141

RUNDSCHAU

<i>B. F. Porschnew</i> : Einige Fragen des Zusammenhanges von nationaler Geschichte und Weltgeschichte	157
Nachrichten	167

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN

.....	174
-------	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. VII. 16 — Példányszám: 950 — Terjedelm: 17.85 (A/5) ív

68.65971 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>Zs. P. Pach</i> : La lutte idéologique internationale et nos rapports avec les sciences sociales bourgeoises	1
<i>L. N. Gumilov</i> : Les successeurs des Kazares	11
Géographie historique et histoire (Remarques sur l'article de L. N. Gumilov). (<i>A. Bartha</i>)	19
<i>B. Sarlós</i> : Károly Csemegi et le Compromis de 1867	28
<i>K. Turóczy</i> : Les tentatives du gouvernement Imrédy en été 1938 pour créer une unité nationale réactionnaire	46
<i>K. Vigh</i> : Endre Bajcsy-Zsilinszky et les «jours froids»	81

LES TRAVAUX DE LA NOUVELLE SYNTHÈSE DE L'HISTOIRE HONGROISE

Préface	104
Les problèmes de l'histoire hongroise jusqu'à 1526 (<i>A. Bartha</i>)	105
L'histoire des XVI—XVII ^e siècles dans le manuel universitaire et dans «la brève synthèse de l'histoire hongroise» (<i>L. Makkai</i>)	125
Les problèmes des années 1610—1630 (<i>V. Zimányi</i>)	133
Discussion	141

REVUE

<i>B. F. Porchnev</i> : Quelques questions des relations entre l'histoire nationale et l'histoire générale	157
Nouvelles	167

RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES	174
--	-----

CONTENTS

ARTICLES

<i>Zs. P. Pach</i> : The international fight in ideologies and our approach to the bourgeois social sciences	1
<i>L. N. Gumilov</i> : Sons of the Kazars	11
Historical Geography and History (Contributions to the article of L. N. Gumilov) (<i>A. Bartha</i>)	19
<i>B. Sarlós</i> : K. Csemegi and the Compromise of 1867	28
<i>K. Turóczy</i> : The attempts of the Imrédy Government for creating a reactionary national unity in the Summer of 1938	46
<i>K. Vigh</i> : Endre Bajcsy-Zsilinszky and the "cold days".	81

COMMUNICATIONS ABOUT THE WORKS DONE IN THE FIELD OF THE NEW HUNGARIAN HISTORY

Preface	104
Problems of Hungarian history until 1526 (<i>A. Bartha</i>)	105
The history of late feudal age in the university textbook of Hungarian history and in the "Short history" (<i>L. Makkai</i>)	125
Questions of the years of 1610—1630 (<i>V. Zimányi</i>)	133
Debate	141

REVIEWS

<i>B. F. Porsnyev</i> : Some problems of connections between national and world history	157
News	167

REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL REVIEWS	174
---	-----

Ára : 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre : 40,— Ft

INDEX: 25.812

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1, és *bármely postahivatalban*.

Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46.

MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre 40 Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1968 XI. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERESKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51—53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

50 ÉVES A MAGYAR KOMMUNISTA PÁRT

A Vörös Újság első számáról (Vágó Béla) 205

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

Teke Zsuzsanna: A velencei külpolitika főbb vonásai a XV. században 209
Sándor Pál: Az 1849 utáni parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Győr megyében 226
Szász Zoltán: A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában (1904) 254
Tilkovszky Loránt: A Volksbund szerepe Magyarország második világháborús történetében 294

VITA

Ausch Sándor: „Önálló gazdasági fejlődés vagy tőkés függés” (Megjegyzések egy vitához) ... 313

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA 323

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezentúl csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javításmentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kéziratokat küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

50 éves a Magyar Kommunista Párt

A Vörös Újság első számáról*

A párt megalakulásának 50. évfordulója alkalmából közöljük Vágó Béla 1928-ban írt — s természetesen a korabeli kommunista szemléletet több vonatkozásban magán viselő — visszaemlékezését a párt lapjának, a Vörös Újságnak a megszületéséről.

Ha az ember visszaemlékezik a Kommunisták Magyarországi Pártja alapításának egyes részleteire, lehetetlen bizonyos kedvetlenség nélkül arra ne gondolni, hogy a párt története a mai napig síncs megírva, s még csak kísérletet se tettünk aziránt, hogy ez megtörténjék. Pedig ezt egyszer meg kell kezdeni egy nagyszabású kollektív munka keretében. Szívesen emlékszik hát az ember vissza, ha tudja, hogy ezzel egy morzsát szolgáltat ehhez a fontos munkához.

A „Vörös Újság”-ra emlékszem vissza, a mi felejthetetlen harcoss és vezérlő újságunkra . . . amely csak nyugszik s várja, hogy újra frontba álljon . . .

Kun Béla megérkezése után már sokat beszélgettünk róla.

„Hát lapot csinálunk!” mondja Kun Béla.

Hárman sétálunk a Lipót körúton, a Seemann-kávéházból, az ellenzéki tanyából a Visegrádi utca felé igyekeztünk, Kun Béla, László Jenő és e sorok írója.

Én nem igen láttam lehetőségét a dolognak. Papírhiány volt s a papír kiutalása *Garami Ernő* kereskedelmi minisztertől, ettől már akkor a burzsoázia által készpénzen (olesó pénzen) megvásárolt züllött gazembertől függött. Jó adós-nak bizonyult Garami, mert az állampénzből 15 millió aranykoronát fizetett ki a budapesti gyárosoknak, amely pénzt a munkások a karácsonyi bérharcok alkalmával mint karácsonyi segílyt vívták ki a gyárosoktól. (Ezt is a „Vörös Újság” leplezte le.)

László annak a felmerült tervnek, hogy egy eladósodott kis napilapot veszünk, a jogi oldalait fejtegette. Az újságnak volt nyolc vagy tíz egymással pörösködő tulajdonosa és vagy négyszáz hitelezője. Egészen kilátástalan terv volt.

„Nem kapunk papírt”, mondtam, „Garami épp ránc vár, hogy a papírját ideadja”.

„Ha nem kapunk papírt hivatalosan”, mondtotta Kun, „akkor veszünk kéz alatt.”

A gondolat nyilvánvalóan nem volt rossz, de kénytelen voltam ironikusan megjegyezni, hogy a lap indításához nemcsak papír, hanem engedély is kell. (Ez is egy köztársasági vívmány volt Magyarországon.)

* Új Március, 1928. évf. 164—162. 1.

„Fütyülünk az engedélyre”, felelte Kun, „kiadjuk engedély nélkül”. (A „fütyülünk” szó helyett egy sokkal gorombább kifejezést használt.)

„Úgy?!” mondtam erre. „Úgy beszélsz, mintha már nem volna Pesten rendőrség, mintha már mi volnánk az urak!”

„Rendőrség?” nevetett Kun Béla, „attól nem félünk! Ha rendőrség jön, kiállítunk a nyomda ajtajába két gépfegyvert s megvédjük az újságunkat!”

„Gépfegyvert...” morogtam magamban. *Franchet d'Esperay* tábornok, az ántánt szaloniki haderőinek parancsnoka jutott az eszembe, aki Belgrádból akkoriban hetenként kétszer-háromszor megüzente Pestre, hogy ha itt bolsevikiek merik a fejüket felütni, idejön s mind egy szálíg felakasztatja őket. Derengeni kezdett bennem, hogy elérkezett az ideje annak, amikor azokat a frázisokat, amelyeket csőstől hullattunk a szociáldemokrata népgyűléseken életünk és vérünk feláldozásáról s azokról a példaadásokról, amelyeket az orosz forradalmárok mutattak — most aztán valorizálni kell.

Nem egyéni gyávaságból állt a hajam az égnek — hiszen mi kommunisták hamarosan kitörültük a félelem szót a szótárunkból —, hanem azért, mert Kun Béla, mint eddig minden órában, ezúttal is az eddigi szociáldemokrata gyakorlattal mereven ellenkező tétellel rúgott mellbe, amely ijedelmet egyszer érdemes lenne közelebről megvizsgálni.

Kun Béla megérkezésével a régi szociáldemokrata ellenzék válaszütra került. Ez az ellenzék forradalmi elemekből állt és szociáldemokrata volt testestől lelkestől, húszéves szociáldemokrata elmélet és gyakorlat neveltje. Nemesak a gépfegyver nyomta a gyomrunkat, hanem a demokrácia elvetése, az állam szerepe — a szovjet, a nemzetgyűlésről való lemondás... s a bolsevizmus, s a lenini marxizmus ezernyi számunkra vadonatúj problémája és tétele.

A „Vörös Újság”-ban kellett most már írásban is tanúságot tenni az ellenzék ideológiájának teljes megváltozásáról.

Ezenkívül az ellenzék igen jól ismerte a szociáldemokrata pártot. A harc borzasztó nehéznek ígérkezett, s a szakszervezetek sorsa sem látszott éppen világosnak...

„Na”, — mondotta László Jenő félig komolyan, félig tréfásan — „meglátod, mindannyian az akasztófára kerülünk...”

Nem félt ő. Hiszen egész élete egy félelem nélküli harcosé volt, s ki hitte volna, hogy ez az ételszokásaiban abszolút pesti ember gépfegyvertűzben átmegy a pozsonyi hídra s másik drága mártírtestvérünkkel, *Kohn Gáborral* együtt kiáltja az egynapos pozsonyi proletárdiktatúrát — de már ő is érezte, hogy a *forradalom* szó többé nem kávéházi frázis, hanem fegyveres felkelés és polgárháború...

Aztán neki a munkának.

Nyomdához a következő módon jutottunk. Az azóta elhunyt Somló-Silberstein Dezső egy független szociáldemokrata pártot akart alapítani. Ezt megtudtuk s meghívtuk tárgyalásra. Sikorszkival jött el. A Royal-szálloda kávéházában folytak a tárgyalások — s az eszmecsere igen drámai volt. Kun széles

tervei eleinte nem hatottak rájuk, mire én meg akartam Somlót verni. Régi barátom volt; a borzalmas élesdi vérengzés alkalmával, ahol tizennyolc román parasztot lőttek agyon a csendőrök, ő volt a gyűlés szónoka, utána golyóktól átfúrt kalappal menekült hozzám Debrecenbe, ahol akkoriban párttitkár voltam, hogy onnan rögtön visszatérve elfogják s leülje a négyévi fegyházat. Végül mégis csak eltemettük ezt a még édesanyjában elhalálozott embriót s a független szociáldemokrata pártalapításra felhívó röpiratokat rögtön el is koboztuk a nyomdában.

Ez a nyomda a József téren egy pincében volt: a *Wallenstein-nyomda*. Itt nyomódott a „*Vörös Újság*” első száma.

A szedők közt volt *Hochfelder*, egy Oroszországból hazatért nyomdász elvtárs, a tördelő *Kellner Sándor* ugyancsak Oroszországból jött szedő elvtárs, akit László, aki mindenkinek adott valami gúnynevet, „*táncmesternek*” nevezett el, mert beszédei alkalmával, amelyekkel különösen a nyomdászok szakszervezetében ért el nagy hatást, mindig föl s alá sétált tánclépésekben. A mi derék, fáradhatatlan, hűséges és forradalmár táncmesterünk is mártírja lett a magyar proletárforradalomnak. A diktatúra bukása után a fehérek Kőhidán kegyetlenül meggyilkolták. A papírt *Seidler Ernő* szerezte, aki egyszerre a legjobb összeköttetésekkel bír, s ezeket megszerző gazdasági vezetője lett a párt titkárságának. A szerkesztőségben, amely először az Ügynökutczában, majd a Falk Miksa utcában volt, súlyos viták egyengették az első szerkesztőségi tagok földúlt s megtépázott marxizmusát. *Rudas László*, aki közöttünk a legképzettebb marxista volt, aránylag rövid idő alatt vetette le szindikalista bőrét s mind nála, mind általában mindnyájunknál *Kun Béla* tanításai s kritikai megjegyzése varázsszesszőként váltották ki a mindinkább tudatosabbá váló forradalmiságot; ami mereven ellenkezett mindazzal, amit eddig mint Kautskysták és egyéb isták, vallottunk. *László Jenő* a riportot vette át, *Boross László* szerkesztőségi titkár volt, s *Hajdú Pál* segédtitkár, aki az adminisztrációval is foglalkozott. A két fiatal volt k. u. k. tiszt, akik a katonaságnál foglalatoskodva terjesztették forradalmi elveiket, már kibjútak antimilitarista és pacifista tojásaikból, amelynek héját *Révai József* is már szorgalmasan veregette ez időben... Technikai szerkesztő és terjesztő e sorok írója volt. *Kun Béla* dirigált, s indokolta a szükséges változtatásokat.

Vége a kéziratok leszállítva, kiszedve, tördelve, összeállítva...

Óriási izgalom uralkodott közöttünk a pincében.

Egy új lap... új párt..., ki alkothat fogalmat arról, mit jelentett ez azoknak, akik a régi szociáldemokrácia fejlődését végigcsinálták...

Egyszerre a villannyal hajtott gép megáll. Az áram kimaradt. Kikapcsoltatták a szociáldemokraták és burzsoá szövetségeseik.

László Jenő odafut a géphez s kézzel hajtja...

Kellner Sándor váltja föl, ő is hajtja a gépet...

Mindannyian hajtottuk a gépet, amely lassan ejtegette a „*Vörös Újság*” első számait...

Pesten a vörös Perl, az anarchista kezdi meg a terjesztést...

Kispesten Chlepkó Ede és Hikádé veszik át az első csomagokat...

Mátyásföldön Mikulik és Mosolygó, a repülőgépgyárból...

Újpesten Lévai az Egyesült Izzóból...

Albertfalván Markovics...

Miskolczon Pelyhe vasmunkás veszi át a terjesztést, s Szegeden Széll Juliska...

1918. december 7-én került az utcára a „Vörös Újság” első száma s egyszerre meghódítja a munkásságot. Példányszáma rövidesen tízezerre emelkedik.

December végén Számuegy Tibor veszi át a szerkesztést...

Vágó Béla

TEKE ZSUZSANNA

A velencei külpolitika főbb vonásai a XV. században

Velence a XIII. század folyamán, de főként a IV. keresztes hadjárat után (1204) tengeri nagyhatalommá fejlődött, megszerezve a keleti kereskedelemben Genova mellett, illetve Genovát háttérbeszorítva az irányítást. Dandolo a „Doge di Venezia, della Dalmatia, della Croatia, signore d'un quarto e mezzo dell'impero di Romani” címmel dicsekedhetett, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy Velencének sikerült egy töretlen vonalat teremtenie, szigetekkel övezetten az Adriai-tengertől Kisázsiaig. Diplomáciája mindenekelőtt ezen kereskedelem zavartalan-ságán örködött, és az itáliai politikai élet eseményei nem foglalkoztatták különös-képpen. Velence külpolitikájában itáliai vonatkozásban azonban a XV. században döntő fordulat következik be. Figyelme a szárazföld felé fordul, és intenzíven bekapcsolódik az itáliai politikába. E században kialakult és merőben új vonásokat mutató politikája döntő hatással lesz egyéb politikai megnyilvánulásaira, bár nem vonja maga után tradicionális tengeri politikájának teljes háttérbeszorulását. Sőt, ekkor szilárdul meg és teljeseedik ki az Adriai-tenger feletti uralma és gyarapodnak levantei birtokai is (1489-ben szerzi meg Ciprust).

Elsősorban ennek az új politikai irányvonalnak az indítóokait kívánom felfedni, illetve megmagyarázni, mi az oka annak, hogy Velence a XIV. század közepétől, de főként a XIV. század végén és a XV. században az eddig többkevesebb következetességgel folytatott tradicionális sziget-politikáját, az itáliai konfliktusokkal szemben tanúsított semleges magatartását felcseréli az itáliai szárazföld ügyeibe való beavatkozás politikájával.

Az olasz történészek közül Bruno Dudan¹ a török előtörésekkel hozza összefüggésbe ez új politikai irányzatot, úgy tüntetve fel, mintha a török veszedelem váltotta volna ki Velencének az itáliai szárazföld felé fordulását. Fel-fogását a tények elemzése alapján vitathatónak tartom. A felvetett probléma megoldását Velencének Itáliával való eddigi kapcsolatában kell keresni. A már korábban kialakult szárazföldi érdekei befolyásolják döntően jövőbeni politikáját.

Az itáliai szárazföld két szempontból volt Velence számára igen nagy jelentőségű. Egyrészt termékeinek piacául szolgált, másrészt ő maga is nagy mennyiségben vásárolt az itáliai városoktól. Vásárlói sorában első helyen Milano és körzete, tehát Lombardia területe állt, másrészt Firenze és a nápolyi királyság. Milánóból Mocenigo² doge szerint évenként 900 000 ducát bevétele van, Lombardia többi városából (Como, Alessandria, Tortona, Novara, Pavia, Cremona, Ber-

¹ B. Dudan: Il dominio veneziano di Levante. Bologna. 1938. 47. l.

² Sanudo: Vite dei Duchi di Venezia (*Muratori: Rerum Italicarum Scriptores*. Milano 1733. XXII.). 953–954. l.

gamo, Parma, Piacenza) évenként 2 800 000 ducátot forgalmaz. Firenze hetenként 7000 ducátot hagy Velencében, ami évi viszonylatban 370 000 ducátnak felel meg. Az olasz szárazföldön nemcsak a keletről hozott termékeket értékesítette, de igen nagy forgalmat bonyolított le a sóval is. Űgyszólván ő látta el Itáliát e fontos árucikkkel. A sómonopólium nagy hasznot biztosított számára, s Sanudo³ számításai szerint a sóhivatal évi jövedelme 165 000 ducát volt. Luzzatto⁴ adatai alapján főleg az Alpok és az Adria között elterülő síkságra, de az Alpokon túli területekre is szállított. Minden eszközzel igyekezett szilárdan kezében tartani ezt a monopóliumot, megtiltva Padova és Verona urainak a bányák kiaknázását, Romagna sóbányászata felett pedig szigorú ellenőrzést gyakorolt, sőt egyidőben a maga számára sajátította ki ezek kiaknázását. A partvidéken állandó őrzőjáratot tartott és súlyosan büntette a csempészeket és az engedély nélküli eladókat. Sóforrásai közül elsősorban az Adriai-tenger partvidékét (Dalmácia, Chioggia, Istria), Sziciliát, Szardíniát, Ciprust, a Fekete-tenger vidékét kell említeni.

Ugyanakkor azonban Velence vásárlóként is jelentkezik az itáliai piacokon. Lombardiában és Firenzében durva vászonárút vásárol, melyet azonban nagyrészt tovább forgalmaz Apuliába, Sziciliába, Ciprus, Rhodosz, Egyiptom, Románia vidékeire. Fa- és vasanyagot kap Lombardia völgyeiből és Trento, Brescia körzetéből. A faanyagra főként hajói építéséhez van szüksége, de a Levantén is keresett cikk. Fontos számára az itáliai gabona is, amelyet Pugliából, Ferrarából, Mantovából és Milánóból szerez be⁵. Bár ínséges időben tengeren túlról is vásárol (Románia, Fekete-tenger vidéke), s ha erre szükség van, magát Itáliát is ellátja. Bort, olajat leginkább a nápolyi királyságból vásárol.

Kereskedelmi szempontjainak érvényesítéséhez azonban elengedhetlenül szüksége volt Itália területén a szabad, akadálytalan közlekedésre. Fontos volt számára, hogy a folyókon, az Adigén, a Brentanón, az Isonzón és a Pón a különböző erődítmények ne akadályozzák a hajózást, a szabad forgalmat, ne zárják el hajói útját és ne sújtsák súlyos átmenő vámokkal. A belföldi forgalmon kívül ezeken az útvonalakon jutott el nyugati piacaira is, Dél-Németországba és Ausztriába. (Fő útvonala nyugat felé: Friulin keresztül — az aquileiai patriarcha területe, Cadore — Piave, Adige völgye, Val Sugana.)⁶ Mindaddig, míg kereskedelme lebonyolításában akadályoztatva nem volt, míg a keleti áruk szétosztásában és ezzel szorosan összefüggően az itáliai áruk összegyűjtésében, valamint a sókereskedelemben elfoglalt egyeduralmi pozícióit sértetlenül élvezte, az itáliai politikai élet belső mozgása nem túlzottan érdekelte. Itáliával szemben tanúsított politikájában döntő változás akkor következett be, midőn kereskedelmi érdekeit veszélyeztetve látta. Ezek az érdekek határozzák meg elsősorban beavatkozási politikáját, szárazföldi terjeszkedésének irányát.

A XIV. század folyamán még nagyrészt csorbíthatatlanul élvezi a szabad közlekedés nyújtotta előnyöket, de már fel kell figyelnie az olasz politikai életben mutatkozó jelenségekre, melyek jelezték a közeli változás lehetőségét. A hatalmasabb városállamok a területi hódítások útjára lépnek, és nemcsak a környező falvakat, hanem a kevésbé erős városokat is igyekeznek hatalmuk alá vetni. Ez a folyamat még határozottabbá válik, mikor a városállamok

³ Sanudo: I. m. 1246. I.

⁴ G. Luzzatto: Studi di storia economica veneziana. Padova. 1954. 8. I.

⁵ G. Luzzatto: I. m. 8—9. I.

⁶ Sanudo: I. m. 937. I.

belső strukturális változása folytán hódító hajlamú becsvágyó signorék kerültek a városok élére, akik hódítási törekvésükben nem ismertek határt. (A Scaligerek, Carrarák, Viscontik, hogy csak a legjelentősebbeket említsem.) Míg Itália kisebb kommunákra bomlott, indokolt volt Velence elszigetelődési politikája, de az új történelmi szituáció komoly veszélyeket rejtett magában. Azzal, hogy a lagunák közelében erős államok alakulnak ki,⁷ biztonsága veszélybe kerül. Az Adriai-tenger zavartalan használatában is háboríthatják és a kereskedelme számára oly fontos folyókon elveszítheti privilégizált helyzetét, súlyos átmenő vámokkal⁸ terhelhetik, és a jelentős hasznót biztosító sómonopóliumától⁹ is megfoszthatják, miként ez a XIV. század folyamán az erőviszonyok alakulásának megfelelően több ízben bekövetkezett.

A velencei kereskedelmet azonban nemcsak szabadságában sérthetik, hanem a keleti áruk szétosztásában és az itáliai áruk összegyűjtésében elfoglalt monopolisztikus helyzetétől is megfoszthatják. Az itáliai szárazföldön a XV. században más centrumok is kialakulnak, így pl. Recanatiban¹⁰ és Lanzanban, ahol a levantei áruk az itáliai, sőt külföldi árukkal is kieserlődnek. Fontos riválisként kezd felfejlődni Firenze is, amelynek Adriai-tengeri törekvéseit sikerült ugyan Velencének visszaszorítania,¹¹ de nem sikerült megakadályoznia a levantei kereskedelemben való előretörését.¹² Mindez arra készítette Velencét, hogy fokozottabb figyelemmel kísérje az itáliai eseményeket, és az események hatására mindinkább nyilvánvalóvá vált előtte, hogy a megváltozott történelmi szituációban biztonságát, gazdasági érdekeit egyedül úgy védheti meg, ha maga is szárazföldi hatalommá válik, és hódításaira támaszkodva védekezhetik¹³ az itáliai államoknak egyre határozottabban jelentkező expanzív gazdasági irányzatával szemben.

A XV. század, pontosabban körülhatárolva az 1402–84 közötti periódus tehát szárazföldi birodalmának kialakítása jegyében telt el. Természetesen megszűnt régi elszigeteltsége, a szárazföldi politika aktív részesévé válik, amiként ezt az állandóan hullámozó itáliai események megkövetelték. Az itáliai államok különböző csoportosulásait, rivalizálását saját érdekeinek megfelelően felhasználva, nem elégszik meg pusztán kisebb pozíciók megszerzésével, de Észak-Itália, Romagna meghódításával vezető szerepet kíván biztosítani a maga

⁷ A Scaligerek Padovát, Vicenzát, Veronát, Trevisót, Feltrét, Bellunót és a hozzájuk tartozó területeket egyesítik uralmuk alatt, majd 1339. jan. 24., a Scaligerek ellen kötött liga győzelme után és az utána következő évtizedekben a Carrara-család szerzi meg a területek nagy része feletti fennhatóságot (*Musatti: Storia di Venezia*. Bologna. 1936. 114. l.). A Viscontik hatásköre elsősorban Lombardiára terjedt ki, de előfordult, hogy Lombardián kívül eső területek is tartoztak uralmuk alá.

⁸ A Scaligerek ilyen irányú rendelkezései készítetik Velencét, hogy az ellenük alakuló ligához csatlakozzék 1338-ban. Hasonlóképpen jár el Velencével szemben Fr. Carrara is, akinek pozícióit elsősorban a torinói béke szilárdította meg, jelentős területeket juttatva kezére és egyidejűleg sóbányákat is, melyeket eddig Velence birtokolt.

⁹ Lásd a 8. jegyzetet.

¹⁰ *Lamansky: Secrets d'état de Venise, documents*. Peterhof. 1884. 662. l.

¹¹ *Cusin: Il confine orientale d'Italia nella politica europea del XIV. e XV. secolo*. Milano. 1937. 239. l.

¹² *Libri Commemoriali di Venezia*. XI. (1424. ápr.).

¹³ 1451. máj. 12-én (Libri Comm. XIV.) Forli úrnőjével kötött szerződésből kiviláglik, miként igyekezett megvédeni Velence a keleti áruk szétosztásában elfoglalt egyeduralmi pozícióit. A szerződés értelmében a család vállalta Velence protektorságát, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy Velence fennhatósága alá került, és kötelezte magát, hogy nem enged területein sem kikötni sem áthaladni Lombardiába vagy Romagnába irányuló olyan keleti eredetű árucikkeket, amelyeket nem Velencéből exportáltak.

számára Itáliában,¹⁴ hogy egyszer s mindenkorra megakadályozza a számára előnytelen politikai erők kialakulását, és arra törekszik, hogy politikai hatalma kiterjesztésével akadálytalanul érvényesíthesse gazdasági szempontjait.

Ezen törekvése azonban megtorpan egyrészt az itáliai államok ellenállásán, másrészt a század második felétől a közelgő török veszély is lekötötte erői jórésztét, mégis hódításai révén a szárazföld jelentős hányadát mondhatja magáénak Itáliában. Igaz ugyan, hogy a hódításokért busásan megfizetett, a háborús költség ebben a periódusban 10 millió ducatra rúgott, és sok bonyodalomnak és kellemetlenségnek lesznek szülői ezek a hódítások, mert nemcsak az itáliai államok, hanem az európai hatalmasságok féltékenységet is kiváltották, mégis jelentős haszonnal jártak. A meghódított szárazföld adókkal (évi tiszta — költségei mellett megmaradt — adójövedelme 230 000 ducát)¹⁵ és ember-anyaggal járul hozzá keleti birtokai védelméhez, másrészt pedig, midőn elveszti döntő szerepét az európai kereskedelmi életben (az európai államok kereskedő rétegének kialakulása, valamint a kereskedelmi útvonalaknak az Atlanti-óceánra való eltolódása miatt), csak szárazföldi hatalma révén maradt erős állam.

A velencei politikai személyiségek a XV. század folyamán, de később is, élesen szétválasztották a szárazföldi és adriai, illetve tengeri politika fogalmát, vitatva az első jelentőségét és dicsőítve a másodikat. A valóságban azonban nem lehet ilyen mereven elhatárolni a kettőt, látni kell szerves összetartozásukat, hisz a szárazföldi politika indítéka részben az Adriai-tenger védelme volt, az Adriáé, melyet a XV. század folyamán nemcsak a magyar befolyástól kellett megtisztítani, hanem a Balkán-félszigeten egyre inkább előnyomuló török hatalomtól is meg kellett oltalmazni.

Az Adriai-tengernek a velencei kereskedelem szempontjából döntő jelentősége volt. Az Adriai-tenger az a természetes útvonal, melyen keresztül a nyugati országok kapcsolatot tarthattak fenn a keleti államokkal. Velencének igen nagy szerepe volt a kelet—nyugat árucseréjének lebonyolításában, ezért elengedhetetlen fontosságú volt számára, miután keleten értékes pozíciókat szerzett, hogy az Adrián biztosítsa a zavartalan forgalmat, a kikötők szabad, vámoktól mentes használatát, és hogy az esetleges konkurrenciát távoltartsa az öböltől. A tenger feletti tényleges uralmának kiépítése hosszú évszázadok munkáját vette igénybe. A XV. század ennek a nagy munkának csak befejező aktusát jelzi. A XV. századi adriai politika indítóokainak tisztánlátása feltételezi e politika jellegének ismeretét és annak az idők folyamán történő alakulását. E politika jellegének alakulását elsősorban a dalmát és itáliai városok gazdasági fejlődése, valamint a magyar hódítás határozzák meg.

A velencei uralom megszilárdításának kezdetei az Adrián a IX.—X. századra nyúlnak vissza, amikor is főtörekvése, hogy biztosítsa kereskedelmi hajóinak szabad mozgását az öbölben. A szlávok állandó támadásai a tengerpart felé, valamint Velencének ellenük indított eredményes harcai arra ösztönzik az

¹⁴ Az 1447-ben létrejött Velence-ellenes liga, melynek tagjai a fenyegetett Visconti, Aragoniai Alfons, IV. Jenő és F. Sforza, jelzi a velencei politika ez újabb fordulatának tudatosulását az itáliai politikai körökben. Tovább élezi a helyzetet Filippo Maria Visconti halála és birodalmának kaotikus állapota. Velence agresszivitásának növekedését híven tükrözi az itáliai erőviszonyok átcsoportosulása. F. Sforza 1451-ben 10 évre szövetséget köt Cosimo Medicivel (*Simeont*: Storia politica d'Italia. Bologna. 1950. 504. l.) Velence megfékezésére és visszaszorítására. Ugyancsak a ligát támogatja Genova és Mantova is, akiket szintén fenyeget a velencei előretörés valamint a pápa, V. Miklós.

¹⁵ *Sanudo*: I. m. 1246. l.

istriai és dalmáciai városokat, hogy szövetséget¹⁶ kössenek vele, mely szövetség gyakorlatilag biztosította számára ezen, az öböl védelme szempontjából oly nagy stratégiai jelentőséggel bíró területen a viszonylagos fennhatóságot. A városok némi adót fizettek, háború idején fegyveresen közreműködtek, kereskedelmi érdekeiket azonban szabadon érvényesíthetik. A XII. század folyamán azonban megváltozik a helyzet. A városok, főként a dalmáciaiak, Velencével egyidőben erős gazdasági fejlődésnek indultak, és komoly konkurrenszeknek kezdtek számítani. A magyar hódítások¹⁷ további lehetőséget adtak a városok gazdasági erősödésének, mert kereskedelmi érdekeiket nem érintik, sőt bizonyos tekintetben védőpajzsul szolgálnak éppen Velence ellen. A gazdasági fejlemények tükröződnek a városok politikai magatartásában is, függetlenségre törekvésnek Velence fennhatóságával szemben. Velence nem tűrhette, hogy az Adrián több, jelentős kereskedelemmel rendelkező város tűnjék fel és erősödjék meg, mert ilyen körülmények mellett a tengeri forgalom, a kikötők zavartalan használata akadályoztatva lenne, s másrészt ezek a városok az árukat és a kereskedőket a saját piacukra vonva jelentős mértékben csökkentették Velence jövedelmét. Így a kereskedelem biztonságának fenntartása mellett előtérbe került az adriai politikának egy újabb feladata: megtörni az alakulóban levő konkurrenciát és önállósulási törekvéseket, és hatalmának felteljesebb gyakorlásával a függőségi viszonyt szorosabbra fűzni ezeken a területeken. Az istriai városokkal a XII. században kötött paktum¹⁸ már jelzi a változást. Megindul a harc Magyarországgal a dalmát területek birtoklásáért, s ezzel egyidőben erősödik Velence kereskedelmi pozíciója keleten. A XIII. század második felében a velencei hajók elérik a Fekete-tenger vidékét, hogy a maguk számára szerezzék meg az ide érkező áruk hasznát, megszüntetvén így azt az erőforrást, amelyből eddig a dalmát városok táplálkoztak. A keleti előretörés eredményeként Velence gazdasági súlya jelentős mértékben megnő és ez kihat az Adrián elfoglalt pozícióira is. Az Adriai-tenger lassanként a velenceieké lett (XIV. század közepe), és míg eddig főként a kereskedelem biztonságára törekedett, most mindinkább előtérbe kerül az a törekvése, hogy kereskedelmi egyeduralmát biztosítsa az öbölben, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy minden árut Velencébe igyekezett irányítani. Ellenőrzése alatt tartotta az öböl kereskedelmi forgalmát, megakadályozta más államok megerősödését és konkurrenssé válását az Adrián és minden olyan törekvést elfojtott, amely közvetítő kereskedelmét csorbíthatná. Ha más állam, pl. Magyarország¹⁹ vagy Zengg,²⁰ Corbavia grófja²¹ vagy az itáliai városok²² valamilyen kereskedelmi ügyletet akartak az Adrián lebonyolítani, előzetesen Velence engedélyét kellett megszerezniök, és csak az engedély, valamint a meghatározott átkelési díj lefizetése után vehették igénybe a tengert. Velence politikai és katonai hatalmára támaszkodva könnyen megakadályozhatta és meg is akadályozta a neki akár politikai, akár gazdasági szempontból meg nem felelő kereskedelmi kapcsolatok kialakulását. Így tiltotta meg a tenger birtoklása jogán 1422 májusá-

¹⁶ 1000 körül már Velence az istriai és dalmát városok federációját vezeti.

¹⁷ Huszti Dénes: Olasz—magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban. Bpest. 1941. 9. l.

¹⁸ B. Dudan: I. m. 20. l.

¹⁹ A. D. E. III. 730. l.

²⁰ S. Ljubic: Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium. Zagreb. 1875. (M. S. M.) XXI. Ducali e terminazioni l. 53. 1434. IV. 15.

²¹ Lásd a 20. jegyzetet.

²² Libri Comm. XVI. 1470. XII., 1477. VII.

ban²³ az anconaiaknak, hogy Zengg-gel és Fiumével kereskedjenek, hasonlóképpen szabályozta és csak Velencére, illetőleg Velencének alávetett területre korlátozta Zengg grófjának és alattvalóinak kereskedelmét (1422. november 7.).²⁴ Ezeket az intézkedéseket az első időkben Zsigmonddal²⁵ folytatott harcai tették szükségessé, de hogy később is életben maradtak, jelzik, hogy gazdasági szempontok is közrejátszottak létrejöttükben. Az áruk Velencébe önlését volt hivatva elősegíteni az a rendelkezés, miszerint minden kereskedelmi hajó, mely az öbölben megfordult, köteles volt Velencében kikötni és ott kirakodni.²⁶ Velence ezzel szemben kötelezte magát, hogy az öblöt megtisztítja a kalóz elemektől és biztosítja a zavartalan hajózást. Ez a funkciója költséggel járt, de busásan megtérült egyrészt közvetlenül vámok formájában, másrészt közvetve a kereskedelem irányítása folytán.

Velencének e jogok gyakorlásához azonban feltétlenül szüksége volt az Adriai-tenger jelentősebb támaszpontjai, így Istria és Dalmácia partszegélyei birtoklására, mely egyéb szempontok figyelembevételével mellett garanciául szolgált, hogy más hatalom ne háborgassa ezekben a területeknek elfoglalásával a tengeren szerzett privilégiumait. Hogy Dalmácia elfoglalása a magyarok részéről mit jelentett az Adriai-tenger birtoklása szempontjából, azt elsősorban Nagy Lajos uralkodása alatt tanulta meg Velence. A Magyarország és Velence között Dalmácia birtoklásáért folyó évszázados küzdelem a magyarok győzelmével végződött. 1358-ban a zárai békében a doge kénytelen volt lemondani a doge di Dalmazia címéről, majd ezt követően az 1381-es torinói béke Velence helyzetét alapjában rendítette meg. Elvesztette privilegizált helyzetét az öbölben, megszűnt itt a kereskedelmet ellenőrző és szabályozó szerepe és a béke mindenki számára — beleértve a dalmátokat is — biztosította a szabad kereskedelmet. A dalmát kikötők használatáért 7000 ducátot kellett fizetnie a magyar koronának, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy Velence Magyarország adófizetőjévé lett. A Lajos halálával Magyarországon bekövetkezett bonyodalmak segítették Velencét abban, hogy elmozduljon arról a mélypontról, ahová a torinói béke folytán jutott. A magyarországi változás feltétlenül kedvezett a velencei politikának, melynek legfőbb törekvése az elkövetkezőkben abban nyilvánult meg, hogy elvesztett pozícióit visszaszerezze az Adrián és Dalmáciában ismét megvesse a lábát, amely a magyar expanzió miatt az Adria birtoklása szempontjából létfontosságú volt számára. Dalmácia birtoklása nemcsak stratégiai, a magyar beavatkozás elhárítása szempontjából volt jelentős — bár kétségtelen, meghódításának ez volt a döntő indoka²⁷ —, hanem sóban és egyéb árucikkekben (bor, fa, gyanta, élelmiszer stb.) való gazdagsága is e területek megszerzésére csábította. (Lajos sóharmincad-jövedelme e területekről 12 000 arany forintra rúgott évente.²⁸) Az Adrián gyakorolt régi fennhatóságát a rendezetlen magyar viszonyok következtében aránylag hamar visszaállította.²⁹

²³ Libri Comm. XIII.

²⁴ M. S. M. D. e. T. I. 24.

²⁵ M. S. M. Secreta Conscripita Rogatorum (S. C. R.) V. 48, 71. 1412. VII., 1412. X. 18.

²⁶ Simeoni: I. m. 231. I.

²⁷ Dalmácia a XIII. század végétől s a XIV. század elejétől már nem jelentett Velence számára riválist, sőt mint az 1381-es torinói békéből kiderül, kereskedelmük nagyrészt Velence céljából bonyolítja le. A torinói béke 35 000 ducátban állapítja meg azon áruk árának összegét, melyeket évente a dalmát kereskedők Velencében vásárolhatnak illetőleg eladhatnak.

²⁸ Huszti D.: I. m. 81. I.

²⁹ Ezt bizonyítja, hogy 1393-ban Zsigmond csak Velence előzetes engedélyével szállíthat textíliákat Firenzéből Magyarországra (A. D. E. III. 730.), valamint 1385-ben a firenzei keres-

Dalmácia birtokbavétele azonban hosszas diplomáciai tárgyalások (1402—1409), sőt fegyveres összeütközések (1410—1433) eredményeként született meg, s Velencének mindez igen nagy áldozatokba került, de éppen a meghozott áldozatok bizonyítják a tét fontosságát. Politikája rövid jellemzéseként e periódusban a következőket mondhatjuk. Egyetlen hatalomnak sem kötelezte el magát véglegesen, s ez lehetővé tette, hogy az állandóan változó történelmi helyzetben céljainak megfelelően cselekedjék. Az Anjou-ág magyarországi reményeinek megvalósításába semmiképpen sem egyezhetett bele, mert ez a két trón — a nápolyi és magyar — egyesítésével fenyegetett, ami számára továbbra is a torinói béke fenntartását jelentette volna. Velence ellenszenvét e törekvésekkel szemben csak fokozta Genova,³⁰ de különösképpen Firenze támogatása is. Ennek megfelelően Kis Károlyval, majd Nápolyi Lászlóval szemben Zsigmondot támogatja, és jelentős mértékben elősegíti trónra kerülését is, majd később, midőn Zsigmond túlzottan megerősödött, az itáliai bonyodalmak következtében veszélytelenné vált Nápolyi Lászlóhoz pártol, akitől végül sikerül 100 000 ducát ellenében megszereznie Dalmáciát.³¹ Velence azonban valójában csak Zárát és környékét, valamint Arbe, Pago, Cherso, Aussero szigeteit veszi birtokba, míg Dalmácia többi részei feletti jogait,³² melyek szintén bennfoglaltattak a vételárban, csak 11 éves hosszú küzdelem után tudta ténylegesen gyakorolni.

A hátralevő évtizedekben Velencének nem kellett komolyan tartania Magyarországtól, mert ennek belső helyzete nem engedett meg egy újabb balkáni támadást. Az Adriai-tenger mentén fekvő területek nagy részének birtokában sértetlenül élvezte szupremáciáját az öböl felett. Bár az Adria keleti partján Ausztria hercegei, a Cillei, Walsee-családok Gorizia és Zengg grófjai együttvéve jelentős birtokokkal rendelkeztek, csakhogy egységesen sohasem léptek fel, ellenben állandóan viszályban éltek egymással. Torzsalkodásaikban igen gyakran Velencéhez fordultak, amely élt is egyensúlyozó szerepével. A kisebb hatalmak pedig teljesen Velence befolyása alatt álltak, amely gazdasági erejével és politikailag is pressziót gyakorolt rájuk.

A Balkán-félszigeten egyre inkább előnyomuló török kényszerítte Velencét, hogy az alsó Adria keleti felének tengerparti városait birtokba vegye. E birtokbavétel azonban nem erőszakos hódítás eredménye, hanem az egyes albán főurak felajánlása révén kerülnek Velence birtokába ezek a területek. Albánia a szerb állam része volt, azonban a XIV. század közepétől a királyi hatalom gyengülése következtében a szerb állam több tartományra esett szét, melyek teljesen független életet kezdtek. Albániában több szerb és albán főúr külön fejedelemségeket alapított, amelyek egymással állandó harcban állottak, de amellett szembehelyezkedtek az esetleges szerb, boszniai hódító törekvésekkel is. Az anarchikus állapotok, melyek ezen a területen uralkodtak, nem tették lehetővé azonban sem az előbbiekkal, sem pedig a XIV. század végétől állandóan napirenden lévő török támadásokkal szemben az egységes fellépést. Az 1371, 1374, 1387, 1389-es esztendőik jelzik a török pozíciójának jelentős megerősödését a Balkán félsziget déli részében, megszerezvén véglegesen Thrákiát, Macedóniát. A bizánci császár, Szerbia északi és déli részeinek uralkodói pedig török hűbéresek lettek. A török állandó jelenléte és lassú terjeszkedése a még le nem ígá-

kedőkre erőszakolt szerződés, melynek értelmében ezek vállalkozásuk hasznát kénytelenek megosztani Velencével (A. D. E. III. 574. I.).

³⁰ Libri Comm. VIII. 1387. III. 12.

³¹ M. S. M. IX. S. C. R. IV. 33.

³² M. S. M. V. S. C. R. IV. 2., 1409. III.

zott területek nyugalmát is fenyegette. E fenyegető veszedelmek ellen (itt elsősorban a törökről van szó, de igen gyakran s főleg a század második felétől a szerb és bosnyák uralkodók, sőt egyes főurak is a támadókhoz tartoznak) az albán főurak nagy része Velencénél keres és talál védelmet, amely tengeri hatalmával a törököt is megállásra kényszeríti. Az albán urak egyes területeik átadásával, maguk és megmaradt birtokaiknak Velence védnöksége alá helyezésével és sok esetben Velencének teljesített katonai szolgálatok fejében megszabadultak e területek védelmi kötelezettségétől, melyet saját erejükkel úgysem tudtak volna ellátni, és egyben biztosítékot nyertek megmaradt birtokaikra, sőt évjáradékban is részesültek az átadott területek ellenében. Így 1393 április—szeptember³³ havában a Ducagini-család Alessiót (a Drin folyó torkolatánál) adja át, s ezzel a család Velence védnöksége alá kerül oly módon, hogy a terület jövedelmének 1/3-a az övék marad, míg a többi Velencét illeti. 1392 augusztusában³⁴ Durazzo ura, G. Topia a török és más ellenségeinek támadásaitól indítatva szerződést köt Velencével, melynek értelmében Velence megvédelmezi a várost és gondoskodik, hogy megköthesse a békét a törökkel. Ennek ellenében halála után Durazzo végleg Velence birtokába megy át, de tartozik rokonainak évjáradékot biztosítani (1393 május).³⁵ Topia leánya 1393 augusztusában³⁶ lemond Croia váráról és területeiről Velence javára 100 ducát évenkénti járadékért, valamint Velence azon ígéretéért, hogy kieszakozli a török szultánnál, hogy birtokát és személyét olybá vegyék, mintha velencei volna. 1395 januárjától³⁷ tárgyalásokat folytat Giorgio Strazimir Balsával, Albánia egyik leghatalmasabb főúrával (Zéta területének és a tengerpart jelentős részének birtokosa) szintén hasonló ügyben. Velence már korábban is kapcsolatban volt a Balsa-családdal, midőn 1392 októberében³⁸ G. Strazimirt a törökök elfogták és kényszerítették, hogy Dulcignot és Scutarit adja át nekik. Velence ekkor feleségének felajánlotta segítségét, nehogy az említett területek török kézre kerüljenek. 1396 áprilisában³⁹ G. Strazimir területeinek nagy részét — nehogy a törökök szerezzék meg — átadja Velencének (Scutarit, Drivastót, Satto várát, Dagno vámját, a Boiana folyását a tengerig, mindazon területeket, amelyeket visszahódított a törököktől, magának csak Dulcignót, Antivarit, Savoiana vidékét tartván meg) 1000 ducát évjáradék fejében, valamint Velence védelme ellenében, azt remélve, hogy megmaradt birtokait így háborítatlanul élvezheti, mert Velence megvédi őt mind a török, mind más népek támadásaitól.

Ezen területek birtokbavételével tulajdonképpen Velence kezében tartotta az Adriai-tenger déli részének legjelentősebb kikötővárosait. A század folyamán nagyobb mérvű gyarapodásra Cattaro és a Balsa-család még albán kézen maradt birtokainak megszerzésétől eltekintve nem számíthatott. Néhány albán főúr⁴⁰ helyezi magát területeivel együtt Velence védnöksége alá, ami

³³ Libri Comm. IX.

³⁴ Libri Comm. IX.

³⁵ J. Schafarik: Acta archivi Veneti spectantia ad historiam Serborum et reliquorum Slavorum meridionalium. Belgrad. 1860. I. Misti 42/109, 43/16, 1394. VII., 44/64, 1398. IX.

³⁶ Libri Comm. IX.

³⁷ J. Schafarik: I. m. I. S. C. R. III. E. 121.

³⁸ J. Schafarik: I. m. I. Misti 42/82.

³⁹ Libri Comm. XI.

⁴⁰ M. S. M. V. Misti 46/146, 1404. VII. Dusman fia (Scutari környék).

Libri Comm. XI. 1423. IV. Pastrovicchi-i nemesek (Scutari környék),

Libri Comm. XIII. 1444. III. Csernovics István, Libri Comm. XIV. Csernovics János

azonban nem jelenti a területeknek teljes birtokbavételét, nem váltak alattvalókká, inkább csak úgynevezett „raccomandato”-i voltak, ellenszolgáltatás-ként katonai szolgálatot teljesítettek, és így hozzájárultak Velence területeinek védelméhez a törökök, szerbek⁴¹ támadásaival szemben, s közben maguk is élvezték Velence védelmét. A szokványos raccomandatói kapcsolatot egy fokkal szorosabbá tette az, hogy Velence rendszeres évjáradékot juttatott számukra.

G. Strazimir adománya életében, de halála után is sok ellenséget szerzett Velencének azok személyében, akik aspiráltak ezekre a területekre. 1405 júliusában⁴² fia, Balsa Strazimir Velencére támad azzal a szándékkal, hogy az apja által elidegenített területeket újra egyesítse. Balsa vállalkozásában azonban, amelyet a szerb despota⁴³ és a boszniai uralkodó réteg⁴⁴ is szívesen lát, nem pusztán albán restaurációs törekvéseket kell látnunk, hanem egyben török aspirációkat is. Erre engednek következtetni a török szultánhoz induló követeknek adott utasítások,⁴⁵ az albániai területen működő rektorok⁴⁶ jelentései, valamint a török szultánnal ez ügyben folytatott hosszas tárgyalások⁴⁷ (1406 márciusától — 1409 szeptemberéig). Balsa ugyanis a török adófizetője volt, s a török nemcsak a Balsa birtokában lévő területekre, de apjának hajdani területeire is igényt tartott. Állandó jelentős támogatásban részesítette Velence elleni harcaiban Balsát, aki maga is folyamodott a török segítségért. Velence a szultánnal, Musulman Celebivel folytatott tárgyalásai során több ízben bizonyította a szultán iránt tanúsított baráti érzelmeit⁴⁸ és azon hajlandóságát, hogy amennyiben háborúba keverednék bárkivel, Velence továbbra is megőrizné semlegességét. Tárgyalásai során ily módon sikerült elismertetni a szultánnal a G. Strazimirtól megszerzett és a harcok során Balsától újonnan elfoglalt albán városok és vidékek feletti jogait, 1000 ducátos évenkénti cenzus fizetése mellett. A szultán e cenzus fizetése fejében köteles garantálni e területeket és egyben védelmezni is minden támadástól.⁴⁹ Velence azonban, ismerve a török politika ingatlanságát és megbízhatatlanságát, szükségessé tartotta, hogy pár hónappal később, 1409 szeptember havában⁵⁰ a Scopiában székelő török kapitánnyal, aki e vidéken a török csapatok főparancsnoka volt, szerződést kössön, melynek értelmében számára 500 ducátot folyósított a béke biztosabb fenntartása érdekében.

Az 1408. január 17-én⁵¹ Balsával kötött békeszerződés Velence számára újabb anyagi áldozatokat jelent, ami ismét csak azt bizonyítja, hogy Velence e területek megtartásáért minden áldozatra kész volt. Ezek a partmenti területek elsősorban stratégiailag voltak fontosak,⁵² de gazdasági jelentőségük nem kevésbé volt elhanyagolható Velence számára. Gazdag sólelőhelyeik⁵³ birtok-

⁴¹ J. Schafarik: I. m. II. S. C. R. VIII. 110. 1423. VII. Velence a szerb despotával kötendő békeszerződésbe belefoglalja a hűségére tért albán urakat is.

⁴² M. S. M. V. Misti 47/11.

⁴³ M. S. M. V. Misti 47/147, 48/51, 1407. X., 1409. I.

⁴⁴ M. S. M. V. Misti 47/151, 156, 1408. II., 1407. XII.

⁴⁵ M. S. M. V. S. C. R. III. 9., 1406. III., Misti 47/95, 1407. II.

⁴⁶ J. Schafarik: I. m. I. S. C. R. III. 57., 1407. III.

⁴⁷ J. Schafarik: I. m. I. S. C. R. III. 9., M. S. M. V. Misti 48/109.

⁴⁸ J. Schafarik: I. m. I. S. C. R. III. 10., 1406. III.

⁴⁹ M. S. R. IX. Misti 48/16., 1409. III.

⁵⁰ M. S. R. IX. S. C. R. IV. 55.

⁵¹ J. Schafarik: I. m. I. S. C. R. X. 60.

⁵² J. Schafarik: I. m. I. S. C. R. IV. 55.

⁵³ J. Schafarik: I. m. II. S. C. R. IX. 37, 38, 39., 1425. IX.

bavételével a só eladásában élvezett egyeduralmát ezekre a területekre is kiterjesztette. A só mellett a gabona volt az a termék, amelyre nagy szüksége volt, ami szintén tetemes hasznot biztosított számára.⁵⁴ E hódítások kereskedelmi vonatkozásban számtalan előnnyel jártak, mert a különböző vámok alkalmazásával megnehezítette más áruk⁵⁵ — elsősorban raguzai származásúak — eljutását az albán, szerb területekre, amelyeknek útja javarészt a partmenti városokon keresztül vezetett.

Az 1408 januárban Balsával kötött béke nem szüntette meg végérvényesen a háborúskodást, mely szinte szünet nélkül folyik s csak Balsa (1421. július 3-án bekövetkezett) halálával⁵⁶ szakad meg rövid időre. Balsa harcai során Zsigmondra támaszkodik, a török szultán⁵⁷ és Scopia kapitánya pedig, bár a pénzeket bezebelik, nem adják meg Velencének a vállalt támogatást, hanem ellenkezőleg Balsát segítik. Sőt a török határozott ellenséges magatartása tűnik ki Castriota János 1410. január 11-én⁵⁸ Velencéhez intézett leveléből, melyben közli, hogy a török átvonulást kért területein, hogy a Velencének alávetett albán városok ellen támadjon, nyilván Balsával történő együttműködés céljából. Balsával a hadműveletek váltakozó szerencsével folynak, aszerint, hogy a Velence—Zsigmond párharc milyen stádiumban volt. Balsa halálával e területek Velence kezébe kerülnek, de rövidesen, 1421. szeptember 9-én⁵⁹ István szerb despota jelentkezik igényével ezekre az albán részekre. Velence visszautasítja István igényeit, hivatkozva jogaira valamint arra, hogy ő mentette meg e területeket a törököktől.⁶⁰ Lazarevics István személyének megítélése Velence szempontjából semmivel sem volt előnyösebb, mint Balsáé. Török hűbéres,⁶¹ magyar zászlósúr, aki több ízben folytat törökbarát, mint török-ellenes politikát.⁶² Velence és a despotának a törökkel szemben tanúsított magatartását összehasonlítva, sok rokon vonást találunk. (Adófizető volt az egyik is, másik is, mindketten kértek segínyt a töröktől.) De míg Velencének szilárd pozíciójánál fogva a törökkel ilyen irányú kapcsolatai nem jelentettek egyúttal a török befolyás növekedését területein, ellenkezőleg ezeknek a területeknek bizonyos védelmet nyújtottak, addig a szerb magatartás az ország fokozottabb kiszolgáltatottságát vont maga után, megkönnyítve az oszmán hatalom előrenyomulását, amelynek az anarchikus állapotok miatt amúgyis csak jelentős külföldi segítséggel tudott volna az ország ellenállni. Ha ezek a területek a despota kezére kerülnek, ez csak a török esélyeket növelte volna, és ebből a meggondolásból kiindulva Velencének e törekvését pozitívan kell értékelnünk a török elleni harc szempontjából. Az 1421 októberi,⁶³ 1422 augusztusi⁶⁴ és 1423 júliusi⁶⁵ követutasításokból nyerünk autentikus hírt, hogy a despota támadása

⁵⁴ M. S. M. V. Misti 46/157. 1404. VI., XII. Misti 50/172, 1414. XI. 5., *J. Schafarik*: I. m. II. S. C. R. XVIII. 14., 1448. VI.

⁵⁵ M. S. M. XXI. 1437—40.

⁵⁶ M. S. M. XVII. Misti 53/164.

⁵⁷ M. S. M. IX. Misti 48/124., 1410. III. 15., *J. Schafarik*: I. m. I. S. C. R. IV. 129. 1410. VII.

⁵⁸ M. S. M. IX. Misti 48/121.

⁵⁹ *J. Schafarik*: I. m. II. S. C. R. VIII. 29.

⁶⁰ *J. Schafarik*: I. m. II. S. C. R. VIII. 48.

⁶¹ „A töröktől való hűbéri függés e korban még nem jelentett teljes behódolást.” *Perényi—Arató*: Jugoszlávia története. Bpest. 1962. 25. I. Egyetemi jegyzet.

⁶² *J. Schafarik*: I. m. I. S. C. R. III. 22—23., 1406. V.

⁶³ M. S. M. XVII. S. C. R. VIII. 33.

⁶⁴ M. S. M. XVII. S. C. R. VIII. 31.

⁶⁵ *J. Schafarik*: I. m. II. S. C. R. VIII. 117.

mennyire a török érdekeit szolgálta. Az utasítások tárgya mindhárom esetben Velence segélykérélmé a szultánhoz a despota ellen, aki az „ő” embere,⁶⁶ s akinek megfékezésére a szultán Velencével kötött szerződés értelmében köteles. De éppen ezek a sorozatos kérelmek bizonyítják, hogy a szultán, éppúgy mint Balsa idejében, most sem mutat semmi hajlandóságot kötelezettsége teljesítésére. Az 1423 júliusi követutasításból az is kitűnik, hogy a despota mögött nemcsak a török áll, de a magyar király is ösztönző erő.⁶⁷ Velencét az 1423-ban meginduló török háború a despotával az ellenségeskedés mielőbbi befejezésére készíti. 1423 augusztusában⁶⁸ létrejön a fegyverszünet, majd azt követően a béke és 1425 augusztusában⁶⁹ minden ellentétet elsimítanak. Velencének nem sikerült megőriznie sértetlenül a területeket, egy részükről le kellett mondania a despota javára (Antivari, Drivasto, Budua, Zéta), melyeket csak a század 40-es éveinek vége felé szerez vissza István Bosznia nagy vajdájával (Sandal unokájával) vívott küzdelmeiben, aki nagyatyjának régi albániai terveit⁷⁰ akarja realizálni. A despota birtokrészeit támadja, amelyeknek védelmét a hajdani István és a jelenlegi György despotával kötött szerződés értelmében Velence magára vállalta.⁷¹ A védelem ürügyén azután igyekszik ezeket a helyeket a saját fennhatósága alá vonni. A despotának a török támadás következtében nem áll módjában védelméről gondoskodni, országát is hamarosan el kell hagynia.⁷² Velencének István vajdával folytatott harcait a területek megszerzéséért, illetve védelméért a török elleni küzdelem szempontjából a despotával pár évtized előtti harcaihoz hasonlóan pozitívan kell értékelni, figyelembe véve azt a körülményt, hogy a vajdának hasonló volt a viszonya a törökhöz, mint a despotának.⁷³ Mégis ha Velence magatartását tesszük kritikai vizsgálat tárgyává a török elleni küzdelmet illetően, meg kell állapítani, hogy sok esetben nem tett eleget azoknak a követelményeknek, melyek vállalt és megállapodásokkal is erősített történelmi szerepéből adódtak. (Így 1440 júniusában visszautasítja, hogy szót emeljen a szerb despota érdekében a töröknél, és 1440 decemberében hasonlóképpen megtagadja a részvételt a Magyarországon által tervezett ligában.⁷⁴)

Az elkövetkezőkben Velencének a törökkel szemben tanúsított politikáját vetjük értékelés alá, figyelembe véve Velence sajátos szempontjait és a keresztény államok érdekeit, rámutatva e politika főbb indítékaira valamint fogyatékoságára. Velence saját magát az európai fejedelmek előtt, de legfőként a pápa előtt a kereszténység védelmezőjének és a török áradás ellenségének szerette feltüntetni, aki állandóan harcban áll az oszmán hatalommal és vérét hullatja a kereszténységért.⁷⁵ Így pl. 1411 februárjában a pápa előtt azzal igazolja Ostrovizza várának az átvételét⁷⁶ Sandaltól, hogy a kereszténység érdekeit tartotta szem előtt, mikor így cselekedett, tekintve, hogy Sandal, aki körül „nyüzösögnék” a törökök, könnyen ezek kezére juttathatja ezt a fontos várat.⁷⁷ Saját érde-

⁶⁶ J. Schafarik: I. m. II. S. C. R. VIII. 117.

⁶⁷ Drivastót állítólag — a despota szerint — a magyar király kérésére foglalta el.

⁶⁸ J. Schafarik: I. m. II. S. C. R. VIII. 119.

⁶⁹ J. Schafarik: I. m. II. S. C. R. IX. 34.

⁷⁰ M. S. M. XVII. 121. 1423. VIII. 6.

⁷¹ J. Schafarik: I. m. II. S. C. R. XV. 101. 1441. X. 28.

⁷² F. R. Trajani: Le istorie albanesi. Salerno. 1886.

⁷³ M. S. M. XXI. XVI. 9. 1443. V. 10. (S. C. R.)

⁷⁴ M. S. M. XXI. S. C. R. XV.; *Elekes Lajos* Hunyadi-monográfiájában (Bpest. 1952) részletesen elemzi a Velencét bíráló álláspont érveit.

⁷⁵ M. S. M. XII. S. C. R. VI. 67. 1415. VIII.

⁷⁶ Adatokkal igazolható, hogy a vár átvétele a Zsigmond elleni védekezést szolgálta.

⁷⁷ M. S. M. IX. S. C. R. IV. 159.

mének tünteti fel, hogy tengeri hatalmával meghátrálásra kényszerítette a törököket a tengeren, és a többi nemzet számára is biztosítja a tengeri közlekedést. Több ízben hangoztatja, hogy a török erők meghaladják a velenceiekét, és így csak akkor vállalkozhat ellenük nagyobb lélegzetű harcra, ha a többi európai fejedelem is hozzásegíti főként szárazföldi erőkkel.

Az európai államfők, főként az olasz és elsősorban a magyar szuverének Velence és a török viszonyáról több ízben nyilatkoztak elítélőleg, mint dicsérően. Így 1479 januárjában, midőn Velence megalázó békét köt a törökkel (20 000 ducátot fizet két évre hadisarcként, 10 000 ducátot pedig évente kereskedelme szabadságáért), és e békének megfelelően nem lép be az olasz városok által megalapított török-ellenes ligába, ami miatt az olasz és európai államok súlyosan elítélték.⁷⁸ A magyar királyok közül Zsigmond azzal vádolja 1415 augusztusában,⁷⁹ hogy a törököket Magyarország megtámadására ösztönözte, Mátyás pedig 1480. május 30-án⁸⁰ a pápához intézett levelében egyenesen a török alattvalójának, szövetségének nevezi Velencét.

A korabeliek véleménye után vizsgáljuk meg, hogyan nyilatkoznak ugyanerről a kérdésről több évszázad távlatából az olasz történészek közül A. Musatti⁸¹, B. Dudan,⁸² L. Simeoni.⁸³ Musatti és Dudan megítélésükben elfoglaltak, és a valósághoz viszonyítva eltúlozzák Velence szerepét a török-ellenes küzdelemben. Musatti⁸⁴ pl. azt állítja, hogy Dalmácia birtoklása Velence részéről az egész kereszténység számára garancia volt a török hódítás meggátlására, majd Albániával kapcsolatban arra a következtetésre jut, hogy az e területeken bekövetkezett birtokszerzés azt a célt szolgálta, hogy még intenzívebben szembehelyezkedjék a törökkel. Dudan⁸⁵ úgy ítéli meg Velencét, hogy gyakran szorosan együttműködött a török által fenyegetett balkáni, görögországi területekkel. Viszonylag objektívebben ítélkezik Simeoni,⁸⁶ aki Velence magatartását a törökkel szemben egyben más nyugat-európai államok viselkedéséhez viszonyítva tárgyalja. Kétségtelen, hogy mind Velence, mind az európai és olasz államok, mind pedig az olasz történészek állításaiban, megállapításaiban van igazság is, csak hogy egy-egy részletkérdésben, míg az egészről illetően hamis képet adnak.

Valóban Velence a XV. század folyamán sokat harcolt a török ellen, lévén a török közvetlen szomszédságában. Ezek a küzdelmek azonban nem elsősorban a sokat hangoztatott keresztény érdekeket, amiben akkor az európai hatalmak és az egyház érdekeit foglalták össze, voltak hivatva szolgálni, tekintve, hogy nem terjedtek odáig, hogy a török előrenyomulásának jelentős mértékben gátat szabhattak volna, hanem magát Velencét. — Mint kereskedőállamnak a legfőbb törekvése az volt, hogy biztosítsa maga számára a szabad kereskedelmet⁸⁷ a

⁷⁸ *Simeoni*: I. m. II. köt 583—584 l.

⁷⁹ *M. S. M. XII. S. C. R. VI. 67.*

⁸⁰ *Acsády I.*: A magyar birodalom története.

⁸¹ *Musatti*: I. m.

⁸² *B. Dudan*: I. m.

⁸³ *L. Simeoni*: I. m.

⁸⁴ *Musatti*: I. m. 116. l.

⁸⁵ *B. Dudan*: I. m. Quattrocento c. fejezet.

⁸⁶ *L. Simeoni*: I. m. II. 580—584. l.

⁸⁷ Törökkel kötött kereskedelmi szerződések:

1384 júl. (Dipl. Veneto Levantinum Mixti cons. rog. 38/149).

1403 júl. (Dipl. Veneto Levantinum Liber Pactorum VI. 128.).

1411 aug., okt. (Libri Comm. X).

törökök által elfoglalt ázsiai területekkel is, s ezt legkönnyebben úgy írhatta el, ha békés kapcsolatokat tartott fenn a törökökkel — minthogy e század nagyrésze török viszonylatban nem a háborús, hanem a békés állapot a jellemző. A harcrai eredményeként létrejött békeszerződések⁸⁸ és azok megerősítési legálabb is egyidőre (a század 60-as éveig) lehetővé tették az Adria és Égei-tengeri pozícióinak viszonylagos nyugodt és szilárd birtoklását — eltekintve a kisebb mérvű összeütközésektől —, ami egyben kereskedelem zavartalanságának is biztosítója volt. Velencének szüksége is volt a nyugalomra a keleti területeken, mert e század folyamán figyelmét és erejét az itáliai és adriai fejlemények kötik le, melyek jelentőségüknél fogva meghatározói egyben a törökkel szembeni politikájának is.

A nyugat-európai, de főként az olasz államoknak nincs joguk bírálat tárgyává tenni Velence magatartását török vonatkozásban, mert a század 60-as éveig szinte teljesen figyelmen kívül hagyták a török problémát, és azután is csak igen jelentéktelen segítséggel járultak hozzá a török elleni védelemhez. Az olasz államokat meg egyenesen örömmel töltötte el a török előnyomulása, mert ezt csak Velencére nézve tartották veszélyesnek. Azt remélték, hogy ennek következményeként az itáliai politikában oly gyűlölt riválissá vált Velence aktivitása csökkenni fog, és majd háttérbe szorul az itáliai politikai élet állandóan változó színpadán. Nem átalítottak török segítséghez folyamodni Velence ellen,⁸⁹ melyet a szultán maga is előmozdított, ismerve az itáliai államok egymásközötti ellentéteit. Így pl. 1464-ben⁹⁰ II. Mohamed szövetséget ajánl fel Milánó hercegének Velence ellen, aki azonban jelen esetben visszautasította ugyan az ajánlatot, de ha szüksége lett volna rá, minden bizonnyal elfogadja. Nem lehet így csodálni, hogy Velence maga is igénybe kívánta venni a törököt itáliai ellenfeleivel szemben (1479 februárjában⁹¹ a törökkel köt szövetséget, amelyben kölcsönösen kötelezik egymást katonai segítségadásra). Nem helytálló az 1479-ben Velence ellen intézett támadások sem, hisz közel 16 esztendeje küzdött a törökkel, mely hatalom most már nemcsak keleten fenyegetett, de Itáliához is vészesen közeledett, sőt pusztította is.⁹² Velence mindennek ellenére egyedül állt szemben a nála nagyobb erővel, és békére is elsősorban az itáliai és adriai események kényszerítik.

Teljesen jogos Velencének az a nézete, hogy a török elleni küzdelmet nemcsak neki egyedül kell vállalnia, hanem az itáliai és európai hatalmaknak is, és csak akkor hajlandó a törökkel harcba bocsátkozni annak támadása nélkül, ha megfelelő segítséget kap. Vajon Velence valóban állta-e a szavát? Mint ismeretes, a század folyamán a török ellen egyedül Magyarország vezetett említésreméltó vállalkozásokat. Főként Hunyadi János hadjáratai jelentősek, mert ezek nagy-

⁸⁸ A törökkel kötött békeszerződések:

1419 nov. I. Mohameddel megkötö a békét (Libri. Comm. XI).

1424 okt. II. Muráddal megerősített az előbbi békét.

1423 júl. Béke megerősítése (*J. Schafarik*: I. m. II. S. C. R. VIII. 117).

1430 szept. II. Murád és Velence között létrejött a béke (Libri Comm XIII).

1446 febr. II. Mohamed—Velence közötti béke megkötése (Libri Comm. XIII).

1446 szept. II. Mohamed megerősíti a békét.

1461 szept. II. Mohamed megerősíti a békét (Libri Comm. XV).

⁸⁹ *L. Simeoni*: I. m. I. 536. l.

⁹⁰ *G. Cappelletti*: Storia di Venezia.

⁹¹ Uo.

⁹² 1459 júniusában Szerbiát teljes egészében elfoglalja a török. (*Perényi—Arató*: I. m. 27. l.), 1463 júniusában Boszniát (*J. Schafarik*: I. m. II. S. C. R. XXI. 158.), 1471-ben és 1477-ben Horvátországon keresztül Friulit pusztítja (*L. Simeoni*: I. m. I. 584. l.).

mértékben meggyengítik a török erőket, és időlegesen visszakozásra kényszerítik azokat. Velence részvételét a török-ellenes háborúban részben itáliai elfoglaltsága, másrészt Magyarországhoz fűződő mindenkori viszonya határozza meg — amiről már korábban részletesen szóltunk. Velence, s ez az igazság, szívesebben látta a törököt a Balkánon közvetlen szomszédságában, mint a magyarokat, akiknek pozícióját vele szemben is egy sikeres hadjárat, a töröknek a Balkánról történő kiszorítása feltétlen megszilárdította volna.

1440. december 17-én — mint már említettük — Ulászló felszólítását, hogy vegyen részt a török ellenes koalícióban, azzal utasítja vissza, hogy érvényben levő békéje a törökkel ezt nem teszi lehetővé. Hunyadi dicsőséges hosszú hadjáratát, melynek keretében György despota⁹³ országának nagy részét visszanyeri, teljesen passzívan szemléli. Velence ebben az időben István vajdával küzd az albán területekért, s bár ez bizonyos mértékben része a török-ellenes harcoknak, de jelentőségében eltörpül Hunyadi vállalkozása mellett. 1444 márciusában⁹⁴ a Magyarországon levő pápai legátus felszólításának, hogy a pápai gályákat az újra meginduló magyar vállalkozás segítségére fegyverezze fel, ha nem is szívesen, de kénytelen eleget tenni. A pápai gályák élén álló A. Lauredano velencei kapitánynak azt az utasítást adja a szenátus 1444 júniusában,⁹⁵ hogy csak az esetben bocsátkozzék harcha a törökkel, ha látja, hogy elég erősek a magyarok és meg van a hajlandóságuk, hogy Görögországot is megtisztítsák a töröktől. Ez az utasítás Velence szempontjából megmagyarázható és el is fogadható, hisz számára ezen területek felszabadítása volt elsősorban fontos. Az 1444 júliusában⁹⁶ Budán tartózkodó követek jelentései szerint a szövetségesek (Magyarország mellett VII. Károly, Burgundia hercege is részt vesz a vállalkozásban) Velencének ígérk Gallipolit és Szalonikit — s ez kedvezően hangolja a hadjárat irányába. Hogy kijelölt feladatát mégsem teljesíti (meg kellett volna hajóhadával akadályozni a török sereg átkelését a tengeren), azt elsősorban a magyarokkal szembeni averziójával lehet magyarázni — de nem menteni. 1445 márciusában⁹⁷ a pápa szemrehányásaira, hogy hajóival odahagyta a csatamezőt, azzal az alig elfogadható kifogással védekezett, hogy a hajón kenyérhiány volt, és így nem cselekedhettek másképpen. 1447. május 1-én,⁹⁸ 1448. március 7-én⁹⁹ Hunyadi János segítség-kérelmét a török ellen azzal utasítja vissza az első esetben, hogy maga is harcol a török ellen (holott 1446 szeptember havában¹⁰⁰ erősítette meg a törökkel a békét), s ha majd békét köt, hajlandó segíteni, míg a második esetben itáliai harcaira hivatkozik.

A század 60-as éveitől azonban, amikor Velencét közvetlenül támadja a török, kénytelen a magyar király szövetségét kérni és 1463. szeptember 12-én¹⁰¹ létrejön a liga, melynek értelmében Velence a tengeren, Mátyás a szárazföldön hadakozik, élvezve Velence anyagi segítségét.¹⁰² A liga sikeres működését azonban egyrészt Mátyásnak egyéb elfoglaltsága, másrészt a Velence és Mátyás közötti ellentétek gátolják.

⁹³ M. S. M. XXI. S. C. R. XVI. 140. 1445. I.

⁹⁴ J. Schafarik: I. m. II. S. C. R. XVI. 74.

⁹⁵ J. Schafarik: I. m. II. S. C. R. XVI. 120.

⁹⁶ M. S. M. XXI. S. C. R. XVI. 106.

⁹⁷ M. S. M. XXI. S. C. R. XVI.

⁹⁸ M. S. M. XXI. S. C. R. XVII.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Libri Comm. XIII.

¹⁰¹ Libri Comm. XV.

¹⁰² Sanudo adatai szerint (1464 júl.) Velence évenként 60 000 ducáttal segítette Mátyást. Cusin: I. m. II. köt 201. I. Velence 1477-ig rendszeresen segítette Mátyást.

A Balkán és Görögország fenyegetett fejedelmei és városai, valamint Velence között egyáltalán nem jött létre oly szoros együttműködés a török ellen, miként azt Bruno Dudan állította. Azon túl, hogy egyes albán területeket és főurakat a fennhatósága alá vont és ezen területeket a szultán által velenceieknek ismertette el, kivonván így egyidőre a török terjeszkedés hatóköréből, valamint a veszélyeztetett államoknak lehetővé tette, hogy területein — persze saját költségükön — hadianyagot vásároljanak¹⁰³ és menedéket¹⁰⁴ biztosított az egyes fejedelmeknek a velencei birodalomban, ha országukat elvesztették, nem sokat tett annak érdekében, hogy hathatósan védekezhessenek. Pedig a balkáni államok Magyarország mellett elsősorban Velencére támaszkodtak a török ellen, kérve támogatását vagy közbenjárását érdekükben, de legtöbbször udvarias szavaknál nem nyertek egyebet. Így Bosznia királya 1424 júniusában¹⁰⁵ a török ellen megígért segítséget sürgeti, amelyet azonban nem kap meg. 1441 februárjában¹⁰⁶ királyságát a török ellen Velence védnöksége alá akarja helyezni, azonban Velence visszautasítja, biztatván a királyt, hogy csak tanúsítson ellenállást. 1442 áprilisában¹⁰⁷ sem teljesíti annak kérélmét, hogy érdekében szót emeljen a töröknél. 1460 februárjában,¹⁰⁸ midőn István Bosznia nagyvajdája a török nagymérvű előrenyomulásáról referál, majd 1462 novemberében¹⁰⁹ segítségért folyamodik, Velence teljesen passzív marad. Mindössze csak közvetíteni hajlandó érdekében a töröknél. Hasonlóképpen reagál¹¹⁰ 1462 februárjában Bosznia királyának segélykérélmére is, aki egyben értesíti, hogy a török nemcsak ellene, de Velence ellen is készülődik, ezért ajánlatos lenne egyesíteni erőiket. Velencét e passzivitásból Boszniának török részről történő elfoglalása¹¹¹ mozditja ki, mely őt is a hadi készülség elrendelésére készíti. A török további előrenyomulása hamarosan számára is a háború megindítását jelenti.

Ugyanezeket mondhatjuk Albánia, Szerbia, Görögország¹¹² esetében is. Különösen kárhoztatható, hogy Velence nem támogatta megfelelő mértékben Scander bég vállalkozásait,¹¹³ melyek jelentőségét maga az a tény is bizonyította, hogy a szultán hadseregének sorozatos támadásait szinte minden idegen segítség nélkül sikerült visszavernie.

Velencének az eddigiekben tárgyalt magatartását egyrészt Magyarországgal szembeni averziója magyarázza, másrészt azon törekvése, hogy a törökkel lehetőleg mennél hosszabb ideig fenntartsa a békés állapotot, ezzel vélvén megóvni keleti területeit és az Adriai-tengert, mely békés állapot egyben lehetővé tette itáliai politikájának teljes kibontakoztatását. Velencének ez a számítása a 60-as évekig jól bevált, de a későbbiekben, mint láttuk, a török, miután tel-

¹⁰³ Bosznia királyának: *J. Schafarik*: I. m. II. S. C. R. XV. 113, 117, XXI. 141—142. 1441 febr. 1442 ápr. 1462 febr.

¹⁰⁴ 1410 jan. Castriota Jánosnak (M. S. M. IX. Misti 48/121). 1460 febr. Istvánnak, Bosznia nagyvajdájának (*Schafarik*: I. m. II. S. C. R. XXI. 31—32—33).

¹⁰⁵ *J. Schafarik*: I. m. II. S. C. R. VIII. 156.

¹⁰⁶ *J. Schafarik*: I. m. II. S. C. R. XV. 113.

¹⁰⁷ *J. Schafarik*: I. m. II. S. C. R. XV. 117.

¹⁰⁸ *J. Schafarik*: I. m. II. S. C. R. XXI. 31, 32, 33.

¹⁰⁹ *J. Schafarik*: I. m. II. S. C. R. XXI. 126.

¹¹⁰ *J. Schafarik*: I. m. II. S. C. R. XXI. 141—142.

¹¹¹ *J. Schafarik*: I. m. II. S. C. R. XXI. 158. 1463. VI.

¹¹² Minden ellenállás nélkül szemlélte, hogy a török hatalom Morea nem velencei kézben levő területeit fennhatósága alá vegye. Ez a folyamat II. Murád, II. Mohamed idejében játszódik le. (1421—58. Morea $\frac{1}{5}$ része a töröké lesz.)

¹¹³ 1452—53, 1456—58, 1461 júniusában béke. Velence és Scander bég viszonyára lásd M. S. M. XXI. Sen. Mar. reg. III. 111.

jesen körülkerítette a velencei birodalmat, elfoglalva a szomszédos területeket, Velence birtokai ellen indul (Görögország, Albánia). Mindannak ellenére, hogy jelentősebb támogatást nem kap, Velencének lenne ereje¹¹⁴ a török előretörés visszavetésére, de alapjában nem törekszik a szultáni erők jelentős meggyengítésére, nem használva ki megfelelően a perzsa szövetség¹¹⁵ előnyeit sem (1473—74). Hajói egy részének bevetését fontosabbnak tartotta a ciprusi vállalkozásnál,¹¹⁶ és nem vonja ki haderőit a török ellen Itáliából sem. Az 1479-es béke megkötéséből az tűnik ki, hogy itáliai pozícióinak megtartása, beleértve az adriaiaikat is, fontosabb volt számára keleti birtokainál is. Mindez a velencei politika rövidlátását bizonyította, mely nem látta, vagy nem akarta látni, hogy a törököt nem lehet békeszerződésekkel megállásra kényszeríteni, és ez a politika előbb utóbb a távolabbi velencei birtokok nagy részének elvesztését vonja maga után, mint ez a XVI. században be is következett.

Ж. ТЕКЕ

ГЛАВНЫЕ ЧЕРТЫ ВЕНЕЦИАНСКОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ В 15-ОМ ВЕКЕ

Резюме

Внешняя политика 15-го века Венеции характеризуется в первую очередь интенсивным включением в итальянскую политику. Ее политика, выработавшаяся в этом веке, и показывающая чисто новые черты, окажет решительное влияние на ее другие политические проявления, хотя не влечет за собой полное отеснение на задний план ее традиционной морской политики. Даже в это время упрочивается и исполняется ее власть над Адриатическим морем и умножаются ее левантийские владения тоже.

Автор задумывает раскрыть в своем трактате прежде всего побудительные причины новой политической линии, точно говоря хочет объяснить, по какой причине Венеция заменяет свое нейтральное поведение к итальянским конфликтам политикой вмешательства в дела итальянской суши. Решение поднятой проблемы надо сыскать в существовавших до сих пор отношениях Венеции к Италии. Итальянская суша была многосначительной для Венеции с двух точек зрения. С одной стороны она служила рынком для

¹¹⁴ 1450-ben a szenátus egyrészének véleménye szerint a velencei tengeri erők sikeresen felvehetik a harcot a törökkel (*Cappelletti*: i. m.).

¹¹⁵ Uzun Haszán perzsa sah és a vele szövetséges Caramania hercegei csatlakoznak az 1469-ben II. Pál pápa kezdeményezésére létrejött török-ellenes szövetséghez, melyet azonban csak Velence vett komolyan. Velence fegyverekkel és gályákkal támogatja a perzsák ázsiai hadműveleteit (három gályát küld Caramania és Soria partvidékére. *Cappelletti*: *Storia di Venezia*), melyek a 70-es években oly sikeresek, hogy a szultáni haderőket komoly erőpróbára kényszerítik. II. Mohamed nagyobb csapat összehívására kényszerül, Velencével igyekszik békét kötni, hogy így megszüntesse Velence és a perzsák együttműködését, mind azt bizonyítják, hogy a perzsák jelentős ellenfelek voltak. Velence ugyan nem köt békét a törökkel, de lényegében komoly együttműködésről nem lehet beszélni, midőn 1473-ban sor kerül a döntő török—perzsa összeütközésre. A török hadsereg csak nagy veszteség árán (a sereg $\frac{2}{3}$ -a odaveszett. *Cappelletti*: I. m.) tudja kiharcolni a győzelmet, mely azonban lehetővé tette számára, hogy újra a velencei birtokok ellen forduljon. (1474).

¹¹⁶ Ciprus szigetére, melyhez kereskedelmileg annyi szál fűzte s amely stratégiai szempontból oly nagy jelentőséggel bírt, régóta vágyott. Megszerzésére az 1468-as években kínálkozó alkalom, amikor teljes befolyást sikerült szereznie az új király, II. Lusignano János természetes fia, Jakab felett, egy velencei patricius lányt, Corner Katalint adva nőül hozzá. A király korai halála után kitört zavargások, melyekben valószínűleg Nápoly is közreműködött, ő maga is aspirálván a szigetre, lehetővé tették Velencének, hogy mint az özvegy királynő támogatója kezébe vegye a sziget kormányzását. (Két tanácsost küldött melléje valamint az Égei tengeren állomásozó flottát is a sziget partjaihoz rendelte.) A nápolyi uralkodó, Ferrante további kísérletei a sziget megszerzését illetően arra készítetik, hogy a sziget kormányzását ténylegesen átvegye, lemondatva Corner Katalint királyi jogairól (1489). (*Simeoni*: I. m. II. 585. l.)

ее продуктов, с другой стороны Венеция сама покупала в больших количествах у итальянских городов. До тех пор, пока ей не препятствовали в осуществлении своей торговли, пока она пользовалась сполна своими монархическими позициями, занятыми в распределении восточных товаров и в тесной связи с этим, в собирании итальянских товаров, она не слишком интересовалась итальянской политической жизнью. В ее политике, в отношении к Италии, произошло решительное изменение в ту пору, когда она видела, что ее торговые интересы были приведены в опасность (установление Синьерий, проявляющееся все твердее экспансивное хозяйственное направление итальянских государств). Эти интересы определяют в первую очередь ее политику вмешательства, направление ее экспансии на материке.

Ее материковая политика была органически связана с ее адриатической политикой, ведь побудительной причиной материковой политики явилась отчасти защита Адриатического моря, которое в течение века надо было не только очистить от венгерского влияния, но также надо было его защитить от турецкой власти, все больше и больше подвигавшейся вперед на Балканах. Ясное понимание побудительных причин адриатической политики 15-го века предполагает знание характера этой политики и изменение его с течением времени.

В заключение трактат подвергает оценке политику Венеции, показавшуюся в отношении к туркам, имея в виду свойственные точки зрения Венеции и интересы христианских государств, указывая на главные мотивы и недостатки этой политики.

ЗS. TEKE

LES PRINCIPALES CARACTÉRISTIQUES DE LA POLITIQUE ÉTRANGÈRE DE VENISE AU XVe SIÈCLE

La politique étrangère de Venise se trouve au XVe siècle caractérisée en premier lieu par un ralliement plus accentué à la politique italienne. Cette politique développée au siècle en question et accusant de traits foncièrement neufs aura un effet décisif sur les autres manifestations politiques de cet État, bien que ce phénomène n'entraîne la mise à l'arrière-plan de sa politique maritime traditionnelle dans son ensemble. Bien au contraire, c'est l'époque qui voit consolider et élargir la domination de la République sur la mer Adriatique et multiplier ses domaines au Levant.

Dans son étude l'auteur cherche au premier chef à exposer les raisons qui se trouvèrent à l'origine de cette nouvelle ligne politique et expliquer la question de savoir quelles furent les causes qui amenèrent Venise à remplacer une attitude neutre témoignée à l'égard des conflits d'Italie par une politique d'immixtion dans les affaires de l'Italie continentale. Afin de porter solution au problème l'auteur de l'étude se met à analyser les relations ayant existé entre Venise et l'Italie jusqu'à la période en question. L'Italie continentale revêtit pour Venise une grande importance de deux points de vue. Elle servit d'une part de marché aux produits de Venise et d'autre part cette dernière acheta elle aussi de grandes quantités de marchandises aux villes italiennes. Jusqu'à ce qu'elle ne se vit entravée quant à l'effectuation de son commerce, jusqu'à ce qu'elle jouit d'une hégémonie quant à la répartition des marchandises venant du Levant et quant au rassemblement de celles de provenance italienne elle ne porta pas trop d'intérêt à la vie politique d'Italie. Un changement décisif dans cette politique ne s'accomplit que lorsqu'elle jugea menacés ses intérêts commerciaux (développement des seigneuries, l'économie de plus en plus expansive des États italiens). Ce sont ces mêmes intérêts qui définirent sa politique d'ingérence et la tendance de son expansion sur le continent.

La politique continentale de Venise fut organiquement liée à celle maritime étant donné que le motif d'une politique continentale se trouva expliqué en partie par la défense de l'Adriatique, mer d'où l'on dut écarter au cours du siècle non seulement l'influence hongroise, mais qui était à défendre même contre le pouvoir turc s'avancant successivement aux Balkans. La clarification des raisons de la politique que Venise suivit à l'égard de l'Adriatique au cours du XVe siècle suppose la connaissance du caractère de cette même politique tout aussi bien que le processus de son développement au cours des temps.

Pour terminer l'auteur apprécie la politique pratiquée par Venise à l'égard des Turcs et n'omet pas de tenir compte des points de vue particuliers de cet État, des intérêts des États chrétiens et finit par souligner les principaux mobiles et les déficiences de cette politique.

SÁNDOR PÁL

Az 1849 utáni parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Győr megyében

I.

A Vas és Moson megyei parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatait¹ után, kitűzött programunknak megfelelően, a Dunántúl egy újabb megyéjében, Győr megyében vesszük szemügyre az 1849 utáni parasztbirtok nagyságtípusait. Tanulmányunk része azon átfogóbb vizsgálódásoknak, amelyeknek célja, hogy parasztságunk osztályszerkezetének forradalom utáni elmozdulásait a *birtokviszonyok* elemzése alapján mutassák be. E vizsgálatok túlságosan is széleskörűek, egy kisebb munkaközösség energiáját is alaposan igénybe veszik, az objektív forrásfeltételek pedig sokszor nem a legkedvezőbbek s a módszertani megoldás útjai sem kimunkáltak; jelenleg még a kísérletezés stádiumában vannak. Az eredmények és a megoldás módszerei a megyénként, helységenként változó forrásfeltételektől is függnék. Győr megye esetében sem dicsekedhetünk túlságosan kedvező forrásfeltételekkel, mivel a rendelkezésünkre szolgáló források — mint erre a továbbiakban utalni fogunk — ezúttal is hézagosak² és nem teszik lehetővé a témának módszeres teljességgel történő feldolgozását. S ha ezért eleve le kell is mondanunk — legalábbis a kutatások jelen stádiumában — arról a rokonszenvesebb megoldásról, hogy teljes és befejezett eredményekről adjunk számot, de célunkat — a parasztbirtok tájanként változó, valamint a megyére jellemző nagyságtípusainak bemutatását — némi megszorítással, és a további kiigazítások lehetőségét ki nem zárva, így is megközelíthetjük.

Tájékoztatásul az alábbi megjegyzéseket bocsátjuk előre. 1.) A parasztbirtok fogalmát egyelőre — a forrás adta lehetőségeinkhez mérten — most is *megszorítással* használjuk: csupán az egykori telek-, maradvány- és irtásföldek számára tartjuk fenn, nem értvén ide sem a parasztkézen levő legelők, erdők hányadát, sem a szőlőket és a községi földeket. 2.) A parasztbirtok *típusai* mindenkor a területileg változó *nagyságtípusokat* jelölik és nem a földek jogilag, illetve gazdaságilag (üzemileg) is eltérő típusait. 3.) Az egyes helységek egykori *nemesi birtokosainak jogilag rendszerezett csoportjai* nem jelentik az úri birtok üzemtípusait is.

Továbbmenően: az adott forrásfeltételek nemcsak a *téma* vizsgálatát szűkítik le, de e vizsgálatok *módszerét* is megszabják. A forráshiányok ugyanis két ponton korlátozzák a teljességre törekvő kutató erőfeszítéseit. Nevezetesen: 1.) Az egykori úrbéres területen kívül eső, de paraszti birtokban lévő földek nagyságáról nem vagy csak olyan esetlegességgel tájékoztatnak, hogy e földek helysége-

¹ Vasi Szemle, 1967. 3. sz. 510—525., 1968. 2. sz. 185—197., Statisztikai Szemle, 1968. 1968. 4. sz. 415—429., 5. sz. 531—542. l.

² Sokkal kedvezőbb forrásfeltételekkel találkozunk Veszprém és Fejér megyék esetében. A parasztbirtok hasonló típusú vizsgálatait ezen megyékben is elvégezve, teljesebb eredményekre is jutottunk, amelyeket külön tanulmányokban teszünk közzé.

genkénti s még inkább családfőnkénti módszeres felmérését — egyes kivételektől eltekintve — nem igen teszik lehetővé. 2.) Hasonlóan problematikus feladat a volt *úrbéres családfők* (telkesek és zsellérek, a nem úrbéres családfőkről most nem is beszélve) *számának* hiánytalan megállapítása az 1849 utáni időszakból, illetve azon évekből, amelyekben a volt úrbéres birtokok felmérése végbe ment. A volt úrbéres családfők számának ismerete nélkül pedig konkrét és részletes — családfőikig hatoló — eredményekre aligha juthatunk. Anélkül, hogy most e jelentős problematika elsőrendűen forráskritikai jellegű elemzésébe bocsátkoznánk³, megjegyezzük, hogy Győr megye esetében e tekintetben is csak részleges adatapparátusra támaszkodhattunk. Minél részletesebb és pontosabb felmérésekre törekedtünk ugyanis, annál inkább szűkült adatbázisunk. Már a *községi szintű* felmérésekhez is csupán 39 helység adatai álltak rendelkezésünkre, de ha az *egyes családfők* birtokviszonyait vizsgáltuk, úgy a fenti 39 helységből már csak kevesebb olyan helységünk maradt, amelyekben a *birtokos szintű* felméréseket megejthettük. Nagy kérdés tehát, hogy a részletekig hatoló vizsgálódások során megmaradó adatapparátus megfelelő bázist nyújt-e megyei szintű következtetések levonásához. A magunk részéről úgy véljük, hogy a jelzett nehézségek ellenére is meg kell kísérelnünk a feladat megoldását. Evégből, több lehetséges megoldás közül, a következő megközelítési módot választottuk.

Először csupán *községi szinten* mértük fel a volt úrbéres földek terjedelmét, anélkül, hogy ismertük volna azok megoszlását az egykori úrbéres családfők között. Ezzel 39 helységben megismertük az egykori úrbéres földek községenkénti terjedelmét, illetve a telek- és a telken kívüli úrbéres földek nagyságát, azoknak egymáshoz viszonyított arányát, ami részint támpontul szolgált, részint bizonyos munkahipotézis megszerkesztését tette lehetővé a további vizsgálatok számára.

1. A földrajzi táj

A Sopron—Moson—Pozsony, valamint Komárom és Veszprém megyék által határolt XIX. századi Győr megye a Veszprémből átnyúló bakonyi domborok kivételével „tisztá róna”.⁴ Északi mély fekvésű síkján fekete agyaggal kevert termékeny kerti földjeit a Duna két ágának hullámai öntözik. A két Duna-ág által határolt *Szigetköz* a megye legmélyebben fekvő része. Az öreg Duna és az északon a megye természetes határát képező Csiliz folyócska által közre fogott sík képezi a *Csilizközt*, míg lejjebb a Rábcától és a Rábától határolt, nyugat felé lassan emelkedő, háromszöghöz hasonlító sík tájék, amelynek csúcsa Rábaszentmihályos felé mutat, *Tóköz* néven ismeretes. A megye nyugati-keleti oldalán a talaj emelkedő, majd a déli oldalon a Veszprémből átcsapó Bakony nyúlványai már három összefüggő dombort képeznek: a szentmártoni, a ravaszdménfői és a sokorói domborokat, amelyek oldalait erdők s főleg jó hírű bortermő szőlőföldek díszítik.⁵ A megye borai közül a tényői, nyúli és nagybaráti hegyekben termettek a legjobbak.⁶ Erdeje a megyének — népességéhez képest — viszonylag kevés van. Inkább csak a Duna és a Rába partjait szegélyezik puha fát szolgáltató erdőkligetek; cser- és tölgyfaerdők Péccen, Ravaszdon, Pátkán és Tényőn találhatók.

³ E problémát külön, a közeljövőben közzé teendő forrástanulmányunkban vizsgáljuk meg.

⁴ *Fényes Elek*: Magyarország leírása. Pest. 1847. II. r. 15. l.

⁵ Győr megye és város egyetemes leírása, Bpest. 1874. 18—23. l. (szerkesztette: Fehér Ipoly).

⁶ *Fényes*: i. m. 17. l.

A déli dombos vidéken települt falvak lakói főleg gyümölcs-, szőlő- és bortermeléséről, a csiliz- és tóköziek inkább szarvasmarha-, illetve lótarításukról híresek. A Tóközben nem ritkaság egy gazdánál a 8—16 darab ló. Emellett a szarvasmarhatartás „a tóközieknek csaknem egyedüli élelmők, s ha vizes esztendőben a rétek, legelők vízzel boríttatnak, akkor marháik éhség miatt egymásra hullván, igen nagy szegénységet kénytelenek szenvedni”.⁷ Ilyenkor különösen nagy segítséget jelentett számukra a vízi szárnyasok tartása, valamint a halászat és a halkereskedés, mert mint monográfusunk az 1840-es évek viszonyairól megjegyzi: „... mind szelíd, mind vad szárnyasállatokban nagy bősége van ezen megyének, s lehet mondani, hogy Magyarországbán, illy kiterjedésű földön, annyi ludat, kacsát sehol nem tartanak, mint a Tóközben. . .” A tavak és a megyét bőségesen öntöző folyók gazdag halállományával azután rendszeres vásározást folytat a győri gazda: vízi zsákmányukat főleg a tóköziek „hordogatják” Győrbe, Pozsonyba, sőt, fel Bécsbe is.

Megyénk tehát két, egymástól meglehetősen élesen eltérő földrajzi tájtípusra oszlik: területének 2/3 része — a Tó-, Sziget- és Csilizköz, valamint a pusztai járás Győr—Komárom közti felső fele, a nyugati részen a Rába—Marcal vidéke — sík tájék, amelyen folyóktól bőségesen öntözött, termékeny szántók, tágas legelő- és rétföldek terülnek el. Déli dombos oldala, amelyet erdők, gyümölcsösök s legfőképpen összefüggő szőlőtelepek tesznek változatossá, Kisbarát — Csanak — Ménfő — Koroncó vonalán hajlik át a sík tájékba.

2. A megye nemesi birtokosai — az egyházi birtokosok túlsúlya

Már Fényes is megjegyezte, hogy „a megye 3/5 részét a papság. . . bírja”.⁹ Az egyházi birtokosok kétségtelen túlsúlya szemmel látható a megyében, elsősorban annak déli dombos részén.¹⁰ Szentmártonban, Nyalkán, Győrszentivánban, Ravazdon, Tényőn, Csanakon, Kajárón a szentmártoni főapát, Nagyécsfaluban ugyanő a pápóci prépostsággal és a győri káptalannal, Pázmándon a pápóci prépostsággal, Nagybarátban a csornai prépostsággal az egykori földesúr. Péren a győri megyéspüspök, Gyarmaton a csornai prépostság, Nyúlfalun a győri káptalan és a győri papnevelde, Ságón a pápóci prépostság, Gyirmóton és Koroncón a győri káptalan volt a földesuraság. Az is kétségtelen azonban, hogy az egykori egyházi földesuraság falvai nem korlátozódtak a megye valamely meghatározott vidékére. Az egyházi birtokosok, mint egykori földesurak megyénk sík tájain is sűrűn szerepelnek. Abdán a győri káptalan, Börcsön a győri püspökség, Markotabödögén, Rábapatonán, Vámoson, Czakóházán, Fehértófaluban a győri káptalan, Ballonyban a győri káptalan örkanonokja, Kulcsodon a szentmártoni főapátság, Rábaszentmiklóson a győri püspökség, Véneken ismét a szentmártoni főapát voltak az egykori jobbágyfalvak földesurai.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ I. m. 19.

¹⁰ A megye forradalom utáni birtokosaira lásd a Győri Állami Levéltár (Gy. Á. L.) úrbéri iratainak és mellékleteinek községenként csomózott anyagát. Vesd még össze Fényes: Magyarország geographiai szótára (Pest, 1851) I—IV. kötetének, valamint Verde Aladár: Győr megye községei című munkájának vonatkozó adatait (Győr vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: Borovszky. Bpest. 1898. 16—66. l.).

Korábban megvizsgált két megyénkben, Vasban és Mosonban ebből a szempontból is eltérő képpel találkoztunk. Bár Vas megyében is felfigyelhettünk az egyházi birtokosok birtoklására (a győri püspökség, a szombathelyi megyéspüspök, a vasvár-szombathelyi káptalan), ezek azonban mint egykori földesurak kétségtelenül mellékes szerepet játszottak a túlnyomóan *világi* nagybirtokos és részben középnemesi eredetű birtokos családok között, amelyek tájilag is differenciálhatók voltak; Mosonban pedig — a főhercegi uradalom túlsúlya és a főnemesi eredetű nagybirtokos családok (herceg Esterházy, Zichy, Viczay, Harrach grófok) mellett — a cisztercita apátság, a szombathelyi és győri káptalan birtoklása szintén csekély jelentőségre tett szert. Győr megyében azonban az *egyházi birtokosok* az egykori jobbágyszékhelyek többségének volt földesuraiként vezető szerepet tölthettek be. Ezt a körülményt azért hangsúlyozzuk, mert az *egyházi* földesuraság egykori jobbágyszékhelyeiben a paraszti birtoklása is bizonyos jellegzetességet mutatott, amire a részletes vizsgálatok során majd visszatérünk.

A *főnemesi eredetű világi birtokosok*, bár szintén szétszórtan birtokoltak az egész megyében, zömmel a megye sík tájain tűntek szembe. Közülük a legismertebbek a Viczay grófok (Ásvány, Dunaszeg, Dunaszentpál, Hédervár, Kisbarát, Öttevény, Ladamér, Medve, Szabadi, Újfalú), az Eszterházy grófi család (Gönyű, Gyömöre, Kismórighida, Mezőörs, Rábaszentmihály, Szerecsen, Táp, Táp-szentmihály), Sina báró (Dunaszentpálon, Sándor és Viczay grófok mellett, részben Öttevényben, Rárón), a Batthyányak (Nyárad, Csilizradvány), gróf Lamberg (Ikrény), gróf Amade (Malomsok).

Mellettük a *középnemesi eredetű világi birtokosok* és a *közirtokosok* elenyésző számban szerepeltek, nagyjából a megye *nyugati-déli felében* (Csikvánd, Felpéc, Kisbábó, Kispéc, illetve Bezi, Bőnyréta, Csécsény, Enese, Mérges, Réti, Sövényháza, Tét, Szemere). A középnemesi családok közül az ismertebbek az Ásványi, Acsády, Mihályi, Pázmándy, Szabó családok. Fényes is megállapította: „... a közirtokos osztály az összes nemességnek ... 1/6 részét teszi, míg a többi köznemesség annál inkább csekély birtokú, minthogy ... osztályrészei túlzott szerény kiterjedésűek. Ezek között főleg megemlítenünk e három helységben; „Bácsa, Nagy- és Kis-Bajcs lakó nagyszámú papi nemesek, kik a rakoncátlan Dunának szerencsétlen áldozatai.”¹¹

Fentiek alapján — korábbi tanulmányaink mintájára — a paraszti birtok történeti statisztikai vizsgálatait az *egykori földesuraság csoportjai szerint* is differenciáljuk.¹² Mielőtt vizsgálataink számszerű eredményeit táblázatba foglaljuk, röviden ismertetjük a csoportosítás célját, szempontjait és az adatok forrásértékét.

II. Községi szintű vizsgálatok

1. Tájékoztató a községi szintű táblázatokhoz

Az I. sz. táblázatban az alábbi kérdésekre kívántunk számszerű feleletet keresni: 1) Melyik tájcsoporthoz tartozik az adott község. 2) Ki és milyen típusú birtokos az egykori földesúr. 3) Mikor történt a birtokrendezés, illetve a birtok mérnöki felmérése. 4) Mennyi a felmérés időpontjában az egykori úrbéri telek községenkénti összes száma. 5) Mekkora az egykori telekföldek községenkénti összes terjedelme. 6) Van-e az egyes községek parasztságának telekföldjén kívül

¹¹ I. m. 19.

¹² Ezúttal is megjegyezzük, hogy a birtokosok csoportja nem jelenti a *birtokok*, még kevésbé az *üzemtelítések* csoportját is.

maradvány- és irtásföldje is, és ha igen, mekkora terjedelemben. 7) Mekkora az egyes községek volt telkes gazdáinak községenkénti tényleges földbirtoka. 8) Mekkora a zsellérek úrbéres illetménye; 9) Van-e és ha igen, mekkora és milyen természetű, illetményen kívüli földjük is?

Az I. sz. táblázatba foglalt számadatokat a *birtokosok említett csoportjai szerint is* differenciáljuk (lásd a II. sz. táblázatot), mégpedig abból a célból, hogy megállapítsuk: van-e valamilyen összefüggés a birtokosok egyes csoportjai és a parasztbirtok nagysága között.

Táblázataink, forráshiányok miatt, csak 39 község adatait tartalmazzák. Ez a körülmény a tanulások megyei szintű általánosításánál óvatosságra int és csupán az *alapvető tendenciák* kiemelésére szorít bennünket, nem zárván ki a további kiigazítások lehetőségét. A statisztikai számítások forrását a Győri Állami Levéltár úrbéri periratai és mellékletei képezték. Ezek pontos jegyzékét a jegyzetben közöljük.¹³

¹³ Ez úton mondok köszönetet Dr. Lengyel Alfrédnek, a Győri Állami Levéltár igazgatójának, aki szívesen tette lehetővé levéltári kutatásaimat. A továbbiakra lásd: Gy. Á. L. ui. Csilizradványra:

	12. cs. Maradékföldek és azok váltáságának kiszámítása 1860-ból; vö. a Combinatorium idevágó adatait az „árendális és taxális” zsellérek birtokaira.
Dunaszegre:	16. cs. Úriszéki jk. 1838. II. 5., továbbá: „Dunaszegi jobbágytelkeknek kivonata”.
Dunaszentpálra:	12. cs. Maradványföldeknek és azok váltáságának kimutatása 1865-ből; valamint: Összehasonlító okirat 1860-ból; továbbá: Úrbéri egyezség 1864-ből.
Ilédervárra:	25. cs. Combinatorium 1857; továbbá az 1857. évi telektábla.
Ladamérra:	34. cs. Combinatorium (keltezetlen).
Ráróra:	70. cs. Összehasonlító okirat 1857-ből.
Szabadira:	71. cs. Összehasonlító okirat 1859-ből.
Szőgyére:	77. cs. Combinatorium 1863-ból.
Vámosra:	88. cs. Összehasonlító okirat 1856-ból, valamint: „Vámosi telkes gazdák maradványföldjeinek ... kimutatása” 1864-ből.
Vénekre:	88. cs. „... Maradékföldek mennyiségének ... kimutatása ...” 1862-ből, valamint: Összehasonlító okirat 1860-ból. Vessd még össze az 1861. évi úrbéri szabályozási és tagosítási egyezséggel.
Zámolyra:	92–93. cs. Összehasonlító okirat (keltezetlen).
Abdára:	1. cs. Összehasonlító okirat 1847-ből (26. sz.); továbbá: „Az abdai telkes gazdák maradványföldjeinek és a váltáság összegének egyénienkénti kimutatása” 1865-ből.
Böröcsre:	9. cs. Jegyzék a maradványföldek és váltáságösszegük nagyságáról 1866 és 1871-ből.
Fehértóra:	17. cs. „Tekintetes Győri káptalan fehértői volt jobbágyainak jelen őszves birtokok úrbéri járandóságjok és remanentia vagyis fölöslegbirtokok egyes és őszves kivonása...” (keltezetlen).
Kapira:	26. cs. Combinatorium 1859-ből.
Könyra:	33. cs. Vö.: az 1865. évi megyei törvényszéki ítélettel.
Öttevényre:	63. cs. Összehasonlító okirat 1858-ból, valamint „Kimutatása az öttevényi ... feleslegföldekre eső részeknek...” c. jegyzék és: Öttevény mérnöki felmérése 1843-ból.
Pinyédre:	66. cs. Összehasonlító tábla 1860-ból; Végítélet 1863-ból, 62. sz.
Rábapatonára:	67. cs. Összehasonlító okirat 1863-ból.
Sövényházára:	72. cs. A volt jobbágyi birtokok kimutatása 1863-ból; a zsellérbirtokok kimutatása 1863-ból; Combinatorium.
Gyirmótra:	22. cs. Összehasonlító tábla 1857-ből, és a remanenciák kimutatása 1863-ból.
Koroncóra:	33. cs. Vorprüfungs-Protocoll 1855. III. 12.-ről.
Mérgesre:	36. cs. Combinatorium (keltezetlen).

A hiányos anyag kiegészítésére a már ismertetett forráskritikai okok¹⁴ miatt nem volt módunk.

S ha adataink nem terjednek is ki a megye összes községére, látni fogjuk, hogy a meglévők is alkalmasak újabb eredmények és tanulságok megállapítására. Meggyőződésünk, hogy ezeknek az ismeretében több ponton is realisabb megvilágításba helyezhetjük a Győr megyei parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatát.

Az egykori földesuraság kilétének meghatározása mindig a birtokrendezések, illetve a mérnöki felmérések évéből kelt.

A*földterjedelem nagyságát itt is 1200 négyszögöles holdakban (illetve 1200 négyszögöles holdakra átszámítva) közöljük.

A rövidítéseknél alkalmazott jelzések jelentése a következő: S. = sík vidék, D. = dombvidék, Eb. = egyházi birtokos, Vb. = világi birtokos (többnyire azonos a volt nagybirtokos típusával), C. = nemesi közbirtokosság, m. = zsellérek maradékföldje, i. = zsellérek irtásbirtoka, sz. = zsellérek szerződéses (nem úrbéres) birtoka, szől. = zsellérek szőlőbirtoka, * = úrbéres birtok belsőség nélkül. A kérdőjeles rovatok adathiányra utalnak.

Rábaszentmiklósrá:	70. cs. Maradványföldek és azok váltáságának kimutatása 1862-ből és: Combinatorium 1864-ből.
Gyarmatra:	21. cs. Mérnöki tervezet 1857-ből, valamint: Összehasonlító tábla (év nélkül.).
Kis-Árpásra:	Összehasonlító okirat 1858-ból, valamint: Úrbéri egyezség 1858-ból.
Kis-Mórichidára:	28. cs. Úrbéri egyezség 1866-ból.
Malomsokra:	87. cs. Combinatorium 1836-ból; „Malomsoki maradványföldek kimutatása” 1863-ból és 1865-ből.
Szerecsenyre:	71. cs. Összehasonlító okirat 1864-ből, és a maradványföldek nagyságáról, azok váltáságösszegéről készült kimutatás ua. évből.
Tétre:	80. cs. Összehasonlító okirat 1846-ból.
Pérre:	64. cs. Összehasonlító okirat 1846-ból, továbbá: földösszeírás az 1839. évi felmérés szerint; Tárgyalási jk. 1857-ből a megváltandó maradékföldről, valamint a volt földesúr ugyanez évből kelt keresetlevele a megyei törvényszékhez a szerződéses, illetőleg a földesúr szerint majorsági jellegű földek ügyében.
Szentivánra:	Összehasonlító okirat 1858-ból, és a maradványföldek nagyságáról, azok váltáságösszegéről készült kimutatás ugyanebből az évből; valamint: Szent-Iván 1845. évi birtokkönyvének az osztályzat szerinti kivonata (1858).
Kis-Barátra:	28 cs. „Mérnöki észrevétel” 1857-ből; valamint: Kis-Baráti jobbágytelkek kivonata 1843-ból.
Nagy-Barátra:	52. cs. Összehasonlítás 1857-ből.
Pázmándra:	63. cs. Összehasonlító okirat 1859-ből, és: Úrbéri egyezség 1858-ból.
Szemere hegyközségre:	73. cs. „A szemerei szőlőbirtokosok névsora a jelenlegi leírás szerint” év nélkül és Zámbo István, a közbirtokosok igazgatójának folyamodása a megyéhez 1860-ban.
Szentmártonra:	24. cs. „... Úrbéri maradékföldek ... kimutatása ... 1860-ból.” Vö.: az 1856-ban kelt egyezséglevéllel; Combinatorium 1856-ból.
Tápra:	78. cs. „Mérnöki összehasonlító okmány és elkülönzési terv” 1865-ből; az 1865. évi úrbéri egyezség.
Tényőre:	86. cs. Birtokkimutatás 1863-ból, a zsellérbirtokok adataival; „Per egyezség” 1863-ból; a tényői határ elkülönítési terve 1857-ből.

¹⁴ Vö. A parasztbirtok típusai Vas megyében 1849 után (Vasi Szemle 1967. 3. sz. 514. l.). A birtokkönyveknek a kívánt cél érdekében történő hasznosítása is csak feltételeken lehetséges. (Vö.: *Simonffy Emül*: A Zala megyei úrbéri földkönyvek (Levéltári Szemle 1963. 3. sz. 700.)

2. Az I. táblázat értékeléséhez

Feladatunkhoz — a parasztbirtok nagyságtípusainak felméréséhez — most is, mint korábbi tanulmányainkban, *községi szintű* táblázataink adatai alapján fogunk hozzá. Célunk megközelítésének ez az útja ugyan *közvetett út*, de az előzetes tájékozódás szempontjából mégis célszerű. Jeleztük ugyanis, hogy a községi szintű vizsgálatoktól a birtokos szintű vizsgálatokig haladva adataink folyvást fogyatkoznak, s így olyan támpontok keresésére kell törekednünk, amelyek a későbbi, részletekig hatoló, de kevesebb adatmennyiségen alapuló vizsgálatokhoz előzetes tájékoztatást nyújtanak. Emeljük ki e célból az I. sz. táblázatból azokat a mutatókat, amelyek — módszerünk szerint — *kiindulási alapul* szolgálnak a további vizsgálatokhoz.

Minthogy Vas és Moson megye feldolgozott helységeinek¹⁵ hasonló típusú eredményeit már ismerjük, jelen eredményeink is beszédesebbé válnak, ha azokat a két másik megye helységeinek *vonatkozó eredményeivel összehasonlítva* vizsgáljuk meg. Ezek szerint:

III. táblázat

A táj- csoportok jele*	Az egy községre jutó telekszám átlagos nagysága			Az egy községre jutó telekterjedelem átlagos holdnagysága kerekítve		
	Vas	Moson	Győr	Vas	Moson	Győr
H-D.	12,35	—	—	313	—	—
D.	—	—	17,15	—	—	553
F.	27,09	120,12	—	763	3663	—
S.	26,05	110,06	23,08	662	3379	737
Szl.	8,38	—	—	422	—	—
Örs.	20,19	—	—	1359	—	—

Első két megyénket illetően már részletesen kimutattuk, milyen valóságos és konkrét összefüggések rejlenek az egy községre jutó telekszám átlagos nagysága és az egy községre jutó telekterjedelem *megfelelő* átlagos holdnagysága között. Vas megyét illetően ugyanis rámutattunk: az itt most Szl. és Örs. jelű tájcsoporthoz a községenkénti telekszám átlagos nagysága és a ráeső telekterjedelem átlagos nagysága között *szembetűnő aránytalanság mutatkozott a többi Vas megyei tájcsoporthoz hasonló arányaihoz képest*. Szl.-ben igen alacsony telekszámátlagra *viszonylag magas*, Örs.-ben magasabb átlagos telekszámra *igen magas* átlagos telekterjedelem esett. Ezzel szemben a többi Vas megyei tájcsoporthoz ezek az arányok *viszonylag kiegyenlítettek* voltak. Ez felhívta a figyelmet — már a birtokos szintű vizsgálat előtt is — arra, hogy az Örségben és a szlovén vidék falvaiban *speciális nagyságtípusú telkek* létét kell feltételeznünk. A részletesebb, birtokos szintű elemzés azután valóban igazolta is ezt a jogos feltételezésünket.¹⁶ Moson esetében *más típusú jellegzetességre* kellett felfigyelnünk, már a vizsgálá-

¹⁵ Vas megye esetében 59, Moson esetében 17 helység adatait dolgoztuk fel.

* Jelmagyarázat: H—D.= a Rábától északra fekvő hegyes-dombos vidék, D.= győri dombvidék, F.= Hegyhát-kemenesaljai fennsík, illetve = parndorfi fennsík, S.= Gyöngyös—Perint—Rábaközi sík, illetve = mosoni, Győr megyei sík tájék, Szl.= a Rábától délre eső szlovén vidék, Örs. = Örség.

¹⁶ I. m. 520—522. l.

I. táblázat

Sor- szám	Helység	Tájtípus jele	A birtokos neve	Az úrbéres volt telki és telkenkívüli jobbágýföldek terjedelme													A zsellérbirtok terjedelme							
				A birtokrendezés ill. a felmérés		A volt telekföldek terjedelme összesen		A telkenkívüli úrbéres jobbágýföldek terjedelme és jogi minősítése						A telken kí- vüli úrbéres jobbágýföld- dek terület- aránya a telkiföldek területének %-ában	A telki és telkenkívüli úrbéres földek terjedelme összesen		A volt úrbéres illetmény		Az illetményen kívüli föld			E földek terület- aránya az illet- ményföldek területének %-ában	A zsellérföldek terjedelme összesen	
				ideje	idején az úrbéres telkek össz. száma			maradvány		irtvány		összesen												
						hold	□-öl	hold	□-öl	hold	□-öl	hold	□-öl		hold	□-öl	hold	□-öl	jele	hold	□-öl			
1.	Csilizradvány ...	S.	Gr. Batthyány Józsefné	1860	17 ³ / ₃₆	41	968	53	1018	—	—	53	1018	128,80	95	786	—	—	899	602	Sz.	—	899	602
2.	Hédervár	S.	Gr. Viczay Héder	1857	7 ⁶ / ₃₂	238	—	650	—	—	—	650	—	273,11	888	—	7	834	—	—	—	7	834	
3.	Dunaszeg	S.	Gr. Viczay Héder és Br. Sina János	1838	20 ² / ₃₂	622	—	—	—	—	—	—	—	—	622	—	?	?	?	?	?	?	?	
4.	Dunaszentpál ...	S.		1865	10 ³ / ₄	330	304	439	1014	—	—	439	1014	131,98	770	118	7	65	?	?	?	?	7	65
5.	Ladamér	S.		?	3	93	—	148	30	—	—	148	30	159,41	241	30	2	602	—	—	—	—	2	602
6.	Ráró	S.		Br. Sina János	1857	12 ⁸ / ₃₂	388	—	313	117	—	—	313	117	80,69	701	117	5	857	—	—	—	—	5
7.	Szabadi	S.	Gr. Viczay Héder	1859	41 ⁶ / ₃₂	148	600	187	1196	—	—	187	1196	126,59	336	596	4	1120	—	—	—	—	4	1120
8.	Szőgye.....	S.	Csornai prépostság	1863	11 ² / ₃₂	48	149	7	937	—	—	7	937	16,17	55	1086	1	600	{ 21 4	402 1196	Sz. Sz.	1422,00 —	22 4	1002 1196
9.	Vámos	S.	Győri káptalan	1856	23	759	—	768	788	—	—	768	788	101,27	1 527	788	13	650	—	—	—	—	13	650
10.	Vének	S.	Szentmártoni főapátság	1860	14 ⁸ / ₉₆	52	600	356	879	—	—	356	879	679,48	409	279	10	462	33	714	m.	323,60	43	1176
11.	Zámoly	S.	Gr. Khunen Hédervári Károly	?	271 ¹ / ₂	852	600	103	158	—	—	103	158	12,09	955	758	?	?	?	?	?	?	?	?
12.	Kapi	S.	Crenneville Viktória grófnő	1859	121 ⁶ / ₃₂	387	500	468	531	—	—	468	531	120,92	855	1031	1	663	—	—	—	—	1	663
13.	Rábapatoná	S.	Győri káptalan	1863	56 ²⁸ / ₃₂	1 763	185	1 477	1145	—	—	1 477	1145	83,82	3 241	130	6	234	—	—	—	—	6	234
14.	Börös	S.	Győri püspökség	1868	16 ²⁹ / ₃₂	524	111	450	366	—	—	450	366	85,92	974	477	?	?	?	?	?	?	?	?
15.	Abda	S.	Győri káptalan	1865	301 ⁷ / ₃₂	1 007	640	950	107	—	—	950	107	94,30	1 957	747	9	417	—	—	—	—	9	417
16.	Fehértó	S.	„ „	1850-es évek	17 ²³ / ₃₂	549	—	1 138	—	—	—	1 138	—	207,28	1 687	—	?	?	?	?	?	?	?	?
17.	Kóny	S.	„ „	1865	51 ²⁷ / ₃₂	1 607	186	1 759	826	—	—	1 759	826	109,49	3 366	1012	49	333	—	—	—	—	49	333
18.	Öttevény	S.	Gr. Viczay Héder	1858	271 ⁶ / ₃₂	908	77	307	600	—	—	307	600	33,86	1 215	677	8	—	—	—	—	—	8	—
19.	Pinnyéd	S.	Győri püspökség	1860	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	62	1082	406	814	Sz.	786	469	696*
20.	Sövényháza	S.	Közbirtokosság	1863	47 ⁸ / ₈	1 575	900*	209	500	—	—	209	500	13,29	1 785	200	195	912	?	?	?	—	195	912
21.	Győr-Szentiván ..	S.	Szentmartoni főapát	1858	89 ⁸ / ₃₂	2 945	253	1 950	314	—	—	1 950	314	66,22	4 895	567	18	554	—	—	—	—	18	554
22.	Pér.....	S.	Győri püspökség	1857	511 ⁶ / ₆₄	1 383	914	2 666	163	—	—	2 666	163	192,67	4 049	1077	{ 12 102	484 750	— 679	— 990	— Sz.	662,46 —	12 782	484 540
23.	Rába-Szentmiklós	S.	„ „	1863/64	714 ³ / ₃₂	245	523	354	648	—	—	354	648	144,46	599	1171	13	772	—	—	—	—	13	772
24.	Koroncó	S.	Győri káptalan és közbirtokosok	1855	131 ⁹ / ₃₂	420	—	316	—	—	—	316	—	75,24	736	—	?	?	?	?	?	?	?	?
25.	Mérges.....	S.	Közbirtokosság	?	81 ⁵ / ₃₂	255	900	581	772	—	—	581	772	227,42	837	472	16	739	—	—	—	—	16	739
26.	Gyirmót	S.	Győri káptalan	1857	33 ²³ / ₃₂	1 045	333	809	937	—	—	809	937	77,47	1 855	70	12	957	—	—	—	—	12	957
27.	Kisárpás	S.	Bakonybéli apát	1858	11 ⁶ / ₃₂	55	818	24	450	—	—	24	450	43,77	80	68	—	408	—	—	—	—	—	408
28.	Gyarmat	S.	Csornai prépostság	1857	277 ⁷ / ₆₄	840	600	1 430	—	—	—	1 430	—	170,14	2 270	600	60	480	209	600	m.	346,85	269	1080
29.	Malomsok	S.	Gr. Amade Antal	1863	284 ⁴ / ₈	997	500	219	552	—	—	219	552	22,01	1 216	1052	8	500	53	420	m.	628,47	61	920
30.	Kis-Mórichida ...	S.	Gr. Eszterházy Miklós örökösei	1866	24	850	—	211	708	—	—	211	708	24,89	1 061	708	38	620	—	—	—	—	38	620
31.	Szerecseny	S.	Gr. Eszterházy Miklós örökösei	1864	44	1 452	—	39	481	—	—	39	481	2,71	1 491	481	9	637	—	—	—	—	9	637
32.	Tét	S.	Közbirtokosság	1846	367 ⁷ / ₃₂	1 196	—	547	—	—	—	547	—	45,74	1 743	—	35 84	— 876	— —	— —	— —	— —	35 84	— 876
32 S. tájtípusú helységben volt összesen				abszolút egy helységre jutott átlag	738,55 23,08	23 582 736	1061 1157	18 940 591	837 1074	— —	— —	18 940 591	837 1074	80,31 80,31	42 523 1 328	698 1033	799 28	1008 678	2308 82	938 546	m + Sz. m + Sz.	288,65 288,65	3108 111	746 26
1.	Kisbarát	D.	Gr. Viczay Héder-Károly	1852	18 ³ / ₄	581	300	256	460	—	—	256	460	44,11	837	760	49	566	—	—	—	—	49	566
2.	Nagybarát	D.	Szentmartoni főapát és a csornai prépost	1857	19	592	—	810	164	—	—	810	164	136,85	1 402	164	55	—*	62	—	m.	112,73	117	—
3.	Pázmánd	D.	Szentmártoni főapát és a pápóci prépostság	1859	84 ⁸ / ₆₄	288	900	531	89	—	—	531	89	183,92	819	989	24	—	94	—	m.	391,67	118	—
4.	Szemere	D.	Közbirtokosság	1850	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	185 46	412 890	Szöl. Szöl.	— —	185 46	412 890
5.	Szentmárton ...	D.	Szentmártoni főapát	1856	18 ³⁰ / ₃₂	606	—	948	326	103	372	1 052	27	173,61	1 658	97	—	—	71	84	i.	—	71	84
6.	Táp	D.	Gr. Eszterházy Mik. M. P.	1862	391 ⁷ / ₃₂	1 304	637	475	1096	215	750	691	646	53,01	1 996	83	7	768	—	—	—	—	7	768
7.	Tényő	D.	Szentmártoni főapátság	1863	15 ³ / ₃₂	498	112	522	—	221	90	743	90	149,18	1 241	202	11 275 1 14	46 527 813 797	— 337 80 30	— 847 923 506	— i. i. i.	— 122,61 4807,74 207,50	11 613 82 45	46 174 536 103
7 D. tájtípusú helységben volt összesen				abszolút egy helységre jutott átlag	120,06 17,15	3 870 552	749 1133	3 543 506	935 304	540 77	612 258	4 084 583	346 564	105,52 105,52	7 954 1 136	1095 497	438 62	1117 844	+ 675 232 96	+ 1160 102 679	m + i m + i + Sz.	154,00 154,00	+ 1114 232 159	+ 1077 102 325
39 helységben volt összesen				abszolút egy helységre jutott átlag	858,61 22,02	27 453 703	610 1122	22 484 576	572 629	540 13	612 1029	23 024 590	1183 460	83,87 83,87	50 478 1 294	593 384	1283 35							

II. táblázat

Sor- szám	A helység neve	A birtokos típusának jele	Az úrbéres telki és telken kívüli (volt) jobbágyföldek terjedelme													A volt zsellérbirtok terjedelme								
			A felmérés		A volt telekföldek összes terjedelme		A telken kívüli volt úrbéres jobbágyföldek jogi minősítése és mennyisége						E földek terület- aránya a telki földek területének %-ában	A volt telki és telken kívüli földek terjedelme összesen		A volt úrbéres illetmény		Az illetményen kívüli föld			E földek terület- aránya az illet- ményföldek %-ában	A zsellérföldek terjedelme összesen		
							maradvány		irtvány		összesen													
			ideje	idején az úrbéres telkek összes száma	hold	□-öl	hold	□-öl	hold	□-öl	hold	□-öl		hold	□-öl	hold	□-öl	hold	□-öl	jele		hold	□-öl	
1.	Szőgye.....	Eb.	1863	1 ¹² / ₃₂	48	149	7	937	—	—	7	937	16,17	55	1086	1	600	21	402	sz.	1422,00	22	1002	
2.	Vámos	Eb.	1856	23	759	—	768	788	—	—	768	788	101,27	1 527	788	—	—	4	1196	sz.	—	4	1196	
3.	Vének	Eb.	1860	148 ⁹ / ₉₆	52	600	356	879	—	—	356	879	679,48	409	279	13	650	—	—	—	—	13	650	
4.	Rábapatoná	Eb.	1863	56 ²⁸ / ₃₂	1 763	185	1477	1145	—	—	1 477	1145	83,82	3 241	130	10	462	33	714	m.	323,60	43	1176	
5.	Börcs	Eb.	1868	16 ²⁹ / ₃₂	524	111	450	366	—	—	450	366	85,92	974	477	?	?	?	?	?	?	?	?	
6.	Abda	Eb.	1865	30 ¹⁷ / ₃₂	1 007	640	950	107	—	—	950	107	94,30	1 957	747	9	417	—	—	—	—	9	417	
7.	Fehértó	Eb.	1850-es évek	17 ²³ / ₃₂	549	—	1138	—	—	—	1 138	—	207,28	1 687	—	?	?	?	?	?	?	?	?	
8.	Kóny	Eb.	1865	51 ²⁷ / ₃₂	1 607	186	1759	826	—	—	1 759	826	109,49	3 366	1012	49	333	—	—	—	—	49	333	
9.	Pinnyéd	Eb.	1860	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	62	1082	406	814	sz.	786,00	469	696	
10.	Győrszentiván	Eb.	1858	89 ⁸ / ₃₂	2 945	253	1950	314	—	—	1 950	314	66,22	4 895	567	18	554	—	—	—	—	18	554	
11.	Pér.....	Eb.	1857	51 ¹⁶ / ₆₄	1 383	914	2 666	163	—	—	2 666	163	192,67	4 049	1077	12	484	—	—	—	—	12	484	
12.	Rába-Szentmiklós	Eb.	1863/4	71 ¹⁴ / ₃₂	245	523	354	648	—	—	354	648	144,46	599	1171	102	750	679	990	sz.	662,46	782	540	
13.	Gyirmót	Eb.	1857	33 ²³ / ₃₂	1 045	333	809	937	—	—	809	937	77,47	1 855	70	13	772	—	—	—	—	13	772	
14.	Kisárpás	Eb.	1858	11 ⁶ / ₃₂	55	818	24	450	—	—	24	450	43,77	80	68	12	957	—	—	—	—	12	957	
15.	Gyarmat	Eb.	1857	27 ⁷ / ₆₄	840	600	1 430	—	—	—	1 430	—	170,14	2 270	600	—	408	—	—	—	—	—	408*	
16.	Nagybarát	Eb.	1857	19	592	—	810	164	—	—	810	164	136,85	1 402	164	60	480	209	600	m.	346,85	269	1080	
17.	Pázmánd	Eb.	1859	84 ⁸ / ₆₄	288	900	531	89	—	—	531	89	183,92	819	989	55	—*	62	—	m.	112,73	117	—	
18.	Szentmárton	Eb.	1856	18 ³⁰ / ₃₂	606	—	948	326	103	972	1 052	98	173,61	1 658	98	24	—	94	—	m.	391,67	118	—	
19.	Tényő	Eb.	1863	15 ³ / ₃₂	498	112	522	—	221	90	743	90	149,18	1 241	202	—	71	84	i.	—	71	84		
																11	46	—	—	—	—	11	46	
																275	527	337	847	i.	122,61	613	174	
																1	813	80	923	i.	4807,74	82	536	
																14	797	30	506	i.	207,50	45	103	
Összesen 19 egyházi n. birtokos típusú helységben volt			abszolút		471,42	14 811	324	16 955	939	324	1062	17 280	801	116,67	32 091	1125	745	884	2041	958		273,79	2787	642
			jut átlag egy hely- ségre		24,81	779	648	892	489	17	116	909	608	116,67	1 689	57	43	1039	120	125		273,79	163	1166
1.	Csilizradvány	Vb.	1860	17 ³⁶ / ₃₂	41	968	53	1018	—	—	53	1018	128,80	95	786	—	—	899	602	sz.	—	899	602	
2.	Hédervár	Vb.	1857	7 ⁶ / ₃₂	238	—	650	—	—	—	650	—	273,11	888	—	7	834	—	—	—	—	7	834	
3.	Dunaszeg	Vb.	1838	20 ² / ₃₂	622	—	—	—	—	—	—	—	—	622	—	?	?	?	?	?	?	?	?	
4.	Dunaszentpál	Vb.	1865	10 ³ / ₄	330	304	439	1014	—	—	439	1014	131,98	770	118	?	?	?	?	?	?	?	?	
5.	Ladamér	Vb.	?	3	93	—	148	30	—	—	148	30	159,41	241	30	2	602	—	—	—	—	2	602	
6.	Ráró	Vb.	1857	12 ⁶ / ₃₂	388	—	313	117	—	—	313	117	80,69	701	117	5	857	—	—	—	—	5	857	
7.	Szabadi	Vb.	1859	41 ⁶ / ₃₂	148	600	187	1196	—	—	187	1196	126,59	336	596	4	1120	—	—	—	—	4	1120	
8.	Zámoly	Vb.	?	27 ¹ / ₂	852	600	103	158	—	—	103	158	12,09	955	758	?	?	?	?	?	?	?	?	
9.	Kapi	Vb.	1859	12 ¹⁶ / ₃₂	387	500	468	531	—	—	468	531	120,92	855	1031	1	663	—	—	—	—	1	663	
10.	Öttevény	Vb.	1858	27 ¹⁶ / ₃₂	908	77	307	600	—	—	307	600	33,86	1 215	677	8	—	—	—	—	8	—	—	
11.	Malomsok	Vb.	1863	28 ⁴ / ₈	997	500	219	552	—	—	219	552	22,01	1 216	1052	8	500	53	420	m.	628,47	61	920	
12.	Kis-Mórichida	Vb.	1866	24	850	—	211	708	—	—	211	708	24,89	1 061	708	38	620	—	—	—	—	38	620	
13.	Szerecseny	Vb.	1864	44	1 452	—	39	481	—	—	39	481	2,71	1 491	481	9	637	—	—	—	—	9	637	
14.	Kisbarát	Vb.	1852	18 ³ / ₄	581	300	256	460	—	—	256	460	44,11	837	760	49	566	—	—	—	—	49	566	
15.	Táp	Vb.	1862	39 ¹⁷ / ₃₂	1 304	637	475	1096	215	750	691	646	53,01	1 996	83	7	768	—	—	—	—	7	768	
Összesen 15 világi nagybirtokos típusú helységben volt			abszolút		281,16	9 194	886	3 874	761	215	750	4 090	311	44,46	13 284	1197	151	32	952	1022		630,90	1103	1054
			jut átlag egy helységre		18,74	612	1178	258	368	14	448	272	661	44,46	885	798	11	740	73	354		630,90	84	1096
1.	Sövényháza	C.	1863	47 ⁶ / ₃	1 575	900*	209	500	—	—	209	500	13,29	1 785	200	195	912	—	—	—	—	195	912	
2.	Mérges.....	C.	?	81 ⁵ / ₃₂	255	900	581	772	—	—	581	772	227,42	837	472	16	739	—	—	—	—	16	739	
3.	Tét	C.	1846	36 ⁷ / ₃₂	1 196	—	547	—	—	—	547	—	45,74	1 743	—	35	—	—	—	—	—	35	—	
4.	Szemere	C.	1850	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	{	—	185	412	szől.	—	185	412	
5.	Koroncó	Eb. + C.	1855	13 ¹⁹ / ₃₂	420	—	316	—	—	—	316	—	75,24	736	—*	—	—	46	890	szől.	—	46	890	
																?	?	?	?	?	?	?	?	
Összesen 4 közbirtokos + 1 egyházi birtokos és közbirtokos típusú helységben volt			abszolút		106,03	3 447	600	1 654	72	—	—	1 654	72	47,98	5 101	672	247	451	+ 232	+ 102		93,82	247	451
			jut átlag egy hely- ségre		21,21	689	600	330	974	—	—	330	974	47,98	1 020	374	82	552	—	—	szől.	93,		

toknak e kezdeti szakaszában is. Először is: az egy községre jutó telekszám átlagos nagysága (mindkét tájcsoporthoz) *feltűnően magas* volt és ugyanilyen *feltűnően magas* — legalább is a megfelelő Vas megyei adatokhoz képest — a rá eső telekterjedelem átlagos holdnagysága is. Másodszor: az adatpárok *egymás közötti arányai* — szemben Vas megye tájcsoporthajának hasonló típusú adatkörpárjaival — *egyenletesek* voltak. Ezek az aránypárok szintén útbaigazításul szolgáltak a birtokos szintű vizsgálatokhoz. Mégpedig nemcsak a *speciálisan magas névleges és abszolút holdértékű telkek* létezését feltételezték, de azt is jelezték, hogy a telekegység Mosonban tájcsoporthozként *egyenletes és szabályos* nagyságú és távolról sem mutat olyan tájegységekre lokalizált specialitást, mint Vas megye szlovén lakta, illetve őrségi falvaiban. Amikor ezután, ez útbaigazító jelzések ismeretében, birtokos szintű vizsgálatainkat is elvégeztük, megbizonyosodhattunk előzetes feltételezéseink helyességéről.

E meggondolások alapján próbáljuk most hasznosítani Győr megyei adatainkat is. Vajon mire engednek következtetni az itt közölt adatkörpárok?

Az egy községre eső telekszám átlagos nagysága mindkét tájcsoporthozban *feltűnően alacsony* (vö. Moson hasonló adataival) és ugyancsak *feltűnően alacsony* (megint csak a megfelelő mosoni adatokhoz viszonyítva) az egy községre eső telekterjedelem átlagos holdnagysága is. Mármost, a fent ismertetett meggondolások alapján, igen valószínű, hogy a viszonylag alacsony telekszám és telekterjedelem átlaga — ellentétben Mosonnal — *itt alacsony névleges értékű telkeket* (résztelkeket), *alacsony abszolút értékű telekföldeket* rejtget. Bizonyosat majd csak a családfők számának egyidejű ismeretében mondhatunk. Egyelőre azonban maradunk meg a számokból kiolvasható feltételezésünknel. Továbbá: a terjedelem és a telekszám átlagos nagyságának tájcsoporthozkénti arányai — szemben a Vas megye öt tájcsoporthozja közül kettőben észlelt aránykülönbségekkel — itt is, mint Mosonban, *kiegyenlítettek*. Ez azt jelenti, hogy a *telekegység tájcsoporthozként Győr megyében sem fog eltéréseket mutatni*, hogy a telkek Mária Terézia-féle besorolásának itt is — ellentétben az őrségi és a szlovén vidéki falvak speciális nagyságú telekegységeivel — szabályos rendjével fogunk találkozni.

Táblázatunk adatai azonban azt is jól mutatják, hogy milyen *jelentékeny maradvány-* (részben írtás-) föld tartozott az egykori telekállományhoz, illetve maradt még 1849 után is a győri parasztbirtokosok kezén. Ezeknek a földeknek az aránya a volt telekföldekhez képest Vas megye 59 helységében¹⁷ (47,76%) és Moson 17 helységében¹⁸ is (37, 71%) számottévvő volt, Győrben azonban ezeknél is jóval nagyobb arányukra: 83,87%-ra figyelhetünk fel. Ez a tény azt jelenti, hogy Győr megye 39 megvizsgált helységében az egykori telkes parasztság telekföldjeinél alig kisebb terjedelmű maradványföldet is birtokolt 1849 után. Sőt, a megye *dombos vidékén*, a megvizsgált 7 helységben, az írtványokkal tetéztet maradványföldök aránya 105,52% volt, vagyis e helységekben a telken kívüli úrbériség az egykori telekföldek terjedelménél is *nagyobb* volt. Ez a körülmény mindjárt *más aspektusban* mutatja be a győri parasztbirtok egész problematikáját, illetve azt a fenti feltételezésünket, miszerint itt csupán a kisterjedelmű telekbirtok típusa a jellemző. Lehetséges, hogy a részletesebb felmérés során valóban alacsony névleges értékű telkesekkel, valóban alacsony abszolút értékű *telkekkel* fogunk találkozni, de az már most is bizonyosra vehető, hogy az egykori adóképes telekföldek mellett feltűnően nagy mennyiségű maradvány- (és rész-

¹⁷ I. m. 517. l. Részletesen lásd az I—II. sz. táblázatot.

¹⁸ I. m. Statisztikai Szemle, 1968. 4. sz. 426. l., 1. sz. táblázat.

ben irtás-) földet is fogunk találni a győri parasztság birtokában.¹⁹ Olyan jelzés ez, amelyet a parasztbirtok nagyságának további vizsgálata során szintén szem előtt kell tartanunk.

3. A II. táblázat értékeléséhez

További támpontok szerzése céljából csoportosítsuk most adatainkat az *úri birtokosok eltérő csoportjai szerint*. (Lásd a II. sz. táblát.) Az adatok vizsgálata a következő jellemző eredményre vezet: *a maradvány- (és irtás-) földek fel-tűnően magas arányát állapíthatjuk meg az Eb. jelzésű birtokos falvak csoportjában*. Nevezetesen:

I V. t á b l á z a t

A birtokos csoportok jele	Az e típusú falvakban a maradék- és irtásföldeknek a telekföldek terjedelméhez viszonyított aránya
Eb.	116,67
C.	47,98
Vb.	44,46

Az adatok tanúsága szerint az egyházi birtokos falvak csoportjában a telken kívüli úrbéri földek területének aránya a telekföldek területéhez 116,67%, míg a többi kategóriákban ez az arány, bár szintén számottevő, hiszen nincs messze az 50%-tól, mégis jóval alacsonyabb. Érdekes, hogy hasonlóan magas arányt — 107,69%-ot — figyelhattunk meg az egyházi birtokos falvak esetében Vas megyei falvaink vizsgálata során is.²⁰ Hogy ennek a most ismét megfigyelhető jellegzetességnek milyen — lényegében véve — *gazdaságtörténeti* magyarázata volt, arról már szoltunk többször idézett tanulmányunkban.²¹ E magyarázat ismétlését itt mellőzve, jelenleg e körülmény *birtoknövelő* hatását kívánjuk le-mérni. Vizsgáljuk meg e célból a következő adatsorokat:

V. t á b l á z a t

A birtokos csoportok jele	Az egy községre jutó telekszám átlagos nagysága	Az egy községre jutó telekterjedelem átlagos nagysága	Az egy községre jutó telek- és telken kívüli földek átlagos nagysága
		holdakban	
Eb.	24,81	779,54	1689,04
Vb.	18,74	612,98	885,66
C.	21,21	689,50	1020,31

¹⁹ A táblázatból az is megállapítható, hogy több községben a maradvány- (és irtás-) földek aránya 100, sőt 200% fölött volt.

²⁰Vö. i. m. 518. l. és részletesen a II. sz. táblázatban. Hasonló típusú eredményekre jutottunk az azóta feldolgozott Veszprém megye esetében is. Ezúttal csak annyit jegyzünk meg, hogy a maradványföldek viszonylag nagy mennyisége az egyházi birtokos falvakban szükségképpen összefüggött az egyházi birtok közismert gazdasági elmaradottságával.

²¹Uo.

Ha most az egy községre jutó telekterjedelem átlagos holdnagyságát az egy községre jutó telekszám átlagos nagyságával csoportonként arányba állítjuk, lényegében azonos, kiegyenlített eredményre jutunk. A telekegység átlaga mindhárom csoportban 32 hold körül mozog. Ellenben a községenkénti telek- és telken kívüli földek átlagos nagyságának arányba állítása esetében az Eb. csoportnál a számok megugranak. Ez a körülmény azt mutatja, hogy a *parasztbirtok átlagos nagysága* az Eb. csoportú falvakban jóval nagyobb volt (68,79 hold), mint a Vb. (47,26 hold), illetve C. (48,105 hold) csoportú falvakban.

*

Ezek után hadd foglaljuk össze eddig szerzett ismereteinket, hadd jelezzük röviden azokat a támpontokat, amelyek további vizsgálatainkhoz útbaigazításul, vagy legalábbis figyelmeztetőül szolgálhatnak. Ezek szerint: 1.) A megvizsgált 39 helységben a volt jobbágytelkek *alacsony névleges és abszolút átlagértékeit* mértük meg. 2.) A telekegység a megyén belüli tájcsoporthoz *kiegyenlített és szokványos nagyságú*. Ez azt jelenti, hogy az egységnyi parasztbirtok nagyságtípusai — Vas megyei példánkkal ellentétben — tájegységenként azonosak. 3.) A telekföldekhez képest a maradvány- (és irtás-) földek aránya *magas, különösen az Eb. csoportú falvakban*. Kérdés, *milyen mértékű és arányú* ennek a ténynek *birtoknövelő szerepe az egyes parasztbirtokok esetében*. Kérdéseinkre a további vizsgálatok során próbálunk feleletet adni.

III. Birtokos szintű vizsgálatok

1. A telekföldek felmérése abszolút értékük szerint

Közismert, hogy egy-egy volt telkes családfő egykori telekföldjének tényleges nagyságát (holdértékét) csak akkor tudjuk a telkek Mária Terézia-féle besorolása, illetve a földek minőségi osztályzatai szerint is változó abszolút értékben kifejezni, ha az adott községben az egész telek osztályzatait ismerjük. Vizsgáljuk meg tehát, hogy a telkek névleges értékei mögött abszolúte mekkora holdértékek rejlenek, hogy helységenként egy-egy telek névleges értékének mekkora abszolút holdérték felel meg.

Győr megye, mint Fényes megjegyezte, földjeinek termékenységet illetően „általában a szerencsésebb megyék közé” tartozott.²² Megvizsgált községeink esetében (Szemere hegyközséget és Pinnyéd zsellérfalut nem számítva) a paraszttelkek osztályba sorolása tájcsoporthoz nem igen differenciálható. Mindkét tájcsoporthoz, valamint a sík vidék valamennyi körzetében egyaránt megfigyelhettünk különböző besorolású telekföldeket. A telkek osztályba sorolásának tájcsoporthoz képe így nem mutat sajátosságokat, legfeljebb azt a megjegyzést kockáztathatjuk meg, hogy túlsúlyban inkább az I. — II. osztályba sorolt szántók, illetve a III. osztályzatú rétek voltak. (Lásd a VI. sz. táblázatot.) Táblázatunk ugyanakkor azt is megmutatja, *mekkora abszolút értékű különbségek* rejlettek az egész telek névleges értékei mögött, a földek besorolásától, minőségi osztályzataitól függően. I. osztályzatú szántó—III. osztályzatú rétföldek esetében (a mindenkor 1—1200 négyzetöles-hold belsőséget is számítva) 1 telek 31 osztályozott, illetve 27 $\frac{800}{1200}$ hold, II. osztályzatú szántó esetében 33 osztályo-

²² I. m. 15. l.

VI. táblázat

Sorszám	A helység neve	A táj- egység jele	Az egész telek községenkénti nagysága holdak- ban, ill. kaszásokban			
			belsőség	szántó	rét	összesen
1.	Dunaszeg	S.	1	20	10	31
2.	Dunaszentpál	S.	1	20	10	31
3.	Hédervár	S.	1	20	10	31
4.	Ladamér	S.	1	20	10	31
5.	Ráró	S.	1	20	10	31
6.	Szabadi	S.	1	22	10	33
7.	Szőgye	S.	1	24	10	35
8.	Vámos	S.	1	22	10	33
9.	Vének	S.	1	24	10	35
10.	Zámoly	S.	1	20	10	31
11.	Kapi	S.	1	20	10	31
12.	Börös	S.	1	20	10	31
13.	Abda	S.	1	22	10	33
14.	Fehértó	S.	1	20	10	31
15.	Kóny	S.	1	20	10	31
16.	Öttevény	S.	1	22	10	33
17.	Rábapatona	S.	1	22	8	31
18.	Süvényháza	S.	1	22	10	33
19.	Csilizradvány	S.	1	24	10	35
20.	Szentiván	S.	1	22	10	33
21.	Pér	S.	1	20	6	27
22.	Rábaszentmiklós	S.	1	22	10	33
23.	Koroncó	S.	1	22	8	31
24.	Mérges	S.	1	22	8	31
25.	Gyirmót	S.	1	22	8	31
26.	Tét	S.	1	22	10	33
27.	Gyömöre	S.	1	22	10	33
28.	Malomsok	S.	1	24	10	35
29.	Szerecsen	S.	1	22	10	33
30.	Gyarmat	S.	1	20	10	31
31.	Mórichida	S.	1	24	10	35
32.	Táp	D.	1	22	10	33
33.	Tényő	D.	1	22	10	33
34.	Kisbarát	D.	1	20	10	31
35.	Nagybarát	D.	1	20	10	31
36.	Pázmánd	D.	1	22	10	33
37.	Szentmárton	D.	1	22	10	33

zott, illetve $31\frac{400}{1200}$ hold, III. osztályzatú szántónál pedig már 35 osztályozott,

illetve $35\frac{400}{1200}$ hold volt. Ha azonban a rétföldek I. osztályzatúak voltak, mint

Pér esetében, úgy az egész telek csak 27 osztályozott, illetve $23\frac{400}{1200}$ hold, II.

osztályzatú szántó és rétföldek esetén pedig (Rábapatona, Koroncó, Mérges, Gyirmót) 29 (1200 négyszögöles) hold volt. Ha tehát a Győr megyei telekegység holdértékei tájcsoportonként nem mutattak is lényeges eltéréseket, kétségtelen, hogy községenként néha nem jelentéktelen különbségeket jeleztek. Ezen különbségek figyelembevételével kell tehát birtokos szintű számításainkat elvégezni.

Az egész telek hold számai a földek minőségi osztályzatai szerint							Az osztályozott holdak 1200 □-öles holdakra átszámolva	
belsőség	szántó			rét				
mindig hold/1200 □-öl	I.	II.	III.	I.	II.	III.		
	hold/1100 □-öl	hold/1200 □-öl	hold/1300 □-öl	hold/800 □-öl	hold/900 □-öl	hold/1000 □-öl	hold	□-öl
1	20	—	—	—	—	10	27	800
1	20	—	—	—	—	10	27	800
1	20	—	—	—	—	10	27	800
1	20	—	—	—	—	10	27	800
1	20	—	—	—	—	10	27	800
1	—	22	—	—	—	10	31	400
1	—	—	24	—	—	10	35	400
1	—	22	—	—	—	10	31	400
1	—	—	24	—	—	10	35	400
1	20	—	—	—	—	10	27	800
1	20	—	—	—	—	10	27	800
1	20	—	—	—	—	10	27	800
1	—	22	—	—	—	10	31	400
1	20	—	—	—	—	10	27	800
1	20	—	—	—	—	10	27	800
1	—	22	—	—	—	10	31	400
1	—	22	—	—	8	—	29	—
1	—	22	—	—	—	10	31	400
1	—	—	24	—	—	10	35	400
1	—	22	—	—	—	10	31	400
1	20	—	—	6	—	—	23	400
1	—	22	—	—	—	10	31	400
1	—	22	—	—	8	—	29	—
1	—	22	—	—	8	—	29	—
1	—	22	—	—	8	—	29	—
1	—	22	—	—	—	10	31	400
1	—	22	—	—	—	10	31	400
1	—	—	24	—	—	10	35	400
1	—	22	—	—	—	10	31	400
1	20	—	—	—	—	10	27	800
1	—	—	24	—	—	10	35	400
1	—	22	—	—	—	10	31	400
1	—	22	—	—	—	10	31	400
1	20	—	—	—	—	10	27	800
1	20	—	—	—	—	10	27	800
1	—	22	—	—	—	10	31	400
1	—	22	—	—	—	10	31	400

2. Az egy családfőre jutó telkek névleges és abszolút értékei
községek és tájegységek szerint

A birtokos szintű vizsgálatok esetén a legfőbb nehézséget eddig mindig a családők számának forrásfeltárása jelentette. 1849 után ugyanis nem rendelkezünk olyan generális forrással, amely a volt jobbágy-zsellérakosság számát a társadalmi-jogi kategóriák és egyidejűleg a telkek névleges értékei szerint is lajstro-

mozná.²³ Azok a források, amelyek alapul szolgálnak a birtokterjedelem felmérésére (kataszteri felvételek, birtok- és földkönyvek), nem alkalmasak a birtokosok társadalmi-jogi (úrbéres, nem úrbéres volt jobbágy, úrbéres, nem úrbéres zsellér, feudális eredetű vagy polgári birtokos stb.) differenciálására és azonosítására. Azok a források viszont, amelyek a volt úrbéres népesség számát lajstromozzák (a közel egykorú dikális lajstromok s még inkább a kármentesítési okiratok), amellet, hogy a nem úrbéres népességet a felvételezés körén kívül rekesztették, alkalmatlanok a parasztlakosság birtokterjedelmének pontos megállapítására.²⁴ Ilyen forráskörülmények között a kutató a források egymást kiegészítő *komplex* használatára van utalva, bár — a kutatások jelen színvonalán — ez a megoldás is csak részleges eredményekre vezet. Tulajdonképpen ez a körülmény volt az oka annak, hogy a parasztbirtok nagyságtípusainak történeti statisztikai vizsgálatait nem *közvetlen* úton, hanem a községi szintű táblázatos adatok jelzéscinek kerülő útján indítottuk el. Ellenkező esetben a kutatásokat túlságosan szűk adatbázisról kezdtük volna el.

Győr megye esetében abban a helyzetben vagyunk, hogy a telekkategóriánként is differenciált parasztszaládfők számát csupán 14, e differenciálás nélkül, globálisan pedig — a Bemondási Táblák,²⁵ valamint a permellékletek vonatkozó statisztikai adatainak kiegészítő s egyben kritikai használatával — 29 község esetében tudtuk kétséget kizáróan megállapítani. A felhasználható adatok köre tehát — a községi szintű vizsgálatoknak birtokos szintre történő átváltása során — sajnos folyvást szűkül, de még mindig elegendő, eddig nem ismert újabb eredmények és tanulságok levonásához. Ezeket azonban — az adatok korlátozott száma miatt — azzal a megszorítással kell kezelnünk és értelmeznünk, hogy még nem befejezett és végleges eredményekről van szó. A vizsgálatok eddigi eredményeit — összevetve a szomszédos Moson megye hasonló típusú s már közzétett eredményeivel — a VII. sz. táblázatban közöljük.²⁶ (Lásd a VII. sz. táblázatot. A „ \otimes ” jelzés a háztartások és nem a családfők számát jelöli, a tájegységeknél használt jelzések jelentése pedig itt a következő: F. = parndorfi fennsík, S₁ = mosoni középső sík, S₂ = mosoni mélysík, Ény. = északnyugatmosoni erdőshegyes tájék, Szk. = a mosoni szigetközi rész, S. = győri sík vidék, D. = győri dombvidék.)

Az adott esetben még csak *átlagszámokkal* van dolgunk, de a vizsgálatok e — közbeeső — szakaszáról már csak a szomszédos Moson megye *lényegében eltérő típusú* adataival való összehasonlítás kedvéért sem akartuk lemondani. Mit is jeleznek hát a VII. sz. táblázat adatai?

Hasonlítsuk először össze a családfőnkénti telkek *névleges* értékeinek mosoni és győri adatsorait. Ezek szerint 23 különböző tájcsoporthú mosoni község közül 13-ban a különböző osztályzatú telekföldeknek egy családfőre eső *névleges* értéke az egész telkek, s ezen belül 4 községben jóval a két telek *fölött* van. A legmagasabb átlagértékek, mint rámutattunk, a középső sík falvaiban váltak szembetűnővé.

²³ E tekintetben a legjobban használható forrásanyag, mint erre már a mosoni parasztbirtok vizsgálatáról szóló tanulmányunkban rámutattunk, a sajnos csak szórványosan megmaradt Birtokfelvallási jegyzőkönyvek, illetve az esetenként fellelhető „Telektáblák”-k és a kármentesítési okiratok anyaga.

²⁴ Vö. A parasztbirtok típusai Vas megyében . . . 514. l. valamint: A parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálata Moson megyében (Statisztikai Szemle, 1968. 4–5. sz.).

²⁵ Gy. Á. L. ui. Bemondási Táblák 100–101. cs.

²⁶ A telekföldek abszolút értékeit most már — a földek besorolásának és minőségüknek figyelembe vételével — számítottuk ki, illetve számoltuk át 1200 négyszögöles holdakra. Vess össze hozzá a VI. sz. táblázat adatait.

VII. táblázat

A telkek osztályzatainak csoportjai		A tájegységek jele		A helységek neve		Az egy család/őre jutó telkek értékei			
						névleges értékben		holdakban	
		Mosonban	Győrben			Mosonban	Győrben	Mosonban	Győrben
I.—II. osztályzatú szántók III. o. rétek (Pérnél I. o.) II.—III. osztályzatú rétek	I. o. szántók III. o. rétek (Pérnél I. o.)	F.	S.	Miklósfalu	Dunaszeg	2,415	0,527	61,171	14,754
				Féltorony	Dunaszentpál	1,395	0,430	49,285	11,897
		S ₁ .		Barátfalu	Hédervár	1,361	0,342	42,640	9,469
				Zurány	Ladamér	1,289	0,300	32,650	8,300
				Németjárfalu	Zámoly	1,315	1,125	33,312	34,585
				Szolnok	Börcs	2,774	0,735	86,909	20,333
				Hegyeshalom	Fehértó	2,721	0,521	68,812	18,418
				Levél	Kóny	2,182	0,691	52,432	18,992
				Bezenye	Pér	1,157	1,191⊗	32,129	27,810⊗
				Rajka	Gyarmat	1,180	0,392	29,889	10,870
				Szentpéter	Kisbarát	1,726	0,750	40,600	20,751
				Halászi	Nagybarát	1,128	0,575	40,375	15,327
		Szk.	D.						
		Ény.	S.						
III.—IV. o. szántók III. o. rétek (Szt. Jánosnál II. o.)	II. o. szántók II.—III. o. rétek	S ₂ .		Lajtafalu	Szabadi	0,995	0,375	37,155	11,750
				Nyulas	Vámos	0,203	0,450	7,422	15,667
		Szk.		Nemesvölgy	Abda	0,075	0,555	3,000	17,393
				Tarcsa	Öttevény	1,152	0,942	40,700	15,667
				Szentandrás	Rábatotona	0,951	1,185	30,794	34,403
				Mosonszentjános	Sövényháza	0,569	1,836⊗	16,401	57,546⊗
				Pomogy	Szentiván	0,369	0,661	14,334	20,715
				Pusztasomorja	Rábaszentmiklós	0,365	0,126	12,895	3,949
					Koronc		0,799	35,548	23,196
				Mecsér	Gyirmót	0,897	0,581	29,754	16,859
				Arak	Szerecseny	0,750	0,571	25,147	17,905
				Feketeerdő	Szentmárton	0,634	0,266		8,357
			D.		Táp		0,347⊗		10,865⊗
			D.		Tényő		0,580		18,190
			S.		Szöggye		0,125⊗		4,416⊗
	III. o. szántók és rétföldek		S.		Vének		0,136		4,818
			S.		Malomsok		0,750		26,500
			S.						

VIII. táblázat

A táj- csoport jele	A volt telkes családfők számának megoszlása													
	A telekföld nagyságcsoportjai holdakban	$\frac{2}{32}$	$\frac{4}{32}$	$\frac{6}{32}$ ($\frac{3}{16}$)	$\frac{7}{32}$	$\frac{8}{32}$ ($\frac{1}{4}$)	$\frac{9}{32}$	$\frac{12}{32}$ ($\frac{3}{8}$)	$\frac{13}{32}$	$\frac{14}{32}$	$\frac{16}{32}$ ($\frac{1}{2}$)	$\frac{17}{32}$	$\frac{18}{32}$	$\frac{19}{32}$
S. szk.	4,417		22											
	5,174			5										
	6,917					8								
	7,833					6								
	10,376							16						
	13,834										2			
	15,667										6			
	34,585													
S. tk.	3,781						9							
	10,375							3						
	11,774								8					
	15,563												18	
	16,435													16
	19,923													
	23,431													
	31,126													
	31,991													
	32,842													
	35,443													
	39,750													
S. rm.	79,750													
	2,726	1												
	6,862				6									
	7,250					15								
	8,149						1							
	13,693								12					
	14,500										1			
	15,339											23		
	16,298												2	
	22,648													
	23,548													
	26,446													
D. —	26,500													
	29,000													
	30,798													
	5,859			10										
	6,862				11									
	11,750							3						
	12,722								71					
	18,612													2
	19,584													
	20,751													
	25,443													
	S. + D.	összesen	1	22	15	17	29	10	22	79	12	9	23	20

Az északnyugati sarokban, valamint a Hanságához közelítő mélysíki falvakban, de a mosoni Szigetköz helységeiben (Mecsér — Arak — Feketeerdő) is a névleges értékek átlaga már az egész telek értéke alá hanyatlik.²⁷ Ugyanakkor mindjárt feltűnik, hogy a *Szigetköz győri helységeiben*, sőt két-három esettől eltekintve

²⁷ E tendencia okaira és magyarázataira lásd: A parasztbirtok ... vizsgálata Moson megyében (Statistikai Szemle, 1968. 4.—5. sz.).

a telkek névleges nagyságcsoportjai szerint														A volt teljes családfők	
$10/_{sz}$	$21/_{sz}$	$31/_{sz}$ ($1/_{sz}$)	$41/_{sz}$	$51/_{sz}$	$61/_{sz}$	1	$1^1/_{sz}$	$1^2/_{sz}$	$1^3/_{sz}$	$1^4/_{sz}$	$1^5/_{sz}$	$1^{12}/_{sz}$	$2^{14}/_{sz}$	telekföldjének terjedelme összesen holdakban	száma
														97,174	
														25,870	
														55,336	
														46,998	87
														166,016	
														27,668	
														94,002	
								22						760,870	
														34,029	
														31,125	
														94,192	
														280,134	
														262,960	
	6													119,538	
					2									46,862	105
								1						31,126	
									1					31,991	
										6				197,052	
											1			35,443	
												33		1315,875	
													1	79,750	
														2,726	
														41,172	
														108,750	
														8,149	
														164,316	
														14,500	
														354,177	
				2										32,596	115
					1									45,298	
						1								23,548	
														26,446	
		38												1007,000	
						1								29,000	
							11							338,778	
														58,590	
														75,482	
														35,250	
														903,262	
														37,224	127
														19,584	
1		25												518,775	
				4										101,772	
1	6	63	2	5	3	1	11	23	1	6	1	33	1	7780,406	434

valamennyi Győr megyei helységünkben a névleges átlagértékeknek hasonló nagyságtípusaival találkozunk, mint a Szigetköz mosoni falvaiban. A Győr megyei 29 helység közül ugyanis 25-ben — tehát a községek túlnyomó többségében — az egy családfőre jutó telkek névleges értékei az egész telek értéke alatt maradnak. Jelzett feltételezésünk tehát, hogy Győr megyei községeinkben a telkek alacsony névleges értékeivel fogunk találkozni, egyre realisabbnak látszik.

Vizsgáljuk meg ezután az *abszolút értékeket* is. A számadatok összehasonlítása most is korábbi feltételezésünket erősíti meg. Amíg az egy családfőre jutó telkek holdértéke 23 mosoni község közül 18-ban, addig a 29 Győr megyei község közül csak 9-ben van 20 hold fölött. Amíg a mosoni falvakban a telkek feltűnően magas átlagos holdértékei a legtöbbször — mint azt néhány példával illusztráltuk is — 60—80—100 holdnál is nagyobb *óriástelkek*, addig a Győr megyei községek telkeinek feltűnően alacsony átlagos holdértékei inkább a *kisebb terjedelmű telkek* létezésére utalnak.

Hatoljunk most már le az átlagértékek mögött lévő *konkrét értékek* vizsgálatához is. A pontosan megvizsgálható paraszteszaládfők száma, a különböző tájcsoporthoz s már említett 14 különböző csoportú és osztályzatú községből,²⁸ sajnos, kevés: mindössze 434. De ha e 434 volt telkes családfő névleges értékek szerint is differenciált telkeinek abszolút holdértékét pontosan fel tudjuk mérni, ha nem is végleges és teljes eredményekkel, de részben mégis célhoz jutottunk. Adatainkat a VIII. sz. táblázatba foglaltuk. A tájtípusok jelzésének jelentése: S. szk. = szigeti-sík, S. tk. = tóközi sík, S. rm. = Rába — Marcal menti sík, D. = Dombvidék.

A táblázat adataiból a következő tanulságokat vonhatjuk le:

1.) Már pusztán az a körülmény, hogy a telkek tört részeinek névleges értékei ilyen alacsonyak, a *kis terjedelmű, néha törptelkek* elterjedtségére utal, ami teljesen egybevág a vizsgálataink kezdetén jelzettekkel. A megvizsgált 434 telkes családfő közül 216-nak — az összes családfők 49,77%-ának — 1/2 telkű és azon aluli névleges értékű telekföldje volt, ami kétségtelenül bizonyítja, hogy megvizsgált telekbirtokosainknak majdnem a fele 1/2, illetve azon aluli kis telkű földek tulajdonosa volt. Ez az eredmény — most már azt is mondhatnánk — természetesen következik korábbi megfigyeléseinkből. A 1/2 telkesnél nagyobb és az egész telkes birtokosok száma együtt már jóval kevesebb — 142, az összes telkes családfők 32,72%-a —, míg az egész telken felülieké még kevesebb — 76, azaz csak 17,51%.

2.' Megvizsgálván a telekföldek abszolút értékeit (holdnagyságát) is, a következő jellemző eredményre jutunk:

I X. táblázat

A telekföldek abszolút értékeinek nagyságcsoporthai holdakban	A telekbirtokosok száma	A telekbirtokosok %-os aránya
2—5	32	7,38
5—9	62	14,29
10—20	190	43,76
20—31	85	19,59
31—40	64	14,75
79—80	1	0,23
Összesen	434	100,00

A telekbirtokosok telekföldjeinek abszolút értékű nagyságcsoporthait szemügyre véve, világosan megállapítható, hogy a 2—20 hold közötti birtokosok — s ezen belül még az 5—20 holdasok vagy a 2—5 és a 10—20 holdasok együtt — az összes birtokosok *abszolút túlsúlyát* jelentik. A 20 holdon felüli egykori telek-

²⁸ Ilédervár, Ladamér, Szabadi, Szőgye, Véne, Zámoly — Börce, Fehértó, Rábapatoná — Gyirmót, Malomsok, Rábaszentmiklós — Kisbarát és Táp.

birtokosok száma jellemző módon már jóval kevesebb; nagy telkű parasztbirtokot pedig a 434 közül csak 1-et találtunk. Eredményeink tehát azt mutatják, hogy a megvizsgált 434 volt úrbéres telkes túlnyomó többsége *20 holdon aluli, részben törpe-, részben kisebb telekföldek* tulajdonosa volt 1849 után. Korábban feltetelezett állításunkat tehát most, az egyes családfőikig hatoló konkrét vizsgálatok után, valóban reálisnak nyilváníthatjuk.

3.) Az egy családfőre eső telkek abszolút értékeinek átlagi *tájcsoportonként* a következő nagyságokat mutatják:

X. táblázat

Tájcsoporthok	A telekföldek átlagértékei holdakban
A tóközi falvakban	24,381
A Rába—Marcal mentén	19,643
A szigetközi falvakban	14,642
A dombvidéken	13,778
A megvizsgált falvakban összesen	17,927

Ha fenti eredményeink — objektív forráshiányok miatt — csupán a vizsgálatba vonható 14 helység, illetve a 434 telkes családfő szűkebb körére vonatkoztathatók is, úgy véljük, hogy a Győr megyei parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatát mégis előbbre viszik. Ne feledjük el ugyanis, hogy a három szakaszban eddig végrehajtott vizsgálataink *mindig azonos típusú* eredményekre vezettek; mindhárom irányú megközelítésben *hasonló végeredménnyel* zárultak: vagyis *egymást igazolták!* Az első megközelítésben községi szinten 39 helység, a másodikban, már birtokos szinten, 29 helység esetében — de a családfők számának még csak átlagaival mérve —, végül, a harmadikban 14 községben — de már a telkek névleges értéke szerint is differenciált családfők *egyenkénti* felvételei alapján — *egybevágó eredményekre* jutottunk. Ez a körülmény a megvizsgált és tájilag differenciált helységek, valamint a telkes családfők konkrét illetőségi körén kívül, már a megyei keretelig tagított kép kialakításához sem mellőzhető.

Ebből a megfontolásból kiindulva módunkban van a X. számú táblázatban közölt eredményeinket bizonyos kontrollszámításoknak alávetni. Terjesszük ugyanis ki a telekföldek átlagos holdértékeinek tájegységenként differenciált felméréseit a már a VII. számú táblázatban közölt 29 helységre, illetve az azoknál megszámlált 1219 családfőre. E 29 helységből 15-ben, azaz 785 családfőnél azok *telekföldek szerinti megoszlásának* számadatait nem ismerjük, s éppen ezért nem volt módunk az e családfők birtokában levő telekföldeket a telkek különböző osztályzatai szerint *egyenként* felmérni. De ha eltekintünk a családfők telekföldek szerinti differenciáltságától, valamint a telekföldeknek osztályzatok szerinti pontos kimutatásától, és megelégszünk a családfők számának *összevont* adataival, a telekföldeknek pedig csak *osztályozott* holdértékeivel, úgy módunkban van 14 helység helyett 29-ben, a 434 családfő helyett 1219 családfő esetében a telekföldek tájegységenként szórt átlagértékeinek kiszámítására és az így nyert eredményeknek a fenti, csupán a 14 helység 434 családfőjére vonatkoztatott adataival való összevetésére. Vajon a vizsgálatba vont helységek, illetve családfők számának ilyen gyarapítása esetén is *hasonló típusú* eredményekre jutunk-e? Az így nyert eredmények (amelyeket a XI. táblázatba foglaltunk)

nem különböznek az alkalmazott módszer és a segítségével elért eredmények általánosíthatósága szempontjából.

Eltekintve attól, hogy a két táblázatba foglalt holdnagyságok nem azonos érték kategóriák, hiszen a X. táblázatban a különböző osztályzatoknak megfelelő 1200 négyszögöles holdak, a XI.-ben viszont csak osztályozott holdak

XI. táblázat

Tájcsoporthok	A megvizsgált		A telekföldek átlagértékei osztályozott holdakban
	falvak	családfők	
	száma		
A tóközi falvakban	7	311	25,513
A Rába—Marcal menti falvakban	3	94	18,199
A szigetközi falvakban ...	9	196	16,040
A dombvidéki falvakban .	5	257	13,937
A négy tájcsoporth falvai- ban összesen	24	858	18,731
A sokoróaljai falvakban ..	3	184	17,879
A keleti sík falvaiban ...	2	177	24,457
Az összes tájcsoporth fal- vaiban	29	1219	19,680

szerepelnek, a telekföldek tájegységenkénti átlagai mindkét táblázat azonos rovataiban mégis feltűnően hasonló számértékeket mutatnak. Ha az összehasonlíthatóság kedvéért mellőzzük a sokoróaljai és a keleti sík falvait, illetve az azokban megszámolt 361 családfőt, úgy a két táblázat első négy rovatában majdnem azonos számszerű értékeket mérhetünk és ezen értékek nagyságának pontosan azonos sorrendjét láthatjuk. Ez a körülmény alátámasztja a X. táblázatba foglalt adatainknak reális voltát.

3. Az egy családfőre jutó telek- és maradványföldek abszolút értékei községek és a nemesi eredetű birtokosok csoportjai szerint

További feladatunk, hogy — forráslehetőségeinkhez mérten — a maradványföldek és részben az irtások családfőnkénti nagyságát is érzékeltessük. Tekintettel azonban arra a sajnálatos körülményre, hogy ez esetben is forráshiányokkal küzdünk, és a különböző névleges értékű telkekkel rendelkező családfők maradványföldjeinek egyenkénti hányadát az esetek többségében nem volt módunk megállapítani, kénytelenek voltunk az egyenkénti felmérésektől eltekinteni és a maradványföldek (irtások) csupán családfőnkénti átlagterjedelmének eredményeivel megelégedni. A felméréseket még ilyen engedményekkel is csupán 27 község esetében volt módunk végrehajtani. Eredményeink alapján — amelyeket a XII. sz. táblázatban foglaltunk össze²⁵ (lásd a XII. sz. táblázatot) — a következőket állapíthatjuk meg:

²⁵ A maradványföldek családfőnkénti átlagterjedelmének kiszámításánál kénytelenek voltunk a telekarányos megoszlást alapul venni és a földekre is alkalmaztuk a telekföldek osztályba sorolásától és minőségétől függő számításokat.

XII. táblázat

Sor-szám	A helység neve	A birtokos típusának jele	Jut átlagosan egy családfőre (ill. háztartásra)		
			telekföld	maradványföld	összesen
			1200 □-öltre átszámolt holdakban		
1.	Szőgye.....	Eb.	4,416*	0,943*	5,354*
2.	Vámos	„	15,667	15,866	31,533
3.	Vének	„	4,818	32,739	37,557
4.	Rábapatoná	„	34,403	27,346	61,749
5.	Börcs	„	20,333	17,474	37,807
6.	Abda	„	17,393	16,584	33,795
7.	Fehértó	„	18,418	26,930	41,378
8.	Kóny	„	18,992	21,017	40,009
9.	Szentiván	„	20,715*	13,716*	34,432*
10.	Pér.....	„	27,810	51,259	79,069
11.	Rábaszentmiklós	„	3,949	5,705	9,654
12.	Gyirmót	„	16,859	13,750	30,609
13.	Gyarmat	„	10,870	16,205	27,075
14.	Nagybarát	„	15,927	13,377	29,304
15.	Szentmárton	„	8,357	14,069	22,426
16.	Tényő	„	18,190	27,521	45,711
16 község esetében összesen:		Eb.	16,760	19,228	35,988
1.	Hédervár	Vb.	9,469	27,626	37,095
2.	Dunaszeg	„	14,754	—	14,754
3.	Dunaszentpál	„	11,897	15,702	27,599
4.	Ladamér	„	8,300	13,211	21,511
5.	Szabadi	„	11,750	14,876	26,626
6.	Zámoly	„	34,585	4,184	38,769
7.	Öttevény	„	15,667	5,308	20,975
8.	Malomsok	„	26,500	5,830	32,330
9.	Szerecseny	„	17,905	0,486	18,391
10.	Kisbarát	„	20,751	9,153	29,904
11.	Táp	„	10,865*	5,760*	16,625*
11 község esetében összesen:		Vb.	16,125	6,434	22,559

1.) Az egy családfőre (a „” jelzéseknél háztartásra) eső parasztbirtok (telekföld + maradvány- és irtásföld) átlagos nagysága — mint ezt a megelőző vizsgálatok eredményei alapján vártuk is — tulajdonképpen *jóval nagyobb*, mint az egy családfőre (háztartásra) jutó telekföldeké. Emiatt a parasztbirtok tényleges nagyságáról adott — s csupán a telekföldek felmérésén alapuló — korábbi értékelésünk *kiegészítésére szorul*: míg a Győr megyei telekföldek átlagos nagyságtípusa 17—19 (X.-XI. sz. tábla), addig a maradvány- és részben irtásföldekkel tetéztett *parasztbirtoké már 31 hold körül* alakul ki.

2.) Ezen belül az *egyházi birtokos falvakban* a megszámlolt 16 község esetében még magasabb: 35,988, a világi (jórészt nagy-) birtokos falvakban viszont csak 22,559 holdas átlagterjedelmet mérhettünk meg. Kétségtelen tehát, hogy az Eb. típusú falvakban a maradványföldek — a parasztbirtok alkotóelemeként — *sokkal jelentősebb szerepet* játszottak, mint a Vb. típusú falvakban. (Emlékeztetünk rá, hogy hasonló típusú eredményre jutottunk a Vas és Veszprém megyei parasztbirtok vizsgálata során is.)

3.) Megfigyelhető továbbá, hogy a családfőnkénti (háztartásonkénti) parasztbirtok átlagos nagysága tekintetében falvanként sokszor milyen lényeges különbségek mutatkoznak: az egy családfőre jutó maradványföldek átlagos

nagysága Vámoson, Véneken, Fehértó helységben, továbbá Kónyban, Péren, Rábaszentmíklóson, Gyarmaton, Szentmártonban, Tényőn, Héderváron, Dunaszentpálon, Ladomérban és Szabadiban *nagyobb*, mint a telekföldeké; Tényő, Kóny, Fehértó, Rábatapona és Pér esetében a parasztbirtokoknak *viszonylag magas*, Szőgye, Rábaszentmíklós, Dunaszeg és Táp esetében *viszonylag alacsony* átlagterjedelmével találkozunk.

4.) Az átlagok azonban elrejtik a rétegződés, a földbirtok családfőnkénti konkrét nagyságának arányait. Hogy ezekről mégis fogalmat alkothassunk — mégpedig egy olyan tipikus esetben, amikor a számottevő nagyságú maradványföldek a rétegződésnek csupán a telekföldek alapján megvonható kategóriáit jelentősen módosítják —, ragadjunk ki említett községeink közül egyet, amelynek példájával ezt az elmozdulást is illusztrálhatjuk. Erre a célra Vámos község konkrét adatait hasznosíthatjuk.³⁰ Az alábbi két táblázat közül az 1. számú a volt teljes családfők rétegződését csak a telekföld, a 2. jelzésű viszont már a telek- és a maradványföld alapján mutatja be. A felvételek az 1856-i állapotokat rögzítik.

A volt telekbirtokok rétegződése Vámoson

1. csak a telekföldek alapján		
a telekföldek jog szerinti nagyságcsoportjai 1200 négyszögöles holdakban	a volt telekbirtokok	
	száma	számaránya
4— 5 hold között	6	} 36,74
8— 9 „ „	12	
16—17 „ „	22	} 44,89
23—25 „ „	3	
33—34 „ „	6	} 18,37
Az összes nagyságcsoportokban	49	
		100,00

2. a telekföld és a maradványföldek alapján		
a telek- és maradvány- földek tényleges nagyság- csoportjai 1200 négy- szögöles holdakban	a volt telekbirtokok	
	száma	számaránya
3— 5 hold között	6	} 18,37
7—10 „ „	3	
16—18 „ „	9	} 18,37
32—38 „ „	22	
47—52 „ „	3	} 63,26
66—72 „ „	6	
Az összes nagyságcsoportokban	49	100,00

Az 1. számú táblázat adataiból látható, hogy Vámoson a 16—17 holdas telekbirtokok — a birtokoknak ez a kategóriája egyébként is jellemző volt a megyében — voltak viszonylagos túlsúlyban. A 2. számú táblázat adataiból

³⁰ Gy. Á. L. u. i. Vámos, 88. cs. A maradványföldek váltságának jegyzéke 1856-ból.

viszont már jelentős elmozdulásokat állapíthatunk meg a magasabb nagyság-kategóriák irányában. Nevezetesen: a 33—34 holdasok (a volt egész telkesek) földbirtoktulajdona a maradékföldekkel együtt már 66—72 holdra, a 24—25 holdasoké (a volt $\frac{1}{6}$ telkesek) 47—52 holdra, a 16—17 holdasoké (a volt $\frac{1}{2}$ telkesek) 32—38 holdra, a 8—9 holdasok (a volt $\frac{1}{4}$ telkesek) közül 9 családfőé 16—18 holdra tágul. Ez utóbbiak közül azonban kettőnek csak 9—10 holdas, egynek pedig — mert telekbirtokának *tényleges* (és nem jog szerinti) nagysága az úrbéri járandóság mértékét sem érte el, amely hiányt a volt földesúrnak pótolnia kellett — csak 7—8 holdas földtulajdona volt. A legkisebb nagyságcsoportba tartozó 6 (egykori $\frac{1}{8}$ telkes) családfő közül 5-nek olyan minimális maradványföldje volt, hogy az már nem változtatott az eredeti nagyságcsoporton, míg 1-nek — amellet, hogy maradványföldje sem volt — úrbéri telekföldje szintén alatta maradt a törvényes illetőség mértékének, s így csak 3—4 holdasnak számíthatott.

Az elmozdulások fő irányát az alábbi arányszámok jelzik a legjobban: míg az 1. számú táblázatban a 16—17 holdasok az összes családfők számának még közel 45%-át adták és a 33—34 holdasok számaránya csupán 12,24% volt, addig a 2. számú tábla szerint a 32 holdon felüli birtokosok számaránya már 63,26%-os, *abszolút túlsúlyra* emelkedett.

5. Ha eredményeinket végezetül összevetjük a szomszédos Moson eddig feltárt vonatkozó eredményeivel,³¹ ismét, és a már eddig megállapított jellegzetességeknek megfelelő *különbségeket* figyelhetjük meg. Bármilyen jelentős szerepük volt ugyanis a maradványföldeknek (s részben az irtásoknak) elsősorban az egyházi birtokos falvak csoportján belül a Győr megyei parasztbirtok nagyságtípusainak kialakításában, itt a parasztbirtok nagysága általában *mégis jóval a tipikusan nagy terjedelmű mosoni parasztbirtok terjedelme alatt maradt*. Pér és Rábapatona esetét kivéve az egy családfőre jutó telek- és maradékföldek abszolút nagysága megvizsgált Győr megyei helységeinkben sehol sem közelítette meg a jóval nagyobb mosoni arányokat. Ennek döntő oka a *telekföldek* nagyságának megyénkénti lényeges különbségeiben rejlett, amit a Győr megyei maradványföldek viszonylag nagyobb aránya sem tudott ellensúlyozni.

4. A zsellérbirtok

A zsellérföld felmérésére csupán 29 helység esetében volt módunk. Őt helység esetében lehetőségünk volt a szerződéses jogviszonyban tartott földek felmérésére is. Felvételeink eredményeit a XIII. sz. táblázatban foglaltuk össze. (Lásd a XIII. sz. táblázatot.) Az itt használt rövidítések jelentését a jegyzetben közöljük.³² Táblázatunkból az alábbi eredményeket olvashatjuk ki:

1. A zsellérek urbéres illetményének nagysága, azaz pontosabban: az egy zsellércsaládfőre eső urbéres illetményföld nagysága, az egyetlen sövényházi

³¹ I. m.

³² „u. if.” úrbéres illetményföld; „u. mf.” = úrbéres maradványföld, „sz” = szerződés alapján birtokolt föld, „u. i.” = úrbéres irtásföld, „sz. i.” = nem úrbéri irtás, „u. szől.” = úrbéres szőlő, „m. szől.” = majorsági bérelt szőlő.

* = házas zsellérek csak úrbéres illetménnyel,

** = földes zsellérek úrbéres illetménnyel és úrbéres irtással,

*** = lakók és vidékiek úrbéres földdel és irtásokkal,

**** = hegybéli földes zsellérek úrbéres földdel és irtásokkal. A helységek közül Szőgyen, Pinnyéd, Péren és Tényőn az úrbéreseknek egyúttal szerződéses földjük is van.

XII. táblázat

Sor- szám	A helység neve	A zsellércsaládfők			Az összes zsellérekre jutó földterület 1200 □- öles holdakban	A földek jogi minősítésé- nek jele	Átlagosan jut egy családfőre 1200 □-öles hold	
		száma	jogállása				űrbéres	összes
			úr- béres	szerző- déses				
1.	Hédervár	65	+	—	7,695	u. if.	0,118	0,118
2.	Dunaszentpál ..	33	+	—	7,055	u. if.	0,214	} 0,214
			+	—	?	u. mf.	?	
3.	Ladamér	15	+	—	2,502	u. if.	0,167	
4.	Ráró	36	+	—	5,715	u. if.	0,159	0,159
5.	Szabadi	21	+	—	4,934	u. if.	0,235	0,235
6.	Szögye	6	+	—	1,500	u. if.	0,250	} 3,806
			—	+	21,336	Sz.	3,556	
		1	—	+	4,998	Sz.	—	
7.	Vámos	17	+	—	13,542	u. if.	0,794	0,794
8.	Vének	18	+	—	10,386	u. if.	0,577	} 2,443
			+	—	33,595	u. mf.	1,866	
9.	Kapi	11	+	—	1,552	u. if.	0,141	
10.	Rábapatoná ..	56	+	—	6,195	u. if.	0,111	0,111
11.	Abda	33	+	—	9,347	u. if.	0,283	0,283
12.	Kóny	129	+	—	49,277	u. if.	0,382	0,382
13.	Öttevény	44	+	—	8,000	u. if.	0,182	0,182
14.	Pinyéd	54	+	—	62,902	u. if.	1,165	} 8,696
			—	+	406,678	Sz.	7,531	
15.	Sövényháza	14	+	—	195,760	u. if.	13,983	
16.	Pér.....	87	+	—	12,403	u. if.	0,143	0,143
		42	+	—	102,625	u. if.	2,443	} 18,630
			—	+	679,825	Sz.	16,186	
17.	Gyirmót	42	+	—	12,797	u. if.	0,305	
18.	Kisárpás	1	+	—	0,340	u. if.	0,340	0,340
19.	Gyarmat	101	+	—	60,400	u. if.	0,598	} 2,672
			+	—	209,500	u. mf.	2,074	
20.	Malomsok	68	+	—	8,417	u. if.	0,124	
			+	—	53,350	u. mf.	0,785	
21.	Szerecseny	46	+	—	9,531	u. if.	0,207	0,207
22.	Tét	81	+	—	38,517	u. if.	0,475	0,475
23.	Rábaszentmiklós	7	+	—	13,643	u. if.	1,949	1,949
24.	Kisbarát	28	+	—	41,170	u. if.	1,470	1,470
25.	Nagybarát	68	+	—	55,000	u. if.	0,809	} 1,721
			+	—	62,000	u. mf.	0,912	
26.	Pázmánd	16	+	—	24,000	u. if.	1,500	
			+	—	94,000	u. mf.	5,875	
27.	Szemere	117	+	—	185,343	u. szőlő	1,584	1,584
		13	—	+	46,742	m. szőlő	3,595	3,595
28.	Táp	82	+	—	7,640	u. if.	0,093	0,093
29.	Tényő	54*	+	—	11,038	u. if.	0,204	0,204
		83**	+	—	275,439	u. if.	3,318	} 7,387
			+	—	337,706	u. i.	4,069	
		16***	+	—	1,679	u. if.	0,105	
			—	+	80,770	sz. i.	5,048	
		24****	+	—	14,665	u. if.	0,611	} 1,878
			—	+	30,421	sz. i.	1,267	

példát kivéve, a megszokott minimális terjedelmű; ennek alapján itt a zsellérek túlsúlyban levő típusa a szokványos $\frac{1}{4}$ telken aluli zsellértípus. Az átlagok mögötti megbújó konkrét számok is ezt a tényt látszanak megerősíteni. Így például a 68 malomsoki úrbéres zsellér illetményföldje egyenként mindössze 124 négy-

szögöl nagyságú. Ha a kézőkön levő maradványföldek mennyiségét is tekintetbe vesszük, a birtoklás képének ez a *jellege* akkor sem változik. A konkrét számoknak a 0,908 átlagtól való szóródása nem jelentős: a 68 zsellér közül mindössze 2-nek van egyenként 1, 12-nek 2, ismét 2-nek 3 és csupán 1-nek 6 hold körüli össz földterjedelme, az összes többinek csak 1 hold alatti össz földbirtoka van.³³

Éles kontraszt ez a szomszédos mosoni zsellérbirtok nagyságtípusához, a telkes zsellér típusához képest. Tarcán 1 zselléresaládfőre átlag 10,725, Szentandráson 12,068, Levélen 12,589, Bezenyén 14,195, Miklósfaluban 15,000, Féltoronyban 21,626 hold urbéres illetményföld jutott.³⁴ Megvizsgált Győr megyei helységeinkben tehát (és véleményünk szerint általában a megyében) nemcsak a volt telkesek telekföldjei voltak a mosoniakéhoz képest lényegesen kisebb terjedelműek, de a mosoni zsellérilletmény speciális nagyságtípusához képest az *általánosan megszokott méretű* volt a zsellérilletmény is.

2. A maradvány- és irtásföldek birtoklása ugyanakkor itt is a zsellérbirtok *magasabb kategóriáit* hozta létre. Az egy zselléresaládfőre eső összes földbirtok átlagos nagysága Gyarmaton ugyan még csak 2,6, Tényőn viszont már 5,1, illetve 7,3, Pázmádon ugyancsak 7,3 hold. Tényőn az irtást is birtokló 83 zsellért a források is már „földes” zsellérnek nevezik,³⁵ és a 16 „lakó”, kiknek a „vidéki”-ekkel együtt több mint 82 holdja volt, elsősorban szintén irtásbirtokos. Az 1863. évi peregyezség alapján azonban ezek elvesztették irtásaikat,³⁶ s így a nincstelenek szintjére süllyedtek. A pázmándi 16 zsellérnek a számottévő maradványföld — a szőlőről itt most nem is beszélve — emeli meg földbirtokterjedelmét. A maradványföldek ez esetben, pénzváltás árán, a zsellérek kezén maradtak.³⁷ Az illetményföldön kívüli maradvány- és irtásföld számításba vétele mellett is azonban — bár ez esetben a fent említett és túlsúlyban levő típustól eltérő zsellértípust találunk — a zsellérbirtok átlagos nagysága itt is *jóval alatta maradt a maradványföldet is birtokló mosoni zsellérgazda birtoknagyságának*. A zsellérbirtok átlagos nagysága ugyanis fentebb említett mosoni községeink esetében jóval a 10, Miklósfalu és Féltorony esetében pedig a 20 hold fölött volt.³⁸ A birtokterjedelem e nem jelentéktelen megyénkénti nagyságkülönbségeinek fő oka itt is a mosoni zsellérek *illetményföldjének speciálisan nagy terjedelme volt*.

3. Ugyancsak a szokványostól eltérő birtokterjedelemmel találkozunk olyan helységek esetében, ahol a zsellérek — illetményföldjeiken kívül — *szerződéses földeket is birtokoltak*. Szőgyen ez a körülmény még alig emeli az egy családfőre eső átlagos holdnagyságot, Pinnyéden azonban már érdekes megfigyelésekre nyílik alkalmunk. Pinnyéd urbéres zsellérfalu volt, ahol a zsellérek — pusztán jogi megítélésük és egykori szolgálataik szerint — $\frac{1}{8}$ telkeken *aluli* urbéres zsellérek voltak. Mivel azonban urbéres illetményük mellett jelentékeny nagyságú s főleg különféle munkajáradék szolgáltatása fejében használt szerződéses földeket is birtokoltak, földbirtokuk tényleges nagysága alapján $\frac{1}{8}$ telken *felüli* kategóriába tartoztak, illetve tartozónak tekintették magukat. A birtokrendezések során vita alakult ki a zsellérek és volt földesuruk (Simor János

³³ Gy. Á. L. u. i. 87. cs. Malomsoki volt úrbéri kézen levő maradványföldek egyenkénti kimutatása, 1863.

³⁴ Vö. A parasztbirtok vizsgálata Moson megyében 538—540. l.

³⁵ Gy. Á. L. u. i. 86. Tényői határnak elkülönzési terve 1857.

³⁶ Uo. „Per egyezség” 1863-ból.

³⁷ Uo. 63. cs. Pázmánd, összehasonlító okirat 1859-ből.

³⁸ Vö. a 34. sz. jegyzet utalását.

megyéspüspök) között az illetményen kívüli földek jogi minősítése körül. Amíg a zsellérek — az országsszerte is jellegzetes indokolás szerint — azt *úrbérpótló* szerződésűnek, addig a volt uraság ideiglenes szerződésű *uradalmi* bérföldnek tekintette. Az 1863-ban kelt végítélet alapján a földek ugyan a zsellérek kezén maradhattak, de használatuk után munka- vagy, azt megváltandó, pénzjáradékot kellett fizetniük.³⁹ Még kedvezőtlenebb eredménnyel végződött a zsellérekre nézve a szerződéses földek jogi minősítése körül folytatott perlekedés Péren. A 87 úrbéres zsellér mellett még 42 ún. „földes” zsellér is volt a faluban. Ezek — úrbéres illetőségük mellett — közel 700 hold szerződéses földet is birtokoltak, ami az egy családfőre eső összes földbirtok nagyságát 18 hold fölé emelte. Az úrbéri per során azonban a volt uraság (ismét a győri megyéspüspök) jogai érvényesültek: e földek mint *ideiglenes szerződésű uradalmi* bérföldek kerültek vissza az egykori földesúr birtokába. A zsellérek csak 102,6 hold illetményföldjüket tarthatták meg.⁴⁰

Különleges forráskutatást és forrásmódszertani ismereteket kíván a *zsellérek szőlőbirtoklásának*, illetve a *szőlőbirtoknak nagyságcsoportonkénti* vizsgálata. Említettük ugyanis, hogy megyénk dombos-erdős vidékeit tekintélyes, összefüggő szőlőtelepek díszítették. Nagyobb szőlőföldek voltak, többek közt, Kisbaráton (318 hold), Nagybaráton (407 hold), Nyúlön (528 hold), Nagy-Écsfaluban (493 hold), Szentmártonban (523 hold), Tényőn (303 hold), Szemerén (155 hold).⁴¹ Ez a körülmény felhívja a figyelmet, főleg a zsellérek esetében, a *szőlőbirtoklásnak* a rétegződést módosító társadalomtörténeti jelentőségére. Csakhogy a szőlőbirtok nagyságának vizsgálata általában, *birtokos szinten pedig különösen*, az egyik legnehezebben megoldható feladat. A birtokrendezések ugyanis nem terjedtek ki a szőlőhegyekre, mivel azokra más jogszabályok voltak érvényesek, mint az úrbéres természetű egyéb földekre.⁴² Ennek következtében az ilyen szőlőket a birtokrendezések során nem is mérték fel, területi adataik a birtokkönyvekben legfeljebb — mint régebben rámutattunk — *összegezve* szerepeltek. Az *úrbéres* jellegű szőlők esetében már jobbak a forráshasználati lehetőségek, mert azokat az 1850 utáni földkönyvekben — a dűlők és parcellák sorrendjében — a legtöbbször felmérhetjük.⁴³ Ideális forrás a szőlők vonatkozásában is a „Birtokfelvallási jegyzőkönyv”, amely azonban — legalábbis eddigi tapasztalataink szerint — csak kevés község esetében lelhető fel.⁴⁴

Ilyen speciális körülmények között — jelen tanulmányunk keretében — nem tűzhattük célul a parasztság szőlőbirtoklásának módszeres vizsgálatát, mivel ez a feladat önálló tanulmányozást igényel. Ezúttal megelégedtünk egyetlen olyan példa kiragadásával, amelynek vizsgálata nemcsak az úrbéri, de a majorsági jellegű szőlőbirtoklás jelentőségét is illusztrálja. Vizsgálatainkhoz példaként *Szemere hegyközség* adatai szolgáltak.⁴⁵

³⁹ Gy. Á. L. u. i. 66. Pinnyéd, összehasonlító tábla 1860-ból; végítélet 1863-ból (62. sz.).

⁴⁰ Az egészre lásd Gy. Á. L. u. i. 64. cs. Pér. Összehasonlító okirat 1846-ból; a földesúrnak a törvényszékhez írt, 1857-ből kelt keresetlevele; tárgyalási jk. 1857.

⁴¹ *Fehér Ipoly* (szerk.): i. m. 282. l.

⁴² Újabbán: *Simonffy Emil*: A Zala megyei úrbéri földkönyvek (Levéltári Szemle, 1966. 3. sz. 699. l.).

⁴³ A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának... eredményei (Agrártörténeti Szemle, 1964. 1–2. sz. 52. l.).

⁴⁴ Vö. *Sándor Pál*: A parasztbirtok Borosjenőn, különös tekintettel a szőlőbirtoklásra (1851). (Agrártörténeti Szemle, 1966. 4. sz. 547–552. l.)

⁴⁵ Gy Á. L. u. i. 73. cs. „A szemerei szőlőbirtokosok névsora a jelenlegi (valószínűleg az 1850-es évekből kelt — S. P.) leírás szerint”.

Adataink szerint 1768-ban a község *úrbéres zsellérközség* volt, amelyben a zsellérek a megszokott évi 18 robotnappal és 1 ft. censussal szolgáltak a közbirtokosoknak.⁴⁶ A zsellérek a szőlőföldek használata után „emberemlékezetet meghaladó időtől fogva” hegyvámot adtak, amit 1848-ban megtagadtak. Emiatt per tört ki a zsellérek és a közbirtokosok között. A közbirtokosok még 1860-ban is visszamenően követelték az elmaradt hegyvámot, mivel szerintük a szőlők urasági jellegűek voltak. Az 1850-es években (pontos dátumot az évszám hiánya miatt nem volt módunk megjelölni) a szőlőbirtokosok névsora 117, magukat *úrbéres* szőlők birtokosainak tekintő zsellérgazdát tüntet fel. Rajtuk kívül voltak még *kurialisták* is — 13-an —, akik 1848-ban szintén megtagadták a hegyvám fizetését. A per végeredményéről nincs pontos ismeretünk. A szőlőbirtok nagyságát azonban módunk van — birtokonkénti bontásban is — felmérni. A XIV. táblázatban jelzett összesítő adatokat felbontva, a következő eredményre jutottunk:

XIV. táblázat

A szőlőbirtok nagyságcsoportjai Szemere hegyközségben

Az „úrbéres” szőlőbirtok nagyságcsoportjai 1200 négyszögöles holdban	A birtokosok száma	A majorsági szőlőbirtok nagyságcsoportjai 1200 négyszögöles holdban	A birtokosok száma
$\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ hold között	14	551—720 négyszögöl között	2
$\frac{1}{2}$ —1 „ „	33	—	—
1—2 „ „	39	1—2 hold között	1
2—3 „ „	18	2—3 „ „	2
3—4 „ „	8	3—4 „ „	3
4—5 „ „	3	4—5 „ „	4
7—8 „ „	1	—	—
8—9 „ „	1	11—12 „ „	1
összesen	117	összesen	13

A XIV. táblázat adatai alapján a következőket állapíthatjuk meg:

1.) A 117, magát úrbéresnek tekintő szőlőbirtokos közül csupán 14, az összes szőlőbirtokosok alig 12⁰/₀-a bírt egyenként $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ hold közti legkisebb nagyságcsoportú szőlőbirtokkal, 72-en, azaz a birtokosok 61,5⁰/₀-a $\frac{1}{2}$ —2 hold közötti, 26-an, a birtokosok 22,2⁰/₀-a 2—4 hold és 4-en, a birtokosok 3,4⁰/₀-a 4—9 hold közötti szőlők birtokosai voltak.

2.) A 13 majorsági szőlőt birtokló zsellérgazda közül csak 2, a gazdák 15—16⁰/₀-a birtokolta a legkisebb nagyságcsoportú szőlőket. A többiek 1 holdnál nagyobb szőlőbirtok tulajdonosai voltak. Közülük 7-en — a gazdák közel 54⁰/₀-a — 3—5 hold szőlőt használtak. Ez a zsellérréteg volt egyike azon csoportoknak, amelyeket a feudális kori hivatalos összeírások egyáltalán nem tüntettek fel, s emiatt azokból gazdasági-társadalmi állásuk — függetlenül jogi státusuktól — sem volt a múltban megállapítható. A módszeres vizsgálatok kiterjesztése ebben a vonatkozásban is számos új eredmény feltárását, újabb zsellértípusok differenciált jellemzését ígéri.

★

⁴⁶ Uo. Szemerei Promontoriumnak Tabellája 1768-ból (Másodlat).

Eddigi — részleges — eredményeink alapján is bizonyosra vehetjük, hogy az 1849 utáni parasztbirtok Győr megyében *merőben más nagyságtípust* mutatott, mint a szomszédos Mosonban: *itt a kis és részben a törpe telkek, illetve telkes gazdák* típusa dominált, mégpedig — mint kimutatni igyekeztünk — leginkább az erdőkkel-szőlőkkel tarkított dombvidéken és a szigetközi síkon. Ugyanakkor a megyében nagy mennyiségű maradvány- és részben irtásföldet is felmérhettünk, főleg az erdős-dombos tájon, illetve azokban a falvakban, amelyeknek egykori földesurasága egyházi birtokos volt, és ez a körülmény elsősorban e jelzett falvakban növelte fel a parasztbirtoknak csupán a volt telekbirtok alapján meghatározott nagyságát, módosíthatta a paraszt családfőknek a telektulajdon alapján — kísérletképpen — kimutatott rétegződési képét. Következésképpen: az alacsony névleges és abszolút értékű telkek birtokosainak számbeli túlsúlya — mint ezt a vámosi példával jelezni kívántuk — nem zárta ki a 40—70 holdas, nagy földű parasztbirtokosok létezését. Csakhogy míg a szomszédos Mosonban az ilyen nagyföldű parasztbirtokosok — akiknek léte a már jelzett sajátos történeti előzményekben gyökerezett⁴⁷ — megyei viszonylatban is jellegzetes típust képviseltek és birtokuk kialakulását elsősorban *a sessio antiqua problematikájával összefüggő speciálisan nagy telekrendszernek* köszönhették, addig Győrben e nagyföldű parasztgazda típusa nem volt jellegzetes és jelenléte inkább *a viszonylag nagy mennyiségű telken kívüli volt úrbéres földek birtoklásával függött össze.*

П. ШАНДОР

К ИЗУЧЕНИЮ МЕТОДОМ ИСТОРИЧЕСКОЙ СТАТИСТИКИ КРЕСТЬЯНСКОГО ХОЗЯЙСТВА ПОСЛЕ 1849 Г. В КОМИТАТЕ ДЬЁР

Резюме

Настоящая статья автора органически связана с рядом предыдущих его статей, появившихся в специальных журналах, занимающихся исторической статистикой крестьянского хозяйства после 1849 г. в отдельных комитатах. Целью автора этими статьями является создание научной базы для выработки картины отдельных краев, а затем и всей страны относительно установления методом исторической статистики величины отдельных крестьянских хозяйств, их типов по отдельным краям.

Статья о крестьянском хозяйстве в комитате Дьёр разделяется на две части. После описания в качестве введения географической среды и бывших помещичьих владений бывших крепостных сел автор сначала воспроизводит свои исчисления *на уровне села*. Его результаты: в 39 селах характерны довольно *низкие* данные как номинального ($\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ удела), так и абсолютного характера (количество хольдов. Количество же засек и остатков очень значительно — их пропорция по сравнению с уделами — 84%. Наибольшее количество засек и остатков можно было наблюдать в селах, принадлежавших *церкви*.

После изучения вопроса по уровне села следовали исчисления *на уровне отдельных глав семейства*. Имеющиеся данные однако позволили исчисление лишь в 29 селах итого 1219 глав семейства. Его результаты — наименьшие величины уделов, 13—14 хольдов можно было наблюдать на холмистых местах, несколько больше (15—16 хольдов) — в селах т. н. Межостровья (Сигеткёз), несколько выше (18 хольдов) — при реках Раба—Марцал, а наибольшее (24—25 хольдов) — в селах Межпрудья (Токёз).

За исследованием бывших уделов следует осмотр засек и остатков, а потом и типы величины батрацких наделов.

Итоговые результаты автор присовокупляет в следующем — крестьянские хозяйства после 1849 г. в комитате Дьёр показывают совсем иную картину относительно

⁴⁷ A parasztbirtok... vizsgálata Moson Megyében. Uo. 535. l.

величины отдельных хозяйств, нежели соседние хозяйства в комитате Мошон. В Дьёре доминируют типы мелких и карликовых владений из числа бывших удельных земель, а также бывшие удельные хозяева, особенно в холмистых-лесных местах и в равнинах Межостровья. В то же время в комитате осталось много засек и остатков во владении крестьян, опять-таки в холмистых и лесных местностях и в тех селах, в которых некогда господствовала церковь. Именно поэтому в этих местах остались крестьяне даже с владением в 50—70 хольдов земли. Однако, крестьянин с крупным владением не был типичным для комитата, его историческое образование связано главным образом с владением большим количеством остатков и засек, а не как в Мошоне, — с системой уделов.

P. SÁNDOR

L'ANALYSE DE STATISTIQUE HISTORIQUE DE LA PROPRIÉTÉ PAYSANNE DANS LE COMITAT DE GYŐR APRÈS 1849

Résumé

Cette communication de l'auteur fait partie intégrante de la série d'études préliminaires parues et à paraître dans différentes revues spécialisées, et qui sont consacrées à l'analyse, dans le cadre de la statistique historique, de la propriété paysanne après 1849. Le but de l'auteur est de fournir les données de base nécessaires au développement futur, à l'échelle des régions de la Hongrie, puis du pays tout entier, d'un tableau de la propriété paysanne selon le relevé de statistique historique de ses différentes classes de grandeur régionales.

L'étude sur la propriété paysanne du comitat de Győr se divise en deux parties. Après avoir présenté le site géographique et donné une introduction sur les propriétaires nobles des anciens villages serviles, l'auteur procède d'abord à ses relevés au niveau des communes et en communique les résultats. 39 localités ayant pu être étudiées, la caractéristique dégagée est la superficie nominale ($\frac{1}{2}$ de manse, $\frac{1}{4}$ de manse, etc.) ainsi que réelle (en arpents) passablement basses des manses serviles d'autrefois. Par contre, les terres résiduelles et les essarts sont fort étendus: leur proportion par rapport aux tenures est, exactement, de 84%. La plus grande partie de ces terres résiduelles et des essarts ont pu être relevées chez les serfs de villages appartenant à l'Église.

Les relevés au niveau de la commune sont suivis par des sondages individuels touchant les chefs de famille. Cependant, les sources accessibles n'ont permis les relevés extrêmement minutieux que dans le cas de 1219 chefs de famille dans 29 localités. Les résultats sont les suivants: la superficie des manses est la plus basse dans la région des collines (de 13 à 14 arpents); elle n'est guère plus élevée dans les villages du Szigetköz (de 15 à 16 arpents); la proportion s'améliore (18 arpents) le long des rivières Rába et Marcal, pour atteindre son sommet relatif (de 24 à 25 arpents) dans les communes du Tóköz.

L'analyse des anciennes manses est suivie de celle des terres résiduelles et des essarts, puis des classes de grandeur des terres des travailleurs parcellaires.

Les conclusions finales de l'auteur: la propriété paysanne du comitat de Győr présente, après 1849, des types fondamentalement différents de celle du comitat de Moson limitrophe: dans le comitat de Győr, ce sont les petites propriétés et, en partie, les lopins qui dominent, surtout dans la contrée des collines et des bois, ainsi que dans la plaine du Szigetköz. En même temps, la paysannerie y avait conservé de vastes superficies de terres résiduelles et d'essarts, avant tout dans la contrée des collines et des bois, mais aussi dans les villages dont l'ancien seigneur était ecclésiastique. En conséquence, on trouvait, là, des paysans cossus possédant de 50 à 70 arpents aussi. Tout en reconnaissant ce fait, il est manifeste que le type du propriétaire paysan cossu, à champs plus étendus, n'était pas général dans ce comitat, tandis que son apparition était plutôt en rapport avec la possession des nombreuses terres résiduelles et des essarts en dehors de la manse, et non — comme dans le comitat de Moson — avec le système des tenures serviles.

SZÁSZ ZOLTÁN

A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában (1904)

1.

1903-ban a dualista korszak történetében példátlan méretű parlamenti válság tört ki, melynek első hulláma elsodorta Széll Kálmán szilárdnak tűnő kormányzatát, majd néhány hét alatt zátonyra juttatta a „kibontakozással” kísérletező Khuen-Héderváry kabinetet.¹

A magyarországi válság a dualizmus konzervatív belpolitikai rendszerén túlmenően, bizonyos fokig az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikai helyzetét is befolyásolta. A Monarchiával szövetséges kis országokban, részben Szerbiában, de főleg Romániában a király és egyes vezető politikusok az osztrák-magyar szövetség értékének rohamos csökkenésével számoltak, s ez megindította a kettősbirodalomhoz fűződő kapcsolataik szilárdságát.²

A krízis időszakában a magyar politikai vezetőréteg megoszlása következtében a nemzetiségekre nehezedő politikai nyomás viszonylag csökkent. A Bánffy-féle nyílt erőszaktól lehetőleg tartózkodó Széll-kormány kevésbé akadályozta a nemzetiségi pártokban a gazdasági-társadalmi fejlődés révén megerősödő, kimondottan polgári irányzatok előtérbenyomulását.

A korábbi időszakban kialakult, a dualizmus adott formájával szemben a parlamenti tevékenységtől tüntetően tartózkodó (ún. passzívista) vezetőknél szélesebb társadalmi bázisra támaszkodó aktivista nemzetiségi politikusok felismerték, hogy pártjaik, már saját eddigi taktikájuknál fogva is tétlenségre kárhoztatva, előbb-utóbb elvesztik tömegeiket s teljesen gyökértelessé válnak.³ A passzivitást ugyanis nem lehetett összeegyeztetni a fejlődés dinamizmusával, hiszen ez a taktika megkönnyítette a dualista államapparátus számára, hogy a nemzetiségeket, köztük a románokat, a megyei életből és a közhivatalokból kiszorítsa, választókerületeiket a jobbra kormánypárti képviselők biztos körzeteivé változtassa. A választók úgynevezett korrumpálódásának veszélyei a maguk komolyságában akkor mutatkoztak meg, amikor a századfordulón a szociáldemokrata mozgalmak a román parasztság szélesebb tömegeivel kerültek kapcsolatba.

¹ A politikai válság kiváltó okait és következményeit összefoglalóan tárgyalja a Magyarország története Bpest. 1964. II. köt. 155—161, 197—215. l., továbbá *Handk Péter*: A dualizmus válságának elmélyülése a XX. sz. első éveiben. Századok, 1955. 3. sz. 359—414. l. — A parlamenti válság menetét modern történetírásunkban páratlan részletességgel vizsgálja *Dolmányos István*: A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901—1904) Bpest. 1963. c. munkája.

² Henry bukaresti francia követ jelentése Delcasséhoz 1903. máj. 19., júl. 29., szept. 4. Ld. Documents Diplomatiques Français 1871—1914 2e Série 3. 252, 378, 418. sz. irat (a továbbiakban DDF), illetve Pallavicini bukaresti osztrák-magyar követ jelentése Goluchowskihoz, 1903. dec. 19. Országos Levéltár (OL) ME 1905. XVII. 127 (1903. XVIII. 5337).

³ *I. Tóth Zoltán*: A nemzetiségi kérdés Magyarországon az imperializmus korában. Magyarok és románok. Bpest. 1966, 447—481. l.

Az új viszonyok felismerése vezette a magyarországi román burzsoázia egyrészét is, az ún. „fiatalokat”, hogy nem törődve a román nemzeti párt sokat hangoztatott fiktív egységével, érdekeik védelmében újra felvegyék a parlamenti küzdelmet. 1903-ban Vlád Aurélt, a szászvárosi „Ardeleana” bank igazgatóját Dobrán képviselővé választották. Az aktivisták és passzivisták közötti nyílt szakadással felszínre tört a román nemzetiségi mozgalom belső válsága.⁴

1903. november 3-án a király Tisza István gróft nevezte ki miniszterelnökké.

Tisza a magyar uralkodó osztályok „ortodox 67-es” irányzatának volt legkövetkezetesebb képviselője. Mély meggyőződéssel vallotta a „magyar nemzetállam” eszméjét, történeti hivatását, s a monarchiabeli és a nemzetközi erőviszonyok mérlegelése alapján a soknemzetiségű Magyarország létét a dualizmus rendszerének változtatások nélküli fenntartásában és nagyhatalmi helyzetében látta biztosítotttnak.

Tisza a nemzetiségi, s különösen a román kérdést a Monarchia hatalmi helyzete, a hármasszövetség jövője szempontjából ítélte meg. Felismerte és számolt azzal, hogy a románokat és szerbeket eltéphetetlen szálak fűzik a független királyságokban élő testvéreikhez; ugyanakkor ezeket az országokat önmagukban életképteleneknek tartotta.⁵ Úgy ítélte, hogy Szerbiát és Romániát csak akkor lehet az Osztrák-Magyar Monarchia törekvéseinek érdekszférájában megőrizni, ha ezeket az országokat sikerül olyan nemzetközi helyzetben tartani, mely rákényszeríti őket, hogy nemzeti aspirációikat elfojtsák, s elzárja előttük az expanzív politika útját. Ehhez azonban szükségesnek látszott, hogy a külpolitikai helyzet alakulásának megfelelően, a Monarchia egész hatalmi súlyát ebbe az irányba koncentrálja, s a számításba jöhető erőket belső mozgalmak ne kössék le.⁶

Tisza, akit az Osztrák-Magyar Monarchia — s benne Magyarország — nagyhatalmi helyzetének konzerválása és egy megsejtett nagyszabású európai háborúra való felkészülés érdeke vezérelt,⁷ a „parlamenti béke helyreállítását” döntő fontosságúnak tekintette, s minden más kérdést ennek a szempontnak rendelt alá.

Az új kormány alapvető feladata tehát a függőben levő katonai kérdések mihamarabbi megoldása, — mindenekelőtt a parlamenti gépezet működésének biztosítása volt. Erre két lehetőség kínálkozott. Az egyik az ellenzék taktikai fogásokkal való megosztása és békére kényszerítése, a másik a házzsabályok olyirányú módosítása, ami a parlamentet a mindenkori kormányok engedelmes eszközévé változtatta volna. A kormány mindkét módszerrel próbálkozott.

Az állam belső konszolidálása, Tisza parlamenti hadjárata szempontjából az egyik égető feladat a kormány és a nemzetiségi burzsoázia közötti viszony rendezése volt.

⁴ E tanulmány az első Tisza-kormány román politikájának egyik mozzanatát tárgyalja; így nem tér ki a román nemzetiségi mozgalom alakulásának vizsgálatára.

⁵ Ld. 1903. febr. 21-i, 1904. jún. 30-i beszédeit. Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. I. köt. Bpest. 1935. 694., II. köt. 656. l.

⁶ A külügyminiszterhez intézett 1904. júl. 6-i elküldetlen átirata. OL ME 1904. XV. 3266. Tisza első miniszterelnöksége idején mindenben támogatta a közös külügyminiszter, Goluchowski külpolitikáját. Ld.: *I. Diószegi: Einige Bemerkungen zur Frage der Österreichisch-Ungarischen Ostpolitik. Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900–1918.* Berlin. 1965. 230–249. l.

⁷ Tisza István politikai pályafutása kezdetétől hirdette a világháborúra való felkészülés szükségességét. Ld. 1889. jan. 14-i beszédét. Beszédei. I. köt. 22. l., majd 1903. febr. 21-i beszédét. Uo. 694. l.

Az új miniszterelnök személyében olyan politikus került a kormány élére, akinek közvetlen elődeitől eltérő, önálló elképzelései voltak a nemzeti-ségekről, különösen a magyarországi románokról, s számításaiiban a nemzeti-ségi mozgalmak belső válságára is támaszkodhatott.

Külpolitikai megfontolások mellett a parlamenti ellenzékkel való leszámolás céljából is szívesen látta volna maga mögött a nem-magyar népek egyházi és politikai vezetőit, mint ahogy a Szociáldemokrata Párt vezetőinek megnyerésére is tett kísérletet.⁸ A nemzetiségi politikusok zömét (a szerbeket és horvátokat nem számítva) akaratlanul is Tiszához közelítette az a tény, hogy — aktivista vagy passzivista elképzeléseiktől függetlenül — a felszínen tarkálló ellentétek miatt, lényegében nem ismerték fel az osztrák és magyar uralkodó osztályok közötti alapvető érdekazonosságot. Tisza egész tevékenységével a Monarchia megszilárdítására törekedett, és hevesen ellenezte a kapcsolatok lazítását célzó közjogi küzdelmet. A maguk részéről a nemzetiségi politikusok is határozottan szembehelyezkedtek minden olyan törekvással, mely Ausztria és Magyarország kapcsolatait kívánta gyengíteni. E politikusok többsége is mereven ragaszkodott az egységes közös hadsereghez, mivel a haderő „nemzetekfölöttiségét” a nemzetiségi jogok egyik biztosítékának tartotta.⁹ Végül a nemzetiségi pártok és „a magyar sovinizmus letéteményesévé” súlyyodó függetlenségi párt¹⁰ közötti harc a nemzetiségi burzsoáziát bizonyos mértékig a kormánypárt potenciális szövetségésévé alakította.

*

Tisza először a szászokat vonta a maga oldalára. Ígéretet tett egyházi és iskolai autonómiájuk tiszteletbentartására, a lelkészek és tanítók díjazásának állami kiegészítésére. Az ígéret nyomán a szász központi bizottmány november 27-i ülésén képviselőinek a kormánypártba való belépése mellett döntött.¹¹

A kormány számára azonban nem annyira a szász, mint inkább a román nemzetiségi politikusok magatartásának volt döntő fontossága. Tisza István már pályája kezdetén nagy jelentőséget tulajdonított a román kérdésnek. A soknemzetiségű magyar állam és a Monarchia biztonsága érdekében, a maga módján a legnagyobb magyarországi nemzetiséggel, a románokkal való meg-egyezésre törekedett. E meg egyezés szemponijából ítélte el mindenkor a magyar sajtó túlzott sovinizta uszításait, a nemzetiségek elleni hecckampányokat, mivel nézete szerint „minden olyan jelenség, mely bizalmatlansággal s a hazafiatlanság gyanújával sújtja a románt csak azért, mert nemzetiségéhez ragaszkodik, egyenesen a hazaellenes izgatónak tesz szolgálatot, mert karjaikba hajtja még azokat is, akik eddig hű fiai voltak az országnak”.¹² Tisza köze-

⁸ Magyarország története, II. köt. 160. l.

⁹ Sfrșitul. Tribuna Poporului, 1903. dec. 16. Ld. még Aradi Közlöny, 1903. szept. 6.

¹⁰ Az aradi Tribuna Poporului kedvelt kifejezése. Interesul de obște și solidaritate. Tribuna Poporului, 1903. dec. 9.

¹¹ Ezt megelőzően a szász központi bizottmányban 1903 nyarán felülkerekedett a kormánnyal való együttműködésre hajlamos irányzat. A kormány a szász evangélikus egyház állami dotációjának duplájára való felemelését is kilátásba helyezte. — *Friedrich Teutsch*: Die Siebenbürger Sachsen in den letzten fünfzig Jahren. 1868—1919. Hermannstadt. 1926, 165—166. l.; Kronstädter Zeitung, 1903. nov. 30. (Közli *Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. IV. köt. [1903—1906]. 99—100. l.): *Dolmányos I.*: i. m. 344—347. l. — Telegraful Român, 1907. okt. 15., 17.

¹² Idézet a Bihar megyei közgyűlésen mondott 1893. szept. 20-i beszédéből. Ld. Beszédei I. köt. 262—267. l. Hasonló állásfoglalásra ld. még Siebenbürgisch-deutsches Tagblatt, 1903. nov. 14., ill. Tribuna Poporului, 1903. nov. 18.

ledést hirdető megnyilvánulásai sajátos szint jelentettek a századforduló uralkodó osztályainak hivatalos nemzetiségi politikájában, s komoly figyelmet keltettek a román nemzetiségi politikusok azon csoportjában, melynek képviselői mindenáron szabadulni igyekeztek a politikai létlenség nyűgétől.¹³

A román egyházi vezetés és a parlamenti passzivitást felszámolni törekvő egyes román politikusok 1903-ban várakozással tekintettek az udvar embereként számontartott Tisza miniszterelnöki tevékenysége elé. Miután az 1903 októberében tartott nagyszebeni értekezleten a passzivista és aktivista irányzatok híveinek nem sikerült megegyezésre jutniok,¹⁴ a teljes politikai és szervezeti szétesés állapotában levő román nemzeti mozgalom balszárnyának aradi csoportja — a *Tribuna Poporului* című lap köre — a Tisza-kormány esetleges „békeakciójától” várta a román politikai élet holtpontról való kimozdulását, a nemzeti jogok megszilárdítását, a gazdaságilag erősödő román középosztály politikai és adminisztratív befolyásának növekedését.

Míg korábban ez a csoport élesen szembefordult pl. a Khuen-Héderváry kabinettel is,¹⁵ addig Tiszát szinte megváltóként fogadta. A csoport álláspontját Mangra Vazul püspöki helynök fogalmazta meg: „a románok úgy vélik, hogy Tisza István az egyetlen államférfi, aki nemcsak a parlamenti békét, hanem mindenek fölött az ország nyugalma és a nemzetiségekkel való megbékélést teremtheti meg.”¹⁶

Várakozásai ellenére Tisza programbeszéde komoly meglepetést okozott. A Khuen-Héderváry kormány szintelen bemutatkozásától eltérően, az új miniszterelnök taktikusan megfogalmazott nyilatkozatban foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel is. Beszédében a „magyar nemzetállam” jellegével szorosan összefüggő, nemzetiségekkel szembeni „jogtisztelet és testvéri szeretet” álláspontjára helyezkedett. Ezen, az egyébként kormányonként ismétlődő frázison túlmenően azonban azt is hangsúlyozta, hogy „az ország nem-magyar ajkú polgárai bizalmának, rokonszenvének megnyerése, megerősítése fontos nemzeti feladat és a kölcsönös jóviszony ápolása életkérdés magukra ezen idegenajkú polgártársainkra nézve, de egyúttal fontos érdeke a magyar nemzetnek is”. Ugyanakkor hozzáfűzte: „az ország idegenajkú polgárainak is legveszedelmesebb ellenségeit látjuk azokban a veszedelmes izgatókban, akik őket a magyar nemzet, a magyar állam ellen izgatják.” „... mint közös ellenséggel kell velük elbánnunk azáltal, hogy teljes szigorral érvényesítjük velük szemben a rendelkezésünkre álló fegyvereket és kérjük a törvényhozástól ezen fegyverek súlyosítását.” „A cél, amelyet én lelkem egész melegével óhajtok, tudniillik az érzelmeknek igazi összeforrása a haza minden polgárában faj- és nemzeti különbség nélkül csak akkor lesz elérhető, ha ez ország idegenajkú polgárai visszhangot adnak erre a törekvésre nemcsak szóval, hanem tettekben is, azáltal, hogy éles határvonalat húznak maguk között és ezen hazafiatlan elemek között.” Megígérte, hogy „ahol lehet”, az állam segítségére siet a felekezeteknek, tanintézeteik fejlesztésében; abban, hogy lépést tartsanak az állami iskolákkal.

¹³ Lásd Popea Miklós karánsebesi g. kel. püspök és Mangra Vazul püspöki vikárius válaszáat Tisza 1899. júl. 20-i aradi köszöntőbeszédére. *Jancsó Benedek: A román irredentista mozgalmak története.* Bpest. 1920. 274–275. l. — Tisza álláspontjáról ír *Al. Olteanu: Contele Ștefan Tisza și chestiunea românească.* Arad. 1936. 7–22. l.

¹⁴ Intrunirea dela Sibiu. *Tribuna Poporului*, 1903. okt. 25.

¹⁵ Lásd Ioan Rusu-Șirianu beszédét az Arad vármegyei közgyűlésen. *Tribuna Poporului*, 1903. júl. 25.

¹⁶ Tisza ministru-președinte. *Tribuna Poporului*, 1903. okt. 29., illetve Nagyvárad, 1903. okt. 24.

A sovinszta ellenzék számára ellensúlyozásul megjegyezte: — „szigorúan öröködnünk kell afelett, hogy a felekezeti iskola teljesítse azon törvényes kötelességét, mely a magyar nyelv tanítása, a magyar kultúra terjesztése terén rá hárul. Ezt a felügyeletet talán szigorúbban kell teljesíteni, mint eddig teljesítettük.”¹⁷

Tisza pogrambezsédének nemzetiségi vonatkozása az ellenzék és a nemzetiségek körében egyaránt meglepetést okozott. A miniszterelnök szándékának megfelelően, ki-ki a maga módján értelmezte.

A román nemzetiségi mozgalom aradi csoportja, mely az *aktivista irányzat*on belül a *balszárnyat* jelentette, Tisza programbeszédét saját politikája igazolásának, a nemzetiségek felé tett pozitív lépésnek tekintette. A csoport vezetői a maguk részéről nem is késtek a válasszal. Megragadtak minden olyan kérdést, melyben úgy látszott, hogy álláspontjuk valamelyest megegyezik a miniszterelnök nézeteivel. E kérdések közül legfontosabb a felekezeti iskolák és az állam viszonyának alakulása volt. Minden nemzetiség számára az egyház és az egyházi iskola jelentette a saját nemzeti jelleg, az anyanyelvi műveltség — ha még oly szerény formák közepette is történő — fennmaradását és fejlesztését. Az állam viszont éppen e két bástya, az egyház és a felekezeti iskolák magyarosításával kívánta a nemzeti mozgalmakat gyengíteni. Az iskolák magyarosítását az 1868: XLIV. és 1879: XVIII. törvénycikkek után ez államosítások révén próbálták fokozni. Éppen ezért az aktivista román balszárny számára kellemes meglepetésként hatottak azok a szavak, melyeket Tisza a felekezeti iskolák hivatásáról mondott, s melyekben azokat támogatásáról biztosította. „Új vonás ez a magyar politikai vezetők gondolkodásában, s ezt kinyilatkoztatni két nappal a teljes erővel államosító Wlassics bukása után, azt jelenti, hogy egy régi és mély meggyőződéssel van dolgunk. Egy Tisza-kormány, amelyik megelégednék a felekezeti iskolák egyszerű ellenőrzésével, legyen az bármilyen szigorú is, nyereség lenne számunkra.”¹⁸

Az aradi csoport Tisza beszédét a román nemzeti mozgalom szempontjából „történelmi jelentőségűnek” ítélte, s felajánlkozott a program támogatására. „Tisza István gróf” című cikkében lapjuk, a Tribuna Poporului, kiemelt szövegben szögezte le álláspontját: „Feltételek és hátsó gondolatok nélkül elismerjük a magyar állam egységét, készek vagyunk vérünket és vagyunkunkat áldozni e politikai egységért és a magyar állam csorbitatlan területi integritásának fenntartásáért mindaddig, amíg ez az állam erős és kétségbevonhatatlan intézmények által garantálni fogja a nemzeti etnikai sajátosságaink alapján való fejlődés lehetőségeit. Tesszük ezt, mivel meggyőződésünk, hogy egy szilárd Habsburg állam léte Középeurópában erősebb biztosítéka a mi román nemzetiségünk létének, mint lenne a Habsburg állam híján egy olyan Románia, mely magába foglalná Dácia Trajáná összes románjait. Ez a mi válaszuk Tisza István gróf kijelentéseire.”¹⁹

Az aradi aktivisták magatartása azonban a román nemzeti mozgalomnak csak egyik — bár ezidőtájt hangosabbik — irányzatát tükrözte. Az *aktivista jobbszárny*, a Mihai János és Vlăd Aurél bankvezérek által irányított szász-

¹⁷ A program szövegét lásd Beszédei II. köt. 15—64. l.

¹⁸ Programul lui Tisza. Tribuna Poporului, 1903. nov. 8.

¹⁹ Contele Tisza István. Tribuna Poporului, 1903. nov. 10. Egyik Bukarestben élő s a lap szellemét irányító aktivista politikus, Brote azt írja cikkében: „politikailag kötelességünk, hogy ma ne mutassunk kétséget a kormány őszintesége és szándéka irányában”. Tribuna Poporului, 1903. nov. 18. Ugyanezt mondja az újvidéki „Narodnoszt” is. Aradi Közlöny, 1903. nov. 11.

városi csoport, tartózkodóan fogadta az új kormányt. Vlád Aurél, az egyetlen nemzetiségi programmal fellépő román képviselő, a parlamentben kijelentette, hogy sem a miniszterelnök személye, sem múltja, sem programja nem nyújt biztosítékot a bajok orvoslására, s így nem szavazhat neki bizalmat. A román nemzeti párt egyelőre *passzivista* álláspontot valló vezetői a Tisza-kormányral szemben „az egyik kutya, másik eb” hagyományosan bevált gyakorlata alapján ugyancsak tartózkodó álláspontot foglaltak el.²⁰

A kormány bemutatkozását követő hetek elég gyors kiábrándulást hoztak az aradi csoport számára. Mert bár a nemzetiségek szempontjából kedvező jelnek látszott, hogy Tisza — takarékosági okokból — közel három millió koronával csökkentette a földművelésügyi, kereskedelemügyi, vallás- és közoktatásügyi minisztériumok együttes költségvetését, s ez a dzsentrimetés, a sinecura, a felekezeti iskolákra nehezedő nyomás csökkenését jelenthette, látniok kellett azt is, hogy felajánlkozásuk a kormánykörökben nem talált meghallgatásra.²¹ S bár egy ideig abban reménykedtek, hogy a kormány nem tudván megegyezni a függetlenségi párttal, soraikban fog szövetségest keresni,²² hamarosan kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy sem Tisza, sem más vezető szabadelvű politikus nem mutat hajlandóságot a velük — tribunistákkal — való megegyezésre. A parlamenti viták — elsősorban az 1903. november 30-i — során bebizonyosodott, hogy Tisza, a románokkal való egyezkedési hajlamai mellett a dualista korszak magyar nacionalista államférfiainak szabványos nemzetiségi politikáját követi, s a nemzetiségekkel szembeni állásfoglalását a pártpolitikai viszonyok alakulása jelentős mértékben befolyásolja.

Amikor november végén lehetségesnek látszott, hogy a kormány a parlamenti békét az ellenzék megosztása és az erősebbik féllel való megegyezés révén valahogy helyreállítsa, Tisza nem habozott ráállni az alkura. A miniszterelnök kísérletet tett — s ez nem mondott ellent addigi állásfoglalásának — az ellenzék katonai-nyelvi követelések vonaláról a hazai nemzetiségekkel szembeni nyelvi követelések felé fordítására.²³ November 30-i beszédében Tisza — Kossuth Ferenc aznapi békeajánlatának gondolatát ismételve — félreértetetlenül leszögezte, hogy a magyar nyelvnek a nemzetiségi iskolákban való tanítását korábbi ígéreteinek megfelelően fokozott mértékben kéri majd számon, s ennek érdekében bizonyos „gyakorlati intézkedések” megtételére is sor kerül. Rövidesen kiderült, hogy ezek a „gyakorlati intézkedések” egy új, az ún. Berzeviczy-féle népiskolai törvényjavaslat megalkotását jelentik.

Decembertől aztán az aradi csoport leszámolt a Tisza jöveteléhez fűzött reményekkel. Néhány mentegetőző cikk után — amire a román nemzetiségi mozgalom másik irányzatához való viszonyuk rendezése érdekében nagy szükség volt²⁴ — hamarosan hangot változtatott. „Ha még Tisza sem változtat

²⁰ Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. IV. köt. (1903–1906). Bpest. 1966. 75–79. l. III. Guvern nou, sistem vechiu. Gazeta Transilvaniei, 1903. nov. 3.

²¹ Economile lui Tisza. Tribuna Poporului, 1903. dec. 10.

²² Ld. Tribuna Poporului, 1903. dec. 3., 5.

²³ 1903. nov. 30-i képviselőházi beszéde. Ld. Beszédei. II. köt. 175–177. l. Értékelésre ld. Dolmányos I.; i. m. 275–276. l.

²⁴ A *passzivista* román politikusok azzal vádolták az aradiakat, hogy Tisza szekerét tolták. Ld. „Nationalisti” guvernamentali. Gazeta Transilvaniei, 1903. nov. 15. Jellemző a vád nagy horderejére, hogy közel tíz év múlva, amikor kiújul a harc a pártvezetés és az aradiak között, újra előkerül az a vád, hogy ezek Tisza első kormányraléptét magyarnyelvű vezércikkben köszöntötték. Ld. Al. Vaida-Voevod: Mangra, Tisza și Tribuna. Brașov. 1911. 97. l., „Tribuna”.

semmit a mi javunkra, elítélendő politikai hozzánemértés és gyávaság volna tovább várni . . . , hogy magatartásunk vagy taktikánk révén itt-ott megkönnyítsük a kormány helyzetét.”²⁵ Az 1904. évi első számával újra *Tribuna* címen megjelenő napilapjuk ismét meghirdette „a hazai nem-magyar népekkel való összefogást, mint a megváltás egyetlen zálogát”.²⁶

Az új hangvételre a kormányzat is felfigyelt. S szinte azért, hogy az aradiak csalódása teljes legyen, 1904 januárjában lapjuk egyszerre három sajtópert kapott.²⁷ Ennek azért volt nagyobb jelentősége, mivel a Tisza-kormány alatt a „nemzetiség elleni izgatás” címén indított sajtóperek úgyszólván teljesen szüneteltek.²⁸ A tartós kormányzásra készülő Tisza kabinet, úgy tűnik, egyelőre lemondott a nemzetiségi sajtó „megrendszabályozásáról” — mivel a miniszterelnök a szocialista és nemzetiségi mozgalom propagandatevékenységének hatásosabb korlátozása céljából tervbevette a büntetőtörvénykönyv idevágó intézkedéseinek (171—173. §) megszigorítását.²⁹

Rövidesen az aradi csoport ezidőtájt utolsó vállalkozásai is kudarcba fulladtak. Amikor Tisza Kristóffy Józsefet, Nagylak országgyűlési képviselőjét Szatmár megyei főispánnak nevezte ki, az így felszabadult mandátumot az aktivisták, a helybeli szlovákokkal kötött megállapodás alapján, nemzetiségi programmal fellépő román képviselő, egy aradi ügyvéd számára akarták megszerezni.³⁰ Tisza azonban nagy súlyt fektetett a választásokra. Bécsből személyesen utasította a csanádi főispánt, hogy „résen álljon”, s „a hatóság a választók békéjét, biztonságát s bevonulási és szavazási szabadságát *feltehetően* biztosítsa”. A szlovákok és románok közötti akcióegység megbontása céljából szakértőnek a helyszínre irányította „a választási küzdelmek vezetésében járatos” Haydin Imre kormánypárti szlovák képviselőt.³¹ Az eredmény természetesen nem maradt el. A második, s később a harmadik választási kísérlet kudarcra³² egyben azt jelentette, hogy az aradi csoport nem képes a szászvárosi aktivista jobbszárny képviselője, dr. Vlád Aurél mellé saját maga számára mandátumot szerezni, s az egész aktivista irányzat gyakorlati vezetését magához ragadni. Az aradiak hajótörései közepette a mozgalom informális súlypontja teljesen átcuszótt az aktivista jobbszárny szászvárosi centrumába. Az aradi „Tribuna” ettől kezdve népszerűsége, radikálisabb hangvétele, a passzivisták és a kormány kíméletlen ostromozása révén lényegében e jobbszárny pozícióját erősítette.

Gazeta Transilvaniei, 1911. febr. 23., ill. Conte Tisza István. Tribuna Poporului, 1903. nov. 10. — E csoport álláspontjának alakulására ld. Program contradictoriu. Tribuna Poporului, 1903. dec. 6.; „Tribuna”. Tribuna, 1904. jan. 7., „1904”. Tribuna, 1904. jan. 14.

²⁵ Rostul politicei noastre. Tribuna, 1904 febr. 4.

²⁶ „Tribuna”. Tribuna, 1904. jan. 7.

²⁷ Bernáth Géza igazságügyminiszteri államtitkár 1904. aug. 30-i átirata a miniszterelnökhöz. *Kemény G. Gábor*: Íratok . . . IV. köt. 238—241. l., illetve Tribuna, 1904. jan. 28.

²⁸ Ld. Bernáth államtitkár jelzett iratát, ill. *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. II. köt. Bpest. 1934, 150. l.

²⁹ Tisza István belügyminiszter 1903. dec. 4-i átirata Plósz Sándor igazságügyminiszterhez a sajtóperek tárgyában. *Kemény G. Gábor*: Íratok . . . IV. köt. 37—38. l.

³⁰ Libertatea, 1904. jan. 1. — Az 1904 augusztusi pécskai választásokra ld. Aradi Közlöny, 1904. aug. 27.

³¹ Tisza István miniszterelnök 1904. febr. 22., ill. márc. 2-i levele Meskó Sándor Csanád megyei főispánhoz. MTA Kézirattár, Politika 8-r. 8.

³² Libertatea, 1904. márc. 12.

Ezerkilencszáznégylelekre tehát a román nemzeti mozgalom minden irányzata, ha bizonyos különbségekkel is, inkább ellenségesen mint tartózkodóan foglalt állást a Tisza-kormányal szemben.

Ilyen román vonatkozású belpolitikai körülmények között adta ki Tisza 1904. január 6-án az erdélyi főispánokhoz intézett bizalmas körlevelét. A körlevél arról tájékoztatta a főtisztviselőket, hogy „a román nemzetiségi mozgalom beható, alapos és részletes megismerése céljából” „pár hét múlva” bizalmas értekezlet összehívására kerül sor, s ennek jobb előkészítése érdekében minden főispán 12 pontból álló kérdőívet kapott, hogy a megbeszélést „lehetőleg konkrét tényekkel és adatokkal támogassa”.

A kérdések „a román intelligencia” politikai magatartása, a nemzetiségi mozgalom világi és egyházi vezetői, a mozgalom megyei központja és hatóságai, a Romániával való összeköttetés, lapszerkesztők, újságírók és sajtómecénások iránt érdeklődtek. De ezen túlmenően, a kérdőpontok a magyarországi román nemzetiség életének szinte minden területét felölelték. Külön probléma gyanánt szerepelt a román pénzintézetek működése, politikai tevékenysége, a különféle egyletek és társaskörök szerepe, a főpapok és papneveldek szelleme, a nemzetiségi politikusok agitációs módszere stb. Végül a X. és XII. kérdés arra utalt, vajon bevonható-e a román intelligencia és lelkesítő kar nemzetiségi mozgalomtól tartózkodó része „a magyar társadalmi és politikai életbe”, s hogyan lehetne a nemzetiségi mozgalomról megbízható tájékoztatást szerezni.³³

Sem a főispánokhoz intézett bizalmas körlevél, sem az eredeti fogalmazvány nem ad választ arra a kérdésre, vajon mi készítette a miniszterelnöket ilyen tanácskozás egybehívására. Klebelsberg Kunó miniszteri segédtitkár pársoros feljegyzése, miszerint „a román nemzetiségi mozgalom ellen való tervszerű védekezés legelső feltétele, hogy az országnak románság lakta összes vidékeiről megbízható és részletes adatok és értesülések álljanak rendelkezésre, s így a román nemzetiségi kérdés a maga egészében áttekinthető legyen” — semmit sem árul el az akció indító okáról. Van azonban még egy miniszterelnökségi átirat, az, amelyet Tisza Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett a főispáni értekezlet tárgyában. Az aláírt, de mégis visszatartott levél nyilván titoktartási okokból áthúzott első mondata így hangzik: „Bukaresti követségünknek sűrűbben érkező jelentéseiből arról győződtem meg, hogy a román kultúrliga úgylátszik megint meg szándékozik mozdulni.”³⁴ A vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett levél a román tanintézetek és egyházak politikai magatartására vonatkozó adatok tájékoztatás céljából való átküldését szorgalmazza.

A bukaresti „Liga Culturală” tevékenységére utaló megjegyzés s a szétküldött kérdőívek V. pontja — „létezik-e valamely összeköttetés s ha igen, minő az itteni és a Romániában lakó románság között?” — azt mutatja, hogy a tervezett főispáni értekezlet összehívására a magyarországi románok helyzetével

³³ A kérdőív lelőhelye: OL ME 1904: XIV. 152—3384. Közli *Kemény G. Gábor*: Iratok . . . IV. köt. 113—114. l.

³⁴ Ld. Tisza István miniszterelnök 1904. jan. 23-i, Berzeviczyhez intézett levelét. OL ME 1904. XIV. 152—412. *Kemény G. Gábor*: Iratok . . . IV. köt. 117. l. Az átjavított levél híven tükrözi Tisza hivatali vezetési elveit, az olyan gyakorlati politikus módszereit, aki tudatában van annak, hogy mennyire alkalmas az eddiginél általában bonyolultabb és kényesebb problémák megoldásához rendelkezésre álló adminisztratív gépezet. E vezetési teoria szerint még a társminiszter, vagy annak főtisztviselői, egy-egy elvégzendő feladatról csak annyit tudhatnak, amennyi munkájukhoz feltétlenül szükséges.

szorosan összekapcsolódó *külpolitikai okokból* került sor. Az a külső tényező, mely a tanácskozás összehívásának közvetlen kiváltó okát képezte, Románia és az Osztrák-Magyar Monarchia viszonyának változásaiban, s az erdélyi románság politikai helyzetének e kérdés alakulásában vitt szerepében kereshető.

2.

A magyarországi román nemzeti mozgalomra a XIX. század utolsó évtizedeitől jelentős hatást gyakorol a független Románia léte és fokozatos megerősödése.³⁵ A kilencvenes években a román nemzetiségi politikusok szorosabb kapcsolatra lépnek a határon túli román politikai csoportosulásokkal. Hamarosan a romániai pártok hatalmi vetélkedése is érezteti hatását a Kárpátokon innen. Az erdélyi passzivistákat jobbra a regáti konzervatív párt, az aktivista irányzatot viszont elsősorban a D. A. Sturdza irányítása alatt álló liberális párt támogatta.³⁶

A két ország román polgári pártjainak bizonyos fokú összekapcsolódása azt jelentette, hogy az erdélyi románok helyzete és politikai magatartása Romániában nemcsak külpolitikai, hanem állandó jellegű pártpolitikai kérdés lett. Az ellenzék odaát azzal vádolta a kormányt, hogy „nem védelmezi az erdélyi románokat”, nem vállalkozik a „becsületes alkusz” szerepére, ami pedig a Monarchiához való szövetségi viszonyból megilletné.³⁷ A politikai kölcsönhatás odáig fejlődött, hogy az ún. „nemzeti kérdéssel” parlamenti többséggel bíró, viszonylag szilárd kormányt is sikerült megbuktatni.³⁸

1901-ben az átmeneti junimista-konzervatív kabinetet felváltó Sturdza kormánynak az aktuális pénzügyi nehézségeken túlmenően tehát különös figyelmet kellett szentelnie a nemzeti kérdésnek, mint a mindenkori ellenzék egyik fő fegyverének. A román kormányoknak óvatosan kellett kezelni ezt a kérdést, mivel mindenkor feltétlen szükségük volt az Osztrák-Magyar Monarchia politikai támogatására. Tekintve, hogy ez a támogatás elsősorban diplomáciai természetű volt, s a román külpolitikát nagymértékben maga Károly király irányította, Bécs és Bukarest között a századfordulón az osztrák-magyar követ, Pallavicini János őrgróf volt az összekötő kapocs. Pallavicini, akinek komoly befolyása volt a román politikai életre, korábban ellenezte a liberálisok hatalomrajutását,³⁹ s meggyerése így különösen fontos volt Sturdza számára.

³⁵ I. Tóth Zoltán: A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában 1867—1900. Századok, 1956. 3. sz., 368—393. l.

³⁶ A magyarországi románok politikai megoszlása és a romániai pártok közötti összefüggésre lásd M. Constantinescu — G. Penelea: Inseamnăre din inchişoare de la Seghedin ale doctorului Ioan Raţiu. Studii, 1965. 2. sz. 353—362. l.; Ioan Slavici: Inchisorile mele. Buc. (1927) 5—61, 228—230. l.; Ioan Slavici: Tribuna şi tribunistii. Orăştie 1896; T. Maiorescu: Istoria contemporană a României. Buc. 1927. 227., 306—308. l.; Ioan Georgescu: Ioan Raţiu. Sibiu. 1928. 167—173. l.; N. Filipescu: Discursuri politice I. Buc. 1912, 272., 303., 500—501. l. A kérdés magyar nyelvű összefoglalását ld. Biró Sándor: A Tribuna és a magyarországi román közvélemény. Kolozsvár. 1942. 98. l.

³⁷ M. Constantinescu — G. Penelea: i. m.; I. Maiorescu: i. m. 333. l.; Jancsó Benedek: A román irredentista mozgalmak története. Bpest. 1920. 160. l.

³⁸ Vö. a liberális kormány 1899-es bukása. N. Iorga: Istoria românilor X. Buc. 1939, 276. l.; Jancsó B.: i. m. 258—260. l.

³⁹ Pallavicini már 1900-ban a román király megbízásából puhatolózott a román pártok között a kormányalakítás ügyében. Al. Marghiloman: Note politice 1897—1924. I. köt. Buc. 1927, 26. l.; — 1901-ben vitt szerepére ld. Henry bukaresti francia követ jelentését Delcasséhoz 1901. febr. 23., ill. dec. 26. DDF. 2e série I. köt. 401, 580. sz. irat.

A követ hamar felismerte az újonnan kialakuló helyzetet, s az osztrák-magyar—román titkos szerződés rövidesen időszerű megújítása érdekében támogatta az egyébként németbarát érzelmű Sturdzát. Mindenekelőtt látván, hogy a kormány az elhúzódó pénzügyi válság miatt igen gyenge lábon áll,⁴⁰ a konzervatív ellenzék pedig — melyet részben maga Pallavicini is segített elűzni a hatalomtól⁴¹ — minden eszközt fel fog használni az új kabinet megbuktatására; a kettős monarchia közvetett támogatását biztosította Sturdza számára.⁴²

Az ellenzék természetesen a nemzeti kérdést is felhasználta arra, hogy a kormánynak minél több nehézséget okozzon. Ezen a téren Take Ionescu konzervatív politikus jelentette a legtöbb veszélyt, úgy is mint nagy intrikus és kitűnő debatter, s úgy is, mint akinek az erdélyi román nemzeti párttal és az erdélyi románokkal még kultuszministersége idejéből élénk kapcsolatai voltak.⁴³

Ionescu semlegesítése tehát elsőrendű feladatnak látszott. A magyar kormány a maga részéről a vele összeköttetésben álló brassói románokat vette megfigyelés alá,⁴⁴ Pallavicini viszont személyes tekintélyének latbavetésével próbált nyomást gyakorolni az ellenzéki vezérszónokra, különösen lapja — a „Roumanie” — hangjának mérséklése érdekében.⁴⁵ Úgy tűnik, hogy főleg ennek köszönhetően, Take Ionescu jó ideig nem vetette fel az erdélyi kérdést, hanem a macedóniai románok problémája felé fordult,⁴⁶ amivel viszont épp a megtámadott kabinetnek tett szolgálatot. Valószínűleg nem tudott arról, hogy a román kormány 1901. április 20-án kelt titkos emlékiratában épp a macedóniai válságra hivatkozva kívánt Németországgal katonai szövetséget kötni.

Romániát még 1883-tól titkos szerződés⁴⁷ fűzte az Osztrák-Magyar Monarchiához s egyben a hármasszövetséghez. Ez a szerződés azonban a király és néhány vezető politikus megfontolásain túl, a történelmi fejlődés következtében kialakult polgári román nemzeti törekvések és a kettős monarchia pusztító léte közötti ellentmondás miatt tartós gyökerekkel nem bírhatott.⁴⁸ A szövetség bizonytalanságát időnként növelte az osztrák-magyar és a román balkánpolitikában megmutatkozó különbség is.

Ausztria-Magyarország az Oroszországgal kötött 1897-es megállapodás⁴⁹ értelmében a századvégén kiújuló macedóniai válság⁵⁰ kérdésében a balkáni

⁴⁰ T. Maiorescu: i. m.

⁴¹ Henry Delcasséhoz. DDF. i. h.

⁴² A követ kérésére az orsovai hajózási közegek például utasítást kaptak, hogy a kényes Vaskapu-forgalomban „a románokkal szemben a lehető legnagyobb előzékenységgel járjanak el és gondosan kerüljenek minden összetűzés, vagy olyan esetek felmerülését, melyek Románia fennhatósági jogait csak távolról is érinthetnék”. Pallavicini bukaresti követ 1901. márc. 3-i jelentése, illetve a miniszterelnök márc. 9-i átirata a kereskedelemügyi miniszternek. OL ME 1912. XXV. 36—1901. XXXI. 883.

⁴³ Jancsó B.: i. m. 204—208., 249. l., Pallavicini idézett jelentése.

⁴⁴ Miniszterelnöki utasítás Brassó vármegye főispánjához. 1901. márc. 9. OL ME 1912. XXV. 36—1901. XXXI. 883.

⁴⁵ Külügyminiszteri átirat a miniszterelnökhöz. 1901. márc. 24. OL ME 1912. XXV. 36—1901. XXXI. 883—1779.

⁴⁶ Külügyminiszteri átirat a miniszterelnökhöz. 1901. ápr. 25. Uo. 1901. XXXI. 883—1793.

⁴⁷ A. Pribram: Die Politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns. 1879—1914. Wien. 1920. 30—33. l.

⁴⁸ Bányai, L.—Bugnariu, T.: Tradarea.

⁴⁹ (Palotás Emil) E. Палоташ: К истории соглашения 1897. г. между Австро-Венгрией и Россией. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis—Sectio Historica Tom. IV. 123—134. l.

⁵⁰ (Palotás Emil) E. Палоташ: Из дипломатической истории македонского вопроса на исходе XIX. века. Annales Univ. Scientiarum Budapestiensis—Sectio Historica. Tom. V. 117—146. l.

status-quo változatlan fenntartását tűzte ki célul. Ilyen viszonyok között tehát, amikor Romániát és a Monarchiát egy formájában defenzív szerződés, a Monarchiát és Oroszországot pedig a korábbi helyzetet konzerváló megállapodás kötötte egybe, a balkáni szerepének fokozására aspiráló román kormány diplomáciailag mozgásképtelen volt.⁵¹ Az egyetlen lavírozási lehetőséget az biztosíthatta, ha a kettős monarchia és a cári birodalom viszonya romlik.⁵² Ennyiben a román kormány érdekei egybeestek Berlin érdekeivel, s ezt a vékony szálát használta fel Sturdza, hogy az addigi szövetségi rendszert átalakítsa, azaz közvetlenül Németországgal kössön katonai megállapodást.⁵³ A „négyes szövetség” kialakítása azt a célt szolgálta volna, hogy a balkáni statusquot képviselő osztrák — orosz törekvések ellenében Romániát Németország támogatná az esetleg Macedóniával megnagyobbodó Bulgáriával szemben.⁵⁴ A hármasszövetség kibővítése viszont az osztrák-magyar külpolitika érdekeinek is megfelelt annyiban, anenyiben a Balkán-kérdésben, az elmérgesedett román — bulgár viszonyban, Bécs egyelőre Romániát, Szentpétervár viszont Bulgáriát tekintette ütközőterületnek.⁵⁵ Ezen túl Bécsben jól tudták, milyen gyöngye szálak fűzik Romániát a Monarchiához, s így nyíltan támogatták Sturdza tervét.⁵⁶ Az osztrák-magyar külügyi szolgálat és a hadvezetés így akarta Romániát „valóban szorosan” a Hármasszövetséghez kapcsolni. Ezt szolgálta von Beck vezérkari főnök bukaresti látogatása is.⁵⁷

Az osztrák-magyar diplomácia tehát — akárcsak minden más külügyi szolgálat a két nagyhatalmi csoport végleges kialakulása előtti időkben — igen bonyolultnak tűnő kombinációkkal dolgozott. Hajlandónak mutatkozott Románia közvetlen szövetségi függésén bizonyos fokig lazítani, mert ezzel alkalmasint Németország és Oroszország viszonyát rontani lehetett,⁵⁸ s egyúttal a német — osztrák-magyar — román szövetségi rendszert is szilárdabb alapokra vélte helyezni.

A szövetségi rendszer átalakítására irányuló román kísérletezések időszaka a Bécs és Bukarest közötti viszonylag harmonikus együttműködést biztosította. S ez az együttműködés feltételezte, hogy a román kormány az ország határain belül szigorúan elfojt minden olyan kulturális és politikai tevékenységet, mely a Monarchiában élő románság helyzetével valamilyen kapcsolatban áll. Saját jól felfogott érdekein túl ezért tett meg mindent az új kormány, hogy a romániai Liga Culturală tevékenységét is minél szűkebb területre korlátozza.

⁵¹ Henry Delcasséhoz 1902. febr. 17. DDF. 2e série 2. 95. sz. irat.

⁵² Henry Delcasséhoz 1903. jan. 23. DDF. 2e série 3., 39. sz. irat, illetve *Ernst Ebel*: Rumänien und die Mittelmächte von der russisch-türkischen Krise 1877/78 bis zum Bukarester Frieden vom 10. August 1913. Berlin. 1939. 106. l.

⁵³ *E. Ebel*: i. m. 88—99. l.

⁵⁴ Mühlberg államtitkár Bülow kancellárhoz. 1901. júl. 22. Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914. (A továbbiakban: GP.) 18. köt. II. 5800. sz. irat.

⁵⁵ Oroszország állásfoglalására ld. Henry Delcasséhoz 1902. dec. 19. DDF. 2e série 2. 533. sz. irat, ill. Die Britischen amtlichen Dokumente über den Ursprung des Weltkrieges 1898—1914. Stuttgart—Berlin—Leipzig. 1931. 5. II. 179. l.

⁵⁶ Richthofen államtitkár Kiderlen bukaresti német követnek. 1901. szept. 6. GP. 18. II. 5809.

⁵⁷ Romberg bécsi német követ Bülownak. 1901. aug. 28. GP. 18. II. 5808.

⁵⁸ *E. Ebel*: i. m. 97. l.

A Liga Culturală⁵⁹ mint társadalmi szervezet a különböző jogar alatt élő románok nemzeti szolidaritása, öntudatának ápolása és a kulturális egység fejlesztése céljából alakult. A kulturális felemelkedést ösztöndíjak, könyv- és lapkiadás, valamint alkalmi pénzsegélyek segítségével kívánta előmozdítani. E szövetség ugyanakkor jelentős tevékenységet fejtett ki a királyság területén kívül élő románok politikai-kulturális helyzetének európai ismertetése érdekében.⁶⁰

Megalakulásától kezdődően a Liga jobbára a liberális párt szervezete volt.⁶¹ Ennek megfelelően tevékenysége akkor volt nagyobb jelentőségű, amikor az ellenzékben levő liberális párt érdekeit támogatta. A kilencvenes évek közepéig a szövetség megmaradt liberális színezetűnek, a századvégen azonban a liberális párt bomlásával vezetése részben olyan emberek kezébe került, kiket a pártvezér már nem tudott teljesen a markában tartani.⁶² Pedig a Liga a nemzeti kérdés ébrentartásával, alkalmi tüntetések rendezésével egyrészt maga mellé állította a nemzeti egység gondolatát támogató közvéleményt, ezzel külpolitikai — a tüntetések elfojtása esetén belpolitikai — nehézségeket okozott a kormánynak, hisz ez utóbbinak ragaszkodni kellett az Osztrák-Magyar Monarchiával kötött szerződéshez, melyet nemcsak a romániai közvélemény, hanem még a vezető politikusok legnagyobb része előtt is titokban tartottak.⁶³ Ilyen formán a szövetség a két nagy párt közötti ütköző tampon szerepét töltötte be, s ez döntő befolyással volt további működésére. Sturdza már megelőző kormányzata alatt is igyekezett mérsékelni a Liga tevékenységét,⁶⁴ s talán szándékosan is előmozdította bomlását.⁶⁵

A századfordulót követően a liberális párt, mint hatalmon levő csoportosulás, már teljes mértékben felismerte, hogy a Liga szervezete mindenkor csak az ellenzék kezében használható fegyver. Ettől kezdődően a kormány — s különösen a miniszterelnök — kettős játékba kezd. Nem vonja meg teljesen a korábbi támogatást, nehogy az ellenzék jusson döntő pozíciókba a szövetség vezetésében; ugyanakkor a nyugodt kormányzás érdekében céltudatosan arra törekszik, hogy a Ligát jelentéktelenségre kárhoztassa.⁶⁶ Az új kormány ilyen irányú tevékenysége

⁵⁹ A „Liga pentru unitatea culturală a românilor” 1891. jan. 24-én alakult Bukarestben. Létrejöttét az eddigi történeti irodalom az EMKE megalakulása által kiváltott reakciónak tekinti. Ld. *Al. Olteanu*: Liga Culturală și Unirea. Familia, 1939. 1. sz. 76. l.; *Șt. Pascu*: Istoria Transilvaniei. Blaj, 1944. 251. l., illetve *V. Nelea*: Les antécédents et la lutte de la „Ligue Culturelle” pour l’unité nationale. Revue Roumaine d’Histoire, 1965. 3. sz. 547—570. l. A szövetség tevékenységének politikai oldalát mutatja be még *Polónyi Nóra*: A Liga Culturală és a román nemzetiségi törekvések. Bpest. 1939, 98. l. Az osztrák-magyar diplomácia magatartásáról szól még: *Helge Granfelt*: Der Dreibund nach dem Sturze Bismarcks. 1895—1902. Gleerup-Lund (Stockholm) 1964, 133—155. l.

⁶⁰ A szövetség propagandatevékenységére ld. *V. Nelea*: i. m., *Polónyi N.*: i. m. 44—47. l., *Mikó Imre*: Az erdélyi kérdés az európai közvélemény előtt (1865—1920). Lugos. 1936. 5—9. l. *G. Moroianu*: Luptele de emancipare ale românilor din Ardeal în lumina europeană. Transilvania, Banatul Crișana, Maramureșul. 1918—1928. Buc. 1929. III. (Klny.)

⁶¹ *Al. Olteanu*: i. m. 76. l., *E. Ebél*: i. m. 70. l., *Polónyi N.*: i. m. 93. l.

⁶² A liberális párt bomlására ld. *T. Maiorescu*: i. m. 364. és kk. l. A Liga viszonylagos függetlenségére ld. *M. Constantinescu—G. Penelea*: i. m.

⁶³ *Lukinich Imre*: Románia politikai kapcsolatai az Osztrák-Magyar Monarchiával 1914-ig. Ld. *Deér J.—Gáldi L.*: Magyarok és románok. II. Bpest. 1944, 188—189. l.

⁶⁴ *Al. Olteanu*: i. m. 83. l., *T. Maiorescu*: i. m. 357. l.

⁶⁵ *T. Maiorescu*: i. m. 338. l. — Pallavicini szerint a liberális párt ellenzéki korszakaiban támogatta leginkább a szövetséget. Ld. 1903. jún. 13-i jelentését. OL ME 1912. XXV. 36. 1903. XV/b. 1027—2878.

⁶⁶ A Liga 1901-es kongresszusán Urechia elnök a kormányra célozva keserűen megjegyezte: „Viele Politiker eifrige Nationalisten sind bis zu dem Augenblick, wo sie zur Macht gelangen, danach aber von den Bestrebungen der Liga nichts mehr wissen wollen”. Ld. Pallavicini 1901. júl. 8-i jelentését. OL ME 1912. XXV. 36. (1901. XXXI. 883—2239).

megfelelt a bukaresti osztrák-magyar követ elképzelésének, aki különös figyelemmel szemlélte a szövetség működését. Minden tervbevett megmozdulás előtt felkérte a román miniszterelnököt, hogy személyes közbelépésével akadályozza meg az esetleges Monarchia-ellenes tüntetéseket.⁶⁷ Sturdza e kívánságoknak jobbra eleget tett, s rendszerint V. A. Urechia elnökön keresztül igyekezett csillapítani a kedélyeket.⁶⁸ A Liga kézbe tartása érdekében simította el maga a miniszterelnök az 1900–1901-es nagyarányú sikkasztást⁶⁹, s bár ezután a kormány lehetőleg került minden közelebbi kapcsolatot e szövetséggel, ez utóbbi vezetősége egy időre ismét Sturdza engedelmes eszközévé szelidült.

1901 novemberében Romániában nagy történelmi emlékünnepségre került sor Mihály vajda (Mihai Viteazul) halálának 300. évfordulója alkalmából. Tekintettel az ünnepség erdélyi vonatkozásaira, a magyar belügyminisztérium utasította a román lakosságú vármegyék főispánjait, hogy a tervezett ünnepéllyel összefüggésben látszó jelenségeket éber figyelemmel kísérjék, s azon való részvételre útlevelet ne adjanak ki. A Belügyminisztérium feltételezése szerint a bukaresti ünnepélyen „a magyar állam egysége ellen eddig ellenséges érzülettel viselkedő román liga vezéregyéniségeinek döntő befolyása következtében, a magyarországi románok politikai magatartásának irányítására oly társadalmi, kulturális és tisztán politikai természetű intézkedések foganatosítása fog határozatilag kimondatni, melyek hatásukban a magyar állam egységére hátrányosak lehetnek”. Ezért a bukaresti külügyi képviselőt utasítást kapott, hogy a román kormánynál, amennyire az lehetséges, közbenjárjon, próbálja megakadályozni egy esetleges „magyarellenes izgatás” bekövetkezését, s az ünnepségen résztvevő magyarországi románok szerepléséről részletes jelentést küldjön.⁷⁰ Pallavicini ezúttal ugyan feleslegesen interveniált a román miniszterelnöknél,⁷¹ jelentése azonban rávilágít arra az együttműködésre, ami közte és Sturdza között a Liga tevékenységének visszaszorításában kialakult. A miniszterelnök többszöri fellépésével lassacskán maga ellen hangolta a Liga elnökségét, különösen V. A. Urechia professzort, aki addig jobbra a kormány alkalmas és engedelmes eszközének bizonyult.⁷² 1901 végén halála olyan helyzetben következett be, amikor a Liga vezetése és a kormány között ismét elhidegültek a kapcsolatok.⁷³ Utóda, P. Grădîşteanu szenátor, aki szintén a liberális párt Urechia-féle frakciójához tartozott,⁷⁴ ugyancsak hiába próbálkozott megállítani a szövetség hanyatlását, a szervezetek száma országosan csökkent,⁷⁵ s a határokon túli román értelmiség érdeklődése is megcsappant.⁷⁶

⁶⁷ OL ME 1912. XXV. 36—1901. XXXI. 883—1895.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ OL ME 1912. XXV. 36—1901. XXXI. 883—2239. ill. *Jancsó B.*: i. m. 240—241. l.

⁷⁰ Belügyminiszteri átirat a Miniszterelnökséghez, ill. miniszterelnök a külügyminiszternek. 1901. nov. 19, 28. OL ME 1912. XXV. 36—1901, XXXI. 883—4271.

⁷¹ Az utasítás ui. a Belügyminisztérium tévedése folytán egy hónappal megkésett. Ld. Pallavicini 1901. dec. 8-i és 20-i jelentését. OL ME 1912. XXV. 36—1901, XXXI. 883—4631.

⁷² V. A. Urechia professzor, aki Jancsó Benedek szerint csupán „frázisos hazafi” volt (i. m. 289. l.) betegsége és öregsége miatt komolyabb kezdeményezésre alkalmatlannak bizonyult. Ld. T. Maiorescu: i. m. 352. l.

⁷³ Pallavicini idézett dec. 8-i jelentése.

⁷⁴ T. Maiorescu: i. m. 364. l.

⁷⁵ *Polónyi N.*: i. m. 94. l., *Jancsó B.*: i. m. 240. l., Pallavicini idézett dec. 20-i jelentése.

⁷⁶ „A mai közéletben a Liga már nem bír semmilyen jelentőséggel, mert nem sikerült egy racionális kultúrpolitika elveire alapozott programot kikristályosítania” — írja az erdélyi román aktivista irányzat mérvadó orgánuma, a szászvárosi Libertatea (1902. márc. 3.).

Ez az állapot az osztrák-magyar diplomácia és a román kormány számára egyaránt kedvező volt, fenntartása mindkét fél érdekét szolgálta. A külügyi szolgálat azonban jól tudta, hogy az adott viszonyok között elegendő egyetlen „elhibázott” intézkedés, akár Romániában, akár az Osztrák-Magyar Monarchiában az itt élő románokkal szemben, a nemzeti együtétartozás a Ligán keresztül, vagy más úton-módon Romániában ismételten megmutatkozik. S a diplomácia, mely különös gondot fordított Románia szövetségesként való megtartására — főleg a titkos szerződés aktuális megújításának előestéjén — ismételten igyekezett nyomást gyakorolni a magyar kormány nemzetiségi, különösen román vonatkozású politikájára. A külügyi hivatal szerint „a Culturliga elvesztette minden jelentőségét és nagynehezen tengeti életét. A nemzeti emlékünnepek, melyeket néha rendez . . . csendesen folynak le s alig keltenek nagyobb érdeklődést. El lehet mondani, hogy a mozgalom, mely egykor olyan nagy port vert fel, legalább ezidőszereint jelentéktelennek látszik. Ilyen körülmények között kerülni kell mindent, ami alkalmul szolgálhatna a mozgalomnak új életre ébresztésére.” Amennyire csak lehet, kerülni kell a szigorú rendőri intézkedéseket, az esetleges ünnepekre való kiutazási engedélyek megtagadását, vagy a résztvevők megfenyítését. Ezen a téren a bukaresti követ szinte szabad döntési jogot tart fenn önmagának, mondván, hogy minden romániai megmozdulást figyelemmel kísér, s szükség esetén a rendelkezésre álló — mint láttuk elég széleskörű — diplomáciai eszközökkel igyekezni fog azokat elnyomni vagy ellensúlyozni.⁷⁷ Álláspontját a miniszterelnökség magáévá tette, mondván: „szükséges, hogy mi is e törekvésében támogassuk s kívánságait lehetőleg figyelembe vegyük”.⁷⁸

A Pallavicini — Sturdza együttműködés azonban nem lehetett hosszú életű. Mert amíg Sturdza odahaza minden eszközzel támogatta az osztrák-magyar külpolitika érdekeit — köztük nem kis sikerrel a nemzeti egység-megnyilvánulások elfojtását, — addig a Habsburg diplomácia Németország nyomására elejtette Romániának a hármasszövetség kibővítésére, tehát balkáni aspirációinak szankcionálására irányuló javaslatát. Németország ugyanis, bár románbarát politikát folytatott, nem kockáztathatta, hogy egy ilyen szerződéssel tovább rontsa Oroszországhoz való viszonyát. A román titkosszerződést 1902. április 17-én, ill. júl. 25-én változtatás nélkül újították meg, meghagyván a Monarchiát a szövetség és Románia közötti formális kapocs szerepében.⁷⁹ Sturdzának tehát nem sikerült saját és Károly király régi tervét megvalósítania, az orosz—osztrák diplomáciai harapófogóból kilépnie, s szövetségeseivel egy expanzív román politikát elfogadtatnia.

A román kormány diplomáciai kudarca nagyjából egybeesett a német vámtarifamódosításokkal,⁸⁰ amelyek komoly nehézségeket okoztak a román állatkivitelnek is, s a pénzügyi válsággal, melynek felszámolásában a német banktőke csak túlzott feltételek mellett volt hajlandó részt vállalni.⁸¹ Bizonyos javulás állt be a román és bolgár kormány viszonyában, s csökkent a cári diplomácia Romániára gyakorolt nyomása a távolkeleti és perzsiai kérdések előtérbe tódulása következtében.⁸²

⁷⁷ Pallavicini idézett 1901. dec. 20-i jelentése.

⁷⁸ Uo. A Belügyminisztérium ilyen szellemű utasítást kapott.

⁷⁹ A szerződés megújítására ld. GP. 18. II. 5800, 5808, 5809, 5811. sz. iratok. Szövegét közli A. Pribram: i. m. 86—89, 92. l.

⁸⁰ E. Ebel: i. m. 86. l.

⁸¹ Henry Delcasséhoz, 1902. márc. 20. DDF. 2e série 2. 149. sz. A pénzügyi helyzetre ld. még: A. Papacostea: România Politică 1907—1925. Buc. é. n. 59—60. l.

⁸² Henry Delcasséhoz. 1902. febr. 17. DDF. 2e série 2. 95. sz. irat.

Ezek a tényezők nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy Románia és a hármasszövetség viszonyában már 1902-től elhidegülés következzen be. A Monarchia hatalmába és katonai erejébe vetett hit mindég ingadozott,⁸³ s az új román külügyminiszter, Ionel I. C. Brătianu sem volt feltétlen németbarát.⁸⁴ A román diplomácia észrevette azt a bizonytalan, de mégis figyelemre méltó fordulatot, ami Oroszország távolkeleti elfoglaltsága miatt a Monarchia Balkán-politikájában megmutatkozott. Az Osztrák-Magyar Monarchia mintegy 1902 közepétől viszonylagos diplomáciai hegemon helyzetbe kerül a Balkánon, a hármasszövetség megújítása után tulajdonképpen elveti a román kormány Bulgáriával szembeni területi kompenzációs igényeinek támogatását, és az elkövetkező időszakban ez utóbbi megnyerésére is kísérletet tesz. Jórészt ennek következtében erősödnek meg a Monarchiával szemben szinte ellenséges szövetségesek, Szerbia és Románia kapcsolatai, szinte előrevetítve az elkövetkező Balkán-szövetség árnyékát s egyben jelezve, hogy a bécsi Ballhausplatz álláspontjától eltérően Belgrád és Bukarest mindinkább külön útra lépnek.⁸⁵

*

A századforduló után a nemzetiségi mozgalmak újabb kibontakozására a Széll-kormány a szokásos megtorló intézkedésekkel válaszolt. A kor politikai gyakorlatában ez elsősorban a nemzetiségi sajtó „megrendszabályozását” jelentette. A kormány először a délvideki német sajtó, majd 1902 végén, illetve 1903 elején az erdélyi románok formális vezető politikai orgánuma, a nagyszabenyi *Tribuna* ellen indított sajtópereket. Az aktivista és passzivista irányzatok harcából következő belső válsággal küzdő román nemzeti párt a lap további kiadásával járó költségeket nem tudta előteremteni, annál is inkább, mert a Liga eddigi pénzsegélyei a szövetség hanyatlásával megcsappantak, vagy talán teljesen elmaradtak.⁸⁶ Nyilvánvaló volt, hogy a *Tribuna* napjai megszámláltattak, az újabb per a lap megszüntetésével volt egyértelmű. A magyarországi sajtóperek igen kedvezőtlen visszhangot váltottak ki Romániában, ahol a Liga által szervezett tiltakozó gyűlésekre és tüntetésekre került sor. A magyar kormány ismételtlen felkérte Pallavicinire, hogy ezek megakadályozása érdekében lépjen közbe a román kormánynál, ami meg is történt, bár Brătianu külügyminiszter eleinte megpróbált kitérni a kérések teljesítése elől.⁸⁷ Másrészt Pallavicini — részben pedig a román kormány — kívánságára a miniszterelnökség fontolóra vette, hogy a külföldnek szánt hivatalos román lap, az „Indépendance Roumaine” itteni postai

⁸³ E. Ebel: i. m. 97—99. l.

⁸⁴ Kiderlen szerint Brătianu a szerződés megújításakor „nem volt hátsó gondolatoktól mentes”. Kiderlen Bethmann Hollweghez. 1909. aug. 7. GP. 27. I. 9758. sz., ill. E. Ebel: i. m. 105. l.

⁸⁵ A szerb sajtó állásfoglalása szerint a Monarchia „szabad kézzel beavatkozhat és védelmezheti” az elnyomott balkániakat, „s nincs más lehetőség mint Ausztria-Magyarország itteni jogait elismerni”. Eckardt belgrádi német követ Bülowhoz. 1904. febr. 14. GP. 19. I. 5997. sz. — Ld. még Wedel bécsi követ Bülowhoz. 1904. febr. 12. GP. 19. I. 5996. sz. — Szerbia és Románia. érdekegységéről ld.: Cambon londoni francia követ Delcasséhoz. 1903. febr. 13. DDF. 2e série 3. 80. sz., illetve E. Ebel: i. m. 114. l., Jancsó B.: i. m. 323. l., Hans Uebersberger: Österreich zwischen Russland und Serbien. Köln—Graz. 1958. 9—11. l.

⁸⁶ A századforduló előtti években a szövetség mintegy 20 000 lejnyi szubvenciót nyújtott a *Tribunának*, amit jobbra a sajtóperekből származó büntetések kifizetésére fordítottak. Ld. I. Georgescu: i. m. 172—173. l. — 1901-ben a szövetség mindössze 2000 K-t fordított erre a célra. Ld. Pallavicini 1901. jún. 8-i jelentését. OL ME 1912. XXV. 36—1901. XXXI. 883—2239. További pénzsegélyekről nincs tudomásunk.

⁸⁷ Pallavicini 1903. febr. 28-i és márc. 13-i jelentése. OL ME 1912. XXV. 36—1903. XV/b. 1027, 1027—1156.

forgalmát engedélyezze, sőt, a rossz nemzetközi visszhang miatt a sajtópereket mérsékelje.⁸⁸ Az elhatározást azonban számottevő intézkedés nem követte. 1903. május 6-án a sajtóperek elleni tiltakozásul nagyarányú diáktüntetésre került sor Bukarestben, melyet csak a csendőrség és rendőrség együttes fellépése tudott elfojtani.⁸⁹ Ez a tüntetés arra készítette Pallavicini őrgroffot, hogy jelentésében bírálja a magyar kormány nemzetiségi és parlamenti politikáját. Bírálata — a konzervatív kritika mintapéldája — úgy tünteti fel a bukaresti megmozdulásokat, mint a magyar kormány szigorú intézkedéseinek egyszerű ellenreakcióját; a hazai nemzetiségi mozgalom fokozódását viszont mint az előbbi visszatükrözését. Mindezt — mondja — az aktuális magyarországi parlamenti viszonyok mellett nem szabad felidézni. Ugyanakkor rámutat arra is, hogy a román kormány, különösen Vasile Lascăr, a király által pártfogolt belügyminiszter álláspontja „teljesen korrekt”, s igyekszik elnyomni a tüntetéseket, hisz ezek elhatalmasodása a Sturdza-kabinet számára külpolitikai okokból sorsdöntő lehet. Az ellenzék ugyanis a tüntetéseken keresztül ismét a nemzeti kérdést állította a kormány elleni támadás középpontjába, mely mögött már ismét bomlásnak indult a liberális párt.⁹⁰

A „Tribuna” sajtópere a lap megszűnésével végződött.⁹¹ S a vihar, amit felkavart, ismételten bebizonyította, hogy a Pallavicini—Sturdza-féle együttműködés sem Magyarországon, sem Romániában mélyebb alapokkal még a kormányokban sem bír; képtelen a nemzeti kapcsolat gondolatának megnyilvánulásait elfojtani.

A Liga Culturală 1903 júniusi kongresszusán újabb kísérlet történt a szövetség hanyatlásának megakadályozására. Határozatot hoztak arra, hogy az elnök terjesszen törvényjavaslatot a szenátus elé a Liga „jogi személyiségként” való elismerése céljából.⁹² A magyar kormány a szövetség vezetőinek támadó megnyilatkozásaira hivatkozva, a külképviseleten keresztül ez ellen többször óvatosan tiltakozott.⁹³ A román kormány a maga részéről egyelőre nem vett tudomást a Liga határozatáról, s az osztrák-magyar követet azzal bízatták, hogy ilyen javaslat megvalósítására nem kerülhet sor. Ezek a válaszok azonban nem nyugtatták meg sem Pallavicinit, sem a magyar kormányt.

1903 őszére ugyanis Románia és az Osztrák-Magyar Monarchia viszonyában két olyan új tényező jelentkezett, mellyel Bécsben, Budapesten és Bukarestben egyaránt számolni kellett. Az egyik a magyarországi parlamenti válság romániai visszhangja, a másik a Sturdza-kormány helyzetének megingása volt. Az előbbi eredményeként a román politikusok — elsősorban maga a király — közeli lehetőségnek vélték az osztrák-magyar dualizmus megszűnését s Magyarország Ausztriától való elszakadását, ami az osztrák-magyar—román titkos-szövetség értékének rohamos csökkenését jelentette volna.⁹⁴ A Sturdza-kabinet meggyöngyölése, szemelőtt tartva, hogy a Liga Culturală vezetése a párton belüli

⁸⁸ OL ME 1912. XXV. 36—1903. XV/b. 1027.

⁸⁹ Pallavicini 1903. máj. 7-i és 21-i jelentése. OL ME 1912. XXV. 36 — 1903. XV/b. 1027—2304, 1027—2630. Henry Delcasséhoz. 1903. júl. 10. DDF. 2e série 3. 343. sz.

⁹⁰ Uo. ill. Tribuna Poporului, 1903. dec. 26. *Al. Marghiloman*: i. m. I. 36. l.

⁹¹ Biró S.: i. m. 96. l.

⁹² Pallavicini 1903. jún. 13-i jelentése. OL ME 1912 XXV. 36—1903. XV/b. 1027—2878. Az erkölcsi és jogi személyként való törvényes elismerés a szövetség számára a vagyongyűjtés körlátait feloldotta: *Jancsó B.*: i. m. 291. l.

⁹³ OL ME 1912. XXV. 36—1903. XV/b. 1027—3729, 4695, 5033.

⁹⁴ Henry Delcasséhoz. 1903. máj. 19., júl. 29., szept. 4. DDF 2e série 3. 252, 378, 418. sz., ill. Pallavicini 1903. dec. 19-i jelentése OL ME 1905. XVII. 127—1903. XVIII. 5337.

ellenzék⁹⁵ kezében összpontosult, azt jelentette, hogy a kormány már nem lesz képes ellenállást kifejteni a szövetség követeléseivel, s általában a romániai nemzeti egységtörekvésekkel szemben.⁹⁶

A Liga Culturală fokozódó tevékenysége⁹⁷ annál is inkább aggodalmat váltott ki a magyar kormányban, mert ekkortájt már Pallavicini is úgy látja, hogy az „erdélyi kérdést” a román politikai élet napirendjéről levenni lehetetlen, mivel ebben minden politikai párt bizonyos mértékig érdekelt.⁹⁸

A magyar miniszterelnökség — elsősorban Klebelsberg miniszteri s. titkár — megpróbált igazodni az új helyzethez, megkísérelte kezébe venni a kezdeményezést. Klebelsberg egy komolyabb bukaresti diplomáciai demarche-ot tervezett, melynek célja az lett volna, hogy a román kormányt a Liga Culturală-val szembeni szigorú fellépésre kényszerítse. Ennek előkészítése érdekében hat pontból álló kérdőívet szerkesztett mindazon főispánok számára, kiknek kormányzatára bízott vármegyében románajkú lakosság fellelhető volt.⁹⁹ A kérdőív a román nemzetiségi mozgalom okai, céljai, vezetői és hordozói iránt érdeklődött, lényege azonban az utolsó (6/e) kérdés volt: „tapasztalható-e, hogy a mozgalmat külföldről szítják s különösen tapasztalható-e, vagy sejthető-e a romániai Culturliga hatása, s ha igen, miből s főleg mely konkrét tényekből lehet erre következtetni?”¹⁰⁰ A kérdőívhez mellékelt levél az akció célját tártá a főispánok elé.¹⁰¹

Tisza miniszterelnök azonban nem fogadta el Klebelsberg felterjesztését, hanem saját belátása szerint új kérdőívet fogalmazott, azzal a szándékkal, hogy

⁹⁵ A liberális párt válságát Károly király is aggasztónak találta. *Al. Marghiloman*: i. m. I. köt. 36. l.

⁹⁶ A kormány és a Liga vezetőinek viszonyára Ld. Pallavicini 1903. dec. 3-i jelentését. OL ME 1912. XXV. 36—1903. XV/b. 1027—5033.

⁹⁷ A rendőrség 1903 őszén lefoglalta Cîrţan (Kertész) György erdélyi könyvcsempész több mint 70 000, részben kitiltott román sajtótermékből álló készletét, melynek egyrészét a Ligától, illetve a román művelődésügyi minisztériumtól szerezte be. Később nevezett személyesen emelt panaszt Tiszánál — eredménytelenül. A román könyvcsempészet kialakulására és társadalmi funkciójára ld. *V. Curticăpeanu*: Răspindirea şi prohibirea cărţii româneşti în epoca dualismului austro-ungar. Studii, 1964. 6. sz. 1341—1370. l. *M. Constantinescu*: Zur nationalen Frage in Österreich-Ungarn. Ld. Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918. Bpest. 1966. 45—147. l.

⁹⁸ Pallavicini 1903. dec. 6-i, illetve 1904. febr. 12-i jelentése. OL ME 1912 XXV. 36—1903. XV/b. 1027—5033, OL ME 1905. XVII. 127—1904. XVIII. 337—852.

⁹⁹ Klebelsberg 1903. dec. 16-i előterjesztése. OL ME 1912. XXV. 36—1903. XV/b. 1027—5033.

¹⁰⁰ Klebelsberg tervezetében a következő kérdőpontok szerepeltek: „1. Nemzetiségi szempontból minő a törvényhatóság területén élő oláhság magatartása? 2. Ha mutatkozik az oláhok soraiban nemzetiségi mozgalom, úgy mi annak bevallott és gyanított célja? 3. Milyen intenzív a mozgalom, újabb keletű-e vagy régibb, erősebb-e vagy csak gyenge. 4. Milyen elterjedt? Csak a középosztályt hatja-e át, vagy leterjedt már a köznépbe is? 5. Mi a mozgalom oka, miből indult ki, izgatásból, vagy egyéb kulturális, gazdasági, socialisticus mellékokból? 6. Ha izgatásból indult ki, úgy kik szítják a mozgalmat, nevezetesen:

a) a sajtó-e, s ha igen, mely lap, ki a szerkesztője s kik főmunkatársai? b) a papság-e, s ha igen a gör. kath.-e, vagy a gör. kel. s névszerint kik? c) valamely pénzintézet-e, s ha igen, annak mely rangú hivatalnokai? d) társadalmi vagy egyéb fel nem sorolt tényezők? e) tapasztalható-e, hogy a mozgalmat külföldről szítják, s különösen tapasztalható-e, vagy sejthető-e a romániai Culturliga hatása, s ha igen, miből, s főleg mely konkrét tényekből lehet erre következtetni?”

¹⁰¹ „Diplomáciánk felhívta a figyelmet arra, hogy a romániai culturliga ismét megmozdul. A ligának nemzetközi joggal ellenkező irredentisztikus működése ellen ugyancsak diplomáciánk útján nyomatköszön tiltakozni szándékozom, amde a kilátásba vett demarche csak az esetben járhat sikerrel, ha nem általánosságokra és csupán gyanított dolgokra alapítatik, hanem konkrét tények alapján vétetik foganatba.” Ld. uo.

adott időpontban a román nemzetiségi kérdés megbeszélésére a főispánokat értekezletre hívja össze.

Az új kérdőív nem csupán azt tükrözi, hogyan formálta Tisza saját képére azt a gondolatot, mely nem tőle származott, de amelyet saját elképzelésébe beilleszthetőnek talált, hanem azt is, hogy kérdései — az előterjesztett javaslattal ellentétben — szabatosak, a gyakorlat céljainak jobban megfelelnek, a román nemzetiségi mozgalom áttekintése szempontjából mindenképpen sikerültebbek.

Tisza kérdőíve egy teljesen új motívumot is tartalmaz. A tizedik kérdés így hangzik: „minő a román intelligencia és lelkesízi kar zömének magatartása; annak nemzetiségi mozgalomban részt nem vevő része bevonható-e a magyar társadalmi és politikai életbe; minő a viszony ezek s a magyar társadalom között?”

Ez a kérdés alkalmasint Tisza régi gondolatának, a legnagyobb hazai nemzetiséggel, a románokkal való megegyezési hajlandóságának lecsapódása. Az a tény, hogy épp az adott körülmények között, akkor került sor a kormány és a románok viszonyának felülvizsgálatára, amikor a román nemzetiségi mozgalom legmérsékeltőbb elemei is szembekerültek a hatalommal: azt mutatja, hogy a megegyezés gondolata akkor foglalkoztatta Tiszát leginkább, amikor a belső nehézségek mellett elsősorban a Monarchia bonyolult külpolitikai helyzete ezt megkívánta.

1904 tavaszán az Osztrák-Magyar Monarchia szempontjából továbbra is kedvezőtlenül alakultak a nemzetközi diplomáciai kapcsolatok. Áprilisban aláírták a francia—angol egyezményt, s ezzel lényegében létrejött az antant. Megalakulása elsősorban Németországot, de bizonyos fokig az Osztrák-Magyar Monarchiát is diplomáciai bekerítéssel fenyegette.

A francia—angol megállapodás, mint a francia külügyi szolgálat nagy sikere „mély benyomást keltett” Románia vezető politikai köreiből,¹⁰² s egyáltalán nem erősítette a Monarchiához fűződő kapcsolatokat.¹⁰³ E diplomáciai kötelek megerősítésének szüksége is arra sürgette Tiszát, hogy a kormány és a magyarországi román nemzetiség politikai vezető rétege közötti rossz viszony enyhítésére kísérletet tegyen.

*

Amikor Thaly Kálmán függetlenségi-párti képviselő és Tisza látványos megmozdulása közepette 1904 tavaszán valamelyest helyreállt a parlamenti béke, a románok, akárcsak a többi hazai nemzetiségek, fokozódó aggodalommal figyelték a Tisza-kormány kultuszminisztere, Berzeviczy Albert által tervezett törvényjavaslat születését. A nemzetiségi egyházak iskolafenntartó autonóm jogait sértő, magyarosító célzatú tervezet¹⁰⁴ azt mutatta, hogy a kormány alapvető kérdésekben — mint pl. nemzetiségek iskolai úton történő „megmagyarosítása”, a nemzetiségi politikusok tevékenységének adminisztratív eszközökkel való akadályozása — nem hajlandó eltérni az elődei által követett irányvonaltól.

¹⁰² A francia—angol megállapodás hatására lásd Henry Delcasséhoz, 1904. ápr. 16. *E. Ebel*: i. m. 98. l.

¹⁰³ Ápr. 12-én Szerbia és Bulgária kötött katonai egyezményt. Ld. *Die internationale Lage und die Aussenpolitik Österreich-Ungarns in den ersten zwei Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts. Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900—1918*. Berlin, 1965. 84. és kk. l.

¹⁰⁴ Ajutorul ce ni-se pregătește. *Gazeta Transilvaniei*, 1904. jan. 5. Lásd még a román főpapok állásfoglalását a törvénytervezet ügyében 1904. máj. 27-én és 30-án tartott ankéton: *T. V. Păcățian*: *Cartea de aur*. VIII. köt. Sibiu. 1915. 146—160. l. A tervezetet ld. „Törvényjavaslat a népiskolai közoktatásról szóló 1868. XXXVIII. és a népiskolai hatóságokról szóló 1876. XXVII. tc. módosítása tárgyában. Képviselőházi irományok (1901—6.) 35. köt. 380—456. l., közli *Kemény G. Gábor*: *Iratok*... IV. 383—426. l.

1904. június 30-án a költségvetési vitát lezáró beszédében ezt maga Tisza is megerősítette, amennyiben kijelentette, hogy „kormányzati és önkormányzati intézkedések egész sorozatával el lehet érni azt a célt, amelyet el kell érniünk, a hazafiatlan, hazaellenes izgatások megfékezését és az állami felügyeletnek kellő érvényesülését mindazon nagyfontosságú közintézményekben, melyeknek nevelő, fejlesztő hatása a honpolgárok felnövő nemzedékeire óriási fontossággal bír és ezért az államra nézve közönyös nem lehet”. Ismételten megígérte a büntető-törvénykönyv 171—173. §§-ának oly jellegű módosítását, hogy a szigorítás „az államellenes és a társadalmi rend felforgatására irányuló izgatások ellen forduljon” és hozzátette, hogy az államapparátusnak „az államrendészeti feladatok terén sokkal intenzívebb tevékenységet kell kifejtetni e megnyilatkozások felfedezése és büntetése érdekében”.

Ugyanakkor — korábbi beszédeihez hasonlóan — azt is kifejtette, hogy az államhatalom szigorának „nem a nemzetiségek nagy tömegei ellen, hanem azon izgató elem ellen kell irányulnia, mely azokat félrevezetni, ellenünk fordítani igyekszik”. Állást foglalt a nemzetiségi törvény revíziója ellen, s végezetül ismét megcsillagoltatott egy ígéretfelét a nem-magyar nemzetek előtt. „Ez országban élő idegenajkú polgártársainknak érezniük kell a kormány gondoskodó kezét, érezniük kell egy becsületes és célszerű közigazgatásban. Érezniük kell egy az idegenajkú lakosság jogosult gazdasági érdekeit felkaroló és istápoló bölcs kormányzati politika megnyilatkozásaiban, hogy itt a magyar államnak nem mostohagyermekai.”¹⁰⁵

Tisza képviselőházi beszéde, mely a nacionalista magyar közvélemény felé a nemzetiségekkel szembeni szigort, a nemzetiségek felé viszont kétértékű ígéreteket helyezett kilátásba, a tervezett főispáni értekezlet előkészítésének is tekinthető. Rövidesen szétküldték a meghívókat.¹⁰⁶

A bizalmas főispáni értekezlet két alkalommal került lebonyolításra. 1904. július 20-án este a dél-erdélyi, 21-én este pedig az észak-erdélyi és az ún. magyarországi románlakta vármegyék főispánjai tanácskoztak Tiszával a miniszterelnökségi palotában.¹⁰⁷

A megbeszélés során minden főispán ismertette a kormányzatára bízott vármegye nemzetiségi-politikai és gazdasági viszonyait. A fennmaradt vázlatos jegyzőkönyvek, s egyes főispánok utólag összeállított jelentései nyomán kibontakozik az a kép, mely a magyar uralkodó osztályok legfőbb érdekvédeinek tudatában az erdélyi románság társadalmi helyzetéről kialakult.

A főispánok beszámolóiból kitűnik, hogy a résztvevők csupán a román középosztály, a földbirtokos-bankár, illetve értelmiségi réteg tevékenységét tekintették nemzetiségi mozgalomnak; a szélesebb román néprétegek, elsősorban a parasztság körében jelentkező problémákat a nemzetiségi mozgalomtól elválasztva, szociális, illetve gazdasági ügyként kezelték. Az értekezlet kizárólag a hazai románság saját uralkodó osztályának társadalmi-politikai helyzetét, illetve az ezzel kapcsolatos gazdasági vonatkozásokat igyekezett kitapintani. A részt-

¹⁰⁵ Ld. 1904. jún. 30-i beszédét. Beszédei, II. köt. 650—675. l.

¹⁰⁶ Miniszterelnöki leirat Hunyad, Alsó-Fehér, Torda-Aranyos, Maros-Torda, Nagykovács, Kiskovács, Brassó, Szeged, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Szilágy, Szatmár, Máramaros, Ugocsa, Krassó-Szörény, Temes, Torontál, Bihar és Arad vármegyék főispánjaihoz (1904. júl. 15.) OL ME. 1904. XIV. 152—3384.

¹⁰⁷ Az értekezleten Arad, Alsó-Fehér, Temes, Kolozs, Fogaras, Nagykovács, Ugocsa vármegyék főispánjai másirányú elfoglaltság, hivatali hanyagság vagy ügykezelési hiba miatt nem jelentek meg. A mulasztásért pl. Béli László nagykovácsi főispánt a miniszterelnök felelősségre vonta. Ld. OL ME 1904 XIV. 152—3384.

vevők — Kristóffy Szatmár megyei főispántól eltekintve¹⁰⁸ — a román nemzeti-ségi mozgalom állását, bizonyos esetekben mozgatóerőit is nagyjából a valóságnak megfelelően, s kérdés súlyát nem lebecsülve adták elő.

A tanácskozás során kialakított összkép azt mutatta, hogy a román nemzetiségi mozgalom fokozatosan összekapcsolódó, de egymástól még mindig elég független síkokban mutatkozik meg.

3.

A mozgalom formális vezető szervét a Román Nemzeti Párt, illetve az ún. „*nagyszebeni komité*” képezte, melyet még 1895-ben Hieronymi Károly belügy-miniszter rendeletileg feloszlatt. Hieronymi intézkedésének a gyakorlatban nem sok jelentősége volt, hiszen a Román Nemzeti Párt, mint „bizottság-párt” típusú szervezet, alkalmasint a néhány tagot számláló vezetőtestületből állott. Működésében tehát csupán annyi változás következett be, hogy országos politikai fejleményekkel kapcsolatban lehetőleg nem foglalt nyíltan állást; tehetette annál inkább, mivel a passzívista taktika ezt nem is igen igényelte. Tekintettel arra, hogy egy ilyen politikai alakulatnak nincsenek mozgatható tömegei, kiépített szervezetei, a párt szócsövének, a nagyszebeni Tribunának megszűnése nagyobb megrázkódtatást nem jelentett.

A román nemzetiségi mozgalom informális, valódi vezetőszervét a Hunyad megyei főispán a *szászvárosi aktívista csoportban* jelölte meg. Az immár nyíltan aktivista irányzat vezetése itt két kézben összpontosult. A szellemi irányítás, de főleg az erkölcsi és anyagi támogatás dr. Mihú János felkenyéri vagyonos föld-birtokos, a szászvárosi „Ardeleana” román pénzügyi elnökétől származott. E törekény, betegeskedésre hajlamos ember „küllátszatra merőben passzív, de közvetett úton, működéssel és irányítással a legcéltudatosabb és a román nemzetiségi eszmék elérésére törekvő egyén, aki a vezetést kezeiben tartja”.¹⁰⁹ A mozgalom „fáradhatatlan intézője és ébrentartója dr. Vlád Aurél” országgyűlési képviselő, az „Ardeleana” igazgatója volt, kinek politikai tevékenysége Bihar és Arad vidékére is kiterjedt. A szászvárosi csoport gyakorlati befolyása azonban 1904 elején még elég szűk területre, lényegében Hunyad megyére — s részben egyes magyarországi megyékre — korlátozódott, itt azonban biztos túlsúllyal rendelkezett, különösen mióta az ingadozó Munteanu Aurél dr., Mihú János korábbi jobbkeze kiszorult a vezetésből.¹¹⁰ A főispán nézete szerint a mozgalomban itt bizonyos szervezettség is kialakult. A járási székhelyeken lakó román ügyvédek tartották a kapcsolatot a helyi értelmiség és Szászváros között, s ezek foglalkoztak kisebb pénzügyi intézetek, egyletek, dalárdák és olvasóköri alapításával. Mellettük komoly szerep jutott még a görögkeleti román egyház papjainak, akik szintén kapcsolatban álltak a lényegében tőkés irányítású mozgalom vezetőivel.

¹⁰⁸ Kristóffy Tisza kormányelnöki kinevezésétől legalább a belügyi államtitkárság elnyerését remélte, s elégedetlen volt, hogy csupán főispáni tisztség jutott részére. (Ld. Kristóffy József: Magyarország kálváriája. Bpest. 1927, 101. l.)

¹⁰⁹ Hunyad vármegye főispánjának 1904. júl. 29-i jelentése a miniszterelnökhöz. OL ME 1904. XIV. 152—3384.

¹¹⁰ Dr. Munteanu Aurel, a szászvárosi „Dacia” román pénzügyi igazgatója, az „Activitatea” c. politikai lap tulajdonosa korábban Mihú Jánossal együtt kezdeményezte az aktivitásba lépést. Ingadozó magatartása, valamint személyes ellentétek miatt Mihú megvonta bizalmát, s lapjával együtt hamarosan elszigetelődött. Ld. az 1904. júl. 20-án tartott I. bizalmas értekezlet jegyzőkönyvét. OL ME 1904. XIV. 152—3384.

A szászvárosi irányzat lapja, a „*Libertatea*” viszonylag szűk olvasóréteghez jutott el, előfizetői száma csekély volt, s hogy a megye több községébe ingyenes példányok is jutottak, az csupán annak volt köszönhető, hogy a nyomdai munkát végző „*Minerva*” vállalatot a román bankok tartották fenn. Mihu, Vlád és lapjaik többéves tevékenységének eredménye abban mutatkozott meg, hogy az immár negyedszázados passzivitást megtörve, a befolyásuk alatt álló román választókat meggyőzték az aktivista politika szükségességéről, olyannyira, hogy Hunyadban a szélesebb tömegek is nyíltan hangoztatták: „magyar képviselőt többé nem szabad választani”.¹¹¹

A magyar kormány, nemzetiségi politikája szempontjából nagyobb figyelmet szentelt a román mozgalom *aradi irányzatának*. Ez az aktivista balszárnynak nevezhető csoport a XIX. század végi román nemzeti mozgalom hajtóerejét képező Slavici-féle nagyszebeni radikális „tribunisták” utóvédjéből alakult ki.¹¹²

Ez az irányzat, mely korábban a dualizmus rendszerét, a közigazgatás működését kérlelhetetlen szigorral, támadó hangnemben bírálta s esetenként demonstratív megmozdulásokat szervezett, a kilencvenes évek végétől egyre gyakrabban hangoztatta a magyar államhoz való ragaszkodását. Az aradi főispán a változás okait két tényezőben látta. Egyrészt abban, hogy a Memorandum- és Replika-perek, valamint a nemzeti komité feloszlátása által kiváltott kormányellenes hangulat Széll Kálmán kormányzata alatt jelentősen mérséklődött, másrészt a passzivitás felhagyására irányuló politika — „s talán külföldről jövő irányítás is” — a mozgalmakat más irányba terelte.

Az aradi aktivista irányzat vezetésében résztvevő személyek társadalmi összetétele a magyarországi románság, szervezetében elmaradott, de erős fejlődésben lévő saját uralkodó osztályát tükrözi. A nemzetiségi mozgalom élén a számbeli túlsúlyt itt a román papság — elsősorban a görögkeleti — jelentette, s a mozgalom így szoros összefüggésben volt a nemzeti egyház működésével. A főispán szerint a mozgalom vezetői egyben az egyházmegyei autonómia majdnem korlátlan hatalmú intézői voltak. Másrészt azt is figyelembe kell venni, hogy minden egyházi jelleg ellenére az irányítás lényegében polgári kezekben összpontosult, polgári érdekeket fejezett ki. Hisz nemcsak a mozgalom világi vezetői, hanem még az említett egyháziak is szinte kivétel nélkül az aradi román bank, a „*Victoria*” vezetői, igazgatósági tagjai vagy részvényesei voltak.

Míg a szászvárosi csoport hatása elsősorban dr. Vlád Aurél működési területére, elvbarátai körére terjedt ki, addig az aradi irányzat az akkori fogalmak szerint szélesebb körben, lapja, a „*Tribuna Poporului*” révén gyakorolt hatást. A tehetséges újságírókkal rendelkező orgánus, mely alapítója, Slavici nyomán bátran hangoztatta, hogy kulturális téren „a nap minden román számára Bukarestben kél fel”, kemény hangvétele és jó stílusa miatt népszerű volt, oly annyira hogy volt annyi előfizetője, amennyiből maga magát fenntarthatta; különösebb segélyre nem szorult, s így talán az egyetlen rentábilis magyarországi román napilap volt. Bár előfizetőinek száma 1903-ban számottevően csökkent, elterjedtsége tisztán mutatja, hogy az aradi csoport politikai befolyása milyen területek-

¹¹¹ A szászvárosi irányzat tevékenységéről mondtak és az idézetek az értekezlet jegyzőkönyvéből, illetve Mara László főispán 1904. júl. 29-i jelentéséből származnak. Ld. OL ME 1904 XIV. 152—3384.

¹¹² Az 1884-től megjelenő *Tribuna* 1896-ban, a román nemzetiségi mozgalomban kialakult frakcióharc következtében a konzervatív irányzat kezébe ment át, s csupán nevében maradt a régi. A lapjuktól megfosztott ifjú radikálisok Aradon új központot létesítettek, s új lapot indítottak *Tribuna Poporului* címen. Ld. *Ioan Slavici: Tribuna și tribuniști. Orăștie. 1896. és Bîro S.: i. m.*

re terjedt ki. A többi román újság esetében (a szászvárosi Libertateat és a halódó kormánypárti temesvári Controlat kivéve) részben az egyházi hivatali nyomás (Telegraful Român), részben az ezzel összefüggő hagyományokhoz való ragaszkodás (Gazeta Transilvaniei) következtében, egy lap elterjedtsége és politikai befolyása között nincs szoros összefüggés. A Tribuna Poporului azonban, mint teljesen polgári jellegű, számottevő egyházi befolyástól mentes lap, kifejezetten a politikai érdeklődésnek megfelelően terjedhetett. Az aradi irányzat hatóköre elsősorban Arad megyére, valamint a szomszédos Temes, Krassó-Szörény, Szeben, Bihar megyékre terjedt ki. E csoport Hunyad megyében is, mint a szászvárosiakkal jobbra együttműködő aktivista irányzat, bizonyos befolyással rendelkezett.

A főispáni jelentésből megállapítható, hogy ezidőtájt az aradiak mozgalma fogta át leginkább a magyarországi román társadalom legkülönbözőbb rétegeit, a görögkeleti püspökség felsőbb vezetőkörétől bankigazgatók és ügyvédek át, egészen a megyében különösen szépszájú módos parasztságig. Ez utóbbi réteg kulturális és politikai érdeklődésének kielégítését szolgálták a Tribuna Poporului vasárnapi számai, mellékletei, az egyletek, melyek a nemzeti kulturát és a civilizációt vitték közelebb a széles tömegekhez. Az aradi „Casa Națională” nevű művelődési házban például rendszeresen tartottak népitáncokat, hangversenyeket, különféle műkedvelő előadásokat, s főként a parasztságot érdeklő, a mezőgazdaság és kertészet körébe vágó felolvasásokat. Hogy mennyire a parasztság érdekeit szolgálta ez a kulturház, ezt mutatja a főispán véleménye is, aki kénytelen volt elismerni, hogy „eddig működése ellen sem politikai, sem más tekintetből kifogás nem emelhető, sőt népnevelési szempontból előnyösnek is mondható”. Krassó-Szörény megyében hasonló vezetési elv mellett közel 20 olvasóköri, dal- és zeneegylet működött.¹¹³

Végül a jelentések rámutatnak arra, hogy leginkább az aradi irányzat vezetői rendelkeztek romániai kapcsolatokkal. Lapjuk nem volt ismeretlen a romániai értelmiség körében, s bizonyos mértékig szellemi irányítása is két, immár régóta Romániában élő vezető férfitől, Slavicitől és Brote Eugen-től jött. Mindketten régi tribunisták voltak, akik most is — akárcsak tevékenységük korábbi szakaszaiban — szoros kapcsolatban állottak a romániai liberális párttal s a pártvezérminiszterelnök Sturdza támogatását élvezték. A lap főszerkesztője, Rusu-Şirianu János, hosszabb ideig Romániában élt, s visszatértekor vette kezébe a Tribuna irányítását. A mozgalom ekkor tájt még egyik legnépszerűbb képviselője Mangra Vazul nagyváradi görögkeleti püspöki helynök, akit Goldis József g. kel. püspök halála után aradi püspöknek választottak meg, de politikai magatartása miatt megerősítését a kormány elutasította, ugyancsak jó romániai kapcsolatokat alakított ki. Az ilyen — bár elég bizonytalan — jelek alapján a hivatalos közegekben az a nézet alakult ki, hogy „az aradiak mozgalmát Romániából irányítják és pénzzel is támogatják”.¹¹⁴

¹¹³ Ld. a jegyzőkönyv Krassó-Szörény megyére vonatkozó részét.

¹¹⁴ Az aradi irányzatra ld. Urbán Iván Arad megyei főispán 1904. júl. 26-i jelentését, valamint egy ismeretlen szerző „Memorandum az aradi román viszonyokról” c. feljegyzését. Azt a feltételezést, miszerint az aradiak politikáját maga Sturdza támogatja, a szebeni főispán is elfogadta. Ld. az értekezlet jegyzőkönyvének Szeben megyére vonatkozó részét. OL ME 1904. XIV. 152—3384. Az aradi „Victoria” bank vezérigazgatója is kapcsolatban állt Sturdzával. A vármegye politikai életében járatos újságírók szerint Sturdza ösztönözte a hazai románok politikai aktivitását, s Slavici révén irányította az aradi mozgalmat. Ld.: Karlsbad a román politikában. Aradi Közlöny, 1903. okt. 18., ill. Sturdza aradi szócsove. Aradi Közlöny, 1903. okt. 13. Az aradi „Tribuna” vezető újságírója, Ioan Rusu-Şirianu a romániai liberális párt lap-

A román nemzeti mozgalom három fő irányzata, a passzivitást hirdető Román Nemzeti Párt „hivatalos vezetése” és a másik két irányzat közötti viszony kérdésével a főispánok alig foglalkoztak. Az mindenesetre megállapítható, hogy a szászvárosiak képezték az átmenetet a passzivisták és az aktivista bal-szárny között, míg ez utóbbiak intranzigens magatartásuk miatt a passzivistákhoz közelálló görögkeleti érsekkel és a konzisztoriummal rendkívül rossz viszonyban voltak.¹¹⁵

A magyarországi románság országos politikáját lényegében e három fő-irányzat tevékenysége jelentette. Volt azonban a politikai életnek egy olyan területe, melyben a román nemzetiségi vezetőférfiak igen tevékenyen kivették részüket, s melynek aktivisták és passzivisták egyaránt nagy jelentőséget tulajdonítottak. Ez a terület a megyei politikai élet volt.

A főispánok tájékoztatói alapján megállapítható, hogy a román nemzetiségű törvényhatósági bizottsági tagok számaránya vagy tevékenységének intenzitása nincs szoros összefüggésben azzal, hogy egy-egy vármegyében mekkora a románajkú lakosság száma. A megyei politikai életben a nemzetiségi törekvéseket képviselő román bizottsági tagok, virilisták, abból a pillanatnyi realitásból indultak ki, hogy az adott helyzetben önerőből döntő változást előidézni nem tudnak, s egyetlen lehetőség az, hogy a meglevő kereteken belül minél aktívabb tevékenységet fejtsenek ki.

A románok megyei politikai életben való részvétele szempontjából három — földrajzilag egymással össze nem függő — övezettípust különböztethetünk meg. A számításba jöhető megyék egy részében (Bihar, Brassó, Maros-Torda, Máramaros, Szatmár és Szilágy) a románok *teljesen kiszorultak* a megyei politikai tevékenységből, s itt a magyar uralkodó osztályok helyi pozícióit pillanatnyilag nem veszélyeztették.¹¹⁶

Számbelileg *jelentéktelen minoritást* képeztek a román törvényhatósági bizottsági tagok Kolozs, Kis- és Nagykovács, Torda-Aranyos és Szolnok-Doboka vármegyékben. Szolnok-Doboka megyében 415 bizottsági tagból 38 volt román nemzetiségű, Kiskovács megyében pedig 1904-ben mindössze 25 román bizottsági tag volt.¹¹⁷ A jelentésekből arra a következtetésre juthatunk, hogy ezekben a megyékben a román törvényhatósági bizottsági tagok elsősorban klubok kialakítását tartották feladatuknak.

Erős kisebbséget képeztek a román törvényhatósági bizottsági tagok Arad, Szeben, Krassó-Szörény és Alsó-Fehér megyékben. Ezekben a megyékben nyelvi jogaikat a közgyűléseken érvényesítették, és minden esetben sikraszálltak nemzetiségi érdekeik védelmében. A megyei és községi választásokban aktívan részt vettek s általában a megyegyűlések jólszervezett ellenzékét képezték.¹¹⁸

Végül a harmadik csoportba sorolhatók a *három nemzetiségű vármegyék*, pl. Beszterce-Naszód, ahol nyelvi jogaik már nem képezhették vita tárgyát, s ahol bizonyos lehetőség nyílt az egyik vagy másik nemzetiség képviselőivel alkalmi

jánál, a „Românu”-nál dolgozott 1891-ig, Aradra való hazatéréséig. O. C. Tăslăuanu: Informații literare și culturale 1903—1910. Sibiu. 1910. 57. l. — M. Constantinescu: Partisans et adversaires roumains de la „Grossösterreich” en Transylvanie. Nouvelles études d'histoire. Bucarest. 1965. 350. l.

¹¹⁵ Ld. Urbán Iván aradi főispán 1904. júl. 29-i jelentését.

¹¹⁶ Ld. Főispáni értekezletek jegyzőkönyvének Brassó, Maros-Torda, Bihar, Szilágy, Szatmár és Máramaros megyékre vonatkozó részeit. OL ME 1904. XIV. 152—3384.

¹¹⁷ Ld. a jegyzőkönyv Szolnok-Doboka és Kiskovács megyékre vonatkozó részeit. Uo.

¹¹⁸ Ld. a jegyzőkönyv Arad, Szeben, Krassó-Szörény megyékre vonatkozó részeit. Uo.

megegyezőseket kötni. Ugyanide számítható Hunyad megye, ahol esetenként számbeli súlyukat érvényesíthették. Itt „semmi kérdés és ügy nem elég kicsiny arra, hogy azt teljes figyelmükre méltatva saját elveiknek minden kérdésben propagandát csinálva számbeli túlsúlyukat a hozott határozatok során saját előnyükre fordítsák”.¹¹⁹

A megyei politikai életben résztvevő románok között már általánossá vált az a felfogás, hogy a következő országgyűlési képviselőválasztásokon nemzetiiségi programmal fellépő jelölteket választanak. A főispánok által említett vezető emberek közül tényleg számosan felléptek az 1905. évi választásokon, s egyes esetekben már 1904-ben a választókerületeket is felosztották egymás között.¹²⁰

A mozgalom elemzése során Tisza és a főispánok egyaránt gondot fordítottak a román pénzüzetek működésének vizsgálatára. A jegyzőkönyvből és a jelentésekből kitűnik, hogy a hatalom birtokosai jól látták, milyen nagy jelentősége volt e pénzüzeteknek a hazai románság gazdasági, kulturális és politikai fejlődése szempontjából.¹²¹

Az értekezlet résztvevői egységesen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a román nemzetiiségi mozgalom a századforduló után a saját pénzüzetekben talált erős támogatásra, vagy egyenesen ezek a gazdasági intézmények a mozgalom irányítói. A román nemzeti párt vezére, Illésfalvi Pap György földbirtokos és elnök-résztvényes volt, a szászvárosi irányzat vezetői az „Ardeleana” bank elnöki és vezérigazgatói tisztét töltötték be, az aradi radikális aktivista csoport — a vezetőktől az egyszerű esperesig — irányítója vagy résztvényese volt a helybeli „Victoria” banknak. Lényegében mindazon románlakta területeken, ahol nemzetiiségi pénzüzetek működnek, „a vezető emberek nagyrésze benne van az igazgatóságokban és felügyelő bizottságokban, hol feltűnés nélkül lehet tanácskozni, kész iroda, pénz, összeköttetés, egységes vezetés van. Csak rövid idő kérdése (sőt talán már is megvan), hogy az egész nemzetiiségi politika súlypontja ebbe a szervezetbe lesz átvive” — hangoztatta az egyik résztvevő.¹²² Míg az értekezleten megjelentek többsége azon sajnálkozott, hogy az az összeg, melyet a román bankok nemzetiiségi célokra áldoznak nem állapítható meg, a Hunyad megyei főispán helyesen mutatott rá a valóságra: „közvetlen nemzetiiségi célra nemigen áldoznak; közvetve azonban igen, amennyiben ezen pénzüzetek élén egy ügyvéd, mint igazgató áll, ez látja el az intézet ügyeit a bíróságok előtt, ezáltal busás jövedelmekre tesznek szert, mint kezdő gyakorló ügyvédnek megélhetése biztosítva van, úgyszintén az alkalmazottak is: pénztárnok, könyvelők, mind fiatal fanatizált, nemzetiiségi üzelveikről ismert egyének, biztos megélhetési kenyérkeresettel”. Ha eltekintünk a kor hivatalos terminológiájából fakadó torzításoktól, úgy nyilvánvaló, hogy nem annyira a politikai célokra fordított

¹¹⁹ A Hunyad megyei főispán 1904. júl. 29-i jelentése. O. L. ME 1904. XIV. 152—3384.

¹²⁰ Szolnok-Doboka megye főispánjának jelentése, Uo. — A hatóságok már a parlamenti válság kezdetén számítottak a román párt aktivitásával. „Általában a nemzetiiségek magatartása élességéből az utóbbi két évben sokat veszített . . . , a néhány év múlva tartandó általános képviselőválasztáson számolnunk kell tömeges fellépésükkel.” Ld. Brassó megye közigazgatási bizottságának jelentését az 1902. évről. OL ME 1903. XXXVII. 2211.

¹²¹ A nemzetiiségi pénzüzetek szerepére ld. Szász Zoltán: A magyar kormány tervei a nemzetiiségi pénzüzetek állami ellenőrzésére (1902—1904). Századok, 1966. 1. sz. 118—137. I. A román bankok társadalmi-politikai jelentőségét legújabbban Bujor Surdu foglalta össze: Aspecte privind rolul băncilor în consolidarea burgheziei românești din Transilvania. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. 1962. 179—202. I.

¹²² Közlebbi adatok nélküli följegyzés egy minisztériumi tisztviselő írásával a román bankok igazgatóinak harmadik konferenciája (1903) jegyzőkönyvéhez mellékelve. OL ME 1904 XIV. 152—3384.

összegekben kell keresnünk a nemzetiségi bankok jelentőségét, hiszen pusztá létezésük is az államhatalomtól független megélhetési források biztosításával gyarapította azt az értelmiségi réteget, mely anyagi függetlenségéből következően a nemzetiségi jogok hangos szószólója lehetett.

A román bankok tevékenységének fontos momentumát látták a főispánok a parcellázásokban. A rosszul gazdálkodó, hitelhiánnyal küszködő magyar középbirtokosok földjeit magyar bankok mellett a román bankok is magas összegekért vásárolták össze, s még magasabb áron, kisparcellák formájában továbbadták a földhiányban szenvedő parasztságnak.¹²³ A főispánok, ellentétben a magyar sajtó dzsentri irányítású lapjaival, a román bankokat a magyar uralkodó osztály hatalmi pozíciója szempontjából nem tartották veszélyesnek. A nemzetiségi pénzintézetek „középosztály teremtő törekvését” is elsősorban politikai nézőpontból ítélték meg.

Az ipar és kereskedelem területén a román bankok szerepe meglehetősen kicsi volt. A főispánok e tevékenységből egyetlen kérdést — mint nacionalista szempontból fontosat — az iparosoktatás kérdését emelték ki. Maros-Torda, Szeben, de főleg Brassó megyében szervezett formában elsősorban a bankok segélyezték a román tanoncokat, s ezért az iparosok szívesen fogadták fel őket. Ezzel „egyrészt a román intelligenciát, a szavazó polgárokat szaporítják, másrészt vagyonosodásukat nagyban előmozdítják, míg a Romániában ipart gyakorló magyarokat kiszorítják”.¹²⁴ A brassói főispán a román tanoncssegélyezést olyan méretűnek, módszerét pedig oly sikeresnek tartotta, mely szerint „Brassó kisiparát 10—15 év alatt épp úgy magyarrá lehetne tenni, mint ahogy így román fog lenni”.¹²⁵ A nemzetiségi ipar fejlődése szempontjából azt is fontosnak találták, hogy az újdonsült iparosoknak önálló tevékenységük megkezdéséhez e bankok csekély biztosíték mellett is 1000—2000 korona személyi hitelt nyújtottak.¹²⁶

A román pénzintézetek fő betevői között a főispáni jelentések alapján ott találjuk a román egyházakat. Az aradi görögkeleti szentszék és az egyházközségek szolgáltatták a „Victoria” bank betétjeinek jelentékeny részét,¹²⁷ míg Hunyad megyében román pénzintézetbe helyezték alapjaikat egyes községek és járások.¹²⁸

Az értekezlet során szóba került a szövetséges román bankok 1903. október 19-én tartott 3. igazgatói konferenciájának jegyzőkönyve. A szóbanforgó ülésen 52 szövetkezett román bank 44 képviselője volt jelen, s megvitatták a bankok által

¹²³ Mivel a parcellázás igen kedvező üzlet volt a bankok számára, még olyan kis pénzintézetnek, mint a színérváraljai „Satmareana” is, megérte, hogy Ugocsa megyében parcellázzon. Ld. az Ugocsa megyei főispán jelentését. Uo. A saját kisbirtokossággal szembeni magatartásra ld. Székely György Brassó megyei főispán jelentését. OL ME 1904. XIV. 152—3384.

¹²⁴ Kézszel írt följegyzés Maros-Torda vármegye nemzetiségi viszonyairól. OL ME 1904. XIV. 152—3384.

¹²⁵ Székely György Brassó megyei főispán jelentése. Uo.

¹²⁶ Mara László Hunyad megyei főispán 1904. júl. 29-i jelentése. Uo.

¹²⁷ Ld. Urbán Iván aradi főispán 1904. júl. 26-i jelentését. Uo. Közl.: *Kemény G. Gábor*: *Iratok* . . . IV. köt. 119—429. I. Azt, hogy a román egyházak mekkora összeget helyeztek el a bankokban, ma nem lehet megállapítani. Teljes bizonyossággal állítható azonban, hogy viszonylag jelentős tételek lehettek. 1908-ban ui. a nagyszebeni görögkeleti érsekség elhatározta egy egyházi pénzintézet, ún. „kultúrbank” felállítását. Ez a román bankok rendkívül heves támadásait váltotta ki, s mögötte nyilvánvalóan anyagi érdeellentétet hízódtak meg. A vitára lásd: *Banca culturală. Telegraful Român*, 1908. máj. 23., továbbá *Telegraful Român*, 1908. jún. 2., 11., júl. 30., szept. 1., okt. 6., 29. Az ellenkező álláspontot, a román bankok érdekvédelmét ld. a *Revista Economică* ekkori számaiban.

¹²⁸ A főispáni értekezlet jegyzőkönyvének Hunyad megyére vonatkozó része. OL ME 1904. XIV. 152—3384.

kezelt tőkék mobilizálhatóságának kérdését,¹²⁹ melyet végül úgy oldottak meg, hogy a nagyszebeni „Albina”, mint az egyetlen értékpapírokat kibocsájtó román intézet, magára vállalta egy könnyen értékesíthető állampapírokból álló tartalék-alap létesítését, kieszközölte, hogy értékpapírjait az Osztrák-Magyar Bank elfogadja, s így szövetséges társai számára a jelzálogkölcsonök visszaváltását is bevezethette. A kongresszus szakértő számvizsgáló bizottságot nevezett ki, s ezeket ajánlotta a szövetkezett bankok munkájának támogatására. A konferencia felszólította a bankokat, hogy azokból az összegekből, melyeket évente kulturális célokra megszavaznak, a jövedelemből rendszerint kiosztott és még fennmaradó összeg bizonyos hányadát, a bankok által létesítendő kulturális alapra fordítsák és a legégetőbb kulturális szükségletek fedezése céljaiból bocsássák az ASTRA (Erdélyi román irodalmi és közművelődési egyesület) rendelkezésére. A konferencia ezen kívül elhatározta magát a budapesti nagybankok befolyása alatt kialakuló vidéki bankok országos szövetségétől.¹³⁰ A főispáni értekezlet úgy látta, hogy a szövetség révén a román bankok „hatalmas szervezetben egyesítik a szétforgácsolt erőket a nemzetiségi célok szolgálatában, az Albina vezetését fogadják el”, és ki akarják vonni magukat minden más befolyás alól. „Hatalmas kulturális alapot akarnak létesíteni az ASTRA számára, úgy, hogy annak tőkéje is felhasználható legyen.” Egyes főispánok — bár mindannyian elismeréssel szóltak a román bankok szolid, megbízható vezetési módszereiről — felvetették az állami vagy társadalmi beavatkozás gondolatát. Míg a Hunyad megyei főispán szerint ott a magyar pénzüzetek erősek, „olcsóbbak és fel tudják venni a versenyt”,¹³¹ addig a torontáli főispán olyan „ellenbank” alapítását javasolja, melynek alap-tőkéjét (80—100.000 K) felerészből az állam, felerészből pedig az „ottani jó-érzésű egyének jegyeznék”. E mellett politikai okokból célszerűnek tartaná, „ha a román pénzüzeteknél kutatások tartatnának”.¹³² A beavatkozás kérdésében a legradikálisabb javaslat Maros-Torda vármegye viszonyainak egyik ismertető-jétől¹³³ származott, aki a kereskedelmi törvény módosítását javasolta, hogy a bankok azon jogait, melyek alapján a részvényvásárlást közgyűlési határozattal adott engedélyhez kötik, törvényileg szüntessék meg. Egy ilyen törvénymódosítástól azt lehetett remélni, hogy a román bankok részvényesei között a hatóságok bizalmasai is helyet foglalhatnak majd, s „ezáltal titkos működésük megakadályozására némi mód nyílhatna”. Szóba került az is, hogy gondot kellene fordítani a magyarok lakta vidékek „telekkönyvi tisztázására”, mert a fennálló telekkönyvi viszonyok nemcsak a hitel megszerzését nehezítik, hanem számtalan család tönkremenésének forrását képezik.¹³⁴ Kevésbé nagyszabásúnak, de annál kézenfekvőbbnek és az egykori magyar politikai vezetőréteg gondolkodásához idomultnak tűnik a román bankkonferencia jegyzőkönyvéhez fűzött utolsó megjegyzés: „Ezen évi jelentéshez még meg kellene szerezni az előbbieket is és összevetve meg lehetne állapítani, hogy milyen tőkével rendelkeznek, nemzetiségi célokra mit áldoznak, mennyi ingatlant szereznek, stb. De főleg pontos és hite-

¹²⁹ A nemzetiségi bankok által kezelt tőke mobilizálhatóságának sajátos jelentőségére ld. Szász Z.: i. m.

¹³⁰ Ld. „A román bankok igazgatóinak harmadik konferenciája” című mellékletet. OL ME 1904. XIV. 152—3384. Közli Kemény G. Gábor: Iratok... IV. köt 55—59. l.

¹³¹ Az értekezlet jegyzőkönyve, Hunyad megyére vonatkozó rész. OL ME 1904. XIV. 152—3384.

¹³² Uo. Torontál megyére vonatkozó rész.

¹³³ Az írás alapján feltehető, hogy Sándor János, belügyi államtitkár, volt Maros-Torda megyei főispán följegyzése.

¹³⁴ Uo.

les névsorát lehetne összeállítani az e téren szereplő embereknek, kiket aztán szemmel tartani kellene.”¹³⁵

A román bankok tevékenységével kapcsolatos hivatalos állásfoglalás tükrözi leginkább a korszak nemzetiségpolitikai szempontból is átmeneti jellegét. Éppen a nemzetiségi pénzügyi intézetek állami ellenőrzésére irányuló bizonytalan kísérletezések mutatják, hogy a magyar uralkodó osztályokat egyre kevésbé elégíti ki a nemzetiségi elnyomás patriarchális formája, mely semmiféle külön nemzetiségi jogot el nem ismer, de mint egyént állampolgári jogaiban — a szó polgári értelmében — nem korlátozza. Bár a szándék nem hiányzott, az állami ellenőrzés bevezetésére az adott gazdasági struktúra, a rendszer liberális jogelvei és a belpolitikai szilárdság hiánya miatt nem került sor.¹³⁶

A magyarországi nemzetiségek számára elsősorban a bankokkal összefonódó egyházi autonómia jelentette azt az organizmust, mely az önálló állami lét hiányát igyekezett pótolni.¹³⁷

A görögkatolikus és görögkeleti egyházak legfelsőbb vezetői mindenkor ún. mérsékelt, kompromisszumos politikát folytattak. Tekintve, hogy ez a taktika sem a kormány, sem a nemzetiségi mozgalmak képviselői részéről támogatást nem kaphatott, végeredményben csak a főpapok elszigetelődéséhez vezetett.

A nagyszebeni görögkeleti érsek legveszélyesebb ellenfelei 1902 után az aradi püspökség főpapjai voltak. Itt ugyanis azok az egyháziak (és világiak), akik a nemzeti mozgalom vezetői voltak, egyben az egyházmegye kulcspozícióit is uralták (Mangra Vazul, Ciorogariu Romulus, Goldis Vazul, Oncu Miklós, Rusu-Şirianu János stb.). Ez a csoport az egyházi-iskolai szervezeten keresztül komoly társadalmi befolyásra tett szert, s gyakran megakadályozta, hogy irányzatukhoz nem tartozó személyek az egyházi vezetésbe bekerüljenek.

A legnagyobb harc a különféle püspöki székek betöltése körül dúlt. A radikális irányzat ilyenkor is kétfrontos harcot vívott. Egyrészt a „mérsékelttekkel”, a jelölés és választás kérdésében, másrészt a kormánnyal, egy-egy új püspök megerősítéséért. Az aradi püspöki szék betöltése ügyében kompromisszumos megoldásként végül is az ún. tulzók embere, Pap I. János lett megválasztva, miután a kormány 1902-ben a legradikálisabbnak ismert Mangra Vazult ebben az állásban nem volt hajlandó megerősíteni.¹³⁸ A lugosi görögkatolikus püspök, Hosszú Vazul viszont, bár szoros baráti kapcsolatban állt a román nemzeti párt vezetőivel,¹³⁹ „a magyar állameszme nyílt és becsületes híveként” viselkedett, s objektíve Tisza és a kormány egyik támasza volt. A főispán tőle várta „a nemzetiségi érzésnek a magyar nemzeti állameszmével való egyeztetését”.¹⁴⁰

A román nemzetiségi mozgalom belső ellentétének egyik forrását a két román egyház kezdetektől meglevő vetélkedése képezte. A dualizmus korában mindkét román egyház a nemzetiségi mozgalom kisebb-nagyobb támasza volt, azonban ott, ahol a két felekezethez tartozó hívők egymás mellett éltek, a két

¹³⁵ „A román bankok igazgatóinak harmadik konferenciája” c. melléklethez fűzött megjegyzések. OL ME 1904. XIV. 152—3384. *Kemény G. Gábor*: Iratok... IV. köt. 55—56. l.

¹³⁶ A nemzetiségi bankok és az állam viszonyára ld. *Szász Z.*: i. m.

¹³⁷ *D. I. Herția*: Preocupării de organizare financiară-economică la români din Transilvania înainte de Unire. Fraților Al. și I. I. Lăpedatu (Emlékkönyv). București. 1936. 363. l., *I. I. Lăpedatu*: Finanțele private în Ardeal. Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1918—1928. I. Buc. 1929. 561—564. l.

¹³⁸ *Kemény G. Gábor*: Iratok... III. köt. 504—509. l.

¹³⁹ *Ioan Georgescu*: George Pop de Bășești. Oradea. 1935. 242—243. l.

¹⁴⁰ Főispáni jelentés a Krassó-Szörény megyei román nemzetiségi mozgalomról OL ME 1904. XIV. 152—3384.

egyház közötti hatalmi viszály a politikai kérdésekben is megosztotta a románságot. Ahol az egyik egyház hívei a rivális egyház híveivel szemben jelentős kisebbségben voltak, a „kisebbségi” egyház, pozícióinak védelmében, igyekezett megnyerni a hatóságok jóindulatát. Ilyenformán a hatóságok mindig számolhattak azzal, hogy Hunyad, Szeben, Krassó-Szörény, Maros-Torda vármegyékben a görög-katolikus román papság kevésbé vesz részt a nemzeti mozgalmakban, míg pl. Kis-Küküllő és Szatmár vármegyékben a görögkeletiek a tartózkodók.¹⁴¹

Mivel a felekezeti megosztottság gátolta a román nemzeti törekvéseket támogató egységes mozgalom kialakítását, már a XIX. század utolsó évtizedeitől kísérletek történtek a kettéosztottság paralizálására, illetve megszüntetésére. A „Tribuna” megindulása idején (1884) a Slavici-csoport még főleg arra fordította figyelmét, hogy a szerkesztők között mindkét egyház hívei megtalálhatók legyenek.¹⁴² A századforduló után azonban a nacionalista körökben egyre gyakrabban, szinte általános politikai kívánságként hangoztatták a két román egyház egyesítésének szükségességét.¹⁴³

A nemzeti társadalmak sajátos fejlődése következtében a politikai életben is rendkívül jelentős funkciót töltött be az alsópapság. Ez a jórészt szegényparaszti származású, az értelmiség soraiba alig-alig fölemelkedett elem volt hivatva az uralkodó ideológiát a néptömegek felé közvetíteni. Éppen ezért a kormányzat mindig igen éber figyelemmel kísérte a nemzeti papság magatartását. A főispánok általában egyetértettek abban, hogy a két román felekezet papnevelőinek „nemzeti szelleme nem kielégítő”. Kristóffy József viszont úgy vélte, hogy „a papok jórésze jövedelemkigészítés fejében a kormánynak megtartható, de éppen ezért igen ügyelni kell a (görögkatolikus — Sz. Z.) kongrua rendezésénél, nehogy a főispán befolyása a lelkészekre elveszen”.¹⁴⁴

*

Az értekezlet fő célkitűzése, Tisza intencióinak megfelelően, a román középosztály és „a magyar társadalom”, elsősorban a kormányzati hatalom közötti viszony felmérése volt.

A főispánok beszámolóí nyomán mozaikszerűen kialakuló kép azt mutatja, hogy az állami hivataloktól nagyrészt elszigetelődött, az emelkedés lehetőségétől megfosztott román értelmiség a szabadfoglalkozások felé fordulva fokozatosan csökkentette a magyar burzsoáziától való közvetlen függését. Miközben a román polgárság szerepe a Monarchia gazdasági rendszerében valamelyest növekedett, politikai szempontból mozdulatlanságra volt kényszerítve. Az értelmiség, az állami mindenhatóság köréből kiszabadulva, fokozott mértékben juttatta kifejezésre a fennálló politikai berendezkedéssel szembeni elégedetlenségét. Az elégedetlenség és az elidegenülés egyik megnyilvánulási formája a zárkózottság volt. A román burzsoázia a kormányhatalom, a közigazgatási szervek, általában a

¹⁴¹ A főispáni értekezlet jegyzőkönyvének Arad, Szatmár, Szilágy, Szeben, Maros-Torda, Kis-Küküllő, Krassó-Szörény és Hunyad megyére vonatkozó részei. OL ME 1904. XIV. 152—3384. — A két egyház közötti súrlódásokkal foglalkozik a szocialisták román lapja, az *Adevărul*, 1903. szept. 20-i száma is.

¹⁴² *Ioan Slavici*: *Lumea prin care am trecut*. Buc. 1930, 93. l.

¹⁴³ A főispáni értekezlet jegyzőkönyvének Szeben vármegyére vonatkozó része. OL ME 1904. XIV. 152—3384.

¹⁴⁴ A főispáni értekezlet jegyzőkönyvének Szatmár megyére vonatkozó része. OL ME 1904. XIV. 152—3384.

hivatalos társadalom minden megmozdulásától távol tartotta magát. Ezidőtájt az elzárkozás egy előrehaladott, de még nem teljesen lezárt folyamat. A Hunyad megyei főispán szerint a román anyanyelvű hivatalnokok és tisztviselők — tehát a nem szabadfoglalkozásúak — részéről még megfigyelhető egy-egy olyan megnyilatkozás, hogy a fennálló keretekbe valahogyan beilleszkedjenek. Az értekezlet résztvevői azonban egyhangúan leszögezték, hogy ezek a formai gesztusok mindig opportunitási szempontból történnek. Valójában csak néhány olyan alkalomról van szó, amikor egyesek inkább a helyzetükből adódó presszióknak engedve, semmint meggyőződésüktől vezérelve vesznek részt hivatalos vagy félhivatalos ünnepségeken. De ezek is „csak abban az esetben, ha azt szépszerivel ki nem kerülhetik”.¹⁴⁵ „Egyesek a politika terén velünk tartottak eddig, mert ebből hasznot vártak, vagy láttak; és ugyanebből az indokból velünk fognak tartani a jövőben is” — mondotta a temesi főispán.¹⁴⁶

A román burzsoázia azon rétege, amelyik társadalmi helyzeténél fogva „mérsékeltebb” magatartást tanúsított, komoly befolyással nem rendelkezett. Pedig ez volt az a réteg, melynek Tisza azt a feladatot szánta, hogy a román „túlzók” mozgalmát paralizálja. Csakhogy ebben az időben „a román intelligencia és a lelkesíri kar zöme már a nemzeti eszmék híve, s nemcsak a magyarsággal szemben ellenséges, — vagy nagyon tartózkodó, hanem még a mérsékeltebb románsággal szemben is, ... ezeket maguk közül kirekesztik, „renegátoknak” tartják. A mozgalmak mérsékeltebb elemei érvényesülni nem tudnak, azok pedig, kik meggyőződésből állanak a mozgalmaktól távol — magukról életjelt nem adnak.”¹⁴⁷

A román nemzeti mozgalmak az ún. „mérsékelt” elemek feletti nyomasztó fölényén túl, e réteg elzárkózódásának másik alapvető oka a magyar uralkodó osztályok nemzeti eszmékkel szembeni, realitásokkal egyáltalán nem számoló túlzó sovinizmusa volt. Az aradi főispán leszögezte, hogy „a románságnak a mozgalmakban részt nem vevő része és a magyar társadalom közötti viszony általában rossznak mondható, s ennek nagyrésztben ... a magyar társadalom és sokszor a magyar sajtó indokolatlan támadásai az oka”.

Általában az a nézet alakult ki, hogy „a román nemzeti mozgalmakban részt nem vevő elemeknek a magyar társadalomba való bevonása és őszinte egybeforradása nem remélhető”. Az aradi főispán viszont határozottan állította, hogy hosszabb időszak alatt fokozatos munkával kialakítható az együttműködés. Ő maga egy társadalmi mozgalmától és a magyar sajtó hangjának mérséklésétől várta az első lépéseket, hogy azután egy ilyen előkészítés nyomán „néhány előkelő, s úgy a magyarság mint a románság előtt is tekintéllyel bíró egyén egy nagyszabású akció megindítására megnyerhető lenne”. Így alakulhatna ki egy olyan tömörülés, „melynek programja előzetesen precízírozhatnák, s a kormány intencióival sem ellenkezne”. Hogy egy ilyen akció kellően előkészített legyen, ahhoz szükségesnek tartotta a román ifjúság bizonyos részének magyar állami hivatalokba, magyar vidéken való elhelyezését.¹⁴⁸ Ezt a gondolatot Tisza helyeselte.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Mara László Hunyad megyei főispán 1904. júl. 29-i jelentése, ill. az értekezlet jegyzőkönyvének Szilágy megyére vonatkozó része. OL ME 1904. XIV. XIV. 152—3384.

¹⁴⁶ Ld. a Temes megyére vonatkozó feljegyzést, illetve a főispáni jelentést. Uo.

¹⁴⁷ Urbán Iván Arad megyei főispán 1904. júl. 26-i jelentése. Uo., közli Kemény G. Gábor: Iratok ... IV. köt. 119—129. l.

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ Ld. Tisza széljegyzeteit a fenti iraton.

Az értekezlet során a román politikai vezetőkkel való tárgyalás, a kormány és a román nemzeti mozgalom közötti valamelyes közeledés gondolata is felmerült. Egyrészt Mihú János — a szászvárosi román aktivista jobbszárny vezetője —, „aki a mozgalmakban sohasem vesz részt, azonban az általa alkalmazott dr. Vlád útján az agitáció legfőbb irányítójának tekintendő”, a nevezetes vasúti sztrájk alkalmával „nagyon kiemelte, mennyire helyesli a kormány egész fellépését”, hajlandónak mutatkozott a kormánnyal esetleg együttműködni, „ha a miniszterelnök a nemzetiségi politikára nézve a románok érdekében bizonyos kijelentéseket tenne”.¹⁵⁰ Másrészt a román nemzeti párt elnöke, Illésfalvi Pap György, „a híres dákoromán, tekintélyes földbirtokos, a memorandum-per hőse, aki jelenleg békésebb húrokat penget, olyképp nyilatkozott, hogy mint az oláh-ság feje néhány kérdésben a kormánnyal tárgyalni óhajtana”.¹⁵¹

Mihú János és Illésfalvi Pap György egyaránt a román nemzetiségi mozgalom reprezentatív vezéralakjai voltak. Az előbbi mint az aktivitás elindítója, a román kulturális élet önzetlen támogatója, az egész aktivista irányzat, az aradi és szászvárosi csoportok osztatlan bizalmát, s ezen túlmenően az ún. „mérsekeltek” támogatását is élvezte. Mint bankelnök nemcsak a szászvárosi „Ardeleana”, hanem a legnagyobb román pénzintézet, az „Albina” s ezen keresztül az egész román burzsoázia valódi érdekeit képviselte.¹⁵² Illésfalvi Pap György viszont az évtizedek során a románsághoz immár teljesen hozzacsontosodó nemzeti párt elnöke, a két egyház és az egyelőre még inkább passzivistá álláspontot követő honorációr eredetű értelmiség szószólója volt. Kettejük személye tehát lényegében átfogta az egész magyarországi román nemzetiségi mozgalmat.

A megbeszélések alapján foganasított olyan kisebb jelentőségű intézkedések mellett — mint pl. a székely tanoncsegély (évi 40 000 K) elosztásának megváltoztatása,¹⁵³ a bírósági hirdetések közzétételében kialakult joggyakorlat átalakítására irányuló gondolat¹⁵⁴ felvetése, — egyetlen érdembeli határozat született.

*

A miniszterelnök utasította a bizalmas értekezleten részt vevő főispánokat, hogy „a románokat lehetőleg vonják be a társadalmi és politikai életbe”.¹⁵⁵ Ennek valóraváltása Tisza politikájának egyik alapgondolatát képezte, s a „meg-

¹⁵⁰ A főispáni értekezlet jegyzőkönyvének Hunyad megyére vonatkozó része. OL ME 1904. XIV. 152—3384.

¹⁵¹ A jegyzőkönyv Szilágy megyére vonatkozó része. Uo.

¹⁵² Mihú János szoros baráti viszonyban s politikai kérdésekben is gyakran azonos állásponton volt Kozma Párténnel, az Albina bank vezérigazgatójával. Ld. *Ioan Mihú: Spicuri din gindurile mele. Sibiu. 1936. XXVII. l.*

¹⁵³ A megbeszélés eredményeként Tisza javaslatára a kereskedelemügyi miniszter szakított az addigi gyakorlattal, melynek értelmében a székely fiatalokból néhányat gyárakban taníttatott, hisz ez a vidék szempontjából nem látszott célszerűnek —, s a jövőben a segélykezetet e fiatalok brassói és nagyszebeni mestereknél való képzésére fordította. Ez a terv e két város iparosainak elrománosodását akarta megakadályozni. Hieronymi egyébként egy „szélesebb körű” intézkedéssorozatot tervezett a székelyföld iparának fellendítése érdekében. OL ME 1904. 152—3384.

¹⁵⁴ Az igazságügyminiszterhez intézett aug. 22-i levelében Tisza felveti azt a gondolatot, hogy törvény vagy rendelet útján módosítani kellene azt a gyakorlatot, melynek értelmében a felektől függ azon lapok kijelölése, melyekben a bírósági hirdetmények megjelennek. Ha a hirdetmények a bíróság által kijelölt lapokban kerülnek közzétételre, úgy a nemzetiségi sajtó egyik fő anyagi támaszát veszítené el. OL ME 1904. XIV. 152—3384. A levélre válasz nem érkezett.

¹⁵⁵ Kristóffy szerint Tisza tárgyalásokat akart kezdeni a román politikai vezetőkkel. Ld. *Kristóffy J.: i. m. 114. l.* — Molnár Viktor Temes megyei főispán 1904. aug. 3-i jelentése. OL ME 1904. XIV. 152—3384.

felelő” légkör előkészítése érdekében hajlandó volt bizonyos engedményeket tenni.

Tisza igyekezett kerülni a tyúkszemrehágás politikáját, s ennek megfelelően valamelyest mérsékelte a sajtópereket.¹⁵⁶ Ugyanez tapasztalható a Berzeviczy-tervezetet ellenző román értelmiséggel szembeni fellépés módjában is. Azokat az eseteket kivéve, amikor népgyűlésekre került sor, a miniszterelnök szabadjára engedte a vitát, és semmiféle hatósági nyomást nem érvényesített.¹⁵⁷ Tisza bízott abban, hogy rendezett viszonyok közepette, az akkori parlamentben minden nehézség nélkül keresztülvihető egy magyarosító népiskolai törvényjavaslat elfogadása, s így az alkalmi ellenséges megmozdulásoknak, ha az nem nyilvánosság előtt történt, jelentőséget nem tulajdonított.

Ugyancsak a román polgárság vezetőinek megnyerése érdekében az 1895 márciusában, még a nagyszombati Tribuna című lap által az Avram Iancu szobor felállítására gyűjtött és lefoglalt 9402 K-t, Széll Kálmán elutasító határozatával szemben, az érsek-metropolita javaslatára időközi kamataival együtt a nagyszombati ASTRA román irodalmi és közművelődési egyletnek adományozta.¹⁵⁸

A miniszterelnök utasításának megfelelően járult hozzá Temes megye főispánja ahhoz, hogy Fehértemplomon a németek és szerbek Rossu-Micu János ügyvéd személyében román polgármestert válasszanak.¹⁵⁹ Az anyanyelv használata kérdésében is, ahol pedig a kormányok mindig igen szűkmarkúnak mutatkoztak, felfedezhető bizonyos sajátos vonás. Tisza miniszterelnöksége alatt négy vármegyében érik el a románok — a főispán támogatása és a magyar bizottsági tagok ellenzése mellett —, hogy a megyegyűléseken anyanyelvük használatát rendszeresítsék.¹⁶⁰

A Tisza-féle nemzetiségi politika egyik oldalát ezek az önmagukban még jelentéktelen engedmények képezték, ennek ellenére intézkedései ténylegesen a századforduló utáni évek legmérsékeltabb nemzetiségpolitikai gyakorlatát jelentették.

Tisza azonban nemcsak abban különbözött miniszterelnök elődeitől, hogy a nemzetiségek vezetőivel, elsősorban a románokkal való megegyezést kereste, hanem különbözött abban is, hogy közvetlen elődeinél nagyobb csapást akart mérni a nem-magyar egyházak és iskolák autonómiájára.

¹⁵⁶ 1904 első negyedében 1, második negyedében egyetlen esetben sem, a harmadik negyedében (Berzeviczy tervezet-vitája) pedig három ízben került sor sajtóper megindítására. Ld. Bernáth Géza igazságügyi államtitkár 1904. máj. 17-i, aug. 30-i és nov. 11-i beszámolóját. *Kemény G. Gábor*: Iratok... IV. köt. 235–243. l. Természetesen ez a sajtópolitika sem volt hátsó gondolatoktól mentes, hiszen már láttuk, hogy Tisza a BTK 171–172–173. §-ának szigorítására készült.

¹⁵⁷ Volt rá eset, hogy a tervezet ellen állást foglaló értekezleten a tanfelügyelő is részt vett, és megelégedését fejezte ki a résztvevők általános magatartásával kapcsolatban, s ez a helyi sovíniszta köröket ugyancsak megbotránkoztatta. *Aradi Közlöny*, 1904.

¹⁵⁸ A lefoglalt összeg közel 10 éven át az aradi „Victoria” román bankban maradt elhelyezve. Ld. a belügyminiszter 1904. máj. 28-i átiratát a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, ill. Tisza István miniszterelnök 1904. dec. 5-i leiratát Szeben megye alispánjához. *Kemény G. Gábor*: Iratok... IV. köt. 243–245. l. — Ld. még Tisza 1905. jan. 15-i beszédét. *Beszédei* III. köt. 383. l.

¹⁵⁹ Molnár Viktor Temes megyei főispán 1904. aug. 3-i jelentése. OL ME 1904. XIV. 152–3384.

¹⁶⁰ *Biró Sándor*: Az anyanyelv használatának kérdése Magyarországon a XIX. és a XX. században (kézirat).

4.

Az 1867 utáni kormányok nemzetiségpolitikájának mindenkor jelentős mozzanatát képezte a nem-magyar egyházak tevékenységének ellenőrzése, a papság fölötti állami befolyás kiterjesztésére irányuló törekvés.

Az abszolutizmus korában az addig szervezetileg egységes görögkeleti egyház kettévált görögkeleti szerb, illetve görögkeleti román nemzeti egyházzá, s ezek autonómiáját a kiegyezés törvényben is biztosította (1868: IX. tc.).

A nemzeti egyházak, papságuk és az általuk fenntartott iskolaszervezet révén, a magyarosítás egyik fő akadályát képezték. A magyar kormányzatok elég korán felismerték, hogy centralizációs törekvéseik számára a nem-magyar egyházak autonómiája milyen ellenerőt jelent. Éppen ezért különféle utakon, az államsegélyek, jutalmazások, jóváhagyások politikai szempontú irányításával, az oktatási intézmények rendszeres megfigyelésével és a nemzeti egyházi kongresszusokra kiküldött királyi biztosok által igyekeztek az állami ellenőrzést kiterjeszteni.

A két görög típusú egyház közül, híveinek számát tekintve, a görögkatolikus egyház volt a gyengébb helyzetben, bár pozícióját kétségtelenül erősítette az a tény, hogy az állammal szemben a Vatikán támogatására is számíthatott.

A kiegyezést közvetlenül követő időszakban társadalmi törekvésként Hajdú megyéből indult ki az a mozgalom, melynek célja a Szaboles, Bihar, Hajdú, Zemplén, Bereg, Abaúj-Torna, Máramaros, Szatmár megyék magyar görögkatolikusai számára egy püspökség felállítása volt. A mozgalom híveinek 1868. február 17-i ülésén megfogalmazott kívánságokat előbb Andrássy, majd Tisza Kálmán utasította el, abból a megfontolásból, hogy külön magyar egyház felállítása révén egyúttal egy tisztán nemzetiségi görögkatolikus egyház is létrejönne. 1873-ban sor került ugyan a hajdúdorogi magyar görögkatolikus vikáriátus felállítására, de ezzel a magyar liturgia ügye el is akadt, mivel Róma minden számottevő változtatást mereven elutasított.¹⁶¹ Ha Rómában nem is sikerült eredményt elérni, a magyar liturgia ügye, melyet a munkácsi és eperjesi püspökök kezdetől támogattak, a XIX. század végétől a magyar kormányok nemzetiségi politikájának részévé vált. Az idősebb Andrássytól és Tisza Kálmántól eltérően, most a kormány szorgalmazta egy magyar püspökség felállítását, így akarván, a magyar anyanyelvű hívők védelmén túl, a magyarosítást előmozdítani, a nemzetiségi egyházak befolyását csökkenteni.

A Vatikán status-quo-t fenntartó politikája miatt a századfordulón két úton kísérelték meg a görögkatolikus egyház átalakítását. Egyrészt a munkácsi és eperjesi püspökség területén kívántak általános érvényt szerezni a magyar liturgiának, másrészt a nyelvi kérdés felvetése nélkül egy új (valójában magyar) püspökséget akartak létesíteni. Természetesen mindkét elképzelés gondosan elzárkózott egy önálló rutén nemzeti egyház kialakításának gondolatától. Ezekkel a kísérletekkel magyarázható, hogy a görögkeleti papság államsegélynek rendezésével (1898: XIV. tc.) egyidőben nem került sor az unitus papság anyagi támogatásának szabályozására.¹⁶²

Amikor az északkeleti megyékben „schizmatikus” jelenségek mutatkoztak, a kormány 1903 nyarán ezeket is igyekezett felhasználni a görögkatolikus egyház fölötti állami befolyás növelésére, azaz a magyar istentiszteleti nyelv beveze-

¹⁶¹ A magyar görög-katolikus egyháztartomány létesítésére irányuló korai törekvéseket elemzi *Petronius*: Küzdelem a magyar liturgiáért. Budapesti Szemle, 108. köt. (1901) 298. sz. 118–149. l.

¹⁶² Uo.

tése, a Rómában tanuló magyarországi és határonkívüli görög-katolikus papnövendékek különválasztása (S. Girolamo kollégium ügye), az Amerikába kívándorolt görögkatolikusok „nemzeti gondozásának” (az Egyesült Államokban létesítendő görögkatolikus apostoli vikáriátus ügye) megszervezése érdekében. A kormány arra törekedett, hogy mindezekben a kérdésekben a Vatikán támogatását megnyerje.¹⁶³

Tisza István miniszterelnökségével a magyar görögkatolikus egyház kérdésében újabb, immáron a harmadik fordulat következett. Tisza a nemzetiségi egyházakat, különösen a románokat, mely „teljes kulturális autonómiával és ezen felül még román liturgiával is bír, . . . s bizonyos fokig államot alkot az államban”, az adott helyzetükben igen veszélyesnek tekintette, mivel úgy ítélte, hogy „azon esetben, ha a Monarchia súlyos külpolitikai helyzetbe kerülne, úgy az egyházi mezben nemzetileg szervezkedett s így a magyar állam egészével lazább összefüggésben álló románság mintegy önmagától válnék el és érett gyümölcsként hullanék bele Románia ölébe”.¹⁶⁴ Tisza a magyar kormány és a Vatikán érdekközösségére apellálva, részben folytatta elődei politikáját, mely most már az új pápa megnyerésére irányult. Arra hivatkozott, hogy „a rutének, románok, szerbek (bunyevácok) csak addig maradhatnak meg katolikusoknak, míg Magyarország fennhatósága alatt élnek, ellenben azon mindenesetre valószínűtlen esetben, ha a nemzetiségi izgatások a magyar államot aláaknáznák, s örökét Oroszország, Románia és Szerbia foglalná el, az orosz, román és szerb állam-egyházak csakhamar végetvetnének a katolicizmusnak”.¹⁶⁵

A magyar liturgia ügyéhez — Berzeviczy javaslatára — a Vatikán mellett működő állandó magyar informátori állás (Cardinalis curiae) alapítását és a nemzetiségi egyházak vitás ügyeiben a primási joghatóság kiterjesztését kapcsolta.¹⁶⁶ Ugyancsak Tisza — vagy Klebelsberg — vetette fel azt a gondolatot, hogy a magyarországi származású papnövendékek részére Rómában egy külön kollégium, az ún. „Szent István intézet” állíttassék fel.

Amikor azonban Tisza puhatolózására a vatikáni osztrák-magyar követ azt a felvilágosítást adta, hogy „a nemzetiségi kérdésekben többet, mint egy jóakaró neutralitást, a Curiától alig várhatni”,¹⁶⁷ az akciót folytatva egy párhuzamos, de a görögkatolikus liturgia ügyével szorosan összefüggő újabb vállalkozásba kezdett. A másik nagy nemzetiségi egyház, a görög-keleti felé fordult.

Javasolta, hogy a Szentszék ellenállásának megtörése érdekében a vatikáni követ Rómában tegye szavá, miszerint „állami szempontból a Curiával való kooperálás a felvidéki bajok (a schizma — Sz. Z.) elhárításának nem egyedüli módja, hanem az orvoslásnak más módja is kínálkozik. A budai görögkeleti püspök, Bogdanovics Lucian hazafias szempontból teljesen kifogástalan, megbízható ember, aki meg volna nyerhető arra, hogy erősen magyar jellegű görögkeleti egyházi politikát csináljon s az államveszélyes áttérési mozgalmakat haza-

¹⁶³ Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök 1903. jún. 12-i levele a kultuszminiszterhez. OL ME 1904. XXI. 2443. ill. Wlassics Gyula kultuszminiszter levele a miniszterelnökhöz, 1903. aug. 16. OL ME 1904. XXI. 2443—3505.

¹⁶⁴ Tisza István miniszterelnök 1904. ápr. 29-i átirata Goluchowski külügyminiszterhez. OL ME 1905. XVII. 127. (1904. XVIII. 337—852.)

¹⁶⁵ Tisza Goluchowskihoz (levéltervezet) 1904. júl. 6.; OL ME 1904. XV. 3266. *Kemény G. Gábor*: Iratok . . . IV. köt. 160—163. l.

¹⁶⁶ Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter levele a miniszterelnökhöz. 1903. dec. 10. OL ME 1903. XXI. 2443—5068.

¹⁶⁷ Szécsén Miklós vatikáni követ 1904. febr. 28-i levele Tisza István miniszterelnökhöz. OL ME 1904. XV. 216—1215. *Kemény G. Gábor*: Iratok . . . IV. köt. 156—160. l.

fias mederbe terelje. Hogyha a magyar királyi kormány a Vatikán visszautasító álláspontja által ezen megoldásra kényszeríttetné, s védőkezét az unióról levenné, ez a mai körülmények között a felvidéki görögkatolikus egyház összeroskadását jelentené.”¹⁶⁸ Ha tehát a Vatikánt az áttérési mozgalmak rendőri üldözése, a görögkatolikus papság kongruájának soronkívüli megadása¹⁶⁹ önmagában nem készítené a magyar kormány terveinek támogatására, úgy létre kell hozni a magyar görögkeleti egyházat, s ezzel kell az áttérési mozgalmakat kellően paralizálni; egyúttal a görögkeleti nemzetiségi egyházak hatásköréből valamit lefaragni.

Tiszával kezdődően tehát már nem csupán görögkatolikus magyar, hanem görögkeleti magyar egyháztartomány létesítésének terve is bekerült a kormány titkos fegyvertárába. S hogy Tisza részéről ez nem csupán üres zsarolás volt, azt bizonyítja, hogy a Központi Statisztikai Hivatal már 1903 decemberében az ország görögkeleti, illetve görögkatolikus népességére, elsősorban a magyar-ajkú hívőkre vonatkozó adatok összeállítására kapott megbízást.¹⁷⁰

1904 folyamán azonban mind a görögkeleti egyháztartomány létesítésére irányuló törekvés, mind a Vatikán hazai görögkatolikus püspökök útján történő megpuhítása, a belpolitikai válság következtében megfeneklett. A nyár folyamán Tisza még függőben tartotta a kérdést, később viszont felvetése már nem jöhetett számításba.¹⁷¹ A görögkatolikus magyar egyháztartomány létrehozására csak 1912-ben került sor.

A Tisza-féle egyházpolitika tehát a nemzetiségi felekezetek területi megnyirbálását, az egyházi autonómia megszorítását tűzte ki célul. A miniszterelnök azt akarta elérni, hogy ezek az egyházak kizárólag a hívők lelki gondozásával, illetve kulturális feladatokkal, iskolák fenntartásával foglalkozzanak. Ilyen jellegű tevékenységüket helyesnek tartotta és a maga részéről támogatni kívánta. Hitte, hogy a nemzetiségi egyházak és a politika egymástól elválaszthatók, többek között ezért is támadta különös hevességgel a politizáló nemzetiségi papokat, az ún. agitátorokat. De ennek dacára egyben ellenezte pl. azt a javaslatot, hogy e papok befolyásának visszaszorítása érdekében a felekezeten kívüliséget kellene a románság körében terjeszteni. Világosan látta, hogy az egyház befolyásának csökkenése a dualista állam számára veszedelmesebb ellenfél, a szociáldemokrata mozgalom bázisát erősítené. Amikor tehát Tisza nemzetiségi egyházpolitikájáról ítéletet alkotunk, nem szabad szem előtt téveszteni, hogy bár mindenáron korlátozni akarta autonómiájukat, ezen egyházak Tisza rendszerének is szerves részét képezték, elképzeléseiben komoly funkciókat kellett volna betölteniük.

A nemzetiségi egyházak egyik főfeladata Tisza rendszerében is az iskolahálózat fenntartása volt. Az egyházak ilyen jellegű tevékenységét a Berzeviczy-tervezet kívánta a kormány számára irányíthatóvá tenni.

¹⁶⁸ Tisza István miniszterelnök Szécsen Miklóshoz, 1904. febr. 22. OL ME 1904. XV. 216—835.

¹⁶⁹ Tisza István miniszterelnök Szécsen Miklóshoz, 1904. jan. 20. OL ME 1904. XV. 216. *Kemény G. Gábor*: Iratok... IV. köt. 151—155. l.

¹⁷⁰ A Központi Statisztikai Hivatal 31 833 görögkeleti vallású magyar hívőt mutatott ki a miniszterelnökhöz küldött jelentésében, hozzátéve, hogy ez az adat mélyen alatta van a valóságnak, mivel a számlálóbiztosok a vallás alapján sokszor jegyezték be magyarokat románnak. A hivatal a magyar egyháztartomány székhelyéül Budapestet, Hódmezővásárhelyt vagy Sepsi-szentgyörgyöt ajánlotta. Ld. K. S. II. jelentését. 1907. júl. 7. ME I. ü. o. 2762 : 1906/249—256. *Kemény G. Gábor*: Iratok... IV. köt. 334—339. l.

¹⁷¹ Klebelsberg 1905. febr. 27-i följegyzése. OL ME 1904. XV. 3266. *Kemény G. Gábor*: Iratok... IV. köt. 162. l.

1904 nyarán országsszerte nyilvános vita folyt a kormány készülő népoktatási törvénytervezetéről, az ún. Berzeviczy-féle javaslatról.¹⁷²

A törvénytervezet a magyar nyelv tanításának végrehajtását kívánta biztosítani, s az állami felügyeletet oly mértékben kiterjeszteni, hogy mindazok az iskolák, melyek nem tanítják kellő eredménnyel az állam nyelvét, „megrendszabályozhatók” legyenek. Ez a javaslat volt hivatva az 1879: XXVII. tc. helyébe lépni, melynek a magyar nyelv tanítására vonatkozó rendelete Tisza szerint ezideig „írott malaszt maradt”.¹⁷³

A javaslat két alaptételre épült. Egyrészt az ország minden népiskolai tanítójának fizetését 800 K. minimális évi összegben állapította meg, másrészt előírta, hogy tanítóképzőbe csak olyan tanulók nyerhetnek felvételt, akik bírják a magyar nyelvet. A tervezet mélyen sértette a nem-magyar népek kulturális autonómiájának elvét, mivel az állami felügyeletet gyakorlatilag korlátlanul kiterjeszthetővé tette. Mindazok az iskolák, melyek nem tudnák megfizetni az egyébként indokoltan, s elég mérsékelttel felemelt tanítói fizetéseket, államsegélyért kell folyamodjanak. S ha az államsegély tanítónként meghaladja a 120 K-t, a vallás- és közoktatásügyi miniszter hozzájárulásától függ a tanító kinevezése. Ugyanakkor a tervezet szerint a magyar nyelv tanítását olyan színvonalra kell emelni, hogy a tanuló a hatodik osztály elvégzése után „az ő életviszonyainak megfelelően gondolatait magyarul helyesen ki tudja fejezni, továbbá tudjon magyarul folyékonyan olvasni, írni és számolni”. E cél elérését szolgálta a tanítóképzésre vonatkozó intézkedés, ami magyarul jól tudó tanszemélyzetről hivatott gondoskodni.

A javaslat a fizetésemelés révén súlyosan érintette a nemzetiségi iskolák legalább 20%-át;¹⁷⁴ különösen azért, mert tanulóiuk szegénysége miatt a többi egyházi iskoláknál jóval kevesebb tandíjat szedhettek,¹⁷⁵ s így feltétlenül államsegélyre szorultak.

A javaslat egy pedagógiai képtelenséget, az anyanyelvi oktatással nagyjából azonos szintű magyar nyelvű oktatást akarta az általános iskolai tanítás alapvető feladatává tenni. Ugyanakkor Berzeviczy megjegyezte, hogy ezek „a követelmények minimumát alkotják annak, amit az államnyelv joga, állami és nemzeti egységünk, létező fennálló törvényeink szempontjából követelnünk kell”.¹⁷⁶

Érthető tehát, hogy a jogi és pedagógiai szempontból egyaránt sérelmes tervezet a kormánypárti szász képviselőktől a szerb radikálisokig, a nemzeti-

¹⁷² Törvényjavaslat a népiskolai közoktatásról szóló 1868. XXXVIII. és a népiskolai hatóságokról szóló 1876. XXVII. tc. módosítása tárgyában. Képviselőházi irományok (1901–1906). 35. köt. 380–456 l. Közli *Kemény G. Gábor*: *Iratok*. . . IV. köt. 383–426. l.

¹⁷³ A miskolci választók előtt mondott 1905. jan. 15-i beszéde. Beszédei, III. köt. 387. l. — A törvényjavaslat indoklásában az iskolai magyarosítás csődjéről kapunk képet. Negyedszázzal a kötelező magyar nyelvtanítás bevezetése után a nem-magyar anyanyelvű lakosság 83,2 %-a nem beszélt a magyar nyelvet. *Kemény G. Gábor*: *Iratok*. . . IV. köt.

¹⁷⁴ Berzeviczy. *Tribuna*, 1904. febr. 3.

¹⁷⁵ A tandíjra nézve lásd a nem állami elemi iskolák jogviszonyairól szóló 1907. XXVII. tc. indoklását. — A Berzeviczy-tervezetet elemzi *Dolmányos I.*: i. m. 355–360. l. Ugyanő a „Kritik der Lex Apponyi” c. tanulmányában (l. d. Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900–1918 kötetben. Bpest. 1966, 233–304. l.) egy nagyobb történeti korszak perspektívájában vizsgálja a javaslatot. Itt csak a Tisza-kormány politikája szempontjából nézzük a tervezetet, s csupán hangsúlyozni kívánjuk azt, amit Dolmányos István lényegében már leszögezett, hogy ti. a „Lex Apponyi” sérelmesebb volt a nemzetiségek számára, s rosszabbul szolgálta a magyar uralkodó osztályok érdekeit is mint elődjének tervezete.

¹⁷⁶ Berzeviczy Albert 1904. júl. 30-i képviselőházi beszéde. *Kemény G. Gábor*: *Iratok*. . . IV. köt. 350–351. l. ill. Az Újság, 1904. júl. 31.

ségek egyöntetű ellenállásába ütközött.¹⁷⁷ A román aktivisták a törvényjavaslatban a kormány taktikázgatását, a magyar sovíniszta ellenzéknek a nemzeti-ségek rovására adott engedményt vélték felfedezni. „Nem lehetett magyarosítani a hadsereget. De magyarosítani muszáj”, ... az ellenzék most már hallgathat és szobrot emelhet Tisza Pistának Pusztaszeren, mert elvégre ő a harmadik honalapító” — hangoztatta az aradi Tribuna.¹⁷⁸

A parlamenti ellenzék azonban egyáltalán nem lelkesedett a javaslatért, azt fél rendszabálynak, nem kielégítőnek tartotta. Bár állásfoglalása ebben a kérdésben távolról sem volt egyöntetű, mindegyik árnyalat radikálisabb, erőszakosabban magyarosító javaslatot követelt. Bartha Miklós a teológiai és tanítói szemináriumok államosítását ajánlotta, mert „a papok, tanítók és tanárok kiképzése által a magyar állam kellő biztosítékokat nyer a tanítás nemzeti szelleme felől. Ezek aztán taníthatnak tótul, románul, németül, a megfelelő iskola tannyelve szerint.”¹⁷⁹ A függetlenségi párt központi lapja leszögezte: „Berzeviczy népiskolai törvényjavaslatát — bár jóakarátúnak elismerjük — nem tartjuk elég célravezetőnek. Megmondottuk, hogy a kímélet ideje lejárt.”¹⁸⁰ „Eljött tehát az erősebb eszközök ideje. A méregtömlőt ki kell csavarni kezekből és iskolai életüket pórázra kell fűzni. Egyházi életük rejtett zugaiba is be kell vinni az állami ellenőrzés fényes napvilágát, revideálni kell az autonóm-egyházak ügyviteli és szervezeti szabályait, ... az egyházakat közvetlenül az államhoz és annak nemzeti céljaihoz kell reformálni ügyvezetés és nyelvhasználat tekintetében.”¹⁸¹ A javaslat egyes ellenzői a tanítási nyelv kiválasztását is törölni akarták az iskolafenntartó jogai közül.¹⁸²

A tervezetet a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1904. október 18-án benyújtotta a képviselőházba. Parlamenti hadjárata során¹⁸³ Tisza, nem egészen egy hónap múlva, formai aktusként minden beterjesztett törvényjavaslatot visszavont, hogy azonnal a házszabálmódosítás kérdését lehessen vitára tűzni. „Így tűnt le mindörökre a napirendről az én népiskolai szerves törvényjavaslatom is — mondotta Berzeviczy —, melynek azután csak csonka, hígított kivonata vált Apponyi cultusminisztersége idején törvénné.”¹⁸⁴

A javaslat bizonyos mértékig folytatása az előző kormányok magyarosító iskolapolitikájának, az állami ellenőrzés kiterjesztésére irányuló törekvéseknek, de tükrözője annak is, hogy Tisza — az ellenzékkel ellentétben — a fennálló törvények, különösen a nemzetiségi törvény eltörlésére nem volt

¹⁷⁷ A tervezet nemzetiségi részről történő bírálatára ld. az erdélyi Evangélikus Konzisztórium 1904. aug. 27-i emlékiratát, illetve Tisza István miniszterelnök 1904. okt. 20-i válaszát. *Kemény G. Gábor*: Iratok ... IV. köt. 371—377., 427—428. l.; *T. V. Pácáfián*: Cartea de aur. VIII. Sibiu. 1915. 146—153., 456—457. l.

¹⁷⁸ A cikkíró a tervezet gyakorlati képtelenségeit kifigurázva megjegyzi, hogy a sok teher alatt a románokhoz hasonlóan roskadozó magyarság szemébe porhintésnek kell a hamis hazafiság. *Ld. Primejdia școalilor. Tribuna*, 1904. febr. 2.

¹⁷⁹ *Bartha Miklós*: Két program. *Ellenzék*, 1904. aug. 2.

¹⁸⁰ A nemzetiségek és iskola. *Egyetértés*, 1904. júl. 17.

¹⁸¹ A közoktatásügyi reformjavaslat és a nemzetiségek. *Egyetértés*, 1904. dec. 4. Közli *Kemény G. Gábor*: Iratok ... IV. köt. 432—434. l. — A parlamenti ellenzék és a hazai nemzetiségek viszonyával, a törvényjavaslat ellenzéki fogadtatásával foglalkozik *Dolmányos István*: A magyar parlamenti ellenzék történetéből. Bpest. 1963. 435. l. — Lásd még *Az Újság*, 1904. jún. 2, 4, 5, 18-i számait.

¹⁸² *Bokor József*: A nemzeti államért. *Egyetértés*, 1904. máj. 28.

¹⁸³ A képviselőházi eseményekre lásd: *Dolmányos I.*: i. m. 364—419. l.

¹⁸⁴ *Berzeviczy Albert*: Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelme 1903—1905. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung. 2955.

hajlandó.¹⁸⁵ A törvényjavaslat benyújtásának időpontját úgy választotta meg, hogy a parlamenti ellentábort egy ilyen „nemzeti követeléssel” megbontsa. Az ellenzék megbontását, illetve részbeni megnyerésének funkcióját a javaslat nem töltötte be, hisz a tervezet a nemzetiségek és az ellenzék nyelvi követeléseitől egyforma távolságra, valahol a kettő között helyezkedett el. Mint a Tisza-féle nemzetiségi politika egésze, ez is a magyar szupremácia, de nem a szélsőséges, erőszakos válfajának alapján állt. A tervezet annyit vett el a nemzetiségi kulturális autonómiából, amennyi azokat joggal a kormány ellen fordította, ugyanakkor bejelentésére olyan parlamenti viszonyok között került sor, amikor egy ilyen „szerény” rendszabály fejében az ellenzék engedményeket tenni nem volt hajlandó.¹⁸⁶ Ezt látva, Tisza elejtette a törvényjavaslatot, az egyetlen nagyobb szabásút, mely minden nehézség nélkül keresztül ment volna a parlament gépezetén.

A tervezet, mely alkotói szerint „fegyvert adna az állam kezébe két irányban: abban az irányban, hogy végre valahára a magyar nyelvnek komoly és sikeres tanítását keresztülvigyék, és a felekezeti iskolákban fölmerülhető bármilyen államellenes és nemzetellenes jelenségek nyakát szegjék”¹⁸⁷, az irrátár sülyesztőjébe került, hogy néhány év múlva nemzetibb színekre festve¹⁸⁸ „Lex Apponyi” néven új életet kezdjen. A Tisza-féle nemzetiségi politikától, mely a nemzetiségi vezetőférfiak — főleg a románok — részleges megnyerésének gondolatával indult, a kiélezett válság közepette csak a felemás, a miniszterelnök felfogását torzul tükröző, félretett magyarosító tervezetre futotta.

Láttuk, hogy 1903 őszén a nemzetiségi politikusok közül sokan várakozással tekintettek ugyan Tisza jövőtele elé. Mindazonáltal azok, akiknek megnyerése a mozgalom leszerelésére legalább némi garanciát nyújtott volna, nem fogadták kedvezően az új miniszterelnök megnyilatkozásait. Igaz ugyan, hogy Tisza is, ők is egyaránt ragaszkodtak az egységes közös hadsereghez, Ausztria és Magyarország kapcsolatainak változtathatatlanságához, Tisza is ők is harcoltak a függetlenségi párt ellen. De Tisza és a nemzetiségi politikusok csak látszólag voltak közös platformon, csak időlegesen találkoztak. Míg ők nemzeti jogaik védelmében ragaszkodtak a Monarchia adott közjogi berendezkedéséhez, osztatlan hadseregéhez, addig Tisza épp a magyar szupremácia fenntartása és biztosítása érdekében szorgoskodott a birodalom megerősítésén.

A nemzetiségi politikusoknak látniuk kellett, hogy Tisza semmi körülmények között nem hajlandó nemzeti egyéniségüket elismerni, s nagyobb politikai mozgásszabadságot csak akkor biztosítana számukra, ha föladvá saját nemzeti jellegű pártjaikat, beolvadnának a magyar pártokba.¹⁸⁹ Ilyen irányú

¹⁸⁵ „...e (nem-magyar — Sz. Z.) felekezetek autonóm szervezete olyan valóság, mely immár közjogunk egész rendszeréből kitörölhetetlen; feltéve, hogy jogállam vagyunk, nincs is mód, hogy valamely reformot, valamely állami törvényt olyan irányzatossággal alkossunk meg, mely egyenesen és éppen csak e felekezetek iskoláinak szigorúbb ellenőrzését célozza.” Hazafias felekezetek. Az Újság, 1904. máj. 28.

¹⁸⁶ Berzeviczy álláspontja „egyszerűen küszöb. Létjogát nem találom. Turáni mivoltunk is belebotlik, a nemzetiségek is belebotlanak. Sem minket nem elégít ki, sem azokat”. Bartha Miklós: Iskolai reform. Ellenzék, 1904. szept. 15.

¹⁸⁷ Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. II. köt. 615. l.

¹⁸⁸ Tisza István 1910. márc. 3-i nagyváradi beszéde. *Albrecht Ferenc*: Forrástanulmányok gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához. Lugos. 1933. 24–26. l.

¹⁸⁹ Tisza a román nemzetiségi mozgalom egészét akarta — természetesen a „főagitátorok” eltávolításával — a kormánypárt érdekeinek korlátai közé szorítani. Kimondottan renegátokból álló „mérsékelt” román párt alakítására nem törekedett; 1905 januárjában elutasította az erre

aktivitásukat a miniszterelnök helyeselte, és arra is mutatott bizonyos hajlandóságot, hogy ezért kisebb taktikai engedményeket tegyen, a nemzetiségi képviselők számára a pártfegyelem kérdésében rugalmasabb gyakorlatot kövessen. A szabadelvű párti szász képviselőktől pl. nem vette rossz néven, hogy a Berzeviczy-tevezet ellen foglaltak állást, mint ahogy a tiltakozó népgyűlések rendezését is megengedte.¹⁹⁰ Ez azonban még nem elégítette ki a nemzetiségeket.

Ilyen előfeltételek mellett már eleve kudarcra volt ítélve a Tisza-féle megbékélési kísérlet is. Csődje ezúttal elsősorban nem azért következett be, mert maga a bizonytalan megegyezési program egyoldalú, kivihetetlen volt, hanem azért, mert a fő figyelmet a megrendült parlamenti viszonyokra irányító kormányzat számára már nem volt lehetőség az elképzelés kikísérletezésére. A parlamenti gépezet teljes elakadását követően kiírt képviselőválasztások előestéjén a román nemzeti párt, többéves huza-vona után, elfogadta a fiatalabb generáció aktivista programját. Az új program követelte „a román nép államalkotó politikai egyéniségének elismerését, etnikai és alkotmányos fejlődésének közjogi intézmények általi biztosítását”, ... a közös hadsereg egységének csorbítatlan fenntartását, az általános és titkos választójog bevezetését, a közigazgatási körzetek önkormányzatát és nyelvhatárok szerinti kikerekítését stb.¹⁹¹ A román nemzetiségi mozgalom tehát az önálló parlamenti aktivitás útjára lépett, s az új programmal mintegy 40 választókerületben jelölteket állított.

Tisza azonnal fölismerte a román nemzeti párt aktivitásba lépésének horderejét. Utolsó lehetőségként a román főpapokhoz fordult. Ahogyan a politikai válság közepette a király levélben hívta föl az ország főbb egyházi vezetőit a kormány támogatására,¹⁹² úgy Tisza is külön levelet intézett a román főpapokhoz, melyben a nagyszabesi konferencia határozata felett érzett aggodalmának adott hangot. A „magyar és román faj közös létérdekeire” hivatkozva leszögezte, hogy „a hazánkban lakó román honpolgárok nagy nemzeti ideáljukat úgy szolgálják igazán, ha teljes erejüket a magyar állam erősítésére fordítják”. Ez pedig csak a magyar pártokban való részvétel útján lenne lehetséges. „Közszereplésem egyik sarkalatos célját képezte elejétől fogva — hangzik továbbá a levél —, hogy sikerüljön álláspontjuk téves voltáról meggyőzni ezeket (az „izgatókat” — Sz. Z.) is, és bevonni őket a magyar közéletbe aként, hogy a túlzó követelések nyűgétől megszabaduljanak. Fájó szívvel kell látnom, hogy az eddig passzivitásban állott románok többségének mostani határozata mindezt hosszú időre, talán végleg kompromittálja és lehetetlenné teszi.” A levél végül föl szólította a püspököket, hogy „a bajnak — ha már el nem kerülhetünk — lehetőleg lokalizálásában közreműködni méltóztassék”.¹⁹³

irányuló javaslatot. Ld. *Albrecht F.*: i. m. 20. l., 1905. máj. 6-i képviselőházi beszédében is a nemzetiségek magyar pártokba való beolvadásának szükségességét hangoztatta. Beszédei. III. köt. 522. l.

¹⁹⁰ Beszédei. III. köt. 379. l., ill. Suciu János román nemzetiségi képviselő 1905. máj. 10-i parlamenti beszéde. *Kemény G. Gábor*: Iratok... IV. köt. 578—581. l. — *Dolmányos I.*: i. m. 361. l.

¹⁹¹ A román nemzeti párt 1905. évi választási programja. *T. V. Păcățian*: Cartea de aur. VIII. Sibiu. 1915. 169—172. l., ill. *Kemény G. Gábor*: Iratok... IV. köt. 534—536. l.

¹⁹² Magyarország története. II. köt. Bpest. 1964. 200. l.

¹⁹³ Tisza István miniszterelnök 1905. jan. 14-i levele a román főpapokhoz. Ld. *Albrecht F.*: i. m. 20—22. l., illetve Beszédei. III. köt. 379—381. l.

Az engedékenységre hajlamos görögkeleti érsek, az aradi görögkeleti és a szamosújvári görögkatolikus püspök pozitív értelemben válaszoltak.¹⁹⁴ Hosszu Vazul lugosi görögkatolikus püspök, nyilván Tisza intenciói nyomán, a román nemzeti párt egyik befolyásos vezetőjéhez írt levelében helytelenítette az aktivitás fölvetését.¹⁹⁵ A püspökök opportunistá válaszána, Hosszu Vazul mérséklő kísérletének természetesen semmiféle hatása nem volt. Az 1905-ös választásokon nemzetiségi programmal 8 román, egy szerb és egy szlovák képviselő jutott be a parlamentbe, újra meghirdetve a külön nemzetiségi pártok szükségességét és létjogosultságát.

Az 1905-ös választások során, amikor a dualista korszak történetében először — és utoljára — megbukott a kománypárt, vele együtt bukott egy mérsékeltebb és átgondoltabb kormányzati román politika kísérlete. A román polgári vezetőkkel való egyezkedés szándéka azonban a dualizmus hátralevő éveinek történeti képén maradandó színfolt lett. Magát a magyarosító politika kizárólagos letéteményesének tartó koalíció részéről azonban egy ilyen gondolat még a szabadelvű párt kísérleténél is kevesebb realitást tartalmazott. A románokkal kötött alkalmi megállapodása napok alatt érvényét veszítette, hogy évek múlva helyt adjon Tisza próbálkozásainak, aki ismét kiélezett helyzetben, belpolitikai válság közepette, s részben újra külpolitikai okoktól indítatva, az 1904-ben föltűnt személyeken keresztül kísérletet tett a román burzsoázia tényleges vezetőivel való megegyezésre.

3. САС

РУМЫНСКИЙ ВОПРОС В ПОЛИТИКЕ ПЕРВОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ИШТВАНА ТИСЫ (1904 Г.)

Резюме

К разрешению развернувшегося в 1903 году парламентского кризиса в Венгрии, к подавлению обструкции приступил Иштван Тиса, известный своей энергичностью. Тиса с глубоким убеждением поддерживал идею единого венгерского национального государства и на основе взвешивания соотношения сил на международной арене, он видел обеспеченным будущее исторической Венгрии в поддержании неизменного существования системы дуализма и великодержавного положения Монархии. Тиса судил о румынском вопросе также с точки зрения внешнеполитической ситуации, будущего Тройственного Союза. Он принимал к сведению, что румын и сербов связывает множество уз со своими собратьями, проживающими в соседних независимых королевствах, однако он считал, что это можно уравновесить постоянным нажимом на Сербию и Румынию. Внутренняя консолидация венгерского государства, слом сопротивления оппозиции требовали, между остальных, создания хороших отношений между правительством и буржуазией национальных меньшинств. Тиса, верный своим прежним взглядам, клонился к идее соглашения с наиболее многочисленным национальным меньшинством: румынами, путем наибольших уступок, и одно из направлений румынского национального движения (трибунисты) одно время также было склонно к сделке. В ноябре 1903 года Тиса, однако, заключил негласное соглашение с парламентской оппозицией, и вследствие этого явился проект закона Берзевици о школах, направленный против интересов национальных меньшинств. (Проект этот стал основой еще более вредным для невенгерских народов страны закона Аппони 1907 г.) Тиса и в дальнейшем искал пути модуса вивенди с румынами, так как он видел в них также силу, поддерживающую единство Монархии против шовинистической оппозиции. Это сказывается и на совещании префектов румынских комитатов, состоявшемся в июле 1904

¹⁹⁴ Uo.

¹⁹⁵ Ioan Georgescu: George Pop de Băsești. Oradea, 1935. 115. 1.

года, где вопрос о возможности сотрудничества правительства и румын неоднократно обсуждался. в этот момент выдвинулась личность, подходящая для ведения переговоров. Это был доктор Миху, сыгравший затем напереговорах 1910 года ведущую роль.

Национальная политика Тисы в отношении церковной политики имела своей целью суживание автономии. Он стремился достичь, чтобы церкви занимались исключительно духовными задачами, культурной деятельностью. Как и его предшественники, Тиса также занимался планом создания греко-католического венгерского епископства.

Национальная политика Тисы в 1904 году осталась неиспробованной, ибо парламентская борьба, вспыхнувшая в конце года и парламентские выборы 1905 года принесли поражение либеральной правящей партии, и внутри данной системы более реалистическая линия передала свое место фразерской шовинистической политике коалиции, считавшей себя единственной представительницей венгерского национализма.

Z. SZÁSZ

LA QUESTION ROUMAINE DANS LA POLITIQUE DU PREMIER CABINET D'ISTVÁN TISZA (1904)

Résumé

En 1903, le comte István Tisza, réputé pour son énergie, se fit fort de trouver une solution à la crise parlementaire de plus en plus virulente en Hongrie, de mater l'obstruction. Tisza était profondément imprégné de l'idée de l'État National homogène hongrois; ayant mis en balance les rapports de force internationaux, il était arrivé à la conclusion que le maintien, sans changements aucuns, du système dualiste, ainsi que le statut de grande puissance de la Monarchie Austro-Hongroise étaient les garanties de la survie de la Hongrie historique. Tisza jugeait donc la question roumaine aussi dans l'optique de la politique extérieure, de l'avenir de la Triple Alliance. Il tenait compte du fait que les Roumains et Serbes de Hongrie étaient attachés par de nombreux liens à leurs frères des royautes indépendantes, mais il espérait le contrebalancer par une pression politique constante sur la Roumanie et la Serbie. Du point de vue de la consolidation interne de l'État hongrois, de la défaite de l'opposition, l'une des tâches fondamentales se précisait dans une amélioration des relations du gouvernement et de la bourgeoisie des minorités nationales. Fidèle à sa conception depuis longtemps établie, Tisza était enclin à accorder aux Roumains, en tant que minorité la plus nombreuse des concessions de moindre importance; l'une des tendances du mouvement nationaliste roumain fractionné — le groupe de la *Tribuna* — fut également attirée, pendant un certain temps, par cette possibilité de rapprochement. Mais en novembre 1903, Tisza réussit à passer un accord tacite avec l'opposition parlementaire et la conséquence de ce compromis fut le projet de la loi scolaire de Berzeviczy, portant atteinte à l'égalité des ethnies non hongroises. (Ce fut ce projet qui, sous une forme encore plus préjudiciable, devint en 1907 la Lex Apponyi.) Tisza n'abandonna pas pour autant la recherche d'un *modus vivendi* avec les Roumains, car il voyait aussi en ceux-ci, face à l'opposition chauvine, une force pouvant soutenir la Monarchie. Cela apparut, en juillet 1904, à la conférence tenue avec les préfets des comitats à population roumaine; à cette occasion, la question de la coopération du gouvernement et de cette minorité nationale revint à plusieurs reprises sur le tapis. Ce fut également en ces moments que le docteur Mihú, qui sera l'un des protagonistes des pourparlers de 1910, fit son apparition comme une personnalité apte à l'établissement des contacts.

La politique ecclésiastique de Tisza au sein des minorités nationales se proposait une restriction d'autonomie. Il voulait arriver à ce que les Églises se cantonnent exclusivement dans le soin des âmes et dans les activités culturelles. De même que ses prédécesseurs, il nourrissait le projet de la fondation d'un évêché hongrois à l'intention des uniates.

En 1904, la politique nationalitaire de Tisza ne fut pas confrontée aux réalités, parce que la lutte parlementaire connut une recrudescence à la fin de l'année et les élections de janvier 1905 provoquèrent la chute du cabinet libéral. La politique plus réaliste, virtuelle au sein du régime donné, céda la place à des conceptions plus chauvines, ronflantes de la *coalition* se considérant comme dépositaire unique du nationalisme hongrois.

TILKOVSZKY LORÁNT

A Volksbund szerepe Magyarország második világháborús történetében

Nyugat-Németországban egyre-másra jelennek meg „tudományos” kiadványok, amelyek meghamisítják a Magyarországi Németek Népi Szövetségének (Volksbund der Deutschen in Ungarn) történetét. Egy „halálraíttelt” nemzeti kisebbségnek az elnemzetlenítő magyar nacionalizmussal szembeni jogos önvédelmeként tüntetik fel az úgynevezett „népinémet” (volksdeutsch) mozgalmat, amelyből a Volksbund kinőtt. Azt állítják, hogy semmi köze nem volt a náciz-mushoz, a hitleri hatalmi törekvésekhez. Szerintük egyedül a magyar kormányok bűnös Hitler-barát politikája folytán terjedt ki a magyarországi német-ségre a náci Németország hatalmi befolyása. Ebben a beállításban tarthatatlan dogmának tűnik, hogy a Volksbundnak a náci Németország az „ötödik hadoszlop” szerepét szánta, hogy állam lett volna az államban, hogy része lett volna az ország megszállásának, kifosztásának, rombadöntésének elősegítésében.¹

Nem fogadhatjuk el a kérdés ilyen egyoldalú, tendenciózus leszűkítését a nemzeti elnyomás, illetve német népiségvédelem problémájává. A náci Németország ugyanis a magyar nemzetiségpolitika mulasztásait és hibáit, a német kisebbség több tekintetben jogos igényeit csupán ürügyül használta. „Népiségvédelmi” beavatkozásának valódi célja az volt, hogy hatalmi törekvései számára Magyarországon ezúton is belső bázist építsen ki.² Ezért követelte, hogy a magyarországi németiséget a német nép egésze (Gesamtdeutschtum) magyarországi „népcsoportjának” (Volksgruppe) ismerjék el; ezért követelt számára olyan típusu nemzeti önkormányzatot (Volksgruppen-Autonomie), amely nagyobb befolyást biztosít a német birodalomból történő irányításnak, mint amennyi teret enged a magyar kormány ellenőrzésének. A népcsoport-önkormányzat kiépítését a magyarországi német kisebbség náci irányzatától, az úgynevezett „népinémet” mozgalomtól várta, ezt akarta a Magyarországi

¹ Mindenekelőtt az egykori volksbundista *Johann Weidlein* munkásságáról van szó: *Hintergründe der Vertreibung der Deutschen aus Ungarn*. Schorndorf. 1953; *Deutsche Leistungen im Karpathenraum und der madjarische Nationalismus*. Darmstadt. 1954; *Madjarisierung der Deutschen in Ungarn*. Schorndorf 1955; *Schicksalsjahre der Ungardeutschen*. Würzburg. 1957; *Geschichte der Ungardeutschen in Dokumenten*. Schorndorf. 1959 stb.

² A magyar történészek első ízben Weidleinnek a XI. (stockholmi) nemzetközi történet-sz-kongresszuson „Der magyarische Nationalismus und die Vertreibung der Deutschen aus Ungarn” címmel tartott előadásával kapcsolatban fejtették ki álláspontjukat. Lásd: *Molnár Erik* (Századok, 1960. évf. 5—6. sz.), *Ránki György* (Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1961. évf. 1—3. sz.) és *Arató Endre* (Századok, 1963. évf. 1. sz.) beszámolóit a kongresszusról, illetve kiadványairól. Majd részletesebben foglalkoztak e kérdéssel *Arató Endre* tanulmányai: *Kann der Volksbund reingewaschen werden?* *Randbemerkungen zu einigen historischen Arbeiten Johann Weidleins*. (Neue Zeitung, 1960. évf. 42—44. sz.); a Volksbund és a Harmadik Birodalom (Valóság, 1961. évf. 1. sz.).

Német Népművelődési Egyesület (Ungarländisch Deutscher Volksbildungsverein) körül tömörült államhű irányzat rovására egyeduralkodóvá tenni. A Volksbundot létrehozó „népinémet” mozgalom terrorral és nemzetiszocialista demagógiával a magyarországi németiség egészének egyedüli és kizárólagos képviselőjére tört, s ezt a magyar kormány ellentmondásos és kudarcot valló politikája következtében hamarosan el is érte.³ Kiváltságos helyzete birtokában nyomást gyakorolt a magyar kormányra a német háborús erőfeszítések egyre fokozottabb támogatása érdekében, s ugyanakkor a magyarországi németiség vérét és erejét közvetlenül állította a mindent felörlő német hadigépezet szolgálatába.

A második világháború időszakában mintegy félmillió volt az ország lakosságának 5,5%-át kitevő német kisebbség száma. Túlnyomó többségükben földművelők voltak, erős, jómódú középparaszti réteggel, de nem elhanyagolható agráriproletariátussal is, amely megélhetési nehézségekkel küzdött.⁴ Természetes magyarosodásuk — különösen a városok, piachelyek környezetében — elsősorban oly módon haladt előre, hogy anyanyelvükön kívül többnyire magyarul is jól tudtak. Nemzetiségüktől tulajdonképpen általában csak azok távolodtak el, akik a paraszti sorból kiemelkedtek, s ezek ha nem is jelentéktelen, de mégis vékony réteget alkottak. A magyar kormányzat nemzeti-ségi politikája német vonatkozásban is tartalmazott leplezett magyarosító tendenciákat, így elsősorban az iskolapolitikában. Ez azonban éppúgy nem volt még „halálos ítélet” a német nemzetiségre, mint az a körülmény sem, hogy gátolták gazdasági és politikai szervezkedését, s hogy a magyar közigazgatási hatóságok különféle zaklatásai, a névmagyarosítás erőltetése stb. jogos sérelmeket keltett.⁵

Míg egy józanabb nemzetiségpolitika korábban viszonylag könnyen segíthetett volna számos kérdésben, a náciizmus németországi hatalomra kerülése után egyszeriben súlyossá vált a helyzet. A Német Birodalom határain kívül élő német „népcsoportok” követeléseinak szítása az őket magukban foglaló államok befolyásolására a hitleri Németország hatalmi politikájának céltudatosan alkalmazott eszköze lett. A magyarországi német kisebbség mozgalmának Franz Basch körül tömörülő „radikálisabb” szárnya, amely „Népinémet Bajtársak” (Volksdeutsche Kameradschaft) néven 1935-ben szakított a Magyarországi Német Népművelődési Egyesülettel, azt az álláspontot vallotta, hogy a hazai németiség problémáinak megoldását csakis a náci Volkstum-ideák alapján és a hatalmas náci Németországra támaszkodva lehet kivívni. Szoros együttműködésre léptek a német birodalom különböző, a külföldi „népinémetekkel” foglalkozó szervezeteivel, s azok titkos anyagi támogatását élvezték. Úgy szálltak síkra a hazai németiség nem egy tekintetben jogos követeléseirért, hogy azok immár szétválaszthatatlanul összeötvöződtek a náci propaganda és izgatás elemeivel. A német népi összetartozást hangsúlyozták, a hatalmas német birodalom pártfogásáról, a „minden németek Führerje” rájuk is kiterjedő gondviseléséről beszéltek. Demagóg módon propagálták a német nemzetiszocializmus szociális intézkedéseit.

³ L. Tilkooszky: Volksdeutsche Bewegung und ungarische Nationalitätenpolitik 1938—1941 (Acta Historica, 1966. évf. 1—2. és 3—4. sz.).

⁴ Országos Levéltár (OL), Külügyminisztérium levéltára (Küm.), Békeelőkészítő osztály iratai, XXI-9. „A nemzetiségek agrárszociális helyzete Magyarországon”.

⁵ Siposs Sándor: A magyarországi németiség története 1918-tól napjainkig. (Kézirat; OL Küm. Békeelőkészítő o. XVII-1.)

A Gömbös-, majd Darányi-kormány felfigyelt a veszélyre. A német birodalmi vezetőkkel és más illetékes tényezőkkel folytatott tárgyalások, illetve levél- és jegyzékváltások során igyekezett hangsúlyozni, hogy a külpolitikai és gazdasági érdekektől megalapozott szoros baráti viszony nem lehet jogcím a magyarországi német kisebbség ügyeibe történő külső beavatkozásra. Lényegében mégis eltűrték ezt az állapotot, mert a német birodalom a magyarországi németiség náci-irányzata követeléseinek teljesítését szabta annak árul, hogy a Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában élő német „népcsoportokat” az ottani magyar kisebbség Budapestről vezérelt, végső fokon irredenta célú mozgalmával együttműködésre, vagy legalábbis velük szemben jóindulatúan semleges magatartásra bírja.⁶

Még súlyosabbá vált a helyzet az 1938 márciusi ausztriai Anschluss következtében. A német birodalom határos lett Magyarországgal, s befolyása még közvetlenebbé vált. A magyarországi németiség náci irányzata ekkor már nyíltan hirdette, hogy a német birodalom vezető körői egyedül őket, „népinémeteket” tekintik a „népcsoport” reprezentánsainak. Követeléseik teljesítésétől függ — mondták — Magyarország és Németország államközi kapcsolatainak kedvező vagy kedvezőtlen alakulása. Az Imrédy-kormány bizonyos iskolaügyi intézkedései most már elégtelennek bizonyultak. Egyre fokozódott a nyomás, amely csúcspontját közvetlenül a Magyarországnak dél-csehszlovákiai területeket juttató 1938. november 2-i bécsi döntőbírói ítélet után érte el. A német kormány sürgette a magyarországi németiség népcsoport-autonómiájának engedélyezését a náci irányzat kizárólagos vezetése alatt, és követelte Basch államtitkári kinevezését.

November 26-án Basch elnökségével meg is alakult a Volksbund azzal az igénnyel, hogy ez legyen a magyarországi német „népcsoportnak”, mint az államban önálló jogi személyiséggel bíró népi kollektívumnak a magyar kormány által elismert kizárólagos képviselője. Tevékenységét a magyarországi németiség valamennyi életterületére ki kívánta terjeszteni, belcélta a gazdasági és politikai szférát is. A hazai németiség náci irányzatának tett engedmény azonban tovább mélyítette az Imrédy-kormány 1938 végi, 1939 eleji súlyos válságát. Imrédy az őt ért támadások hatása alatt óvatossá fogalmazásban bár, de kifejezésre juttatta, hogy a Volksbund megalakulásának engedélyezése nem változtat a magyar kormányzat azon álláspontján, hogy a hazai németiséget nem a német birodalmat alkotó német nép Magyarországon élő „népcsoportjának”, hanem a magyar haza német nemzetiségű honpolgárainak tekinti, akiknek jólétéről, jogos igényeik megvalósulásáról a magyar kormány saját iniciatívájából kíván gondoskodni. Ezek után kilátásba helyezett számos olyan intézkedést, amely Basch követeléseit közt szerepelt, de a német államtitkári státus létesítése elől kitért.⁸

A német nyomás egyelőre nem csökkent, sőt fokozódott az Ostmarkkal (Ausztria) határos magyarországi vármegyékben folytatott náci propaganda erősödésével. Ennek hatására az ottani nagyszámú német lakosság körében illúziók támadtak a német birodalomba való esetleges bekebelezés iránt.⁹ De 1939 január-februárban mégis bizonyos enyhülés jelei mutatkoztak. Egyrészt a

⁶ OL Filmtár; Német Külügyminisztérium magyar vonatkozású iratai, 10945/E. 678545-53; 3325858—9.

⁷ C. A. Macartney: October Fifteenth. Edinburg. 1956. I. köt. 325. l.

⁸ Pester Lloyd, 1938. dec. 25.

⁹ OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. jan. 10, jan. 14.

magyar kormány külpolitikai gesztusai (csatlakozás az antikomintern paktumhoz, a Népszövetségből való kilépés kilátásba helyezése) folytán, másrészt azon felismerésből, hogy a húr túlfeszítése olyan belpolitikai helyzetet teremthet Magyarországon, amely sem a Németországhoz való viszonynak, sem a magyarországi németiség követeléseinek nem kedvez.¹⁰ A nyomásnak ez az enyhülése tette lehetővé Imrédy menesztését s Teleki Pál kinevezését a kormány élére.

A Teleki-kormány nem kívánta tudomásul venni a Volksbund messzeemenő igényeit. Mint alapszabályainak 1939. április 13-i jóváhagyásakor nyilvánvalóvá lett, mindent elkövetett, hogy azt egy nemzetiségi kultúregyesület keretei közé szorítsa. Vagyis: ne lehessen többről szó, mint hogy a hazai német kisebbség Népművelődési Egyesülete *mellett* a „népinémet” irányzat is kap egy kultúregyesületet. Ha ezt, céltudatos törekvéseik jeleként Volksbundnak, a Magyarországi Németek Népi Szövetségének nevezték is el, szó sem lehet arról, hogy kizárólagos joggal tömörítsen magába minden magyarországi németet, hogy a hazai németiségnek, mint a 80 milliós németiség magyarországi egységes népcsoportjának közjogilag elismert képviselője működjék, a német birodalomból kapott direktívák alapján, a lehetőségig kivonva magát a magyar államhatalom ellenőrzése alól.¹¹

Basch azzal fenyegetődött, hogy ha a magyar kormány nem fogja biztosítani a Volksbund „teljes mozgási szabadságát”, akkor „a birodalomnak még hathatósabb eszközök is állnak rendelkezésére az eddigieknél”.¹² A német kormány azonban a Volksbund kérdését nem önmagában, hanem a Magyarországgal kapcsolatos politikájának egésze szempontjából ítélte meg. Nagyobb jelentőséget tulajdonított Magyarországon külpolitikai, gazdaságpolitikai téren tett engedményeinek, mint a Volksbund követeléseivel szemben tanúsított óvatos ellenállásának. Érdeke azt kívánta, hogy a magyar kormány, amellyel a számára legfontosabb kérdésekben boldogulni tudott, belpolitikailag — főleg baloldali ellenzékével szemben — megerősödjék. Ezért nem tartotta időszerűnek, hogy a Volksbund miatt nehézségeket támasszon a kormánynak a május végére kiírt országgyűlési választások küszöbén. Egyelőre megelégedett annyival, hogy a „népinémet” irányzat képviselőit kormánypárti listán bejuttassa a magyar parlamentbe.¹³

A volksbundista „népinémet” mozgalom nemzetiszocialista jellegét ekkor még óvakodtak kidomborítani. A fekete horogkereszt rajzát ügyesen elrejtették a Volksbund-jelvény napkerekének (Sonnenrad) arany sugárkarikájába és küllőibe. A kormányzat német hatalmi érdekek szerinti belső befolyásolására pillanatnyilag célszerűbbnek látszott a magyar nemzetiszocialisták támogatása. Ezek a nyilaskereszt jegyében szervezkedő különféle szélsőjobboldali pártok, amelyek a német nemzetiszocializmus eszméinek és módszereinek a magyarországi viszonyok közti felhasználására törekedtek, most választási akciógységbe léptek. Hirtelen, nagyarányú előretörésük hátterében szerepet játszott az a tekintélyes anyagi támogatás is, amelyet a választási kampány során a náci Németország részéről élvezhettek.¹⁴ Az a körülmény azonban,

¹⁰ Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Bpest. 1961. 83. sz. dokumentum.

¹¹ OL Miniszterelnökség levéltára (ME) Nemzetiségi osztály, 53. csomó, C. 16466/1939.

¹² ME Nemzetiségi o. 54. cs. C 17825/1939.

¹³ Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918—1945. D sorozat, VI. köt. 295. sz. dokumentum.

¹⁴ Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935—1944. Bpest. 1966. 165. l.

hogy a nyilasok választási hadjárata a kormánypárti jelöltek ellen nem tett kivételt a kormánypárti listán indult „népinémet” jelöltekkel, nemcsak a Volksbund vezetőségénél, hanem a német birodalmi körökben is élénk visszatektséget keltett.¹⁵

A magyarországi német „népcsoportot” a német kormány továbbra is mérsékletre intette. Ennek az volt az oka, hogy a Lengyelország elleni támadás küszöbén gondosan kerülte a magyar kormány mindennemű provokálását. A német birodalom e magatartása természetesen nyomban megváltozott, miután a Teleki-kormány 1939 szeptemberében a Magyarországon keresztül történő német, majd szlovák csapatszállításra vonatkozó kérelmet megtagadta, a lengyel menekültek tömegeinek befogadásáról intézkedett, s a második világháború kitörésével kapcsolatban az országban elrendelt rendkívüli intézkedéseket többek közt arra is felhasználta, hogy megakassza a Volksbund helyi szervezeteinek kiépítését. A német nyomás most nagyrészt közvetve jelentkezett: a német birodalom a szlovák fasiszta bábállamot heccelte fel, amely a németek oldalán a lengyel háborúban szerzett fegyvertársi érdemeit akarta a bécsi döntés revíziója érdekében kamatoztatni. A német birodalom a szlovák állam sajtóján keresztül azzal a féktelen durvasággal támadhatta általában is a magyarországi állapotokat, amelyet közvetlenül nem engedhetett meg magának: célja nem az volt ugyanis, hogy Magyarországot közvetlen támadásokkal magától elidegenítse, hanem az, hogy közvetve, a szlovák támadásokon keresztül a maga karjaiba hajtsa. A magyarországi német „népcsoport” ügyében sem annyira közvetlenül emelt szót, mint inkább a szlovákiai németek vezére, Karmasin megnyilatkozásai útján, aki a szlovákiai megoldást állította oda követendő példának, hogyan kell egy német kisebbség helyzetét a népcsoporti jog (Volksgruppenrecht) alapján az államban rendezni. Rajta keresztül nyilvánult meg a burkolt fenyegetés, hogy ha Magyarország nem fogja megérteni az idők szavát, önmagát túlélte képződményként fog eltűnni az új Európa térképéről.¹⁶

A Volksbund térhódításának megakadályozására a magyar kormány igyekezett kihasználni azt a zavart is, amelyet Hitler október 6-i, a birodalmi gyűlésben tartott beszédének a német néptörödékek hazatelepítéséről szóló nem egészen világos szavai¹⁷ — s ezt követően a balti országokban élő németek tényleges áttelepítése Felsősziléziába és a lengyelektől elfoglalt területekre — többek közt a magyarországi németiség körében is keltettek. Annak az eshetőségnek a felmerülése ugyanis, hogy a Hitlertől felvetett rendezési program keretében a magyarországi németiség áttelepítésére is sor kerülhet, a német lakosság körében izgatottan hullámzó belső vitát váltott ki. A szegényebb rétegek — amelyekből, Magyarországon biztos megélhetést nem találva, ekkoriban tízezerrel szöktek át illegálisan a nagy munkaerőkereslet folytán magas béreket nyújtó németországi mezőgazdasági és építőipari munkára¹⁸ — az áttelepülő családoknak kertes házat, biztos megélhetést, szociális ellátást és kultúrát ígérő náci demagógia hatására kevésbé idegenkedtek az áttelepülés gondolatától. Ezzel szemben a földdel, jószággal, sokhelyütt szőlőbirtokkal rendelkező tehetősebb gazdaréteg körében

¹⁵ Küm. Politikai osztály iratai. 179. cs. 21. tétel, 3360/1939. *Dr. Steyer*: „Die ungarischen Parlamentswahlen aus deutschem Blickfeld betrachtet.”

¹⁶ *Tilkovszky Loránt*: Magyar—szlovák viszony és szlovák nemzeti mozgalmak Magyarországon a bécsi döntés után (1938—1941). Századok, 1964. évf. 3. sz.

¹⁷ Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918—1945. D. sorozat, VIII. köt. 177. l.

¹⁸ OL Belügyminisztérium levéltára (BM). Reservált iratok, 1939-8-5548.

ugyanaz a gondolat megdöbbenést keltett akkor is, ha új települési helyükön állítólag ugyanannyi, vagy még több földet, jószágot stb. kapnának.¹⁹

Németbirodalmi illetékes körök csak késve juttattak el bizalmas tájékoztatást a délkelet-európai országok „népcsoportjaihoz”, mely szerint őket illetően a kérdés egyelőre nem időszzerű. Amennyiben később kíváncsiaknak mutatkoznék áttelepítésük, akkor is csak önkéntes áttelepülésről lehet szó, amelyet az illető ország kormányával és az ottani német népcsoporttal egyetértésben hajtanának végre.²⁰ Ez az információ azonban, amely az áttelepítésnek csupán pillanatnyi aktualitását tagadta, de annak lehetőségét egyáltalán nem zárta ki, hogy végrehajtására adott időben sor kerülhet, az önkéntesség és a népcsoporttal való egyetértés hangsúlyozásával még a Volksbund-vezetőket sem tudta megnyugtatni: a legnagyobb izgatottsággal érdeklődtek Csáky magyar külügyminiszternél, hogy a német és a magyar kormány nem egyezett-e meg egymással a magyarországi németiség áttelepítéséről. Basch azon kérését, hogy a magyar kormány adjon nyilatkozatot, miszerint nem szándéka kitelepíteni a magyarországi németeket, Csáky azzal utasította el, hogy az áttelepítés kérdését nem a magyar kormány, hanem a német birodalom vezére vetette fel.²¹

A német lakosság felé magyar propagandakampány indult, amely arra igyekezett figyelmeztetni, hogy aki a Führer parancsát elébe helyezi a magyar haza iránti hűségnek, az mehet. Ebbe a kampányba belevegyültek a türelmetlen magyar nacionalizmus hangjai is, azoké, akik a nemzetiségi problémák „megoldását” legszívesebben a nemzetiségek egyszerű eltávolításában látták volna; de a kormány célja ezzel a kampánnyal valójában a náci befolyás visszavetése, a hazai németiség jobbmódú rétegeinek a kezdetben főleg a szegényebb rétegekre támaszkodó Volksbundtól való távoltartása volt. A Volksbund vezetőinek az áttelepítéssel kapcsolatos megnyilatkozásai kettősséget mutattak: egyrészt tiltakoztak az ellen, hogy őket a „magyar urak” kitelepítéssel fenyegezzék, másrészt azonban hangsúlyozták, hogy készek bármikor és bárhová menni a Führer egyetlen szavára.²²

A Volksbund ellentámadása egyelőre váratott magára. A német birodalom illetékes szervei ezúttal azért intették mérsékleltre, mert 1940 első hónapjaiban már javában folyt az előkészület az észak- és nyugat-európai nagy hadjáratra. Ezt zavarta volna, ha a birodalom hátában a viszonyok bármilyen okból éleződnek. Teleki az átmeneti nyugalmi állapotot igyekezett a Volksbund gyöngítésére, és vele szemben a Népművelődési Egyesület sorainak rendezésére felhasználni. Azonban már Dánia és Norvégia megszállása valósággal felvillanyozta a magyarországi németiség náci irányzatát, amely elterjesztette a hírt, hogy „most pedig Magyarország megszállása következik”. A megszállás propagálása nagyrészt az áttelepítés kérdése körül támadt bonyodalmak áthidalását kívánta szolgálni: a magyarországi németek ily módon anélkül „térhetnek vissza” a birodalomba, hogy el kellene hagyni jelenlegi településhelyüket, sőt a magyarokat kellene a Dunántúlról, mint hirdették, kitelepíteni, s ott további német telepítéseket végrehajtani, hogy ezáltal ebből a területről egy tiszta német Gau alakulhasson.²³ A volksbundista propaganda szerint „itt minden, ami van, német

¹⁹ ME Nemzetiségi o. 53. cs. C 16159/1939.

²⁰ Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918—1945. D. sorozat, VIII. köt. 327. dok.

²¹ ME Nemzetiségi o. 69. cs. C. 15439/1940.

²² ME Nemzetiségi o. 73. cs. G 16401/1940.

²³ ME Nemzetiségi o. 74. cs. II 15233/1940.

kezeztől származik; a városok német alapításuk és lakósuak is voltak; az egész Dunántúl német terület volt, s így ahhoz történelmi joguk van”.²⁴

A németek nyugat-európai gyors és átütő erejű katonai sikerei 1940 tavaszán — Hollandia és Belgium lerohanása, Franciaország kapitulációra kényszerítése — rendkívül nagy hatást gyakoroltak a magyarországi belső helyzetre. A szélső-jobboldali erők, amelyek német győzelemre építő politikájuk igazolását látták az eseményekben, előretörték; a kormány ellenállása a bekövetkezett fordulat hatására megrendült. A Volksbund is elérkezettnek látta az időt követeléseinek erőlesebb felvetésére. Basch memoranduma nyomán Teleki 1940. június 29-én helyreállította a Volksbund 1939. szeptember 1. óta felfüggesztett szervezkedési szabadságát.²⁵

A Volksbund alapvető követelésének megvalósulásához — hogy tudniillik a magyarországi németiség „népcsoport-autonómiát” kapjon, amelyet szervezeti-leg a Volksbund testesítsen meg — jelentős segítséget nyújtott a Nyilaskeresztes Párt által június 7-én beterjesztett törvényjavaslat a magyarországi nemzeti-ségi kérdés átfogó rendezéséről. Ez ugyanis a németek iránti felajánlközásból — de valószínű, hogy egyúttal bizonyos német ösztönzésre is — magáévá tette a „népcsoport-autonómia” náci elvét, s annak alapján kívánt nemzeti önkormányzatot biztosítani az ország valamennyi nemzeti kisebbségének. Egy ilyen általános rendezésben a német birodalom valójában nem volt érdekeltve: a nyilas javaslatot a német népcsoport-autonómia megvalósulása érdekében igyekezett kihasználni. A magyar kormány most már hajlandónak mutatkozott a magyarországi németek kivételes helyzetének biztosítására, s hálásan vette, hogy a nyilas törvényjavaslat elutasításával szemben a német birodalom viszont nem támaszt nehézségeket. Július 22-én a nyilas törvényjavaslat beterjesztőit, Hubay és Vágó képviselőket Teleki mandátumuktól is megfosztatta.²⁶

A Volksbunddal kapcsolatos német követeléseknek egyrészt ideológiai, másrészt gyakorlati politikai okai voltak. A „népcsoport-elv” a náci ideológia egyik sarkalatos tételét képezte, s ha a hivatalos német külpolitika (Auswärtiges Amt) bizonyos körülmények közt jobbnak látta is a türelmet és a kompromisszumok útján való fokozatos előrehaladást, német nemzetiszocialista pártvonalon (Aussenpolitisches Amt der NSDAP), valamint a „népinémet” szervezetek (Volksdeutsche Mittelstelle) részéről meglehetősen merev „elvi következetességgel” szorgalmazták az elmélet „haladéktalan és teljesértékű” gyakorlati megvalósítását. A Volksbund kérdésének előtérbekerülése 1940 nyarán mégis elsősorban gyakorlati politikai szükséglet volt. Mint a politikai nyomás eszköze, különösen fontos szerepre volt hivatott a német politika ekkor kezdődő új szakaszában.

A nyugat-európai győzelmek után, az Anglia elleni invázióról lemondva, kelet felé fordult a német birodalom hódító politikája. Szovjetellenes tervei szempontjából megnövekedett számára Délkelet-Európa jelentősége. Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntőbírói ítélettel, amely Magyarországnak juttatta Észak-Erdélyt, de ugyanakkor garantálta Románia határait, mindkét országot még szorosabban magához láncolta. Magyarország belpolitikájában is erőteljes jobbratolódás következett be.

²⁴ ME Nemzetiségi o. 69. cs. C 16849/1940.

²⁵ ME Nemzetiségi o. 69. cs. C 18918/1940.

²⁶ Tilkovsky Loránt: A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről (Századok, 1965. évf. 6. sz.).

A magyarországi németiség kivételes helyzetét biztosító egyezmény aláírására 1940. augusztus 30-án, a második bécsi döntés alkalmával került sor. A Csáky és Ribbentrop külügyminiszterek által aláírt jegyzőkönyv értelmében a magyar kormány teljes szervezkedési szabadságot és a nemzetiszocialista világnézet szabadságát biztosítja a magyarországi német népcsoportnak, amelyhez az tartozik, aki magát németnek vallja, s akit a Volksbund vezetősége népi-németnek elismer. A magyar kormány biztosítja a népcsoport részére a népi-német iskolázást s népinémet hivatalnokokat; a német birodalommal való szabad kulturális érintkezést. Ugyanakkor az egyezmény leszögezi a magyar állam iránti lojalitás szükségét is, majd megállapodást tartalmaz a második bécsi döntéssel Magyarországhoz kerülő terület német lakosságának a birodalomba való önkéntes áttelepülésének lehetőségéről.²⁷

A Volksbund vezetősége az egyezményt kitörő örömmel üdvözölte: „Ezzel az egyezménnyel a magyarországi népi németiség védelme a Führer kezébe lett helyezve; 1940. augusztus 30. óta Hitler Adolf, a világ minden németének Vezére, láthatóan is védura és oltalmazója lett a magyarországi német népcsoportnak. A magyarországi németiség mélységesen el van telve boldogság- és hálaérzettel, hogy a Führer a német nép jövőjéért folyó háborúnak gondokkal teli nehéz napjaiban időt vett magának arra, hogy Magyarország több mint 800 000 németjének jogait ilymódon garantálja és biztosítsa.”²⁸ A nyolcszázezres szám emlegetése nem az erdélyi területgyarapodás folytán a magyarországi németiség „népi állományában” bekövetkezett — jóval kisebbmértvű — növekedés eredménye, hanem annak jele, hogy a „népcsoport” igényt támaszt a magyarsághoz asszimilálódottakra is, tekintet nélkül arra, hogy asszimilálódásuk hosszabb természetes folyamat tartós vagy erőszakolt magyarosító intézkedések felszínes eredménye. A Volksbund, amely Basch megállapítása szerint 1940 végén „közel háromszáz helyi csoportot és közel ötvenezer tagot mutathat fel”,²⁹ a bécsi egyezménnyel urrá lett a magyarországi németiség egésze felett.

A bécsi egyezmény ellenére a német népcsoport-autonómia kiépülése nem történhetett meg máról-holnapra. Megállapításait magyar részről igyekeztek úgy értelmezni, hogy a végrehajtás szempontjából kibuvókat találhassanak. Basch ezúttal is a német birodalom vezetőinél tett panaszt. Azzal a fenyegetéssel tért haza, hogy a német birodalom szét fogja verni Magyarországot, ha a bécsi egyezményből származó kötelezettségeit megpróbálja elszabotálni.³⁰ E fenyegetés azonban ezúttal sem vált valóra. A magyar kormánynak az a lépése, hogy azonnal bejelentette csatlakozási szándékát az 1940. szeptember 27-én megkötött német-olasz-japán háromhatalmi egyezményhez, a német birodalmi vezetőket megint arra készítette, hogy mérséklekre intsék Bascht. Egyelőre be kellett érnie azzal az eredménnyel, hogy a magyarországi németiség Volksbund-vezetés alatti egységét akadályozó Népművelődési Egyesület 1940 október végén beszűntette tevékenységét. A háromhatalmi egyezményhez történő csatlakozást rögzítő november 20-i jegyzőkönyv aláírásával a kormány belpolitikailag is megszilárdította helyzetét mind a börtönből amnesztiával szabadult Szálasi alatt egységesülő nyilas táborral, mind a kormánypártot elhagyó, s

²⁷ Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. 122. dokumentum.

²⁸ J. Weidlein: Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten. Schorndorf. 1959. 281–282. l.

²⁹ Krakauer Zeitung, 1941. jan. 9.

³⁰ Küm. Pol. Res. 79. cs. 47. tétel, 659/1940.

Magyar Megújulás Pártja elnevezéssel szélsőjobboldali ellenzéki pártot alapító Imrédy volt miniszterelnökkel szemben. A kormánynak ez a kül- és belpolitikai jobbratolóddása hamarosan érzékelhető súlyos következményekkel járt. Miközben igyekezett megakadályozni, hogy politikai ellenfelei németbarátságban lekonkurálják, maga volt kénytelen minden kívánságot végrehajtani.³¹ Ilyen körülmények közt a bécsi egyezmény végrehajtásával kapcsolatos felső ellenállás mihamar felmorzsolódott, s a Volksbund haragját most már elsősorban az alsóbb közigazgatási és társadalmi szervek ellenállása vonta magára.

A volksbundista frazeológia szerint a magyarországi német „népcsoport” hidat képez a német anyaország (Mutterland) és a magyar haza (Vaterland) között; de hogy az utóbbi iránti — a bécsi egyezményben is előírt — lojalitást hogyan értelmezték, arra a Volksbund-vezérek megnyilatkozásaiból sokat lehetne idézni. „A hazafias jelszónak vége!” — jelentette ki Mischung. „Életünket csak egyért kell feláldoznunk, s ez a népközösség, amelybe az egész világon élő németek mind beletartoznak” — mondotta Zumpft, aki szerint „első a nép, azután a haza”. Basch durva uszításai szerint „először jön a német nép, azután egy rakás trágya, utána még egy rakás trágya, és csak azután jönnek a magyar urak”, akiket a Volksbund tevékenységének akadályozása miatt eszímával kell eltiporni, vagy nekikugorva „kiharapni a gégejükét”. Baschnak és társainak a magyar államhoz való viszonyára jellemző volt, hogy a volksbundista követelések nem teljesítése esetére az adófizetés megtagadását helyezték kilátásba a magyarországi németiség részéről. Schultz viszont egyenesen azzal fenyegetőzött, hogy „Hitler, aki a Lengyelországban lakó német népcsoport miatt fegyvert fogott, miértünk is meg fogja azt tenni.”³²

A magyar kultúrával ellenségesen álltak szemben. Nemcsak német nyelvű, hanem „német lelkületű” oktatást követeltek. Mint Goldschmidt mondotta: „színtiszta német felfogással és nem ringy-rongy gondolkodással”. Vagyis „nincs szüksége arra a német gyermeknek, hogy tudja azt, ki volt Arany és Petőfi”, — annál inkább, hogy megismerje „a 100 milliós német nép eszmevilágát, a nemzetiszocializmust, Hitler eszméit”. A magyar beszéd mellőzését követelték; elrendelték, hogy „a német ifjúság jövőben magyar dalokat nem énekelhet, magyar tancokat nem táncolhat és magyar ruhát nem viselhet”.³³

A „népinémetek” és a „magyar urak” közti harc különösen kiéleződött 1941 első hónapjában, amikor népszámlálás folyt Magyarországon. A Volksbund kiadta az utasítást, hogy minden német származású egyén németnek vallja magát, tekintet nélkül arra, hogy milyen mértékben tud németül. Azzal fenyegetődztek, hogy a háború német győzelemmel való befejeződése után azokat a németeket, akik magukat e népszámláláskor magyaroknak vallják, internálni fogják, kényszermunkára viszik. Magyar részről viszont újra az áttelepülési probléma felbolygatásával léptek fel. A Volksbund-vezérek most sem mondhattak mást, mint hogy „magyar és zsidó hamarabb ki fog takarodni innen, mint mi, németek!”; de „ha a német népnek mégis szüksége lenne a magyarországi németek erejére, akkor engedelmeskedni fognak a parancsoknak, mert ők is németek”. Basch szerint eddig még mindenki csak jól járt, akit áttelepítettek:

³¹ Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája 1939—1941. Bpest. 1964. 224. l.

³² BM Általános iratok 2742. cs. 504/biz. 1940; 506/biz. 1940; ME Nemzetiségi o. 69. cs. C 21037/1940; 72. cs. G 15150/1940. 88. cs. B 15102/1941.

³³ ME Nemzetiségi o. 89. cs. C 15186/1941.

„akinek 30 hold földje volt valamelyik államban, a birodalomban 60 holdat, ha pedig egy kis kunyhója volt, akkor a birodalomban szép házat kapott”.³⁴

Az 1941 februárjában megjelent új kisebbségi iskolarendelet nem elégítette ki a „népinémet” igényeket. Megteremtette ugyan azt a népiskola-típust, amelyet követeltek, de fenntartotta a szülők jogát, hogy gyermekük részére esetleg ne ezt az iskolatípust válasszák. A Volksbund által magának követelt iskolafelügyeleti jog sem valósult meg.³⁵ Így csak növekedett a jelentősége azoknak a népiskoláknak, polgári iskoláknak, gimnáziumoknak, tanítóképzőknek, nemzetiszocialista nevelőotthonoknak, amelyeket a Volksbund a bécsi egyezményre támaszkodva maga létesített és tartott fenn. A magyar kormány engedélyezte ehhez a német birodalom anyagi támogatását.³⁶

A Volksbundnak a németiség elkülönített szervezésére, a népcsoport-autonómia kiépítésére irányuló törekvései a Jugoszlávia elleni 1941 áprilisi támadás nyomán vettek igazán nagy lendületet, amikor az öngyilkosságot elkövetett Teleki helyett Bárdossy került a magyar kormány élére. „Örökre elmúltak azok az idők, amikor a magyar miniszterelnök a birodalom felé adta az ártatlant, ugyanakkor a hazai német népcsoportot pénzzel és politikával el akarta tiporni” — hirdette Basch.³⁷ A német csapatok magyarországi átvonulása, majd a gyors győzelem elmélyítette a hazai németiségben a Volksbund befolyását, amely Magyarország délvidéki területgyarapodása folytán a bácskai svábok jól szervezett tömbjével jelentékenyen meg is erősödött.³⁸

Ez tette lehetővé a magyarországi német evangélikusok egyházszervezeti különválására már Teleki idejében felvetett igény fokozott követelését. A Volksbund által szított és támogatott mozgalom, érintkezésbe lépve Heckel német-birodalmi püspökkel, a német evangélikus egyház külügyi hivatalának vezetőjével, a nemzetiszocialista szellemű német igehirdetés biztosítása érdekében a magyarországi egyetemes evangélikus egyháztól teljesen független, önálló német egyház létrehozását tűzte célul. A magyarországi evangélikus egyház vezetősége és az állam részéről egyaránt nagy visszatetszéssel fogadott törekvés jóváhagyást ugyan soha sem nyert, de Bárdossy álláspontjának megfelelően az a határozat született, hogy a német birodalom támogatására való tekintettel a magyarországi evangélikus németek egyházszervezeti különválását eltűrik.³⁹

1941 nyarára lezárult a Volksbund történetének első szakasza. Míg ennek kezdeti periódusában a volkbundista „népcsoport-autonómia” kiépítése érdekében a német birodalom külpolitikai okokból még csak mérsékelt erővel lépett fel a magyar kormány ellenállásával szemben, 1940 tavaszának nyugat-európai német katonai sikerei — mint láttuk — e vonatkozásban is megváltoztatták a helyzetet: a második bécsi döntés alkalmával aláírt német kisebbségi egyezmény már azt a második periódust jelezte, amelyben a Volksbund útjából érdemileg elhárultak az akadályok, s az egyezmény végrehajtásának problémái a folyamatot nem tartóztathatták fel. A Volksbund történetének ezt az első szakaszát a maga egészében az jellemezte, hogy a német birodalomnak a magyarországi németiséggel

³⁴ ME Nemzetiségi o. 88. cs. B 15102/1941; 97. cs. L. 16229/1941.

³⁵ Magyar Nemzet, 1941. febr. 2.

³⁶ Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet osztálybeszámolója, 4. sz. 1941. dec. 15.

³⁷ ME Nemzetiségi o. 81. cs. B 15102/1941.

³⁸ ME Nemzetiségi o. 89. cs. C 15186/1941. 90. cs. D 19624/1941.

³⁹ ME Nemzetiségi o. 97. cs. L. 16229/1941; 222. cs. 2/1941—42.

kapcsolatos tulajdonképpeni céljai nem bukkantak felszínre: úgy tűnt, mintha a Führer róluk való gondoskodása merőben önzetlen lenne.

A Szovjetunió 1941. június 22-i megtámadása a Volksbund történetében is új szakaszt nyit meg. Ezen belül négy periódus különíthető el. Az első — annak ellenére, hogy a magyar kormány részéről még bizonyos ellenállásba ütközik — a Volksbund erőteljes szervezeti kiépülése, mozgalmi fellendülése jellemzi: bízna a szovjetellenes háború gyors sikerében, és a „népcsoport” javára hozott szociális intézkedések még elfedik a tőle elvárt háborús áldozatok terhét. A háború elhúzódása azonban fokozatosan egy új periódusba vezet át, amelyben már egyre súlyosabb anyagi és véráldozatok lohasztják a volksbundisták lelkesedését, s a szociális demagógia helyébe egyre inkább a megfélemlítés lép. A változás beállta 1942 őszén abban is kitapintható, hogy a Volksbund és a magyar kormány a szovjetellenes háború közös erőfeszítése érdekében félreteszik ellentéteiket. A harmadik periódust a magyar kormány iránt 1943 őszétől egyre erősödő német bizalmatlanság vezeti be. A Volksbund feladatai sorában előtérbe kerül a magyarországi helyzet ellenőrzése, és a felkészülés a háborús szövetség lazítását vagy felbontását célzó lépések megakadályozására. Ily módon ez a periódus Magyarország német megszállásának, majd az 1944 októberi fordulatnak közvetlen előzményét képezi. A negyedik periódus tartalma: a németek oldalán „végsőkig” való háborús kitartás biztosítása, Szálasi nyilas rémuralmának támogatásával.

A Bárdossy-kormánynak a szovjetellenes háborúba való 1941. június 27-i bekapcsolódása nyomán került sor a magyarországi németiség ifjúsági szervezetének (Deutsche Jugend) július 29-i ünnepélyes megalakulására. A Volksbund már 1940 ősze óta szorgalmazta, hogy saját kezébe vehesse 6 éves kortól a német ifjúság iskolán kívüli nemzetiszocialista világnézeti nevelését és testnevelési kiképzését, s különösen azért harcolt, hogy a felsőbb korcsoportokat kivonhassa a levante-intézmény keretében folyó magyar katonai előképzés alól. Ezeket ugyanis kizárólagos német katonai előképzésben kívánta részesíteni, miután a különböző németbirodalmi „sportanfolyamokra” küldött magyarországi német fiatalokból időközben már titokban létrehozta a szükséges kiképző-keretet. Formálisan ugyan nem érte el célját, a levante-kötelezettségnek a magyarországi német ifjúság vonatkozásában való megszüntetését, — gyakorlatilag azonban biztosítani tudta a német katonai előképzés domináns szerepét.⁴⁰

A bécsi egyezmény óta jelentősen megváltozott helyzetben a Volksbund most már hangsúlyozni kívánta nemzetiszocialista jellegét. Ki akarta domborítani a jelvényébe rejtett horogkeresztet, s Basch előtérbe állította egy magyarországi önálló német nemzetiszocialista párt, egy magyarországi NSDAP létrehozására irányuló elgondolást. A német birodalmi kormány azonban úgy ítélte meg a magyarországi helyzetet, hogy mind a magyarországi németiség körében, mind a magyar kormánynál könnyebben érvényesítheti befolyását, ha az nem nemzetiszocialista pórségében, hanem továbbra is inkább „népinémet” köntösben jelenik meg. Ellentétben más országokkal (pl. Romániával), a magyarországi németek nemzetiszocialista pártja később sem valósult meg. Csupán Basch fenyegetéseiben szerepelt időnként az a kitétel, hogy követeléseinek nem teljesítése esetén „horogkeresztes zászlókkal fog megjelenni”. Ellentétben a szlovákiai helyzettel, ahol a német népcsoport és német párt vezére, Karmasin, államtitkári

⁴⁰ ME Nemzetiségi o. 77. cs. L 17543/1940; 90. cs. C 19578/1941.

posztot töltött be, Magyarországon lekerült a napirendről a Basch államtitkári kinevezésére irányult korábbi követelés is.⁴¹

A Volksbund, amelyet elvileg a bécsi egyezmény tett úrrá a magyarországi németiség egésze felett, átfogó befolyásának tényleges megvalósítására kiváló eszközt talált a Német Népségély (Deutsche Volkshilfe) 1941. október 30-án megalkotott intézményében. A téli segélyek, szülési segélyek, baleseti, munkanélküliségi, halálozási stb. segélyek osztogatása, a sokgyermekes német anyáknak birodalmi kitüntetésben részesítése, az ingyenes orvosi ellátással, kórházi ápolással folyt demagógia nem maradt hatástalan. Igazolni látszott Basch ígéreteit, melyek szerint a Volksbund a német birodalom támogatásával messzemenő szociális gondoskodásban fog részesíteni minden magyarországi németet, „a pólyás csecsemőtől az elaggottig”.⁴² A Volksbundtól kezdetben idegenkedő módosabb német gazdaréteget nagyszabású szövetkezeti propagandával dolgozta meg: a magyar közvetítőkereskedelem nem fölözi le többé a hasznot.⁴³ A német birodalmi bankok jelentős segítséget nyújtottak a különböző német terményértékesítő szövetkezetek létrehozásához, amelyek a magyar kereskedelmi szervek mellőzésével közvetlen szállításokat végeztek a német birodalom számára.⁴⁴ A Creditanstalt Bankverein segítségével a Volksbund megvásárolta a Pécsváradi Takarékpénztár részvényeit, s ezzel önálló pénzügyintézetre tett szert. Megindult a propaganda, hogy a németek ne a magyar takarékpénztáraknál, hanem itt helyezték el pénzüket; innen fog történni a magyarországi német lakosság hitelezése.⁴⁵

A Führernek a magyarországi „népcsoportról” való, ekkoriban sokat dicsőített, gondoskodása hátterében az a törekvés állott, hogy a magyar államtól nagymértékben függetlenített és gyakorlatilag közvetlen német-birodalmi irányítás alá vont „népcsoport” gazdasági teljesítőképességét és katonai szempontból számbajövő emberanyagát a szovjetellenes háború nem várt nehézségei közepette sürgősen a német hadigépezet szolgálatába állítsa. Az ezzel kapcsolatos felméréseket és adatszolgáltatást a Volksbund végezte. Ezt a tevékenységet magyar részről azzal a híreszteléssel próbálták zavarni, hogy az összeírások a németek kitelepítésének előkészítését jelentik. A Volksbund vezetői az összeírások valódi célját nem fedhették fel. Azt állították, hogy azok a magyar lakosságtól elkülöníthető zárt német településterület kialakítása érdekében tervezett belső telepítés előkészítését szolgálják.⁴⁶

A német kormánynak a Bárdossy-kormányval történt megegyezése alapján, de már Kállay Miklós miniszterelnöksége idején, 1942 tavaszán, a Volksbund önkéntesek toborzását kezdte meg a német fegyveres SS alakulatokba. A kampány, mely ezúttal általában még csak a Volksbund-tagok körére korlátozódva folyt, eredményesen zárult, mert szép számban voltak jelentkezők. Egyedül a Bácskából 11 000-en vonultak be. Ezek magukat máris törvényen felülállónak érezve, útnakindításuk előtt többhelyütt nagy garázdálkodást rendeztek falujukban, megfenyegették, bántalmazták azokat, akik az SS-be jelentkezni, vagy a Volksbundba belépni nem akartak.⁴⁷ Az a körülmény viszont, hogy az SS-hez

⁴¹ BM Res. 195. cs. 1940—8—16130; ME Nemzetiségi o. 69. cs. C 21037/1940. 72. cs. G 15150/1940.

⁴² ME Nemzetiségi o. 90. cs. C 27081/1941.

⁴³ ME Nemzetiségi o. 69. cs. C 21037/1940.

⁴⁴ ME Nemzetiségi o. 89. cs. C 15186/1941.

⁴⁵ ME Nemzetiségi o. 90. cs. C 19575/1941.

⁴⁶ ME Nemzetiségi o. 117. cs. B 15205/1942; 217. cs. R. 17313/1944.

⁴⁷ ME Nemzetiségi o. 177. cs. C 15283/1942; C 18497/1942. C 19079/1942. C 20257/1942.

bevonulók el lettek bocsátva a magyar állampolgári kötelekből, alkalmat adott egy olyan ellenpropagandára, amely arra figyelmeztetett, hogy aki a magyar államkötelekből kiválik, vállalnia kell majd ennek következményeit. A németlakta vidékeken élő „magyar urak” (közigazgatási tisztviselők, tanítók, papok) a Kállay-kormány hallgatólágos támogatásával 1942 második felére kibontakoztattak egy úgynevezett „hűségmozgalmat” (Treueheitsbewegung), amelyet a Volksbund németsegen belüli ellensúlyozására próbáltak felhasználni. Hatására helyenként nagyobbszabású kilépés is történt a Volksbundból; a kilépőket rögtön beléptették a kormánypártba, a Magyar Élet Pártjába.⁴⁸

A Volksbund november 20-i éles tiltakozására, amely e fejlemények miatt a kormányt a bécsi egyezmény szabotálásával vádolta, és sérelmeik illetékes német birodalmi tényezők elé vitelét jelentette be, Kállay másnap a parlamentben úgy nyilatkozott, hogy biztosítja a németsegennek — amely Magyarországon, mint mondotta, nem számít kisebbségnek — a bécsi egyezményben rögzített kivételes helyzetét.⁴⁹ A szovjetellenes háborús együttműködésre való tekintettel a német birodalom nem kívánta az ellentétek éleződését, s ennek megfelelően a Volksbundnak taktikát kellett változtatnia. Ezentúl a „hűségmozgalom” vitorláiból azáltal igyekezett kifogni a szelet, hogy tüntetően demonstrálta saját hűségét, lojalitását. Elrendelte, hogy hivatalos helyiségeiben, otthonaiban és rendezvényein Hitler képe mellé Horthyét is kifüggeszék, hogy a Volksbund zászlaját és a magyar nemzetiszínű zászlót együttesen használják, hogy ezentúl Horthy születés- és névnapján a Volksbund minden helyi csoportjában megemlékezést tartsanak, különösen méltatva Horthynak a bolsevizmus leküzdése terén szerzett kiváló érdemeit, s azt, hogy a mostani háborúban fiát áldozta a bolsevizmus elleni harcban; majd „Heil Hitler! Heil Horthy!” kiáltással fejezzék be az ünnepi beszédeket.⁵⁰ A Horthy névnapja alkalmából 1942. december 6-án a budapesti Zeneakadémia nagytermében rendezett központi Volksbund-ünnepségen Basch beszéde hangsúlyozta, hogy Horthy „a Führer és Duce mellett egy vonalban halad az új Európa felé vezető úton”, s üdvözlő táviratban biztosították Horthyt, hogy „a magyarországi németsegen törhetetlen hűséggel ragaszkodik hazájához és a kormányzó úrhoz”.⁵¹

A háborús helyzet német szempontból súlyosabbra fordulása hamar véget vetett a Volksbund féktelen szociális demagógiájának. Kiderült ugyanis, hogy a német birodalom egyre kevésbé akar és tud a magyarországi német népcsoportba „befektetni”, viszont egyre több „áldozatot” vár tőle. Tilos volt ezentúl ígéretet, ellenben fokozottan a német nép iránti köteleességekre kellett figyelmeztetni. A Volksbund már az 1942. évet „a német áldozatok évének” nyilvánította, de a következő év még nehezebbnek ígérkezett. A Wirtschaftlicher Kriegsdienst der Heimat keretében a gazdákat egyre csak a termelés fokozására hajszolták: „aki ma nem dolgozik szorgalmasan, az a bolsevistákat támogatja, és megérdemli, hogy kivégezzék”.⁵² Elmaradtak a segélyek, szaporodtak a különböző címenek követelt „önkéntes adományok”, a szövetszervezetek levonásokat eszközöltek a termények felvásárlási árából.⁵³ Nyomott hangulatot eredményezett a hadiesemények alakulása, amelyet a Volksbund-vezetők magyará-

⁴⁸ ME Nemzetiségi o. 119. cs. C 27592/1942; C 30626/1942.

⁴⁹ ME Nemzetiségi o. 119. cs. C 30626/1942; 150. cs. C 18555/1943.

⁵⁰ ME Nemzetiségi o. 117. cs. B 15205/1942.

⁵¹ ME Nemzetiségi o. 119. cs. C 30136/1942.

⁵² ME Nemzetiségi o. 149. cs. B 15038/1943.

⁵³ ME Nemzetiségi o. 149. cs. C 15023/1943.

zatai, a német rádió tudósításainak és kommentárjainak Volksbund által megszervezett közös hallgatása ellenére vészjtóslónak éreztek. Nem egy Volksbund-szónok „szemrehányóan meg is jegyezte, hogy amikor a birodalom Lengyelországot lerohanta, amikor Dániát, Norvégiát, Hollandiát, Belgiumot, Franciaországot és a Balkánt lehengerelte, akkor a Német Ház mindig zsúfolt volt. Most pedig, amikor Rommel visszavonult, és az oroszok nagy erővel támadnak, akkor csak 15 volksbundista jelenik meg a Német Házban”.⁵⁴ Az SS-be bevonultak közül, akikkel hozzátartozóik csak a Volksbund közbejöttével — és cenzúrájával — levelezhettek, sokan elesetek a szovjet fronton; az őket gyászolóknak a Volksbund-központ utasítása szerint „nemzetiszocialista módon kell lelki vigaszt nyújtani”. Az egyre sűrűbbé váló gyászünnepeket azonban hamarosan jobbnak látták betiltani. Egy-egy szabadságra falujába hazaérkezett, vagy dezertált SS-katona arról a megalázó bánásmódról panaszkodott, amelyben őket, népi-németeket, a birodalmi németek a hadseregben részesítik. A Volksbund ezekre a hangokra és jelenségekre azonnal felfigyelt, s jelentést tett a magyarországi SS megbízottnak, aki intézkedett katonai letartóztatásukról.⁵⁵

„A legkevesebb, amit a népcsoport a Führernek adhatott, az volt, hogy fiainak javát adta oda, és még ezután is oda fogja adni” — mondotta Basch, aki 1943 áprilisában e szavakkal már az újabb SS-toborzást harangozta be.⁵⁶ A Volksbund sajtója cikksorozatban propagálta az SS-katonák életét; az SS-be jelentkezettek és jelentkezők hozzátartozói eddig kielégítő módon meg nem oldott támogatásának rendszeresítésére bevezették a „katonasegélyt” (Soldatenhilfe). A toborzás ezúttal is a németbirodalmi és a magyar kormány közti meg egyezésen alapult, s az jellemezte, hogy most már nemcsak a Volksbund-tagságból, hanem a magyarországi németiség egészéből toboroztak önkéntes jelentkezőket. A magyar kormány hozzájárult ahhoz is, hogy azok a németek, akik a magyar hadseregben teljesítettek szolgálatot, szabadságot kérhessenek, és lakóhelyük Volksbund-szervezeténél az SS-toborzáson való megjelenésre jelentkezessenek.⁵⁷ A toborzási kampány nehezen indult, de a gyűléssorozatok, a terjesztett propagandaanyagok, a sok rábeszélés vagy fenyegetés végül is meghozta az eredményt; de különösebb lelkesedés ezúttal már nem mutatkozott. Most is legtöbben a Bácskából vonultak be. Az emberanyag kiválasztása már nem történt olyan gonddal, mint az előző évben: az égető szükséglet lejjebb szállította a mércét. A bevonulók magyar állampolgársága ezúttal is megszűnt, de most már a magyar kormánynak garantálnia kellett, hogy a hozzátartozókat emiatt nem érheti hátrány. Az újonnan toborzott SS-legények garázdálkodása most sem maradt el — ezúttal elsősorban zsidóellenes demonstrációkban: ablakbeverésekben, zsidó temetők feldúlásában nyilvánult meg, — majd Basch és a többi Volksbund-vezető ünnepélyes búcsúztatásával, horogkeresztes talizmánokkal megajándékozva indultak útnak végzetük felé.⁵⁸

Amilyen mértékben súlyosbodott a németek háborús helyzete, olyan mértékben erősödött a Volksbund zsidóellenes uszítása. Már kezdettől fogva sürgetői voltak a magyarországi úgynevezett zsidótörvényeknek, a németlakta területeken maguknak követelték a zsidó javakat. A német szervezetek kiépítése során Basch fennren hirdette: „ők megmutatják a birodalomnak, hogy 100%-ban

⁵⁴ ME Nemzetiségi o. 149. cs. B 15038/1943.

⁵⁵ ME Nemzetiségi o. 119. cs. C 28793/1942; 149. cs. B-15038/1943; C. 15653/1943.

⁵⁶ ME Nemzetiségi o. 149. cs. B 15038/1943.

⁵⁷ OL Filmtár, 10944/E 518620—7; 10944/E 518633—5.

⁵⁸ ME Nemzetiségi o. 149. cs. C 15653/1943.

megoldják a zsidókérdést; a magyarországi némettség pénzét nem zsidó fogja zsebretenni, a német verejtékből nem a zsidóság fog hízni”, és sürgette a zsidó munkaszolgálatosok harctérre hurcolását. A Volksbund-ellenes akciókat végső soron zsidó mesterkedésnek tulajdonították; őket vádolták a „rémhírek” céltudatos terjesztésével. A Volksbund vezetői azt hirdették, hogy a zsidókat ki kell irtani Magyarországról és egész Európából, mert addig nem lesz nyugalom és béke. Ha a némettség nem akar elpusztulni, a zsidóságnak pusztulnia kell — mondták. Azt hirdették, hogy a németek az első világháborút a zsidók miatt vesztették el; nem szabad tehát eltérni, hogy a második világháborúban, amelyet szerintük tulajdonképpen a zsidók kényszerítettek rá a békeszerető Hitlerre, ez megismétlődhesen.⁵⁹

Németbirodalmi részről elismerték azt az előzékenységet, amelyet a szovjet-ellenes háborúban katonailag is nagy véráldozatokat hozó Kállay-kormány a különböző gazdasági tárgyalások során, továbbá az SS-toborzásokkal kapcsolatban tanúsított. Méltányolták továbbá készségét, hogy 1942 óta évente tízezer birodalminémet gyermek magyarországi huzamos tartózkodásának terheit vállalta. De bizalmatlanok voltak a magyar kormány politikája iránt amiatt, hogy katonai és gazdasági erőtartálékait vonakodott maradéktalanul a német hadigépezet rendelkezésére bocsátani, hogy a háborús esélyeket latolgatva, német szempontból nemkívánatos külpolitikai kombinációkba kezdett, s ennek megfelelően belpolitikailag is olyan erőket támogatott, vagy legalábbis tűrt meg, amelyek számukra veszélyt jelenthetnek. Ebben a helyzetben a német birodalom magyarországi politikája szempontjából megnövekedett mindazoknak az erőknél a jelentősége, amelyekre az ottani belső helyzet ellenőrzése és esetleges, számára nemkívánatos fejlemények megakadályozása szempontjából támaszkodhatott. A Volksbund és a Nyilaskeresztes Párt eddig igen feszült viszonya — amelynek fő oka az volt, hogy a Volksbund kizárólagos joggal tartott igényt a magyarországi némettség nemzetiszocialista szervezésére, míg a nyilasok nem voltak hajlandók lemondani a „magyarérezelmű” németekről — 1943 folyamán az enyhülés számos jelét mutatta, bár továbbra is az maradt a jellemző, hogy volksbundisták és nyilasok, egymástól meglehetősen függetlenül jelentettek egyképpen felhasználható eszközök ugyanabban a kézben.⁶⁰ A Volksbund-vezetők szimpátiája a Magyar Megújulás Pártja felé fordult; szerrintük leginkább Imrédy alakíthatna olyan új kormányt, amely a magyarországi némettség érdekei szempontjából a legelőnyösebb volna. Élesen támadták az egymással szövetségre lépett Szociáldemokrata Pártot és Független Kisgazda Pártot, amelyekben az illegális Magyar Kommunista Párton kívül legnagyobb ellenfelüket látták.⁶¹

A Volksbund központi nyomozócsoportja eddig főleg a magyar hatóságok sérelmezett intézkedéseinek s a „hűségmozgalom” különböző akcióinak kivizsgálásával foglalkozott, segítséget nyújtva ezzel a németellenes beállítottságúak jegyzékbevételeét megkezdő német katonai hírszerző szerveknek. Olaszországnak a háborúból 1943 nyarán történt kiválása után bizalmas hírszolgálatot szervezett az ország közhangulatának ellenőrzésére, s az ország lakosai körében elterjedt „láztató propagandahírek” terjesztőinek felderítésére. Az utasítás szerint ki kell hallgatni és jelenteni kell a vendéglőkben, társaságban, vonaton folyó beszél-

⁵⁹ ME Nemzetiségi o. 117. cs. B 15205/1942; 118. cs. C 2553/1942; 149. cs. B 15038/1943; 189. cs. C 18094/1944.

⁶⁰ ME Nemzetiségi o. 118. cs. C 23379/1942; 119. cs. C 27345/1942; C 27572/1942.

⁶¹ ME Nemzetiségi o. 217. cs. R 17313/1944.

getéseket, az elhangzó kijelentéseket, véleménynyilvánításokat.⁶² A Volksbund helyi szervezetei mellett már május-június óta országszerte megkezdtek Deutsche Mannschaft elnevezéssel „rendfenntartó véd csapatok” alakítását, amelyek fegyver nélküli gyakorlatokat tartottak, de — bár többnyire tagadták — voltak fegyveresek, amelyeket „adandó alkalommal ki fognak osztani”.⁶³ A Deutsche Mannschaftnak „az lesz a feladata, hogy ha Magyarország szembe próbál helyezkedni Hitler parancsainak, akkor az országban mindenütt elhelyezett német katonák és polgári személyek vezénylete mellett, fegyveresen fognak kiállni a magyar államhatalommal szemben.”⁶⁴ Ezt erősítette meg 1944 február elején a Magyarországon élő mintegy 15 000 németbirodalmi állampolgár nemzetiszocialista pártszervezetének (Auslandsorganisation der NSDAP, Landesgruppe Ungarn) vezetője, Henry Esp, amikor kifejtette, mit vár a birodalom a magyar állampolgár „népinémetek” szervezetétől, a Volksbundtól, s a többi ország hasonló szervezeteitől: nekik kell „örködni afelett, hogy a barátságos arcot mutató szomszéd államok le ne térjenek a tengelyszerződésben meghatározott útról. Ha a kérdéses államok valamelyike felülne az ellenséges propaganda csábításainak, és hűtlenségre vetemednék, szembekerülne a birodalommal, és elsősorban annak a külföldön élő előőrseivel.”⁶⁵

Magyarország háborúból való kiválásának megakadályozására 1944. március 19-én német csapatok szállták meg az országot. E lépésre Horthy kénytelen hozzájárulásával került sor, és ellenállás nélkül ment végbe. A Deutsche Mannschaft vasútállomásokat, posta- és távíróhivatalokat, középületeket szállt meg, csendőröket és rendőröket fegyverzett le.⁶⁶ Az új miniszterelnök, Sztójay, Basch követelésére elrendelte a „Hűséggel a hazáért” mozgalom azonnali felszámolását az egész országban; leváltatta az általa megnevezett Volksbund-ellenes helyi közigazgatási tisztviselőket, a Deutsche Jugend-dal összeütközésbe került levante parancsnokokat és -oktatókat; volksbundistákat nevezett ki számos helyi közigazgatási szerv élére; intézkedett a letartóztatott, internált, rendőri felügyelet alá helyezett, vagy a magyar hadseregbe büntetésből bevonultatott volksbundisták szabadságának teljes helyreállítása ügyében; utasításokat adott a sajtónak és a rádiónak a Volksbund szerepe „helyes megvilágításba helyezésére”, a megyei főispánokat fesszólította, mindent kövessenek el, hogy a helyi magyar vezetők megfelelő társadalmi formák (pl. ebédre, vacsorára meghívás) keretében személyes baráti kapcsolatot építsenek ki a volksbundista vezetőkkel.⁶⁷

A Volksbund tevékenységének középpontjában már az előző években is az SS hadosztályok egyre fogyó emberanyagának a magyarországi németsegből való feltöltése volt. De míg eddig ez megoldható volt önkéntesek toborzásával, 1944-ben már csak kötelező érvényű sorozás útján volt előteremthető az a 40 000 főnyi állomány, amelyet a magyar államterületen felállítandó és kiképzendő új SS-alakulatok számára németbirodalmi részről igényeltek. Az e tárgyban kötött április 14-i megállapodásban a magyar kormány megadta hozzájárulását ahhoz, hogy a magyarországi németek a német fegyveres erők keretében tegyenek eleget hadkötelezettségüknek, s magyar csendőri segédletet biztosított a bevonulni esetleg vonakodók előállításához. De ezúttal el kellett fogadnia azt a német köve-

⁶² ME Nemzetiségi o. 149. cs. B 15038/1943; 150. cs. C 22585/1943.

⁶³ ME Nemzetiségi o. 150. cs. C 30635/1943.

⁶⁴ ME Nemzetiségi o. 217. cs. R 17313/1944.

⁶⁵ ME Nemzetiségi o. 189. cs. C 19134/1944.

⁶⁶ J. Hajdú—B. C. Tóth: Der Volksbund in Ungarn. Bpest. 1962. 63. l.

⁶⁷ ME Nemzetiségi o. 189. cs. C 20441/1944.

telést is, hogy a bevonulók megtarthassák magyar állampolgárságukat, annak ellenére, hogy mint a német haderő tagjai, német állampolgároknak is számítanak. Az előző években toborzás útján önként bevonultakkal szemben magyar részről eddig alkalmazott állampolgárság-megvonás is ezzel érvényét veszíti.⁶⁸ Rövidesen sor került még egy pótegyezmény kötésére is, amely hasonló feltételekkel, de önkéntességi alapon, 17–30 éves magyar állampolgárságú német nők toborzását tette lehetővé az SS női segédszolgálat (Helferinnen-Korps der Waffen SS) részére. Az SS-be való bevonultatással szemben helyenként voltak a magyar hadseregben való szolgálattételhez ragaszkodó megnyilatkozások, de a magyarországi SS kiegészítő parancsnokság a Gestapo és a Volksbund segítségével zavartalanul végrehajthatta feladatát.⁷⁰

Romániának 1944. augusztus 23-i fordulata után megindult, s a Lakatos-kormány idején egyre nagyobb méreteket öltött a Magyarországon alkalmazásban állott birodalmi németek és családjaik hazaköltözése,⁷¹ a Volksbund azonban megmaradt „örhelyén”, hogy tovább terrorizálja a magyarországi németiséget, s hogy a „kitartás a végső győzelemig” politikáját erősítse Magyarországon. Horthy megfelelően elő nem készített, és csúfos kudarcha fulladt október 15-i fegyverszüneti nyilatkozata nyomán, amikor a német birodalom utolsó magyarországi ütkérfegyverét játszotta ki, és Szálasi állította az ország élére, a volksbundisták a nyilas rémuralom és a háború cszelen folytatásának aktív támogatói lettek. A részben német, részben magyar eredetű fegyverekkel ellátott Deutsche Mannschaft részt vett a zsidók barbár üldözésében, az ejtőernyős-elhárításban s — különösen a Bácskában és Észak-Erdélyben — a „partizánveszély” leküzdésében.⁷²

A Volksbund szerepének és tevékenységének ez a vázlatos áttekintése is, úgy véljük, elégséges cáfolata minden olyan törekvés jogosultságának, amely el akarja feledtetni, meg akarja hamisítani a történelmi valóságot. Semmiféle ügyeskedéssel nem leplezhető el, hogy a volksbundisták a hitleri Németországgal és a német nemzetiszocializmussal kötötték szorosán össze sorsukat; belső segítői, támaszai voltak a náci német birodalom Magyarországot leigázó, pusztulásba sodró politikájának. Hűségeseik, lojálisak a magyar államhoz csak annyiban voltak, amennyiben azt akkori bűnös vezetői maguk is a németek prédájává bocsátották: de még ezekkel is rögtön szembefordultak, ha náluk a szövetségi viszony lazítására irányuló törekvést észleltek. A magyar államhatalommal szemben egyre kevesebb kötelességet ismertek, de ugyanakkor olyan messzemenő követeléseket támasztottak, amelyek annak befolyását, ellenőrzését teljesen illuzoriussá tették; önálló szervezeteik kiépítésével az élet minden vonatkozásában a magyar hatóságoktól, szervezetektől, intézményektől való elkülönülésre törekedtek. A magyar állampolgárságot feladva, önként jelentkeztek az SS-be; készek voltak a Führer hívó szavára kitelepülni, de inkább azt szerették volna, ha a németektől sűrűbben lakott országrészt csatolják oda a német birodalomhoz. A német népiség védelme címen nemzetiségi gyűlölködést szítottak, faji üszítást végeztek. Szörnyű károkat okoztak az országnak, s egyben saját félrevezetett, terrorizált népüknek, a magyarországi németiségnek is.

⁶⁸ OL Filmtár, 10944/E 518573—4.

⁶⁹ OL Filmtár 10944/E 518570—1.

⁷⁰ *Harsányi János*: Magyar szabadságharcosok a fasiszmus ellen. Bpest. 1966. 296—299. l.

⁷¹ ME Nemzetiségi o. 189. cs. C 26298/1944.

⁷² ME Nemzetiségi o. 189. cs. C 17563/1944.

Л. ТИЛКОВСКИ

РОЛЬ ФОЛЬКСБУНДА В ИСТОРИИ ВЕНГРИИ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме

Национальная политика контрреволюционного режима в Венгрии заслуживает суровой критики со стороны марксистской историографии и в отношении немецкого национального меньшинства. Однако, вопрос нельзя сузить на проблему угнетательской национальной политики, с одной стороны, а с другой — на защиту народности со стороны немцев — особенно в годы второй мировой войны. Одно из направлений движения немцев в Венгрии, так наз. Фольксдойче Камерадшафт и его преемник — созданный в ноябре 1938 г. «Фольксбунд дер Дойчен ин Унгарн» стояли в самых тесных контактах с такими немецкими державными органами, которые служили распространению нацистского влияния в Венгрии и которые переформировали Фольксбунд в средство, во внутреннюю базу гитлеровской политики в Венгрии.

Первый период истории Фольксбунда длится до лета 1941 года. Пока в начальный период с целью создания «автономии народной группы» Фольксбунда (фольксгруппен-автономии) германский Райх высупал против сопротивления венгерского правительства лишь умеренно, военные успехи немцев в Западной Европе весны 1940 года переменили положение и в этом отношении — подписанный по случаю второго венского арбитража соглашение относительно национальных меньшинств знаменовало собой уже второй период, в ходе которого были сметены с пути Фольксбунда преграды и проблемы, связанные с проведением в жизнь соглашения уже не смогли оградить путь начатого процесса. Данный первый период истории Фольксбунда характеризовался тем, что настоящие цели германского Райха относительно немцев, проживающих в Венгрии, еще не обнаруживались на поверхности; казалось, будто забота о них со стороны Фюрера является совсем безысходной.

Нападение 22 июня 1944 года на Советский Союз открывает новый период и в истории Фольксбунда. Внутри этого мы можем выделить четыре подпериода. Первый подпериод характеризуется тем, что вопреки некоторому противодействию, оказанному со стороны венгерского правительства, Фольксбунд энергично расширяется, создают его организации по всей стране; его члены еще верят в быстрой победе над Советским Союзом, и сделанные в пользу «народной группы» социальные мероприятия пока скрывают от них бремя будущих военных жертв. Оттяжка войны постепенно поведет в новый подпериод, в котором энтузиазм членов Фольксбунда уменьшался в силу все более тяжких материальных жертв и людских потерь, и на место социальной демагогии вступает все яснее устрашение. Изменение осенью 1942 года сказывается и в том, что с целью совместного напряжения сил Фольксбунд и венгерское правительство оттесняют на задний план свои противоречия. Третий подпериод начинается со все более возрастающим недоверием немцев к венгерскому правительству, с осени 1943 года. Среди задач Фольксбунда выступает на первый план контроль положения в Венгрии и задача помешать расторгнуть или хотя бы ослабить военный союз обеих стран. Таким образом данный подпериод является подготовкой оккупации Германией Венгрии и октябрьского переворота 1944 года. Содержание четвертого подпериода — это обеспечение участия в войне до конца с поддержкой нацистского террора Салаши.

Беглый осмотр роли и деятельности Фольксбунда убеждает в том, что члены Фольксбунда были лояльными к венгерскому государству лишь по столько, поскольку их преступные руководители Венгрию продали германскому Райху. Они знали все меньше обязательств по отношению к венгерскому государству, в то же время выдвигали такие далекие идущие требования, которые сделали совсем иллюзорным влияние и контроль последнего; путем создания сети самостоятельных организаций они стремились отторгиваться во всех областях жизни от венгерских властей, организаций, институций. Отказавшись от венгерского гражданства они добровольно явились в члены СС; в принципе они были готовы к выселению на первый призыв Фюрера, но больше желали бы, если бы области, более плотно населенные немцами, были бы присоединены к Райху. Под предлогом защиты немецкой народности они раздували национальную рознь, расовую ненависть. Они нанесли ужасный вред венгерскому государству и то же собственному народу, сбитому с пути, находившемуся под террором немецкому населению Венгрии.

L. TILKOVSKY

LE RÔLE DU VOLKSBUND DANS L'HISTOIRE DE LA HONGRIE PENDANT LA SECONDE GUERRE MONDIALE

Résumé

Dans l'optique de la minorité allemande aussi, la politique des nationalités pratiquée par le régime contre-révolutionnaire de Hongrie appelle une sévère critique de notre historiographie. Cependant, surtout dans la période de la seconde guerre mondiale, la question ne saurait être ramenée à la problématique pure et simple de l'oppression des nationalités en Hongrie et, face à celle-ci, de la défense de l'ethnie allemande. L'une des tendances du mouvement des Allemands de Hongrie, la «*Volksdeutsche Kameradschaft*», ainsi que le «*Volksbund der Deutschen in Ungarn*» qui lui succéda en novembre 1938 étaient en relations des plus étroites avec des organismes du Reich au service de l'extension de l'influence du pouvoir nazi en Hongrie et oeuvrant à y développer le Volksbund en un instrument, une base interne de la politique hitlérienne.

La première étape de l'histoire du Volksbund a duré jusqu'à l'été 1941. Au début de cette période, le Reich ne manifestait encore qu'une énergie modérée, pour des causes de politique étrangère, face à la résistance du gouvernement hongrois contre la réalisation de l'«*autonomie de groupe ethnique*» (*Volksgruppen-autonomie*) préconisée par les volksbundistes; les succès militaires allemands en Europe occidentale, au printemps de 1940, modifièrent, sous cet angle aussi, la situation: l'accord des minorités allemandes de Hongrie, signé à l'occasion du second arbitrage de Vienne, annonçait déjà la période suivante, quand les obstacles s'avérèrent effectivement levés devant le Volksbund, les problèmes de l'application de l'accord ne pouvant plus enrayer le processus. Toute cette première étape de l'histoire du Volksbund a été, dans son ensemble, caractérisée par le fait que les objectifs proprement dits du Reich à propos de l'ethnie allemande de Hongrie restèrent cachés, le souci que prenait d'elle le Führer paraissant totalement désintéressé.

L'attaque déclenchée contre l'Union Soviétique, le 22 juin 1941, inaugura une étape nouvelle dans l'histoire du Volksbund aussi. Nous pouvons y distinguer quatre périodes. Au cours de la première, malgré une certaine résistance du gouvernement hongrois, le Volksbund se développe et s'organise vigoureusement; le mouvement est en plein essor, il espère un rapide succès de la campagne antisoviétique, tandis que les mesures sociales prises en faveur du «*groupe ethnique*» masquent encore aux yeux de celui-ci la portée des sacrifices exigés par la guerre. La prolongation des hostilités conduit graduellement à une nouvelle période dans laquelle des pertes en sang et en biens de plus en plus graves sapent l'enthousiasme des membres de l'organisation; la démagogie sociale cède toujours plus la place à l'intimidation directe. Le changement se précise dans le fait qu'en automne 1942, le gouvernement hongrois et le Volksbund laissent dormir leurs différends, cela dans l'intérêt des efforts à consentir en commun au profit de la guerre antisoviétique. La troisième période, à partir de l'automne 1943, est marquée, dès le début, par la méfiance de plus en plus prononcée des Allemands à l'égard du pays. La tâche du Volksbund, qui passe au tout premier plan, est le contrôle de la situation en Hongrie, la préparation de la prévention des démarches visant au relâchement ou à la dénonciation de l'alliance de guerre. De la sorte, cette période représente un antécédent direct de l'occupation allemande de la Hongrie, puis du tournant du 15 octobre 1944. L'essentiel de la quatrième période: assurer la persistance «*jusqu'aboutiste*» dans les combats aux côtés du Reich, soutenir la terreur des Croix-fléchées et de leur chef, Szálasi.

Même ce bref aperçu du rôle et des activités du Volksbund peut convaincre quiconque que ses membres n'ont été fidèles et loyaux à l'État hongrois que dans la mesure où celui-ci était livré, par ses dirigeants félons d'alors, à la merci du Reich. Les Volksbundistes endossaient toujours moins de devoirs à l'égard de l'administration hongroise et exigeaient des droits toujours plus étendus qui rendaient entièrement illusoires l'influence et le contrôle de celle-ci; à l'aide de l'implantation de leurs organismes autonomes, ils s'efforçaient de se dissocier le plus nettement possible des autorités, organismes et institutions du pays. Renonçant à la nationalité hongroise, la jeunesse volksbundiste se porta volontaire dans les rangs de la SS; tous étaient prêts, en principe, à émigrer à l'appel du Führer; mais ils auraient encore mieux apprécié si la partie du pays à la population allemande plus dense avait été rattachée au Reich. Sous le couvert de la défense de l'ethnie allemande, le Volksbund excitait la haine entre les minorités et la haine raciale. Il a causé des pertes terribles à la Hongrie et, corollairement, à la minorité allemande induite en erreur et terrorisée.

AUSCH SÁNDOR

„Önálló gazdasági fejlődés vagy tőkés függés”

Megjegyzések egy vitához

Nem vagyok történész, gazdaságtörténész sem. Mégis — mint közgazdász — a Tolnai György és Ránki György, valamint Berend T. Iván, Hanák Péter és Katus László az „önálló gazdasági fejlődés vagy tőkés függés” kérdésében folytatott vitájához¹ elsősorban azért teszek néhány észrevételt, mert legutóbbi kutatásaim kapcsán magam is foglalkoztam Magyarország monarchiabeli gazdaságának *néhány*, saját témám szempontjából (a KGST-országok együttműködésének kérdései) is tanulságos jellemző vonásával. Az akkori magyar gazdaság egyes, bár nem jelentéktelen részkérdéseit: a birodalmi integrált piac specializációt, kooperációt és műszaki fejlődést ösztönző hatását vizsgáltam. Bár az idevonatkozó tények, amelyeket röviden majd ismertetek, önmagukban is a Tolnai Györggyel vitatkozó gazdaságtörténészek álláspontját látszanak alátámasztani, nézeteik helytálló voltát számomra mégsem csak ezek, hanem általánosabb gazdaságelméleti szempontok is igazolják. Ha tehát sok vonatkozásban laikusnak is kell tartanom magam a tárgyalt konkrét történeti tények ismeretében, a perdöntő és valóban nagyon aktuális elvi kérdésekben való lehetséges állásfoglalás számomra kevéssé tűnik vitathatónak. Ez utóbbi szempont is állásfoglalásra késztet. Vizsgáljunk meg tehát néhány, a szerzők által vitatott problémát.

Valamely ország fejlődésének gyorsabb vagy lassabb ütemét bonyolult és sokrétű történeti és gazdasági feltételek együttes megléte és kölcsönhatása szabja meg. A fejlődést meghatározó tényezők vizsgálatával a közgazdaságtudománynak viszonylag új, de rendkívül kiterjedt és gyorsan fejlődő ága — a fejlődéselmélet (növekedéselmélet) — foglalkozik. A különböző — logikailag zárt — elméletek egymástól eltérő tényezőkre vezetik vissza a növekedés meghatározó faktorait. Anélkül, hogy a különböző fejlődéselméletek által vizsgált kérdésekben itt bármilyen vonatkozásban állást foglalnánk, megállapíthatjuk, hogy legalábbis két tényezőnek a fejlődés *lehetséges* ütemére gyakorolt hatását kevéssé lehet vitatni. Ezek: a felhalmozás hányszorosa a nemzeti jövedelemben, valamint a foglalkoztatottság növekedése egy országon belül. Az egymással vitatkozó szerzők e tényezők közül a belső felhalmozás lehetőségét, illetőleg a tőkeimport szerepét és jelentőségét vitatják a kapitalista fejlődés gépi-nagyipari szakaszában. Az elmentés nézete azonban egy általánosabb kérdés keretébe ágyazódnak: a fejlődés meghatározott szakaszában a *nemzeti önállóság* és az ennek alapján lehetséges iparfejlesztő protekcionista jellegű politika feltétlenül *szükséges*, illetőleg önmagában minden esetben *elegendő* feltétele-e a gyors növekedésnek.

¹ Ld.: Történeti Szemle 1966, 1., 1967. 1. sz.: Valóság 1968. 6. és 7. sz. stb. A Valóság c. folyóirat e vitához fűzött megjegyzéseimet nem közölte.

Induljunk ki e második, általánosabb kérdésből, mindenekelőtt a statisztikai vizsgálatok alapján.

Különböző országok fejlődésének összehasonlítása esetén — egyetértve Tolnai Györggyel — lényeges, hogy a *bázisidőszakban* megközelítően hasonló fejlettségű országokat hasonlítsunk össze. A hosszútávú fejlődésre vonatkozó konkrét történeti-statisztikai elemzések alapján ugyanis a fejlődésnek mindenképpen az elért abszolút szinttel is kapcsolatos szakaszai különböztethetők meg, bármilyen legyen is a szakaszok változásának, trendjének megfigyelt törvényszerűsége vagy magyarázata.

Ne válasszuk tehát — megfogadva Tolnai György tanácsát — Magyarország vonatkozásában az 1860-as évet bázisul az akkor fejlettebb országok későbbi fejlődési ütemével való összehasonlítás céljára.

1900 és 1913 között Magyarországon a nemzeti jövedelem növekedésének üteme 6,4% volt.² Az „önálló” Oroszországban 5,2% (kb. 25%-kal alacsonyabb egy főre eső nemzeti jövedelem!), a nem önálló Lengyel Királyságban kb. 6%. Az 1861 óta *önálló* és egyesült, gyorsan iparosodó Olaszországban ennél lényegesen kevesebb: 2,3 — 2,5%, az egy főre eső nemzeti jövedelem növekedése pedig 1,3 — 1,7%.³

Az olasz példa idézésével egyben eleget tettünk Tolnai György másik figyelmeztetésének is: „tudományos kutató számára mitsem mond az, hogy *különböző* társadalmi fejlettségű országok technikai fejlődési adatai is *különbözők*”. (Csak a társadalmi forradalmak utáni fejlődési szakaszokat szabad összehasonlítani.) Nos, Olaszországban a vizsgált időszakokban már végbement a polgári forradalom. De vehetünk másik példát is: Franciaország fejlődési üteme is lényeg-

² *Fellner Frigyes*: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bpest. 1916 és A nemzeti jövedelem becslése. Közgazdasági Szemle, 1903. 12. sz.

³ Olaszországot már csak azért is érdemes összehasonlításul választani, mert nemcsak a korábbi tőkefelhalmozás magas szintje miatt voltak jobbakk az induló feltételei, mint Magyarországnak, hanem társadalmi viszonyai tekintetében is közelebb álló példa, mint Tolnai Györgyé: Japán.

Az Olaszországra vonatkozó részletesebb adatok a következők:

Átlagos évi növekedési ráták

Idő	Mezőgazdaság	Ipar	Nemzeti jöv.	Egy főre eső jöv.
1896/1900—1911/15	1,8	4,4	2,5	1,7
1901/5—1911/15	1,1	4,3	2,3	1,3
	Nemzeti jövedelem millió líra		Egy főre eső jövedelem (1938-as árákon) líra	
1896/1900	64,378		1938	
1901/5	74,500		2169	
1911/5	92,340		2478	
(1866/70)	51,136		1875)	

Forrás: Indagine statistica sullo sviluppo del reddito nazionale dell'Italia dal 1861 al 1956. Annali di statistica, Serie VIII. Vol. 9. Roma 1957.

gesen alacsonyabb volt a (klasszikus) polgári forradalma utáni 50 évben, mint Magyarorszáé a már fentebb vizsgált időszakokban, vagy akár az 1848 utáni 50 évben.

Franciaország növekedési üteme az 1781/90-1835/44. években.⁴

(1905-13-as árakon)

Mezőgazdaság	Ipar	Bruttó I. te. mék	Bruttó termék II. (kétfajta számítás) (a II. mozgó súlyozással)
0,7	1,8	1.1	1.3

A világgazdaságot a vitatott időszakban, az első világháború előtti évtizedekben, viszonylagos stabilitás jellemezte. Ennek egyik fő tényezője az volt, hogy Nagy-Britannia, a világ első hitelezője⁵ ugyanakkor az adós országokból származó nyersanyagok legnagyobb vevője is volt. Így ezeknek az országoknak elegendő sterling-készletük volt arra, hogy tőkét törlesszenek és kamatot fizessenek. A viszonylagos egyensúly kifejezője, de részben szabályozója is volt az arany automatizmus és a rugalmas valutaárfolyamok rendszere. E rendszer keretében az európai országok fejlődését jelentős mértékben segítette elő, hogy egész Európa nagyobb része az első világháború előtt *legalább is funkcionálisan, az áru- és tőke mozgás szabadsága tekintetében még integrált egységnek volt tekinthető, a határok és vámok jelentősége kisebb volt, mint a legutóbbi évekig bármikor, bár a megelőző időszakhoz képest a protekcionizmus szerepe már növekedőben volt.*⁶ (A vámoknál is lényegesebb később jellemző kontingentálási rendszerek pedig úgyszólván teljesen hiányoztak.)

Az általános európai fejlődés kedvező feltételei ilyen szempontból még kedvezőbben alakultak az Osztrák-Magyar Monarchia és a cári Oroszország keretébe tartozó Lengyel Királyság számára. A birodalmon belüli vámokat mindkét országban 1850-ben törölték el, és mindkét országban egységes valuta-rendszer működött. A századfordulótól az első világháborúig a kelet-európai országok közül a már addig is viszonylag fejlett cseh területek, valamint az Osztrák-Magyar Monarchia keretébe tartozó országok és a cári Oroszország

⁴ J. Marczewski: Le produit physique de l'économie française de 1789 à 1913. Histoire quantitative de l'économie française. Cahiers de l'I. S. E. A. AF, 4. No. 163. 1965. júl. XCIII. l.

⁵ 1913-ban összes tőkebefektetéseinek csak 180%-a volt Angliában, 820%-a külföldön.

⁶ Ez alól kivételt csak Oroszország jelent, ahol az állami gazdaságpolitikának 1877-től kezdve az ipari védvám nemcsak egyik fontos, hanem egészen a világháborúig növekvő nagyságrendű tényezője volt. (Vámok az importált áruk értékének százalékában: 1871–75-ben átlagosan 130%, 81–85-ben 19,60%, 91–95-ben 32,40%, 1901–5-ben 36,90%.)

A XX. század elején a vámok a behozott áruk értékének %-ában más európai országokban a következők voltak: Anglia 4,90%, Franciaország: 8,4, Olaszország 10,5, Németország 14,30%. 1959 és 1960-ban, sorozatos vámsökkentések után, a vámok az importált áruk értékének százalékában Olaszországban még mindig 12, Franciaországban 11, az NSZK-ban 9,60%-ot tettek ki. (A hivatalos importadatok és a Közös Piac input-output tábláiban közzétett vámadatok alapján számítva.) A vámok jelenlegi szerepéről azonban hübb képet kapunk, ha a készárakra kivetett vámokat vizsgáljuk (a nyersanyag-import ugyanis rendszerint vámmentes). Ezek 1963-ban: Anglia: 200%, Franciaország: 140%, Olaszország: 150%, NSZK: 100%. (Nyerges I.: Új irányzatok a világkereskedelemben, 87. l. S. Prokofjevitsch: Über die Bedingungen der industriellen Entwicklung Russlands, Tübingen. 1913. 66–68. l. A korábbi adatokat idézi: Katus László: A kelet-európai iparosodás kérdéséhez — Történelmi Szemle, 1967. 1. sz.)

keretében a Lengyel Királyság a többé vagy kevésbé súlyos feudális maradványok fékező hatása ellenére, egészében véve mégis igen jelentős fejlődést értek el⁷.

Gyors fejlődésük *külső* feltételeit ebben az időszakban két tényező, a világ-gazdaság általános helyzete és a nagy integrált birodalmi piacok szabták meg.

Az első világháború, majd az 1929—33. évi világgazdasági válság az európai külkereskedelmi és valutáris feltételeknek előbbiekben jellemzett funkcionális egységét szétértette. Számos új nemzeti állam keletkezett. Kelet-Európában az Osztrák-Magyar Monarchia egységes valutáris és vámterülete helyébe hat nemzeti állam vámfala lépett.

Nos, vizsgáljuk meg — először szigorúan csak a statisztikai adatok alapján —, mit adott ezeknek az országoknak a nemzeti önállóság és a szűk belső piacokat védő, addig valóban nem tapasztalt mérvű protekcionista politika (védvám, szubvenció, kontingentálás stb.).⁸

A mai Ausztria és a Monarchia cseh tartományai egy főre eső „belföldön előállított” nemzeti jövedelmének különbsége 1911—1913-ban mindössze 5,00% volt. Nem megállapítható természetesen, hogy ez a különbség miként alakult a két világháború között, mert a korábbi cseh tartományok akkor már az önálló Csehszlovákia részét alkották. Kiszámítható viszont az, hogy 1911—13-ban a későbbi Csehszlovákiát alkotó területek egy főre számított nemzeti jövedelme miként viszonyult a Monarchián belül a későbbi (két világháború közötti) Ausztria egy főre eső nemzeti jövedelméhez. A különbség az utóbbi javára 150% volt és 1937-ig csak kevéssel mérséklődött.⁹

A mai Magyarország területén előállított nemzeti jövedelem 1911—13-ban 340%-kal volt alacsonyabb, mint Ausztriában, de pl. 1937-re a különbség ismét nem csökkent.

Lengyelország, amely a XIX. század végén és a XX. század elején jelentős előrehaladást ért el, a két világháború között a teljes stagnálás képét mutatta.¹⁰

Említettük, hogy a két világháború közötti időszak az egész európai fejlődés számára viszonylagosan is hátrányosabb feltételeket teremtett, mint az első világháború előtt. Ezen belül a kelet-európai országok fejlődését sok egymástól

⁷ A 900-as évek elején a Lengyel Királyság átlagos reáljövedelem-színvonala kb. 200%-kal volt magasabb Oroszország más európai területeinek jövedelem-színvonalánál. (*Erasmus Pütz*: Poland, IV. People's History—Industries, Science, Literature and Social Development, London, 1909. 160. l.) Már korábban fejlődésnek indult gyapotipara a századforduló táján erőteljesen vehetett részt a birodalom gyarmati jellegű peremterületeinek birtokbavételében. De „*ugyanakkor erőteljesen kezdett fejlődni a bányászat, kohászat, sőt kisebb mértékben a gépipar is*”. (*O. Lange*: A lengyel gazdaság két évtized távlatában. *Economist*, 1964. 5. sz.)

⁸ Magyar egyedi példánál maradván, emlékeztetünk a Horthy-rendszer védővámpolitikájára, pl. az autó- és textiliparban. Friedrich István „Magyar Általános Gépgyára” ennek árnyékában látta el a magyar piacot a Magosix-al — és hatalmi eszközökkel megakadályozta Ford tőkeimportját egy Esztergomban létesítendő gyár céljára (ehelyett létesültek a kölni Ford művek). Goldberger és más tőkések Ausztriában és Angliában régen leírt és kislejteztett gépekkel szerelték fel gyáraikat.

⁹ Az 1911—13. évi nemzeti jövedelemadatok Fellner Frigyes idézett munkájából valók, amelyeket *Ernst Waizner*: Das Volkseinkommen Alt-Österreichs und seine Verteilung auf die Nachfolgestaaten. Metron, Roma VIII. 4. sz. 1928. c. munkájában némileg korrigált. Az 1937-es adatok Jánossy Ferenc számításai. (Az eltérő módszerű számítások miatt néhány %-os különbséget a hibahatáron belülnek kell tekinteni.)

¹⁰ „Az ipari termelés a két világháború közötti egész időszakban alacsonyabb volt, mint 1913-ban. 1938-ban, amely a csúcsfejlődés éve volt, az ipari termelés és építés mutatója az 1913. évi szintnek csak 98,70%-át érte el ... egy főre számítva 13,70%-kal volt alacsonyabb, mint 1913-ban. Hasonló volt a helyzet a mezőgazdaságban ... A beruházás nem volt kifizetődő, mert iparcikkek vonatkozásában a hazai piac nagyon korlátozott volt ...” *Oscar Lange*: i. m. 1., 5. és 8. l.

eltérő belső és külső tényező motiválta. (Győztes és legyőzött országok, korábban elért fejlettségi szint, idegen tőke beáramlásának mértéke és felhasználása, társadalmi rendszer stb.) Kétségtelen azonban, hogy a nemzeti függetlenség a két világháború között önmagában még az itt tárgyaltak közül a viszonylag legfejlettebb és legkedvezőbb helyzetben levő országot, Csehszlovákiát (polgári demokratikus rendszer) is alig kárpótolta azért a hátrányért, amelyet a korábbi integrált monarchiabeli piac elvesztése okozott.

Tolnai György számára eddigi érvelésünk azonban valószínűleg keveset bizonyít. Cikkének 59—60. oldalain ugyanis a következőket írja: „Ezért a cári Oroszország kettős képet mutat a tőkés fejlődés terén: egyrészt viszonylag gyors tőkés fejlődést a *tőke hatóterületein*, másrészt súlyos *elmaradottságot* a *prekapitalista paraszti területeken*. Ezért válhatott 1913-ra a cári Oroszország az USA, Anglia, ~~Nem~~metország és Franciaország után a *tőkés termelés tekintetében* a föld ötödik országává; egyidejűleg azonban mégis gazdaságilag elmaradt országgént élt tovább. Ezért *nem lehet az egy főre eső termelés* (értsd: nemzeti jövedelem. Kiemelése tőlem — A. S.) *alapján vizsgálni a fejlődést*: de ezért alakulhatott ki ebben a gazdaságilag elmaradt országban olyan erős munkásosztály, amely már vállalkozhatott 1917-ben a proletárforradalomra. Ha ezek után feltesszük a kérdést, hogy hol nőtt gyorsabban a kapitalizmus: az ötödik tőkehatalommá váló Oroszországban, vagy a föld vezető ipari országai közé legkevésbé sem sorolható kiegyezés utáni Magyarországon, feltétlenül az első mellett kell döntenünk, amelyben a *nemzeti tőke* (mindenekelőtt a textilipar) nemcsak viszonylagosan, hanem tömegében is gyorsabban nőtt a védővámok védelmében, mint az ez utóbbiakat nélkülöző Magyarország.”

A szerző szerint tehát a fejlődést nem lehet az egy főre eső nemzeti jövedelem növekedése alapján vizsgálni.¹¹ Ennek az állításnak általában való helytelen-ségét talán nem kell külön bizonyítanunk, el kell azonban ismernünk, hogy — mint sok hasonló esetben — a nyilvánvaló tévedések mögött is meghúzódhat valamilyen helytelenül általánosított részgazság. Kétségtelenül előfordulhat olyan eset, mikor valamely ország akár 10—15 éves, más országokénál lassúbb, fejlődési üteme olyan strukturális átalakítások és technikai ugrás előkészítésének szakaszául szolgál, amely majd egy későbbi időpontban eredményezi az egy főre jutó nemzeti jövedelem még gyorsabb növekedését.

Térjünk tehát vissza az „önálló”, textiliparát védővámokkal védő Oroszország és a kiegyezés utáni Magyarország esetére, mellékesen azért is, hogy a két világháború közötti időszakkal való bizonyítás kapcsán lehetséges „történelmietlenség” vádját elkerüljük.

A statisztikai adatok Magyarország kétségtelenül gyorsabb növekedéséről tanúskodnak. Ennek sok egyéb tényező mellett egyik oka kétségtelenül az, hogy az Osztrák-Magyar Birodalom nagy integrált piaca mint kapitalista *piac* (amely a munkamegosztásnak előfeltétele, de egyben eredménye is), sokkal fejlettebb volt, mint az ugyancsak hatalmas kiterjedésű Oroszországé.

De nincs-e igaza Tolnai Györgynek mégis: az önálló védvámpolitika árnyékában nem halmozódtak-e fel Oroszországban a potenciális fejlődés óriási tartalékai, mincképpen alapján egy későbbi ugrásszerű fejlődést kellene feltételeznünk, amelyet Oroszországban a forradalom, Magyarország esetében a Monarchia szét-hullása szakított meg?

¹¹ De tudományos alapossággal lehet a következő összehasonlítást tenni: a kb. 150—170 millió lakosságú Oroszország a „tőkés termelés tekintetében” (?) a világ ötödik országa lett. A 21 milliós Magyarország azonban nem.

Saját magam és mások vizsgálatai (mely utóbbiak minden tényező *komplett* figyelembevételére törekedtek) az objektív szemlélet arról győzik meg, hogy a Monarchia hatalmas integrált piaca, az egységes valuta és az 1850-től közös vámterület, számos ellentmondás és akadályozó tényező ellenére is, döntően kedvező feltételeket teremtett a fejlődés számára. A már korábban idézett általános fejlődést jellemző számokon és Berend, Hanák, Katus és Ránki részletes vizsgálatain kívül figyelembe kell venni, illetőleg ki kell emelni a következőket:

A magyar nemzeti jövedelem exporthányada 1913-ban számításunk szerint 26,7%-ot ért el. A nemzeti jövedelem magas exporthányadát semmiképpen sem lehet egyedül a viszonylagos elmaradottsággal, monokultúras export-vonásokkal magyarázni. Ez a munkamegosztás magas szintjét is kifejezi a Birodalom egyéb területeivel és más országokkal (ugyanezen mutatószám a fele akkora lakosságú és harmadannyi területű Magyarországon 1960-ban 23,2% volt!). Magyarország 1910. évi, a birodalom országai felé irányuló exportjában 44%-ot a feldolgozóipari termékek tették ki. Igaz, hogy ennek több mint felét élelmiszeripari termék, és ennek jelentős részét a liszt (az összes export 17%-a) adta. De ez annak az eredménye volt, hogy a magyar malomipar, komparatív előnyeit kihasználva, jelentősen túlszárnyalta a korábban fejlett osztrák malomipart. Ezzel szemben igaz, hogy a magyar textilipar a századfordulón kelet-európai viszonylatban is fejletlen volt.¹² Azonban a századfordulótól — állami szubvencióval — a textilipar is erőteljes fejlődésnek indult. A közös vámtarifa kb. a századfordulóig többnyire Ausztriának, utána azonban nagymértékben Magyarországnak is kedvezett, hiszen az ekkor már kétségtelenül nagy ütemben fejlődő gazdaságát más országokkal szemben éppen úgy védte, mint Ausztriáét. A később megindult fejlődés és a Birodalmon belüli verseny következménye természetesen az volt, hogy a gépípar, különösen a szerszámgépípar fejlettsége relatíve kisebb volt,¹³ annak ellenére, hogy a nehézipar súlya az ipari termelésben 1913-ban már megközelítette Ausztriáét.¹⁴

A magyar ipari fejlődést nemcsak a jelentős külföldi tőkebevándorlás segítette, amely egy főre számítva nagyobb volt, mint az orszországi, hanem az is, hogy az Osztrák-Magyar Birodalmon belüli szabad munkaerővándorlás a magyar ipar külföldi szakmunkás, művezető-mérnök, általában ipari vezető ellátását igen jelentősen és hatékonyan segítette elő.

A Tolnai Györggyel folyó vita szempontjából döntő jelentősége azonban annak van, hogy olyan iparág, mint a villamosság és felszerelés ipar, amely Ausztriában nem volt fejlett és abban az időben világtszerte az ipar legdinamikusabb ága, a technikai haladás fő hordozója volt,¹⁵ Magyarországon nemcsak gyors fejlődésnek indult, hanem igen gyorsan növekvő exportot is bonyolított le, nemcsak a

¹² Ausztria (beleértve természetesen a rendkívül fejlett iparú cseh területeket, valamint a birodalom más részeit is) textilipari exportjának 63,9%-a Magyarországra irányult: Magyarország textilipari importjának 95,5%-át osztrák áruk alkották.

¹³ Ausztriában a vasipar és gépípar aránya 54 : 46, Magyarországon 63 : 37 volt (Hanák Péter: i. m.).

¹⁴ Az összipari termelésből nehézipar 41, élelmiszer 39, könnyűipar 20% (Hanák Péter: i. m.).

¹⁵ Nem véletlenül mondotta Lenin 1917-ben: „Kommunizmus = szovjet hatalom + az egész ország elektrifikálása”.

„Ugyanabban az értelemben és ugyanazokkal a módosításokkal, ahogyan a második Kondratieff-hullámot össze lehet kapcsolni a vasúttal, ugyanígy össze lehet kapcsolni a harmadikat a villamossággal.” A. Schumpeter: *Business Cycles, A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York and London. 1935. I. köt. 143. l.

birodalom más területei felé, hanem más országokba is.¹⁶ Volt-e Oroszországnak az akkori technikai fejlődés legforradalmibb ágát képviselő ágazatban, vagy akár más akkori haladó technikát képviselő ipari ágazatban — minden védvám és protekcionizmus ellenére — számottevő komparatív előnyöket biztosító, exportra képes, vagy akár a belső piac szükségleteit megfelelően kielégítő ipari terméke? A korabeli statisztikák és minden egyéb forrás szerint nem volt. Az ipar szerkezete sokban hasonló volt a magyaréhoz (mezőgép-, vasúti gördülőanyag gyártás stb.). A fémforgácsoló, általában a feldolgozóipar korszerű berendezésekkel való ellátására a hazai ipar azonban nem volt képes.

Ha azonban a szerző Katus László általános fejlődési szintre és struktúrára vonatkozó adatainak nem hisz, nem elég meggyőző-e Lenin: „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” c. művében — bár éppen ellenkező indítékkal — rajzolt kép a narodnyikok ellen folytatott vitában ahhoz, hogy az orosz kapitalizmus fejlettségét az akkori magyarországiéval összehasonlítva, az utóbbit lényegesen fejlettebbnek ítéljük?

Mit lehet ezek után válaszolni Tolnai Györgynek a „hol nőtt gyorsabban a kapitalizmus”-t „alátámasztó” olyan érvére, hogy ennek az országnak a munkásosztálya már 1917-ben vállalkozhatott a proletárforradalomra? Magyarországot két évvel később — de ezt magam nem sorolnám a gyorsabb kapitalizálódást alátámasztó, komolyan veendő gazdaságtörténeti érvek közé.

Azokhoz a gazdaságtörténeti tényekhez, amelyeket a Tolnai Györggyel vitázó történészek véleményem szerint helyesen és részletesen dokumentáltak és értékelték, a magam részéről csak egyetlen további adalékkal szeretnék szolgálni. Az érvek a nemzetközi specializáció, kooperáció és a nemzetközi munkamegosztásba való általános bekapcsolódásra vonatkoznak az 1906-os év magyar gépiparában.

Ismeretes, hogy az iparon belüli nemzetközi kooperáció és specializáció fejlettebb formáit általában csak az ipar szélesebb kiterjedése és változatos belső tagozódása hozza létre. Erről az első világháború előtti Magyarországon természetesen nem beszélhetünk. Ennek ellenére a *Monarchia nagy integrált piacának a hatására a vállalatok közötti kooperáció és specializáció is jelentős méreteket öltött, elsősorban a közös vállalatok, részben pedig a kartelleken belüli specializációval egybekötött piacfelosztás hatására, de a spontán külkereskedelmi forgalom csatornáiban is.*

A mai modern ipari fejlődésre és külkereskedelemre jellemző alkatrész-kooperáció, a termelés magas exporthányada tekintetében az 1906-os Magyarország gépipara még a mai fejlett tőkés országokkal összehasonlítva is kedvező képet mutat, mert a birodalmi piac országai, illetőleg országrészei közötti vállalati egyesülések, leányvállalatok termékeny talajt teremtek a specializáció, kooperáció, műszaki együttműködés számára az ipari fejlődésnek a maihoz képest kevésbé modern szakaszában is.

Erre vonatkozóan számtalan egyedi dokumentumot is idézhetnénk levéltári anyagok alapján. De ezeknél is többet mondanak a következő összefoglaló adatok:

¹⁶ A villamosipari termelés 1898 és 1906 között 75%-kal növekedett, ugyanakkor az export 242%-kal (az összkivitel 36%-kal), 1906-ban az exportnak csak 24%-a irányult a Monarchiába, 73% egyéb külföldre, 1913-ban többek között 15%-a Olaszországba.

A magyar gépipar és néhány fejlett nyugat-európai ország gépiparának bekapcsolódása a nemzetközi munkamegosztásba 1906-ban, ill. 1960-ban¹⁷

Országok	Export aránya a termeléshez	Terméktermelési import	
		a termelés	az import
		százalékában	
Magyarország (1906)	35,5	6,6	13,8
NSzK	37,2	2,5	28,6
Anglia	28,4	.	.
Franciaország 1959	22,8	2,9	31,2
Olaszország (1959)	34,2	2,6	19,2
Svédország	34,2	.	.
Dánia	28,4	.	.
Ausztria	34,5	.	.
Hollandia (1959)	41,6	14,5	32,0
Belgium—Luxemburg (1959)	44,8	18,5	35,8

Ha a terület és lakosságszám különbségeit figyelembe vesszük, azt találjuk, hogy Magyarország néhány legfontosabb idevonatkozó mutatószáma 50 évvel korábban is alig maradt el a mai fejlett országokétól, ami elsősorban a birodalmi integrációnak volt köszönhető.¹⁸ A gépipar versenyképességére enged következtetni, hogy az export 58%-a a birodalmon kívüli területekre irányult. (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy 1964-ben a magyar gépexport 2,9%-a irányult a KGST-n kívüli országokba, és a produktív alkatrészimport a termelésnek mindössze 3,26, az importnak 15,4%-át tette ki — kb. felannyi lakosságszám, harmadannyi terület és összehasonlíthatatlanul nagyobb belső ipari tagozottság és termelési érték mellett!)

Tolnai György szerint azonban a mások és általam előadott tények ellenére „nem az a kérdés, hogy a monarchiabeli Magyarország kizsákmányolása mellett történt-e fejlődés a magyar iparban, hanem az, hogy *e kizsákmányolás nélkül nem lett volna-e nagyobb e fejlődés*”, továbbá: „hogy az ilyen, »egész kenyér politika« haladó és reális törekvés ... láthatjuk az önálló fejlődésre törekvő mai fejlődő országoknál is”.

A vitát a szerzővel tehát most újra kell kezdenünk. Konkrét tárgyi vagy logikai érvei azonban tulajdonképpen kevés cáfolatot igényelnek, mert azok a figyelmes olvasó számára sokszor önmagukat cáfolják.

Az eddig idézett ilyen jellegű érvei után tehát csak példaképpen sorolunk fel még néhányat, hogy azután a lényeges elvi alapkérdésre térhessünk vissza: 1. Lenin a tőkés fejlődésnek külkereskedelemmel való magyarázatát nem a szerző által használt értelemben cáfolta, hanem Rosa Luxemburggal szemben azzal kapcsolatban, hogy van-e lehetőség a válságból való kilábalásra az újratermelés belső tényezői alapján. 2. F. List a védvám-politikát nem a német hercegségek, hanem éppen az 1834 után vámunióban egyesült Németország számára ajánlotta

¹⁷ A Magyarországra vonatkozó adatok saját számításaink eredményei (A Magyar Korona Országainak Gyáripara az 1906. évben, valamint a külkereskedelmi és statisztikai évkönyvek alapján). A mai nyugat-európai országokra: A magyar gépipar szerkezeti spektrumának összehasonlítása egyes fejlett ipari országokéval OMF, Bpest, 1967.

¹⁸ Semmit sem változtat ezen az a tény, hogy az export magas aránya a termeléshez jelentős részben kevésbé finoman megmunkált félgyártmány, vasszerkezet volt. Ez felelt meg a magyar ipari fejlettség akkori állapotának.

1838-ban. 3. Mudrony Soma szerint 1874-ben Magyarország fizetési mérlege deficitese volt: külkereskedelmi deficit: 50—100 millió, államháztartási hozzájárulás 70 millió, + *külföldi magántőke profitja: 35 millió*. Mit bizonyít ez utóbbi a vitatott kérdés szempontjából? 4. „Hiszen maga a világtörténelem mutat arra, hogy a tőkés fejlődés élvonalában az *önálló* (kiemelés tőlem — A. S.) nemzeti országok (Anglia, Franciaország, Németország, USA, Belgium stb.) állottak, és nem az olyan *soknemzetiségű* (kiemelés tőlem — A. S.) államok, amilyen a régi Török Birodalom, a cári Oroszország vagy a Habsburg-monarchia” (!). — Tehát önállóság, de semmiképpen sem sok-nemzetiségű önállóság — ez a fejlődés egyik fő tényezője?

De fordítsuk komolyabbra a szót, mert cikkében a szerző is *nagyon komolyan* figyelmeztet: ne újítsuk fel a tőkekivitellel kapcsolatos függőség és kizsákmányolás régi és újkeletű tőkés propagandáját. Ránki György válaszához tehát (minthogy magam is e „reakciók” közé számítom magam) a következőket fűzöm hozzá:

1. Nem tudom, hogyan alakult „volna” Magyarország fejlődése, ha győz az 1848-as forradalom és Magyarország az „önálló” tőkés fejlődés útját járta volna, mert a történelmi és gazdasági fejlődés számtalan véletlen és szubjektív tényező hatása által is befolyásolt útját utólag senki sem rekonstruálhatja. Igen valószínűnek tartom azonban, hogy ebben az esetben is nagyméretű tőkeimportra került volna sor, mert az elemi elméleti tételek és a gyakorlat egyértelműen bizonyítják, hogy minél magasabb a vámfal (az áruimport akadály), általában annál nagyobb a külföldi tőke beáramlása. Minthogy pedig a magyar gazdaság 1848-ban rendkívül fejletlen, a feudális mezőgazdaság alacsony termelékenységű volt, többek között hiányzott az akkori fejlett feltételeknek megfelelő infrastruktúra, kooperációra képes vállalatok stb., a külföldi tőke „extern megtakarítások” hiányában elsősorban a kitermelő iparágakba áramlott volna, és az olcsó munkabér alapján keletkező extraprofitot minden említésre méltó belső multiplikációs hatás nélkül — transzferálta volna. A Tolnai György értelmezése szerinti fejlődés tehát ekkor sem lett volna „önálló”. A lehetséges önálló, nevelővamos iparpolitika kétségtelen előnyeivel szemben viszont legalábbis az integrált birodalmi piac hiánya állott volna szemben. Ez utóbbi hatását ismerem, és a tények (valamint a modern, „negatív integrációk” példája) alapján is értékelni tudom. Továbbá azt is tudom, hogy a nevelővámokkal támogatott iparfejlesztés költségeit (a komparatív előnyökről való időleges lemondást, későbbi nagyobb előnyök érdekében) valakinek időlegesen meg kell fizetnie. Ebben az esetben ezt a magyar mezőgazdaság fizette volna meg, amely viszont rendkívül fejletlen és alacsony vásárlóképességű volt. Következésképpen a gazdaság fejlődése a legésszerűbb állami protekcionista politika esetén is — minden valószínűség szerint — csak egy alacsony szintű és elhúzódó szakasz után ment volna át gyorsabb növekedésbe.

2. Sem hely, sem mód nincs itt arra, hogy a tőkekivitel és lehetséges hatásainak történelmi elemzésébe bocsátkozzunk az imperializmus, neokolonializmus, vagy a szocialista és fejlődő országok kapcsolataiban. Legalábbis erre lenne szükség ahhoz, hogy kimerítően válaszoljunk Tolnai György érvelésére, aki vitapartnereinek végül is azzal vél válaszolni, hogy a föld 147 országa közül 100 ma is gyengén fejlett: „a tőkekivitel — legalábbis a kapitalizmus keretei között — *nem hozta meg az önálló és gyors gazdasági növekedés eredményeit*”. Ez az érv — amennyiben a kiegyezés utáni Magyarország konkrét fejlődéséről van szó — legalábbis történelmietlen, főként pedig a tőkekivitel lehetséges hatásaira vonatkozó jogosulatlan általánosításon alapszik. Másik érve, hogy ti. „a kapitalizmusnak a

gazdaságfejlődés egy bizonyos fokán *önmozgás alapján* (vagyis a belső piacon) kell létrejönnie” — csak saját nézeteit cáfolja: minden vitapartnere (különösen Katus László) meggyőzően bizonyítja, hogy ez a kelet-európai országokban a múlt század közepén még nem ment végbe, és a történelmi kérését semmiféle forradalom sem pótolhatta volna *egyszeriben*. Megfelelő belső piac, infrastruktúra, tőkefelhalmozás kell viszont ahhoz is, hogy a külföldi feldolgozóiparban működő tőke számára szükséges termelési tényezők, minimális általános műveltség és szaktudás rendelkezésre álljanak. Ha ez megvan, minthogy a belföldi munkaerő — a fejletlenebb országokban — olcsó, a külföldi tőke ilyenkor a feldolgozóipari ágazatokba is beáramlik, mégpedig azokba az ágazatokba, amelyekben a belföldi kereslet nagy és (vagy) amelyekben a világpiac kereslete a legdinamikusabb, amelyekben a tőkés hatékonyság (a profitráta) is magas. A külföldi tőke összefonódik a hazaival, megnöveli annak értékesítési lehetőségeit. Gyors koncentráció és centralizáció megy végbe, nő a technikai szint és a külföldi konkurrenciaképesség is. A fejlődés a tőkét importáló országban meggyorsul és kezdi behozni lemaradását, sőt adott esetben a korábban fejletlenebb ország túlszárnyalhatja a tőkét exportáló országot.

A tőkés fejlődésnek ez az „idillikus ábrázolása” nem más, mint Lenin egyenlőtlen fejlődésről szó elméletének *egyik esete*. De persze nagy számban vannak más típusú esetek is, amelyekben a tőkét exportáló és importáló országok közötti különbség nem csökken, hanem nő (Anglia és India, a balkáni országok az első világháború előtt, Franciaország és Lengyelország a két világháború között stb.). Az ilyen esetek okainak és mechanizmusának azonban még a fentiekhez hasonló vázlatszerű ábrázolására sem vállalkozunk: a monarchiabeli Magyarország nem ebbe a csoportba tartozott. Ha Tolnai György eléggé elfogulatlanul vizsgálja a tényeket, nem lesz oka arra, hogy vitapartnerei írásait elolvasva az ördögöt fesse a falra.

Külföldi történeti folyóiratok repertórium

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK, 1967. II. RÉSZ*

I. Marx—Engels—Lenin Elvi tanulmányok Egyetemes történet

Albánia
Anglia
Ausztria
Belgium, Hollandia
Bulgária
Csehszlovákia
Finnország
Franciaország
Görögország
Írország
Jugoszlávia
Lengyelország
Magyarország

II. Németország Olaszország

Románia
Skandináv országok
Spanyolország, Portugália
Svájc
Szovjetunió
Törökország
Közel-Kelet
Irán
India
Vietnam
Indonézia
Kína
Mongólia
Japán
Amerikai Egyesült Államok
Latin-Amerika
Mexico
Kuba
Kanada
Afrika

Németország

Hellmann M.: Rudolf Kötzschke születésének századik évfordulója. ZfO 1967. 4. sz. 691—694.
Wickert L.: Theodor Mommsen és Jacob Bernays Adalék a német zsidóság történetéhez. Mommsen 150. születésnapjára, 1967. nov. 30. HZ 1967. 205/2. 283—294.
Schubert Fr. H.: Franz Schnabel és a 20. század történettudománya. HZ 1967. 205/2. 323—357.
Kasack W.: Alexander Adamczyk (1903—1967.) JGO 1967. 4. sz. 481—485.
Aubin H.: Hektor Ammann. SW 1967. 4. sz. 572—576. [+ 1967].
Klasing H. J.: Franz Babinger, 1891—1967. SoF XXVI. (1967) 375—379.
Simon K. S.: Wenzel Jaksch emlékére. DDR 1967. 1—2. sz. 74—80. [1966—1968]
Gollwitzer H.: Karl Alexander von Müller 1882—1964. Nekrológ. HZ 1967. 205/2. 295—322.

Hegel E.: In memoriam Wilhelm Neuss. HJ 87. (1967) 245—251. [1880—1967]
Epstein F. T.: Hamburg és Kelet-Európa. Richard Salamon professzor (1884—1966) emlékeztetere. JGO 1967. 1. sz. 59—98.
Spörl J.: In memoriam Oskar Vasella. HJ 87. (1967) 252—256. [1904—1966].
Becker G., Steinmetz M., Thomas S.: Az NDK és a Szovjetunió történészei vegyesbizottságának tizedik tudományos ülésszaka. ZG 1967. 1. sz. 77—80. [Moszkva, 1966. okt. 19—21]
I. G.: Találkozás a német történészekkel. UIZs 1967. 1. sz. 156—157. [Moszkva, 1966. okt. 19—21.]
Becker G.: A Szovjetunió és az NDK történészei bizottságának 11. tudományos ülésszaka. ZG 1967. 4. sz. 677—682. [Berlin, 1967. III. 14—16.]
Goraskova G. N.: A Szovjetunió és az NDK történészbizottságának 10. éve. NNI 1967. 4. sz. 169—171. [Berlin, 1967. márc. 14—17.]
Giertz H.: NDK és szovjet történészek, bizottságuk 10

* A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé rendben.

NB! A Repertórium ezzel a számmal megszűnik. A jövőben annotált bibliográfiát a MTA Történettudományi Intézete litografált folyóirata, a „VILÁCTÖRTÉNET” fog közölni.

- éves fennállása alkalmával rendezett tudományos ülésszakon. DAP 1967. 6. sz. 747—749. [Berlin, 1967 márc. 14—16.]
- Hiersche A., Kowalski E.**: Német—szovjet közös konferencia a kölcsönös irodalmi kapcsolatokról a felvilágosodástól napjainkig. Ein 1967. 8. sz. 1090—1095. [Berlin, 1967 jún. 6—9.]
- Todorova Cv.**: A szovjet és német történészek tudományos konferenciája Berlinben. IP 1967. 6. sz. 156—162. [sept. 20—22.]
- Schumann E., Rakowski H.**: A német—szovjet kapcsolat 50 éve. DAP 1967. 11. sz. 1373—1375. [Nemzetközi konferencia Berlin, 1967. szept. 20—22.]
- Davidovics D. S.**: A Szovjetunió és az NDK történészeinek alkotó együttműködése. Tíz éves a két ország történészeinek bizottsága. ZG 1967. 4. sz. 671—677.
- Kopirko N. I.**: Az NDK történészei a szovjet—német kapcsolatokról. ISzSzSR 1967. 2. sz. 160—166.
- Kofalka, J.**: A csehszlovák, osztrák és nyugat-német történészek hadeni kollokviuma. ČCH 1967. 1. sz. 165. [1966. szept. 22—25.]
- Schleier H.**: Új tendenciák a nyugat-német történetírásban. ZG 1967. 6. sz. 1087—1090. [Tud. konf. Berlin, 1967. V. 25—26.]
- Maskolat H., Prokon S.**: Wilhelm von Humboldt mint tudós és politikus. ZG 1967. 7. sz. 1227—1230. [Tud. ülés Berlin, 1967. jún. 21—22. születése 200. évf. alk.]
- Hoyer S.**: A középkor problémái a történetoktatásban. ZG 1967. 3. sz. 488—490. [Konf. Berlin, 1966. dec. 21—23.]
- Weissbecker M.**: A liberalizmus problémái. „A polgári pártok története Németországban” munkaközösség konferenciája. ZG 1967. 1. sz. 81—83. [Jena, 1966. szept. 9.]
- Lozek G., Mader U.**: Az antikommunista ideológia elleni harc. ZG 1967. 4. sz. 686—692. [Tud. konf. a német Társadalomtörténeti Int. rendezésében. Berlin, 1967. márc. 30—31.]
- Wahse J.**: A Német Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének tanácskozása. Ww 1967. 5. sz. 846—849. [A 14. pártkong. kiértékelése.]
- Vayalitz B.**: A Südosteuropa Gesellschaft 1965. évi közgyűlése. Bst 6/1. (1965) 196—202. [Bonn, 1965. május 3—5.]
- Heinzel P.**: Alkotóerő és szabadság egy humánus társaságban. A nemzetközi Paulus-Társaság tudományos ülésszaka, Marienbad, 1967. ápr. 27—30. ÖO 1967. 4. sz. 314—319.
- Halaga R.**: A Hanza Történeti Társaság 82. évfordulója Göttingenben. HC 1967. 3. sz. 488. [1966. máj. 30.—jún. 2.]
- A német történetírás a háború óta (1848—1789). Ann 1967. 4. sz. 932—938. [Szemle.]
- A német történetírás a háború óta. **G. Badia**: Németország, 1918—1945. — **H. Brunschwig**: A gyarmatosítás történetéről. — **B. Michel**: Közép-Európa történetéről, 1815—1955. Ann 1967. márc.—ápr. 449—468.
- Blanc S.**: A német történetírás a háború óta Oroszországról. Ann 1967. nov.—dec. 1344—1349.
- Berthold W., Katsch G.**: Historiográfiai kutatások szempontjai a Szovjetunióban. A szovjet historiográfia jelentősége az NDK és az NSZK története történetírásának kutatásában. ZG 1967. 3. sz. 478—485.
- Ulle D.**: Átalakulási tendenciák a nyugat-német kultúr-szociológiában. Ein 1967. 8. sz. 1071—1078.
- Berthold W., Lozek G., Meier J.**: A nyugat-német történetírás fejlődésének fő irányai és tendenciái VI 1967. 6. sz. 78—90.
- Rothermund, D.**: Történettudomány és fejlődéspolitikai. VfZ 1967. 4. sz. 325—340.
- Myška M.**: Új áramlatok az ipari forradalom német történetírásában. SS 1967. 3. sz. 407—412.
- Lozek G., Loedau A.**: Neonacizmus a nyugat-német történetírásban. ZG 1967. 5. sz. 785—800.
- Hvorszter Vl. M.**: A német imperializmus története a nyugat-német történetírásban. ZG 1967. 4. sz. 581—594.
- Puschmann M.**: Az iparszociológiai kutatások néhány aktuális feladata. WZHU 1967. 1. sz. 13—17.
- König E.**: „A német munkásmozgalom története”. Ww 1967. 4. sz. 529—559. [Kritika a 8 kötetes műről.]
- A politikai gazdaságtan fejlődése és funkciója a szocializmus felépítése időszakában. Ww 1967. 3. sz. 353—374.
- A szocializmus politikai gazdaságtana — és alkalmazása a NDK-ban. Ww 1967. 12. sz. 1937—1960.
- Mader J.**: Hitler külföldszakértő „tudósai” bonni diverzós központokban. DAP 1967. 2. sz. 208—216.
- Küger A.**: Wahrhold Drascher — fasiszta gyarmati szakértők és a szövetségi köztársaság gyarmattörténete. ZG 1967. 8. sz. 1460—1466.
- Sedlmeyer K. A.**: A szudán-német területek mérlege. ZFO 1967. 3. sz. 491—499.
- Kosaek H.**: A berlini Humboldt-Egyetem levéltára. WZHU 1967. 3. sz. 401—404.
- Urban R.**: A Johann Gottfried Herder Intézet sajtóarchívuma. ZFO 1967. 4. sz. 707—708.
- Wolf H.**: Történeti hagyatéka a Német Állami Könyvtárban. ZG 1967. 2. sz. 307—308.
- Hann J.**: Oeffeliana 379. JGO 1967. 2. sz. 237—240. 18. századi bajor könyvtárcazató, Ofele, hagyatéka.]
- Schmid G.**: Az új- és legújabbkori történelem levéltári forrásai kiadásának problémái. ZG 1967. 4. sz. 639—643.
- Blickle P.**: Bajorország történelmi atlasza mint agrártörténeti forrás. ZAA 1967. 2. sz. 204—207.
- Boursein H.**: Egy erdőtörténeti térkép alapvetése mint az állam erdőtörténetének rész munkája Hessen tartomány példáján ábrázolva. ZAA 1967. 1. sz. 14—22.
- Hinkel H.**: Pomerán térképek az állami könyvtár porosz kultúralapítványában (Marburg) ZFO 1967. 2. sz. 342—353. [18—20 sz. térképek.]
- Schwarz E.**: A majnai rendek és Wegastisburg. ZFO 1967. 1. sz. 1—17.
- Wolfram H.**: A latin *rex* és *dux* cím a 8. század végéig. MIOG 1967. XXI. kieg. köt. 9—271. [A germán államokban.]
- Berkovics M. E.**: A középkori német birodalom formálójának történetéből. SzV 30. (1967) 227—240. [„A német nemzet szent római császársága”]
- Frizman G. R.**: A középkori német birodalom politikája Itáliával szemben a nyugat-német történetírás megvilágításában. SzV 30. (1967) 277—289.
- Metz W.**: Megjegyzések a középkori királyi udvarházak kutatásához. HJ 87. (1967) 91—102.
- Riedmann J.**: Tanulmányok a birodalmi kancelláriáról Barbarossa Frigyes uralkodása alatt 1156—1166 között. I. MIOG 1967. 2—3. sz. 322—402.
- Eppertlein S.**: Német cisztercita kolostorok „alapításának mítosza” és egy lübecki szerzetes közlése a 14. századból. PH 1967. 4. sz. 587—604.
- Maschke E.**: Speyer birodalmi város helyzete Németország középkori gazdaságában. SW 1967. 4. sz. 435—455.
- Lampe K. H.**: Adalékok a német lovagrend szerzetesnőinek történetéhez. (A. A német lovagrend szerzetesnői a 16. sz. közepéig. — B. A német lovagrend szerzetesnői a 19. és 20. században.) ZFO 1967. 1. sz. 45—78.
- Keyser E.**: Új lengyel kutatási eredmények Danzig és Pomeránia 13. századi terjedő történetében. ZFO 1967. 4. sz. 676—691.
- Szacherka St. M.**: Az olivai apátság és dán expanziós törekvések Poroszországban. KH 1967. 4. sz. 923—944.
- Maschke E.**: II. Frigyes császár gazdaságpolitikája a szicíliai királyságban. SW 1966. 3. sz. 289—328.
- Besszurmtnij Ju. L.**: Az osztályon belüli kapcsolatok rendszere az észak-franciaországi seigneurok között és Nyugat-Németországban a 13. században. SzV 30. (1967) 138—156.
- Hödl G.**: A baseli zsinat birodalmi politikája. Johann Schele püspök Lübeckből (1420—1439). MIOG 1967. 1—2. sz. 46—65.
- Weise E.**: A nyugat-porosz autonómia 1479—1506. ZFO 1967. 4. sz. 709—714. [Irod. tájékoztató.]
- Bahr E.**: 16—18. századi betelepülések a német lovagrend ezkvi területére, Schöneckre és környékére. ZFO 1967. 2. sz. 266—325.
- Dopkevitsh H.**: A nazymesterkérdés és Iivónia problémája, miután Poroszország, mint a német lovagrend országa, világi hercegséggé alakult át 1525 áprilisától, a krakkói szerződés értelmében. ZFO 1967. 2. sz. 201—255.
- Steinmetz M.**: A reformáció történelmi jelentősége és az

- újkor kezdetei a német történelemben. ZG 1967. 4. sz. 663–670.
- Steinmetz M.: A reformáció 450. évfordulója. Ein 1967. 8. sz. 1079–1089.
- Kunisch K.: Luther reneszánsza. JCH 1967. 4. sz. 39–50.
- Strauss G.: Protestáns dogma és városi kormányzat: Nürnberg esete. PP 36. (1967. ápr.) 38–58.
- Steinmetz M.: A reformáció és a parasztháború korai polgári forradalomként való marxista felfogásának a kezdetei. ZG 1967. 7. sz. 1171–1192.
- Bensing M.: A népfelkelés jellege, szervezete és szerepe a parasztháborúban Németországban, 1524–1526. UIZs 1967. 4. sz. 85–94.
- Treue W.: Mérnök és feltaláló. Két társadalom- és technika-történeti probléma. SW 1967. 4. sz. 456–476. [17–19. sz.]
- Wines R.: A német udvari körök, a fejedelmi diplomácia és a birodalmi reform 1681–1714. JMH 1967. 1. sz. 1–29.
- Meyer Fr. A.: Daniel Gabriel Fahrenheit. Danzig 1686. máj. 24., Haza 1736. szept. 16. ZfO 1967. 4. sz. 694–706. [Két beadásva]
- Melnik L. G.: Az ipari forradalom problémáinak tanulmányozása a Német Demokratikus Köztársaságban, Lengyelországban és Csehszlovákiában. VI 1967. 5. sz. 177–182.
- Zöllner E.: A németek mint integráló és dezintegráló erő. AHY 1967. 1. sz. 201–233. [A Habsburg-birodalomban a 19. században.]
- Whiteside A. G.: A németek mint integráló erő az osztrák császárságban: az uralom dilemmája. AHY 1967. 1. sz. 157–200. [19. sz.]
- Saalfeld D.: A mezőgazdasági termelés és intenzitása Németországban és a vele szomszédos területeken 1800 körül. ZAA 1967. 2. sz. 137–175.
- Ringer Fr. K.: Felsőoktatás Németországban a 19. században. JCH 1967. 3. sz. 123–138.
- Leitner D.: Jakob Grimm kapcsolata cseh tudósokhoz. ZfO 1967. 3. sz. 401–417.
- Tilly R.: Az állami pénzügyek és az iparosítás Poroszországban, 1815–1866: egy korrekció. JEH 1967. 3. sz. 391.
- Zorn W.: A rajnai provincia gazdasági struktúrája 1820 körül. SW 1967. 3. sz. 289–324. 4. sz. 477–480.
- Bergman M.: A burgonyavész Németalföldön és ennek társadalmi következményei, 1845–1847. IRSH XII/3. (1967) 390–431.
- Dmitrijev A. Sz.: Heinrich Heine történeti nézetei. NNI 1967. 3. sz. 100–113.
- Coupe W. A.: A politikai rajz Németországban és az 1848-as forradalom. CSSH IX/2. (1967. jan.) 137–167.
- Obermann K.: Joseph Weydemeler és a Kommunista Szövetség 1849–1851-ben. NNI 1967. 6. sz. 42–55.
- Polišenský, J.: Ausztria, Poroszország és Németország 1850–1866. ČCH 1967. 2. sz. 249–262.
- Naujoks E.: Bismarck és a kormányssajtó szervezete. HZ 1967. 205/1. 46–80.
- Hantach H.: 1866 és következményei. DDr 1967. 1–2. sz. 1–12.
- Hoffmann O., Malik D.: A königrátrzi csata a nyugat-német imperialista történeti publicisztikában. ZG 1967. 2. sz. 301–303.
- Böhme H.: A nagy üzletet szorgalmazó csoportok és Bismarck fordulása a protekcionizmus felé, 1873–1879. THJ 10/2. (1967) 218–236.
- Hardach K. W.: A német mezőgazdaság magatartása a gabonavám-vitában 1878/79-ben. ZAA 1967. 1. sz. 33–48.
- Büttner W.: Georg Herwegh és a német munkásmozgalom. ZG 1967. 5. sz. 801–821.
- Weinberger G.: A német szociáldemokrácia és a gyarmatpolitika. A szociáldemokrata magatartás néhány aspektusa a gyarmati kérdésben a 19. század utolsó évtizedeiben. ZG 1967. 3. sz. 402–423.
- Becker G.: Wilhelm Liebknecht agitációs célokat szolgáló utazása az egyesült Államokban 1886-ban. ZG 1967. 5. sz. 842–862.
- Lindenlaub D.: Irányzatok harcra a Szociálpolitikai Társaságban. Tudomány és társadalompolitika a császári birodalomban, különösképpen az „új kurzus” kezdetétől az első világháború kitöréséig (1890–1914) I rész. SW 1967. 52. sz. pótfüzet, 1–271. [1890–1900]
- Lebovics H.: Az „agráriusok” az „iparosítók” ellen. Társadalmi konzervatív ellenállás az iparosítással és a kapitalizmussal szemben a 19. század végén Németországban. IRSH 1967. 1. sz. 31–65.
- Röhl J. C. G.: Magas közhivatalnokok Németországban, 1890–1900. JCH 1967. 3. sz. 101–122.
- Az intern júniusi tervezet az erfurti programhoz. Közli: H. Bartel. IRSH 1967. 2. sz. 292–302.
- Halton P. H. S.: Anglia és Németország 1914-ben. A júliusi válság és a háborús célok. PP 36. (1967. ápr.) 138–143.
- Corrigan H. S. W.: Német–török kapcsolatok és az 1914-es háború kitörése: újjáértékelés. PP 36. (1967. ápr.) 144–152.
- Pois R. A.: Fr. Meinecke és Kelet-Európa. Tanulmány az első világháború időszakáról. EEQ 1967. 3. sz. 249–260.
- Scott Fr. D.: V. Gusztáv és a svéd állásfoglalás Németországgal szemben 1915-ben. JMH 1967. 2. sz. 113–118.
- Galuso P. G.: Az orosz imperializmus gyarmati rendszere az októberi forradalom előttéjén. ZG 1966. 6. sz. 997–1014.
- Matern H.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és jelentősége a német munkásmozgalom számára. VIK 1967. 9. sz. 72–82.
- Diehl E.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Németország forradalmi munkásmozgalmának a fejlődésére. Ein 1967. 10/11. sz. 1341–1352.
- Berthold L.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a német munkásmozgalomról szóló történetírás. Ein 1967. 6. sz. 745–755.
- Czubinski A.: Az Októberi Forradalom és a belső helyzet Németországban. KH 1967. 3. sz. 597–610.
- Steiner H.: Otto Bauer példája nyomán — A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az ausztró-marxizmus. WZ 1967. VII. ksz. 3–22.
- Zelt J.: A német–szovjet kapcsolatok 1917–1921-ben és a hadifoglyok és internáltak problémája. ZG 1967. 6. sz. 1015–1032.
- Izraeljan V. L.: Mirbach gróf jövődöleése nem vált valóra. (A német imperializmus szovjetellenes politikájának történetéből 1917–1918-ban.) NNI 1967. 6. sz. 56–65.
- Badia G.: A német szociáldemokrácia és a breszt-litovszki béke. Pensée 136. (1967. nov.–dec.) 40–45.
- Junghaus K.: Német és szovjet építések közötti kapcsolatok 1917 és 1933 között. WZHU 1967. 3. sz. 369–381.
- Baumgart W.: Báro Keyserlingh katonapolitikai tudósításai 1918 január–februárban. VIZg 1967. 1. sz. 87–104.
- Zelt J.: Németország KP orosz szekciójának és az internáltak és hadifogly ukránok 1919–1921-ben. UIZs 1967. 8. sz. 40–48.
- Zelt J.: Orosz hadifoglyok Németországban. Új kutatási eredmények az NKP orosz szekciójának történetében (1919–1921). ZG 1967. 4. sz. 621–638.
- Kowalik T.: Egy német nacionalista sajtóközpont Bydgoszcz-ban a két világháború közt. KH 1967. 4. sz. 963–994.
- Jahnke K. H.: A Komszomol és a forradalmi német munkásifjúság kapcsolata a szovjet hatalom első évtizedében. ZG 1967. 6. sz. 1033–1047.
- Kulinyics I. M.: Az ukrán–német haladó kapcsolatok történetéből. 1920–1945. UIZs 1967. 3. sz. 26–36.
- Albertin L.: A liberális pártok felelőssége a nagy koalíció meghiúsulásában 1921 őszén. HZ 1967. 205/3. 566–627.
- Pikart E.: Kurt Riezler egy levele a hamburgi polgármesterhez Petersenhez 1924. febr. 1-éről. VIZg 1967. 2. sz. 211–218.
- Chanady A.: A német Nemzeti Néppárt felhomlása, 1924–1930. JMH 1967. 1. sz. 65–90.
- Craig G.: Elkötelezettség és semlegesség a weimari Németországban. JCH 1967. 2. sz. 49–64.
- Gies H.: A nemzeti szocialista párt és mezőgazdasági szervezetek a weimari köztársaság utolsó szakaszában. VIZg 1967. 4. sz. 341–376.
- Tieher H.-J.: A Német Kommunista Párt Központi Bizottsága 1925 május 9–10-i ülésének jelentősége a marxista-leninista vezetés kialakulásában. ZG 1967. 7. sz. 1212–1226.
- Turner H. A.: Stresemann egy beszéde Locarno-politi-

- kájával kapcsolatban. VfZg 1967. 4. sz. 412—436.
- Orlow D.: A mítoszok átalakítása politikai hatalommá: A náci párt esete, 1925—1926. AIHR LXXII/3. (1967. ápr.) 906—924.
- Preradovich N.: A Reichswehr-tábornokok társadalmi származása 1930-ban. SW 1967. 4. sz. 481—486.
- Schmidt H.: Német építészek és építészeti szakemberek tevékenysége a Szovjetunióban 1930 és 1937 között. WZHU 1967. 3. sz. 383—400.
- Gossweiler K., Schlicht A.: A junkerek és a Német Nemzetiszocialista Párt 1931—32. ZG 1967. 4. sz. 644—662.
- Petzina D.: A német gazdaságpolitika fő problémái 1932/33-ban. VfZg 1967. 1. sz. 18—55.
- Ciencala A.: Az 1934. január 26-i megnemtámadási deklaráció jelentősége a lengyel—német és nemzetközi kapcsolatokban. Újjáértékelés. EEQ 1967. 1. sz. 1—30.
- Pross H.: Thomas Mann politikai karrierje. JCH 1967. 2. sz. 65—80.
- Grossmann A. Sz.: A német—olasz kapcsolatok 1939-ben. VI 1967. 5. sz. 51—69.
- Eichholtz D., Hass G.: A második világháború okai és a német imperializmus háborús céljai. ZG 1967. 7. sz. 1148—1170.
- Bell P. M. H.: Hitler és a második világháború eredete. Elemző tanulmány. RHDGM 67. (1967. júl.) 1—12.
- Koroljov Ju.: Doktor Kersten naplója. (H. Himmeler orvosának feljegyzései.) NNI 1967. 1. sz. 90—101; 3. sz. 127—138.
- Hill L. E.: E. v. Weizsäcker vatikáni missziója, 1943—1945. JMH 1967. 2. sz. 138—159.
- Sauer W.: A nemzeti szocializmus: totalitarizmus vagy fasizmus? AIHR LXXIII/2. (1967. dec.) 404—424.
- Nölle E.: A fasizmusról alkotott kortársi elméletek. VfZg 1967. 3. sz. 247—268.
- Scholtz H.: A nemzeti szocialista „rendi várak”. VfZg 1967. 3. sz. 289—298.
- Czollek R., Eichholtz D.: A német monopóliumok és 1941. június 22-e. Dokumentumok a vezető konzernek hálórús céljairól és háborús tervgazdálkodásáról a Szovjetunió megtámadása idején. ZG 1967. 1. sz. 64—76.
- Heuss Th.: Törődék egy a náci időkben fennmaradt emlékiratból. VfZg 1967. 1. sz. 1—17.
- Dörner K.: Nemzetiszocializmus és életmegsemmisítés. VfZg 1967. 2. sz. 121—152.
- Gerstenmaier E.: A kreisau kör. (Reflexiók Gerritt van Roons: „Neuordnung im Widerstand” c. könyvéhez.) VfZg 1967. 3. sz. 221—246.
- Herzfeld H.: Németország: a katasztrófa után. JCH 1967. 1. sz. 79—92.
- Niethammer L.: Az amerikai megszálló hatalom alkotmányos tradíciói és a politikai pártok között Bajorországban 1945-ben. VfZg 1967. 2. sz. 153—210.
- Moltmann G.: Az amerikai megszállási politika alakulása Németországban a második világháború végén. VfZg 1967. 3. sz. 299—322.
- Aust H. W.: A Krupp-konzern válsága. DAp 1967. 5. sz. 550—562.
- Maurisch G.: Az állammonopolista szabályozás új szakasza Nyugat-Németországban. Ww 1967. 4. sz. 604—612.
- Aschner P.: A gazdasági reformtól a társadalmi reformig. WZ 1967. 7/8. sz. 352—355.
- Ersil W.: A restaurációtól az expanzióig. DAp 1967. 4. sz. 398—413.
- Häber H.: Fejlődés Nyugat-Németországban: más színpad — ugyanaz a játék. Ein 1967. 2. sz. 195—207.
- Rose G.: Bonn „rugalmas”. Kelet-Európa-politikája. DAp 1967. 2. sz. 198—208.
- Aschner P.: Az NDP (Nemzeti Demokrata Párt) megállítható felemelkedése. WZ 1967. 1. sz. 4—7.
- Przybylski P.: „Fallex 68” — mérőldök a bonni szükségdiktatúra útján. DAp 1967. 1. sz. 3—16.
- Heise K.-H.: Az állammonopolista adópolitika új fázisa Nyugat-Németországban. Ww 1967. 12. sz. 2008—2017.
- Lemnitz A.: A munkásosztály helyzete, öntudatának fejlődése és harcra Nyugat-Németországban. Ww 1967. 8. sz. 1260—1291.
- Arnal P.: Conrad Adenauer a brit megszállás alatt, 1945—1947. RHD LXXXI. (1967. jan.—márc.) 57—85.
- Conze W.: Adenauer visszaemlékezései. HZ 1967. 205/3. 628—634.
- Drobisch K.: Hindenburg, Hitler és Adenauer szubvencionálása a nagyipar részéről. ZG 1967. 3. sz. 447—461.
- Segal D. R.: Osztályok, rétegek és pártok Nyugat-Németországban és az Egyesült Államokban. CSSH X/1. (1967. okt.) 68—84.
- Zboralski D.: A Kiesinger—Strauss kormányzat imperialista programja. DAp 1967. 6. sz. 542—550.
- Stropp D.: Észrevételek a nyugat-német—norvég kapcsolatokról fejlődéséhez. DAp 1967. 6. sz. 695—701.
- Wojciechowski M.: A német—lengyel kapcsolatok szerepe a második világháború keletkezésekor. DAp 1967. 9. sz. 1150—1158.
- Thomson D. C.: Kanada Németországgal szemben folytatott politikája 1945-től. VfZg 1967. 4. sz. 377—402.
- Rothfeld A. D., Skowronski A.: Lengyelország, Németország és európai biztonság. SM 1967. 7—8. sz. 52—83.
- Szewczyk W.: A jelenlegi revansista irodalom a Német Szövetségi Köztársaságban. SS 1967. 2. sz. 234—242.
- Tjulpanov Sz. I.: A szovjet katonai közigazgatás szerepe Németország demokratizálásában. ZG 1967. 2. sz. 240—252.
- Norden A.: Tanulások a szovjet hatalomhoz fűződő 50 éves baráti kapcsolatokról. Ein 1967. 4/5. sz. 504—522.
- Heinrich M.: Tudományos-technikai együttműködés a Szovjetunióval az NDK első 5 éves terve alatt. ZG 1967. 6. sz. 1048—1064.
- Csernov A. B.: A Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság alkotó együttműködésének 10 éves. VIK 1967. 6. sz. 142—145.
- Falk W.: A gazdaság állami szektorának politikai, szervezeti és gazdasági megszervezése és fejlődése a népi demokratikus forradalom első szakaszában az NDK-ban 1945-től 1950-ig. WZHU 1967. 1. sz. 19—32.
- Feist P. H.: Käthe Kollwitz — a szocialista realizmus kiemelkedő képviselője. Ein 1967. 6. sz. 756—765.
- Neef H.: A Német Népi Tanács békebizottsága 1948—1949-ben. ZG 1967. 3. sz. 462—474.
- Spira L.: A „kulturális forradalom” és az ifjúság. WZ 1967. 4. sz. 174—180.
- Müller H., Reissig K.: A NSZEP gazdasági politikájának története. ZG 1967. 1. sz. 5—19.
- Swiillus E.: A „nyílt társadalom”. A Német Szocialdemokrata Párt társadalomkoncepciója. WZHU 1967. 3. sz. 363—368.
- Krause M.: A NSZEP VI. kongresszusa és a pártok együttműködése az NDK-ban. ZG 1967. 2. sz. 224—230.
- Reissig K.: A NSZEP VII. kongresszusa és a szocializmus mint sajátos társadalmi formáció fejlődése. ZG 1967. 5. sz. 773—784.
- Heitzer H.: A NSZEP stratégiájának és taktikájának továbbfejlődése a nyugat-német imperializmus elleni harcban 1954—55-ben. ZG 1967. 4. sz. 595—620.
- Norden A.: Az NDK mutatja a német nép számára a szocializmus útját. ZG 1967. 7. sz. 1141—1147.
- Benser G., Hortschansky G., Mammach K.: A nagy Októberi Szocialista Forradalom és tanításának alkalmazása az NDK-ban a szocializmus felé haladó úton. ZG 1967. 6. sz. 966—966.

Olaszország

- Cochrane E., Tedeschi J.: Delio Cantimori a történész. In memoriam. 1904—1966. JMH 1967. 4. sz. 438—445.
- Salvadori M. L.: Walter Maturi. A tudós arcképe. NRS 1967. III—IV. 405—480 [1902—1961].
- Nyerler V. J.: Az olasz történészek XLIII kongresszusa. VI 1967. 2. sz. 185—186 [Venezia, 1966. okt. 2—6.]
- V. R., Z. R.: A történettudományok nemzeti kongresszusáról. IGSS 1967. 4. sz. 798—807. [Perugia, okt. 8—13.]
- Vita Gramsciról és Olaszország története. IGSS 1967. 3. sz. 637—649. [Cagliari-ban]
- Marek Fr.: Nemzetközi Gramsci-kongresszus Cagliari-ban. WZ 1967. 6. sz. 309—311.

- Martini G.*: Ötven év. NRS 1967. I—II. 1—14. [A Nuova Revista Storica évford.]
- Paone C.*: Olaszország: irányok és problémák. JCH 1967. 1. sz. 49—77. [A 20. század történetírásában.]
- Verni G. O.*: Történeti centrumok és területi modellek. IGSS 1967. 2. sz. 345—358.
- Schnapper D.*: Történelem és szociológia. Egy tanulmány Bolognáról. IGSS 1967. 3. sz. 550—578.
- Verucci G.*: Az olasz szocializmus hagyományai. IGSS 1967. 3. sz. 579—597.
- Sereni E.*: Városok és falvak a prerómai Itáliában. Ann 1967. jan.—febr. 23—49.
- Neubert H.*: „Frank”, „aleman”, „burgund” és „barbár” eredetű földtulajdonosok és birtokosok Itáliában, 774—1000. SzV 30. (1967) 211—226.
- Zanighi R.*: A mezőgazdaság a középkori Olaszországban. IGSS 1967. 1. sz. 178—190.
- Nikolasz izlandi szerzetes utazása Itáliában. Közli: M. Scovazzi. NRS 1967. III—IV. 353—362. [1150-es évek]
- Frisman G. B.*: A középkori német birodalom politikája Itáliával szemben a nyugat-német történetírás megvilágításában. SzV 30. (1967) 277—289.
- Maschke E.*: II. Frigyes gazdaságpolitikája a szicíliai királyságban. SW 1966. 3. sz. 239—328.
- Szarmatin V. V.*: Az uzsoratóke Északkelet-Olaszországban a 13—14. században. SzV 30. (1967) 157—179.
- Tramontana S.*: A katalán Spanyolország a Földközi tenger medencéjében és Szicíliaiban. NRS 1967. V—VI. 545—579.
- Bowsky W. M.*: A rendőrhatalom és közbiztonság Siénában, 1287—1355. AHR LXXIII/1. (1967. okt.) 1—17.
- Kedar B. Z.*: A szentek neve és a közgondolkodás Genovában a 14. században. MA 1967. 3—4. sz. 431—446.
- Rutenburg V., Melis F., Savori A.*: Három cikk Datini-ről. NRS 1967. V—VI. 665—719. [Francesco di Marco Datini prato-i kereskedő a 14/15. sz. fordulóján.]
- Baron R.*: Leonardo Bruni „hivatásos retorikus” vagy „polgári humanista”? PP 36. (1967. ápr.) 21—37.
- Rutjenburg V. I.*: Az olasz reneszánsz forrásai. ÖCH 1967. 6. sz. 811—826.
- Klapisch Kr.*: A carrarai márványkereskedelem 1450 és 1550 között. NRS 1967. V—VI. 720—730.
- Romano R., Tenenti A.*: Az értelmiség a cinquecento és seicento társadalmában. S 1967. 3. sz. 497—509.
- Bec Chr.*: A 16. század elején: a firenzei kereskedők gondolkodása és szokásai. Ann 1967. nov.—dec. 1206—1226.
- Romano R.*: Olaszország a 16. század válságában. NRS 1967. V—VI. 580—595.
- Perini L.*: Még egyszer Pietro Perna könyvkereskedőnyomdászról és néhány olasz etrekekről, akik leve 1549—1555 években kapcsolatban voltak. NRS 1967. III—IV. 363—404.
- Villari R.*: Az arisztokrácia összeesküvése és a népi forradalom. IGSS 1967. 1. sz. 37—112. [1570—80-as évek]
- de Maddalena A.*: Lombard üzletemberek ügyletei a besanconi vásárokon. Lucini példája nyomán, 1579—1619. Ann 1967. szept.—okt. 989—990.
- Cerretti I.*: Adalék Velence hanyatlásához. (Egy gazdaságtörténeti epizód.) NRS 1967. V—VI. 596—642. [1580-as évek]
- Stanojević Gl.*: A montenegrói és brdai vezetők levelei a velenceieknek a kandiai és moreai háborúk között. IZCG 1967. 2. sz. 339—350.
- Zanetti D.*: A genovai tüzérség a 17. század elején. NRS 1967. V—VI. 643—664.
- Spink J. S.*: Giulio Cesare Vanini elítélése és halála. Pensée 132. (1967. márc.—ápr.) 97—101. [1619]
- Stanojević Gl.*: A velencei tengerészek és tisztok zsoldnaplója 1626-ból. IZCG 1967. 2. sz. 363—374.
- Lefton J.*: Annibale della Genza, a leendő XII. Leo pápa diplomáciai küldetési. RHD LXXXI (1967. jan.—márc.) 18—40. [1794—1803, 1814]
- Greenfield K. R.*: Az olasz nemzetiségi probléma és az osztrák birodalom. AHY III/2. (1967) 491—526. [19. sz.]
- Kovalszkaja M. I.*: Az olasz carbonarik és Oroszország haladó körei. VI 1967. 8. sz. 78—90. [1820—1821]
- du Parc Y.*: Stendhal a liguroknál. Stendhal levelei a genovai francia főkonzulátushoz. RHD 1967. ápr.—jún. 143—167; júl.—szept. 193—232. [1830-as évek]
- Fournier P.*: Abd-el-Kader állama és hatalma 1841-ben Massot katonai al-intendáns jelentése alapján. RHMC XIV. (1967. ápr.—jún.) 123—157.
- Boyer F.*: Hogyan hagyta el Brignole Sale Szardínia párizsi követségét 1848 októberében. RHD LXXXI. (1967. jan.—márc.) 41—56.
- Nyevler V. Je.*: Orosz dokumentumok Velence Itáliához való csatolásának mozgalmáról. NNI 1967. 4. sz. 82—86.
- Valette J.*: Jegyzet a gyarmati eszméről 1871 körül. RHMC XIV. (1967. ápr.—jún.) 158—172.
- Liens G.*: A „marseillesi vecsernye” (1881 június) vagy a francia—olasz válság a bardoi szerződés előestéjén. RHMC XIV. (1967. jan.—márc.) 1—30.
- Cohen J. S.*: Finanszírozó iparosítás Olaszországban, 1894—1914: egy későnjövő részleges átalakulása. JEH 1967. 3. sz. 363—382.
- Villari L.*: A tények Milánóban, 1898. Eugenio Torelli Viollier tanúsága. IGSS 1967. 3. sz. 534—549.
- Cicalese M. L.*: Gentile pedagógiája a szabadság és hatalom között, 1900—1908. NRS 1967. I—II. 15—40.
- Marek F.*: Antonio Gramsci. Megemlékezés 1967. ápr. 27-én halálának 30. évfordulójáról. WZ 1967. 4. sz. 183—195.
- Golemba A. Sz.*: Antonio Gramsci gyermek- és ifjúkora. VI 1967. 1. sz. 103—118.
- Spriano P.*: Gramsci a politikai vezető. IGSS 1967. 1. sz. 227—256.
- Még egyszer Gramsciról és Olaszország történetéről. IGSS 1967. 4. sz. 849—851.
- Ullrich H.*: A világi intranzigenciáról és a rend blokkjairól. A firenzei liberálisok az általános választójog első választásaitól az 1914. évi államigazgatási választásokig. NRS 1967. III—IV. 297—357.
- Milza P.*: A francia—olasz gazdasági kapcsolatok 1914—1915-ben és ezek politikai egybeesése. RHMC XIV. (1967. jan.—márc.) 31—70.
- Terracina U.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Olaszország. VI 1967. 11. sz. 81—91.
- Torricelli G. D.*: Az orosz forradalom és az olasz szocialisták 1917—1918-ban. IGSS 1967. 4. sz. 727—765.
- Carocci G.*: Megjegyzések a huszas évek fasiszta imperializmusáról. IGSS 1967. 1. sz. 113—137.
- Pawlowitch K. St.*: Jugoszlávia és Olaszország a két háború között. Marinković és Grandi tárgyalásai, 1930—1931. RHD 1967. júl.—szept. 254—267.
- Roth J. J.*: Az olasz fasizmus gyökerei: Sorel és a sorelizmus. JMH 1967. 1. sz. 30—45.
- Michel H.*: A fasizmusról. Bevezetés. RHDGM 66. (1967. ápr.) 1—10.
- Whealey R. H.*: Mussolini ideológiai diplomáciája: egy kiadatlan dokumentum. JMH 1967. 4. sz. 432—437. [1936. jan. 31.]
- Diggins J. P.*: Amerikai katolikusok és itáliai fasizmus. JCH 1967. 4. sz. 51—63.
- Rumi G.*: A fasiszta külpolitikáról írt tanulmányok tendenciája és jellege, 1945—1960. NRS 1967. I—II. 149—168.
- Grosszman A. Sz.*: A német—olasz kapcsolatok 1939-ben. VI 1957. 5. sz. 51—69.
- Delzell Ch. F.*: XII. Pius. Olaszország és a háború kitörése. JCH 1967. 4. sz. 137—161.
- Jagya V. Sz.*: Etiópia a fasiszta Itália igrája alóli fel-szabadulása után. VI 1967. 6. sz. 64—77.
- Ruszkov N.*: Epizódok a maffia történetéből. NNI 1967. 1. sz. 34—43; 3. sz. 31—43.

Románia

- R. M.*: V. Párvan halálának 40. évfordulója. RRH 1967. 6. sz. 1017—1018.
- Vianu Al.*: In memoriam Gheorghe G. Bezviconi, 1910—1966. RS XV. (1967) 330.
- In memoriam Ioan Lupăș. S 1967. 5. sz. 1067—1069. [1880—1967]
- Nelea V.*: Nekrológ Ioan Lupășról. RRH 1967. 6. sz. 1022—1024.
- Oprescu P.*: A Román Szocialista Köztársaság Tudományos Akadémiájának nagygyűlése. S 1967. 3. sz.

- 550—552.; RRH 1967. 3. sz. 483—484. [1967—febr. 2—4.]
- Oprescu P.**: A Román Szocialista Köztársaság Tudományos Akadémiájának közgyűlése. RRH 1967. 3. sz. 483—485. [1967. febr. 2—4.]
- Iordache A.**: Románia függetlensége kikiáltásának 90. évfordulója alkalmából tartott tudományos felolvasások, 1967. május 12. S 1967. 3. sz. 547—550.
- Stan A.**: Tudományos felolvasó ülés az 1907-es parasztfelkelés 60. évfordulója alkalmából. S 1967. 2. sz. 347—350 [București, március 25—27.]
- Stan A.**: Tudományos ülésszak az 1907. évi parasztfelkelések 60. évfordulóján. RRH 1967. 4. sz. 675—679. [1967. márc. 25—27.]
- Fotino C.**: A „N. Iorga” Történettudományi Intézet tudományos felolvasó ülésszaka, 1967. jún. 15—16. S 1967. 4. sz. 787—792.
- Fotino C.**: A Nicolae Iorga Intézet tudományos ülésszaka, 1967 jún. 15—16. RRH 1967. 5. sz. 834—840.
- Berindei D.**: Megemlékező ülés A. D. Xenopol születésének 120. évfordulóján Iași-ban. S 1967. 5. sz. 1007—1008.
- Berindei D.**: Ünnepi ülésszak Jassyban A. D. Xenopol születésének 120. évfordulóján. RRH 1967. 5. sz. 832—834.
- Petreanu N.**: A Román KP mellett működő „Stefan Gheorghiu” Társadalmi Politikai Akadémia tudományos ülése. S 1967. 3. sz. 552—555. [febr. 23—24.]
- Neagoe M.**: Felolvasó ülésszak a régi román művészetéről. S 1967. 4. sz. 792—793. [Március 23—25.]
- Căndeia V.**: Az Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen értekezlete Szalonikiben. RESE 1967. 1—2. sz. 299—301. [1966. apr. 29—30.]
- Simionescu P.**: A Román Tudományos Akadémia N. Iorga Intézetének tevékenysége 1966-ban. RRH 1967. 3. sz. 485—487.
- Cronț G.**, **Sachelebie O.**: Nicolae Iorga kutatásai az államra és a jugra vonatkozólag. S 1967. 2. sz. 313—324.
- Pasaru St.**: Nicolae Iorga a tudós és gondolkodó. AIIC IX. (1966) 43—62.
- Demény L.**: A Veress történetiról tevékenysége. RRH 1967. 1. sz. 23—38.
- Piksorá S.**: A román történetírás termése az 1960—1966 években. HC 1967. 3. sz. 465—479.
- A Szlavisztikai Társaság tevékenysége a Román Szocialista Köztársaságban, 1965. június—1967. június.** RS XV. (1967) 323—329.
- Buzatu G.**: A Jassy-i Történeti és Archeológiai Intézet tevékenysége 1966 folyamán. RRH 1967. 4. sz. 671—675.
- Dan M.**, **Cicula I.**, **Teodor P.**: Az erdélyi történetírás hozzájárulása a román tudomány és kultúra fejlesztéséhez. AIIC IX. (1966) 21—41.
- Lazea E.**: Tudományos tanulmányút a Magyar Népköztársaságban. S 1967. 6. sz. 1212—1213. [1967. jún.—júl.]
- Pompiliu T.**: A Román Szocialista Köztársaság Akadémiájának 100 éve. SUBBH 1967. 1. sz. 129—131. Román történeti bibliográfia, 1964. II. Összeállította C. Fotino. RRH 1967. 1. sz. 151—162.
- Fotino C.**: Történeti bibliográfia, 1965. RRH 1967. 3. sz. 491—504. 5. sz. 841—850.
- Mironescu N.**: A Román Szocialista Köztársaság Akadémiájának Könyvtára. RRH 1967. 1. sz. 77—89.
- Simonescu D.**: A nemzeti történeti források kiadása a Román Akadémia gondozásában. RRH 1967. 1. sz. 3—14.
- Chiper I.**, **Constantiniu Fl.**: A dokumentálás kérdése a történetírásban. Vitaindító cikk. S 1967. 3. sz. 539—545.
- Donat I.**: A földrajz mint ismereti eszköz a történelemben. S 1967. 6. sz. 1145—1161.
- Ștefănescu St.**: Történelem és demográfia. S 1967. 5. sz. 933—946.
- Tincu B.**: A román pénzügyrendszer centenáriuma. RRH 1967. 5. sz. 830—832.
- Lebeguer N. I.**: Románia külpolitikai története néhány kérdése a burzsoá történetírás megvilágításában. NNI 1967. 3. sz. 146—153.
- Petreacu-Dimborița M.**: Gondolatok a 6—10. századi moldvai anyagi kultúra szakaszainak problémájáról. RRH 1967. 2. sz. 181—200.
- Cronț G.**: Böles Leó novellái román földön. RRH 1967. 5. sz. 717—729.
- Cronț G.**: A bizánci jog Romániában. Bst 7/1. (1966) 188—193. [Szemle]
- Mioc D.**, **Stoicescu N.**: Középkori mértékek és mérőeszközök Havasalföldön és Moldvában. RRH 1967. 3. sz. 357—378.
- Neamtu V.**: Adalékok a középkorban Moldvában használt aratőszközök problémájához. RRH 1967. 4. sz. 533—552.
- Damaschin M.**: A szőlők a középkorban Havasalföldön. I. A szőlőbirtokok formái. RRH 1967. 6. sz. 865—879.
- Virtosu E.**: A fejedelmi pecsét megjelenése és politikai szerepe. RRH 1967. 1. sz. 57—65. [Havasalföldön és Moldvában.]
- Donat I.**: A falusi fejedelmi birtok Valachiában, 14—16. század. RRH 1967. 2. sz. 201—232.
- Holban M.**: Baszarab kapcsolatai az Anjou-kori Magyarországgal és az 1330-as hadjárat visszatükröződése a királyi oklevelekben és a Képes Krónikában. S 1967. 1. sz. 3—43.
- Mihailă G.**: A régi román történetírás (a 15. századtól a 17. század kezdetéig) és viszonya a bizánci és szláv történetíráshoz. RS XV. (1967) 157—202.
- Panailescu P. P.**: Adalék a délkelet-európai kancelláriákról szóló irodalom történetéhez. RESE 1967. 1—2. sz. 21—39.
- Stoicescu N.**: Adalék a román hadsereg történetéhez a középkorban (15. század — a 18. század első fele.) RRH 1967. 5. sz. 731—763.
- Mehmet M. A.**: Egy török irat a Moldvában és Havasalföldön a 15—16. században beszedett harásról. RESE 1967. 1—2. sz. 265—274.
- Banescu N.**: A genovai állami levéltár. Officium provisionis Romaniae, II. RESE 1967. 1—2. sz. 235—263. [1425—1426]
- Pal Fr.**: Hunyadi János és a Brassónak és a Barcaságnak Havasalfölddel való kereskedésre adott privilegium, 1443. AIIC IX. (1966) 63—84.
- Gonfa Al. I.**: Ștefan cel Mare a baia-i csatában 1467. S 1967. 6. sz. 1127—1144.
- Nasturel P. S.**: „Szent Niphon konstantinápolyi patriarcha élete” greco-román redakcióról. RESE 1967. 1—2. sz. 41—76. [1486—1498]
- Chițimia I. C.**: Ph. Buonacorsi-Callimachus lengyel humanista és a román nép latin eredete. RS XV. (1967) 203—209.
- Villain-Gandossi Chr.**: Adalékok a Velence és az ottomán porták közötti diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok történetéből a 16. században. SoF XXVI. (1967) 22—45.
- Belu S.**: A nemesek és városiak közötti ellentétek a 16. században Erdélyben. AIIC IX. (1966) 231—237.
- Atanasescu P.**: A nyomdászat Romániában és a brassói bolgárok a 16. században. (A bolgár—román kulturális együttműködés a 16. században.) EB 6. (1967) 123—140.
- Pintea V.**: Egy 16—17. századi feudális pénzlelet Kolozsvárról. AIIC IX. (1966) 225—230.
- Chirilă E.**, **Lucărel V.**: Egy nagyrajtölci pénzlelet. AIIC IX. (1966) 211—223. [Szilágy m., 16. sz.]
- Cazacu M.**: 16—17. századi kiadatok okmányok. S 1967. 2. sz. 307—312.
- Gündisch G.**, **Binder P.**: Sűrűlódások Erdélyben az 1514-es parasztháború előtt. Ioan Secuul lázadása. S 1967. 2. sz. 289—305.
- Niculescu C.**: Az argeși kolostor, 1517—1967. RRH 1967. 6. sz. 961—971.
- Palaki I.**: Radu Afumati és Zápolya János magatartása a mohácsi csata előestéjén, 1526. SUBBH 1967. 2. sz. 13—28.
- Todericiu D.**: A nagyszzebeni kézirat. RRH 1967. 3. sz. 333—356. [Conrad Haas rakétakisérletei 1529—1569-ben]
- Dan M.**, **Goldenberg S.**: Erdély balkáni-levanti kereskedelme a 16. század második felében és a 17. század elején. RESE 1967. 1—2. sz. 87—117.
- Papacostea S.**: Dimitri szerb diaconus és a reformáció behatolása Moldvába. RS XV. (1967) 211—218.
- Giurescu D. C.**: Ion Eraclid Despot egy kiadatlan irata. S 1967. 1. sz. 63—65. [1563 jún.]
- Georgescu V.**: A szokásjog helye a Havasalföld és Moldva feudális román államainak jogszolgáltatásában a 17. század közepéig. PRH 1967. 4. sz. 553—586.
- Göllner C.**: Gondolatok Mihai Viteazul politikai apparátusáról. AIIC IX. (1966) 85—107.

- Peroutka B.*: Kaszások letelepedése Havasalföldön. SS 1967. 2. sz. 248—254.
- Toca M.*: Kolozsvár építészetének magyarázatához a késő barokk korszakában. SUBBH 1967. 1. sz. 37—54.
- Căndea V.*: Constantin Cantacuzino sztolnik a politikus és humanista II. S 1967. 1. sz. 45—61.
- Edroiu N., Gyulai P.*: A harmincadvám Brassóban a 17. század második felében. SUBBH 1967. 1. sz. 7—26.
- Marica V.*: Sebastian Hann aranyműves, 1644—1713. AIIC IX. (1966) 239—252.
- Lascu V.*: Havaselve helyzete 1688-ban Federico Veterani tábornok egy kiadatlan jelentése alapján. SUBBH 1967. 2. sz. 29—44.
- Neacșu I. I.*: Ismeretlen adatok román földről egy 1688. évi spanyol kiadványban. AIIC IX. (1966) 253—255.
- Baril P.*: A velenceiek háborúja a törökökkel 1690-ben Guido Bonaventura pápai tiszti levelei nyomán. SoF XXVI (1967) 88—101.
- Magyar A.*: A kizsákmányolás a sókereskedelemben a 17. század végén. SUBBH 1967. 1. sz. 27—36.
- Mihordea V.*: A moldvai fejedelmek politikai megbízottai a 18. században: J. Locman és fia. RRH 1967. 5. sz. 765—787.
- Văkil E.*: A görög kultúra Moldvában a fanariota korszak idején, 1711—1821. SoF XXVI. (1967) 102—139.
- Probst G.*: Gróf Steinville tábornagy és Havasalföld. SoF XXVI. (1967) 339—353. [1716—1718]
- Csetri A., Imreh St.*: Az erdélyi feudális birtokviszonyokról, 1750—1848. AIIC IX. (1966) 109—125.
- Stanofereț G.*: A velencei—montenegrói viszony normalizációs kísérlete a 18. század közepe táján. IZCG XXIV/1. (1967) 171—176.
- Georgescu VI.*: Társadalmi és politikai eszmék a román fejedelemségek irodalomtörténetében a 18. század második felében és a 19. század elején. RESE 1967. 1—2. sz. 167—192.
- Camariano-Cioran A.*: A jassy-i akadémia felvilágosult igazgatója két évszázaddal ezelőtt: Iosip Moisiodax. BST 7/2. (1966) 297—332.
- Daftu A.*: A felvilágosodás Moldvában és délkelet-európai kapcsolatai. RRH 1967. 2. sz. 275—288.
- Georgescu VI.*: A felvilágosodás-kori társadalmi-politikai gondolkodás problémái a jelenkori historiográfiai vitákban. S 1967. 5. sz. 989—995.
- Georgescu V. A.*: M. Fotino jogászati munkássága és „Jogi kézikönyve” IV. szokásjogi fejezetének román verziója, 1777. RESE 1967. 1—2. sz. 119—166.
- Neamțu Al.*: A Horea felkelés néhány előzménye. AIIC IX. (1966) 257—270.
- Botezan L., Roșca-Rosen M.*: Az erdélyi jobbágygazdaságok szervezete 1785—1820-ban. SUBBH 1967. 2. sz. 45—72.
- Mehmet M. A.*: Moldova és Havasalföld Portához való viszonyának újraszabályozása 1792-ben. (A Kanun-name törvénykönyv.) S 1967. 4. sz. 691—707.
- Tappe E. D.*: John Sibthorp a dunai államokban, 1794. RESE 1967. 3—4. sz. 461—473.
- Feneșan C.*: Néhány adat a bánáti aranybányaszatról a 18. század végén és a 19. század elején. SUBBH 1967. 1. sz. 55—64.
- Prodan D.*: Gheorghe Sinkai. RRH 1967. 2. sz. 165—180. [Halálának 150. évford.]
- Rusenescu M.*: Manifestációk Ion Ghica és Gheorghe Sincai emlékére. RRH 1967. 2. sz. 327—329.
- Kazakov N. I.*: Az 1812. évi bukaresti béke történetéből. ISzSzSzR 1967. 3. sz. 125—128.
- Camariano N.*: Új adatok a jassy-i görög nyomda alapításáról és tevékenységéről, 1812—1821. BST 7/1. (1966) 61—76.
- Teodor P.*: Petru Malor történetírói munkájáról. Adalékok a régi örmény könyv történetéről. AIIC IX. (1966) 271—281. [1813]
- Georgescu V. A.*: Adalékok a havasalföldi és moldvai felvilágosodáshoz. I. Beccaria eszméinek helye a román jogi kultúrában és a büntetőjog fejlődésében Tudor Vladimirescu forradalmi mozgalmáig. S 1967. 5. sz. 947—969.
- Camariano M.*: Tudor Vladimirescu kapcsolata a Hetairiával az 1821. évi forradalom előtt. BST 6/1. (1965) 139—164.
- Ofetea A.*: A Tudor Vladimirescu vezette mozgalom felkelés vagy forradalom? S 1967. 4. sz. 667—679.
- Camariano N.*: A bukaresti heteristák forradalmi tervét és együttműködésük Tudor Vladimirescuval. S 1967. 6. sz. 1163—1176.
- Ofetea A.*: A nagyhatalmak és a hetairista mozgalom a román fejedelemségeken. BST 7/2. (1966) 379—394.
- Balașa D.*: A Drágășani „kolostor” helyének meghatározása az 1821. május 29-i pandúrok és törökök közötti ütközettel kapcsolatban. S 1967. 2. sz. 352—356.
- Berindei D., Mutăgeu Tr.*: Hogyan folyt le az első drágășani csata, 1821. május 29. S 1967. 2. sz. 357—361.
- Ioancovici S.*: Iancu Jianu és Nikola Abraș. S 1967. 4. sz. 681—690. [Hajdúkapitányok részvétele az 1821-es felkelésben.]
- Stan A.*: A bérleti rendszer Havasalföldön a szervezeti szabályzat időszakában, 1831—1848. Társadalmi-gazdasági szempontok. S 1967. 6. sz. 1177—1198.
- Diculescu Vl.*: Havaselve privilegiumok, 1831—1848. (Kötelezettségek, jogok, szervezetek). SUBBH 1967. 2. sz. 79—93.
- Corfuss I.*: A havasalföldi parasztok költözési joga az 1848-izervezeti szabályzatig. S 1967. 6. sz. 971—988.
- Hüchins K.*: Andrei Șaguna és a román orthodox érsekség visszaállítására Erdélyben, 1846—1848. BSt 6/1. (1965) 1—20.
- Hüchins K.*: Andrei Șaguna és az erdélyi románok az abszolutizmus évtizede alatt, 1849—1859. SoF 1966. XXV. köt. 120—149.
- Căzănișteanu C.*: Új adatok az 1848. szeptember 13-i Dealul Spirii-i harcokról. S 1967. 1. sz. 67—80.
- Neamțu G.*: A román sajtó történetéből Amicul Popului (1848) és Democrația (1849) AIIC IX. (1966) 283—299.
- Hüchins K.*: Alexandru Paplu Ilarian és Timotei Cipariu: 6 levél. AIIC IX. (1966) 301—310. [1849—1955]
- Pippidi A.*: Egy elkésett krónika: Manolachi Drăghici. S 1967. 1. sz. 99—121.
- Corbu C.*: Paraszti surlósások Romániában a függetlenségi háború előtt. S 1967. 3. sz. 457—467.
- Boicu L.*: A román fejedelemségek K. v. Bruck és L. v. Stein „Mitteleuropa” tervében a krimi háború idején. RRH 1967. 2. sz. 233—256.
- Ofetea A.*: A modern Románia egyik megteremtője, Mihail Kogălniceanu. S 1967. 5. sz. 905—914. [Szül. 150. évford.]
- Rusenescu M.*: Kogălniceanu születésének 150. évfordulója. S 1967. 5. sz. 999—1001.
- Meldt T.*: Mihail Kogălniceanu. Megemlékezés a múlt század egy „szerecsés politikusa” születésének 150. évfordulójáról. ÖO 1967. 4. sz. 326—329.
- Neamțu G.*: Mihail Kogălniceanu és Erdély. S 1967. 5. sz. 915—932.
- Malifa M.*: Félévszázados politikai és diplomáciai harc a konzuli jogszolgáltatás eltörléséért Romániában. RRH 1967. 4. sz. 587—604.
- Fischer-Galati St.*: A románok és a Habsburg-monarchia. AHY III/2. (1967) 430—449. [19. sz.]
- Vesa V.*: Ioan Micu Moldovan órai egyetemes történetből a balázsfalvi gimnáziumban. SUBBH 1967. 2. sz. 73—78. [1860—1870]
- Suciu I. D.*: Román visszhangok a mexicói háború időszakában, 1862—1867. RRH 1967. 5. sz. 789—804.
- Ionescu M.*: A kézműves és kereskedői korporációk vége és a kereskedelmi és iparkamarák kezdetei. RRH 1967. 6. sz. 881—905.
- Cristea Gh.*: Dinasztiaellenes tüntetések I. Károly Romániába jövétele idején, 1866. Április—május. S 1967. 6. sz. 1073—1091.
- Maciu V.*: Az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés és pozsonyi nemzetközi kongresszus vitáin: 1967. aug. 28—sept. 1. S 1967. 6. sz. 1199—1208.
- Maciu V.*: Románia és az osztrák-magyar dualizmus, 1867. RRH 1967. 6. sz. 907—939.
- Surdu B.*: Gheorghe Bariț és Visarion Roman levelezése, 1867—1879. AIIC IX. (1966) 311—350.
- Milev J.*: A beszarábiai bolgárok és Bulgária felszabadítása. IP 1967. 1. sz. 55—62.
- Rețegan S.*: A balázsfalvi gyűlés határozatai, 1868. AIIC IX. (1966) 127—142.
- Rusu C.*: Pavel Vasici, a haladó gondolkodó AIIC IX. (1966) 351—360. [1870-es évek.]
- Pavel T.*: Az „Economul”, az erdélyi örmények első gazdasági folyóirata. SUBBH 1967. 1. sz. 65—76. [Balázsfalva, 1873—1880]

- Costin S.*: A Románia függetlenségéért folytatott diplomáciai harc egy epizódja. Gh. C. Filipescu, Románia oroszországi ügyvivőjének egy bizalmas üzenete 1874-ből. RS XV. (1967) 237—244.
- Ciachir N.*: Új adatok a román–szerb kapcsolatokról a függetlenségi háború előtt és alatt. RS XV. (1967) 133—146.
- Maciu V.*: Románia függetlensége kikiáltásának előfeltételei. S 1967. 3. sz. 411—438.
- Simionescu P.*: Kilenc év tized a függetlenség kikiáltása óta. RRH 1967. 5. sz. 825—830.
- Adăniloae N.*: 90 éve nyerte el függetlenségét Románia. LC 1967. 4. sz. 18—32.
- Popescu Eu., Rusenescu M.*: A Román Népköztársaság kikiáltásának nemzetközi visszhangja. S 1967. 6. sz. 1115—1126.
- Netea V.*: A bécsi román diplomáciai misszió felállítása és Románia függetlenségének elismerése Ausztria-Magyarország által. S 1967. 3. sz. 475—495.
- Ciachir N.*: Egyes kiadatlan anyagok Romániának az 1877—78-as háborúban való részvételéről. S 1967. 3. sz. 469—474.
- Netea V.*: Az 1877. évi függetlenségi háború a román nép szolidaritásának kifejezése. RRH 1967. 4. sz. 605—628.
- Adăniloae N.*: A népi tömegek hozzájárulása a függetlenségi háború folytatásához. S 1967. 3. sz. 439—456.
- Florescu G. G.*: Román diplomáciai képviselő felállítása Szófiában, 1879. RESE 1967. 2. sz. 279—282.
- Rutkowski E. R.*: Ausztria-Magyarország és Románia 1880—1883, a királyság proklamálása és a román irredentizmus. SoF 1966. XXV. köt. 150—284.
- Ionescu M.*: Az 1884—1887. évi erdélyi román irredenta harcok momentumai. S 1967. 3. sz. 511—522.
- Szemczinszkij Sz. V.*: Egy oldal az ukrán–román kulturális kapcsolatok történetéből. UIZs 1967. 2. sz. 88—89. [1885—1890]
- Cincoea P.*: A polgári liberális radikalizmus történetéből: Gh. Panu parlamenti tevékenysége, 1888—1894. S 1967. 1. sz. 81—98.
- Huruzeanu D., Băldescu E.*: Szocialista nemzetközi kapcsolatok Délkelet-Európában a 19. század végén és a 20. század elején. RRH 1967. 6. sz. 941—960.
- Pantazi R.*: A „Töke” eszméinek visszatükröződése a romániai szocialista sajtóban a 19. század végén. LC 1967. 7. sz. 43—50.
- Kovács I.*: Az erdélyi mezőgazdaság fejlődési színvonala a 19. század végén és a 20. század elején és a parasztság kizsákmányolásának formái. AIIC IX. (1966) 143—165.
- Csákir N., Makszutovics G.*: Románia területén nyújtott feltételek az alban kulturális mozgalom számára a 19. század végén és a 20. század elején. RESE 1967. 3—4. sz. 489—500.
- Murezeanu D., Lungu Tr.*: 1907. LC 1967. 2. sz. 26—39.
- Lungu Tr.*: Az 1907-es parasztfelkelés politikai hatása az uralkodóosztályra. S 1967. 2. sz. 277—288.
- Huruzeanu D., Fotino C., Iordache An.*: Az 1907-es nagy parasztfelkelés szakaszai és menete Moldvában, Havasalföldön és Olteniában. S 1967. 2. sz. 221—246.
- Iosa M.*: Az egyetemi hallgatók magatartása az 1907. évi parasztfelkelés iránt. S 1967. 2. sz. 247—260.
- Georgescu T., Hincioiu I., Nicolae Iorga* és az 1907-es parasztfelkelés. S 1967. 2. sz. 261—276.
- Cicală I., Kovács I.*: Az 1907. évi felkelés visszhangja Erdélyben. SUBBH 1967. 2. sz. 99—117.
- Velichi C. N.*: Ioan Bogdan és a bukaresti egyetem filozófiai fakultásának újjászervezése. RS XV. (1967) 219—236. [1907/1912]
- Marcu L. P.*: A tatár patriarchális közösség Dobrudzában és felbomlása a 20. század első felében. RESE 1967. 3—4. sz. 501—542.
- Ornea Z., Marcu N.*: A szociológia és statisztika a román társadalmi gondolkodásban, 1900—1936. LC 1967. 4. sz. 75—87.
- Kizling R.*: Románia és Bulgária politikája az első világháború kitörésekor. ÖGL 1967. 1. sz. 9—19.
- Scurfu I.*: N. Iorga és Ausztria-Magyarország támadása Szerbia ellen. RS XV. (1967) 147—156.
- Torrey G.*: Irredentizmus és diplomácia. A központi Hatalmak és Románia, 1914 augusztus–november. SoF 1966. XXV. köt. 285—332.
- Vinogradov V. N.*: A munkásmozgalom Romániában (1914. augusztus—1916. augusztus). NNI 1967. 1. sz. 76—85.
- Focșeneanu I.*: Egy francia katonai misszió Romániában, 1916—1918. S 1967. 4. sz. 379—408.
- Popescu P., Căzănișteanu C.*: Íratok a néptömegek ellenállásának egyes formáiról az átmenetileg elfoglalt területeken, 1916—1918. S 1967. 4. sz. 641—652.
- Unc Gh.*: A romániai demokratikus és munkásmozgalom szilárdítása az Októberi Forradalommal. LC 1967. 10. sz. 30—40.
- Vinogradov V. N.*: A román szociáldemokraták két felterjesztése a forradalmi Oroszországhoz. VI 1967. 12. sz. 73—82.
- Copotu N.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a román közvélemény. RRH 1967. 5. sz. 685—716.
- Unc Gh.*: A román forradalmi katonai egységek részvétele az Októberi Forradalom védelmében folytatott harcban. S 1967. 5. sz. 845—862.
- C. Gr.*: A mărăști, mărășesti és oituzi harcok évfordulója. S 1967. 4. sz. 783—787.
- Cupa I., Tuftu D., Ilie P.*: A mărăști, mărășesti és oituzi csaták félszázados évfordulója. RRH 1967. 4. sz. 507—532.
- Cupa I., Tuftu D., Ilie P.*: 50 év a mărăști, mărășesti és oituzi harcok óta. S 1967. 4. sz. 619—640.
- Rusenescu M., Vasile Al. D.*: A mărăști, mărășesti és oituzi harcok emlékirat-irodalmára, 1917. július–aug. S 1967. 4. sz. 765—781.
- S. P.*: A mărăști, mărășesti és oituzi csaták évfordulója, 1917. RRH 1967. 6. sz. 1018—1021.
- Matichescu O.*: Forradalmi akciók Iasi-ban 1917 májusában. S 1967. 5. sz. 863—880.
- Liveanu V.*: A Pravda a romániai forradalmi mozgalmáról, 1917—1921. S 1967. 5. sz. 891—904.
- Cimpoieru E.*: Adalékok a romániai dolgozók szolidaritási akcióiról a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal, 1918—1920. S 1967. 5. sz. 881—889.
- Enea C., Valea M.*: Parasztfelkelések a régi gyulafehérvári körzetben 1918 novemberében. SUBBH 1967. 1. sz. 101—115.
- Ofelea A.*: A románok és a Habsburg-Monarchia felbomlása. AHY III/2. (1967) 450—476.
- Cicală I., Roșca M.*: A prahova-völgyi köolajmunkások harca 1919-ben. AIIC IX. (1966) 167—193.
- Savu Al. Gh.*: II. Károly és a tőkés földesúri pártok, 1930—1937. S 1967. 2. sz. 325—346.
- Gancea I.*: Az „Augusztus 23” üzemek történetéből. S 1967. 4. sz. 743—764. [A 30-as évektől 1945-ig.]
- Lebegyev N. I.*: Románia burzsoá-földesúri köreinek külpolitikája 1932—1938-ban. VI 1967. 8. sz. 60—77.
- Babici I.*: A román nép szolidaritása az etiopai nép hősi harcában a fasiszta agresszió ellen, 1935—1936. RRH 1967. 2. sz. 257—274.
- Deutsch R.*: Románia és a szorosok problémája Montreuxben 1936-ban. RRH 1967. 1. sz. 39—56.
- Scurfu I.*: A politikai pártok küzdelme az 1937. decemberi parlamenti választások során. S 1967. 1. sz. 145—162.
- Ionijă I. Gh.*: A demokratikus Unió. S 1967. 4. sz. 725—742. [1937—1939]
- Chișu I.*: A Román KP állásfoglalása a hitleri Németország politikájára révén országunkat fenyegető veszéllyel szemben és ennek visszatükröződése néhány 1938—1940-es kiáltványban. SUBBH 1967. 2. sz. 119—138.
- Babici I.*: Szolidaritás és szimpátia nyilvánítása a csehszlovák nép iránt a romániai néptömegek részéről, 1938. szeptember — 1939. március. S 1967. 3. sz. 523—538.
- Moisuc V.*: Románia diplomáciai akciói Csehszlovákia megsegítésére a müncheni egyezmény előestéjén. RRH 1967. 3. sz. 409—431.
- Petrović D.*: A fasiszta Románia irredentizmusa Északkelet-Szerbiában 1941—1944-ben. JIC 1967. 3—4. sz. 31—54.
- Bányai L.*: Adalékok gróf Bánffy Miklós 1943 júniusi bukaresti missziójához. S 1967. 4. sz. 709—724.
- Barbu C., Ionescu V. Gh.*: A Munkásegységfront bizottságainak hozzájárulása a romániai munkásmozgály egységének megteremtéséhez az 1944—1947-es években. S 1967. 1. sz. 123—144.
- Hăgan T.*: A nagybányai medence bányászainak hozzájárulása a nemzeti gazdaság helyreállításához 1944—1947-ben. AIIC IX. (1966) 195—209.
- Tufui Gh.*: A monarchia és a reakciós pártok által megkísérelt kormányellenes és antidemokratikus akciók

- elfojtása a forradalmi erők által, 1945 augusztus—1946 január. S 1967. 6. sz. 1093—1114.
- Petric A.*: A Román Népköztársaság kikiáltásának 20. évfordulója. RRH 1967. 6. sz. 855—863.
- Manolache A.*: A közoktatás Romániában. ÖO 1967. 3. sz. 222—229.
- Fischer-Galati St.*: Franciaország és Románia: a változó szemlélet. BEQ 1967. 1. sz. 107—114. [Hozzászólás: uo. 115—121.]

Skandináv országok

- Pohlekin V. V.*: A skandináv marxista történészek munkái. VI 1967. 6. sz. 188—191.
- Slaski K.*: Polonica a svéd, norvég és dán gyűjteményekben. KH 1967. 1. sz. 111—116.
- Wahlbäck Kr.*: Svédország: titoktartás és semlegesség. JCH 1967. 1. sz. 183—191. [A 20. század történetírása]
- Gurevics A. Ja.*: Az angol-szász folkland és az ónorvég odal. (Kísérlet a feudalizmus előtti földtulajdon összehasonlító jellemzésére.) SzV 80 (1967) 61—83.
- Anohin G. I.*: A grönlandi normanok sorsa. SzE 1967. 3. sz. 113—124.
- Szacherska St. M.*: Az olivai apátság és dán expanziós törekvések Poroszországban. KH 1967. 4. sz. 923—944.
- Narocnyickij A. L.*: Oroszország és az aniali konföderáció. NNI 1967. 3. sz. 59—69. [1788, finn-svéd] Dokumentumok az aniali konföderáció történetéből. NNI 1967. 3. sz. 70—80.
- Tonnesson K. D.*: Az alkotmánytörténet problémái Skandináviában: a Forradalom és a császárság korában. AHRF 188. (1967. ápr.—jún.) 221—250. [R. R. Palmer könyvéhez.]
- Wilkinson M.*: Hosszú fellendülés a svéd lakosság fejlődésében és a kapcsolatos gazdasági változó tényezők, 1860—1960. JEH XXVII/1. (1967. márc.) 17—38.
- Scott Fr. D.*: V. Gusztáv és a svéd állásfoglalás Németországgal szemben 1915-ben. JMH 1967. 2. sz. 113—118.
- Kan A. Sz.*: Dánia külpolitikai helyzete a második világháború idején. NNI 1967. 4. sz. 96—107.
- Hayes P. M.*: Quisling és a norvég kormány. RHDGM 66. (1967. ápr.) 11—30.
- Stropp D.*: Eszrevételek a nyugat-német—norvég kapcsolatok fejlődéséhez. DAp 1967. 6. sz. 695—701.

Spanyolország, Portugália

- Pozsarszkaja Sz. P.*: A spanyol forradalom 30. évfordulója és a jelenkor. (Konferencia Moszkvában.) VAN 1967. 7. sz. 128—129. [Moszkva, 1967. április 24—25.]
- Sanchez-Albornoz Cl.*: Iszlám előtti Spanyolország és muzulmán Spanyolország. RH CCXXXVII. (1967. ápr.—jún.) 295—333.
- Milaskaja L. T.*: A földbirtok jellege Asturiában a 11—12. században. (Az ovidioi püspökség anyaga alapján.) SzV 30. (1967) 84—102.
- Tramontana S.*: A katalán Spanyolország a Földközi tenger medencéjében és Szicíliában. NRS 1967. V—VI. 545—579.
- Soldavila F.*: Az almogavarak. NRS 1967. I—II. 41—78. [Katalán gyalogosok. 13—14. sz.]
- Saraira A. J.*: A portugál inkuizíció és az „új-kereszténység”. Ann 1967. máj.—jún. 586—589.
- Dziubinski A.*: Marokkó atlanti partjának portugál megszállása gazdasági és társadalmi mozzanatai 1471—1550-ben. PH 1967. 3. sz. 437—463.
- Kellenbenz H.*: A növekedés hatása a kormányra: Spanyolország példája. JEH 1967. 3. sz. 340—362. [15—16. sz.]
- Wachtel N.*: A legyőzötték víziója: a spanyol conquista a benszült folkloreban. Ann 1967. máj.—jún. 554—585. [León-Portilla könyvével kapcsolatban.]
- Bataillon M.*: A perui telepesek V. Károly ellen: a Pizarro-féle mozgalom elemzése. 1544—1548. Ann 1967. máj.—jún. 470—494.
- Jara A.*: A 16. századi Peruban: a pénzfémek termelésének görbéje. Ann 1967. máj.—jún. 590—608.
- Chaunu P.*: A kasztíliai társadalom az aranykor fordulóján. RHES XLV/2. (1967) 153—174.

- Tazbir J.*: A lengyelek elképzelései a spanyolokról. PH-1967. 4. sz. 605—623. (16—17. sz.)
- Lemarchand G.*: A nemzeti tény és gazdasági fejlődés a 18. században: Katalónia példája. AHRF 187. jan.—márc.) 55—78. [Meggjegyzések P. Vilar könyvéhez]
- Lemarchand G.*: A nemzeti tény és a gazdasági fejlődés a 18. században: Katalónia példáján. Pensée 136. (1967. nov.—dec.) 46—64.
- Coirault Y.*: Kiadatlan iratok: Saint-Simon hg. politikai levelei (1712—1735) és spanyolországi követségének iratai. RHD LXXXI. (1967. okt.—dec.) 291—380.
- Nunes Dias M.*: A regisztrált hajók forgalma Havanna és a spanyol kikötők között a „szabad kereskedelem” korszakában, 1787—1789. RHES XIV/2. (1967) 87—104.
- Bravo G. M.*: A munkásmozgalom és az első internacionálé Spanyolországban. NRS 1967. III—IV. 461—490.
- Mereckov K. A.*: Madrid alatt. VI 1967. 12. sz. 109—120. [1936. emlékezők.]
- Savov S.*: A bolgár önkéntesek részvétele a spanyolországi polgárháborúban, 1936—1939. ÉB 6. (1967) 141—156.
- Romero-Maura J.*: Spanyolország: a polgárháború és utána. JCH 1967. 1. sz. 157—168. [A 20. század történetírása.]
- Sejnyisz V. L.*: A mai portugál kolonializmus problémái a burzsoá irodalomban. VI 1967. 7. sz. 183—193.

Sváje

- Gosztony P.*: A svájci Ostforschung és a Svájci Kelet-Intézet. ZFO 1967. 1. sz. 112—116.
- Gruner E.*: Sváje mint a nemzetközi hatalmi és elvi harcok színtere az első internacionálé idején. HZ 1967. 2. sz. 305—322.

Szovjetunió

- Nekrológ C. M. Beszpaloáról. NAA 1967. 6. sz. 183. [1904—1967]
- Nekrológ K. A. Boldirevről. NAA 1967. 3. sz. 228—229. [1900—1967]
- Nekrológ V. G. Brjunyiról. NNI 1967. 4. sz. 178.
- In memoriam N. M. Dobrotov. ISzSzSzR 1967. 6. sz. 225. [1897—1967]
- Nekrológ K. K. Dubináról. UIZs 1967. 10. sz. 157. [1906—1967]
- Jelenszkaja A. I.*: Nekrológ P. V. Ernestedtől. NAA 1967. 3. sz. 224—227. [1889—1967]
- Kaposina Sz. I.*: In memoriam V. Fr. Gajdukevics, 1904—1966. VDI 1967. 1. sz. 213—214.
- Zuref F. G., Manuszerics J. Ja.*: Nekrológ P. V. Galenko halálára. SzSz 1967. 2. sz. 126—127. [1913—1966]
- Nekrológ I. A. Golubcovról, 1887—1966. ISzSzSzR 1967. 3. sz. 228.
- Kosztjuszko I. I.*: Nekrológ V. K. Jacunskij halálára. SzSz 1967. 2. sz. 120. [1889—1966]
- Szkazkin Sz. D., Anfimov A. M., Nyikityin N. P.*: Nekrológ V. K. Jacunskij halálára. NNI 1967. 1. sz. 188.
- Nekrológ V. K. Jacunskijról. ISzSzSzR 1967. 2. sz. 237—245. [1893—1966]
- Nekrológ V. M. Konsztantynovról. NAA 1967. 6. sz. 184—185. [japanológus, 1903—1967]
- Gardanov V. K.*: Nekrológ M. O. Koszvenről. SzE 1967. 6. sz. 150—160. [etnográfus, 1885—1967]
- Nekrológ I. P. Kripjakevicsről. UIZs 1967. 6. sz. 159—160. [1886—1967]
- In memoriam Ja. A. Leneman, 1908—1967. VDI 1967. 1. sz. 210—212.
- Nekrológ I. I. Mecsanyinovról. VAN 1967. 3. sz. 213. [1883—1967]
- Nekrológ Viktor Ivanovics Sunkovról. VI 1967. 12. sz. 210—212. [1900—1967]
- Marinello J.*: Norajr Martiroszovics Sziszakjan emlékezete. NNI 1967. 1. sz. 187. [A SZTA főtükére, 1907—1966]
- Nekrológ O. B. Szluckijról. UIZs 1967. 7. sz. 160. [1915—1967]
- Nekrológ N. A. Talenszkijről. NNI 1967. 6. sz. 184. [1901—1967]

- Nekrológ L. I. Zubokról. NNI 1967. 3. sz. 188. [1894—1967]
- Sztojan P. K.: Szerzij Mikolajovics Belouszov (Születésének 70. évfordulójára) UIZs 1967. 5. sz. 159.
- Bretanyickij L. Sz.: M. M. Djakonov (60. születésnapjára). NAA 1967. 3. sz. 188—191.
- Gvaharija A. A.: D. I. Kobidze (60. születésnapjára). NAA 1967. 3. sz. 183—184.
- Vinokur I. Sz., Szt. penko O. D.: L. A. Kovalenko professzor 60 éves. UIZs 1967. 5. sz. 160.
- Szkazkin Sz. D., Gutnova Je. V.: J. A. Levickij 60 éves. VI 1967. 5. sz. 166—168.
- Szvanidze A. A.: Ja. A. Levickij 60. születésnapjára. SzV 30. (1967) 327—328.
- Szkazkin Sz. D., Hvoszov V. M., Bolhovityinov N. N.: A. L. Narocsnyickij 60 éves. VI 1967. 5. sz. 168—169.
- G. A. Novickij 70 éves. ISzSzsZr 1967. 1. sz. 231.
- Gamajunov L. Sz., Medvegyev Je. M.: A. M. Oszipov (Hetvenedik születésnapjára) NAA 1967. 3. sz. 180—182. [Műveinek jegyzéke: uo. 182—183]
- Koreckij V. I.: N. A. Szmirnov 70 éves. VI 1967. 5. sz. 170—171.
- Hacsaturov T. Sz.: Sz. G. Sztrumilin akadémikus, a szocialista munka hőse. A kiváló tudós és társadalmi férfiú. (90. születésnapjára.) VAN 1967. 2. sz. 55—58.
- Kafjanz B. B.: Sz. G. Sztrumilin 90 éves. ISzSzsZr 1967. 3. sz. 223.
- Szonyin M.: Sz. G. Sztrumilin akadémikus jubileuma. VE 1967. 3. sz. 147—149. [90. születésnapján.]
- Zadanko T. A., Rapoport Ju. A., Csebokszarov N. N.: Szerzej Pavlovics Tolszov (60. születésnapjára). SzE 1967. 1. sz. 130—133.
- Jevgenij Mihajlovics Zsukov akadémikus 60 éves. NNI 1967. 6. sz. 181—182.
- Podpalova G. I.: Jevgenij Mihajlovics Zsukov. (60. születésnapjára). NAA 1967. 6. sz. 148—155.
- Gluszkina J. M., Gyemidova G. M.: I. N. Vinnyikov. (70. születésnapjára) NAA 1967. 6. sz. 155—159.
- A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának évi közgyűlése, 1967. febr. 6—7. VAN 1967. 3. sz. 5—205.
- A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának közgyűlése, 1967. május 16—18. VAN 1967. 7. sz. 3—58.
- Aszaturova M. I.: A Történeti Osztály évi közgyűlése. VI 1967. 6. sz. 155—161. [1967. febr. 3—4.]
- Pencskorszkaja Sz. M.: Történeti kutatások. Az év eredményei. (A SzTA Történeti Osztályának közgyűlésén.) NNI 1967. 3. sz. 179—180.
- A Nagy Októberi Szocialista Forradalom. (Tudományos konferencia Moszkvában.) VAN 1967. 6. sz. 14—22. [márc. 28—31.]
- Kumanyev V. A.: A marxista történezszer nemzetközi konferenciája a nagy Októberről. VI 1967. 8. sz. 143—146. [Moszkvában, 1967. márc. 28—31.]
- Miller V. I., Blinova T. P.: Marxista történezszer a Nagy Októberi Szocialista forradalom nemzetközi jelentőségéről. ISzSzsZr 1967. 5. sz. 243—246. [Konf. Moszkvában, március 28—31]
- Gibianszkij L. Ja.: Tudományos konferencia a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi jelentőségéről. SzS 1967. 4. sz. 126—130. [Moszkva, 1967. márc. 28—31.]
- Milin M. A.: Konferencia a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi jelentőségéről. VIK 1967. 5. sz. 142—145. [Moszkvában, márc. 28—31.]
- Cserenpenyin N. V.: A halhatatlan lenini tanítás diadala. (Össz-szövetségi elméleti-tudományos konferencia Október 50. évfordulójára.) VIK 1967. 6. sz. 133—137.
- Malinowski H.: Tudományos ülésszak az Októberi Forradalom jelentőségéről. ZPW 1967. 3. sz. 303—307. [Moszkvában, 1967. márc. 28—31.]
- Benszer G.: Tudományos konferencia Moszkvában a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi jelentőségéről. ZG 1967. 4. sz. 683—685. [1967. márc. 28—31.]
- Mocanu C.: Nemzetközi megemlékező történezszerkongresszus a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulóján. S 1967. 5. sz. 997—999. (Moszkvában, 1967. márc. 28—31.)
- Iljev V. L.: Elméleti konferencia a Nagy Október tiszteletére. VIK 1967. 6. sz. 137—140. [Moszkva, 1967. ápr. 4.]
- A szovjet történezszer sajtókonferenciája: „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom a maitörténeti irodalomban.” VI 1967. 11. sz. 169—176. [1967. szept. 11.]
- Szlepon L. A.: Tudományos ülésszak a februári forradalom 50. évfordulóján. VIK 1967. 5. sz. 145—149. [Leningrád, február 28—márc. 2.]
- Razgon A. I.: Az önkényuralom megdöntésének 50. évfordulójára Oroszországban. (Jubileumi ülésszak Leningrádban.) VAN 1967. 6. sz. 108—111. [febr. 28.—márc. 3.]
- Csarakcsiev A.: Konferencia Leningrádon a Nagy Október tiszteletére. IP 1967. 4—5. sz. 230—233. [ápr. 17—20.]
- L. A.: Jubileumi ülésszak a SzTA Közgazdasági Intézetében. VE 1967. 10. sz. 141—143.
- Klimusev V. Ja.: Egyetemközi jubileumi tudományos konferenciák. VIK 1967. 9. sz. 155—156. [Október 50. évf.]
- Antonjuk Sz.: Az Ukrán SzSzk és a Lengyel Népköztársaság történezszer tudományos ülésszaka. SzS 1967. 3. sz. 112—113. [Kiev, 1966. dec. 7—8. Az Októberi Forradalomról.]
- Boszuk G. V.: XXI. tudományos konferencia Ungváron a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójának tiszteletére. UIZs 1967. 7. sz. 154—155. [1967. ápr.]
- Fedorenko V. G.: „A Nagy Október és a visszacsatolt Kárpátukrajna” tudományos ülésszak. UIZs 1967. 9. sz. 152—153. [Ungvár, 1967. június 29.—júl. 2.]
- Bulkina V. P.: Tudományos jubileumi ülésszak. UIZs 1967. 12. sz. 140—142. [1967. okt. 3—4.]
- Szircova Sz. M., Timcsenko Zs. P.: Az USzSzk jubileumi tudományos ülésszaka. UIZs 1967. 1. sz. 153—154. [Lvov, 1966. okt. 4—6.]
- Szluckij V. D., Baszov R. A.: A nagy Október és a forradalmi mozgalom Európa országaiban. NNI 1967. 2. sz. 180—181. [Odessza, 1966. okt. 12—15.]
- K. Sz., P. K.: Tudományos konferencia az Októberi Forradalom történetírásának kérdéseiről. UIZs 1967. 1. sz. 154—156. [Odessza, 1966. okt. 12—14.]
- Szeleznyev K. G.: Tudományos Konferencia Gorkijban Október 50. évfordulója tiszteletére. ISzSzsZr 1967. 5. sz. 246—248. [1967. máj. 25—27.]
- Gapcska M. P.: Október és a nemzeti felszabadító mozgalom. (Nemzetközi konferencia Bakuban.) VAN 1967. 11 sz. 105—108. [szept. 19—22.]
- Hadzsinnikolov V.: Nemzetközi tudományos kongresszus Moszkvában az Októberi Forradalom tiszteletére. IP 1967. 3. sz. 142—149. [1967. márc. 28—31.]
- Koleva T.: Tudományos ülésszak az Októberi Forradalom évfordulóján. IP 1967. 6. sz. 149—156. [Szófia, okt. 9—10.]
- Babi M.: Az Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója. Ünnepi ülés a belgrádi Tudományos Művészeti Akadémián. JIC 1967. 1—4. sz. 76—81.
- Ledovszkaja I. V.: IX. köztársaságközi szimpózium Kelet-Európa agrártörténetéről. ISzSzsZr 1967. 4. sz. 222—227.
- Ledovszkaja I. V.: IX. köztársaságközi szimpózium Kelet-Európa agrártörténetéről. ISzSzsZr 1967. 4. sz. 222—227.
- Prokofjeva D. D.: Szovjet-lengyel szimpózium „A lengyel proletár irodalom és a lengyel-szovjet irodalmi kapcsolatok a 20—30-as években”. SzS 1967. 5. sz. 122—123. [ápr. 4—5.]
- Falkovics Sz. M.: A szovjet és lengyel történezszer szimpóziuma. ISzSzsZr 1967. 3. sz. 219—222. [Moszkvában, 1966. okt. 4—8.]
- Gyakov V. A.: Nemzetközi szimpózium a Szovjetunió és Lengyelország népei közötti forradalmi kapcsolatok történetéről. SzS 1967. 2. sz. 110—112. [Moszkva, 1966. okt. 4—8.]
- Sobczak J.: Szimpózium a lengyel-orosz forradalmi kapcsolatokról a 19. században és a 20. század elején. ZPW 1967. 2. sz. 221—229. [1966. dkt. 4—8.]
- A lengyel és szovjet gazdasági és kulturális kapcsolatok fél-évszázada. ZPW 1967. 2. sz. 229—231. [Konferencia Varsóban, 1966. okt. 25—26.]
- Szancseri A. V.: Az ukrán és lengyel történezszer tudományos ülésszaka. NNI 1967. 2. sz. 181—182. [Kijevben 1966. dec. 7—8.]
- K. P.: Az ukrán és lengyel történezszer ülésszaka. UIZs 1967. 2. sz. 151—153. [1966. dec. 7—8.]
- R. P.: A szovjet-csehszlovák történezszerbizottság ülése. SzS 1967. 6. sz. 103—104. [Prága, 1967. máj. 24—29.]

- Gorokova G. N.: A Szovjetunió és a NDK történész-bizottságának 10 éve. NNI 1967. 4. sz. 169—171. [Berlinben, 1967. márc. 14—17.]
- Becker G.: A Szovjetunió és az NDK történészei bizottságának 11. tudományos ülésszaka. ZG 1967. 4. sz. 677—682. [Berlin, 1967. III. 14—16.]
- Giertz H.: NDK és szovjet történészek bizottságuk 10 éves fennállása alkalmával rendezett tudományos ülésszakon. DAP 1967. 6. sz. 747—749. [Berlin, 1967. márc. 14—16.]
- Schumann E., Rakowski H.: A német—szovjet kapcsolatok 50 éve. DAP 1967. 11. sz. 1373—1375. [Nemzetközi konferencia Berlin, 1967. szept. 20—22.]
- Todorova Cv.: A szovjet és német történészek tudományos konferenciája Berlinben. IP 1967. 6. sz. 156—162. [szept. 20—22.]
- Becker G., Steinmetz M., Thomas S.: Az NDK és a Szovjetunió történészei vegyesbizottságának tizedik tudományos ülésszaka. ZG 1967. 1. sz. 77—80. [Moszkva 1966. okt. 19—21.]
- Hiersche A., Kowalski E.: Német—szovjet közös konferencia a kölcsönös irodalmi kapcsolatokról a felvilágosodástól napjainkig. Ein 1967. 8. sz. 1090—1095. [Berlin, 1967. jún. 6—9.]
- I. G.: Találkozás a német történészekkel. UIZs 1967. 1. sz. 156—157. [Moszkvában, 1966. okt. 19—21.]
- Vlaszova M. N.: A szovjet és finn történészek találkozója. NNI 1967. 2. sz. 183—184. [Helsinki, 1966. okt. 17—20.]
- Menysova N. M.: A IV. szovjet—angol történészekonferencia. VI 1967. 3. sz. 158—159. [Moszkva, 1966. szept. 15—22.]
- Szuovorov L. N., Malinyin L. A.: A történetfilozófia problémái és fejlődésének lenini korszaka. (Szimpózium Moszkvában.) VAN 1967. 6. sz. 103—108. [febr. 28.—márc. 1.]
- Georgijev Ju. Sz.: A leninizmus és a nemzetközi munkásmozgalom problémái. VIK 1967. 6. sz. 140—142. [Tudományos ülésszak Moszkvában ápr. 12—15.]
- Danyilova N.: Szimpózium: A kapitalizmus keletkezése, a nemzeti felszabadító mozgalom és a nemzeti kultúra kialakulása a szláv országokban (18. század végén és a 19. század hetvenes éveiben.) SzS 1967. 3. sz. 113—114. [Moszkva, 1966. dec. 6—9.]
- Hrdza, I.: Tudományos konferencia a szocialista társadalom fejlődéséről. Nová Mysl 1967. 21. évf. 7. sz. 31—32.
- Szelicki V. I.: Oroszország dolgozóinak harca az elosztás feletti ellenőrzésért. ISzSzsZR 1967. 3. sz. 3—16. [1917. márc.—jún.]
- K. B.: Tudományos konferencia Kijevben. UIZs 1967. 8. sz. 150. [Máj. 31.—jún. 1.]
- Omeljanyenko I. Ja.: Konferencia „Az Ukrán SzSzk munkáosztályának története a szocializmus korszakában” témáról. ISzSzsZR 1967. 6. sz. 223—224. [Donyeck, 1967. április.]
- Katrenko A. M.: Az ukrán történész-levéltárosok tudományos ülésszaka. UIZs 1967. 12. sz. 144—145. [Kijev, szept. 15—16.]
- Sepeta M. T.: Tudományos konferencia Szovjet-Bukovina gazdasági és kulturális fejlődésének problémáiról. UIZs 1967. 8. sz. 151—152. [1967. máj. 18—20.]
- Cseremiz V. P.: A SZTA Történeti Osztálya vezetőségének kiszállásos ülése Ufában, 1966. nov. 21—22. VI 1967. 5. sz. 132—136.
- Resetov A. M.: III. össz-szövetségi konferencia a régi Kelet történetéről, kultúrájáról és filológiájáról. SzE 1967. 2. sz. 156—162.
- Nyedoszpazova M. N., Sanidze M. A., Luckaja N. Sz.: A szemitológusok II. össz-szövetségi konferenciája. NAA 1967. 4. sz. 234—238. [Tbiliszi, 1966. jún. 14—18.]
- Kremenj K. Sz.: A Szovjetunió és Afrika. (Tudományos konferencia Moszkvában. VAN 1967. 9. sz. 79—82. [1967. jún. 21—22.]
- Lapina Z., Meyer M. Sz.: Tudományos konferencia Ázsia és Afrika történetének kérdéseiről. NAA 1967. 4. sz. 223—234. [Moszkva, 1966. dec. 20—22.]
- Vogel H.: Tanárok és kutatók konferenciája a Szovjetunióról és Kelet-Európáról. JGO 1967. 3. sz. 477—478. [Westfield, 1967. ápr. 21—23.]
- A társadalomtudományok további fejlesztéséről és a kommunista építésben betöltött szerepük további emeléséről. (Az SzKP KB határozata.) VF 1967. 9. sz. 3—12.
- Rendszabályok a társadalomtudományok további fejlesztésére és a kommunista építésben játszott szerepük növelésére. (Az SzKP KB határozata.) VIK 1967. 9. sz. 3—11.
- Cepo Z.: A társadalomtudományok néhány problémája ma a Szovjetunióban. PR 9. (1967) 125—149.
- Cseharin Je. M., Tyitov A. I.: Fontos szakasz a társadalomtudományok fejlődésében. VIK 1967. 12. sz. 3—14. [az 50. évfordulóra.]
- Geyer D.: A szovjet történettudomány időszéri kérdései. VIZK 1967. 2. sz. 109—120.
- A hazai történet a Szovjetunióban az 50. év alatt. ISzSzsZR 1967. 6. sz. 3—15.
- Beljaveckij M. T.: Vigyük be a történeti ismereteket a tömegekbe. VI 1967. 12. sz. 153—161.
- Jeszakov V. D.: A SZTA Történettudományi Intézete 1966-ban. NNI 1966. 2. sz. 178—179.
- A fő kutatási irányok a Szocialista Világrendszer Gazdaságtudományi Intézetében. VAN 1967. 4. sz. 15—21.
- Paskov A.: A szocializmus politikai gazdaságtanának fejlődése a Szovjetunióban. VE 1967. 10. sz. 9—24.
- Berthold W., Katsch G.: Historiográfiai kutatások központjai a Szovjetunióban. A szovjet historiográfia jelentősége az NDK és az NSZK története történetírásának kutatásában. ZG 1967. 3. sz. 478—485.
- Anufrijeva R. A., Vaszilenko V. A.: A szociológia Ukrajnában és perspektívái. VF 1967. 9. sz. 159—161.
- Galustjan D. O., Voszkanjan V. K.: Ukrajna és Örményország történészeinek alkotó együttműködése. UIZs 1967. 8. sz. 49—55.
- Klebanovszkaja N. M.: Az ukrán történészek külföldi kapcsolatai 1966-ban. UIZs 1967. 4. sz. 149—151.
- Groszul Ja. Sz., Mohov N. A.: A történettudomány a Moldvai SzSzk-ban. VI 1967. 2. sz. 22—44.
- Kuliev N. M.: A szocialista forradalom szovjet történetírása Azerbajdzsánban. ISzSzsZR 1967. 3. sz. 38—50.
- Regykin P. K.: A Kuznyec medence történészeinek tudományos munkája. VI 1967. 7. sz. 149—151.
- Koroljuk V. D.: Szovjet szlavisztika történeti kutatások 1917—1967. SzS 1967. 5. sz. 37—52.
- Zliandjev V. I.: Külföldi szláv irodalmak tanulmányozása a Szovjetunióban, 1917—1967. SzS 1967. 5. sz. 53—66.
- Laran M.: A szovjet folklóre, 1941—1945. RHDGM 68. (1967. okt.) 65—82.
- Bruk Sz. I., Kozlov V. I.: Az etnográfia-tudomány és az 1970. évi népszámlálás. SzE 1967. 6. sz. 3—20.
- A szovjet történetírás 50 éve. ISzSzsZR 1967. 6. sz. 3—15.
- A szovjet hatalom 50 éve történetének tanulmányozása. VI 1967. 11. sz. 3—18.
- Lihntenstein Je. Sz.: A SZTA keretében 50 év alatt megjelent könyvek és folyóiratok. VAN 1967. 10. sz. 35—44.
- A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szovjet történettudomány ókori kutatásának fejlődése. VDI 1967. 4. sz. 3—12.
- Szarkiszian G. H.: Az ókori Örményország történetének tanulmányozása a szovjet-örmény történetírásban. VDI 1967. 2. sz. 201—211.
- Mavrogyn V. V.: A régi orosz állam szovjet történetírása. VI 1967. 12. sz. 53—72.
- Gulnova Je. V.: A szovjet medievisztika 50 éve. SzV 30. (1967) 3—40.
- Cserepnin L. V.: A szovjet történettudomány 50 éve és a feudális kori orosz történelem tanulmányozásának néhány eredménye. ISzSzsZR 1967. 6. sz. 77—99.
- Udalova Z. V., Scsapov Ja. N.: A feudális formáció történetének kutatása a szovjet történészek részéről 1966-ban. ISzSzsZR 1967. 4. sz. 213—218.
- Frolova I. I.: A középkor történetére vonatkozólag 1964-ben a Szovjetunióban megjelent irodalom. SzV 30. (1967) 305—317.
- Preobrazenszki A. A.: A Szipéria feudalizmus-kori történetéről szóló irodalom. VI 1967. 12. sz. 161—170. [Szemle]
- Matachke Kl. P.: A bizánci feudalizmus koncepciójának fejlődése a szovjet marxista bizantinológia révén 1930—1966 között. ZG 1967. 6. sz. 1065—1086.
- Udalova Z. V.: A szovjet bizantinológia 1964-ben. NRS 1967. V—VI. 738—743.

- Berti G.: Szovjet tanulmányok a második internacionáléről. IGSS 1967. 1. sz. 160–177. [1965–66, 2 köt. Moszkva]
- Korabljén Ju. I.: Lenin katonai tevékenységének megvilágítása a mai szovjet történeti irodalomban, 1956–1967. VIK 1967. 12. sz. 103–118.
- Szancevics A. V.: Az ukrán történészek munkái „Lenin és Ukrajna” problémájáról. UIZs 1967. 4. sz. 129–138. [Szemle, 1956–1966.]
- Kiszeljov I. N.: Az együttműködés fejlődése a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság akadémiái között. VAN 1967. 8. sz. 85–90.
- Szancevics A. V.: Az ukrán szovjet történetírás az USzSzk és a külföldi országok közötti kapcsolat a háború utáni években. UIZs 1967. 2. sz. 134–140.
- Dahlslejaer G. F.: A népek barátságának témája a szovjet történeti irodalomban. (Az irodalom szemléje). NAA 1967. 2. sz. 55–72.
- Narotchnitsky A.: Két tendencia a francia–orosz kapcsolatok történetében. A kutatások és a problémák mérlege. RH CCXXXVII. (1967. jan.–márc.) 31–62.
- Kopicsen N. I.: Az NDK történései a szovjet–német kapcsolatokról. ISzSszR 1967. 2. sz. 160–166.
- Davidovics D. S.: A Szovjetunió és az NDK történéseinek alkotó együttműködése. Tíz éves a két ország történéseinek bizottsága. ZG 1967. 4. sz. 671–677.
- Ioffe A. Je.: A Szovjetunió és Latin-Amerika. (Kulturális kapcsolatok a második világháborúig.) NNI 1967. 3. sz. 81–89.
- Müller A. F.: Törökország történetének interpretációja a szovjet „Egyetemes történet”-ben. ÉB 6. (1967) 159–164.
- Tyihvinszkij Sz. L.: Japán történetének néhány kérdése a mai szovjet történetírásban. VI 1967. 4. sz. 143–156.
- Szakun O. F.: A. Ja. Afimenko történeti nézetel. UIZs 1967. 1. sz. 22–30.
- Cserepnyin D. V.: Alekszandr Blok és a történelem. VI 1967. 1. sz. 37–60.
- Babić I.: A Szovjetunió egy igen befolyásos amerikai filozófus szemével. PR 9. (1967) 111–123. [J. Dewey]
- Hidojator G. A.: Geoffrey Wheeler átirja szovjet Belső-Ázsia történetét. VI 1967. 12. sz. 21–35. [A modern history of Soviet Central Asia L., 1967. c. könyvről.]
- Mojsejev A. M.: A Tájéttörténeti Múzeum 50 éve. ISzSszR 1967. 6. sz. 188–209.
- Brajcserszkij M. Ju.: Kamenec-Podolszk városi múzeuma. UIZs 1967. 2. sz. 107–115.
- Ravikovics D. A.: A történeti és kultúremlékek védelme az OSzSszK-ban. ISzSszR 1967. 2. sz. 192–206.
- Sevcenko F. P.: „Az Ukrán Történeti Folyóirat” 10. évfordulója. UIZs 1967. 6. sz. 3–10.
- Zsukov Je.: A világtörténeti folyamat és a szocialista forradalom lenini elmélete. Kom 1967. 13. sz. 14–23.
- Kowalski J.: Vita a nemzet meghatározásáról a szovjet történeti folyóiratokban. ZPW 1967. 2. sz. 90–113.
- Perevegyenrev V.: A lakosság migrációja: tények és következtetések. VE 1967. 8. sz. 144–148.
- Voronyn N. N.: A régi Oroszország művészete mint történetének kifejezése. VI 1967. 2. sz. 45–58.
- Rogacserszkaja L. Sz.: A gyárak és üzemek története: a kutatás eredményei és problémái. VI 1967. 8. sz. 155–162. [Szemle]
- Alekszovszkij M. H.: Az orosz őskronika és redakciói. UIZs 1967. 3. sz. 37–47.
- Saszkolcskij I. P.: Néhány mai burzsoá koncepció a „Rusz” szó eredetéről. UIZs 1967. 7. sz. 96–105.
- Scsapor N. N.: A régi orosz egyház a 10–11. században. UIZs 1967. 9. sz. 87–93.
- Sulgin V. Sz.: Az orosz egyház történetének problémái a 18. századig. VI 1967. 2. sz. 151–156. [Szemle]
- Csebotarev B. V., Kazakova L. M.: Azov erős városa. (Azov 900. évfordulójára.) VI 1967. 8. sz. 210–214.
- Kotljár M. F.: Kievi Szvjatoszlav Vsevolodovics rejtélye. UIZs 1967. 6. sz. 104–109.
- Novoszelev A. P., Pasuto V. T.: A régi Oroszország külkereskedelme a (13. század közepéig). ISzSszR 1967. 3. sz. 81–108.
- Poppe D. és A.: „djedicsi” (= haeredes) a középkori Oroszországban. KH 1967. 1. sz. 3–19.
- Lowniahszki H.: Lengyelország és Oroszország kapcsolata a középkorban. SzS 1967. 3. sz. 22–32.
- Schulz W.: Okmányforrások északkelet Oroszország történetéhez. JGO 1967. 2. sz. 241–250.
- Meyendorff J.: Alexis és Roman: Adalékok a bizánci–orosz kapcsolatokhoz, 1352–1354. BS 1967. 2. sz. 278–288.
- Hösch E.: Moszkva álláspontja a Nyugat keresztény háború-terveiben (Megjegyzések a moszkvai görög emigrációhoz a 15. század végén és a 16. század elején.) JGO 1967. 3. sz. 321–340.
- Sitki G.: Herbersteiniana. JGO 1967. 3. sz. 423–432.
- Kazakova N. A.: Maxim Grek mint „Az önző és önzetlen vitájá”-nak szerzője. ISzSszR 1967. 2. sz. 82–95.
- Miller D. B.: IV. Iván cár megkoronázása. JGO 1967. 4. sz. 559–574.
- Koreckij V. I.: Az 1575. évi zemszkij szobor és az opricsnyina részleges visszaállítása. VI 1967. 5. sz. 32–50.
- Pronsején A. P.: Az oroszországi parasztháborúk történetének megoldott és megoldatlan kérdései. VI 1967. 7. sz. 151–161.
- Nazarov V. D.: Oroszország belpolitikája a 17. század elején. ISzSszR 1967. 4. sz. 90–103.
- Szemcsinszkij Sz. V.: Hozv fogadják az orosz követséget a 17. században Kínában. UIZs 1967. 4. sz. 97–100.
- I. Ja.: Jan Amos Komensky és Ukrajna. (Születésének 375. évfordulójára.) UIZs 1967. 3. sz. 129–131.
- Codello A.: Litvánia és III. Sobieski János balti politikája, 1675–1679. KH 1967. 1. sz. 21–47.
- Kirillov V. I.: A titkos kancellária a 18. században. VI 1967. 12. sz. 205–209.
- Confino M.: Történelem és pszichológia: a 18. századi orosz nemességéről. Ann 1967. nov.–dec. 1163–1205.
- Bolhovitinov N. N.: Új munkák az orosz–amerikai kereskedelemről a 18. században és a 19. század elején. NNI 1967. 4. sz. 122–126.
- Kabuzan V. M., Mahnova G. P.: Anyagok Ukrajna 18. századi történeti atlasza számára Moszkva és Lenin-grád központi levéltáraiban. UIZs 1967. 3. sz. 132–142.
- Rothstein E.: Daniel Defoe és az Északi háború. VI 1967. 6. sz. 91–106.
- Amburger E.: Az újkori Narva mint gazdasági tényező Oroszország és Észtország között. JGO 1967. 2. sz. 197–208.
- Kulakovszkij V. M.: Kijev szerepe a hajdamak felkelés kirobbanásában a 18. század első felében. UIZs 1967. 2. sz. 89–93.
- Jucsasz M. A.: A bér munka a földesúri falvak parasztságában Litvániában a 18. század második felében. ISzSszR 1967. 1. sz. 93–104.
- Haubelt, J.: Lomonoszov? Soha! ÖCH 1967. 1. sz. 73–76. [Lomonoszov írta-e a Prágában megjelent I. Péterre vonatkozó brosrútát, 1756/57.]
- Petrovich M. B.: Oroszország az újjáéledt Bulgária szemében, 1780–1878. EEQ 1967. 2. sz. 87–105. [Hozzáadás: uo. 115–121.]
- Csubenko V. Ju.: Az ukránok asztraháni hromadja a 18. században. UIZs 1967. 2. sz. 93–94. [1782]
- Narocsnyickij A. L.: Oroszország és az aniali konföderáció. NNT 1967. 3. sz. 59–69. [1788, finn, –svéd]
- Dokumentumok az aniali konföderáció történetéből. NNI 1967. 3. sz. 70–80.
- Fischer A. W.: Sabin Girej a reformer kán és a Krím Oroszország általi annexiója. JGO 1967. 3. sz. 341–464.
- Rudnyatskij I. L.: Az ukránok Galiciában osztrák uralom alatt. AHY III/2. (1967) 394–429.
- Buksman P. Ja.: Oroszország ipara és kereskedelme a 19. század első felében. VI 1967. 4. sz. 133–143. [Szemle]
- Lugovaja Je. I.: Ukrajna helyzete a kapitalizmus időszakában. UIZs 1967. 3. sz. 15–25.
- Kozik J.: Lengyel hatás az ukrán népi öntudat kialakulására Galiciában. SHK 1967. 1–2. sz. 87–112.
- Szizomjenko G. Sz.: A kultúra és tudomány haladó örömei férfiai Lvovban a 19–20. században. UIZs 1967. 8. sz. 67–71.

- Skowronek J.*: Adam Czartoryski részvétele az oroszországi reformok politikájában, 1801–1807. PH 1967. 3. sz. 464–480.
- Kazakov N. I.*: Az 1812. évi bukaresti béke történetéből. ISzSzSzR 1967. 3. sz. 125–128.
- Kovalszkaja M. I.*: Az olasz carbonarik és Oroszország haladói körei. VI 1967. 81. sz. 78–90. [1820–1821]
- Liszenko M. M.*: A „kis-oroszországi egyesület” kéréséhez, 1821–1825. UIZs 1967. 4. sz. 66–75.
- Despotovics A. J.*: A görög forradalom, Alexander Ypsilanti és Oroszországi politikája. BSt 7/2. (1966) 395–410.
- Scheibert P.*: Még egyszer – I. Sándor és Fedor Kuzmics. JGO 1967. 3. sz. 365–370.
- Okuny S. B., Beljanicskov N. N.*: Létezik-e Fedor Kuzmics rejtélye? VI 1967. 1. sz. 191–201.
- Kinjavina N. Sz.*: A „munkáskérdés” a cárizmus politikájában a 19. század második negyedében. ISzSzSzR 1967. 1. sz. 34–52.
- Shashkov Ph.*: Nikolaj Alekszandrovics Melgunov a reformokról és a munkáitkáról. CSSH IX/3. (1967. ápr.) 256–265. [1830–60-as évek].
- Walker Fr. A.*: St. Canning nagyköveti kinevezésének visszautasítása I. Miklós ár által. BIHR XL/101. (1967. máj.) 50–64. [1832]
- Margulan A.*: Csokan Valihanov az orosz kortársak szerint. VI 1967. 4. sz. 33–46. [Kazah felvilágosító, 1835–1865]
- Lugovaja E. I.*: Ukrajna helyzetéről a kapitalizmus korszakában. UIZs 1967. 3. sz. 15–25.
- Pavlicević Br.*: Njegoš és J. Ny. Ozereckovszkij. Az orosz politika változása Montenegró irányában 1837-ben. IZCG XXIV/1. (1967) 5–44.
- Matula VI.*: L'udovit Stúr és Oroszország. IGO 1967. 1. sz. 29–58.
- Druzynin N. M.*: A Haxthausen és az orosz forradalmi demokraták. ISzSzSzR 1967. 3. sz. 69–80. [Studien über die inneren Zustände... Russlands I, II, 1847, III, 1852.]
- Szarbaj V. G., Szabljoszkij Je. Sz.*: N. I. Kosztomarov Marx történetiről hagyatékában. (N. I. K. születésének 150. évfordulójára.) VI 1967. 8. sz. 49–59.
- Ivanova R. P.*: N. I. Kosztomarov a 19. század társadalmi-politikai mozgalmában. UIZs 1967. 5. sz. 31–41. [Szül. 150. évford.]
- Szabljoszkij Je. Sz.*: N. I. Kosztomarov és N. G. Csernisevskij. UIZs 1967. 5. sz. 56–71.
- Zlupko Sz. N.*: N. I. Kosztomarov kapcsolatai Nyugat-Ukrajnával. UIZs 1967. 5. sz. 42–49.
- Nyifontov A. Sz.*: Az oroszországi mezőgazdaság fejlődése a 19. század 60–70-es éveiben. VI 1967. 6. sz. 47–63.
- Rindzjinski P. G.*: Kihalt-e a jobbágyparasztság az 1861. évi reform előtt? VI 1967. 7. sz. 54–70.
- Rudnyikaja Je. L.*: Új anyagok a Kolokol szerkesztéséről, valamint Mihail Bakunin és a finn nemzeti felszabadító mozgalom kapcsolatával kapcsolatban. VI 1967. 12. sz. 36–52. [1863]
- Klejankin A. V.*: Pjotr Martjanov paraszt a „Kolokol” tudósítója. VI 1967. 1. sz. 212–215.
- Liszenko O. Ja.*: A társadalmi haladás eszméinek fejlődése Ukrajnában a 19. század második felében (a hetvenes-nyolcvanas években.) UIZs 1967. 6. sz. 83–91.
- Zaharina V. F.*: A forradalmi narodnyikság történetének problémái, 1870–1880. (Az 1963–1966-ban megjelent irodalom szemléje.) ISzSzSzR 1967. 1. sz. 160–177.
- Ohovcszkij J. R.*: A „csornij peregyel” historiográfiájához. ISzSzSzR 1967. 2. sz. 63–81.
- Klejankin A. V.*: Ilja Nyikolajevics Uljanov. VI 1967. 6. sz. 145–154.
- Kororskin V.*: Marx Tökéjének első visszhangjai Oroszországban. VE 1967. 9. sz. 34–42.
- Kann I. Ja.*: Seta Péterváron 1867-ben. VI 1967. 6. sz. 209–215.
- Costin S.*: A Románia függetlenségéért folytatott diplomáciai harc egy epizódja. Gh. C. Filipescu, Románia oroszországi ügyvivőjének egy bizalmas üzenete 1874-ből. RS XV. (1967) 237–244.
- Bezkronenij L. G.*: Az 1877–1878. évi orosz–török háború és a balkáni népek felszabadító harca. VI 1967. 6. sz. 30–46.
- Petkov I.*: Az orosz–török felszabadító háború és a bolgárok segítése a Plevén körüli harcokban 1877-ben. NV 1967. 12. sz. 80–86.
- Milev, J.*: Besszarába bulgárjai és Bulgária felszabadulása. IP 1967. 1. sz. 55–62.
- Kahan A.*: Oroszország kormánypolitikája és iparosítása. JEH 1967. 4. sz. 460–477. [1885–1913: Hozzájárólás: H. W. Broude, K. Yamamura, H. G. J. Aitken, stb. 510–560.]
- Szemcsinszkij Sz. V.*: Egy oldal az ukrán–román kulturális kapcsolatok történetéből. UIZs 1967. 2. sz. 89–89. [1885–1890]
- Anfimov A. M.*: A nagybirtokgazdálkodás néhány szervezési és gazdasági kérdése Oroszországban (a 19. sz. végén és a 20. század elején.) VI 1967. 3. sz. 160–168.
- Kizcsenko V. I.*: Esti és vasárnapi kurzusok a munkások részére a 19. század végén és 20. század elején. UIZs 1967. 7. sz. 89–95.
- Szemenkevics N. N.*: Hogyan fegyverezték fel a bolsevik illegitimitást. VI 1967. 11. sz. 208–211. [1905–1907]
- Kolesznjicsenko D. A.*: A „Trudovaja Gruppa” parasztpárt létrejötte és tevékenysége. ISzSzSzR 1967. 4. sz. 77–89.
- Jurcsenko O. T.*: Lenin és az ukránai bolsevikok az 1907–1910. évi reakció időszakában. UIZs 1967. 1. sz. 11–21.
- Jurcsenko A. T.*: Lenin és a bolsevikok és a mensevikok szövetségének megvalósítása az OSZDMP szervezeteiben Ukrajnában, 1909–1911. UIZs 1967. 4. sz. 26–37.
- Dolunc G. K.*: Sz. M. Kirov tevékenysége 1910–1914-ben. VIK 1967. 6. sz. 66–73.
- Ierusalimskij A. F.*: A parasztnozgalmak Oroszországban az első világháború küszöbén. ISzSzSzR 1967. 3. sz. 117–124.
- Volodarszkaja A. M.*: A bolsevikok harca a proletariátus egységért, 1913–1914. ISzSzSzR 1967. 4. sz. 64–75.
- Sacillo K. F.*: Az első világháború problémái a szovjet történeti irodalom megvilágításában, 1964–1966. ISzSzSzR 1967. 4. sz. 127–139.
- Muhammedszanov M. M.*: V. I. Lenin és a nemzetközi szocialista ifjúság az első világháború éveiben. NNI 1967. 2. sz. 3–13.
- Wade R. A.*: Iraki Cereteli és a szibériai zimmerwaldizmus. JMH 1967. 4. sz. 425–431.
- Pisarev J. A.*: Oroszország és Montenegro és Szerbia kapcsolata az első világháború kezdetén. IZCG 1967. 2. sz. 229–253.
- Sacillo F. K.*: Mjaszovjedov ezredes „ügye”. VI 1967. 4. sz. 103–116. [1915]
- Gurcsij I. A.*: Lenin Ukrajna gazdasági fejlődéséről az Októberelőtti időszakban. UIZs 1967. 10. sz. 40–51.
- Kirjanov Ju. I., Pankratova M. G.*: Új tendenciák az amerikai történetírásban az oroszországi 1917-es forradalom előtörténetéről. ISzSzSzR 1967. 1. sz. 191–207.
- Szmimov A. Sz.*: A bolsevikok és a parasztszervezetek a hadseregben az Októberi Forradalom előkészítésének időszakában. VIK 1967. 12. sz. 30–44.
- Ignatjev V. L.*: A bolsevik párt harca az opportunizták ellen az Októberi Forradalom előkészítésének és lefolytatásának időszakában. VIK 1967. 12. sz. 45–61.
- Gorbulov V. V.*: A petrográdi bolsevikok kulturális-ismeretterjesztő tevékenysége Október előkészítésének időszakában. VIK 1967. 2. sz. 25–35.
- Grunt A. Ja.*: A munkásküldöttek moszkvai szovjetjének létrejötte 1917-ben. ISzSzSzR 1967. 2. sz. 11–28.
- Zubehin I. P., Kolgyickij M. Sz.*: A Munkásküldöttek moszkvai szovjetje Október elsőestjén. ISzSzSzR 5. sz. 28–39.
- Zand H.*: A bolsevikok és a mensevikok blokktaktikája és stratégiája a szociál-forradalmárokkal szemben 1917-ben. ZPW 1967. 3. sz. 81–112.
- Galkin I. Sz.*: Lenin a Nagy Októberi Szocialista Forradalom világtörténeti jelentőségéről. NNI 1967. 6. sz. 73–86.
- Minc I. I.*: A Nagy Október problémái. VAN 1967. 10. sz. 3–9.
- Fedoszejev P. N.*: A Nagy Október történeti tapasztalatainak nemzetközi jelentőségéről. VIK 1967. 7. sz. 6–23.

- A Nagy Október, a történelem és a jelenkor. VI 1967. 10. sz. 3–14.
- Keldis M. V.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a tudományos haladás. VAN 1967. 11. sz. 13–40.
- Nyenyarov A. P.: A döntő napok. VI 1967. 11. sz. 205–208.
- Minc I. I.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az emberiség előrehaladása. VI 1967. 11. sz. 19–33.
- Metelica L. V.: A Nagy Október és a szocializmus világszerepe. PIS 1967. 2. sz. 17–29.
- Böhm K.: A Nagy Október eszméinek forradalmi ereje. Ein 1967. 10/11. sz. 1258–1287.
- Tiedke K.: Az Októberi Forradalom – az emberiség történelmének legnagyobb felszabadítási tette. Ein 1967. 8. sz. 1022–1030.
- Dadikin R., Rogacsevszkaja L.: Az Októberi Forradalom és a munkássztyál. Kom 1967. 10. sz. 68–78.
- Steiniger P. A.: Az Októberi forradalom új népjogot alkotott. Ein 1967. 10/11. sz. 1328–1340.
- Süto N. F.: Az Októberi Forradalom és az új szakasz kezdete a proletár internacionalizmus történetében. VIK 1967. 12. sz. 15–29.
- Halman V., Tomasevszkij D.: Október és az imperializmus külpolitikai válsága. Kom 1967. 3. sz. 25–37.
- Kruczkowski A.: Az Októberi Forradalom és a mai nemzetközi kapcsolatok. SM 1967. 11. sz. 15–33.
- Ahamedjan A. A.: Az Októberi Forradalom és a szovjet állam külpolitikája. PIS 1967. 3. sz. 29–41.
- Vodolagin V. M.: A szovjet történeti irodalom az októberi fegyveres felkelésről Petrográdon. VI 1967. 11. sz. 177–184.
- Volobuev P. V.: Szovjet tanulmányok az Októberi Forradalom előfeltételeiről. IGSS 1967. 2. sz. 325–344.
- Serman I. L.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárháború szovjet történetírása Ukrajnában (a 30-as évek kezdetétől). UIZs 1967. 12. sz. 127–132.
- Kolosov V. V.: Az ukrán történészek munkái a Nagy Október 50. évfordulójára. UIZs 1967. 4. sz. 154–156.
- Petrikov P. T.: A belorusz történészek a Nagy Október 50. évfordulójára. UIZs 1967. 4. sz. 152–154.
- Zaskinyak A. Sz.: Lvov történeti és Nagy Október 50. évfordulójáról. VIK 1967. 1. sz. 146–147.
- Golikov G. N., Muhina G. Z.: A világtörténelmi jelentőségű forradalmi tapasztalat. (Az „SzKP története” 3. köt. 1. könyv munkálataival kapcsolatos néhány tudományos következtetés.) VI 1967. 11. sz. 34–51.
- Basikski E.: Lengyel kiadványok az Októberi Forradalom 50. évfordulója alkalmából. SM 1967. 11. sz. 142–148.
- Mariottini G., Oberti A., Bacco L.: Az olasz munkássztyál vezető férfiai a nagy Októberrel. VI 1967. 11. sz. 126–130.
- Gorogyeckij Je. N.: Az Októberi Forradalom modern szovjet történetírásának néhány vonása. ISzSzsZr 1967. 5. sz. 7–27.
- Duclos J.: 1917 Októberre Franciaország szemével. VI 1967. 10. sz. 54–70.
- Szalov V. I.: A mai burzsoá történetírás a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról. VI 1967. 11. sz. 192–201. [Szemle]
- Naportjan L. A.: Ukrajna bolsevikjai Október időszakában a mai történelemhívtatók ábrázolásában. VIK 1967. 3. sz. 73–83.
- Szeleznyev M. Sz.: A Nagy Október történetére vonatkozó források kiadásának módszertani kérdései. VI 1967. 8. sz. 146–154. [Szemle]
- Wawrynski T., Woaczyński B.: Források az Októberi Forradalomról a Központi Hadilevéltárban. ZPW 1967. 3. sz. 297–302.
- Mroczkowski Wl.: Anyagok az Októberi Forradalomról és hatásáról a lengyelországi helyzetre 1917–1921-ben a Lengyel Párttörténeti Intézetben. ZPW 1967. 3. sz. 290–297.
- Bolsevik röplapok a februári forradalom előestéjén. Közl.: I. M. Darsina. VIK 1967. 2. sz. 76–85.
- Puskareva I. M.: A februári forradalom történetírása Oroszországban. VI 1967. 2. sz. 3–21.
- Gingyin I. F.: A februári forradalom problémái és társadalmi-gazdasági előfeltételei. ISzSzsZr 1967. 4. sz. 30–49.
- Moravec J.: Az 1917-es februári forradalom. (Néhány elméleti kérdés és a ma.) MN 1967. 5. sz. 11–14.
- Puskareva I. M.: Az 1917 februári burzsoá-demokratikus forradalom előfeltételei és történeti tartalma. UIZs 1967. 1. sz. 14–25.
- Szerbina I. T.: A februári burzsoá-demokratikus forradalom Ukrajnában. UIZs 1967. 2. sz. 26–33.
- Vargatjuk P. A.: Bolsevik szervezetek Ukrajnában a februári forradalom idején. UIZs 1967. 2. sz. 34–44.
- Vinogradov V. N.: A román szociáldemokraták két feltevése a forradalmi Oroszországhoz. VI 1967. 12. sz. 73–82.
- Ioffe G. Z.: Az angol–amerikai történetírás az 1917. februári forradalomról: A történetírás kialakulása és fejlődése. ISzSzsZr 1967. 2. sz. 137–159.
- Lewandowski J.: A februári forradalom dinamikája. HP 1967. 3. sz. 391–407.
- Aluf I. A.: A februári forradalom néhány kérdéséről. VIK 1967. 1. sz. 17–31.
- Golovkina N. L.: A februári burzsoá demokratikus forradalom küszöbén. VI 1967. 1. sz. 205–208.
- Volobuev P., Leiberov U.: Október bevezetése. (A februári burzsoá-demokratikus forradalom 50. évfordulójához.) Kom 1967. 3. sz. 13–25.
- Seljubszkij A. P.: Az északi front a februári forradalom napjaiban. ISzSzsZr 1967. 1. sz. 18–26.
- Donyij M. R.: Ukrajna bolsevik szervezetei a párt új orientációjának idején, 1917. márc.–ápr. UIZs 1967. 4. sz. 14–25.
- Minc I. I.: A szovjetek megalakítása, 1917. febr.–márc. ISzSzsZr 1967. 1. sz. 3–17.
- Februártól Októberig. Az események részvevői beszámoló. VI 1967. 5. sz. 95–109.
- Frenkin M. Sz.: A hadsereg demokratizálása és a reakciós tábornoki kar. VI 1967. 7. sz. 211–213. [1917 febr. után]
- Pogrebinszkij A. P.: Oroszország pénzügyi helyzete Október előestéjén. VI 1967. 5. sz. 3–14.
- Davidova L. I., Kresztovszkaja K. V.: A bolsevikok a moszkvai szovjet székházban 1917-ben. VIK 1967. 9. sz. 119–126.
- Lukasev A. V.: A bolsevikok harca a munkásküldöttek moszkvai tanácsának forradalmi politikájáért a kettős hatalom időszakában. VIK 1967. 8. sz. 59–72.
- Minc I. I.: A hatalom első válsága 1917 áprilisában Oroszországban. VI 1967. 1. sz. 3–27.
- Kopilov V. R.: Hogyan ünnepelték a hadifoglyok Oroszországban 1917. május 1-ét. ISzSzsZr 1967. 3. sz. 32–37.
- Ginyev V. N.: A kronstadti incidens 1917 májusában. VI 1967. 5. sz. 213–215.
- Korolitszkij Sz. M.: Az ukrán kérdés a munkás- és katonaküldöttek szovjetjeinek I. Összoroszági kongresszusán. UIZs 1967. 11. sz. 41–46. [1917. jún. 3–24.]
- Szovokina A. M.: A VI. pártkongresszus történelmi jelentősége. VIK 1967. 7. sz. 39–49.
- A Párt VI. kongresszusának történelmi jelentősége. VIK 1967. 8. sz. 3–15.
- Kolisev T. N.: A Párt VI. kongresszusa és a bolsevikok harca határozatainak teljesítéséért. UIZs 1967. 7. sz. 19–29.
- Pelae A.: A szocialista forradalom lenini vonala. Az OSZD (b)MP VI. kongresszusának 50. évfordulója. Kom 1967. 10. sz. 45–54.
- Reiman M.: Az orosz forradalom fordulója. IGSS 1967. 4. sz. 696–726.
- Kovalenko D. A.: A Kornyilov lázadás szétzúzása. VI 1967. 8. sz. 207–210.
- Szlarcev V. I.: V. I. Lenin 1917 augusztusában. VI 1967. 8. sz. 120–129.
- Andrejev A. M.: A helyi szovjetek és az állami értekezlet. VI 1967. 8. sz. 21–29. [1917. aug.]
- Grisajev V. V.: A bolsevikok harca a parasztságot a volosztj-zemstvokba való választások idején, 1917. augusztus–szeptember. VIK 1967. 5. sz. 30–40.
- Rasztrigin A. F.: A forradalmi bizottságok harca a gazdasági ellenforradalom ellen, 1917. augusztus–szeptember. VIK 1967. 5. sz. 18–29.
- Szlavin N. F.: A bolsevikok viszonya a Demokratikus értekezlethez és az Előparlamenthez. VIK 1967. 9. sz. 83–94.

- Szovokín A. M.*: Forradalmi gyűről létesítése Petrograd körül az októberi fegyveres felkelés előtt. VI 1967. 11. sz. 62–62.
- Szmírnov A. Sz.*: Parasztkongresszusok a penzai kormányzásában 1917-ben. ISzSzsZR 1967. 3. sz. 17–31.
- Ignatyev A. V.*: Az Ideiglenes Kormány külpolitikájának csődje. VI 1967. 3. sz. 3–16.
- Gavrilov L. M.*: A front-tartalékok állapota Október elöestéjén. ISzSzsZR 1967. 4. sz. 19–29.
- Grecsko A. A.*: A Nagy Október hadserege. NNI 1967. 5. sz. 3–16.
- Plaszkov G. D.*: A Vörös Hadsereg forrásainál. ISzSzsZR 1967. 6. sz. 127–134.
- Tkaucok A. G.*: A Központi Rada csődbefutól kísérletei az ukrán katonai alakulatok felhasználására 1917-ben. UIZs 1967. 8. sz. 75–84.
- Malinovszkij E.*: Október és a fegyveres erők kiépítése. Kom 1967. 1. sz. 26–37.
- A Párt* — a győzelmes felkelés szervezője. 2. A nagy győzelem. VIK 1967. 6. sz. 16–34.
- Grunst A. Ja.*: A proletár tömegek forradalmi alkotása 1917-ben. PIS 1967. 3. sz. 19–28.
- Zsukov Je. M.*: Leningrád munkásosztálya a szocialista forradalomban. VAN 1967. 11. sz. 77–92.
- Reihberg G. Je.*: A petrográdi katonai forradalmi bizottság. VI 1967. 10. sz. 212–215. [1917. okt.]
- Kozsizin A. P.*: A burzsoá államapparátus összevezése az Októberi Szocialista Forradalom menetében. VIK 1967. 1. sz. 44–57.
- Wrzosek M.*: Konfliktus Dowbór-Musnicki tábornok I. lengyel hadteste és a szovjet hatalom között 1917. nov. — 1918. febr. PH 1967. 4. sz. 648–663.
- Dimitrov (Bojkov) K.*: A bolgár és orosz katonák barátkozása a déli-fronton. IP 1967. 4–5. sz. 186–190.
- Szekacsov M. I.*: A VIII. hadsereg bolsevikjai a román fronton 1917 októberében. UIZs 1967. 12. sz. 121–126.
- Blinov A. M.*: A Forradalom cirkálója. VI 1967. 10. sz. sz. 215–218.
- Verhosz V. P.*: A bolsevik párt és a paraszti Vörös Gárda. VIK 1967. 7. sz. 50–57.
- Szovolov O. F.*: A Szovjetunió elleni intervenció előkészítése és kezdete. VI 1967. 7. sz. 38–53.
- Mereckov K. A.*: marsal: A polgárháború színterein. VI 1967. 3. sz. 97–108; 4. sz. 93–102.
- Golinkov D. L.*: A belső ellenforradalom tűzhelyeinek szétzúzása Szovjet-Oroszországban. VI 1967. 12. sz. sz. 131–144.
- Vargin N. F.*: A partizánmozgalom a polgárháború éveiben a Szovjetunióban. VI 1967. 2. sz. 144–151. [Szemle]
- Brezkun M. D.*: Petrográd és a balti flotta részvétele a szovjetek hatalmáért Ukrajnában. UIZs 1967. 12. sz. 52–59.
- Bisztrih F. P.*: Ural bolsevikjai a tömegek élén a szovjetek hatalmának győzelméért vívott harcban. VIK 1967. 4. sz. 47–58.
- Szuprunyenko M. I.*: Az Októberi Forradalom és a harc a szovjetek hatalmáért Ukrajnában. UIZs 1967. 10. sz. 12–23.
- Kulicsenko M. I.*: Az ukrán burzsoá-nacionalista ellenforradalom politikájának kudarca, 1917 vége — 1918 kezdete. UIZs 1967. 5. sz. 3–18.
- Szuruvij A. F.*: A Kommunista Párt harca az oroszországi és ukrán proletariátus sorainak egységéért 1917–1920-ban. UIZs 1967. 10. sz. 62–68.
- Mulih G. M.*: Ukrajna bolsevikjai harca a szovjetek hatalmáért. UIZs 1967. 12. sz. 12–24.
- Bucko N. A.*: Lenin és a szocialista forradalom győzelme Ukrajnában. UIZs 1967. 12. sz. 3–13.
- Koplov V. R.*: Az internacionalisták részvétele a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. VI 1967. 3. sz. 126–134.
- Csugunov M. I.*: Magyar internacionalisták Tomszkban, 1917–1918. ISzSzsZR 1967. 1. sz. 27–33.
- Pocsanyin Sz. Z.*: Belorusszia pártszervezeteinek harca a szovjetek hatalmának helyreállításáért, 1918 vége — 1919 kezdete. VIK 1967. 2. sz. 36–45.
- Szirko I. M., Lapsin, Ju. D.*: Galíciai vörös egységek harca a szovjetek hatalmáért. UIZs 1967. 12. sz. 32–34.
- Ljapunov Ju. P.*: A Khotin-vidék dolgozóinak harca a szovjetek hatalmáért. UIZs 1967. 12. sz. 25–31.
- Kolcov P. Sz.*: Lenin és a harc a szovjetek hatalmáért a Kaukázuson. VIK 1967. 10. sz. 85–96.
- Szamoszudov V. M.*: A szovjet hatalom felállítása Omszkban és körzetében. ISzSzsZR 1967. 5. sz. 103–118.
- Farszobin V. V.*: A rezsikai szovjet bolsevizálása. (A szovjet hatalom felállítása lett földön.) ISzSzsZR 1967. 5. sz. 40–53.
- Jakubovszkaja Sz. I.*: A szovjet kelet népe a Szovjetunió megalakulásában és fejlődésében. NAA 1967. 6. sz. 88–99. [Historiográfiai szemle]
- Gorbunov I. I.*: A kettős hatalomtól a szovjetek teljes hatalmáig Uzmányban. ISzSzsZR 1967. 5. sz. 119–129.
- Kalstynska L., Kochanski A., Toporowicz W.*: Az Októberi Forradalom lengyel hősei. PH 1967. 3. sz. 17–52.
- Bielakiewicz I. I.*: A lengyel internacionalisták harca a szovjethatalom felállításáért a Krimben. ZPW 1957. 3. sz. 53–80.
- Kochanski A.*: A lengyelek — az Októberi Forradalom harcosai. ND 1967. 7. sz. 99–107.
- Lukawski Z.*: A lengyel szervezetek politikája Oroszországban a száműzöttek repatriálásának kérdésében, 1917–1918. KH 1967. 3. sz. 627–641.
- Abramov A., Szojanov D.*: Bulgáriai dolgozóinak harca Szovjet-Oroszország védelmében. ISzSzsZR 1967. 5. sz. 226–234.
- Panajotov P.*: Új adatok és helyesbítések Bulgáriának a szovjet hatalomért vívott harcban való részvételéről. IP 1967. 4–5. sz. 97–107.
- Unc Gh.*: A román forradalmi katonai egységek részvétele az Októberi Forradalom védelmében folytatott harcban. S 1967. 5. sz. 845–862.
- Koronyn M. M.*: A finnek részvétele az Októberi Forradalomban. VI 1967. 6. sz. 17–29.
- Persze M. A.*: Török internacionalisták Oroszországban. NAA 1967. 5. sz. 59–67.
- Hajdu T., Siklós A.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Magyarország, 1917–1919. VI 1967. 6. sz. 3–16.
- Nalan Zs.*: A marxista gondolat Bulgáriában és az Októberi Forradalom és a bolgár-szovjet barátság néhány problémája. IP 1967. 4–5. sz. 12–42.
- Hrisztov Hr.*: Az Októberi Forradalom és a bolgár-szovjet barátság. IP 1967. 4–5. sz. 3–11.
- Djordjević Br.*: Az Októberi Forradalom és a szerb munkásmozgalom, 1917–1919. IP 1967. 4–5. sz. 43–70.
- Hrabak B.*: A jugoszláv kommunisták pártszervezete és formája a szovjet köztársaságban 1918–1921 között. JIC 1967. 1–4. sz. 7–45.
- Piszarev Ju. A.*: Szovjet-Oroszország, az antant és a jugoszláv állam létrehozása. NNI 1967. 4. sz. 43–53.
- Štastný Vl.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a cseh ruszofilizmus. SMM 86. (1967) 5–16.
- Copoiu N.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a román közvélemény. RRH 1967. 5. sz. 685–716.
- Billouz Fr.*: A Nagy Október világtörténeti jelentősége és hatása a franciaországi munkás- és kommunista mozgalomra. NNI 1967. 6. sz. 3–15.
- Oszetov A. F.*: A Nagy Október és a kínai munkások Szovjet-Ukrajnában. NAA 1967. 2. sz. 81–86.
- Kosztyin Ju.*: Az Októberi Forradalom két fogadtatása Kínában. NAA 1967. 5. sz. 76–83.
- Topeha P. P.*: Az Októberi Forradalom hatása Japánra. NAA 1967. 5. sz. 68–75.
- Gafurov B. G.*: A Nagy Október és a nemzeti felszabadító mozgalom. NAA 1967. 5. sz. 5–20.
- Gafurov B. G.*: Szovjet-Oroszország és a Közép-Kelet népeinek nemzeti felszabadító harca. VI 1967. 10. sz. 37–53.
- Szolodovnyikov V. G.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Afrika. NAA 1967. 5. sz. 37–47.
- Tarasjuk D. A.*: Könyvek a Nagy Október résztvevőiről. VI 1967. 11. sz. 185–191. [Szemle]
- Alekszandr Jakovlevics Aroszjev*: Október történetész résztvevője. ISzSzsZR 1967. 4. sz. 111–120. [1890–1938]
- Ivanova L. V.*: Vagyim Alekszandrovics Bisztrjanszki. ISzSzsZR 1967. 3. sz. 129–134. [forradalmár 1886–1940]
- V. D. Boncs-Brujevics* rövid életrajza és munkásságának leírása. Október történetész-részvevője. VI 1967. 2. sz. 96–104.

- Roszunov I. I.*: Andrej Szergejevics Bubnov. Az Októberi Forradalom történész résztvevője. ISzSzsZr 1967. 6. sz. 156—162.
- Leok n. V.*: Georgij Cagolov, a lángoló harcos. ISzSzsZr 1967. 3. sz. 57—63. [forradalmár 1897—1919]
- Alekszej Mihajlovics Djakov önéletrajza. Októberi történész résztvevője. ISzSzsZr 1967. 4. sz. 120—126.
- Gorelov I. Je.*: V. N. Jakovleva a Nagy Októberi harcosa. VI 1967. 6. sz. 206—208. [1884—1944]
- V. G. Knorin. (Születésének 75. évfordulóján tartott beszédek.) Októberi történész résztvevője. ISzSzsZr 1967. 2. sz. 105—111. [1890—1939]
- Szanyina I. I.*: A bolsevik útja. ISzSzsZr 1967. 3. sz. 63—68. [M. M. Kulov, 1891—1939]
- Jurova N. M.*: A Medzsinszkij nővérek. ISzSzsZr 1967. 3. sz. 51—57. [Forradalmárok, Vera 1872—1944, Ljudmilla 1876—1933]
- Druzsinyin N. M., Mickevics Je.*: Sz. I. Mickevics. Októberi történész résztvevője. ISzSzsZr 1967. 2. sz. 111—118.
- Vlagyimir Mihajlovics Mirosevszkij. Önéletrajz. ISzSzsZr 1967. 3. sz. 141—145. [Forradalmár, 1900—1941]
- Luckij Je A.*: Andrej Vasziljevics Sesztakov. ISzSzsZr 1967. 3. sz. 134—141. [történész, forradalmár, 1877—1941]
- Poznanszkij V. Sz.*: Venjamin Davidovics Vegman. Az Októberi Forradalom történész résztvevője. ISzSzsZr 1967. 6. sz. 162—168.
- Laerrin V. A.*: Mihail Kuzmics Vetoskin. Októberi történész-résztvevője. ISzSzsZr 1967. 1. sz. 104—111. [†1957]
- Röplapok a Nagy Októberi tiszteletére. VI 1967. 10. sz. 147—164. 11. sz. 107—118.
- Októberi Moszkvában. (Az események résztvevőinek visszaemlékezései.) VI 1967. 7. sz. 122—131.
- V. V. Adoratszkij Októberéről. Naplójából közli: V. A. Asztapenkov. VI 1967. 11. sz. 119—125.
- Avreh A. J. a.*: V. V. Sulgin „Napok” és „Évek” c. memoirjairól ISzSzsZr 1967. 1. sz. 145—159.
- Korszakok határán. (A Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban részt vett lengyelek visszaemlékezései.) VI 1967. 8. sz. 105—119.
- Korszakhatáron. A Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban részt vett lengyelek emlékezései. VI 1967. 10. sz. 176—189.
- Ochmanicki J.*: Az Októberi Forradalom egy lengyel demokrata fel fogásában. KH 1967. 3. sz. 751—757.
- Az Októberi Forradalom a lengyel sajtó fényében, 1917. XI. 7.—1918. II. 7. Közli: T. Sierocki, L. Smosarski. ZPW 1967. 3. sz. 151—212.
- Szen Katajama az Októberi Forradalomról NAA 1967. 6. sz. 83—87.
- Petrov P. Sz.*: Albert Rhys Williams — a Nagy Októberi résztvevője. VI 1967. 10. sz. 202—211. [A New York Evening Post riportere].
- Price M. Ph.*: Az orosz forradalom. Emlékezések 1917—1919-ről. VI 1967. 11. sz. 134—144; 12. sz. 121—130.
- Kuznyecova O. V.*: Morgan Phillips Price-ről, Októberi szemtanújáról és emlékezéseiről. VI 1967. 11. sz. 131—134.
- Bucsin V. T.*: Eugen Debs a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról. NNI 1967. 2. sz. 83—90.
- Szapoznyikov B. G.*: Szovjet-Oroszország egy japán levelező szemével. NAA 1967. 5. sz. 89—93. [1917/18]
- Zolotarev V. I.*: A Szovjetunió külkereskedelmének fő fejlődési szakaszai, 1917—1967. VI 1967. 8. sz. 30—48.
- Ahtamdzjan A. A.*: A szovjet külpolitika fő szakaszai, 1917—1967. VI 1967. 10. sz. 113—134.
- Szavickaja R. M.*: Lenin és az államkapitalizmus felhasználása az 1918-as békés átmeneti időszakban. VIK 1967. 3. sz. 57—65.
- Csurabjan A. O.*: Lenin és a szovjet külpolitika néhány kérdése. NNI 1967. 5. sz. 57—68.
- Majszkij I. M.*: Részletek naplójából (Bef. közl.) NNI 1967. 1. sz. 102—113.
- Marsjahn G. L.*: Az adópolitika fő korszakai a Szovjetunióban. VI 1967. 4. sz. 21—32.
- Lossowski P.*: A nemzeti kérdés a forradalom és polgárháború idején Oroszországban, 1917—1920. KH 1967. 3. sz. 569—596.
- Zsell J.*: A német-szovjet kapcsolatok 1917—1921-ben és a hadifoglyok és internáltak problémája ZG 1967. 6. sz. 1015—1032.
- Kompanjenc I. I.*: A Nagy Októberi és a nyugat-ukrán földek. UIZs 1967. 10. sz. 24—32.
- Noszo L. I.*: A kulturális és oktató intézmények állami vezetésének rendszere az Ukrán SzSzk-ban, 1917—1967. UIZs 1967. 9. sz. 22—23.
- Gutjanskij Sz. K.*: A Nagy Októberi és a kultúrforradalom néhány kérdése Ukrajnában. UIZs 1967. 4. sz. 3—13.
- Bondar A. D.*: A népművelés fejlődése Ukrajnában a szovjet hatalom éveit alatt. VIK 1967. 11. sz. 23—32.
- Kiszeljov V. I.*: Október és a bolgár kolhozok Ukrajnában. IP 1967. 4—5. sz. 108—117.
- Groszul Ja. Sz.*: A tudomány fejlődése a Moldvai SzSzk-ban a szovjet hatalom éveit alatt. ISzSzsZr 1967. 5. sz. 74—84.
- Karlov A. F.*: A Moldvai SzSzk alkotmányának történeti fejlődése. UIZs 1967. 6. sz. 64—72.
- Deruga A.*: Litvánia az Októberi Forradalom első éveiben. KH 1967. 3. sz. 667—685.
- Kuzmin V. I.*: Az első szocialista iparosítás a történelemben. VI 1967. 10. sz. 71—94.
- Ignatyenko T. A.*: A munkásellenőrzés és az ipar államosítása a szovjet irodalomban. ISzSzsZr. 1967. 4. sz. 3—17.
- Angeljko V. I.*: A donyec-medencei vasutak fejlődése a szovjet hatalom éveit alatt. UIZs 1967. 7. sz. 58—64.
- Gnyidov N. V.*: Az energetika a Szovjetunióban a szovjet hatalom éveit alatt. UIZs 1967. 7. sz. 72—79.
- Slopak R. T.*: A szocialista munkáosztály kialakulása és fejlődése a Belorussz SzSzk-ban. ISzSzsZr 1967. 6. sz. 64—76.
- Krusanov A. I.*: A Szovjet Távol-Kelet ipari fejlődése. ISzSzsZr 1967. 5. sz. 54—73.
- Foa L.*: A mezőgazdaság kollektivizálása a Szovjetunióban. IGSS 1967. 1. sz. 191—195. [Szemle]
- Matjugin A. A.*: A „katonai kommunizmusról” az új gazdaságpolitikára való átmenet kronológiai kezeiről. VIK 1967. 3. sz. 66—72.
- Genkina E. B.*: Hogyan alapozta meg Lenin az új gazdaságpolitikát. VIK 1967. 1. sz. 58—70.
- Bacsinszkij P. P.*: A NEP néhány sajátossága Ukrajnában. VIK 1967. 6. sz. 45—52.
- Berlin I.*: Az új gazdaságpolitika és szerepe a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet periódusában. (A szocializmus építésének szovjet tapasztalataiból.) Kom 1967. 4. sz. 26—36.
- Sarapov G. V.*: Az agrárkérdés megoldása a Szovjetunióban. VI 1967. 10. sz. 95—112.
- Junghaus K.*: Német és szovjet építészek közötti kapcsolatok 1917 és 1933 között. WZHU 1967. 3. sz. 369—381.
- Najgynov M. Je.*: A Szovjet állam megalakulása. PIS 1967. 1. sz. 14—24.
- Jahnke K. H.*: A Komszomol és a forradalmi német munkásifjúság kapcsolata a szovjethatalom első évtizedében. ZF 1967. 6. sz. 1033—1047.
- Lorenz R.*: A szovjethatalom gazdaságpolitikái alternatívái 1918 tavaszán és nyáron. JGO 1967. 2. sz. 209—236.
- Rotstein A.*: Az „Orosz Információs iroda”. („El a kezekkel Oroszországtól” kampány elfeledett szakasza.) ISzSzsZr 1967. 5. sz. 216—226. [1918—1920]
- Romanov A. N.*: A komszomol időszakai sajtó 1918—1920-ban, mint történeti forrás. VIK 1967. 5. sz. 105—110.
- Kalenyicsenko P. M.*: Az ukrán lengyel népbiztoságok történetéből, 1918—1919. UIZs 1967. 5. sz. 19—30.
- Dimitrov G.*: Pirin körzet támogatása Szovjet-Oroszországnak, 1918—1922. IP 1967. 4—5. sz. 152—163.
- Korovin V. V., Ruszanov E. P.*: Borisz Szavinkov pere. („A haza és szabadság védelmének népi szövetsége” ellenforradalmi szervezet szétzúzása.) ISzSzsZr 1967. 6. sz. 143—155.
- Ananyev V. I.*: A munkások és parasztok külföldi szovjetjei Szovjet-Oroszországban, 1918—1921. NNI 1967. 5. sz. 82—90.
- Cimponeriu E.*: Adalékok a romániai dolgozók szolidaritási akcióiról a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal, 1918—1920. S 1967. 5. sz. 881—889.

- Zelveljev A. I., Usztynov V. M.*: A pártépítés néhány sajátága Közép-Ázsiában, 1918–1924. VIK 1967. 10. sz. 112–121.
- Fjodorov T. Sz.*: A denyepéri folyami flotta létrehozása és tevékenysége 1919 március – augusztusban. UIZs 1967. 11. sz. 64–70.
- Gosztyinszka V.*: Lengyel–szovjet tárgyalások '1919 június–decemberben és jelentőségük a polgárháború további menete szempontjából. UIZs 1967. 11. sz. 71–78.
- Gostyńska W.*: Titkos lengyel–szovjet tárgyalások Mikaszewiczben, 1919. aug.–dec. ZPW 1967. 4. 1967. 4. sz. 53–78.
- Korotkov Sz. P.*: A védelmi-tanács tevékenysége Gyenyik szétzúzásában. UIZs 1967. 11. sz. 56–63.
- Zelt J.*: Orosz hadifoglyok Németországban. Új kutatási eredmények az NPK orosz szekciójának történetében (1919–1921) ZG 1967. 4. sz. 621–638.
- Szerpenyinov P. N.*: A Nagy Október hatása Volhyniára, 1920. UIZs 1967. 12. sz. 35–41.
- Ivanov V. P.*: A Szovjetunió szakszervezetei az 1920-as években és az 1930-as évek elején a háború utáni szovjet történetírásban. VIK 1967. 5. sz. 137–143.
- Kumanjev V. A.*: A Szovjetunióban folyó kultúrraforradalom tanulmányozásának néhány problémája. VI 1967. 12. sz. 96–108.
- Dzsedzsula A. Je.*: Az ukrán–csehszlovák gazdasági kapcsolatok történetéből, 1920–1922. UIZs 1967. 2. sz. 55–63.
- Kulinyics I. M.*: Az ukrán–német haladó kapcsolatok történetéből, 1920–1945. UIZs 1967. 3. sz. 26–36.
- Komarnyickij Sz. I.*: A haladó sajtó szerepe az észak-bukovinai dolgozók forradalmi nevelésében a 20. század húszas-harmincas éveiben. UIZs 1967. 6. sz. 73–82.
- Caeskov M. A.*: Az első szovjet–vietnami forradalmi kapcsolatokból. NAA 1967. 5. sz. 84–88. [20-as évek eleje.]
- Macfarlane L. J.*: A brit szakszervezetek és az orosz–lengyel háború, 1920. PP 38. (1967) 126–152.
- Rasztorugyeva N. V.*: Az egyház néppellenes állásfoglalása az 1921–1922. évi éhínség idején. UIZs 1967. 1. sz. 85–89.
- Kozsicskina Z. F.*: A pártönkvívűlek konferenciának szerepe az ukránjai nemzeti kisebbségek dolgozóinak politikai nevelésében 1921–1925-ben. UIZs 1967. 6. sz. 31–39.
- Zvezgin Z. K.*: A Goszplan tevékenységének történetéből, 1921–1924. VIK 1967. 3. sz. 45–56.
- Slovak R. T.*: A Belorussz SzSzk szocialista munkáosztályának kialakulása és fejlődése, 1921–1941. ISzSzk 1967. 6. sz. 64–70.
- Grigorjev V. P., Taranyenko G. A., Hriszkov M. V.*: A moszkvai pártszervezet harca a párt sorainak megerősítéséért és a trockizmus szétzúzásáért, 1921–1927. VIK 1967. 2. sz. 118–127.
- Gingyin A. M.*: A párt harca az azerbajdzsáni olajipar helyreállításáért és újjáépítéséért, 1921–1925. VIK 1967. 5. sz. 53–61.
- Kumaniecki J.*: Néhány kérdés az 1921–1923. évi lengyel–szovjet gazdasági tárgyalásokkal kapcsolatban. KH 1967. 3. sz. 687–703.
- Sztojanov D.*: Plovdiv város és körzet támogatása Szovjet-Oroszországnak, 1921–1922-ben. IP 1967. 4–5. 142–152.
- Bernarek T. V.*: Az Ukrán KP parlamenti tevékenysége, 1922–1937. UIZs 1967. 1. sz. 70–78.
- A szocializmus felépítése a Szovjetunióban terv fejlesztése Lenin utolsó cikkeiben és leveleiben. VIK 1967. 10. sz. 10–38.
- Abramov A. A.*: A pártépítés néhány kérdése az OK/b/P. XIII. és XIV. kongresszusa között. VIK 1967. 7. sz. 68–77.
- Malahinova R. P.*: F. E. Dzerzsinszkij a szocialista építésben. VI 1967. 11. sz. 157–168. [1924–26]
- Voszkrzeszenszkij Ju. V.*: A zinovjev „új ellenzék” szétzúzásának történetéhez. VIK 1967. 5. sz. 62–71. [1925–1926]
- Talan E. P.*: A társadalmi-politikai élet salun az Ukrán SzSzk-ban, 1925–1927. UIZs 1967. 1. sz. 36–42.
- Lorenz R.*: Első vázlatok egy 5 éves tervhez. A szovjet tervgazdaság kezdetek (1925–1927). ÚO 1967. 6. sz. 442–458.
- Gyiban M. D.*: A bolgár politikai emigránsok tevékenysége Dél-Ukrajnában 1925–1929-ben. IP 1967. 4–5. sz. 118–132.
- Kuzmin M. Sz.*: Kulturális kapcsolatok a Szovjetunió és Japán között Október után, 1925–1932. NAA 1967. 5. sz. 133–143.
- Kolomijcsenko I. I.*: Az Ukrán KP tevékenysége a szocialista iparosítás teljesítéséért, 1926–1929. UIZs 1967. 7. sz. 40–48.
- Vitruk L. D.*: Az ukránjai munkások általános műveltségi és szakmai-műszaki színvonalának felemelése 1926–1932-ben. UIZs 1967. 3. sz. 48–58.
- Andrijenko L. V.*: Ukrajna pártszervezeteinek harca a kolhozok szervezeti-gazdasági megerősítéséért. UIZs 1967. 11. sz. 13–22.
- Tyetyusev V. I.*: Jobboldali opportunizmus az OK/b/P-ban a kapitalizmus apologetái védelme alatt. VIK 1967. 6. sz. 53–65.
- Makszimov Sz. G.*: Volhinia kommunistái a dolgozók harcának szervezői a háború veszélye ellen a Szovjetunió védelmére, 1929–1939. szept. UIZs 1967. 9. sz. 64–70.
- Svidak A. M.*: A Lengyel KP és az Ukrán KP harca a lengyelországi és nyugatukrajnai dolgozók nemzetközi egységének nevelésében 1923–1933-ban. UIZs 1967. 6. sz. 20–30.
- Palekisz Ju. I.*: Hajnal Litvánia felett. (Emlékezés.) VI 1967. 6. sz. 20–30.
- Palekisz Ju. I.*: Hajnal Litvánia felett. (Emlékezés.) VI 1967. 6. sz. 135–144. [1930–40-es évek]
- Schmidt H.*: Német építések és építészeti szakemberek tevékenysége a Szovjetunióban 1930 és 1937 között. WZHU 1967. 3. sz. 383–400.
- Daszkiewicz W.*: A lengyel–orosz kapcsolatok 1932–1934-ben. SM 1967. 2. sz. 44–70; 3. sz. 48–70.
- Tverdohlib V. Ju.*: Az antifasiszta egységfront kialakítása Nyugat-Ukrajnában, 1934–1939. UIZs 1967. 1. sz. 63–69.
- Andrejev Sz. Sz.*: A szocialista verseny formáinak fejlődése a Kárpátukrajnai naftaipari vállalatoknál, 1939–1959. UIZs 1967. 7. sz. 65–71.
- Dubina K. K., Dislevoj P. Sz.*: Az ukrán burzsoá nacionalisták szolgálatai a német fasisztáknak a volt „főkormányzóságban”, 1939–1941. UIZs 1967. 9. sz. 71–79.
- Vasziljev A. F.*: Hogyan biztosította a Párt a gazdasági előfeltételeket a Szovjetunió győzelméhez a Honvédő Háborúban. VIK 1967. 7. sz. 92–103.
- Ladivir I. I.*: Az Ukrán SzSzk tudományos akadémiája tudósai a Nagy Honvédő Háború frontján. UIZs 1967. 7. sz. 80–88.
- Manakov N. A.*: Leningrád a blokád éveiben. VI 1967. 5. sz. 15–31.
- Vasziljevskij A.*: A döntő fordulat a Honvédő Háború menetében. Kom 1966. 17. sz. 48–60.
- Girault R.*: Az emberi erőfeszítés a hátszágban, 1941–1943. RHDGM 68. (1967. okt.) 15–31.
- Jeremjan V. G.*: Az ifjú hazafiak agitációs-propaganda munkája az ellenség hátában, 1941–1943. ISzSzk 1967. 1. sz. 82–92.
- Avtonomov P. F.*: A partizánoknak és a Szovjet hadsereg légiszállítású egységeinek együttműködése a Dnyeper középső folyásánál. UIZs 1967. 5. sz. 77–86.
- Kudrickij A. V.*: Szovjet-ukrajnai állampolgárok részvétele Franciaország partizánmozgalmában. UIZs 1967. 6. sz. 11–19. [1941–42]
- Nyecsajev G. A.*: Szovjet emberek mint a francia ellenállás résztvevői. VI 1967. 8. sz. 215–218.
- Iszraeljan V.*: A Szovjetunió és a krimi konferencia. RHDGM 68. (1967. okt.) 45–64. [1945. febr. 4.]
- Stemenko Sz. M.*: A szovjet vezérkar és a háború utolsó európai hadművelete. VI 1967. 11. sz. 145–156. [1945]
- Mingazutgyinov A. F.*: A KP tevékenysége a harcosok hazafidí nevelése terén Ukrajna fasiszták alóli felszabadításának idején. (Az 1. és 2. Ukrán Front anyaga alapján.) UIZs 1967. 6. sz. 55–63.
- Iszkrin M. G.*: Etterstadtt foglyainak levelei. VI 1967. 1. sz. 100–108. [Égy Oslo mellett náci foglyatárból]
- Konyev I. Sz.*: A Szovjet Hadsereg és a Lengyel Hadsereg katonai barátsága a Lengyelország felszabadításáért vívott harcban. SzSzk 1967. 3. sz. 3–11.

- Pirumova M. N.*: V. V. Szuhomlin emlékezései. VI 1968. 4. sz. 96–97.
- Csiszovszka V.*: A bolgár–szovjet társaságok megalakítása, szervezete és tevékenysége, 1944–1946. IP 1967. 4–5. sz. 71–96.
- Pavlo V. U.*: Az Ukrán SzSzK és a Csehszlovák Népköztársaság társadalmi szervezeteinek szerepe az ukrán és cseh-szlovák népek kulturális együttműködésében, 1945–1966. UIZs 1967. 9. sz. 47–57.
- Oberg J.*: Litvánia iparföldrajzi fejlődése 1945 óta és összefonódása a Szovjetunió gazdaságával. ZfO 1967. 4. sz. 601–675.
- Mitovszka Kr.*: A Szovjetunió harca az ENSZ-ben a lezárásért az 1946–1949 időszakban. IIIB 19. (1967) 5–40.
- Szmirnov A. V.*: Szakmai változások a Szovjetunió munkásszerveiében az ENSZ-ben. VI 1967. 3. sz. 17–29. [1948–1962]
- Peszcsani D. G.*: A szovjet–bolgár együttműködés a hydromelioráció és öntözés területén, 1948–1958. IP 1967. 4–5. sz. 133–141.
- Heinrich M.*: Tudományos-technikai együttműködés a Szovjetunióval az NDK első 5 éves terve alatt. ZG 1967. 6. sz. 1048–1064.
- Spallakov V. P.*: A felfalók és ésszerűsítők mozgalmának irányítása az ötvenes években. ISzSzSzR 1967. 3. sz. 109–117.
- Muszajev A. M.*: Az észak-kaukázusi pártszervezetek munkatapasztalataiból: a kommunisták beosztása a mezőgazdasági termelésben, 1953–1958. VIK 1967. 6. sz. 74–83.
- Beszpalko Je. Ja.*: A politikai tömegmunka néhány kérdése Ukrajna falusi pártszervezeteiben, 1956–1961. UIZs 1967. 8. sz. 38–44.
- Kozmalko I. P.*: A falusi pártszervezetek megerősítése Ukrajnában, 1959–1966. UIZs 1967. 3. sz. 3–14.
- Vagina V. M.*: A Dnyeper-vidék pártszervezeteinek harca a technika haladásáért, 1959–1961. UIZs 1967. 7. sz. 49–57.
- Csernyikov I. F.*: Szovjet–török kapcsolatok 1960–1966-ban. UIZs 1967. 8. sz. 92–99.
- Guberszkij N. N.*: A kolhozok megerősítése vezető káderekkel, 1961–1965. UIZs 1967. 10. sz. 52–61.
- Grigorjev V. V.*: Az SzKP XXIII. kongresszusa a párt külpolitikai tevékenységéről és a Szovjetunió nemzetközi helyzetéről. VIK 1967. 3. sz. 104–117.
- Csernov A. B.*: A Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság alkotó együttműködésének 10 éve. VIK 1967. 6. sz. 142–145.
- Az Októberi Forradalom 50. évfordulója és a hazai történet tanulmányozása. ISzSzSzR 1967. 2. sz. 3–10.
- Nazarenko I. D.*: Október 50. évfordulója – a kommunizmus győzelmeinek ünnepe. UIZs 1967. 7. sz. 3–18.
- Kovalski J.*: 50 év. ZPW 1967. 3. sz. 3–16.
- Matern H.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50 éve. Ein 1967. 10/11. sz. 1239–1250.
- Brahm H.*: 50 évvel ezelőtt. ÖO 1967. 6. sz. 433–441.
- Volodarszkij L.*: A szocialista ipar 50 éve. VE 1967. 10. sz. 25–35.
- Dimic V.*: A Szovjetunió gazdasága 50 év alatt. Kom 1967. 15. sz. 32–43.
- Baloju C., Ciulea O.*: A szovjet gazdaság 50 év alatt. (Számok és tények.) IC 1967. 10. sz. 41–48.
- Ioffe A. Je.*: A Szovjetunió külpolitikájának 50 éve. NNI 1967. 6. sz. 100–113. [Szemle]
- Maier W. F.*: A dolgozók életszínvonalának emelkedése a Szovjetunióban, a szovjet hatalom 50 évében. Ww 1967. 10. sz. 1621–1644.
- Vilcan M. A.*: A Szovjetunió falusi lakosságának lélekszáma és összetétele az 50 év alatt. ISzSzSzR 1967. 6. sz. 43–63.
- Matyuskín N. I.*: A nemzeti kérdés megoldása a Szovjetunióban. VI 1967. 12. sz. 3–20.
- Dzsunuszov M. Sz.*: A nemzeti kérdés megoldásának szovjet tapasztalata és ennek nemzetközi jelentősége. ISzSzSzR 1967. 6. sz. 10–42.
- Dolgin B. O.*: A Szovjet Észak mai népeinek kialakulása. SZE 1967. 3. sz. 3–15.
- Drobizseva L. M.*: A köztársaságok társadalmi egyenlősége és a nemzeti viszonyok a Szovjetunióban. ISzSzSzR 1967. 1. sz. 67–81.
- Rumjancev A. M.*: A szovjet társadalom fejlődése tudományos vetésének alapja. (A társadalomtudományok néhány aktuális feladata.) VAN 1967. 1. sz. 3–12.
- Kornijlov A. V.*: A szovjet munkásszervei történeti kúrdetése. PIS 1967. 4. sz. 24–35.
- Skaratan O. I.*: A szovjet munkásszervei társadalmi struktúrája. VF 1967. 1. sz. 28–39.
- Vorobjov Ju.*: A szocialista munkamegosztás és a szöveteségi köztársaságok ipari fejlődése. VE 1967. 11. sz. 12–18.
- Bogoutyginov A., Visnyevszkij A.*: Az orosz munkásszervei és a közép-ázsiai nemzeti köztársaságok, valamint Kazahsztán felvirágzása. Kom 1967. 2. sz. 14–26.
- Vellouz B.*: A szovjet gazdaság jelenlegi helyzete. ÉP 160. (1967. nov.) 51–60.
- Volodarszkij L.*: A Szovjetunió ipari fejlődésének történelmi tapasztalatai. Kom 1967. 1. sz. 17–26.
- Pihlov V. T.*: A szovjet ipar törzstörzsdéséről. VI 1967. 1. sz. 131–138.
- Kravcsenko I. M.*: Szovjet-Bukovina gazdaságának szocialista átszervezése. UIZs 1967. 8. sz. 11–18.
- Szimus P. I.*: A Szovjetunió parasztága társadalmi természetének átalakulása. VF 1967. 12. sz. 3–14.
- Petrenko V. Sz.*: Változások az ukrán kolhozparasztág összetételében, munkafeltételeiben és életében. UIZs 1967. 4. sz. 56–65.
- Wychech Cz.*: A lengyel–szovjet kapcsolatok. ND 1967. 11. sz. 55–62.
- Barron G.*: A francia–szovjet együttműködés. ÉP 160. (1967. nov.) 149–154.
- Ioffe A. Je.*: Francia haladók közéleti férfiak és történetesek a Szovjetunió békeharcairól és a szovjet–francia kapcsolatokról. ISzSzSzR 1967. 5. sz. 205–216.
- Majorov Sz. M.*: A SzKP harca a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élése lenini eszméjének megvalósításáért. VIK 1967. 7. sz. 24–38.
- Gladkov I.*: A szocializmus szovjetunióbeli felépítésének lenini terve győzelme. VE 1967. 3. sz. 8–21.
- Szicsereva A. Sz.*: Hogyan számolták fel a munkanélküliséget a Szovjetunióban. VI 1967. 1. sz. 27–37.
- Rascati M.*: A szovjet állam szervezete. RHDGM 68. (1967. okt.) 1–14.
- Batchourine A.*: A Szovjetunió gazdasági fejlődésének jelenlegi szakasza és a burzsoá kritikusok. Pensée 136. (1967. nov.–dec.) 24–39.
- Piszmennij, G. G.*: A nép és hadsereg egységének jelentősége a Szovjetunió védelmi képességének erősödésében. UIZs 1967. 2. sz. 3–13.

Törökország

- Fotino N.*: Az Association Internationale d'Études Sud-Est Européennes Irodájának és Bizottságának V. ülése a törökországi levéltárak és más országok oszmán-török levéltári állagairól tárgyában. S 1967. 3. sz. 555–557.; RRIH 1967. 3. sz. 487–489. [Ankara és Istanbul, 1966. dec. 29.–1967. jan. 2.]
- Reychman J.*: A török történetesek újabb munkái. KH 1967. 1. sz. 117–130.
- Todorov N., Dimitrov St.*: A történettudomány központjai Törökországban. IP 1967. 2. sz. 149–153.
- Horniker A. L.*: Oszmán-török diplomatika. Az irodalom szemléje. Bst 7/1. (1966) 135–154.
- Kopčan V.*: Török okiratok és levelek a szlovák történethez. SUBBH 1967. 1. sz. 105–122.
- Miller A. P.*: Törökország történetének interpretációja a szovjet „Egyetemes történet”-ben. ÉB 6. (1967) 159–164.
- Mayer M. S.*: Az oszmán birodalom és a balkáni népek. (A délkelet-európai történetesek publikációinak és tanulmányainak szemléje.) NAA 1967. 1. sz. 133–142.
- Trofimov A.*: Gazdasági tudományos kutató intézetek és szervezetek Törökországban. NAA 1967. 1. sz. 234–237.
- Mehmet M. A.*: Egy török irat a Moldvában és Havasalföldön a 15–16. században beszédett harácsról. RESE 1967. 1–2. sz. 265–274.
- Sučeska A.*: Az „a'yan” (előkelő) fogalmának jelentése

- és fejlődése az oszmán birodalomban. SoF 1966. XXV. köt. 3-26.
- Villani-Gandossi Chr.*: Adalékok a Velence és az ottomán porta közötti diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok történetéből a 10. században. SoF XXVI. (1967) 22-45.
- Ratkoš, P.*: Szlovákia az oszmán expanzió idején 1526-1532. (Az első oszmán hadjárat, 1530.) HC 1967. 2. sz. 219-234.
- Beldiceanu N.*: Törvényhozó Szulejmán oklevelei a srebrnici és sasi ezüstbányákról. SoF XXVI. (1967) 1-21. [1548.]
- Bojanic-Lukač D.*: A gallipoli szerbek múltjáról. ZDN 48. (1967) 91-94.
- Matkovski A.*: A török hatóságok rendszabályai a macedóniai rablóbandák kiirtására a 17. század első felében. JIC 1967. 1-4. sz. 137-203., és SoF XXVI. (1967) 46-71.
- Bartl P.*: A velenceiek háborúja a törökökkel 1690-ben Guido Bonaventura pápai füst levelei nyomán. SoF XXVII. (1967) 88-101.
- Mehmet M. A.*: Moldva és Havasalföld Portához való viszonyának újraszabályozása 1792-ben. (A Kanun-name törvénykönyv.) S 1967. 4. sz. 691-707.
- Kaleshi H., Kornarumff H. J.*: A prizreni vilájet. Adalék a török államreform történetéhez a Balkánon a 19. században. SoF XXVI. (1967) 176-238.
- Kazakov N. I.*: Az 1812. évi bukaresti béke történetéből. ISzSzSzR 1967. 3. sz. 125-128.
- Berindei D., Mutascu Tr.*: Hogyan folyt le az első drágásani csata, 1821. május 29. S 1967. 2. sz. 357-361.
- Balasa D.*: A Drágásani „kolostor” helyének meghatározása az 1821. május 29-i pandurok és törökök közötti ütközetet kapcsolatban. S 1967. 2. sz. 352-356.
- Petkov I.*: Az orosz-török felszabadító háború és a bolgárok segítése a Plevén körül harcokban 1877-ben. NV 1967. 12. sz. 80-86.
- Beszkovij L. G.*: Az 1877-1878. évi orosz-török háború és a balkáni népek felszabadító harca. VI 1967. 6. sz. 30-46.
- Spilkoza V. I.*: Az ifjú-török mozgalom francia irodalmának szemléje. NAA 1967. 2. sz. 159-171.
- Corrigan H. S. W.*: Német-török kapcsolatok és az 1914-es háború kitörése: újjáértékelés. PP 36. (1967. ápr.) 144-152.
- Perszic M. A.*: Török internacionalisták Oroszországban. NAA 1967. 5. sz. 59-67.
- Glaneck J.*: A németek törökországi politikája és a Szovjetunió megtámadása. ZG 1967. 2. sz. 253-259.
- Hakov Dzs.*: Törökország külpolitikájának fő tendenciái a második világháború alatt. IP 1967. 6. sz. 3-33.
- Sertel I.*: A kemalizmus gazdaságpolitikája és hogy viszonyul ehhez a mai török értelmiség. NAA 1967. 2. sz. 23-34.
- Csernyikov I. F.*: Szovjet-török kapcsolatok 1960-1966-ban. UIZs 1967. 8. sz. 92-99.
- Barthel G.*: A török 5 éves terv. DAP 1967. 5. sz. 578-594.
- Barthel G.*: Külföldi tőke Törökországban. Wwv 1967. 8. sz. 1337-1353.
- Papadopoulos Th.*: Az orthodox egyház és a polgári hatóság. JCH 1967. 4. sz. 201-209.

Közel-Kelet

- Rubinstein A.*: Az állam és a vallás Izraelben. JCH 1967. 4. sz. 107-121.
- Prejean J.*: Gazdasági és politikai adalékok a Közep-Kelet néhány problémájához: A gazdasági fejlődés forrásai és valódi jellege az izraeli társadalomban. ÉP 156. (1967. júl.) 103-123.
- Zaharov A. M.*: Szíria munkásosztályának összetétele és struktúrája. NAA 1967. 2. sz. 19-27.
- Artamonov R. T.*: Az afganisztáni társadalmi fejlődés szakaszainak jellemzése a második világháború után. NAA 1967. 3. sz. 48-61.

Irán

- Nekrológ Szaid Nafiszról.* NAA 1967. 2. sz. 246-247. [1895-1966]

- Khachikian L.*: Egy örmény kereskedő Perzsiában, Indiában és Tibetben, 1882-1893. Ann 1957. márc.-ápr. 231-278.
- Keddie N. K.*: A brit politika és az iráni ellenállás, 1901-1907. JHM 1967. 3. sz. 266-282.

India

- Oommen T. K.*: Charizma, társadalmi struktúra és társadalmi változás. CSSH X/1. (1967. okt.) 85-99. [Indiában]
- Furrer G.*: Település- és mezőgazdaságföldrajzi megfigyelések a Brado völgyében (Karakorum). ZAA 1967. 1. sz. 6-13.
- Farmer B. H.*: Az úttörő paraszt Indiában. Összehasonlítás Ceylonnal. Ann 1967. nov.-dec. 1227-1244.
- Khachikian L.*: Egy örmény kereskedő Perzsiában, Indiában és Tibetben, 1882-1893. Ann 1967. márc.-ápr. 231-278.
- Morris M. D.*: Az értékek mint a gazdasági fejlődés akadályai Dél-Ázsiában: történeti áttekintés. JEH 1967. 4. sz. 588-607. [1750-, Indiában]
- Ray Sibnarayan:* India: a függetlenség után. JCH 1967. 12. sz. 125-142. [A 20. század történetírása]
- Moore R. J.*: A whigek alkonya és az indiai tanácsok reformja, 1886-1892. THJ 1967. 3. sz. 400-414.
- Martin B.*: India baloldali pártja és demokratikus erői. DAP 1967. 8. sz. 950-956.
- Schmiedel E.*: Az indiai jobboldal és politikai céljai. DAP 1967. 8. sz. 963-971.
- Spree A.*: Az indiai nagyburzsoázia veszélye India független fejlődése szempontjából. DAP 1967. 8. sz. 957-962.
- Komarov E. N.*: A burzsoá társadalom kritikája és egalitárius koncepciók Indiában. NAA 1967. 6. sz. 40-51.
- Rejsznyer L. I., Sirokov G. K.*: Ipari forradalom a mai Indiában. (Változások a nagy és kisipar viszonyában.) NAA 1967. 2. sz. 5-18.
- Jaskin V. A.*: A foglalkoztatottság kérdése és a tervezés Indiában. NAA 1967. 1. sz. 43-52.

Vietnam

- Cseskov M. A.*: Vita a parasztmozgalmak jellegéről. (Egy vietnami történeti folyóirat hasábjai nyomán.) NAA 1967. 2. sz. 149-158.
- Taraszkina L. A.*: A kézműipar kooperálása a Vietnami Demokratikus Köztársaságban. NNA 1967. 2. sz. 35-41.
- Cseskov M. A.*: Az első szovjet-vietnami forradalmi kapcsolatokból. NAA 1967. 5. sz. 84-88. [20-as évek eleje]
- Gdanskij M.*: Egy titkos szerződés (1954) Indokína kérdésében. SM 1967. 11. sz. 69-82.

Indonézia

- Tyurin, V. A.*: Indonézia történetének problémái a mai burzsoá historiográfiában. VI 1967. 1. sz. 159-165.
- Kilone P. D.*: „India” kultúra és viszonya a városi élethez. CSSH IX/4. (1967. júl.) 407-426. [Indonéziában a 19. századtól.]
- Fessen H.*: Az indonéz falu kizsákmányolási formái 1945 és 1960 között. WZHU 1967. 3. sz. 475-483.

Mongólia

- Saszyina N. P.*: Mongólia történetének tanulmányozása Október után. NAA 1967. 4. sz. 60-74.
- Tyilkov V. I.*: A szocialista építés befejezésének programja a Mongol Népköztársaságban. NAA 1967. 1. sz. 19-27.

Kína

- Felber R.*: Újabb szovjet munkák Kína régi történetéről. ZG 1967. 5. sz. 875-882.

- Perelomov L. Sz.*: Az ideológia szerepe a despotikus állam létrejöttében a régi Kínában. NAA 1967. 3. sz. 62–73.
- Grimm T.*: Tradíció és forradalom Kínában. Gondolatok az ázsiai tradíciók halmazállapotáról. HZ 1967. 1. sz. 79–103.
- Rubin V. A.*: A kínai politikai gondolat két forrása. VI 1967 3. sz. 70–81.
- Szemreinszkij Sz. V.*: Hogy fogadták az orosz követéseket a 17. században Kínában. UIZs 1967. 4. sz. 971–100.
- Teng To*: A 17–18. századi Kínában. A men-tu-ku-i szénbányák. Ann 1967. jan. –febr. 50–87.
- Saeki T.*: Gazdaság és abszolutizmus az újkori Kínában: a jan gcsoui sókereskedők esete. RH CCXXXVII. (1967. júl. –szept.) 15–30.
- Perkins D. H.*: A kormány mint az iparosítás akadályai: a 19. századi Kína esete. JEH 1967. 4. sz. 478–492. [Hozzászólások, uo. 510–560.]
- Chang J. K.*: A kínai szárazföldi ipari fejlődése, 1912–1949. JEH XXVII/1. (1967. márc.) 56–81.
- Schermer H.*: Szun Jat-szen történelemfelfogása. WZHU 1967. 3. sz. 435–442.
- Schermer H.*: Szun Jat-szen és az Októberi forradalom. ZG 1967. 1. sz. 46–63.
- Koszt'jin Ju.*: Az Októberi Forradalom két fogadtatása Kínában. NAA 1967. 5. sz. 76–83.
- Gyeljuszin L. P.*: Az Októberi Forradalom és Kína. (Visszhangok a huszas évek kezdetén). NAA 1967. 6. sz. 32–33.
- Kartunova A. I.*: Az Októberi Szocialista Forradalom és a nemzeti felszabadító mozgalom Kínában, 1917–1927. NNI 1967. 6. sz. 16–30.
- Müller R. R.*: Tudományos források a Kínai Népköztársaság mezőgazdaságának kollektivizálásához. WZHU 1967. 3. sz. 419–434.
- Andrejev M. A.*: A kínai tőke Délkelet-Ázsiában. NAA 1967. 4. sz. 38–43.
- Malovejev M. I.*: A mai Honkong néhány társadalmi-gazdasági problémája. NAA 1967. 4. sz. 49–59.
- nelmi Társulat konferenciáján. BSt 7/1. (1966) 166–171. [San Francisco, 1965. dec. 28–30.]
- Bushkoff L.*: Balkán történet az Amerikai Történeti Társulat évi közgyűlésén. BSt 6/1. (1965) 185–188. [Washington, 1964. dec. 23–30.]
- Clarke J. F.*: Konferencia Jügoszláviáról a Stanford egyetemen. BSt 7/1. (1966) 173–175. [1965. dec. 3–4.]
- Turchynski E.*: A nemzeti kérdés a Habsburg-birodalomban a 19. században. BSt 7/1. (1966) 162–165. [Konferencia Bloomingtonban, 1966. ápr. 2–7.] További beszámolókat I. Ausztriánál.
- Nichols R. E.*: A történelem egy öngazgató kultúrában. AHR LXXII/2. (1967. jan.) 411–424. [USA]
- Unger I.*: Az „új baloldal” és az amerikai történelem: néhány új irányzat az Egyesült Államok történetírásában. AHR LXXII/4. (1967. júl.) 1237–1263.
- Wilson R. J.*: Az Egyesült Államok: a liberalizmus újraértékelése. JCH 1967. 1. sz. 93–106. [A 20. század történetírása.]
- Bonnel U.*: Néhány újabb amerikai könyv adatai a tengerészet történetével kapcsolatban. RHES XLV/2. (1967) 119–128.
- Cserkasov I. I.*: Az Októberi Forradalom hatása a marxista filozófiai gondolkodás fejlődésére az Egyesült Államokban. VF 1967. 4. sz. 32–43.
- Baker S.*: A szarvasmarha-tenyésztés bevezetése és elterjedése az Amerikai Egyesült Államokban. ZAA 2. sz. 176–193. [16–19. sz.]
- Soll L. F.*: A puritanizmus, kapitalizmus, demokrácia és az új tudomány. AHR LXXIII/1. (1967. okt.) 18–29.
- Gleason Ph.*: A bevándorló csoportok érdeke a haladó reformokban. A német-amerikai katolikusok esete. AHR LXXIII/2. (1967. dec.) 367–379.
- Walton G. M.*: A termelékenység változásának forrása az amerikai gyarmati hajózáásban, 1675–1775. ECHR XX/1. (1967. ápr.) 67–78.
- Conrad A. H., Down D., Engerman St., Ginzberg E., Kelso Ch., Meyer J. R., Scheiber H. N., R. Sutcl.*: A rabszolgaság mint a gazdasági fejlődés akadályai az Egyesült Államokban. JEH 1967. 4. sz. 518–560.
- Bolhovityinov N. N.*: Új munkák az orosz–amerikai kereskedelemről a 18. században és a 19. század elején. NNI 1967. 4. sz. 122–126.
- Taylor G. R.*: Az amerikai városok növekedése a vonatkorokat megelőzőleg. JEH 1967. 3. sz. 309–339.
- Rosenberg N.*: Angol–amerikai bérddifferenciák 1820-ban. JEH 1967. 2. sz. 221–229.
- Marmor Th. R.*: Iparosítás-ellenesség és a régi Dél: J. C. Calhoun agrárperspektívája. CSSH IX/4. (1967. júl.) 377–406. [1828–1850]
- Marshall L. L.*: A whig-párt különös abortusa. AHR LXXII/2. (1967. jan.) [1834]
- Laurent P.-H.*: Angol–amerikai diplomácia és a belga jóváértélt viták, 1836–1842. THJ 10/2. (1967) 197–217.
- David P. A.*: A real-termelés növekedése az Egyesült Államokban 1840 előtt: új bizonyító anyag, ellenőrzött feltételek. JEH 1967. 2. sz. 151–197.
- Drummond I. M.*: A munkaerő hiánya és az amerikai ipar hathatóságának problémája 1850-ben: megjegyzés. JEH 1967. 3. sz. 383–390.
- Stanek, J.*: A cseh szekció tevékenysége az I. Internacionáléban New Yorkban. CCH 1967. 2. sz. 263–276.
- Kuller St. I.*: Az „Ex parte McCordle”-ügy: bírósági tehetetlenség? A Legfelső Bíróság és a rekonstrukciós törvény új megvilágításban. AHR LXXII/3. (1967. ápr.) 835–851. [1868]
- Harbeson R. W.*: Vasutak és szabályozás, 1877–1916: Összeesküvés vagy közérdek? JEH 1967. 2. sz. 230–242.
- Szomolenszkij V.*: Az Amerikai Egyesült Államok és az 1879–1884. évi csendesóceáni háború. NNI 1967. 3. sz. 16–30.
- Cunningham R. J.*: A keresztény tudomány hatása az amerikai egyházakra, 1880–1910. AHR LXXII/3. (1967. ápr.) 885–905.
- Du Boff R. B.*: Az elektromosság bevezetése az amerikai iparban. ECHR XX/3. (1967. dec.) 509–518. [1885–90]
- Holbo P. S.*: Az elnök vezetés szerepe a külügyekben W. McKinley és a Turpie-Foraker törvénykiegészítés. AHR LXXII/4. (1967. júl.) 1321–1335.

Japán

- Tyhivinszkij Sz. L.*: Japán történetének néhány kérdése a mai szovjet történetírásban. VI 1967. 4. sz. 143–156.
- Szaposnyikov B. G.*: Szovjet-Oroszország egy japán levelező szemével. NAA 1967. 5. sz. 89–93. [1917/18.]
- Tohepa P. P.*: Az Októberi Forradalom hatása Japánra. NAA 1967. 5. sz. 68–75.
- Fry M. G.*: Az észak-atlanti háromszög és az angol–japán szövetség felmondása. JMH 1967. 1. sz. 46–64. [1921]
- Kuzmin M. Sz.*: Kulturális kapcsolatok a Szovjetunió és Japán között Október után, 1925–1932. NAA 1967. 5. sz. 133–143.
- Yamamura K.*: A samurajok szerepe a modern bankélet kifejlesztésében Japánban. JEH 1967. 2. sz. 198–220.
- Siedensticker E.*: A japán regény és az elnemkötelezettség. JCH 1967. 2. sz. 177–194.
- Miskin Je. P.*: A japán munkásosztály helyzete. NAA 1967. 4. sz. 5–21.
- Jansen M. B., Stone L.*: Nevelés és modernizálás Japánban és Angliában. CSSH IX/2. (1967. jan.) 208–232.

Amerikai Egyesült Államok

- Laourdas B.*: Nekrológ G. C. Soulisról, 1927–1966. BSt 7/1. (1966) 195–196.
- Leuchtenburg W. E.*: Az American Historical Association 81. évi ülése. AHR LXXII/3. (1967. ápr.) 1185–1186. [New York, 1966, dec. 28–30. Ülési jegyzőkönyvek: uo. 1186–1210.]
- Buschkoff L.*: Kelet-európai történet az Amerikai Törté-

- Vatter H. G.: Volt-e forradalom a 20. században a tartós használati tárgyak fogyasztási piacán? JEH XXVII/1. (1987. márc.) 1–16.
- Beljavszkaja I. A.: A dszungel-törvény elleni harcosok. (Mozgalom az 1900-as években az USA-ban.) NNI 1967. 4. sz. 72–81.
- Nousilhat Y.-H.: Az Egyesült Államoktól kapott francia kölcsön 1916 júliusában az American Foreign Securities Co. által nyújtott kölcsön. RHMC XIV. (1987 okt.–dec.) 356–374.
- Zivoinović D. R.: Az amerikai politika az Adriai-tengeren: 1917 december–1919 április. EEQ 1967. 3. sz. 173–215.
- Zubok L. I.: Eugen Debs — Október ügyének védelmezője. VI 1967. 8. sz. 130–142. [USA munkászvezér, 1855–1926]
- Foner Ph. S.: A Nagy Októberi Forradalom hatása az amerikai szocialista és munkásmozgalomra. NNI 1967. 3. sz. 3–15.
- Kosztyin P. V.: Háború a munkásmozgalom ellen hadüzenet nélkül. (Az amerikai tőkésrend írség működésén.) VI 1967. 2. sz. 134–143. [1919–1927]
- Lorant J. H.: Technológiai változások az amerikai gyárparban az 1920-as években. JEH 1967. 2. sz. 243–246.
- Patterson T.: A New Deal és az államok. AHR LXXIII/1. (1967 okt.) 70–84.
- Voronov V. B.: MacArthur: egy katonai karrier kezdete és vége. NNI 1967. 1. sz. 17–33.
- Hytier A. D.: Az Egyesült Államok európai politikája 1939 és 1941 között. RHDGM 67. (1967. júl.) 31–50.
- Szergejev F. M.: Az amerikai felderítés a Pearl Harbour-i katasztrófa után. NNI 1967. 3. sz. 114–126.
- Diggins J. P.: Amerikai katolikusok és itáliai fasiszmus. JCH 1967. 4. sz. 51–68.
- Worsley T. B.: A gazdasági stabilizáció. RHDGM 65. (1967. jan.) 75–94. [Az amerikai háború gazdasági háttere.]
- Smith B.: A gazdasági mobilizáció. RHDGM 65. (1967. jan.) 37–74.
- Leighton R. M.: A fegyverek vagy a hadseregek? „A politika arzenálja” politikájának kezdetei. RHDGM 65. (1967. jan.) 7–24.
- Blum A. A., Grossman J.: Az ipari munkások problémája. RHDGM 65. (1967. jan.) 25–36. [Az amerikai háború gazdasági háttere.]
- Jakovlev N. N.: Harry Truman politikai portréja. NNI 1967. 2. sz. 49–65.
- Jakovlev N. N.: Hogy lett Kennedy elnök? VI 1967. 3. sz. 109–125. 4. sz. 117–132. 5. sz. 123–131.
- Kübler J.: A „haladás szövetsége”. A stratégiai-taktikai új orientáció gyökerei és kudarcra az USA latin-amerikai politikájában John F. Kennedy elnöksége idején. ZG 1967. 8. sz. 1436–1459.
- Gross H.: A Kennedy-forduló és a keleti-nyugati kereskedelem. DDr 1967. 3. sz. 121–133.
- Grigorjev V. G.: Az amerikai imperializmus és a kubai forradalom, 1959–1961. április. NNI 1967. 1. sz. 58–66.
- Liveny V. A.: Az USA-beli szakszervezeti mozgalom álláspontja a külpolitika kérdésében, a koreai háborútól a vietnami háborúig. UIZs 1967. 4. sz. 76–84.
- Petrov V. F.: A mai amerikai irodalom az USA nemzetközi kapcsolatainak és külpolitikájának kérdéseiről. VI 1967. 3. sz. 178–190.
- Vizkov Sz. I.: A Nagyiparosok Nemzeti Szövetsége és az USA külpolitikája. NNI 1967. 1. sz. 87–75.
- Kolcsynski J.: Az Amerikai Egyesült Államok szocialista országokkal szembeni politikájának elméleti alapelvei. SM 1967. 2. sz. 13–43.
- Maretki H.: Antikommunizmus az amerikai imperializmus külpolitikájában. DAP 1967. 11. sz. 1361–1367.
- Urbaniak J.: Latin-Amerika és az Egyesült Államok. SM 1967. 6. sz. 13–27.
- Muradjan A. A.: Az USA politikájának neokolonialista koncepciói Ázsiában és Afrikában. VI 1967. 8. sz. 185–194. [Szemle]
- Diamond S.: Az értékek mint a gazdasági fejlődés akadályai: az amerikai gyarmatok. JEH 1967. 4. sz. 561–575.
- Lihacsev B.: Az amerikai négerrek felszabadító harca. Kom 1967. 14. sz. 100–109.

- Segal D. R.: Osztályok, rétegek és pártok Nyugat-Németországban és az Egyesült Államokban. CSSH X/1. (1967. okt.) 66–84.
- Sulman St.: Irodalom és forradalom az Egyesült Államokban: a Partisan Review. JCH 1967. 2. sz. 161–176.
- Herbst J.: Egyetem és ifjúság Amerikában. JCH 1967. 3. sz. 165–182.
- Karier Cl. J.: Elit vélemények az amerikai közoktatásról. JCH 1967. 3. sz. 149–164.
- Lan W.: Az USA „új gazdaságpolitikája”. Ww 1967. 8. sz. 1323–1336.

Latin-Amerika

- Konetzke R.: Latin-Amerika történeti sajátosságának néhány alapvonása a nyugati féltekén. HZ 1967. 1. sz. 1–78.
- Mauro Fr.: Hogyan fejlődtek a francia kutatásokat Latin-Amerika történetéről. RHMC XIV. (1967 okt.–dec.) 424–445.
- Konetzke R.: Az amerikai kontinens egy történeti képeiről. SW 1967. 1. sz. 100–105. [P. Chaunu: L'Amérique et les Amériques a. könyvéről.]
- Wachtel N.: A legyőzötték víziója: a spanyol conquista a bennszülött folkloreban. Ann 1967. máj.–jún. 554–585. [León-Portilla könyvével kapcsolatosan.]
- Grigulevics I. R.: Az inkvizíció büntetel Spanyol-Amerikában. NNI 1967. 1. sz. 44–57.
- Savaria A. J.: P. Antonio Vieira S. J. és a fekete rabszolgaság kérdése a 17. században. Ann 1967. nov.–dec. 1289–1309.
- Sulgovszkij A. F.: A proletárforradalom Oroszországban és antilperialista mozgalom Latin-Amerikában. VI 1967. 11. sz. 92–106.
- Koval B. I., Kononova N. Sz.: Az Októberi Forradalom és a munkásmozgalom új szakaszának kezdete a latin-amerikai országokban. NNI 1967. 4. sz. 18–30.
- Kossok M.: A latin-amerikai felszabadítási mozgalom aktuális problémái. ZG 1967. 8. sz. 1317–1356.
- Urbaniak J.: Latin-Amerika és az Egyesült Államok. SM 1967. 6. sz. 13–27.
- Ioffe A. Je.: A Szovjetunió és Latin-Amerika. (Kulturális kapcsolatok a második világháborúig.) NNI 1967. 3. sz. 81–89.
- Zisonenko A. I.: A Szovjetunió és Latin-Amerika. DAP 1967. 10. sz. 1206–1213.
- Wolf E. R., Hansen E. C.: A caudillo politika: struktúraelemzés. CSSH IX/2. (1967. jan.) 163–179. [A dél-amerikai armális nemesség.]
- de Kadt E.: Paternalizmus és populizmus. A katolicizmus Latin-Amerikában. JCH 1967. 4. sz. 89–106.
- Codovilla V.: A Nagy Októberi Forradalom hatása Argentínára. Kom 1967. 15. sz. 137–149.
- Nadra F.: A Nagy Október és Argentina. NNI 1967. 5. sz. 34–45.
- Avalero O.: Harc a nép érdekeiért (Argentína kommunista Pártjának 50. évfordulójára.) NNI 1967. 6. sz. 31–41.
- Pantaleón M.: Argentina szociális elmaradottsága. DAP 1967. 5. sz. 594–602.
- Agosti H. P.: A másfél százados függetlenség korának filozófiája. NNI 1967. 2. sz. 39–48. [Argentina].
- Gyakonov D. A.: Lima Barreto — a Nagy Október lángoló propagandistája Brazíliában. NNI 1967. 6. sz. 91–98.
- Cukanov O. P.: Kubicssek elnök gazdaságpolitikájához, 1956–1961. NNI 1967. 2. sz. 120–126.
- Gagarin F. A.: A Népfront Chilében. (A történetírás néhány kérdése.) NNI 1967. 1. sz. 124–141.
- Bataillon M.: A perui telepesek V. Károly ellen: a Pizarro-féle mozgalom elemzése, 1544–1548. Ann 1967. máj.–jún. 479–494.
- Jara A.: A 16. századi Peruban: a pénzfémek termelésének görbéje. Ann 1967. máj.–jún. 590–608.
- Pintos F. R.: Az osztályharc a hegyi Peruban a függetlenségi háborúk idején. NNI 1967. 1. sz. 86–89.
- Pike F. B.: Az egyház és az állam Peruban és Chilében 1840 óta. (Ellentétek vizsgálata). AHR LXXIII/1. (1967. okt.) 30–50.
- Kovalev Je. V.: A partizánháború antiféudális és anti-imperialista gyökerei Kolumbiában. VI 1967. 2. sz. 59–71.

- Marques P., Ojeda A.*: Október eszméi és a venezuelai paraszti forradalmi mozgalma. NNI 1967. 5. sz. 29–33.
- Manigat L. F.*: Az amerikai túlsúly behelyettesítése a francia helyett Haitiban a 20. század elején: az 1910–1911 évi konjunktúra. RHMC XIV. (1967. okt.–dec.) 321–355.
- Frostin Ch.*: A szent-domingói telepések és az anyaország. RH CCXXXVII. (1967. apr.–jún.) 381–414.

Mexico

- Florescano H.*: A történettudomány fejlődése Mexicóban. NNI 1967. 6. sz. 129–137.
- Vázquez de Knauth J.*: Mexico: Közoktatás és nemzeti integráció. JCH 1967. 3. sz. 203–216.
- Alperovics M. Sz.*: A mexicói címer. VI 1967. 5. sz. 217–218.
- Suciu I. D.*: Román visszhangok a mexicói háború időszakában, 1862–1867. RRH 1967. 5. sz. 789–804.
- Lavrov N. M.*: Az 1910–1917. évi mexicói forradalom történetírásából. NNI 1967. 3. sz. 138–145.
- de Neymet M.*: A munkásosztály az 1910–1917. évi mexicói forradalomban. NNI 1967. 3. sz. 90–99.
- Alba V.*: A mexicói forradalom és a politikai rajz szerepe. CSSH IX/2. (1967. jan.) 121–136.
- Piel J.*: Dekolonizáció és elmaradt fejlődés: Mexico a 19. században: Tocaroyoc 1921. RHMC XIV. (1967. okt.–dec.) 375–405.

Kuba

- Nunes Dias M.*: A regisztrált hajók forgalma Havana és a spanyol kikötők között a „szabad kereskedelem” korszakában, 1787–1789. RHES XIV/2. (1967) 87–104.
- Aguirre S.*: A Nagy Októberi Forradalom és Kuba munkásosztálya. NNI 1967. 5. sz. 46–58.
- Nyitoburg E. L.*: „Az ezer gyilkosságok elnöke”. NNI 1967. 2. sz. 66–82. [G. Machado i Morales v. kubai elnök.]
- Cabrera O. G.*: Antonio Gyteras és az 1933. évi forradalom. 1967. 6. sz. 66–72.
- Szlezkin L. Ju.*: Így kezdődött a kubai forradalom amerikai történetírása. NNI 1967. 2. sz. 127–137.
- Szokolova Z. I.*: A 82 forradalmár partraszállása a „Granma” hajóval. NNI 1967. 4. sz. 54–60. [Kubában, 1956. dec. 2.]

Kanada

- Fohlen Cl.*: Kanadában, egy évszázaddal a konföderáció után. RH CCXXXVII. (1967. júl.–szept.) 135–146.
- Dubuc A.*: Montreal és a gőzhajózás kezdetei a Szent Lőrinc folyón. RHES XLV/2. (1967) 105–118.
- Dubuc A.*: A társadalmi osztályok Kanadában. Ann 1967. 4. sz. 829–844. [1837–38. k.]
- Schields R. A.*: Kanadai szerződési tárgyalások Franciaországgal: az angol birodalom kapcsolatai 1878–1883-ban. BIHR XL/102. (1967. nov.) 186–202.
- Kravecuk P.*: Az Októberi Forradalom visszhangja Kanadában. UIJZ 1967. 10. sz. 33–39.
- Thomson D. C.*: Kanada Németországgal szemben folytatott politikája 1945-től. VfZg 1967. 4. sz. 377–402.

Afrika

- Kremeny K. Sz.*: A Szovjetunió és Afrika. (Tudományos konferencia Moszkvában.) VÁN 1967. 9. sz. 79–82 [1967. jún. 21–22.]
- Nersiszev G. A.*: Az afrikánisztika a külföldi szocialista országokban. NAA 1967. 1. sz. 223–229.
- Szevellov, A. B.*: Egy elfelejtett név. (N. G. Kokovcov az első orosz Afrika-kutató.) VI 1967. 1. sz. 215–217.
- Köhler O.*: Német hozzájárulása Afrika történetének

- ismeretéhez Szudán, Felsőguinea, Abesszinia. HZ 1967. 1. sz. 104–144.
- Szucecseszkij A.*: Hieratikus és demokratikus papiruszok. VI 1967. 1. sz. 217–219.
- Zavodski T.*: A lengyel archeológiai csoport leletei Farasban és a leletek fontossága a bizánci művészettörténet számára. RESE 1967. 1–2. sz. 283–298. [Észak-Szudán]
- Hopkins A. G.*: A nyugati Szudán a középkorban: a fejlődés lemaradása a nyugat-szudáni királyságokban. PP 37. (1967. júl.) 149–156. [Hozzászólás M. Malowist, uo. 157–162.]
- Poncet J.*: A hillali „katasztrófa” mítosza. Ann 1967. szept.–okt. 1099–1120. [11. sz.]
- Dziubiński A.*: Marokkó atlanti partjának portugál megszállása gazdasági és társadalmi mozzanatai 1472–1550-ben. PH 1967. 3. sz. 437–463.
- Grabski A. F.*: Néhány megjegyzés a lengyel lovagok szerepéről Marokkóban a 15. században. PH 1967. 3. sz. 515–517.
- Saraiva A. J.*: P. Antonio Vieira S. J. és a fekete rabszolgaság kérdése a 17. században. Ann 1967. nov.–dec. 1289–1309.
- Valensi L.*: Keresztény rabszolgák és fekete rabszolgák Tuniszbán a 18. században Ann 1967. nov.–dec. 1287–1288.
- Ageron Ch-R.*: Algériai muzulmánok kivándorlása Tímecenből, 1830–1911. Ann 1967. szept.–okt. 1047–1068.
- Beachy R. W.*: Macdonald expedíciója és az ugandai lázadás, 1897–1898. THJ 10/2. (1967) 237–254.
- Mazuri A. A.*: Az iszlám, a politikai vezetés és gazdasági radikalizmus Afrikában. CSSH IX/3. (1967. apr.) 274–291.
- Gafurov B. G.*: A Nagy Október és a nemzeti felszabadító mozgalom. NAA 1967. 5. sz. 5–20.
- Szolodovnyikov V. G.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Afrika. NAA 1967. 5. sz. 37–47.
- Deutschland H.*: Az afrikai munkás- és szakszervezeti mozgalom fejlődése 1918–1945 között. Történetírás – források – tézisek. ZG 1967. 8. sz. 1422–1435.
- Nyecaaj V. I.*: A nemzeti-felszabadító mozgalom és a fejlődés társadalmi-gazdasági problémái a fiatal nemzeti államokban. UIJZ 1967. 3. sz. 67–74.
- Uljanovszkij R. A.*: A nemzeti-felszabadító mozgalmak mai szakaszának néhány vonásáról. NAA 1967. 5. sz. 21–36.
- Rathmann L.*: A nemzeti demokratikus fejlődés az arab térségben. ZG 1967. 8. sz. 1357–1384.
- Mährdel Ch.*: A hadsereg szerepe az afrikai népek nemzeti felszabadítási forradalmában. ZG 1967. 8. sz. 1406–1421.
- Kramer H., Kress A., Wienhold H.-J., Mardek H., Mährdel Ch.*: A Szaharától Afrika nemzeti felszabadítási mozgalmanak fejlődési tendenciái. ZG 1967. 8. sz. 1385–1405.
- Planck M.*: Afrika agráralkotmánya. ZAA 1967. 2. sz. 203–204.
- Rasztyannyikov V. G.*: Az élelmészeti probléma Ázsia és Észak-Afrika országaiiban. NAA 1967. 1. sz. 23–42.
- Grienig H.*: A földreform megvalósztatja az EAK társadalmi struktúráját. DAP 1967. 9. sz. 1110–1116.
- Voigt M.*: Az ipar fejlődése az EAK-ban. DAP 1967. 9. sz. 1103–1109.
- Perlmutter A.*: Egyiptom és az új középosztály mítosza: összehasonlító elemzés. CSSH X/1. (1967. okt.) 45–65.
- Nasser Fuad.*: Mindig a néppel a nép élcsapatában. VIK 1967. 2. sz. 15–24.
- Babici I.*: A román nép szolidaritása az etiopiai nép hősi harcában a fasiszta agresszió ellen, 1935–1936. RRH 1967. 2. sz. 257–274.
- Jagja V. Sz.*: Etiópia a fasiszta Itália igája alóli felszabadulása után. VI 1967. 6. sz. 64–77.
- Virabov A. G.*: Magreb országainak gazdasági integrációja: lehetőség és valóság. NAA 1967. 6. sz. 22–31.
- Monteil V.*: Ibn Khaldun, szociológus és történész, 1332–1406. RH CCXXXVII. (1967. apr.–jún.) 339–358.
- Poncet J.*: Ibn Khalduntól a gyenge fejlettségig. Maghreb történetének demisztifikációja. Pensée 131. (1967. jan.–febr.) 22–39.

- Büttner Th.*: Trópusi Afrika történeti és etnológiai irodalma az imperialista gyarmati hódítás előtt. ZG 1967. 8. sz. 1463–1479.
- Jordanszkij VI.*: A katonai diktatúrák jellege trópusi Afrikában. NAA 1967. 4. sz. 22–37.
- Bellamy J.*: Afrikai elit rétegek. Tanulmány Ghánáról. WZ 1967. 4. sz. 196–203.
- Az agrárforradalom Algériában. (Előzetes terv), DAP 1967. 1. sz. 110–127.
- Andrejev I. L.*: Az általános és a különös Mali társadalmi fejlődésében. NAA 1967. 2. sz. 42–54.
- Carbone C.*: A belga kolonializmus Ruandában és Urundiban. IGSS 1967. 1. sz. 138–159.
- Koszuha N. D.*: A társadalmi-gazdasági átalakulások Tanzániában. NAA 1967. 3. sz. 38–47.
- Toussaint T.*: Tanzánia útja a szocializmus felé. WZ 1967. 7/8. sz. 366–370.
- Gilbert B. B.*: Felelős kormány adása Transvaalnak: újabb megjegyzések egy mítoszhoz. THJ 1967. 3. sz. 457–459.

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK JEGYZÉKE

AHR	The American Historical Review (Richmond – New York – London)	NNI	Novaja i Novejsaja Isztorija (M)
AHRF	Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)	NRS	Nuova Rivista Storica (Roma – Milano)
AIIC	Anuarul Institutului de Istorie din Cluj (Cluj)	ÖGL	Österreich in Geschichte und Literatur (WI)
Ann	Annales. Economies, sociétés, civilisations (Paris)	ÖO	Österreichische Osthefte (Wien)
AV	Arhivski Vjesnik (Zagreb)	Pensée	La Pensée (Paris)
BIHR	Bulletin of the Institute of Historical Research (London)	PH	Przegląd Historyczny (Warszawa)
BS	Byzantinoslavica (Praha)	PIS	Prepodavaniye Isztorii v Skole (M)
Bst	Balkan Studies (Thessaloniki)	PP	Past and Present (London)
ČCH	Československý Časopis Historický (Praha)	PR	Putovi Revolucije (Zagreb)
CHM	Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)	RESE	Revue des Études Sud-est Européennes (București)
CSZH	Comparative Studies in Society and History (Hague)	RH	Revue Historique (Paris)
Dap	Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)	RHD	Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
DDr	Der Donauraum (Wien)	RHDGM	Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale (Paris)
EB	Études Balcaniques (Szófia)	RHES	Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)
EcHR	The Economic History Review (London – New York)	RHMC	Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
EEQ	East-European Quarterly (Boulder, Colorado)	RRH	Revue Roumaine d'Histoire (București)
EHR	The English Historical Review (London)	RS	Romanoslavica (București)
Ein	Einheit (Berlin, DDR)	S	Studii, Revista de istorie (București)
EP	Economie et politique (Paris)	SH	Shornik Historický (Praha)
FVL	Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Klausenburg – Hermannstadt)	SHK	Studia Historyczne (Kraków)
H	History (London)	SHS	Studia Historica Slovaca (Bratislava)
Hist	Historica (Praha)	SM	Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)
HČ	Historický Časopis (Bratislava)	SMM	Shornik Matice Moravské (Brno)
HJ	Historisches Jahrbuch (München – Freiburg)	SoF	Südostforschungen (München)
HŠ	Historické štúdie (Bratislava)	SS	Slezsky Sborník (Opava)
HZ	Historische Zeitschrift (München)	SUUBH	Studia Universitatis Babeș – Bolyai (Cluj)
IGSS	Istituto Gran sci, Studi Storici (Roma)	SW	Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
IIIB	Izvesztija na Insztituta za Isztorija (Szófia)	SzE	Szovjetszkaja Etnografija (M)
IP	Isztoriceszki Pregled (Szófia)	SzSz	Szovjetszkoje Szlavjanovegyenyije (M)
IRSH	International Review of Social History (Amsterdam)	SzV	Szrednviye Veka (M)
ISzSzSzR	Isztorija SzSzSzR (M)	THJ	The Historical Journal (Cambridge)
IZCG	Istoriski Zapisi Istorikog Instituta NR Crne Gore (Cetinje)	UIZs	Ukrajinszkij Isztoricsnij Zsurnal (Kijev)
JCH	Journal of Contemporary History (London)	VAN	Vesztnyik Akagzemil Nauk SzSzSzR (M)
JEH	The Journal of Economic History (New York)	VDI	Vesztnyik Drevnej Isztorii (M)
JGO	Jahrbuch für die Geschichte Osteuropas (München)	VE	Voproszi Ekonomiki (M)
JMH	The Journal of Modern History (Chicago)	VF	Voproszi Filozofii (d)
JIC	Jugoslovenski Istorijski Časopis (Beograd)	VfZg	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
KH	Kwartalnik Historyczny (Warszawa)	VI	Voproszi Isztorii (M)
Kom	Kommunist (M)	VIK	Voproszi Isztorii KPSSz (M)
LC	Lupta de Clasă (București)	Ww	Wirtschaftswissenschaft (Berlin, DDR)
MA	Le Moyen Age (Bruxelles)	WZ	Weg und Ziel (Wien)
MIOG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)	WZHU	Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch.-Sprachwiss. Reihe)
MÖS	Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)	ZfO	Zeitschrift für Ostforschung (Marburg/Lahn)
NAA	Narodov Azii i Afriki (M)	ZAA	Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie (Frankfurt/Main)
ND	Nowe Drogi (Warszawa)	ZDN	Zbornik za društvene nauke (Novi Sad)
		ZG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)
		ZPW	Z Pola Walky (Warszawa)

СОДЕРЖАНИЕ

ВЕНГЕРСКОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ 50 ЛЕТ

О первом номере „Vörös Ujság” (Красная Газета)..... 205

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

Ж. Теке: Главные черты венецианской внешней политики в XV в. 209

П. Шандор: К изучению методом исторической статистики крестьянского хозяйства после 1849 г. в комитате Дьёр 226

З. Сас: Румынский вопрос в политике первого правительства Иштвана Тисы (1904 г.) 254

Л. Тилковски: Роль Фольксбунда в истории Венгрии в годы второй мировой войны 294

ДИСКУССИЯ

Ш. Ауш: «Самостоятельное экономическое развитие или капиталистическое закабаление» (Примечания к одной дискуссии) 313

РЕПЕРТОРИЙ ЗАГРАНИЧНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ 323

INHALTSVERZEICHNIS

FÜNFZIG JAHRE UNGARISCHE KOMMUNISTISCHE PARTEI

Über die erste Nummer der „Vörös Ujság” (Rote Zeitung) 205

STUDIEN, BEITRÄGE

Zs. Teke: Die hauptsächlichsten Züge der Außenpolitik Venedigs im 15. Jahrhundert 209

P. Sándor: Zur geschichtsstatistischen Untersuchung des Bauernbesitzes nach 1849 im Komitat Győr 226

Z. Szász: Die rumänische Frage in der Politik der ersten Regierung István Tiszas (1904) 254

L. Tilkovszky: Die Rolle des Volksbunds in der Geschichte Ungarns während des zweiten Weltkriegs 294

DISKUSSION

S. Ausch: «Selbständige wirtschaftliche Entwicklung oder kapitalistische Abhängigkeit» (Bemerkungen zu einer Diskussion) 313

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN 323

TABLE DES MATIÈRES

LE PARTI COMMUNISTE HONGROIS A 50 ANS

Du premier numéro du Vörös Ujság (Journal Rouge)..... 205

ARTICLES

Zs. Teke: Les principales caractéristiques de la politique étrangère de Venise au XVe siècle 209

P. Sándor: L'analyse de statistique historique de la propriété paysanne dans le comitat de Győr après 1849 226

Z. Szász: La question roumaine dans la politique du premier cabinet d'István Tisza (1904) 254

L. Tilkovszky: Le rôle du Volksbund dans l'histoire de la Hongrie pendant la seconde guerre mondiale 294

DISCUSSIONS

S. Ausch: «Développement économique indépendant ou dépendance capitaliste» (Remarques sur une discussion) 313

REPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ETRANGERES..... 323

CONTENTS

THE HUNGARIAN COMMUNIST PARTY IS 50 YEAR OLD

About the first number of the Vörös Ujság (Red News) 205

ARTICLES

Zs. Teke: The main lines of the foreign policy of Venice in the fifteenth century 209

P. Sándor: Historical statistical approach of the peasant estate after 1849 in the county of Győr 226

Z. Szász: The Roumanian question in the policy of the first government of Stephen Tisza (1904) 254

L. Tilkovszky: The role of the Volksbund in Hungary's second world war history 294

DEBATES

S. Ausch: "Independent economic growth or capitalist dependency" (Notes to a debate) 313

REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL REVIEWS 323

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. X. 16. Példányszám: 950. Terjedelem 12,6 (A/5) ív, + 0,7 (A/5) ív melléklet

68.66462 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára : 12,— Ft

INDEX: 25.812

Előfizetési ára egy évre : 40,— Ft

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest

V., József nádor tér 1 és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46.

MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre 40 Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1968 XI. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERESKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51—53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kovács Endre</i> : Ismeretelméleti problémák a mai polgári történetírásban	349
<i>Jemnitz János</i> : Háborúellenes erőfeszítések a nemzetközi munkásmozgalomban Zimmerwald után (1915—1916)	373
<i>Lilván György</i> : A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918—1919 fordulóján	401

SZEMLE

Ünnepi ülészak a kommunista mozgalom megalakulásának 50. évfordulójára (<i>Ságvári Ágnes</i>)	428
Nemzetközi történetéskongresszus Bécsben (<i>Gábor Sándorné</i>)	442
Hírek	446
A Történelmi Szemle I—X. (1958—1967) évfolyamainak tartalommutatója (Összeáll. <i>Varga István</i>)	452

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-
től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-
mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kéziratot
küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány
rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

KOVÁCS ENDRE

Ismeretelméleti problémák a mai polgári történetírásban

Amikor arra a feladatra vállalkozom, hogy egy rövid tanulmány keretében megpróbáljam a mai polgári történetírás ismeretelméleti problematikáját a maga fő vonásaiban felvázolni, jóelőre hangsúlyozni szeretném, hogy nem valamilye elvont filozófiai fejtegetések lebegnek szemem előtt, nem a történész napi munkájától s feladataitól elszakadva próbálok szembenézni azokkal a kérdésekkel, melyek tisztán az elmélet síkján foglalkoztatják napjaink polgári történettudományát. Meggyőződésemmel ugyanis az, hogy az ismeretelméleti alapvetés nem hagyja érintetlenül a történetíró napi munkájának elvégzésében sem. Nem minden történész írja meg önálló műben a maga gnozeológiai és noetikai hitvallását, de minden jelentős történetírónak — legalább is valamilyen belső monológ formájában — szembe kell néznie az olyan problémákkal, mint hogy lehetséges-e és milyen fokig objektív megismerés, és ha igen, mik az ilyen tudományos megismerésnek az eszközei. Napjaink elméleti irodalma arra mutat, hogy a történészek ismeretelméleti állásfoglalása és a történészmunkáról vallott nézeteik között sokszor nagy szakadék tátong: a szélső relativizmus, mely hangot kap az ismeretelméletben, nem vonja magával a kutató munka felfüggesztését; szubjektivistá-relativistá felfogást hangoztató történészek jelentős szerepet játszanak a történettudományban. Ez még inkább megindokolja, hogy figyeljünk a történetírás elvi problémáira, melyeket a gyakorlattól teljesen elválasztani nem lehet.

A marxista történetírás immár jó néhány év óta meglehetősen rendszerességgel követi nyomon a polgári történészek útját és kritikában igazán nincs hiány. A legutóbbi időkig azonban e viták nagyon is magukon hordták a sommás elintézés jegyeit. Volt egy hosszabb időszak, amikor a hibás vagy „ellenséges” nézetekkel szemben a védekezés legalkalmasabb formájának a teljes elzárkózás látszott. Ezen az időszakon ma már túljutottunk, mégis igen gyakran találkozunk még ma is olyan tanulmányokkal, melyek szeretik egy kalap alá venni a polgári gondolkodás valamennyi megnyilvánulását, nem igen törekszenek arra, hogy behatoljanak a gondolati rendszerek mélyeibe, jól megkülönböztetve egymástól az eltérő irányzatokat. A bírálat még ma is gyakran megállapodik annál a tényfelismerésnél, hogy egyik vagy másik elmélet magán viseli az idealista gondolkodás bélyegét. De vajon az a körülmény, hogy valamely polgári filozófusról, történészről megállapítottuk, hogy idealista gyökerekből táplálkozik — s az esetek nagy többségében ezzel a ténnyel kell számolnunk —, eleve szükségtelenné tesz minden további vitát? Feltártuk ezzel ennek a polgári felfogásnak egész belső struktúráját, rámutattunk minden sebezhető pontjára? Nyilván nem.

A mondottakból következik, hogy a jövőben a polgári történettudomány filozófiai alapjaival folytatott vitának behatóbbnak, sokoldalúbbnak kell lennie,

mint volt a múltban. A polgári felfogások kritikája nem alapulhat egy-két kiragadott állítás abszurdításának leleplezésén; termékeny vita termékenyítő módszereket követel meg, s itt az egyik legelső feltétel: az ellenfél nézeteinek alapos ismerete, az ellenérvek tárgyilagos felsorakoztatása.

Újabbán úgy tűnik, hogy van még egy másik követelmény is.

Hosszú ideje már, hogy a haladás és a reakció közt folyó elvi küzdelmek filozófiailag szinte kizárólag a materializmus és az idealizmus antagonisztikus ellentétének platformján zajlanak le. Marxista részről persze nem lehet semmi ellenvetést tenni azzal szemben, hogy a viták részvevői itt kibékíthetetlen ellentmondást látnak: a materializmus összeolvasztása az idealizmussal valóban logikai nonszensz. A materialista felfogás nem tartalmazhat idealisztikus elemeket, mert ezzel saját maga alatt vágja a fát. A viták problematikussága nem is ebből ered, hanem abból a meghonosodott szemléleti módból, mely szerint a vitákban mindig s minden körülmények között a materialista nézetek állnak szemben idealisztikus gondolatokkal. A filozófia történetének ez az ősi és alapvetően helyes dichotómiája (materializmus—idealizmus) minden lehetséges vita alapjává vált, még hozzá kizárólagos jelleggel. Igen ám, de a tapasztalat azt mutatja, hogy a gyakorlatban a vitának eme ellentétpárokra való visszavezetése egyben a viták elszegényítését is jelenti. Egy sor kérdés kireked a megbeszélésből. Ez vezet egyes jeles marxista filozófusokat oda, hogy a fő ellentétpár meghagyása mellett más ellentétpárokat is felállítsunk, mint például empirizmus—racionalizmus, racionalizmus—irracionalizmus, sztatikus—dinamikus világkép stb. Ezek az ágak ugyanis egymással összefüggnek, de távolról sem olyan értelemben, hogy egyik is, másik is szükségszerűen s egyértelműen a főellentétpár (materializmus—idealizmus) valamelyikének volna alárendelve. A különböző nézetek egymással összefonódnak, elkeverednek.

Dogmatikus tehát az a felfogás, mely abból indul ki, hogy egy hibás (idealisztikus, irracionalista, szubjektivistá-relativista stb.) elmélet nem tartalmazhat semmiféle reális problémát, mely megérdemelné figyelmünket, s hogy az idealisztikus felfogással együtt az idealista filozófia, történeti koncepció teljes egészében elvetendő, a benne felmerült valamennyi problémával együtt. Az utóbbi évek tapasztalatai egész sor példával bizonyítják, hogy hibás gondolatkonstrukciók is tartalmazhatnak reális problémákat, melyeket a marxista tudományosságnak kellő érzékkel kell felismernie.

A marxista tudományosságnak azonban különbséget kell tennie lényeges és lényegtelen, valóban új és csak újnak tűnő között, és fel kell ismernie a tetszetős fogalmazás burkában megbúvó álproblémákat.

Az alábbiakban megpróbáljuk ezt a fogalmi és eszmei differenciálást elvégezni a polgári történetfilozófia egyik hagyományos, talán legáltalánosabb problematikájával kapcsolatban. A történelem értelmére vonatkozó nézetek kritikájára gondolunk.

A történelem „értelmének” kérdése

A történelem értelmének kérdését nem ma fedezik fel, e problémának megvan a múltja, Protagoraszról és Arisztotelészről Hegelig szinte minden kor felvetette a történelem értelmének kérdését, megpróbált rá válaszolni. Azt hihetné az ember, hogy Hegelnek az abszolút szellem megvalósulásáról szóló tanával a probléma lekerült a napirendről. Hegeltől Spenglerig és Toynbeeig valóban van is egy nagy űr e tekintetben, hiszen a pozitívizmus és a hisztorizmus nem

hoztak semmi újat e téren, mindkét irányzat tagadta a történelem értelmét — vagy azért, mert nem ismerhető fel, vagy azért, mert egyáltalán nincs. A teológiai történefeltfogás, mely a történelem értelmére irányuló kérdés háttérében rejlik, ezzel nem vonult végleg háttérbe, előbb Spengler hozza ismét elő, még hozzá negatív értelemben, mert az ő organisztikus elmélete szerint a történelemnek nincs semmilyen értelme, magának az emberiségnek nincs egyenesvonalú, haladó fejlődése, csak egyes, önmagukba zárt kultúrák vannak, majd Toynbee-nél szerepel ismét a probléma oly módon, hogy a történelem egyes kultúrákként tűnik fel, de ezek nincsenek egymástól spengleri módra elzárva, másrészt van egy bizonyos értelmű beteljesedés is a történelemben, még hozzá a vallásos haladás formájában, közelebbről: a kereszténység haladó fejlődésében. Ezzel ugyan a haladás kérdése koránt sincs megoldva, de kikötöttünk a teleologikus és vallásos történelemszemléletnél, ahová a történelem értelmére vonatkozó polgári kérdésfelvetés az esetek nagy többségében torkolni szokott. Karl Jaspers is világosan kimondja, hogy a történelem végső célja transzcendens, s a hitben van adva. Meinecke szerint csak egyes történelmi szereplőknek az értelme fogható fel, — a történelem értelme egészében egy metafizikai világtitok!

A történelem értelmére vonatkozó felfogásoknak ezzel a csoportjával természetesen nincs mit vitatkozni.

Van azonban a teleologikus történelemszemléletnek egy ellenpárja: a történelem értelmetlenségét hirdető felfogás, mely jól tükrözi a mai polgári történebtöbselet és filozófia egy kedvelt módszerét: a hamis alternatívák felállítását. Itt már lehet feladata a marxista bírálóknak. E felfogás hívei abból indulnak ki, hogy mivel különböző okoknál fogva a történelmi folyamatból — vagy abból, ami e folyamatot irányítja — semmiféle általános törvényeket levonni nem lehet, és mivel ennek következtében a történelem úgy jelenik meg előttünk, mint minden rend nélküli eseményszövevény, ezért nem is lehet semmiféle értelmet tulajdonítani neki. A hamis alternatíva ez esetben így fest: vagy van értelme, jelentése a történelemnek, vagy értelmetlen. És mivel az első tételtől kimondják, hogy helytelen, tehát a másodiknak helyesnek kell lennie. Tekintsünk most már el attól, hogy az alternatíva első tagjának („a történelmi folyamatból általános törvényeket levonni nem lehet”) helyessége semmiképpen sincs bizonyítva, utaljunk csak arra, hogy az „értelmes”, a „jelentéssel bíró” vagy „értelmetlen” jelzők a mai polgári hisztóriozófusok intuitív értelmezésében s a gyakorlati használatban is nem egymást kölcsönösen kiegészítő vagy kizáró fogalmak; az „értelmetlen” például rosszabbat jelent, mint az, hogy „nincs semmiféle látható értelme”; e jelző a gyakorlatban egyértelmű a „kaotikus”, „veszélyes”, „rémisztő” stb. jelzőkkel.

A történelem eme negatív felfogása, az egész érvelés az ellen, hogy a történelemnek valamely értelmet tulajdonítsunk, annak a kimutatásán épül fel, hogy az ilyen „értelme” lehetetlen, nem lehet elképzelni a történelmet úgy, hogy értelme is legyen s egyúttal történelem is legyen. A történelem esetleges jelentésének vagy értelmének keresése az új polgári történeletfilozófiában csak látszólag oldja meg azt az alternatívát, hogy van-e avagy nincs-e értelme a történelemnek. Lényegében az történik, hogy a kérdést úgy állítják fel, hogy már feltevésében benne van a negatív felelet. Ime az érvek sémája:

1. a történelmi tények sohasem ismerhetők meg közvetlenül, tehát a rájuk vonatkozó állítás ellenőrzése nem lehetséges,
2. az események lefolyására vonatkozó minden közlés valamely hallgató-

- lagosan elfogadott hipotézisen alapszik, mely az okokra és a következményekre vonatkozik, tehát a tények interpretációját kíséri, s magukról a tényekről ezek alapján számolnak be,
3. a történeti tények nem ismétlődők, hanem egyediek, tehát nem lehet őket csoportosan megfogni, ami alapot nyújthatna a történeti törvényszerűségek megállapításához,
 4. a történelem egész folyamata az egyetlen előttünk ismert folyamat, éppen ezért nem lehet neki semmiféle törvényszerűséget tulajdonítani, ilyesmi csakis legalább két folyamat egybevetése alapján volna lehetséges.

Mindebből tehát a helyes következtetés az volna, hogy a történelem értelméről a szó hagyományos értelmében — tehát úgy, ahogy a Gondviselés fogalmával operáló polgári történetfilozófia ránk hagyta — nem lehet szó. Csakhogy ebben az egész okoskodásban éppen az „értelm” és „értelmetlenség” alternatívája az, ami értelmetlen, mert idealista módon feltéve nem alkalmazható a történelemre. A kérdés genezise óhatatlanul visszavezet bennünket azokhoz a történetfilozófiai koncepciókhoz, melyek a történelmet irányító földöntúli erőkről beszélnek, melyek a történelem értelmét valahol az empirikus valóságon túl, a transzcendensben keresik.

A történelem értelmére vonatkozó kérdésfeltevések és magyarázatok tehát végős soron zárt körben mozognak, semmiféle termékenyítő eszmét vagy útmutatást nem tartalmaznak a polgári történetfilozófia számára. Érzik ezt maguk a polgári történészek is, s ennek arányában csökken az újabb munkákban a történelem végső céljára s értelmére irányuló meddő okoskodás, helyébe a történeti megismerés módszertani kérdései nyomulnak. A modern történetfilozófia Hegel megtagadásával kezdi, elhagyja a szubsztancia, a világszellem fogalmát, vele együtt azt a gondolatot is, hogy a történeti folyamatban benne lakozik az Ész. Mint Raymond Aron írja, nem az a cél, hogy az emberi történet értelmét egy mozdulattal megragadjuk, a filozófus „nem érzi magát a Gondviselés titkai letéteményesének. A Tiszta Ész Kritikája elvette azt a reményt, hogy az érhető világ igazságához eljussunk: így a történet kritikai filozófiája lemond arról, hogy a fejlődés végső értelméhez eljusson, a történeti megismerés analízise annyi a történetfilozófia számára, mint a kanti kritika a dogmatikus metafizikának.” (R. Aron, *La philosophie critique de l'histoire*, Paris 1950. 15. l.)

A történeti megismerés problematikája áttolódik az emberre, ami korántsem jelenti azt, hogy a történészek nem fogják kutatni a történelmi folyamaton belül megnyilvánuló erőket; ám ezeket ma már a polgári történetírás is igyekszik konkrétan látni és semmilyen történetfilozófus sem érné be ma már a hegeli Világszellemre, mint magyarázatra, való hivatkozással.

Időzzünk el még egy pár pillanatig a történelem értelmének kérdésénél, mert itt alkalom nyílik arra, hogy rámutassunk bizonyos mély különbségekre a polgári historiozófia és a marxista felfogás között.

Vajon a marxista történész számára nem merül fel a történelem értelmének a kérdése? De igen, felmerül, még hozzá úgy, hogy a kérdés nyomban egy másik kérdést invokál: mi ad értelmet a történelemnek? Az emberi tevékenység, vagy pedig valamilyen külső tényező áll a háttérben? Ha ugyanis a marxista történész elveti a történelem értelmének kérdését, ezzel fel is menti az embert a történeti felelősség alól. Ha az értelmet valamilyen embereken felüli akaratban keresi, ezzel lemond az emberi felelősség gondolatáról, hiszen az emberből egy idegen

akarat pusztá végrehajtó eszközét formálta. Ha pedig arra a következtetésre jut, hogy az eseményeket a történelem saját külön, változatlan, emberektől független „természete” szabja meg, akkor ugyancsak lemond a felelősségről. Ez utóbbi csak akkor juthat szerephez, ha a történelem egészét mint egységes történeti folyamatot tekinti, melyben az ember tudatosan cselekszik. Az ember a maga munkájával viszi előbbre a történelmet, melynek értelme ezen belül kerekesdő.

A régi idealista hagyományokat folytató polgári történetfilozófia ezzel szemben a létet transzcendens tényezőnek rendeli alá, hirdeti, hogy a történelem egésze elérhetetlen, a történelemben a véletlenszerűség uralkodik, és a fejlődésnek vagy nincsenek vagy nem ismerhetők meg a törvényei. Ami megismerhető: az az egyes jelenség, s a jelenségek birodalmában lehet még beszélni típusról, hasonlóságokról. Mivel a jelenségek óriási tömegét a történész nem képes valamilyen közös jelentéssel felruházni, ezért arra a következtetésre jut, hogy a történelem esetleges, véletlenszerű elemei minden időben kihatnak minden létező jelenségre. Ebből azután egyesek további következtetéseket vonnak le, a történeti folyamat ésszerűtlenségéről és megfajthatatlanságáról.

A történeti folyamat „értelmé”-nek elvetése többféle álláspontba torkolthat: az egyik az, amikor a történelmet káosznak látják, magát a történetírást pedig görbe tükörnek. E felfogás szerint az ember nem menekülhet a történelem elől. A másik gyakori felfogás az, amidőn az egyént, mint az egyedül biztos lényt, megpróbálják kiemelni a közösségből, a társadalomból, amikor az egyén nem másokkal együtt, hanem azok ellenében, nem a történelemben, hanem annak elleneségülve létezik. Ez utóbbi az egzisztencializmus ismert felfogása, melynek szemében a történelem „külső szituáció”, nem valami kötelező dolog, amibe az ember is beletartozik, mert az ember végső soron szabadon dönt, szabadságra van ítélve. (*Harold Steinacker: Vom Sinn und Wesen der Geschichte. Sonderdruck aus Historia Mundi X. Bern. 1961.*)

A történeti megismerés lehetőségének problémája

Már a történelem „értelmé”-vel kapcsolatos polgári nézetek világosan utalnak arra, hogy a megismerés lehetőségének problémája a mai polgári történetfilozófia legközpontibb magvát alkotja.

Általánosan ismeretes, hogy az ismeretelméleti relativizmus a polgári történetírás legjellemzőbb jegyei közé tartozik. Amikor az utóbbi években kialakult helyzetről szólunk, ki kell emelnünk, hogy itt valóban relativizmusról és nem ismeretelméleti agnoszticizmusról van szó. A relativista kiindulópont a gyakorlatban nem állja útját a történész munkájának, a polgári történész nem akar lemondani a múlt jelenségeinek valamilyen magyarázatáról, és ma már óvakodik attól, hogy valamilyen gnozeológiai tilalomfát állítson maga elé a konkrét kutató munkában. Fontos ennek a megállapítása azért, mivel a polgári történetírás bírálatában sűrűn és indokoltan történik említés a polgári történetírók szkepsziséről és rezignációjáról. Súlyos hiba volna mégis, ha a relativizmusra úgy tekintenénk, mint valami tudományos programra. Sokkal inkább egy pszichikai és logikai kényszerállapot meglétéről van szó. A polgári történész, aki a marxizmusnak a társadalmi törvényszerűségekre vonatkozó elveit elutasítja, hiányát érzi annak a szilárd támasznak, melyet annyira irigyel a természettudomány művelőitől, akiknek módjukban áll egy-egy jelenség előidézésével tudományos következtetésekhez, törvényekhez eljutni. Ezenkívül a polgári törté-

nészt fogva tartják a régebbi idealista elméletek, fékezik, bénítják a tudományos megismerés objektív jellegének felfedését. Csak hogy a társadalomtudományok gyors haladása, a történeti diszciplinának a rokon tudományágakkal való mind szorosabb együttműködése a relativista szkepszisnek semmiképpen sem engednek domináló szerepet a gyakorlati munkában. Ez persze nem biztosítja a művek objektív jellegét, hiszen a szubjektívizmusnak nem csak ismeretelméleti okai lehetnek, hanem aktuális társadalmi, politikai motívumai is.

Ha a mai polgári történetírást változásaiban kívánjuk megfigyelni, akkor figyelmünket elsősorban az a kérdés ragadja meg, hogyan igyekszik a történetfilozófia a meglevő relativista szélsőségektől megszabadulni, hogyan keresi a közvetítő álláspontot a relativista-szubjektivista állapot beismerése és az objektív tudományos megismerésre irányuló hajlam között, és hol tart ez a történettudományi mozgás napjainkban.

Ami a mai nyugati történetfilozófiában szinte közös vonás: az a kompromisszum keresése, de ennek a törekvésnek sokféle megnyilvánulása jelentkezik az újabb munkákban, s vannak lényeges eltérések az egyes országok történészei között is. Van ebben szerepe a korábbi hagyománynak és sok aktuális társadalmi tényezőnek is. Az egyes irányzatok tudományos egybevetésére alig-alig történt kísérlet, a szocialista tábor országai többnyire beérték általános bírálattal.

Ehelyütt mi is csak néhány egészen általános vonással járulhatunk hozzá a nemzetközi helyzet jellemzéséhez.

A német történetfilozófia együttesében és minden részletében sokkal mélyebben gyökerezik az irracionális, idealista rendszerekben, mint minden más nyugati hisztóriozófia. E jelenség történeti előzményei eléggé ismertek. A hegeli filozófia jobb szárnya, a fenomenológia és egzisztencializmus mélyen rányomták filozófiai bélyegüket a történetbölcsleltre, mely ma is hordozza e terhes örökséget, ami annál bántóbb, mivel a filozófiai alapvetés igénye talán Nyugat-Németországban a legerősebb. Tegyük azonban hozzá, hogy egy bizonyos racionalizálódási folyamat itt is megindult a háború óta, ami részben az irracionális eszmék gyakorlati csődjéből (háborús katasztrófa), részben a német történészek és az angolszász világ szoros érintkezéseiből is folyhatik.

Franciaországban, az egzisztencializmustól eltekintve, a kartéziánus és felvilágosodáskorabeli hagyományok ma is a realitás irányába befolyásolják a filozófiai gondolkodást, ha a bergsonizmus némi hatásával számolni is kell még. (Itt azonban a kommunista történészek egy erős csoportja is érezteti hatását.) Raymond Aron és H. I. Marrou, kiknek nézetei nagyon elterjedtek, minden ismeretelméleti szubjektívizmusuk mellett is a történész részletmunka járható útján haladnak, példájuk jól szemlélteti, hogy az ismeretelméleti relativizmus, mint kényszerhelyzet, nyitva hagyja az ajtót egy sor kitérő módszertani megfigyelés és irányelv számára.

Hasonló kérdésekkel találkozunk, ha Anglia vagy az Egyesült Államok történész életét figyeljük: egy részről ismeretelméleti relativizmus és a szubjektivitás lehetőségének elismerése, másrésztől törekvés a relativizmus és a szubjektivitás kiküszöbölésére addig a fokig, amíg erre a mai konkrét viszonyok között egy-egy polgári történész egyáltalán képes.

Az ismeretelméleti relativizmus formái a mai polgári történetfilozófiában

Folyik tehát napjaink polgári történetírásában egy csendes küzdelem, melynek fő jellegzetessége, hogy benne az ismeretelméleti relativizmus és az objektív ábrázolás igénye kerül egymással szembe. A harc eredménye többnyire valamilyen kompromisszum, valamiféle elvi összeegyeztető kísérlet, mely legfőbb erényként arra hivatkozik, hogy sikerült elkerülnie a szélső relativista szkepszt és agnoszticizmust anélkül, hogy igényt tartana a történeti jelenségek teljességének megragadására.

Ennek az eszmei vívódásnak a jeleit legjobban a hisztorizmussal szemben megnyilvánuló állásfoglalások tükrözik. A hisztorizmus elleni harc lényegében a szélső relativizmus elleni harcra azonos.

Mi is a hisztorizmus? Különbőle irányzatokat felölelő, széles területeken végigömlő szellemi áramlat, mely Goethénél és Herdernél kezdődik, a német romantikán át Ranke, Dilthey, Troeltsch, Meinecke nevéhez vezet, s a múlt század végén teljessé válik. Fővonása az a meggyőződés, hogy az ember és a kultúra teljesen a történelem terméke, ezért a történelem az emberrel foglalkozó valamennyi tudományág alapja, s a történeti tudomány módszerének különböznie kell a matematika és a természettudományok módszereitől. Hogy mi az ember, azt csak lényegének évezredek át tartó fejlődése során tanulja meg, hirdette Dilthey, s ebből szervesen következett, hogy minden szaktudománynak meg kell semmisülnie, bele kell torkollnia a történettudományba.

A hisztorizmus képviselői minden történeti normát a maga történeti kötöttségeihez igyekeztek visszavezetni, ami annyit jelent, hogy minden jelenség társadalmi okait keresték, igyekeztek sok mindent kérdéssé tenni abból, amit a korábbi korszak teológiai felfogása még alig vagy egyáltalán nem érintett. Ennek megvolt a maga haladó jelentősége, kifejezte a XIX. századi polgári liberalizmus optimizmusát, tudományba vetett hitét. Ez a hit azonban csak időleges volt, háborúk és forradalmak szele söpörte el a polgárság nagy önbizalmát, s ezzel együtt jelentkezett a hisztorizmus válsága. Meinecke és vele együtt mindazok, akik a hisztorizmus kialakulásával, virágzásával és válságával foglalkoztak, ennek az irányzatnak a csődjét magán az irányzaton belül keresték. Szerintük a hisztorizmus nyomán elterjedt általános szkepszis és relativizmus okozott súlyos sebeket az európai gondolkodás történetében. Ma is a hisztorizmus az a kísértet, mely ellen a relativizmus ellenzői hadakoznak.

Ez a harc végső elemzésben haladó és maradi tendenciákat egyképpen szolgál. A szélső relativizmussal vívott küzdelem az objektív megismerés felé mutató tendenciákat erősíti, de a hisztorizmus szerepét kárhoztató történészek egy része (mint például G. Barraclough) éppen a hisztorizmus elleni harc nevében vonja kétségbe a történeti folyamat rekonstrukciójának lehetőségét. G. Barraclough egyenesen a hisztorizmus számlájára írja „a fejlődés és a folyamatosság tudományos mítoszát” és hibáztatja a hisztorizmust, amiért minden folyamatot bevont a történelembe s ezzel elrelativizálta. (G. Barraclough: *History in a Changing World*. London. 1955. 7. l.)

A hisztorizmus hitt a történeti megismerés óriási lehetőségeiben, igyekezett minden jelenséget a maga történeti környezetébe ágyazottan szemlélni, s hirdette, hogy a történelemben egyedi jelenségekről van szó, melyeknek megközelítése az individualizáló módszer segítségével történik. Windelband-Rickert nyomán vált azután általánossá a megkülönböztetés a történettudomány idiografikus, egyénítő és a természettudományok nomothetikus, általánosító módszere

között. Ennek az éles elhatárolásnak a mesterkéeltségét hosszú időn át nem fedezték fel, és szinte szabállyá lett a kétféle tudományos módszer elkülönítése. Dilthey, mint ismeretes, a történeti megismerés módszerét a beleélésben, az intuíciónban látta, s ez megnyitotta az utat a szubjektivizmus, irracionálizmus legkülönbözőbb áramlatai számára.

A hisztorizmus örökségével való szembenézés a mai polgári történész számára annyit jelent, hogy mindeme kérdésekre választ kell adnia. Dilthey követői, mint ismeretes, az ismeretelméleti relativizmust nem szűkítették, hanem a legnagyobb mértékben felduzzasztották. Heidegger, aki a diltheyi relativizmust filozófiai rendszerré fejlesztette, a hisztorizmusnak azt a fontos felismerését, hogy az ember lényegéhez hozzátartozik az időbelisége, egy másik tétellel váltotta fel: az emberi lényeg teljes időbeliségének elvével. A történelem itt teljesen az időbeliségből és csak mint időszerűség érthető meg, mint az időben kiterjeszkedő időbeli lét (Dasein). Heidegger a történelmet tisztán az egyéni egzisztenciából interpretálja, mint olyan tudományt, melynek nem az a feladata, hogy az egyedi jelenségekkel vagy általános törvényekkel foglalkozzék, hanem kizárólagos tárgya „a korábban ténylegesen fennállott lehetőség”. A diltheyi ismeretelméleti relativizmus ezzel kiszélesült, a történelem atomizálódott, feloldódott az időben, az ember és a történelem között a szerves kapcsolatot eltűnik, az ember mint pusztá individuum lép fel a történelem színpadán.

Túlzás volna azt mondani, hogy a Heidegger-féle egzisztencialista gnozeológia általánossá vált a német történettudományban. Különben is ez a Dilthey-féle örökségnek csak egyik szerencsétlen továbbfejlesztése, Diltheytől még másfelé is vezetnek utak, melyek egymástól sokban eltérnek. Ami az egyes irányokat mégis összefűzi, az a megismerés eszközének, módjának a diltheyi intuíción szellemében való felfogása. A beleélés, a beleézés, a tárggyal való bensőséges összefonódás, az objektum és a szubjektum egymással való azonosulása — ezek azok a fogalmak, melyekkel legsűrűbben találkozunk a történetfilozófiai művekben, élénk bizonyítékául annak, hogy a polgári történetírás ismeretelméleti alapfogalmaiban látszatra nem sok változás történt. A beleélés azonban a legszélsőségesebb misztikus felfogások közvetítője is lehet, de megmaradhat bizonyos racionális keretek között is. S ha vizsgálódásaink kritériumául a racionalitás és irracionálizmus jelentkezését tesszük meg, akkor a polgári állásfoglalásokon belül is bizonyos rangsorolást állapíthatunk meg.

A megismerő alany és a megismerni szándékozott tárgy (szubjektum—objektum) egymáshoz való viszonyának kérdésfeltevésében újból és újból kísért a német idealizmus és hisztorizmus öröksége, és habár az idiografikus-nomothetikus felosztásnak sok ellenzője van, a kétféle tudomány: a természettudomány és a történettudomány szigorú elhatárolása még nem egyszer kap hangot, s ezzel együtt természetesen a történeti átélő módszert is új meg új köntösbe próbálják öltöztetni.

Annakidején Burckhardt eljutott annak a megállapításáig, hogy a történész a jelenségekkel mint vizsgálendő tárgyakkal kerül szembe, s kutató munkája közben szüksége van egy „archimédieszi” pontra, ahová visszavonulhat, melyre támaszkodhat, hogy a dolgokat „szellemileg legyőzze”. Ebben az archimédieszi pontban Burckhardtnak az objektív ismeretek megszerzésére irányuló igénye szólalt meg, s ebben a felfogásban az alany és a tárgy mint partnerek állnak egymással szemben. Ennek a burckhardti felfogásnak azonban a mai polgári történészek között kevés híve akad.

Megvizsgálta ezt a kérdést egy jeles német történetfilozófus, Th. Litt,

s igen élesen fordult szembe azzal a törekvéssel, hogy a történész a természettudós módjára próbáljon kutatásokat folytatni. Mert mi volna szerinte egy ilyen természettudományos magatartás eredménye? Egyes, nagy mennyiségekben előforduló jelenségek összehasonlítása, a közös jegyek kiemelése, fogalmi fixálása, az ismétlődő és általános vonások rögzítése; tehát lényegében olyasféle megoldás, mint a Spengler-féle történeti morfológia vagy Toynbee 21 civilizációja: valamiféle kísérlet az ember leíró természettudományára. Litt szerint a természettudós a maga tárgyával szemben mindig megőriz bizonyos távolságot, amit az objektum—szubjektum reláció fejez ki, s ez egészen természetes, mivel tárgyról csak akkor lehet szó, ha ez a szembenállás fennáll, és csak addig, míg a szemlélődés tart; ha ez megszűnik, az objektum eltűnik. A természettudományos gondolkodás objektuma nem egyszerűen a dolog a maga természetes helyzetében, hanem egy elgondolt műproduktum, melyet tudományos módszerrel preparálunk ki az adottból; tehát csak olyan sokáig érhető el tekintetünkkel, míg a saját módszerünkkel megszabott gondolkodás állapotában vagyunk. Objektumok csak az objektivizálódás folyamatában vannak adva, a természettudós az objektumok formájában olyasvalamivel bír, ami az ő kegyétől függ, ami tőle, az alkotótól radikálisan különbözik. (*Th. Litt: Geschichtswissenschaft und Geschichtsphilosophie. München. 1950, 12. 1.*)

A történettudós helyzete egészen más, mondja Litt. Az a valami, amire ennek tekintete irányul, nem magyarázható a természettudományos objektum melléktermékeként, tehát a módszeres gondolkodás preparátumaként; ez abszurdítás volna. Ezt a valamit olyan élet teremtette, mely nem úgy különbözik tőle, mint a termék a termelőtől, mint a konstrukció a konstruktortól, hanem lényegénél fogva hasonlít hozzá, mint szellem a szellemhez. Amit a történész keres és amit előad: egy és ugyanazon alaptörténet. Az önmagát változtatósan kiélő szellem. A történeti gondolkodás ennek a szellemnek egy része. A történelemben az Én a történeti jelenségeket mint vele lényegileg azonos partnert szólítja elő. Nincs tehát szükség semmiféle burekhardtí archimédeszi pontra, mert az ilyesmi a természettudományos gondolkodásmódra vezethető vissza. Akik kívánják, megfedkeznek róla, hogy természetről való gondolkodás nem ismét természet, de a történelemtől való gondolkodás ismét történelem, tehát a szemlélő nemcsak jogosan teszi magát függővé a szemlélettől, hanem köteles is erre mindaddig, míg a történelemben mintegy középpütt áll s maga a történeti folyamat egyik és a másik oldalon is elébe tárul. A Spengler-féle kultúrmorfológus — mondja Litt —, aki azt hiszi, hogy az általa teremtett formabirodalom hatalmas alakzatai egy színjátékot játszanak a szeme előtt, kénytelen meggyőződni arról, hogy ebbe a morfológiai szemléletbe bezártan, mint szereplő, ő is hozzátartozik a színjátékhoz. Fel kell tehát adnia az „archimédeszi” pontot, mert rá van utalva megszabott helyének történeti talajára. A szubjektum és objektum szembeállítására nem tartható.

Ez eddig úgy hangzik, mint a radikális szubjektivizmus megnyilvánulása. Th. Litt azonban szeretné áthidalni a gnozeológiai okoskodás teremtette szakadékot, elismeri tehát, hogy a történész elvégezhet egy sor gondolati műveletet, melyek közös jellemzője, hogy a szubjektum meg akarja beütni az objektumot. A megismerés útja pedig: egy bensőséges összefonódás a szemlélő és szemlélt közt azzal a céllal, hogy a múlt életre keljen. Vajon milyen szerep jut itt a megismerő alany szubjektivitásának? Litt távol van attól, hogy a Ranke-féle ideált kövesse és a saját énjét teljesen háttérbe szorítsa, csakhogy a múltat változatlanul visszatükrözze; ő ellenkezőleg azt hirdeti, hogy a megismerő egyén

a maga énjét beleviszi a játékba, ami annyit jelent, hogy a történész a maga időbeli determináltságában lép fel. Valamiféle termékeny találkozás áll elő a történész és a tárgyalt korszak között, melynek előfeltétele az önmagunknak a tárgyba való behelyezése és azonosulás a korrallal.

Lehetséges ezen az alapon biztos megismerés? Litt szerint minden bizonynyal. De mire építi ezt a derűlátását? Arra, hogy a történeti megismerés tulajdonképpen az ember önmegismerésén alapszik, ettől csak kvantitatív módon különbözik. A történeti megismerés objektivitásának biztosítékát pedig Litt „a tudatos álláspont szilárdságában” — tehát merőben formális elemben — látja.

Litt példája azt mutatja, hogy az emlékezésnek, mint objektivitást biztosító faktornak és a dilttheyi beleélés gondolatának pusztá átvétele mennyire nem vezet kielégítő ismeretelméleti eredményhez.

Érdemes volt talán Litt beleélő módszerre alapozott ismeretelméleti optimizmusát részletesebben ismertetni, mivel más-más variációkban ez a fajta áthidalási szándék sűrűn kap megfogalmazást.

A mai német történetfilozófia képviselői közül hivatkozni lehetne itt Reinhard Wittramra, a göttingai egyetem tanárára, aki 1958-ban megjelent könyvében (*Das Interesse an der Geschichte*) a hisztorizmus hagyományainak szellemében kíván szembenézni a megismerés problémájával. Miután elhatárolja magát minden olyan koncepciótól, mely mintegy kívülről akar jelentést belevinni a tények világába és hangsúlyozza, hogy a tények önmagukban hordozzák értelmüket, kiköt a megismerés kétféle irányának elkülönítésénél: az egyik az egyedi tényekre irányul, s itt a tájékozódás biztosabb, a másik a történeti folyamat egészére, ahol a történésznek le kell mondania a biztos megismerésről. Wittramnál a beleélés fogalma más elnevezés alatt ugyan, de ugyancsak helyet kap a megismerésben. Wittram megemlíti azokat a szubjektív elemeket, személyi, nemzeti, társadalmi előítéleteket, melyek akadályozzák a helyes ítéleteket, s miután ezek meglétét teljes mértékben elismeri, mintegy ellensúlyozásukként beszél azokról a gyakorlati úton megszerzett történész képességekről, melyek a történetíró munkája közben segítik. Előtérbe lép itt is a történész személyisége, mely Wittram szerint „a megismerés médiuma, de egyben a tévedés eleme is”.

Az ismeretelméleti kompromisszum keresése jellemzi az utóbbi évek egyik legtöbb vitát kiváltó szerzőjének, a francia H. I. Marrounak ismeretelméleti alapvetését (*De la connaissance historique*, Paris 1954), melyben egy tudatos szubjektivizmus küzd a megismerés és történeti ítélkezés viszonylagos objektív érvényéért. Marrou azt írja, hogy a történész, miközben tárgyának lényegébe kíván behatolni, nincs abban az állapotban, hogy a megismerésnek a valószínűség oly magas fokát nyújtsa, hogy ezt bizonyosságnak lehessen tekinteni. Végső soron tehát a megismerésnek a hit aktusán kell nyugodnia. Hozzáteszi azonban Marrou: az az állítás, hogy a tudás a hit aktusából ered, egyáltalán nem jelenti azt, hogy tagadnók az igazság megragadásának lehetőségét. A hit mélyen átjárja az emberi gondolkodás minden területét, s ha nem építenénk rá, akkor minden tevékenység, így maga az élet is, lehetetlenné válnék. A történelmi hit egyébként sem valami mesterkéltséggel, hanem racionális elemekre épül.

Hogy miért juttat Marrou ismeretelméletében domináló szerepet a hit fogalmának, kiderül érveléséből. A történeti megismerés csak források útján, tehát közvetett módon történik, ezért nem is tudomány, csak hitre alapozott megismerés. Ez az érvelés azonban csak úgy volna elfogadható, ha egyetérténénk azzal a ki nem mondott tétellel, hogy az igazi tudományos megismerés

„közvetlenül” hatol a tárgyba és nincs szüksége semmiféle közvetítő eszközre, amilyen például a történész számára a forrásanyag.

Azok a gondolatok, melyek Marrou metodológiai koncepciójának fővonalait jelzik, inkább tipikusak, mint újak. Éppen ezért általános jellemzőként hivatkozhatunk némelyikükre, felismervén bennük Raymond Aron és sok más mai történetfilozófus nézeteit. Marrou is kijelenti, hogy a történeti igazság korlátozott és részleges, hivatkozik ezzel kapcsolatban a történeti valóság kimeríthetetlen gazdagságára, melynek csak egy részét közvetítik nekünk a források. Utal a kutatás általánosan ismert korlátozottságára (az események meg nem ismétlődése, az ellenőrzés lehetetlensége). A történeti megismerést két tényező találkozása eredményének tekinti: az emberiség történeti élete, tehát a múlt, találkozik itt a jelenrel, mely utóbbi amannak visszaszerzésére törekszik. Mivel a történelem a történész ügye, a kutató személyét nem lehet kikapcsolni. Maga a történeti valóság nem áll készen, hanem a történész keze munkája nyomán formálódik elő.

Marrou szerint a megismerés legsajátosabb jellege abból áll, hogy a történész erőfeszítésének előbb magát a történeti tárgyat kell megalkotnia, ennek nyomán alakul ki a viszony a múlt és a történész jelenje között. A történeti kutatás tárgyának egyébként valahol már előbb is léteznie kellett, mert máskülönben a megismerés fogalma abszurd volna. Megragadni azonban e tárgyat nem tudjuk, mert abban a pillanatban már át is alakítottuk. E nem egészen újként ható gondolatsor végső láncszemeként eljutunk tehát a történész személyiségének, a megismerő alanynak a problémájához. Egészen természetes, hogy Marrounál csakúgy, mint a vele sok tekintetben rokon nézeteket hangoztató Raymond Aronnál (*Dimensions de la conscience historique*. Paris. 1961) a történész mélyen le van horgonyozva a jelenben, és azok a kérdések, melyeket a múltból kiemel, végső soron a maga korának kérdései.

Hogyan birkózik meg a programszerűen szubjektivista Marrou azokkal a nehézségekkel, melyeket a megismerő folyamat állít elébe? A hagyományos módon: az ő megismerése is közelebb van az átéléshez, mint a szigorúan tudományos megragadáshoz. Hadakozva a relativista-szkepticistákkal bízik abban, hogy a múltnak a történészek által felrajzolt képeiben fel lehet ismerni a valóság elemeit. Szükségszerűnek tartja a magyarázatok pluralitását, de ellene van annak, hogy a különböző képeket egymással egybevevessék, mert szerinte a részfeldolgozások inkább kizárják, mint kiegészítik egymást. Így tehát a történetírás, mint egymást felváltó nemzedékek munkájának gyümölcse, kérdésessé válik.

Marrou kompromisszum-kísérlete nagyfokú lemondásba torkollik: a történésznek korlátoznia kell céljait, mert a teljes tudás csak az isteni lény sajátja lehet. A kutatás az egyedire irányuljon, mert a források által nyújtott megismerésben csak meg nem ismétlődő, azonosításra alkalmatlan adatok találhatók. E szerénység természetesen nem állja útját a gyakorlati kutató munkának. A történelmi relativizmus határai függenek a tudományos munka kritikai szigorától, a történész személyes tárgyilagosságától, a forrásokkal szemben tanúsított kritikai magatartásától. A történeti rekonstrukció részleges sikere tehát adva van. Mivel azonban e polgári tudósok eleve elzárkóznak a társadalmi törvényszerűségektől, így természetesen az interpretáció egységéről még álmodni sem lehet. Mivel az alakítóelv egysége nincs meg a valóságban, nem lehet meg a tudatban sem — fejtegeti Raymond Aron.

A hisztorizmustól örökölt beleélés aktusának felfogása nem egyértelmű a mai polgári történetfilozófiában, s hogy mennyire igyekszik ez a koncepció eltávo-

lodni a misztikus és irracionális szférákból, arra már rámutattunk. Érdemes ebből a szempontból emlékeztetni a már elhunyt R. G. Collingwoodra, aki immár klasszikusnak mondható művében (*The Idea of History*. Oxford. 1946) egy racionalisnak tekinthető újjáteremtés folyamatában véli felidézhetőnek a múltat, s amit abban ő lényegesnek talál, a régi korok gondolkodását. Az a naiv ismeretelméleti optimizmus hatja át, hogy a gondolkodó értelem képes a régi gondolatokat spontán módon rekonstruálni. A relativizmus veszélye itt elkerülhetetlen, hiszen Collingwood is elutasít minden olyan koncepciót, mely a történetben törvényeket keres és állít fel, egy kalap alá véve Comteot, Spenglert, Marxot és Toynbeet.

A történeti értékelés relativizmusa

A polgári történetfilozófiának régtől fogva súlyos ismeretelméleti gondokat okoz a tények közti válogatás kritériumának kérdése. A történeti tények egyre szaporodnak, s nem hiába emlékeztetett Friedrich Engel-Janosi legutóbb Nietzschének 90 évvel ezelőtt a történészekhez intézett szavaira: „Wir wissen zu viel!” (Túl sokat tudunk!) (*Die Presse*, 1965. augusztus 28/29.) A történésznek válogatnia kell a hatalmas tényanyagból, s itt nyomban felmerül az a kérdés, mit tartson fontosnak és mit mellékesnek. Az idealista metodológia, mely — mint néhány példán láttuk — a történelem megalkotóját magában a történetíróban látta, a történeti tények jelentőségének megállapításánál olyan „értékek”-ből indul ki, melyek ugyan a történész tudatában születtek meg, de amelyeket reális lények rangjára emelt; ez semmi egyéb nem volt, mint a megismerő alany abszolutizált tudata, a gyakorlatban pedig a szélső szubjektivizmus forrása.

Az idiografikus elvet valló történész útja máshová nem is vezethetett. Ha minden jelenség egyaránt egyedi és egyszeri, ha nincs semmi olyan belső eleme, melynek alapján a többbitől különbözne, akkor a megkülönböztetés tisztán a külső alapján történhetik. A problémát azonban éppen az okozza, hogy a polgári történész maga is tisztában van az ilyen válogatás önkényes és szubjektív jellegével, felismeri a vele járó veszélyeket s alátámasztja velük a történeti megismerés szubjektivitásáról vallott nézeteit.

A polgári hisztoriozofia itt is hajlandó misztifikálásra, amikor nagy általánosságban megállapítja, hogy a válogatás minden esetben apriori elfogultságot tételez fel, egy eszmei konstrukciót, mely előfeltétele az empirikus kutatásnak. A polgári történész ezzel kapcsolatban mereven elválasztja egymástól az előzetes szellemi konstrukciót és az empirikus kutatást, ez utóbbit mintegy függővé téve az előbbitől, holott a valóságban a kettő között dialektikus összefüggés áll fenn. A történeti materialista sem tagadja a történész — tudatos vagy tudatlan — eszmei befolyásoltságát, nem vitatja, hogy a történetíró állásfoglalását befolyásolja az illető világnézete, politikai felfogása, sőt bizonyos fokig osztályhelyezete is, de szerinte ebből a körülményből a történeti kutatás objektívizmusa számára nem kell semmiféle katasztrofális következtetéseket levonni. A kutatónak megvan a lehetősége, hogy megszabaduljon olyan felfogásoktól, melyeket helyteleneknek ismert fel. A történész munka ugyan „osztálydetermináltságú”, de ez nem egyértelmű azzal, hogy mindig azt az osztályt fejezi ki, melyben a történész nevelkedett, melyhez életfeltételei kötik.

Mi az végső soron, ami a marxista történésznek — minden esetleges tévedés ellenére is — lehetővé teszi a tények helyes válogatását és megvédi a szubjektivizmustól? Kétségtelenül a társadalmi fejlődés objektív törvénye. Nem

jelent ez receptet, nem ad rá lehetőséget, hogy az empirikus kutatás közben minden esetben egyértelműen válogassunk a tények között; sok olyan ténnyel találkozunk, mely kisebb-nagyobb mértékben kifejezi az adott korszak vagy a valóság egy adott szakasza fejlődéstörvényeit; hogy melyiket fogjuk választani, az függ saját egyéniségünktől is, de a történeti anyagban való jártasságunk, biztonságunk fokától is. A feldolgozásban mutatkozhatnak egyéni eltérések, különbségek, de a történeti megismerés e különbségeken, egyenlenségeken át halad a valóság mind pontosabb, sokoldalúbb megjelenítése felé, az objektív történeti törvényszerűségek mind teljesebb megragadásához.

A mai polgári történetfilozófia a válogatás kérdésében nem képes szilárd pontot találni. Mivel nem fogadja el a fejlődés törvényszerűségeit, sőt magának a fejlődésnek a fogalmában sem tud egyértelműen pozitív álláspontot elfoglalni, kénytelen beérni a történeti tények válogatásának szubjektív kritériumai-val. Ezek a kritériumok adott esetben lehetnek tisztán logikaiak, de az esetek nagyobb részében inkább etikaiak. Mind a kétfajta értékelméletre történt már próbálkozás a múlt században s azóta is nem egyszer.

Napjaink történetfilozófusai közül talán Raymond Aron veti fel legkiegészettebben az értékrendszer megoldatlanságának problémáját. A kanti és rickerti értékelmélethez visszatérve hangsúlyozza, hogy a történeti események jelentőségét az értékhez való viszonyuk szabja meg; az értéket pedig a történelem nézői vagy szereplői állapították meg. De mi legyen az utókor történészének kritériuma? Nagyon jól látja Aron, hogy a Kant nyomdokain haladó értékelőfilozófia a történetbőlelelet számára nem oldotta meg az értékek kérdését, nem adott olyan értelmezést az értékeknek, mely ne volna alárendelve az egyes korok változó felfogásának s a történész változó érdeklődésének. Max Weber koncepciójában az érték egyenlő az érdeklődés éppen adott központjával; a múltból azt tartjuk meg, ami érdekel bennünket. Igenám, de ez az érdeklődés folyton változik, a jelen más és más szelekeiőt juttat szóhoz. Ez az egyik oka a történelem különféle interpretációjának. Jól látja Aron, hogy Rickert is megoldatlanul hagyta a történeti megismerés objektivitására vonatkozó kérdéseket, amikor alárendelte a tudomány igazságát egy logikai értékrendszer igazságának, tehát lényegében egy emerfer filozófiának. Viszont a kérdések, melyeket a történész tesz fel a valóságnak, többnyire egy meghatározott, konkrét idő kérdései.

Az értékrendszer felállításának problémáját illetően Aron sem lépi át a relativizmus körét. Szerinte nem tehetjük a történész feladatává, hogy visszagondoljon egy letűnt társadalmi folyamatot oly módon, ahogy az önmagáról gondolkodott vagy pedig hogy egy letűnt társadalmat a saját értékeihez — s ne a mi korunk értékeihez — viszonyítson. Egyáltalán nem biztos amúgysem, hogy a történész valaha is el tud szakadni önmagától, a saját jelenétől; s még ha tudna is, vajon meg kellene-e tennie? Marad tehát a múltnak egyfajta megújítása, aminek lényege, hogy egy korábbi kor értékeit egy későbbiével (vagyis a jelenével) hozunk viszonylatba.

A társadalmi fejlődés objektív menetének elutasítása előtérbe tölja az értékelés etikai szempontjait, ami többnyire vallásos koncepcióból indul ki vagy oda torkollik. Klasszikus példaként idézhetjük itt Toynbeet, aki nem érte be az emberi civilizációk múltja történetének felvázolásával, hanem „Civilization on Trial” c. művének tanulsága szerint az emberiség jövőjéről is pontos képet kívánt adni — természetesen a vallási szempont alapján. Toynbee szerint 3000-ben bekövetkezik az európai civilizáció bomlása és az Európán kívüli civilizáció győztes előrenyomulása, 4000 körül valamennyi civilizáció és kultúra inte-

grációja, 5000 körül pedig a vallás nagy győzelme; az emberiség megérti, hogy a világ egységét csakis a vallás régiójában érheti el. Kirívó példát hozhatunk fel arra is, hogyan értékel Toynbee egyes ismert történeti tényeket a maga vallási értékrendszere alapján. 1799 júniusában — a muzulmán naptár szerint a Hedzsra 1213. évében — Napóleon partraszállt Egyiptomban. Egy arab történész, Al Gabarti azt állítja, hogy ez volt a legnagyobb fordulat s a legtragikusabb esemény, mert Napóleon partraszállása Egyiptomban lehetetlenné tette a Próféta híveinek zarándokútját a Kábához. Toynbee igazat ad Al Gabartinak, mert szerinte is a vallási tényező nagyobb szerepet játszik a történelemben, mint a politikai vagy a gazdasági.

Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a polgári történetírás az értékelés kérdésében két részre oszlik: egyrészt beéri a tények induktív módon való kutatásával (a híres Ranke-i jelszó értelmében: „Wie es eigentlich gewesen!”), s eleve lemond arról, hogy e részek valaha is értelmes, összefüggő egészbe álljanak össze, másrészt kételkedve az indukciónak, mint történeti kutató módszernek a kielégítő voltában, megpróbál valamilyen átfogó konstrukciókat kialakítani a fejlődés ciklikus menetéről vagy egyes struktúrákról, a fejlődés sémáiról, melyeket azután utólagosan próbál az empirikus kutatással igazolni. Az ilyen típusok, sémák, struktúrák és a bennük megnyilvánuló szabályszerűség vannak hivatva értékes támaszpontokat nyújtani az értékelés számára, kiemelni a történetírást a válogatás teljesen szubjektív összefüggéseiből. Mindeme koncepcióknál azonban inkább a történeti összefolyamat valamilyen víziójával van dolgunk, semmint tudományosan megalapozott elméletekkel.

A polgári hisztório-zófia tehát a gnozeológiai válság mellett, melyet, mint láttuk, egy relativista ismeretelmélet szerény igényű programjával próbál ellensúlyozni, súlyos axiológiai válságban is szenved, mely nem független az előbbi-től. A tények válogatásának kritériuma még mindig nem a valóságosan ható, objektív fejlődés tényezőin alapul, hanem egy-egy történész szubjektív meggyőződésétől és koncepciójától függ, s gyakran lazán kapcsolódik az olyan fogalmakhoz, mint a társadalom anyagi fejlődése, a javak termelése, a humánus, a jog kibontakozása stb. Az osztályharc és a forradalmak szerepe az általános fejlődésszéményen belül érthető módon a minimálisra csökken. A szubjektívizmus napjainkban egészen kirívóan mutatkozik meg egyes korok értékelésénél. Utaljunk csak röviden a középkor átértékelésének kérdésére. Annak idején Huizinga a reneszánsz-korszakot „a középkor alkonyának” nevezte, a középkori szellem rehabilitációján fáradozott Nyikolaj Berdjajev már a két világháború között, majd a háború után megjelent könyvében (*Au seuil d'une époque nouvelle*), főleg pedig Christopher Dawson, a Harvard-egyetem tanára, akinek A világtörténelem alakítóerői c. könyve számos nyelven megjelent — melyben elvet minden tudományos objektívizmust a szűk vallási partikularizmus jegyében.

A történeti általánosítás igénye

A mai polgári történetfilozófiában és a történetírás gyakorlatában is különlegesen fontos helyet foglal el az egyedi és az általános problémája, mely a hisztórizmus kiteljesedése óta nyugtalanítja az elméket. A történészek hosszú időn át húzódoztak az általánosító módszerektől, mert a windelbandi-rickerti meghatározáshoz híven a történeti kutatás tárgyát az egyediben és egyéniben keresték. Ez az egyedi tényekre alapozott kutatás jó ideje válságba jutott. A pozi-

tivizmus időszaka megmutatta, hogy a pusztá tényekkel a történész nem megy semmire. A legegyszerűbbnek ható tény is bonyolult jelenség, mely értelmet csakis úgy kaphat, ha sok más ténnyel összefüggésben vizsgáljuk, keresve mélyebb jelentését. Így jut el a történetíró fokozatosan a nagyobb egységek, tényösszefüggések felismeréséhez, egyre több történész üzen hadat az atomizáló tényszemléletnek.

Az egységek, a kisebb-nagyobb totalitások kérdésében a mai polgári történetírásen belül nincs átfogó koncepció. A marxizmus által fölfedett gazdasági-társadalmi formációk tana általában elutasításra talál, a polgári történetírók egy része ellenzi az olyan konkrét történeti kategóriákat is, mint a társadalmi osztályok. A polgári történészek a marxista koncepció elfogadásában valamiféle árulást látnak, s miközben bírálják a gazdasági-társadalmi formációk és az osztályharc elméletét, igyekeznek e kétségtelenül objektív jelenségekkel kapcsolatban kidolgozni egy másféle elméletet, lehetőleg olyant, amely alkalmasnak látszanék arra, hogy helyettesítse a marxizmus történeti kategóriáit s a történelmi materializmust.

Így kerül előtérbe a civilizációk fogalma, így születnek elméletek az egyes civilizációk időbeli váltakozásáról, a változás sémáiról, az egyes civilizációs típusokról, magának a fejlődésnek a típusairól.

Mindeme törekvések és koncepciók áttekintése újabb tanulmányt igényelne. Kezdeményezésben valóban nincs hiány. Bizonyos, hogy a polgári történészek általánosító törekvéseire hatással volt a marxista történettudomány elterjedése, jóllehet az érintett polgári történészek ezzel a hatással természetesen nem dicsekednek.

Wittram úgy látja, hogy a tipikus megragadására irányuló igény ma általános jelenség, szemben az egy évszázad előtti jelenségekkel. A szociológia és a történetírás közti különbséget hosszú időn át éppen abban látták, hogy a szociológia absztrahál és általánosító tapasztalatokkal dolgozik, míg a történelem a változó iránt érdeklődik. Ma viszont szaporodik azok száma, akik úgy látják, hogy a történeti változások távolról sem olyan szeszélyesek, megfoghatatlanok, mint ahogy a múltban látták, van valamiféle objektív menetük, melyet a történésznek az összehasonlítás és általánosítás módszereivel kell megragadnia.

Utaljunk itt csupán néhány névre. J. Romein holland professzor arra figyelmeztet bennünket, hogy a totalitás megragadásának vágya kifejezésre jutott már Goethénél („Strebe immer zum Ganzen!"). A szinoptikus igényben benne foglaltatik a rokon tudományágakkal való együttműködés csakúgy, mint a történelemben belül is a sokféle módszer kipróbálása. Romein a történeti integráció nagy példajaként hivatkozik Marxra, jól érzékeltetve azt, amit fentebb a marxizmus termékenyítő hatásáról elmondtunk. (L'Histoire et ses interpretations, Paris. 1961, 123. 1.)

Német részről Gerhard Ritter már az 1949. évi német történészkonferencián helyeselte az általánosító, szinoptikus törekvéseket, hozzátéve, hogy ezek jelentősége csak akkor domborodik ki igazán, ha heurisztikus segédeszközként használhatók fel, amivel egyben rávilágított felfogásának gyengéjére is, hiszen az általánosításokat nem úgy kell tekinteni, mint módszertani Hilfsmitteleket, hanem mint a konkrét kutatás végső eredményeit. Az egészek szerepét emeli ki a heidelbergi Werner Conze, amikor elveti Rankét és a klasszikus német történetírást, mely a történelem menetét lényegében egyes személyek erkölcsileg értékelhető cselekvésében látja; utal arra, hogy a történeti folyamatot ma már nem lehet a klasszikus historiográfia szellemében megírni, ma már struktúra-

kutatásokra van szükség, melyek megvilágítják a társadalmi és gazdasági összefüggéseket.

A rész és egész viszonyát sokan úgy fogják fel, mint a speciálizálódás és a szinopszis közti választás kérdését. A specializálódásnak megvannak az ellenzői, de a történeti szintéziseknek úgyszólván csak hívei vannak. Ezek jelzik a kor emberének igazi érdeklődési irányát. A múlt századi akadémikus jellegű tudomány, miközben kifejlesztette a filológiai módszert és kritikát, egyben el is szigetelte a történetírást más tudományágaktól, melyek segítségére pedig szüksége lett volna. Ez az elzárkózás megszűnőben van. Ma, a nagy szintézisek idején, gyakran elmosódik a határ a történetírás, a szociológia, az antropológia, a filozófia, a teológia, a biológia és fizika között, hogy ismét szoros közelségbe kerüljön a politikai, kulturális, gazdasági történetírás.

O. F. Anderle típus-elmélete

Az elmúlt évek egyik jelentős megnyilvánulásaként tartjuk számon Othmar F. Anderlénak, egy nyugat-német történésznek a *Historische Zeitschrift* 1958. évfolyamában megjelent tanulmányát (*Theoretische Geschichte*, H. Z., 1958 [185]), mely az átfogó szintézisek helyeslését egybeköti az idiografikus módszer elleni heves támadással s azzal a kívánsággal, hogy a történetfilozófia szakítson végre azzal a mesterséges különbségtevéssel, melyet még Windelband-Rickert vontak meg a természettudományok és a historiográfia között. A német történész elveti az idiografikus módszer elvét, javasolja, hogy a történetírás az új feladatoknak megfelelően dolgozzon ki egy új, sajátos metodológiát, mely egyenesen a szinoptikus feldolgozásokat támogatná. Eddig egyet lehet érteni Anderlével. Helyesen teszi kritika tárgyává a szingularitás-axiómát, melyre az idealista történetírás oly büszkén tekint, mint a történész módszertani önállóságának Magna Chartájára. A polgári történetírásban újszerűen hat Anderlénak az a tétele, hogy nemcsak a történeti jelenségek „egyéniek”, hanem a természetiek is. Ez megfelel a marxista álláspontnak is. Emellett Anderle a polgári történészek többségétől eltérően elkerüli azt a módszertani hibát, ami az „egyedi” és „egyszeri” azonosításában áll, s aminek alapján abszolutizálják a polgári történészek az egyedi mellett az egyszerűt, azt, ami nem ismétlődik meg. Anderle utal arra, hogy az egyformaság benyomása a természeti jelenségeknél is csak szubjektív; mögötte megvan az időbeli, térbeli distansz, tehát individuális különbségek itt is fellelhetők. A természettudományokban azonban az egyéni eltérésektől pragmatikus vagy heurisztikus okokból eltekintünk, s a kép, melyet a világról mint természetről alkotunk, az ismétlődő egyformaságé, az általános törvényeké. Ami valóban ismétlődik, az a természetben sem az egyes tény, mint olyan, hanem legfeljebb ennek típusa.

Amit a történelmi materializmus a jelenségek belső törvényszerűségének nevez, az Anderle számára a típus. A típus természetesen kevesebbet mond, mint a törvényszerűség; de előrehaladás azzal a felfogással szemben, mely szerint a történelemben nincsenek ismétlődő jelenségek, tehát semmiféle típusról sem lehet szó. Anderle ugyanis a típus megragadását elérhetőnek tartja az általánosító történettudomány számára, szerinte a történész is eltekinthet többé-kevésbé az egyénitől, s az általános vonásokat igyekezhet megfogni. A történelemben az általános vonások tagadása éppoly oktalanság volna, mint a természetben

az elvi egyformaság követelése. Vannak tehát a történelemben is bizonyos egyformaságok, tipikus szituációk és jelenségek, sémák, minták, szabályok, sőt törvények. Ha nem így volna, akkor a történelem semmi egyéb sem volna, mint tiszta káosz, mely így természetesen semmi tanulssággal sem járna a jelenre vagy a jövőre nézve.

Anderle helyesen utal arra, hogy a természet és történelem nem két egymástól különböző ontológiai terület, mindkettő ugyanarra a tárgyra irányul, melyen belül persze nagy átmenetek vannak. A történelem nemcsak az emberre vonatkozik, ahol élő idő van, ott történelem is van, tehát ahisztórikus idő nincs. Ezzel esik a szingularitás-elv s a vele kapcsolatos idiografikus módszer kényszere, mely Anderle szerint a specializálódás dilemmájához vezetett, útját állta a történeti szinopsziseknek.

Ami az egyénítő és általánosító módszer megválasztásának kérdését illeti, Anderle szerint mindkettő megfelel a jelenségek bizonyos vonásainak, tehát alapvetően adekvátok a tárggyal, s a történész maga dönti el, hogy adott esetben melyiket részesíti előnyben. Nem veti tehát teljesen el az idiografikus módszert, csak egyeduralmát akarja megtörni. A kétféle módszernek ez a tetszőleges megválasztása nem esik egybe a marxista megfogalmazással (mert ez utóbbi a jelenségeket egységükben és konkrétságukban is vizsgálja, de azzal a céllal, hogy megtalálja bennük azt, ami a fejlődés törvényszerűségeihez vezet, s ehhez a hagyományos idiografikus módszer már ab ovo nem kielégítő!), de az ontológiai kérdés megválaszolása alapjaiban helyes. Ugyancsak helyesnek kell minősítenünk, ha végső következtetése nem egyezik is a marxista felfogással, az idiografikus módszer elmarasztalását, a természeti és történeti tudományok mesterseges szétválasztásának megszüntetésére irányuló törekvést és az általánosítás sürgetését.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy az általánosító módszer követelése még egymagában nem jelenti azt, hogy a polgári történetfilozófia kijutott a válságból, hiszen sokféle általánosítás lehet, helyes s helytelen egyaránt. Anderle éppúgy, mint sok hasonló szemben működő társa (H. Hantsch, G. Ritter, G. Barraclough, T. C. Cochran, L. Gottschalk, F. A. Hayek stb.) a törvényszerűségeket marxista értelemben nem fogadja el. Maga Anderle vonakodik elfogadni a történeti törvényszerűségeket, és végső soron elméletét egy individualizáló és indeterminista bázisra helyezi. Nála minden általánosítás és azonosságmegállapítás ismétlődő típusokat tételez fel, tehát általános fogalmakat és elméleti tapasztalatokat, de az általa propagált „teorétikus történetírás” nem praecjudikálja a törvényeket. „A teória még nem törvény és nem is kell, hogy az elmélet tárgya törvény legyen”, írja. Törvény van a természettudományban, de nem lehetséges a történelemben, mert itt hiányoznak azok a feltételek, melyek adva vannak a természetben, s mindig ugyanahhoz az eredményhez vezetnek.

Arnold J. Toynbee kísérlete a civilizációk történetének megírására

A polgári történetírás a társadalmi fejlődés sémáinak és fokozatainak megállapításánál gyakran köt ki a civilizáció fogalmánál. A civilizációkra vonatkozó fejlődés-elmélet nem napjainkban született meg, őseinek tekinthetők Platon, Polybios, Machiavelli, Campanella, Giambattista Vico, ez utóbbi a maga híres történeti körforgás-elméletével. Közös vonásuk: idealista jellegük. E törvények mind valamilyen eszme, civilizáció, kultúra — tehát mindig valamilyen szellemi tényező — immanens fejlődéséről szólnak, s ez a szellemi tényező valahogy objek-

tíve létezik, közös vonásuk az is, hogy gyakran a jelenlegi állapotot tüntetik fel végsőnek. Az első világháború után Oswald Spengler, napjainkban pedig Arnold Toynbee keltettek széles körben feltűnést civilizáció-elméletükkel. Összeköti őket a nagyszabású koncepció igénye mellett az a körülmény, hogy mindketten kilépnek a szűkebb történettudomány kereteiből és rendkívül széles anyagon építik fel a maguk kultúrmorfológiáját, mely valamennyi eddigi civilizáció történetét felölelné. Mind Spengler, mind Toynbee munkásságának nagy kritikai irodalma van ma már, s kettőjük közül Toynbee az, aki — ha rendszerének egészét sok jogos bírálat érte is — nézeteivel bizonyos hatást gyakorol a nyugati olvasókra. A civilizáció története nála válik ismét kizárólagos feladattá, mert az ő szemében a történelem: a civilizáció története, egyedül a civilizáció jelentheti a kutatás területét; a kultúra, a politika és a gazdaság (e három velejáró) csakis a civilizáció részeként fogható fel. A civilizáció pedig egyének közti kapcsolatokból áll, akik egyben társadalmi lények is. Toynbee elveti azt a nézetet, hogy a társadalom szerves egység, melynek az egyének a szervei, s ezek benne találják meg létük értelmét. Szerinte a társadalom az egyének kölcsönös függése, s az egyénekből vezethető le. „A társadalom nem lehet semmi több, mint közlekedési eszköz, melynek segítségével az egyik egyén hat a másikra. Az emberi egyedek és nem a társadalom alkotják a történelmet”, mondja. (*A Study of History* III. London. 1935, 231. l.) A társadalom tehát meghatározott biológiai struktúra által van körülhatárolva, s ebből folyik, hogy fiziognómiája nem változatlan kezdetől-végig, hanem bizonyos szükségszerű körben mozog. Kiderül az is, hogy a civilizációk nincsenek egymástól hermetikusan elzárva, mint Spenglernél, hanem kapcsolatban állhatnak egymással, megérthetik egymás eltéréseit. Ezzel Toynbeének sikerült elkerülnie elődje, Spengler durva ismeretelméleti hibáját: Spengler ugyanis teljesen zárt civilizációkról beszélt, amivel egyszeriben kétségesse tette saját művét; ha ugyanis a civilizációk között nincs semmi kapcsolat, akkor hogyan értheti meg Spengler a művében tárgyalt civilizációkat?

Toynbee a civilizációval próbálja helyettesíteni a társadalom konkrét tartalmait és felállítja a maga meglehetősen önkényes rendszerét a 21 civilizációról, melyeknek születését, virágzását és elhalását próbálja nyomon követni anélkül, hogy kötelező, általános törvényekből eredtetné őket. Az egyes civilizációk sajátos vonásait az általa közelebből ismert nyugati és hellén civilizáció vonásai alapján állapítja meg, ami természetesen nagyon is vitatható módszer.

Toynbee a civilizációk születésével és elhalásával kapcsolatban elvet minden determináló tényezőt, elveti akár a faj, akár a környezet szerepét; mindennek szerinte nincs hatása arra, hogy a primitív társadalom a sztatikus állapotból átlép a dinamikus tevékenység állapotába, ahol a civilizáció kezdődik. Mivel a determinizmust minden formában elveti, kénytelen más sémát keresni, s erre szolgál a „felhívás és válasz” formulája, mellyel Toynbee megpróbálja kikerülni az oksági viszony klasszikus modelljét. Ha a civilizáció születését és bukását nem lehet determináló tényezővel (vagy ilyen tényezők komplexumával) magyarázni, akkor fel kell tételezni, hogy egy indeterminált függőségről van szó, a környezet feltételei és a társadalom bizonyos csoportjának reagálása közti függőségről. A társadalmi feltételek bocsátják ki a felhívást, s a társadalmi csoport reagálása lesz a felelet e felhívásra. Ily módon a környezet feltételei nem adnak kimerítő választ a civilizáció születésére vagy felbomlására, mert figyelembe kell vennie egy-egy civilizáció létrejötténél az emberek választát. A válasz formáját pedig előre kiszámítani nem lehet.

Hogyan jön létre egy-egy új civilizáció Toynbee felfogása szerint? Úgy, hogy egy bizonyos társadalmi csoport megfelelő módon válaszolni képes a környezet által kibocsátott felhívásra, megoldván ezzel a felhívásban rejlő problémát. A civilizáció hanyatlása pedig akkor következik be, ha egy bizonyos társadalmi csoport már nem tud felelni az új felhívásra, s a felhívásban foglalt probléma megoldatlan marad. Maga a válaszadás szabad tevékenység folyamánya, nem függ valamilyen láthatatlan erőttől; arról van mindössze szó, hogy egy társadalmi csoport alkalmas-e vagy nem alkalmas a válaszadásra.

Hogy a Toynbee-féle civilizáció-elméletben sok az önkényesség, sok a mesterkelt gondolatkonstrukció, azt érzi a polgári történetírás is. Az egész úgy hat, mintha Toynbee a hegeli nyomokon a marxista dialektikával szemben próbálta volna felállítani a fejlődés általános elméletét. Figyelemreméltó, hogy legerősebb támadások polgári részről a franciaországi Annales-kör részéről érték, amely más kiindulópontból és más gyakorlattal maga is a civilizáció történetét tartja elsőrendű feladatnak. Lucjen Febvre az Annales-kör tagjainak összehasonlító módszerét sietett elhatárolni attól az összehasonlító eljárástól, melyet Toynbee folytat a maga 21 civilizációja között. Mi értelme van annak, kérdezte Febvre, hogy Toynbee módján 21 „üres kagylót” hasonlítgassunk össze, attól a „perverz örömtől” vezettetve, hogy elmerüljünk a semmiben”? Legutóbb a franciaországi Toynbee-vitán Raymond Aron vonta kétségbe a Toynbee-féle civilizációk realitását s kérdezte meg, vajon e civilizációk tárgyalása nem a „kimérák anatómiája”?

Toynbee példája azt mutatja, hogy egyes mai polgári civilizációs elméletek reménytelenül próbálják helyettesíteni a civilizáció kategóriájával a konkrét társadalomtudományi fogalmakat és a marxizmus által föltárt történeti fejlődésfokozatokat. Toynbee nem lép fel támadóan a marxizmus ellen, sőt úgy véli, hogy közös anyatejen nevelkedett vele (s ez szerinte a judeo-keresztény világnézet), a marxisták azonban a rokonságot nem vállalják vele. Pozitív vonása, hogy keresi a fejlődés sémáit, törvényeit, de a mozgató erőt a szellemben látja, az osztályharcot elejti. Az amerikai W. W. Rostow elmélete már kifejezetten antimarxista sémákat alkalmaz a társadalmi fejlődésre. Rostow gyorsan híressé vált nem-kommunista kiáltvány a (*W. W. Rostow: The stages of economic growth. A non-communist Manifest. Cambridge. 1960*) a gazdasági fejlődés öt fokozatát állapítja meg, melyek mesterkéltsege nyomban kiviláglik, ha a termelési viszonyok, a társadalmi struktúra és az osztályharc fényében vizsgáljuk meg. Az öt stádium legfelsőbb foka természetesen az amerikai életforma.

Az Annales-kör struktúra-koncepciója

Válasszuk el ezektől a törekvésektől a francia Annales történetírói kör tagjainak munkásságát, melyben a legprogramszerűbben jelentkezik a társadalmi struktúrák megragadására irányuló óhaj. Főbb képviselői Marc Bloch, Charles Morazé, Fernand Braudel, Lucjen Febvre. Nem homogén csoport, nem is zárt iskola ez, de összeköti tagjait az a szándék, hogy a történeti tény elszigetelt szemlélete helyébe a társadalmi csoportok, struktúrák, végső fokon a civilizáció vizsgálatát állítják. Ismeretelméletileg e csoport tagjai igen helyesen abból a megállapításból indulnak ki, hogy egyszerű tények egyáltalán nincsenek is, csak ténykomplexumok vannak viszonylag egyszerű struktúrával vagy nagy, esetleg óriási komplexitással. (Lucjen Febvre IV. Henrik meggyilkolásának tényén mutatta ki a „legegyszerűbb tény” rendkívüli bonyolultságát, Charles Morazé pedig Jules Ferrynek a francia kormány élére való kerülését választotta

példának, s ezen szemléltette a látszatra egyszerű tények bonyolultságát. Morazé arra a megállapításra jutott, hogy a gazdasági, társadalmi és személyi feltételek hatalmas komplexitása eredményezte azt a helyzetet, hogy Ferry uralomra juthatott.) Az egyszerű tény mögött az okok mérhetetlen tömege rejlik, s a történész hivatása, hogy behatoljon ez okok mélyére. „Nagyságunk abban van, hogy mindent megértsünk”, mondja Morazé s meg is jelöli ennek útját: anélkül, hogy a tényeket elszigetelnék, igyekezzünk őket egészekbe, összefüggésekbe ágyazni. Mert egy mesterségesen elszigetelt tényhez ragaszkodni annyi, mint átadni magunkat a végzetszerűségnek, s az ilyesmi lerombolja a tudományt (*Ch. Morazé, Trois essais sur l'histoire et culture. Paris 1948*).

E kiindulópontból támadja az Annales-kör a tények hagyományos pozitivistá szemléletét, kárhoztatja az egyénítő módszert és az atomizáló eljárást. Egyben pedig hirdeti a különböző tudományágak harmónikus együttműködését. Jules Febvre nevezetes kijelentése szerint „nincs sem gazdaság-, sem társadalomtörténet, csak egész történelem van”. Az Annales gazdaságtörténetészei nem állanak meg a kifejezetten gazdaságtörténeti vonatkozású témáknál, náluk az anyagi kultúra, a technika, a szellemi kultúra, az ideológia, a politikátörténet egymást segítik, kiegészítik.

Az Annales-kör történészei fellépnek az embernek mint elszigetelt lénynak a szemlélete ellen. Az egyénnel szembeállítják a csoport fogalmát. A történelem nem csak az egyének műve, írja Febvre, hanem a csoportoké is. „A történelmi egyén . . . pontosabban szólva a történelmi személyiség a csoportban és a csoport által fejlődik.” (*Febvre: Combats pour l'histoire, 82. l.*) Olyan felismerés ez, mely az Annales irányzatnak a marxista szemlélettel való — nem mindig tudatos — rokonságára utal.

A civilizáció értelmezése körül itt nem merülnek fel olyan problémák, melyekkel Toynbeenál találkozunk. Civilizáción az Annales-körben elsősorban a gazdasági alapot, az élet konkrét kereteit értik, ilyen értelemben beszélnek mezőgazdasági és ipari civilizációról. A civilizáció elsősorban anyagi jelenségeket ölel fel, idetartozik a legszélesebb értelemben vett technika, melyben kifejezésre jutnak az ember és a természeti környezet közti viszonyok, tehát a természet felhasználásának és a tér megszervezésének technikája. A civilizáció ugyanakkor magába foglalja a társadalmi gondolkodást és ideológiát is.

Az ontológiai kérdésfelvetés az Annales csoportnál lényegesen eltér más polgári irányzatok kérdésfelvetésétől. A kutatás itt is az egészre irányul, de az egésznek itt nincs semmiféle misztikus jellege, az embert mint társadalmi lényt jelenti. A történész feladata, hogy utána járjon azoknak a jelenségeknek, melyek az ember hétköznapi életéhez legközelebb esnek. A nép életét alkotó elemi erőkről van szó, melyek ennek az életnek tartósságot kölcsönöznek, ezeket keresi a történész a gondolati aktus segítségével mint geográfus, gazdaság- és társadalomtörténész vagy akár mint valláspszichológus. Ebből a koncepcióból nem maradhat ki a történész alkotó gondolatfolyamata sem, mely lehetővé teszi a múlt és a jelen kapcsolatát; ebben a kapcsolatban a múlt „a jelen funkciójában” lép elő, s ebben benne foglaltatik a történetírás társadalmi hivatása is.

Az Annales történetírását sok tekintetben el kell választanunk a mai nyugati történetírás egyéb irányzataitól. A társadalmi struktúra vizsgálatát sokoldalúan, mélyrehatóan folytatják ennek az iránynak a képviselői, és az egyes társadalmi osztályok igazi összetételének, jellegének nem elhomályosítására, hanem kidomborítására törekcsenek. Egyoldalúságuk abból fakad, hogy a politikai történetet és az osztályhare kérdéseit többnyire elhanyagolják.

Determinizmus és indeterminizmus. A társadalmi haladás kérdései

Hátra volna még néhány szóban összefoglalni a mai polgári történetfilozófiának a determinizmus és indeterminizmus kérdésében vallott felfogását.

A polgári történészek egy része szembefordul a társadalmi haladás fogalmával. Egy részük kiköt a történelemnek mint katasztrófának a szemléleténél, és az emberiség jövőjét a bekövetkező pusztulásban látja, más részük tagadja azt, amit általában a társadalom haladásán érteni szoktunk, és egy transzcendens távolságából nézvé az életet, a történelmet egy helyben állónak képzi el.

A haladás elvetése gyakran összefonódik a determinizmus elleni harccal. E. Dardel 1946-ban Párizsban megjelent művében (*L'histoire — Science du concret*) nem áttolta kijelenteni: „A történelmi determinizmus megöli a történelmet.” („Le déterminisme historique ne tarde pas à tuer l'histoire.”) Tegyük hozzá, hogy a történelmi materializmus determinizmusát még a legjobb fejű polgári történészek is többnyire félremagyarázzák. Az ember teljesen passzív alávetettségét látják benne, olyan állapotot, melyet kizárólag a történeti törvények szabnának meg, melyeken az embernek nem állna módjában változtatni. A determinizmus tehát szemükben egyenlő a fatalizmussal. A polgári történészek jó részétől idegen a dialektikus gondolkodás. Ha pedig a polgári történész mégis felismeri, hogy a történelmi materializmus nem hirdeti teljes passzivitást a történeti erőkkel szemben, hanem az általános törvényszerűségeken belül nagy szerepet tulajdonít az ember — mint a történelem alakítója — kezdeményezésének, akkor ebben a polgári történész — metafizikus és dogmatikus gondolkodásához híven — belső ellentmondást lát. (*Walter Hofer: Geschichtsschreibung als Instrument totalitärer Politik. Neue Zürcher Zeitung, 1964. jan. 18.*)

A determinizmus teljes elvetése azonban a polgári történész szemében is régtől fogva nonszensz. Mi hát akkor a megoldás? Th. Litt példája talán szemléltetheti. A determinizmus térhódításában nagy veszélyt lát, annak jelét, hogy ezzel az ember mintegy felmentést akar nyújtani önmagának saját cselekedeteiért, szabadulni szeretne lelkiismereti skrupulusaitól; szerinte ugyanis a következetes determinista logikai okok alapján nem érez semmi felelősséget tetéért.

Litt szerint a determinizmus sem logikailag, sem etikailag nem jogos. Dehát eldobja ezzel a szükségszerűség fogalmát is? Nem, elismeri, hogy a történetileg cselekvő egyén nem élvez korlátlan szabadságot, nem teheti teljesen azt, amit szeretne, hanem cselekvése függ bizonyos előfeltételektől. A kérdés csupán az, milyen erők ezek? Természetesen nem reálisan kitapintható, mérhető, ellenőrizhető tényezők, nem társadalmi-gazdasági jellegűek, hanem elmosódó erőtényezők, melyek — mint Litt mondja — „a horizont általános vonalvezetését” szabják meg. (*Th. Litt: Geschichte und Verantwortung. Wiesbaden. 1947. 19. 1.*)

Litt és vele együtt még sokan mások a szükségszerűséget teljesen mechanikusan értelmezik. Változatlan, merev törvényeket látnak bennük, s ezzel szemben védeni vélik az emberi szabadságot, melyet bizonyos határig a történelmi materializmus sem von kétségbe. A dialektikus szabadságfogalom a szükségszerűség és szabadság ellentétének egységén alapul: az ember szabad cselekvése itt annyit jelent, mint hogy az ember a felismert szükségszerűségnek megfelelően cselekszik. A polgári felfogás azonban nem tesz különbséget a dialektikus materializmus determinizmusa és a mechanikus determinizmus között.

A polgári történetfilozófia a társadalmi törvényszerűségek kérdésében félremagyarázza a marxista felfogást; úgy tünteti fel, mintha a marxisták a történelem egészére, s ezen belül minden alárendelt részletre apriorisztikusan kimondanák a fejlődés szűzszerűen megszabott menetét. Ismeretes ezzel szemben, hogy a marxista elméletben a törvényszerűség csak mint uralkodó tendencia megközelítő módon érvényesül; meg lehet vele mondani a társadalmi fejlődés általános irányát, de egy-egy esemény várható pontos bekövetkeztét vagy akárcsak megközelítő dátumát soha. A társadalmi fejlődés törvényeinek ismerete tehát csak megközelítő módszertani fonalat nyújt, melyből tényeket levezetni nem lehet és nem is kell. A polgári történetfilozófusok szemére vetik a marxizmusnak, hogy az emberiség útját előre megszabottnak véli, Marxszal kapcsolatban egy „optimista katasztrófizmus”-ról beszélnek. Marxot hol a XIX. századi utópista szocialistákkal, hol a judaizmussal, kereszténységgel, izlámmal hozzák összefüggésbe, mint a vallási tanok heretikusát. Az ilyen felfogások a marxi dialektika teljes félreismerésére és félremagyarázására vezethetők vissza. Kialakult régebben a marxizmusnak egy vulgáris, torzító és szimplifikáló magyarázata, melytől a nyugati történetírás elmélete rendkívül nehezen tud elszakadni. A marxizmust olyan dogmák gyűjteményének fogják fel, amelyekhez ennek lényegileg semmi köze sem lehet. A polgári történetfilozófia a történelmi materializmust — mint a XIX. század jellegzetes termékét — a korábbi vallási tanokhoz hasonlítva afféle üdvözlési elméletnek tekinti. De maga a marxista elmélet sem áll e tekintetben mozdulatlanul egyhelyben. Emlékeztethetünk az 1965 nyarán Korčula szigetén megrendezett nemzetközi történetfilozófiai konferenciára, melynek anyagát a Praxis, a zágrábi egyetem bölcészeti karának folyóirata 2—3. füzeté közli. A vitában résztvevő Danko Golić szembefordult a mérhetetlenül idealizált jövő-víziókkal s rámutatott: helyesebb, ha a marxista történetírás a jövőbeli abszolút szabadság és felülmúlhatatlan jólét helyett a tökéletesedés, az emberiesedés, a szabadság előrehaladó folyamatáról beszél. Az a kérdés egyébként, hogy az össz-emberiség történeti fejlődésének mi a belső tartalma — a marxista történetfilozófián belül sem eldöntött probléma. A korčulai konferencián Heller Ágnes arra tett kísérletet, hogy a történelmet mint erkölcsi haladást magyarázza.

A polgári történetfilozófia problémái a nyugati világ általános szellemi válságának és forrongásának egy szegletét tükrözik. Erre is érvényes az, ami általában jellemzi a polgári társadalom ideológiáját: görcsösen kapaszkodik a régi, beváltak hitt értékekbe, de keresi is a kiutat mai világnézeti zavarából. Egy átmeneti korszak sokféle ellentmondása csap össze a mai nyugati gondolkodásban, mely távol áll attól, hogy a történeti fejlődés minden rendelkezésre álló tanulságát levonja és a maga valóságában szemlélje a történeti folyamat nagy egészét, s ily módon korszerű ideológiát alakíthasson ki magának. E belső csonkaság azonban nem lehet akadálya annak, hogy a marxista tábor gondolkodói mind nagyobb figyelmet fordítsanak a nyugati ideológiának s ezen belül a történetírás elvi kérdéseinek. A két világ között folyó ideológiai harc ezt a számvetést, ezt a kritikai szembenállást s a belőle fakadó elvi vitákat a történész műhelyének egyik legfontosabb feladatává tette.

Э. КОВАЧ

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В СОВРЕМЕННОЙ БУРЖУАЗНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Резюме

Из основных гносеологических вопросов современной буржуазной историографии автор статьи в первую очередь обращает свое внимание на отдельные взгляды о «смысле» истории и приходит к выводу, что поставленные в связи с смыслом истории вопросы и имеющиеся ответы в конечном счете представляют собой замкнутый круг, не содержащий в себе никаких положительных моментов для буржуазной исторической философии, так как относящиеся к данному вопросу рассуждения все без исключения приходят к постановке трансцендентных целей. Что касается вопроса о возможности исторического познания, автор статьи устанавливает определенное удаление от агностицистических взглядов. Более правильным является говорить о гносеологическом релятивизме, который в практической работе совместим с стремлением объективно изображать историю. Оппозиция буржуазной исторической философии по отношению к историзму является и чем иным, как борьбой против крайнего релятивизма. Подчеркивание интуитивной природы познания и отделение методологии исторического познания от естественно-научных (точных) методов и сегодня является характерной чертой буржуазной исторической философии, однако, автор статьи и в этой области видит отклонение от направления Dilthey. Автор знакомит читателей с субъективистской гносеологической концепцией Th. Litt, R. Wittgam, I. H. Marrou, критикует их, в то же время указывая на то, что субъективистский характер их исходного пункта не является преградой на пути научного познания. Одной из самых тяжелых проблем буржуазной историографии — по автору — является релятивизм оценок, вопрос о подборе фактов и определении степени их важности. Отрицание закономерности общественного развития идет рука об руку с произвольным и субъективным характером подбора, и достигает таких мер, что открыто можем говорить об аксиологическом кризисе современной буржуазной исторической философии. Стремление к историческим обобщениям и в рядах представителей буржуазной историографии является позитивным явлением, которое и если не совпадает с позицией исторического материализма о закономерности исторического развития, однако, все же само стремление к обобщениям приближает их к ней. (Напр. теория типов О. F. Anderle.) Вместо конкретных общественно-научных понятий применение теорий о цивилизациях (напр. Тойнbee) является пока еще источником неопределенности и произвола. Более позитивная картина получается о деятельности французского круга «Annales». В заключении автор обращает внимание на те ошибочные взгляды, которые связаны с позицией марксистской историографии в связи с вопросом о детерминизме в современной буржуазной историографии, и указывает на то, что в глазах марксистов исторический детерминизм вовсе не означает фатализм.

E. KOVÁCS

PROBLEMES D'ÉPISTEMOLOGIE
DANS L'HISTORIOGRAPHIE BOURGEOISE CONTEMPORAINE

Résumé

Au nombre des questions fondamentales épistémologiques de l'historiographie bourgeoise contemporaine, l'auteur de cette étude s'intéresse en tout premier lieu aux conceptions qui se rapportent au «sens» de l'histoire. Il arrive à cette conclusion que les interrogations et explications concernant le sens de l'histoire finissent par s'enfermer dans leur propre cercle, sans contenir aucune vue féconde pour la philosophie bourgeoise de l'histoire. En effet, les raisonnements qui les concernent aboutissent tous, sans exception, à évoquer des buts transcendants. Quant à la question de la possibilité de la connaissance historique, cette étude constate un certain éloignement à l'égard des vues agnostiques. Il vaut donc mieux parler d'un relativisme épistémologique qui, simultanément, dans les travaux pratiques, se concilie mieux aux tendances visant à une représentation objective de l'histoire. Lorsque la philosophie bourgeoise de l'histoire se détourne de l'historicisme, il ne s'agit de rien d'autre que d'une opposition au relativisme extrême. Aujourd'hui encore, le fait de mettre l'accent sur la nature intuitive de la connaissance et de séparer la méthodologie de la connaissance historique des moyens scientifiques (exacts) de leur

préhension caractérise encore la philosophie bourgeoise de l'histoire — mais, même en ce domaine, l'auteur voit se dessiner un certain divorce d'avec la tendance de Dilthey. Il expose et critique les conceptions épistémologiques subjectivistes de Th. Litt, R. Wittram et I. H. Marrou, tout en relevant que le subjectivisme de leurs points de départ ne barre pas la voie à la connaissance scientifique. Selon cette étude, l'un des problèmes les plus graves de l'historiographie bourgeoise réside dans le relativisme de ses appréciations, ainsi que dans sa manière de choisir et de ranger les faits. Rejeter les lois inéluctables de l'évolution sociale s'accompagne forcément du choix arbitraire et subjectif qui atteint alors des proportions telles qu'on peut parler, sans crainte de se tromper, de crise axiologique de la philosophie bourgeoise contemporaine de l'histoire. Par contre, dans cette historiographie bourgeoise, les efforts tendant aux généralisations historiques témoignent d'un désir de progrès qui, même s'ils ne rejoignent pas en général la conception du matérialisme historique sur les lois de l'évolution sociale, vont tout de même dans un sens simplement généralisateur. (Par exemple, la théorie type de O. F. Anderle.) Pour l'instant, la substitution des notions concrètes de sciences sociales par les théories de la civilisation (par exemple, chez Toynbee) ne donne lieu qu'à beaucoup d'incertitudes et de conclusions arbitraires. Les activités du cercle français des Annales présentent un tableau plus positif. Finalement, cette étude attire l'attention sur les vues erronées que les historiens bourgeois d'aujourd'hui professent à propos de l'historiographie marxiste dans ses rapports avec le déterminisme; il montre que, aux yeux des marxistes, le déterminisme historique n'est nullement synonyme de fatalisme.

JEMNITZ JÁNOS

Háborúellenes erőfeszítések a nemzetközi munkásmozgalomban Zimmerwald után (1915—1916)

1914. augusztus 4., az I. világháború kirobbanása, a II. Internacionálé vezető pártjainak tekintett német, osztrák, angol, belga és francia szociáldemokrata párt „honvédő” állásfoglalása rövid időre megbénította a nemzetközi munkásmozgalmat. E pártok mellett azonban mások — részint a semleges országok pártjai, részint a hadviselő országok egyes pártjai (szerb és orosz szocialisták, az angol Független Munkáspárt) — nyomban a háború ellen léptek fel s megújuló erőfeszítéseket tettek az internacionalista, antimilitarista erők tömörítésére. Ennek jegyében ült össze 1915 tavaszán Bernben a nemzetközi nő- és ifjúságkonferencia, majd 1915 őszén a Bern melletti Zimmerwaldban a már sokkal nagyobb visszhangot keltő konferencia,¹ amely immár célul tűzte ki, hogy a stuttgarti-bázei határozatokat valóra váltsa, a háborút félbeszakítsa és társadalmi forradalommá változtassa.

A zimmerwaldi konferenciát a megjelentek kezdetnek és nem végnek tekintették. Az 1915 szeptemberi konferenciát üdvözölték mind a közvetlenül forradalomra készülő „baloldali zimmerwaldisták”, mind az elsősorban a háború megszüntetését kívánó „zimmerwaldista többség”, a zimmerwaldisták jobbszárnya. Sőt kiderült az is, hogy a konferencia erősen hatott mindazokra, akik a háborús öldöklést fájdalommal és elkeseredetten szemlélték. Ily módon a zimmerwaldi találkozó, az ott elfogadott határozat, a Nemzetközi Szocialista Bizottság megalakulása azonnyomban újabb viták, küzdelem forrása lett.

A zimmerwaldi konferencia végeredményben nemcsak következménye volt az általános radikalizálódásnak, hanem maga is hozzájárult ahhoz, hogy a szocialista pártok újabb elemei, csoportjai kényszerültek színváltásra, váltak le a háborús, nacionalista törzsről. A két ellenséges táborból Zimmerwald eltérő, de mindenesetre figyelemreméltó visszhangot kapott. A Vorwärts hosszabb időn át bizonytalan rövid ismertetésekre szorítkozott, kerülte a nyílt állásfoglalást, míg nem a pacifista ellenzékhez közelálló szerkesztőséget a pártvezetőség elutasító állásfoglalásra kényszerítette. A pártvezetőség hivatalos nyilatkozata a konferenciát nemcsak fölöslegesnek, hanem egységbontónak is véleményezte, saját felszínes békeóhajtát hangoztatta, s a német párt valóban békepárti, háborúellenes belső ellenzékének nemzetközi becsületét kívánta lerontani, miközben minden lehetséges nemzetközi kapcsolat fenntartását a maga számára igényelte: „természetes, hogy a testvérpártokkal való tárgyalás csak az illető pártvezetőségek feladata lehet. Német elvtársaknak úgynevezett nemzetközi értekezleteken való részvétele csak arra alkalmas, hogy a barátságos összeköttetés létesí-

¹ Jemnitz János: A szocialista pártok, pártcsoportok háborúellenes fellépése 1914—1915-ben és a zimmerwaldi konferencia. Párttörténeti Közlemények, 1965. 3. sz.

tését még inkább megnehezítse, mert azt a látszatot keltené, mintha a német pártban csak egy elenyésző kisebbség volna a béke híve.”²

Az osztrák párt hallgatása még tovább tartott mint a németé, s végül Victor Adler november 14-iki Arbeiter Zeitung cikkében óvatosabban fogalmazott, mint a német pártvezetőség. Adler megértést követelt mindkét oldalon, mind a baloldali kritikusok irányában, mind a pártok hivatalos vezetőivel szemben. A dolog érdemi részét illetően azonban Victor Adler is kategorikus nemet mondott, Zimmerwaldot a pártegység megbontásával vádolta, gyakorlatilag akcióképtelennek tekintette, s az Internacionálé, sőt az osztrák párt belső türelmetlenkedőit is leintette, kijelentvén: „a proletariátusnak ki kell várni, ki kell tartani, amíg elég ereje lesz jövőjének újjáépítésére”.³

Az eltérő hangot a magyar szociáldemokrata párt ütötte meg, mikor félreérthetetlenül rokonszenves hangon szólt Zimmerwaldról: „noha az értekezlet, összehívása módját tekintve, sok szempontból kifogásolható volna: azért mégis a nemzetközi proletárpolitika fontos és öröndetes eseményének tekinthetjük. Egyrészt azért, mert semmi Internacionálénál jobb a csonka Internacionálé is, mert ez az értekezlet kifejezést adott a nemzetközi munkásosztályban élő békevágynak, hangsúlyozta a szocializmus alapelveihez, az osztályharc gondolatához való hűséget, tiltakozott az imperializmus hódító politikája ellen, hitvallás volt a népek és nemzetek önrendelkezése mellett.”⁴

Az osztrák pártban belül is erősödőben volt a pacifista irányzat. Victor Adler ezzel már 1914 nyarán szembetalálta magát, 1915 tavaszán pedig a berni nőtalálkozóra az osztrák nőmozgalom vezetői is el szándékoztak menni, amitől csak a pártvezetőség tiltotta el őket.⁵ Zimmerwald után azonban ezt az erősödő ellenállást már nem tudták elfojtani, annál kevésbé, mert a Friedrich Adler, Otto Bauer, Robert Danneberg szerkesztette elméleti folyóirat, a Der Kampf is óvatos, de háborúellenes hírokat pengetett, s az elméleti emberek körül ekkorra már kialakult a pacifista oppozíció magja.⁶

A német pártban Zimmerwald ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy az egyes csoportok félreérthetelenebbben szólaljanak meg. A balszélen J. Borchardt Lichtstrahlenje a zimmerwaldi baloldalt támogatta. Erdemben ezt tette K. Liebknecht és R. Luxemburg is, aki forradalmi fellépést sürgetett, támogatta az új Inter-

² *Buchinger Manó*: Küzdelem a szocializmusért. Bpest. 1947. 229—230. l. — Vö. Scheidemann naplójával. Scheidemann különösképpen hosszan foglalkozik a pártvezetés, Haase és a Vorwärts ellentétével. *Philipp Scheidemann: Memoiren eines Sozialdemokraten*. Dresden. 1928. 323—327. l.

³ *Victor Adler*: Reden und Aufsätze. IX. köt. Wien. 1929. 126—133. l.

⁴ Népszava, 1915. szept. 25.

⁵ *Victor Adler*: Briefwechsel mit August Bebel und Karl Kautsky. Wien. 1954. 618—620. l.

⁶ A Kampf külön hangvételére a Nase Szlovo már 1915 elején felhívta olvasói figyelmét. — Az osztrák szociáldemokraták egyelőre visszahúzódó, pacifista ellenzéki csoportjához tartozott R. Hilferding is, akit bevonultattak, s tevékenyen nem vett részt a pártéletben, de figyelemmel kísérte a mozgalom alakulását. Hilferding 1915. aug. 29-iki, Kautskyhoz írott leveléből kiderül, hogy pontosan ismerte a német pártvezetőség és a V. Adler közötti nézeteltéréseket, Kautskynak megírta, hogy mennyire sajnálja, amiért a Vorwärts végül is Müller és a pártvezetőség befolyása alá került. Ugyanakkor ismertetést vállalt a párt baloldalához tartozó Max Adler könyvéről és felhívta Kautsky figyelmét C. Racovski írására. Majd Haasera utalva írta: „remélem Hugo jól van. Sok munkája lesz és ezt győznie kell.” Hilfering keserűen írja, hogy V. Adler rendkívül megöregedett, továbbá, hogy a „mi Karlunk” — vagyis Friedrich Adler is elfáradt a háborúellenes erőfeszítésekben. (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Kautsky archívum. IISG. K. D. XII. 609.) Hilferdingnek e pacifista szellemben ekkor több írása jelent meg a Der Kampfban és a Die Neue Zeitenben.

nacionálé megalakítását és „az álszocialistákkal”, vagyis szociálsoviniszttákkal való teljes szakítást.⁷ Luxemburg elmarasztalta saját, az „Internationale” csoportból megjelent párthíveinek zimmerwaldi szereplését is, mert nem támogatják a baloldalt elég következetesen.⁸ Ettől némileg eltérő a Gleichheitben Zetkin ítélete, aki természetesen ugyancsak lendületesen védelmezte Zimmerwald ügyét, de ebben a központi gondolatnak a háború elmarasztalását tekintette s nem a közeli forradalom szorgalmazását, vagy az új Internacionálé megteremtését.⁹ Végül a német szociáldemokraták pacifista szárnyán a Neue Zeit is objektív, szűkszavú ismertetőt közölt a nagy találkozóról.¹⁰

Angliában a Független Munkáspárt és a Brit Szocialista Párt, s ezeknek befolyásos lapjai (The Socialist Review, The Labour Leader, The Call) a zimmerwaldi többséget támogatták a háború elítélésében. Ennek során kíméletlenül bírálták a Munkáspárt és a szakszervezetek szociálsovinizmusát — de anélkül, hogy új Internacionálé megteremtését kívánták volna. Az angol antimilitarista szocialista politikai csoportok pedig támaszkodhattak a szakszervezeti-antikapitalista munkás-ellenzékre, minthogy a szervezett angol munkások körében növekvő elégedetlenség volt tapasztalható a tőkésék nyereszkezdése, a bevonultatások, a szakszervezeti jogok felfüggesztése, a szervezetlen munkások alkalmazása, a drágaság miatt.¹¹

⁷ Karl Liebknecht: Válogatott beszédek és írások. Bpest. 1954. 296—298. l.

⁸ Walter Bartel: Die Linke in der deutschen Sozialdemokratie im Kampf gegen Militarismus und Krieg, Berlin. 1958. 257—259. l. A Lichtstrahlen 1915 októberi számában Karl Radek ismertette a zimmerwaldi konferencia tanácskozásait. Leninnel szemben Radek nem kérte számon a III. Internacionálé megalakulását és elégedett volt az elért eredményekkel. A lap 1915 novemberi számában azonban a bolsevik Szociáldemokrata, a párizsi Nase Szlovora és a Grimm szerkesztette svájci Neues Lebenre hivatkozva bírálta Ledebour és a zimmerwaldi német delegáció többségének következetlenségét és bátortalanságát.

⁹ Die Gleichheit, 1915. okt. 15.

¹⁰ Die Neue Zeit. Ernst Meyer: Die Zimmerwalder Konferenz. Die Neue Zeit. 1915. okt. 29. Meyer a cikkben sérelmezte, hogy a régi nemzetközi kongresszusok határozatait egyszerűen halott betűknek tekintik. Jelezte, hogy a hivatalos francia és német szocialista pártvezetőség jelenlegi irányvonala nem tesz lehetővé semmiféle együttes proletárakciót. Ezért ült össze a zimmerwaldi konferencia — s hivatkozott arra, hogy még oly mérsékelt vezetők, mint az osztrák Max Adler — is sürgetik az Internacionálé újjáépítését (134—135. l.). Az „Internationale” csoporthoz tartozó E. Meyer tehát még októberben is vonakodott az „új Internacionálé” irányvonal elfogadásától. Ugyanakkor nyomatékosan aláhúzta, hogy a nemzetközi munkásmozgalmak és a béke távlatait csak az javíthatja, ha a szocialista pártokban az ellenzéki kisebbségek megerősödnek. Ugyanitt példamutatónak nevezte a külön francia—német békenyilatkozatot.

¹¹ Ismeretes, hogy Zimmerwaldban mindkét angol szocialista párt küldöttekkel akarta magát képviseltetni, amit csak ütlelvélmegtagadással akadályoztak meg. Zimmerwald napjaiban pedig meghalt Keir Hardie, a Független Munkáspárt vezetője. az egész angol és nemzetközi munkásmozgalmak egyik legerőteljesebb munkásvezetője, aki utolsó napjaig éles szavakkal ostromozta a háborús politikát. G. B. Shaw, a szocialista és internacionalista mozgalom nevében vett búcsút barátjától a következő szavakkal: „azt hiszem, általános, nagy megkönnyebbüléssel fogadják mind az alsóházban, mint a Labour Partyban a hírt, hogy Keir Hardie teste a sírban porlad. Szeretném, ha életre kelthetném iszonyatukat azzal, ha mégis kijelentem: szelleme tovább él.” — A rangos angol író bátor állásfoglalásának híre bejárta az egész világsajtót, a háborúellenes szocialista termékek hosszan idézték a többhasábnyi írást, méghozzá nemcsak a szigetországban, hanem Amerikában, Ausztráliában, s természetesen Európa más országaiban is. (Emrys Hughes: J. Keir Hardie. London. 1956 — International Socialist. Sydney. 1915. dec. — The New York Call. Magazine. 1915). A harcból kidőlték helyére azonban újak álltak. Egy részük a liberális pacifista értelmiségből került ki, akik közül néhányan már 1914-től csatlakoztak a Független Munkáspárthoz, most pedig A. Ponsonby, E. D. Morel, C. P. Trevelyan, Norman Angell és C. Buxton körül kialakult s mintegy a kormány hivatalos titkos diplomáciájának demokratikus ellenőrzésére és egyúttal opponálására, javítására az Union of Democratic Control, amely nemzetközi visszhangot keltett, a pacifista áramlat balján helyezkedett el, s érintkezett

Franciaországban Zimmerwald közvetlen robbanást váltott ki mind a politikai mozgalomban, mind a szakszervezetekben. Az Humanitében a pártvezetőség a német és osztrák pártokhoz hasonlóan végül elmarasztalta a kezdeményezést,¹² s ezt tette a CGT vezetősége is. Erre az után került sor, hogy az első napokban mind az Humanité, mind a CGT szécsőve, a Bataille megkísérelte Zimmerwald agyonhallgatását. Minthogy azonban mind a pártban, mind a CGT-ben megerősödött az ellenzék, ez a kísérlet nem vezethetett eredményre.¹³

a zimmerwaldi többséggel. (*Robert E. Dowse: The Independent Labour Party and Foreign Policy. International Socialist Review, 1962. 1. sz. 33–34. l.*)

Az angol háborúellenes mozgalom másik góca a szakszervezetekben alakult ki, a szervezett munkások ugyanis nem voltak hajlandók beletörődni a drágaság miatt bekövetkező életszint csökkenésbe. Ilyen helyzetben robbant ki 1915 tavaszán a Clyde-vidék hajóépítőinek és a walesi bányászoknak sztrájkja (*William Gallacher: Revolt on the Clyde. London. 1949; Page Arnot: The Miners. London. 1953*). Az elégedetlen munkások a kormányt támogató hivatalos szakszervezeti vezetéssel szemben létrehozták az üzemi bizalmiak (shop stewardok) hálózatát (*Asa Briggs: They saw it happen. 1897–1940. London. 1960*). — Az osztályharcos gazdasági — háborúellenes mozgalom és a szellemi erjedés kihatott a politikai pártokra is. A Független Munkáspárt, a Brit Szocialista Párt ellentéte csökkent, hiszen a rájuk nehezedő nyomás fokozódott, s közös bel- és külpolitikai célkitűzésekért indultak harcba. E közeledést a fiatal londoni munkásszervező, Harry Pollitt írja le önéletrajzában nagy meggyőző erővel. (*Harry Pollitt: Serving my time. London. 1950*). 1915 szeptemberében pedig a szakszervezeti konferencia lefolyása bizonyította ismét, hogy noha a szervezett munkások zöme még elfogadta a kormány honvéddé érvelését, a bel- és üzemi politika terén ellenérzései nem csökkentek, s a hadkötelezettség, a bevonultatás, a háborús gazdaságpolitika irányzatát visszautasítják. (*G. D. H. Cole: A history of the Labour Party from 1914. London. 1948. 25–26. l. és M. M. Karliner: Rabocseje dvizsenije v Anglii v godü pjervoj mirovoj vojnü. Moszkva. 1961. 146–211. l.* — Karliner behatóan foglalkozik a Clyde-vidéki szervezkedéssel, a shop-stewardokkal és a pártok állásfoglalásainak alakulásával.)

¹² A Pártvezetőség hivatalos nyilatkozatában emlékeztetett arra, hogy a megjelent két francia küldött bármifajta hivatalos megbízatás nélkül vett részt a tanácskozáson. Hozzáfűzték, hogy ez áll a zimmerwaldiak zömére is. Aláhúzták, hogy a francia párt elhárít minden olyan gondolatot, hogy hasonló nemzetközi konferencián részt vegyen. Ehelyütt hivatkoztak az országos pártválasztmány 1915. júl. 14–15-iki ülésének határozatára, amely leszögezte, hogy „tartós béke csak a szövetségesek győzelmének és a militarista német imperializmus vereségének esetében képzelhető el, és hogy minden másfajta béke csalóka lenne, vagy a kapitulációval lenne egyértelmű”. Mindennek alapján a pártvezetőség meg van győződve arról, hogy a harcot „annak logikus befejezéséig” — azaz a német imperializmus szétzúzásáig kell folytatni. Mindennek értelmében a pártvezetőség felhívta a helyi szekciókat, hogy tartózkodjanak minden olyan véleménynyilvánítástól, amely a honvédelmet alááshatná (*J. Humbert-Droz: Der Krieg und die Internationale. Wien. 1964. 164–165. l.*).

¹³ Jellemző, hogy a háborús viszonyok közepette a messzi országokban is a szocialisták pontosan tisztában voltak az árnyalatnyi — vagy annál nagyobb — eltérésekkel. Így a harcos antimilitarista havilap, az amerikai szocialista International Socialist Review munkatársa 1915 későtavaszi körútján Párizsból Jean Longuet-tól közöl interjút. A kérdező Carrie W. Allent ekkor még mindig a német párt aug. 4-iki szavazása, s ennek nemzetközi, francia visszhangja foglalkoztatta. Longuet erre felelte: „azt hiszem a Reichstag szociáldemokrata tagjai ha nem is voltak a szocializmus árulói, de kétségbeejtően gyengék voltak”, — s fájalta, hogy nem tanúsítottak semmi ellenállást. „Természetesen ha a németek kísérletet tettek volna forradalmi mozgalomra — például általános sztrájkra — a háború kirobbantói ellen, hasonló mozgalmakra került volna sor egész Európában.” — Mindebből kitűnt, hogy Longuet 1915 tavaszán a német szociáldemokratákat tette elsősorban felelőssé az Internacionálé bukásáért, a beszélgetés azonban fényt vetett Longuet egyéb gondolataira is. Longuet a háború elhúzódását kizártnak tartotta, de a német proletariátustól a közeljövőben mégsem várt forradalmi tetteket — csak a háború végeztével. Addig ugyanis biztosra vette, hogy a „honvédelem” jelszavával a tömegeket vissza tudják tartani az önálló cselekedettől. Az Internacionálét egészében mégsem tekintette halottnak, s számított a kapcsolatok felújítására. (*The International Socialist Review, 1915 aug.* — Megjegyzendő, hogy W. C. Allen és a lap Longuetval szemben a régi Internacionálét bukottnak tekintette, s új az megteremtésére gondolt.)

A pártban a pacifista ellenzék hangja a Limogesban kiadott *Populaire du Centre*-ben szólalt meg. A lap szerkesztői között befolyásos képviselők, pártvezetőségi tagok voltak, közöttük Jean Longuet, A. Pressemane. A *Populaire* 1915 kezdetétől az *Humanité*-től eltérően megértéssel fogadott minden békekezdeményezést, bírálta a nacionalista elvakultságot és sürgette az Internacionálé megszakadt kapcsolatainak helyreállítását. Szeptemberben ilyen értelemben több cikket is megjelentettek, amelyekben immár a francia szocialista párt vezetését is nyíltan támadták: „sajnálatos, hogy a nemzetközi kapcsolatok felbomlottak. Igaz, voltak kísérletek a semlegesek részéről a Nemzetközi Szocialista Iroda működésének helyreállítására. De ezek nem kapták meg mindenütt, főleg nem Franciaországban azt a támogatást, amit megérdemelték. Az angolok, olaszok, szerbek és az oroszok nagyrésze eltér ebben tőlünk. Emiatt sok francia lelkiismerete nyugtalan.”¹⁴

A *Populaire du Centre* hangvétele a Kautsky—Haase—Bernstein vezette német pártellenzékére emlékeztetett. A *Populaire* is a saját pártvezetőség tétlenségét, kormánypárti oportunizmusát ostromozta — s ezzel szemben az Internacionálé újjáélesztését, első lépésként a Nemzetközi Szocialista Iroda összehívását sürgette. Október elején, Zimmerwald előestéjén a lapban Paul Mistral, a csoport egyik hangadója, képviselő, pártvezetőségi tag írt cikket „a végső győzelemig” szemlélet hívei ellen, amelyben a népek megegyezéssel békéjét sürgette, mint az egyetlen kivezető utat a jelenlegi borzalmas háborúból. Ami pedig a német imperializmus felszámolását illeti, Mistral kijelentette: „bízom a szocializmusban és a német népben” — vagyis e feladatot igaz internacionalistaként a német proletariátusra hárította.¹⁵

Mistral cikke a Longuet-Pressemane csoport utolsó állásfoglalása volt Zimmerwald előtt. Ezt követően a *Populaire* több, mint két hétig hallgatásba burkolózott — s csak a hivatalos értesülések után szólalt meg. Az *Humanité* elmarasztaló ítéletével szemben október 21-én rövid kommentár nélküli ismertetést közölt a konferenciáról és a Nemzetközi Szocialista Bizottság megalakulásáról.

A *Populaire* nyilvánvalóan a cenzúrába s a pártvezetőség ellenállásába ütközve csak tíz nappal később közölt *Homo* (Solomon Grumbach) tollából helyszíni tudósítást „A szálak újraszövődnek” címmel, arról, hogy Svájcban a befolyásos pártvezetők (Greulich, Pflüger, Sigg) ellenére a párttagság zöme a baloldalt (Grimm, Platten és Naine) követte és a pártkonferenciákon megszavazta Zimmerwald támogatását.¹⁷

A *Populaire* végül egy hónapos késéssel novemberben, az új frontnyitások idején szögezhetette csak le saját véleményét Zimmerwaldról. A béke kilátásairól

¹⁴ Le *Populaire du Centre*. 1915. szept. 10.

¹⁵ Le *Populaire du Centre*, 1915. okt. 3.

¹⁶ I. m. 1915. okt. 21. — Érdekes színfolt a lapban, hogy másnap cenzurázott híryanagy jelent meg fehér foltokkal a lapban arról, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt konferenciája békét sürget. Az informátor szerint a magyar párt állásfoglalása előnyösen tér el a német és osztrákétól. Mindezek alapján a szerkesztőség újra sürgette, hogy fogadják el az amerikai AFL kezdeményezését a Nemzetközi Szocialista Iroda összehívására.

¹⁷ Le *Populaire du Centre*, 1915. okt. 31. — Svájcban a pártvezetőség többsége a Zimmerwaldi határozatokat azért vetette el, mert elvetélt, ellenzéki gócot látott benne, míg ők a hivatalos pártvezetőségekkel, s a Nemzetközi Szocialista Iroda révén kívánták az Internacionálé újjáélesztését. — Az Aarau-ban 1915. nov. 20–21-én összegyűlt kongresszus 330 szavazattal 51 ellenében helyeselte a Zimmerwaldi Nemzetközi Szocialista Bizottság támogatását (*Jules Humbert-Droz: Der Krieg und die Internationale*. Wien. 1964. 161–162. l.). A francia pacifisták októberi megnyilatkozásaival szemben az *Humanité* november elején leszögezte: a győzelem előtt szó sem lehet tárgyalásról.

szóló nagyobb összefoglaló cikkekben taglalták, hogy míg Olaszországban, Svájcban, de még Angliában is megbecsülik a béke követelőit, Franciaországban ezeket dühödten támadják, mint „akik eladták magukat a németeknek”. A francia nagylapok Zimmerwaldot és az olasz szocialista párt háborúellenes magatartását is úgy állítják be, mintha az olaszokat és a zimmerwaldistákat a németek megvásárolták volna. A Populaire ezt a rágalmat visszautasította, s hangsúlyozta, hogy Zimmerwaldban igaz szocialisták jelentek meg, s külön kiemelte, hogy ott a német és francia szocialisták szót értettek egymással.¹⁸

A november 11-én megjelent első érdemi állásfoglalás után a Populaire szintén naponként visszatért Zimmerwald ügyére. November 12-én „15 hónap után” e. szerkesztőségi cikkben ismertette a pártvezetőség határozatát, miszerint a német imperializmus szétzúzásaig szó sem lehet békétárgyalásról — amit viszont ők képtelenségnek nyilvánítottak, a proletárkapcsolatok felvételét és a békétárgyalásokat, ésszerű javaslatokat igényelték — miközben támadták a francia sovén, túlzó követeléseket. Három nappal később újra elmarasztalták a pártvezetőség „ügyetlen és apolitikus” állásfoglalását Zimmerwald esetében. November 18-án Dubreuilh párttitkár Humanité-cikkéhez fűztek reflexiókat, aki egyfelől a jelenlegi honvédő magatartás elkerülhetetlenségét bizonygatta, másfelől az Internacionálé szebb holnapjáról írt. A Populaire viszont megjegyezte: talán célszerű lenne az is, ha az Internacionálé érvényben levő tegnapi határozataira és ezek szellemére gondolnának. November 20-án Pierre Brizon képviselő a háború folytatásának teljes esztelenségét bizonyította, hiszen 15 hónap után, rengeteg emberélet és anyagi veszteség után a hadihelyzet mitsem változott, tehát — vonta le következtetéseit — itt lenne az ideje, hogy tárgyalóasztalhoz üljenek.

November utolsó hetében felszínre jutottak a párt belső kulisszatitkai is. November 23-án a Populaire kerülőúton arról adott hírt, hogy a külföldi szocialista sajtó szerint a limogesi helyi cenzúra rájuk akarta kényszeríteni Renaudel és a pártvezetőség többségének véleményét. Másnap azt közölte, hogy a polgári sajtó őket szidalmazza, míg a pártvezetőséget és a honvédő nézeteket valló északi-területi szocialistákat dicséri. Végül november 24-én az előkészítő tüzéségi tűz után a lap nyílt támadásba lendült: ne leplezzük, valóban másként gondolkodunk — írta — mint a cenzúra. Egy szép napon Zimmerwaldban a szocialisták is egybegyűltek és véleményt mondtak a háborúról — mint idáig mindenki: politikusok és egyszerű emberek egyaránt. E találkozóról mindenki írhatott, csak a Populaire nem. A limogesi cenzor valóban csak akkor engedélyezte a határozatok ismertetését, ha ehhez a pártvezetőség Renaudel által megfogalmazott kommentárát fűzik, amely Zimmerwaldot elítélte. A Populaire szerint az eset Galileire emlékeztet: „mi azt akartuk mondani, hogy a föld Zimmerwald szerint mozog”, a cenzúra viszont csak úgy engedett nekik szabad utat, ha ellenkező következtetést vonnak le.¹⁹

A csatazaj ezután sem ült el, a Populaire ezután is folytatta meglehetősen magányos harcát a polgári sajtó s a pártvezetőség — a háborús szellem és sovinizmus ellen. November 29-én az olasz szocialista párt az Avantiban közzétett nyilatkozatát ismertette helyeslően. November 30-án Sixte-Quenin, a párt egyik legrégibb tagja, aki Guesde és Lafargue oldalán a Francia Munkáspárt (POF)

¹⁸ Le Populaire du Centre, 1915. nov. 11. — A cikk és az állásfoglalás ezt követő részét a cenzúra törölte. A lap ezen cikkeit kivonatatosan olykor a Népszava is ismertette.

¹⁹ Le Populaire du Centre, 1915. nov. 26.

egyik alapítója, az Humanité szerkesztőségének tagja, képviselő hangsúlyozta Renaudel és Sembat nyilatkozataival szemben, hogy itt az idő a párt magatartásának módosítására, hiszen figyelemmel lehetnének a német szociáldemokrata háborúellenes ellenzék erősödésére. A Populaire du Centre és a szocialista párton belüli pacifista kisebbség ekkoriban csak egyik s nem is fő áramlatát képviselte azoknak, akik Franciaországban megmozdultak a háború ellen. Franciaországban 1914 augusztusában is az első antimilitarista-internacionalista ellenzéki hangok a CGT köréből hallatszottak. A Vie Ouvrière befolyásos szerkesztője, Pierre Monatte a CGT vezetőségi tagságáról felháborodásában lemondott, s az ugyancsak ellenzéki Georges Dumouliint a kormány bevonultatta.²⁰

A CGT vezetőségében már 1914 novemberében befolyásos kisebbség követelte, hogy menjenek el a koppenhágai nemzetközi konferenciára s vegyék fel újra a nemzetközi kapcsolatokat. Később kiderőszakolták, hogy az 1915 februári londoni antant-szocialista konferencián a hivatalos sovén többségi küldött (L. Jouhaux) oldalán az ellenzéki Merrheim is megjelenhetett, s ott a pacifista kisebbséget támogathatta.²¹ Végül pedig míg a Jean Longuet csoport csak a távolból fejezte ki rokonszenvét a zimmerwaldi többség iránt, a CGT ellenzéki csoportjából A. Bourderon és A. Merrheim meg is jelent Zimmerwaldban, s így ők tették lehetővé, hogy a francia–német háborúellenes közös nyilatkozat egyáltalán napvilágot láthasson.²²

A Zimmerwaldban történetekről e köröket azután maga a visszatérő Merrheim tájékoztatta. Ezek szerint a francia szindikalista-internacionalisták örültek annak, hogy egységes állásfoglalás született, amit Lenin és a bolsevikok is megszavaztak, s csak azt sajnálták, hogy német részről Liebknecht (aki csak levelet küldhetett) Svájcban nem jelenhetett meg. Merrheim szerint a találkozón „minden jól ment”, s a nyilatkozatról úgy vélte, hogy az biztosan jó hatást fog kiváltani. Együttal mindjárt visszatérésük után elhatározták, hogy Bourderonnal együtt munkás fórum előtt ismertetik a lefolytatott értekezletet.²³

Az első, szeptember derekáról származó értesülések után Rosmer még szeptember 20-án is arról írt, hogy a tanácskozás részleteit illetően meg kell várniuk Trockij visszatérét — aki a vitákban nagyobb szerepet játszott, s jobban tájékozódott mint Merrheim —, aki Párizsba érkezése (1914 novembere) után a Vie Ouvrière csoport rendszeres látogatója és szellemi ihletője volt.²⁴ Ugyancsak Rosmer leveleiből tűnik ki, hogy a nyilatkozat teljes szövegét csak szeptember 22-re olvashatta el, amit „nagyszerűnek” talált, mivel nemcsak a háború jellegét

²⁰ *Alfred Rosmer*: Le mouvement ouvrier pendant la première guerre mondiale. Paris. 1936. 171–178. l.; *Robert Brecy*: Le mouvement syndical en France (1871–1921). Essai bibliographique. Paris. 1963. 85–87. l.; *Annie Kriegel*: Aux origines du communisme français. 1914–1920. Paris. 1964. — Megjegyzendő, hogy Pierre Monatte-ot ugyancsak rövidesen bevonultatták.

²¹ *Alfred Rosmer*: i. m. és Rosmer–Monatte levelezés.

²² *Jemnitz János*: A szocialista pártok, pártcsoportok...

²³ Merrheim információira támaszkodva Rosmer tájékoztatta sietve a befejezett és várható eseményekről a bevonultatott barátot és harcostársat: Pierre Monatte-ot. Rendszeres levelezésüknek köszönhetően a CGT-ellenzék felfogásának, tevékenységének alakulása jól nyomon követhető. — Paris. Le Musée Social. (A levelezést Colette Chambelland rendezi sajtó alá, s ő volt oly szíves, s az anyagot betekintésre rendelkezésemre bocsátotta.)

²⁴ Trockij hatalmas személyi szuggesztív befolyásán túl — amit valamennyi francia kortárs (Rosmer, Monatte, Merrheim, Krossard) elismert korabeli és későbbi írásaikban — tekintélyét még növelte a Párizsban ekkor naponként megjelenő orosznyelvű internacionalista lap, a Nase Szlovo, amely rangos cikkeivel, bátor szókimondásával és bőséges hírányagával az internacionalista-szocialisták előtt Európa-szerte nagy becsben állott.

határozták meg világosan, hanem a „kormánysszocialistákat” is elismerték. Rosmer mindehhez hozzáfűzi saját következtetéseit: „most gyorsan kell cselekedni” és a nyilatkozatot terjeszteni. Fontosnak vélte, hogy a mozgalom ne essék szét. Őrült az Avanti félreérthetetlen pártoló megnyilatkozásának, s a maga részéről neki fogott a szöveg pontos fordításához.²⁵

Rosmer néhány nappal később valóban találkozott Trockijjal, s mindenben egyetértett vele. Zimmerwaldnak olyan értelmezést adott, hogy ott a békeharcot állították középpontba, s ennyiben Trockijnak adott igazat Leninnel szemben, aki a békét már ekkor csak a szocialista forradalom után tartotta elérhetőnek. Másfelől viszont Trockij nyomán a zimmerwaldista többséget is bírálta (a francia, olasz és német szocialistákat), akik csak békéről beszéltek, miközben ezt elválasztották a forradalmi osztályharc ugyancsak időszerű és párhuzamos követelésétől.²⁶

A tájékozódás után a szervezőmunka hétköznapijai következtek. Rosmer közben fordított, s előkészítette azt az anyagot, amelynek segítségével nemcsak szóban, hanem írásban is a munkásokhoz fordulhatnak. Ha a hatóságok és a CGT vezetőség kiütötte kezükből a *Vie Ouvrière* lapot, akkor ők most kisebb brosúra formában adnának rendszeresen tájékoztatót, amelyet az előfizetőkhez mintegy „levélként” juttatnának el. S egyben megindult az előfizetők, illetőleg a pénz gyűjtése a kiadvány megjelentetéséhez.

E szervezőmunka közben néhány más kisebb antimilitarista csoport is megmozdult Franciaországban. Az anarchisták körében ekkor ugyanúgy megkezdődött a bomlási, illetőleg tisztázódási folyamat, mint a szocialisták és a szindikalisták között. Az anarchisták legbefolyásosabb vezéralakjai 1914 után szintén háborúpártiak, honvédő nacionalisták lettek (P. Kropotkin, Jean Grave, C. Cornelissen), de 1915 őszén a kiábrándulás jelei váltak észrevehetőkké, s 1915 októberének elején az anarchista *Temps Nouveaux* folyóirat köréből felkeresték a CGT antimilitarista anarcho-szindikalistáit, hogy felajánlják támogatásukat.²⁷

A véleménynyilvánításon és „földalatti támogatáson” túlment a párizsi szocialista nőszervező, Louise Saumoneau, az 1915 márciusi berni nemzetközi nőkonferencia résztvevője, aki 1915 őszén három kiáltványt is adott ki antimilitarista szellemben, akit a rendőrség figyelmeztetett, tevékenységének megszüntetésére hívott fel, s akit — miután ezt megtagadta — letartóztattak és bebörtönözték. A per során Saumoneau-t Jean Longuet védte, s az egyik szocialista megyei pártszervezet külön nyilatkozatot adott ki mellette, hiszen pusztán azért tartóztatták le — jelentették ki, — „mert a béke mellett folytatott propagandát”.²⁸ A per végül is inkább a háború ellenes erőknek tett szolgálatot, nekik adott alkalmat nézeteik kifejtésére, s nagyobb felháborodásba ütközve Saumoneaut egy hónapi fogság után, 1915 novemberének végén szabadlábra helyezték.

²⁵ Rosmer 1915. szept. 22-iki levele Monattehoz.

²⁶ Rosmer 1915. szept. 25-iki levele Monattehoz.

²⁷ Rosmer 1915. okt. 5-iki levele Monattehoz. A levélből kitűnik, hogy Rosmer nem bízott az anarchistákban. Rosmeren kívül az anarchisták Dumoulin-t is felkeresték, aki híve lett az együttműködésnek.

²⁸ A nyilatkozatot a *Populaire du Centre* is leköszölte. — Rosmer levelezéséből kitűnik, hogy míg a CGT ellenzék teljes mértékben szolidaritást vállalt Saumoneauval, J. Longuet-re és csoportjára mindvégig nehezteltek, gyáváknak tartották őket, olyanoknak akik csak az igazi ellenzék elől eszik el a kenyeret. Saumoneau bebörtönzéséről, szerepéről a *Népszavá* is megemlékezett.

1915 novembere egyébként is sok vonatkozásban fordulatot hozott a francia háborúellenes mozgalom helyzetében.²⁹ 1915 november elején a Bourses du Travaillsban a párizsi baloldali kubikus szakszervezet³⁰ kezdeményezésére megszavazták egy bizottság felállítását a nemzetközi kapcsolatok újrafelvételére. Az antimilitarista csoport befolyása így félreérthetetlenül megnőtt.³¹ 1915. november 1-én pedig végre megjelent az első „levél” a Vie Ouvrière olvasóihoz.

Az első, húszegynéhányoldalas kisterjedelmű, vékony papíron nyomtatott brosúra — amely minthogy nem volt periodika, elkerülhette a kötelező sajtócenzúrát —, jórészt a zimmerwaldi konferencia határozatait és lefolyását ismertette, de a szerkesztő (Rosmer) véleményét is rögzítette: „a lényeges a mai napokban az, hogy világosan megjelöljük helyünket és megindokoljuk hosszú hallgatásunkat”. A felelősséget elhárította, hiszen ők már 1914-től kinyilvánították, hogy a háborút pusztító imperialista háborúnak tartják, óvott attól, hogy csak Németországban jelöljék meg a katasztrófa okát, s hangsúlyozta, hogy a német militarizmust csak a német proletariátus számolhatja fel.³²

Rosmer nyomtatékosan aláhúzta, hogy az angol, francia és német munkásmozgalmi vezetők nacionalizmusa kölcsönösen miként adott alkalmat, ürügyet az újabb túlzásokra, bűnös hibák elkövetésére. A munkásmozgalmi vezetők felelősségét olvasta ki abból a tényből is, hogy a kormányok mily nagy mértékben keresték a szakszervezetek és szocialista pártok támogatását a háború kirobbanása után. Mindebből következik, hogy ezt a befolyást ellenkező irányba is latba vethették volna.³³ Egészében véve Rosmer úgy vélte, hogy a nemzetközi munkásmozgalom együttes erejével elérhetné a tárgyalásos béke megkötését, olyan modus vivendi elérését, amely lehetséges már az előtt is, hogy az emberek újabb százazreinek életét áldoznák fel.³⁴

Rosmer ironizálva mutatott rá: a francia sajtó szerint drágaság, háborús fáradtság és háborúellenes ellenzék csak a front túlsó oldalán támadt. Majd hangsúlyozottan szolidaritást vállalt az angol Független Munkáspárt háborúellenes magatartásával és leszögezte: „Franciaországban a szocialista párt és a szindikalista mozgalom a legsúlyosabb órákban hagyta magára a munkásosztályt.”³⁵

²⁹ A szakszervezeti ellenzék s a nők mellett ekkor került a francia politikai-kulturális élet viharainak középpontjába Romain Rolland, s a néhány körülötte álló értelmiségi pacifista. Ezekben a napokban hagyta el a francia sajtót néhány háborúellenes írása — s a polgári sajtó túlnyomó zöme fékevesztett haraggal támadta. Ő maga elégedetlen volt a francia szocialistákkal, s a szindikalista ellenzékbe vetette leginkább bizalmát. Mégis Zimmerwald napjaiban kitűnt, hogy felfogása a zimmerwaldi többséghez rokonítható leginkább: „Levél Merrheimnek, amelyben elismerem, hogy a szindikalizmus értelmét az »osztályharca« adja meg, arról nem mondhat le, mert attól függ nemcsak a munkásosztály jobb sorsa, hanem az emberiség haladása is — mégis arra kérem, hogy pillanatnyilag ne a harcról beszéljenek, hanem közlekedésről:

Arról van szó, hogy helyreállítsuk a bűnösen szétbomlasztott nagy emberi közösséget, és ezért minden párt és társadalmi osztály jószándékaira kell hivatkozni” (*Romain Rolland: Napló a háborús évekből*. Bpest. 1960. 92—93. l.). — R. Rolland tehát a széles háborúellenes, humanista erők összefogását remélte megteremteni — de egy pillanatig sem habozott atekintethen, hogy ennek a tábornak a szervezett, sőt „osztályharcos” munkásság lehet a gerince.

³⁰ A kubikus szakszervezet anyagi segítséget is adott az antimilitarista propagandára. — Rosmer 1915. okt. 29-iki levele.

³¹ *R. Brey*: i. m. 91—92. l.

³² *Lettres aux abonnés de la Vie Ouvrière*. Paris. 1915. nov. 1. 3—7. l.

³³ *Uo.* 8—10. l.

³⁴ *Uo.* 17. l.

³⁵ Rosmer 1915. nov. 27-iki levele. *Id. f.*

A röpirat megjelenése után a francia CGT-ellenzék erőfeszítései a terjesztésre, utánn nyomásra és a pénzfedezet megteremtésére irányultak — s bizonyos eredményeket fel is mutathattak. A kormányzat azonban a maga módján szintén reagált, s november 11-én Rosmer már arról értesíthette Monatte-ot, hogy újra behívták és előzetes bevonultatásáról értesítették. E módszerekkel azonban az ellenállást már nem tudták úgy megtörni, mint 1914-ben. November végén kiderült, hogy a Vie Ouvrière levélből 8 ezer példányt kell újranyomni, amiből 5 ezret az építőmunkások baloldali szakszervezete igényelt, miközben már vidékről is befutottak az első kérolapok.³⁶ Időközben — egyhónapos késéssel — november derekán Merrheim és Bourderon megtartották beszámolójukat Zimmerwaldról. Ezen több szakszervezeti küldött, többek között az építők nevében Péricat szakszervezeti titkár, a CGT központi vezetőségének tagja is hevesen támadta L. Jouhauxt, a CGT főtitkárát és vezetőségét. A CGT ellenzéken belül azonban már ekkorra külön balszárny is kiformalódott. A kéréllhetetlen és türelmetlen szélsőbaloldaliak között volt a két bevonultatott CGT központi vezetőségi tag, Pierre Monatte és Georges Dumoulin, valamint a velük szoros érintkezést fenntartó Rosmer.

Monatte, Rosmer és Dumoulin Merrheimnek már többször szemrehányást tettek, hogy nem elég határozott, nem megy el elég messzire, illetőleg nem határolja el magát eléggé a központi vezetőség más tagjaitól. Zimmerwald esetében valamennyien sérelmezték, hogy az információt Merrheim viszonylag későn, s nem elég részletesen adta meg nekik. Rosmer szóvá tette azt is, hogy noha a nyilvános gyűlésen a CGT vezetőit alapos fejmosásban részesítették, ez a bírálóat túlságosan ötletszerű, alkalmi volt, s az ellenzékét szerinte szervezetté kellene immár tenni, „különben csak fecsegés lesz”. Néhány nappal később — a helyzet mérlegelése után — kissé szomorúan állapítja meg: „hiányzik az a személyiség, aki az összes jószándékú embert összefogná... Merrheim is jó lenne, de részben időhiány, részben más okok miatt úgy tűnik, nem fogja fel tisztán, mit is kell tenni, s nem valószínű, hogy ezt meg is tudja valósítani. Nagy kár.”³⁷

A hadviselő országok közül Zimmerwalddal ismeretes módon szolidaritást vállaltak az orosz bolsevikok, noha a nyilatkozatot nem találták elvileg elég megalapozottnak és következetesnek,³⁸ s éppen ezért már Zimmerwaldban erőfeszí-

³⁶ I. m. 19—20. l. — Rosmer az első levél végén kitekintést nyújtott Zimmerwald visszahangjáról is, kiemelve az Avanti, a Berner Tagwacht és a Labour Leader rokonszenvező állásfoglalását.

³⁷ Rosmer 1915. nov. 19. és nov. 27-iki levelei. Id. f. — A frontkatonák és a szabadságolások idejéről az otthoniak hangulatát ismerve Dumoulin amiatt kesergett, hogy a fokozódó háború-ellenesség közepette a kormányok ilyen könnyedén folytathatják az esztelen vérontást. Az ellentmondás felbőszítette, s gyors cselekvést követelt a párizsiaktól, akiknek szemükre vetette tévlenségeiket. Csak a Vie Ouvrière levél kinyomtatása engesztelte végül meg. — Megjegyzendő, hogy ugyanekkor Merrheim is állandó áldozatos szervezőmunkát folytatott. Merrheim levelezésének nagyrésztét lásd: IMEL Archív. Fond 217. op. 1.

³⁸ Lenin kritikai magatartását kitűnően tükrözik az e napokban főként Kollontáj, Sljapnyikov és Radek címére küldött levelei. E levelek egyfelől tanúsították, hogy Lenin mily felfokozott energiával készült a zimmerwaldi konferenciára, majd ezt követőleg milyen sokfajta intézkedést tett a zimmerwaldi kiáltvány valamint a Zimmerwaldi Baloldal állásfoglalásának terjesztésére (Lenin Művei. 35. köt. 182—190. l.; 36. köt. 342—357. l.). Lenin azonban — miként már Zimmerwald előtt is — most szinte megkettőzte erőfeszítéseit a forradalmi elemek teljes különválasztására, s éppen ezért az illúziók, a párttöbbséghez való kötődöttség, a pacifista érzelmek felszámolására. Lenin ilyen megfontolásból 1915 szeptemberében a legnagyobb hévvel éppen azokat bírálta, akik eme célkitűzésének megvalósítását a baloldalon, a zimmerwaldisták körében fenyegették, s Trockijban és a mensevik internacionalistákban jelölte meg a főakadályt: „Troc-

téseket tettek a baloldal nemzetközi összefogására, amit Zimmerwald másnapján már siker is koronázott. A másik oldalon a mensevik-internacionalisták a zimmerwaldi többséget támogatták.³⁹ Az eszközök megoszlottak. Bobrov-Natanson

kij és az opportunizmus külföldi lakójainak kompániája minden erejét megfeszítve igyekszik „elkenni” a nézeteltéréseket és „megmenteni” a „Nasa Zarja”-féle opportunizmust azzal, hogy tisztára mossa és felmagasztalja a Csheidze frakciót” (35. köt. 184. l.). — Lenin az elvi tisztázódást, elhatárolást szorgalmazó lépések mellett ugyancsak rendkívül nagy hangsúlyt helyezett a munkások háborúellenes, forradalmi szervezésére, új munkásvezetők kiképzésére, a Központi Bizottságba való bevonására (uo. 184—186. l.), vagyis az elkövetkező forradalom bázisának ki- szélesítésére.

Lenin fáradhatatlan szervezőmunkája nemcsak Oroszország (hazai bolsevikok tömörítése, a Nasa Zarja és Csheidze csoport elszigetelése), hanem Trockij habozása mellett Akszelrod bírálatát ugyanúgy magába foglalta, mint Sljapnyikov, Kollontáj és Radek harcra indítását, vagy a zimmerwaldi többség másnemzetiségű tagjainak (első helyen talán a Nemzetközi Szocialista Bizottság titkári szerepkörét ellátó Grimmnek) küzdelemre sarkallását, vagy korholását, ha a mozgalmat Lenin megfigyelései szerint lefékezték (36. köt. 346—350. l.).

Lenin Grimm-ben látta megtestesülni a Nemzetközi Szocialista Bizottságon belül azt az erőt, amely a zimmerwaldi mozgalom egészének összefogására törekszik, sőt a Nemzetközi Szocialista Irodához, s a Zimmerwaldon kívüli pacifista szociáldemokrata körökhöz is kapcsolatot keres, miközben feláldozza és elszigeteli a forradalmi kisebb csoportokat. Lenin ezt a politikát károsnak találta, s minden egyes megnyilvánulásán felháborodott (36. köt. 354—357. l.). Ugyanakkor figyelmeztetést nem kerülték el az új jelenségek, többek között Kerenszki és a „forradalmi nacionalisták” fellépése, akik a Németország fölötti győzelem érdekében sürgették a forradalmat. Lenin bizonyos együttműködést ezekkel lehetőknek tartott — azzal a szigorú feltétellel, hogy a bolsevikoknak mindig érzékeltetniük kell: ők nem a nemzeti győzelem, hanem a proletariátus egyetemes ügye érdekében kívánják a forradalom sikerét (36. köt. 352. l.).

³⁹ A csoport két szellemi vezetője, az idősebb, mérsékeltebb, Kautskyhoz közelebb álló Akszelrod, s a fiatalabb, forradalmibb, a Nase Szlovo szerkesztésében szerepet játszó Martov továbbra is internacionalista, háborúellenes nézeteket vallott és hirdetett. Martov közvetlenül Zimmerwald előestéjén keserű és felháborodott hangon írt Párizsból a Zürichben élő Akszelrodnak arról, hogy a Longuet-Mistral francia pacifista szárny egyelőre összeroppant. (Materialü po isztorii russzkogo revoliucionnogo dvizsenyija. Piszma P. B. Akszelroda i J. O. Martova. Russzki revoliucionnuü archiv. Berlin 1924. 346—348. l.) Zimmerwald másnapján pedig a Szervező Bizottság és a Csheidze dumafrakció háborúellenes, Zimmerwald-párti megszólalását sürgette (i. m. 349—350. l.). Míg Lenin elégedetlen volt Grimmel, Martov 1915. szept. 24-én természetesen nyilatkozott a Berner Tagwacht Zimmerwald-beszámolójáról, miközben tudta azt is, hogy az „Leninnek és társainak nem tetszik” (i. m. 351. l.). Martov szerint „Grimm a mi útunkon halad”, ami bizonyos megnyugvással töltötte el, bár már ekkor számot vetett azzal, hogy Leninnel és Radekkel fokozott mértékben kerülnek szembe. A bolsevikokkal való szakítást azonban szerette volna elkerülni. Arra számított, hogy Leninnel együtt vállalhatják el a Nemzetközi Szocialista Bizottság számára az orosz referensi poszt betöltését — mert „Lenin nélkül természetesen nem megy” (i. m. 352. l.).

Figyelemreméltó, hogy Martovnak nemcsak a Csheidze-frakcióra vagyis a Dumának — az 5 bolsevik képviselő száműzetése után — ekkor egyedüli szervezett háborúellenes csoportjára volt befolyása, hanem az Oroszországban időszakosan helyileg — főként Szibériában — megjelenő mensevik háborúellenes lapokra is. Martov ezeknek szerkesztőit is mozgósította, ide leveleket, cikkeket írt, sőt az emigrációban élő, vele rokon nézeteket vallókkal bírálatokat íratott Plehanov és a sovinszta mensevik vezetők ellen. Emellett Martov továbbra is arra készült, hogy a francia szindikalista antimilitaristákkal, Merrheim csoportjával fog Franciaországban együttműködni (i. m. 353—354. l.).

Az internacionalista mensevikek emigrációs csoportjának igazi mozgósítója J. Martov volt. Mellette nagy tekintélynek örvendett a mensevikek szeniorja, P. Akszelrod, akinek ezekben a szeptemberi napokban jelent meg hosszabblevegzetű írása Zürichben, amit a mensevikek csakúgy vártak és olvastak, mint Lenin és a korszak minden érdeklődő szocialistája. Akszelrod 1915 tavaszi előadásainak gondolatait fűzte össze és adta közre e brosurában, amely így 1915 őszén vált eszméi hatóerővé. Akszelrod keserűen állapította meg az Internacionálé 1914 évi kudarcát, a francia és német pártnak a nacionalista elfogultságát, sürgette a nemzetközi kapcsolatok újrafelvételét, az elkövetett botlások és hibák megbocsátását. Valóban — miként Lenin sokszor megírta — a feledés fátylát kívánta borítani a múlttra az újratálatkozás érdekében (P. Axelrod: Die Krise und die Aufgaben der internationalen Sozialdemokratie. Zürich. 1915).

a bolsevikokat támogatta, míg az eszerek egyik legnagyobb tekintélye, Viktor Csernov a zimmerwaldi többség felfogását osztotta.⁴⁰

Akszelrod szubjektív jószándékaihoz nem férhetett szó, kétségtelen azonban, hogy illúziókat táplált a szocialsoviniszta vezetők iránt, amit sem múlt, sem a pillanatnyi helyzet nem igazolt — s ezek az illúziók valóban zavarták a tisztánlátást, gátolták a forradalmárok tömörülését.

Martov reményeivel szemben a bolsevikok és a mensevik-internacionalisták közötti szakadás mindinkább elmélyült. Ennek egyik forrása éppen a Csheidze csoport értékelése volt. Míg a Nase Szlovoban Martov és Akszelrod, de még Trockij is értékeiket hangsúlyozta, addig Lenin és a bolsevikok gyengeségüket taglalta. Zinovjev a Vorbote 1916 januári számában újra a Csheidze frakció ellen foglalt állást, és súlyos hibának minősítette, hogy Akszelrod védelmezni próbálta őket. Akszelrod a Nase Szlovo hasábjain hevesen bírálta Lenint és a bolsevikokat szektarianizmusuk miatt (1915. okt. 27.), s e téren Martov is együtt érzett vele, ha ezt a bírálatot nem is mondta el olyan éles formában. A frakció megítélése így vízvázalstó lett, ami elmélyítette a nemzetközi munkásmozgalom közvetlen jövőjét illetően amúgyis meglévő súlyos nézeteltérést, azt, hogy míg a bolsevikok már a forradalomra készültek, az internacionalista mensevikek minden háborúellenes elemet össze kívántak fogni. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy 1915-ben ennek az orosz emigráción belül nemcsak mensevik hívei voltak, hanem vperjodisták is, olyanok is, mint A. Lunacsarszkij, aki e kérdésben a Nase Szlovoban több cikket tett közzé. E felfogást osztotta a londoni orosz szocialista emigráció két vezetője: a bolsevik G. Csicserin és a mensevik I. Majszkij.) A Csheidze frakció munkásságának értékeléséhez hozzátartozik, hogy a Dumában Csheidze olyan nyilatkozatot olvasott fel, amely egyfelől üdvözölte Zimmerwaldot, másfelől elítélte a háborús kormányokat, beleértve a saját, cári kormányt is. Az állásfoglalás nagy feltűnést keltett a külföldi országokban, s a Népszava 1915. szept. 18-i száma is hosszan idézett e beszédből. Csheidze e szerint kijelentette: „A főlzabadító hadjáratnak egy esztendővel ezelőtt bejelentett programja — amely az igazságosság és a jog alapelveinek a megvalósítását, a nemzetközi egyezmények szükségességét, az elnyomott népek főlzabadítását ígérte, — végre megmutatta igazi képét. Mindazokat leálcázták, akik ennek a háborúnak a főlzabadító játékaival iparkodtak igazolni a népek mérhetetlen szenvedéseit . . . A békére való akarat egyre erősödik és a béke érdekében közvetlen küzdelemmé kezd alakulni. Egy évvel ezelőtt erről a helyről azt a meggyőződésünket nyilvánítottuk, hogy a népek tanulságot fognak levonni ebből a háborúból. Ez a meggyőződés kezd valóra válni . . .” Csheidze a továbbiakban utalt arra, hogy a német proletariátus már kezd ébredezni. Az orosz proletariátus is hű marad a régi programjához — a militarizmus ellenzéséhez. Az orosz munkásságnak azonban még külön kötelessége a cárizmus megdöntése. Rávilágított a finnek, lengyelek, zsidók, ukránok üldözésére — majd kijelentette: „A kormány, hogy önmagát megmentse, örvény szélére vitte az országot. Oroszország teljes pusztulása elkerülhetetlen, ha a nép nem kel föl és nem veszi a saját kezébe az ország sorsának az intézését. A дума vagy teljesíti ezt az alapfőadatot, vagy pedig a nép félre fogja lökni.” — A Népszava idézetei tükrözik, hogy Csheidze felszólalásában jócskán akadtak erjesztő elemek, ha következtetései nem is voltak mindig világosak, s programja nem volt oly messzirevivő és konkrét, mint amelyet Lenin kidolgozott, s a forradalmároktól megkövetelt.

⁴⁰ *Oliver H. Radkey: The Agrarian Foes of Bolshevism. Promise and Default of the Russian Socialist Revolutionaries.* New York. 1958. Radkey nagy részletességgel elemzi az eszer mozgalom belső rétegeződését. Az emigráció és a hazai mozgalom vezetőinek tekintélyes része „honvédó” lett (köztük olyanok, mint Rubanovics, az eszerek NSzI küldötte, vagy Szavinkov, a terrorista irányzat neves képviselője) — ugyanakkor mások, mint V. Csernov és Bobrov-Natanszon, B. M. Kamkov az emigrációban, R. Götz szibériai száműzetésben, N. T. Rakitjakov a szamarai körzet élén internacionalista maradt. Az eszer internacionalisták ugyanakkor kapcsolatban álltak az ugyancsak háború ellen szavazó Kerenszkivel és néhány más tudóvikkal, akik a cári kormányt támadták. Az internacionalista eszerek két vezetője, Bobrov-Natanszon, az eszer mozgalom Nestora, és V. Csernov, az átfogó gondolkodású, befolyásos, nagy íráskészségű kitűnő debatter volt. Kettejük között is jelentős véleményeltérések mutatkoztak. Míg Csernov a háborúellenes fellépést feltételnekhez kötötte, a kölcsönösséget követelte meg, addig Bobrov-Natanszon azonnal akciót sürgetett, mindenekelőtt a cárizmus vereségét kívánta, kész volt a bolsevikokkal való együttműködésre, és elfogadta a forradalom érdekében a katona vereség lehetőségét is (i. m. 92—93. l.). Bobrov-Natanszon oldalán a fiatalabbak közül egyesek (B. D. Kamkov-Katz és G. Dalin-Levenson) bíztak az egyidejű európai forradalomban, míg Bobrov-Natanszon inkább számot vetett a realitásokkal, s ennek tudatában vállalta a forradalom előkészítését, ment el Zimmerwaldba, támogatta Lenint — míg Csernov a többséggel rokonszenvezett, de a felhívást nem írta alá, mert az csak a proletariátust hívta harcra, s a parasztságról külön nem

Időközben a hadviselő országok pártjai közé kerültek a bolgár tesznyákok is,⁴¹ akiknek képviselője, Kolarov részt vett a zimmerwaldi konferencián, s akinek ténykedését később a hazai konferenciák jóváhagyták.⁴² Kolarov felhatalmazás híján a zimmerwaldi többség és kisebbség vitájához nem szólt hozzá, s végül a többséggel szavazott, de a háborúellenes, internacionalista alaphangot feltétlenül helyeselte. 1915 késő őszén a bolgár tesznyákok már ezt az álláspontot is meghaladták s már érlelődött bennük az az elhatározás, amelynek nyomán 1916 elejére végül teljes mértékben felzárkóztak a zimmerwaldi baloldali kisebbséghez, oly mérvben, hogy D. Blagoev 1916 januárjában már az új Internacionálé megalakítása mellett tört lándzsát.⁴³

Zimmerwald mellett sorakozott fel a találkozó egyik összehívója — az Olasz Szocialista Párt⁴⁴ s néhány semleges ország pártja is. Így miként Kolarovét a bolgár, C. Racovsci svájci szereplését a román pártkongresszus erősítette meg.⁴⁵

Végül is a zimmerwaldi Nemzetközi Szocialista Bizottság támogatását 16 pártszervezet vállalta. Az olasz, a svájci, a Brit Szocialista Párt, a Független Munkáspárt (Központi Bizottság — bolsevikok) az Orosz Szociáldemokrata Párt (Szervező Bizottság — mensevikok), az orosz szociálforradalmárok, az orosz, lengyel, litván zsidó munkásszövetség (Bund), a három baloldali szocialista lengyel párt, a portugál és bolgár szociáldemokrata párt, a szaloniki szociáldemokrata szervezet, a svéd és norvég szocialista ifjúsági szövetség, az Amerikai Szocialista Párt és az Amerikai Szocialista Munkáspárt.⁴⁶

A zimmerwaldisták azonban beleütköztek nemcsak a hadviselő országok nagypártjainak a honvédelemből kiinduló nacionalista elfogultságába és visszautasításába, hanem az északi semleges országok pártjainak elzárkózásába is, amelyek ezek nélkül nem akartak nagyobb akcióba kezdeni, nem akartak a szociálsoviniszta vezetők fölött pálcát törni s a zimmerwaldisták megmozdulásában egységbontást láttak, s inkább őket marasztalták el, mint Scheidemant, Plehanovot, Vanderveldét vagy Albert Thomast.

A dán szociáldemokrata pártvezetőség különösen energikusan „protestált” az ellen, hogy egyes személyek felhatalmazás nélkül mintegy „feltolják magukat a nemzetközi szociáldemokrata mozgalom vezetőinek”⁴⁷. Hasonló értelemben foglalt állást a Holland Szociáldemokrata Munkáspárt is.⁴⁸

emlékezett meg (116—118. l.). Az eszer mozgalom gyakorlatilag 1914—1915-ben már kettévált soviniszta és internacionalista ágra, s az utóbbiakon belül is külön-külön haladt a zimmerwaldisták két szárnya. A balszárnay azonban kétségtelenül hozzájárult a nemzetközi és orosz forradalmi erők későbbi sikereihez.

⁴¹ 1915 szeptemberében ugyanis Bulgária a tesznyák szocialisták és Sztambulijiski oppozíciója ellenére hadba lépett és megtámadta Szerbiát.

⁴² *I. Szamuilov*: Sz bolsevikite v borbata za nov Internacional. Szofia. 1965. 42—60. l.

⁴³ *D. Blagoev*: Szocsinyenya. 17. köt. Szofia. 1962. 156—165. l.

⁴⁴ Az olasz pártvezetőség nyilatkozatban üdvözölte „a nemzetközi mozgalom újraébredését”, ami Zimmerwaldban érzékelhetővé vált, hiszen ott a proletárszolidaritás nevében beszéltek az imperialista burzsoázia és a sovinizmus ellen. A nyilatkozat leszögezte: „a pártvezetőség minden tekintetben támogatja a különböző országok küldöttei által a konferencián kiadott nyilatkozatot”, s egyúttal támogatást nyújt az ott megalakult Nemzetközi Szocialista Bizottságnak is, amely e szellemben fog ténykedni. Kötelezte magát, hogy a határozatot a kormányzat ellenállásába ütközve is terjeszteni fogja, s erre felszólította a pártszervezeteket, pártsajtót is. — *J. Humbert-Droz*: i. m. 168—169. l.

⁴⁵ A kongresszusi határozat bizalmat szavazott a berni Nemzetközi Szocialista Bizottságnak, amit segíteni fognak a háború ellen. — *J. Humbert-Droz*: i. m. 169. l.

⁴⁶ *J. Humbert-Droz*: i. m. 162—163. l.

⁴⁷ Uo. 165. l.

⁴⁸ Uo. 166. l.

Zimmerwald azonban más eszmeáramlatokat is megindított. Így a hosszú idő óta teljes tétlenségre szorított Nemzetközi Szocialista Iroda tagjait rákényszerítette, hogy a belső ellenzék (a francia és belga tagok) véleménye ellenére 1916 februárra összehívják ülésüket — minthogy tisztán látták, ha hamarosan nem lépnek akcióba, akkor minden befolyásukat elvesztik s a Nemzetközi Szocialista Bizottság, a potens rivális szervezet válik Európa szocialistái szemében az egyetlen ténylegesen élő nemzetközi koordinációs szervvé.⁴⁹

A Nemzetközi Szocialista Bizottságban s a zimmerwaldiak táborán belül azonban csakhamar szintén árnyalati-szemléleti eltérések mutatkoztak. A zimmerwaldi többség és kisebbség szétválása már 1915 tavaszán a nemzetközi nő- és ifjúsági konferencián kitapintható volt. A többség ugyanis a békeköveteléssel egyidejűleg félénkebben nyilatkozott a forradalmi harcról és a szocialista felelős pártvezetők sovinizmusáról és felelősségéről, mint a baloldali kisebbség. A többség a szélesebb békefront megteremtésére gondolt, míg a baloldal az elvi elhatárolódást, az opportunistá, nacionalista vezetők elítélését sürgette. A baloldali Zimmerwaldban megerősödött s K. Liebknecht személyében új befolyásos támogatóra talált. Liebknecht a zimmerwaldiakhoz küldött üdvözlésében már a baloldali kisebbséghez állt közelebb gondolataival: „leszámolás, könyörtelen leszámolás azokkal, akik dezertáltak, akik Németországban, Angliában, Franciaországban és másutt elhagyták a zászlót és elárulták az Internacionálét... Osztályharcot, nem pártközi békét! Meg kell valósítani a proletariátus nemzetközi szolidaritását az álnemzeti, az álhazafias osztályharmónia ellen, nemzetközi osztályharcot a békéért, a szocialista forradalomért.”⁵⁰

A Zimmerwaldban megalakult NSzB-ben hamarosan ugyancsak érzékelhetővé vált ez a balrattolódás, és már a szeptemberi első kiadványaiban élesebb hangot ütött meg — még az elfogadott Nyilatkozathoz képest is. Az Internationale Flugblätter I. novemberi számában a szerzők már élesebben feltettek és megválaszoltak egy történetileg indokolt kérdést: „Miért szövetekezett a szocialista vezetők többsége a tőkével a munkásosztály ellen, miért hívja fel a proletariátust, hogy tartson ki abban a háborúban, amelyben milliók áldozták fel életüket a tőkések profitjáért? ... a zimmerwaldi kiáltvány nem ad választ erre a kérdésre.” S most ők — lenini szellemében adtak választ, midőn az imperializmus korszakának beköszöntére s ezzel egyidejűleg a munkásarisztokrácia kialakulási folyamatára utaltak, amelynek mintegy törvényszerű következménye volt a politikai opportunizmus.⁵¹

Ezen, a mai nemzedékek előtt ismertebb, akkoriban azonban meglepésszerűen újszerű megállapítások elhangzása után a röpirat szerzői hangsúlyozták: „a zimmerwaldi konferencia mindezt nem mondhatta meg a munkásosztálynak, éppen azért nem, mert még nem szánta el magát arra, hogy világosan és kíméletlenül szakít ezzel a politikával, bármennyire is kárhoztatja következményeit... A zimmerwaldi konferencia sem a múlttól, sem a rút jelenről, sem pedig a jövőről nem mondta meg azt, amit őszintén meg kellett volna mondania. Miért mulasztotta el ezt? A konferencia többsége két csoportból állt: olyan elvtársakból, akik bár ellenzik a szociálpatrióta politikát, mégis mindenáron el akarják kerülni a szakítást a nagy pártokkal”, mivel egyrészt ezek megnyerésére számí-

⁴⁹ Az NSZI ülését azonban a francia, belga és angol opposzició miatt nem sikerült összehívni. — Az NSZI problémáiról és a zimmerwaldiak véleményéről értékes levelezést adott ki *Horst Lademacher*: *Die Zimmerwalder Bewegung* c. munkájában (The Hague—Paris. 1967. I-II. köt.).

⁵⁰ *Karl Liebknecht*: Válogatott beszédek és írások. Bpest. 1954. 296—297. l.

⁵¹ Internationale Flugblätter. — Magyarul közli a Párttörténeti Közlemények. 1965. évf. 3. sz.

tanak, másrészt „korainak tartják, hogy nagy harci célokat állítsanak a munkások elé”.⁵² A baloldali kisebbség ezzel szemben olyan véleményen volt, hogy máris teljes kíméletlenséggel kell a valóságot megvilágítani, mert csak így készíthetik elő a későbbi forradalmi fellépést. Ellenkező esetben, ha pusztán csak a béke és szocializmus célkitűzéséről szólnak, anélkül, hogy a megvalósítás eszközéről megemlékeznének — a sovén pártvezetők könnyen mint „rajongókról” és „frázishősökről” beszélhetnének róluk.

A röpirat szerzői megjegyezték, hogy a baloldaliak nem akartak a zimmerwaldi többséggel szektás módon szakítani, mert bíztak abban, hogy a harc során ők is messzebb fognak jutni. Azóta az események igazolták őket. A német és francia sovíniszta szocialisták valóban megtámadták a zimmerwaldi nyilatkozatot, a harc tehát mégis kiéleződött. Ők látják, hogy egyelőre még csak ébredező, gyülekező munkáscsoportokat képviselnek, még várniuk kell. Mindenesetre az már kiderült, hogy a jobboldal állítása hazugság: munkásmegmozdulásokra a háború idején is sor kerülhet, s ezt bizonyítják az angol, olasz gazdasági, az orosz politikai sztrájkok s a német éhségtüntetések. Mindennek alapján bizton tekintenek a holnap elébe, mert „jelszavaink, amelyeket ma forradalmi illúzióknak neveznek, holnap a növekvő forradalmi mozgalomban az osztályöntudatos proletariátus közkinesei, a harcban élen hordozott lobogói lesznek.”⁵³

Az Internationale Flugblätter mellett 1915 szeptemberében jelent meg az első száma a Jugend-Internationale c. folyóiratnak. A lap megteremtését még az 1915 áprilisi berni nemzetközi ifjúmunkáskonferencia határozta el. Már az első szám nemzetközi összefogást tükrözött, hiszen a lap E. Bernstein, Liebknecht, Otto Rühle, Robert Danneberg s a front másik oldaláról Radek, Kollontáj, Rappoport írásait közölte — az ún. semlegeseket nem számítva. Az orgánus hangja határozottan radikális volt. A szerkesztőség és az egész Ifjúmunkás-Internacionálé szervezője-lelke ekkor a svájci Willy Münzenberg volt.⁵⁴

A Jugend-Internationale első száma a címdalra felhívást bocsátott ki a világ ifjúságához, amelyben segítségüket kérte abban a harcban, amelyet az esztelen, gyilkos háború ellen folytatnak. Felhívták őket arra, hogy újra a régi osztályharcot folytassák s hangsúlyozták, hogy a különböző kormányok felelőssége egyforma, közöttük különbséget tenni nem lehet. Együttal figyelmeztettek arra is, hogy a növekvő nyomor egyúttal a forradalom számára is megteremti az előfeltételeket.⁵⁵

Az első számban Eduard Bernsteintől is közöltek beköszöntőt, aki az akkor 50 éve alakult I. Internacionáléra s Marx alapító üzenetére emlékeztetett, pontosan azokra a sorokra, amelyekben Marx a proletariátus feladatává tette a diplomáciai kulisszatitkok leleplezését, s ezzel a külpolitika demokratizálását.⁵⁶ Ugyanitt Angelica Balabanova (ehelyütt Balabanoff) írt megemlékezőt és búcsú-

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ W. Münzenberg 1869-ben született Erfurthban. Fodrásztanonc lett, majd 1904-től Erfurtban cipőgyárban dolgozott. 1910–1918 között Svájcban Zürichben élt. Anarchista befolyás alá került, 1911-ben lett csak szocialista. 1913-tól a szociáldemokrata ifjúsági lap, a Die Freie Jugend szerkesztője. 1914-ben elítéli a szociálszovinizmust, s 1915-ben egyik legfőbb szervezője a nemzetközi ifjúsági konferenciának. — *Helmut Gruber*: Willy Münzenberg. Journal of Modern History, 1966. szept. *M. Muhamedzsanov*: V. I. Lenin i mezsdunarodnaja szocialiszticeszkaja malagyozs v godü pjervoj mirovoj vojnü. Novaja i novejsaja isztorija, 1967. 2. sz.; *W. Münzenberg*: Szocialiszticeszkije organizacii malagyozszi do i vo vremja vojnü. Petrograd. 1922. *B. Gross*: W. Münzenberg, Eine politische Biographie. Stuttgart. 1967.

⁵⁵ Jugend-Internationale. 1915. szept. 1–2. l.

⁵⁶ Uo. 3. l.

tatót Amadeo Catanesiről, az olasz szocialista fiatalok szervezetének titkáráról, akit bevonultattak és a fronton elesett. Balabanova hangsúlyozta, hogy Catanesi a kritikus napokban, mikor egyesek már a háborúba való belépés mellett szólat-
tak meg, rendíthetetlenül kitartott az Internacionálé mellett, elítélte a háborút,
s így halála kétszeresen is tragikus.⁵⁷

A stuttgarti Edwin Hoernle nagyobb cikkben — melynek már címe is: „Az Internacionálé meghalt! Éljen az Internacionálé!” — riadó volt, taglalta, hogy az Internacionálé nem egyszerűen számbeli erőtlensége folytán vált tehetetlenné. A bukás oka nem ebben, hanem a forradalmi szellem hiányában keresendő, s abban, hogy a pártszervezetek, pártsajtó túlságosan hozzászóltak a polgári kényelemhez és biztonságához.

Hoernle egy másik motívumot is igen fontosnak tartott. Jelesen azt, hogy a proletariátus többsége szellemileg még nem szabadult fel a polgári befolyás alól. Így nemcsak a fizikai terror bénította meg, hanem eszmeileg sem látott tisztán. Hoernle különösen az rendítette meg, hogy nem pusztán a párt jobboldali kisebb revizionista csoportja, hanem régi párttagok, szilárdnak hitt szervezetek is a nacionalista bódulat hatása alá kerültek. Az elkeserítő tapasztalatok ellenére Hoernle örömmel állapította meg, hogy a mámor részint már elszállt, s az ifjúsági és a nőszervezetek voltak az elsők, amelyek újra megtalálták saját önálló hangjukat. Hoernle hivatkozott a két berni találkozóra, majd azt bizonyította, hogy az új történeti körülmények közepette nekik is új fegyvereket kell kovásolniuk. Az új Internacionálé ily módon demokratikusabb, koncentráltabb és aktívabb lesz, mint a régi.⁵⁸

Karl Radek ugyanitt a sorozásra váró fiatalokhoz fordult. Írásának mot-
tója: ha már meg kell halnotok, inkább a saját ügyetekért, a forradalomért
történjék ez, s nem idegen érdekekért.⁵⁹ A. Kollontáj pedig már ekkor az új III.
Internacionálét köszöntötte. Ennek előjelét látta Liebknecht és az 5 bolsevik
dumaképviselő példamutatásában, a szélesedő német ellenzékben, az olasz
szocialisták elvi antimilitarizmusában. Ide sorolt néhány francia szocialistát,
valamint az angol Független Munkáspártot és a Brit Szocialista Pártot — mind-
azokat, akik a Burgfriede ellen küzdenek. S számítanak a fiatalokra, a fiatalok
lelkessedésére — hiszen ők a jövő letéteményesei. Kollontáj ehelyütt kifejezetten
generációs hangokat is megpendített, kijelentvén; nem véletlen, hogy az „öre-
gek” (Kropotkint, Plehanovot, Adlert, Kautskyt, Vanderveldét említi) váltak
„honvédökké”. Márpedig — húzta alá — „osztályállamok konfliktusánál szó sem
lehet honvédő háborúról”. A jelen imperialista háborúval szemben az ifjúságnak
az új, forradalmi Internacionálét kell támogatnia.⁶⁰

A lapban az osztrák ifjúsági szervezet titkára, Robert Danneberg is meg-
szólalt, aki szavaival csak megerősítette az elhangzottakat. Elítélte a háborút,
fokozódó elnyomásra számított, de éppen e távlattal szemben a proletárszolidari-
tás erősítését, fokozott erőfeszítéseket szorgalmazott.⁶¹ Dannebergnél nagyobb
lendülettel, következetességgel írt cikket Otto Rühle, aki Liebknecht után a
második német szociáldemokrata képviselő volt, aki nemet mert mondani a
háborúra. Rühle ezúttal a közeljövő számára fogalmazott programot, amit cikké-

⁵⁷ Uo. 2—3. l.

⁵⁸ Uo. 4—5. l.

⁵⁹ Uo. 7—8. l.

⁶⁰ Uo. 8—9. l.

⁶¹ Uo. 9—10. l.

nek végén így sűrített néhány mondatba: „Osztályharc — tömegsztrájk — proletár forradalom, ezek a dolgozó osztályok felszabadulásának szakaszai a végső felszabadulás felé vezető úton. Ezen kívül nincs más út!”⁶²

A francia szociálsovinizmussal szemben Charles Rappoport tört lándzsát, aki hosszú időn át a guesde-istákhoz tartozott s aki a Neue Zeitet tudósította éveken át a francia munkásmozgalmról. Rappoport 1912-ben a háború kérdésében Guesde-del szemben Jaurès mellé állt, ezúttal pedig, a Jugend-Internationale hasábjain a szocialista párt és a CGT vezetőinek szemére vetette, hogy régi forradalmi háborúellenességüket megtagadták, az ellenkezőjét cselekedték annak, amit 1914-ig hirdettek (itt Guesde, Sembat mellett Vaillant és Hervé, a CGT köréből pedig Yvetot nevét említette). Rappoport szomorúan jegyzi fel, hogy a párt a nacionalista eltévelyedéssel egyidejűleg a miniszterializmus útvesztőjét sem kerülte el. Egyben felvetette a kérdést, hogyan történhetett ez meg. Hangsúlyozta, hogy nemcsak azért, mert a párt elveszítette a fejét — Jaurès. Ennél mélyebben kell keresni az okokat. Szerinte abban, hogy a francia párt képviselői végeredményben kispolgári szavazatoktól függtek, a kispolgárság pedig zömében nacionalistává lett. „A nacionalizmus a nyárspolgár üzlete, vagy idealizmusa. A haza gondolata messze fölébe emeli társadalmi közepszerűségének és korlátainak. A filiszter hősnek érzi magát a haza megmentőjének szerepében” — más gondolata nincs is. „A proletár pedig, mindaddig, amíg vak és nem osztály-öntudatos, tetőtől talpig nyárspolgár.”⁶³ Rappoport ehelyütt utalt a francia nacionalizmus történeti forradalmi színvető hagyományaira, 1793 és 1870—71 harcaira, Blanqui példájára, aki annak ellenére, hogy 40 évet töltött börtönben, 1870-ben honvédő lett, s az internacionalista fölébe a szó tisztultabb értelmében a „hazafi” kerekedett. Végül — egyéb okok mellett — utalt arra, hogy a francia burzsoáziának sikerült elhíttetni a munkástömegekkel, hogy a háborúért a felelősség egyedül Németországot terheli. „De a szociálpatrióta hazugságoknak rövid lábuk van.” A proletariátus ráébred a valóságra. Az ellenzék máris erősödik és világossá válik, hogy „a szociálnacionalizmus a szocializmus öngyilkossága”.⁶⁴

A lapban beszámoló jelent meg, amely az olasz szocialista ifjúsági szervezet háborúellenes fellépéseit, felhívásait és tüntetéseit ismertette. Megemlékeztek a holland baloldali szocialista ifjúsági szervezet kiáltványáról, amely a felnőtt holland baloldali szocialisták (Wynkoop, Ravenstein, Gorter, Pannekoek) oldalára állt, szolidaritást vállalt ismert antimilitaristákkal (Liebknechtet, Luxemburgot, Rühlet és Radeket neveztek meg). Megfogadták, hogy küzdenek a nacionalizmus ellen, mégha ez a szociáldemokrata pártokban is üti fel a fejét.⁶⁵

A dán ifjú szocialisták is határozott háborúellenes szellemről tettek tanúbizonyságot. Eugen Olaussen Krisztiániából származott be arról, hogy a norvég szocialista fiatalok miként küzdenek a háború ellen, heves antimilitarista agitációjuk korlátozására a kormány miként szavazott meg 1914 szeptemberében és

⁶² Uo. 10—11. l.

⁶³ Uo. 11. l.

⁶⁴ Uo. 12—13. l.

⁶⁵ A holland baloldali fiatal szocialisták a nacionalizmus elleni harcban eljutottak a nemzeti kötöttségeknek szinte teljes tagadásáig, s ezen a ponton igazította ki Lenin tévedéseiket. — Ekkor a fiatalok így fogalmazták meg internacionalista, de végletesen és elméletileg pontatlan nyilatkozatát: „Az a párt, s az az ifjúsági szervezet, amely nem vallja nyíltan: »sohasem honvédelmet, a nemzetközi érdekeket mindig a nemzetiek elé helyezzük«, az valójában nem is internacionalista” (i. m. 14. l.).

1915 tavaszán megtorló intézkedéseket azok ellen, akik „a fegyveres semlegeséget” veszélyeztetik, s ennek ellenére az ifjú szocialisták taglétszáma és befolyása hogyan emelkedett.⁶⁶

A Jugend-Internationale 2. decemberi száma első helyen az ifjúsági szervezetek kapcsolatainak újrászervezésére alakult titkárság közleményét jelentette meg, amelyben megemlékeztek az elítélt, üldözött vagy elhunyt ifjúsági vezetőkről — s egyúttal a „demokratikus és hazafias frázisokkal” szembeszállva a háború elleni harc, a béke, az Internacionálé és a szocializmus mellett tettek hitet.⁶⁷

E 2. decemberi szám szelleme egészében bizonyos módosuláson ment át. A Jugend-Internationale szeptemberben zimmerwaldista volt, decemberben már a zimmerwaldista kisebbség szemlélete dominált, a kisebbségé, amely a zimmerwaldisták körében hovatovább többséggé lett. Az átalakulást jól tükrözi a holland A. van Amstel első oldalon elhelyezett elvi cikke a leszerelésről. Amstel visszanyult az 1914 előtti vitákra, s megállapította, hogy akkor a következetes marxisták elszigetelődtek, a tömegek békés reformokban bíztak, s a reformisták mögé álltak. Ezeket az illúziókat a háború szétrombolta — s most a forradalmi balszárny számára ütött az óra, a kijózanodott proletáriátust ezúttal könnyebben megnyerhetik majd a forradalomnak. Amstel ugyanezen cikkében visszatért az 1915 tavaszi berni ifjúsági konferencia „leszerelést” követelő állásfoglalására. Ezt is pacifista, „filantrop” szándékúnak találta, amelyben még mindig a régi illúziók érvényesültek. Hiszen a leszerelésre jelenleg semmi kilátás. A proletariátusnak ellenkezőleg a harcra kell felkészülnie. A mi jelszavunk ezért nem a leszerelés, hanem a fegyvereknek a proletariátus érdekében történő felhasználása.⁶⁸

Röviden beszámoltak a zimmerwaldi konferenciáról is. A kiáltványt magát nem közölték, mivel olvasóikról feltételezték, hogy már valamennyien ismerik. A kiáltvány tartalmi magvát azonban felidéztek: a háború imperialista jellegének, az osztálybéke káros voltának kimutatását. A szociálsoviniszta vezetőkkel szemben — hangsúlyozták — minden internacionalista szocialistának üdvözlőnie kell Zimmerwaldot. Egyelőre nem volt elég erejük, befolyásuk sem elég széleskörű, de Zimmerwaldban csak az első lépést tették meg „a régi, osztályharcos, antimilitarista taktikához vezető úton,” valamint a szociálsoviniszta körökkel való végleges szakításhoz.⁶⁹

W. Münzenberg ugyanebben a számban az „öregek és fiatalok” ellentétéről írt. Ez az ellentét — írta — már 1914 előtt is tapasztalható volt, hiszen Németországban, Franciaországban, Hollandiában és Svájcban egyaránt az idősebb korosztályokból nevezett ki a párt ifjúsági vezetőket a fiatalok lendületének lefékezésére. Az ifimozgalomban egyfelől csak idősebb korosztályú „óvodát”, másfelől a pártvezetés alá rendelt, szoros gyeplőn tartandó szervezetet láttak. Mindez súlyos tévedés volt. A fiatalok aktívan részt vettek a harcokban, s külön sajátos élt kapott antimilitarista küzdelmük — hiszen a háború őket veszélyeztette legközvetlenebbül. Az idősebbek attól tartottak, hogy a 16—18 éves fiatalok könnyen anarchista, vagy más felelőtlen elemek befolyása alá kerülnek. Nem így történt, s az olasz és svájci fiatalok az anarchistákat még határo-

⁶⁶ I. m. 15—16. l.

⁶⁷ Jugend-Internationale, 1915. dec. 1. l.

⁶⁸ Uo. 1—3. l.

⁶⁹ Uo. 7. l.

zottabban visszaautasították, mint az „öregek”. Münzenberg mindehhez hozzáfűzte: az „öregek” éppen elég baklövést követtek el ahhoz, hogy most ne akadémizáljanak. A feladatok érdemi részét illetően amúgyis készek az „öregekkel” együtt életüket is feláldozni a szocializmusért.⁷⁰

A Jugend-Internationale-t olasz, német és spanyol ifjúsági szervezetek is támogatták üdvözlő soraikkal. Az Olaszországból éppen kiutasított Schweide beszámolót tartott az olasz ifjúsági szervezet 1915 május—júliusi antimilitarista háborúellenes fellépéseiről, majd az olasz ifjúsági szervezet külön értesítést küldött, hogy Catanesi titkár halála és Schweide kiutasítása után a titkárság vezetését Calabresire bízta, s a vezetőség teljes mértékben vállalta a felelősséget a mozgalom eddigi politikájáért.⁷¹

A spanyol szocialista ifjúsági szervezet vezetősége nevében az elnök Andres Saborit és a főtitkár Jose Lopez köszöntötte a lapot és ígérte, hogy mivel látják a titkárság munkájának fellendülését, tagdíjaikkal is támogatni kívánják a proletárszolidaritás megerősítését. Nemcsak azt hangsúlyozták, hogy elítélik a háborút, s egy nép vereségét sem kívánják,⁷² hanem egyenesen kijelentették: „sajnálják, hogy a hadviselő országok szocialista pártjai olyan magatartást tanúsítanak, amely alkalmazkodik kormányaik politikájához”. Ezután kifejezték azt a reményüket, hogy az elkövetkező nemzetközi szocialista kongresszus a forradalmi Internacionálét fogja visszaállítani — amivel a spanyol fiatalok végül mégsem zárkóztak fel a zimmerwaldi baloldaliak „Új Internacionálé” irányvonalához.⁷³

A spanyol ifjúsági titkárság megígérte azt is, hogy rendszeresen megküldi lapját a zürichi nemzetközi titkárságnak. A Jugend-Internationale egyúttal közölte, hogy értesülésük szerint Madridban 200 fős gyűlés hallgatta meg a zimmerwaldi konferenciáról szóló beszámolót, s míg a pártkongresszus Zimmerwald ellen foglalt állást, e gyűlés határozatot hozott Zimmerwald támogatására. 1915. október 28-án pedig összeült a spanyol szocialista ifjúsági kongresszus, amely a zürichieket újfent rokonszenvéről és támogatásáról biztosította.⁷⁴

A háborúellenes akció láncszemei továbbra is egymásba kapcsolódtak, illetőleg időnként egymással párhuzamos tendenciák is érzékelhetővé váltak a mozgalomban. Az általános balratolódásban kettős jelenséggént lehetett megfi-

⁷⁰ Uo. 7—8. l.

⁷¹ Uo. 11—12. l. — A beszámolóból kitűnik — néhány nacionalista lap félrevezető állításával szemben —, hogy Schweide Zürichbe utazott, ahol azután a nemzetközi titkárság munkájában vett részt.

⁷² A spanyol fiatalok véleménye eltért az „öreg” pártvezetőségétől, minthogy ott, Iglesias révén, az értelmiségiek és szakszervezeti vezetők körében is az antant-pártiak voltak többségben.

⁷³ I. m. 13—14. l.

⁷⁴ I. m. 14. l. — Az 1915. évi októberi spanyol pártkonferenciáról Edmondo Peluso, a kienthali konferencia portugál résztvevője adott hosszabb és elemző leírást a Henri Guilbeaux szerkesztette Demainben. Ismertette az antant-párti többségi irányzat előterjesztését, s az e koncepciót megszólaltató Jaime Vera érveit. Ezek gerincében az állt, hogy a németországi militarista, abszolút rendszer valamint az agresszív imperializmus egész Európa számára veszélyt jelent. Közbulső álláspontot képviselt Manuel Vigil javaslata, amely valamennyi hadviselő felelősségéből indult ki, de a központi hatalmakat jobban hibáztatta. Mindemellett azt követelte, hogy „amit mindenekelőtt szorgalmazni kell, az az, hogy a békét minél hamarabb megkössék”. A baloldal véleményét Dr. Verdes Montenegro szólaltatta meg, aki a kapitalista, imperialista rendszert tette felelőssé a katasztrófáért, és a szocialistáktól azt követelte, hogy most a háború befejezését érik el. Ezt az indítványt támogatta a fiatalok nevében Andres Saborit is (Demain, 1916. ápr. 247—251. l.).

gyelni, hogy Zimmerwald egyfelől új pacifista csoportosulásokat választott le a szociáldemokrata pártokról, másfelől a zimmerwaldiak táborán belül is kiéleződött a vita a pacifista és a forradalmi szárny között.

Németországban az első nyomvonalon a leglényegesebb esemény az 1915. december 21-iki Reichstag-szavazás volt. Igaz, a centrista Kautsky, Haase és Bernstein körül tömörülő pacifista szárny már 1915 júliusában, még Zimmerwald előtt zászlót bontott. A pártvezetésben s a parlamenti frakcióban már akkor kiéleződött a küzdelem, Haaset le akarták mondani a párt elnöki tisztjéről, amiről ő — barátai tanácsára — nem köszönt le, hiszen ez is lehetőséget nyújtott az ellenzéki hangulat felélesztésére.⁷⁵ Haase a párt védőügyvédjeként a Zimmerwald utáni napokban eljár Zetkin és Liebknecht érdekében.⁷⁶ Haase ekkoriban azon háborodott fel, hogy a pártvezetőség elhárította Zetkin esetében a nyílt fellépést.⁷⁷ Október—novemberben e csoport már a hadiköltségvetés decemberi parlamenti megvitatására készült, s a parlamenti frakció tagjait szinte egyenként kísérelték meg rávenni a háborús politika elítélésére.

A csoport tagjai a maguk mércéje szerint — s a mérce a béke elérése volt, anélkül, hogy ennek elnyerési módját tisztázták volna — bátran küzdöttek. Haase a pártvezetőséggel szemben november végén arra törekedett, hogy higdadt magatartásával minél több képviselőt szerezzen meg az ügynek. Haase világosan látta, hogy „a békekilátások sajnos csekélyek” mindaddig, amíg Németország félreérthetetlen nyilatkozatot nem tesz Belgium függetlenségének helyreállítására.^{77a} Közvetlenül a parlamenti vita előtt rendkívül sötétnek látta a pillanatnyi helyzetet, a közvetlen jövőt is — pusztán az keltett benne reményt, hogy bizalmas beszélgetések során mind több helyütt tapasztalt békehajlandóságot. A magánbeszélgetések alapján már azt hitte, hogy a parlamenti frakcióban 46-an fogják támogatni.⁷⁸ E reményében csalatkozott, a döntő szavazás-

⁷⁵ Ernst Haase: Hugo Haase. Sein Leben und Wirken. Berlin. é. n. 106—108. l.

⁷⁶ Mint ismeretes, Liebknechtet háborúellenes állásfoglalásai miatt bevonultatták, Zetkin pedig a berni nőkonferencia, majd egy júliusi háborúellenes beszéde miatt hetekre letartóztatták.

⁷⁷ I. m. 114. l.

^{77a} Haase 1915. nov. 27-iki levele. I. m. 113. l.

⁷⁸ Haase 1915. dec. 16-iki levele. I. m. 114. l. — A német pártban végbemenő forrongást a magyar szociáldemokrata pártban is figyelemmel kísérték, s a Népszava feltűnő megértést tanúsított a Kautsky—Haase csoport lázadói iránt. Kunfi már jóval régebben kétségtelenül Kautsky magatartásával rokonszenvezett. Az 1915 őszén Németországban járt Ágoston Péter a Huszadik Század hasábjain tört pálcát a német pártvezetőség fölött, s a szocializmus, internacionalizmus és antimilitarizmus mellett tett hitet (Ágoston Péter: A munkásság az új Németországban. Huszadik Század, 1915 július—december). 1915 szeptemberében pedig Drezdában jegyezte fel naplójában, hogy a német párt riasztó módon megfélemlszik saját legszebb 1870-beli internacionalista hagyományairól — hozzátéve ehhez azt a hírt, hogy „valami forrong... titkos nyomtatványok keringenek, titkos ülésekről hallani” — az ellenzéki hangulat erősödik, bár ennek mélységében Ágoston ekkor még kételkedett (Ágoston Péter: Napló. 247—248. l. — P. I. Arch.)

A magyar megnyilatkozásokkal alkalmasint összevethetőek az osztrák párt állásfoglalásai. V. Adler ismeretes módon 1915 novemberében elmarasztalta a zimmerwaldi kezdeményezést, s helyett a pártvezetőségek kapcsolatainak felújítását, nagyobb megértést s a Nemzetközi Szocialista Iroda összehívását — egyszerűen kölcsönös meghocsátást követelt. 1915 december 15—16-án Bécsben az osztrák szociáldemokrata klubok népgyűlést tartottak, amelyen V. Adler is felszólt. Szavainak kicsengése ekkor sem változott. Egyaránt hangsúlyozta a honvédelem s a mielőbbi békekötés szükségességét, elhatárolódva mind a zimmerwaldista forradalmi internacionalistáktól, mind a dühödt háborús sovínisztáktól. Konkrét javaslata azonban nem volt, s az Internacionálé sorsát illetően csak annyit mondott, hogy az osztrák szocialisták mindig készek voltak a megszokadt szálak újrafelvételére, (Victor Adler: Aufsätze Reden und Briefe. IX. Heft, 133—134. l.).

kor csak 20-an tagadták meg a hadiköltségeket. E szavazás nyomán Haasenek le kellett mondania a frakció elnökségéről—amit ő megkönnyebbüléssel fogadott, minthogy ezután felszabadultan beszélhetett. A helyzetet azonban továbbra is aggasztónak érezte. Miként az év végén fiának írta: az 1915-ös év úgy ér véget, hogy nincsen semmi remény a közeli békére. Együttal megjósolta, hogy a háború folytatása fokozatos anyagi erőfeszítésekkel, drágasággal jár majd, és a szociálszovinizta pártok Burgfriede politikája ellenére a párton belül a belső küzdelmeknek a kisebbség nyilatkozata, a béke követelése körül ki kell éleződniük.⁷⁹

Ez azonban nemcsak a Haase várta szárnyon következett be, hanem a nemzetközi mélyáramlatoknak megfelelően a Haase—Kautsky körüli centrum és a forradalmi balszárny véleményeltérése is világosabban megmutatkozott. Liebknecht ekkor már magasra emelte a mércét: „megváltást jelenthetne egy olyan frakciókisebbség, amely egységes a szocializmus és imperializmus lényegének kérdésében, egyetért a proletariátus imperializmus- és háborúellenes harcának feladatait illetően, egységesen foglal állást a harci módszerekkel kapcsolatban, amelyet egységes harci akarat hat át, amely akcióképes, céltudatos...”⁸⁰

Miután a követelményeket így meghatározta, Liebknecht úgy vélte, a pacifista frakció messze ezek mögött maradt: „Kik vannak közöttük? Az elvhű internacionalizmus egy-két képviselője, aki kereken elutasítja a haza védelméről szóló ködösítő frázist, mellettük pedig a hódítások különböző fajtájú ellenzői, akik ennek a frázisnak hívei, akik minden adódó alkalommal kitarják a nyilvános-

⁷⁹ Haase december végi (keltezés nélküli) levele. I. m. 115. l. — A német szociáldemokrata párt 1915 decemberi helyzetét, a „kisebbség”, a 20-ak „lázadásának” légkörét jól jellemzi az a levél, amelyet Kurt Eisner küldött dec. 3-án Kautskynak. Ismeretes, hogy Eisner a dél-német reformista irányzat egyik emi-nens képviselője volt, aki azonban mélységes humanizmusa folytán mindig felemlte szavát a háborús barbarizmus, a szovinizmus ellen. Eisner félelem és habozás nélkül hirdette meggyőződését, s ez szembefordította a párt többségével, a pártvezetőséggel, s ez vezette el a lázadókhoz és az „ortodox” Neue Zeithez és később még tovább, balfelé, a bajor forradalmi mozgalom élére. Érzéseit, gondolatait radikalizálódását kitűnően tükrözte ez az első levél, amelyben szinte „kiöntötte szívét”: „minthogy az igazságot most nem lehet fennhangon elmondani”, magánlevélben fejti ki gondolatait, a párttöbbség szerinte megakadályoz minden komolyabb békekezdeményezést, s tulajdonképpen csak a hadviselő kormánynak csinál békereklamot — ha az a hadszíntereken éppen rosszul áll. A békeszólamokat Bethmann Hollweg veti fel, ezt kiegészíti a szociáldemokrata pártvezetőség, anélkül, hogy ezeket konkretizálná és felvetné, hogy melyek pontosan az ország hadicéljai. A Scheidemann-békebeszédekben külföldön nem is látnak mást, mint a kormány által megrendelt szónoklatokat. A szociáldemokrata párt végeredményben a kormánynak ellensúlyként szolgál az alldéutsch mozgalommal szemben. A valóság azonban az, hogy nemcsak a szélső jobbszárny, hanem Bethmann Hollweg, sőt a szociáldemokraták egyrésze is hangoztat annexionista célkitűzéseket.

Eisner a diagnózis után egyúttal azt is vázolta, hogy szerinte mit kellene tennie a párt-nak. Mindenekelőtt tényleges nyomást gyakorolni a kormányra a béke érdekében — mind a parlamentben, mind azon kívül, tömegmozgalom formájában. „De ezt a többség megakadályozza, és ezért a kisebbségnek még beszélnie sem szabad.” A formális pártegységgel azonban nem törődhetnek, jelenleg sokkal többről van szó, s a belső anarchia már úgyis érvényesül. A parlamentben meg kell szólalniuk, s ha nem is a pártvezetőséggel szemben — amit nem várhatnak el tőlük — mindenestre attól függetlenül, hiszen a véleményeltérések eléggé ismeretesek. A fegyelmi megfontolások egyszerűen nevetségesek, de ha mégis szerepet játszanak, akkor a párt programjának, a kongresszusok határozatainak kell a fegyelmi kritériumokként szolgálniuk, s nem pedig a pártvezetőség diktátumainak, mégha amögött a pillanatnyi párttöbbség is áll. Azonban — húzta alá Eisner ismét —: nem a fegyelem számít, „hanem a német szociáldemokrata párt-nak csődje ebben a világkatasztrófában”. — Eisner a levél végén felhatalmazta Kautskyt, hogy levelét, ha az ügy kívánja, fel is használhatja (Internationaal Instituut voor Soziale Geschiedenis (IISG), Kautsky-archivum. K. D. X. 162).

⁸⁰ Karl Liebknecht: Válogatott beszédek és írások. Bpest. 1954. 315. l.

ság előtt »igaz hazafias« szívüket.”⁸¹ Márpedig — hangsúlyozta Liebknecht — a „honvédelem” kérdésében nem a pillanatnyi katonai helyzet, az ország védelmi rászorultsága szerint kell döntení, mert etéren akkor a bizonytalanságot állandósítanák. Egyfajta biztos kritérium kínálkozik, s ez az osztályszempont. Ennek alapján az imperialista kormányzati rendszerrel nem vállalhatnak semmiféle közösséget. Olyannyira, hogy Liebknecht e közbülső helyet elfoglalókról kijelentette: „minden olyan politika, amely elfogadja a »haza védelméről« szóló ködösítő frázist, s a mindenkori katonai helyzettől vagy a háború céljával kapcsolatos különféle megnyilatkozásoktól teszi függővé azt, hogy támogatja-e a kormányt vagy harcol ellene, csak abban különbözik a többség politikájától, a sans phrase félhivatalos kormánytámogatástól, hogy kevésbé következetes.”⁸² — Mindezekből Liebknecht levonta a következtetést: a 20-ak megítélése végső soron attól függ majd, hogy mennyiben mernek a továbbiakban határozottan fellépni a kormány és a háború, a pártközi béke ellen.⁸³

A lehetőségek, körülmények és feladatok oly gondos ábrázolása után Liebknecht megjelölte az ellenzék bátortalanságának, következtelenségeinek jeleit (s ehelyütt még Ledebourt sem kímélte, aki pedig a 20-ak balszárnyán állt) s mindezek alapján inkább negatív, mint pozitív bizonyítványt állít ki róluk: „megváltást” jelent december 21-e? Nem! A legjobb esetben ígéret volt, olyan ígéret, amelyet nem váltottak be. Lehet, hogy a Rubikon átlépését jelentette, de nem követte csata a pharsalusi rónán.”⁸⁴

Liebknecht a november—decemberi napokban nemcsak bírált, hanem pozitív példát is mutatott. Egymásután terjesztette elő interpellációit a parlamentben, amelyek egytől-egyig a legkényesebb pontokon támadták a kormányt. Liebknecht rákérdezett, hogy mikor kezdene a kormány béketárgyalásokba, mikor mond le félreérthetetlenül annexiós terveiről.⁸⁵ Az interpellációk sorozata azonban nemcsak a kormányt, hanem a szociáldemokrata sovíniszta frakciótöbbséget, sőt merészsége révén a pacifista kisebbséget is zavarba hozta. A sovíniszta jobbszárny tűzbe jött, megrendszabályozást követelt, s a frakció 1916. január 12-iki ülése Liebknechtet elmarasztalta, s olyan határozatot hozott, hogy ezentúl csak a frakciók vezetőségének jóváhagyásával lehessen interpellációkat benyújtani.⁸⁶ Liebknecht azonban nem tört meg, elégedett volt eredményeivel, hiszen bebizonyította, hogy még a parlamenti keretek között is tényleges opposícióként léphetnek fel a kormány ellen. Márpedig ő éppen ezt akarta, de nem egy ízben és elszigetelten, hanem — mint ő mondta — „az egész vonalon az augusztus 4-iki politika ellen”.⁸⁷

Az előzmények alapján szinte magától adódott, hogy a „kisebbség többségével” szemben Liebknecht nem volt hajlandó függetlenségét feladni, magatartásának forradalmiságát és elvszerűségét enyhíteni, s ehelyett január—februárban is inkább a Haase—Kautsky csoport következtelenségét bírálta. Az új Internacionálé gondolatát magáévá téve, de abban nem akart látni semmiféle opportunizmust. Mindennek alapján a zimmerwaldi Nemzetközi Szocialista Bizottság

⁸¹ Uo. 316. l.

⁸² Uo. 318. l.

⁸³ Uo. 319. l.

⁸⁴ Uo. 321. l.

⁸⁵ Uo. 326—327. l. Az interpellációkat részben a Népszava is ismertette (1915. dec. 18.).

⁸⁶ Uo. 331—337. l.

⁸⁷ Uo. 334. l.

támogatását követelte meg, s etekintetben is hibáztatta a Haase csoportot, akik Zimmerwald mögé sem mertek nyíltan felsorakozni.⁸⁸

Miután a központi hatalmak centrumában, Berlinben megingott a szociáldemokrata kormánytámogató fal, a változás szele Párizst is elérte. Az 1914 augusztusi, minden tárgyalást visszautasító, háborús győzelmet követelő általános hangulattal szemben az 1915-ös év nemzetközi konferenciái nyilvánvalóan befolyást gyakoroltak a francia szocialista pártra is. Ezt a nyomást csak elmélyíthette a CGT és a pártellenzék szeptember–novemberi fentebb vázolt tevékenysége. Mikor pedig 1915. december 25–29. között összeült a francia párt évi kongresszusa, Bourderon merész javaslatot tett a pártvezetés opportunizmusának megtagadására és a békeerőfeszítések támogatására. Igaz, e javaslatot 2736—76 arányban elvetették, de az arányszám és az ellenzék fellépése maga mutatta az idők változását.⁸⁹

A nemzetközi hírek, a Nemzetközi Szocialista Bizottság kiadványai, a német és francia pártcsoportosulások közötti szakadások, elhatárolódások a francia mozgalomban is az álláspontok világosabb körvonalazására, s egyúttal újabb vitákra vezettek. Rosmer például a decemberi pártvita napjaiban még a sovinsizta pártvezetőknel is nagyobb haraggal ostromozta J. Longuet irányzatát, minthogy az ellenzéki erőket lekötötte, s bizonyos pontnál nem engedte megszébb.⁹⁰ Örült a helyi, megyei pártellenzék megerősödésének, de erősen tartott attól, hogy végül is saajtságos együttműködés alakul ki majd a Renaudel-féle nacionalista többség és az ellenzéki, de megalkuvó Longuet vezette kisebbség között. Ilyen helyzetben csak Bourderonban bízott, de ő a pártban túlságosan elszigetelődött Longuet híveivel szemben.⁹¹

Rosmer és a CGT forradalmi szellemű antimilitaristái ekkor már joggal magasra emelték a mércét, de tény az, hogy a decemberi napokban Longuet és a Populaire du Centre is — mintegy a pártkongresszus előkészítése jegyében — határozottabban bírálta a pártvezetőséget, mint korábban. Bátran kiálltak L. Saumoneau mellett, „az értelmes és erudite” nőcsoport, a „bátor és hős asszonyok” védelmében, akik rölapjaikban elítélték a háborút. „Valóban rászolgáltak az üdvözlésre, amit nekik küldünk. Olvastuk a brosrát. Egyszerűen csodálatos, akár merészségét, formáját és stílusát, akár dokumentációját, valamint nemes célkitűzéseit tekintjük is.”⁹²

Az üldözött antimilitaristák üdvözlése és Zimmerwald ügyének védelme mellett a Populaire élesen bírálta a szocialista minisztereket, a többség nacionalista hangadóit. December elején Albert Thomast a párt alapelveinek megsértésével vádolta, mivel a háborút immár nem a tőkés társadalmi viszonyokból vezette le, s abban tisztán nemzeti érdekeket látott fennforogni.⁹³ Örömmel fogadták az osztrák párt antimilitaristáinak jelentkezését, s ebből új érveket kovácsoltak a békétárgyalások felvételére.⁹⁴ A pártkongresszus előestéjén pedig Hervé ténykedésére hívta fel a figyelmet, s míg Hervé a Populaire ellen zúdított tüzet, a Populaire a nacionalista Hervé ellen követelt megtorlást, a pártból való

⁸⁸ Uo. 342—347. 1.

⁸⁹ *Merle Fainsod*: International Socialism and the world war. Massachusets. 1935. 80. 1. Vö.: Népszava, 1915. dec. 28., 31.

⁹⁰ Rosmer 1915. dec. 14-iki levele Monattehoz. Id. forrás.

⁹¹ Rosmer 1915. dec. 23-iki levele. Id. forrás.

⁹² Le Populaire du Centre, 1915. dec. 5.

⁹³ Uo. 1915. dec. 9.

⁹⁴ Uo. 1915. dec. 13.

kizáratását kívánta, hiszen immár nemcsak az Internacionálét temette el, hanem a párt internacionalistáit is rágalmazta, denunciálta.⁹⁵

A francia párt belső harcait illetően a pártkongresszus nem oldott meg semmit, s nem is hozott lényeges fordulatot. A Populaire ironizálva írt a kongresszusról, egyedül azt emelte ki érdemleges és új mozzanatként, hogy a pártegyeség immár kifelé is megbomlott, nyíltan két irányzat bontakozott ki, s ezentúl mindenki felelős lesz a saját politikájáért. S miként tíz nappal korábban a csoport egyik mérvadó cikkírója és képviselője, Sixte-Quenin újra szükségét látta, hogy a nacionalista zsarolással szemben Zimmerwald mellett álljon ki. Kijelentette: „Zimmerwaldban arról beszéltek, amiről most egyedül érdemes beszélni: a békéről.”⁹⁶ A lapnak a kongresszus másnapján készült állásfoglalása a párttöbbséggel szemben megint Zimmerwaldot s azokat igazolta, akik oda elmentek, hiszen „mindig el kell menni oda, ahol meghallhatják, hogy mi a kötelességük”.⁹⁷

Az óévtől a lap a német szociáldemokrata pártellenzék írásainak ismertetésével búcsúzott, amiből azt olvasta ki, hogy a december 21-iki szavazás a háborúellenes hangulatot fokozta.⁹⁸ Tulajdonképpen a német és francia ellenzék megerősödésétől várta a béke ügyének tényleges előmozdítását. Az új esztendő első napjaiban újabb szerkesztőségi cikk foglalkozott a kongresszus tanulságai-val, s a vezetőség szemére vetette, hogy nem ügyel eléggé a szocialista alapelvek, a párt méltóságának tiszteletben tartására, hiszen a jelen háborút már nem a kapitalista és gyarmati viszonyokból vezeti le, s oly képet fest, mintha a német militarizmus vesztesége a háborús kataklizmáknak egyszerűen véget vethetne. A Populaire aláhúzta: ezelőtt öt hónappal ők már az Internacionálé kapcsolatainak feltétel nélküli felvételét szorgalmazták — akkor beléjük akarták fojtani a szót. Az események még a nacionalista többséget is arra kényszerítették, hogy a kongresszuson engedményt tegyenek, s bizonyos feltételek mellett, a kapcsolatok felvételét lehetségesnek minősítsék.⁹⁹

1916 január első napjaira a Populaire koncepciója még inkább kiforrott, s ez megint közbül helyezkedett el a párttöbbség és a zimmerwaldista balszárny között. Sixte-Quenin újabb cikkben hangsúlyozta, hogy a kongresszus végül is „nem uszott el jobbra”, olyannyira nem, hogy Hervé fel sem mert szólalni ezen, jöllehet eddig minden pártkongresszuson szerepelt. Végeredményben pedig megint csak kiderült, hogy a szocializmus nem halt meg. Ezt bizonyítják a németországi hírek, a december 21-iki szavazás sikere.¹⁰⁰

A december 21-iki szavazás! Ez volt az egyik mozzanat, ami által a Populaire csoport igazolva érezte magát. A német decemberiek, a Haase—Kautsky csoport valóban német válfaja volt a Jean Longuet—Populaire irányzatnak. A párton belüli opposíció, a szívós ellenzék, a háború pacifista elítélése — mindez közös jegyük volt — anélkül, hogy bármelyikük is elment volna a pártegyeség felbontásának, új internacionálé megteremtésének gondolatáig, nem is szólva a lenini forradalom meghirdetéséig. S még egy közös ismérvük volt. Mindkét csoport a Nemzetközi Szocialista Iroda közeli összehívását sürgette, s minthogy

⁹⁵ Uo. 1915. dec. 24., dec. 25.

⁹⁶ Le Populaire du Centre, 1915. dec. 16.

⁹⁷ Uo. 1915. dec. 27.

⁹⁸ Uo. 1915. dec. 30.

⁹⁹ Uo. 1916. jan. 2.

¹⁰⁰ Le Populaire du Centre, 1916. jan. 10

Zimmerwald, a német parlamenti szavazás, a francia decemberi pártkongresszus mind azt bizonyította, hogy a háborúellenes szellem terjed — a Populaire igazolva látta magát. Ezt az öngazolást alátámasztották végül azok a hírek is, hogy Huysmans valóban új erőfeszítéseket tett az Iroda összehívására. E sokféle tendencia felmérését tükrözte s egyúttal mintegy a csoport újrapirogramadó cikkeként jelent meg Jean Longuet írása „A szocializmus újjászületése” címmel. Longuet itt kimutatta, hogy az 1914. december 2-iki parlamenti szavazás óta a német szociáldemokrata pártban hogyan erősödött meg 1915 decemberére az ellenzék. Ugyanezt a két áramlatot figyelhetik meg — írta — a francia pártban is. A 27 000 fős párttöbbséggel szemben a 900 kisebbségi küldött védte a szocializmus alapelveit. Hasonló képet mutat az angol munkásmozgalom is. Mindezek alapján a reményt nem szabad feladni, s új erőfeszítéseket követelt az emberiség érdekében az Internacionálé feltámasztására.¹⁰¹ (Vagyis nem új baloldali Internacionálé megteremtésére gondolt, hanem a baloldali ellenzék erősítése révén a régi Internacionálé újjáélesztésére.)

1916 januárjában a zimmerwaldisták újabb folyóirattal léptek színre: a Vorboteval. Általában megfigyelhető volt a radikális, antimilitarista szocialisták tömörülése és olyan határozott fellépésük, amely még a mérsékeltbb pacifista magatartással sem fért már össze.

Ez a hangulat érződött az amerikai International Socialist Review cikkeiből is. Míg 1915 nyarán még minden háborúellenes hangot megszólaltattak,¹⁰² 1915 telén már Mehring szavait idézték, aki éppen azt húzta alá, hogy a bírálatokkal nem törődve ők ragaszkodnak az elvekhez, s már e korai nyilatkozatában (az intervjú még Zimmerwald előtt kelt) a régi Internacionálé romjain felépülő újat köszöntötte.¹⁰³ Két hónappal később pedig a zimmerwaldisták egyik legaktívabbja, Alekszandra Kollontáj fogalmazta meg a zimmerwaldi baloldal véleményét, amely egyúttal jelezte, hogy a baloldal elszánta magát az előretörésre. A bolsevikokkal együttthaladó, de Lenintől olykor eltérő Kollontáj, aki 1915 nyarán még ellenezte a szakítást a régi Internacionáléval s annak vezetőivel, ekkor már másként látta e kérdéseket. „Szakítást akarnak-e az internacionalisták” cikkében azt taglalta a jobboldaliak vádjaiival szemben, hogy a belső szakadást nem ők okozták, hanem a jobboldal (Guesde, Scheidemann, Plehanov és Vandervelde nevét említi) a maga háborús politikájával.¹⁰⁴ A háború megrendítette a munkásmozgalmat, de a pillanatnyi katasztrófa új lehetőségeket is kínál, ha sikerül a valóban internacionalista szocialistákból új internacionálét szervezniük.

¹⁰¹ Uo. 1916. jan. 13.

¹⁰² Az amerikai szocialista lap ezzel a magatartásával ekkor nem állott egymagában. A Die Gleichheit — amelynek szerkesztésébe Zetkin is befolyt — 1915 őszén és telén örömmel adott helyt minden angol—francia—olasz háborúellenes megnyilatkozásnak. S ezek között megemlékeztek a bolgár, görög, orosz, sőt magyar nők békefelhívásairól, tüntetéseiről is. Részletesebben, melegebben szóltak L. Saumoneauról, de bőségesen idéztek az Avantiból, a Labour Leaderből is, s őszinte örömmel fogadták a francia kisebbség megerősödését, a Populaire du Centre terjedését. Miként a Populaire a német ellenzék fellépéseiről adott hírt, hogy ezzel saját frontnyitását is megindokolja, a határon túli jóindulatot bizonyítsa, a Gleichheit hasonló okokból tért ki oly gyakran a CGT és a szocialista párt háborúellenes ellenzékének megmozdulásaira. A Gleichheit decemberi cikkei még a háborúellenes szélesebb akcióegység megteremtésére utaltak — (1915. december 10., 24.) s még nem esett bennük szó szakításról, új internacionálé megteremtéséről.

¹⁰³ The International Socialist Review, 1915 nov.

¹⁰⁴ Uo. 1916. jan.

Lenin, Kollontáj és az International Socialist Review antimilitaristáinak teljes hasonlóságáról azonban továbbra sem lehetett beszélni. Lenin 1915 novemberében az amerikai útra induló Kollontájt értesítette a zimmerwaldi baloldal röplapjáról, annak tartalmáról s figyelmeztette arra, hogy az angolnyelvű kiadást csak Amerikában tartja lehetségesnek, s ehelyütt éppen Charles Kerret, az idézett chicagói lap szerkesztőjét nevezte meg. „Feltétlenül puhatolja ki, mit szólnak a mi »Zimmerwaldi Baloldalunk« határozatához. S kicsoda az az Eugene Debs? Néha egész forradalmi hangon ír. Vagy szintén aféle rongy alak a la Kautsky?”¹⁰⁵

Lenin legfőbb gondja ekkor az elvek tisztázása, a forradalmi csoportosulás, a III. Internacionálé kikovácsolása volt, amit a későbbi forradalmi akció előfeltételének tekintett. S e szempontok alapján gyakran izzóbbsszenvedéllyel támadta a pacifista háborúellenes irányzatot, Kautskyt, sőt a nála balrább álló zimmerwaldi többségieket, akik e szakításra nem határozták el magukat, — még Trockijt is — mint a jobboldali szocialsovinisztákat.

E megfontolások és érzelmek átszöttek Lenin minden levelét. Az idézett, Kollontájhoz írott levélben is a fő célkitűzés az ottani bolsevikok sorompóba állítása: „Igyekezzenek mindenütt találkozni (ha csak 5 percre is) a helybeli bolsevikokkal, próbálja meg” felrázni „őket és megteremteni köztük és köztünk az összeköttetést.”¹⁰⁶

Másfelől ugyanebben a levélben megmutatkozott az érdeklődés és fenntartás Debsszel, az Amerikai Szocialista Párt legbefolyásosabb vezetőjével szemben, miközben egy másik mondatban határozottan elvágta a kapcsolatlétesítést Hillquittel, a párt egy másik — egyébként ugyancsak háborúellenes vezetőjével: „Abban, hogy Hillquit Kautsky pártján lesz, sőt még nála is jobboldalibb álláspontra fog helyezkedni, egy percig sem kételkedtem.”¹⁰⁷ Majd a részletmegjegyzések után következik Lenin általánosított következtetése: „A Zimmerwaldi Kiáltvány egymagában nem elegendő: Kautsky és társai hajlandók megbékülni vele azzal a feltétellel, hogy »egy lépést sem tovább«. Mi ebbe nem megyünk bele, mert ez merő képmutatás. Így aztán, ha Amerikában vannak olyanok, akik még a Zimmerwaldi Kiáltványtól is félnek, füttyöljön rájuk, s csak azokkal foglalkozzék, akik baloldalibbak a Zimmerwaldi Kiáltványnál.”¹⁰⁸

Lenin 1915 őszén már a következő lépés előkészítésén fáradozott, a Zimmerwaldi Baloldal győzelemre juttatása foglalkoztatta. S az amerikai lap szintén ilyen irányban haladt, de korántsem oly gyorsan és egyértelműen, mint Lenin — hiszen Lenin szűkebb környezetében is szép számmal akadtak, akik el-eltértek tőle a közvetlen feladatok felmérésénél.

Az amerikai International Socialist Review lelkesen üdvözölte Zimmerwaldot. De nagy örömmel írt a „többségi zimmerwaldista” angol pacifista szocialistákról, a skót Forwardról, sőt Kautsky és Haase 1915 decemberi csoportjáról, a „20-akról” is.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Lenin: Művei. 35. köt. 189. l. — Három hónappal később azonban Lenin egy berni népgyűlésen nagy elismeréssel szólt Debsről, „az amerikai szocialisták igen népszerű vezérééről”, az „amerikai Bebelről”, aki a honvédő tételeket elutasítva internacionalista és proletárforradalmár maradt. Lenin idézte is sorait: „ellene vagyok minden háborúnak, egy kivételével; ezért a háborúért szívvel lélekkel kiállok: a szociális forradalom nevében indított világháborúért” (Lenin Művei. 22. köt. 125. l.).

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Uo. 189—190. l.

¹⁰⁹ The International Socialist Review, 1916 január—március.

Az amerikai lap tulajdonképpen szélesre tárta a háborúellenes szocialista egységfront kapuit, s befogadott mindenkit, aki a háború ellen lépett fel. Így egyaránt foglalkozott angol sztrájkokkal és német parlamenti akciókkal, újságcikkekkel és nyilatkozatokkal, Liebknechtel és Kautskyval. Igaz, melegebb hangon írtak a forradalmibb-radikálisabb irányzatokról, helyt adtak azoknak a gondolatoknak, hogy a sovíniszta szocialistákkal szakítani kell, de ők maguk csak bizonyos késéssel foglaltak állást ugyanilyen értelenben. Az utat e vonatkozásban e lapban az európaiak: Kollontáj és Kienthal után a holland baloldaliak törték fel.¹¹⁰

Kollontajnak az amerikai lapban megjelenő programadó cikkével egyidejűleg 1916 januárjában két európai harcos orgánus jelent meg: mindkettő Svájcban: a németnyelvű baloldali-zimmerwaldista Vorbote és a franciaanyanyelvű, részben pacifista Demain.

A Vorbote első száma Anton Pannekoek és H. Roland Holst kiadó ellenjegyzésével 1916 januárjában jelent meg. A szerkesztői cikkben is kifejtették nemcsak azt, hogy a háború új körülményeket teremtett, amikor új harci eszközöknek kell utánanézniük, hanem azt is, hogy a háború az Internacionálé egész történetében belső szakaszhatárt jelent, új tájékozódásra van szükség, mert csak ennek alapján találhatják meg sikerrel a szükséges feleleteket. Majd eljutottak ahhoz a következtetéshez, ahhoz a gondolathoz, amely már 1915-ben elválasztotta a Zimmerwaldi Baloldalt a többségtől; „azok között, akik az Internacionálét az imperializmus eszközévé tették, s azok között, akik a forradalom eszközévé kívánják változtatni, többé nem lehet szervezeti egység”.¹¹¹

A cikk a szó szoros értelmében a III. Internacionálé harci riadójaként hatott, amit még csak inkább fokozott annak a marxi tételnek felidézése, hogy „a filozófusok eddig csak különféleképpen értelmezték, a feladat azonban az, hogy megváltoztassák”. Ilyen értelemben kívánják az új harci formákat kialakítani, a III. Internacionálét megteremteni, s ilyen összefüggésben teljes szolidaritást vállaltak a Zimmerwaldi Baloldallal.¹¹²

Я. ЕМНИЦ

АНГЛИЗОВЕННЫЕ УСИЛИЯ В МЕЖДУНАРОДНОМ РАБОЧЕМ ДВИЖЕНИИ ПОСЛЕ ЦИММЕРВАЛЬДА (1915—1916)

Резюме

Состоявшаяся в сентябре 1915 года в Циммервальде международная антивоенная конференция на деле оказала большое влияние на социалистические партии и рабочие организации большинства стран. Радикальное, антимилитаристическое крыло везде стало более определенным и более сильным. В то же время, в связи с Циммервальдом и пацифистические, «стоящие за мир» группировки так же более выражено отгородились от руководителей партий, от партийных большинств. В Германии бросается в глаза первоначальная неопределенность «Vorwärts», отрицательное поведение партийного руководства, различие в поведении группировки «Haase» и отдельных оппозиционных элементов, и так же тон радикалов. В австрийском движении оценка, данная В. Адлером, резко отличается от оценки оппозиции Фр. Адлера. О. Бауэра, Р. Даннеберга и Линке, и от статей «Der Kampf». Во Франции различное мнение партийного большинства и мень-

¹¹⁰ J. Rütgers: Az új Internacionálé harci kiáltása. The International Socialist Review, 1916. máj.

¹¹¹ Vorbote. Internationale Marxistische Rundschau. 1916. jan. 3. l.

¹¹² Uo. 3—4. l.

шинства хорошо отражается в статьях газет «Humanité» и «Populaire de Centre». Кроме пацифистов газеты «Populaire», однако, хорошо наблюдается и более радикальное левое крыло, которое имело свою силу более в «CGT», чем в социалистической партии, и ход мыслей которого хорошо можно проследить в переписке Меррхейма, Розмера и Монатте (Merrheim, Rosmer, Monatte). Данная группировка для внешнего мира именно тогда стала «заметной», в результате издания в ноябре 1915 года «Lettres aux abonnés de la Vie Ouvrière». И в русском рабочем движении происходил процесс внутреннего размежевания. Здесь, конечно, большевики образовали Ядро интернационалистической революционной эмиграции. Во всем международном движении чувствовалось влияние образования группы «Наше Слово». В то же время в циммервальдском движении представляли собой не без интереса факторы меньшевики и интернационалистическая фракция эсеров. После конференции вообще усилились циммервальдские левые. Результатом их успеха было появление газет «Jugend-Internationale» и «Vorboten». В конечном счете осенью-зимой 1915 года интернационалистические группировки как в воюющих, так и в нейтральных странах усилились, местами взяли инициативу в свои руки, или же развились в имеющую силу оппозицию.

J. JEMNITZ

LES EFFORTS DEPLOYÉS DANS LE MOUVEMENT OUVRIER INTERNATIONAL, APRÈS LA CONFÉRENCE DE ZIMMERWALD, POUR COMBATTRE LA GUERRE (1915—1916)

Résumé

La conférence internationale de Zimmerwald, réunie en septembre 1915 pour combattre la guerre, agit effectivement comme un levain dans la plupart des partis socialistes et organisations ouvrières des différents pays. Partout, leurs ailes gauches, antimilitaristes intransigeantes, se définirent mieux et devinrent plus combatives, et c'est aussi à la suite de cette conférence de Zimmerwald que les groupements pacifistes se démarquèrent mieux des organismes dirigeants et des majorités de ces partis. En Allemagne, on ne tarda pas à remarquer combien le «Vorwärts» fut, au début, pusillanime, tandis que les dirigeants du parti social-démocrate restaient intraitables; de leur côté, le groupe Haase et les différents éléments oppositionnels témoignèrent de comportements divergents qui tranchaient sur le ton résolu des intransigeants. Dans le mouvement ouvrier autrichien, les appréciations de V. Adler étaient fort différentes de celles de l'opposition Linke des F. Adler, O. Bauer, R. Danneberg, et de celles qu'exprimaient les articles parus dans «Der Kampf». En France, les divergences d'opinions entre la majorité et la minorité du parti se reflétaient bien dans les articles de «L'Humanité» et du «Populaire du Centre». Outre les pacifistes du «Populaire», on décèle fort bien aussi cette aile gauche intransigente, qui était d'ailleurs plus forte dans la CGT que dans le parti socialiste lui-même, et dont les réflexions se retrouvent dans la correspondance des Merrheim, Rosmer et Monatte. Ce groupement commença à devenir plus «visible» en novembre 1915, lors de la parution de sa publication intitulée «Lettres aux abonnés de la Vie Ouvrière». Un éclaircissement des esprits suivit également son cours dans le mouvement ouvrier russe. Naturellement, là, le noyau était formé par les émigrés révolutionnaires internationalistes, mais on ne saurait oublier que le groupe du Nase Slovo fut également influent dans tout le mouvement ouvrier international, et que la fraction internationaliste des menchéviks et socialistes-révolutionnaires fut un élément non-négligeable dans le mouvement de Zimmerwald. Après la conférence, la gauche de Zimmerwald se renforça généralement, ce dont attestent les parutions des journaux intitulés «Jugend Internationale» et «Vorboten». Ainsi, à l'automne et dans l'hiver de 1915, aussi bien dans les pays belligérants que dans les neutres, les groupements internationalistes se renforcèrent; ils surent parfois prendre l'initiative de la lutte, et d'autres fois, ils grandirent jusqu'à devenir des oppositions influentes.

LITVÁN GYÖRGY

A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918–1919 fordulóján

Az első magyar népköztársaság rövid történetének kevéssé ismert, nem elsőrendű jelentőségű, de rendkívül jellemző epizódja az a küzdelem, amely 1918 decemberétől 1919 februárjáig zajlott le — látszólag csupán néhány professzori kinevezés körül, valójában az egyetem és az egész tudományos élet uralmáért és szellemi-politikai arculatának meghatározásáért — a közoktatásügyi minisztérium és a budapesti tudományegyetem, tágabb értelemben pedig a forradalmi kormányzat és a tudományos, kulturális (és politikai) élet legkonzervatívabb erői között.*

Mint cseppben a tenger, úgy tükröződik ebben a konfliktusban a régi és az új Magyarország összezsapása, a küzdelem menete pedig pontosan követi az országos politikai erőviszonyok változásait és igen jellemző a magyar „úri” reakció harcmódorára.

A forradalmi kormány részéről természetes igény és törekvés volt, hogy hatalmát, befolyását a magyar szellemi élet egyik központjára, a budapesti tudományegyetemre, s ezen keresztül az új értelmiségi nemzedék képzésére is kiterjessze. Más kérdés, hogy miért került sor erre a lépésre ilyen gyorsan, alig egy-két hónappal a forradalom után. Jóllehet a két helyzet sok tekintetben különbözik, mégis ide kívánczik az összehasonlítás az 1945 utáni állapotokkal. Ekkor csaknem három évig elhúzódott az egyetem „kézbevétele”. A koalíciós kormány baloldali erői eleinte közvetlen hatalmi feladatokra koncentráltak, s az egyetemen — azon belül is inkább csak a budapesti bölcsészkaron — megelégedtek egy-két tanszéki szervezésével illetve betöltésével (Lukács György, Szalai Sándor). A tulajdonképpeni „hatalomátvitel” az egyetemeken csak 1948–49-ben történt meg.

1918-ban alighanem három tényező gyorsította ezt a folyamatot.

Az első: a forradalom örököül kapta a régi államapparátust, amely csaknem teljes egészében felesküldött ugyan az új kormányra, de nyilvánvalóan alkalmatlan volt egy nagy társadalmi átalakulás sokrétű és újszerű feladatainak ellátására. Égető szükség volt tehát új, fiatal vagy átképzett szakemberekre, elsősorban a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban, s valószínűleg ez a magyarázata annak is, hogy a kormány reformtörekvései elsősorban az állam- és jogtudományi karra koncentráálódtak.

A második tényező abban keresendő, hogy a háborús összeomlás és a forradalom a magyar értelmiségnek azt a haladó, baloldali — szocialista és polgári radikális, zömmel a „Huszedik Század” című folyóirat köré tömörülő — csoportját igazolta

* Foglalkozik a témával Bellér Béla: „Felsőoktatásunk a polgári forradalom és a Tanácsköztársaság idején” c. tanulmánya I. részében (Felsőoktatási Szemle, 1960, 2), de írásának jellegénél és terjedelménél fogva csak vázlatosan. Az egyes karokra is kiterjedő részletes feldolgozás Ladányi Andornak a közeljövőben megjelenő, „A magyar felsőoktatás az 1918–1919. évi forradalmak időszakában” c. munkájában válik majd hozzáférhetővé.

és juttatta kormányra, amely kora fiatalságától kezdve, ekkor immár másfél—két évtizede, elkeseredett harcot vívott a hivatalos tudományos és szellemi élet maradisága, parlagisága, akademizmusa ellen, s amelyet ez a konzervatív hivatalosság viszonzásul az egyetemnek lehetőleg a tájékára sem engedett. (Ha e baloldali körök egyes „szalonképesebb” képviselői mégis egyetemi katedrához vagy habilitációhoz jutottak — ez inkább csak a vidéki egyetemeken fordult elő —, hecckampányokat szerveztek ellenük, mint Pikler Gyula vagy Somló Bódog esetében.) 1918 novemberében azután Jászi Oszkár és Kunfi Zsigmond miniszterek lettek, Rónai Zoltán, Szende Pál, Diner-Dénes József államtitkárok, stb. — vagyis megtörtént, amire Magyarországon 1848 óta nem volt példa, hogy, ha csak rövid időre is, a magyar szellemi élet legjobbjai kerültek fontos állami funkciókba, s ezek az emberek egész múltjuknál, beállítottságuknál fogva különleges érdeklődést tanúsítottak az egyetemi állapotok iránt, és érthetően sürgősnek érezték azok megváltoztatását.

A harmadik tényező viszont az lehetett, hogy ugyanezek az értelmiségiek mintegy két hónap alatt részben megváltak a közvetlen kormányzati feladatoktól. Ennek különféle politikai és személyi okai voltak, s ezek elemzése vagy akár felsorolása meghaladná e publikáció kereteit. Az alapvető ok mindenestre a társadalmi és politikai erők sorozatos kormányválságokban megnyilatkozó polarizációjában keresendő. A zömmel polgári radikális értelmiségiek a polgárság és az államapparátus konzervatív tisztviselői számára túlságosan baloldaliak voltak, anélkül, hogy munkástömegek álltak volna mögöttük, a munkásság szemében viszont polgári elemeknek számítottak. Olyan viszonyok között, amikor minden kormányzati pozícióért heves harc folyt a bal- és a jobboldal között, nekik előbb-utóbb ki kellett szorulniuk, s ezt a folyamatot „intellektuel” beállítottságuk, a napi hatalmi torzszalkodásoktól vagy a sokszor reménytelennek látszó küszködésektől való idegenkedésük következtében ők maguk is meggyorsították. (Jászi decembertől kezdve újra és újra lemondott miniszteri tárcájáról, s januárban már nem is került be a Berinkei elnöklétével alakult új kormányba.) Nyilván a kormányzó pártok és ők maguk is jobbnak látták, ha a napi politikától távolabb fekvő tudománypolitikának, új tudományos közélet kialakításának és a fiatal értelmiségi nemzedék nevelésének szentelik képességeiket.

Az első kezdeményezések az egyetem — közelebről a jog- és államtudományi kar — korszerűsítésére még Lovászy Márton kultuszminisztersége idején történtek (feltehetően a kormány nála baloldalibb tagjainak ösztönzésére). Tóth Lajos államtitkár 1918. november 29-én átiratban közölte az egyetemmel:

„Miniszter úr döntése értelmében dr. Concha Győző és dr. Plósz Sándor, valamint dr. K. Kovács Gyula budapesti egyetemi tanárok, kik minisztertanács felhatalmazás alapján a tényleges szolgálat kötelékében hetvenedik életévük betöltése után is megtartattak, állandó nyugalomba helyeztessenek, továbbá az ekként felszabaduló javadalmak terhére ugyanezen egyetem jogi karán a „szociálpolitika” valamint a „gazdasági politika” részére egy-egy rendes tanszék szerveztessék, s előbbire dr. Rónai Zoltán budapesti ügyvéd, utóbbira dr. Varga Jenő felső kereskedelmi iskolai tanár kineveztessék.”¹

Ugyanerről a napról kelt Lovászy előterjesztése a minisztertanácshoz „a budapesti tudományegyetemen a hetven évet betöltött jogkari tanárok nyugállományba helyezése és a jogi karon a szociológia és szociálpolitika, ezen kívül az alkalmazott társadalomgazdaságtan és gazdaságpolitikai tanszékek betöltése iránt”.² Lovászy itt Beöthy Zsolt, Hegedüs István és mások nyugdíjazására is javaslatot

¹ O. L. — VKM — K 500. III. — 12. — 51554—1918.

² Uo.

tett, Rónai Zoltán és Varga Jenő „sürgős kinevezését” pedig „a rendes gyakorlattól eltérőleg, vagyis a tudományos kar előzetes meghallgatása nélkül” kérte (a helyzet ismeretében vagy előzetes puhatolozások alapján nyilván oka volt erre).

Decemberben már nem csupán egyes kinevezésekről, hanem a felsőoktatás általános megreformálásáról volt szó, s a kettőt Lovászynek a jogi karhoz intézett 1918. december 17-i leirata össze is kapcsolta: „A reform szociális szellemének biztosítása érdekében elkerülhetetlenül szükséges, hogy a megújuló oktatásban közreműködjenek és már a reform előkészítésében is részt vegyenek olyan, ma még az egyetem kötelekén kívül álló férfiak is, akikben eddigi tudományos és szociális munkásságuk tanúsága szerint régtől fogva él a kialakulóban levő új rend képe.”³

A jogi kar ekkoriban még halogató, kivárá taktikához folyamodott. Az előzetes bizottsági jelentésekben fanyalgó-fitymáló vélemények hangzottak el Varga és Rónai személyéről és tudományos munkásságáról, majd a kar 1918. december 17-i III. rendes ülése a miniszterhez intézett terjedelmes felterjesztésében kifogásolta a tervezett reformokat, kivált pedig a két új tanár kinevezését,⁴ de nyílt, harcias ellenállásra ekkor még nem került sor.

Az ellenségeskedés akkor robbant ki, amikor a december—januári kormányválság átmeneti megoldása után az ellenzékbe vonult és a jobboldal vezéralakjává lett Lovászy Mártontól⁵ január közepén Kunfi Zsigmond vette át a közoktatásügyi tárcát. Az új miniszter, a szociáldemokrata párt egyik legnagyobb koncepciójú, leghatékosabb vezetője, a magyar közoktatásügy történetében alighanem példa nélkül álló energiával és határozottsággal látott munkához, s nyomban hivatalba lépése után, 1919. január 22-én leiratot intézett a tudományegyetem tanácsához. (Lásd az I. sz. iratot.) Ez a leirat véget vetett az addigi huzavonának. „A kar tárgyalásainak elhúzódásából — közölte Kunfi — nyilvánvaló, hogy a karban jelen összetételében nincs meg a készség arra, hogy a gyökeres átalakulást önmagától megvalósítsa.” A továbbiakban az egyetemi tanács és a jogi kar tudomására hozta, hogy hét új egyetemi tanárt nevezett ki, és pedig „Dr. Ágoston Pétert a magánjog, Dr. Farkas Geyzát az agrárpolitika, Dr. Jászi Oszkárt a szociológia, Dr. Kovács Gábort a társadalmi gazdaságtan, Dr. Rónai Zoltánt a politikai tudományok, Dr. Varga Jenőt a gazdasági politika és Dr. Vámbéry Ruzsomet a kriminológia tanszékére. „A kar intézményesen nem biztosított, s a múltban személyes vagy pártpolitikai okokból nem egyszer lényegében figyelmen kívül hagyott hozzászólásának kikérését ezúttal a forradalom szellemi vívmányainak biztosítására kellett mellőznöm. Különben a tervbe vett reformok megvalósulása után az egyetem szabadságát intézményesen biztosító egyetemi törvényt rövid időn belül megalkotni szándékozom. Addig jelen kinevezéseket a független tudományos közvélemény ellenőrzése alá helyezem.”

A professzori kar felháborodása és méltatlankodása nem ismert határt. A jogi fakultás, majd a többi kar, végül pedig az egyetemi tanács kórusban tiltakozott a budapesti egyetem esetében egyébként csak szokásjogon alapuló autonómia megsértése ellen, amelyre szerintük II. József óta nem volt ilyen kiáltó.

A jogi kar felterjesztése semmivel nem jellemezhetné volna találobban az adott helyzetet, mint éppen a II. Józsefre való utalással, amely egyszeriben évszázados történelmi távlatba helyezi az egész küzdelmet. A haladó reformtörekvések akkor is, most is beleütköztek az „ősi kiváltságok és szabadságjogok” maradi és csökönyös védelmébe. Ha az erőviszonyok megváltoztak is — Kunfi mögött a szervezett munkás-

³ Idézi: Népszava, 1918. dec. 22.

⁴ O. L. — VKM — K 636. — III. — 4 — 63039—1920 (26588—1919).

⁵ Jobbratolódására jellemző adalékul közli 1919. február 4-én a Világ, hogy a Lovászy-pártban az egyetem előző napi kormányellenes állásfoglalása „teljes meglepődést váltott ki”.

ság állt és az értelmiség jelentékeny kisebbsége —, a frontok lényegében változatlanok maradtak. Kunfi bizonyára büszkeséggel töltötte el a „kalapos királlyal” való sértőnek szánt összehasonlítás. A magyar radikálisok és szocialisták éppen úgy — talán túlzott egyértelműséggel is — a jozefinista hagyományok örököseinek vallották magukat, mint ahogy ellenfeleik az 1790-es nemesi ellenállás bajnokait tekintették őseiknek. Ebben a látszólag epizódikus konfliktusban tehát ősi és kölcsönös ellenszenv, sőt gyűlölet vetett szikrát. Annál is nagyobb, mert Kunfi, akinek már a neve is vörös posztó volt az ókonzervatív és többnyire klerikális professzorok szemében, Józsefhez hasonlóan leiratainak és rendeleteinek stílusában sem leplezte bizalmatlanságát, megvetését az egyetem vezetőivel szemben, s nem tartotta tiszteletben még a formát sem, ami pedig ellenfelei számára sokszor egyenértékű volt a lényeggel.

A lényegét illetően Kunfi Zsigmondnak vitathatatlanul és tökéletesen igaza volt. Hogy formai tekintetben elég taktikusan, politikusan járt-e el, vitatható, bár aligha eldönthető. Eldöntéséhez — többek között — tudni kellene, folytak-e előzetes, közvetlen vagy közvetett tárgyalások az egyetemmel, s ezek kétségtelenné tették-e, hogy az ellenállást csak nyílt harcban és csak erővel lehet letörni. Még ebben az esetben is meggondolandó lehetett volna, nem okosabb-e a mégoly formális autonómia megsértése előtt nyílt állásfoglalásra kényszeríteni az egyetemet, ezzel rá háritani a harc ódiúját, s megfosztani az autonómia színpadias védelmezésének taktikai előnyétől. Úgy tűnik, hogy Kunfi a január 22-i leirattal a professzori karban helyet foglaló potenciális szövetségeseit is rossz pozícióba juttatta: a bölcsészkar és az orvoskar haladó professzorai, miközben a harc csúcspontján érdemben a miniszteri rendelkezés végrehajtása mellett foglaltak állást, maguk is kénytelenek voltak sajnálkozni az autonómián esett sérelem felett. Jó államférfiúi érzékkel ugyanilyen szellemben beszélt Károlyi Mihály is, amikor az egyetemi tanács küldöttsége hozzá fordult panaszával.

Az egyetemi reakció elleni harc másik főszereplője, Jászi Oszkár, egy valamivel későbbi sajtó-interjúban teljes szolidaritást vállalt ugyan Kunfival és ebben a kérdésben is megvédte, de az utólagos igazolásba mintha valamennyi bírálatot is burkolt volna az éppen akkor kinevezett egyetemi kormánybiztos: „Kunfi miniszter, kevesebb őszinteséggel, úgy is túltehetné volna magát a régi autonómián, hogy értéktelen látszatát megkímélte volna. Egyszerűen kisebbségi vélemény alapján nevezett volna ki tanárokat, amihez kétségtelen joga volt. Mindenesetre bátrabb és férfiasabb eljárás volt nyíltan hadat üzenni ennek az autonómiának, mely a tudományos életnek valóságos sebhelye volt.”⁶

Mivel az egyetemi incidens végeredményben mit sem változtatott a történelmi események menetén, az utókor s kivált a történész csak örülhet, hogy Kunfi impulzív egyénisége és minden taktikázást mellőző eljárása révén ebben a konfliktusban „vegytiszta” formában vizsgálhatja a régi és az új összecsapását, örülhet, hogy még látszólag sem békült meg egymással az, ami valóban tűz és víz volt. A kormány alighanem kevésbé örült a konfliktusnak, hiszen a katasztrofális külpolitikai helyzet mellett egyre több belső nehézséggel is küzdött. Az erősödő kommunista mozgalom és a forradalmasodó munkásság balról ránehezedő nyomásán kívül éppen ebben az időben igen határozottan jelentkezett a jobboldali, sőt kimondottan ellenforradalmi veszély is. „Eddig csak lappangott, most már nyíltan megmutatja arcát a magyar ellenforradalom — írta a Népszava 1919. január 21-i vezércikkében. — A vasárnapi

⁶ Világ, 1919. febr. 9. — Emlékirataiban Jászi már határozottan különbséget tesz az „egyetemi kulturharc” formái és tartalmi oldala között. Lásd „Magyar kálvária, magyar föltámadás.” Bécsi Magyar Kiadó, 1920. 93. l.

nap Budapesten az ellenforradalom jegyében telt el. Egész sereg gyűlés és tüntetés toborzódott össze. Délelőtt a székekyek gyülekeztek. Délben tüntetés a várban. Délután a MOVE-ben szervezett aktív tisztek összejövetele. Azután az »Ébredő magyarok« gyűlése a Gólyavárban . . .”

Se adatunk, se okunk nincs annak feltételezésére, hogy az egyetemi tanács vagy a jogi kar hangadói szervezetten összehangolták volna akcióikat a MOVE-vel vagy az Ébredőkkel. A nyílt és harcias ellenállás közvetlen kiváltó oka különben is a január 22-i miniszteri leirat volt. Am az egybeesés mégsem véletlen. A szubjektív tényezőkön kívül, sőt, azokat fontosságban megelőzve, pontosan ez az ellenforradalmi offenzíva volt a konfliktus hevesességének, későbbi elmérgesedésének, vagyis egyfelől Kunfi kímélet nélküli keménységének, másfelől a reakciós professzorok konok kitartásának alapvető oka. Ennek az összefüggésnek a feltárásához azonban röviden meg kell vizsgálni a professzori reakció haremódorát és valódi, vagy legalábbis feltételezhető indítékait.

Bármennyire sértette is az egyetemet a miniszteri leirat hangneme, valójában nem ez ellen és nem is egyszerűen az autonómia védelmében rántott kardot. A baloldali sajtó ebben az időben egész sor esetet idézett fel a korábbi évekből, amikor a kormányzat ugyancsak a karok megkérdése nélkül nevezett ki professzorokat, vagy másokat nevezett ki, mint akiket az egyetem javasolt. „És hogy [az egyetem] a múltban nem lázadt fel »autonómiájának« megsértése miatt, míg a jelenben szembe száll a miniszterrel: ez nem azt jelenti, hogy autonómiájának megsértése valami novum, hanem, hogy fél az új eszmék ama képviselőitől, kiket a miniszter az egyetemre küld” — jegyezte meg február 1-én a Világ.

Amikor az egyetem kezdettől fogva körömszakadtáig védekezett minden haladó szellemű tudós professzori kinevezése ellen, ebben nyilván nem csak és nem is elsősorban szemléleti okok vagy személyi indulatok vezették, hanem politikai megfontolások is. 1918 őszén nagyjából az lehetett a konzervatív professzorok elgondolása, hogy József főherceghez, a püspöki karhoz, a Berzeviczy-féle Tudományos Akadémiához s a régi államapparátus csaknem valamennyi intézményéhez és vezetőjéhez hasonlóan formális hűségnyilatkozatot tesznek a Károlyi-kormányznak, ezzel behatárolják magukat minden „szaklatás” ellen, s apró frázis-obulusokkal adózva az új időknek, átmertik önmagukat és a régi egyetemi szellemet és szervezetet.⁷ Ez azonban csak úgy volt keresztyülvihető, ha „maguk között” maradnak. Ezért tiltakoztak már Varga Jenő és Rónai Zoltán kinevezése ellen is, s ezért rémültek meg még sokkal jobban, amikor Kunfi leiratából megtudták, hogy a kormány rájuk szabadítja a gyűlölt „Huszadik Század” héttagú, rendkívül képzett, tehetséges, kipróbáltan elvű és megvesztegethetetlen gárdáját. Jól tudták, hogy ezek a fiatalabb, tetterősebb, európai látókörű tudósok, akik ráadásul a kormányzat támogatását is élvezik, az egyetemen és az egész tudományos életben fölébük kerekednének. Ezért a jogi kar, majd az egyetemi tanács egyenesen azt kívánta a minisztertől, „hogy a leiratban felsorolt tanszékek betöltését és az azokra kinevezettek kinevezését helyezze hatályon kívül”. (Lásd a 2. és 3. sz. iratot.)

⁷ Károlyi Mihály emlékirataiban elmondja: „A budapesti tudományegyetem jogi kara Király János elnökle alatt elhatározta, hogy 5 tagú küldöttséggel üdvözlí a kormányt, s a nagy jogi és államtudományi kérdések megoldása körül szaktudását és közreműködését a legnagyobb készséggel felajánlja.” Az új Magyarországért. Bpest. 1968. 384. l. — Ugyanez a Király János professzor 1916. dec. 6-án felszólalt a karban Vámbéry Ruzstem magántanárnak címzetes nyilvános rendkívüli tanári címmel való kiténtetése ellen és „a szavazás tartamára eltávozott” (O. L. VKM—K 636 — III. — 4 — 63039—1920 (18 777/1917). A tárgyalt időszakban ugyanő volt az egész ellenállás látható karmestere.

Kunfi erre a nyilvánosság elé vitte az ügyet, s kijelentette: az egyetem határozata „általományos és jogi formulák köntösébe öltöztetett támadás a kormány és a forradalmi Magyarország ellen”.⁸

Az egyetemi tanács tovább kísérletezett, s felettes hatóságának, a közoktatási miniszternek megkerülésével küldöttséget menesztett Berinkey miniszterelnökhöz és Károlyi Mihály köztársasági elnökhöz.⁹ Mindkét helyen elutasításra talált. Károlyi, mint már említettük, méltányolta, hogy „a tanári kar az egyetem autonómiája fölött örködik”, beszéde további részében azonban azt hangsúlyozta: „a tanári karnak is meg kell értenie, hogy forradalmi időkben élünk, hogy a forradalom nem fejeződött be október 31-én. A forradalom rendszerváltozást jelent, amelynek az egész vonalon meg kell történnie, így a tudományban és az új eszmék terjesztésében is . . . Ma nem a szőrszálhasogatás idejét éljük, hanem olyan időkben, amikor gyorsan kell cselekedni. Az egyetemen két-három év alatt új generációt lehet nevelni az új szellemnek megfelelően.” Végezetül, a formai kérdések megoldására vonatkozó megnyugtató szavak után, felszólította az egyetemi tanácsot az új professzorok felesketésére, s kérte, „találják meg a módját, hogy helyreálljon a harmónia a kormány és az egyetem között”.¹⁰

A Népszava a küldöttségjárásról tudósítva Moravcsik Emil rektor békülékeny szavait is idézi („kijelentette . . . , hogy ők nem akarnak külön hatalmat biztosítani maguknak, sőt egyenesen a békés megegyezést óhajtják”), s hozzáfűzi: „jó forrásból” úgy értesült, hogy az egyetem engedni fog.¹¹ Február 1-én Kunfi is csillapító célzatú, az autonómia megerősítését ígérő leiratot intézett az egyetemhez.

Az igazi háborúság azonban éppen ezután kezdődött, mert az egyetem a várakozások ellenére nem engedett. A négy fakultás külön tanácskozása után — ezek közül az orvostudományi kar a maga egészében és a bölcsészkar professzorainak erős kisebbsége is a kormány utasításának végrehajtása mellett foglalt állást — a jogi kar javaslatára az egyetemi tanács február 3-án újra és végképp megtagadta az új professzorok beiktatását. Szótöbbséggel kimondta, hogy amennyiben a kormány maga veszi ki az esküt a hét kinevezett tanártól, nem akadályozza ugyan ezek működését, de „a kinevezéseket továbbra is törvénsértőknek tekinti”. (Lásd a 4—6. sz. iratokat.)

Formailag klasszikus példája volt ez a hagyományos „úri” passzív rezisztenciának, tartalmilag viszont nem kevesebbet jelentett, mint a kormányzat illetékségének, főként pedig életképességének, erejének kétségbevonását. Az addigi halogatások és tiltakozások tulajdonképpen inkább csak hangerőben mentek túl az egyetem és a mindenkor kormány közti időnkénti surlódások keretein, most azonban — a köztársasági elnöknel és a miniszterelnöknel folytatott békülékeny hangú tárgyalások, Kunfi újabb leirata és két fakultás tanárainak nyomatékos figyelmeztetései és kiegyezési törekvései után — határozott fordulatról volt szó, ezúttal igazi hadüzenetről, amely nemcsak Kunfinak szólt, hanem Károlyi Mihálynak, a kormánynak, az októberben megszületett egész demokratikus rendszernek.

Alig lehet kétséges, hogy ez a váratlan megmerevedés és, mondjuk meg, szokatlanul bátor kiállás a jogi kar és az egyetemi tanács legreakciósabb elemeinél politikai sugallatra történt, de mindenképpen azzal a kalkulációval, hogy a demokratikus rendszer rövid időn belül megbukik. Más magyarázata nem lehet annak, ha egy ilyen régi, nagy és mindig óvatos intézmény, mint a budapesti tudományegyetem, kész-

⁸ Világ, 1919. jan. 30.

⁹ A küldöttség Moravcsik Emil rektorból és a négy kar dékánjaiból állt.

¹⁰ A beszéd teljes szövegét lásd Károlyi: i. m. 289. l.

¹¹ Népszava, 1919. febr. 1.

tyűt dob a kormánynak és kockára teszi önnön létét. Ezt igazolja, hogy a korábbi egyhangú tiltakozásokkal ellentétben a karok véleménye most erősen megoszlott, s a végső döntés magában az egyetemi tanácsban is csupán egyetlen szavazattöbbséggel született. De ez a világos értelme a kinevezésekkel kapcsolatos új taktikának is. Ha eddig minden eszközzel távol akarták tartani az új tanárokat, most — a kényszernek engedve — bebocsátják őket az egyetemre, nem gátolják működésüket, csupán kinevezésük szentesítését tagadják meg tőlük, hogy a remélt rendszerváltozás esetén nyomban kiebrudalhassák valamennyiüket. (Ahogy ezt meg is tették alig fél évvel később, a Tanácsköztársaság bukása után. Lásd a 7. sz. iratot.)

A budapesti egyetem zendülése az ellenforradalmi akciók összefüggő sorába illeszkedett. Vele egy napon, február 3-án robbant ki a hírhedt székesfehérvári puccs (a megyegyűlés bizalmatlanságot szavazott a kormánynak, gróf Károlyi József főispán, Károlyi Mihály mostohatestvére, a királyság visszaállításáról beszélt), a következő napokban hasonló akciókra vagy kísérletekre került sor Aradon, Gyöngyösön és Kaposvárott is.¹² A katolikus Papi Tanács határozatot tett közzé „a hitvallásos iskolák és a kötelező vallásoktatás” ellen irányuló esetleges intézkedések törvénytelenségéről, hangoztatva, hogy „a legélesebb küzdelmet teljes erővel felveszi ellenük”.¹³

„Hallatlan vakmerőséggel és szemérmetlen nyíltsággal emeli föl fejét az ellenforradalom. A budapesti tudományegyetem (amelyet minden valószínűség szerint azért neveznek így, mert semmi köze sincsen a tudományhoz) jogi kara egyhangú határozattal jelentette ki, hogy nem veszi ki az esküt azoktól az új egyetemi tanároktól, akiket Kunfi miniszter most nevezett ki. Nyílt kijelentése ez annak, hogy a tudományos reakció fellegvára, a tudománytalan egyetem, a protekciósok, a püspöki, a főhercegi, a miniszteri kegyettek dísztelen és dicstelen társasága csak éppen tűrni hajlandó az új szocialista egyetemi tanárokat, de nem ismeri el a kormány kinevező rendelkezését” — írta február 4-i vezércikkében a Népszava, s azt követelte, hogy küldjenek kormánybiztost az egyetemi reakció nyakára.

A kormány ezúttal valóban forradalmi határozottsággal és gyorsasággal cselekedett. Az új egyetemi tanárok már másnap, február 4-én letették a fogadalmat Berinkei miniszterelnök kezébe, 5-én pedig Kunfi a következő leíratot intézte az egyetemi tanácshoz:

„Mihez tartás végett értesítem a tanácsot, hogy a minisztertanács a budapesti tudományegyetem autonóm hatóságainak működését további intézkedésig felfüggesztette, és Jászi Oszkár egyetemi nyilvános rendes tanárt a budapesti tudományegyetemhez kormánybiztosi minőségben kinevezte. A kormánybiztosnak feladata lesz az egyetem összes adminisztrációját vezetni és a magyar egyetem oktatás- és szervezés-reformját, valamint az egyetemi autonómia intézményes szabályozását előkészíteni és annak megvalósítása iránt hozzám javaslatot tenni. A kormánybiztosnak jogában áll egyes egyetemi szervek, illetve karok autonóm működésének tért engedni.

Ezt az intézkedést az tette szükségessé, hogy az egyetem a legutóbb a jog- és államtudományi karra kinevezett tanároktól az eskü kivételét jogtalanul megtagadta és ezáltal fölöttes hatóságának utasításával, a népkormánynak a forradalom vívmányai biztosítására irányuló törekvéseivel szembehelyezkedett.”¹⁴

Jászi azonnal munkához látott, átvette az egyetem irányítását, s működésének céljairól a következő nyilatkozatot tette: „Az én feladatomnak legkisebb részét teszi ki az, hogy a felmerült konfliktust megoldjam, — ilyen egyoldalú policiális eljárásra

¹² Lásd Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bpest. 1968, 297–298. l.

¹³ Népszava, 1919. febr. 4.

¹⁴ O. L.—VKM—K 636.—III.—5—22 830.

nem is vállalkoztam volna . . .” Hangsúlyozta, hogy a lényeg a tanügyi és szervezeti reform és az autonómia alapelveinek kidolgozása. „A valóság ugyanis az, hogy az egyetemnek mindaddig nem volt komoly értelemben vehető autonómiája. Az eddigi »autonómia« jórészt az abszolutizmus korából származó osztrák pátenseken alapult, melyeket teljesen önkényesen magyaráztak. Ezt az autonómiát a múltban számos esetben megsértették, és az egyes karok mindig megelégedtek merőben platónikus tiltakozással. Ez azonban a kérdésnek csak a formális része. Az autonómiának még sokkal súlyosabb megsértése volt a nepotizmusnak és a protekciónak az a rendszere, amely az egyetemen felburjánzott . . . Ez kigúnyolása volt az igazi autonómiának . . . Ezeken az állapotokon organikus reformokkal kell változtatni.” Közölte, hogy „csakis a jog- és államtudományi kar, valamint a bölcsészettudományi kar autonómiájának felfüggesztéséről lesz szó, mivel itt nem látom ama tárgyi és személyi garanciákat fennforogni, amelyek a kormány reformtörekvéseinek megvalósításához szükségesek. Nem az autonómiát lerombolni jöttem az egyetemre, hanem arra törekszem, hogy a régi, életképtelen, sorvata, felülről és alulról egyaránt nem respektált autonómia-rendeletek helyébe egy életképes, modern autonómia-törvény iránt . . . minél előbb előterjesztést tehessek, mindamaz alapvető reformokkal együtt, amelyek az egyetemi élet szabadságát, termékeny kutatási szellemét és szociális érzületét biztosítani vannak hivatva.” Örömmel nyugtázta, hogy ebben segítségére van az orvostudományi kar és a bölcsészkar tekintélyes kisebbsége is.¹⁵

Két nappal későbbi, már idézett interjújában a következőképpen jellemezte az egyetemen talált állapotokat: „bármily kínos ez a konfliktus, kétségtelenül üdvös eredményre fog vezetni, mert megoldáshoz fog juttatni egy sereg nagyon fontos problémát, melyeket az úgynevezett autonómia nemcsak hogy nem oldott meg, de egyre jobban elmérgesített. A tan- és vizsgálati rend elavult, a diákság szociális helyzete kétségbeejtő, a docensek és tanársegédek sorsa nyugtalanító, a tanár- és hivatalnokképzés egyenesen kigúnyolása a modern, szociális jogállam követelményeinek.” Utalt rá, hogy annakidején Szilágyi Dezső és Kerkápolyi Károly is a karok megkérdése nélkül juthatott csak be az egyetemre. „Ugyanez az autonómia ugyanakkor lehetetlenné tette, hogy elismert kitünőségek még csak a docenturáig is eljussanak: Meller Simon például, ki Európa-szerte tisztelt tudós . . . Lukács György, pedig nincs esztétikusunk, kit jobban méltányolna a német és francia közvélemény . . ., Zalai Béla, aki pedig úttörő szellem volt a filozófiai irodalomban.” Jászi ide sorolta még Meszlényi Arturt, Almási Antalt, Wittmann Ernőt és Farkas Geyzát is.¹⁶

A kormánybiztos bejelentette, hogy az orvosi és a teológiai karral megállapodásra jutott, és e karok autonóm működése továbbra is érintetlen marad. A kormány a jogi kar dékánjává Vámbéry Rusztemet, prodeánjává Kovács Gábort, a bölcsészkar dékánjává pedig Asbóth Oszkárt nevezte ki.¹⁷

Jászi egyetemi működéséről a közismerten igen jobboldali Császár Elemér sem tudott később, az ellenforradalmi időkben rosszabbat írni, mint azt, hogy „ötvennapos uralma alatt az egyetemi helyiségek átalakításán kívül nem is tett egyebet, mint hogy megbénította az egyetem életét . . . a két karon a megbízható vagy megbízhatónak tartott tanárok sorából úgynevezett reformbizottságokat neveztetett ki”.¹⁸ Ezek a hosszabb távra tervezett reformmunkálatok nem fejeződhetek be. A Tanácsköztársaság kikiáltása után Jászi megbízatása végetért, az egyetem történetében pedig új szakasz kezdődött.

¹⁵ Világ, 1919. febr. 7.

¹⁶ Világ, 1919. febr. 9.

¹⁷ Népszava, 1919. febr. 9.

¹⁸ Gratz Gusztáv szerk.: A bolsevizmus Magyarországon. Bpest. 1921, 675. l.

IRATOK

1.

**Kunfi Zsigmond közoktatási miniszter 1919. január 22-i,
13259/1919. sz. leirata a budapesti tudományegyetem tanácsához**

Hivatali elődöm 213721/1918. sz. iratában arra kérte a jog- és állam-tudományi kart, hogy alkalmazkodva a folyamatban levő nagy társadalmi átalakuláshoz a kar szociális irányú reformjának előkészítésében az ügy sürgőssége által megszabott határidőkön belül, közreműködni szíveskedjék. Hivatali elődöm álláspontját teljes egészében osztom, mert a köztisztviselőknek s köztük a községi tisztviselőknek szociális-gazdasági képzésére, úgyszintén tanítóknak, tanároknak ily irányú oktatására — ami részben szintén a jog- és állam- és társadalomtudományi kar feladata lenne —, a magam részéről a legnagyobb súlyt helyezem.

A kar tárgyalásainak elhúzódnásából azonban nyilvánvaló, hogy a karban jelen összetételében nincs meg a készség arra, hogy a gyökeres átalakulást önmagától megvalósítsa. A komoly reform megvalósulásának előfeltétele, hogy a munkába bevonassanak ma még az egyetem kötelékén kívül álló férfiak, kikben régtől fogva s mély meggyőződésként él a kialakuló új rend szociális feladatainak átértéke. Ezért a hivatali elődöm által már kilátásba helyezett új tanszékekre, úgyszintén az újonnan létesítendő társadalomgazdaságtani tanszékekre — mely tanszékek fedezetül a betöltetlenül hagyandó üres tanszékek javadalma szolgál — és végül az üres tanszékekre kineveztem és pedig: Dr. Ágoston Pétert a magánjog, Dr. Farkas Geyzát az agrárpolitika, Dr. Jászi Oszkárt a szociológia, Dr. Kovács Gábort a társadalmi gazdaságtan, Dr. Rónai Zoltánt a politikai tudományok, Dr. Varga Jenőt a gazdasági politika, és Dr. Vámbéry Rusztemet a kriminológia tanszékére. Ezen kinevezések nagyobb részéhez a kar előzetesen nem szólt hozzá. A kar intézményesen nem biztosított s a múltban személyes vagy pártpolitikai okokból nem egyszer lényegében figyelmen kívül hagyott hozzászólásának kikérését ezúttal a forradalom szellemi vívmányainak biztosítására kellett mellőznöm. Különben a tervbe vett reformok megvalósulása után az egyetem szabadságát intézményesen biztosító egyetemi törvényt rövid időn belül megalkotni szándékozom. Addig jelen kinevezéseket a független tudományos közvélemény ellenőrzése alá helyezem.

Ó. L. — VKM — K 636.—III.—4—63039.

2.

**A jog- és államtudományi kar 1919. január 25-i felterjesztése
a közoktatási miniszterhez**

1010. szám.

1918/19.

Miniszter úr!

Folyó 1919. évi január hó 22-ről keltezett 13259/919. sz. leiratával értesíteni méltóztatik, hogy karunkon több új tanszéket létesített s azokra az egyidejűleg megnevezetteket egyetemi tanároknak nevezte ki.

Mielőtt ennek a leirathnak karunkat és minden a tudomány- és a kultúra iránt érzékkel bíró embert lelke mélyéig megdöbbenő, az egyetemünknek rendel-

tetését biztosító százados jogi helyzetet teljesen figyelmen kívül hagyó, ezzel kapcsolatban a tudományos és egyetemi tanári követelmények biztosításának természetesen, maguktól értetődő erkölcsi, valamint jogi garanciáit félrehevő érdemleges tartalmával szemben a reánk bízott nagy emberi tudományos és állami értékek megóvása érdekében, a legszentebb kötelesség teljesítésében szólnánk Miniszter úrhoz, kénytelenek vagyunk a leiratban foglaltak ténybeli részére nézve helyreigazító észrevételeinket megtenni.

Miniszter úr közoktatásügyi miniszterré történt kinevezésének legelső perceiben, amelyek keltét viseli a leirat — kétségtelenül nem nyerte az előzményeknek teljesen részletes képét; erre vezethető vissza a leiratban döntő indokként, vezető motívumként szereplő az a kijelentés, hogy a kar tárgyalásainak elhúzódásából nyilvánvaló, hogy a karban jelen összetételében nincs meg a készség arra, hogy a célzott gyökeres átalakulást önmagától megvalósítsa.

Ennek a kijelentésnek itt csupán ténybeli részével kívánunk foglalkozni s itt kénytelenek vagyunk azzal szemben megállapítani, hogy Miniszter úr hivatali elődjének ebben a tárgyban hozzánk intézett leiratát múlt 1918. évi december hó 17-én kapta meg karunk és azt még ugyanazon napon tartott ülésében vette tárgyalás alá; az abban felvetett kérdéseknek szabályszerű és szakszerű előkészítésére a megfelelő szakbizottságokat azzal a felkéréssel küldte ki, hogy a személyi kérdésekre vonatkozó ügyekben jelentésüket a közeledő tanulmányi szünet dacára is soron kívül és lehetőleg sürgősséggel terjesszék az e célból külön egybehívandó rendkívüli ülés elé; a célbavett átalakítás kérdésében pedig lehetőleg a megállapított hat héten belül tegyen jelentést a kiküldött bizottság.

Karunk ezt be is jelentette a minisztériumnak.

A személyi kérdésekben kiküldött bizottságok tudományos szempontból kevésbé ismert egyénnel állván szemben, igazán csak előadók odaadó ügybuzgalma és tanári s kari kötelességeik iránti nagy tisztelete folytán terjeszthették terjedelmes javaslatukat a karnak ebből a célból 1919. január 8-án és január 15-én tartott rendkívüli ülései elé.

A célbavett átalakítás tárgyában kiküldött bizottság pedig az ügy előkészítésére előadót rendelt és bízott meg, azonban az ez ügybeni javaslatétel céljából az 1918. évi december 17-én kézhezvett leiratban megállapított hat heti határidő 1919. évi január 22-én még lejártnak nem tekinthető.

Az előttünk fekvő kérdésnek az ország kultúráját és jogi rendjét is létében érintő nagy jelentőségénél fogva igazán csak azért foglalkoztunk ezekkel a tényekkel, mert ezek is adatai annak, hogy a tudománynak, a kultúrának s így közvetve az államnak létét érintő ezekben a kérdésekben nem mi jártunk el könnyelműen s hogy ma a részünkre korábban miniszteri leiratban megállapított határidő lejártának s bekívánt véleményünknek bevárása nélkül a tervbevett célok egyrésze egyszerűen konsumáltatott.

S itt áll elő a mi nagy, a mi súlyos kötelességünk, amely egyetemünk történetében csak abszolút kormányzattal s abszolút kormányzati irányzatokkal s ténykedésekkel szemben merülhetett fel.

Ezt a kötelességet teljesítve tárjuk fel Miniszter úr előtt azokat az akadályokat, amelyek nem engedik meg, hogy egyetemünk Miniszter úr leiratába megnyugodjék és lehetetlenné tesz — mert súlyosan jogellenes kötelességsértést s az autonómiánkra tett eskünknek is megsértését involválná. — hogy elhatározását fogantatósítsa és ezért tisztelettel kérje, méltóztassék a leiratban felsorolt tanszékek létesítését és az azokra kinevezettek kinevezését hatályon kívül helyezni.

A legnagyobb értékek aggódó védelme kényszerít, hogy itt emlékezetébe hozzuk Miniszter úrnak, hogy ehhez hasonlóan csak II. József, az „abszolút” fejedelem intézkedett az egyetemmel, s őt is ezen intézkedéseiben alkalmas államhivatalnokok képzésének álma vezette, s őt is megállapított egyoldalú irányok taníttatásának gondolata irányította, amelyek szolgálatára volt rendelve az előírt tankönyvek kötelező használata; és bátrak vagyunk emlékeztetni, hogy II. Józsefnek mindeme ténykedéseiből nem maradt áldásos vagy csak hasznos nyoma a kultúrában s a tudományban, az államban vagy a társadalomban.

Nem akarunk jelen alkalommal különös s a kérdést megillető súlyt helyezni arra, hogy ma az államformaváltozáson, s az alapjogokon s elkerülhetetlen közszolgáltatási és rokon kérdéseken túlmenő átalakító jellegű berendezkedés, így példaképpen az ország lelkét, jellemét, irányát nevelő tudományos intézetnek átalakítása mindaddig nem lehet kívánatos, amíg az ország, nemzet- vagy országgyűlésében kifejezésre nem juttatja ez irányokban akarátát.

De ettől most eltekintve, különös nyomatékka kell reámutatnunk a velünk közölt kinevezések törvénysértő voltára.

Felesleges lenne a százados joggyakorlatban megtestesült szokásjog mellett pozitív jogszabályokra is utalnunk.

Miután azonban a leirat kijelentése szerint hozzászólási jogunk intézményesen nem lenne biztosítva, mégis kénytelenek vagyunk erre is kiterjeszkedni.

Kénytelenek vagyunk felemlíteni, hogy az egyetemet a tanszékek betöltése körül nem hozzászólási, hanem kandidationalis, sőt meghívási jog illeti meg; ezt a jogunkat az egyetem alapításától kezdve a jelen leiratig soha senki kétségbe nem vonta.

Csak néhány példát említve a kandidationalis jog gyakorlása köréből, érintjük pld. az egyetemi tanszékeknek a jezsuita rend feloszlatása után történt betöltése céljából 1774. okt. 8-án az egyetemen tartott pályázati vizsgát — Udv. rend. 1774. aug. 19.; helyt. int. 1774. szept. 4. s legf. kir. kézirat 1774. szept. 5., amikor is megállapították az is, hogy a nem doktorok karuk doktori fokozatát egy év alatt megszerezni tartoznak. — Udv. 1774. márc. 4.; helyt. 1774. márc. 29. 1168. sz.

A kandidationalis jog gyakorlatának részleteit is közelebről szabályozza — a közigazgatási bíróság döntése szerint is — jogi érvénnyel bíró 1806. évi Ratio Educationis 161. §-a — (L. még a Ratio Educationis Theres. 202 s 216 §§.)

Ezekkel egyeznek az abszolútkorszak részletes rendelkezései is, amelyek e részben az 1867-ben visszaállított alkotmányos magyar kormány és az egyetem részéről állandó, soha kétségbe nem vont alkalmazásban állottak, oly mértékben, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium ezekre a rendelkezésekre, illetőleg az azokat magáévá tett szokásjogra való tekintettel pályázat esetén még az oly kinevezési javaslatokat is kifogásolta, amelyek ama rendeletektől eltérőleg nem tartalmaztak hármas jelölést.

Főlöszleg ezek után még felemlíteni, hogy az egyetemünkön érvényesek ezek a szabályok a kolozsvári egyetem felállításáról és ideiglenes szervezéséről rendelkező 1872:XIX. t. c. 2. §-ában inkorporálva vannak s így is vannak alkalmazásban.

Különben is a kolozsvári egyetemet létesítő ez a törvény — egy végleges egyetemi törvény alkotásáig — a pesti egyetem berendezésének átvételével lett megalkotva s ennek természetes folyományaképpen ennek a törvénynek 7. §-a és ezzel természetesen egyezően, az 1912. XXXVI. t. c. 6. §-a törvénybe

iktatva tartalmazza az egyetem meghallgatásának követelményét, amely a törvényen alapuló szabályozása szerint mint kandidationális, illetőleg meghívási jog gyakoroltatik.

Különben is ily pozitív rendelkezések nemlétében is természetellenes lenne egyetemi tanszékeket arra hivatott szaktestületek meghallgatása s véleményük nélkül betölteni.

Lehetetlenség ugyanis az, hogy valamely politikai organum lehessen hivatva annak megítélésére, amire a legközvetlenebb szakemberek legszűkebb körű kirendeltségének beható méltatása s mérlegelése nyújthat csak alapot.

Lehetetlen, hogy valamely politikai organum lehessen hivatott a tudományok legkülönbözőbb ágainak méltó képviselőit egyéni ítélete alapján kiválasztani.

Egyenesen a tudományos munka végleges felbomlására, szellemi anarchiára vezetne pedig ebben a kérdésben bármely közvéleményt ítélő bírónak kijelölni.

Mi lehet vajjon a közvéleménynek a szerve, amely erre az ítéletre hivatott?

A leiratban felsoroltak közül dr. Balog Elemérrel, dr. Rónai Zoltánnal és dr. Varga Jenővel karunk Miniszter úr elődjének felhívására részletesen és behatóan foglalkozott s munkálataik nagyon beható mérlegelése és méltatása alapján mindkettőre nézve külön határozatot hozott és véleményes jelentését megalkotta.

Azonban karunknak, illetőleg egyetemünknek ez a részletes véleménye nem feküdt, s tekintve azt, hogy a leirat Miniszter úr közoktatásügyi miniszterré történt kinevezése időpontjában kelt, nem is feküldhetett Miniszter úr előtt s így mind a hét kinevezés javaslatunk s arra való tekintet nélkül történt, tehát jogszabállyal biztosított kandidationális jogunk s autonómiánk teljes figyelmen kívül hagyásával.

És ezenkívül sok tudományos érdem és érdek jogosulatlan sérelmével is.

Pedig ez a kandidationális-, illetőleg meghívási jogunk egyetemi autonómiáknak egyik leglényegesebb jogosítványa, amelynek megtartására az ide mellékelte szövegben letett eskünk is kötelez s amelyet az 1918. évi november hó 16-iki Nagy Nemzeti Tanács, mint egyik lényeges szabadságjogot, a fennálló törvények és szabadságjogok biztosításának ünnepélyes kijelentésével határozottan is garantált.

Miniszter úr!

Schwarz Gyula, a tudós és későbbi egyetemi tanár, a kolozsvári egyetemi törvény tárgyalása alkalmából mondott képviselőházi beszédében felemlíti azt a nagy igazságot, hogy az egyetemek kérdése európai kérdés; reánk nézve azonban magyarokra több; reánk nézve állami fennállásunknak a jövő kort illetőleg egyik feltétele.

Kétségtelen, hogy egyetemeink állami fennállásunk feltételei a jövő szempontjából, azonban nemcsak az ismeretek révén, amelyet nyújtanak, hanem annak az erkölcsi erőnek, azoknak a tudományos és emberi nagy igazságoknak a birtokában, amelyek őrizetére vannak rendelve.

Ezek az egész kultúrvilág közös kincsei, amelyekre féltékeny gonddal tekint még ennek a világnak az ellenség állami területéhez tartozó része is, és erős a meggyőződésünk, hogy azoknak ily veszélyeztetésével szemben — ha szükség lesz — erkölcsi támogatásban is részesít.

Ezeknek a nagy értékeknek védelmében s a még nagyobb, még több veszteség elkerülése érdekében jelentjük Miniszter úrnak, hogy karunk folyó 1919.

évi január 25-én tartott rendkívüli ülésében egyhangúlag hozott határozatával Miniszter úrnak idézett rendeletével közölte azt a tényét, hogy az egyetem meghallgatása nélkül tanszékeket szervez és tölt be, törvénysértésnek minősíti, ez ellen felterjesztéssel él és felkérte az egyetem Tanácsát, hogy az eskü kivételét függessze fel. Egyszersmind felkéri Miniszter urat, hogy a leiratban felsorolt tanszékek létesítését és az azokra kinevezettek kinevezését helyezze hatályon kívül.

A jog- és államtudományi karnak 1919. január 25-én tartott IX. rendkívüli üléséből.

Dr. Király

jog- és államtudománykari dékán

O. L. VKM — K 636. — III. — 4 — 63039 — 1920 (13259/1919)

3.

Kivonat az egyetemi Tanács 1919. január 29-én tartott IV-ik rendkívüli ülésének jegyzőkönyvéből

4529/1918/1919.

Tárgy: egyetemi tanári kinevezések hatályon kívül helyezése tárgyában kelt jog- és államtudománykari jelentés. Előadó: dr. Angyal Dávid bölcsészettudománykari dékán.

Olvastatott a jog- és államtudományi kar jelentése; ezúton pedig a hittudományi, orvostudományi és bölcsészettudományi karok jelentései. Ezt követte tanácsi előadónak alábbi véleménye:

Kunfi Zsigmond, közoktatásügyi miniszter úr január hó 22-én 13259/1919. IV. sz. rendeletével arról értesíti a Tanácsot, hogy kinevezte dr. Ágoston Pétert a magánjog, dr. Farkas Gézárt az agrár politika, dr. Jászi Oszkárt a sociológia, dr. Kovács Gábort a társadalmi gazdaságtan, dr. Rónai Zoltánt a politikai tudományok, dr. Varga Jenőt a gazdaságpolitika és dr. Vámbéry Rusztemet a kriminológia tanszékére. Kinevezte pedig ez urakat anélkül, hogy kettőjükre nézve a jogtudományi karnak a Tanács mai üléséből felterjesztendő véleményét beárta volna és anélkül, hogy a többi öt urra nézve egyáltalán véleményt kért volna a tanács által az illetékes kartól. E tartalmára és formájára nézve egészen szokatlan leíratot a Rector Magnificus valamennyi karnak megküldötte véleményezés végett. A jogtudományi kar, mint jegyzőkönyvéből kitűnik, igen alapos, a kérdés minden oldalát mérlegelő tanácskozás után egyhangúlag oly felirátjavaslatot fogadott el, melynek férfias határozottsága, erkölcsi lendülete és meggyőző ereje mély hatást tesznek arra az olvasóra, ki a miniszteri leírat által veszélyeztetett nagy értékek jelentőségét meg tudja becsülni. A jogtudományi kar e felirátát közölte a többi testvér karral is. A bölcsészeti kar f. évi III. rendkívüli ülésén élénk helyesléssel vett tudomást a felirát tartalmáról. Annak határozati javaslatait egyhangúlag elfogadta és a maga határozatában, melyet Beöthy Zsolt ismeretes művészetével fogalmazott, néhány érveléssel egészítette ki a jogtudományi kar okfejtését. A hittudományi és orvostudományi karok nyilatkozatait még nem ismerem, de nem kételkedem abban, hogy azok is lényegükben megegyeznek a két előbb említett karnak felfogásával és határozataival.

Nem akarom gyengíteni a jogtudományi kar érveinek erejét a felterjesztés tartalmának ismétlésével. Csak néhány megjegyzésre szorítkozom. A miniszter úr azt mondja, hogy a jogtudományi karnak hozzászólását az említett kinevezésekhez a forradalom szellemi vívmányainak biztosítására kellett mellőznie.

De amidőn a Miniszter úr az egyetemnek törvényesen biztosított kandidálási jogát megsértette, midőn a magyar szellemi életnek e vezető organumát leglényegesebb szabadságában megtámadta, ez eljárásával megtagadta a forradalom szellemi vívmányainak lényegét. A forradalom szellemi vívmányai összefoglalhatók ebben a sokszor félreértett szóban: szabadság. Hogyan biztosíthatjuk a szabadságot, amikor megsértjük azt? Hogyan biztosíthatjuk a szellem szabadságát, mikor a szellemi élet organumának szabadságát félrelökjük.

Az 1848. forradalmi törvénybe iktatta az egyetemen a tanulás és oktatás szabadságát, de báró Eötvös József, az első magyar közoktatásügyi miniszter 1867 után újra átvévén a közoktatásügyi tárcát, megmutatta, hogy az 1848-iki forradalom a törvényesen biztosított tanulási és oktatási szabadságot nem az egyetemi autonómia sérelmével akarta valósítani.

A Miniszter Úr megígéri ugyan, hogy az egyetem szabadságát majd ezután törvényesen kívánja biztosítani. De hiszen a mi szabadságunk biztosítva van eddigi törvényeinkben is, bár azoknak rendszeres kifejtése nem volna fölösleges munka. Hanem mit várhatunk a törvényektől, ha végrehajtásukra ilyen példával szolgál a Miniszter Úr? Nem gondolja-e a Miniszter úr, hogy egy az övével ellenkező politikai rendszernek minisztere is utánozhatná példáját?

Ez a jövődő Miniszter is hivatkozni fog a független tudományos közvélemény ellenőrzésére. Hiszen ennek a közvéleménynek megnyilatkozását ott fogja keresni, ahol könnyen megtalálhatja, pártjának lapjaiban.

Komoly veszélyekkel fenyegeti a magyar tudományos életet a Miniszter úr leirata és azért helyén valónak látom, hogy ez ellen a legelszántabb eréllyel foglalkunk állást.

A jogtudományi kar felterjesztésének értelmében ajánlom a következő határozati javaslatot:

A tanács törvénysértésnek minősíti a Miniszter úrnak azt a tényét, hogy az egyetem meghallgatása nélkül tanszékeket szervez és tölt be. A Tanács felfüggeszti az eskü kivételét a Miniszteri leiratban említett uraktól. A Tanács kéri a Miniszter urat, hogy a leiratban felsorolt tanszékek felállítását és az azokra kinevezettek kinevezését helyezze hatályon kívül. A Tanács ily értelmű felterjesztést tesz a Miniszter úrhoz, az összminisztériumhoz és külön a köztársaság elnökéhez és az utóbbit küldöttség útján nyújtja át a legrövidebb idő alatt.

Tekintetes Tanács! Amidőn e határozati javaslatnak elfogadását a legmelegebben ajánlom a tekintetes Tanácsnak, jól átgondoltam azoknak jelentőségét és következményeit. Lehet, hogy elfogadásuk esetén nehéz küzdelmet kell vívunk igazunkért, viszont e küzdelem bárhogy végződjk is, nem lehet eredménytelen. Mert a jogért és az igazi szabadságért vívott komoly harcnak áldásos hatása el nem maradhat.

Vita során dr. Kmeskó Mihály hittudománykari dékán azt indítványozza, hogy a Rector Magnificus a tudománykarokat a fegyelmi vizsgálatra való utalás mellett figyelmeztesse a hivatali titoktartás szoros betartására.

Az egyetemi Tanács az előadói javaslathoz, illetve a jog- és államtudományi karnak a társkarokkal egyező javaslatához egyhangúlag hozzájárult s ehhez képest törvénysértésnek minősíti a Miniszter Úrnak azt a tényét, hogy az egyetem meghallgatása nélkül tanszékeket szervez és tölt be. A Tanács fel-

függeszti az eskü kivételét a Miniszteri leiratban említett uraktól és kéri a Miniszter Urat, hogy a leiratban felsorolt tanszékek felállítását és az azokra kinevezettek kinevezését helyezze hatályon kívül.

A Tanács ily értelmű felterjesztést intéz a közoktatásügyi Miniszter Úrhoz, az összminisztériumhoz és külön a köztársaság elnökéhez s a két utóbbit küldöttség útján nyújtja át a köztársaság elnökének és a kormányelnöknek. E küldöttség a Rector Magnificus elnöklete alatt a tudománykarok dékánjaiból fog állani.

(Egyhangú határozat.)

O. L. — VKM — K 636. — III. — 4 — 63039 — 1920 (13259/1919).

4.

A budapesti orvostudományi kar 1919. febr. 3-i jelentése

TEKINTETES TANÁRTESTÜLET!

A tekintetes tanártestület 1919. január 28-án tartott folytatólagos V. rendes ülésében a következő határozati javaslatot egyhangúan elfogadta. „A budapesti egyetem orvosi karának tanártestülete 1919. január hó 28-án tartott folytatólagos V-dik rendes ülésében elhatározta, hogy tiltakozik azon sérelem ellen, mely egyetemünket érte az által, hogy a közoktatásügyi miniszter a jog és államtudományi karra 7 tanárt nevezett ki a fakultás és az egyetem előzetes hozzájárulása nélkül. Felkéri az egyetem tanácsát, hogy a fakultásunk álláspontját tartalmazó jelentést terjessze a Miniszter elé. Felkéri a Rector Magnificust, hogy jelentse ki a Miniszternek, hogy végzetesnek tartjuk a Miniszter eljárását, mellyel a tanszékek betöltésekor a fakultás meghallgatását mellőzi s ha a Miniszter nem nyújt megnyugtatót a jövőre, készek vagyunk a legerélyesebb ellentállásra.” E határozati javaslatot a Dékán Úr közölte az egyetemi tanáccsal. Az egyetemi tanács 1919. január 29-én tartott ülésében a következő egyhangú határozatot hozta:

„Az egyetemi tanács törvénysértésnek minősíti a miniszternek azt a ténnyét, hogy az egyetem meghallgatása nélkül tanszéket szervez és tölt be. A tanács felfüggeszti az eskü kivételét a miniszteri leiratban említett uraktól és kéri a minisztert, hogy a leiratban felsorolt tanszékek fölállítását és az azokra kinevezettek kinevezését helyezze hatályon kívül. Ilyen értelemben járul hozzá egyhangulag a jogi és államtudományi karnak a többi tudománykarokkal egyező javaslatához és fölterjesztését ilyen értelemben fogja megtenni.” E határozat szövege nincs kezem között, csak a lapokból ismerem, de úgylátszik hiteles.

Arról is a lapokból értesültünk, hogy a Rector és a négy Dékán, tehát nem a szűkebb tanács, mert ilyet szervezeti szabályzatunk nem ismer — tisztelgett a köztársaság elnökénél s a Miniszterelnöknél, előbbi ugyancsak a hírlapok közlései szerint kijelentette, hogy az intézkedés joga a minisztert és minisztertanácsot illeti meg, de azt a tanácsot adja, ha a kormány az eskü kivételét megkívánja, akkor a tanács annak tegyen eleget. A Miniszterelnök a közoktatásügyi miniszter álláspontján áll.

Az egyetem Rectora ezenkívül személyesen ismételve beszélt a közoktatásügyi miniszterrel s azon óhajának adott kifejezést, hogy a közoktatásügyi mi-

niszter álláspontját a tanács határozatáról írásban közölje. A miniszter ez óhajnak eleget tett s válaszát február hó 1-én *Tóth Lajos* államtitkárral az egyetem tanácsának leküldötte. A Rector Magnificus 1919. február hó 1-én du. 2 órára értekezletet hívott össze, melyre a tanács tagjain kívül 4—4 kari tag volt meghíva. Ezen értekezleten az államtitkár úr felolvasta a miniszter leiratát.

Az értekezleten a jelenlevők eleinte egyenként, azután többen egyszerre, a végén valamennyien egyszerre beszéltek. Abban azonban megegyeztek, hogy a leiratot közölni kell a karokkal és pedig vasárnap a jogi fakultás foglalkozik vele, hétfőn délelőtt a többi kar, hétfőn délután a tanács. Számbavéve a közbeeső vasárnapot, így az egyetem állásfoglalása a kitűzött 48 óra alatt megtörténhet.

Tekintetes Tanártestület!

Az eddigi események igazolták álláspontunk helyességét. A miniszterelnöknél és a Köztársasági Elnöknél való tisztelgést mi nem javasoltuk, ennek nem is lehetett eredménye, hiszen a hivatalos lapból tudtuk, hogy a hét egyetemi tanár kinevezése a köztársaság elnökének hozzájárulásával s a minisztertanács felhatalmazásával történt meg. Az, hogy az egyetem másfelé is fordult, mint az 1848. XIX. t. cikkben megállapított hatóságához, máris rontotta a helyzetet, de megvallom, amikor jelentésemben ez eljárást kifogásoltam, arra nem is gondoltam, hogy a küldöttség éppen csak a közoktatásügyi miniszterhez nem megy, hanem őt elkerülve megy az ideiglenes államfőhöz. Ezt azonban legfeljebb csak fájallhatjuk, de nem kifogásolhatjuk, mert el kell ismernünk a tanács jogát, hogy maga választja meg a representálás formáját. Azt azonban a leghatározottabban kifogásolnunk kell, hogy az egyetemi tanács felterjesztésében azt állítja, hogy a tanács a jogi és államtudományi karnak a többi tudományi karokkal egyező javaslatához járult hozzá, mivel az orvostudományi kar javaslata nem egyezett a jog és államtudományi karéval. Mi nem járultunk hozzá a jogi fakultás azon javaslatához, hogy küldöttség nyújtsa át a Köztársaság elnökének a tiltakozást, nem javasoltuk, hogy a tanács függessze fel az eskü kivételét. Nem kívántuk a kinevezések hatályon kívül helyezését. Csak egyben osztottunk a többi fakultással s ez az, hogy a hét tanárnak az egyetem hozzászólása nélkül való kinevezése sérelmes, s mi a legnagyobb súlyt arra helyeztük, hogy a jövőben megnyugtatót kapjunk. Mi csak az esetre helyeztük kilátásba a legmesszebbmenő ellenállást, ha a miniszter ezen az úton tovább akar menni, sőt azt is kimondottuk, hogy nem adunk utasítást a Rectornak az eskü kivételére vagy megtagadására. Tulajdonképpen nekünk az egyetemi tanács határozatának fogalmazása ellen protestálni kellene, de az események olyan rohamosan haladnak, hogy most már nem lesz szükség erre, hanem mai határozatunk közzétételével ismételtük meg múlt ülésünkben hozott határozatunkat s így az igazság védelmét olyan formában eszközölhetjük, mely lehetőleg kímélje felettes hatóságunkat, amire éppen egyetemünk prestige, méltósága érdekében szükségünk is van.

Végül, hogy a tekintetes tanártestület a helyzetet egész valójában ismerje, jelentem, hogy a Rector Magnificus a miniszter 1919. január hó 22-én kelt leirata értelmében a kinevezési okmányokat az illető tanároknak annak idején haladéktalanul kézbesítette.

Tekintetes Tanártestület! A mi kötelességünk, hogy a helyzetet nyugodt megfontolással ítéljük meg. Ezt megtettük január hó 28-án s ezt kell ma is tennünk. Mi ma is azon állásponton vagyunk, hogy a Karok meghallgatásának mel-

lőzése sérelmes, de e fölött nincs is most már eltérés, mivel maga a miniszter is elismeri, hogy a kinevezések módja: „forradalmi tény”. Az orvostudományi kar másik fontos declarációja arra vonatkozik, hogy ha a Miniszter nem nyújt megnyugtatót a jövőre, készek vagyunk a legmesszebbmenő ellenállásra. A miniszter a megnyugtatót megadta amidőn azt mondja, hogy „A kormány minden téren a legmesszebbmenő módon kiterjesztette és kiterjeszteni szándékozik az intézmények autonóm jogkörét. Egész nyilvánvaló tehát, hogy a múlt-hoz képest, a legmesszebbmenő módon biztosítani szándékozik a tudomány autonómiáját is, amely egy megfelelő összetételű és elemű egyetem kezében az országra és tudományokra nélkülözhetetlen és áldást hozó. Szükségesnek tartom itt kiemelni azt is, hogy a tudomány szabadsága iránt mély és megilletődött tisztelettel viseltetem.” Ilyen körülmények között most már mérlegelnünk kell, hogy vajjon meg van-e az az alapunk és okunk a legmesszebbmenő ellenállásra. Ha igen — tegyük meg, de legyünk tisztában annak összes consequentiáival, vagy nincs s akkor legyen bátorságunk arra, hogy a terrorral szemben valljuk meggyőződésünket, semmint arra, hogy passzív resistenciát gyakoroljunk.

Az első kérdés az, hogy a hét kinevezés lényegében az egyetem tudományos épületén olyan rést ütött-e, mely megingatta annak tisztaságát, tudományos színvonalát. Erre nemmel kell válaszolnunk, mert ezek között tudomány-egyetemi nyilvános rendes tanár, jogakadémiai tanár, egyetemi címzetes rk. tanár, egyetemi magántanár van. Nem a mi feladatunk, hogy mérlegeljük tudományos értékeket, de azt igenis constatalhatjuk, hogy nem arról van szó, hogy egyik fakultásunkat kiszolgáltassák a napi politikának s annak működését lehetlenné tegyék. A második kérdés, hogy tulajdonképen mi történt volna, ha a miniszter meghallgatja a fakultást? Ez esetben, amint azt a jogi fakultás tagjai az értekezleten is kijelentették, a kinevezett tanárok nagy részét maguk is ajánlották volna, azokat pedig, akiket nem ajánlott a miniszter, épen úgy kinevezhette volna, amint az több ízben történt. Sőt, bizonyos, hogy az előző kormányok tanszékeket betöltöttek az egyetem megkérdezése nélkül. Elég, ha két nagyon markáns példára hivatkozom: Kerkápolyi-ére s Szilágyi Dezső-ére. Mindkettőt azért említem névszerint, mert nincsenek már az élők sorában. De ma minden fakultáson vannak olyan tanárok, akik tanszékeiket a fakultás többségének szavazata ellenére nyerték el, olyanok, akik olyan tanszéket nyertek el, melyre proponálva sem voltak, s tanszékek keletkeztek s szüntek meg az egyetem kezdeményezése s hozzászólása nélkül. S ezen esetben vagy megelégedtünk a tiltakozással, vagy bizottságot küldtünk ki, mely soha sem tárgyalta többé az ügyet, vagy semmit sem szóltunk, sőt olyan esetek is vannak, amidőn az illető tanár tanártársai összességének bizalmát s elismerését utólag megnyerte s egyetlen esetről sem tudok, amidőn a tanár társai részéről ne részesült volna a legmelegebb fogadtatásban.

Honnan vehetnők ilyen előzmények után az erkölcsi alapot arra, hogy bojkottáljuk a kinevezett tanárokat, amint arról a jogi fakultás tanárai az értekezleten beszéltek? Az a sérelem, ami a jogi fakultást érte akkor, amidőn a miniszter a meghallgatást mellőzte, minket is ért, annak fájdalmát mi is érezzük, de amidőn a jogi fakultás az egyetemet olyan lépésre akarja ragadni, amelynek következményei éppen az autonómiára végzetesek lehetnek, erre az útra őket nem követhetjük s sajnos a felelősség az övék, amiért nem hallgattak reánk, s amiért az egyetemnek a köztársaság elnökétől s a miniszterelnöktől kellett hallani azt, amit magunknak is tudnunk kell, hogy az egyetem főhatósága a közoktatásügyi miniszter, s vele kell a conflictust elintéznünk.

A harmadik s legfontosabb kérdés, mi fog történni, ha az egyetem továbbra is megtagadja az eskü kivételét. Már 1919. január 28-iki jelentésében kifejtettem, hogy ennek semmiféle practicus jelentősége sem lesz, amennyiben világos, hogy az egyetem törvényes főhatósága kiveheti az esküt s ki is fogja venni. A tanárok működéseiket meg is kezdhetik s meg is fogják kezdeni, legfeljebb a jövőben sem fogják az eskü kivételét az egyetemre bízni. Hiszen a kinevezési okmányt az egyetem kézbesítette, mi értelme van akkor az eskü kivételét megtagadni, amikor az eskü éppen az autonomia megtartására kötelezi az új tanárt. Inkább az történhetnék meg, hogy egy ilyen módon kinevezett vonakodhatnék lenni az esküt, ami igazán nehéz helyzetbe sodorna. De milyen erkölcsi alapon akarja megtagadni a jogi fakultás a forradalmi kormány intézkedésének végrehajtását, amikor éppen a jogi fakultás sietett leggyorsabban a forradalomhoz való csatlakozással? Azt csak mindenki tudhatta, hogy ha a forradalom eltörli a királyságot, megszünteti a képviselőházat, a főrendiházat, most felosztatja a törvényhatósági bizottságokat, nem fogja éppenséggel csakis a mi privilégiumunkat teljesen kímélni. Mi legfeljebb azt mondhatjuk, hogy ezen kinevezésekre is épen úgy áll, mint a forradalmi kormány minden tevékenységére, hogy a nemzetgyűlésnek, tehát a törvényhozásnak ezen kinevezéseket is ratificálni kell, hogy azok érvényessége kétségtelen legyen.

Szembe kell néznünk azzal, hogy mit jelent az egyetemre, ha ezúttal gyakorolt ellenállásunkkal a minisztert belekényszerítjük arra, hogy az autonómiánkat teljesen felfüggeszse, kormánybiztost nevezzen ki, s az ország első tudományos intézetét megbénítsa, vagy talán szétrombolja. Ha t. i. a konfliktust a kinevezések miatt tovább élesítjük, gyors tempóban történhetnek olyan intézkedések, melyek azután igazán belekényszeríthetnek az igazi ellenállásra, ez pedig nem lehet más, mint ha az egyetem minden tanára lemond. Persze járjon ebben is a jogi fakultás jó példával elől! A lemondást a jogi fakultás egy érdekes tanára streiknak minősítette, holott tudvalevően a streik egész más dolog! De mit is jelent ilyen lemondás az orvosi fakultásra? Óriási zavart az oktatásban és betegellátásban. Nem zúdulna-e fel ellenünk az egész ország s az egész világ, ha a mai nehéz viszonyokban ilyen lépésre határozónak el magunkat? Pedig ez az egyedüli fegyver a mi kezünkben! S evvel szemben áll a miniszter azon kijelentése, melyben a jövőre autonómiánk tiszteletben tartását, sőt megerősítését helyezi kilátásba.

Tekintetes Tanártestület! Nem azok védik legjobban az autonómiát, akik a forma megsértése miatt a végletekig akarnak szóval ellenállani, ellenkezőleg, mi védjük az autonómiát, kik a lényegét nem akarják a formának feláldozni. Senki sem vádolhat bennünket azzal, hogy mi meg akarunk alkudni, hiszen mi voltunk azok, kik a conflictus kiegyenlítésének módját megjelöltük. A leiratban, ha annak a lényegét tekintjük s nem annak egyes mellékes megjegyzéseit, megtalálhatjuk a megnyugtatót a jövőre! A sérelem megesett, azt meg nem történné tenni nem áll módunkban, az ellen protestáltunk, a jövőre nézve megkaptuk a garanciát, mindezek alapján válasszuk a kisebb rosszat, s ne kockáztassuk az egyetem autonómiáját.

A jog- és államtudományi kar 1919. február hó 2-án tartott ülésében foglalkozott a miniszter leiratával s kijelentette, hogy a tanács az újonnan kinevezett tanároktól az esküt nem veheti ki, tudomásul veszi, hogy ez esetben az esküt a minisztertanács fogja kivenni. A kinevezett tanárok tanítása elé akadályokat nem gördít, a dékán őket az ülésekre meg fogja hívni. A jog- és államtudományi kar dékánja ezen egyhangúlag hozott határozatát azzal közli az orvos-

tudományi karral, hogy abban az esetben, ha a Tanács a kar álláspontját nem tenné magáévá, iránta bizalommal többé nem viseltetnék. Ezzel kapcsolatban azt is kijelenti, hogy az orvostudományi karnak ez ügyben hozott határozatát elégtelennek tekinti, mert e határozatban egyszerű sérelemről van szó, holott a miniszter intézkedése jogsértés.

A jogi fakultás azon kijelentése, hogy a fakultás megvonja a tanácstól a bizalmat, ha nem jár úgy el, mint kívánja, az autonomia megsértése. Nem vitatkozom, hogy jogsértés vagy sérelem, de mi, kik korántsem helyeseljük, hogy a budapesti egyetemen a tanácsnak sokkal szélesebb hatáskört biztosít a gyakorlat, mint amilyet a kolozsvárinak a törvény, mégsem tartjuk jogosultnak az egyetem egyik fakultását arra, hogy ilyen módon befolyásolja illetve terrorizálja a tanácsot. Fontos azon kijelentése is, hogy a jog- és államtudományi kar a mi határozatunkat elégtelennek tartja, miből kiderül, hogy a mi határozatunk nem lehetett egyező az övékével, amint azt a tanács fölterjesztése és communiquéje állítja.

A mi a dolgok érdemét illeti, a jogi fakultás tulajdonképen az ellenállásról lemond. Elismeri a tanárokat, csak azt kívánja, hogy az esküt ne a tanács vegye ki, hanem belső megelégedéssel veszi, ha azt a minisztertanács teszi. Ezen megoldást helytelennek és veszedelmesnek tartom. Ha passív resistenciát akarok gyakorolni, akkor azt összes consequentiáival kell tennem, de meg teljesen érthetetlen, hogy a kinevezési okmányt kézbesítem, az esküt pedig, mely éppen az autonómiát védi, nem veszem ki. De ami a legfontosabb, úgylátszik, hogy a jog- és államtudományi kar azon hiszemben van, hogy az eskü kivétele megtagadásának semmi más consequentiája nem lesz, mint az, hogy az esküt a minisztertanács veszi ki. Ez nyilván nagy tévedés. Az eskü kivételének megtagadása „harcot von” maga után. Ez a leirathból világosan kitetszik s kétségtelen, hogy az egyetem autonómiájának teljes felfüggesztése küszöbön van. Ha a sérelmet, vagy a jogi fakultás kifejezése szerint a jogsértést az illetékes kar olyan nagynak tartja, hogy ezzel szemben a harc jogosult, akkor vegye föl egész erejével. Ha pedig nem olyan súlyos, ne kockáztassa a harc megindítását.

Ilyen körülmények között nyugodt lelkiismerettel mondhatjuk, hogy mi vagyunk az egyetem autonómiájának igazi védelmezői, kik nem akarjuk annak lényegét feláldozni, de akik a tényért készek vagyunk magunkat feláldozni, ha szükséges! Mindezek alapján tisztelettel javaslom a következő határozati javaslat elfogadását:

A budapesti egyetem orvosi fakultása 1919. február 3-án tartott III. rendkívüli ülésen újból foglalkozott azon sérelemmel, melyet egyetemünk autonómiája azáltal szenvedett, hogy a közoktatásügyi miniszter a jogi és államtudományi karra hét tanárt nevezett ki az egyetem előzetes meghallgatása nélkül s fenntartja 1919. január hó 28-án tartott ülésében kifejezett ama álláspontját, hogy ezen eljárás sérelmes és káros, s azon esetre, ha a miniszter a jövőre nem nyújt megnyugtatót, készek vagyunk a legerélyesebb ellenállásra.

Minthogy azonban a közoktatásügyi miniszter 1919. február hó 1-én kelt leiratában a jövőre nézve kijelentette, hogy a legmesszebbmenő módon biztosítani szándékozik a tudomány-egyetem autonómiáját, minthogy a kinevezett tanárok a kinevezési okmányukat az egyetemi hatóságok útján kézhez is vették, azt javasolja a tekintetes tanácsnak, hogy az esküt a tanároktól vegye ki és működésük elé akadályt ne gördítsen.

Az orvostudományi kar ezen javaslatát azon meggyőződésben teszi, hogy a közoktatásügyi miniszter a jövőben az egyetem autonómiáját respectálni, sőt megerősíteni fogja.

Budapest, 1919. február hó 3-án, az orvostudományi tanártestületnek III. rendkívüli üléséből.

Krompecher
e. i. dékán

OL — VKM — K 636. — III. — 5 — 97243 — 1920 (III. — 5. — 1917 — 1919)

5.

A budapesti bölcsészettudományi kar 1919. febr. 3-i jelentése

Magnifice Rector!

Tekintetes Tanács!

A jogi karnak 1091/1918—19. szám alatt kelt átiratáról a következőkben van szerencsénk véleményünket betérjeszteni.

A bölcsészeti kar örömmel értesült arról, hogy a jogi kar a tanácstól nem kívánja az eskü kivételére vonatkozó miniszteri kívánság teljesítését. A bölcsészeti kar is tudomásul veszi a miniszter úrnak azt a közlését, hogy az új tanárok a minisztertanács előtt teszik le az esküt. De errenézve a jogi karnak belső megelégedését nem bírja átérezni és szeretne volna, ha a jogi kar bővebben kifejti, hogy mennyiben nevezhető a minisztertanács előtt tett eskü az autonómia elismerésének. A bölcsészeti kar helyesli a jogi karnak azt a felfogását, hogy a szóbanforgó kinevezések törvénysértésnek minősíthetők. Ez okból kívánta a jogi kar előző feliratában a kinevezések hatálytalanítását. Nem értjük, hogy miért hallgatja most el e kívánságát, mert mi úgy tudjuk, hogy törvénysértés a legegyszerűbben a törvénysértő rendelet hatálytalanításával tehető jóvá. De mivel e kérdésben leginkább a jogi kar van érdekelve és ő van hivatva arra is, hogy a törvénysértése jóvá tételének szabályszerű módját megállapítsa, mi nem kívánunk ellenkezni ebbeli felfogásával. Hogy a törvénysértés útján kinevezett új tanárok iránt a jogi kar miként fog viselkedni, ezt is a jogi kar belső ügyének tekintjük, de kénytelenek vagyunk megjegyezni, hogy a jogi karnak mostani feliratában előadott felfogása a törvénytelenül kinevezett tanárok jogi helyzetére nézve nem tekinthető szabályalkotó praecedensnek az esetre, ha hasonló kinevezések megismétlődnének. Mert bármily udvariasak és előzékenyek leszünk is a miniszter által az egyetem megkérdezése nélkül kinevezett urak iránt, lehetetlen az, hogy az olyan tanár, aki egyetemi esküt nem tett, ne tünjék fel az önkényes hatalom kirendeltjének. Mindég rajta lesz az a jegy, mely feltűnően megkülönbözteti őt társaitól, a szabad egyetemi köztársaság teljes jogú polgáraitól. A jogi kar azt mondja, hogy az ellenállást tovább folytatni azért nem kívánja, mert „az új tanítási szellem szükségességéről meg van győződve”. Ez a meggyőződés is a jogi karnak belső ügye. A jogi kar ítélné meg a legjobban, hogy mikor és mennyiben van szüksége új tanárok kinevezésére, ha új tanítási szellemet akar meghonosítani a maga kebelében. De az új szellemre nézve sem fojthatunk el egy megjegyzést. Minálunk a szellemi irányok újsága tekintetében némi fogalomzavar uralkodik. Így például a XVIII. századi világpolgári és történetellenes

racionalismust új szellemnek szokás nevezni: pedig az elég régi már és ma, amikor a művelt világ legnagyobb részében a történeti tradíciók tiszteletén nagyra nevelt nacionalizmus hatalmasan elterjedt, nagyon időszerűtlen és fájdalom, nem is veszélytelen eljárás az avult világpolgári frazeológia morzsáit olybá tüntetni fel, mintha egy szerencsétlen nemzetet felújító táplálék volna bennük.

Az ellenforradalom vádját a magunk részéről is a leghatározottabban visszautasítjuk. Ellenforradalommal csak az gyanúsítható, ki a forradalom által teremtett új jogrendet meg akarja bontani. De mivel a forradalom az egyetemek törvényben biztosított kandidálási jogát meg nem változtatta, ez a jog is alkaterésze az új jogrendnek. És ellenforradalomra törekvőnek azt kell neveznünk, aki az egyetem kandidálási jogát megsérti, nem pedig azt, aki védelmezi.

Felfogásunk szerint az egyetemi autonómiának megtámadása a legkomolyabban fenyegeti a tanulásnak és az oktatásnak azt a szabadságát, melyet az 1848-iki forradalom törvénybe iktatott. Mert a miniszter úr kinevezési módszere további kifejtésében az abszolút korszakokba löki vissza az egyetem állapotát, amikor csak azt volt szabad tanítani, amit az uralkodó politikai rendszer hasznosnak és megengedhetőnek tartott.

Sajátságos kijelentése az a miniszter úrnak, hogy mélyen fájlalna az egyetemmel való harcot. Hiszen a jogi kar két rendbeli felterjesztésében be van bizonyítva, hogy még a maga akarátának érvényesítése szempontjából is egészen szükségtelenül kereste az összeütközést az egyetemmel.

Nincs és nem is lesz olyan forradalom a világon, mely megváltoztatná azt a tényt, hogy szakemberek értékét csakis szakemberek vannak hivatva megbírálni. Azért nincs értelme annak a felfogásnak, hogy a forradalom feleslegessé teszi az egyetem megkérdését a tanszékek felállítása és betöltése ügyében.

A minisztert a törvény nem kötelezi arra, hogy szigorúan ragaszkodjék kinevezéseiben a karok felterjesztéséhez; mindamelllett a megkérdés törvényes kötelessége, nem pusztá formáság. A miniszternek ugyanis a karok felterjesztését mérlegelnie kell és elhatározásáért nem csak lelkiismerete előtt felelős, hanem a közvélemény és az alkotmányos ellenőrzésre hivatott testület előtt is kényes helyzetbe jut, ha mellőzi a hivatott szakemberek felterjesztését.

Mindez okokból ismételten tiltakozunk a miniszter úrnak törvénysértő eljárása ellen. Tiltakozunk leiratainak politikai mellékcélokat szolgáló kíméletlen hangja ellen s arra kérjük a Tanácsot, hogy ne vegye ki az esküt a miniszteri leiratban említett hét úrtól.

Budapest, 1919. február 3.

A bölcsészeti kar IV-ik rendkívüli üléséből:

Dr. Angyal Dávid
e. i. dékán

OL — VKM — K 636. — III. — 5 — 97243 — 1920 (III — 5 — 1917 — 1919)

6.

4672/1918/1919.

Jegyzőkönyvi kivonat

az egyetemi tanács 1919. évi február hó 3-án tartott VI. rk. üléséből. Tárgy: a 20538/1919. II. km. leirat, illetve az újonnan kinevezett hét új tanár esküjének kivétele ügyében hozandó határozat.

Előadó: Rector Magnificus.

Előadó bemutatja a 20538/1919. II. km. számú leiratot s a jog- és államtudományi kar 1091/1918/1919. sz. felterjesztési tervezetét, melyet a társkarokkal is közölt.

Azután pedig felhívja a társkarok dékánjait, hogy a jog- és államtudományi kar által velük közölt felterjesztési tervezetre nézve ismertessék karuk álláspontját.

Előbb Dr. Kmoskó Mihály hittudománykari, azután pedig Dr. Krompecher Ödön orvostudománykari s Dr. Angyal Dávid bölcsészettudománykari dékánok olvasták fel a kari jelentéseket. A hittudományi kar egyhangúlag fenntartotta azt az álláspontját, hogy az előző (VI. rk.) kari ülésen kifejtett okokból az egyetem tanácsa a kinevezettektől nem veheti ki az esküt. Hogy más hatóság vegye ki az eskűjüket s hogy azután tanítsanak a jog- és államtudományi karon: úgymond: ezt megakadályozni az egyetemnek nem áll módjában. Végül kijelenti nevezett kar, hogy ezzel az állásfoglalással az egyetem tanárai csak hivatali eskűvel fogadott lelkiismereti köteleességüket teljesítették, mégpedig a tudomány érdekében és sem most, sem máskor semmi olyat nem tettek, amivel legkevésbé is rászolgáltak volna az ellenforradalmi törekvések vádjára.

A bölcsészettudományi kar 13 nem szavazat ellenében általános szótöbbséggel s indokainak előterjesztése mellett ismételten tiltakozik miniszter úrnak törvénytörő eljárása ellen. Tiltakozik leiratainak politikai mellékcélokot szolgáló kíméletlen hangja ellen s arra kéri a Tanácsot, hogy ne vegye ki az esküt a miniszteri leiratban említett hét úrtól. — Az új szellemre nézve megjegyzi a tanártestületi többségi indokolás, hogy „minálunk a szellemi irányok újsága tekintetében némi fogalomzavar uralkodik. Így például a XVIII. századi világpolgári és történetellenes racionalizmust új szellemnek szokás nevezni: pedig ez elég régi már és ma, amikor a művelt világ legnagyobb részében a történeti tradíciók tiszteletén nagyra nevelt nacionalizmus hatalmasan elterjedt, nagyon időszerűtlen és fájdalmas nem is veszélytelen eljárás az elavult világpolgári frazeológia morzsáit olybá tüntetni fel, mintha egy szerencsétlen nemzetet felújító táplálék volna bennük.”

Az orvostudományi kar álláspontja eltér a testvérkarok álláspontjától, határozata így szól:

„A budapesti egyetem orvosi facultása 1919. február 3-án tartott III.-ik rk. ülésén újból foglalkozott azon sérelemmel, melyet egyetemünk autonómiája azáltal szenvedett, hogy a közoktatásügyi miniszter a jog- és államtudományi karra hét tanárt nevezett ki az egyetem előzetes meghallgatása nélkül s fenntartja 1919. január 28-án tartott ülésében kifejezett ama álláspontját, hogy ezen eljárás sérelmes és káros s azon esetre, ha a miniszter jövőre nem nyújt megnyugtatót, készek vagyunk a legerélyesebb ellenállásra.

Mint hogy azonban a közoktatásügyi miniszter 1919. február hó 1-én kelt leiratában a jövőre nézve kijelentette, hogy a legmesszebbmenő módon biztosítani szándékozik a tudományegyetem autonómiáját, minthogy a kinevezett tanárok a kinevezési okmányokat az egyetemi hatóságuk útján kézhez is vették, azt javasolja a tekintetes tanácsnak, hogy az esküt a tanároktól vegye ki és működésük elé akadályt ne gördítsen.

Az orvostudományi kar ezen javaslatát azon meggyőződésben teszi, hogy a közoktatásügyi miniszter a jövőben az egyetem autonómiáját respectálni, sőt megerősíteni fogja.”

A kari jelentés indokolása kifogást tesz a 4529/1918/19. sz. tanácshatározat szövegezése ellen, mely azt állítja, hogy a tanács a jog- és államtudományi

karnak a többi tudománykarokkal egyező javaslatához járult hozzá, mert az orvostudományi kar javaslata nem egyezett a jog- és államtudományi karéval. Az orvosi kar nem kívánta a kinevezések hatályon kívül való helyezését; csak egyben osztozott a többi facultással s ez az, hogy a hét tanárnak az egyetem hozzászólása nélkül való kinevezése sérelmes. Az orvostudományi kar a legnagyobb súlyt arra helyezte, hogy a jövőre nézve megnyugtatót kapjunk.

A társkarok ily észrevételei kísérték a jog- és államtudományi karnak azon, a mai napirend tárgyát képező javaslatát, hogy „a tanács az újonnan kinevezett tanároktól az esküt nem veheti ki az előző feliratában már kifejtett okoknál fogva és különösen azért, mert ezzel saját esküjével jutna ellentétbe, amely szerint az egyetem autonómiáját tiszteletben fogja tartani. — A tanács tudomásul veszi a leiratnak azt a közlését, hogy ez esetben az esküt a minisztertanács fogja kivenni. — Jóllehet a tanács ezt is a szabályokkal ellentétesnek találja, belső megelégedéssel értesül így arról, hogy miniszter úr a tanács lekiismeretét tovább pressionálni nem fogja.

Belső megelégedéssel látjuk ebben az autonomia elismerését is. Bár a kinevezéseket tovább is törvénysértőknek tekintjük, ebből további magatartásunkban további következményeket levonni nem fogunk, a kinevezett tanárok tanítása elé akadályokat nem gördítünk, a jogkari dékán őket az ülésekre meg fogja hívni, előadásait a tanrendbe fel fogja venni és így tovább.”

Az ügyállás ismertetése után elnöklő Rector Magnificus hozzászólásra hívta fel a tanács tagjait.

Dr. Goldziher Ignác bölcsezzettudománykari prodekan kijelenti, hogy a karban ő a kisebbséggel (13) szavazott. Óvást emel az elkövetett sérelmek ellen; felette fájlalja az autonomia megsértését; mégis — mindent megfontolva — úgy véli, hogy az adott viszonyok között az eskü a tanács által volna kiveendő. —

Dr. Krompecher Ödön orvostudománykari dékán ugyancsak az eskü kivétele mellett érvel. Utal azon következményekre, melyeket az volna maga után, ha minisztertanács venné ki az esküt.

Ezzel szemben dr. Király János jog- és államtudománykari dékán megvilágítja a jogi kar álláspontját s a miniszteri leirat tartalmát. A látszólagos ellentét compromissum akar lenni. A közoktatásügyi miniszter felment bennünket a lelkiismereti aggodalomtól, ő kiveszi az esküt a maga felelősségére, mi pedig beengedjük a tanárokat működési körükbe.

Rector Magnificus utalással a vita során elhangzottakra — megállapítja, hogy a tanácsnak szavazással a felett kell dönten, hogy vajon eleget tesz-e a leirat felhívásának s kiveszi-e a tanároktól az esküt?

Mi mindent megkíséreltünk — úgymond — ebben az ügyben, hogy az autonómiánkon ejtett csőbe kiküszörültségek, de bizonyos határokon túl menni nem lehet. Nagyon méltányolja a tanácstagok buzgalmát az ügy lelkiismeretes mérlegelését illetőleg, de most újra felkéri, hogy ezen sorsdöntő pillanatban fontolják meg jól, mi válik autonómiánk előnyére?

Dr. Király János jog- és államtudománykari dékán a kérdés feltevése ellen tesz észrevételt. Szerinte a felett kell szavazni, hogy elfogadja-e a Tanács a jog- és államtudományi kar javaslatát?

Ehhez képest Rector Magnificus a jog- és államtudományi kar javaslatát bocsátja szavazás alá és pedig Dr. Krompecher Ödön orvostudománykari dékán indítványára titkos szavazást rendelt el.

Beérkezett 9 jelenlevő szavazatképes tanácstag részéről 9 szavazati lap 5 igen s 4 nem szavazattal, mihez képest az egyetemi tanács a jog- és államtudományi kar 1091/1918/1919. sz. javaslatát általános szótöbbséggel elfogadta.

Kmf.

OL — VKM — K 636. — III — 5 — 97243 — 1920 (III. — 5 — 1917 — 1919)

7.

Kivonat az Egyetemi Tanács folyó évi [1920] május 15-én tartott VI. rendes ülésének jegyzőkönyvéből [részletek]

4024/1919/1920.

Tárgy: Forradalom alatt kinevezett jog- és államtudománykari tanárok ügye.
Előadó: Dr. Wolkenberg Alajos hittudománykari dékán.

Előadó az ügyállást a következőkben ismerteti:

„A tekintetes Tanács avval bízott meg, hogy előterjesztést tegyen a Kunfi Zsigmond által a jog- és államtudományi karra kinevezett hét tanár, névszerint: Ágoston Péter, Farkas Géza, Jászi Oszkár, Kovács Gábor, Rónai Zoltán, Varga Jenő s Vámbéry Ruztem kineveztetésének jogossága, illetőleg törvényessége kérdésében.

A megbízást a Tanács két okkal motiválta. Az egyik alkalmi indok annak híre, hogy a fent nevezettek ma is élnek az egyetemi tanári címmel és egyetemi tanári fizetésüket húzzák, magukat egyetemi tanároknak tekintik.

Mellékes az, így van-e ez valóban, a másik indok mellett, mely az eljárást ez ügyben sürgeti: t. i. az egyetemnek megtisztítása minden olyan elemtől, melyet az elmúlt forradalmi időszak az egyetem megállapított és évszázados gyakorlattal szentesített szabályai félredobásával és durva kézzel erőszakolt be ide, vagy az egyetemnek nagy kárára, csaknem teljes megsemmisítésére favorizált.

.....

ad: 1. A hét tanár kinevezésének viszonya az egyetemi szabályokhoz. E tekintetben constatálható, hogy e kinevezések az egyetemi karok és az egyetemi tanács minden jogának letörésével és a karok akarata ellen történtek. Megállapítható továbbá, hogy a kinevezést kibocsátó Kunfi Zsigmond e kinevezésekkel nem a háromszázados szervezettel bíró egyetemnek, de nem is a tudománynak érdekeit kereste, hanem mint különböző helyeken mondta „forradalmi érdekeket tekintett”, „a nagy társadalmi átalakulást”, „az új világ és társadalom”, „a socialistikus világnézet”, a „kialakuló új rend” számára keresett olyan embereket, „akikben e céloknak átérzése élt régtől fogva és mély meggyőződéséként”. Ezeknek kineveztetése kedvéért, mint mondja, 13259/1919. IV. számú 1919. január 22-én kelt iratában „a forradalom szellemi vívmányainak biztosítására” mellőzi a jogi kar hozzászólásának kikérését, mely úgy sincs „intézményesen biztosítva”, mint írja. Vagyis az egyetemi autonomia egyik legecletásabb és inmemorialis jogát letagadja és letöri. Sőt, mivel ekkor már megtalálta híveit magában a jogi karban is, akik „meltányolják” (Pikler) és „kíváncsún tartják” (Szladits) „az új világ és társadalmi rend” érdekében a „szocialistikus világnézet képviselőit”

itt látni, tovább megy és nem tagadja, hogy jogok ellen cselekedett, sőt megvallja, hogy tudatában van annak, (ld. 20538/1919. számú leirata), hogy „e kinevezések módja forradalmi tény” és így folytatja: „A jog- és államtudományi kar társadalmi irányú mélyreható átalakítása forradalmi érdek s kénytelen vagyok minden kísérletet, mely e reform késedelem nélküli és komoly megvalósítását elhárítani törekszik, ellenforradalmi ténynek minősíteni.”

A megalomaniakus embernek e fenyegetése dacára az Egyetemi Tanács e kinevezett tanároktól az esküt nem vette ki s bár a jog- és államtudományi kar az erőszaknak engedve, a minisztertanácstól kivett eskü után a hét tanár működésére vonatkozó némely formalitásoknak elébe nem vetett akadályt, jöllehet a kormányzat Jászit, Farkast, Vámbéryt, Kovácsot külön hivatalokkal is ellátta az egyetemen s különböző kari, karközi reformbizottságokba mindnyájukat kiküldte, itt senki sem találta e hét tanár kineveztetését rendben levőnek, senki sem ítélte törvényesnek. Az ő idejük letűntével ők maguk többé tanári funkcióra nem jelentkeztek, a jogi kar igazolásra őket fel nem szólította.

Eként ami alkotmányjogi szempontból teljesen illegálisnak és semmisnek mutatkozik, az egyetemi autonomia szempontjából is nélkülöz minden jogi alapot és ebből a szempontból is semmis.

ad. 2. Hátra van, hogy maguknak a tanároknak az egyetemhez, a tudományos, nemzeti ethikai alapon álló élet forrásához való viszonyát csak röviden megnézzük.

Mellőzve, mint már fentebb is röviden említettem, hogy Jászi, mint az egyetem kormánybiztosa, Farkas Géza, mint helyettese, Vámbéry mint a jog- és államtudományi kar kinevezett dékánja, Kovács Gábor mint prodékán ugyanazon karban s a többiek mind, akik különböző, az autonóm egyetem ügyrendje és szabályzatában nem ismert bizottságokba nevezettek ki s ott működtek, valamennyien részesek voltak az egyetem önkormányzatának eltörlésében, az egyetem veszedelmének felidézésében, az egyetem káraiban és szétzüllesztésében; sőt ezekért esetleg anyagi felelősségre is vonhatók...

Az előadottak alapján és indokából van szerencsém tisztelettel javasolni a tekintetes Tanácsnak:

I. Irjon fel a Tanács a vallás- és közoktatásügyi Miniszterhez és kérje őt, hogy mivel Ágoston Péter, Farkas Géza, Jászi Oszkár, Kovács Gábor, Rónai Zoltán, Varga Jenő és Vámbéry Rusztemnek egyetemi ny. r. tanárokká való kineveztetése (13259 sz. 1919. január 22.) úgy alkotmányjogi szempontból, mint az egyetemi autonomia szempontjából mint teljesen illegális kormányzatnak intézkedése illegális és semmis, nevezetteket az egyetemi tanári címnek használatától és bitorlásától hivatalos hirdetményben tiltsa el, illetőleg Kovács Gábor özvegyének címéből egy esetleg ilyen kitélt: „a budapesti kir, magyar tudomány-egyetem tanárának özvegye” kihagyni rendelje el.

II. Az egyetemi Tanács kijelenti, hogy Ágoston Pétert, Farkas Gézát, Jászi Oszkárt, Rónai Zoltánt, Varga Jenőt a budapesti kir. magyar tudományegyetemen bárminő jellegű tanári állásra mindenkorra inhabilisnak tekinti. Vámbéry Rusztem c. ny. rk. tanári címének megvonását javasolja és kéri a vallás- és közoktatásügyi Minisztériumtól és őt ny. r. tanári kineveztetésre mindenkorra inhabilisnak jelenti ki.”

A megindult eszmecsere folyamán Dr. Lukcsics József hittudományi prodékán megjegyzi, hogy kíváncsatos volna, ha a Tanács felhívna a jog- és államtudományi kart, hogy Vámbéry Rusztem ügyében soron kívül tegye meg előterjesztését.

Vita után az Egyetemi Tanács előadó javaslatát elfogadta azzal, hogy az inhabilitást a társegyetemekre is kiterjeszteni óhajtván, határozatáról a testvéregyetemeket is értesíti.

A jog- és államtudományi kart pedig Dr. Vámbéry Rusztem ügyében sürgős jelentéstételre hívja fel; s Dr. Wolkenberg Alajos hittudományi dékán, tanácsi előadó úrnak beható munkálatáért jegyzőkönyvi köszönetet mond.

(Egyhangú határozat).

OL — VKM — K 636. — III. — 4 — 63039 — 1920.

Д. ЛИТВАН

РЕВОЛЮЦИОННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО И БУДАПЕШТСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ В КОНЦЕ 1918, В НАЧАЛЕ 1919 ГОДОВ

Резюме

Характерным, хотя небольшого значения эпизодом истории кратко-временного существования первой венгерской народной республики является борьба, происходившая от декабря 1918 года до февраля 1919 года между Министерством просвещения и будапештским университетом, точнее, в более широком смысле, между революционным правительством и наиболее консервативными силами научной, культурной (и политической) жизни. Новое правительство уже в первые месяцы хотело распространить свое влияние на университет, и через него на воспитание нового поколения интеллигенции, в первую очередь на факультете по изучению государства и права, который из всех факультетов являлся наиболее отсталым. К этому необходимы были бы соответствующие современному уровню юридической, политической и экономической наук кафедры и прогрессивные профессора. В январе 1919 года, после неудачных попыток министр просвещения, Жигмонд Кунфи, без соглашения юридического факультета, путем распоряжения назначил 7 новых университетских профессоров: на кафедру, частного права был назначен Петер Агоштон (Ágoston Péter), на кафедру аграрной политики Гейза Фаркаш (Farkas Geysa), на кафедру социологии Оскар Яси (Jászi Oszkár), на кафедру по изучению общественной экономики Габор Ковач (Kovács Gábor), на кафедру политической наук Зольтан Ронаи (Rónai Zoltán), на кафедру политической экономии Ене Варга (Varga Jenő), на кафедру криминологии Рустем Вамбери (Vámbéry Rusztem). Снагала факультет, а затем весь научный совет университета выступал против нарушения автономии университета, и отказался признать новых профессоров, так как боялся того нового духа, который назначенные новые профессора — все без исключения сотрудники левонастроенного журнала по общественнонаучным проблемам, так называемого «XX. века» (Huszadik század) — собой представляли. Имеющее ретроградное содержание университетское сопротивление совпало во времени с всеобщим наступлением различных контрреволюционных сил и групп по всей стране, в результате чего конфликт становился все более резким. В конце концов в начале февраля 1919 года правительство отменило автономию будапештского университета и лице Оскара Яси назначило правительственного комиссара для управления университета и подготовки учебной реформы.

GY. LITVÁN

**L'ÉPREUVE DE FORCE ENTRE LE GOUVERNEMENT RÉVOLUTIONNAIRE
ET DE L' UNIVERSITÉ DE BUDAPEST AU TOURNANT DE 1918—19**

Résumé

Dans la brève histoire de la première République populaire hongroise (de 1918—19), le conflit qui, de décembre 1918 à février 1919, opposa le ministère de l'Instruction Publique à l'Université de Budapest — donc le gouvernement révolutionnaire aux éléments les plus conservateurs de la vie scientifique, culturelle (et aussi politique) — n'est qu'un petit épisode, mais fort caractéristique. Dès les premiers mois de son existence, le nouveau gouvernement avait, en effet, voulu étendre son autorité à l'Université, donc influencer la formation des nouvelles générations d'intellectuels, et plus particulièrement à la Faculté de Droit et d'Administration Publiques qui était la plus rétive de toutes. Il lui fallait donc disposer de chaires et de professeurs progressistes capables de dispenser un enseignement juridique, politique et économique moderne. Après quelques infructueuses tentatives, Zsigmond Kunfi, le ministre de l'Instruction Publique, nomma par décret, sans prendre l'avis de la Faculté, sept nouveaux professeurs: Péter Ágoston à la chaire de droit privé, Geyza Farkas à celle de politique agraire, Oszkár Jászi à celle de sociologie, Gábor Kovács à celle d'économie sociale, Zoltán Rónai à celle des sciences politiques, Jenő Varga à celle de politique économique, et Rusztem Vámbéry à celle de criminologie. La Faculté, puis tout le conseil de l'Université protestèrent contre cette violation des libertés universitaires; ils contestèrent la validité des nominations, car ils se défiaient de l'esprit nouveau que ces professeurs — tous collaborateurs de la revue de sciences sociales «Huszadik Század» (Vingtième siècle), connue pour être de gauche — représentaient. Cette résistance d'esprit rétrograde de l'Université coïncidait d'ailleurs avec l'offensive générale dans le pays des différents groupes et éléments contre-révolutionnaires; le conflit prit donc un tour de plus en plus aigu. Finalement, en février 1919, le gouvernement suspendit l'autonomie de l'Université de Budapest à la tête de laquelle il nomma Oszkár Jászi, en qualité de commissaire du gouvernement, pour y préparer la réforme de l'enseignement.

Ünnepi ülősszak a kommunista mozgalom megalakulásának 50. évfordulójára

A MSzMP Párttörténeti Intézetében a kommunista mozgalom 50. évfordulójára rendezett ülősszak tudományos és politikai értelemben is kimagaslott a hasonló tárgyú ünnepi megemlékezések közül. A három referátumot és 18 korreferátumot tartalmazó vitaülés az alkotó eszmecserékkel és a magyarországi marxizmus sok fontos, időtálló, azóta elfelejtett gondolatának életrekeltésével a kommunista mozgalom legszebb hagyományait elevenítette fel. Az előadások szintétizáló igénnyel készültek. Ezt bizonyítja, hogy a munkásmozgalomtörténeti kutatás — a tények regisztrálását, majd az ismeretek hiányából és vélt politikai érdekből ötvöződött sematizmust meghaladva — *ma* fejlődésének új szakaszába lépett. A tudományos vitaülés témaválasztásánál fogva is a múltnak adta át a forradalmi munkásmozgalom fogalmának a kommunista pártra való leszűkítését, mint ahogy messze meghaladta a párt történetének csupán szervezeti, a pártmozgalom fejlődésére szorítókozó felfogását.

Kétségtől a munkásmozgalom nagy *politikai* jelentőségét húzta alá annak hangsúlyozása, hogy a párt a fizikai terror, adminisztratív megtorlás közepette, az ellenséges ideológia nyomása alatt, a bonyolult helyzettel járó nehézségek ellenére is kidolgozott, tudományosan alátámasztott stratégiával rendelkezett. A vitaülés azonban a korszak *reális* ábrázolásához vitt közelebb bennünket azzal, hogy megmutatta, a stratégia rendíthetetlen és elvont elveit a gyakorlati politika részeredményei miként korrigálták és itatták át élettel. Ha mint szervezetnek, magának a pártnak a fogalmát a szokványosnál szélesebb értelemben, a magyar történelem termékeként, élő organizmusként fogjuk fel, amely a munkásmozgalom különböző osztagaival kölcsönhatásban fejlődött, még fokozottabban érvényes a kölcsönhatás arra a folyamatra, amelynek során a mozgalomból országos politikai tényező lett. Ellentétben egy régi felfogással, amely a progresszió mércéjéül a kommunista párt korabeli álláspontjának maradéktalan igenlését tette, jelen ülősszak a szövetségesek és potenciális szövetségesek helyzetében végbemenő változásokat is vizsgálódásának körébe vonta.

E rövid felsorolás érzékelteti, mennyire szerteágazó kérdéseket érintettek a viták. Mi ezúttal a — megítélésünk szerint — újszerűen megfogalmazott kérdésfeltevésekre hívjuk fel a figyelmet. A gazdag tárgykörből csupán azoknak a problémáknak érintőleges jelzésére szorítkozunk, amelyek a kommunista mozgalom és a magyar progresszió kapcsolatáról vallanak, s a magyarországi marxizmus érlelődését és alkotó alkalmazásának útjait világítják meg.

„A KMP létrejöttének történelmi körülményei” címmel *Milei György* tartott referátumot. A szerző bemutatta azokat az objektív feltételeket, amelyek a még megoldatlan polgári demokratikus átalakulás befejezésének és a már égetően sürgőssé vált szocialista forradalom kibontakozásának egységes, kor-

szerű, azaz forradalmi megoldására képes politikai erő létrejöttét mintegy objektíve elkerülhetetlenné tették. Vázolta az 1917—18-as évek társadalmi ellentmondásainak kiéleződését és a szocialista párt felkészületlenségét, a forradalmi erjedést és az új politikai szervezetek megalkotásának az igényét.

A kommunista párt létrejöttét előkészítő szubjektív elemek is a magyar politikai életben gyökereznek. A referátum nagy érdeme annak hangsúlyozása, hogy a kommunista pártot alkotó csoportok nem spontán és nem a XX. század első évtizedének legbaloldalibb pártján, a SzDP-on kívül és nem is az országhatáron kívül, attól függetlenül, az oroszországi bolsevizmus valamiféle függvényeként jöttek létre. A harci eszközöket és formákat is nagyrészt hazai tapasztalatok, az antimilitarista mozgalom, az érdekvédelmi harcok és sztrájkok teremtettk meg. A szociáldemokrata aktivisták tehát nem a szociáldemokrácia ellenére, hanem azon belül, nem a polgári radikálisok ellenére, hanem a legjobbak a polgári radikalizmust szocialista radikalizmussá érelve, jutottak el az 1918-as kongresszuson kimondott következtetéshez: „ki kell bontakoztatni a proletariátus vezette polgári demokratikus forradalom eredményeként létrejövő munkás-paraszt demokratikus hatalom” körvonalait.

A már akkor nagynevű humanista értelmiségiek, köztük pl. Balázs Béla, Lukács György és Varga Jenő a monarchia tagadásától eljutottak a köztársaság programjához. Rövid idő alatt, de komoly vajudáson mentek át, míg elfogadták, hogy a proletariátusnak is alkalmaznia kell osztályharcában az erőszakot, az elnyomást.

Ennek a rétegnek útjáról szólt *K. Nagy Magda* „A KMP irodalom- és művészetpolitikájának kialakulásához” adalékként készült korreferátumában. A KP megalakításáig eljutó, azelőtt idealista tanokon nevelődött, a szocializmust csak elvont etikai fogalomként elfogadó ideológusok alapélménye a konzervativizmussal való szakítás szükségességének felismerése és a munkásosztály tömegével való együttthaladás volt. Példaként felidézi Lukács György útját, aki az osztályharc felgyorsulásakor úgy vélekedett, hogy a bolsevizmus — bár kísérleti stádiumban van — végül etikailag is az egyetlen kiútnak tekinthető.

Amikor a kommunista mozgalomban a magyarországi radikális szervezetek és eszmék közvetlen, egyenes jogutódját, meghaladóját üdvözli a magyar párttörténetírás, természetesnek tűnik, hogy ez áramlatok korabeli képviselőit is elfogadjuk elődeinknek, mégpedig nem az általuk megtett út ellenére, hanem azzal együtt. Hosszabb idő óta folyó kutatások eredményei kaptak fórumot az elődök legnagyobbikának, Szabó Ervinnek méltatásával, aki a polgári demokratikus átalakulás elégtelenségét jelző kritikai eszméivel és munkástömegmozgalmat szervező mozgalmi tevékenységével egész forradalmár generációt nevelt fel.

A referátum összegezte, hogy „a hazai baloldaliak egyes jelszavakban, bírálatokban már érintették nemcsak a taktika, de a követendő stratégia kérdéseit is. Ezek összessége, anélkül, hogy átfogó javaslatot alkotott volna, lényegében már megkérdőjelezte az *MSzDP* egész taktikáját.”

Csökkentheti-e a hazai baloldal érdemeinek reális szemlélete a Szovjetunióban kommunistává lett hazatérők érdemeit? Nem, mivel a bolsevik tapasztalatok is azt erősítették, hogy az itthoniak helyes utat választottak; a volt hadifoglyok a már megérlelt talajon fejlesztették tovább a szociáldemokratizmus kritikáját és a bolsevizmus taktikáját. A nézetek és gyakorlat összességét *rendszerre* fejlesztették, s „meggyorsították egy már kialakuló, erősen előrehaladott folyamat logikus kiteljesedését”.

★

A kommunizmus, mint internacionalista eszme és a világpárt része, nemzetközi mozgalom volt. Egyszersmind *nemzeti mozgalommá* tette az, hogy a magyar politikai közgondolkodásból nőtt ki s hogy 1919-ben a nép többségét képviselő új, nemzeti állam alapításával lépett a KMP a magyar történelembe.

Az ellenforradalom győzelme a KMP számára majdnem minden vonatkozásban teljesen új helyzetet teremtett. 1918–19-nél összehasonlíthatatlanul nehezebb feltételek között kezdett harcot a párt azért, hogy a magyar közéletben újra *tényleges politikai szerepet* vívjon ki. Szabó Ágnes referátuma, amely a „KMP történetének néhány kérdése” szerény címet viseli, azokat a megváltozott nemzetközi és hazai erőviszonyokat, szervezeti, mozgalmi körülményeket, a nemzetközi kommunista mozgalomban a kapitalista stabilizáció, majd a fasizmus uralomra kerülése idején végbemenő taktikai vitákat elemzi, amelyek meghatározták a magyar munkásmozgalom, benne a párt helyzetét és befolyásolták értékítéleteit.

A párt helyzete rendkívül ellentmondásos volt. Európa még reményteljes forradalmi mozgalmakkal volt teli, de Magyarországon ellenforradalmi diktatúra tombolt; a Kommunista Internacionálé a szociáldemokrata párttól való elhatárolódás jegyében a szovjet hatalom stratégiai célkitűzését ajánlotta az alakuló kommunista pártok programjául, Magyarországon pedig, ahol a forradalmi harc egyszer már legmagasabb fokát, a proletárállamot elérte, 1920 után a közvetlen cél nem lehetett több a demokratikus jogok kivívásánál. Az új típusú pártról folytatott vitában az önálló kommunista párt hiányának káros következményeire éppen a magyarországi tapasztalat volt a kirívó példa, Magyarországon viszont a párt létének egyetlen lehetséges módja a szociáldemokrata pártban és a reformista szakszervezetekben, az azok balatrolásáért végzett tevékenység volt. A magyar társadalom marxista elemzésének kimunkálása, reális stratégiai vonal meghatározása a legszélesebb körű demokratikus pártvitát igényelte volna, a párt léte azonban egyenesen megkövetelte a centralizmust és kizárta a demokráciát. S amikor Európa országaiban a náciizmus uralomra jutása következtében az antifasiszta harc a nemzeti függetlenség megvédéséért folytatott küzdelemmel párosult, Magyarországon a nemzeti aspirációk központjában az országot a náci államnak alárendelő területi revízió követelése állt.

Szabó Ágnes azt érzékelteti, hogy a bonyolult feltételek közepette milyen fejlődési fokozatokon át jutott el a párt a magyarországi társadalmi és politikai viszonyok reális szemléletéhez. A Horthy-rendszer első szakaszát a KMP „bonapartista diktatúra”-nak minősítette, amelyet az államhatalom növekvő önállósága és a kispolgárság politikai súlyának fokozódása jellemzett. Az ideológusok a rezsim bázisát a dzsentri-katonatiszti, hivatalnoki és városi kispolgári rétegekben látták. Az elemzés nem volt pontos, mert némileg lebecsülte a középrétegek körében jelentkező nagybirtok- és nagytőkeellenes jelenségeket. Mégis, a korszaknak azt a főproblémáját fejezte ki, hogy bár a középrétegeket objektív érdekeik szembeállítják az uralkodó osztállyal, a forradalomtól való szubjektív félelmük a demokráciával állítja őket szembe.

A helyzetelemzés nyomán a következtetés is felemás volt: a KMP helyesen vállalta azt a történelmi kötelezettséget, hogy a demokratikus jogok kivívásának élére álljon. Ugyanakkor a Horthy-rendszer megdöntését csakis a proletárforradalom és diktatúra keretében, az „osztály—osztály ellen” jelszavával kifejezett harc jegyében vélte kivívhatónak. A második Tanácsköztársaság jelszavának egyébként joggal bíralt fenntartását Szabó Ágnes érdekesen indokolta. Emlékeztetett rá, hogy a harcokra vállalkozó forradalmi érzésű törzsgárdát csak

egyértelmű harci cél mozgósíthatta. A jelszóban az eszme megnyilvánulását látták, feladása viszont az ellenforradalom rágalomözönében a szocializmus gondolatának okozott volna kárt. Mindemellett a jelszó fenntartásában kétségtelenül közrejátszott a nemzetközi forradalom kilátásainak túlértékelése és a világforradalomnak a Kommunista Internacionáléban meggyökeresedett koncepciója is. A morális, eszmei okon kívül még az is gátolta új stratégia kidolgozását, hogy a kommunista pártnak nem voltak olyan hagyományai, amelyek a demokratikus diktatúráért folyó harcot segítették volna.

Az 1936—37-es nagy változás bizonyos fokig a pártalakulást hozó 1918-ashoz hasonlított, amikor is külső impulzusok megerősítették, felgyorsították a politikai irányvonal itthon végbemenő felülvizsgálatát.

A demokratikus átalakulás stratégiájának kimunkálása nem az elmélet szférájában, hanem a párt gyakorlatában kezdődött.

Képes volt-e megújulásra maga a párt? Erre kereste a választ *Borsányi György* („A magyar kommunista mozgalom szociális összetételének kérdéséhez a két világháború közötti években”), aki a rendőrségi „fekete könyv” adatai alapján reprezentatív statisztikát állított össze a párt összetételéről. Jóllehet többen vitatták, levonhatók-e messzemenő következtetések az esetleges statisztikából, s magunk is azon a véleményen vagyunk, hogy a szociális összetétel automatikusan és közvetlenül nem befolyásolhatja a párt politikai profilját, tény, hogy a pártnak, mint élő organizmusnak fejlődésében mégis érvényesült a politikai és szociális elemek kölcsönhatása.

Ebben az értelemben figyelemreméltó *Horváth Zoltánné*: „A KMP tömegmunkájának, a legális és az illegális munka kombinálásának néhány kérdése a Horthy-fasizmus idején” korreferátuma, amely a párt szervezeti helyzetét olyképpen ismertette és periodizálta, hogy abból a politikai koncepció kialakítására következtetéseket vonhatunk le. Ő az első foknak a szakszervezetben folytatott illegális tevékenységet, azt követő lépésnek a legális és illegális munka ötvöztetésének magasabb fokát, a legális forradalmi munkaspárt, a MSZMP megteremtését jelölte meg.

A negyvenes évek politikai válsága kedvezett a parasztság általános demokratikus mozgalmának. Az ellenállás antifasiszta jellege a náciatsatlós nagybirtok egyeduralmának megtörését segítette elő, a nemzeti összefogás politikája pedig a reformok útján történő végrehajtást követelte meg. Ebben a helyzetben felismerte a kommunista párt, hogy a pártok szövetségére is szükség van, hiszen ez új, kedvező feltételeket teremthet az agrárátalakulás számára, olyanokat, amelyek között a paraszti demokratizmus hagyományainak hiányát pótolni lehet.

Kérdés, hogy a kommunista mozgalom talál-e olyan partnereket, akik képesek a progresszió előtt álló feladatok megértésére és alkalmasak azok megvalósítására, szembeszegülve a kormányzat demagógiájával és túllépve saját forradalom- és kommunistaellenes előítéleteiken. Szerencsés témaválasztás volt *Lengyel Klárának*, aki fontos problémát, a „népiesek”-nek a kommunista párthoz fűződő kapcsolatát, illetve a népieseknek a korabeli kommunista álláspontokra való reagálását idézte fel érdekesen dokumentálva.

Abban az időben, amikor a KP az agrárforradalom célját tűzte maga elé, elszigetelve magát a paraszti indítású demokratikus értelmiségiektől, a népiesek — szintén egyedül és szövetségesek nélkül — feladatukat abban látták, hogy ismereteket közöljenek a magyar faluról. Vitáikkal olyan érdeklődést váltottak ki, hogy a baloldaltól a jobbíg, minden irányzat felfigyelt rájuk. A baloldal — várható szövetségeseket keresett bennük, a jobboldal — saját szekérébe

akarta fogni a népszerű falukutatókat. A kezdeti szakaszban az irányzat fejlődése nem jutott el a politikai mozgalom szervezéséig. A KP és a népies mozgalom kapcsolatának második szakasza már a különböző értelmiségi területek és mozgalmak (mint Barta Miklós társaság, Ifjúsági Parlament, Wesselényi Reform Klub) útkeresésének időszaka, amikor is a kommunista eszmék hatására érlelődött a balratolódás. A kormány a kezdődő eszmei szövetséget politikai eszközökkel verte szét. A következő időszakban pedig, a Márciusi Front és a kommunista mozgalom viszonylag nyílt politikai együttműködésének megakadályozására, a kezdődő tömegmozgalmak elfojtására gátlástalanul adminisztratív eszközökhöz folyamodott. Még az 1938 után bekövetkező éles polarizáció után is (vagy éppen azért) a népies baloldal kitartott e szövetség mellett, sőt előrelépett, a magyar falu társadalmi politikai programját továbbfejlesztette.

Szakács Kálmán („A KMP agrárpolitikája 1920–1944”) meggyőző fejtegetéseivel összevetve, felmerül a kérdés, jogos-e Lengyel Klára szemrehányása azért, hogy a népies mozgalom a 20-as évek végén nem állt össze, csak „időnként” politikai szervezetbe, és hogy „túlértékelte saját jelentőségét”? Indokolt és célszerű-e a Márciusi Frontban tömörült népi frók ellen indított per kapcsán, majd a 40-es években nagyobb nyíltságot, forradalmi platform meghirdetését követelni tőlük?

Úgy tűnik, a szemrehányások nem jogosak. A nemzeti kérdés sajátos nacionalista kezelésén kívül (pánszláv és pángermán veszélyre hivatkozó harmadik út, dunavölgyi együttműködés magyar szupremáciával) a népiesek útjára, a sok megtorpanás ellenére is, az előrehaladás a jellemző. Aligha lehet túlértékelni azt az erőfeszítést, amelyet az uralkodó ideológiától való elszakadás, a társadalmi valóság feltárása érdekében tettek, és a politikai döntést, amelynek révén eljutottak a munkás-paraszt szövetség gondolatáig.

A forradalmi baloldallal kötött szövetség szempontjából nem az a döntő, hogy az egyik szárny jobbra ment, hanem az, hogy a differenciálódás következtében a radikális balszárny a szervezeti kapcsolatokhoz is eljutott. A népieseket nem bírálhatjuk azért, mert nem álltak a kommunista párt platformján, mint ahogy a korabeli kommunista sajtó sem kérte azt tőlük. A KP álláspontjával való azonosulást azért nem követelhetjük, mert az meghaladta volna saját mozgalmuk lehetőségeit, de azért sem, mert a KP-nak a társadalmi átalakulás, a földkérdés megoldásáról és szövetségi politikáról éppen ekkor, a népiesekkel kölcsönhatásban alakult ki új álláspontja.

Érdeklődéssel fordult a KP a polgári-kispolgári pártok felé is, tudva, hogy szövetségeseiket csak az ellenforradalmat bírálók táborában kereshet. *L. Nagy Zsuzsa* „Az 1918–1919-es forradalmak hatása a liberális ellenzéki pártokra” című referátuma a polgári ellenzéknek azt a kettős arculatát rajzolja meg, amelyet egyrészt a 18–19-es forradalmak nagy élményei és a vereség hatása, másrészt a rendszer iránti lojalitás jellemzett. Az 1918 előtti és utáni liberális ellenzék folytonossága megszakadt azzal, hogy a forradalmak bukása elsöpörte a polgári demokrácia híveit tömörítő pártokat, a válságot az emigráció még személyi veszteséggel is tetézte.

Az 1920 utáni liberális ellenzék, az 1918-előtti kormányzattal szembenálló radikálisokhoz képest, jobbra került. Elfogadta az ellenforradalmi rendszert, de liberalizálására törekedett. Még a polgári érdekekért sem alkalmazott radikális eszközöket. Magatartásának negatív vonásai visszavezethetők a megriadásra, amelyet a kormányzat állandó fenyegetései váltottak ki. De oka volt a félelem is a proletariátus „békés”, alkotmányos felülkerekedésétől.

A KMP megítélése szerint a liberálisok náciellenessége volt az a pozitív mag, amelyre az együttműködés épülhetett. Milyen kilátásai lehettek az együttműködésnek? Elég rugalmas volt-e a kommunista párt? Volt-e készség a liberális pártokban a közeledés elfogadására? Ezekre a kérdésekre — noha L. Nagy Zsuzsa korreferátuma vitára serkentett volna — nem kaptunk választ.

A polgári ellenzék és a forradalmi munkásmozgalom közé hosszú ideig áthatolhatatlan falat vont a nacionalizmus. A Kommunista Internacionálé és a kommunista párt az antifasiszta egységfront kapesán jutott el a felismeréshez, hogy a nemzeti keretek, hagyományok, sajátos nemzeti törekvések sok tekintetben meghatározzák a társadalom átalakításáért vívott harc ütemét, formáját és szövetségi politikáját.

Pintér István „A KMP népfrontpolitikája és a nemzeti kérdés” c. korreferátuma azt a folyamatot vázolta, amelynek során az osztályharcnak ezek, a nemzetköziséget és nemzeti érdeket, az osztályharcot és az osztályszövetséget egyszerre erősítő vonásai kerültek előtérbe. Bekövetkezett a történelemben ritkán előforduló helyzet, hogy a különböző társadalmi osztályok és rétegek többségének érdekei egy fő kérdésben találkoznak. A fasiszmus elleni harc olyan alapkérdés volt, amelynek minden más kérdést alá lehetett és alá kellett rendelni.

A magyar történelem szerencsétlensége volt, hogy a polgári-kispolgári pártok nem ismerték fel ezt a — *Pintér* szavaival szólva — „történelemben ritkán előforduló helyzetet”. Annál nagyobb elismeréssel adózhatunk a kommunista pártnak, amely a nemzeti haladó erők összefogásával és javaslataival a legtöbbet tette a dunavölgyi rendezés érdekében. *Csatári Dániel* korreferátuma („Osztályharc és nemzeti kérdés”) nagy hozzáértéssel elevenítette fel a KP akkori állásfoglalásait. A KP figyelmeztető szóval fordult mindazokhoz, akik alávetették magukat annak a sovinizmusnak, amelynek segítségével a kormány szétverte a nemzeti haladó erők összefogását szolgáló felvidéki és erdélyi mozgalmakat. „Magyar revíziót remélni a Hitlerrel vívott közös háborútól . . . naiv ábránd, vagy tudatos nemzetcsalás. A trianoni békét lehet úgy is revidálni, hogy ráadásul elvessz az is, ami Trianonban megmaradt: Magyarország függetlensége.”

A nemzeti egyetértés ápolására szervezett mozgalmak szétverése, a német hadicélok érdekében született bécsi döntések kölcsönös sérelmek táptalajává lettek. A „nacionalizmus párbeszéde” valóban csak szenvedést hozott.

Ila nem is ért el sikert a párt, mégis ébrentartotta a nemzeti és társadalmi érdek azonosságának gondolatát, a nemzetközi munkásmozgalom és a népek nemzeti felszabadításának megbonthatatlan egységét, a valódi nemzeti érdekek tiszteletét. *Csatári* a szekció ülés valamennyi résztvevőjének nevében a „nemzeti kizárólagosságot megszüntető utókornak az elismerését” tolmácsolta azoknak, „akik át merték lépni az akkori korszak nemzeti egyeduralmat hirdető hivatalos ideológiáját”.

*

Örömmel tapasztaltuk, hogy a népi demokratikus korszak problémái nagy érdeklődést váltottak ki az ülészakon. Részletes beszámolót érdemelnének mind a referátumok, mind a korreferátumok és hozzászólások. Mivel azonban nagyrészüket a szerzők különböző megjelent, vagy nyomdában levő írása amúgyis tartalmazza, ehelyütt csak az elmélettörténeti szempontból újszerű megállapítások, vagy a régebbi keletű, de nyílt vitában most megformulázott véleménykülönbségek, továbbá a kifejezetten új kutatásokat tartalmazó felszólalások ismertetésére vállalkozhatunk.

• Szabó Bálint „A szocialista átalakulás népi demokratikus útja és a párt politikai irányvonalának főbb kérdései a felszabadulás után” c. referátumának már kérdésfeltevése is izgalmasnak mondható. Célja a fejlődés objektív következményeinek és az azokra adott szubjektív válaszoknak az összevetése volt a népi demokrácia történetének mindkét szakaszában. A népi demokratikus forradalom korszakát (1944—1948) a korábban kidolgozott stratégiai vonal realizálása és túlhaladása korszakának tekinthetjük, amelyben a főkérdések: a demokratikus átalakulás, a gazdasági újjáépítés, a munkáshegemonia kivívása és továbbfejlesztése egymással kölcsönhatásban voltak. Ezeket helyezte előtérbe az ország objektív helyzete, a párt számára ezek voltak azok a politikailag, társadalmilag központi problémák, amelyeknek megoldása a szocialista forradalom kivívását eredményezhette. Az államhatalom osztálytartalmának demokratizálás útján történt átalakítása, az újjáépítés szükségleteiből kiinduló tökekorlátozás és a tulajdonviszonyoknak fokozatos átalakítása objektíve, a munkáspártok hegemoniája és a kommunisták kezdeményezése szubjektíve, megteremtették a szocialista forradalom győzelmének feltételeit. A társadalmi-állami élet átalakítása, gazdasági építés és munkáshegemonia — ezek voltak és maradtak 1948 után továbbra is a főfeladatok, amelyeknek helyes megoldása újabb nagy társadalmi lendítőerővé válhatott.

Kérdése indokolt: az antifasiszta harcból kinőtt stratégiai vonal időtállóan, illetve továbbfejleszthetőnek bizonyult-e a harc második, 1948-cal kezdődő szakaszában, vagy elkerülhetetlen volt a harc első szakaszának győzelmes befejezése után a győzelmet elősegítő koncepció megváltoztatása? Érdeme Szabónak, hogy értékesítve a múlt évek kutatásait, figyelmet fordít az 1948 után felülkerekedett szektás irányzat elméleti és történeti előzményeinek feltárására. Szakít a párttörténetben korábban otthonos felfogással, amely szerint a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusától az antifasiszta fronton keresztül a népi demokratikus forradalom és szocialista építés idejéig folytatódó, egyenesvonalú fejlődés ment végbe, amelyet aztán ismert nemzetközi és munkásmozgalmi tényezők következtében más, szektás irányvonal váltott fel. Ezen a történelmi állásponton komoly rést ütött a MSzMP KB-nak 1962. évi, a személyi kultusról hozott határozata, amely ráirányította a figyelmet az 1948 után felülkerekedett irányvonal elméleti és személyi előzményeire. Nem térünk ki ezúttal ezekre a történeti előzményekre, sem a nemzetközi vonatkozásokra. De figyelmet érdemel a szektás fordulat egyik fontos elméleti momentuma: a második Tanácsköztársaság, illetve a szovjet rendszer jelszavának már több oldalról elemzett és bírált fenntartása. A jelszó nemcsak a proletárdiktatúra gondolatához való ragaszkodás pozitívumát, hanem azt a negatívumot is tartalmazta, hogy a szovjeteket a szocializmusnak nemcsak első, hanem egyetlen formájának tekinti a párt. Az antifasiszta mozgalom nagy élménye nem jutott el az általánosítás színvonalára, ezért az antifasiszta mozgalmat és a belőle kifejlődött hatalmat nem *egy* folyamat két fázisának, hanem egymástól minőségileg különböző két szakasznak kezelte. Ebből következett, hogy 1944—48 csak átmenet lehetett, amelynek befejezése után a „klasszikus formához” *tért vissza* a pártvezetőség. Rákosi a proletárdiktatúrát azonosította a szovjetrendszerrel. Ezért az átmenet idején tagadta a proletárdiktatúra szükségességét, a szocializmus győzelme idején viszont a proletárdiktatúrának szovjet formáját sürgette, sőt formailag is teljes azonosságot követelt.

Még nagyobb eredményeket hozott volna a vitaülés, ha a referátum kitűzött céljához következetesebb lett volna. Kutatási eredmények bemutatása, nem pedig

— helyenként — a megtörténtek igazolására törekedett volna. Így pl. amennyire egyetértünk vele, hogy a nagyhatalmak politikája döntően befolyásolta a magyar belpolitikát és a távlati koncepció kialakítását, annyira óvunk attól, hogy a szektás irányvonal felülkerekedését a nagyhatalmak együttműködésében bekövetkezett változással igazoljuk. Ez a felfogás nem mondja ki, de feltételezi, hogy az 50-es években bekövetkezett helyzetre más kommunista válasz nem adódhatott.

Hasonlóan foglal állást a szerző az 1953-as határozattal kapcsolatban is. Amennyire helyesen mutat rá, hogy a párt maga volt az, amely a szocialista építés addig követett gyakorlatának felülvizsgálatát kezdeményezte, annyira elhamarkodott megítélés az, hogy a határozat kielégítő — a helyzet komolyságának megfelelően mélyenszántó, az összefüggéseket feltáró — lett volna.

Az 1953-as határozatnak nem annyira tartalma, mint inkább *ténye* volt óriási horderejű. A határozat nem ment túl azon, hogy rámutatott a káros jelenségekre az iparosítás, a mezőgazdaságfejlesztés és a proletárdiktatúra gyakorlatában, valamint a párt vezető szerepének értelmezésében. De azáltal, hogy változásokat hozott, a kezdeményezést béklyózó feszültséget feloldotta, hatalmas erőket szabadított fel. Lehetőséget teremtett új gyakorlat és elemzés számára, de az önismeret hiánya — mint a történelem bizonyítja — a szektás irányzat újra-felelevenedése és időnkénti eluralkodása előtt sem zárta el az utat. Ha általában — helyesen — a szektárianizmus és revizionizmus egymást tápláló kölcsönös viszonyára utalunk az 1953—56 közötti években, nem kerülhetjük meg a magában a határozatban, tehát az indulásban rejlő fogyatékokat sem.

Módszertani szempontból hasonló kritikai reflexiókat vált ki az új gazdasági mechanizmus bevezetésének történeti előzményeit tárgyaló néhány mondat. A magunk részéről történetietlennek tartjuk azt a nézőpontot, amely a politika elsődlegességét és az elsődlegességnek az 1957—60-as években elhatározó jelentőségét lekicsinyli. Vannak közírók, akik az új mechanizmus bevezetését csupán gazdasági szükségszerűségekre, az objektív helyzet érettségére alapozva 1957—58-ban követelték volna, figyelmen kívül hagyva, vagy lebecsülve a gazdasági mechanizmus átszervezésének döntő, szubjektív társadalmi-politikai feltételeit. Óvunk azonban a referátumban jelentkező felfogástól is, amely teljes egészében igazolja a bevezetés időpontjának megválasztását. Igaz, hogy „az új gazdasági mechanizmus nem a korábbi koncepció tagadása”. De hozzá kell tennünk: nem is egyenes folytatása.

Őszinte igyekvés érződik a referátumból, hogy elkerülje a sémákat vagy agitációs érveket. Egyetértünk Szabó Bálint igényével, amely szerint „a marxista történetírás nem vállalkozhat csupán a tények objektivista, közönyös regisztrálására. Többek közt feladata azoknak a folyamatoknak a tisztázása, amelyek nem mentek végbe, bár a valóságban végbemehettek volna.” Valóban, ez az egyetlen mód arra, hogy a különböző tendenciák jelenlétét, kölcsönhatását kimutathassuk. Egyetértünk a szerző figyelmeztetésével is, hogy „a törekvés csak akkor eredményes, ha a kutatás a történelmi valóság talaján marad”. Ennek szem előtt tartása eredményezte az alább ismertetett vitát is, amely a korreferátumok után a szekcioulás résztvevői között kibontakozott.

Két fordulat volt-e? A negatív tendenciáktól mentes *első*, amely az antifasiszta küzdelem konzekvenciáit következetesen végrehajtotta, meggyorsította és betetőzte a szocialista forradalomért vívott harcot, és az ettől elváló második, amely az előző szakaszban kialakult stratégiai vonalon erőszakos változást eszközölt? Ez utóbbi fordulat a referátum szerint „a párt politikájában

nem előbb és nem később következett be, mint 1948 végén, 1949 elején". A szekció munkaértekezletén a korreferátumokban és a hozzászólásokban felsorakoztatott gazdag adatok alapján vita keletkezett a fent jelzett felfogásról.

Több hozzászóló boncolta, milyen mértékű összefüggés áll fenn a nemzetközi helyzet alakulása és a belpolitikai fejlemények között. Lehet-e a népi demokratikus forradalom kibontakozását, eredményeit, a stratégiai irányvételt és a pártközi viszonyok alakulását 1944 és 1947 között (mikor az ország hadszíntér volt, illetve megszállási státusz alatt állt) túlnyomórészt a belső viszonyokból levezetni? És fordítva: indokolt-e az állami, politikai, gazdasági életben végrehajtott szektás intézkedések és vonalvezetés közvetett és közvetlen okát a nemzetközi politika alakulásában keresni, arra visszavezetni? (Akkor, amikor az ország alapjában egységes társadalmi viszonyokkal, nemzeti önállósággal és a gazdasági helyreállítás, meg az egységes tulajdonviszonyok eredményeképpen bizonyos gazdasági stabilitással rendelkezett.) Volt-e a megvalósulttól eltérő koncepció realizálására lehetőség, vagy a történelem csak egyetlen alternatívát tárt a MDP elé?

A kérdések megválaszolásához értékes adalékkal szolgáltak az ülészak korreferátumai. *Blaskovits János* „A MKP III. kongresszusának ideológiai jelentőségéről” tartott korreferátumában elsősorban azokat az elméleti eredményeket méltatta, amelyeket a népi demokratikus átalakulás és a szocialista átalakuláshoz vezető közös út koncepciójának kidolgozásában, a forradalom menetének gyakorlati meghatározásában értek. A III. kongresszus továbbfejlesztette az 1936-os években már megkezdett vitát az új demokratikus állam-hatalom jellegéről és annak szocialista elemeiről. Meglátta az új népi demokratikus hatalomban az osztályszövetség új formáját, az 1919-esnél szélesebb kiterjedését, benne olyan erőt üdvözölt, amely maga is hat a társadalomra és gazdaságra a szocialista forradalom kibontakoztatása érdekében.

A népi demokratikus országok kommunista pártjainak ez időbeli kongresszusai, a marxista államelméletet továbbfejlesztve, saját korábbi forradalom-elméletüknek és az adott országok történelmi hagyományaiból adódó formáknak a szintézisét teremtték meg. Az európai kommunista pártok az államhatalom demokratikus úton történő megragadásának programját, a szocialista forradalom új alternatíváját tárták fel, amely a többpártrendszer és a demokrácia régi formájának fenntartásával megkönnyítheti az átmenetet. Mindebből világosan következik, hogy *volt* alternatíva (sőt részben meg is valósult), amely eltért az 1948 után felrajzolttól. Logikusabb, egyszerűbb lett volna tehát 1948 után a körvonalaiiban már kialakultat, mint a vélt klasszikust folytatni.

A reális helyzetelemzéshez hozzájárult az imperialista államok kelet-európai céljainak felismerése. *Ságvári Ágnesnek* „A kül- és belpolitika kölcsönhatása 1944—47-ben” c. korreferátuma azzal foglalkozott, hogy a nemzetközi tárgyalások menete, az ott kötött megállapodások, a kelet-európai államok növekvő összetartozása és a nyugati blokk összekovácsolódása miként tükröződtek a belső osztályok, pártok, politikai csoportok fellépéseiben. Utalt rá, hogy az amerikai politikában a II. világháború idején alakult ki komoly érdeklődés Kelet-Európa iránt. Politikusait az USA helyzete, nemzetközi kötelezettségei és az itteni viszonyok megismerése arra az elhatározásra készítette, hogy a demokratikus erőket támogassák. Az 1947. évi éles polarizációban a demokraták maguk is válaszút elé kerültek, egyik részük a 45-ös alapon szervezett új ellenforradalmiság, másik részük a szocializmus támogatójává vált. Hogy ezek a változások mely kérdésekben követeltek irányváltást és mely területeken éppen

az 1944—47-es szövetségi politika lett volna az imperialista támadás kivédésére a legalkalmasabb, erről a korreferátumban nem, de a vita során szó esett.

Adtak-e választ az antifasiszta harcban keletkezett hagyományok, a népi demokratikus gyakorlat a szocialista építés idejének ideológiai és politikai kérdéseire? Ez volt Kiss György „A Magyar Szocialista Munkáspárt nemzetkonceptiójának helyes értelmezéséről” elhangzott korreferátuma egyik részének és Simon Péter „A magyar mezőgazdaság szocialista átszervezésének történelmi útja”-ról szóló referátumának mondanivalója. A kommunisták és a szociáldemokraták kapcsolatáról több tanulmány jelent meg. A szerző ezek ténybeli megállapításait nem ismételte. De hangsúlyozta az önálló állásfoglalás szükségességét, mikor arra hivatkozott: „az SzDP ideológiai bírálatának helyét vádaskodás foglalta el. Tisztességes csak az, aki maradéktalanul mindig és mindenben elfogadta a kommunista véleményt. Ezt az álláspontot sem a történeti előzmények nem indokolták, sem pedig a kommunista álláspont.” Óvott a példák misztifikálásától, a rossz párhuzam felállításától, különösen a magyarországi szociáldemokrácia megítélésének ügyében. „Az SzKP nem adhatott választ a magyar kérdésekre, mivel 1917-ben a proletárforradalom a mensevikek *ellenére* győzött... 1948-ban Magyarországon *egyesült* a két munkáspárt.” Kiss György kérdéseit még nem a megoldás, de mindenesetre a további kutatás igényével vetette fel. Tisztázni kell, miért nem történt meg a szociáldemokrata ideológia tényleges bírálata. Hogyan befolyásolta ez a körülmény az egyesült párt ideológiai munkásságát? Az éles belső harcok idején nem folyt harc a tisztázásért, mert a baloldal akkor a pártegység érdekében lemondott a jobboldal éles bírálatáról. Nem folyt harc a szakításkor sem. Akkor a szervezeti tennivalók szorították háttérbe az elvi analízist. Végül is a szakítással megtörténtnek vették a kritikát. Az egyesülés után pedig a vitát a szociáldemokrata múlt érdemeinek elhallgatása, a volt szociáldemokraták félreállítása pótolta. Ez gyakran a meg nem cáfolt érvek és a gyakorlatban le nem járatott nézetek felevenedéséhez, sőt látszólagos igazolásához vezetett.

A történelmi múlt feledése, sőt a népi demokratikus út hagyományainak meg nem értéke volt az agrárpolitikában bekövetkezett negatív fordulatnak is egyik összetevője. A mezőgazdaság szocialista átalakítása előzményeinek újszerű tárgyalását hallhattuk *Simon Pétertől*.

A hagyományoknak, a nemzeti sajátosságok értéének különösen nagy szerepe van falun a szocialista termelési forma kialakításában. Simon Péter nem törekedett ismételésekre. Leírás helyett a mezőgazdaság átszervezésének néhány társadalmi vonatkozásáról szólt, mert — mindt mondotta — „a mezőgazdaság szocialista átalakításának fogalmát nem szabad leszűkíteni a pusztá átszervezésre”. Az MSzMP politikájának hagyományait kutatva, értékes megállapításhoz jut el, amikor a „horizontális kép mellé állítja a vertikálisat is”: a mezőgazdaság szocialista átalakításának nemcsak folytatása van az átszervezés után, hanem előzménye is volt az átszervezés megkezdése előtt. A hagyományok keresése, feltérképezése és a fentebb vázolt „másik alternatíva” keresése jellemezte Simon Péter felszólalását. Ő az 1948-as áprilisi határozathoz hasonlóan a földművesszövetkezeti mozgalomban látta azt a hagyományos szervezeti formát, amely kezdetben az egymásrautaltság gondolatát ébresztette, a parasztgazdaságot az állami nagyiparral természetesen összekapcsolta, majd a kisgazdák támogatása révén a szövetkezeti termelés kezdeményezője lett, mégpedig úgy, hogy benne az állami támogatás az állami ellenőrzéssel párosult.

Simon Péter két ellentétes tendenciát állít szembe. Az 1944—47-es években, 1948 elejéig, amikor a későbbinél lényegesen kedvezőtlenebb feltételek között is sikerült — széles szövetséget létrehozva a burzsoázia, közte a falusi burzsoázia ellen — politikai harcban győzelmet elérni. „Mi a kulákság elleni osztályharcot, mint politikai harcot, a későbbi hivatalos beállítással ellentétben, nem 1948 után vívtuk meg, hanem döntő mértékben 1946 nyarától 1947 őszéig . . . kiszorítottuk a kormányból, jelentős mértékben a helyi közigazgatásból is.” A következő periódusban, a győzelem után az osztályharc dogmatikus felfogásának nevében a megvert ellenség ellen gazdasági kényszert alkalmaztak. A szocialista offenzíva érdekében az érdekek szembeállítására lett a cél. A vezetés egy rétegre mért csapással és a többi leválasztásával kívánta a szocialista offenzívát előkészíteni. A referátum kimutatta, hogy az új koncepció a hatalom megragadásával függött össze és az ennek megfelelő irányvonal módosítás fokozatosan, de egyre gyorsuló ütemben ment végbe. Tehát nem két külön fordulatról, hanem egy fordulat különböző fokairól beszélhetünk a parasztpolitikában is.

A közgazdasági kérdéseket tárgyaló korreferenseket is, a jelen problémáinak ismertetése mellett, elsősorban az átmenet problematikája foglalkoztatta. *Szántó Györgyné* témája „A nemzeti jövedelem növekedési dinamikája” volt. Sorra vette a nemzeti jövedelem növekedésének elemeit, s taglalta a termelékenység és a nemzeti jövedelem alakulásának az összefüggéseit. *Bieber Ilona* „Az iparosítási politika és a magyar ipar szerkezetének átalakulása” c. korreferátumában sok érdekes problémát érintett. Dolgozata legfőbb értéke talán kérdésfeltevéseinek élessége. Feltehetően ezek elvont jellege keltette azt a benyomást a hallgatóságban, hogy mintegy igazolni kívánja a mindenkor megvalósult vonalat. Úgy tűnt, hogy jelentéktelennek, esetleg időszerűtlennek minősítette a „másik alternatívát”, a délkelet-európai hagyományos nacionalizmusnak tudatosan ellenszegülő, 1947-ben a szocializmus adta lehetőségek felismeréséből adódó új gazdasági kezdeményezéseket. *Bieber Ilona* azt állította, hogy nem két, csakis egy koncepció volt lehetséges. Fejtegetéseiben azonban bizonyos ellentmondás jelentkezett.

Szerinte az iparfejlesztésnek egyedül ez az útja volt járható. Elfogadhatónak, történelmileg indokoltnak tudjuk, hogy Magyarország számára sok ok miatt éveken át az extenzív iparfejlesztés látszott a legcélszerűbbnek. De az az állítás, hogy ezekben a viszonylag elmaradt országokban, struktúrájuknál fogva, az iparosítás követelményeinek eleve csak az extenzív fejlesztés felelt meg, történelmileg nem igazolható, — csak abban az esetben, ha — amint azt a szerző tette — egyedül lehetségesnek az autarchiás fejlődést tekintjük. Ha azonban az 1947-es kísérletet folytatva, az imperializmus ellen tömörülve, a szocialista együttműködés más útjai kerültek volna napirendre, az extenzív fejlesztésnek sok káros következménye elkerülhető lett volna. Vajon az autarchiás iparpolitika „gazdasági szükség” lett volna, — mint *Bieber* állítja? Semmi esetre sem, mivel más gazdasági terv is volt. Ha viszont *politikai* szükségesség volt, felmerül a kérdés; helyes felismerés sugallta-e? Az a kijelentés, hogy az 50-es évek gazdaságpolitikája a „felszabaduláshoz képest korszerűbb ipart teremtett”, szocialista országban nem lehet történész számára megnyugtató felelet. Az eredményt ahhoz kell mérni, mennyire aknáztuk ki az adott lehetőségeket.

A korreferátum és hozzá csatlakozva *Mérei Gyula* az integrációnak akár legkezdetelegesebb formáját is csak bizonyos fejlettségi szinten álló, hasonló struktúrájú országok számára tartotta megvalósíthatónak. E feltételezésnek

egyenes következménye az autarchia igazolása. Az 1953-as határozat viszont az autarchiás irányvonal kudarcát ismerte be.

Joggal merül fel a kérdés, mivel mérjük egy irányvonal indokoltságát? A szükségességét hangoztató kijelentéssel vagy az objektív valósággal? A történelem utólag számonkérheti-e a párt elméleti munkájától a valóság reális szemléletét, vagy az ellentmondás *tényének rögzítését* tudjuk-e be érdeméül?

Nincs helyünk a többi, a paraszti pártokkal és az 1960-as évektől a munkásosztály körében folytatott szociológiai vizsgálatokkal foglalkozó hozzászólások teljes ismertetésére. De az 50. évfordulóját ünneplő párt hagyományaihoz és a mai eszmecserék légköréhez méltónak érzem, ha a beszámolót a jelen fejlődésünk kérdéseit érintő vitákról szóló tudósítással zárom.

Egyik póluson állt *Szamel Lajos* és *Vészi Béla* korreferátuma. A két felszólalásban közös, hogy a politikai-állami formákat nem általános elvek szerint, hanem összehasonlító eszközökkel vizsgálták. Kutatták a szocialista építést optimálisan segítő politikai mechanizmust.

A gazdaság és politika viszonyában Vészi is az objektív és szubjektív elem helyét kereste. Nem elégedett meg a gazdaság meghatározó szerepének és a politika viszonylagos önállóságának általános jellemzésével, hanem a kölcsönhatás történetének áttekintésére törekedett. Míg a hatalom meghódításának útján a politikai és gazdasági célok szorosan egymást követve és feltételezve kerültek napirendre, „a hatalom meghódítása után, már a hatalom közvetlen kivívásának időszakában és azután elmaradt a sikeres folytatás”. Így jut el a következtetéshez, hogy az 50-es évek elején „a hibák együtteséről van szó, amelyben egyaránt szerepet játszott a politika elsődlegességének torz, szubjektív értelmezése, s a gazdaság meghatározó szerepének vulgáris, a termelőerők megszervezésére egyszerűsítő felfogása”.

Igazolhatták-e a nemzetközi és belső osztályharc körülményei a hibák egész rendszerét? Vészi ezt vitatja. „Felmerül . . . a kérdés — mondja —, hogy realisabb, tudományosabb megközelítése a gazdasági-politikai viszonyok vizsgálatának megmutatni volna, hogy a gazdaság fejlesztésének irreális célkitűzései nem szolgáltatták még azokat az egyébként önmagukban is vitatható politikai célkitűzéseket, amelyeket szolgálni kívántak általa.” A téves politikai megítélésből származó gazdasági aránytalanság politikai konzekvenciákat vont maga után. Az elemzés nagyon is aktuális mondanivalója az, hogy „a politika elsődlegességének szubjektív felfogása szűk praktikizmusba ment át. Végül is a politika áldozatul esett egy előzetesen nem megfelelően kialakított politika által kezdeményezett gazdaságpolitikának.” Ebből egyesek a gazdasági törvényeknek ösztönös társadalomátalakító hatást tulajdonítanak. Pedig az egész átmenet idején a gazdasági fejlesztés politikai-hatalmi feltételeinek megteremtése a meghatározó, — természetesen ha az a korszerű gazdasági fejlesztés irányába hat. A mai kort az jellemzi, hogy gazdaság és politika kapcsolatában a korábbi társadalmakénál közvetlenebb, erőteljesebb kapcsolat következett be.

A szocialista építés meggyorsulásán munkálkodva, a politika ma mindennek előtt a gazdasági hajtóerők felszabadítását követeli meg. Ilyen értelemben a reform gazdasági indítékai egyben politikaiak is. És fordítva, az irányítási rendszer megváltoztatása *közvetlenül* politikai vonatkozásokat is hord magában. A közeljövőben foglalkozni kell azzal, hogy a gazdasági irányítás reformja hogyan hat ki államhatalmunk egész rendszerére.

Szamel Lajos még élesebben fogalmazott. Állami alaptörvényünk elveit és — államigazgatásunk történelmi kialakulására alapozva — annak gyakorlatát

vetette össze a követelményekkel. A tennivalók meghatározásánál nem „egyrészt-másrészt” bírálatot gyakorolt, hanem elemzést végzett, s ha kellett, hittétellel merevedett gondolatok boncolását is vállalta. Elismerte, hogy a ma is érvényben levő alkotmány a szocialista politika alapelveit volt hivatva jogi formába önteni. De rámutatott azokra az alkotmányban rejlő fogyatékokra is, amelyek lehetővé tették bizonyos időszakokban az alapelvek megsértését, illetve amelyek nem vetettek gátat az alkotmány eltorzításának. Az credendó hibák egyikét Szamel az 1936-os szovjet alkotmány „meglehetősen pontos másolásában” jelölte meg, amely nemcsak hogy a mi 49-es társadalmi-politikai viszonyainknak nem felelt meg, de nem valósította meg az „alkotmányosság szempontjából azt a maximumot, amelyet a maga idejében is megvalósíthatott volna”.

A másik — és törvényalkotásunk szempontjából nem kevésbé lényeges — hiba az alkotmány „keretszerűségé”-ben, „deklaratív jellegé”-ben rejlik. A kezdetben rugalmasnak tűnő, valójában ártalmas keretszerűségről kimutatta, hogyan szolgálta a személyi kultuszt és az alkotmánnyal ellentétes intézkedéseket, ugyanakkor, mikor kétségtelenül teret adott annak is, hogy egy sor intézmény túlhaladjon az alkotmány formai keretén.

A tanácsrendszer működésének vizsgálatában az elveket szembesítette azok megfogalmazásával, a megfogalmazást pedig a realizálással. A mechanizmus működésének fékjét abban látta, hogy a tanácsok kezéből a tényleges döntési jog a hierarchikus felépítettségű hivatali intézmények, szakigazgatási szervek kezébe került. Sem a jogszabályalkotás ellenőrzésére, sem az állampolgári jogok érvényesítésére ezideig nincs határozott elképzelés.

Szamel a tanácsrendszer hatalmi szervként működésének csakúgy, mint az alkotmány tényleges érvényesülésének biztosítékát az „állampolgári jogok materiális biztosításának megeremtésében”, e jogok érvényesítéséhez szükséges fórumok: pl. az ügyészség hatáskörének kiterjesztésében, valamint a lakosság és tanács jobb kommunikációs kapcsolatának kiépítésében jelölte meg. Amikor a „valóságos tanácsrendszer megeremtéséért”, az állampolgári alapjogok tényleges érvényesítéséért szállt síkra, annak szükségességét hangoztatta, hogy az állampolgári jogokkal szemben valóságos kötelezettségek feleljenek meg, a szocialista állami elvek nevében lépett fel. A szocialista állami elvek ui. a burzsoától nem csak osztálytartalmukban különböznek gyökeresen, hanem egyre inkább abban is, hogy az egyik oldalon a *meghirdetett* jogoknak a másik oldalon *vállalt* kötelezettségek, azok elmulasztása esetén repressziók, az elveknek realizálható gyakorlat feleljen meg.

Szamel Lajosnak fejlődő állami életünket is a követelmények szintjéről bíráló fejtegetései sokban különböztek *Szigeti József* előadásának alapgondolatától. A korreferátum tárgya „A marxista—leninista elmélet alkalmazásának tapasztalatai Magyarországon 1956—1968” volt. Szigeti lényegében két szakaszra osztotta a korszakot. Az elsőben a „dezideologizálási tendenciáról” szólt, amikor a szaktudományosságra törekvés a történelmi materializmus elveitől való eltávolodással párosult. A mai periódus jellegzetességének a „szaktudományos és általánosító jelleg szoros kapcsolatbakerülését” jelölte meg, amikor a marxizmus „osztályszempontból zárt”, „gondolati szempontból nyílt rendszer”-ében új tudományos felfedezésekkel „mélyebbre lehet vinni és meg lehet szilárdítani egy-egy önmagában igaz és helyes tétel helyességét”. A jelenleg folyó eszmecsere k veszélyét tehát, fentiekből kiindulva, az új kutatási területek és nézetek megjelenésében, a különböző nézetek társadalmi megalapozottságáról folyó vitákban keresi.

Úgy tűnik, a szerzőt az az aggodalma, hogy az új keresése észrevétlenül vagy kritika nélkül a marxizmus revíziójához vezet el, mindenekfölött az alaptételek védelmére készíti. Vajon mi más oka lenne ama kérdésállításnak, amely 1958 után — tehát a politikai konszolidáció eredményeként és az MSzMP kulturpolitikai tézisei megfogalmazásának idején — az általánosságokat marxizmusnak hirdető nyilatkozatok kritikájával, és az új jelenségek megfogalmazásának igényével fellépő kísérleteket „dezideologizálásnak” minősíti-e? Az irányzatok különválását a társadalmi struktúra differenciálódásával magyarázó gondolatokat pedig ellenséges osztályálláspontot magában rejtő ideológiai eltérésnek tekinti? Ha e gondolatmenethez hűek maradunk, „ideológia” rangjára ezek szerint csak az alaptételek ismétlését emelhetjük, a kutatható problémák körét viszont a részkérdésekre kell korlátoznunk.

A résztvevők nevében a vitát lezáró *Berend T. Iván* elégtétellel állapíthatta meg, hogy rövid néhány év alatt kialakult a népi demokratikus korszak problémáival foglalkozó kutatóknak az a köre, amely áttekinti a korszak történelmi-politikai és társadalmi vonatkozásait. Az MSzMP által teremtett kedvező légkör lehetővé teszi, hogy kutatási elemző tevékenységünket az 1948 utáni időkre is kiterjesszük. Ezt a ma is ható társadalmi-gazdasági folyamatok jobb megértése egyenesen meg is kívánja. Ha a történettudomány megbízhatóságához elengedhetetlenül szükséges egzakt módszert következetesen alkalmazzuk — és ez alól a népi demokratikus korszak történetírása sem kivétel —, eljuthatunk a kor marxista szintézisének megalkotásához. A továbbiakban is arra van szükség, hogy óvakodjunk a helyenként a pártosság nevében fellépő, valójában felületességet jelentő apologetika veszélyétől.

Nem csak tudományos, hanem kifejezetten politikai szükséglet, hogy a történetírók a tudományos kutatás önállóságát megtartva s továbbfejlesztve, a fejlődési folyamatok pontos elemzésével segítséget nyújtsanak a pártnak jövőnk megtervezéséhez és a politikai feladatok megoldásához.

Ságvári Ágnes

Nemzetközi történetsszkongresszus Bécsben

1918. október 21-én Bécsben, az alsó-ausztriai tartományi kormány ülés-
termében összeültek a birodalom parlamentjének német-osztrák képviselői,
hogy megalakítsák Német-Ausztria ideiglenes nemzetgyűlését. Ezzel elismerték
a Monarchia többi nemzetének önrendelkezési jogát, jogát az elszakadásra.

1968. október 21-én — az Österreichisches Ost- und Südost-Europa In-
stitut meghívására — ugyanabban a teremben ült össze a nemzetközi konferen-
cia megnyitóján a világ minden tájáról Bécsbe érkezett csaknem 200 történész,
hogy részt vegyen a Monarchia 50 évvel azelőtt bekövetkezett felbomlásának
okairól és következményeiről folyó vitában.

Az öt napos szimpozion előzetes programja 50 referátumot, korreferátumot
jelzett (11 osztrák, 11 csehszlovák, 6 magyar, 4 jugoszláv, 4 lengyel, 3 angol,
3 szovjet, 2 amerikai, 1 francia, 1 nyugat-német történész felszólalását), de ennél
több előadás hangzott el (a magyarok részéről is 9). Ezért már az olvasók érde-
kében sem törekedhetünk teljességre. Ez alól különben is felment Ránki György-
nek a Magyar Hírlap 1968. december 3-i számában megjelent cikke, amely érté-
kelte a tanácskozást, valamint Gonda Imrének a MTA Filozófiai és Történet-
tudományi Osztályának Közleményei 1968. 3. számában közölt részletes, alapos,
érdekes ismertetése. Így a lényeges kérdések megismétléséről lemondva, ezt a
két beszámolót egy-két olyan korreferátum ismertetésével egészítjük ki, amelyek-
ről eddig nem volt szó.

Elsőként a houstoni Rice egyetem professzorának, Dr. R. John Rathnak
előadásáról szólunk, amely sokoldalúan tájékoztat a Monarchia felbomlása
okairól kialakult nézetekről. Rath professzor az Egyesült Államokban megjelent
történeti munkákról és a közvéleményben ott uralkodó nézetekről beszélt.
Előadása értékes historiográfiai tanulmány, megjelent és megjelenés előtt álló
művek egész sorát ismertette.

Az első időkben a Wilson köré csoportosult történész tanácsadók voltak a
hangadók. Véleményük — hogy a Monarchiából hiányzott a politikai egység
legfontosabb eleme, a nyelv- és vérokonság, s így a felbomlás már régen előre-
vetette árnyékát — átmént a köztudatba. Charles Homer Haskins és Robert
Howard Lord megállapították: Ausztria sohasem látta el feladatát, nem tartotta
tisztelőben a nemzetek jogait, nem nevelte a nemzeteket olyan önkormányzat-
ra, amely mellett előnyösnek találják, hogy tagjai lehetnek egy nagy politikai és
gazdasági egységnek. Archibald Cary Coolidge véleménye megegyezett Has-
kins, Lord és Seymour nézeteivel abban, hogy az osztrák birodalom mestersé-
ges létesítmény volt, amely rossz alapelvekre épült, erőszak hozta létre és zsar-
nokság tartotta fenn. Robert J. Kerner, a csoport legfiatalabb tagja, mindezt
kiegészítette azzal, hogy az összeomlás fő oka a cseh nemzet tagadása, a szlová-
kok legnagyobb nyomorban élő nemzeté való degradálása, s más nemzeti kisebbsé-
gek törvényes jogainak semmibevevése volt.

A 20-as és 30-as években Ausztria történetéről az Egyesült Államokban kevés értékálló mű jelent meg. Az érdeklődők az angol Henry Wickham Steed és Robert W. Seton-Watson írásait böngészték. A gondolkodó amerikaiak nézete általában megegyezett Hamilton Fish Armstrong megállapításával: az összeomlás azért következett be, mert az egyik népnek a másik által való kizsákmányolása hosszú ideig tartott, s ez gyűlölködést váltott ki.

1929-ben végre alapvető, véleményt formáló munka jelent meg, *Jászi Oszkár*: A Habsburg-monarchia felbomlása című könyve. Az amerikai történészeknek szinte az egész tábora elfogadta Jászi megállapítását: a felbomlás nem véletlenül következett be, hanem hosszú, organikus folyamat lezáródásaként. A birodalom felbomlása társadalmi okok egész sorának elkerülhetetlen következménye. A Monarchia a középkori hitbizomány egy bizonyos fajtája volt, s hiányzott belőle az az összetartó eszme, amely népeit szolidaritásra készítette volna. Az abszolutisztikus rendszer merevsége, a földbirtokos osztállyal egyesült kizsákmányoló kapitalisták gazdasági és társadalmi nyomása megakadályozta a különböző nemzetek alkotó erejének kibontakozását. A Habsburgok alkalmatlanok voltak arra, hogy megfelelő állameszmét dolgozzanak ki. A Monarchia úgy omlott össze, mint ahogy egy túlrett alma leesik a fáról.

Jászi könyvének hatását, ha egyes kérdésekben eltér is a véleményük, több tudós írása tükrözi. Rath professzor ezek közé sorolja Vámbéry Rusztem, Edward Marz, S. Harrison Thomson, Victor S. Mamatey munkáit. Utóbbi arról írt, hogy a birodalom sorsát 1867 megpecsételte, mert Ausztria ekkor lemondott a „nemzetek feletti” bíró szerepéről, s a Habsburgok ezzel megölték az „osztrák eszmét”, és megfosztották a birodalmat létezése értelmétől.

Jászi könyve — amint az előadó mondta — az amerikai történészek számára az „ótestamentum” volt, míg az osztrák származású Robert A. Kann munkája az „új testamentum”. Az ő „prófétái” lettek a prágai születésű Hans Kohn és Arthur J. May, utóbbi e csoportban az egyetlen, aki nem Európából származik. R. John Rath megállapítása szerint Kann tudományosan és szenvedélymentesebben közelíti meg a kérdést, mint Jászi. Robert A. Kann nézete sok kérdésben megegyezik Jásziéval, de a bomlás alapvető okát külső, külpolitikai tényezőkben látja. Véleménye szerint, ha az elkerülhetetlen világháború nem következik be, akkor a Monarchia még ma is létezhetne. Kann, valamint Hans Kohn és Arthur J. May felfogását fogadják el más amerikai szerzők is, közöttük Charles és Barbara Jelavich, Frederick G. Heymann, Stephen Fischer-Galati, Stephen D. Kertesz, Denis Sinor és Alfred Low.

Itt közbevetően meg kell jegyeznünk, hogy a bécsi ötnapos szimpozion előadások sorozata volt és a különböző vélemények, nézetek megvitatására nem került sor. De hogy a felfogások eltérőek, az sok kérdésben így is kifejezésre jutott. Nyilvánvaló, hogy Robert A. Kann professzor fent ismertett koncepciójával nem értett egyet Dr. Fritz Fellner professzor, a salzburgi egyetem Történeti Intézetének vezetője. Kiderült ez bevezető előadásából, amelyben többek között arról is szólt, hogy a Monarchia felbomlásának okait nem magyarázhatjuk csak külső körülményekkel, a belső tényezők alapos, sokoldalú elemzésére van szükség.

Visszatérve R. John Rath előadására, a továbbiakban elmondotta, hogy az amerikai történészek a két világháború közötti időszakban a Monarchia felbomlásával, Ausztria, Magyarország és az utódállamok történetével nem foglalkoztak. Németországot tekintették a fő háborús ellenségnek, amely Európa

békéjét fenyegeti. Figyelmüket az a dráma kötötte le, amely a második világháborúhoz vezetett.

A második világháború után egyes szerzők — elfogadva ugyan Robert A. Kann véleményét — a Monarchia összeomlásának okaként még más tényezőket is kiemeltek: gazdasági romlás, az antant propagandája, az orosz forradalom, az elnyomott nemzetek római konferenciája, a különbéke megkötésének elmulasztása stb. 1961-ben, amikor Fritz Fischer „Griff nach der Weltmacht” című könyve megjelent, a körülötte kialakult vita hevében egyes amerikai tudósok Németországot tették felelőssé a Habsburg-birodalom felbomlásáért. Az antantnak és az Egyesült Államoknak az 1918-as eseményekben játszott szerepét úgy ítélték meg, hogy a szövetséges hatalmak közvetlenül nem vettek részt az Osztrák-Magyar Monarchia bomlasztásában. Csak az 1918 májusi, Spaa-ban tartott értekezlet után biztatták az elnyomott nemzeteket az elszakadásra. A párizsi békekonferencia akkor ült össze, amikor a Monarchia szétesése már befejezett tény volt, így nem lehetett szerepe ebben, csak az utódállamok területének megállapításában.

Rath professzor kijelentette, hogy az amerikai tudomány a Habsburg-kérdést illetően lekötöleztette Európának, mert az onnan származó tudósok vetették meg az alapját az ezzel foglalkozó munkáknak. Megállapította, hogy Jászi és Kann munkája kivételével az amerikai művek politika-, diplomácia-történettel foglalkoznak, leíró módon. Tanulniuk kell a társadalomtudományokkal foglalkozók módszeréből, hogy ne csak a felszínt mutassák, hanem mélyebbre ássanak. Egyetlen könyv sem foglalkozik a gazdasági és a társadalmi struktúrával, sem azzal, hogy hogyan változott az egyes osztályok, rétegek helyzete a háború alatt, hogyan erősödött Habsburg-ellenességük. A kutatás új módszerei újabb perspektívákat nyithatnak, és csak így gazdagodhatnak ismereteink az adott kérdésről.

A konferencia a kutatás új, követendő módszereként üdvözölte Dr. Pavla Horská csehszlovák történész „A közép-európai nemzetek társadalmi struktúrája Ausztria-Magyarország összeomlásának időszakában” című korreferátumát. A szerző Csehország egy évszázados gazdasági fejlődéséről és a gazdasági fejlődés nyomán a társadalmi struktúrában végbemenő változásokról nyújtott áttekintést, és ennek alapján vonta le politikai következtetését.

A cseh fejlődés menetét összehasonlította a német fejlődéssel, megállapítva, hogy Közép-Európa legrégebbi és legnagyobb ipari területe az államhatároktól függetlenül fejlődött ki a gyáripár kezdeti időszakában a Szász Királyság területén, Szilézia egy részén, amely korábban Ausztriához, majd Poroszországhoz tartozott, valamint Csehország északi vidékein. A XIX. század elején ezek a területek váltak Közép-Európa ipari forradalmának szülőföldjévé. Pavla Horská felhívta a figyelmet annak politikai jelentőségére, hogy a cseh tartományok ipari központja Észak-Csehországból, ahol a lakosság többsége német volt, áthelyeződött a túlnyomóan cseh többségű területekre. Bár a német polgárok tökerészesedése a cseh tartományok iparosításában jelentős volt, a döntő tényező mégis az, hogy a cseh lakosság intenzíven részt vehetett azokban a gazdasági változásokban, amelyek az ún. ipari társadalom megszületéséhez vezettek.

Az előadó bizonyító anyagokkal, adatokkal támasztotta alá, hogy a cseh tartományok miért tölthették be az „ipari Nyugat” szerepét a Habsburg-birodalomban, noha gazdasági struktúrájuk inkább hasonlított a közép-német államokéhoz, mint a nyugat-németekéhez. A továbbiakban a mezőgazdasági fejlő-

dés irányát és a századfordulón kialakuló, a társadalmi struktúrában végbe-
menő változásokat ismertette összehasonlító statisztikai adatok alapján. Nőtt
az ipari munkások és alkalmazottak száma, és a munkások számának emelke-
désével nőtt politikai mozgalmuk tömegjellege. A XX. század elején a közép-
európai ipari központok a társadalmi forradalom jelentős fészkeivé váltak, és
hatásuk kiterjedt a mezőgazdasági munkásokra is.

Nem ismertethetjük minden részletében ezt az érdekes, tudományosan
megalapozott előadást. Vázlatosan csak annyit kívántunk elmondani, amennyi
érthetővé teszi, milyen módszerrel jutott el az előadó a befejező részben levont
következtetéséhez: Az a cseh nép, amelyet a külföldi megfigyelők még a XIX.
század végén is csak egy népcsoportnak tekintettek, a XX. század elején képessé
vált demokratikus állam alakítására. Nem tulajdonítható ez csupán a politikai
vezetők tevékenységének, vagy az első világháború alatt kialakult nemzetközi
csoportosulásnak. Vitathatatlanul fontos tényező volt az, hogy a vezetők politi-
kájukban fejlett társadalmi struktúrára támaszkodhattak, s ez elsősorban az
előrehaladott iparosodásnak köszönhető.

Ha összevetjük a Magyar Hírlapban és a II. Osztály Közleményeiben megje-
lent alapos és részletes, értékelő ismertetést és ezt a rövid kiegészítést, talán érzé-
kelhetővé válik a kongresszus sokszínű, a tudományos kutatás eredményeit felsora-
koztató, gondolatokban és tisztázásra váró problémákban gazdag anyaga. Köszö-
net illeti osztrák vendéglátóinkat a tudományos és baráti légkörben megrende-
zett konferenciáért. Rendkívül hasznos lesz, ha — mint szándékukban áll — vala-
mennyi előadást gyűjteményes kötetben kiadják. Változatos, sokoldalú tema-
tikájánál fogva a kötet a történészek széles körű érdeklődésére tarthat számot,
és majd az egész anyag beható tanulmányozásával mód nyílik megalapozott
vitaírásokkal sok kérdés további kibontására, tisztázására.

Gábor Sándorné

A Történettudományi Intézet hírei

1968. augusztus 18-án *Molnár Erik*, az Intézet volt igazgatója, a nagy marxista filozófus és történész tiszteletére Kecskeméten emlékülést tartottak. Az ülésen özvegye, tíz tagú akadémiai küldöttség *Pach Zsigmond Pál* akadémiai levelező tag vezetésével és egykori barátai, ismerősei vettek részt. Az ünnepség után a szoborsétányon felavatták Molnár Erik mellszobrát, Grantner Jenő művét.

Mályusz Elemérnek, az Intézet főmunkatársának kiemelkedő tudományos tevékenysége elismerésül 1968. augusztus 26-án a Népköztársaság Elnöki Tanácsa a Munka Érdemrend arany fokozata kitüntetését adományozta.

A Magyar Történelmi Társulat 1968. november 18-án nyilvános igazgatóválasztmányi ülést tartott az Akadémián, melyen *Pach Zsigmond Pál* alelnök számolt be a IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusról (Bloomington).

A négyévenként megrendezésre kerülő nemzetközi történészkonferencia soron következő ülését Róma, Stockholm és Bécs után 1970-ben tartják első ízben szocialista ország fővárosában, Moszkvában.

A Magyar Tudományos Akadémia 150 éves történetének megírására a Történettudományi Intézet kapott megbízást.

Az Intézet 1969. január 31-én termelési értekezletet tartott, melyen *Pach Zsigmond Pál* igazgató számolt be az utóbbi időszak eseményeiről, az elkészült munkákról és hangsúlyozta a készülő tízkötetes „Magyarország története” fontosságát az Intézet tervében. A beszámolót élénk vita követte.

Az Intézet *ideológiai továbbképzési programja keretében* 1968 októberében *Berend T. Iván* egyetemi tanár „A közgazdaságtudomány és a történettudomány egymásratalálása” c. előadásával vitát rendezett, melyhez *Katus László* és *Orbán Sándor* referátummal kapcsolódtak.

1968. november 11—12-én a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának 50. évfordulóján az MSzMP Központi Bizottsága, Párttörténeti Intézete, Társadalomtudományi Intézete és Politikai Főiskolája tudományos ülésszakot rendezett. Az I. szekció (1918—1944) vezetője *Erényi Tibor* kandidátus, a II. szekció (1945—1968) *Berend T. Iván*, a történettudományok doktora volt. Az Intézet tagjai közül *Csatári Dániel*, *L. Nagy Zsuzsa* és *Ságvári Ágnes* kandidátusok tartottak korreferátumot.

A *Történettudományi Intézet Tudományos Tanácsa* 1968. november 25-én ült össze. Napirendjén szerepelt: 1. Jelentés az Intézet 1966—1968. évi tervének teljesítéséről. 2. Az Intézet új hároméves terve (1969—1971).

Viták

Ormos Mária 1968. július 29-én védte meg kandidátusi disszertációját, melynek címe: „A francia biztonsági politika problémái a Dunamedencében”. Opponensek voltak: *Mérei Gyula*, a történelemtudományok doktora és *Tokody Gyula*, a történelemtudományok kandidátusa.

Az Intézet *feudáliskori magyar osztálya* 1968. október 28-án vitatta meg *Mályusz Elemér* főmunkatárs az „Egyházi társadalom a középkori Magyarországon” című elkészült munkáját. Az osztály tagjain kívül számos intézeten kívüli történész is részt vett a vitán.

A *legújabbkori magyar osztály Vida István* tudományos munkatárs „A Független Kiszagdapárt belső irányzatainak kialakulása 1945 nyarán és az augusztusi Nagyválasztmány” című tanulmányát vitatta meg 1968. szeptember 27-én.

Az *egyetemes történeti osztály* 1968. október 11-én *Jemnitz János* „A nemzetközi munkásmozgalom az I. világháború éveiben”, december 13-án pedig *Kővágó László* „A nemzetiségi kérdés, 1918—1919” című munkákat bocsátotta vitára.

Az Intézet tagjainak 1968 június—december között megjelent munkái:

- Ádám Magda* „Magyarország és a kisantant a harmincas években”. Bp. Akadémiai Kiadó, 1968. 389 l.
- Bartha Antal* „A IX—X. századi magyar társadalom”. Bp. Akadémiai Kiadó, 1968. 193 l.
- Auguste Blanqui válogatott írásai. Bevezető tanulmányt írta, jegyzeteket készített és szerkesztette *Jemnitz János*. Bp. Gondolat Kiadó, 1968. 337 l.
- Csatári Dániel* „Forgószélben. Magyar—román viszony, 1940—45”. Bp. Akadémiai Kiadó, 1968. 492 l.
- Heckenast—Nováki—Vastagh—Zoltay* „A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban”. Bp. Akadémiai Kiadó, 1968. 253 l.
- Kovács Endre* „Ausztiria útja az 1867-es kiegyezéshez”. Bp. Kossuth Kiadó, 1968. 336 l.
- Kővágó László* „Nemzetiségi kérdés — nemzetiségi politika”. Bp. Kossuth Kiadó, 1968. 105 l.
- Makkai László* „Az idő sodrában”. II. A középkor története. Bp. Minerva Kiadó, 1968. 262 l.
- Márkus László* „A Károlyi Gyula kormány kül- és belpolitikája”. Bp. Akadémiai Kiadó, 1968. 320 l.
- Sz. Ormos Mária* „Merénylet Marseille-ben”. Bp. Kossuth Kiadó, 1968. 227 l.
- Vörös Antal* „Óvár, Óvár...” A Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve. Bp. Mezőgazdasági Kiadó, 1968. 221 l.
- Zimányi Vera* „A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században”. Bp. Akadémiai Kiadó, 1968. 355 l.
- Az Intézet gondozásában kiadott *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből*. Új sorozatban megjelent:
43. száma: *Szendrey István* „Egy alföldi uradalom a török hódoltság után”. 1968. 169 l.
44. száma: *Somogyi Éva* „Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861—1907)”. 1968. 186 l.
- Az *Értekezések* szerkesztésével az Intézet vezetősége *Varga Jánosnak* az Intézetből történt kiválása után *Spira Györgyöt* bízta meg.

Nemzetközi kapcsolatok

Anglia

Elemér Macartney, oxfordi egyetemi tanár egy hétig Magyarországon tartózkodott, ahol a magyar krónikairódalom kutatásának módszerét tanulmányozta. Az Intézet egyes munkatársaival többször találkozott.

Bartha Antal 1968. október 10.—december 12. között a British Council ösztöndíjasként tett tanulmányutat Angliában.

Ausztria

Kolossa Tibor, az Institut für Osteuropäische Geschichte und Südostforschung der Universität Wien meghívására nemzetközi konferencián vett részt 1968. szeptember 5—10. között. A konferencia „A parasztság és az iparosítás kapcsolata a XIX. század második felében” című témát tárgyalta. *Kolossa Tibor* referátuma „Az agrárnépesség társadalmi rétegződése” címen hangzott el.

A bécsi Arbeitsgemeinschaft für Geschichte der Arbeiterbewegung in Österreich által évenként Linzben rendezett, 1968-as nemzetközi konferencián magyar részről *Erényi Tibor*, *Jemnitz János* és *Pamlényi Ervin* vett részt. *Erényi Tibor* a munkássajtó kérdéseire, *Jemnitz János* a II. Internacionálé historiográfiájához készített referátumot.

1968. október 25—29. között az Österreichisches Ost- und Südost-Europa Institut nagyszabású nemzetközi tudományos ülésszakot rendezett Bécsben, amely az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlásával foglalkozott „1918 ősze” címmel. — Magyar részről a következők vettek részt: *Ránki György*, *Gonda Imre*, *Hanák Péter* és *Mucsi Ferenc* az Intézetet, *Berend T. Iván*, *Farkas Márton*, *Gábor Sándorné*, *Galántai József*, *Hetés Tibor* és *Siklós András* a többi történész intézményt képviselte. *Berend—Ránki* főreferátumának címe volt: „Közép-Európa gazdaságtörténeti helyzetének átalakulása az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása után”; *Hanák Péter* „A nemzetiségi országok tömegeinek a világháború alatti magatartása”, *Mucsi Ferenc* „A Monarchia felbomlásztására és

demokratizálására irányuló törekvések” címen tartott korreferátumot. Ránki György ezenkívül részt vett egy, a symposion rendezésében megtartott kerekasztal konferencián, Hanák Péter pedig egy TV adáson.

Bulgária

P. D. Miatev, a szófiai balkáni intézet osztályvezetője, 1968 augusztusában a Magyar Országos Levéltárban folytatott kutatásokat a balkáni országok XIX. századi kapcsolataira vonatkozólag. Az Intézetet augusztus 15-én látogatta meg.

M. Bur Márta, a bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, 1968 októberében Magyarországon végzett kutatásokat a görög kereskedők magyarországi és balkáni szerepe a XVIII. században című témájához.

B. T. Dzsordzszevics, a Bolgár Tudományos Akadémia Balkáni Intézetének munkatársa, 1968 októberében 3 hetes tanulmányúton Budapesten tartózkodott.

Csehszlovákia

A Magyar Tudományos Akadémia és a Csehszlovák Tudományos Akadémiák Társadalomtudományi Kutatócsoportja közötti csereegyezmény keretében *magyarországi* levéltárakban és könyvtárakban 1968-ban a következők kutattak: *Milan Krájčovič, Otilia Chmelová, Vincent Sedlak, Lubomír Juck, Richard Marsina, Pavel Horvath, Štefan Kazimír, Julius Sopko, Michal Suchý, Vadkerty Katalin, Eudocit Holotík, Maria Hrochová* és *Maria Vvujalová*.

Csehszlovák levéltárakban és könyvtárakban a következő történészek kutattak: *Babics András, Benczédi László, Csardi Sándor, Paulinyi Oszkár, Réti László, Szabó Miklós, Szűcs László, Tilkowszky Lóránt* és *Veres Miklós*.

Bartha Antal 1968. augusztus 7–13. között Prágában a VI. nemzetközi szlavisztikai kongresszuson előadással vett részt, melynek címe „Az állami-etnikai egység gondolata a Poveszty Vremennih Let-ben”.

Franciaország

Györffy György egy hónapon át előadásokat tartott 1968 júliusában a poitiersi nyári egyetemen. Előadásai a középkori város, a magyar városfejlődés kezdetei és Budapest kialakulásának nemzetközi kapcsolatai tárgykörből hangzottak el. Mind az előadók, mind a hallgatók különböző kelet- és nyugat-európai, valamint amerikai országokból kerültek ki.

Az École Pratique des Hautes Études ösztöndíjával 1968-ban az Intézet tagjai közül *Barta Gábor, Hegyi Klára, Lackó Miklós* és *Kosáry Domokos* kutattak Párizsban.

A Centre National de la Recherche Scientifique nemzetközi konferenciát rendezett 1968. november 12–16. között Toulouse-ban, a feudalizmus felszámolásának története a nyugati világban tárgykörből. Magyar részről *Benda Kálmán* a XVIII. századvégi magyarországi feudalizmus rendszeréről, *Niederhauser Emil* a jobbágyszabadságról és a feudalizmus megszüntetéséről készített referátumot.

Benda Kálmán 1968. november 29–30-án Strasbourg-ban részt vett a Société d'Histoire Contemporaine alakuló ülésén; december 2-án pedig Párizsban, a Centre Universitaire des Recherches Européennes meghívására előadást tartott a magyar jakobinus mozgalomról.

Hollandia

Jemnitz János az Internationaal Instituut voor Soziale Geschiedenis meghívására 1968 novemberében két hetet Amszterdamban töltött. A meghívásra Kautsky balkáni és magyar szocialistákkal folytatott levelezése kiadásának előkészítése céljából került sor.

Jugoszlávia

1968. november 18.—december 6. között a horvát—magyar viszony 1941—1944 témakörben *Tilkowszky Lóránt* jugoszláv levéltárakban végzett kutatásokat.

Kuba

Gilberto Toste, a kubai Tudományos Akadémia Társadalomtudományi osztályának tagja, 1968 novemberében Magyarországon tartózkodott, hogy a magyar történettudományi munka módszereit tanulmányozza és az intézetek közötti kapcsolatok fejlesztéséről tárgyaljon.

Lengyelország

Orbán Sándor 1968. október 14.—november 5. között Lengyelországban tanulmányozta az ottani mezőgazdaság és agrárnépesség szervezetének felszabadulás utáni változásait.

A lublini Marie Curie Intézet delegációja: *T. M. Kazmier*, *L. Myslinski* professzorok és *K. Krzykola* docens, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem és a lublini egyetem közötti csereegyezmény keretében tartózkodtak Magyarországon. 1968. november 22-én meglátogatták az Intézetet, hogy egyes munkatársakkal a történeti kutatás kérdéseiről konzultációt folytassanak.

Janina Leskiewicz, a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tagja, 1968. november 27.—december 20. között kutatásokat folytatott Budapesten „A parasztság története a XVIII—XIX. sz.-ban” témakörben. Intézeti munkatársakkal is konzultált.

Kovács Endrét a krakói Jagelló Egyetem 1968 decemberében opponensnek hívta meg, *Wacław Felczak* habilitációs kollokviumára.

Német Demokratikus Köztársaság

„Az NDK történettudományának elsőrendű feladata a szocializmus eredményeinek marxista-leninista ábrázolása és terjesztése” jelszó alatt ülésezett 1968. október 9—11-én Lipcsében a IV. Német Történészkongresszus. Az NDK 1200 történésze és oktatója mellett szovjet, bolgár, lengyel, vietnami és magyar történészek vettek részt a kongresszuson. *Székely György* „A kapitalizmus előtti társadalmi alakulatok kialakulása és rendszerezése”, *Borus József* pedig a „Történet szemlélet és történeti tudat a fejlett szocialista rendszer létrehozásakor” témát tárgyaló munkacsoportban vett részt.

Somogyi Éva 1968. október 8—30. között kutatásokat végzett a merseburgi és drezdai levéltárakban, hogy „Az 1867. évi kiegyezés előkészítése Ausztriában” című témájának anyagát kiegészítse.

A berlini Történettudományi Intézet rendezésében 1968. december 2—3-án nemzetközi kollokviumot tartottak, melyen magyar részről *Spira György* és *Tóth Ede* vettek részt. A kollokvium „Der historische Standort und der Charakter der Revolution von 1848” című témát tárgyalta. *Spira György* korreferátumában megvilágította, hogy az 1848-as magyar forradalmat milyen sajátos vonások különböztették meg a többi európai forradalomtól. *Tóth Ede* azt a kérdést vizsgálta, hogy 1848-ban mennyiben állott fenn egyetemes működés az európai forradalmi irányzatok között.

1968. december 9—11-én tartották Jénában „A német polgári pártok története 1870-től napjainkig” témakörű konferenciát, melynek I. szekciójában *Hanák Péter* „A pártok története kutatásának módszertana” címmel előadást tartott.

A német—magyar történész vegyesbizottság 1968. december 10—14. között Berlinben ülést tartott. Magyar részről részt vettek: *Berend T. Iván*, mint a bizottság magyar elnöke, *Benczédi László*, *Mérei Gyula*, *Ságvári Ágnes* és *Tokody Gyula*. — *Berend T. Iván* „A nyugatnémet gazdaságtörténetírás a nemzetközi történész-konferenciák tükrében”, *Ságvári Ágnes* „Nyugatnémet tankönyvek a magyar történelemről”, *Mérei Gyula* „Az 1933 utáni nyugatnémet Marx—Engels kiadványok” címmel adott elő a vitaülésen. *Benczédi László* bizottsági titkár a kölcsönös tájékoztatás keretében információt adott az elmúlt évek legfontosabb magyarországi történész vitáiról, továbbá a tíz kötetes magyar történelmi szintézis terveiről és munkálatairól.

NSzK

Ságvári Ágnes 1968. június 8.—augusztus 3. között a DAAD ösztöndíjával a hitleri Németország magyarvonatkozású anyagában kutatott Münchenben az Institut für Zeitgeschichte, a bonni külügyminisztériumi irattár és a koblenzi állami levéltár irataiban.

Kathrin Sitzler müncheni történész 1968 december és 1969 január hónapokban Magyarországon kutatott az 1848—49-es idegenlégiók c. doktori disszertációja kiegészítésére.

Olaszország

Hanák Péter 1968 októberében Triesztben a város Olaszországhoz csatolásának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakon vett részt, melyet a Risorgimento Társaság rendezett. Felszólalásában Magyarország 1918-as helyzetét tárgyalta.

Románia

Andrei Ofetea, a román Akadémia Társadalomtudományi Osztályának vezetője UNESCO megbízatással Magyarországon tartózkodott. 1968. szeptember 25-én látogatta meg az Intézetet.

Nikolaus Corivan, a román Akadémia Történettudományi Intézetének osztályvezetője 1968 szeptemberében két hetet töltött Magyarországon, hogy a Kossuth-emigráció politikájával foglalkozó munkájához magyar levéltárakban anyagot gyűjtsön. Az Intézetet több ízben meglátogatta.

Spira György 1968. október 31.—november 20. között Kolozsvár, Marosvásárhely és Bukarest levéltáraiban kutatott az 1848-as magyar forradalom történetére vonatkozó anyagokban.

Simion Fuchs, a Marosvásárhelyi Történettudományi Intézet munkatársa 1968. december 1—21. között kutatott budapesti levéltárakban.

Svédország

Az elmúlt évben Svédországban és Magyarországon a svéd—magyar történész kapcsolatok ápolására történész bizottságok alakultak. A svéd bizottság egyik vezető tagja *Folke Lindberg* professzor, svéd diplomácia- és várostörténész, 1968. július 1—4. között tartózkodott Budapesten. Július 3-án tárgyalásokat folytatott az Intézetben a közös svéd—magyar kiadványsorozat jellegéről és tárgyáról, valamint a svéd—magyar történész együttműködés jövőbeni lehetőségeiről.

Szovjetunió

A kárpát-ukrajnai levéltárak vezetője, *Maria Grigorjevna Obuhova* 1968 júliusában a pesti és soproni levéltárak anyagtárolási módszerét tanulmányozta és ismerkedett az Intézet I. magyar osztályának munkájával.

I. I. Orlik-Garlik, a moszkvai Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének főmunkatársa háromhetes tanulmányútra érkezett 1968 októberében. Témájához, „Magyarország nemzetközi helyzete a II. világháború után” Ránki Györggyel konzultált.

K. E. Dzsedszula, a kievi állami egyetem professzora, 1968. október 21-én látogatta meg az Intézetet, hogy újkori egyetemes történészekkel konzultáljon.

A. T. Leszensuk, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének tagja, ösztöndíjjal 6 hónapig dolgozott Magyarországon. Az Intézet és a Párt-történeti Intézet tagjaival több ízben konzultált a „Magyar munkásmozgalom kezdetei” c. témájához.

1968. november 4-én megvitatták az Intézetben a Szovjetunióban készülő háromkötetes Magyarország története I—II. részét, mely a kezdetektől 1917-ig tárgyalja a magyar történetet. Az 1917 utáni korszakra vonatkozó részt az Intézet már korábban megvitatta. — Ezúttal az Intézet munkatársai közül *Bartha Antal*, *Benczédi László*, *Mucsi Ferenc* és *Niederhauser Emil* tartottak referátumot, és részt vettek a vitában az ELTE képviselői is, köztük nagyobb referátummal *Elekes Lajos* professzor. A hozzászólók egyöntetűen megállapították, hogy a kollektív munka alapos tanulmányok nyomán készült, és jó áttekintést nyújt a szovjet olvasó számára a magyar nép történetéről, de több javaslatot tettek a munka kiegészítésére. — A szovjet munkaközösséget a vitán *Ju. A. Piszarev*, a tört. tud. doktora, *V. P. Susarin* és *T. M. Iszlamo*v kandidátusok képviselték. A vita résztvevőinek összegezett véleményét az Intézet igazgatósága írásban juttatta el a szerkesztőbizottsághoz.

1968 novemberében a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából *Pamlényi Ervin* és *Schütz Ödön* az Örmény Tudományos Akadémia vendégeként egy hetet Jerevánban töltöttek. A látogatás célja az volt, hogy felmérjék az örmény—magyar történész együttműködés lehetőségeit.

Mucsi Ferenc 1968 november—decemberében hat hetet töltött sajtó- és könyv-anyag kutatással Moszkvában és Leningrádban.

B. J. Lukac, az Ukrán Történettudományi Intézet aspiránsa kandidátusi disszertációjához „A munkás-paraszt szövetség megerősítése Magyarországon 1957—1965” gyűjtött anyagot magyar levéltárakban. Többször konzultált az Intézetben korszaka kutatóival.

USA

A bloomingtoni Indiana Egyetem rendezésében 1968. szeptember 9—14. között tartották a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság IV. kongresszusát, melyre magyar

történészküldöttség utazott *Pach Zsigmond Pál* vezetésével. A küldöttség tagjai: *Berend T. Iván*, *Katus László*, *Makkai László*, *Ránki György* és *Várkonyi Ágnes* voltak. — A kongresszus 8 szekcióban dolgozott, ezeken 80 előadás hangzott el és közel 300-an vettek részt a munkában. *Pach Zsigmond Pál* az I. szekcióban tartotta „Kedvező és kedvezőtlen feltételek a kapitalista fejlődés számára és nemzetközi eskekerdelmi utak a XV—XVII. században” c. előadását. A II. szekcióban *Berend T. Iván* „Ipari struktúra a XX. században Magyarországon”, a III-ban *Makkai László* „A technikai fejlődés megtorpanásának gazdasági és szociális okai a középkorban” címmel, a VIII. szekcióban *Várkonyi Ágnes* „Agrárstruktúra és művelési rendszer Magyarországon a török kiűzése után” és *Makkai László* „Frontier-helyzet Magyarországon a török uralom alatt” című előadásokat tartották. — A magyar delegáció tagjai élénken részt vettek a vitákon és ismételten felszólaltak. A III. szekcióban *Berend T. Iván*, a VIII-ban *Pach Zsigmond Pál* elnökölt.

Denis Sinor, a bloomingtoni Indiana University tanára, 1968 novemberében látogatást tett a budapesti orientalisztikai egyetemi intézetekben és az MTA Nyelvtudományi valamint Történettudományi Intézeteiben.

A Történelmi Szemle I—X. (1958—1967) évfolyamainak tartalommutatója*

1. Történelmi Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője. I—X. évf. Budapest, Akadémiai Kiadó, Akadémiai ny. 1958—1967. 1—4. sz. Főszerkesztő 1960: *Zsigmond László*; 1961—1963. 1. sz.: *Molnár Erik*. — Szerkesztők 1958—1960: *H. Balázs Éva, Lackó Miklós*; 1961—1962. 1. sz.: *Bartha Antal, Lackó Miklós, R. Várkonyi Ágnes*; 1962. 2. sz. — 1963. 1. sz.: *Bartha Antal, Lackó Miklós*. — Szerkesztőbizottság 1963. 2. sz. — 1964: *Bartha Antal* (szerkesztő), *Katus László, Kerekes Lajos, Kiss Atadár, Korom Mihály, Lackó Miklós* (felelős szerkesztő), *Niederhauser Emil, Ránki György, M. Somlyai Magda, Zsilák András*; 1965—1967: az előbbieket, valamint *Handk Péter* és *Puskás Júlia*. — Az 1958. évi 3—4., valamint az 1960. és az 1961. évi 1. számot a technikatörténeti csoport közreműködésével összeállította *Makkai László*. — Az 1964. évi 2. számot szerkesztette *Makkai László*. Megj. negyedévenként.

I. évf. 1958. 1—2. sz. 1—304. l.
3—4. sz. 305—492. l., 7 t., 2 mell. [15 old.]

II. évf. 1959. 1—2. sz. 1—248. l.
3—4. sz. 249—548. l.

III. évf. 1960. 1. sz. 1—158. l., I—XX. t.
2—3. sz. 159—410. l.
4. sz. 411—550. l.

IV. évf. 1961. 1. sz. 1—132. l., I—XXIII., [3] t.
2. sz. 133—260. l., 1 mell.
3. sz. 261—416. l.
4. sz. 417—548. l.

V. évf. 1962. 1. sz. 1—148. l.
2. sz. 149—352. l.
3—4. sz. 353—604. l.

VI. évf. 1963. 1. sz. 1—144. l.
2. sz. 145—304. l.
3—4. sz. 305—504. l.

* A tartalommutató beosztása:

	A Történelmi Szemle	1. sz.
I.	Általános rész	2—31. sz.
II.	Egyetemes történet	32—101. sz.
III.	Magyar történet	
	1. Östörténet	102—103. sz.
	2. Magyarország története 1526-ig	104—132. sz.
	3. 1526—1790	133—185. sz.
	4. 1790—1848	186—205. sz.
	5. 1848—1918	206—238. sz.
	6. 1918—1919	239—248. sz.
	7. 1919—1945	249—281. sz.
	8. 1945-től	282—296. sz.
IV.	Ismertetések	297—321. sz.
V.	A Történelmi Szemle. — A Történettudományi Intézet	322—326. sz.

- VII. évf. 1964. 1. sz. 1—220. l.
2. sz. 221—536. l. + 4 l. mell.
3—4. sz. 537—664. l.
- VIII. évf. 1965. 1. sz. 1—132. l.
2—3. sz. 133—376. l.
4. sz. 377—504. l.
- IX. évf. 1966. 1. sz. 1—132. l.
2. sz. 133—244. l.
3—4. sz. 245—488. l.
- X. évf. 1967. 1. sz. 1—118., [6] l.
2. sz. 119—274. l., 1 t.
3. sz. 275—394. l.
4. sz. 395—514. l.

I. Általános rész

2. Külföldi történeti folyóiratok repertórium.

1956. I. r. I. évf. 1958. 1—2. sz. 279—297. l.
1956. II. r. I. évf. 1958. 3—4. sz. 470—487. l.
1957. I. r. II. évf. 1959. 1—2. sz. 225—243. l.
1957. II. r. II. évf. 1959. 3—4. sz. 524—543. l.
1958. I. r. III. évf. 1960. 2—3. sz. 381—406. l.
1958. II. r. IV. évf. 1961. 2. sz. 233—256. l.
1959. I. r. IV. évf. 1961. 3. sz. 381—411. l.
1959. II. r. V. évf. 1962. 1. sz. 118—146. l.
1960. I. r. V. évf. 1962. 2. sz. 316—348. l.
1960. II. r. VI. évf. 1963. 1. sz. 108—139. l.
1961. I. r. VI. évf. 1963. 2. sz. 270—300. l.
1961. II. r. VI. évf. 1963. 3—4. sz. 450—477. l.
1962. I. r. VI. évf. 1963. 3—4. sz. 477—501. l.
1962. II. r. VII. évf. 1964. 1. sz. 188—216. l.
1963. I. r. VII. évf. 1964. 3—4. sz. 635—662. l.
1963. II. r. VIII. évf. 1965. 1. sz. 103—130. l.
1964. VIII. évf. 1965. 2—3. sz. 326—373. l.
1965. I. r. IX. évf. 1966. 2. sz. 232—242. l.
1965. II. r. IX. évf. 1966. 3—4. sz. 433—483. l.
1966. I. r. X. évf. 1967. 3. sz. 362—392. l.
1966. II. r. X. évf. 1967. 4. sz. 486—510. l.
3. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete tagjainak tudományos munkássága 1949—1963. [Összeállította *Kallós Pálné.*] VII. évf. 1964. 2. sz. 501—532. l.
4. [Pótlás a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete tagjainak tudományos munkássága 1949—1963. c. közleményhez] VIII. évf. 1965. 2—3. sz. 325. l. Hírek.
5. Molnár Erik akadémikus irodalmi munkássága, 1929—1963. Összeállította *Varga István.* VII. évf. 1964. 2. sz. 490—500. l.
6. *Borus József:* Hadtörténet és társadalomtörténet. VII. évf. 1964. 2. sz. 473—489. l.
7. A történész és a jelenkor. [Francia történészek vitája a Marxista Gondolat Hete keretében 1961. dec. 8-án.] (Összeállította *Borus Miklósné.*) V. évf. 1962. 2. sz. 305—315. l. [A La Pensée 1962. jan—febr. sz. alapján.]
8. *Kön, I. Sz.:* A történettudomány elméletének kérdései a mai polgári történetírásban. Fragen der Theorie der Geschichtswissenschaft in der modernen bürgerlichen Geschichtsschreibung (Zeitschrift für Geschichtswissenschaft), 1959. 5. sz. 973—1001. l.) III. évf. 1960. 2—3. sz. 364—380. l.
9. Össz-szövetségi történész-tanácskozás a Szovjetunióban. Összeállította *P. Mayer Mária.* VII. évf. 1964. 1. sz. 183—187. l. [*B. N. Ponomarjov:* A történettudomány feladata, valamint a tudományos és pedagógus történészképzés (*Voproszi Isztorii* 1963. 1. sz. 3—36. l.) c. előadásának vitája Moszkvában, 1962. dec. 18—21.]

10. *Hobsbawm, E. J.*: Egy közönség növekedése. X. évf. 1967. 1. sz. 113—118. l. [A történelmi tárgyú kiadványok számának emelkedéséről. — The Times Literary Supplement 1966. ápr. 7. sz. 283—284. l.]
11. A nacionalizmus történelmi gyökereiről. Ankét a Magyar Tudományos Akadémián [1960 márc.] III. évf. 1960. 2—3. sz. 340—360. l. [Molnár Erik vitaindító bevezetőjének kivonata, Makkai László, R. Várkonyi Ágnes, Vörös Antal, H. Balázs Éva, Barta István, Varga János, Sándor Vilmos, Katus László, Hanák Péter, Jemnitz János, L. Nagy Zsuzsa, Hajdu Tibor, Márkus László, Csátári Dániel felszólalásai és Zsigmond László zárszavának kivonata.]
12. Molnár Erik: Ideológiai kérdések a feudalizmusban. — A nemzeti kérdéshez. A „haza” fogalma a feudalizmus korszakában. IV. évf. 1961. 3. sz. 261—283. l.
13. Molnár Erik: Az SzKP XXII. kongresszusa és a szocialista patriotizmus. V. évf. 1962. 1. sz. 1—7. l.
14. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század). VI. évf. 1963. 1. sz. 1—101. l. [Molnár Erik bevezetője, Mályusz Elemér, Szűcs Jenő, Benda Kálmán, Heckenast Gusztáv, Makkai László, Somogyi Éva, Benczédi László és R. Várkonyi Ágnes előadásai és Bartha Antal, Komjáthy Miklós, Bácskai Vera, N. Kiss István, Nagy László, Zimányi Vera, Klaniczay Tibor, Perjes Géza, Maksay Ferenc, Kosáry Domokos hozzászólásai, valamint Benczédi László és Makkai László válaszai az 1962. jún. 11—12-én tartott vitán.]
15. Varga János: Történet szemléletünk nacionalista maradványairól. (Beszámoló egy beszélgetésről.) VI. évf. 1963. 1. sz. 102—107. l. [Molnár Erik azonos c., az Új Írás 1962 novemberi számában megjelent cikkéről a Történettudományi Intézet 1962. nov. 30-i kibővített osztályvezetői értekezletén.]
16. Molnár Erik: Válasz a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkekre. VI. évf. 1963. 2. sz. 238—259. l. [A „Történet szemléletünk nacionalista maradványairól” (Új Írás 1962 nov. sz. 1236—1243. l.) c. cikkel kapcsolatos reflexiókra.]
17. Danyilov, A. I.: A történettudomány elméleti-módszertani problémái további tanulmányozásának néhány kérdéséről. (Voproszi Isztorii, 1961. 3. sz. 246—247. l.) IV. évf. 1961. 3. sz. 378—380. l. [A történeti ismeretelméleti kérdések kidolgozásának fontosságáról.]
18. Makkai László: Az anyagi kultúra történetének kutatásáról. I. évf. 1958. 3—4. sz. 305—314. l.
19. Makkai László: A tudomány- és technikátörténet a stockholmi történetéskongresszuson. IV. évf. 1961. 1. sz. 129—130. l.
20. Heckenast Gusztáv: A feudális kori magyarországi vaskohászat historiográfiája. IV. évf. 1961. 1. sz. 123—129. l.
21. A magyar irodalomtörténeti kézikönyv vitájának anyagából. (Szűcs Jenő, Varga János és Lackó Miklós referátuma.) X. évf. 1967. 2. sz. 149—155. l. [Vö. 108, 181, 249. sz.]
22. Katus László: A nemzetiségtörténeti kutatások főbb problémáiról és a nemzetiségi munkacsoport munkájáról. III. évf. 1960. 4. sz. 536—543. l.
23. Molnár Erik: Révai József (1898—1959). II. évf. 1959. 3—4. sz. 463—464. l.
24. Lackó Miklós: Balázs Béla (1918—1959). II. évf. 1959. 3—4. sz. 465—466. l.
25. Ránki György: [Molnár Erik hetvenedik születésnapjára.] VII. évf. 1964. 2. sz. 221—222. l., 1 t.
26. Ránki György: Molnár Erik 1894—1966. IX. évf. 1966. 2. sz. 133—134. l.
27. Csátári Dániel: A Román Történettudományi Intézet 1958. évi munkaterve. I. évf. 1958. 1—2. sz. 272—274. l.
28. A Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Osztályának 1959. évi tudományos terve. (Ju. O. Bem beszámolója a Voproszi Isztorii 1959. 2. számában.) II. évf. 1959. 3—4. sz. 506—515. l.
29. Tych, Feliks: A legújabb kori történelem forráskiadásának problémái. VI. évf. 1963. 2. sz. 263—268. l. [A Lengyel Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának Legújabb kori Csoportja 1962. nov. 16-i ülésén elhangzott beszámoló.]
30. Niederhauser Emil: Az V. nemzetközi szlavista kongresszus. VI. évf. 1963. 3—4. sz. 446—449. l. [Szófia, 1963. szept. 17—23.]
31. IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus. Bloomington, Indiana (USA); 1968. szept. 9—13. X. évf. 1967. 1. sz. 119. l. [Tájékoztató.]

II. Egyetemes történet

32. Dziekoński, Tadeusz: A lengyelországi eneolitikus rézkohászat és közép-európai kapcsolatai. IV. évf. 1961. 1. sz. 1—15. l., 4 (I—IV.) t.

33. *Endrei Walter*: Az antik technika értékelésének revíziójáról. III. évf. 1960. 1. sz. 116—118. l., 2 (XII—XIII.) t.
34. *Bartha Antal*: A korafeudáliskori kutatás néhány kérdése a Szovjetunióban. IV. évf. 1961. 2. sz. 229—232. l. [A kelet-európai feudalizmus kérdéséről és a nomád népek feudalizálódásáról, VII—X. sz.]
35. *Doczsenok, V. I.*: A paraszti munka termelékenységének kérdései a korai feudalizmusban. V. évf. 1962. 1. sz. 8—17. l.
36. — *s — ó* [Katus László]: A kelet-európai országok feudalizmuskori fejlődésének sajátosságairól. Vita a Történettudományi Intézetben. II. évf. 1959. 3—4. sz. 467—482. l. [*Niederhauser Emil*: Néhány megjegyzés a kelet-európai fejlődéshez c. referátuma (németül: *Studia Slavica* 1958. 3—4. sz. 359—371.) alapján, 1958. jún. 6.]
37. *Endrei Walter*: A lábitós szövőszék kialakulása és feltűnése Európában. I. évf. 1958. 3—4. sz. 331—350. l., 2 t. [IV—XIV. sz.]
38. *Endrei Walter*: Az automatagépek programvezérlésének eredete. A lyukkártya keletkezéséhez. IV. évf. 1961. 1. sz. 107—112. l., 2 (XXII—XXIII.) t. [XI—XIX. sz.]
39. *Györffy György*: A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához. X. évf. 1967. 1. sz. 46—56. l.
40. *Györffy György*: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. VII. évf. 1964. 1. sz. 1—25. l., 3—4. sz. 537—568. l.
41. *Gieysztor, Aleksander*: A XIII. századi nagy városreform Lengyelországban. (A problémák és kutatások összefoglaló áttekintése.) VII. évf. 1964. 2. sz. 255—263. l.
42. *Elekes Lajos*: Az európai feudális államok központosításának néhány kérdéséről. (Szeljegyzetek a római történetészkongresszus „Néhány probléma az abszolút monarchiával kapcsolatban” c. beszámolójához.) II. évf. 1959. 3—4. sz. 272—290. l. [A beszámoló szerzői: *F. Hartung* és *R. Mousnier*.]
43. *P. Mayer Mária*: A Voproszi Isztorii vitája a németországi reformáció és a parasztháború jellegéről, illetve az első polgári forradalom kérdéséről. I. évf. 1958. 1—2. sz. 270—272. l. [*O. G. Csajkovszkaja, M. M. Szmirin, A. D. Epstejn* és *Ju. M. Grigorjan* tanulmányairól.]
44. *Macek, Josef*: Michael Gaismair, a tiroli forradalmár. VII. évf. 1964. 2. sz. 286—302. l.
45. *Romano, Ruggiero*: Művészet és társadalom a renaissancekori Olaszországban. VIII. évf. 1965. 4. sz. 377—387. l. [Előadás a Kossuth Klubban, 1964. jún.]
46. *Makkai László*: A stockholmi történetészkongresszus újkori szekciójának munkájáról. III. évf. 1960. 4. sz. 544—547. l. [Észak- és Kelet-Európa a 16—18. században.]
47. *Makkai László*: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. III. évf. 1960. 2—3. sz. 193—223. l.
48. *R. Várkonyi Ágnes*: Vita az abszolutizmus kérdéseiről. V. évf. 1962. 1. sz. 89—101. l. [1961. dec. 22—23., 1962. jan. 12.]
49. Az abszolutizmus elvi kérdéseiről rendezett vita anyagából. V. évf. 1962. 2. sz. 285—302. l. *Makkai László*: Az abszolutizmus problematikája. V. évf. 1962. 2. sz. 285—288. l. *Molnár Erik*: Az európai abszolutizmusról. V. évf. 1962. 2. sz. 288—291. l. *Pach Zsigmond Pál*: Az abszolutizmus vitás kérdéseiről. V. évf. 1962. 2. sz. 291—298. l. *Makkai László* válasza az elhangzott hozzászólásokra. V. évf. 1962. 2. sz. 298—299. l. *Molnár Erik* vitázáró felszólalása. V. évf. 1962. 2. sz. 299—302. l.
50. *Endrei Walter*: Az európai textilnyomás fejlődési szakaszai. III. évf. 1960. 1. sz. 1—14. l., 3 (I—III.) t. [17—20. sz.]
51. *Somogyi Éva*: A határőrvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. (Horvátországi parasztfelkelés 1653—59.) V. évf. 1962. 2. sz. 149—172. l.
52. *Somogyi Éva*: Az 1653—59. évi horvátországi parasztmozgalom ideológiai tanulságai. VI. évf. 1963. 1. sz. 30—32. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).
53. *Špiesz, Anton*: A XVIII. századi textilmanufaktúrák történetéhez. III. évf. 1960. 1. sz. 31—45. l., 1 (IV.) t.
54. *Benda Kálmán*: A jofezinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-Monarchiában. (Erdmények és feladatok a legújabb kutatások tükrében.) VIII. évf. 1965. 4. sz. 388—422. l.
55. *Bowier, Jean*: A XIX. századi franciaországi kapitalista profitra vonatkozó adatgyűjtés problémái és eredményei. IX. évf. 1966. 1. sz. 36—41. l. [Előadás a Történettudományi Intézetben, 1965. dec. 3.]
56. *Boudot, François*: A franciaországi szövetkezeti mozgalom történetének problematikája. X. évf. 1967. 3. sz. 303—314. l.
57. *H. Haraszi Éva*: A chartista mozgalom gazdasági és társadalmi előzményeihez. III. évf. 1960. 4. sz. 411—445. l.

58. *H. Haraszi Éva*: Bronterre O'Brien (1805—1864), a chartista mozgalom ideológusa. VII. évf. 1964. 3—4. sz. 569—582. l.
59. *H. Haraszi Éva*: Az angol kormány erőszakszervezeteinek működése a chartizmus éveiben. X. évf. 1967. 1. sz. 101—113. l.
60. *Niederhauser Emil*: A jobbágyfelszabadítás és a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában. I. évf. 1958. 1—2. sz. 78—90. l.
61. *Katus László*: A mezőgazdaság tőkés fejlődésének vonásai az Osztrák-Magyar Monarchia délszlávlakta területein. II. évf. 1959. 3—4. sz. 354—404. l.
62. *Otetea, Andrei*: Az Osborne-i egyezmény (1857. aug. 9.). VII. évf. 1964. 2. sz. 389—405. l.
63. *Jemnitz János*: Jean Jaurés születésének századik évfordulójára. II. évf. 1959. 3—4. sz. 405—423. l.
64. *Jemnitz János*: Az I. Internacionálé és a háború (1864—66). VI. évf. 1963. 3—4. sz. 386—413. l.
65. *Golman, L. I.*: Új adatok Marx Károly és Engels Frigyes együttműködéséről. (Novaja i Novejszaja Isztorija, 1960. 6. sz. 15—19. l.) IV. évf. 1961. 2. sz. 226—229. l.
66. *Bourgin, Georges*: Francia—német egyezkedés. Bismarck, Thiers, Jules Favre és a párizsi kommun leverése (1871. május). I. évf. 1958. 1—2. sz. 114—124. l.
67. *Jemnitz János*: A politikai tényező a munkaidő megrövidülésében. (Adalékok.) VII. évf. 1964. 2. sz. 406—422. l.
68. *Katus László*: A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez. X. évf. 1967. 1. sz. 1—45. l.
69. *Palotás Emil*: Ausztria-Magyarország és a balkáni kérdés a XIX. század végén. X. évf. 1967. 4. sz. 430—453. l.
70. Az úgynevezett Kelet-kutatásról. *Gentzen, F. II.* — *Kalisch, J.* — *Voigt, G.* — *Wolfgramm, E.*: Die „Ostforschung” — ein Stosstrupp des deutschen Imperialismus. (Z[schrift] f[ür] G[eschichtswissenschaft] 1958. 6. sz. 1181—1220. o.) II. évf. 1959. 1—2. sz. 190—222. l. [A német keleti expanziós törekvések történeti „igazolásának” áttekintése az 1890-es évektől.]
71. Ankét „A Szovjetunió Kommunista Pártja története” új kiadásáról. IV. évf. 1961. 2. sz. 217—220. l. [1961. jan. 6-án a Történettudományi Intézetben.]
72. *Kolossa Tibor*: Adatok az agrárproletariátus arányához és összetételéhez az Osztrák-Magyar Monarchiában (1900). II. évf. 1959. 1—2. sz. 104—127. l.
73. *Jemnitz János*: A nemzetközi munkásmozgalom és a nacionalizmus 1914 előtt. III. évf. 1960. 2—3. sz. 341—347. l. A nacionalizmus történelmi gyökereiről.
74. *Cseprakov, V.*: Lenin imperializmus-elmélete és a kapitalizmus általános válságának új szakasza. (Kommunizist, 1961. 2. sz. 23—39. l.) IV. évf. 1961. 4. sz. 531—542. l.
75. *Jemnitz János*: A háború és béke kérdése a II. Internacionálé koppenhágai kongresszusán. III. évf. 1960. 4. sz. 479—509. l.
76. *Jemnitz János*: A II. Internacionálé 1912-es rendkívüli Baseli Kongresszusa. V. évf. 1962. 1. sz. 61—88. l.
77. *Bartha Antal*: Ötven esztendő. X. évf. 1967. 4. sz. 395—399. l. [A Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulójára.]
78. *Zsilák András*: Az OK(b)P magyar csoportjának szerepe a Vörös Hadsereg internacionalista egységeinek szervezésében (1918—1919). IV. évf. 1961. 3. sz. 347—360. l.
79. *P. Mayer Mária*: Vita a szovjet falu fejlődéséről. VI. évf. 1963. 3—4. sz. 442—446. l. [Az 1961. ápr. 18—21. között megrendezett moszkvai tudományos ülésszak ismertetése, V. P. Danyilov beszámolója (Voproszi Isztorii 1962. 2. sz. 20—43. l.) nyomán.]
80. *Sirendib, B.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Mongóliában. X. évf. 1967. 4. sz. 400—415. l.
81. *Ragionieri, Ernesto*: Gondolatok Palmiro Togliatti életművéről. VIII. évf. 1965. 2—3. sz. 299—319. l. [Előadás Firenzében, 1964. szept. 29.]
82. *Gonda Imre*: Néhány megjegyzés Robert A. Kann: „The Habsburg Empire” című könyvéhez. (Frederick A. Praeger, New York 1957.) II. évf. 1959. 3—4. sz. 515—522. l.
83. *Steiner, Herbert*: Ausztria Kommunista Pártja 1918—1933. X. évf. 1967. 2. sz. 225—269. l.
84. *H. Haraszi Éva*: A fasizmus történetéből. X. évf. 1967. 4. sz. 479—485. l.
85. *Szamuely Tibor*: A németországi fasizmus történelmi előzményeiről és ideológiájáról. V. évf. 1962. 3—4. sz. 497—528. l., VI. évf. 1963. 2. sz. 217—237. l.
86. *Ránki György*: Az olasz fasizmus útja. V. évf. 1962. 3—4. sz. 529—535. l.
87. *Jemnitz János*: F. Adler és G. B. Shaw vitája az olasz fasizmusról. X. évf. 1967. 1. sz. 57—75. l.
88. *Jemnitz János*: A spanyol fasizmus jellegéről. V. évf. 1962. 3—4. sz. 536—544. l.
89. *H. Haraszi Éva*: Fasiszta irányzatok Angliában. V. évf. 1962. 3—4. sz. 587—600. l.

90. *Márkus László*: A két világháború közötti francia fasiszta irányzatok jellegéről. V. évf. 1962. 3—4. sz. 575—586. l.
91. *Kerekes Lajos*: Az osztrák kleriko-fasizmus problémájához. V. évf. 1962. 3—4. sz. 545—550. l.
92. *Szokolay Katalin*: A lengyel szanációs diktatúra néhány vonásáról (1926—1935). V. évf. 1962. 3—4. sz. 560—568. l.
93. *Csatári Dániel*: A román fasizmus sajátosságairól. V. évf. 1962. 3—4. sz. 551—559. l.
94. *Kövágó László*: Jugoszláv történetírók a két világháború közötti jugoszláviai fasizmusról. V. évf. 1962. 3—4. sz. 569—574. l.
95. *Michel, Henri*: A francia ellenállás. VIII. évf. 1965. 1. sz. 88—102. l.
96. *Michel, Henri*: Új virradat. X. évf. 1967. 3. sz. 325—334. l. [A francia ellenállásról. — Részlet a szerző „Vichy, 1940” (Paris, 1966) c. munkájából.]
97. *Orbán Sándor — M. Somlyai Magda*: Agrárátalakulás a Német Demokratikus Köztársaságban (1945—1955). II. évf. 1959. 3—4. sz. 488—501. l.
98. *Bouvier, Jean*: A bankcsoport egy példája: a mai Rothschildok. X. évf. 1967. 3. sz. 292—302. l.
99. *Kuczynski, Jürgen*: Mégis második ipari forradalom? VII. évf. 1964. 2. sz. 466—472. l.
100. *Aptheker, Herbert*: Újabb irányzatok az amerikai történetírásban. II. évf. 1959. 3—4. sz. 504—506. l. [Előadás a Magyar Tudományos Akadémián.]
101. *Sugár Péter*: Közép- és Kelet-Európa történetének kutatása az Északamerikai Egyesült Államokban. IX. évf. 1966. 1. sz. 119—124. l.

III. Magyar történet

1. Őstörténet

102. *Györffy György*: A magyar őstörténet néhány kérdéséről. IV. évf. 1961. 4. sz. 417—426. l.
103. *Bartha Antal*: Kijev és Itül. VII. évf. 1964. 2. sz. 223—254. l.

2. Magyarország története 1526-ig

104. *Bartha Antal*: Honfoglaláskori kovácmesterségünkről. I. évf. 1958. 3—4. sz. 315—327. l.
105. *Fuchs Erik és Nándori Gyula*: Honfoglaláskori vas kéziszerszám metallográfiai vizsgálata. I. évf. 1958. 3—4. sz. 328—330. l., 5 t.
106. *Hegedűs Zoltán*: Honfoglaláskori vastárgyak és salakok metallográfiai vizsgálatának tanulmányai. III. évf. 1960. 1. sz. 119—129. l., 6 (XVI—XXI.) t.
107. *Bartha Antal*: A honfoglaláskori magyar kovácmesterség társadalmi hátterének kérdéséhez. IV. évf. 1961. 2. sz. 133—154. l.
108. *Szűcs Jenő*: A magyar irodalom története I. kötetéről. X. évf. 1967. 2. sz. 119—133. l. A magyar irodalomtörténeti kézikönyv vitájának anyagából. [A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. Akadémiai Kiadó, (1964) 567 l.]
109. *Mályusz Elemér*: 1526 előtti okleveleink forrásértéke. X. évf. 1967. 4. sz. 416—429. l.
110. *Molnár Erik*: Bevezető a vitához. VI. évf. 1963. 1. sz. 1—3. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).
111. *Mályusz Elemér*: Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban. VI. évf. 1963. 1. sz. 4—10. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).
112. *Bartha Antal*: Hozzászólás Mályusz Elemér előadásához. VI. évf. 1963. 1. sz. 56—58. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).
113. *Györffy György*: Diplomata Hungarica antiquissima 1000—1196. III. évf. 1960. 4. sz. 525—535. l.
114. *Heckenast Gusztáv*: A kora-árpádkori magyar vaskohászat szervezete. IX. évf. 1966. 2. sz. 135—161. l.
115. *Surányi Bálint*: Az Árpád-kori Sopron topográfiájának kérdéséhez. IV. évf. 1961. 2. sz. 220—223. l.
116. *Mályusz Elemér*: [Helyreigazítás a Művészettörténeti Értesítőben megjelent, a régi magyar művészet periodizációs problémáival kapcsolatos hozzászólásához.] VIII. évf. 1965. 2—3. sz. 325. l. Hírek.
117. *Gerics József*: A Tatóny nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. IX. évf. 1966. 1. sz. 1—24. l. [András, Béla és Levente herceg származása.]
118. *Györffy György*: Egy krónikahely magyarázatához. IX. évf. 1966. 1. sz. 25—35. l. [Gerics József cikkéhez.]

119. *Paulinyi Oszkár*: Tulajdon és társadalom a Garam-vidéki bányavárosokban. V. évf. 1962. 2. sz. 173—188. 1. [13—16. sz.]
120. *Hegedűs Zoltán*: A diósgyőri Központi Kohászati Múzeum és a soproni Liszt Ferenc Múzeum vashúzáinak kohászattörténeti vonatkozásai. IV. évf. 1961. 1. sz. 94—106. 1., 3 (XVIII—XX.) t. [14—15. sz.]
121. *Surányi Bálint*: Kereskedőgilde Nagyszombatban a Visegrádi Kongresszus évében. II. évf. 1959. 3—4. sz. 249—271. 1.
122. *Surányi Bálint*: Az I. Lajos-kori Ars Notarialis városi vonatkozású formuláinak eredetéről. V. évf. 1962. 2. sz. 275—285. 1.
123. *Zolnay László*: Buda középkori vízművei. IV. évf. 1961. 1. sz. 16—55. 1., 6 (V—X.) t. [15—16. sz.]
124. *Elekes Lajos*: Rendi ellentétek és kutatási problémáik a XV. századi Magyarországon. VII. évf. 1964. 2. sz. 264—285. 1.
125. *Fügedi Erik*: A XV. századi magyar püspökök. VIII. évf. 1965. 4. sz. 477—498. 1.
126. *Mályusz Elemér*: Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon. III. évf. 1960. 2—3. sz. 162—192. 1.
127. *Szűcs Jenő*: Nándorfehérvár és a parasztság. VI. évf. 1963. 1. sz. 11—14. 1. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).
128. *Komjáthy Miklós*: Hozzád szólás Szűcs Jenő „Nándorfehérvár és a parasztság” című referátumához. VI. évf. 1963. 1. sz. 59—63. 1. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).
129. *Surányi Bálint*: Vita Mályusz Elemér: Thuróczy János krónikája c. művéről. (Beszámoló a «Памятники средневековой истории народов центральной и восточной Европы» c. sorozat magyarországi munkálatairól.) IV. évf. 1961. 4. sz. 515—518. 1.
130. *Mályusz Elemér*: Megjegyzések [a Thuróczy János krónikájáról folytatott vitához.] IV. évf. 1961. 4. sz. 519—524. 1.
131. *Varga János*: A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban. VII. évf. 1964. 2. sz. 378—388. 1. [1492—1848.]
132. *Bácskai Vera*: A parasztság és a honvédelem 1514-ben. VI. évf. 1963. 1. sz. 63—66. 1. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század). [Szűcs Jenő: Nándorfehérvár és a parasztság c. referátumához.]

3. 1526—1790

133. [Molnár Erik: Bevezető „A nacionalizmus történelmi gyökereiről” c. vitán. Kivonat.] III. évf. 1960. 2—3. sz. 310. 1.
134. [Zsigmond László: Zárószó „A nacionalizmus történelmi gyökereiről” c. vitán. Kivonat.] III. évf. 1960. 2—3. sz. 360. 1.
135. *Makkai László*: A magyar nemzettévalás kezdeteiről. III. évf. 1960. 2—3. sz. 310—313. 1. A nacionalizmus történelmi gyökereiről. [16—17. sz.]
136. *Nagy László*: Néhány gondolat és kritikai megjegyzés R. Várkonyi Ágnes: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején című tanulmányához. VIII. évf. 1965. 2—3. sz. 285—295. 1. [R. Várkonyi Á. tanulmánya „A magyar nacionalizmus kialakulása és története” Bp. 1964. Kossuth Könyvkiadó. c. kötetben.]
137. *R. Várkonyi Ágnes*: Módszertani megjegyzések. (Vita helyett.) VIII. évf. 1965. 2—3. sz. 296—298. 1. [Válasz Nagy Lászlónak.]
138. *Nagy László*: A nemzetfogalom alakulásáról folyó vitához. IX. évf. 1966. 2. sz. 227—228. 1. [R. Várkonyi Ágnes válaszára.]
139. *Kirilly Zsigmondné — N. Kiss István*: A XVI—XVII. századi parasztgazdaság struktúrájának vizsgálata. (Forráskritika és módszertani elemzés.) X. évf. 1967. 2. sz. 201—216. 1.
140. *N. Kiss István*: Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550—1650 között. VI. évf. 1963. 2. sz. 145—166. 1.
141. *Paulinyi Oszkár*: A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán. I. évf. 1958. 3—4. sz. 351—378. 1.
142. *Tömöry Márta*: Vita dr. Paulinyi Oszkár „Termelés és vállalkozás a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán” c. monográfiájáról. IX. évf. 1966. 2. sz. 228—231. 1. [1965. febr. 5-én a Történettudományi Intézet feudális kori osztályán.]
143. *Benda Kálmán*: A végvári harcok ideológiája. VI. évf. 1963. 1. sz. 15—18. 1. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).

144. *N. Kiss István*: Megjegyzések a végvári harcok ideológiájának kérdéséhez. VI. évf. 1963. 1. sz. 66—68. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).
145. *N. Kiss István*: Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében. III. évf. 1960. 1. sz. 15—30. l.
146. *Heckenast Gusztáv*: A Karácsony György-féle parasztfelkelés (1569—1570). VI. évf. 1963. 1. sz. 19—21. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).
147. A murányvölgyi vashámoros céh szabályzatai (1585—1713—1755). Közli *Heckenast Gusztáv*. I. évf. 1958. 3—4. sz. 430—447. l.
148. *R. Várkonyi Ágnes*: A Habsburg-ellenes szabadságküzdelmek történeti feldolgozásának problémáihoz. III. évf. 1960. 2—3. sz. 313—316. l. A nacionalizmus történelmi gyökereiről.
149. *R. Péter Katalin*: Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen. (Olaszliszka küzdelme földesuraival a XVII. században.) IV. évf. 1961. 4. sz. 427—441. l.
150. *Makkai László*: A hajdúk „nemzeti” és „függetlenségi” ideológiája. VI. évf. 1963. 1. sz. 22—29. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).
151. *Nagy László*: Hozzászólás Makkai László: A hajdúk „nemzeti” és „függetlenségi” ideológiája c. referátumához. VI. évf. 1963. 1. sz. 68—74. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).
152. *Makkai László*: Válasz Nagy László hozzászólására. VI. évf. 1963. 1. sz. 99—101. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).
153. *Klaniczay Tibor*: Néhány gondolat a vitához. VI. évf. 1963. 1. sz. 79—82. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század). [Főként Makkai László és Somogyi Éva referátumaihoz.]
154. *Faller Jenő*: Adatok a bányabeli robbantás fejlődéstörténetéhez. IV. évf. 1961. 1. sz. 56—75. l., 3 t. [17—19. sz.]
155. Műhely- és huta-leltárak a XVII. századi Rákóczi-uradalmakból. Közli *Makkai László*. I. évf. 1958. 3—4. sz. 448—452. l.
156. *Veress Éva*: A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén. I. évf. 1958. 3—4. sz. 379—429. l., 2 mell.: [15. old.]
157. (A szerkesztőség): [Pótlás.] [Veress Éva tanulmánya (TSz 1958. 379—429.) mellékleteinek sorrendje.] II. évf. 1959. 1—2. sz. 189. l.
158. *R. Péter Katalin*: Vita a jobbágháztartások vizsgálatának módszertani kérdéseiről. IV. évf. 1961. 3. sz. 364—368. l. [A Történettudományi Intézet Agrártörténeti Munkacsoportjának vitája Veress Éva: A jobbágháztartások individuális vizsgálatának néhány kérdése c. dolgozatáról, 1961. márc. 20.]
159. *Makkai László*: Robot — summa — taxa. (Az örökös jobbágyság rendszerének fejlődési tendenciái a XVII. század második felében.) VII. évf. 1964. 2. sz. 330—337. l.
160. *R. Várkonyi Ágnes*: A Habsburg-abszolútizmus a XVII. század második felében és Magyarország. VIII. évf. 1965. 1. sz. 14—22. l.
161. *Bérenger, Jean*: Francia—magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején (1664—1668). X. évf. 1967. 3. sz. 275—291. l.
162. *Benczédi László*: Bányavidéki városok folyamodványai Esterházy Pálhoz 1668—1681. IV. évf. 1961. 2. sz. 155—179. l.
163. *Benczédi László*: A „vitézli rend” és ideológiája a Thököly-felkelésben. VI. évf. 1963. 1. sz. 33—43. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).
164. *Perjés Géza*: Hozzászólás Benczédi László referátumához. VI. évf. 1963. 1. sz. 82—87. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).
165. *Zimányi Vera*: Megjegyzések a vitához. VI. évf. 1963. 1. sz. 74—79. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század). [Benda Kálmán, Makkai László és Benczédi László előadásaihoz.]
166. *Benczédi László*: Válasz Perjés Géza hozzászólására. VI. évf. 1963. 1. sz. 96—98. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).
167. *Benczédi László*: Parasztság és kurucság a Thököly-korban. (Munkabeszámoló a Történettudományi Intézet I. magyar osztályának 1964. febr. 3-i értekezletén.) VII. évf. 1964. 1. sz. 152—161. l. — Hozzászólások: *N. Kiss István* 162—167., *Zimányi Vera* 167—169., *Makkai László* 169—171., *Heckenast Gusztáv* 171., *Benda Kálmán* 172—174., *R. Várkonyi*

- Ágnes* 174—177., *Barta István* 177—178. l. — *Benczédi László* válasza a hozzászólásokra: 178—181. l.
168. *R. Várkonyi Ágnes*: A „népi kurucság” ideológiája. VI. évf. 1963. 1. sz. 44—55. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).
169. *Maksay Ferenc*: A „népi kurucság” ideológiájának kérdéséhez. VI. évf. 1963. 1. sz. 87—91. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század). [Várkonyi Ágnes referátumához.]
170. *Heckenast Gusztáv*: Adatok Bottyán János életéhez (1676—1682). I. évf. 1958. 1—2. sz. 215—217. l.
171. *R. Várkonyi Ágnes*: Az ismeretlen Vak Bottyán. VII. évf. 1964. 1. sz. 181—183. l. [1681.]
172. Egy XVII. századi festő receptgyűjtemény. Közli *Endrei Walter* és *Hajnal Lászlóné*. I. évf. 1958. 3—4. sz. 453—457. l.
173. *Heckenast Gusztáv*: Lányi Pál. (A magyarországi korai kapitalizmus történetéhez.) V. évf. 1962. 1. sz. 18—36. l.
174. *Benda Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve 1702—1705. V. évf. 1962. 2. sz. 189—209. l.
175. *Kosáry Domokos*: Néhány tanulság Pest megye kuruckori történetéből. VI. évf. 1963. 1. sz. 91—96. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század). [R. Várkonyi Ágnes referátumához.]
176. *R. Várkonyi Ágnes*: A jobbágyság osztályharca a Rákóczi-szabadságharc idején. VII. évf. 1964. 2. sz. 338—377. l.
177. *Benda Kálmán*: Rákóczi és a Vatikán. Breuner apát küldetése XI. Kelemen pápához. 1707—1708. II. évf. 1959. 1—2. sz. 8—24. l.
178. *Vörös Antal*: A XVIII. század története értékelésének néhány problémája. III. évf. 1960. 2—3. sz. 316—319. l. A nacionalizmus történelmi gyökereiről.
179. *Varga János*: Borkezelés a XVIII. század első felében. III. évf. 1960. 1. sz. 130—140. l.
180. *Bogdán István*: A lékai (hámosi) papírmalom a XVIII. században. III. évf. 1960. 1. sz. 46—93. l., 2. (V—VI.) t.
181. *Varga János*: A magyar irodalom története III. kötetéről. X. évf. 1967. 2. sz. 134—146. l. A magyar irodalomtörténeti kézikönyv vitájának anyagából. [A magyar irodalom története 1772—1849-ig. Szerk. Pándi Pál. Bp. Akadémiai Kiadó, (1965) 831 l.]
182. *H. Balázs Éva*: A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei. III. évf. 1960 2—3. sz. 319—322. l. A nacionalizmus történelmi gyökereiről.
183. *Mihalik Sándor*: Adatok a régi magyar kerámiagyarak történetéhez. III. évf. 1960. 1. sz. 94—115. l., 5 (VII—XI.) t. [Pongyelok, Eperjes, Pest, Stomfa, Rozsnyó, Igló, Késmárk, Mezőtelegd, Besztercebánya és Körmöcbánya XVIII—XIX. századi kerámiagyarái.]
184. *G. Sándor Mária*: Adatok az eszterga magyarországi történetéhez. (Csontgombkészítés Budán a XVIII. században.) III. évf. 1960. 1. sz. 141—148. l., 4 (XIV—XVII.) t.
185. *Sándor Pál*: Újabb adatok a paraszti földbirtoklás kérdéséhez a XIX. század első felében. Alsózsidi parasztságának földbirtokstatisztikája: 1789—1853. IV. évf. 1961. 2. sz. 180—198. l., 1 mell.

4. 1790—1848

186. *Endrei Walter*: Textilipari szabadalmak Magyarországon a nyugat-európai ipari forradalom idején. IV. évf. 1961. 1. sz. 76—93. l., 5 (XI—XV.) t.
187. *Benda Kálmán*: Újabb adatok a magyar jakobinusok történetéhez. I. évf. 1958. 1—2. sz. 218—220. l.
188. *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez. VIII. évf. 1965. 1. sz. 1—13. l.
189. *Sárközi Zoltán*: Egy magyar költemény a XVIII. századból. VII. évf. 1964. 3—4. sz. 628—631. l. [Ballók?: „Égy igaz Magyar Haza-finak Édes Nemzetét, Ügyefogyott Állapottyának mély álmából Serkengető Versei” 1790-ból].
190. *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi úrbérrendezési kísérletek történetéhez. (Az 1790/1-i országgyűlésről kiküldött úrbéri rendszeres bizottság működése és munkálatának sorsa.) IX. évf. 1966. 3—4. sz. 270—297. l.
191. *Sándor Vilmos*: A technika fejlődése Magyarországon a kapitalizmus korában. IV. évf. 1961. 3. sz. 305—329. l.
192. *Barta István*: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. VI. évf. 1963. 3—4. sz. 305—343. l.
193. *Barta István*: A magyar reformkor és 1848/49 nacionalizmusának néhány vonása. III. évf. 1960. 2—3. sz. 322—325. l. A nacionalizmus történelmi gyökereiről.

194. *Varga János*: A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon. IV. évf. 1961. 3. sz. 284—304. l.
195. *Barta István*: Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása. III. évf. 1960. 2—3. sz. 224—240. l.
196. *Spira György*: Széchenyi tragikus útja. VII. évf. 1964. 3—4. sz. 583—595. l.
197. *Spira György*: Egy pillantás a Hitel frójának hitelviszonyaira. VI. évf. 1963. 3—4. sz. 344—355. l.
198. *Barta István*: Adatok a gácsi posztógyár reformkori történetéhez. IV. évf. 1961. 1. sz. 113—122. l.
199. *Endrei Walter*: Közkeletű tévedések a Gácsi Posztómanufaktúra történetével kapcsolatban. X. évf. 1967. 2. sz. 217—224. l., 1 t.
200. *Barta István*: Balásházy János pályafordulása. I. évf. 1958. 1—2. sz. 3—20. l.
201. *Vörös Antal*: Táncsics Mihály kiadatlan cikke a sajtószabadságról és a cenzúráról. I. évf. 1958. 1—2. sz. 55—75. l. [Buda-Pesti levelek, 1834.]
202. *Varga János*: A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. (Statistikai forráselemzés.) I. évf. 1958. 1—2. sz. 21—54. l.
203. *Berend T. Iván*: Az iparfejlődés és az úgynevezett parasztipar kérdéséhez. Vita Tolnai Györggyel és Simon Péterrel. VIII. évf. 1965. 2—3. sz. 275—284. l.
204. *Tolnai György*: Az önálló tőkés fejlődés és a nacionalizmus megítélése a mai magyar gazdaságtörténetírásban. Válasz Berend T. Iván vitacikkére. IX. évf. 1966. 1. sz. 98—115. l.
205. *Simon Péter*: Nyilatkozat Berend T. Iván vitacikkéről. IX. évf. 1966. 1. sz. 116—118. l.

5. 1848—1918

206. (*L. M.*) [*Lackó Miklós*]: 1848 Széchenyije. A Történettudományi Intézet Tudományos Tanácsának vitája Spira György új Széchenyi monográfiájának kéziratáról. IV. évf. 1961. 4. sz. 524—529. l.
207. *Varga János*: 1848—49 nemzetiségi problémáinak történetéhez. III. évf. 1960. 2—3. sz. 325—328. l. A nacionalizmus történelmi gyökereiről.
208. *Spira György*: A Neue Rheinische Zeitung utolsó cikke a magyar szabadságharcról. II. évf. 1959. 1—2. sz. 25—36. l.
209. *Sárközi Zoltán*: Brúz Lajos (1817—1856). X. évf. 1967. 3. sz. 343—355. l.
210. *Varga János*: Az áruló. Megjegyzések Németh László Görgey-drámájához. VII. évf. 1964. 3—4. sz. 596—614. l.
211. *Vörös Antal*: A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon, 1850—1914. IX. évf. 1966. 2. sz. 162—186. l.
212. *Szabad György*: A társadalmi szerkezet átalakulásának kérdései az abszolutizmus korában. I. évf. 1958. 1—2. sz. 252—260. l.
213. *Gonda Imre*: A Német Demokratikus Köztársaság levéltárainak magyar vonatkozású anyagai. I. évf. 1958. 1—2. sz. 274—275. l.
214. *Pogány Mária*: A kialakuló kubikosság munkaviszonyai. V. évf. 1962. 1. sz. 37—60. l.
215. *Kovács Endre*: Az 1863. évi lengyel felkelés és a magyar emigráció. III. évf. 1960. 2—3. sz. 241—280. l.
216. *Sándor Vilmos*: Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában. I. évf. 1958. 1—2. sz. 91—113. l.
217. *Sándor Vilmos*: A magyar uralkodó osztályok nemzet-állam eszméje. III. évf. 1960. 2—3. sz. 328—330. l. A nacionalizmus történelmi gyökereiről.
218. *Berend T. Iván*—*Ránki György*: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867—1914. IX. évf. 1966. 2. sz. 187—203. l.
219. *Hanák Péter*: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. V. évf. 1962. 2. sz. 210—245. l.
220. *Katus László*: A nem magyar népek nacionalizmusának jellemvonásai és szerepe a soknemzetiségű Magyarországon. III. évf. 1960. 2—3. sz. 330—335. l. A nacionalizmus történelmi gyökereiről.
221. *Benczédi László*: Vita R. Várkonyi Ágnes: „Thaly Kálmán” című tanulmányáról. I. évf. 1958. 1—2. sz. 235—252. l. [A tanulmány és az 1958. márc. 17-i vita ismertetése.]
222. *M. Kondor Viktória*: Megjegyzések Jókai Mór politikai szerepéhez a kiegyezést követő években. I. évf. 1958. 1—2. sz. 125—135. l.
223. *M. Kondor Viktória*: Vita a „Magyarország története” c. egyetemi tankönyv 1880—1900 közötti fejezetének kéziratáról. II. évf. 1959. 1—2. sz. 173—179. l.
224. *Ránki György*: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. VII. évf. 1964. 2. sz. 423—451. l.

225. *Hanák Péter*: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. II. évf. 1959. 1—2. sz. 37—89. l.
226. *Mayer Mária*: A XIX. századvégi kárpátukrán agrárnépesség társadalmi szerkezetének statisztikai ábrázolása. IV. évf. 1961. 3. sz. 330—346. l.
227. *Hanák Péter*: Iratok az 1894—95. évi magyar kormányválság történetéhez. II. évf. 1959. 3—4. sz. 291—353. l.
228. *Puskás Júlia*: A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemstatisztika adatai alapján. III. évf. 1960. 4. sz. 446—478. l.
229. *Puskás Julianna*: A tőkés nagybérletek a XIX. század végi Magyarországon. (Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika adatai alapján.) II. évf. 1959. 1—2. sz. 90—103. l.
230. *Hanák Péter*: A magyar nacionalizmus néhány problémája a századforduló idején. III. évf. 1960. 2—3. sz. 335—341. l. A nacionalizmus történelmi gyökereiről.
231. *V. Windisch Éva*: Kísérletek a dél-magyarországi németiség megszervezésére a századforduló éveiben. VIII. évf. 1965. 1. sz. 23—60. l.
232. *Litván György*: Szabó Ervin nemzetközi kapcsolata — levélhagyatéka tükrében. VII. évf. 1964. 1. sz. 26—63. l. [1899—1911.]
233. *Ránki György*: [A Német Demokratikus Köztársaság levéltárainak magyar vonatkozású anyagai.] I. évf. 1958. 1—2. sz. 275. l.
234. *Hajdu Tibor*: A „demokratikus” nacionalizmusról. III. évf. 1960. 2—3. sz. 350—353. l. A nacionalizmus történelmi gyökereiről.
235. *Dolmányos István*: Károlyi Mihály és a „szentpétervári út”. (Az orosz—magyar szövetség gondolata 1914-ben.) VI. évf. 1963. 2. sz. 167—194. l.
236. *Puskás Julianna*: Adatok a hadigazdálkodás kialakulásához és rendszeréhez Magyarországon az első világháború idején. I. évf. 1958. 1—2. sz. 136—153. l.
237. *Nevelő Irén*: Az üzemek militarizálása és a panaszbizottságok az első világháború idején. VII. évf. 1964. 1. sz. 64—86. l.
238. *Duczynszka Ilona* feljegyzései az 1918-as januári sztrájk előzményeiről. Közli *Tömörty Márta*. I. évf. 1958. 1—2. sz. 154—173. l.

6. 1918—1919

239. *Molnár Erik*: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége. II. évf. 1959. 1—2. sz. 1—7. l.
240. *L. Nagy Zsuzsa*: Tudományos ülésszak a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulóján. II. évf. 1959. 1—2. sz. 162—173. l.
241. *L. Nagy Zsuzsa*: A Tanácsköztársaság dunántúli előzményeiről (1919 január—március). I. évf. 1958. 1—2. sz. 174—191. l.
242. *Mészáros Károly*: Az 1919 tavaszi parasztmozgalmak. IV. évf. 1961. 4. sz. 442—475. l.
243. *L. Nagy Zsuzsa*: Nacionalista jelszavak az ellenforradalom szolgálatában 1919-ben. III. évf. 1960. 2—3. sz. 347—350. l. A nacionalizmus történelmi gyökereiről.
244. *L. Nagy Zsuzsa*: Smuts tábornok budapesti küldetése 1919 áprilisában. VI. évf. 1963. 2. sz. 195—216. l.
245. *P. Szokolay Katalin*: A lengyel kommunista sajtó a Magyar Tanácsköztársaságról. II. évf. 1959. 1—2. sz. 128—140. l.
246. *Kővágó László*: Államszövetségi tervek a Tanácsköztársaság idején. IX. évf. 1966. 3—4. sz. 298—324. l.
247. *L. Nagy Zsuzsa*: Az olasz érdekek és Magyarország 1918—1919-ben. VIII. évf. 1965. 2—3. sz. 256—274. l.
248. *Gábor Sándorné*: A német-osztrák köztársaság és a magyar tanács hatalom államközi gazdasági kapcsolatairól. IX. évf. 1966. 3—4. sz. 325—367. l.

7. 1919—1945

249. *Lackó Miklós*: A magyar irodalom története VI. kötetről. X. évf. 1967. 2. sz. 147—155. l. A magyar irodalomtörténeti kézikönyv vitájának anyagából. [A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp. Akadémiai Kiadó, (1966.) 1106 l.]
250. *Pach Zsigmond Pál*: Az ellenforradalmi történelemszemlélet kialakulása Szekfű Gyula Három nemzedékében. (Tanulmányrészlet.) V. évf. 1962. 3—4. sz. 387—425. l.
251. *Szűcs Jenő*: A magyar szellemtörténet nemzet-koncepciójának tipológiájához. IX. évf. 1966. 3—4. sz. 245—269. l.
252. *Márkus László*: Szociáldemokratizmus és nacionalizmus a Horthy-rendszer idején. III. évf. 1960. 2—3. sz. 353—356. l. A nacionalizmus történelmi gyökereiről.

253. *Csatári Dániel*: A revizionizmus magyarországi és romániai hatása. III. évf. 1960. 2—3. sz. 356—360. 1. A nacionalizmus történelmi gyökereiről.
254. *Márkus László*: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről. VIII. évf. 1965. 4. sz. 449—466. 1., Hozzászólások: 466—468. 1. [A Legújabbkori Osztály vitája, 1965. okt. 1.]
255. *Schreiber, Thomas*: A francia diplomáciai iratok és Magyarország. X. évf. 1967. 3. sz. 315—324. 1.
256. *Szabó Ágnes*: A Kommunisták Magyarországi Pártja az ellenforradalmi rendszer társadalmi viszonyairól (1919—1933). V. évf. 1962. 3—4. sz. 370—386. 1.
257. *Berend Iván—Ránki György*: A nagybirtok és nagytőke „agrárius—merkantil” ellentétének kérdéséhez (1919—1925). II. évf. 1959. 1—2. sz. 141—161. 1.
258. *Kerekes Lajos*: Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom (1920—1930). IV. évf. 1961. 2. sz. 199—216. 1.
259. *Balogh Sándor*: A bethleni konszolidáció és a magyar „neonacionalizmus”. V. évf. 1962. 3—4. sz. 426—448. 1.
260. *Puskás Júlia*: A földtulajdonosok és a földet bérlők társadalmi rétegződésének módosulásai az 1920. és 1930. évi népszámlálási adatok alapján. VII. évf. 1964. 2. sz. 452—465. 1.
261. *Boros Ferenc*: A csehszlovák—magyar forradalmi és haladó kapcsolatok néhány kérdéséről a Magyar Tanácsköztársaság leverése utáni időszakban (1919—1921). VII. évf. 1964. 3—4. sz. 615—627. 1.
262. *Szabó Ágnes*: Politikai, elméleti kérdések a magyar kommunista emigrációban (1919—1920). IX. évf. 1966. 3—4. sz. 368—396. 1.
263. *Ránki György*: A Clerk-misszió történetéhez. X. évf. 1967. 2. sz. 156—187. 1.
264. *Ránki György*: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. V. évf. 1962. 3—4. sz. 354—369. 1.
265. *Stier Miklós*: Adalékok az 1920-as évek eleji szociáldemokrata baloldali ellenzéki mozgalom kialakulásához. VIII. évf. 1965. 4. sz. 469—477. 1.
266. *Petőcz Pál*: A politikai katolicizmus „reformnemzedéke”. VII. évf. 1964. 1. sz. 112—151. 1.
267. *Tóth Gábor*: Az MSzDP falusi szervező munkája és tevékenysége Hajdu megyében a gazdasági válság éveiben. IX. évf. 1966. 3—4. sz. 397—422. 1.
268. *Baksay Zoltán*: Adatok a Csepeli Vas- és Féművek munkásainak bérviszonyaihoz 1931—1943. III. évf. 1960. 4. sz. 510—524. 1.
269. *Lackó Miklós*: Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi háttéréről Magyarországon az 1930-as években. V. évf. 1962. 3—4. sz. 449—469. 1.
270. *Vida István*: A Független Kisgazda Párt 1930. évi békési programja (1930. okt. 12.). X. évf. 1967. 1. sz. 76—100. 1.
271. *Puskás Julianna*: A földbirtok bérheadása Magyarországon az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai alapján. VI. évf. 1963. 3—4. sz. 356—385. 1.
272. *Sipos Péter*: Az Imrédy-kormány válsága és bukása. IX. évf. 1966. 1. sz. 42—84. 1.
273. *Tilkovszky Lóránt*: Az első bécsi döntés gazdasági és szociális következményei a Magyarországhoz átszatolt területen. VII. évf. 1964. 1. sz. 87—111. 1.
274. *Juhász Gyula*: A Teleki-kormány külpolitikája a „furesa háború” idején. IV. évf. 1961. 4. sz. 476—514. 1.
275. *Zsigmond László*: Két dátum. Magyarország hadüzenetének (1941. június 27.) és németek által való megszállásának (1944. március 19.) előzményeihez. I. évf. 1958. 1—2. sz. 192—214. 1.
276. *Zágoni Ernő*: A munkásegységfront problémái Magyarországon a Szovjetunió elleni háborúba lépés idején. V. évf. 1962. 2. sz. 246—274. 1.
277. *Juhász Gyula*: Magyarország hadbalépése Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok ellen. VIII. évf. 1965. 1. sz. 61—87. 1.
278. *Pintér István*: A Kállay-kormány „hintapolitikája” és az antifasiszta ellenállási mozgalom. V. évf. 1962. 3—4. sz. 470—496. 1.
279. *Kerekes Lajos*: Bánffy Miklós politikai küldetése Romániába 1943-ban. VI. évf. 1963. 2. sz. 259—261. 1.
280. *Pintér István*: Az 1943 őszi kisgazda—szociáldemokrata szövetség. VIII. évf. 1965. 4. sz. 423—448. 1.
281. *Ránki György*: A német—magyar viszony az utolsó háborús évben és az európai biztonság. Megjegyzések Andreas Hillgruber tanulmányához [Das deutsch—ungarische Verhältnis im letzten Kriegsjahr. Wehrwissenschaftliche Rundschau 1960. febr. sz.]. IV. évf. 1961. 3. sz. 373—377. 1.

8. 1945-től

282. A 15. évfordulóra. III. évf. 1960. 2—3. sz. 159—161. l. [Magyarország felszabadulásának évfordulójára.]
283. *L[ackó] M[iklós]*: A népi demokratikus korszak kutatásának állásáról. (Vita a népi demokrácia történetével foglalkozó munkaközösségben.) IV. évf. 1961. 3. sz. 361—364. l.
284. *Pach Zsigmond Pál*: A nacionalizmus elleni harc történettudományunkban. VII. évf. 1964. 2. sz. 303—329. l.
285. *Ságvári Ágnes*: Népfront és proletárdiktatúra. IX. évf. 1966. 2. sz. 204—226. l.
286. *Jemnitz János*: A magyarországi szociáldemokrata párt külpolitikai irányvonalának alakulásához (1945—1948). VIII. évf. 1965. 2—3. sz. 133—199. l.
287. *Rácz Béla—Strassenreiter Erzsébet*: Az üzemi bizottságok szervezete (1944—1948). VIII. évf. 1965. 2—3. sz. 200—239. l.
288. *Lackó Miklós*: Népi demokráciánk történetéből. Küzdelem az ország gazdasági újjáépítéseért, a népi demokratikus vívmányok védelméért és továbbfejlesztéséért. (1945 május—1946 augusztus.) II. évf. 1959. 3—4. sz. 424—462. l.
289. *Rácz János*: Az üzemi bizottságok a termelés megindításáért és az öntevékenyen kialakított hatáskör fenntartásáért. X. évf. 1967. 4. sz. 454—478. l.
290. *M. Somlyai Magda*: Iratok a tiszántúli szegényparasztság földosztó törekvéseiről 1945-ben. I. évf. 1958. 1—2. sz. 221—234. l.
291. *Orbán Sándor*: Adalékok a földreform utáni falusi viszonyok tanulmányozásához. IX. évf. 1966. 1. sz. 85—97. l.
292. *Mészáros Károly*: A termelőszövetkezettörténet feldolgozásának helytörténeti kérdései. X. évf. 1967. 3. sz. 337—343. l.
293. *Vida István*: A „demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről” szóló törvényjavaslat megszületése és parlamenti vitája. VIII. évf. 1965. 2—3. sz. 240—255. l.
294. *Ránki György*: „Magyarország gazdasága a hároméves terv időszakában” c. doktori értekezésének vitája. VI. évf. 1963. 3—4. sz. 414—441. l.
Bognár József opponensi véleménye. 414—419.
Erdei Ferenc opponensi véleménye. 420—424.
Balogh Sándor opponensi véleménye. 425—431.
Ránki György válasza az opponensi véleményekre. 432—441. l.
295. *Orbán Sándor*: Az állam és a katolikus egyház megállapodása (1950). III. évf. 1960. 2—3. sz. 281—309. l.
296. *Molnár János*: Harc a politikai konszolidációért 1956. november 4. után. (Vázlat.) X. évf. 1967. 2. sz. 188—200. l.

IV. Ismertetések

297. *Beresford, M. W.—St. Joseph, J. K. S.*: Medieval England. An Aerial Survey. (Cambridge. At the University Press, 1958. 275 l., 114 légifénykép.) (Középkori Anglia. Légi szemle.) — *Ism. Gunst Péter*: I. évf. 1958. 3—4. sz. 466—468. l.
298. *Florovskij, A. V.*: Česko-ruské obchodní styky v minulosti. X—XVIII. století. (Praha, Státní Pedagogické Nakladatelství, 1954. 394, 11., 16 tb., 1 tk.) (Cseh—orosz kereskedelmi kapcsolatok a múltban. X—XVIII. század.) — *Ism. —r —l [Niederhauser Emil]*: I. évf. 1958. 3—4. sz. 466. l.
299. *Geijer, Agnes*: Oriental Textiles in Sweden. (Copenhagen 1951. 139 l. + 86 tábla.) — *Ism. Endrei Walter*: III. évf. 1960. 1. sz. 152—153. l.
300. *Hillgruber, Andreas*: Das deutsch—ungarische Verhältnis im letzten Kriegsjahr. Wehrwissenschaftliche Rundschau 1960. febr. sz. — *Ld.* 281. sz.
301. *International Review of Social History* (1959—1960). — *Ism. Jemnitz János*: V. évf. 1962. 1. sz. 102—117. l.
302. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1957. LXI. évf. — *Ism. Heckenast Gusztáv*: II. évf. 1959. 1—2. sz. 180—182. l.
303. *[Irodalomtörténeti Közlemények]* 1958. LXII. évf. — *Ism. Benczédi László*: II. évf. 1959. 1—2. sz. 182—185. l.
304. *Kamińska, J.—Nahlik, A.*: Włókiennictwo Gdańskie X—XIII. w. (Łódź. 1958. 261 l., 68 ábra, 5 t.) (A gdanszki textilipar a X—XIII. században.) — *Ism. Endrei Walter*: I. évf. 1958. 3—4. sz. 468—469. l.
305. *Kann, Robert A.*: The Habsburg Empire. (Frederick A. Praeger, New York 1957.) — *Ld.* 82. sz.

306. *Klepl, Jan*: Pro záchranu technických památek. (Praha, 1957. 32 l.) (A technikai emlékek védelméért.) — Ism. — *r — l* [*Niederhauser Emil*]: I. évf. 1958. 3—4. sz. 465. l.
307. *Magyar Filozófiai Szemle* (1958. 1—2, 3—4. sz.) — Ism. *R. Várkonyi Agnes*: II. évf. 1959. 3—4. sz. 482—488. l.
308. A magyar irodalom története 1849-ig. A kötet szerzői: *Bán Imre, Gerézy Rabán, Klaniczay Tibor, Pándi Pál, Szauder József, Tóth Dezső és Vargha Balázs*. Szerkesztők: *Bóka László és Pándi Pál*. Bibliotheca Kiadó. Bp. 1957. 492 l. — Ism. *H[eckenast] G[usztáv]*: Az új magyar irodalomtörténetről. I. évf. 1958. 1—2. sz. 260—262. l.
309. A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. *Klaniczay Tibor*. Bp. Akadémiai Kiadó. (1964.) 567 l. — Ld. 108. sz.
310. A magyar irodalom története 1772—1849-ig. Szerk. *Pándi Pál*. Bp. Akadémiai Kiadó. (1965.) 831 l. — Ld. 181. sz.
311. A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. Szerk. *Szabolcsi Miklós*. Bp. Akadémiai Kiadó. (1966.) 1106 l. — Ld. 249. sz.
312. A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a magyar állami levéltárakban. Magyar Országos Levéltár kiadványai. I. Levéltári leltárak 2. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 216 l., 2 t. — Ism. *L. Nagy Zsuzsa*: IV. évf. 1961. 3. sz. 369—370. l.
313. „Past and Present” (1960 április—1960 november) — Ism. *H. Haraszti Éva*: IV. évf. 1961. 4. sz. 543—545. l.
314. *Pleiner, Radomír*: Základy slovanského železářského hutnictví v českých zemích. A szláv vaskohászat alapjai Csehszországban. (Praha, 1958. Československá akademie věd. Monumenta Archaeologica. Tom. VI. 336 lap, 68 ábra, 32 tábla és 5 térkép.) — Ism. *Heckenast Gusztáv*: III. évf. 1960. 1. sz. 149—151. l.
315. *Pongrácz Pál*: A mezőgazdasági jellegű ipari építészet emlékei. Malmok. (Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei III. kötet, 3. szám. Bpest, 1957. 118 l.) — Ism. *Makkai László*: III. évf. 1960. 1. sz. 151—152. l.
316. *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. *J. Purš* ismertetése: Československý Časopis Historický 1957. IV. sz. 761—766. l. Kivonat fordítása I. évf. 1958. 1—2. sz. 276. l.
317. Sborník Národního Technického Musea. I—II. (Praha, 1955—56.) (A Nemzeti Technikai Múzeum tanulmánygyűjteménye.) — Ism. — *r — l* [*Niederhauser Emil*]: I. évf. 1958. 3—4. sz. 461—462. l.
318. Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky. I—III. (Praha, 1954—57.) (Tanulmánygyűjtemény a természettudományok és a technika történetéből.) — Ism. — *r — l* [*Niederhauser Emil*]: I. évf. 1958. 3—4. sz. 462—464. l.
319. *Szabolcs Ottó*: Az új középiskolai történelmi tankönyvekről. I. évf. 1958. 1—2. sz. 262—266. l.
320. Вопросы истории естествознания и техники. Москва 1—5. 1956—57. (A természettudomány és technika történetének kérdései.) — Ism. *Bartha Antal*: I. évf. 1958. 3—4. sz. 458—460. l.
321. [*Поршнеv, Б. Ф.*: Феодализм и народные массы (A feudalizmus és a népi tömegek). Москва, 1964. Nauka kiadó. 517 l.] — Ism. *Bartha Antal*: A feudalizmus kutatásának elméleti kérdései. B. F. Porsnyev új művéről. IX. évf. 1966. 3—4. sz. 423—426. l.

V. A Történelmi Szemle

A Történettudományi Intézet

322. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete: A Történelmi Szemle első füzetével új magyar történettudományi folyóirat indul. I. évf. 1958. 1—2. sz. 1. l.
323. E számunk szerzői. X. évf. 1967. 3. sz. 335—336. l. [A Történelmi Szemle e száma francia szerzőinek (Jean Béranger, François Boudot, Jean Bouvier, Thomas Schreiber és Henri Michel) rövid tudományos életrajza.]

324. Hírek.

- I. évf. 1958. 1—2. sz. 267—269. l.
 II. évf. 1959. 1—2. sz. 186—189. l.
 II. évf. 1959. 3—4. sz. 502—503. l.
 III. évf. 1960. 2—3. sz. 361—363. l.

	IV. évf. 1961.	2. sz.	223—225. l.
	IV. évf. 1961.	3. sz.	371—372. l.
	IV. évf. 1961.	4. sz.	530. l.
	V. évf. 1962.	2. sz.	303. l.
	VI. évf. 1963.	2. sz.	262. l.
	VII. évf. 1964.	3—4. sz.	632—634. l.
	VIII. évf. 1965.	2—3. sz.	320—325. l.
	VIII. évf. 1965.	4. sz.	499—502. l.
	IX. évf. 1966.	1. sz.	125—127. l.
	IX. évf. 1966.	3—4. sz.	427—432. l.
	X. évf. 1967.	3. sz.	356—361. l.
325. Külföldi vendégeink.	I. évf. 1958.	1—2. sz.	276—278. l.
	II. évf. 1959.	1—2. sz.	222—224. l.
	II. évf. 1959.	3—4. sz.	522—523. l.
	III. évf. 1960.	4. sz.	547—548. l.
	IV. évf. 1961.	3. sz.	380. l.
	IV. évf. 1961.	4. sz.	545—546. l.
	V. évf. 1962.	2. sz.	315. l.
	VI. évf. 1963.	2. sz.	268—269. l.
	VII. évf. 1964.	3—4. sz.	633—634. l.
	VIII. évf. 1965.	2—3. sz.	324—325. l.
	VIII. évf. 1965.	4. sz.	501—502. l.
	IX. évf. 1966.	1. sz.	126. l.
326. Pályázat.	IV. évf. 1961.	3. sz.	372. l.

N É V M U T A T Ó

Adler, Friedrich — 87
 András herceg — 117
 Aptheker, Herbert — 100

Bácskai Vera — 14, 132
 Baksay Zoltán — 268
 Balásházy János — 200
 Balázs Béla — 24
 Balázs Éva, H. — 1, 11, 182
 Ballók — 189
 Balogh Sándor — 259, 294
 Bán Imre — 308
 Bánffy Miklós — 279
 Barta István — 11, 167, 192, 193, 195, 198, 200
 Bartha Antal — 1, 14, 34, 77, 103, 104, 107, 112, 320
 Béla herceg — 117
 Bem, Ju. O. — 28
 Benczédi László — 14, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 221, 303
 Benda Kálmán — 14, 54, 143, 165, 167, 174, 177, 187
 Berend T. Iván — 203, 204, 205, 218, 257
 Bérenger, Jean — 161, 323
 Beresford, M. W. — 297
 Bismarck, Otto von — 66
 Bogdán István — 180
 Bognár József — 294
 Bóka László — 308
 Boros Ferenc — 261
 Boros Miklósné — 7
 Borus József — 6
 Bottyán János — 170, 171

Boudot, François — 56, 323
 Bourgin, Georges — 66
 Bouvier, Jean — 55, 98, 323
 Brenner Antal Domokos — 177
 Brúz Lajos — 209

Clerk, Sir George Russel — 263
 Csajkovszkaja, O. G. — 43
 Csatári Dániel — 11, 27, 93, 253
 Cseprakov, V. — 74

Danyilov, A. I. — 17
 Danyilov, V. P. — 79
 Dolmányos István — 235
 Dovzsenok, V. I. — 35
 Duczynszka Ilona — 238
 Dziekoński, Tadeusz — 32

Elekes Lajos — 42, 124
 Endrei Walter — 33, 37, 38, 50, 172, 186, 199, 304
 Engels, Friedrich — 65
 Epstein, A. D. — 43
 Erdei Ferenc — 294
 Esterházy Pál — 163

Faller, Jenő — 154
 Favre, Jules — 66
 Florovskij, A. V. — 298
 Fuchs Erik — 105
 Fügedi Erik — 125

Gábor Sándorné — 248
 Gaismair, Michael — 44

- Geijer, Agnes — 299
 Gentzen, F. H. — 70
 Gerézi Rabán — 308
 Gerics József — 117, 118
 Gieysztor, Aleksander — 41
 Golman, L. I. — 65
 Gonda Imre — 82, 213
 Görgey Artúr — 210
 Grigorjan, Ju. M. — 43
 Gunst Péter — 297
 Györffy György — 39, 40, 102, 113, 118

 Habsburg-dinasztia — 47, 54, 82, 136, 148, 160, 305
 Hajdu Tibor — 11, 234
 Hajnal Lászlóné — 172
 Hanák Péter — 1, 11, 219, 225, 227, 230
 Haraszi Éva, H. — 57, 58, 59, 84, 89, 313
 Hartung, F. — 42
 Heckenast Gusztáv — 14, 20, 114, 146, 147, 167, 170, 173, 302, 308, 314
 Hegedűs Zoltán — 106, 120
 Hobsbawm, E. J. — 10
 Hillgruber, Andreas — 281, 300

 Imrédy Béla — 272

 Jaurès, Jean — 63
 Jemnitz János — 11, 63, 64, 67, 73, 75, 76, 87, 88, 286, 301
 Jókai Mór — 222
 Juhász Gyula — 274, 277

 Kállay Miklós — 278
 Kallós Pálné — 3
 Kamińska, J. — 304
 Kann, Robert A. — 82, 305
 Karácsony György — 146
 Károlyi Mihály — 235
 Katus László — 1, 11, 22, 36, 61, 68, 220
 Kelemen, XI., pápa — 177
 Kerekes Lajos — 1, 91, 258, 279
 Kirilly Zsigmondné — 139
 Kiss Aladár — 1
 Kiss István, N. — 14, 139, 140, 144, 145, 167
 Klaniczay Tibor — 14, 108, 153, 308, 309
 Klepl, Jan — 306
 Kolossa Tibor — 72
 Komjáthy Miklós — 14, 128
 Kon, I. Sz. — 8
 Kondor Viktória, M. — 222, 223
 Korom Mihály — 1
 Kosáry Domokos — 14, 175
 Kovács Endre — 215
 Kővágó László — 94, 246
 Kuczynski, Jürgen — 99

 Lackó Miklós — 1, 21, 24, 206, 249, 269, 283, 288
 Lajos, I., magyar király — 122
 Lányi Pál — 173
 Lenin, Vlagyimir Iljics — 74
 Levente herceg — 117
 Litván György — 232

 Macek, Josef — 10
 Makkai László — 1, 11, 14, 18, 19, 46, 47, 49, 135, 150, 151, 152, 153, 155, 159, 165, 167, 315
 Maksay Ferenc — 14, 169
 Mályusz Elemér — 14, 109, 111, 112, 116, 126, 129, 130
 Márkus László — 11, 90, 252, 254
 Marx, Karl — 65
 Mayer Mária, P. — 9, 43, 79, 226
 Mészáros Károly — 242, 292
 Michel, Henri — 95, 96, 323
 Mihalik Sándor — 183
 Molnár Erik — 1, 5, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 23, 25, 26, 49, 110, 133, 239
 Molnár János — 296
 Mousnier, R. — 42

 Nagy László — 14, 136, 137, 138, 151, 152
 Nagy Zsuzsa, L. — 11, 240, 241, 243, 244, 247, 312
 Nahlik, A. — 304
 Nándori Gyula — 105
 Németh László — 210
 Nevelő Irén — 237
 Niederhauser Emil — 1, 30, 36, 60, 298, 306, 317, 318

 O'Brien, Bronterre — 58
 Orbán Sándor — 97, 291, 295
 Őtetea, Andrei — 62

 Pach Zsigmond Pál — 49, 250, 284
 Palotás Emil — 69
 Pándi Pál — 181, 308, 310
 Paulinyi Oszkár — 119, 141, 142
 Perjés Géza — 14, 164, 166
 Péter Katalin — 149, 158
 Petőcz Pál — 266
 Pintér István — 278, 280
 Pleiner, Radomír — 314
 Pogány Mária — 214
 Pongrácz Pál — 315
 Ponomarjov, B. N. — 9
 Porsnyev, B. F. — 321
 Purš, J. — 316
 Puskás Júlia — 1, 228, 229, 236, 260, 271

 Rácz Béla — 287
 Rácz János — 289
 Ragionieri, Ernesto — 81
 Rákóczi-család — 155
 Rákóczi Ferenc, II. — 174, 176, 177
 Ránki György — 1, 25, 26, 86, 218, 224, 233, 257, 263, 264, 281, 294
 Révai József — 23
 Rothschild-család — 98
 Ruggiero, Romano — 45

 Ságvári Ágnes — 285
 Sándor Mária, G. — 184
 Sándor Pál — 185
 Sándor Vilmos — 11, 191, 216, 217, 316

- Sárközi Zoltán — 189, 209
 Schreiber, Thomas — 255, 323
 Shaw, George Bernard — 87
 Simon Péter — 203, 205
 Sipos Péter — 272
 Sirendib, B. — 80
 Smuts, Jan Christian — 244
 Somlyai Magda, M. — 1, 97, 290
 Somogyi Éva — 14, 51, 52, 153
 Spiesz, Anton — 12
 Spira György — 196, 197, 206, 208
 Steiner, Herbert — 83
 Stier Miklós — 265
 St. Joseph, J. K. S. — 297
 Strassenreiter Erzsébet — 287
 Sugár Péter — 101
 Surányi Bálint — 115, 121, 122, 129

 Szabad György — 212
 Szabó Ágnes — 256, 262
 Szabó Ervin — 232
 Szaboles Ottó — 319
 Szabolesi Miklós — 249, 311
 Szamuely Tibor — 85
 Szauder József — 308
 Széchenyi István — 195, 196, 197, 206
 Szekfű Gyula — 250
 Szmirin, M. M. — 43
 Szokolay Katalin, P. — 92, 245
 Szűcs Jenő — 14, 21, 108, 127, 128, 132, 251

 Táncsics Mihály — 201
 Tátony nemzetség — 117
 Teleki Pál — 274
 Thaly Kálmán — 221

 Thiers, Louis-Adolphe — 66
 Thököly Imre — 163, 167
 Thuróczy János — 129, 130
 Tilkovszky Lóránt — 273
 Togliatti, Palmiro — 81
 Tolnai György — 203, 204
 Tóth Dezső — 308
 Tóth Gábor — 267
 Tömöry Márta — 142, 238
 Trócsányi Zsolt — 187, 190
 Tych, Feliks — 29

 Varga István — 5
 Varga János — 11, 15, 21, 131, 179, 181, 194,
 202, 207, 210
 Vargha Balázs — 308
 Várkonyi Ágnes, R. — 1, 11, 14, 48, 136, 137,
 138, 148, 160, 167, 168, 169, 171, 175,
 176, 221, 307
 Veress Éva — 156, 157, 158
 Vida István — 270, 293
 Voigt, G. — 70
 Vörös Antal — 11, 178, 201, 211

 Wesselényi Ferenc — 161
 Windisch Éva, V. — 231
 Wolfgramm, E. — 70

 Zágoni Ernő — 276
 Zimányi Vera — 14, 165, 167
 Zolnay László — 123
 Zsigmond László — 1, 11, 134, 275
 Zsigmond magyar király — 126
 Zsilák András — 1, 78

Összeállította: *Varga István*

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Э. Ковач: Гносеологические проблемы в современной буржуазной историографии	349
Я. Емниц: Антивоенные усилия в международном рабочем движении после Циммервальда (1915—1916)	373
Д. Литван: Революционное правительство и будапештский университет в конце 1918 в начале 1919 годов	401

ОБЗОР

Торжественное заседание в честь 50. годовщины начала коммунистического движения (А. Шагвари)	428
Международный конгресс историков в Вене (Ш. Габор)	442
Известия	446
Содержание журнала «Történelmi Szemle» за 10 лет (1958—1967). (сост. И. Варга)	452

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

E. Kovács: Kenntnistheoretische Probleme in der heutigen bürgerlichen Geschichtsschreibung	349
J. Jemnitz: Kriegsgegnerische Anstrengungen in der internationalen Arbeiterbewegung nach Zimmerwald (1915—1916)	373
Gy. Litván: Kraftprobe zwischen der revolutionären Regierung und der Budapester Universität an der Wende 1918—1919	401

RUNDSCHAU

Festsession zum 50. Jahrestag der Konstituierung der kommunistischen Bewegung (Á. Ságvári)	428
Internationaler Historikerkongreß in Wien (S. Gábor)	442
Nachrichten	446
Inhaltsübersicht der Jahrgänge I—X (1958—1967) der Történelmi Szemle (Zusammengestellt von István Varga)	452

TABLE DES MATIERES

ETUDES

<i>E. Kovács</i> : Problèmes d'épistémologie dans l'historiographie bourgeoise contemporaine	349
<i>J. Jemnitz</i> : Les efforts déployés dans le mouvement ouvrier international, après la conférence de Zimmerwald, pour combattre la guerre (1915—1916)	373
<i>Gy. Lútván</i> : L'épreuve de force entre le gouvernement révolutionnaire et l'Université de Budapest au tournant de 1918—1919	401

REVUE

Commémoration du Cinquantenaire de la fondation du mouvement communiste (<i>Á. Ságvári</i>)	428
Le Congrès international des historiens à Vienne (<i>S. Gábor</i>)	442
Nouvelles	446
Récapitulatif des sommaires des livraisons des années I à X (1958—1967) de la revue Történelmi Szemle (Réd. par <i>I. Varga</i>)	452

CONTENTS

ARTICLES

<i>E. Kovács</i> : Epistemological problems of our days bourgeois historiography	349
<i>J. Jemnitz</i> : Anti-war endeavours in international labour movement after Zimmerwald (1915—1916)	373
<i>G. Lútván</i> : The Revolutionary Government and the trial of Budapest University on the turn of 1918—1919	401

REVIEW

Festive sitting on the 50 th anniversary of the formation of the Communist Movement (<i>Á. Ságvári</i>)	428
International Congress of Historians in Vienna (<i>Mrs. S. Gábor</i>)	442
News	446
The Historical Review I—X (1958—1967) Index. (Comp. by <i>I. Varga</i>)	452

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1969 II. 12. — Példányszám: 950 — Terjedelem: 10,85 (A/5) ív

69.67107 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára : 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre : 40,— Ft

INDEX: 25.812

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest

V., József nádor tér 1 és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

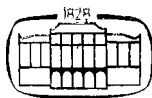
Telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46.

MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre 40 Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST